અમદાવાદમાં ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

નિવેદન.

'બૃહદ્ ગ્રંથમાળા' નીકળવાની શરૂઆત સંવત્ ૧૯૫૮ ની આખરથી થઇ હતી. અત્યાર સુધીમાં તે દ્વારા નીકળેલા ચાર ગ્રંથોમાં પહેલો ગ્રંથ (જ્ઞાનેશ્વરી) વેદાન્તનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવનચરિત્રનો અને ચોથો (રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હતો. આજે પાંચમા ગ્રંથ તરીકે આ 'આર્યભિષક્' નામક વૈદ્યક વિષયનો ગ્રંથ પ્રકટ થાય છે. આ ગ્રંથની યોજના ઇત્યાદિ હકીકત ગ્રંથકર્તાની આ પછી આપેલી પ્રસ્તાવનામાં જણાશે.

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમાં રચી પ્રકટ કરનાર સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે; એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા. જેમનું સચિત્ર જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઇએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતાં આ વાત પણ કહેવીજ જોઇએ કે સામાન્ય ગુર્જર વાચકો સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખપી જઇ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી, તેમજ તે પણ ઉપડી જઇને અધિક માગણી જારી રહી ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવવો, એ વાત પણ ગુર્જર વાચકવર્ગમાં તે કેટલું ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઇ પડયું છે, એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીમી અષ્ટપત્રીના આકારમાં પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધરૂપે બે ગ્રંથોમાં નીકળી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને સમર્પિત થઇ હતી. બીજી આવૃત્તિ રોયલ અષ્ટપત્રી કદમાં એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫)ના મૂલ્યથી ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં નીકળી હતી, અને તે 'રામ કંપની સુરત' તરફથી ત્યાંના રાંદેર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાઇ દેશાઇ મોટાભાઇ મોતીલાલને સમર્પિત થઇ હતી; પરંતુ પછી કેટલાંક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂા. ૧૫ની કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પ્રકારે બીજી આવૃત્તિનો નિકાલ થઇ ગયા પછી પણ અનેક સ્થળેથી તેની માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. જે યથાસાધ્ય સુધારા વધારા સહિત છપાઇ તૈયાર થતાં ગુણજ્ઞ વાચકોના કરકમળમાં સાદર થાય છે.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સમ્મતિ સ્વ૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીના બંધુ મુંબઇનિવાસી શ્રીયુત્ રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લૉક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હીંદીમાં પ્રકટ થએલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગંજ–પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત્ જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ કે જેઓ 'સુધાનિધિ' નામે હિંદીમાં નીકળતા વૈદ્યક વિષયના માસિકપત્રના તંત્રી છે; તેમણે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઇએ.

બીજી આવૃત્તિમાં કેટલીક ભૂલો થએલી હોવાથી પહેલી આવૃત્તિ સાથે તેને સરખાવરાવી સુધરાવવામાં આવી છે. તેમજ કોઇ કોઇ રહી ગએલી આવશ્યક બાબતો ઉમેરવામાં આવી છે. ભાષા ઇત્યાદિના સંશોધનની જે આવશ્યકતા હજી રહેલી છે તે પણ ભવિષ્યત્ આવૃત્તિ નીકળવાનો સુયોગ આવતાં દૂર કરી શકાવા આશા છે. આ પુસ્તકની પ્રુફ તપાસણી ઇ૦ કાર્ય ઉત્તમ થવા માટે એકને બદલે બે મનુષ્યો તે ખાતે રોકવા છતાં શોકની વાત છે કે કોઈ કોઇ સ્થળે પૃષ્ઠો તેમજ અનુક્રમના આંકડાઓ જેવી દેખીતી બાબતોમાં પણ ભૂલો આવી ગઇ છે. આશા છે કે તે તેમજ બીજી મુખ્ય ભૂલોનું જે શુદ્ધિપત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું છે તે પ્રમાણેનો સુધારો વધારો પ્રથમથીજ કરી લેવા દરેક વાચક બંધુ તસ્દી લેશે. વૈદ્યકનો વિષય રહ્યો, એટલે તેમ કરવું અધિક આવશ્યક છે.

૧૦૦) પૂંઠાં સોનેરી તથા અસ્તર પ્રત ૨૩૦૦ નાં.
૭૨) પેકીંગ ખર્ચ પ્રત દીઠ અર્ધો આનાને હિસાબે.
૩૮) સુમારે આરંભ પુસ્તકો, પુષ્પાંજલિ પ્રસંગોત્સવ વગેરે વગેરે મોકલવાનો રેલ્વેનો તથા ઈતર ભાડાનો ખર્ચ.

રૂ. ૨૦૩૦) કુલ.

ઉપર પ્રમાણે અનુક્રમે પડતરનો સરવાળો દર પ્રત દીઠ સવા સોળ આના આવ્યો. હવે પુસ્તક વેચાય ત્યાં સુધીની કુલ વ્યવસ્થાનો ખર્ચ તેની છાપેલી કિંમતપર આ પ્રમાણેનો અંદાજ છે. ચુકાસેલર કમીશન ટકા ૧૨॥ ટકા, જાહેર ખબર ખર્ચ ૧૨॥ ટકા, સર્વ પુસ્તકો ખપી જાય ત્યાં સુધીમાં ખપી રહે ત સુધીનો વિભાગો, મકાન ભાડાનો તથા ન્યાતવણી વગેરેનો ખર્ચ આવે તે, તથા વેચાણની વ્યવસ્થ ખાતાનો ખર્ચ મળીને ૧૨॥ ટકા, એ પ્રમાણે કુલ ૩૭॥ ટકા થયા.

આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૧॥ છે તેમાંથી ઉપલા ૩૭॥ ટકા બાદ જતાં ચોખ્ખા ૦।૧૫ ઉપજવાનો અંદાજ. તે જોતાં સવા આનાની રકમે ફરક આવે, તેનો આધાર કરકસર અને મહેનતવડે ઉપલા સૈક ખરચોમાં બચાવ કરવા ઉપર રહેલો અનુભવમાં આવે છે.

પુસ્તકો ખરીદનાર ઉપર ઉપલા સર્વ ખર્ચો સર્વાંશે ચડાવવાની જરૂર નથી, એમ ધારીને તેમને પોતાને માટે સવા રૂ. માં આ પુસ્તક આપવા ગોઠવણ રાખી છે.

મકાનભાડું, પગાર, વગેરેના ખાસ ખર્ચો ઉઠાવવા ન પડતાં માત્ર જાતે પરોપની વગર કેવલ પ્રેમ કરકસરથી, જાત મહેનતથી અને પુરતી કાળજી તથા ઉમેદવારથી કરી શકનાર અન્ય સજ્જનો જો ધારે તો આવાં પુસ્તકો આ કરતાં પણ કંઈક સસ્તા મૂલ્યે પ્રકટ કરી શકે તેમ છે; અને તે ઉપરાંત સ્થાપનામાં નફા તથા નામની લાલચ રાખ્યા સિવાય જાતે મહેનત કરી સ્વાર્થ સાથે પરોપકાર પણ સિદ્ધ સાધી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

જેઓ આવાં કાર્યો આ સંસ્થાની સંમતિ તથા સહાયતા સાથે આ સંસ્થાના નામથીજ તેવા પ્રકારના વા તેવા કોઈ સંબંધ પૂર્વક કરવા ઇચ્છે, તેમનાં પુસ્તકોના વેચાણની તેમજ જાહેર ખબરોની વ્યવસ્થાનું કાર્ય માત્ર સામાન્ય ધોરણ પૂર્વક આ સંસ્થા ખુશીથી સ્વીકારશે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતરનું કાર્ય એજ ધોરણથી ઉઠાવી લેનાર રા. અંબેસભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ નીકળી આવતાં તેમની તે માગણી બહુ આનંદ અને ઉપકાર સાથે સ્વીકારવામાં આવી હતી; અને વાંચકો જાણીને ખુશી થશે કે તેની પાંચ હજાર પ્રતની આવૃત્તિ માત્ર એક વર્ષમાં ખપાઈ ગઈ જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિનું કાર્ય પણ તેમણેજ ઉઠાવ્યું છે.

ઉપલા પ્રકારે કાર્ય માત્ર તો ઉત્તમ પુસ્તકો સસ્તાં ફેલાવવાનું કાર્ય વધુ સરળતાથી, સસ્તાઈથી અને વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે એ દેખીતુંજ છે; કારણકે પ્રથમ તો અનેક પુસ્તકો છપાવવા માટે આ સંસ્થા પાસે નાણાંની જે મોટી રકમ જોઈએ તેની ખુટેલી છે. બીજું એ કે સસ્તાની રીતે માત્ર વેચાણી અમે તેમાંથી કરકસર કરવા જતાં એમાર બાનગી આવકમાં કરતાં દરેક પ્રકારે ખર્ચો ખર્ચ સર્વ પર ચડે છે, અને તેમાં પણ જો મફતને હક વધારવામાં આવે તો ખર્ચનું પ્રમાણ હાથ કરવાં પણ વધી જાય અને તેથી પુસ્તકોની કિંમતનું પ્રમાણ હક પણ વધુ રાખવું પડે. આ પરિણામ અમને પસંદ ન હોવાથી ઉપર જણાવેલા પ્રકારે જુદે જુદે હાથે જુદાં કામો થાય એ વધારે જરૂરનું છે; અને તેથી જે જુદે જુદે હાથે, જુદી જુદી ગ્રંથમાળાઓ નીકળવાની જે કંઈ શરૂઆત થતી જોવામાં આવે છે, તેને આવકારદાયક સમજી, તેવીજ રીતે જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો પણ સારી છપાઈ અને સસ્તી કિંમતે કાઢનારા જુદા જુદા સજ્જનો નીકળી આવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

અને કોઈ કોઈ સજ્જનો ઇચ્છતે કે આટલા ખરચો પણ ન ચડાવતાં માત્ર કાગળ છપાઈ તથા પૂઠાં જેટલીજ કિંમતે પુસ્તકો અપાય તો ઠીક. તેમને અમે જણાવીએ કે એવા ખરચો ઉઠાવી લેવ

તેમણે પોતે તૈયાર થવું અથવા તો બીજેથી મેળવી પુરા પાડવા. આવા ગુરૂ મહારાજો ઘણાખરાઓ માત્ર વાણીનાંજ વડાં કરી જાણનારા હોવાથી તરતજ ફરમાવી દેવાના કે, આમ કરીને ને તેમ કરીને તેવા ખરચો બીજાઓ પાસેથી મેળવી લ્યો ! ! તેમને નમ્રતાથી એટલુંજ અમે કહી શકીશું કે, અમને તે આવડતું નથી; અને તેની સાથે કંઇક પણ તેમના હૃદયમાં હરિફાઇનો કે એવો કાંઇક કાંટો આવીને કંઇક પણ કાર્યપ્રદેશમાં પ્રેરાવા તેઓ લલચાય એટલા માટે, અને તેમનામાં કાંઇ પણ ખરૂં સત્વ હોય તો જાગી ઉઠે તેટલા માટે, એટલું પણ કહી દઇશું કે, પોતે આમ કે તેમ કશુંજ કરવા તૈયાર ન છતાં કોઇ માણસ બનતી રીતે જે કાંઇ જરાતરા કરતો હોય તેનેજ પોતાના તરંગો પ્રમાણે ચાલવાની આજ્ઞા ફરમાવનારા સત્વહિન ગુરૂઘંટાલોનો એક પણ શબ્દ કે સલાહ અમારે મન કોડીની કિંમતનો પણ નથી. આના ઉત્તરમાં ગમે તેવા હલકા શબ્દો અમને ભલે પહેરાવવામાં આવે, પણ તેમ કરીને પણ કાર્યપ્રદેશમાં ઉતારનારૂં ખરૂં સત્વ તેમનામાં થોડું ઘણું પણ જાગશે તો ઇશ્વરનો અમે ઉપકારજ માનીશું. અમે તો ઘણાએ ઇચ્છીએ છીએ કે વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમત ગણીને મુફત પુસ્તકો પુરાં પાડનારા ઉદારાત્માઓ ભારતમાંથી નીકળે; પરંતુ તેમ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવસ્થા વગેરેના તમામ ખરચો પરોપકાર વૃત્તિથી ઉઠાવી લઇને માત્ર કાગળ, છપાઇ અને પૂંઠા જોગીજ કિંમતથી ઉત્તમ પુસ્તકો સારા રૂપમાં પ્રકટ કરનારા નીકળી આવે, તોપણ આ ધોરણ કરતાં પોણી કે અર્ધી કિંમતે હિંદની પ્રજાને પુસ્તકો મળી શકે. તેવા ઉદારાત્માઓ નીકળી આવીને ભારતમાતાના પવિત્ર અંકને દીપાવે નાહ ત્યાં સુધી ઉપલા ધોરણે કાર્ય કરનારા અધિક સજ્જનો નીકળી આવે તો તે પણ કાંઇ ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી.

સર્વત્ર વિરાજમાન, સર્વના પરમ હિતસ્વી "વૈદ્યોનારાયણો હરિઃ" ના સર્વોત્તમ કલ્યાણમય સ્વરૂપને સર્વ વાચકો અને માનવબંધુઓ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિ માત્રથી સર્વ કાળ માટે મુક્ત થઇ પરમાનંદની નિત્ય પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય, એ ભાવના સહિત ॐ તત્સત્ ॥

ચૈત્ર શુકલ પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૭૦.
એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૧૪.

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ.

આ ગ્રંથના સંપાદક આ૦ મ૦ સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેની

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગએલા છે કે હાલ તેનાં નામની ટીપ પણ અમે બનાવવાને અશક્ત થઈ બેઠેલા છીએ. આશ્રિત રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજ્યાશ્રયથી ઉત્કર્ષ થતી પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વેના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઈ જાય છે. 'કાર્યં શિષ્યપ્રશિષ્યકી કાન્દર્પસુચ્છન્તિ વિદ્યા' આવું આ બાબત કેટલાક પાશ્ચાત્ય લોકોના મ્હોંમાંથી નિકળે છે, એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો પ્રતિષ્ઠિતવર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઈ છે, જે માનવાને પામેલા છે, અથવા ઈશ્વરે જેને અનુકૂળતા આપેલી છે, એવા સદ્ગૃહસ્થોએ, આ ઉદ્યોગના બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે.

મ્હારૂં તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી આરંભેલો છે, અને તેમાં મ્હેં આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં 'આર્યભિષક્' નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠીભાષામાં વૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. પરમેશ્વર મ્હારા પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપે છે, અને મને આ કામમાં સહાય કરે છે. આ બાબત હું અત્યંત નમ્રતાથી તેનું ચિંતન કરી આભાર માનું છું. મ્હારી ઇચ્છાનુસાર પરમેશ્વર મ્હારામાં તાકત ઉત્પન્ન કરે એવી આશા રાખી, હું જે કંઈ પ્રયત્ન કરૂં છું તેથીજ આ 'આર્યભિષક્' પુસ્તકનું, મ્હારા અત્યંત પ્રેમાળ ગુજરાતી બંધુઓ માટે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું કુલ એ પણ એક મ્હેં મોટું કામ ઉપાડેલું હતું. મ્હારા વિદ્વાન ગુર્જર-બંધુ અને હાલ શ્રી કાશીનિવાસી, વૈરાગ્ય-વિદ્યા ઈશ્વરચિંતનશીલ સત્પુરૂષ હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસ એમના અનુમતથી તથા ભાષાંતર કરવાનું જોખમ તેઓએ પોતાના શિર ઉપર લઈ ભાષાંતર કરી આપવાથી, આ કામ હું કરી શક્યો. એ જણાવવાની મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે. સદ્વિચાર તથા સંઘશક્તિથી કેટલાં મોટાં કામો બની આવે છે, તેનું આ પુસ્તક એક ખુલ્લું ઉદાહરણ છે; એમ હું સમજું છું. કેમકે મ્હારા આ પ્રયત્નમાં વખતોવખત જે જે મ્હારા મિત્રોએ મને જે સહાય કરેલી છે, તે જોઈ મને તેમનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી.

હાલ આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે પ્રયત્ન થવો કેટલો જરૂરી છે, એ વિષે અત્રે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, પણ પ્રસંગ આવવાથી એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આવો પ્રયત્ન થવો હાલ અત્યંત જરૂરી છે; અને તે માટે મારા સ્વદેશબંધુઓ મને તથા મારા જેવા જે કોઈ આ બાબત પ્રયત્ન કરનાર હશે તેમને મદદ આપ્યા વગર રહેશે નહિ. એકબીજાને મદદ આપી ખુદ દેશની ઉપયોગી વિદ્યા સારી હાલતમાં લાવી મૂકવી; એજ સુજ્ઞ પુરૂષનું ખરૂં કર્તવ્ય છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડ્યા હશે એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે, અને મારાથી આમાં જે ભૂલચૂકો થઈ ગઈ હશે, તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે, તથા મારૂં આ કામ નિર્વિઘ્ન બનાવશે, એવી હું ઘણી આશા રાખું છું.

હું જાતે મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી ભૂલચૂકો થઈ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉલટી વિનતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે, એવી હું વિનય પૂર્વક પ્રાર્થના કરૂં છું.

પ્રસ્તાવનામાં વિશેષ ખુલાસો કરી લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ હાલ તે બાબત લખતાં, કરેલો પ્રયત્ન સજ્જનોની આગળ રાખવો અને તેજ તે બાબત વિચાર કરશે તે સારૂં, એમ મારૂં મત થવાથી, ઉપરનો વિચાર મેં મુલતવી રાખ્યો છે.

તથાપિ તેમાં જે બાબત પેટામાં પણ સમજાવવાની જરૂરની છે, તેટલી સમજાવી હું હાલ રજા લેવા માગું છું.

આર્યવૈદ્યકમાં વૈદ્યક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બધા વિષયો વાચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી, માટે તેમાંની કેટલીક બાબતો સંક્ષેપમાં મ્હેં અત્રે મોકલી

છે. વનસ્પતિ આ એક આર્યવૈદ્યકમાં મોટી મહત્વની બાબત છે; અને તે માટે વનૌષધી ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષક્‌ના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબત અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદ્યક'માં કરેલું છે. રસાયણ અને ખનીજ પદાર્થો બાબત રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન થવા માટે 'રસવૈદ્યક' આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે. તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરબ્બા, શિરકા વગેરે બાબતનું ખુલ્લું વિવેચન, 'બૃહત્પાક સંગ્રહ' એવો જુદોજ ભાગ પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ 'ગોવૈદ્યક', 'પ્રાણીજ ઔષધી'; 'અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ, અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી વગેરે પરીક્ષા,—આવી રીતે સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું ઘણુંજ છે એમ મને લાગે છે. પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મ્હારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી, તેની રાહ જોઉં છું.

પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે મારા મિત્ર હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલે ભાષાંતર કરવાનો, તથા સ્વર્ગવાસી શેઠ કમળશી પ્રેમજી એઓએ આ પ્રયત્ન આગળ ચલાવવા માટે યોગ્ય સલાહ આપી ઉત્તેજન માટે આશ્રય આપ્યો, તે બાબત તેમનો ઉપકાર માનવાને હું ઘણો આતુર થાઉં છું.

આટલુંજ નહિ, પણ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ–રાજ્ય વડોદરા, એમની તરફથી મને મ્હારા પ્રયત્નમાં આરંભથી જે આશ્રય મળતો જાય છે અને જે થકી હું આગળ પ્રયત્ન ચલાવવાને સશક્ત થાઉં છું, તે માટે મહારાજા સરકારનો હું અત્યંત આભારી છું. તેમજ મ્હારા આશ્રયદાતાઓ કે જેમાં કચ્છના અધિપતિ મહારાજા શ્રીખેંગારજી સવાઇ બહાદુર; ધરમપુરના મહારાજા શ્રીમોહનદેવજી; મુંબઇના પ્રસિદ્ધ ઉદાર શેઠ સરનાઇટ દીનશા માણેકજી પિટિટ તથા બાઇ દીનબાઈ નસરવાનજી પિટિટ વગેરે છે તેમનો તથા ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપની જેવા ઉત્સાહવર્ધક બુકસેલરનો આભાર માની, અને પરમેશ્વર એમના જેવા સજ્જનોને એવોજ ઉત્સાહ આપે એવી પ્રાર્થના કરી, આ ટુંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરું છું.

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવના.

પ્રિય આર્ય સુહજ્જનો, અભિનવોન્નતિમાં વિદ્યા એ મુખ્ય છે, વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે વિશેષમાં સર્વ કરતાં આરોગ્યની ખાસ જરૂર છે. એજ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને, ઉક્ત ગ્રંથમાં રંકથી રાજા સુધી યોગ્ય એવા ઉપચારો સાથે રોગ તથા તેની ચિકિત્સા આદિક સરળ પ્રકારે આપવા ઉપરાંત તેનું પૂર્વરૂપ, પ્રાપ્તરૂપ અને ઉત્તરરૂપનું પરિપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે. પરંતુ તેનું રહસ્ય વાંચનપૂર્વક મનન કરનારજ જાણે, નાહ તો અમારી આજે એવી સ્થિતિ છે કે કોઇ પણ પુસ્તક ખરિદું અને તે પુસ્તકમાં દોષ શું છે? એજ જોવા ઉપર લક્ષ રહેવું? અથવા પુસ્તક ખરીદી તેનો ઉપયોગજ ન કરવો; અને કોઇ શંકા કે જરૂર જણાય તે વખતે "એમાં કંઇ નથી" કે "વાંચવા ફુરસદ મળી નથી" એવો જવાબ વાળવો એ શું? એથી અમારી ઉન્નતિ થશે કે? કદિ નહિ. માટે પ્રીતિપૂર્વક પુસ્તકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી દોષનો પરિત્યાગ કરી ગુણ ગ્રહણ કરશો એવી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે. પુસ્તકના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત મજકુર પુસ્તકમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં વનસ્પતિઓનાં નામ તથા મ્હારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે. છતાં તેમાં દૃષ્ટિદોષ અથવા હસ્તદોષ આવેલા હોય તેની સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશો. એ પુસ્તક મ્હારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકરદાજી શાસ્ત્રી-પદેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશોત્કર્ષી કાર્યમાં જગન્નિયંતા પ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાંચક વર્ગની રજા લઉં છું. અસ્તુ!

વૈદ્યકની પરિભાષા.

૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર:—સર્વે કામોમાં નવાં ઔષધીનીજ યોજના કરવી. પરંતુ વાવડિંગ, પીપર, ગોળ, ધાણા, મધ, ઘી એ ૭ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઇએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડૂસો, મેઢું, શતાવરી, આસંધ, કોળાસરીઓ, વરીઆળી, ચંદનેલ એ નવ ઔષધી સર્વે કામ તાજીજ લેવી. બીજાં ઔષધો સુકાં હોય નવાં લેવાં; અને તાજાં હોય તો બમણાં લેવાં. પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધીનું અંગ કહેલું નથી તેનાં મૂળ લેવાં. જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં બમણું આપવું. ચૂર્ણ, તેલ, ઘી, ઇત્યાદિ સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી પે ષાંતાજ યોજવું. કાઢા અને લેપ એમાં સ્વતંત્ર યોજવું. એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ ઓછાં થાય. તેમાં ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ઘી તેલાદિ એ ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઔષધી અને ગોળીઓ પાક એ એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે. સોનું આદિક સર્વે ધાતુની ભસ્મો, રસાયણો જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ. લીધું હોય તો વિષતુલ્ય થાય છે. દાહ, જાંબુ અને મધ, એમાં દૂધ ખાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. લસણનો ખાઇ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કહાડવા પછી દશ ઘડી થઇ હોય તો તે વિષ થાય છે, અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થાય, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર:—ઔષધી લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ હોય તેનાં મૂળીઆં અથવા ભાગ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપર જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, સ્મશાનમાં થનારી, જે જગ્યાપર ઘાસ નથી તે જગ્યા ઉપરની મોકડા ઉપરની, કીડા ખાધેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી કરમાયેલી, એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવ નહિ. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વે ઔષધી રસભરી હોય છે, એટલા સારૂ સર્વે કાં માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી રેચ થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધી વૈશા અને જેઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે ઝાડનાં મૂળીઆં મોટાં હોય તે ઝાડનાં મૂળીઆંની છાલ લેવ જે વનસ્પતિનાં મૂળીઆં નાનાં છે તેનાં મૂળીઆં લેવાં

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કલ્ક:—સ્વરસ એટલે અંગરસ, સારી તાજી વનસ્પતિ લાવી, તે વખતે કુટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે. બીજો પ્રકાર—સુકાએલાં ઔષધો સોળ તોલ લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી વાસણમાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીંજવી રાખવું. પછી બી દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજો પ્રકાર—સુકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખ ચોથો હિસ્સો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જાણ છે, એટલે લેવો તો બે તોલ લેવો; અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો સવારે મસળી કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો. મધ, સાકર ગોળ સર્વ ક્ષાર, જીરૂં, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિ, એ અંગરસમાં નાખવાં હોય તો, અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવ

૪. કલ્કનો પ્રકાર:—કાઢામાં સર્વે ઔષધી મળી રોજ ૪ તોલા ઔષધી લઇ કુટવી. તેમાં ૬ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાંશ એટલે અ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢ દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા.

૫. ચૂર્ણ—સુકી એટલે સુકાએલું દ્રવ્ય લઇ કુટી બારીક કરવું. તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટ માણસને ૬ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત, અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવ ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગ નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિક ચાટવામાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિક જોઇએ. એવા ચૂર્ણને બીજાના રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવાની હોય જેટલા દ્રવ્યથી એ સર્વે ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલું દેવું જોઇએ.

૬. વટિકા (ગોળીઓ):—સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂ નાખ ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગુગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગ લઈ કર્વ

૭. ઉકાળો કરવાનો પ્રકાર: ૪ તોલા ઔષધ લાવી સારૂં કુટી રાખવું. એક માટલામાં ૧૬ ॥ પાણી નાખી; સારૂં ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સારૂં ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર: ૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાંખી, ાં તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ ભીંજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવુંજ છે.

૯. કલ્કનો પ્રકાર:—તાજાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સૂકાં હોય તો પાણી ખી વાટવાં. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુપ્પટ ખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાંખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ: કાઢો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે, અરૂચિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોય ભોજન સાથે, સ્વરભંગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે, ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન ી; કાનમાં તૈલાદિક નાંખવાનું હોય તે રાત્રે સુતી વેળા; કાઢા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં ૩, ૭, ૧૪, ૨૧, કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત; એક અથવા બન્ને વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો. નો સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવી તે પ્રમાણે ચાલુ કરવો.

પરીક્ષા પ્રકરણ.

૧. નાડી પરીક્ષા:—પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી. એટલે ારી સમજાશે. પુરૂષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સિધો કરી, અંગુઠાના મૂળ પાસે શેરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા આંગળી રાખી, વાત, પિત્ત, કફ, એ દોષ અનુક્રમે જાણવા.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કબુતર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી; હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી. જે સ્વસ્થાનથી છુટે, રહી રહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ અને ઠંડી, એવી ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણ નાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ હોઇ મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને ભયે ક્ષીણ ચાલે છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઇ પાષાણ જેવી જડ થાય છે; અને આમ યુક્ત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. મંદાગ્નિ, ક્ષીણ ધાતુ, ઉંઘેલા, આળસુ, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા એમની સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ, મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. ટુટક, ટુટક અતિત્વરાએ, કાષ્ટ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમાં હળવી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઇ જ્વરે વ્યાપ્ત, ગુંથાતી જઇ સ્વસ્થળ છોડે તે, ક્ષણમાં સ્થાનપર આવે અને અકસ્માત જાય, એ સર્વ નાડીઓ પ્રાણાંતની જાણવી.

૨. મૂત્ર પરીક્ષા:—કાચના અથવા કાંસાની વાસણમાં રોગીનું મૂત્ર, પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ જારના સાંઠાથી નાખવું. બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય; બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઇ ઉપર આવે અને છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું, રાતું, અથવા બિંદુ તળેજ જઇ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાંખતાંજ પ્રસરે છે અને મૂત્રનો પીળોવર્ણ તથા ગરમ હોય છે. કફ અધિક હોય તો મૂત્ર ધોળું દેખાય છે. સન્નિપાતનું મિશ્રવર્ણ. ધાતુ અને ઇંદ્રિયરોગનું તેલ જેવું. ત્રિદોષનું કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણ હોય છે. તૈલબિંદુ નાંખતાંજ માણસ, સર્પ, વાંદર, વીંછી અને બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય, કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઇશાન્ય એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી બચશે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદરરોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીના કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો.

૩. મળ પરીક્ષા: વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત, રૂક્ષ, ધુમ્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ એવો હોય

છે. કફનો દોષ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઇક રુક્ષ, કંઇક આર્દ્ર અને કંઇક સ્નિગ્ધ એવો હોય વાતકફનો આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાએ યુક્ત એવો હોય છે વાતપિત્તનો પીળો અને કાળો તથા અને અંદર ગાંઠા જેવો હોય છે. પિત્તકફનો પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે ત્રિદોષનો સહિત, પીળો, વિચ્છિન્ન અને અંદર ગાંઠા જેવો હોય છે. આમદોષનો દુર્ગંધ યુક્ત હોઇ વિચ્છિન્ન હોય છે. ક્ષયરોગ ભીનો હોય છે. જ્વરાતિસારનો મોટો દુર્ગંધીવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે. પ્રસૂતાનો દુર્ગંધી અને હોય કિંચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માંસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે.

૪. જીભ પરીક્ષાઃ—વાયુનો દોષ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે. પિ આરક્ત હોય કિંચિત્ શ્યામતા હોય છે. કફની શ્વેત વર્ણ, આર્દ્ર અને પુષ્ટ હોય છે. ત્રિદોષની કાળી, ચોટેલી, રુક્ષ હોય છે. અગ્નિ અને અતિસારની મધુર વર્ણ, પ્રમેહ અને સંગ્રહણીની ધૂમ્રવર્ણ, અને કપિલવર્ણ, ત્રિદોષક રોગની ખરખરી, કાંટા જેવી હોય અંદરથી પાણી ઝરે છે. મરણાસ ખરખરી હોઈ અંદર ચીરેલી, ફોલ્લાયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને અવલંબન રહિત હોય છે.

૫. નેત્ર પરીક્ષાઃ—વાયુનો દોષ હોય તો આંખો નિસ્તેજ, ધૂમ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને ટીંચો જે આવશે. કફની પીળી, નિસ્તેજ, આંસુયુક્ત અને ચીકણી. ત્રિદોષની લાલ હોય કિંચિત કાળી અને ભ પ્રમાણે દેખાય છે. જેની એક આંખ મીંચેલી જેવી હોય અર્ધી ઉઘાડી હોય છે અને બીજી મીંચેલી તો રો એક પહોરમાં મરશે. આંખમાંની કીકી બાબત પણ નેત્ર મીંચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમાં મ

૬. રૂપ પરીક્ષાઃ—પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઇ જોઇએ તો તે તેજોહીન, વિચ્છિન્ન અને શ્યામ દેખાય તો તે વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો. મુખ પિત્તવર્ણ, મલીન અને કિંચિત્ સુજેલું હોય તો પિત્તથી જાણવો. મલીન મુખ ચીકણું દેખાય અને અગ્નિ વિલક્ષણ ચિહ્નાએથી એવા લક્ષણે કફદોષ જાણ આગ્નિ જોવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવાં નામો રાખવાં. પીળા, કાળા, મેલા, નગ્નાપણું, ગાંઠો, કાળો, જંતુ અને ઘોર દુઃખ, એ રોગ કાપી ઘણી જોઇ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭. શબ્દ પરીક્ષાઃ—વાયુનો દોષ હોવાથી કંઠમાંથી શબ્દ નીકળે છે તે ક્ષીણ એટલે હલકો નીક છે. પિત્તનો દોષ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો દોષ હોય તો શબ્દ જડ અને ઘઘરયુક્ત નીક દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો દોષ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.'

૮. સ્પર્શ પરીક્ષાઃ—વાયુનો દોષ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ ઠાઢ અને આખરાના પાન જે ખરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો દોષ હોય તો સ્પર્શ ગરમ હોય છે. કફનો દોષ હોવાથી શીત હોઇ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો દોષ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુ હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ્ત એવો હોય, તે રોગી અસાધ્ય જાણવે

૯ સાધ્ય લક્ષણઃ—મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મ અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુખથી પાસું ફેરવવું, ભિજા આવવી, એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિઃસંદેહ બચશે.

૧૦. અસાધ્ય લક્ષણઃ—તીક્ષ્ણ જ્વર, બડબડાટ કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હા થ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠશોષ, હેડકી, શરીર ભારે, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકું થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઇ મુખમાંથી વાયુ આવે તો તે એક દિવસ મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને કાનનો સૂર સાંભળવો બંધ થાય તે તત્કાળ મર

આ પુસ્તકમાં સુબોધ વૈદ્યકમાં આપેલાં ઓષધિઓનાં નામ વિષે ખુલાસો.

પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. મ૦ મરાઠી. ફે૦ ફેરસી. કો૦ કોંકણી. વ૦ વહાડી. આ૦ આરબી. મો૦ મોમંતરી. હિં૦ હિંદુસ્તાની. બં૦ બંગાળી. ક૦ કનડી. તૈ૦ તૈલંગી. મા૦ મારવાડી. રા૦ રાજપુતાની. ક૦ કચ્છી. મું૦ મુલ્તાની. તા૦ તામીલ. ઉ૦ ઉર્દુ. મલા૦ મલાયા. ફા૦ ફારસી. અ૦ અરબી છે ઈંગ્લિ૦. લા૦ લાટીન

સ્વર્ગસ્થ આ૦ મ૦ શંકર બાપુ શાસ્ત્રી પદે.
'આર્યવિલાસ' ગ્રંથના કર્તા.

આ ગ્રંથના કર્ત્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય,

સ્વર્ગસ્થ પં. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનું જીવન.*

गुणि गण गणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमा यस्य ।
तस्याम्बा यदि सुतनी वद वन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરૂષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યા કરે છે, અને જેઓ ચાહે છે કે દેશમાં પુરૂષસિંહોની હિંસક જંગલી સિંહો નહિ, પણ પરાક્રમી, સાહસી, પુરૂષાર્થી નરસિંહોની–ઉત્પત્તિ થાય, અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરૂષોના–હૃદયમાંથી વર્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઇને તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઇને નિરાશાની સાથે એવાજ ઉદ્દગારો નીકળે છે કે ઓગણત્રીસ કરોડ મુર્દાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પુર્વ પુરૂષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુર્દાલ જીવની સંખ્યા વધી. એજ પ્રમાણે કોઇ શિશ્નોદર પરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કે, ચાલો, ઠીક થયું! પીડા ટળી, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો. આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે તે વિચારશીલ પુરૂષ ચાહે છે કોને, અને કોની કામના કરે છે? ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પુરૂષસિંહ છે, સાચો સપૂત છે, અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે, તેજ સાધારણ જનસમાજનાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે–જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શું કામનો? જે ગુણી પોતાના ગુણવડે સર્વ સાધારણને લાભ ન પહોચાડે તે ગુણી શું કામનો? જે મનુષ્ય સમાજનાં સુખ દુઃખને પોતાનાં સુખ દુઃખ ન સમજે તે મનુષ્ય શું કામનો? જે સપૂતની કોઇ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો? કોઇ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાંની સાથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમાં જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલો શ્લોક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને ઇચ્છતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માને પુત્રવતી કહેવામાં આવે, તોપછી વંધ્યા–વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી? સારાંશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઇ પડતા નથી, અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી સમાનજ છે, અને તેના પુત્રો, પુત્રપદ્દિને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ચાહીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના સપૂતોમાંના એક હતા, પોતાની માતાના–જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ ગ્રંથના કર્ત્તા સ્વ૦ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદે એમનાં બધાં કાર્યોથી અમે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફગાર નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન નથી; તેથી તેમનાં જીવનચરિત્રને સંક્ષિપ્તમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસ માત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પંડિત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેના પૂર્વ પુરૂષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા. કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુંબઇમાં આવીને રહ્યા હતા, અને ત્યાંજ પોતાની જ્યોતિષ

* પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત જગન્નાથ પ્રસાદ શુકલ વૈદ્ય, એમણે સવંત ૧૯૬૭ માં હિંદીમાં પ્રકટ કરેલા ચરિત્ર ઉપરથી રા. રા. કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી બી. એ., એમની પાસે તૈયાર કરાવેલા અનુવાદના રૂપે અહીં આ ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. મં. ત્રી. સ. સા.

વિદ્યાના પ્રભાવવડે મોટા મોટા લોકોને પોતાના બનાવી સારી નામના મેળવવાની સાથે નામ પણ ઠીક કમાતા હતા. અસ્તુ। શંકર શાસ્ત્રીજીનો જન્મ મુરુડમાંજ શાકે ૧૭૮૮, સંવત ૧૯૨૩ ના ચૈત્ર વદ ૧૦ (મહારાષ્ટ્રીઓના હિસાબે ફાગણ વદ ૧૦) અર્થાત્ તા. ૩૦ મી માર્ચ સને ૧૮૬૭ ના રોજ થયો હતો. મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોમાં કરહાડે, કોંકણસ્થ, દેશસ્થ આદિ શાખાઓમાંથી તેમના વડીલો દેશસ્થ શુક્લ યજુર્વેદી હતા; અને “ ધુ ” તેમના મૂળનું “ ઉપપદ ” અથવા “ અટક ” છે. એવું માલૂમ પડે છે કે તેમના પૂર્વ પુરુષ પેશ્વાઓના રાજદરબારમાં વેદના પઠણ કરી પુરસ્કાર મેળવતા હતા, અને તેથી તેમના ખાનદાનને ‘વૈ’ ઉપપદ—અટક પ્રાપ્ત થઇ છે. હજુ સુધી પણ તેમના ખાનદાનના લોકો મોટે ભાગે વિદ્વાન થયા કરે છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ વૃત્તિના હોય છે, અને તેથી આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણ રૂપે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે તે સર્વે દેશસ્થ છે, અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોંકણસ્થ હતા અને છે. દેશસ્થોના સ્વાભાવિક ગુણો ઉપરાંત વ્યવહારમાં જે બીજા ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે પણ તેમનામાં હતા. તેઓ તેમના પિતાના વચેટ પુત્ર હતા. તેમના મોટાભાઇ જ્યોતિર્વિદ્ભૂષણ પંડિત રામકૃષ્ણ [illegible] આ સમયે મુરુડમાં વિદ્યમાન છે અને આખા નામાંકિત અને પ્રતિષ્ઠિત જ્યોતિષી ગણાય છે. તેમના નાના ભાઇ શ્રીયુત દિનકરરાવનો થોડાં વર્ષો પહેલાં પરલોકવાસ થયો છે; તેમણે નાની ઉમ્મરમાંજ જ્યોતિષમાં વિલક્ષણ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શંકર શાસ્ત્રી મોટા ભાઇની જેટલી આજ્ઞા પાળતા હતા તેટલોજ નાના ભાઇ ઉપર પૂર્ણ સ્નેહ રાખતા હતા, અને જ્યારે પણ તેમનું સ્મરણ કરતા હતા ત્યારે તેમની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં.

“ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય ” એ કહેવત મુજબ આ ચરિત્રનાં નાયક શંકરરાવની વિલક્ષણ બુદ્ધિનો પરિચય તેમની નાની ઉમ્મરમાંથીજ થવા લાગ્યો હતો. તેમણે ફક્ત આઠ વર્ષની અવસ્થામાંજ મરાઠીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ભારત-ભાનુ, સાહિત્યાચાર્ય સ્વર્ગવાસી પંડિત ગુરુવર્ય મહારાજ પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાદા વાઘરકર પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામાં તેમનું નામ હમેશાં પહેલું રહેતું હતું. નાની ઉમ્મરમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારેજ તેમના અંતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોના બીજાંકુર ફુટવા લાગ્યાં હતાં, અને તેથીજ બાળ અવસ્થામાં તેણે ગુરુનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. કોઈ કોઈ વખતે પાઠશાળામાંજ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા; અને બાળકોના આપસ આપસના તકરારોનો પોતેજ નિકાલ લાવતા હતા. સાથે ભણનાર સહાધ્યાયીઓનું તેમણે એક પંચ બનાવ્યું હતું, અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે બાળકોમાં ગમે તેવી જે તકરાર થાય તેની ફરીયાદો કે માતાપિતા પાસે ફરીઆદ નહિ લઇ જતાં, તેનો ફેંસલો બાળકોના પંચાયતજ કરશે ચાલબો. બાલ્યાવસ્થામાં તેમનો ક્રોધ શંકરના જેવોજ ઉગ્ર હતો, તથાપિ સાર્વજનિક કામમાં પોતાના ક્રોધને દબાવી દેવાનો તેમણે એવો તો સુંદર અભ્યાસ કર્યો હતો કે વખત જતાં ક્રમે ક્રમે તેમણે ક્રોધને પી જવાથી અને ઉચિત-શાન્ત દેહ ધાર ધારી લેવામાં ઘણી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર વરસની ઉમ્મરમાંજ તેમનામાં સાર્વજનિક કાર્યોનો એટલો તો જોશ પ્રગટી નીકળ્યો કે પોતાના મોટા ભાઇ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતા વડે “ બાલમિત્ર ” નામનું માસિક કહાડવાનું તેમણે શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચને માટે કોઇની મદદ યાચના નહિ કરતાં, તેમણે જે પ્રબન્ધ કર્યો હતો, તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો નમુના જેવો પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખાસ ખર્ચ (મીઠાઇ આદિને માટે) તેમને મળતું હતું, તેમાંથી તેઓ ઉપરાંત ખાનું ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવહાર આદિનું ખરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા; અને પત્રની છપામણીને માટે તેમણે “ જગદીશ્વર ” પ્રેસના માલિક શ્રીયુત નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામાં તેમણે પ્રેસનું પ્રૂફ વાંચી આપવું. તેની પેઠેજ “વિવિધજ્ઞાન”માં પોતે લેખ લખતા હતા તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે હવે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ખ્યાતી થવા લાગી; અને પરિણામે (હવે મુંબઇથી) પ્રગટ થતા મરાઠી “ જગદ્હિતેચ્છુ ” પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદનનું કામ કરવા માટે/

બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઇને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું; પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુંબઇ જવું પડયું. તેઓ મુંબઇ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ, તથા અનુશીલન–મનનને પરિણામે તેઓ એક સુનન્દા મરાઠી લેખક બની ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ બીજાની માલેકીના કોઇ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડયો નહોતો, તોપણ "શંકર" "પિનાકી" "ભ્રમર" આદિ ઉપનામોવડે સમય સમયપર છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. "નેટીવ ઓપીનીયન" નામના પત્રમાં "સૃષ્ટિ સંચાર"ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છુટા છવાયા અને કોઇ વખતે તથા કેટલીકવાર તો નિયમસર પ્રગટ થયા કરતા હતા. કેટલીક વખત મરાઠી સંસારમાં તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાર પાંચ વર્ષ પેહેલાં "ભારત ધર્મ મહામંડળ" અને "થીઓસોફી"ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઇ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાં ખરાં હિન્દી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું, અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સંબંધી ધામધુમ દેખીને ખુદ "કેસરી"ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનુ સમર્થન કરવાનું છોડી દઇ, ચૂપ રહેવું પડયું હતું. આ તરફ વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખતાં પણ તેમની કલમ રોકાતી નહોતી, અને વિશેષતા તો એ હતી કે તેમનો લખવાનો કોઇ ચોક્કસ–નિશ્ચય સમય નહોતો. અમે જાતે જોયું છે કે તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે ત્રણ વાગી જતા, અને રાતના બે વાગે આંખ ઉઘડી જતી તો અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં લખતાં લખતાં સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે, "સયાજીવિજય" માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસો સુધી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યું હતું; અને સારી વ્યવસ્થાવડે પ્રેસની ઉન્નતિ કરી નોકરવર્ગને હમ્મેશાં પ્રસન્ન રાખ્યો હતો, જેથી તે હમ્મેશાં તેમની બરોબર આજ્ઞા પાળતો હતો. તે વખતે તેઓની એવી ઇચ્છા થઇ હતી કે પોતાના વડવાઓના ગામમાં માજી ગવર્નરનાં સ્વર્ગવાસી પત્ની લેડી કલાર્કના નામથી એક "આદર્શ કૃષિક્ષેત્ર", એક અનાથાલય અને એક વ્યવહારિક શિલ્પશાળા ખોલવાં. આ બાબતમાં નામદાર ગવર્નરની સાથે તેઓએ પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. આમાં બે લાભ થવાનું તેઓએ ધાર્યું હતું. એક તો એ કે સરકારી નામ હોવાથી વ્યર્થ શંકા કરનારા ઓફીસરો તેમજ અમલદારોને ખોટા વ્હેમો લાવવાનું કે નકામા અડંગા લગાવવાનું બની શકે નહિ; અને બીજું એ કે પ્રજાને તો જે લાભ પહોંચાડવાનો ધાર્યો હોય તે પહોંચી શકે. જો કે તેઓ રાજનૈતિક મામલામાં કદિ પણ પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નહોતા, તોપણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તેઓ ગૂઢ રાજનૈતિક વિષયો સમજતા નહોતા. તેમની સાથે વાતચિત કરનારો મનુષ્ય સહજજ સમજી શકતો કે તેઓએ રાજનૈતિક વિષયો ઉપર પણ સારી રીતે મનન કર્યું છે. તેઓ પોતાને કોઇ પણ રાજ્યદ્વારી પક્ષના મનુષ્ય તરીકે ગણાવતા નહોતા, પરન્તુ પોતાની અન્તિમ બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત "તિલક મહારાજકી જય" કહીને ઉછળી ઉઠતા હતા, અને એક દિવસ વાયુના આવેગમાં આવીને કહેવા લાગ્યા હતા કેઃ "તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ, તે સાચા મહાત્મા છે." આ ઉપરથી તેમને માટે ગમે તેવું અનુમાન કરવામાં આવે; પણ વ્યવહારમાં તો તે અતિ પક્કા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદ્યકના વિષયને હાથ ધરીશું. યદ્યપિ તેમના પિતાના કુળનાં લોકો જ્યોતિષી હતા, તથાપિ માતૃ કુલમાં વૈદ્યકની ચર્ચા અધિક થતી હતી, અને તેમની માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદ્યક વિષયોનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં, તે સિવાય તેમના પડોશમાં શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા ઉઠતા, જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદ્યક વિષયનું સરસ પ્રતિબિમ્બ પડયું હતું. તેમનું વલણ વૈદ્યકની તરફ જોઇને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપી, જેથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષા અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા; જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યક જ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળે ત્યારે

કોલેજ આદિમાં જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણું પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ "રાજવૈદ્ય" નામનું વૈદ્યકનું મરાઠી માસિકપત્ર કાઢ્યું, અને તેને પાંચ ૭ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ "આર્યભિષક્" પત્ર કાઢી તેમાં ઉક્ત માસિકનું સંમિલિત કરી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામજીની એક કવિતા (અભંગ) છે કે:—

" નિશ્ચયાચે બળ । "તુકા" મ્હણે તેચી ફળ । "

જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે જે મનુષ્યમાં પોતાના કરેલા નિશ્ચયનું બળ હોય છે, અર્થાત્ જે પોતાનું કામ હિંમત હાર્યા વગર કરતા પૂર્વક કર્યે જાય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રીજીનો આ કવિતા ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો, અને કોઈ મનુષ્ય હિંમત હારી જતો તો તેને તેઓ આ કવિતા સંભળાવી હિંમત આપતા હતા. આવા નિશ્ચયબળના કારણસર તેઓ એકલે હાથે પણ ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. "રાજવૈદ્ય" કાઢવા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે આપણા પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન, લોકોપકારક અને હિતકારી આયુર્વેદ શાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઈ રહી છે, અને તે બહુ નઠારી હાલતમાં આવી પડ્યું છે, આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઈ, અને આયુર્વેદના પઠન પાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી, આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરોબર સમજે તેટલા માટે અતિ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યોનાં દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી જ્યાં જ્યાં વૈદ્યક સભાઓ સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર સનિયરની દયા બેઠી છે અને ડૉક્ટર લોકો તેમનો ધંધો ઝુંટવી લેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઈ ઇલાકામાં વૈદ્યોની સામે ઘોર આન્દોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આન્દોલન એવી હિકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉક્ટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ પોલીસીનાં ફળરૂપે વૈદ્યક સમ્મેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે. આવાં સમ્મેલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડૉક્ટરો પણ એકઠા મળીને વૈદ્યક વિદ્યાની ઉન્નતિપર વિચાર કરવા લાગ્યા, અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્વ સમજવા લાગ્યા, તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો કે જે વૈદ્યોને અમે અલ્પજ્ઞ સમજીએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામાં પૂરા કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યના રૂપમાં પરિણત કર્યા પહેલાં, મુંબઈ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરુષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા, અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરન્તુ સારી સહાયતા આપવાને માટે કોઈ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ ઉદાસીન જેવો ઉપહાસ પણ શરૂ કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી, અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શેખચલ્લીની ઉપમા આપી તેમની ખુબ મશ્કરી ઉડાવી! અમને આ ઘટના વિષે જરા પણ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે અમારા ઉપર પણ કેટલીક વખત આવાજ પ્રસંગો આવી ગયા છે અને આ વિષયનો અમે પોતે અતિ અનુભવ મેળવેલો છે. અસ્તુ! શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પાકા હતા તેથી ઉત્સાહ ભાંગી જાય તેવા સંજોગો હોવા છતાં પણ તેઓએ પોતાના ઉત્સાહને ભંગ થવા દીધો નહિ, અને "રાજવૈદ્ય"ની પછી "આર્યભિષક્" ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો મ્હારા મગજને વારંવાર ડોલાયમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારતવર્ષના લોકો તથા સપૂતોના મગજમાં પણ શું નહિ આવતા હોય? જરૂર આવતા હશે. અથવા કદિ એમ નહિ પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મ્હારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપસ્થિત કરું તો થોડા ઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી મ્હારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે એક માસિકપત્રને તેઓએ અચ્છું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો

એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજુ થઇ નથી એમ ધારવામાં આવે તો પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ. પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે પરિવર્તિત કરી શકાશે-બદલી નાંખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન-પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને "બાલમિત્ર" ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડયા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડશે હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્સા ખર્ચને બદલે એક બીજી સગવડ પ્રાપ્ત થઇ હતી. પોતાના વૈદ્યકના ધંધામાં જે કાંઇ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામાં કરવામાં આવતો હતો. અંતે આવી હિંમતથી પોતાના કાર્યમાં તેમને કેવી સફળતા મળી તે કહી બતાવવાની જરૂર નથી; કેમકે તે વખતથી તે છેક તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી "આર્યભિષક્" બરોબર ચાલુ રહ્યું, તે વાત સર્વના જાણવામાં છે. આઠ વર્ષ પહેલાં તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારથી તેને તેમનું સ્મારક બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું; અને તેજ વખતે નામદાર વડોદરા નરેશના નામથી મુંબઇમાં એક "શ્રી સયાજી ઔષધાલય" ખોલવામાં આવ્યું હતું. શાસ્ત્રીજીના પત્રથી વૈદ્યકના પ્રેમી મરાઠી વાચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજ સુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સમ્પાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ પછી એક વર્ષ સુધી "આર્યભિષક્" બંધ રહ્યું હતું, પણ હવે તેમના સુયોગ્ય ભત્રીજા પંડિત ગોવિન્દરાજ દિનકર પદ્દેના વખાણવા યોગ્ય પ્રયત્ન, ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમવડે તે પત્ર પુનઃ શાસ્ત્રીજીના સ્મારક તરીકે પ્રગટ થવા લાગ્યું છે. અન્ય કેટલાક વાચકોની માફક મરાઠી વાચકો નિર્જીવ, નિરૂત્સાહી અને અકૃતજ્ઞ નહિ હોવાના કારણસર તે પત્ર હવે બરોબર રીતે ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદ્યક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રન્થોનું સૂચીપત્ર બનાવ્યું હતું, અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રન્થ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને, કઇ રીતિથી વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડીઆતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદ્યકનું એક માસિક ચલાવ્યું હતું; પરન્તુ પાછળથી કોઇ કારણસર તે પત્રને બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું. પોતાનાજ ઉદ્દેશનું પોષણ કરીને બીજો મનુષ્ય જો કાંઇ કામ કરતો તો શાસ્ત્રીજી તેને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી કે શત્રુ સમજતા નહિ, પણ તેને પોતાના એક મિત્ર અને સહાયક સમાન ગણતા હતા. તેને તે વિભાગમાં પ્રયત્ન કરતા રહેવા માટે ઉત્સાહિત કરી, પોતે અન્ય કાર્યનો વિસ્તાર વધારવામાં પ્રવૃત્ત થતા હતા; અને તેથીજ તેઓ પોતાના મિત્રના ગુજરાતી વૈદ્યક માસિક પત્રને હમ્મેશાં પોતાનુંજ પત્ર કહી તેનાં ગ્રાહકો વધારવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરતા હતા. વળી કાર્યવિસ્તાર કરવા માટે પોતાના વૈદ્યક જ્ઞાનનો લાભ હિન્દી વાચકોને થોડાં વર્ષ પહેલાં નહોતો મળતો તેટલા સારૂ, સને ૧૯૦૩ અર્થાત્ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ" નામનું હિન્દી માસિક પત્ર કહાડવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિકદ્વારા હિન્દી ભાષામાં પાંચ- સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદ્યક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઇમાં "આયુર્વેદ વિદ્યાલય" સ્થાપન કર્યું હતું. ખુબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માટે જબરદસ્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડયું કે આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ-પાટલુન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપકસભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાંખ્યું, અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્રરૂપથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાંખ્યું તથા નાસિક તથા નાગપુરમાં વૈદ્યક વિદ્યાલયો પણ ખોલી દીધાં. નાગપુરમાં વિદ્યાલય ઉપરાંત એક ઔષધાલય પણ છે; અને ત્યાંનો બધો સ્વતંત્ર ભાર હવે આયુર્વેદ પંચાનન પંડિત લક્ષ્મણ બાલકૃષ્ણ ફણસીકરને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ મહાશય તે સંસ્થાદ્વારાજ તૈયાર થયા છે, અને વર્ષો થયાં તેના સહયોગી અને સહાયક તરીકે

કામ ભળવતા હોવાથી, હવે વૈદ્યકનું કાર્ય તેઓ ઘણી સરળતાની સાથે કરે છે. વૈદ્યકની ઉન્નતિ ચાહવા વાળા વૈદ્ય, હકીમ તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણ વર્ષ પર્યંત હજારો રૂપિઆ ખરચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સમ્મેલન દરવર્ષે કરતા હતા, તેમાં અનેક વૈદ્યક વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રસ્તાવોના પાસ કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઈને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત અનેક વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાન્તિક સમ્મેલનની પણ તેઓ યોજના કરતા હતા. આ પ્રાન્તિક સમ્મેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુંબઈ પ્રાન્તમાંજ યોજના થઈ શકી હતી, અને તેનાં ત્રણ અધિવેશનો પણ થઈ ગયા હતા. અન્ય પ્રાન્તોમાં પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત્ ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં પંજાબમાં જઈ ત્યાં કોઈ પ્રાન્તિક કાર્યાલય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સમ્મેલન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરા નરેશ, મહારાજા મિરઝાપુર, મહારાજા દરભંગા, નરવાધીશ રાજબહાદુર શ્રીમાન રામપ્રસાદ નારાયણસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણદાસ પ્રભૃતિ નૃપતિગણ તથા અન્ય ઘણા ઉત્સાહી ધનવાન સજ્જનો તરફથી સંપૂર્ણ સહાયતા મળતી હતી. હિન્દ પ્રાન્તમાં વૈદ્યક સમ્બન્ધી ઉદ્દેશોનો પ્રચાર કરવા માટે, નરવાધીશ શ્રીમાન રાય રામપ્રસાદ નારાયણસિંહ બહાદુર તરફથી તેમને ઘણી સહાયતા મળવાની આશા હતી, અને તેથીજ તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે "આયુર્વેદ શાખા" ના નામથી એક પ્રાન્તિક કાર્યાલય ખોલવા, પ્રયાગરાજ ઔષધાલયના નામથી એક ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા, પ્રયાગમાં એક વૈદ્યક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તથા સંવત્ ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં "ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન"ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. અહીંઆ તેમના હિન્દી વિભાગનું સંપૂર્ણ કામ થતું હતું યદ્યપિ મુંબઈથી આવતી વખતે તેમના મોટા ભાઈએ તેમને કહ્યું હતું કે હાલમાં તમારી તબીયત સારી નથી, માટે વૈશાખ માસ સુધી તમે ક્યાંઈ બહાર ન જશો પણ આપને જેમ તેમ સમજાવી તે કાર્ય આરંભ કરવાના ઉત્સાહમાં તેઓ પ્રયાગ આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં વ્યવસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું, અને નવું પ્રતિપદા—નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવાનો હતો તે દરમ્યાનમાં તેઓ બીમાર પડ્યા, જેથી નવા વર્ષને દિવસે પોતા ઘણા પૂજન આદિ કાર્ય સિવાય બીજું કંઈ પણ કામ થઈ શક્યું નહિ. તેમની બીમારી ઘટી નહિ; અને તેરમે દિવસે શ્રી રામનવમીના પવિત્ર પર્વને દિને બપોરના સાડાબાર વાગ્યે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. બીમારીનો તાર મળ્યો ત્યારે તેમના મોટા ભાઈએ લખ્યું હતું કે તમને રામનવમી સુધી કષ્ટ છે. એમજ થયું. રામનવમીને દિવસેજ સર્વ કષ્ટોથી તેમનો છુટકારો થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ કર્તવ્યનિષ્ઠ આત્મા આજે ગંગાકિનારે અગ્નિમાં વિલીન થઈ ગયા! ભારતવર્ષના વૈદ્યક આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ્ ગુમ થયો! હિન્દી વાચકોનો એક પ્રેમી ચાલ્યો ગયો!

પંડિત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનું નામ હિન્દી વાચકોમાં વૈદ્યક ઉપરાંત ધાર્મિક આન્દોલનને લીધે પણ વધારે જાણીતું થયેલું છે. કિન્તુ આવા પ્રશ્નોને તેઓ એટલી હદ સુધી વધવા દેતા નહિ કે જેથી એમના આપણા રાષ્ટ્રીયત્વને ધક્કો પહોંચવાનો ભય રહે. ખજૂરી પ્રકરણ તથા સ્વામીનારાયણ પ્રકરણ આ વાતની ઉદાહરણ રૂપ છે. મુંબઈ પ્રાન્તમાં ખજૂરી નામની એક જાતિ છે, જે બ્રાહ્મણ હોવાનો દાવો કરે છે, પણ મુંબઈ પ્રાન્તના બ્રાહ્મણો તે જાતિના લોકોનો પોતાની પંક્તિના વ્યવહારમાં શામેલ કરવા માટે સહમત નથી. અનેક વર્ષો થયા આ વાતનો ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે. શાસ્ત્રીજી પ્રથમ તેમની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, પણ જ્યારે નિર્ણય કરવાને બદલે બાબતો દ્વેષનું રૂપ પકડવા લાગી ત્યારે આ આન્દોલનથી ઉદાસીન બની પોતે દૂર ખસી ગયા હતા. તેજ પ્રમાણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને દ્વારકાના શંકરાચાર્ય અવૈદિક કહેતા હતા; પણ તેને વૈદિક અથવા વૈષ્ણવ હોવાનું સિદ્ધ કરવામાં આવતું હતું. આ બાબતે મોટો શાસ્ત્રીય ઝઘડો થવા પામ્યો હતો, પણ આગ સળગી કે તે પહેલાંજ તે બાબતને દાબી દેવામાં આવ્યો હતો. દ્વારકાના પીઠના શંકરાચાર્ય જગદ્ગુરુ રાજરાજેશ્વર મહારાજ અને

વડોદરા રાજ્યના કર્મચારીઓ વચ્ચે અણબનાવ રહ્યા કરતો હતો; જેથી તેઓ દ્વારકાંમાં નહિ રહેતાં; હમ્મેશાં ભ્રમણજ કર્યા કરતા હતા. તેમના પછી જગદ્‌ગુરૂની ગાદીના સંબંધમાં પણ મોટી ગડબડ થવાનો સંભવ હતો. હાલના શંકરાચાર્યે જગદ્‌ગુરૂ માધવતીર્થને ગાદીનો અધિકાર મળવાનું કામ પણ કઠિન થઇ પડયું હતું; પરંતુ શંકર શાસ્ત્રીજીએ લોકોમાં ધાર્મિક ઉત્તેજનાનો ફેલાવો કરીને વડોદરા સરકારને પણ અનુકૂળ કરી લીધી, જેથી જગદ્‌ગુરૂ મહારાજને બધા અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

આજ સુધી સિંહસ્થ સમયે (દર બાર વરસે નાસિક–ત્ર્યંબકનો મેળો ભરાય છે તે વરસમાં) નાગા લોકોને અન્ય સ્થળોની માફક ત્ર્યમ્બકેશ્વરમાં નગ્ન સ્નાન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો, તેથી ભારે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ હતો; પણ શંકર શાસ્ત્રીજીએ કલેકટર આદિને મળી, તેમની સાથે વાતચિત કરીને નાગા લોકોને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા અપાવી હતી. સિંહસ્થ સમયે તેઓએ નાસિકમાં બ્રહ્મસત્ર શરૂ કર્યું હતું. તેમની પછી પણ નિયમિત કમીટી દ્વારા આ સત્ર ચાલુ રહ્યું હતું અને તેની માર- ફત શાસ્ત્રાલોચના વગેરે ઘણાં ધાર્મિક કાર્યો થયાં હતાં–મહારાષ્ટ્રમાં શિક્ષિત વર્ગની ધર્મભાવના ઢીલી થવા લાગી છે, પણ તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ હમ્મેશાં ત્રિકાલ સંધ્યા અને શિવલિંગ બનાવીને તેની પૂજા કર્યા કરતા હતા; દર મહિને સત્યનારાયણની કથા સાંભળતા હતા. ત્ર્યબંકેશ્વર ઉપર તેમની અટલ ભક્તિ હતી અને તેમની કૃપાનો તેમણે ઘણી વખત અનુભવ પણ કર્યો હતો. તેઓ તેને જગતપિતા અને ગોદાવરી ગંગાને પોતાની માતા કહ્યા કરતા હતા. બિમાર પડતાંની સાથેજ તેઓએ નાસિકથી બે ઘડા ગોદાવરીજીનું જળ મંગાવ્યું હતું અને છેક મરણના સમય સુધી તે પાણીજ પીધા કર્યું હતું. સન્નિપાતના ઉન્માદમાં પણ તેઓ ગોદાવરી અને ત્ર્યમ્બકેશ્વરને ભૂલ્યા હતા નહિ. તેમના ઉપર તેમની એટલી બધી ભક્તિ હતી, છતાં તેઓ કોઇ પણ સંપ્રદાયને અથવા તો અન્ય દેવની ઉપાસના કર- નારને પોતાથી ઉતરતા સમજતા નહોતા અને કોઇની સાથે દ્વેષ રાખતા નહોતા. મરવાને દિવસે તેમ- નામાં કાંઇક વિચિત્રતા નજરે પડી હતી. સવારમાંજ તેઓએ કહ્યું કેઃ "રઘુનાથ ! આવી ગયા. ઠીક, મ્હારી પણ તૈયારી છે. હું પણ સાથે આવું છું." "રામ રામ!"* ફરી કહ્યું કેઃ–"ઠીક, ત્યારે હું વિષ્ણુ બનું કે ત્ર્યમ્બકેશ્વર બનું ? ખેર, વિષ્ણુજ બનીશ." પાછું પાસે બેઠેલા લોકોને કહ્યું કેઃ–"ચાલો, છોડો, જવા દો; જે થવાનું હતું તે થઇ ચૂક્યું છે; નાટક સમાપ્ત થયું છે."

હિન્દીના હિતનું તેમનું ત્રીજું કામ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને ભારતવ્યાપી બના- વવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ **ભારત- ધર્મ** પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઇ વખત માસિક, કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઇ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કહાડયા કર્યું હતું. આવા પત્રને જોઇએ તેટલાં ગ્રાહકો મળવાં મુશ્કેલ છે, છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને, અને તેની મફત વ્હેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યું હતું કેઃ "હે અખિલ ભારતના નિવાસિઓ, સાંભળો ! મ્હેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરન્તુ......હવે તમે તેને સંભાળો." ત્યાર પછી તેઓ જે કાંઇ બોલ્યા તે સમજી શકાયું નહિ. ત્રીસ વરસ પેહેલાં મેળાવડાના જલસા કરવા એટલા લાભદાયક માનવામાં આવતા નહોતા; પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ ઘણું સારૂં થઇ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પેહેલાં "આર્ય મિત્ર મેળા"ની સ્થાપના કરી, વીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું, અને જ્યારે

* બે ત્રણ દિવસ પેહેલાંજ તેમની બિમારીએ વિકટ ઉન્માદનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, જેથી તેઓ કોઇને ઓળખી શકતા નહોતા, તેમજ કોઇ એવી વાત પણ નહોતા કરતા કે જેનાવડે તેમનું મગજ ઠેકાણે છે એમ જાણી શકાય. તેમની માનુષી બુદ્ધિને માટે તેથી આજે રામનવમી અર્થાત્ રઘુનાથ જયન્તિ છે એમ જાણી શકવું મુશ્કેલ હતું. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે અન્ત સમયની કોઈ ઈશ્વરી શક્તિ અથવા તો દિવ્ય દૃષ્ટિના પ્રભાવે વડેજ તેમના મુખમાંથી એવા શબ્દો નીકળ્યા હતા આ વાત જોડી કહાડેલી વાર્તા સમાન છે એમ પણ નથી; કારણ કે આ ચરિત્રના મૂળ હિંદીમાં લખનાર એક અઠવાડીઆ સુધી તેમનીજ પાસે તેમની સેવા કરવા માટે રહ્યા હતા, જેથી બધી વાતો તેમની આંખોએ જોએલી અને જાતે અનુભવેલી છે.

કે કામ ૬૬ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે બેઠા મધુપતિ ઉત્સવના એક સ્વોમ સમાન મનાય છે. મધુપર્વ ઉત્સવ, દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક જાગૃતિ કરવામાં કદિ પણ ચૂકતા નહોતા; તેમ છતાં તેઓ ધાર્મિક ઉત્સવોને વર્તમાન રાજનૈતિક સ્વરૂપ આપવાવાળા પક્ષની તરફદારી કરતા નહિ. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે આવી રીતે કાર ઉત્સવથી સામયિક-તાત્કાલિક જાગૃતિ ભલે થઈ જતી હશે, પણ તેનું પરિણામ એવું આવશે કે તેથી આગળ ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ સરકારને હસ્તાક્ષેપ કરવાનો અવસર મળશે. થોડા વર્ષો પર મુંબઈ પ્રાન્તમાં મધુપતિ ઉત્સવના સંબંધમાં જે સરકારી આજ્ઞા પ્રકાશિત થઈ છે, તે ઉપરથી તેમના કથનની સત્યતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. તેમના સ્વભાવમાં એક એવી વિચિત્રતા હતી કે કોઈ પણ તેની આજ્ઞાથી તેમની સાથે વ્યવહાર કરે, તો પણ તેઓ દરેક સ્થિતિમાં કોઈને કોઈ રૂપમાં તેની પાસેથી પોતાનું કામ કરાવી લેતા હતા, અને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ કહાડી શકતા હતા. તેઓ પોતાના વર્તનથી કોઈ દિવસ કોઈનું ચિત્ત દુખાવતા નહિ, અને બીજાઓને પણ કદિ દુઃખ દેતા નહિ; તેમનો શિષ્ટાચાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતાં. ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમનાં કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે એકલે હાથે આટલાં બધાં કાર્યો કાય ક્યારે તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે! ઘણાં કાર્યોના બોજાને લીધેજ તેમનું આર્યુષ્ય પણ થયું જણાય છે; કારણ કે અન્તે મસ્તિષ્ક જ્વર (બ્રેન ફીવર) થી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઈ ગયો. તેઓ જો કે પ્રખર સ્વભાવના હતા, છતાં જેના ઉપર કૃષ્ણ-કોપાયમાન થતા અને પછી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જેને શિક્ષા માર્ગે ઉપર લાવી શકતા નહિ, તેને નીચે લાવી કદિ પણ કોઈનું ચાલ્યા વગર રહેતા નહિ. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી ઉત્તમ નીચ ભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ કેટલો બધો ઉદ્યોગ કર્યો, કેટલા એટલા રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા, છતાં પોતાને માટે કંઈ પણ ફૂટીબદામ એકઠા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાય સાર્વજનક કામમાંજ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હંમેશાં દયાદ્રષ્ટિ રહેતી હતી; તેમને ખાવ દયા આવતા હતા અને તેમની સાથે ભાતૃભાવથી વર્તતા હતા. તેઓ હંમેશાં કહ્યા કરતા હતા કે આપ સ્ત્રી દક્ષિણા પણ ગરીબોને પરત દયા આપવામાં આવે તો વ્યર્થ જતી નથી, કારણ કે તેઓને એવડા બદલામાં તેઓ તમારી કીર્તિ જાહેરખબર તરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અને તેથી અન્તે તો તમનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો આભાર વધશે.

તેઓનું ગૃહસ્થાશ્રમ પણ વખાણવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની ઉમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો. કોઈ બિમારી વખતે અનુચિત દાક્તરી ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાંસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત-બેનસીબ રહ્યા હતા; સન્તાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ઘરવાળાઓના ઘણો આગ્રહ થવા છતાં તેઓએ બીજો વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ દામ્પત્ય-પ્રેમમાં પણ કદિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચાહતા હતા તેવાજ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમનાં પત્ની તેમને ચાહતાં હતાં અને હજી પણ તેમની મૃત પતિ પ્રત્યે તેવીજ સ્નેહની લાગણી અને આદર ધરાવે છે. આ સમયે તે પતિવિહીન પતિવ્રતાની દશા જેઓ જોશે તેઓને તેનો ઠીક અનુભવ થશે. શાસ્ત્રીજીનાં પત્નીને હવે બે વર્ષ થવા આવ્યાં છે છતાં પતિવિયોગનું દુઃખ હજી જરાએ વિસરી શક્યાં નથી. કેવળ પોતાના પ્રિય ભત્રીજાના સમાગમથી ભુલાવવાથી અને માત્ર પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય ભત્રીજાને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણને ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમને જો કે સન્તાન નહોતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્ય-પ્રેમથી શૂન્ય નહોતું. નાના ભાઈના એકના એક દીકરા (બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્ર સન્તાન છે.) માતાપિતા વગરના ભાઈ સાહેબ શ્રી ગોવિન્દરાજ દિવાકરને તે બન્ને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતાં હતાં. હરરોજ સાંજ ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યાં પણ તેઓ ભત્રીજાને સાથે લઈ જતા હતા.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શાસ્ત્રીજીએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની દશા શું થશે? બીજા વિચારોને જવા દઈએ, તોપણ વેદના ઉદ્ધારને માટે, સાયણ વિશિષ્ટ વૈદિક તૈયાર કરવાને માટે, વેદના મૂળ

વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાને માટે શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે ? શું તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઈ જશે ? આ ભાગ્યહીન દેશમાં એવું ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે જો કોઇ મહાપુરૂષ કોઈ મહાન કાર્ય આરંભે છે તો તે કાર્ય તેમનાં ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઓછાં થવા છતાં પણ, હિંમત નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યન્ત તો જેમ તેમ ચાલે છે; પરન્તુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ શિથિલ થઇ જાય છે. જો શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઇ હોત તો અમે તો શું, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી માત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ. કિન્તુ બાલા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીનાં કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતાં, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઇ ને કોઇ અંશમાં પણ શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કારણ મળે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો ! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષ્મણરાવ રણુશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્ત્તાઓને તૈયાર કર્યા છે; કેટલાક રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે, રાયબહાદુર રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ્ છે; આખા ભારત વર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે; તેથીજ એવી આશા રહે છે કે તેઓ સર્વે સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલાં કામોને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે. માંદગી સમયે શાસ્ત્રીજી, સ્વામી જ્ઞાનાનંદ, રા. બા. રાઘવપ્રસાદ, પંડિત લક્ષ્મણરાવ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, પંડિત રામકૃષ્ણ (ભાઇ), નાસિકના શ્રીયુત ગોપાળરાવ વિવલકર વગેરેનાં નામો વખતો વખત લેતા હતા; અને વધારે બોલી શકાતું નહોતું તો પણ કહેતા હતા કેઃ–" આ બધાની મ્હારે જરૂર છે; તેમને કહો, તમે બધું સંભાળો." જો આ મહાશયોદ્વારા તેમની અન્તિમ ઇચ્છાઓ પૂરી થશે તો તેમના આત્માને સુખ થશે અને દેશને પણ લાભ પહોંચશે; કારણ કે તેમનાં કાર્યો પોતાને માટે નહિ પણ અધિકાંશમાં દેશના ભલાને માટેજ કરવામાં આવતાં હતાં. પોતાના "ત્રિભાષી ભારત ધર્મ" ને શાસ્ત્રીજી જીવનકાળમાંજ પ્રયાગ આવતા પહેલાં મુંબઈમાં ભારત ધર્મ મહામંડળને માટે સ્વામી જ્ઞાનાનંદજીને સોંપી આવ્યા હતા. આ વખતે મહામંડળની મહારાષ્ટ્ર શાખાના મુખ પત્ર તરીકે તે મરાઠી ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

શાસ્ત્રીજીનું "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ" હિન્દી ભાષાનું એક વૈદ્યક માસિક હતું અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તે બંધ થયું છે. તે પત્ર સ્વર્ગવાસી બરાવાંધીશ શ્રીમાન્ રાય મહાવીરપ્રસાદ નારાયણસિંહ બહાદુરના સ્મારક તરીકે નીકળતું હતું; પ્રયાગનું "પ્રયાગરાજ મહૌષધાલય" તેઓએ હિન્દીઓ ઉપર કરેલા ઉપકારોનું તથા તેમના અનેક ગુણોનું હિન્દીવાળાઓને સ્મરણ કરાવનારૂં સારૂં સાધન છે. શાસ્ત્રીજી પ્રયાગમાં ઉક્ત નામનું ઔષધાલય ખોલવા માટે આવ્યા હતા, પણ પોતાના જીવનકાળમાં તે કાર્યને પૂર્ણ કરી શક્યા હતા નહિ; જેથી કાંઇક અંશે તેમની અન્તિમ આકાંક્ષા પૂરી કરવાના ઇરાદાથી તેમના સ્મારકરૂપેજ તે ઔષધાલય ખોલવામાં આવ્યું છે અને તેનું કામકાજ પણ તેમની ઉદાર ઇચ્છાનુકૂળજ ચલાવવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે, અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષિયોનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે, અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે !

અનુક્રમણિકા.

૧ વનૌષધિ ગુણાદર્શ.

૨. સુબોધ વૈદ્યક.

ઔષધ, ચૂર્ણ, ગુટિકા ઇત્યાદિ.

૩ ગોવૈદ્યક.

૪ પ્રાણિજ ઔષધિ.

૫. રસવૈદ્ય.

૬ બૃહત્પાક સંગ્રહ.

૭ અન્યરોગ-પરિજ્ઞાન.

આ સંસ્થાનાં સર્વ પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

મુંબાઇ ચસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. કાલબાદેવીરોડ, ભાંગવાડીને નાકે, હાથી બિલ્ડીંગમાં ત્રીજે દાદરે.

અમદાવાદ ચસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની શાખા, ઠે. ખમાસા ચોકી નજીક જમાલપુરને રસ્તે ઘર નં. ૫૫૭૫.

અમદાવાદ બુકસેલર ઝવેરભાઇ ઉમેદભાઇ પટેલ તથા સર્વ જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી.

ભાવનગર બુકસેલર અબદુલહુસેન આદમજી.

નડીયાદ માસ્તર ચુનીલાલ બેચાભાઇ, ઠે૦ અમદાવાદી દરવાજે.

ભરૂચ બુકસેલર દેશાઇબ્રધર્સ અને કુંપની, ઠે૦ કતોપોર દરવાજે.

વડોદરા બુકસેલર મોહનલાલ મનસુખરામ શાહ. ઠે. લ્હેરીપુરા.

સુરત મનુ અને નાનુ-સ્વદેશી વસ્તુઓના વ્યાપારી ઠે. કણપીઠ.

રાજકોટ બુકસેલર બહેચર મેઘજી, ઠે. પરાબજાર.

ડાકોર બુકસેલર જેઠાલાલ મનસુખરામ તથા ભોગીલાલ લલ્લુભાઇ.

જુદા જુદા ગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળેલા અને નીકળનારા ઉત્તમ મોટા અને સસ્તા ગ્રંથો.

(નીચલા ગ્રંથો તૈયાર છે)

૧ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ ગીતા. રૂ ૨)
૨ શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાન્તર રૂ ૨)
૩ શ્રી શિવાજી છત્રપતિ. રૂ ૦ાા, ૧, ૧ા
૪ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો રૂ ૨,રા,રાા
૫ આર્યવિજય રૂ ૧ાા

ઉપલાં પુસ્તકો વિષે વધુ માહિતી માટે જુદો પુસ્તકને ઉપર આપેલી નોટો જાણવી.

(નીચલા ગ્રંથો ચાલુ ૧૯૦૯ના વર્ષમાં પ્રગટ થશે.)

૬ સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧થી ૪ રૂ ૧)
૭ શાન્તિ પર્વ (મહાભારતનું) રૂ ૧ાા

(આ સાલે આવતા વર્ષમાં પ્રગટ થનાર ગ્રંથો)

૮ દાસબોધ (સમર્થ રામદાસ સ્વામીકૃત) રૂ ૧)
૯ ભક્ત ચરિત્ર સંગ્રહ
૧૦ શ્રીમદ્ વાલ્મીકિ મહા રામાયણ (ભાષાન્તર) મોટા અક્ષરમાં બે ભાગમાં કુલ રૂ ૫)
૧૧ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો. રૂ ૧ા
૧૨ શ્રી તુલસીદાસી રામાયણ મોટા અક્ષરમાં રૂ ૧ાા થી ૩.

(આવતા વર્ષે બહાર નીકળનાર.)

૧૩ મહાભારત (આખું ચાર ભાગમાં) રૂ ૧૦)
૧૪ પંચદશી. રૂ ૧ા
૧૫ મનુસ્મૃતિ. રૂ ૧)

ભણું તો થશું જે મિત્ર, અવિદ્યા માટે તો—
મ આપે જ્ઞાનથી નાશ થાતે કિં અવિદ્યાતિ

આર્યભિષક્

અથવા

હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.

વનૌષધી ગુણાદર્શ.

૧. અક્કલકરો. સં૦ આકલ્લ. મ૦ અકલકાલા-કારા. હિં૦ કરહા. ક૦ આકળ કરી. અ૦ આકર કરહા. ઇં૦ પેલેટરી રૂટ. લા૦ એનેસાઇકિલસ પેરેથ્રમ.

અક્કલકરાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબસ્તાન, અને મિસર; એ દેશમાં થાય છે. ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં મૂળ તથા ડાંખળી અહીં આવે છે. અહીં ક્વચિત્ એ ઝાડો થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફુલો આવે છે, તે ખાવાથી અક્કલકરાની ડાંખળી પ્રમાણે જીભને રવરવ થાય છે. એ ફુલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. **અક્કલકરો** એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકટ, તીખો છે; અને સલેકમ, સોજા અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **(૧) દાંત દુખતા હોય તો** અક્કલકરો અને ફટકડીની ભૂકી એકઠાં વાટી દાંતની નીચે રાખવી. **(૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે**—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. **(૩) સિંદુરના વિષ ઉપર**—અક્કલકરો અને વજ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ**—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રો, આંવળકટી, મરી, પીંપર, અજમો, હરીતકી, એ એકેક ભાગ અને સુંઠ બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમાં અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સલેકમ, પીનસ, ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. **(૪) અક્કલકરાદિ કાઢો, મૂત્રખડા (પથરી)** ઉપર—અક્કલકરો, ગોખરૂનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાષાણભેદ, એરંડાનું મૂળ, પીંપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવંગ, સુંઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં એળચીની ભૂકી નાંખી, તે સાત દિવસ પીવો. એટલે મોટો પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. **અપસ્માર** ઉપર—અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. **(૫) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય** ઉપર—અક્કલકરો ચાવી મોંમાં રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્કલકરો ઘસી મોંમાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વખત કરવું.

૨. અંકોલ. સં૦ અંકોલ. મ૦ અંકોલ. હિં૦ ઢેરા, ટેરા. બં૦ આંકડ, ધલા આંકોર. ક૦ અંકુલે. તે૦ અંકોલમુ. તા૦ અંકોલ. દ્રુ૦ અંકોલેડા. મલા૦ અંકોલ. લા૦ એલનજીયમ લમારકી.

એ ઝાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એનાં પાંદડાં, આંગળ બે આંગળ પહોળાં હોય કસેરીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર રેશા હોય છે. એ ઝાડો કાંટાવાળાં અને કાંટા રહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ચણા જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. એના ખીયાંનું તેલ નીકળે છે. **અંકોલ** તૂરૂં, કડવું, પારદશુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ એવું છે. એનો રસ ઉલટી કરાવનાર; અને વિષ, કફ, વાયુ, શૂળ, કૃમિ (કરમ), સોજો, આમ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ, અને કુતરો, ઉંદર અને બિલાડી એમનું વિષ, કટિશૂળ, અતિસાર, એમનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ ઠંડાં,

ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળાં, અગ્નિમાંદ્ય, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, નશાકર (ઘેન વાળાં), ઝાકર, સારક, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, એવાં છે. અને દાહ (બળતરા), વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, સં અને વિસર્પ એનો નાશ કરે છે. બીજાનું તેલ—વાયુ અને કફનાશક, અને મર્દન કરવાથી ચામડીના રોગોનો નાશ કરે છે. (૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાંખી પાવી એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે. અને વછનાગાદિક તથા સર્પ વિગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. (૨) પ્રમેહ ઉપર—અંકોલની સુકવેલી મીંજ આમળાં અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવું, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ (પરમા)નો નાશ થશે (૩) કૃમિ ઉપર—ચીકણી મૂળીઆનો રસ પાવો, એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. (૪) જલોદર ઉપર—ચીકણી મૂળીઆનો રસ પાવો એટલે સાફ રેચ થઈ જલોદર સારું થશે. (૫) ગડ (ગુમડાં) ઉપર—તેનું તેલ ચોપડવું. એટલે ગુમડું ભરાઈ આવી સારું થાય છે, અને ફૂટી પણ જાય છે. (૬) ત્વચા (ચામડી) ના રોગ ઉપર—તેનું તેલ લગાડવું અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી. (૭) વાયુએ શરીર સૂજે તે ઉપર—એ ઝાડનાં પાનાં વાટી તેનું પોટીસ બાંધવું. (૮) પાકા અંકોલનાં ફળો અને પીપળાની લાખ એમ કૂટી ચૂર્ણ કરવું, તેમાં થોડું મધ નાંખવું. તે પાણીમાં ભેગું કરી એ પાણી આંબાના ઝાડને રેડવું એટલે આંબાનું ઝાડ જલદી વધી તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. (૯) આંબાની ગોટલી—અંકોલના તેલના સાત પુટ આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી તાબડતોબ આંબાનું ઝાડ ઉગે છે. એજ રીતિ પ્રમાણે બીજી ફળ જલદીથી ઉગે છે. (૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ, અને દેવદાર, એ ત્રણ ઔષધી સમ ભાગ લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને ચોખાના ધોવરામણમાં તેની બોરડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. અને તે રોજ એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસીને પાવી એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૧૧) સોજા ઉપર—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાર દેખ ઘુમાડામાં વાટી તેથી શેકવું. (૧૨) સોમલથી તામ્રભસ્મ—અંકોલનાં ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં કંડકોલી પત્રાં નાંખી, ગજપુટ કરવાથી એકાદ પુટમાં ભસ્મ થશે. (૧૩) દાહજ્વર ઉપર—અંકોલનું મૂળ અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો એટલે તુરત તાવ નીકળી જઈ શાંત થશે. (૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર—અંકોલ અને શિલાજીત એને ક્ષાર, મધ અને કઢિના પાણી સાથે પાવો. (૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર—અંકોલના મૂળનો કાઢો, ઘી નાંખી પાવો, અથવા અંકોલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેમાં એ બીજાનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવું.

X ૩. અખરોટ—સં૦ અક્ષોડ. મ૦ અક્રોડ. હિં૦ અખરોટ. બં૦ આખરોટ. ક૦ ચીરૂંગોડુ અખરોટ. તે૦ ઉત્રાઇ. ફા૦ ચારમગજ. અ૦ જોઝલકુમ. ઈ૦ વાલનટ. લા૦ જ્યુગ્લાન્સ રેજીઆ.

એ ઝાડો હિમાલયમાં, આસામમાં, ચીન અને ઇરાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની મસીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦—૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાકેલાં ફળો જાંબુ જેવાં થાય છે. ફળો કાચાં અને કાળું હોય છે, ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને ભોજનમાં આપે છે. એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. અખરોટ—એ મધુર, કિંચિત્ ખાટું, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, ઉષ્ણ, રુચિકર, કફપિત્તકર, જડ, બલ, ભારે, કફકર, મળબંધકર, શ્રેષ્ઠ છે, અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે. (૧) ભગ્ન આદિ ઉપર—અખરોટના તેલમાં કપડું ભીંજવી ઘાવમાં રાખવું એટલે દુઃખ નાશ થશે. (૨) અપસ્માર ઉપર—નગોડના રસમાં અખરોટની અંતરછાલ ઘસી અંજન કરવું અથવા નસ્ય કરવું. (૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર—અખરોટ કાંજીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે—ઘઉંનો રવો અને અખરોટનાં પાંદડાં, સમ ભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીઓ કરી ગાયના દૂધમાં ખાવી, તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધ પણ જ વધશે. (૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર—આખા અખરોટનો રસ કરી ને આપવો, એટલે મૂત્રવ્યાધિ, કૃમિ, ગ્રહણી, ધાતુક્ષીણ એ રોગો દૂર થાય છે. (૬) રેચ થવા માટે—અખરોટની છાલનો ઉકાળો કરી પાવો, અથવા એનું તેલ ૨—૩ તોલા પ્રમાણ પાન કરવું. યા૦ વિગેરે ઔષધીમાં અખરોટનો મજીઠ જેવો ઉપયોગ થાય છે અને એ મીઠું મેવો છે.

૪. અગરૂ સં૦ સ્વાદૂગરૂ. મ૦ અગર. હિં૦ બં૦ ક૦ તે૦ અગર. તુ૦ હાગલગંધ. મલા૦ ા. ૫૦ કસએબવા અ૦ ઉદગરકી. ઇ૦ ઇગલવુડ. લા૦ આક્વીલેરિયા એગેલોકા.

કૃષ્ણાગરૂ, દાહાગરૂ, કાષ્ટાગરૂ, સ્વાદૂગરૂ અને મંગલ્યાગરૂ, એવા એના પાંચ પ્રકાર છે. એ વૃક્ષ ાાર પાસે થાય છે. અગરૂ ચંદન એ મોટો સુગંધી પદાર્થ છે. અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને વાના કામમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ઘણો આનંદ થાય છે. ારૂ—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવું, તીખું, સ્નિગ્ધ, મંગલકારક, રૂચ્ય, ધૂપવિષયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને ણ છે. અને વાયુ, કફ, કર્ણરોગ, અને કોઢ એનો નાશક છે. અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન ા માટે ઉત્તમ છે. **કૃષ્ણાગરૂ** તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક, ઈક અને લઘુ છે; અને એનું ચૂર્ણ પિત્તકારક છે. અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **દાહાગરૂ**—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી-તીખું, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિ- ાક અને કેશશોધક છે. **કાષ્ટાગરૂ**—તીખું, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રૂક્ષ, કફનાશક એવું છે; અને મુખરોગ ાટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **સ્વાદૂગરૂ** તુરૂં અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે. **ગલ્યાગરૂ**—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. (૧) **ત્વગ્દોષ ઉપર** અગરનો લેપ કરવો. ૨) **દાહ ઉપર** અગરૂ ચંદનની ભૂકી શરીરપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. (૩) **વલ્મીકા ઉપર** - ાગરૂ, ચંદન, એલચી, ચઇના પાન, લીંમડાંની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીજોને કુટી નાથી ચારઘણું તલનું તેલ લેઇ તેમાં પકવી તે તેલ ચોપડવું; એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે. (૪) **તા- ાથી ઘણો પરસેવો** આવે છે તેને માટે-અગરૂ, વાળો, ચંદન, નાગકેશર (કાળા રંગનું), એનું ચૂર્ણ ારી ખોરડીની અંતરછાલના પાણીમાં કાલવી શરીરને લેપ કરવો, એટલે ગરમી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. (૫) **સુવાસિક ભૂકી** અગરૂ, કપૂર, કેશર, લોબાન, લોધ્ર, વાળા, કાળો વાળો, નાગર- મોથ, એ સમભાગ લેઇ તેની ભૂકી કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. (૬) **વસ્ત્રને સુ- ગંધ આવવા માટે** અગરનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટે છે. (૭) **શરીરે** ઘણી આગ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગરૂ ચંદન ઘસી લેપ કરવો.

૫. અગથીઓ સં૦ અગસ્ત્ય. મ૦ અગસ્યા-સ્તા હિં૦ અગસ્તા.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે અને બાગાયતમાં (બગીચો વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે. ધોળાં અને રાતાં એવાં ફુલોની બે જાતિ છે. એનાં પાંત્રાં આંબલીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે, એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલનાં વડાં અને શાક થાય છે. શીંગોનું પણ શાક થાય છે. એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતાં નથી. **અગથીઓ** રૂક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ, અને ત્રિદોષનાશક છે; તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, ગુમડાં, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ, એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ**—તુરાં, કડવાં, કિંચિત્ ઠંડાં, પાક વખતે તીખાં, અને વાતકારક છે. રતાંધળાપણું, સળેખમ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની **શીંગો**—સારક, બુદ્ધિપ્રદ, રૂચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે; અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાંડુરોગ, વિષ, શોષ, ગુલ્મ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુખી અને પિત્તકારક છે. એનાં **પાંત્રાં** તીખાં, કડવાં, જડ, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે. અને કૃમિ, કફ, કંડુ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. (૧) **શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર**—અગથીઆનાં પાંત્રાંના રસનાં ટીપાં નાકમાં પાડવાં. (૨) **આધાશીશી ઉપર**—જ્યાં કપાળ દુઃખતું હોય તેની વિષમ બાજૂના નાકમાં અગથી- આનાં પાંત્રાંનો, અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે. (૩) **ચિત્ત- વિભ્રમ ઉપર**—અગથીઆના પાલાના રસમાં ગોળ, સુંઠ અને પીપર, એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવું. (૪) **કુરશાના** વિષથી પેટમાં ગાંઠ બંધાઈ હોય તો ધોળા અગથીઆની છાલ અરીઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. રોગ હલકો થયા પછી ચોખાના ધોવણમાં ઘી નાખી તે સુમારે અધશેર આપવી. (૫) **કફવિકાર ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અંગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા

સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. જો બાળક છોકરાંઓને આપવું હોય તો, ફક્ત પાલાનો રસ પાંચ ટી કાઢી મધ નાખી પાવો. ઉતાર—ખડીસાકરનું પાણી પીવું. (૬) સોજા ઉપર—રાતા અગથીઆનાં પ અને કાળા ધંતુરાના મૂળ, એ બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ઘસી શરીરે લેપ કરવો એટલે સર્વ પ્રકા સોજા તાત્કાલિક નહિ જેવા થશે. (૭) વાયુગ્રસ્ત શરીર હોય તો—રાતા અગથીઆના મૂળ રની છાલ ચાર ચણોઠી જેટલી લઈ પાનના બીડામાં દરરોજ ખાવી એટલે વાતવિકાર કમી થશે. (૮ છોકરાંઓની શરદી ઉપર—છોકરું જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રવેશી હોય તો તેને અગથીઆ પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમાં થોડું મધ નાખી તે મિશ્રણ આંગળીદ્વારા તે છોકરાનાં તાળવામાં ઘ ચાટતાંજ સર્વ કફ નીકળી જાય છે અને છોકરું હુશિયાર થાય છે; આ વખતે સુવાણી (દાઈઆણી) સાવચેતી રાખવી જોઈએ. (૯) અપસ્માર ઉપર—અગથીઆનાં પાનનો રસ, ગોમૂત્ર અને મ મરીની ભૂકી નાખી આપવો. (૧૦) કોઈ પણ ભસ્મને રાતો રંગ (જમરૂખ જેવો) આપવા માટે એ પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૬. અપેડો—સં૦ અપામાર્ગ. મ૦ અઘાડા. હિં૦ ચીરચીરી. ઓંગા લટજીરા. પં૦ પુઠકંડા. ખ ખારીઆરા. શા૦ અંધાઝોલી. ત્ર૦ આપાંગ. ક૦ ઉત્તરણે. તે૦ ઉત્તરેની દુચ્ચીણીકે. તા૦ નાયુરુવી. મલ૦ કડલાડી. ફા૦ ખારેવાજુનોના. અ૦ અતકમ. ઈ૦ રફ ચાફ઼ ટી. લા૦ એકીરેન્થીસ એસ્પિરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમાં અપાર ગુણ રાખેલા છે. તે ગુણોનો શોધ કરનાર પ્રાચીન ઋષિઓ અરણ્યમાં રહી, પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી, અને ભાવિ થનારી સંતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હમેશ પૂજ્ય બુદ્ધિ રહે, એટલા માટે તેઓએ કોઈ કોઈ વનસ્પતિ દેવતાઓની પૂજામાં ઉપયોગી કરી લીધી, એ બાબતમાં તેઓનું અતિશય દૂરદર્શિપણું જણાય છે. પરં આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણકારક ખાદ્ય, પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે અને આપણા પૈકી કેટલાક લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે; એટલે જો પરકીયનું ઉચ્છિષ્ટ નથી, તો તે તેઓને નિરુપયોગી જણાય છે. આ દુનિઆમાં દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઈજ ન છતાં, તેનો ધિક્કાર કરી શક્તિ આવવા માટે "કાડલીવર ઓઈલ" (માછલીનું તેલ)જ તેઓને સારૂં અને પૌષ્ટિક જણાયા કરે છે. એ તો ઠીક, પરંતુ નહાનાં નહાનાં છોકરાંઓને જોઈતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતાં સવારમાં ચાહનું શક્તિહારક ગરમ પાણીજ આપવાનો ઘણાએ રિવાજ પાડેલો છે. અહા !! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ વાનરવૃત્તિને !! આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમાં કહેવુંજ શું ? પરંતુ હજી પણ લોકોની આંખો ઉઘડતી નથી એ આશ્ચર્ય કહેવાય. આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લોકોનું મન પણ પરકીય વસ્તુ ઉપર વળ્યા કરેલું જણાય છે, એ ઘણીજ ખરાબ અને દેશને ખૂણામાં ભેળવી નાખનારી વાત છે. લોકોનું દૂષિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપામાર્ગ (સ્વચ્છ કરનાર)નું વર્ણન પરિણામે થયું હિતકર થશે એમ સમજવું. અપેડો—ધોળો, રાતો અને પાણી અપેડો (નદી, તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગામાં થનારો), એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ ઝાડ સર્વત્ર થાય છે; અપેડાનું ઝાડ દંતધાવન (દાતણ) માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે; અપેડાનો ક્ષાર થાય છે; તેને "અપામાર્ગક્ષાર" કહે છે. આ ક્ષારમાં કફ સાફ કરવાનો ગુણ છે, એટલે તેનું "અપામાર્ગ" (સ્વચ્છ કરનાર) એવું સંસ્કૃતમાં નામ છે. પૂર્વે ઘણા લોક આ ક્ષારને ઉપયોગ કરતા હતા. ધોળો અપેડો—કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક, કિંચિત્ તીખો, અગ્નિદીપક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે; તથા નસ્ય, ઉલટી એ બાબતમાં પ્રશસ્ત, અને કફ, કંઠ, ઉદર, અર્શ, રક્તરોગ, મેદરોગ, વાયુ, હિચકી, અરુચિ, હૃદ્, ઉલટી અને આમ, એનો નાશ કરે છે. રાતો અપેડો—કિંચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઉલટીકર, અને વાયુનો વિષ્ટંભ કરનાર તથા રૂક્ષ છે; અને વ્રણ, ચિત્ર, કફ, કંડુ એઓનો નાશ કરે છે. એનાં બી—રસમાં મધુર, ભારી, શીતલ, મલાવષ્ટંભક, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે, તથા ઉપરસનો નાશ કરે છે. પાણી અપેડો—(ભેજવાળી જગામાં થનારો) તીખો છે, એ સોજો, વાયુ, કફ, ઉપરસ, શોષ, એનો નાશ કરે છે. (૧) વીંછીના ડંશ ઉપર—અપેડાની જડ આખા મૂળ પાણીમાં ઘસી ડંશ ઉપર ચોપડવી અથવા અપેડાનાં પા

ીમાં ઘસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવું લાગે ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું. પાણી કડવું ા કે, વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:** અઘેડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી મધમાં સાત દિવસ ચાટવું. અથવા અઘેડાનાં બીયાં મધમાં ચાટવાં. **(૩) કુતરાના વિષ ઉપર** ડાનાં મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવાં અને કુંવરનું લાંબૂ અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાંધવું. લે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. **(૪) દંતશૂળ ઉપર** અઘેડાનો રસ ચોપડવો. **(૫) કર્ણનાદ ર**—અઘેડાના ક્ષારનું પાણી અને અઘેડાનો કલ્ક, (ચટણી) એમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે કા- ાં નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે. **(૬) આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપર:** અઘેડાનાં ીઆંનું ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાંબાના વાસણમાં ઘાલી દહિંની અંદર ખલ કરવું અને તેનું ંજન કરવું. **(૭) આંખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર:** અઘેડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. **:) રતાંધળાપણા ઉપર:** સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અઘેડાનાં મૂળ, સુમારે ૧ તોલા સુધી સૂતી વખતે ાપવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. **(૯) પિત્ત ઉપર:** અઘેડાનાં બીયાં રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે ટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે. ઉપર ભાત અને ઘી ખાવું. **(૧૦) ફ ઉપર:**—અઘેડાનું ઝાડ મૂળસુદ્ધાં બાળી તેની રાખ કરી, એક તોલાથી બે તોલા સુધી મધમાં ાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એજ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી, જળોદર અથવા બીજો ંગમાં થએલો સોજો ઉતરશે. **(૧૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર:** કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતરે રવિવારે અઘેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું. **(૧૨) રક્તાર્શ ઉપર:** અઘેડાનાં ીયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. **(૧૩) મસ્તક રોગ ઉપર:** અઘેડાનાં બીઆંની દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી. એટલે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. **(૧૪) મોરચી ઉપર:** અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઉકાળી પાવાં અથવા બીઆંનો કલ્ક કરી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. **(૧૫) કામીણ રોગ ઉપર:** અઘેડાનાં મૂળ છાશમાં ઉકાળી પાવાં. **(૧૬) પુષ્પાવરોધ ઉપર:** અઘેડાનાં મૂળ જનનેંદ્રિયમાં ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશૂળ, એનો નાશ થાય છે. **(૧૭) ફરોળીઆ ઉપર:** અઘેડાના ક્ષારના પાણીમાં માલકાંગણીનું તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી ચોપડવું. **(૧૮) ઉપદંશ ઉપર:** અઘેડાના મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવો. અને તેમાં જીરાની ભૂકી પોણો તોલો નાંખી તે પીવા આપવું. પથ્ય; મીઠા તથા ગળપણ વગરનો મોળો ખોરાક આપવો એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એનો ઉતાર–બોરડીના અ-થવા જાસુસના પાલાનો રસ આપવો, એટલે આગનું શમન થશે. **(૧૯) પેટ દુઃખતું હોય તે ઉ-પર:** અઘેડાનાં ચાર પાંચ પાંત્રાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. **(૨૦) જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અઘેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવાં, અને તે ઉંચાં ટાંગી મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાબડતોબ તે કાઢી લેઇ વહેતા પાણીમાં નાંખી દેવાં. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ધોળા અઘેડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. એનો પણ ગુણ છે. **(૨૧) કંઠ-કુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:** અઘેડાનો રસ અને પીંપર એનું નસ્ય આપવું. **(૨૨) ઉધરસ ઉપર:**– અઘેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમાં ચાટવાં. **(૨૩) કફજ્વર ઉ-પર:** અઘેડાનાં પંચાંગનો કાઢો, ત્રણ માસ પર્યંત મધ નાંખી આપવો. **(૨૪) ચોથીઆ તાવ ઉપર:** રવિવારે અઘેડાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. **(૨૫) નાસાર્શ ઉપર:** અઘેડાનાં બીયાં સિંધવ અને ચુલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં નાંખી તે તેલ પાકું કરવું. અને ગાળી લેઇ નાકમાં ટીપાં પાડવાં. **(૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર:** અઘેડાના ઝાડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં ઘાલવી. તેમાં રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખુબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી લોખંડની કઢાઇમાં કાઢી, કઢાઇ નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઇ કઢાઇના તળીએ ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો. આ રીતિએ બીજા ક્ષાર વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો. **(૨૭) પાનથરી ઉપર:** અઘેડાનો ક્ષાર ગો-ળમાં કાલવી ખાવો.

૭. અજમરી—સં૦ મુ૦ મ૦ અજમરી.

પારો બાંધવા સિવે જે ઔષધ વપરાય છે તેમાંની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે, અને એ અજગર નામક સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લંબાઈ ૫–૬ હાથ હોઈ તે રસભરિત હોય છે, અને એના ઉપર પાંદડાં પીળાશ પડતાં હોય છે. ઉપયોગ—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે લાવી તેના કકડા કરવા. અને તે દૂધમાં નાંખી ઉકાળી તે દૂધ પ્રાશન કરવું અને પરેજ પાળવી એટલે એના સેવનથી શરીર મજબૂત થાય છે, કાંતિ સારી થાય છે. અને આયુષ્ય વધે છે; એવું ગ્રંથકાર કહે છે.

૮. અંજન—અંજનનાં ઝાડ મોટાં પર્વતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝાડ સાધારણ ૩૦ ફૂટ ઉંચાઈમાં હોય છે. એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર જાંબુડા રંગનાં ફુલો આવે છે; એનાં પાંદડાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૯. અંજની—એ ઝાડ દક્ષિણ ખાનદેશમાંજ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ પર્વતમાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને ઝીણી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું ઇમારત બાંધવામાં સારું છે. આ ઝાડનાં પાંદડાં ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે. ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે, આ પાંદડાં ખાઈ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે. તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે. તેનાં ડોડવાં થાય છે. (૧) પ્રમેહ ઉપર—અંજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાંદડાંનો રસ કાઢી આપવો. અંજનીનાં પાંદડાંનો આંખના રોગમાં ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે.

૧૦. અજમોદ—સં૦ મ૦ ક૦ અજમોદા. હિં૦ અજમોદા. બં૦ વનયમાની. તે૦ આજમોદા ઘા૦ કરપસ. અ૦ ફતરાસાલીયુન(?) ફા૦ કરફસ. ઈં૦ સેલેરીસીડ. લા૦ એપીયમ ગ્રેવીઓલેન્સ.

આ એક અજમાની જાતિ છે. એ ઝાડ સર્વત્રસદૃશ છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. બંગાળામાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એની ઉંચાઈ આશરે દોઢ હાથ હોય છે. એને પીળા રંગનાં બારીક ફુલો આવે છે. અજમોદ:—રુચિકર, દીપક, તીખો, રૂક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હૃદ્ય, બલ, ગ્રાહક, લઘુ, કફ, મલસ્તંભક, ગ્રાહક, અને પાચક છે, તેમજ તે આધ્માન, શૂળ, કફ, વાયુ, અગ્નિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્રરોગ, બસ્તિશૂળ, હૃદરોગ, ગુલ્મ અને મુખરોગ એનો નાશ કરે છે. (૧) મધુરા ઉપર—અજમોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં ચાટવી આપવું (૨) શૂળ એટલે પેટ દુખવું હોય તે ઉપર:—અજમોદ ગરમ પાણીમાં સેવન કરવો. (૩) અતિસાર ઉપર:—અજમોદ, મોચરસ, આદું, ધાવડીનાં ફુલ, એનું ચૂર્ણ કરી, જમાવેલા માખણ દહીંમાં આપવું: એટલે ઘણો જોરાવર અને પીડા પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે તે પણ બંધ થાય છે. (૪) વાતવિકાર ઉપર: અજમોદ, પીપર, રાસ્ના, સૂંઠ, વરીઆળી, અશ્વગંધા અને શતાવરી, એઓનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં આપવું. એટલે કમર, ઢીંચણ, પીઠ અને કટિ એઓના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે. (૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર:—અજમોદ, હરીતકી, જવખાર, સૂંઠ, મરી, પીપર, એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૬) અગ્નિ-દીપન જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે—અજમોદ, સૂંઠ, પીપર અને જીરું એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) અજમોદાદિવટી સર્વ વાયુ ઉપર:—અજમોદ, વાવડીંગ, પીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સૂંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારો ૧૦ ભાગ અને ગોળ બમણો ૩૬ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેઇ, તેના પાંચમાં ગોળીઓ, બોરના ઠળીઆ જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી. એટલે સર્વે પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૮) જીર્ણજ્વર, શરદી અને શરીરમાં કળતર આવે છે તે ઉપર—અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ઘસી પાણી સાથે, આઠ દીવસ એમ ને એમ ખાવી જોઇએ.

૧૧. અજવાસા—સં૦ અજવાસા, ક્ષુદ્રવેલિકા, બંગાળે મ૦ અજવાસા કો૦ મારીગુલ. હિં૦ અજવાસા. ક૦ કોળે. તે૦ કાકાપાલી. ઘા૦ બાંગુરુલ. અ૦ કરનફુલ. લા૦ ઓસીમમ્ કેલીશેલમ્

એનો ધોળો અને કાળો, એ બે પ્રકાર છે. તેમાં ધોળા અજવલાને "માલી તુલસ" અને કાળા અજવલાને "કાળો માલી તુલસ" કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે અને માંજર લાંબી આવે છે. અજવલા-તીખો, ગરમ, ..., દાહકર, પ્રિય, રૂક્ષ, રૂચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, વિષે હિતકર; અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરૂચિ, વિષરોગ, કમળો, કુંભકમળો, વાયુ, ..., અગ્નિમાંધ, ત્વગ્રોગ, વિષ રોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદ્રુ, હદ્રોગ, પાર્શ્વશૂળ, જ્વર, ..., કુષ્ટ અને ઉલટી એનો નાશ કરે છે. (૧) **પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર:** અજવલાનો રસ આપવો. (૨) **છોકરાંની ઉલટી ઉપર**—અજવલાનાં બીયાં વાટી મધમાં આપવાં. (૩) **પ્રદર ઉપર**—અજવલાના પાંદડાંનો રસ ચોખાના ધોવણમાં આપવો.

૧૨ અજમો—સં૦ યવાની, યયાની. મ૦ ઓંવા. હિં૦ અજવાઇન. અજમાઇન. બં૦ વમાની. ચોયાન. ..૦ અજવાન. ઓમુ. ઓહુ. તે૦ ઓમામુ. ઓગમી. તા૦ મલા૦ ઓમં. અમન. તુ૦ ઓમા. ..૦ નાનુખા. અ૦ ત્કમૂન મુલૂકી. ઇં૦ બિશપ્સવિડસીડ લા૦ કેરમ્ કોપ્ટીકમ્.

અજમો ખેતરમાં થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. અજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઓષધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અજમામાંથી એક પ્રકારનું સત્વ કાઢે છે, તેને અજમાનાં ફુલ કહે છે. એ મધ્ય હિંદુસ્થાનના ઉજ્જયિની શહેરમાં બને છે. અજમો તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હધ, સારક, અને વૃષ્ય છે; તથા વાતાર્શ, કફ, શૂળ, આ-ધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હદ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, દ્વંદ્વજરોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. (૧) **પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપર.**—અજમો ખાઇ ઉપર ગરમ પા-ણીનો ઘુંટડો પીવો. (૨) **શીતપિત્ત ઉપર.** અજમો ખાવો. (૩) **સળેકમ અને મસ્તક શૂળ ઉપર.**—અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉંઘતી વેળાએ સુંઘવું અથવા અજમાની બીડી કરી નાકે પીવી. (૪) **બહુ મૂત્ર ઉપર.**—અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. (૫) **ગરમી ઉપર.** અજમો સાકરમાં ખાવો. (૬) **ઉધરસ ફાસ અને કફજ્વર એ ઉપર.** અજમો, પીંપર, અરડુસો અને ખસખસ એનો કાઢો આપવો. (૭) **કફગુલ્મ ઉપર.**—અજમાનું ચૂર્ણ અને બિડલોણ છાશમાં નાંખી આપવું.

૧૩ અડદ. સં૦ માષ. મ૦ ઉડીદ. હિં૦ ઉરદ. ક૦ ઉર્દુ. તે૦ મીનુઉલુ-મુલુ તા૦ ઉલંદુ. મલા૦ ઉલુન્તુ. તુ૦ ઉર્દુ. ફા૦ અ૦ માષ. ઇં૦ કિડની બીન. લા૦ ફેસીઓલસ્. રેડીએટસ્. ફેસીઓલસ્ રોક્સ્ બુર્ઘીઆઇ.

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણી જાસ્ત ઉત્પન્ન થાય છે. એનો છોડ સુ-મારે હાથભર ઉંચો વધે છે. અડદનાં પાંત્રાં બીલીના જેવાં ત્રિદલ અને સહજ નાનાં હોઇ ગોળ હોય છે. એની ડાળાને ફુલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સુકાવવા નાંખે છે. દાણા સારા સુકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાંખળાનો ભૂકો ઢોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે. દુઝણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. **અડદ**—સ્નિગ્ધ, શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, વૃષ્ય, પિત્તને કોપાવનાર, રેચક, જડ, બલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્લ, મલભેદક, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક, અને દમ, શ્રમ, પરિણામશૂળ, અર્દિતવાયુ, અને અર્શ એનો નાશ કરે છે. (૧) **અડદનાં વડાં**—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હીંગ, જીરૂં એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે ઘીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં, એટલે વાયુ, અર્દિત વાયુ [મોઢું વાંકું થઇ જવું], અરૂચિ, દુર્બલપણું, ક્ષય, અન્ન અને દ્રવ શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીંમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં;

તે સેવન કરવાથી, તે પુરૂષને દિવાન, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે. (૨) પુષ્ટતા ઉપર અરડૂસાના લાકડા—ડાની છાલનો ભૂકો, પડનો ભૂકો, ચોખાનો ભૂકો અને પીંપરનું ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લેઈ એકત્ર કરવું, તેથી બમણું ઘી તેમાં નાંખવું. પછી સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાંખી, પાક કરી, તેના લાડુ, ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ દરરોજ ઉગતી વેળાએ ખાય, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું અને ખારા, ખાટા, તેલવાળા, વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે પુષ્ટતા આવે છે અને બળ ક્ષીણ થતું નથી. (૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—અરડૂસાનો ભૂકો અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) ઉધરસ ઉપર:—અરડૂસો અને કાળા એનું ચૂર્ણ અને તાજ [ધતુરાના] ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી તે ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૫) વાળા ઉપર—વાળાના ફોલ્લા થઈ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અરડૂસાના ભૂકામાં પાણી નાંખી તે ભૂકો ગરમ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર લોટ કે બાજરીનો પીંડ બાંધી તે પર ગરમ તેલનો એક પળી એક ટીપ પાડવી; એટલે તરતજ તે ફોલ્લો ફુટી વાળો બહાર થઈ બહાર પડે છે અને ફોલ્લો સારો થાય છે. (૬) ધાત જાય તેને માટે—અરડૂસાની છાલનો ભૂકો ૪ પૈસાભાર; ગાયના દૂધમાં બાળી તેમાં પીંડ ઘી નાંખી ગરમ ગરમ આપવો. દિવસ ૭. (૭) પુષ્ટતાને માટે:—અરડૂસાની મોગર છાલને ગાયના તાજા દૂધમાં અથવા પાકી શેરડીના રસમાં ૨૧ પુટ દેઈ, પછી તે છાલ લઈ ભૂકો કરી રાખવો અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાશેર લેઈ, તેમાં તે ભૂકો એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી તે દૂધ સારૂં ઉકાળવું, અને ઉકાળવા માટે એટલે તેમાં ખડી સાકર બે તોલા સુધી અને તાજું ઘી, બદામ, ચારોળી, એલચી, લવિંગ, વિગેરે મસાલો નાંખી સેવન કરવું. (૮) નાસારોગ ઉપર:—અરડૂસાનો ભૂકો, અને કપૂર બળતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો.

૧૪ અતિવિષ.—સં૦ અતિવિષા. મ૦ અતિવિષ. હિં૦ અતીસ. બં૦ આતઇચ અતિમઇ. તે૦ અતિવાસા. લા૦ એકોનીટમ્ હિટ રોફાઈલમ.

અતિવિષનાં ઝાડ હિમાલયના ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં ડુંગરો ઉપર થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં અથવા કંદ કાઢી લાવે છે; તેને અતિવિષ કહે છે. એમાં ધોળો, કાળો, અને પીળો એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એની કળ કપડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. ઓસડોમાં ધોળાનોજ ઉપયોગ થાય છે. અતિવિષ ઘણુંજ કડવું હોય છે. અતિવિષ, સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર ઉત્તમ ઔષધ છે. એ નહાનાં બાળકોના ઔષધમાં ઘણુંજ આવે છે. બાળકોના દરદમાં અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે. અતિવિષ.—દિપિન્ કફઘ્ન, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, ત્રિદોષ, પચાવનાર, કફ, પિત્ત, જ્વર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, મૂત્ર, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સંગ્રહ, પિત્તોદર, અતિસાર, એ સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે. (૧) બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા ઉલટી ઉપર.—અતિવિષનું ચૂર્ણ વાર તમ્મ જોઈ મધમાં આપવું. (૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપર.—અતિવિષ, અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પિત્તાતિસાર ઉપર.—અતિવિષ, કડાની છાલ અને ઇંદ્રજવ, એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર.—અતિવિષનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઈ, મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત ચટાડવાથી દમ અને ઉધરસ મટે છે. (૫) સંગ્રહણી, અર્શ, જ્વર, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપર અતિવિષનો કાઢો.—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફુલ, કડાની છાલ, સૂંઠ અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૬) તૃષા ઉપર.—અતિવિષ અને નેત્રવાળો [ખસની જડ] એનો કાઢો આપવો. (૭) બાળકોના આમાતિસાર ઉપર.—સૂંઠ, અતિવિષ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો. (૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર.—અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકરમાં અથવા મધમાં આપવું. (૯) મુખરોગ ઉપર.—અતિવિષ મધમાં આપવું. (૧૦) સંગ્રહણી ઉપર.—અતિવિષ, સૂંઠ અને વજ એનો કાઢો કરી આપવો.

૧૫ અનંત.—એ ઝાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એને

ં લાંબાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ શોભાવંત દેખાય છે. આ ઝાડને શ્રાવણ માસમાં ના ફુલો જેવાં ઝુમખાદાર ફુલો આવે છે. એ ફુલો ઘણાંજ શોભાવાળાં દેખાય છે. એનો વાસ સિક, મધુર આવે છે. એમાં ધોળો અને કાળો એની બે જાત છે. એ ઝાડ તગરની જાતનું છે. નંદ વાયુ ઉપર (અનંત વાતપર) જે સ્ત્રીઓ પૂરા મહિના થયા પહેલાં પ્રસૂત થાય છે, તેમને ોક વખતે નંદ નામક વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી તું નથી; આંખો આગળ અંધારાં આવે, દાંત ચોટી જાય, માથું ધુંધવા લાગે, તેને અનંતના ઝા- ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી (મુળીઉ) કાઢી, ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકને કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળતાં રહેવું. અને મૂળની એક કકડી અંગોઠામાં તાણી બાંધવી. ા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળ ઘસી પાવું. પથ્ય-કળથી બારી તેનું પાણી પીવાને માટે આપવું. ુ જણાયા પછી ઘી ભાત આપવાં. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર** અનંતનાં મૂળ અને અરીઠા, પાણીમાં ી પાવા. **(૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપર** અનંતમૂળ અને ભારંગમૂળ, ગરમ પાણીમાં ી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે; એવો વનૌષધિ-પ્રકાશકારોનો મત છે.

૧૬. અનનસ અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવાં પાંદડાં હોય છે. એ ઝાડો ઘણું કરી વા- ી બાજુએ ઉગે છે. કારણ કે એ ઝાડનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે તેથી જનાવરોનો તેમાં નિભાવ થતો થી. આ ઝાડને મધ્ય ભાગમાં ફળ આવે છે અને એ ફળને અનનસ કહે છે. એના સર્વ અંગે કાંટા ાય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમાં વાવવાથી ચોંટી જઇ, તેનું ઝાડ થાય છે. એ ફળનો રંગ ાતો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરબ્બો થાય છે. અનનસ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની ચ્ચેનો કઠણ ભાગ કહાડી નાંખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી. પણ અવગુણકારક છે. છતાં ખાવામાં ખાવ્યો હોય, તો તે ઉપર કાંદા, દહીં અને સાકર ખાવી એટલે બાધ થતો નથી. અનનસનાં પાંદડાંનાં ઉત્તમ દોરડાં થાય છે. અનનસ, ભૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. **અનનસ**—લીલું હોય ત્યારે રૂચિકર, હૃદ્ય, ગુરૂ, કફકર, પિત્તકારક અને શ્રમનાશક છે; તેજ **પાકવાથી** મીઠું, પિત્તનાશક, તથા રસવિકાર, આતપવિકારનું નાશકર છે. **(૧) અજીર્ણ ઉપર**—સારા પાકેલા અનનસના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની ભૂકી નાંખી ખાવું. **(૨) જંતુ-કૃમિ ઉપર** અનનસ એકલુંજ ખાવું, એટલે જંતુ (કૃમિ) નું પાણી થશે. **(૩) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર**—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાંના કઠિન ગાભા કહાડી નાંખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અંબર, જીરૂં, જાયફળ, પીપર, અને સંચળની ભૂકી કરી નાંખવી. અંબર કમતી નાંખવું, એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું. અથવા અનનસના ટુકડા પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી ખાવા. **(૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તો** પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. અંબાડો સં૦ આમ્રાતક. મ૦ અંબાડા. હિં૦ અંગારી. મોઇઆ. તૈ૦ પુડીકુરા. ક૦ પુડી. પુડીબીજ. પુડીયનારૂ. બં૦ માચીકા. પં૦ નુસુકડા.

અંબાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ અને કર્નાટક, એ દેશોમાં આ ઝાડ ઘણાંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રાયણનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણાં ખાટાં અને લીલી સોપારી જેવડાં મોટાં વધે છે. તેમાં આંબા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આથે છે. અંબાડાને આંબા જેવોજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ આંમલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), કોઠાં, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલાં, કરમદાં ઇત્યાદિ, ઉત્પન્ન કરી રાખેલાં છે. **અંબાડો**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, તુરો, ખાટો, રૂચિકારક, સારક, કંઠને હિતકર; પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક, અને આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે. તે **પાકવાથી** તુરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કફકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક; અને વાયુ, કફ,

પિત્ત, રક્તરોગ, દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય, એમનો નાશક છે. એનાં કુમળાં પાંદડાં—રુચિકર, ગ્રાહક અગ્નિદીપક છે. (૧) અમ્લપિત્ત ઉપર.—આંબાનાં કુમળાં પાંદડાં વાટી, તેનો રસ કાઢી, એક તો રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર ચણોઠીભાર મરીની ભૂકી નાંખી આપવું. આ ઔષધ સાત દિ દિવસમાં બે વખત આપવું, પરેજ પાળવી. [illegible] વિષ ઉપર.—આંબાના ઝાડની ત્રણ ભાગ, કુવારની છાલ બે ભાગ, અને ખાખરાની છાલ એક ભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો; તે પખરીનું ચૂર્ણ ઘસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી, અને માણસને નવટાંક પાશેર પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવું. એ ઔષધ, વિષનું જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે ત્રણ વખત ખું, મનુષ્યને ઉતાર ઘી અને ભાત.

૧૮. આબઇ (આબુવેલ)—(સં૦ મહાલિંબી) આ વેલાનો ખરસંગળ, કુમતેલ, એવાં મરાઠીમાં નામો છે. એ નાનું વૃક્ષ છે. એ શ્રમ નક્ષત્રના અરસામાં વાવવામાં આવે છે. આશ્વિન તેને શીંગો આવે છે. તે સમયે પોચો હાથ બાંધી હોય, ઉપરે ડોલના જેવી વાળી હોય છે. તેનું કરે છે. અને તે ભીંડામાં પણ ખવાય છે. એ શીંગો કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એ પકો સ્વાદ છે. અને તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે. અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે. એ બાફી એકવાર ધુઇ કરી નાંખવું જોઇએ. અબઇ—પીળી અને રાતી—જડ, શીતળ, ગ્રાહક, રસમાં મધુર, ભારે; અને પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાળી અબઇ—ગરમ, ગુરુ, બળવાન, રુચિ શુક્રવિકારક, અગ્નિમંદતાકારક, મલસ્તંભક, તુરી, ગ્રાહક અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર (૧) સ્ત્રીઓદર ભિરાડી પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—અબઇનો પાલો ગોમૂત્રમાં વાટી આપ દિવસ ૭. (૨) ઝેરને માટે .અબઇનો રસ પ્રથમ આપી, પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. ઔષધ શક્તિ જોઇ નવટાંક સુધી આપવું; ઉતાર ઘી.

૧૯. અમ્બોસી—(સં૦ અમ્લાન.) કોરાંટી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ હાથ હાથ ઉંચું વધે છે. એને રાતાં, કિંવા પીળાં ફૂલો બારમાસી આવે છે. એ ફૂલો નહાનાં હોય છે. ફૂલ સુગંધ નથી. અમ્બોસી—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર, મુખતાકારક છે; અને વાયુ, સોજો, તાવ, ક આધ્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, બસ્તિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે. (૧) પીળી ધુપ ઉપર—એનાં પાન ૧ તોલો લઇ દૂધમાં વાટી, તે સવારે ૭ દિ૦ આપવાં.

૨૦ અમરવેલ.—સં૦ અમરવલ્લી. મ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ, સોનવેલ, હિ અમરવેલ, આકાશવેલ, બં૦ આલોકલતા, આલકલતા, ક૦ મૈગુર્મગી, નેલમુર્નગી. શ્રીનીમેનગા, અમ ર્ગા, તે૦ ઉર્જાગ, ચિતિચે, તા૦ કોતાન, ફીચવલ્લી, નીર, મા૦ આમરવલ્લી કા૦ કનવા ખુશાસીઝ, અ૦ આનીમૂન લા૦ કસ્કુટારીફ્લેક્સા.

આંબાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ થાય છે; તેને અમરવેલ કહે છે. આ વેલીનાં મૂળ જમીનમાં હોય છે જે પ્રમાણે રસાયની (વલી) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે. અમરવેલ— પિચ્છિલ, તીખી, મધુર, સ્નિગ્ધ, અને અગ્નિદીપક હોય છે. નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે

૨૧. અમ્લવેતસ—સં૦ મ૦ અમ્લવેતસ, બ૦ થૈકલ, હિં૦ અમ્લવેતસ, ચૈકલ. ક૦ અમ વેતસ ફા૦ તુર્શ. ઉ૦ કિનમચારેલ. લા૦ એસીડોઝેપાલીના.

બીજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે. અમ્લવેતસનાં ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું પર્ણજ ખાટું હોય છે, એનો વાસ પાકા આંબા જેવો આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે એવો તેનો પ્રભાવ છે, અમ્લવેતસ પેટમાંના રોગો ઉપર અને ગુ વગેરે રોગો ઉપર આસીર છે. ઘણું ઔષધિમાં એનો રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. અમ્લવેત- સ. ખાટું. ભારે. તીખું, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રુક્ષ, પથ્યકર, અને મળનો ભેદ કરનાર છે. તેમ હૃદ્રોગ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્રી, અરુચિ, શ્રમ, તૃષા, ઉદરરોગ, હિક્કા, ગુલ્મ, પ્લીહા, અર્શ, આના

૨૨. અરડુસી—સં૦ અટરૂષ. મ૦ અડુળસા. હિં૦ અરૂસા. અડુસા. વાંસા. વિસોંટા. બં૦ વાસક. ક૦ આડસોગે. તે૦ આડાસારં. આડાપાકુ. તા૦ આડાડોડાઇ. તુ૦ ચેહુ મદ્દ ડીતપ્યું. મલા૦ અટા લોટકં. લા૦ આધાટોડવાસીકા.

અરડુસીનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળી અને કાળી, એવી બે જાત છે. ધોળી અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરડુસીનાં પાંદડાં કુડાનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડાં ઉપર ધોળા અથવા કોઇ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતાં ઘણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. **ધોળી અરડુસીનાં** પાંદડાંનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઇ, તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાઠાં હોય છે. અરડુસીનાં ફુલો ધોળાં હોય છે. અરડુસીનું ઝાડ ૧–૨ માથોડાં ઉંચું વધે છે. એનાં લાકડાં હલકાં હોવાથી એના કોલસા દારૂમાં નાંખવાના કામમાં આવે છે. **અરડુસી**–શીતવીર્ય, હૃદ્ય, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળો, શૈત્યપિત્ત, વિષ, જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરૂચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. **(૧) શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપર** અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફુલો-સહિત રસ કાઢી મધમાં આપવો. કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે, **(૨) કફપિત્ત, જ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો એ ઉપર** અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફુલોસહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી આપવો. **(૩) રક્તપિત્ત ઉપર**—અરડુસીના રસની સાત ભાવના હરડેને દેઇ તે સેવન કરવી. અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમ ભાગ લેઇ તે સેવન કરવો. **(૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે** અરડુસીનાં મૂળ ઉકાળી, નાભિ અને ગુહ્યસ્થાને લેપ કરવો. તથા કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. **(૫) શ્વાસ ઉપર.** અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માંખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાંખવું અને તે આપવું. **(૬) ખસ ઉપર**—અરડુસીનાં કુમળાં પાંદડાં અને આંબાહળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી, તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. **(૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર.**—અરડુસીના રસમાં મધ નાંખી આપવું. **(૮) શ્વેત પ્રદર ઉપર.** અરડુસીનાં મૂળોનો રસ મધમાં આપવો. એટલે સુફેદ ધાત જતી બંધ થશે. **(૯) બાળકના કફવિકાર ઉપર.**—અરડુસીનાં તાજાં પાંદડાં લાવી, તેનો પુટપાકથી રસ કાડવો. **પુટપાકની કૃતિ** અરડુસીનાં પાદડાં કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દેઇ અંગારામાં સેકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરનાં કેળનાં પાંત્રાં કાઢી નાખી અરડુસીનાં પાંત્રાં હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૧૦ ટીપાં અને તેલીઆ ટંકણખારની ફૂલાવેલી ભૂકી બે ચણોઠીભાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વે એકઠું કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણ, દિવસમાં ચાર પાંચ વખત છોકરાંની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું; તેથી કફનો નાશ થઇ બાળક હુશિઆર બને છે. **(૧૦) ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર**—અરડુસીનાં પાંદડાંને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી, મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું. અને તે ઉપર પ્રમાણે ચટાડતા જવું. **(૧૧) કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર** ગરમ ચામાં અરડુસીનો રસ, સાકર, મધ, અને બે ચણોઠીભાર સંચળ, એ નાંખી આપવું. **(૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર** અરડુસીના કાઢામાં સાકર અને મધ નાંખી આપવું અથવા અરડુસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાંખી આપવું. **(૧૩) કફજ્વર ઉપર** અરડુસી, નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરડુસીનાં અને કુસરીનાં પાંદડાં એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **(૧૪) વિંછીના વિષ ઉપર**—કાળી અરડુસીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૧૫) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવાં, એટલે શીતળાનો આજાર આવતો નથી. **(૧૬) ઉધરસ ઉપર**—અરડુસીના રસમાં તેલીઓ ટંકણખાર ફુલાવેલો તથા મધ નાંખી આપવો. **(૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર** અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો, મધ અને ખડી સાકર નાંખી આપવો, એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. **(૧૮) ત્રિદોષ ઉપર**—અરડુસીનાં પાકેલાં પાંદડાંને બાફી, તેનો રસ કાઢી તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાંખી, મધ અને જેઠીમધ ઘસી આપવો. **(૧૯) રક્તપિત્ત ઉપર** અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. **(૨૦) સુખ-**

રોગ ઉપર—અરડુસીના રસમાં મધ મિશ્ર કરી, તેમાં, ઉપરઅધનાં મૂળ ઉગાળી લેપ કરવો. (૨૧) કફજ્વર અને ઉધરસ ઉપર—અરડુસી, જવો અને રીંગણી એનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, અને કાસ, ઉપર—અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરીતકી એનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી આપવો. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર—અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૨૪) કફથી શ્વાસ, કાસ, જ્વર, અને ઉલટી ઉપર—અરડુસી, જવો, ડોરલી, એનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૩. અંજીર.—લૅ૦ ફાઈકસ કૅરિકા ફા૦ ઈં૦ ફીગ મ૦ અંજીર.

અંજીરનાં ઝાડ ઘણું કરી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે. અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, મીસર અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અંજીરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉમરાની જાતિ છે. કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમનો અર્થ, ઉમરાના ફળના જેવો છે. ઉમરાની પેઠે એને ફુલ પણ આવતાં નથી. એની ઉંચાઈ દસ હાથ કરતાં વધારે હોતી નથી. અંજીરનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. અંજીરનાં કાચાં ફળનું શાક થાય છે એ સ્વાદમાં સારૂં થતું નથી; પરંતુ બાધક નથી. પાકેલાં અંજીરનો મુરબ્બો કરે છે. તે વિરેચક અને રક્તશુદ્ધિ કરનાર છે. અંજીરના અંગમાં રક્તશુદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છે; એટલે અશક્ત લોક એને સવારમાં ખાય છે. શિશિર ઋતુમાં ટાઢના યોગે જ્યારે છાતી અને મોં ફાટી જાય છે, ત્યારે કેટલાક લોક અંજીરનાં પાંદડાંની રાખ તેને ઘસે છે. સુકાં અંજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. અંજીરની લાખની જાતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. અંજીર—શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરૂ છે. રક્તરોગ, દાહ, તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે (૧) શરીરમાંથી ગરમી જઈ રક્તશુદ્ધિ થવા માટે—પાકેલાં અંજીર, રાત્રે ટોપલી સાથે સાથે બે કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી આકાશમાં મૂકવા અને સવારના પહોરમાં ખાવા; આ પ્રમાણે આઠ પંદર દિવસ ક્રમ ચલાવવો. (૨) પુષ્ટિને માટે—સુકાં અંજીરના કટકા અને બદામનો મગજ એક પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી ફોતરાં કાઢી, સુકી ખારેકની ચીરી, ચીરોંજીની ચીરી, કેસર, ચારોળી, પીસ્તાં, ગુલકંદ, એ સમભાગ લેઈ, આમળાના ઘીમાં આઠ દિવસ ભીંજવી રાખી. પછી નિત સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્યંત ખાવું. આઠ વર્ષ ઉપરાંતના છોકરા અને શક્તિહીનને સારૂ હિતાવહ હોય, પકડાય, ધાતુશુદ્ધિ અને રક્તશુદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. (૩) કફ ઉપર—અંજીરમાં ગોરખઆંબલાનું દલ, નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ૧ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવું. (૪) બગલમાં અને છાતી પાસે મુઢ આવ્યું હોય તો—સુકા અંજીરનો કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) પોટીસ—અંજીર વાટી ફુટી, ગુમડાં, ગાંઠ વગેરે ઉપર બાંધવું.

૨૪ અરડુસો—(મ૦ અડુળસા.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનું ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણાં થાય છે. કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એની ઘણી ડાળ સોટ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલનો તાજો જેવો વાસ આવે છે, એ ખાલ વજનમાં કરતાં જાડી હોય છે. અને કેટલાક ગરીબ લોક તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે. એના અંગમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. એનું લાકડું હલકું છે એ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એના લાકડાંના કોલસા, બાગ વગેરે બને છે ઉપયોગ—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર (સુવારોગ ઉપર)—અરડુસાની છાલના રસમાં તેલીયા નાંખી અરનો અંગારસ અને થોડો મીઠો નાખી પાવો. પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત અરડુસાની છાલ, પીંપર, પીપળા-મૂળ, સુંઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૨) નળબંધ વાયુ ઉપર—અરડુસાની છાલનો રસ આપના દૂધમાં ઉકાળી તથા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. (૩) આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમ જ્વર અને ઝેર ઉપર—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) વાળા ઉપર—અરડુસાનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો, (૫) પટકી (કોલેરા) નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતાં પાણીમાં નાંખી તે પાણી પીવું. (૬) વાયુ ઉપર—અરડુસાના પાનનો રસ કાઢી, તે પીવામાં પાવો. (૭) મુખરોગ ઉપર—અરડુસાનાં પાંદડાં પાણી નાખી વાટવાં, ને તેનો રસ કાઢી પાવો. (૮) વિષ ઉપર—અરડુસાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં આમળાં મેળવી પાવો. (૯) મુખપાક ઉપર—અરડુસાનાં પાંદડાંનો રસ પીવામાં પાવો. (૧૦) મસ્તવાત ઉપર—અરડુસાનાં પાંદડાં ચાવી નાખવાં એટલે મસ્તપીડા તરત દૂર થાય છે.

૨૫. અરાટી. (સં. આરી.)અરાટીનાં ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. અને એ વેલ પ્રમાણે પસરે છે, એનું "વલ્લીખદિર" એવું પણ સંસ્કૃતમાં નામ છે. ખેરનાં ઝાડ જેવાંજ એનાં પાંદડાં થાય છે. અરાટીનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. **અરાટી** કડવી, તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, રસ વખતે અને પાકવખતે ખાટી અને રક્ત કોપન છે. વાયુ, કાસ, પિત્તરોગ એનો નાશ કરે છે.

૨૬. અરણી. સં૦ અગ્નિમંથ મ૦ ટાકળી. હિં૦ અરની, અગેથુ, મણીઆરી, ક૦ નરૂવેલ, તૈ૦ નેલીચેટ્ટુ, લા૦ ક્લેરોડેન્ડ્ર્મ્ ફ્લોમોઇડેન.

અરણીને એરણ પણ કહે છે. અરણીમાં નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે. તથા ધોળી અને કાળી, એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિનાં ઝાડ, માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચા વધે છે. મોટી જાતિનાં ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કાલાદાર હોઇ તે નરવેલાનાં પાંત્રાં કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને ફૂલોની બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલોઉપર થઇ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઈ મનને આહ્લાદ આપે છે, ગામડાંઓમાં ખેતરની વાડ વિગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. કાળી અરણીનાં મૂળનું તેલ કાઢે છે. દશ મૂળામાં એનાં મૂળ આવે છે. **મોટી અરણી**—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, [illegible]ી, અને અગ્નિદીપક, છે; વાયુ, સળેકમ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, ગલાવરોધ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, વિષદોષ, આમ, તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. લઘુ અરણીનાં મૂળ મોટી અરણીના જેવાંજ ગુણવાળાં છે. પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટા બાંધવો, એ વિષે હિતકર અને સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—(૧) સોજા–ઉપર** અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. **(૨) શીતજ્વર ઉપર** અરણીનાં [illegible] મસ્તકે બાંધવાં. **(૩) વાઘ કરડયો હોય તો** અરણીનો પાલો મીઠું નાંખી વાટી બાંધવો. **(૪) [illegible]ડ ઉતર્યા હોય તો** અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અંડે પાટો બાંધવો અને તાંબાની સળીવડે [illegible]ગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો **(૫) જીર્ણ જ્વર ઉપર** ધોળી અરણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત [illegible]ોટલીએ બાંધવાં. **(૬) ત્રિદોષ–ગુલ્મ ઉપર** નાની અથવા મોટી અરણીનાં મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાંખી પાવો. **(૭) વસામેહ ઉપર**—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો **(૮) શીતપિત્ત ઉપર**—અરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાંખી પ્રાશનાર્થે આપવું. **(૯) પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર**—કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૭. અરલુ.—સં૦ શ્યોનાક. મ૦ ડીંડા, ટેંટું. કો૦ ટેંટવે, જગદળા ૫ળફળા, હિં૦ સોનાપાઠા. અરલુ–ટેટું. બં૦ સોના. ક૦ શોડીલમર. તિગડુમર, હેગ્ગુગટીમર. તૈ૦ પેદ્દામાનુ. લા૦ કલેસાન્થેસ ઈંડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંત્રાં કાંઇક ભરીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. અને પપઇનાં ઝાડ જેવાં પોચાં હોય છે. એને શિંગો આવે છે તે ચાર આંગળ પોહળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અઢીસો બિયાં હોય છે ને તે કપાસના જેવાં હોય છે. જ્યારે એની શિંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને આથણું કરે છે. એ શીંગોનો આકાર આબેહુબ તરવાર જેવો હોય છે. અરલુનાં મૂળાની અંતરછાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળામાં અરલુનાં મૂળ આવે છે. એને "ટેંટવે" એમ પણ કોઇ કહે છે. **અરલુ:**—તુરૂં, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ; અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, આમવાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર; તૃષા, કોઢ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાક કૃતિએ એનો રસ-કાઢો ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય, તો પણ તેનો નાશ થાય છે. એનાં **કુમળાં ફળ** તુરાં, મધુર, લઘુ, હૃદ્ય, રૂચ્ય, પાચક, કંઠને વિષે હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં, અને ખારાં છે, એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરૂચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે; એનાં જૂનાં ફળ ગુરુ, અને વાયુને કોપવનારાં છે. **ઉપયોગ (૧) કર્ણશૂળ ઉપર** અરલુનાં મૂળ લાવી બારીક વાટી, તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઇ અને તેમાં તલના તેલ જેટલું પાણી નાંખી ચૂલા ઉપર મૂકી થોડો થોડો દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લેઇ કાનમાં પાડવું; એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. **(૨) સર્વા-**

તિસાર ઉપર—અરલુની છાલનો અંગરસ પાવો; અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મ
અને ગોમરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) આગંતુક ત્રણ ઉપર અને ત્રણ થઈ
પાકતો હોય તો:—અરલુની છાલ અથવા પાંદડાં વાટી બાંધવાં, એટલે જખમ જલદી રૂઝાય છે.
તેમજ અરલુના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૪) રક્તાતિસાર ઉપર—અરલુનાં પાંદડાં, છાલ
મૂળ, એમનો રસ પાવો. (૫) પ્રમેહ ઉપર—અરલુની છાલ વાટી પાવી (૬). પથરી ઉપર
અરલુની સળિઓનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને પાપડીખારો (સંચોરો), એની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી.
સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટે—અરલુના ઝાડની અમર જૂની છાલ
બારીક કરી સૂકવવી, પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે છાલ લેઈ, તે ચાર પહોર તેટલા પાણીમાં
પલાળી રાખવી. ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી અર્ધાશેર પાણીમાં મેળવી તે
વસ્ત્રગાળ કરી બહાર નાખી પાવું. એ પ્રમાણે સાંજસવાર પણ આપવું. દિવસ ૭. પથ્ય ઘઉં, ઘી,
રોટલી, દાળ, ઇત્યાદિ અલણી (મોળું) ખાવું. ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ
આઠમે દિવસે કડવા (લીમડાના) પાણી વડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું. (૮) ગરમીના પાકે આખા
અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર—અરલુની છાલ લીલી અમર સુકાવેલી ઘસી ચોપડવી
એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૯) ઉંદરી ઉપર—અરલુની છાલ દહીંમાં વાટી ચોપડવી. (૧૦
પથરી ઉપર—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમાં વાટી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૧૧
મૂત્રવ્યાધિ ઉપર—અરલુની છાલ, ચિત્રાની મૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજની છાલ, સિંધવ અને સૂંઠ એ
ચૂર્ણ કાંજીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. એટલે મૂત્રથી મળ ગરી પડે છે. (૧૨) મુખપાક ઉપર
અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૮. અફીણ.—સં० અહિફેન. મ० અફીમ. હિં० અફીમ. બં० આફીમ. ક० અફીમ. તેલીંગ
તે० નલમંદુ. કાનડી. તા० કુઝંડી. ફા० તુરિયાક અફયુન. અરા० અફયુન. અંગ્રે० ઓપિયમ. લૅ० પેપેવર
સોમ્નીફેરમ. ઇં० ઓપિયમ. ક० ખસખસ. સોમ્નીફેરી. સોપ્નર ટ્રી. લૅ० પેપેવર ઓફીસીનલ્સ, સોમ્નીફેરમ.

ભારતખંડવાસી આર્યજનોના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણને માટે દયાળુ ઈશ્વરે ધનધાન્ય ત
વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે, તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામું જોવાનો
પણ પ્રસંગ આવેજ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર ! પરંતુ આપણે એટલા કૃત
આળસુ, બેશરમ, નાદાન, બેદરકાર, વિષયાંધ તથા મદાંધ, છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિ
ઉપકાર મહોટો દુઃખ જણાય છે ! ઉદ્યોગ નંદનવનમાંહેની કથા કરતાં પણ વધારે આહ્લાદકારક ત
હિતકારક હવાની સોધ હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઈશ્વરે આપેલી છતાં, તે દુઃખ માની સ્વીકાર
રસાદિ મારકા દેશમાંના ઠેકાણુનિજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો ! સાકર જેવું દૂધ, સ્વા
અને અમૃત સમાન મીઠું અને ગુણકારક ઉત્તમ પાણી, આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે છતાં, તે તર
આપણે ડોકીયું કરીને પણ ન જોતાં, સોડાવાટર, બ્રાંડી—ઇત્યાદિ અશુદ્ધ પેયોજ આપણને મોહ કરે
પ્રિય જણાવા લાગ્યાં ! ! નળ-ભીમાદિ પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને ભીડ
લાગતાં, ૩૦૦૦ કોસ દૂરથી આવેલા બિસ્કિટ માંસાદિ પદાર્થો, નિત્ય સેવન કરવાને રાજકુમારોપર
કુલીનોની ઇચ્છા ચોતરફ પણ બની ! ઈશ્વર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધીઓ, ગુણાનુવાદ ધન્વંતરિ
આત્રેય, અશ્વિનિકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ, વંગસેનાદિ મહા
ઋષિવર્યોએ લખી રાખેલા છતાં, એ ઔષધિને તૃણ સમાન ગણી, આપણે પરદેશીઓનું અજમાયશનું બ
વિષ તથા અહિતકારક પદાર્થોજ અમૃતીતોય જેવું માન્યું ! ત્યારે ધન્ય છે, આપણા શાણપણને, ન્યા
નીતિને, દૂર દૃષ્ટિને તથા આપણને ! આવાં વિપરીતાચરણો વડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, નિસ્તેજ
કંગાલ તથા અન્ન માટે મોહતાજ કેમ ન થઈએ ? આપણા ઘર-બારમાં તથા વન-વગડામાં શું છે એ
જોતાં, આપણે વિલાયતજ નિયમ પાળીએ ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીતજ આવે, તેમાં શી નવાઈ !

અફીણનાં ઝાડ આ દેશમાં વાવેતર કરી સર્વ ઠેકાણે થાય છે.-આ ઝાડ પસુંજ મોટું થાય છે. એને
પાંદડાં ઉબરાનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને "અફીણ" એ શબ્દ પરિચિત જેવું જણાશે, પાકે

શ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે, કે આપણને કોની પેઠે સાબૂ તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ. અરિઠા મળે તેટલા વગડામાંથી લાવ્યા ણે સાબૂ તૈયાર થયોજ. તે પ્રમાણે શિકેકાઇ વૃક્ષ પણ સમજવું. આ ઇશ્વરનિર્મિત સાબૂ, પર- ચર્બીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબૂ કરતાં સોગણો સોંધો તથા ગુણોમાં પણ અતિશય ઉત્તમ છે. પરંતુ શ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં, તેને "કૂચ બિસાત" સમજી, ચર્બી ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મોંએ ઘસી, મોં ચોળતા એશરાયે છીયે; એને શું કહેવું? અરિઠાના યોગે વચ્છ થતું નથી કે શું? ના, તેમ નથી. કેટલોએ ઉંચો તથા સુગંધિ સાબુ હોય તો પણ તેની અરિઠા અને શિકેકાઇ સાથે કદી પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાંદીયો ઇત્યાદિ ચામડીના ાગોને, સાબુ કરતાં અરિઠા જ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતાં, વધારે ા અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીયે છીયે, આ કેવું; વિપરીત આચરણ છે? કેવળ ધીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિઠાના ફળની અંદર જે **કઠિન અને કાળાં બી** હોય છે, એના, નાના બાળકોને નજર લાગે માટે વજરબુટ્ટા કરે છે. અરિઠાનાં બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા ઘોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિઠાનાં પાંત્રાંના રસમાં પારો ઘુંટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલિટ) બેસે ાગિના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં :પણ સોની લોકોને અરિઠાનો દરરોજ ખપ પડે છે. અરિઠા ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઇ અંગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલાં પણ અરિઠાના પાણીમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે? સાબૂ જેવા અશુદ્ધ અને મોઘા પદાર્થનો આ માં ઉપયોગ ન કરતાં, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ નું આપણું અભિમાન કાયમ રહી, એકંદર બધાઓનું હિતજ થશે. **અરિઠા** તીખો, પાક કાળે ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક. લઘુ સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શૂળ, એઓનો નાશ છે. **ઉપયોગ** (૧) અરિઠા એ મોટો **વિષનાશક** પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો અરિઠાનું પાણી તેનું આંખોમાં અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ઘણુંજ વધારે હોય તો અરિઠાનું ણી કરી તે પાવું, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. **અફિણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, હરતાલ** ઇત્યાદિ કોઇ પણ વિષ પેટમાં ગયું હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઇ ા પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે. અંજન કર્યા પછી અરિઠાનાં પાંત્રાંના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો. અરિઠાના જનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આંખો લાલ થાય છે, તે નાશ વાને—તુરતજ આંખોમાં માંખણ કિંવા તાજું ઘી બે ત્રણ દિવસ આંજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. ઇ પણ રોગ ઉપર અરિઠાનું અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આંખોમાં ઘી ચોપડવું એટલે ળતરા થશે નહિ. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર** એક અરિઠાના ફોતરાની ગોળમાં ત્રણ ગોળીઓ રી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઇ ઉપર થોડું ઠંડુ પાણી પીવું. પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળી ખાઇ ાડું ગરમ પાણી પીવું એટલે વિષ ઉતરે છે. તંબાકૂ પીવાની ટેવ હોય તો તે તંબાકૂની પેઠે અરિઠા લમમાં નાખી ધુમ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ વિંછીનું વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. (૩) **કફ જાડો થઇ ળતી ભરાઇ જાય તો** અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કફ પાતળો થઇ, પડશે. (૪) **નળવાયુ ઉ- પર**—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું અને ફીણ પેટ ચોળવું. (૫) **મસ્તકરોગ ઉપર** અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તે રસ નાકમાં પાડવો એટલે મસ્તકશૂળ, આદાશીશી, વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. (૬) **પ્રસૂત સ્ત્રિયોને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઇ મસ્તક જડ થાય છે અને ફરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયૂને નંદવાયૂ (અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર**—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આંખોમાં માંખણ અગર ઘી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૭) **ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે ઉપર** અરિઠાનું ફીણ

ચાંદા ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવાર સુધી અંદર જેરવવું પછી ગરમ પાણી વડે તે ધ ધોઇ નાખવી એટલે તે ચાંદું સારું થાય છે (૮) તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થઈ હોય તો અરિઠાનું ફીણ ચોપડવું. (૯) વાળા ઉપર—અરિઠાની અંદરનું મગજ અને ગ ગરમ કરી બાંધવી. (૧૦) અપસ્માર ઉપર—અરિઠા વીંછુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય દેવું મૂર્ચ્છા અતિશય ઉપર—અરિઠા ચોળી તેનું ફીણ નીકળે તે, પેટે અને પગે ચોળવું અને પીવું (૧૨) રક્ત ગુલ્મ ઉપરઃ—અરિઠાના પાણીમાં કાળી જ્ઞાવનીનાં મૂળ ઘસી પાવાં, એટલે રક્તગુલ્મ ગળી ઘે (૧૩) ધનુર્વાત જેવો રોગીને મૂરછી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે ઉપર—અરિઠા ગ ડી બન્ને આંખોમાં અંજન કરવું શુદ્ધ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આંખોમાં નાખવું ગ જવું (૧૪) કોઈને સર્પદંશ થાય તો—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી ઝેર સુધી પાવું

૨૯. અષ્ટવર્ગ. જીવક અને ઋષભક—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે એ બે કંદ લ ણના કંદ પ્રમાણે હોય છે એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે જીવકનો આકાર કુચ્ચ જેવો અને ઋષભક આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે એ બન્ને કંદ બળવર્ધક, કફ, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરન મધુર; તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે મેદ અને મહામેદ એ ન કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમાં ઉત્પન્ન થાય છે જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાંથી મેદ-ધાતુ જેવો રસ નીકળે છે તે મેદ. અને તેજ પ્રમાણે જે સોહ કંદ લેપ આદ્ર જેવો હોય છે, તે મહામે તે પહેલાંથી સોહ રંગનો હોય છે એ બન્નેના વેલા હોય છે મેદ અને મહામેદ—એ ગુરુ, મધુર, વર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમાં દૂધ વધારનાર) કફવર્ધક, શરીરમાં તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ, અને પિ રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીઃ—જે ઠેકાણે મેદ અને મહ મેદ થાય છે, તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીનો આરકના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે. તેમાંથી દૂધ ઝરે છે, અને તેનો વાસ આવે છે કાકોલી વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે, અને ક્ષીરકાકોલીનો પીળો હોય છે બન્ને કાકોલીઓ શીત, વીર્યવર્ધ મધુર, ગુરુ શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર. એનો નાશ કરન છે. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બન્ને કંદ મોરંગ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ વેલા હોય છે આ કંદને છિદ્ર હોય, એના ઉપર પીળા કેશ હોય છે ઋદ્ધિનું કંદ ગાંઠ જેવું હોય એનાં ફળ વામાવર્ત હોય છે અને વૃદ્ધિનાં ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. ઋદ્ધિ એ બળવર્ધક, ત્રિદોષ વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરુ, પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. વૃદ્ધિ એ ગર્ભપ્રદ, શી પુષ્ટિકારક, મધુર, વીર્યવર્ધક, અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (ઘા), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવ પ્રતિનિધિ, રાજાને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદોએ વ સમાન ઔષધ આપવું મેદ અને મહામેદ, એ મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક ન મળે તો વિદારી (ભોંયકોળું) મૂળ આપવું કાકો અને ક્ષીર કાકોલી, એ ન મળે તો આસંધ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે વારાહી કંદ આપવો

૩૦. અસાળિયા. (આસન)—સં૦ હિં૦ આસન. મ૦ હસાળી ક૦ હિરિસેહીનેલ્લારુ.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે એનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. અસાળિયાના પાંદડાં મોટ હોય લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ-ઉપર બારીક ફૂલો આવે છે. કાચાં ફૂલોનો રંગ લીલો હોય છે. પછ પાકો થતો જાય પાક્યા પછી કાળો થાય છે એ ફૂલો સ્વાદમાં કડવાં હોય છે. અસાળિયાની જાતો થાય રંગની હોય છે અસાળિયા—એ લેખનીય, મૂત્ર-સંગ્રહણી, કફ, એનો નાશક છે (૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપરઃ—અસાળિયાની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું (અથવા પાણીમાં છાલ વાટી પાવી)

૩૧. અશાળીઓ.—સં૦ મ. આહલિવ. હિં૦ હાલિ. ફા૦ હાબ્બ. ગુજ્જારશીજ અ૦ હબ્બ શાહ. કરદાબ બજારુ ઇન્ગ્લ૦ કામનક્રેસ. લા૦ લેપીડીયમ. સેટીવુમ

અસાળીઆનાં ઝાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ ઝાડ નાનાં થાય છે. અસાળીઆનો રંગ રાતો હોય છે. તે બારીક અને ચપટાં હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવાં, અને પુષ્ટિદાયક છે. વાના દોષ, વાયુ અને ગુલ્મ, એનો નાશ કરનાર છે. (૧) **અસાળીઆની ખીર:** પ્રથમ દૂધ ઉકાળીમાં અસાળીઓ નાંખવો; અને તે ખીર સરખું થાય એટલે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાંખવી; એટલે તૈયાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે. અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે. આ ખીર બાળક છોકરાંની માતાઓને વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. (૨) **વાયુના યોગથી જુલાબ થવા લાગે તો:** અસાળીઆનું ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું; એટલે બંધ થાય છે. (૩) **અસાળીઆનો લેપ:** ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બંધ થયું હોય તો, કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં કળતર થતું હોય તો, અસાળીઓ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો. એટલે તે ચોંટી જઈ સારૂં થાય છે. (૪) **કટીશૂળ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:** અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમાં બનાવી આપવી. (૫) **ઉચકી ઉપર:**—અસાળીઓ વાટી પાણીમાં પલાળી રાખી ગાળીને આપવો. (૬) **ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુ:** નવું નાળીએર લેઈ તેના ખોપરાને ઝીણું કરી તેમાં ખોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઓ નાખી, ગોળ મળી જાય ત્યાંસુધી તેનો પાક કરી, પછી થંડુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા. **બીજો પ્રકાર:** ૧૦ તોલા અસાળીઓ લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦। શેર લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘી પાકો શેર એક લઈ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને બેદાણા, (લાલ દરાખ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલાં પાડવાં અથવા લાડુ કરવા. ચોસલાં પાડવા માટે અસાળીઓ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવાં. આ પાક ઠંડી ઋતુમાં ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે.

૩૨. **અળઇ.**—એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પુષ્કળ થાય છે. કોકણમાં પણ ઘણાં છે. એ ઝાડ સુમારે માથોડુ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાંનો આકાર કાંઇક કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. અળઈની છાલ ઘણીજ થંડી છે. અળઇને "ઓવી" એમ પણ કહે છે. (૧) **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઇ હોય તે ઉપર:** અળઈનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે ત્રણ દિવસમાં ગાંઠ બેસી જશે. (૨) **મુખરોગ ઉપર:**—અળઇના ઝાડની છાલ મ્હોંમાં રાખવી, અને મ્હોં ગળતું રાખવું. (૩) **ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:** અળઈની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૪) **મધુમેહ ઉપર:** અળઈની છાલનો કાઢો કરી હમેશાં રાત્રે સૂતી વખતે પી જવો. (૫) **આંબ-રક્તયુક્ત અતિસાર ઉપર:** અળઈની છાલ વાટી આપવી. **બીજો પ્રકાર**-અળઈના ઝાડને કોવાડેથી ઘા કરી તેમાંથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમાં ભરવો. પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો. અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૩. **અળંબા.** સં૦ ભૂછત્ર, હિં૦ છતોના. છાતા સાંબકીછત્રી, બં૦ કોડકછાતા, બ્યાંગેરછાતા, ક૦ આળંબી. નાઈછિત્તરિગે, ઇં૦ મશરૂમ, લા૦ ફંગાઈ.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પૂર્ણ ચાતુર્ય દેખાઈ આવે છે. અળંબાનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર, કોહેલાં છાણાં ઉપર, અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. એમાં સાત આઠ જાત છે. અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે. એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળંબા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે. કેફ ચઢે છે, પેટ ફુલે છે, ઉલટી થાય છે, અને મન ભ્રમિત થાય છે, એટલા માટે માહિતી શિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળંબા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી. તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. અળંબામાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે:—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુમળા, કરડી, તેલંગી, ભુયફોડ અને મોગાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઇ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુમળા ઝીણી આંગળી જેવડા હોય છે. કરડી એથી પણ નહાના હોય છે. તેલંગી સર્વ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે; એના છત્રનો વ્યાસ હાથ—દોઢ હાથ હોય છે. ભુયફોડ ગોળ હોય છે એને છત્ર હોતું નથી,

એ મસલા જેવા ફુરેલા હોય છે. મોભાજાને, મોભરા જેવી સહજ કળી હોય છે. અગાંનાનાં બીજ ઝીણાં હોય છે, અગાંનાની ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અગાંનાને મૂળસહિત વધવા દેતા ન અગાંબાઃ—શીત, મધુર, મેદ, મધુર, ત્રિદોષહારક, રુચ્ય, અને ગ્રાહક, છે. કાળો અગાંબોઃ—ઉષ્ણ અને ગુરુ છે. પીળો અગાંબોઃ—પાક વખતે ગુરુ છે; અને વાત આદિ રોગહારક છે. (૧ નાના વાછરડાંઓને ઝાડા થાય છે તે ઉપરઃ—મુઠ્ઠી છાસમાં વાટી તેમાં ૨ અફીણ ડીમ મેળવી આપવો. અને ઔષધ આપવાથી તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. (૨) શીત અને ગાવડુ પેટમાં ન જવા માટે—અગાંનાની ક્યારીઓ થાય છે તેજ જેવા તે રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગાવડાનો વાવ લાગણીને આવે, ત્યારે એ ક્યારીઓ ગરમ પાણીમાં કરી ગાળી પાવી. એટલે શીતળા પેટમાં નહિ ઉતરતાં શરીર ઉપર તડતડી રહે છે. (૩) ડુંગી રોટી થાય છે તે ઉપરઃ—સાલેબ અગાંના અને પીપરામાં શેરોનાં શીંગાનિ માટી લગાવી પીવા પુરે છે તે, એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—ગાંગીલો અગાંનો અને ડોર શીંગાના પીવા અને ભાંગ; એની ધુણી આપવી.

૩૪. આળુ. (આળવી.)—સં૦ આલુક, હિં૦ આલુ, મ૦ પાળ, ક૦ મેલુસ, તે૦ સ્થાપ અ૦ કુર્રી, કલકાસ, ઈં૦ મિરલિમ, કેલેડીયમ, લા૦ એરેમક્ષીયમ.

આળુના કંદ હોય છે. તેથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાળઆળુ, પાન કાળાં આળુ, પાનઆળુ, રતઆળુ (રસ ઉપરનું આળુ), માટીઆળુ, સુરણઆળુ, ભિમઆળુ અને પાન (તેરી); સર્વમાં કાળાં આળુ ઉત્તમ છે, અળવીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોય હોય છે, અને કેટલીકને ઝીણું કાંત હોય છે. તેને નાખી શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ શીતળ, અગ્નિદીપક, બલવર્ધક. અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનાર, તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. અળ સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે; અને કફ, તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, અને રક્તપિત્તનો થાય છે. આ કંદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે. (૧) કુરપાના વિષ ઉપર—અળવીનાં અને મરી વાટી ખાવાને આપવાં, તથા બારંગીનો રસ પાવો અને ખાવું ત્રિશે ટેકણે મેળવો. (આકડ ઉપરનો ડોળ કરડયો હોય તેઃ—ઝાડ ઉપરના સત્ત્વનું ખરું લઈને વાટી તેની ગોળ નકી ચોળી ખાવી. ઉતાર થી. (૩) નળવાયુ અને ત્રિદિક ઉપરઃ—અળવીનાં પાંદડાંનો રસ આપ દિવસ ક. (૪) વાયુના ગોળા માટે—અળવીનાં પાનાં કાળાં સુકાં બાળી, તેનું પાણી બી નાખી આ દિવસ ક. (૫) પિત્તને માટે—અળવીના પાનનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી આપવો. (૬) સ્તન દૂધ વધારે આવવા માટે—અળવીનું શાક હમેશાં ખાવું, પણ ખાવું નહિ. (૭) કૃમિ ઉપર સન અળવીનો મૂળ બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) ફોલ્લા ફુટવા માટે અળવીના દાંડા બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી.

૩૫. અળશી.—સં૦ અતસી, મ૦ આળશી, જવસ, હિં૦ અલસી. ક૦ અગસી, અતસી, (તે૦ અવિસી, તા૦ આળિવિરાઇ, ફા૦ તુખ્મેકતાન, અ૦ બજ્રુલકતાન, ઈં૦ લિનસીડ લા૦ લિનિસીમિ

એના છોડ હાથભર ઉંચા વધે છે. અળશીનું તેલ કાસ્યામાં આવે છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં છે. આ દેશમાંથી હજારો મણ અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે. ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રંગ બનાવે છે. અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન પણ મેળવેલ હોય છે તેથી તે ન બહુજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો ભૂડવા લાગ્યા પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અંધકારમાં સુતા હોવાથી તેઓને આવી કોઈપણ વાતો દેખાતી નથી, એ મ શોચનીય વાત છે. લોકોએ જાગૃત થઈ આ વાતનો કંઈ પણ વિચાર કરવો. એટલે " પુષ્કળ કર ઘર સુંવાળી " એ ન્યાય પ્રમાણે તેમાંનું કંઈ પણ હિત થશે. અળશી સેકી તેની ચટણી કરે છે ખરી થાય છે. અળશીનો લાબ છેડવાની ચાવી પછી સ્થાપિત થાય છે. અને છેડવાં આવવામાં નથી છે. અળશીના છોડમાંથી પણ રેસા નીકળે છે, પરંતુ આળસપણી હિંવા બેદરકારીથી અહીં કરી તે કાઢતા નથી. એ રેસાઓના શણના જેવાં વસ્ત્ર થાય છે. અળશીઃ—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગ

રક, પાકકાળે તીખી, ગુરૂ, વાતકર, કફકારક, ઉષ્ણ; અને દષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ, અને એઓનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાંનું શાક: વાત, કાસ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે. (૧) ઉંઘ આવતી હોય તો: અળશીનું અને એરંડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં કાંસાના ડે ખલી તેનું અંજન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે. (૨) બદ કિંવા ગુમડું વગેરે પાકવા : અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં કાલવી તેમાં થોડી હળદરની ભૂકી નાખવી અથવા પાણીમાં કાલવી રની ભૂકી નાખી સારૂં બાફી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર વારે ગરમ બાંધવું. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એજ પ્રમાણે શણનાં બી અને ઘઉંની ાસ થાય છે. (૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નિતર્યું પાણી એકત્ર કરી ડવું. (૪) મૂત્રદાહ ઉપર: અળશી ચાર તોલા લેઇ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ળી ખાવા આપવી.

૩૬. આઈન (સાડજન) સં૦ રક્તાર્જુન. હિં૦ અૈન. ક૦ કંપુપત્તિ. તે૦ ઇર્રમદ્દી. લા૦ મિનેટઝ્ટોઆ.

આઇનનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મજબુત હોય છે. વહાણ બનાવવામાં યા ઇમારતમાં આ લાકડાંનો ઉપયોગ થાય છે. આઇનનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. આઇનમાં ધોળી ને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા આઇનનો રંગ ધોળો હોય છે. આઇનની કુમળી છાલ ગના કામમાં આવે છે. એને "સાદડા" પણ કહે છે. (૧) આગંતુક જખમ ઉપર:—ધોળા આ- નની છાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી એટલે ત્વરિત ભરાઇ આવે છે. (૨) નાનાં વાછ- ડાંને (દૂધના યોગથી પેટમાં) રોગ થાય છે તે ઉપર: આઇનની કુમળી માંજર ખવરાવવી. (૩) જળવાત ઉપર:—આઇનની માંજર, બોરડીનો પાલો, અને આમળાં, એ એકત્ર વાટી, તેનો રસ, હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. (૪) ફોલ્લો ફુટવાને માટે: આઇનની છાલનો અને કાળી તુળ- સીનો રસ કાઢવો, (એને રાપ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુશકા નાંખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૫) પક્ષાઘાત ઉપર:—આઇનની રાખ ઉપર બાંધવી. એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. (૬) કફ ઉપર:—એજ રાખ મધમાં આપવી.

૩૭. આકડો. સં૦ અર્ક. મં૦ રૂઈ. હિં૦ આકડા બં૦ આકંદ. ક૦ યંકકે. તા૦ અર્ક. તુ૦ એક્કામેલ. મલા૦ યેરિક્કુ. તે૦ નિલાજીલ્લીડે. ફા૦ ખુર્ક. અ૦ ઉપર. ઇં૦ જાઇગેંટિક્ સ્વૉલોવર્ટ.

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંત્રાં જાડાં અને વડનાં પાંત્રાં જેવડાં મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંહિનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફુલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાંત્રાં મૃદુ હોવાથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એ પાંત્રાં મોડી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો, ઉપયોગ કોઇ કરતું નથી. આકડો-સારક છે, અને વાયુ, કોઢ, કંડુ, વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત, શ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) વાયુથી અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંત્રાંનો શેક કરવો (૨) ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર: આકડાનાં ફુલમાંના કાંટા, અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળીયો કરવી અને તે આપવી. અથવા આકડાની ડુંખો અને ફુલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. (૩) કમળા ઉપર:-આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૪) આકડાના વિષ ઉપર: આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૫) મસ્તક-વાયુ ઉપર: આકડાનાં પાકેલાં પાંત્રાં માથે બાંધવાં. (૬) આધાશીશી ઉપર:—આકડાનાં મૂળનો ધૂમાડો નાકે સુંઘવો. (૭) અપસ્માર અને ચડેલું મસ્તક ઉતરવા માટે: આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સુકવવી, અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છિંકો આવી મસ્તક ઉતરે

દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. (૯) સોજા ઉપર:—સોહાગ અને આકડાનાં પાંદડાં ભેગાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—આકડાનું મૂળ ઠંડા પાણીમાં પાવું. આકડાનાં કુમળાં પાનાં ૬–૭ લેઇ તેનો રસ કાઢી ઘી નાંખી પાવો. (૧૧) ધુંટણ રહી ગ્યા હોય તો:—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. (૧૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—આકડાનાં અને આમળાનાં લાકડાંનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધૂણી મસાને આપવી. (૧૩) તાડીયા ઉપર:—આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. (૧૪) કર્ણશૂળ ઉપર:—આકડાનાં પાકાં પાંદડાંને ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. (૧૫) અંડમાળા ઉપર:—આકડાના દૂધમાં હીરાકશી ઘસી લેપ કરવો. (૧૬) ગુમડી ઉપર—આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૧૭) ચર્મ (પગ ફાટવા અને આ થાય તે) રોગ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર:—આકડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું. (૧૯) મોઢાં ઉપર ફોલ્લા હોય તે ઉપર લેપ:—આકડાના દૂધમાં હળદર વાટી, તેનો લેપ કરવો. (૨૦) કર્ણશૂળ ઉપર:—આકડાના અંકુર તથા લીમડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થોરીયાનું જાડું થડ કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થોરીયાનાં પાંદડાં વીંટાળી તે ઉપર ચીકણી માટી ચોપડી પુટપાકવિધિએ હળવો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં દૂર કરી ગોળાને પીલી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે કર્ણપીડા દૂર થશે. (૨૧) સર્પના વિષ ઉપર:—આકડાના કાકનાં પાંદડાં આકડાના દૂધમાં વાટી ગોળીઓ કરવી. અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી. અથવા મૂળ ઘસી પાવું. (૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:—આકડાનું મૂળ આકડાનાં પુષ્પોમાં વીંટાળી અનેડાઓમાં ખોસવું. પ્રસવ થયા પછી કાઢી નાખવું. (૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—આકડાના દૂધમાં નાગરવેલનું પાન પીસી મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ ડુંટીની આસપાસ પેડુએ ચોપડવું એ યોગથી ચાર ઘડીમાં મૂત્રમાર્ગ ખોલશે. (૨૪) ખસ ઉપર અને ઢોર ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર:—આકડાના દૂધમાં કાથો અને રેવંચીનો શીરો ઘસી ખાંસ ઉપર ચોપડવું, ખાંડ ઉપર દિવસમાં ચાર વાર; એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ખાંડ નીકળી જશે. (૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર:—આકડાનાં પાનોનો રસ એક તોલો ઉના બે તોલા પાવો એટલે ઉલટી થઈ કફ પિત્ત પડશે ત્યાર ઘી અથવા ઘી અને ભાત. (૨૬) વાળા ઉપર આકડાના દૂધનો લેપ કરવો, (૨૭) સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર:—આકડાનાં પાનાં અને બે કર બેસન પાણીમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૨૮) રક્ત ગુલ્મ ઉપર:—આકડાનાં ફૂલ તેલ તળી ખાવાં એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઈ નીકળી જાય છે. (૨૯) અર્શાદિ ક્ષયાદિ, વાતરોગ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરીયાતું, દેવદાર રાસ્ના, નગોડ, વજ, એરંડ, સરગવો, પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, અતિવિષ, ભારંગ, એનો કવો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર નિદ્રા, વાયુ, બંધ થઈ જવા, અંગમર્દન શૈત્ય, શ્વાસ, કફ, પ્રતિશ્યાય અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. પ્રકાર બીજો:—ઉપર જણાવેલા કલ્પમાંના અતિવિષ, ધમાસો અને સુંઠ, એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીનાં તથા તેમાં સાગડી, જવાસી, કવો કરી પાવો. તે સુવાવડ, (સૂતરોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, કૈરવ આજાર, એઓનો નાશ કરે છે. ત્રીજો પ્રકાર—આકડાનાં મૂળ, છડ, સુંઠ, મરી, પીપર, ભારંગ રસ્નિઝુ, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં કાઢો કરી પાવો, એ કાઢો અર્દિત, વાત, સન્નિપાત, મેદ, શ્વાસ, કફરૂદિ, ઉપરસ, એઓનો નાશ કરે છે. (૩૦) અર્શાદિ લેપ શિશ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ, સાગડી, અને કાંચ લીમડાની છાલ, એમ ઘસી લેપ કરવો. અથવા એનો કવો પાવો અને મધના પાણીએ વારંવાર ગુદાને પીવો. (૩૧) વાતવિકાર ઉપર:—વાયુથી અંગમાં સોજા આવે તો આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાખનું પ્લાસ્તર લગાવવું તથા ઉપર આ થોડું મરી ચોળવા કપાળી પાટો બાંધવો. આ પ્રયોગથી વાયુજન્ય સોજો શરીર ત્વરિત ઉતરી જાય છે. (૩૨) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—આકડાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૩) નવાઈ ઉપર:—આકડાના મેરુ પાકા પાંદડાનો રસ ઘીમાં પાવો, ક્રિયા ૩. પથ્ય દૂધ અને ભાત.

;) પ્લીહોદર ઉપર: આકડાનાં પાંત્રાં અને સિંધવ માટલામાં ઘાલી, મોં બંધ કરી નીચે અ- સળગાવવો. પછી તે ખાર દહીંના પાણી સાથે પાવો. (૩૫) શ્વાસ ઉપર:—આકડાનાં મૂળીયાં, અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીયો કરી ખાવી. ૬) ઘાટ સર્પ ઉપર: આકડાનાં લીલાં મૂળાની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં ો તેની બીડી કરી ખાવી. અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮. આગીયો સં૦ તીક્ષ્ણુભા હિં. હાદમારી. ક૦ ચુર્ચીગિડ. લા૦ એમાનિયાવેસી કેટારીઆ.

આગીયાનાં ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં જાઇનાં પાંદડાં જેવડાં અને ાકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીટ્રાં આવે છે, તે શરીરને અડકે, તો ીરે આગ ઉઠે છે. નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય તો તે આખું ખેતર ળી જાય છે. એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે. એ ઉપરથી એનું "આગીયો" એવું નામ યોગ્ય . આગીયોઃ—બલકર, કડવો, તીખો, વિબંધ નાશક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, અને રક્તપિત્ત, ારોચક, વગેરેનો નાશ કરે છેઃ (૧) કોદરાના વિષ ઉપરઃ—આગીયાના ઝાડનો, પાણી નાંખી રસ ાઢવો; અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો. ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. ઝાડવાં ૂકાયલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી પાવું. (૨) જ્વર ઉપર: માગીયાનાં ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. (૩) લુતિ ઉપર: આગીયાનાં સુકાયલાં ાંદડાં તોલો, ૧, કાજળીનાં સુકવેલાં પાંદડાં તોલો ૧, અઘેડાનાં પાંતાં તોલો ૧ લઈ, તેની કાળી રાખ ૅનાવવી. અને તે કરડીના તેલમાં ખલ કરી લગાડવી.

૩૯ આદુ—સં૦ આર્દ્રક. હિં૦ અદ્રક—મ. આદા. ક૦ અલ્લ. ફા૦ જીંજીબીલવર. અ૦ જીંજીબી- લઇતમ. ઇં૦ જીંજર.

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. તે વધવા માંડયું એટલે તેને એકઠાં પથરાયલાં મૂળીયાં આવે છે. આદુ સુકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાલા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વિગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે. તેને "આદાપાક" કહે છે. આદુ પાચક, સારક, અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ, અને કંઠને હિતકર છે. અને સુજ, કફવાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ, વાયુ, મલબંધ, વાંતિ અને શૂળ, એમનો નાશ કરે છે. (૧) આદાપાકઃ—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો; તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો, આ પાક શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૨) અજીર્ણાદિક ઉપરઃ—આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ, મલબદ્ધતા, આમવાતનો નાશ કરે છે. (૩) મૂર્છા વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:—સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૪) યોનિ- શૂળ ઉપર: સુંઠની ભૂકી એરંડીઆ તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો . (૫) અજીર્ણ ઉપર:—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. (૬) આમવાત ઉપર: એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાદડું વીંટાળી ઉપર કપડમાટી કરી પુટપાક કૃતિ પ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી પછી બાહેર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર: સુંઠના કાઢામાં દીવેલ નાખી આપવું તેથી આમવાત, કંમર, પીઠ, એ ઠેકાણાનું શૂળ, તેમજ સર્વાંગશૂળ અને પેટશૂળ સારાં થાય છે. (૮) સંગ્રહણી, આમપ્લીહા, આમવાતાદિક ઉપર: સુંઠની ભૂકી કરી, તેમાં ઘી નાંખી ચટાડવું. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે. વાયુનો નાશ થાય છે, અને સંગ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે. (૯) કાસ- શ્વાસ ઉપર:—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો. અથવા સુંઠ, અને બ્રાહ્મીનો કાઢો, મધ સાકર નાખી પાવો. (૧૦) વૃષણવાયુ ઉપર: આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સળે-

ખમ દૂર થાય છે (૧૧) અતિસાર ઉપરઃ—આદુનો રસ નાભિએ (ડુંટીએ) ચોપડવો એથી દુસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે (૧૨) ઉદર રોગ ઉપરઃ—પાણી અને આદાને સમ ભાગે પાવો. (૧૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપરઃ—આદુનો રસ અને લીંબુનો રસ સમ ભાગ લેઈ, તેમાં તેટલો સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલાં પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાંદ્ય દૂર થાય છે ભોજનારંભે મીઠું સાથે પ્રાશન કરવાથી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ, રુચિ કરે, અને કંઠની શુદ્ધિ થાય છે. સ્વાદિષ્ટ ભોજને, અજીર્ણ, શ્વાસ, કફ, ઉદરરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે, અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે (૧૪) માસિકીના વિષમ જ્વર ઉપરઃ—બે અથવા ત્રણ માસા સુંઠ, ખસખસના દૂધમાં વાટી આપવી (૧૫) ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપરઃ—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો, બે તોલા પાણી સાથે આપવું (૧૬) ઉદરરસ ઉપરઃ—આદુનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી, તેમાં પીપર નાંખી દિવસમાં બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. (૧૭) ટાઢીઆ જ્વરને માટેઃ—અજમાની પરાશમાં સુંઠ મેળવી પાવી દિ. ૨ (૧૮) અમ્લપિત્તને માટેઃ—સુંઠ, આંબળાં, અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખાંડ કરી સવારમાં ખાવું (૧૯) હૃદ્રોગ અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કફ, અરૂચિ, સળેખમ, ઉદરપાણી ચઢી સુજી, એ ઉપરઃ—સુંઠ કાઢો આપવો એથી કાંતિ, ચિત્ત, અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે. (૨૦) મૂત્ર વ્યાધિ ઉપરઃ—સુંઠનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાંખી આપવું. (૨૧) નાસા રોગ ઉપરઃ—સુંઠ બે તોલા લેઇ, તે અધો શેર પાણીમાં નાંખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી. (૨૨) સળેખમ ઉપરઃ—આદુ અગર સુંઠ, તજ, ખડીસાકર એને કાઢો આપવો. (૨૩) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસા, બોર ૨ તોલો, લેઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ સાથે પતાસામાં ખાવી. (૨૪) પરિણામ શૂળ ઉપરઃ—સુંઠ, તલ, અને ગોળ એકત્ર કરી આપવા દૂધમાં નાખી આપવું. (૨૫) બાળકોની આમ સંગ્રહણી ઉપરઃ—સુંઠ, ઘણા પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી, તે ઝીણું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાંખી શીંજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું અને થોડું થોડું વખતે વખત ચટાડવું એ મોટા માણસને પણ આપવું. (૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપરઃ—દરરોજ પ્રાતઃકાળે બે ત્રણ સુવાની વખતે, પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયનો દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી તે ચૂલા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાં સુંઠના ટુકડા કાઢી નાંખી, તેમાં ૪ આનાભાર ખડીસાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૩૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોરદાર શ્વેત પ્રદર પણ નકી નાશ થશે. (૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટેઃ—તોલો સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ ચૂલા ઉપર મુકી, તેમાં બે તોલા શુદ્ધ ઘી નાંખવું. ઘી થોડું તપ્યા પછી તેમાં આ સુંઠની ભૂકી નાંખી, લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી, અને ૧ તોલો ગોળ ૧ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાંખી, પાણી બળી જઇ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી આંચ ઉપર ઉકાળતા રહી પાક કરવો. એ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ ખાવું એટલે શરીરમાંથી વાતસંચાર, શરીરને કળતર થવું, અગ્નિમાંદ્ય, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્ત-વિકાર એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. (૨૮) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપરઃ—સુંઠ અને કાવા લીમડાના પાંદડાં એકઠાં વાટી, તેમાં થોડો સિંધવ નાંખી તેની ટીકડી કરી, તે થોડી ગરમ કરી, આંખો ઉપર બાંધવી. એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે (૨૯) આમાશયીથી ઉપરઃ—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ મેળવી તેનું નરમ કરવું અને હીંગ અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કરી તેની પોટલી કરી નાખવી તે રસ પીવો એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૦) સુજ ઉપરઃ—સુંઠની ભુકીની ગોળીમાં મેળવી કરી દશમૂળના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી. (૩૧) કટિ, ઉરુ, પૃષ્ઠ, ત્રિક (બરડાનું હાડ) એઓના વાયુ, શૂળ, શૂળ, પ્રમેહ, કીડની, અને હનુમહ, ઉપરઃ—આદુના રસમાં આપવું. (૩૨) ... ઉપરઃ—સુંઠ અને તેથી ચાર ગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો (આ દરેક ઉપર પણ આપવો) અથવા આદુના રસમાં ખડીસાકર અથવા ગોળ નાંખી ચાટણ કરી આપવું (આથી હરસના યોગથી જે રોગ થાય છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૩૩) આંખ પર ઉતારઃ—

દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત થંડા પાણીમાં ૧ તોલો સુધી સુંઠ મેળવી આપવી. **આંખોમાં શ્વેત ફુલ પડે છે તે ઉપર:** ગાયના દૂધમાં સુંઠ મેળવી અંજન કરવું. (૩૫) ાત ઉપર: ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઇ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાંખવું. પછી તેમા છો-ાસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાંખી, જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઇ એક તોલા સુધી આપવું. એ ાઘાત, હનુસ્તંભ, કટીભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. (૩૬) **વાતશૂળ ઉપર:** ને એરંડ-મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાંખી આપવો (૩૭) **આમા-ર ઉપર:** ૧ તોલો સુંઠ પાણીમાં મેળવી, તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિ-સારૂ પાકું કરી ચાટણ બનાવી આપવું. (૩૮) **ઉલટી ઉપર:** આદુનો અને કાંદાનો રસ એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. (૩૯) **પિત્ત વિકાર ઉપર:**—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી, તેમાં ૪ ીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી, નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. (૪૦) **બહુ રોગ ઉપર:** આદુનો રસ, અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. (૪૧) **પિત્ત-ર ઉપર:**—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેઇ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ મેળવવી. તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાંખી દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળા તે ગોળી ખાવી. : પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું. (૪૨) **ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:** આદુનો બે તોલા અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા એકત્ર કરી, અડધું બાળવું અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તી વખતે આપવું. (૪૩) **ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:** આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ બે ા, ને ખાંડ બે તોલા, અને ગાયનું દૂધ ૭ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાં સુધી ઉકાળી હ-ાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતાં જવું. (૪૪) **વાતભ્રમ ઉપર:**—સુંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની સ આપવી. (તપકીર પ્રમાણે નાકમાં સુંઘવી). (૪૫) **આમાંશ ઉપર:**—સુંઠ, વરીઆળી, ખસખસ ને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઇ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ૌષધો એકઠાં કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્ર-ેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. (૪૬) **આમવાત ઉપર:** સુંઠ ૪ ભાગ ને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી, તેમાંથી અડધું ઘીમાં તળી, પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગો-માં મેળવી હમેશાં સેવન કરવું. (૪૭) **અરૂચિ ઉપર:** આદુ અને સિંધવ આપવો. (૪૮) **દંત ૂળ ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી, દિવસમાં ૨-૩ વખત દાંતે સવી. એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. (૪૯) **સન્નિપાત-જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉ-પર:** સુંઠ, મરી, અને પીંપર એનું ચૂર્ણ સુંઘવું. (૫૦) **દુર્જલ જ્વર ઉપર:**—સુંઠ, અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫૧) **સર્વ શૂળ ઉપર:** સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. (૫૨) **ઘાત પડે છે તે ઉપર:** સુંઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. (૫૩) **અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર:** સુંઠ અને વડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦ આમલી: સં૦ ચિંચા. મ૦ ચિંચ. હિં૦ ઇમલી. આંબલી. બં૦ આમરૂલ. તેંકલ. ક૦ હુ-સે. હુણસી. હુલીમારા. તૈં૦ ચિંતાચેટુ. તા૦ પુલિયામારં. તુ૦ પુંકેમારા. મલા૦ આમલં. ચિંચાં. ૦ તમર હિંદી. ઇં૦ ટેમેરીંડ ટ્રી. લા. ટેમેરીંડસ્ ઇંડીકસ્.

આમલી **અમેરીકા, આફ્રિકા** અને **એશિયા** ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી, મહા અને ફાગણ મહિનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ઠળીઆ હોય છે તેને કચુકા કહે છે. આમલી ઘરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય, તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીના અંગે ખટાસ હોય છે, તે કારણથી તે રીતસર ખાવાથી સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્યકારક છે. કચુકા ગરિબ લોક શેકીને ખાય છે. તેમાંથી

ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે. પરંતુ એનું તેલ મસ્તકને બેહદ ફુર્તિમાન કરે છે, એ પ્રસિદ્ધ પ્રમાણું છે
આચાર્ય અને ધનગર બેહદ ફ્રુમની એક કરે છે. આમળીના ફુલ પાકાનું શાક કરે છે, અને કે
ચટણી કરે છે, આમળીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના ફુવાડી કોસના દાયા પણ કરે છે. આ
ળીના લાકડાના કોલસા પણ થાય છે. આમળીનું ઝાડ:—ગુરુ, ઉષ્ણ, ખાટું, પિત્તકર, કફદ, રક્તદોષ
વાતનાશક છે. આમળીનાં ફુલ:—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રુચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક, લઘુ છે અને
કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. આમળીનાં પાંદડાં:—સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાચી
આમળી:—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, કફ, અને
કોપાવનાર, અને વાતનાશક છે. જુની આમળી:—વાતઘ્ન; અને કફ, પિત્તને કરનાર છે. પાકી આમળી:—
મધુર, ગ્રાહક, ખાટી, લઘુ, ભેદક, મળસ્તંભક, ઉષ્ણ, રુચિકર, ઉષ્ણ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક છે અને
રોગ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે સૂકી આમળી:—હૃદ્ય, લઘુ, છે અને
ભ્રાંતિ, તૃષા, શ્રમ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. નવી આમળી:—વાત અને કફ કરનારી છે. તે
વર્ષની હોય તો વાતપિત્ત-નાશક હોય છે. આમળીની સૂકશથી ક્ષારનો ખાર:—અગ્નિમાંદ્ય,
નાશ કરે છે. પાકેલી આમળીનો રસ એટલે ગર:—ખાટો, મધુર, રુચિકર, મળનાશક અને
કરવાથી સોજા, અને પંક્તિશૂળનો નાશક છે, આમળીનું પનું:—દાહ, કફને કરનાર,
ખાટું, વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલ હોય તો તે દાહ, પિત્ત અને
નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) રક્ત મૂળવ્યાધિ ઉપર:—આમળીની ઉપરની ખાલનું ચૂર્ણ
કરી, તે ફકડાથી ભાગી સવારે અને સાંજે માખણ અથવા દહીં સાથે ખાવું. (૨) પ્રમેહ
મેહ (પરમા) ઉપર:—આમળીના ઉજળા બીજાની રાખ ૬ માસા નાળીએરના નવટાંક
ભેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે ૫ દિવસ આપવું. પથ્ય ભોજન. (૩) પાંડુરોગ—
આમળીની છાલની કાળી રાખ કરી, ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલા પર્યંત રાખ
આપવું. (૪) પાઠુ/ફોલ્લા ઉપર:—કચુકા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તાજા ઉપર લેપ કરવાથી પાકવા
લાગે જે ઉપરથી ઉત્તમ થાય છે તે બધ થાય છે. (૫) વિંછીના ડંખ ઉપર:—આમળીના બી
(કચુકા) ઘસી, ભગર એમને એમ પીવા થાય ત્યાં સુધી ઘસી દશ ઉપર ચોંટાડવા. તે વેઠના
લેઇ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. (૬) ક્ષતક્ષય એટલે વાયુ ઉરમાં ભાંગી કરી રક્તસહિત
કફ પાડે છે તે ઉપર:—કચુકા સારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાંખવી તેની ભૂકી મધ
તાજા ઘીમાં નાખી ખવરાવવી. (૭) શૂળ ઉપર:—આમળીની છાલની ભસ્મ, ગરમ પાણીમાં નાખી
પાવી. અથવા આમળીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૮) શીતજ્વરનો આજાર
આવવા પહેલાં—કચુકાનું અને હજારનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૯) ઉંદરના વિષ
ઉપર:—આમળી તોલા ૪, ગુવાર ૨ તોલા, એ બન્ને જુના ઘીમાં ખદ કરી ૭ દિવસ ખાવું. (૧૦)
અતિસાર ઉપર:—આમળીનો પાલો એક તોલો, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટેલી દીકરી છાશ
તેમાં તે નાખીને આપવું. (૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—આમળીનો લીલો પાલો એરંડાના
હાથમાં નાખી, માટીએ લીંપી અરણાંમાં પકવેલ. પકાવ્યા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી
અને અફીણ અને થોડો નાંખી, તવા ઉપર તાંબાના વાસણથી ખદ કરી ભાગી રાખવું. અને તેમાં
કપડું ભીંજવી તેની ઘડી કરી, તે આંખો ઉપર રાખવી. અન્ન પાચન થતું ન હોય તેણે
આમળીના ઉપરની ઘડી છાલને પગાર ભરવા (આધા) માં ભાગી રાખ કરવી અને સાથ રહેલી તેમાં
સવારે ૧ માસા પર્યંત ખાઇ ગરમ પાણી પીવું. (૧૩) ક્ષુધા કમી થવા માટે—આમળી
પાણીની ચટણી ખાવી. (૧૪) હિંગળોકના વિષ ઉપર:—આશરે શેર કચુકા ચાર શેર પાણી
ઉકાળી તે પાણીના કોગળા કરવા. દિ૰ ૭ (૧૫) ધતુરીઆના વિષ ઉપર:—આમળીનો પાલો
લેપ કરવો. (૧૬) બળદનો પગ મુરડાયો હોય તેણે:—આમળીનો પાલો અને શાકભાજી ખાવી
કરી તેની પોટલી કરી તેનો શેક. (૧૭) અર્ધશૂળ ઉપર:—આમળીનો નવો ખાટો હોય તે
ઉપર તપાવી બાંધવો અને જમીન ઉપર હાથે મોઢું કાઢી જોવું થવા પછી તેનો લેપ કરે

આકડાના વિષ ઉપર: આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. (૧૯) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી -આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૫ માસા પર્યંત બે તોલા અધમર્યા દહિંમાં નાખી દિવસમાં ાત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૨૦) ભાંગનો ઉતાર:—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઈ ૨૧) મોડશી (મૂર્ચ્છા) કૉલેરા ઉપર: આમલી ૯ ભાગ, ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી કાંદાના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો. એટલે ઉલટી, ઝાડો બંધ થાય છે, તથા જે જંતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે. (૨૨) અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર:—અંદરથી પાકેલી દળદાર એવી આમલી લેઇ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી લવાંગ, કપૂર અને મરી નાંખી, તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરૂચિનો નાશ થઇ શમે છે. (૨૩) પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરબત: એક શેર આમલી, બશેર ામાં ચાર પ્રહર ભિંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવું. અને તેમાં ૨ શેર સા- ચાસણી કરી નાખી, તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૬ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને ાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧. આલ સં૦ અચ્યુતવૃક્ષ. હિં૦ મ૦ આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામાં "સુરંજી" કહે છે. એ ઝાડ ઘણાં વર્ષ રહ્યાથી, હશીઆના ઝાડ ડું થાય છે. એનાં પાંત્રાં હશીઆનાં, અથવા મહુડાનાં પાંત્રા જેવાં હોય છે. એને બારે માસ ધોળા નાં અને મધુર વાસવાળાં ફૂલ આવે છે. એનાં ફળો હશીઆનાં ફૂલ જેવાં હોય છે; તેને કોઈ કોઇ ામાં આપે છે. આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એનાં મૂળીઆંનો નીકળે છે. આલનાં ઝાડ રંગ માટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમાં એનાં મોટાં મોટાં તરો હોય છે. એનાં મૂળમાં જેટલાં બારીક મૂળો હોય છે, તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ ોનો પાકો ખારવી રંગ થાય છે. શેત્રંજી, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે.

૪૨. આલુબુખાર—સં૦ ક૦ આરૂક. મ૦ હિં૦ આલુ-બુખાર. ફા૦ આલુસ્યા. અ૦ ઇજ્જાસ. ં૦ ચેરિપ્લમ. લા૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ.

આલુબુખારના ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ ઝાડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, ઠેકાણે થાય છે. ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઇ, તે એક જુએ ફુલેલો હોય છે. તેનો રંગ બાહેરથી રાતો કાળો હોય છે. અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એનાં ખરેખર બદામ જેવી આકૃતિનાં હોય છે. એ ફળ સારૂં પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, સારક, ચેકર અને શરીરને હિતાવહ છે; પરંતુ એ ફળ ઘણાં ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઇ સંગ્રહણી ાય છે. આલુબુખાર: ગ્રાહક, તુરૂં, હલકું, શીત, જડ, મલસ્તંભક, ગ્રાહી, ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ, ત, એનો નાશ કરનાર; પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે; અને મેહ, ગુલ્મ, ર્શ, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે. તે પાકવા થકી મધુર, અને જડ છે; અને કફ, તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, ચિકર, ધાતુ વર્ધક, પ્રિય છે અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ, એમનો નાશ કરે છે, (૧) મલબદ્ધતા ઉપર: આલુબુખાર પાણીમાં ઘસીને પાણી પાવાથી, પેટ સાફ આવે છે. (૨) રેચ થવા માટે: આલુબુખાર ીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમાં બાફી, પછી તેને બે ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી ાંખવું. પછી તે કુચા વાસણમાં રાખી મંદ અગ્નિપર બળે નહી તેમ સુકવવા, પછી ખાંડીને રાખવા અને ેચ માટે આપવા (૩) શોષ ઉપર: આલુબુખાર મુખમાં રાખવું.

૪૩. આવળ.—સં૦ અર્બૂર, શરત્પુષ્પ. મ૦ તરવડ.

આવળનાં ઝાડ સાધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં કુમાડીયાનાં પાંત્રાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફુલોના ગુચ્છા આવે છે એની શીંગો ચપટી હોઈ વેંતભર લાંબી હોય છે. કાક- ણમાં આવળ જોવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને "ચાંભાર તરવડ" પણ કહે

આમળાં:—કડવી, શીતળ, અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, પ્રદર, જંતુ (કૃમિ) અતિસાર, સોજો, વ્રણ, ગળુ અને તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસારની ઉપર:—આમળાનાં ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી તે પાવાં. (૨) પ્ર કિંવા ઠીંબણ ભોગવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર:—આમળાનાં અને રાજસૂનાં ફૂ છાલ ઘસી પાવી. (૪) વાય કરડયો હોય તેને:—આમળાનો પાલો અને સોમલ, એનો ભુકો ... લેપ કરવો (૫) ઉપદંશ ઉપર:—આમળાનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડાનો પાલો ૧ મુઠી ... તેમાં પીળું છડું અને પાણી નાખી, ૭ દિવસ પાવો. (૬) આંખોમાં ફુલ પડે છે તે તથા ... વળે છે તે ઉપર:—આમળાનાં બી મોઢેથી એરંડાના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૭) મૂત્રા ઉપર:—આમળાનાં બીજ પાણીમાં વાટી પાવાં અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૪. આસોપાલવ.—સં॰ અશોક. મ॰ હિં॰ બં॰ અશોક. ક॰ અશોક. તે॰ અશોકપ મલા॰ અશોકં. લા॰ જોનેસીઆ અસોકા.

એ ઝાડ આંબાનાં ઝાડ જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં કરતાં પણ ... અને ઘણાંતર હોઈ, ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ શોભાયમ હોય છે; એટલા માટે એને બાગમાં અને દેવસ્થાનમાં વાવે છે. એનાં ફુલ રાતા રંગનાં હોય છે. ગુણ:—મધુર, શીત, અસ્થિને સાંધનાર, પિત્ત, સુગંધિ, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધા નાર, સ્ત્રીઓના રોગોનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, હિતકર; અને દાહ, સૂક્ષ્મ, ઉદર, વ્રણ, આધ્માન, સિ અર્શ (હરસ), ગળું સંબંધી, તૃષા, શોષ, અપસ્માર અને રક્તરોગ એઓનો નાશ કરે છે. (૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી, દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે શીત થયા પછી આપવો; એટલે તીવ્ર રક્ત-પ્રદરનો પણ નાશ થશે. (૨) સર્વે પ્રકાર ઉપર:— આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમાં રસાંજન નાંખી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી આપવું.

૪૫. આમસુંદરો (સાજડ)—બં॰ સં॰ અર્જુન. મ॰ અર્જુન સાદડા, પાંઢરા આઈન. હિં કોહા. ક॰ ... તેરિમત્તી મત્તી. મોહેની. બિલિમતમરા. તે॰ મમ્મીમાનુ. તા॰ મારાં. મલા॰ માર મો॰ મરુતિ. લા॰ ટરમિનેલિયા ગ્લેબ્રા. ટરમિનેલિયા ટોમેન્ટોસા.

આ એક મોટા જાતનું વૃક્ષ છે. જેવાં એનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ એનાં હોય છે. એનું "સાદડ એવું પણ નામ છે, એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષમાં આવશે. એનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ પાંદડાં હોય છે. એ પાંદડાંની પહોળાઈ સુમારે ૫ આંગળ હોઈ, તે બેંતભર લાંબું હોય છે, એને ફૂ સફેદ મ્હોર આવે છે. એની છાલ પણ સફેદ હોય છે. પીળા એનની છાલ પણ બહારથી પીળા હોય પરંતુ તે નીચેથી બાજુએ લાલ હોય છે; તેવીજ આ છાલ નીચેથી બાજુએ લાલ ન હોતાં પીળાજ છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ કોંકણમાં અને દેશાવરમાં પણ થાય છે. એને ફળો આવે છે. એનાં લાકડાં મજબૂતી કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. ઔષધોમાં એની અંતરછાલનો ઉપયોગ કરવો. 'સારદ્રુમ' કિંવા 'કકુભ' એ વૃક્ષોને કોઈ કોઈએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે. પરંતુ વૃક્ષ જુદું છે. આમસુંદરો:—તુરો, મધુર, શીતળ, પ્રતિહારક, તેમજ બલકર, લઘુ, અને ... અસ્થિભંગ, સંધિભંગ, કર, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેદ, વાયુ, હૃદરોગ, પાંડુરોગ, વિષબાધા, મેહાદિ, રક્તદોષ, ઘામ, ઘા, ક્ષત અને બસ્તિક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે. (૧) ભિલામા તેને માટે:—આમસુંદરાની છાલ અને પાંદડાં ફ્રી ભિલામો જે જગ્યાએ લાગ્યો હોય ત્યાં લેપ કરવો (૨) બરાબર ભરાઈ આવવા માટે: ... આમસુંદરાની છાલના કાઢાથી ધુમાડુ પીવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આ છે. અને તેમાં જંતુ વગેરે પડતા નથી. અથવા એની છાલનું ચૂર્ણ ઘામાં ભરવું, એટલે ઘા અને અભિઘાત પણ એ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૩) અસ્થિભંગ ઉપર:—આમસુંદરાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ... આપવું અને છાલ કુટી ઉપર બાંધવી; કિંવા છાલનું ચૂર્ણ ઘી મેળવી તે ઉપર નાખવું અને પાટો બાંધવો. (૪) પિત્ત અને હૃદરોગ ઉપર:—આમસુંદરાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી ...

ઘડું કરી સાકર નાખી પાવું, એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે. (૫) હૃદ્રોગ ઉપર: આસુંદરાનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમ ભાગે લઈ, તેમાં ગાય અગર બકરીનું દૂધ નાખી બાફવું; અને તેમાં પ્રમાણુસર ગાયનું ઘી બાફતી વેળાએ નાંખવું. અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ ઉપર: આસુંદરાની છાલના ચૂર્ણને અરડુસાના રસની ૨૧ ભાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમાં આપવું. (૭) હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણજ્વર ઉપર: આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવું એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઈ, તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે. (૮) હૃદ્રોગ ઉપર:—આસુંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું ઘી, અને ઘીથી ચોગણો આસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ તેમાં નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકશૂળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર: આસુંદરાની અંતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) કૃમિ ઉપર:—આસુંદરાના વૃક્ષનાં ફુલ, વાવડીંગ, પિઠવણ, ભિલામો, વાળો, સુંરનો ગુંદ, રાળ, ચંદન અને કોઠ, એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી, તેની ધૂણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થાય છે. આ ધૂણી પથારીને આપવાથી માંકણ અને ચાંચડ મરે છે. (૧૧) રક્તાતિસાર ઉપર: આસુંદરાની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૧૨) વાતરોગ ઉપર: આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવી લેપ કરવો. અથવા આસુંદરાની છાલ, મજીઠ અને અરડુસો, એઓને મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) હૃદ્રોગ ઉપર: ઘઉં અને આસુંદરાનું ચૂર્ણ, બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાંખી સીજવવું, અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવું. તેથી માણસનો ઉદ્ધત હૃદ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) તારૂણ્ય પિટકા (ખીલ) ઉપર: આસુંદરાની છાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૪૬. આશેત્રી. સં० અશ્મંતક. મ० આપ્ય. કોં० સિદ્ધ. હિં० સિરહટા. અસિમિલૌશ. ક० સ્મર. આરી. આસુ. લા० બિલાઇના આર્બોરિયા.

આ જંગલી ઝાડ છે. આનાં પાંત્રાં કાંચનનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડાં કરતાં જાડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી પડતું નથી. એનાં પાંદડાં તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકશાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણાં ઘણે ભાગે વધી ગયો છે. આ વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો, એમ સમજવું જોઇએ. એની અંતરછાલના બંદુકના ટોટા થાય છે, તે, આ છાલ સારી બાફી પીંછવાળી કૂટીને કરે છે. એની અંતરછાલનાં મજબૂત અને ટકાઉ દોરડાં પણ થાય છે. એની શીંગ બાળગુટીમાં મેળવી આપે છે. **આશેત્રી:** તુરૂં, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, વાંતિ, પિશાચબાધા, ગંડમાળ, વ્રણ, વિષમ જ્વર, કંઠરોગ, રક્તાવકાર, ગલગંડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૧) વાતગુલ્મ અને શૂળ ઉપર: આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ સાત ટીપાં નાંખી આપવું. (૨) પરમીઆ (પરમો) ઉપર:—આશેત્રીનો પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો: અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમાં બે પૈસાભાર ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો: એક ન્હાના છોકરાને નગ્ન કરી સ્નાન કરાવવું, અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખડાવવી. તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમાં રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થુંકી નાંખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. (૪) નળગુદાને માટે: આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો, અને ભાંગરો, એ ત્રણે સમભાગ લેઇ, વાટી રસ કાઢવો. અને તેમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી તે પાઇ દેવાં એટલે નળગુદ સારા થશે. (૫) ધાત પડે છે તે ઉપર: આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૬) તાવમાં કપાળ (માથું) દુઃખે છે તે ઉપર:—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠ, અને શતાવરીનું

મૂકી દૂધમાં આપવું (૮) નળગુદા ઉપર:—આકડી, કારેલી, આંબુડી ને આંબરો, એઓનાં પં રસ કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી આપવું દિ૰ ૭ ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. સિવાય નાગોના પેટમાંના અલસના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. (૯) શીળા ઉપર આકડીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭. આંબલીવેલ. (આકડહુંઆ)—સ૰ અમ્બા, અમ્બપર્ણી, મ૰ આંબરી, હિ૰ રામ ક૰ હેગ્ગોલી. લા૰ વિટ્રસ્ પેંડાટા.

આ વેલાને કેટલેક ઠેકાણે "કડબ વેલ" પણ કહે છે. ઓરની ડાળખીથી આ વેલાના ગ ફુટે છે. એ વેલ ઘોળા હોય કિંચિત્ કાબરના ફુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદડાં પ બાંધાં હોય છે એની બાટ અતિશય ખારી હોય છે. એની ખટાશ, આંબલી કરતાં પણ વધારે હો એ સારક, અગ્નિદીપક અને મદને હરણ કરનાર છે.

૪૮. આંબો—સ૰ આમ્ર, હિ૰ આમ, ક૰ માવિનમારા, માવિનમેરવુ, તે૰ મામિડિ મર્રી, આમ, તા૰ મામર, ફ્રે૰ કાકુ, મલા૰ માવુ ફા૰ મ૰ આંબા, અ૰ અમ્બજ, ઇ૰ મેંગો ટ્રી, મેંગીફેરા ઇંડિકા.

આ ઝાડ ઘણું કરી ગરમ દેશમાં થાય છે હિંદુસ્થાનમાં જેટલા આંબા થાય છે તેટલા પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનું ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાનમાં અને ડુંગરોમાં પણ એ વાવવાથી ઉગે છે રાનમાં ઉગેલા આંબાને રાની આંબા કહે છે. ખેતરમાં અને જે ઉગી આંબા હોય છે તેને "પ્રસાદ આંબા" કહે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડ આવે છે તેને "કલમી આંબા" કહે છે. કલમી આંબાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે આંબાના આ રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામાં આવેલાં છે. આંબામાં મુખ્ય બે જાતિ છે મોરવાની, તથા મીઠી રસની. આંબાનું ઝાડ સેંકડો વર્ષ ટકે છે. આંબો દર વર્ષે એકવાર ફ આંબાનું ફળ અતિશય મધુર અને સારૂ છે ગરીબથી માંડી શ્રીમંત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપ કરે છે. અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમાં આંબા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉનાળા દહાડામાં લોક, તાપથી અકળાય અને ચાલતાં થાકી જવાથી આંબાની છાયા નીચે આવી વિસામો લે અને કેરીઓ ખાય તેમ પણ થાય છે. આંબાની આવા શીતળ અને ઘણીજ આરામ આપનારી છાયાનિ શોધ થઇ થયેલા લોક આંબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે. આંબાની લાકડાં પ્રકાર કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. આંબાના દૂધનો ગુંદ થઇ તેની રાળ બને છે અને તે ઘણા કામમાં આ છે. આંબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે સારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે. એ મુરબ્બો રસાયનિ છે કેરીનું શાકમાં, મેથીઆં, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું આથવું થાય છે. કાચી કેરીઓમાં મીઠું ના તેની કાતરી કરે છે. કાચી કેરીઓ ઉની કરી ચુસવાથી તેનાં આંબોળીઆં બને છે. એનો ઉપ આંબલીને ઠેકાણે ખટાશ માટે કરે છે આંબલી કરતાં એ પથ્યને અને રૂચિને પ્રશસ્ત છે રંગરેજ લે તેને રંગમાં નાંખે છે. તેમજ કાચી કેરીઓનો શીરો આથવા સારૂ નાંખેલો સાર (પનું) પણોજ થા પણ છે. પાકી કેરીઓનું શરબત બને છે આંબાના મોટાં બાગમાંથી જે મોરથી આવી તેથી નીકળે તે લોકોને આવવાથી સારી લાગે છે. મોઢામાં સાંકડો ભરાયો હોય, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં કાગ થાક થાય ત્યાં સુધી આ મોરથી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ મોરથીમાંના ગરની ભાગ બનાવી ખાય છે. એ મોરથીના લોટના બીજા પદાર્થો પણ બને છે. આંબાના મોરમાંની મોરથી નગર લોક આંબાને કેવો રંગ દેવા માટે થશે છે. મોરથીનું તેલ નીકળે છે તે દીવાથી છે. આ ભાગમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમાં આવાં રસભરિત અને મધુર ફળ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે, તેનો વિચાર કરો! કુમળી કેરી (મરવા) ઉષ્ણ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રુચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, અને કંઠિકર છે, પિત્ત, વાત, કફ, રક્ત દોષને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કટિરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, વ્રણ, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. આપમ

પકવેલી કેરી: મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક, કફકર, પક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક, અને કાંતિવર્ધક છે; અને વાયુ, તૃષા, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરૂચિનો નાશ કરનાર છે. (૧) **આમાતિસાર અને મૂર્ચ્છા ઉપર:–** ી ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. (૨) કરમ ઉપર: આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. (૩) **ગીના અતિસાર ઉપર:** આંબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. (૪) **રક્તાર્શ અને એ ઉપર:** આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે રક્તમૂળવ્યાધિ અને ધુપણીનો નાશ છે. (૫) **પરસેવો છુટતો હોય તો:** ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાવવો. (૬) **તે લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર:** આંબાનો ચીક લગાવવો. (૭) **રાંઝણ** (આંજણી) **:** આંબાની ડાંખળીનો અગર આંબાનાં પાંત્રાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૮) **તા પ્રમેહ ઉપર:** આંબાના અંતર છાલનો રસ તોલા ૪ અને ચુનાનું નીતર્યું પાણી તો ૧. એનું મિશ્રણ કરી તે તાબડતોબ આપવું. એ ૭ દિવસ આપવું. (૯) **નાકમાંથી લોહી પડે છે પર:**–આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીનો. (૧૦) **ઉષ્ણ જ્વર** (ઉન્હો તાવ) **ઉપર:**–આંબાનાં મૂળ અથવા હાથે બાંધવાં. (૧૧) **દાહ અને અતિસાર ઉપર:**–આંબાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ૧ તોલા આપવી. (૧૨) **રક્તાતિસાર ઉપર:**–આંબાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦ાા તોલો દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. (૧૩) **અતિસાર ઉપર:** આંબાના ચીક થકી રાળ થાય છે. ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું. (૧૪) **ઉપદંશ ઉપર:** આંબાની છાલનો અંગરસ બકરીના માં મિશ્ર કરી આપવો. એટલે ઉપદંશ અને તત્સંબંધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે. (૧૫) **રક્તાતિ-ર ઉપર:** આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી. અથવા કેરીની છાલ માં વાટી, મધ મેળવીને આપવી. (૧૬) **લોહીની ઉલટી ઉપર:** આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી કમાં ટીપાં પાડવાં. (૧૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—આંબાનાં સુકાયલાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધમ્રપાન વું. (૧૮) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**—આંબાની અંતર છાલ, ઉમરના મૂળ ઉપરની છાલ અને ડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૧૯) **રક્તાતિસાર ઉપર:** ાંબાની અંતરછાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૨૦) **કાનના દુખાવા ઉપર:**—આંબાનો મોર ાટી દીવેલમાં સિદ્ધ કરી તે ગાળી કાનમાં નાંખવો. (૨૧) **માથામાં દારૂણ રોગ થાય છે તે ઉ-પર:** આંબાની ગોટલી અને બાલહરડાં (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૨૨) **સંગ્રહણી ઉપર:**—આમ્રાદિયવાગુ: આંબો, અંબાડો અને જાંબુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લેઇ તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાંખી, અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા ચોખા નાંખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેને "આમ્રાદિયવાગુ" કહે છે. એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે. (૨૩) **રક્તાતિસાર ઉપર:** આંબો, જાંબુઓ અને આસુંદરો એની છાલ ૪ તોલા લેઇ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી ભીંજવી, પ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાંખી પીવું. (૨૪) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:** આંબાના ઝાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. અને શેકવું. (૨૫) **ધુંપણી ઉપર:**—કાપવાના આંબાનો સુકાયેલો મોર ીમાં તળી, સાકર નાંખી તેની ગોળી કરી આપવી. (૨૬) **સ્વરભંગ ઉપર:** આંબાનાં પાંત્રાંનો કાઢો ધ નાંખી આપવો. (૨૭) **મૂર્ચ્છા ઉપર:**—એ અઢી તોલા મરવા દહિંમાં વાટી આપવા.

૪૯. **આંમળાંનું ઝાડ.**—સં૦ બં૦ આમલકી. મ૦ આંવળે. હિં૦ આમલ. આમરો. ક૦ તુ૦ નલ્લીમારા. તૈ૦ ઉસરકાય, વેલ્લી, તા૦ નેલ્લીમાર. મલા૦ આંમલક, નેલ્લી. ફા૦ આમ્લજ. અ૦ અમ્લજી. ઇં૦ એંબ્લીક મિરોબેલન. લા૦ ફિલેંથસ એંબ્લીકા.

ભરતખંડમાં આમળાંનાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ઘણાં ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંતાં ખીજડાનાં પાંતાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આંમળામાં બે જાતિ છે. રાન આંમળાં અને ધોળાં આંમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાઇ જાય એટલે આવળકાટી

અને છે. આમળાંના ખાવાથી પિત્તો શાંત થાય છે, આવળાંની વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળાંનું
સઘળું ફળ અને છે. વૈદ્યમાં જેને ત્રિફળા કહે છે, તેમાં આવળાંની પણ આવે છે. હરડે, બે
અને આવળાંની (આમળાં) આ ત્રણ વસ્તુને "ત્રિફળા" એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. આમળાં
કિંચિત્ તીખાં, ખારાં, કડવાં, ખાટાં, તુરાં, શીત છે. જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, રુચ્ય, કેશ્ય, વિ
વ્યાધિનાશક છે; અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, જ્વર, વાંતિ, આધ્માન, મળ બંધ, શૂળ, શોષ, તૃષા, વ
વિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. આવળકંદી:—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તુરી, કેશ્ય, અગ્નિદીપ
કર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે; તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે અને પિત્ત, કફ, વર્ણ, વિ
ષ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧) પીળી ફુલવણી ઉપર—આવળાંનીના ભી પાણીમાં વાટી તેમાં સા
અને મધ નાખી આપવાં. દિ. ક. (૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલક્યાદિ ચૂર્ણ અને આમલક્યા
દ્યાથ:—આવળાંની, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડાં (હીમજ હરડે), પીપર, અને સિંધવ, એ પાંચ
ચ્ચ સમ ભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે. તેમજ આવળાંની, ચિત્રાનાં મૂળ, બા
હરડાં અને પીપરનો કાઢો કરી લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. (૩) પિત્ત ઉપર આમળાં
મુરબ્બો:—એક શેર આમળાંને સોયથી પાસે પાસે, ઘંચા મારી, ચુનાના નિતર્યા પાણીમાં પલાળી
નાંખવાં. એટલે તેમાંની આશ નીકળી જાય છે. પછી આપણું આવેલા નહેર પાણીમાં નાખી
ઉકાળવાં અને બહેર કાઢી કપડાથી લુછી કોરાં કરવાં. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચાર ત
ચાસણી કરી તેમાં તે આમળાં બુડાડી રાખવાં. આ મુરબ્બો ચાર પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે
એ મુરબ્બો ખાવાથી પિત્ત શમન થઈ પુષ્ટતા પણ આવે છે. (૪) આંમળાંની ગોળીઓ ([illegible]
ભક્ષ):—સારાં આમળાંને પીસી બાફી તેને બારીક વાટવાં. પછી તેમાં જીરૂ, મરી, પીપર, સુંઠ, ધાણા
તજ, સિંધવ, સંચળ, હીંગ, મીઠું, એ સર્વને બારીક વાટી નાંખવાં અને તેની ઘીથી ચિકણી ગોળી
કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રુચિકર અને પાચક છે. (૫) ખસ ઉપર—આવળાંની બાળી
તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. (૬) સ્વરભેદ ઉપર:—ગાયના દૂધમાં આવળાંનીનું ચૂર્ણ આપ
(૭) [illegible] ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર:—આમળાંનો રસ અથવા
આમળાં પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ આપવાં એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. (૮) ઉલટી
શ્વાસ ઉપર:—આમળાંનો અંગરસ, મધ અને પીપર નાંખી આપવો. (૯) રક્તપિત્ત ઉપર:
આવળાંની, [illegible] સાકર સાથે સાંજ સવાર ગરમ પાણીના ઘુટડા સાથે ફાકવી. (૧૦
ઉલટી ઉપર:—આવળાંનીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી આપવું. (૧૧) પ્રમેહ ઉપર:—આંમળાંનો
કાઢી અથવા આવળકંદીનો કાઢો કરી, તેમાં બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાંખી તે આપ
(૧૨) જરા ન આવવા માટે:—આવળાંની પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી ઘડી પછી સ્નાન ક
રવું, એ પ્રમાણે નિત્ય ક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (ઘડપણ) આવતું નથી અને કેશ ધોળા થતા ન
(૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:—આવળાંની અને તલ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી સ
સવારે વાટી આંખે ચોપડવાં. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું એટલે આંખો હમેશાં ઠંડી રહી આગ થ
નહિ. (૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકંદીનું ચૂર્ણ:—આવળકંદીથી બમણી સાકર અને તેથી અર્ધું ઘી
થી એકત્ર કરી આપવું. (૧૫) તાળવામાં શોષ પડે છે તે ઉપર:—આવળાંની અને દ્રાક્ષ વાટી ઘી
મેળવી ગોળી બાંધવી અને મુખમાં રાખવી. એટલે છાલ, તાળવું, જીભ, વગેરેનો શોષ શાંત થાય
(૧૬) તાળવામાં અરોચક થાય છે તે ઉપર:—આવળાંની, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમાં
રાખવો. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ એટલે ચરમી ઉપર:—આમળાંનો અને હળદરનો રસ એકત્ર કરી આપ
(૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર:—આવળાંનીનું ચૂર્ણ કેળના કાંદાના રસમાં આપવું (૧૯) નાકમાંથી
લોહી પડે છે તે ઉપર—ઘીમાં આવળાંની મેળવી [illegible] માં વાટવી અને તેનો [illegible]
(૨૦) યોનિદાહ ઉપર:—આમળાંનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૨૧) મધુમૂત્ર ઉપર:—આંમળાં
પાકાંનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં [illegible] મેળવી અને તેમાં ખડીસાકર તોલો ૧ નાં
ખવું. (૨૨) પ્રમેહ ઉપર:—આંમળાંનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને [illegible] પાશેર એકત્ર ક

(૨૩) રેચક: આંબળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ, અને વેળા વાટી ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:**—આંવળકંટી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી શરીરે ...ું. **(૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે:** આવળકંટી અથવા વાટેલાં આમળાં અને તલ એકત્ર બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવાં. અને થોડી વાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન **(૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:** આંબળાનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. **(૨૭) વૃદ્ધપણું થવા માટે:**—આંવળકંટીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ પ્રાતઃકાળમાં આપવું. **(૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે:** આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને આરકંદનું ચૂર્ણ ...ાગે, ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમાં આપવું. **(૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:** ...ળકંટી ઘીમાં પલાળી કાંજીમાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર:** આમળીનું ..., ઘી અને સાકર એકઠાં કરી પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. **(૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર:** આંબળીનું ચૂર્ણ મધમાં ...વું. **(૩૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:** આંમળાંનો રસ ઘી નાખી પાવો. **(૩૩) રક્તપ્રિત્ત ઉપર:** આંવળ-...નું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘીમાં આપવું, વા આંમળાનો અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરબ્બો આપવો. **(૩૪) ...ે લાલ થઇ હોય તો:** આંવળકંટી માસા ૩, સંચળ માસા ૨, સિંધવ તોલા ૨, એનું ચૂર્ણ ...ી તે પાશેર પાણીમાં શક્તિ પ્રમાણે આપવું, **(૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર:** આંવળકંટીના અંગરસમાં ...ર, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું. **(૩૬) આમ્લપિત્ત ઉપર:**—આંવળકંટી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમાં ...ંજવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સુંઠ અને એક માસો જીરૂં નાંખી બારીક વાટી ...ળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાંખી તે દૂધ પાવું **(૩૭) બાળ-...ના અતિસાર ઉપર:**—આંવળકંટી, ચિત્રો, બાળહરડાં, પીંપર અને સંચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હમેશાં સવારે ...ને રાત્રે સુતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્ત્યનુસાર આપવું. **(૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:** આવળકંટી ...તોલો આખી રાત કલઇના વાસણમાં પલાળી રાખી, સવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમાં મેળવી તે પાવું. એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે. **(૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:** આવળકંટી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનું અંજન કરવું. **(૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:** આવળકંટી અને ગોખરૂં એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનું સત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાંખી રોજ સવારે ખાવું. એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઇ તે પુષ્ટ થાય છે. **(૪૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:** આંબળાનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૦. આશા:—એ ઝાડો કોકણમાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં જુનાં ઝાડોના ગર્ભમાંના લાકડાંમાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણોજ કડવો છે. **(૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લેઇ તેમાં થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો; એટલે મલશુદ્ધિ થઇ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મોંપર લાલી આવે છે.

૫૧. આસંધ:—સં૦ બં૦ અશ્વગંધા મ૦ આસ્કંધ હિં૦ અસગંધ. દે૦ ઢોરગુંજ. ક૦ અંગર-બેરૂ, હિરેબરૂ, આબાકિરે, હિરેમદ્દીનબેરૂ, તે૦ પિલ્લીઆંડા પેન્નેરૂ, અશ્વગંધી. તા૦ અશ્વગંડી. મલા૦ અમુકિર, પિવટે. ફા૦ બે (મે) હેમનૂબરરી. ઇં૦ વિંટરચેરી. લા૦ ફાઇસેલિસ્ સોમ્નિફેરા.

એને 'આસંધ' 'અજગંધ' પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને 'ઢોરગુંજ' પણ કહે છે, એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ, અને ઘાટ ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળી આવે છે. એની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે એ ઝાડ સાચવે તો ૪–૫ વર્ષ રહે છે. એનાં પાંદડાં આકારે કોરાંટી (કાંટાસરીઆં) જેવાં હોઇ તેના કરત મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી પ્રમાણે બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે. **આસંધ:**—રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખો, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય

ઉષ્ણ, તેમજ લઘુ છે; અને વાત, કફ, દમ, ઉપરસ, મસા, શ્વેતકુષ્ઠ, કંડુ, વિષ, કૃમિ, સોજા, સંગ્રહણી અને કંડુનો નાશ કરે છે. (૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ ભાગે[1] લેઈ, તેને સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. (૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:—આસંધનો કાઢો કરી આપવો એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે. અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) દુબળાપણું દૂર થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ એમાં ઘી નાંખી પચન કરવું. તે ખાવામાં આપવાથી બળ વધે છે. (૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ, આંબળાંનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એમાં આપવું. (૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, સૂંઠનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧, મધમાં આપવું. (૭) ખસખુજલીના રોગને માટે:—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાંખી શરીરે ચોપડવું. (૮) અર્શધારકને માટે:—આસંધનો કાઢો દૂધ નાંખી કરવો અને તેમાં ઘી નાંખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવું. (૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા. અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાંખી, આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું. એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. અને શક્તિ આવે છે. (૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે:—આસંધ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બન્ને ઔષધિ સમભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું. અને ઘીના નીતરેલા (રીઢ) વાસણમાં તે ભરવું પછી તેમાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લેઈ ગાયના તાજા દૂધમાં નાંખી તે આપવું. (૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય દૂધ અને ભાત. (૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:—આસંધ, ભોંયરીંગણું અને જેઠીમધ, એનો કાઢો આપવો [illegible] નાંખી આપવો. (૧૩) સોજા, ગલગંડ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને અને ફોડવાને—આસંધનાં તાજાં પાન ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. અથવા પાણીમાં વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૪) વાયુ ઉપર:—શીરામાં આસંધનું ચૂર્ણ નાંખી શીરો કરી આપવું. (૧૫) કોઈને વિષ આપ્યું હોય તો:—આસંધનાં તાજાં મૂળ જળમાં વાટી પાઈ દેવાં. (૧૬) ઊરુસ્તંભ ઉપર:—આસંધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૭) વાયુને માટે:—આસંધ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૮) આધાશીશી ઉપર:—આસંધનું ચૂર્ણ ઘસવું. (૧૯) વાળા ઉપર:—આસંધ તેલમાં [illegible] વાટી લેપ કરવો. (૨૦) કટિશૂળ એટલે કમર દુખે છે, તે ઉપર:—આસંધ અને ખડીસાકર લેઈ ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. (૨૧) બળદને કંઈ દુઃખ થયું હોય તો:—આસંધનાં તાજાં મૂળ ખવરાવવાં એટલે બળદ સારો થશે.

૫૨. આંબાહળદર.—સં० આ(મ્ર)હરિદ્રા. મ० આંબેહળદ. બં० (આ) આદા. ક० [illegible]. તા० કસ્તૂરી મંજલ. મલા० કસ્તુરમંજલ. તે० [illegible]. લૅ० [illegible]. અં० [illegible].

એ ઝાડ ઘાસનાં થાય છે. એની ગાંઠ હળદરના જેવી થાય છે. આ હળદરની [illegible] હોય છે અને તે [illegible] હોય છે. એ હળદર ખોરાકમાં આવવા સિવાય મસાલાના ઉપયોગમાં આવતી નથી. આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાંખે છે, એ શરીરે ચોપડવાથી કંડુનો નાશ થાય છે. આંબાહળદર:—કડવી, ખાટી, રુચિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તૂરી, સારક અને તે કફ, ઉધરસ, ઉપરસ, દમ, હેડકી, તાવ, સન્નિપાત, જ્વર, વાયુ, કંડુ, વ્રણ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે. રક્તરોગનો પણ નાશ કરે છે. (૧) કંડુ અને ખસ ઉપર:—આંબાહળદર અને [illegible] એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું એટલે ખસ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને [illegible] ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખરલ કરી ખસને ચોપડવું; એટલે ખસ દૂર થશે. (૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ સોજા ચઢ્યા ઉપર:—આંબાહળદર અને [illegible]; એ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું, એટલે [illegible] થાય છે.

૧ ઘી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષ તુલ્ય થાય છે; માટે વિષમ ભાગે લેવાં કહ્યું.

ીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપરઃ આંબાહળદર, દાળીજીરી, , કુવાડીઆનાં બી; અને આંમળાં, એમને ગોમૂત્રમાં ભાજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન (૪) કૃમિ (કરમ) ઉપરઃ આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠાં વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવાં. ાપર ગરમ પાણી આપવું. અથવા દાગડીના પાલાના રસમાં આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપ- (૫) બાળકોને વાંગ (બાળક જનમ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ાને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) આવે ત્યારે-આંબાહળદર, જાયના રસમાં ઘુંટી ચોપડવી.

૫૩. ઇડલીંબુ. (ગંધડલીંબુ)—સં૦ જંબીર. મ૦ ઇડલીંબુ. કો૦ ચોરનિંબુ. હિં. જંબીરી. ગોંડાલિંબુ, ક૦ કંચિસે, દોહુલિકાયી, કાડલિંબે, મલા૦ કટ્ટુ કુરન્નુ. તૈ૦ જંભીરં, અડવિંની. કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તુ૦ કોપેરીપુલી. લા૦ આટલાંટિઆ મોનોફાઇલા.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ ા થાય છે. અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં ાં અને ફુલ એકસરખાં હોય છે. પરંતુ જે નાની જાતિ છે, તેનાં ફળની છાલ કંઇક પાતળી હોય અને જે મોટી જાતિ છે, તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. ા રસનો "લેમોનેડ" કરે છે. ઇડ (મોટું) લીંબુ ખાટું, તુરૂં, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે , પિત્ત, એ રોગોનું નાશ કરનાર છે. (૧) મોરથુથુના વિષ ઉપરઃ ઇડલીંબુનો રસ, સાકર સાથે ાપવો. (૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—સાયંકાળે લઘુ ઇડલીંબુનો રસ પાવો.

૫૪. ઇંગોરીયાં. સં૦ ઇંગુદી. મ૦. હિંગણી. હિંગણબેટ. હિં૦ હિંગોટ, ગૈંદી. ક૦. ઇંગળ- ાડ, ઇંગળા. હિંગુલ. તૈ૦ ગરા. અ૦. હિલેલજે. ઈ૦. ડેઝિલ. લા૦. બેલેનાઇટસ્ રોકસબર્ઘીઆઈ.

દક્ષિણમાંહેના રાનમાં ઇંગોરાનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ાપર કાંટા હોય છે. એના ફળને હિંગણબેટ કહે છે. હીંગણું કોરી તેમાં દારૂ ભરી તે આતસબાજીમાં ાડે છે. દુકાળની વખતે આ ફળોમાંહેનો ધોળો ગરભ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઇ ગરીબ લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાં સુદ્ધાં ખાઇને પોતાનો બચાવ કરે છે. ઇંગોરીયાંઃ- ઉગ્રગંધિ, તીખાં, લઘુ, કડવાં, ઉષ્ણ, રેચક, કૃમિ, વાયુ, ..., ચહપીડા, ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલોઃ મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવાં છે અને વાયુ, કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વાળા ઉપરઃ—ઇંગોરાના મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે. (૨) તારૂણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપરઃ—ઇંગોરાનો મગજ થંડા પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો એટલે ખીલ મટી જઇ મોં નિર્મળ થાય છે. (૩) સ્તનરોગ ઉપરઃ—ઇંગોરાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો. (૪) નેત્રસ્રાવ ઉપરઃ—ઇંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) શૂળ ઉપરઃ—ઇંગોરાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૬) કર્ણમૂળ ઉપરઃ—ઇંગોરીયા, હળદર, કોંઢળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારૂં થાય છે. (૭) કુતરાના વિષ ઉપરઃ—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાંખી પાવું. (૮) મૂર્છા ઉપરઃ—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. (૯) ઉધરસ ઉપરઃ—ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

૫૫. ઇંદ્રજવનું ઝાડ. સં૦ કુટજ. મ૦ કુડા. હિં૦ કૂડા, કુરૈયા. બં૦ કુડચી. ક૦ કોડશિગે. કોડસુરક. તૈ૦ કોડિશયટ્ટુ. કુટજમુ, અંકેલુ, ચંગલકુષ્ટ. તા૦ વેપ્પાલે. તુ૦ કોડંજી. મલા૦ વેનપાલા. અ૦ તિરાજ. ઇં૦ ઓવલલીવ્ડરોજબે. લા૦ રાઇટિયા એંટિડિસનટેરિકા.

આ વગડાઉ ઝાડ છે, અને તે છ સાત હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી. એનાં પાંત્રાં બદામનાં પાંત્રાં જેવાં લાંબાં હોય છે. કારણમાં એ પાંત્રાંનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનાં ફૂલોનું શાક થાય છે. એની

સિમો નારીક અને લાંબી હોય છે; એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે; જવની આકૃતિનાં લાંબાં બિયાં નીકળે છે, તેને ઇંદ્રજવ કહે છે. તે બિયાં કડવાં હોય છે. એવાં પણ કડવાં હોય છે. મૂળનો પાક થાય છે, તેને મરાઠીમાં કુડીક કહે છે. ઇંદ્રજવના ઝાડમાં ધોળી મળી એવી બે જાતિ છે. ધોળું ઇંદ્રજવનું ઝાડ:—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, ગ્રાહક છે અને રક્તરોગ, કોઢ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષા, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે. કાળું ઇંદ્રજવનું ઝાડ:—રક્તરોગ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. બીજાં ગુણ પણ તેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળ ઘસી એકલાં અથવા વાવડિંગની સાથે પાવાં. (૨) અતિસાર ઉપર:—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો અંગરસ કાઢી તે પાવો. અથવા પુટપાકવિધિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. (૩) પથરી ઉપર:—ઇંદ્રજવ અને નસોતરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૪) કુરસાના વિષ ઉપર:—કાળાની મૂળ ઘસી તેમાં ચૂર્ણ આદિ મારો નાંખી પાવું. અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો. (૫) ખીલ ઉપર:—ઇંદ્રજવની અને સિધવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) કમળો અને સર્વ વિષ ઉપર:—કાળા ઇંદ્રજવના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય ઘી અને ભાત. (૭) નળ ફુલ્યા હોય તો:—ઇંદ્રજવ થોડી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર, અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી પાવું દિવસ ૭. (૮) જીર્ણજ્વરપર:—ઇંદ્રજવની મૂળની છાલ અને મૂળનો કાઢો પાવો. (૯) મનમાં ધ્રુજ વહે છે તે ઉપર:—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી નાકમાં નાંખવું. અને મજમલીના પાલાનો રસ પાવો. (૧૦) મૂત્ર થાય છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી એટલે કઠિન મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ થશે. (૧૧) પરિણામ ઉપર:—ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૨) બાળકની ડગામણ ઉપર:—ઇંદ્રજવના મૂળ ભાતના નિતારેલા પાણીમાં ઘસી, થોડી હીંગ નાંખી પાવાં. (૧૩) બાળકની મૂર્છા ઉપર:—ઇંદ્રજવનાં મૂળ અને મોગરી એરંડાનાં મૂળ ભાતના પાણીમાં ઘસી થોડી હીંગ નાંખી પાવાં. (૧૪) વાતશૂળ ઉપર:—ઇંદ્રજવનો કાઢો કરી તેમાં સંચળ અને શેકેલી હીંગ નાંખી પાવો. (૧૫) કોઢીના કુંડરોગ (ચર ઘણું આવ્યા કરે છે તે) ઉપર:—ઇંદ્રજવના તોલ (મોર) નારીક પાંચ તોલા રસ કાઢવો, તેમાં તેટલોજ નાગરવેલનો રસ અને નવટાંક મેળ નાંખી સાત દિવસ પ્રત્યેક સવારે આપવું. (૧૬) સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ, જીર્ણજ્વર ઉપર કુટજપત્ર:—ઇંદ્રજવના ઝાડની મૂળ ધોઇ ખાંડીને રસ કાઢવો, તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું. સાધારણ ઘટ્ટ એટલે તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, જાયફળ, માયફળ (ભાગ), જાવંત્રી, લવિંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, બીલાં, બેહેડાનું ફળ, અને નાગકેસર, એનું ચૂર્ણ જોઇએ તે પ્રમાણે નાંખી, સરખું મિશ્રણ થયા પછી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર ભાતના પાણીમાં કિંચિત હીંગનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં થોડા અથવા બે ઘોળવી; અથવા સુંઠના કાઢામાં ઘી નાંખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ગોળી ગુણકારક છે. પાંડુરોગ ઉપર દહીં આ ગોળી ગોમૂત્રમાં ઘસીને પાવી. (૧૭) વાતજ્વર ઉપર:—ઇંદ્રજવની મૂળની છાલ ૧ તોલો વાટી બારીક વાટવી અને ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી ગાળી પાવું અથવા તેમાં થોડો અજમો બારીક વાટી મેળવી, ઉકાળો કરી ઠંડો પાડી તે પાવું. (૧૮) નળવાયુ ઉપર:—નારંગીના ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બેવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું. (૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર:—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો અષ્ટાવશેષ કરી તેમાં અતિવિષની ભૂકી નાંખી તે પાવો અથવા ઇંદ્રજવની મૂળની છાલનું અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) પથરી ઉપર:—ઇંદ્રજવની છાલ દહીંમાં ઘસી પાવી. (૨૧) કુટજાદ્ય વટી:—ઇંદ્રજવના મૂળની છાલ લીલી, વજન શેર પાંચ લેવી તેનો ૧૬ શેર પાણીમાં કાઢો કરી અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. ઘટ્ટ થાય એટલે તેમાં ઔષધો નાંખવાં; તે ઔષધો કાળીપાટ, મોચરસ, પાવડીનાં ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં, નાનાં બીલાં, એઓનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. અને પછી તેને પાણી, આમળાં ફૂલ, નારીઇ ફૂલ, ચોખાનો ઓસામણ

કોઇ અનુપાનમાં આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળ વ્યાધિનું રક્ત, એ ષ થાય છે. (૨૨) **વાતગુલ્મ, વાયુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ), તાવ ઉપર:** ઇંદ્રિજવના મૂળોની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૬. ઇંદ્રવરણા. સં૦ બૃહત્ફલા, ઇંદ્રિવારૂણી. મ૦ ઇંદ્રાવરણ. કો૦ કંવડળ. હિં૦ ઇંદ્રફલા, ઇંદ્રા- મ'૦ રાખાલશશા, બડવાકાલ. ક૦ હિરિય, હામેકકે. તૈ૦ એતિપુચ્છા. ફા૦ ખુર્દજાતલ્ખ. અ૦ . ઇં૦ કોલોસિંથ. લા૦ સિટ્રુલસ. કોલોસિંથિસ્.

એને " કડવી ઇંદ્રવરણી " પણ કહે છે. ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં **કાળીંગડી** ગુજ)નાં પાંત્રાં જેવાં હોઇ, તેના કરતાં બારીક હોય છે. પાકેલાં ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં દ છે. જે ફળ સુમારે કેરી જેવડાં હોય છે, તેને " ઘોડ ઇંદ્રવરણા," કહે છે. બીજી જાતનાં ફળ જેવડાં થાય છે. એ ફળો અતિશય કડવાં હોય છે. આ દેશમાં ઇંદ્રવરણીના વેલા પુષ્કળ થાય ઇંદ્રવરણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે. **ઇંદ્રવરણા:** પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, (કોઢ), જ્વર, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથી, , મૂઢગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૂષ્યોત્તર ઉદરરોગ, અને શ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એ કંવડળા કરતાં ગુણોએ અધિક છે. (૧) **દંશ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણીનાં મૂળ નાગરવેલના પાનમાં આપવાં. (૨) **ઉધરસ ઉપર:** ઇંદ્રવરણામાં ી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને પીંપર સાથે ખાવાં.) **દંતકૃમિ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણાનાં પાકેલાં ફુલ તપાવેલા તવા ઉપર નાંખી, તેની ધૂણી દાંતોને આ- ી. એટલે દાંતમાંના કીડા ખરી પડે છે. (૪) **પેટના ફુલાવા ઉપર:**—ઇંદ્રવરણો ભેંસના દૂધમાં સી તે થોડું થોડું પીવું. અથવા ભેંસના મૂત્રમાં રાંધી તે મૂત્ર સુદ્ધાં ખરલ કરી, તેમાંથી એક વાલ, અને ચોરો ૧ ચણોઠી ભાર, એ બંને ઔષધો સાત દિવસ મધમાં આપવાં. (૫) **ઋતુ આવવા માટે:**— ડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ગુપ્તેંદ્રિયમાં રાખવાં. અથવા એનાં ફળો મીઠામાં ખાવાં. (૬) **સ્તનરોગ ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રિવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૭) **શૂળ ઉપર:** ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને પીંપર એકેક માસો નાંખી આપવું. (૮) **સંધિવાત ઉપર:** ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, પીંપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી, તે એક તોલો રોજ ખાતાં જવું. (૯) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:** ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે ૩ દિવસ આપવાં. (૧૦) **ગાંઠ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તો:**—ઇંદ્રવરણીનાં ફળ અને મૂળ થંડા પાણીમાં એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં જવું. (૧૧) **નખવિષ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અને ફુલ તથા ઝેર કચૂરો વાટી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૨) **યોનિશૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણીનાં મૂળ બકરીના ઘીમાં અથવા દૂધમાં મેળવી લેપ કરવો. અને ખાવાં પણ ખરાં. (૧૩) **બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:**—ઇંદ્રિવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો, અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું; એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદ્વારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. (૧૪) **ગંડ- માળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ, સમભાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડાં ઉપર ચોળવી. (૧૫) **ઢાંસ અને ઉમાસા ઉપર:** ઇંદ્રવરણું કોચી તેમાં અર્ધો તોલો બાળહરડાની ભૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગિયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૬) **શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાંધવું. (૧૭) **રક્તગુલ્મ ઉપર:** અરીઠાના પાણીમાં ઇંદ્રિવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું. અથવા ઇંદ્રિવરણીનું મૂળ યોનિમાં રાખવું. (૧૮) **પાઠું** અને સર્વ પ્રકા- રના **ફોલ્લા ઉપર:** કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૭. ઇંફુળ. સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બુડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતાં મોટાં ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતીનાં હોય છે. તેમાં કાજળ અને ઇંફુળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે. ઇંફુળીનું ઝાડ ૭ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉંચું થતું નથી,

અને તેનો વિસ્તાર પણ ખૂબ જ થાય છે. તેની ઘણી એક ડાળીઓ સમુદ્રમાં ખૂંપેલી હોય છે. જો એનો રોપો ખારી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઇએ, અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ, તો તે જગાડે નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. અને લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણાં કઠણ અને ચીકણાં હોય છે. તે બાળવાથી તેમાંથી એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધોબી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. તેમજ બાઇડીઓને માથું ચોળવામાં ઉપયોગમાં આવે છે.

૫૮. ઇસબગોળ.—સં॰ સ્નિગ્ધજીરક. હિં॰ મ॰ ક॰ તે॰ ઇસબગોલ (ગુલ). તા॰ ઇસપગુલ વિરે. ફા॰ ઇસપગુલ, અ॰ બાઝરેકતુન. ઇં॰ ઇસ્પાગુલસીડ. લૅ॰ પ્લેન્ટેગો ઈસ્પાગુલ.

ઇસબગોળની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા ફુસિયામાં થાય છે. ત્યાંથી અહીં આવે છે. એ બી આકારે ગંધ જેવાં છે. એના ઝાડની ઉંચાઇ એક હાથ હોય છે અને પાંદડાં ઝીણાં અને લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉંબીઓ આવે છે. તેમાં એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે. ધોળાં, રાતાં અને કાળાં. એ-માંથી કાળાંની ઔષધીમાં યોજના કરી નથી. ધોળાં સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઇસબગોળની ઝીણી ભૂકી મા-ણસના ખાધામાં આવવાથી કોઠો બંધ થઈ મરી જાય છે. એટલા માટે એવી ભૂકી ન આવવા માટે સંભાળ રાખવી. ઇસબગોળનાં બી પાણીમાં નાંખ્યાં ભૂલ ચોળવાથી તેને જીવ બેસે છે. (૧) વીછ-ણના વિષ ઉપર:—ઇસબગોળનો ગુલાબ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઈ) તેમાં બે ઘણું, ઘી અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું; એટલે વિષ ઉતરશે. (૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:—ઇસબગોળ પાણીમાં નાંખી તે પાણી ગાળી પીવું. એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે. (૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, ઉષ્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને વલ ઉપર:—બેથી ચાર તોલા સુધી ઇસબગોળ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાંખી આપવું. એટલે ઉપરના સર્વે રોગ દૂર થશે. (૪) આંખે અંધ જણાય ત્યારે તે ઉપર:—ચાર માસા ઇસબગોળ સાત માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી લેઇ તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાંખી આપવું. એટલે દસ્તીક વાટે રેચ થઇ કોઠો શુદ્ધ થાય છે. (૫) બાળ-કોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:—ઇસબગોળ અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી.

૫૯. ઇસેસ. (લોબી લોબાન)—સં॰ ક॰ ગીલેસ. હિં॰ વિરોષધૂપ. મ॰ ઇસેસ. ઇં॰ ગમ ટ્રેગા કેન્થારીડ. લૅ॰ રૂસિયોલિનમ્ કાર્નિસ નિગ્રેનમ્.

ઇસેસનાં ઝાડો હિમાલય પર્વતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડોની જુદી જુદી જાતિઓમાંથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે, તેને ધૂપ, ઇસેસ, લોબાન અને ઉદ વગેરે કહે છે. તેની બે ત્રણ જાત છે. આ દેશમાં ગુજરાત આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇસેસ ઓસડો માટે અને ધૂપ માટે ઉપયોગી છે. ઇસેસનાં ઝાડો અરબસ્તાનમાં અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે. ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે. ઇસેસ એ ત્રણ શોધન કરનાર છે, એનું "વિશેષ ધૂપ" એવું પણ નામ છે. ઇસેસ તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વર્ણરોપણ છે અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, યોનિદોષ, મસ્તકપીડા, મસ્તકશૂળ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા, પીનસ, અપસ્માર, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડૂ, પિત્ત, વાત, રક્તવિકાર, કુષ્ઠ અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧) વ્રણ ઉપર મલમ:—ઇસેસ, વર્ણનું તેલ અને મીણ, એ ત્રણેને ભેગાં કરી તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાંખવું અને વ્રણ ઉપર ચોપડવું.

૬૦. ઉટકટારી. (ઉંટકટારી)—સં॰ ફા॰ ઉષ્ટ્રકટારી. મ॰ ઉટકટારી. હિં॰ ઉટકટારા. ત॰ ઉટકટારી, ચોખંડી. ઇં॰ ઝીસલ લૅ॰ ઇકિનોપ્સ, ઇકિનોપ્સ, લૅ॰ એકિનોપ્સ્‌ઇકિનોનેસ.

એને "ઉંટકટી" અને "કડ ગુણ" પણ કહે છે. હિંદુસ્થાની ભાષામાં એને "ઉંટીગણ" અને "ઉંટકટ ગુણ" કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્થાનના ઘણા પ્રદેશોમાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે. એનો રંગ લીલો હોય તે ઉપર લાંબા લાંબા કાંટા હોય છે. અને રંગ ધોળો હોય છે. એનાં પાંદડાં શિયાળની કાંટાળી જેવાં હોઈ, તેના પર આગળ અને નાળ ઉપર ઘોળા રંગના

હોય છે. ઉન્હાળામાં એ ઝાડો સુકાઈ ગયાં એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે. વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધી છે. એનું "બ્રહ્મદંડી" એવું નામ પણ છે. ઉટ-ી:—રૂચિદાયક, ઉષ્ણુ, કડવી અને વૃષ્ય છે. તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, વિ-કનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:** શીતળ, વૃષ્ય, તૃપ્તિકર અને મધુર છે. **(૧) બાળકને ખાલી સ થાય છે તે ઉપર:**—ઉટકટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી કને ગળે બાંધવાં. **(૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:** ઉટકટારીના મૂળની છાલ સુકવી, ી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી એ દાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૨ તોલા મેળવી ર પાણીમાં ભીજવી રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ ા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે ઘણા દિવસનો પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ધાત મૂત્ર સાથે જાય છે તે બંધ કરે અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. **(૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે:** ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; વ થએ તુરત છોડી નાંખવાં. **(૪) સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર:** ઉત્કટીનાં મૂળ, ઉકાળી કરવાં. અને તે પીવાં પણ ખરાં. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે** ઉત્કટીનાં મૂળ, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો માં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાંખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ વે છે. **(૬) ઉધરસ ઉપર:** ઉત્કટીનાં મૂળ વાટી પાવાં અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૬૧. ઉંડણુ. સં॰ હિં॰ બં॰ પુન્નાગ મ॰ ઉંડી. તા॰ પુન્ને, પુન્નાગં. તે॰ નમેરૂ, પોન્ના. ક॰ સુરિગે, નમેરૂમારા. લા॰ ઓક્રોકાર્પસ લૉંજીફોલિયમ. મલા॰ પોન્નાક. ઈ. અલેકઝાડ્રિયનલૉરલ.

ઉંડણુનાં ઝાડ કોકણુ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાત્રાં સોરંગીનાં પાત્રાં જેવાં હોય છે. પરંતુ તે કરતાં રા મોટાં હોય છે. પાંત્રાંની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાત્રાંની પત્રાળી કરે છે. ંડણુનાં ફૂલ ધોળાં હોય મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. ે ઉપર કઠણુ છાલ હોય છે. એ ફળોનું **તેલ** કાઢે છે, તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારૂં હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. **ઉંડણીનાં** લાકડાં **ઇમારતમાં** અને **વહાણુ** બાંધવામાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડનાં મૂળમાંથી રાળજેવો ગુંદર થાય છે. **ઉંડણુ:** મધુર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક; અને રક્તદોષ,રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલો વૃષ્ય; વાત, શ્વાસ અને કફદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) પગ અથવા ઘુંટણુ મરડાઇ જવા ઉપર** ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટા બાંધવો. **(૨) ઉઠાણું માટે:** ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ કાઢી તેમાં પીંજર નાંખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. **(૩) ખસ ઉપર:** ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું. **(૪) ફોલ્લા ઉપર:** ઉંડણુ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાંનાં બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે, તે ઉપર પણ આ ઔષધ ચોપડવું. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:** ઉંડણુના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કુટી ગરમ કરી **વધેલા અંડ ઉપર સતત** ૮–૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. **(૬) મૂળવ્યાધિપર:** શ્રવડીના દેવતામાં ઉંડણીનાં ફુલો નાંખી ધુમ્રપાન કરવું. એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઇ જશે.

૬૨. ઉતરણુ. (ચમાર દુધેલી નાગલા દુધી)—સં॰ ઇંદીવરા. મ॰ ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં॰ ઉતરણુ. ક॰ ફરાટગે, કુંટિગ, તળવારનબળી, યુગુરૂસ–તુબળી, હાલકોરેટિગા. તા॰ વેલિપારૂત્તિ, ઉત્તમની. તે॰ ગુરૂટિચેટ્ટુ, જસ્તુપુ. મલા॰ વેલિપારૂત્તી ઈં॰ હેઅરિફ્લાવર્ડસિનાનકમ. લા॰ ડેમિઆએક્સટેંસા.

આ વેલાને "ઉતરંડ" એમ પણુ કહે છે. ઉતરણીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે, એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે, એ વેલાની ડાળી જમીનમાં ઉભી પુરવાથી તેને મૂળો ફુટી વેલો લાગુ થાય છે. ઉતરણીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા ઉંચા થઈ ડાબી બાજુએ ફરી, વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચઢે છે તે વર્ષભર ટકે છે. અને જે જમણી બાજુએ ચઢે છે, તે કંઇક વર્ષોસુધી ટકે છે. એ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઇથી રાખેલી છે. **ઉતરણી:** તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણુ, સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરી, અને મણુરોપણુ છે; તે ઉધરસ, વ્રણુ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ઠ, પ્રલાપ, વાયુ, તંદ્રા,

સોજા, કફ, મસા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, યોનિરોગ અને સજાનો નાશ કરે છે. અને ધુમે પ્રશમ કરનારી છે. એનું શાક—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવું છે, અને કૃમિ, અર્શ, કફ, ક્ષયાનનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ખારાં કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, લઘુ, અગ્નિદીપક, વિષકોપન, વિશદ, તથા વિષનાશક છે. (૧) વિષમજ્વર ઉપર:—ઉતરણીનાં મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ સાકર વિના મીઠું નાંખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાચ અને રેચક છે. (૨) કાનમાં બગાઈ જવા ઉપર:—ઉતરણીના પાનનો રસ કાનમાં બહુ વાર નાખવો, એટલે બગાઈ મરશે. (૩) ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:—ઉતરણીના પાન વાટી બાંધવો. (૪) વાતાદિ અને કફ (સેક) ઉપર:—ઉતરણીનું દૂધ ચોપડવું. (૫) નળબુઝને માટે—ઉતરણીના પાનનો રસ કાનમાં રેડવો. (૬) ફૂક (મસક) ભરે છે તેને માટે—ઉતરણીના પાનનો રસ ચોળવો.

૧૩. ઉંદરકની—સં० આખુપર્ણી. મ० ઉંદીરમની. હિં० મૂષાકાની. બં० ઇંદુરકાણિપાના. ગુ० ઉંદરડી. ક० વલિકહલ્લે. તે० એલિકચેવિલુ. લા० ગ્લોમેરુસ, સતર. અં० આલ્વનુકાર. લા० આયપોમિઆ રેનિફોર્મિસ.

ઉંદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે. એને નાના ઘુઘરા જેવાં ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે. આ વેલી ઘણુંકરી ભીંતોમાં થાય છે. એનાં ફૂલો ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે. ઉંદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે. એક બાગમાં ઉગે છે તે, અને બીજી વાનમાં ઉગે છે તેને મુનાની ભાષામાં "આપસીની" કહે છે. એ આ જાતની બનાવટ અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમાં થાય છે. એની ડાળી અને દાંડી વીધારી (બહુ પાસપાસે) હોય છે. એનાં પાંદડાં હાથે ચોળી, તેનો વાસ લેવાથી કાકડી જેવો સુગંધ આવે છે. એ ઝાડ ગુણે પંક છે. એનું દૂધ વમન કરનાર છે. મોટી ઉંદરકની:—કફ, જ્વર, વાયુ, કૃમિ અને ઉંદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે. લઘુ ઉંદરકની:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તુરી છે. અને કફ, પિત્ત, વાત, જ્વર, કૃમિ, મસ્તિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ગુલ્મ, હ્રદ્રોગ, વિષ, પંડુ, ભગંદર, અને કૃષ્ઠનો નાશ કરે છે. (૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:—એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાકમાં સુંઘવું. (૨) ગરમીથી મન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજો આવે ત્યારે:—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૩) કાન ફુટે અથવા કાનમાં ફોલ્લો થયો હોય તો:—એનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:—એનો રસ પાવો. વજ્રકાળે થનારી જે ઉંદરકની છે, તેના ઘણા પ્રકાર છે. તેમાં મૂળથી જે બેઠ ઉગે છે, તે વળિયા જેવા મારીક હોય છે. અને તેની રોપે તે લાલ હોય છે. એનાં પાંદડાં બાગમાં થનારી ઉંદરકની કરતાં લાંબાં અને નાજુક હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપર રાતા, પીળા, ધોળા ઇત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળાં હોય છે. પાંદડાં નાજુક હોઈ આમળી જેવાં હોય છે. એ ગુણોએ સમશીતોષ્ણ છે. અને એની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. (૧) શિરોરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકું થાય તે ઉપર:—એનો રસ આપવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપર:—એનો રસ આપવો. (૩) મસ્તકશૂળ ઉપર:—એને સરકામાં વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. (૪) મગજ સાફ થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર:—એનો રસ, મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને ગંધ આપવાથી મગજ સાફ થાય છે. અને દાંતે ઘસવાથી દાંતમાંના કીડા મરે છે. તેમજ દાંત બળવાન થાય છે. (૫) આંખની આજુબાજુમાં થનારા નાસુર ઉપર:—એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૬) સોજા ઉપર:—જવનો લોટ અને એના મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોજા ઉપર લગાડવાથી સોજો ઉતરે છે. (૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:—એના બીજનું શરબત કરી આપવું. (૮) પગ ફૂટે છે તે ઉપર:—એનાં પાનને પાણીમાં વાટી પગે લેપ કરવો. (૯) તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટો શરીરમાં પેસી ભરાયો હોય તે ઉપર:—એનો લેપ કરવો. એટલે તે આપો આપ બહાર પડે છે. (૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને:—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી મસ્તી વગેરે ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરુષત્વ સતેજ થાય છે. એના લેપને યુનાની ભાષામાં "તિલા"

એમ કહે છે. અથવા એનાં પાંદડાં સુકાયલાં કિંવા પાકાં લાવી, તેની ઘઉંના લોટમાં ભાખરી કરવી, અને ૨૧ દિવસ ખાવી; અને પડદામાં બેસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુત્રયત્ન આવે છે. બીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંત્રાં બારીક હોઇ, ઝાડને ધોળા કાંટા આવે છે. આ ઝાડની ડુંખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે અને તેના વેલા જમીનપર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. એનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ ઝાડ ગુણોએ ગરમ છે. એને ધોળાં ફુલો આવે છે. તેમાં કાંઇક રાતા રંગનાં હોય છે. આ ઝાડનાં બી રાનતુલસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. **(૧૧) ગોળ કૃમિ ઉપર:** એ ઝાડનો રસ માસા ૧૦, ફુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું. ઉંદરકનીની અનેક જાતો છે જે જાતિના ઝાડનાં પાંત્રાં પીળા રંગનાં હોઇ કિંચિત્ આસમાની રંગની ઝાંખ હોય, એવું જણાય, તે ઝાડો ઘણાંજ સારાં છે એમ જાણવું. ઉંદરકનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; ક્વચિત્ પતન પણ થાય છે. **ઉંદરકનીનો સર્વસાધારણ ઉપયોગ:** **(૧) કૃમિ ઉપર:** ઉંદરકનીનાં પાંત્રાં કુટી ચૂર્ણ કરી, તેમાં લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી; અને ઉપર સાતુની કાંજી પીવી. **(૨) જ્વર ઉપર:**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ૪ માસા મધમાં આપવો. **(૩) વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર:**—ઉંદરકનીનાં પાંત્રાંની ભાજી ખાવી. **(૪) શરદીથી શરીરને ટાઢ આવે છે તે ઉપર:** તેનાં લીલાં પાંત્રાંનો રસ આપવો. **(૫) શિરોરોગ ઉપર:**—ઉંદરકનીનું સરબત કરી આપવું. **(૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાંકુ થાય છે તે ઉપર:** ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સુંઘવું અને ચોળવું. **(૭) ઉંદરકનીના વિષ ઉપર:**—ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત પીવો. અને શરીરે પણ ચોપડવો. દિવસ ૭.

૬૪. **ઉદ. (લોબાન).**—(સં૦ તરૂષ્ક.) ઉદને **"લોબાન"** પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ **તુર્કસ્તાન, આફ્રિકાખંડના** પૂર્વ કીનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, **સુમાત્રા,** આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધિ છે. ધૂપ માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને **ઉદ્દેલ** કહે છે. લોબાનનાં જે ફૂલ થાય છે, તેને **"લોબાન ફૂલ"** કહે છે, **લોબાન:**—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કંડૂ તથા કુષ્ટનાશક છે. **(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદ્દેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:**—ધોળો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાળ લાવી તેની ભૂકી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં શેરભર પાણી રહે એવું લેઇ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મો ઉપર કાણાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાંખવી અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં છાણ અને માટી બાંધી, તેની બાફ બાહેર જઇ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું અને ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો. અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાડકીમાં જમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદ્દેલનો વાસ ઘણો ઉગ્ર છે. એ તેલ કેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદ્દેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. **(૨) લોબાનનાં ફુલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:** લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખંડની તવી ઉપર નાંખવી અને તે લોઢીને સઘડી ઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિંચિત્ વધારવી, કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઇ પ્યાલા તળીયે જઇ જમશે. એ જમેલી વરાળ શુભ્ર અને તુંબડીનાં ફુલો જેવી હોય છે, તેને લોબાનનાં ફુલ કહે છે. **(૩) ઢોરોને સળેખમ થાય છે તે ઉપર:**—(ઢોરોના નાકમાંથી ગળફા લીંટ વગેરે નીકળે છે.) કાળા લોબાનની નાકમાં ધુણી દેવી.

૬૫. **ઉધરસી.**—એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ પામે છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં હરડેનાં પાંત્રાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની છાલ તેજબળના ઝાડ જેવી જાડી

કોઈ પીળા રંગની હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મગના જેવડાં ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ પર્ણ તીખાં હોય છે. ઉમરડીના ઝાડને ત્રિભંગાના જેવા કાંટા હોય છે. ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉમરડી અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં મેળવી ચાટવી, અગર છાલનો કાઢો કરી પાવે એટલે પીડાજ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૬. ઉપરસાલ.—સં૦ શ્યામા, સારિવા. મ૦ ઉપરસાલ. હિં૦ ગૌરીસર, કાલીસર. બં૦ અનંતમૂળ. મ૦ કરીબંદ, ગોઅરી. તે૦ ... મલા૦ નાન્નારી. તુ૦ ... ઇં૦ ઇંડિઅનસારસાપરિલ લૅ૦ હેમિડેસ્મસઇંડિકસ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે. એનાં પાંદડાં આકારે તરવાર જેવાં, અણી ઉપર પહોળાં હોય, પણ આગળ ઉપર સાંકડાં હોય છે. એ વેલો ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. એને ઝાડી અને લાંબાં ફૂલો આવે છે. અને તેમાંથી રૂ નીકળે છે. એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કોંકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એના મૂળનો સારો વાસ આવે છે. એને "ઉપલસરી ઉપરસુળી, નાની મરવળી, શેતકાવળી, શેંજનવેલ, શ્યામી." પણ કહે છે. ધોળી ઉપરસાલ:—શીતળ મધુર, શુક્રલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, કંઈક સુગંધિ છે. અને કફ, મંદ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, ઉધરસ, અરુચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અને કફનો નાશ કરે છે. કાળી ઉપરસાલ:—શીતળ, રુક્ષ, મધુર અને કફનાશક છે; બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. (૧) વાસિકીની ફૂટણી ઉપર અને શરીરમાં પ્રમેહ ગરમી ઉપર:—ઉપરસાલના મૂળ ... ફળના પાંદડાંમાં વિંટાળી કુંભારના નીંભાડામાં નાખી કાઢવાં. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નસ (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, છૂંદ, ખડીસાકર અને નાળીએર પાણી મેળી એ બધું એકઠાં કરી નારીકેળ વાટવાં તેમાં સર્વે ઔષધિના વજન જેટલું ઘી નાખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ ચાટવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ લેવાથી શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જાય શરીરપર ફોલ્લા થાય શરીર સારું થાય, પણ સ્નાન અને ઘોડી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. (૨) આંખમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર:—ઉપરસાલના પાંદડાં તોડી, ઉપર જે ખીરનો રસ આવે તે જ આંખમાં આંજવો. (૩) ગરમી ઉપર:—ફુલપાકમુક્તિ ઉપરસાલનાં મૂળ પલાળી તેમાં છૂંદ અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગાળી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાખી સાંજ-સવાર ચાટવું. (૪) મસ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે સુખાકારી થાય છે. (૫) મૂત્રકારી ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ પાણીમાં અથવા ભરસાળામાં રીત પ્રમાણે નાખી પછી નાળીએર કાપી મધ્યમાંની રેષા કાઢી નાખી તેમાં થોડી હીંગ નાખી નારીકેળ વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત ચાટવું; એટલે ઉલટી જલદીથી જાય થાય છે. (૬) દંતરોગ ઉપર:—ઉપરસાલના પાંદડાં અને મીઠું ચુનો પાંદડાં સમભાગ લઈ, નારીકેળ વાટી, ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઈ દાંત મજબૂત થાય છે. (૭) પિત્તજ્વર ઉપર:—ઉપરસાલ અને કમળકંદ એનો કાઢો પાંચ કરી સાકર નાખી આપવો. (૮) સર્વ વિષ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાણીમાં મેળવી તે પાવું. (૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) પેટના દુખવા ઉપર:—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાવાં.

૬૭. ઉમરો (ઉંબરડો).—સં૦ ઉદુંબર. મ૦ ઉંબર. હિં૦ ઉદુંબર, ગુલ્લર. બં૦ યજ્ઞડુમુર. રા૦ પુ૦ ઉમરો ક૦ મલા૦ અત્તિ. તે૦ અત્તિમાનુ. તા૦ અત્તિમાર. તુ૦ અતિમાર. ઇ૦ ... અરબ. ફા૦ જમીઝ. ઇ૦ કિગ ટ્રી. લૅ૦ ફાયકસ ગ્લોમિરેટા.

ઉમરાનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધજ છે. એને અંજીરની આકૃતિનાં ફળ આવે છે. તે પાકે એટલે ફાટ ફાટ થાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે ફાટ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉમરાની છાયા શીતળ કોઈ સુખકારક છે. ઉમરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તાજા (પારિયાં) પાકે છે, તે એટલાં બળવાન હોય છે કે, કુહાડીના ઘાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગતાં નથી. જે ઠેકાણે ઉમરાનું ઝાડ હોય, તેની આજુબાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ખણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. ઉમરાના ઝાડ નીચે રહેલું પાણી

પીવા માટે સારૂં-નિરોગી છે. **ઉંબરો:** શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રૂક્ષ, મધુર, તુરો, ગુરૂ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:** શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે. **એનાં કાચાં ફળ:** સ્તંભક, તુરાં, અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કફ, અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કાચાં ફળ:** સારાં, શીતળ, તુરાં છે; અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારાં છે. અને રક્તસ્રાવ, વાંતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળ:** તુરાં, રૂચિકર, ખાટાં, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, દોષલ અને જડ છે. **પાકેલાં ફળ:** તુરાં, મધુર, કૃમિકર, જડ, રૂચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે. તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ, અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. **(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય તે ઉપર:** ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોંટાડવું; **(૨) રક્તપિત્ત ઉપર:** ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવાં; અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાંખી તે આપવાં. **(૩) વછનાગના વિષ ઉપર:**—ઉંબરાની છાલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. **(૪) સોમલ ઉપર:** ઉંબરાનાં પાંત્રાંનો અથવા છાલનો રસ અચ્છેર સુધી આપવો. ઢોરને પણ એજ ઔષધ આપવું. **(૫) આંખો આવે છે તે ઉપર:** ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. **(૬) ગાલફુગી (થોથર) ઉપર:** ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. **(૭) વાળો તથા બદ ઉપર:** ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો. **(૮) સોજા ઉપર:**—ઉંબરો, વડ, પીંપળો, પીંપળી, નાંદરૂખ અને વેતસ, એ પંચ વલ્કલની છાલ ઘસી, ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો. **(૯) અતિસાર ઉપર:**—પતાસામાં ઉંબરાના દૂધનાં ૪-૫ ટીપાં પાડી આપવું. એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે હગામણ સારી થશે. **(૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:** ઉંબરાના મૂળનું પાણી આપવું. **(૧૧) પથરી ઉપર:** ઉંબરાનાં મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાંખી આપવો. એજ મૂળો ગાયનાં દૂધમાં ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર:** પાકાં અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવાં ઉંબરાનાં ફળ લેઈ, તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં. **(૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:** ઉંબરાના ઝાડનાં મૂળ માટીમાંથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વ્હેરી; તેની નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૧ તોલો પર્યંત લેઈ જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. **(૧૪) ન્હાના બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ગોવરાની ગરમી થઇ આવી હોય તો:**—ઉંબરાનો દ્રવ, ખડીસાકર નાંખી આપવો. **(૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો:** ઉંબરનાં પાંત્રાં ઉપરની ફોડ (લાખ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવાં. **(૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:** ઉંબરાં મધમાં આપવાં. **(૧૭) ભસ્મક રોગ ઉપર:** [1]ઉંબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉંબરાનાં મૂળોમાંનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું. બીજું પાણી આપવું નહિ, એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. **(૧૮) શીતળા હલકા થવા:**—ઉંબરાનાં પાત્રાં ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં થોડું મધ નાંખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાંજ આપવું. **(૧૯) પિત્ત વિકાર ઉપર:**—ઉંબરાનાં મૂળનો દ્રવ સાકર નાંખી આપવો. **(૨૦) વિંછીના વિષ ઉપર:**—ઉંબરાનો પાલો વાટી દંશ ઉપર ચોપડવો. **(૨૧) મોડશી ઉપર:** ઉંબરાનો દ્રવ આપવો. **(૨૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—ઉંબરાનાં મૂળ થંડા પાણીમાં ઘસી, તેમાં દાંતવણ મેળવવું, અને તેનો લેપ કરવો. **(૨૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઉંબરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૨૪) ગંડમાલા ઉપર:**—ઉંબરાનાં પાંત્રાં ઉપરની ફોડ, સારા દહીંમાં વાટી સાકર નાંખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું. **(૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો:** ઉંબરાના પાકેલા ફળમાં સાકર ઘાલી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાંખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું, અને રીંગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો; એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઇ જાય છે. **(૨૬) દાહ ઉપર:**—ઉંબરાનું દૂધ સાકર નાંખી આપવું.

[1] ભસ્મક રોગનાં કારણો અને લક્ષણો વિગેરે 'સુબોધ વૈદ્યક' માં જોવાં.

૬૮. ઉભી ભોરિંગણી.—સં• બૃહતી. વાર્તાકી. મ• ડોરલી, રાનવાંગી. હિં• બડીકટાઈ, બર-હંટા. બં• બૃહતી બાકુડ, વિતવેગુન. ક• હેગ્ગુળ્ળ. તે• ચેટ્ટુમુલગ, ફ્રાવાગી. તા• કાંડનકારી, ચેરુચુન્ડ ગુ• ગુલ્લા. મલા• ચેરુવો. ગુલ્લોરિના. ફા• બાદંજાનજંગલી, ઉસ્તરગાર. અ• બાદંજાન જંગલી લા• સોલેનમ્ ઇંડિકમ.

ઉભી ભોરિંગણીનાં ઝાડ આપણાં વંતાકીનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એને "જંગલી રિંગણી" પણ કહે છે. એ ઝાડ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં ફળ ગોળ હોય સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી ભોરિંગણીની બીજી જાતિ કોંકણમાં થાય છે. તેને "ગોલ રિંગણી" કિંવા "ચિંચુરડીવાંગી" પણ કહે છે. ગોલ રિંગણીનાં ફળો ઉભી ભોરિંગણી કરતાં બારીક હોય છે. એ ફળોનું શાક સારું થાય છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ દશ મૂળમાં આવે છે. મોટી ભોરિંગણી:—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, લઘુ, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક; અને કફ, વાયુ, તાવ, કોઢ, અરોચક, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મુખવૈરસ્ય કંડૂ (ખરજ), શૂળ, આમદોષ, હૃદરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, એમનો નાશ કરે છે. લઘુ ભોરિંગણી:—વાયુ, દમ, શૂળ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, ઉધરસ, હૃદરોગ, અને આમનો નાશ કરે છે. ધોળી ભોરિંગણી:—શ્વાસ, કેટલો કફ, અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાજ છે. મોટી રિંગણી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તકર, રુક્ષ, રુચિકર, લેખક, પાચક, અગ્નિદીપક; અને કફવાતનાશક છે. ઉપયોગ (૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો પીપર નાંખી પાવો, એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે. (૨) કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચઢ્યું હોય તો તે ઉપર:—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળીઆં ખાંડી, પાણી નાંખી, તેમાંથી રસ કાઢવો અને પાવો. (૩) આરક્ત (રાતચોળ) નેત્ર કરવાં હોય તો:—ઉભી ભોરિંગણીનાં બિયાંનું અંજન આંખોમાં ઘાલવાથી આંખો લાલચોળ થાય છે. પૂર્વે સિપાઈ લોકોમાં ચેતનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને જણાવવાને આ રીત વપરાતી હતી. (૪) વાળા ઉપર:—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં અથવા આસોપાલવનાં પત્રાંમાં વાટી તેનો ફોલ્લા ઉપર પાટો બાંધવો.

૬૯ ઉંદરકુસી.—આ ઝાડ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં થાય છે. એ એક કુંવાડીઆ જેવીજ ભાજી છે. પરંતુ ઉંદરકુસીના ઝાડનાં પાનાં લાંબાં હોય, ઉપર કાતર ધારવાં હોય છે. એ ઝાડ બે જાડીજ હાથ ઉંચું વધે છે. ઉંદરકુસીના પાનાંનું અને કુમળાં ડાળાંનું શાક થાય છે.

૭૦. ઉક્ષી.—(મ• શ્વેત ચાવળી.)

ઉક્ષીનાં મોટાં મોટાં ઝાડ કુંભરાણ જમીનમાં થાય છે. ઉક્ષીનાં પાંદડાં ન્હાનાં હોય, તે આશરે ૪ આંગળ લાંબાં હોય છે. આ પાંદડાં જાડાં હોય છે. અને ઉક્ષીનાં ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે. (૧) નળ-વાયુ ઉપર:—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવશેકો પાવો. (૨) મસ ઉપર:—ઉક્ષીનાં ફળ ઘરેલ હોય નહીં ત્યારે ક્યાં હોય લાવી ઝીણી લાવી દૂધમાં વાટી, રાખી મૂકવાં. એ ફળ અને ખરખરીનાં મૂળ મધમાં ઘસી નિત્ય ૪-૫ વખત લેપ કરવો. (૩) પાંડુરોગ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળનું ચૂર્ણ, આંબ-ફળ, આવળી, હરડે, એલચી, તજ, દારૂહળદ અને અજમોદ, એમનું ચૂર્ણ બે માસા, મધમાં નાંખી દરરોજ સવાર સાંજ ઔષધ આપવું, એટલે પાંડુરોગ દૂર થાય છે. (૪) કુરસાના કિંવા વાઘળાના જિભથી મોંએ આવે છે તે ઉપર:—ઉક્ષીનાં મૂળ અને મધુયષ્ટીનાં મૂળ ચોખામાં ઘસી શૌચ ઉપર લેપ કરવો. (૫) અગ્નિદગ્ધ મળ ઉપર:—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમાં નાંખી ચોપડવી. (૬) બાળકોને ડુંટીનું આવે છે તે ઉપર:—ડુંટીમાંનાં લક્ષણો એવાં છે કે, શરીરમાં તાવ આવી હોડી ગરમ છે અને કાનાં પાણાન્ત થઈ હાથ પગ ખેંચાય જાય છે, તેને માટે ઉપાય—ઉક્ષીનું ફળ સાધારણ ઓરી ધારવાં વળી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી, બાળી, તેની રાખોડી બનાવવી. તે રાખને આમળાના સાત પુટ, અને નારીના મૂત્રના ત્રણ પુટ, અને બીજેરાના રસના સાત પુટ આપી, પછી વખતે બે ગુંજથી ૪ ગુંજ (રત્તીભાર) પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ભેળ કરી ચટાડવા માટે આપવી.

૭૧. ઉંબરો—સં• ઉદુમ્બર. મ• ઉંબર. હિં• [illegible].

'એખરો કોકણમાં અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે; ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ સુમારે બે અઢીજ હાથ ઉચું વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોઇ દરેક પાંત્રા નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, એખરા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને 'તાલિમખાનું' કહે છે. એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. **ઉપયોગ: (૧) અતિસાર ઉપર:** તાલિમખાનાં દહીંમાં વાટી આપવાં. **(૨) ક્ષત-કાસ ઉપર:** તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ, મધ અને તાજા ઘીમાં આપવું. **(૩) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. અથવા તાલિમખાનાં, મુસળી અને ગોખરુ, એમનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી તેમાં પાવું. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:** તાલિમખાનાં દૂધમાં ખાંડી આપવાં. **(૫) યોનિસંકોચ થવા માટે:** તાલિમખાનાના કાઢામાં તેનુંજ ચૂર્ણ નાંખી અંદર લેપ કરવો. **(૬) પુષ્ટિદાયક પાક:**—તાલિમખાનાં, ગોખરુ, કૌંચબીજ, બળબીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજાબી મિશ્રી, ધોળી ગુલબાશીનો કાંદો અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી, ઘીમાં સાધારણ તળી, સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાંખવી; અને સારી રીતે ઘુંટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં, ખસખસ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ અને ગળોનું સત્વ નાંખી ચેપલાં કરી રાખવાં. એ દરરોજ બે તોલા ખાઇ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું.

૭૨. એરંડો. (દીવેલી)—બં૦ સં૦ એરંડ. હિં૦ અરંડ, અંડ. ક૦ ઔંડલ, હરળગીડ. તૈ૦ અમુડાલ, તા૦ આમણુક્કુ. તુ૦ અલંબુડ. મલા૦ ચિત્તામણક્કુ. ફા૦ બેદંજીર. અ૦ ખિરવા. તુ૦ કર્ચક. કેસ્ટરઑઈલ પ્લેંટ. લા૦ રિસિનકૉમ્યુનિસ.

આ આર્યભૂમિમાં પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણાથી નષ્ટ થયું. એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય ! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતાં, પરદેશમાંજ તણાઇ જાય છે ! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઈ ભરપૂર પાક દર સાલ આવે; તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમાં મહિના બે મહિનાનો ખોરાક પણ શિલ્લક રહેનો નથી ! આવી જ્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ થઇ છે, ત્યારે આપણી **શક્તિ** ક્યાંથી વધારવી ? તથા આપણો **ભાગ્યોદય** ક્યાંથી થાય ? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતાં, તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇ, તે પરદેશમાં રવાના થાય છે. અને ત્યાં તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢી, તેમ નીલવર્ણ બાટલીઓમાં, ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું ! કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખપણાને ધન્ય કહેવું ! વળી બાળવાના સર્વ તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમેશાં દીવાપાસે બેસીએ તોપણ આંખોને ઇજા ન કરનાર, અને સસ્તું પડનાર, એવું એ "અલ્પ કિંમતી અને ઘણું ગુણી" તેલ છતાં એ તેલપર આપણી ભકિત ન બેસતાં, પરદેશનું ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક, એવું જે **ઘાસલેટ** (રાક ઑઇલ) તેલ, તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે ! આ ઉપરથી આપણો **સારાસાર વિચાર**, તથા દૂરદ્રષ્ટિ **વ્યક્ત થાય છેજ !** આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન "એરંડાનો કચરો" એ પ્રમાણે ન સમજતાં, એરંડ તેલ પ્રમાણેજ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામાં **ધોળી** અને **રાતી** બે જાતિ હોય છે. તથા એક **મળ એરંડ** અને બીજો જરાયતમાં થનાર **વર્ષાયુ એરંડ**, એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાંચ દસ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં બી (એરંડીયા) બારીક હોય છે પરંતુ મળ એરંડના એરંડીયા કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડેલ તેલ રેચક હોઈ બીજા રેચક પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં ન્હાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગોપર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. **ધોળો એરંડો:**—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરુ, મધુર, કડુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ છે. અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂલ, અને કંમર, બસ્તિ, મસ્તક, એમાંનું શૂળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઢ, વર્ધ્મરોગ, ગુલ્મ, પ્લીહા, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાત-

રક્ત, મેદ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ, મોટો ધોળો એરંડ:—રસાળે અને પાકે તેમાં ગુણો વધારે છે. રાતો એરંડ:—ગુરો, રસાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે તથા વાયુ, કફ, ઉદરરોગ, કૃમિ, અર્શ, વર્ધ્મરોગ, રક્તદોષ, પાંડુ, અરુચિ, અગ્નિનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ ધોળા એરંડ જેવા છે. બન્નેનાં પાંદડાં:—વાતપિત્તને વધારનાર, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એરંડનાં કુમળાં અંકુર:—ગુલ્મ, બસ્તિશૂળ, કફ, કૃમિ, વાયુ, અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિ રોગનો નાશ કરે છે. એરંડનાં ફૂલ:—વાયુ, કફપિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે; અને રક્તદોષ, પિત્તને વધારે છે. એના બીયાના માવો (મગજ):—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ભારી, સ્નિગ્ધ, સારક, મલભેદક અને લઘુ છે. તથા ગુલ્મ, શૂળ, કફ, યકૃત, પ્લીહોદર, પ્લીહા, તથા વાતાર્શનો નાશ કરે છે. એરંડ તેલ (એરંડીયું)—મધુર, સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપક, સ્નિગ્ધ અને કડવું છે તથા વર્ધ્મ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ સોજો, વિષમ જ્વર, અને કમર, પીઠ, પેટ, ગુદા, એમાંના શૂળનો નાશ કરે છે. (૧) શૂળ ઉપર:—એરંડમૂળનો કાઢો, હીંગ અને સંચળ નાંખી આપવો. (૨) કુક્ષિશૂળ ઉપર:—એરંડમૂળના કાઢામાં જવખાર નાંખી આપવો. એટલે કુક્ષિશૂળ, કફશૂળ, ગુલ્મ અને પાંસળીનું શૂળ મટે છે. (૩) અગ્નિવૃદ્ધિ ઉપર:—એરંડાનો રસ અને પીપરનું ચૂર્ણ ભુજવા આપવાં. (૪) આંચકો આવે છે તે ઉપર:—એરંડ તેલને જુલાબ આપવો. (૫) મોટા ઘાવ છે તે ઉપર:—એરંડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) વિસર્પ અને ફોલ્લા ઉપર:—એરંડતેલ ઘીમાં આપવું (૭) ન્હાના બાળકોનું તાળવું ઉંડું છે તેને:—એરંડાનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવું (૮) રેચ થવા માટે:—સાફ એરંડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અથવા સુંઠના અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં આપવું (૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઇ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથ પગમાં બળતરા અથવા ચાંદાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાંખી ચોળવું. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરંડાનાં પાંદડાં બાંધવાં અથવા ચોખું ઘી ચોપડીને તે તાળવા પર બાંધવાં. (૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં. એટલે ધતુરાનું વિષ ઉતરશે, અને ભ્રમ નાશ થશે. (૧૧) સંનિપાત ઉપર:—એરંડતેલ ચોળવું (૧૨) દુધ જવા માટે:—લાલ એરંડાનું દૂધ આંખમાં આંજવું (૧૩) ચૂચકરોગ ઉપર:—એરંડતેલ દૂધમાં અથવા ગોમૂત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. (૧૪) રક્તપિત્ત ઉપર:—એરંડો અરડુસો અને ત્રિફળા, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી આપવો. (૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:—એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું (૧૬) આમવાત ઉપર અને અધ્યસી વાયુ એટલે પીઠ, કમર, જાંઘ, પેટ, પગ, એ ઠેકાણે શૂળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર:—એરંડનો મગજ દૂધમાં મેળવી ખાંડ કરી ખાવા માટે આપવો, અથવા એરંડતેલ ગોમૂત્ર ગોમૂત્રમાં આપવું (૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:—નાગરવેલના પાંદડા પાનને એરંડતેલ ચોપડી શેકી, તે સહેવાય તેવું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું (૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર:—એરંડતેલ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એરંડાનો રસ મધમાં આપવો (૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે જે અંગના ભાગમાં ડંખ થયો હોય તેના વિરુદ્ધ અંગના કાનમાં નાંખવો અને થોડીક વખત તેમજ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે ૨-૩ વખત કરવું એટલે વિષ ઉતરી જશે. (૨૦) ઉરુસ્તંભ રોગ ઉપર:—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરંડતેલ આપવું (૨૧) કફ ઉપર:—૨॥ તોલા એરંડતેલ, પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવાર સાંજ એક ચમચો લેતા જવું (૨૨) સર્પ દંશ ઉપર:—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ ૪ ચમચા ૧ ચમચો પાણી નાંખી આપવો, અને ડંખ ઉપર પાંદડાં વાટી બાંધવાં એથી ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે. (૨૩) ઊંઘ ન આવતી હોય તો:—એરંડાનાં કુમળાં પાંદડાં વાટી, પીઠ ઉપર દૂધ નાંખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવા વલણ પથરાના નહિ (૨૪) ગંડમાળા ઉપર:—એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૫) સુખે પ્રસુતિ થવા માટે:—એરંડમૂળ ઘીમાં ઘસી પીવાં, અને ગુહ્ય અંગ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨૬) અગ્નિવૃદ્ધિ ઉપર:—બળ એરંડાની છાલ દહીંમાં વાટી આપવી. દિવસ ૩-૭; એથી જરા ઝાડો આવશે.

એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમાં આપવાં. એટલે ફાયદો થશે. **(૨૭) પીનસ રોગ ઉપર:** એરંડતેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણીવાર સુંઘવું. **(૨૮) યોનિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. **(૨૯) નળ ફુલ્યા હોય તો:** એરંડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. **(૩૦) ઉરૂસ્તંભ અને ગ્રધ્રસી વાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાંખી આપવું. **(૩૧) બાળકોને રેચ માટે:**—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, તેનો બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૩૨) કાચની ભુકી પેટમાં ગઇ હોય તો:** ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. **(૩૩) પિત્તરોગ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં એરંડતેલ આપવું. **(૩૪) મસ્તક શૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું એટલે છીંકો આવશે. **(૩૫) કામિણી ઉપર:** એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી, ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો, અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે ૫ દિવસ લેવાથી કોઇ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે. અથવા કુંમળી કુંપળોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ્ય ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. **(૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર:** રાત્રે હોઠને તેલ ચોપડવું. **(૩૭) આમવાત ઉપર:**—એરંડામાંનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લેઇ એકત્ર કુટી તેમાં તેટલીજ ખાંડ નાંખી ગોળીઓ કરી રાખવી.-એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી. અથવા એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. **(૩૮) કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપર:** એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો એટલે હૃદય, અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે. **(૩૯) કાનમાં બગાઈ વગેરે ગયું હોય તો:**—જૂનું જાડું થયેલ એરંડતેલ ૧-૨ દિવસ કાનમાં નાખવું; એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બાહેર કાઢવું. **(૪૦) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—તાજા દૂધમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. **(૪૧) તાવની અતિશય બળતરા થતી હોય તો:**—એરંડનાં પાંત્રાં ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવાં. તેથી તાવ શાંત થાય છે. અને દાહ શાંત થવા પછી થંડી લાગે છે, તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી. **(૪૨) પ્લીહોદર ઉપર:** મૂળ અને પાંત્રાં સુદ્ધાં એરંડનું ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી, મોં બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઈ ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં પાવું. **(૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:**—એરંડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાઢો આપવો.

૭૩. એરોદસ: એને 'મીઠો અજમો' પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે, એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પર્શિયા દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. **(૧) કૃમિ ઉપર:** એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) બાળકોના તાવ અને ઉધરસ ઉપર:** એરોદસ ટાંક ૧, વરીયાળી ટાંક ૧, એની ભુકી કરી કુંવરમાં નાંખી ગરમ કરી, તેનો બળક કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૪. એલચી: સં૦ એલા. મ૦ વેલદોડે. હિં૦ ઇલાયચી. બં૦ એલાયચ. ક૦ યાલક્કી તૈ૦ તુ૦ એલા, એલાકી. તા૦ એલ, ઇલાચી. મલા૦ એલુ, એલાતરી. ફા૦ હૈલ, હાલ. અ૦ કાકીલેસિગાર. ઈં૦ કાર્ડેમમ્ લા૦ ઇલેટેરિઆ કાર્ડીમોમ.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્થાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ થંડા દેશમાં થતાં નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર,** અને ઘણું કરી આખા **કર્નાટક દેશમાં** થાય છે. એ ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. એલચીનાં ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમાં આપો-આપ ઉત્પન્ન થાય છે, એલચી ભોંયમગની શિંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળીમાંતે લાગેલી હોય છે. મલબાર-માંથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નંખાય છે. 'જંગલી એલચી' કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી, બાહેર વેચવા મોકલે છે એને **" નર એલચી "**

પણ કહે છે. એ વટાણા જેવડી મોટી મોટી હોય છે. નાની એલચીદાણા:—કડવા, શીતળ, રસ તીખા, લઘુ, સુગંધિ, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રૂક્ષ, અને વાયુ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વ્રણ, અને કંડૂ (ખરજ) નાશ કરે છે. મોટા એલચીદાણા:—તીખા, રૂક્ષ, રુચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, સુખકર, સુગંધિ, પાચક, શીત, અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉદરરોગ, વિષદોષ, વમન; અને બસ્તિ, મુખ, અને મસ્તક, એ ઠેકાણાંના રોગ તથા વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ (પેશાબ સાથે ધાત જાય છે તે) ઉપર:—એલચી અને શોંઠ કિંવા ગુંજ ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. (૨) વિંછીના વિષ ઉપર:—એલચીદાણા ચાવી મરે જોરથી ફૂંકવું. (૩) જેપાળાના વિષ ઉપર:—એલચીદાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર:—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લેઈ એ વાટી તે ચાર માસા ભૂકી લેઈ તેમાં ૪ માસા એરંડાની મીંજ નાંખી સવારે હંમેશ ખાવું. પછી કે જવું; એટલે મસ્તક મધ્યેની ગરમી મટી મગજ ઠંડુ થઈ આંખોમાંની ગરમી જાય છે; અને આંખે તેજ આવે છે. (૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂત્રવ્યાધિ, રક્તમેહ ઉપર:—એલચીના દાણા, કેશર, જાયફળ, વંશલોચન (વાંસકપૂર), નાગકેશર, શંખજીરૂ, એ ૭ ઓષધીનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને દરરોજ પ્રાતઃકાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું દિવસ ૧૪. એ ઓષધને દરરોજ સુતી વખતે સુવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અધશેર તપાવી અંદર મેળી ખાંડ નાંખી પીવું. તથા ગોળ મરચાં વગેરે ગરમ પદાર્થ અને તેલવાળા તથા તીખા પદાર્થ વર્જવા. (૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—એલચીદાણા, પિપ્પલ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી ખાવાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે:—એલચીદાણા, જાવંત્રી બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ, અને સાકર એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું, એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. (૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. (૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એઓના થએલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) એલચી લેઈ તેમાંથી અડધી ચીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. (૧૦) મુખ રોગ ઉપર:—એલચી દાણાનું ચૂર્ણ અને કુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મોંમાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મોં સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪–૫ વાર કરવું. (૧૧) સર્વ શૂળ ઉપર:—એલચીદાણા, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કલ્ક, એરંડતેલ નાંખી આપવો. એટલે કમર, હાથ, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કાન અને નેત્ર એ ઠેકાણાંનું શૂળ તત્કાળ ત્વરાથી મટે છે. (૧૨) જીર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:—એલચીદાણા, મીંઢ, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પીવું; એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. (૧૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—આમળાં, મધ, કેળનો રસ એમાંથી કોઈ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પીવું. (૧૪) ઉલટી ઉપર:—એલચીનાં ફોતરાં બાળી તે રાખ મધમાં ચાટવી.

૭૫. બોર.—સં॰ બદર. મ॰ બોર. હિં॰ બદર, બદરીફલ. ક॰ બારેહણ. તાં॰ ઇલંદ. લાટી બદરીફલ.

આ ઝાડ ભારત અને બીજાં પ્રદેશોમાં પણ ઘણું થાય છે. બીજા ઠેકાણે ક્યાંય જાતી નથી. બોરનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઝાડના પાનાં કરતાં કંઈક મોટાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફૂલો આવવા લાગે છે, તેને 'બોરમંજરી' કહે છે. એ ફૂલો જૂનાં થઈ એટલે તેના નાના ફળ કરી શકે છે, તેને 'બોરની બાર' એવું કહે છે. તેને આવવાથી ભમરા મધમાખ વગેરે ઉપયોગ થાય છે. બોરડીની છાલ ઘણાને ઉપયોગી પડે છે; કારણ, તે પિત્તશામક છે. એ ઝાડ કરતાં પણ પથ્થકારક છે. ઝાડ રક્તશોધક છે. પરંતુ આતો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. બોરનો લાકડાં ઇમારત કામમાં ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકાં બોરનું શરબત અને અથાણું પણ મધુર થાય છે પાન બોરનું પાણી

કાઢી, તેમાં ખાંડ, જીરૂ, અને મરીની ભૂકી નાંખી પીએ તો તે પિત્તશામક, પથ્યકર, રૂચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસુતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૬. કચરો.—સં૦ કર્ચૂરક, ગુંડકંદ. મ૦ કો૦ કચરા, કુરડીચે મૂળ; કસેરૂ, કેચુક ચિચોડ. ખં૦ કેસુર. ક૦ સેદિનગડે. લા૦ સ્કિરપસૂકેસૂર.

તળાવની આસપાસ બેબે વેંત ઉંડા કાદવમાં એક જાતના છોડ ઉગેલા હોય છે; એને ' લવ્હા ' કહે છે. એ છોડોનાં મૂળોને કચરો વળગે છે. ઘાસ સૂકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચરાં શેકી અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં સેલડીના રસ સાથે બફાય છે. તે ' દૂધ કચરો ' જાણવો. બીજી રીતીએ, કચરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાંખી તેનું ખાવાનું થાય છે. **કચરો:**—મધુર, શીત, તુરો, ગુરૂ, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, સ્તન્યવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર, વૃષ્ય, કફકારક, કૃમિકર છે. અને રક્તપિત્ત, દાહ, શ્રમ, તૃષા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૭. કચૂરો સં૦ કર્ચૂર. મ૦ ક૦ કચોરા. કાવરી. હિં૦ કચૂર, કાલીહળદી, ખં૦ એકાંગી. તૈ૦ કચોરસુ. તા૦ કસ્તુરિમંજલ. મલા૦ અડવિકચ્ચોલા. ફા૦ જરંબાદ. અ૦ એરકુલ કાફુર. ઇં૦ લૉંગ-ઝેડોઆરી. લા૦ કરકુમ ઝેરંબેટ.

— કચૂરનાં ઝાડો હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. પાંત્રાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાંત્રાં કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાંત્રાંની લંબાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણેજ એના કંદ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચરો કાઢી નાંખી તેને મીઠામાં આથે છે. (અથાણું કરે છે.) કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચૂરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી, સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને ' પટ્કચૂરો ' પણ કહે છે. " કપુરકાછલી" એ એક કચૂરાની જાતિ છે, એને પણ કચૂરો કહે છે. કપુરકાછલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચૂરા કરતાં એ વધારે સુગંધિદાર છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **કચૂરો:** કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શવ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **કપુરકાછલી:**—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, કિંચિત્ પિત્તકર અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શૂળ, હિક્કા, ગુલ્મ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિધ્મ રોગનો નાશ કરે છે.

ત્રિદોષ, સુવારોગ (સુવાવડનો રોગ,) **વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઢો:** પટ્ કચૂરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુંઠ, કરીયાતું, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, એઓનો કાઢો, મધ અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૨) **જીભ ઉપર બુખાર (છારી) આવે છે તેને માટે:**— નિત્ય સવારે ઉંઘી ઉઠતાંજ કચૂરાના તાજા કંદ ચાવી થુકી નાખવા પછી મોં ધોવું, એટલે ઉંઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે. (૩) **કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કાંદાનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **થાક ઉતરવા માટે:**—કચૂરાનો પાલો અને અરણીનો પાલો પાણીમાં નાંખી તે ગરમ કરી તે પાણીથી સ્નાન કરવું. (૫) કોલેરા (વિષૂચિકા) **ઉપર:**—કચૂરાના કંદનો રસ; કાંદા (ડુંગળી)ના રસમાં નાંખી આપવો. (૬) **કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કંદની માળા કરી તે ગળામાં બાંધવી.

૭૮. કઠ.—સં૦ કઠ. હિં૦ કોષ્ટ. મ૦ કોષ્ટ. કાશ્મીર દેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઓષધિ છે; તે આનોજ પ્રકાર છે. **કઠ:**—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, વૃષ્ય, શુક્લ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક; અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એઓનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાત વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) **મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:**—કોષ્ઠ (કઠ) અને એરંડમૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **ગુલ્મરોગ**

ઉપર:—કડુ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. (૩) ખોડા ઉપર:—કાનું ખાટીમાં રોઢી તેમાં કાલવી લેપ કરવો. (૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:—કડુ ઘસી અને લેપ કરવો.

૭૯. કડવી દુધી (તુંબડી)—સં॰ કટુ તુંબી, તુમ્બિકા. મ॰ કડુ ભોપળા. હિં॰ કડવી તોં તિતલૌકી. બં॰ તિતલાઉ. ક॰ કહીસોરે. તા॰ કુરાઇ. તે॰ અલાબુ સુરકાયા. ગુ॰ કડુદુરે. મ॰ કડુ દુરે. ફા॰ કદુતલખ. અ॰ કરઅહમુર. ઇં॰ બોટલ ગુર્ડ. લા॰ લેજેનેરીયા વલ્ગેરીસ.

દુધીના જેવા વેલા થાય છે, તેવાજ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ પાકુંજ કડવું હોય છે. તુંબડીનો તસ્વાના મંજામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાંના કેટલાંક તુંબડી સરખાં હોય છે, તેનાં તુંબડાં કરે છે. ઠેકાણાના લોકો કરે છે એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કડવી દુધી રસ વખતે અને પાક વખતે તિખી, શીત કડવી, વામક છે અને હૃદ્ય, ઉપરસની નાશક તથા શોધનકારક છે અને વાયુ, સોજો, ગળુ, પિત્ત, પિત્તજ્વર, એઓનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં, પાક કાલે મધુર, મૂત્ર શોધક, પિત્તનાશક એ પ્રમાણે ફળના ગુણ પણ છે. (૧) ગંડમાળા ઉપર:—પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું તે પીવાથી ગંડમાળાનો નાશ થાય છે. (૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:—કડવી દુધીનું મૂળ અથવા ભાંતમાં પાણીમાં વાટીને પાવાં એટલે ઉલટી થઇ સર્વે વિષ ઉતરે છે. (૩) રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે:—કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આંખમાં આંજવી. (૪) ગંડમાળ ઉપર:—કડવી દુધીનો રસ અને સરસવ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઇ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. (૫) કામિણી ઉપર:—કડવી દુધીનાં પાંદડાંનો લેપ કરી આપવો. (૬) યોનિ સંકોચન માટે:—કડવી દુધીનાં બી અને ગર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. (૭) કાનિળી ઉપર:—કડવી દુધીનાં બી પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું.

૮૦. કડવી કવઠ.—'ખાસ, ચૈર' એમ મરાઠીમાં કહે છે. કડવી કવઠના ઝાડ દક્ષિણમાં કોંકણ, મલબાર, ગોવા વગેરે પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં સીતાફળી જેવાં પરંતુ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પણ સીતાફળ જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંના બિયાં લાંબાં હોય છે. એ બિયાંને ગાળી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને ઠંડું છે. એ તેલ ખાજવાના મલમમાં આવે છે તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને 'ખપેલ' 'ચૈરેલ' એમ કહે છે. (૧) ગરમીનો ભાગ શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:—કડવી કવઠીનાં બિયાં અને ભમરેલીનાં બિયાં સમભાગે સપ્રમાણ કરી, ભાંગરાના અંગરસમાં નવ દિવસ ભીંજવી રાખવાં, અને પછી મોળા દિવસે નારીક વાટી ભેળા કરી રાખવો. એ નિત્ય ચુખાના તેલમાં અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર થઇ આવેલા ફોલ્લા મટી જાય છે. ઔષધ ચોપડયા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવું. (૨) ખરજ, ખસ વિગેરે ઉપર:—કડવી કવઠીનાં બિયાંનું તેલ અને ભોંયરીંગણી એરંડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગંધક, કપૂર, સિંદુર અને લીંબુનો રસ નાખી મલમ કરવો. આ ઔષધ લગાડવાથી જલદી ગુણ થાય છે. અથવા નવું ખપેલ ચોપડવું કિંવા બિયાં માખણમાં વાટી ચોપડવાં. (૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:—કડવી કવઠના તેલમાં કપૂર નાની પરાશ (કળી ચુનો પલાળી ઉપરનું નિતર્યું પાણી) નાખી સાંકાની હલાવતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે તે તેલ ખોરા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવું; એટલે થોડા દિવસમાં ગુણ થશે. (૪) મહાકુષ્ઠ ઉપર:—કડવી કવઠીનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦-૨૦ ટીપાં મધ મહિના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું, એટલે રોગનો નાશ થશે.

૮૧. કડવંચી.—સં॰ ક॰ કડુચુંબી॰ હિં॰ કડવંચી॰ લા॰ મેમોર્ડિકા બાલસામિના.

કડવંચીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનકડાં હોય છે. કડવંચીના વેલા પડે ઠેકાણે થાય છે. અનાજના ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં ગાંઠ હોય છે. વેલો સુકાઈ ગયા પછી ફરી ચોમાસું થઇ એના કંદને અંકુર ફુટી તેનો વેલો થાય છે. એ વેલા ઉપર નારીક અને સા-

વેલી દ્રાક્ષ જેવડાં ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે. એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવંચા' કહે છે. એ ફળમાં બારીક બિયાં હોય છે. કડવંચાની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉષ્ણ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. ક્ષુદ્ર કારેલી (૧) **કડવંચી:**—ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, રક્તવાતકોપન, કડુ, વૃષ્ય અને સારક છે. એનાં **ફળ:**—પિત્તકર તથા રૂચિકારક છે. એના કંદ અર્શ, મલરોગ, મલગ્રંથિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે તેમજ ગર્ભનો સ્રાવ કરે છે.

૮૨. કડુજીરૂં. (કાળીજીરી) સં૦ અરણ્યજીરક. મ૦ કડુકારળે (જીરે) હિં૦ કાલાજીરા, બનજીરા. ક૦ કાડજીરગે. તા૦ કટુચિરાંગ. તૈ૦ અડવીજીલાકરી. તુ૦ કાલાજીર્દરી. મલા૦ કાલાજીરાક. અ૦ કમૂનબહરી, કમૂનરૂસી, ઈં૦ પરપલ્ફ્લાબેન. લા૦ વ્હરનોનિયા અંથેલમિંટીકા.

એના છોડ સુમારે બે ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ બારીક હોય છે. એને જે જીંડવાં આવે છે તેમાં એ જીરૂં હોય છે. કડુ જીરૂં કૃમિનાશક છે. **કડુ જીરૂં:**—ઉષ્ણ, તુરૂં, સ્તંભક છે અને વાયુ, કફ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **(૧) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઇ હોય તો:** કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અંગ ઉપર પાટો બાંધવો. અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. **(૨) નળ ફુલ્યા હોય તો:** કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બન્ને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસ સવારમાં તે પાણી ગાળી લેઇ ઠીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવું. **(૩) કમળી ઉપર:** કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. **(૪) બાળકોની સસણી ઉપર:**—કાળીજીરી ખાઇ તેનો કાગળો, થોડી હળદર નાખી કરવો, ને તે પીવું. **(૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી, જીરૂં, અને કડુનો કાઢો આપવો. **(૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. **(૭) શરીરમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પીડ ઉપર:** કડુજીરાનું બારીક ચૂર્ણ કરી આપવું. અને ઉપર પાણીનો ઘુંટડો પીવો. **(૮) ઉંદરી ઉપર:**—કડુજીરૂં વાસણમાં ઘાલી બાળવું અને કોયલા જેવું કરવું. પછી તેલમાં ખરલ કરવું અને ચોપડવું. **(૯) વાછડાંઓને ધાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કડુજીરાના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી, તેમાં કાચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂકી નાખી આપવો અથવા કડુજીરૂં ૧ તોલો લેઇ કિંચિત્ કૂટી તેનો કાઢો કરવો. તેમાં કાચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ઘસી તે પાવો. **(૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:** કડુજીરૂં અને ખડી સાકર એનો કાઢો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. **(૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર:** માટીના વાસણમાં કડુજીરૂં ત્રણ માસા નાંખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફુટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા શેષ રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૮૩. કડવી ગલકી. ગલકાં ને તુરીયાનાં નામો એકઠાં છે.

સં૦ કોશાતકી. મ૦ કડુદોડકી. ગીલકી, હિં૦ ઝીમનીતોરઈ. કડવીતોરઇ બં૦ ઝીંગા. ક૦ કાહિરે. રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈ૦ ચેદુ બિર્કાયા, ચેટીબિરા. તા૦ પે પ્પીરકમ. ઉ૦ શા૦ તુરિયેતલ્ખ. ઈં૦ બિટરલ્યુફા. લા૦ લ્યુફા અમેરા.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે. એ વેલાને જે ફળો (ગલકાં) આવે છે, તે ઘણાં કડવાં હોય છે. **(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:** કડવી ગલકીનાં મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાંખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૨) પથરી અને સોજા ઉપર:**—કડવી ગલકીનાં પાંત્રાંનો રસ સાકર નાંખી આપવો.

૮૪. કડવાં તુરીયાં. સં૦ મહાજાલી. મ૦ કડુદોડકી.

કડવાં તુરીયાંનો વેલો તુરીયાંના વેલા જેવો હોય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં, ફૂલ અને ફળ તુરીયા કરતાં નાનાં હોય છે. આ ફળો ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફળોને 'દિવાળા' પણ કહે છે. કડવાં તુરીયાં શીત, કિંચિત્ તીખાં, તુરાં અને કડવાં છે, એ પક્વાશય, આધ્માન

વાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ, અને રૂક્ષ છે, તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, કંડુ, શિરોરોગ, શ્વિત્ર, કૃમિ, અર્શ, સોજા, ઉપદંશ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ભેદક, તીક્ષ્ણ, કડવાં, સ્નિગ્ધ, લઘુ, તેમજ દીપન છે અને કાસ, શ્વાસ, આધ્માન, મેહ, જ્વર, કૃમિ, કફ, પિત્ત, અને વાયુનાં નાશક છે. બીજ, મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. (૧) કમળી ઉપર:—કડવાં તુરીયાંની નાળીઓ ભૂકી કરી નાકમાં સુંઘવી; એટલે છીંક આવે છે અને પીળું નીર વહે છે. પછી છીંક આવતી મટે તો ઘી નાકમાં સુંઘવું. એવું ૩ દિવસ કરવું. અથવા કડવાં તુરીયામાં પાણી અને રાઈ ભરી રાખવાં, અને તે પાણી તેનું નસ્ય કરવું. (૨) હડકાયલા કુતરાના વિષ ઉપર:—તુરીયાંની અંદરની ડાંડમ ભાગ ચાર; પાશેર પાણીમાં એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સવારમાં આપવી. એથી ઉલટી થાય, જુલાબ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. પણ ચોમાસું જતા સુધી રાખવું. એમ જાણી, કોઈ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ આવે છે. (૩) દાંતમાં કીડા પડ્યા હોય તેને—કડવાં તુરીયાંની આગ દાંત તળે રાખવી. (૪) આધાશીશી ઉપર:—કડવી તુરીયાંનું ચૂર્ણ કરી ચોકખું, અને સાવધાનીથી નાકમાં ફુંકવું; એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે અને રોગ મટી સુખ થાય છે. (૫) મુળવ્યાધિ ઉપર:—(મસા) કડવી તુરીયાનું ચૂર્ણ મસાને ઘસવું; એટલે તેના મોંમાંથી લોહી પડી તરત અર્શ મટી જાય છે. (૬) વિષ ઉપર:—કડવાં તુરીયાંનો કાઢો પી નાખી જાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે.

૮૫. કણઝી (કરંજ.)—સં૰ મ૰ કરંજ. હિ૰ કંજા, કરંજા. રા૰ કણજયા—બં૰ બં૰ ડહરુ કરંજ, ક૰ ઘુલબવી; લેટિ. પોન્ગામિઆ ગ્લેબ્રા. તે૰ કંજેરસ્ત્રુ. તા૰ પુંગોપાર. મલા૰ પોન્ન. ઇં૰ ઇંડિયન બિચ. પોન્ગેમિયા. લા૰ પોન્ગેમિયા ગ્લેબ્રા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ ઘણાં ભાગે રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એની જાત ઘણી પડી હોઈ કોઈને ઘણી ભિન્ન છે. જાત ઘણી પણ હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે; તે બાળવાના કામમાં આવે છે. કરંજ:—આ વખતે તીખું, તેમ, ઉષ્ણ, રસ કાળે કડવું, અને તુરૂ છે. અને કાર્ય વર્ષે, વાયુ, યોનિરોગ, વાતગુલ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડુ, કફ, વિષ, વિસર્પિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, મેહ, અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ઉષ્ણ અને લઘુ છે. અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, તથા મેહનો નાશ કરે છે. એનું તેલ:—વાતનાશક, કૃમિનાશક, અને અતિ સ્નિગ્ધ છે. અને દીવો બાળવા માટે થતું છે. એ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, વ્રણને ભરનાર; અને નેત્રરોગ, વિસર્પિકા, વાયુ, કૃમિ, વ્રણ, કંડુ, કુષ્ઠ, ઉદાવર્ત, યોનિરોગ, અસ્થિરોગ અને બીજા અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. (૧) ઉંદરાદિકના વિષ ઉપર:—કરંજની છાલ અને ઘી ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે વિષ ઉતરે છે. (૨) ખસ ઉપર:—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકઠા કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એથી ખાજ, કંડુ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૩) અંડવૃદ્ધિ અને અંડમાળા ઉપર:—એરંડાના પાંદડાંની કરંજનાં ફળ ઘસી લેપ કરવો. (૪) ખોડરી, એટલે હાથે પગે ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:—કરંજના તેલમાં કાળા ધતુરાનો ગર નાખી તે તેલ કરવું અને ખાલી ચઢેલા ભાગઉપર ચોપડવું. (૫) પિત્ત પાડવાને માટે:—કણઝીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા તેનો રસ આપવો. (૬) પેટમાંની કૃમિ દૂર થવા માટે:—કણઝી, કડવો લીમડો અને નગોડનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૭) નેત્રમાંનાં ફુલ વગેરે દૃષ્ટિશુદ્ધિ ઇત્યાદિ ઉપર:—કણઝીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી, ખાખરાના ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણા વાર પુટ દેઈ બારીક ખરલ કરી દીવેલ જેવી લાંબી શળીઓ બાંધવી. તે શળી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે ઘણા સર્વ નેત્રરોગ વગેરે મળી ઉઘડતા જેમ દૂર થાય છે. (૮) આધાશીશી ઉપર:—કણઝીનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડું મીઠું મેળવવું અને તેનું નસ્ય આપવું. (૯) ખોડાને માટે:—બકરીના પાપણે ખોડો પિંડ નાખવો અને કણઝીનું તેલ, લીંબુનો રસ, અને કાળી કઠીના બિયાનું તેલ, એકઠા કરી માથા ચોળતા જવું (૧૦) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—કણઝીનાં મૂળ અથવા છાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૧૧) આમદ્રી ઉપર:—કણઝીનાં બી કિંચિત્ ઠાકા કરી ખાવાં.

૮૬. **કનક.**—સં૦ મ૦ હિં૦ ત્રિપર્ણી કંદ, કનક. ક૦ સુરેંગલ.

કનક, આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા યતા નથી. વેલી ઝીણી થઇ પાંત્રાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંતાં નાગરવેલનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંત્રાને અણી હોય છે. વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનકો આવે છે. આ કંદ સકરીઆં કરતાં જાડો હોય છે. લાંગો તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઇ મરાઠીમાં 'કણગર' કણગી, 'કાંટે કણયાં', પણ કહે છે. કનકો બાફી અથવા શેકી ખાય છે. આ દુકાળમાં ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કોણ' એ કરતાં આ મીઠું છે. અને પૌષ્ટિક છે. (૧) **મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—કનક બાફી ઘી સાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૭. **કદંબ.** સં૦ હિં૦ અ૦ કદંબ. મ૦ કળંબ. તા૦ કદંબ. મલા૦ કદમપુ તે૦ કદમચેટ્ટુ. લા૦ એંથોસીફાલ્સ. કડંબા.

કદંબનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંતાં મોટાં, અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુંદર આવે છે. **કદંબ:** તીખું, કડવું તુરૂં, ખારૂં, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક, અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) **નાના બાળકોને તાન પડે છે તે ઉપર:** તાનનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે, બાળકને તાવ આવે છે. કાનની કિનાર અને નસકોરાં ઘણા લવ લવ થાય છે. ઉપરાંઉપરી મલદ્વારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાન ઉછળે છે; એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર **ઉપાય:**—કદંબની છાલમાં, થોડું થંડું પાણી નાંખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમાં જીરૂં અને ખડી-સાકર નાખી પાવો. અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનું તેલ ચોપડવું. કદંબની છાલ પાણીમાં ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. (૨) **આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:** કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં અફીણ અને ફટકડી નાંખી લીંબુના રસમાં ખલ કરી, ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) **મુખરોગ ઉપર:**—કદંબની છાલના કાઢાનો કોગળો કરવો.

૮૮. **કપાસ.** સં૦ કાર્પાસી, મ૦ દેવકાપસી, કો૦ બાળકાપસી, હિં૦ કપાસ, રક્તકપાસ, ક૦ કેંપુહત્તિ તે૦ ઇર્રાપત્તિચેટ્ટુ, બોટલાવત્તિચેટ્ટુ, લા૦ ગાસિપિયમમ્અરબેસ્ય.

કપાસનાં બે પ્રકાર છે. **કપાસ** અને **નરમો.** બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને '**નરમો**' કહે છે. આ ઝાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે. અને બીજાનાં બી લાંબાં અને કાળાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે, રૂનાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા **હિંદુસ્થાન** દેશમાં રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવું પડે છે, એ કેટલી દીલગિરીની વાત છે ? રૂના બીયાનું (કપાશીયાનું) તેલ કાઢે છે. **કપાસ:** મધુર, શીતળ, સ્તન્ય વર્ધક, કિંચિંત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે. અને કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, ભ્રમ, શ્રમ, ઉલટી અને મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. **કપાસીનાં જીંડવાં:** મૂત્રવર્ધક, અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા; કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. **કપાસીયા:** સ્તન્યવર્ધક, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફકર, અને સ્નિગ્ધ છે. **રૂ:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ વાતનાશક, લઘુ, અને મધુર છે. (૧) **ધૂપણી** (સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર) **ઉપર:** કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. (૨) **અપચો થાય તે ઉપર:**—નરમાનાં કુમળાં જીંડવાં ખાવાં. એટલે બે ત્રણ દિવસમાં અપચો મટીને તાવ પણ દૂર થાય છે. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:**—નરમાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪-૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. કિંવા પિચ-કારીથી દંશમાં નાખવો. (૪) **ગંડમાલા અને અપચી** (ગંડમાલનો ભેદ છે) **રોગ ઉપર:** કપાસનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી.

(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટેઃ—કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવાં (૬) સ્તનરોગ ઉપરઃ—કપાસનાં મૂળ અને કુંવારનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ઓલાદીના દંશ ઉપરઃ—કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો, અથવા નરમાનાં મૂળ, આકડાના મૂળમાં ઘસી દરદ્દથાને લેપ કરવો, કિંવા કપાસનું બાકું ઘસી લેપ કરવો. (૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે તે ઉપરઃ—નરમાના રસમાં કાળાં મરેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું (૯) જખમ ભરાઈ આવવા માટે—પાનડીનો અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી, લઈ કરી જખમ ઉપર ચાંપવી. એથી જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે (૧૦) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—કપાસનાં પાંદડાં અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. (૧૧) અફીણ ઉપર ઉતાર.—કપાસનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવું અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. (૧૨) ઇંદ્રિમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપરઃ—નરમાનાં કોમળ પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં. (૧૩) નાક અને મોમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ—જૂના કપાસની પૂણી નાકે સુંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાંખી તે પીવું (૧૪) સ્ત્રિયોના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે આર્તવ યોગ્ય વખતે અને બરોબર થતો ન હોય તેઃ—કપાસીયાના તેલમાં એળચીતાડ, છીંકણી, હળદર, સિંધવ, એ એક ઘસી લેપ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી, યોનિમાં રાખવી (૧૫) કમળીનો રોગ ઉપર નરમાનાં છોડવાંનો રસ નાકે પીવો. (૧૬) ધંતુરાના વિષ ઉપર.—કપાસનાં બિયાં અને ફુલનો કાઢો આપવો. (૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપરઃ—નરમાનાં તાજાં છોડવાં વાટી તેનો રસ કરવો. અને તે બાળકને પાવો. અથવા બાળકની માએ તે છોડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો (૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપરઃ—કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ચોળવું દિવસ ૩ અથવા ૭. (૧૯) મૂત્ર વ્યાધિ ઉપરઃ—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં બબ્બે તોલા પર્યંત આપવો. (૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપરઃ—નરમાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૯. કપૂરવેલ.—આ ઝાડને 'વેલ' એવી સંજ્ઞા છે. પરંતુ એનાં ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ બહુ હાથ ઉંચાં નથી થતાં એનાં પાનાં લાંબાં હોય છે એ પાસે લઈ જોવાથી પણું ચમત્કારિક જણાય છે. એ જોવામાં પણું ખરખરૂં દેખાય છે, પણ હાથને સુંવાળું લાગે છે. એનો વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવોજ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે એનેજ કોઈ 'કપૂરચિનાઈ' એમ કહે છે. એ ઝાડને ફેરવાર પીળા રંગના તોરા (મોંજર) આવે છે તેમાં પણ પાનાં પ્રમાણેજ વાસ આવે છે. એજ આ ઝાડનાં ફૂલ છે. એ તોરા અથવા એનાં પાંદડાં બીજા ફૂલોના ગુચ્છામાં ખોસ્યાં હોય તો તેમાં તરેહ તરેહનો વાસ આવે છે. (૧) પીડ ઉપરઃ—કપૂરવેલનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી આપવો.

૯૦. કપૂર.—સં૦ ગ૦ કપૂર મ૦ હિં૦ કાપૂર બં૦ કપૂર. ક૦ કર્પૂર. તે૦ કપૂરમુ અ૦ કાફૂર, કાફુરતરી. ઈ૦ કેમ્ફર લા૦ કેમ્ફોરાઓફિસિનેરમ્.

કપૂરનાં વૃક્ષ ચીન દેશમાં અને આ દેશમાં પણ કોઈ કોઈ જગોએ જોવામાં આવે છે. પાંચ છ પ્રકારનાં ઝાડોમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્થાનમાં જેની જાતિનું એક ઝાડ છે; તેમાંથી કપૂર થાય છે તે ઝાડને 'કપૂરકેળ' કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી હોય છે. કપૂરમાં ત્રણ પ્રકાર છે. ભીમસેની (બરાસ કપૂર), પત્રી કપૂર અને ચિનાઈ કપૂર. કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉધાઈ લાગતી નથી. કપૂર ઉઘાડું રાખવાથી ઉડી જાય છે માટે ડબામાં ભરી રાખવું જોઈએ. 'કપૂર સર્વ તાવ ઉપર ચાલે છે' એવું એક ઇંગ્રેજ વૈદ્યનું મત છે, કપૂરના પાણીમાં ઝાડનાં બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બાહેર કાઢીએ તો તે જમીનમાં વાવ્યા બરોબર ઉગી નીકળે છે. કપૂર સાધારણઃ—મધુર, કડુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય લઘુ, લેખન, લેખન, હળવું, તીખું, પ્રતિબંધક, મદ, ચાર છે. અને કફ, દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉલટી, મૂત્રકૃચ્છ્ર

પ્રમેહ અને મળનાં ગંધનો નાશ કરે છે. એ **તાજું** હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કહુ, ઉષ્ણ, અને દાહકર છે, અને જૂનું થયું હોય તો:-દાહ, શોષનો નાશ કરે છે. તેજ સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળું બને છે. **ભીમસેની** કપૂર:-મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કહુ, તીખું છે. અને તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:** પાનમાં ચીચુડા જેટલું કપૂર નાંખી ખાવું. **(૨) જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તેને માટે:**—ક્ષતમાં કપૂર ભરવું. **(૩) ખરજવાના રોગ ઉપર:** કપૂર તોલો ૧, ધોળો કાથો તોલો ૧, અને સિંદુર અડધો તોલો, એકત્ર ખરલ કરી કાંસાંના વાસણમાં નાંખી તેમાં ઘી દસ તોલા નાંખવું. તેને હાથે મર્દન કરી, ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠાં, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે. અને એ ઇસબને સારો કરે છે. **(૪) વછનાગના વિષ ઉપર:** કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. **(૫) પાપીણી થયેલી હોય તો:**—કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૬) ગરમીનાં ચાઠાં ઉપર:**—કપૂર બાળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૭) ખાલી ઉપર:** કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગાએ ચોળવું. **(૮) જંતુ ઉપર:**—બાળકને કિંચિત્ કપૂર ગોળમાં નાંખી આપવું. **(૯) દાંત દુખે છે, તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:** કપૂર દાઢ નીચે રાખવું. **(૧૦) આંખોમાં ફુલ પડચું હોય તો:** કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. **(૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દીવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. **(૧૨) દુ:ખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ:** કપૂર ખલમાં નાંખી બારીક થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અને તેમાં ચોગણું તેલ નાંખી પુનઃ ઘુંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થયેલું તેલ થોડીવાર ચોળી ચોપડવું. **(૧૩) વાળા ઉપર:** કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું.

૯૧. કપૂરભેંડી:—કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે માથોડુ બે માથોડાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં પાંત્રાં નરમાનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ ધોળા રંગનાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ઘણું કરી ડુંગરની કિનારીપર અવડ જગોએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી એ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. **(૧) સર્પદંશ ઉપર:** કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. **(૨) આગંતુક જખમ ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું શોધન થઈ જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. **(૩) ભગંદર ઉપર:** કપૂરભેંડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવાં. **(૪) વ્રણ ઉપર:** કપૂરભેંડીનાં મૂળ, ઠંડા પાણીમાં ઘસી ૭ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં તથા મૂળ ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ ચલમમાં નાંખી પીવું. અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. **(૫) રક્તપિત્તી ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ૧ તોલો, ઠંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પાવાં. એમ ૬ મહિના સુધી આપવાં. **(૬) ગંડમાલ અને ગ્રંથિરોગ ઉપર:** કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૨. કપુરીમધુરી: સં૦ સ્પૃક્કા. મ૦ કપુરીમધુરી. કર્પુરવલ્લી પિંડિકા. હિં૦ અસવરગ, લંકાડકપુરી. બં૦ સ્પૃક્કા શાક, ગંધપિંડી. ક૦ હિક્કે. તા૦ કારિતુંબા. લા૦ સાલવિયા બેંગાલેન્સિસ્, એનિસોમેલાસ મલેબારીકા.

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંત્રાં તુલસીનાં પાંત્રાં પ્રમાણે હોઇ તે ઘોળાશ ઉપર હોય છે. એને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માંજર) આવે છે. આ ઝાડ **પુના** અને **નાશિક** જીલ્લામાં કોળાના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. **કપુરીમધુરી:** તીખી, કડવી, તૂરી, સ્વાદુ, શીતળ, વૃષ્ય, અને સુગંધી છે; ઉધરસ, તૃષા, મેહ, કંડૂ, ત્રિદોષ, કુષ્ટ, વિષદોષ, જ્વર, કફ, સ્વેદ, દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને શૂળનો નાશ કરે છે. **(૧) પરૂપરમિઆ ઉપર:**—કપુરીમધુરીના પાલાનો અંગરસ ૭ દિવસ આપવો. **(૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપર:** કપુરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો.

૯૩. કમળઃ—સં૦ હિં૦ કમલ. પદ્મ. મ૦ કમળ. ગું૦ તાવેર, કમલ. તે૦ તામરૂ. ઉ૦ કંવલ.

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા જળાશયમાં ઘણું કરી થાય છે. પાણી સિવાય કમળ થ નહિ. એના કાંટા હોય છે; એને ડાંડાં આવી તે ઉપર ફુલ આવે છે. એનાં ડાંડાં ઘણું લાંબાં હોય તેને અંદર જાળી હોય તે જાળી પોલું હોય છે. એનાં પાંદડાં ગોળ હોય છે. કમળની ઘણી જાતિ પીળાં, રાતાં, શુધોળી અને કાળાં ઇત્યાદિ કમળનાં ફુલ ઘણુંજ શોભાયમાન દેખાય છે. તેને અંદ લાંબી સેરો હોય તે પાસે પાસે હોય છે. જુદી જુદી જાતિની, જુદી જુદી નાની મોટી આકૃતિઓ છે. કેટલીક જાતનો વાસ આવે છે અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી. 'કલ્હાર' નામની એક કમળ જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળ જેવાં જ કિંચિત્ નાનાં હોય છે. કલ્હારનાં ફુલ માત્ર કમળ કરતાં જુ તરેહનાં હોય છે. આ ફુલ પીળાં હોય સુકુમાર અને નાનાં હોય છે. એનો સુવાસ ઘણો છે. એ ચોમાસામાં ફુલે ઘણું આવે છે. 'કુમુદી' કરીને એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળનાં જેવાં જેવાં હોય છે. ફુલ માત્ર નાજુક અને સુકુમાર હોય છે. એનાં ફુલનો જાતી પંડિતો વિશેષમાં ઘણો હોય છે. વિશેષે કરી પીળા કમળને 'પુંડરીક' કહે છે. રાતા કમળને "કોકનદ" કહે છે. અને કાળા કમળ 'ઇંદીવર' કહે છે. કમળના સર્વ વેલાને "કમલિની" કહે છે. 'કમળાક્ષ' નામે એક કમળ જાતિ છે, તે જાતિનાં કમળોનાં ડાંડાં પીળાં હોય, કોઈ કોઈ વખતે અંકુરા જેટલાં જાડાં હોય છે. ડી કાદવમાં પરોવાં હોય તેમાં સ્વાદ ઘણો હોય છે. એ ડાંડાને મરાઠીમાં "બિસે" કહે છે. એ કમળનાં મોટી જાળી જેવાં હોય તે જમવામાં ઉપયોગી છે. એ કમળો (ફુલો) રાતા રંગનાં હોય છે. કમળ "પોયણી" એવું નામ પણ છે. એ કમળને નાનાં ગળ્યાં ફળ આવે છે. તેમાં નાના 'કરમદા જેવા' ચાર ૭ બિયાં હોય છે. તેને 'કમળાક્ષ' અથવા 'કમળકાકડી' કહે છે. એ બિયાંની અંદર જે પીળો ગરભ હોય છે, તે ભાંગીને ખવાય છે, કાઠીમાં કમળાક્ષની બાટી કરે છે. તે દૂધમાં નાખી ખાય છે. કિંવ એનો લોટ કરી તેમાં ઘી સાકર નાખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે. ડીંડાના, નાના નાન કકડા કરી તેને સૂકવે છે. તે ડીંડાની કાચરી થાય છે, તેને ઘીમાં કે તેલમાં તળી ખાય છે. કમળઃ— શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર, અને તૃપ્તિકર છે. એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત તૃષા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) મુખપાક ઉપરઃ—કમળનં ફુલનાં પાંદડાં સાકર સાથે ખાવાં. (૨) શરીરમાં ઘણેકી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ધાત પડતી હોય તેદ—પીળા કમળનો કંદ વાટી રાખવો. એટલે તેમાંથી જે ગર આવે તે પાશેર પર્યંત લેઇ, તેમાં આસોપાલવની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો અને ગ્રામનું દૂધ નાખી, સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી ઇલાયચી ભૂકી અને ખડી સાકરની ભૂકી નાખી આપવું. આ ઔષધ જ્યારે ગુણ આવે ત્યાં સુધી આપવું. (૩) તલુબિંદુ અને મુખ પ્રમેહ ઉપરઃ—પીળા કમળના કાંદાનો લોટ કરી, નિત્ય સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો, ઇલાયચી ભૂકી ખરા ચાર અને ખડીસાકર ૫ માશા નાખી સવારે અને સાંજે આપવું. (૪) દાહ ઉપરઃ—કમળ અને કુમુદનાં પાંદડાં ઉપર શયન કરવું. (૫) પિત્તજ્વર ઉપરઃ—પીળા કમળની કળીઓનું લેહીમધ અને ખડી સાકર એનો કાઢો કરી થોડો થોડો પછી આપવો.

૯૪. કરમદીઃ—સં૦ કરમર્દ. મ૦ કરવંદ, હિં૦ કરોંદા, કરોદી. ગું૦ કરમચા. ક૦ કરજીગે. તે૦ વાકા ચાદિ, ક્યૂ. ઇં૦ જાસ્મિન લાવર્ડ કરિસા, લા૦ કેરીસા કેરંડસ.

આ કરી ઝાડ છે. અને ઝુંડોમાં થાય છે. એને મોગ, લીલું અને કાળા રંગનાં ફળો આવે છે. લીલાં ફળોનું અથાણું થાય છે. એનાં કાચાં ફળ શાકવાના, મરબ્બાં આવે છે. પાકેલાં ફળો, ખાવામાં આવે છે. કરમદીમાં એક કાળી જાત છે. કરમદાં લીલાંઃ—ખાટાં, અગ્નિદીપક, ગુરુ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ભારે, ઉષ્ણ અને રુચિકર છે. એ રક્તપિત્ત, તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે. પાકેલાં કરમદાંઃ—મધુર, રુચિકર, લઘુ, શીતળ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) વિષહરણની પરીક્ષા—કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડું પાણી પીવું. વિષ ચડેલું હશે તો ઉલટી થશે નહિ.

(૨) ખસ માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા તેલમાં ઘસી ચોપડવાં. (૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવાને માટે:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં નાંખવું એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવા થાય છે. (૪) સર્પ દંશ ઉપર: કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) વિષમ જ્વર ઉપર:—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી અંગે લેપ કરવો. (૬) નળગુદને માટે: કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૯૫. કરેણુ (કણેર). સં૦ કરવીર. મ૦ કણ્હેર. હિં૦ કરેણુ.

આ ફૂલઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉંચાઇ સુમારે માથોડું બે માથોડાં હોય છે. એમાં ધોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે, તેમાં ધોળી કરણુ ઔષધના કામમાં વધારે ગુણાવહ છે. એનાં મૂળ ઘણાં વિષારી છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. 'એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહે છે. **ધોળી કરણુ:**—તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક, છે, અને મેહ, કૃમિ, કુષ્ટ, વ્રણ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કરે છે, ખાવામાં આવી હોય તો **વિષ** છે અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ, અને વિષવિસ્ફોટ, કુષ્ટ, કૃમિ, કંડૂ, વ્રણ, કફ, જ્વર, નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે. **રાતી કરણુ:** શોધક, તિખી, પાકવખતે કડું, અને લેપ કરવાથી કોઢ નાશક છે. **પાટલવર્ણ કરણુ:** મસ્તકશળ, કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) **સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ધોળી કરણનાં મૂળ ઘસી શકિત પ્રમાણે પીવાં અથવા પાંત્રાંનો રસ પી જવો. કદાપિ એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પીવું. (૨) **ઉપદંશ ઉપર:**—કરણુનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૩) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—ધોળી કરણુનાં મૂળ આદિતવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૪) **મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—કરણુનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૫) **ધાવરા ઉપર:** રાતી કરણનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, તે વાસણ ઉઘાડું રાખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) **શિરોરોગ ઉપર:**—ધોળી કરણુનાં મૂળ સુકની ઘસી મસ્તકના વેદનાયુકત ભાગ ઉપર ચોપડવું. (૭) **સર્પના વિષ ઉપર:** ધોળી કરણુનાં ફૂલ સુકવી, તેના સમભાગે કડક તંબાકુ મસળી, તેમાં એલચીદાડાની થોડી ભૂકી નાંખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું.

૯૬. કરડાઈ (કસુંબી કસૂમ.): સં૦ ક૦ કુસુંભ. મ૦ કરડઇ. હિં૦ કસૂમ, તા૦ ચેહુરૂકકુ, તે૦ લતરૂકૂ, લક્ક, ખંગારા, મલા૦ કયંમપંતરૂ. ફા૦ ગુલેમાસ્કર, તુખ્મકાયસા. અ૦ અખરીજ, હબ્બુલ-અસ્ફર. ઇ૦ ઑફિસિનલકાર્થેમસ. લા૦ કેસિયાઑરક્યુલેટા.

કરડાઇનાં ઝાડ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. તેને બારીક કાતરા હોય છે. કરડાઇને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે. તેને ડીટું હોય છે. એ જીંડવામાં કરડાઇના દાણા હોય છે. ઝાડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે. કરડાઇ દક્ષિણમાં ઘણીજ પાકે છે કરડાઇમાં બે જાત છે: એક કાંટાની અને બીજી કાંટાવિનાની, કરડાઇનાં ફૂલો વીણી લેઇ સુકવે છે. અને તેનો કસુંબો કરે છે. તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કરડાઇનો પાક વેધતો નથી. કરડાઇનાં બીયાંનું તેલ કાઢે છે; તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. ખોળ ઢોરોને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કરડાઇના પાલાની ભાજી પણ કરે છે. કરડાઇનું તેલ બળકર અને વીર્યવર્ધક છે. **કરડાઈ:** વાતુલ, રૂક્ષ, વિદાહી, તીખી છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કરડાઇનાં ફુલ:**—સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, પિત્તકર, કેશરંજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. **કરડાઇની ભાજી:** મધુર, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, અતિરૂચિકર, રૂક્ષ, ગુરૂ સારક, પિત્તકર ખાટી, ગુદરોગકારક છે. અને કફ, મળ, મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે. **કરડાઇનું તેલ:** બળકર, ખારૂં, કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરૂ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તંભક, કફપિત્તકારક, ખાટું, ત્રિદોષકારક, અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે.

૯૭. કરંજાળ.—(સં૦ ભભ.) કરંજાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોંકણપ્રાંતમાં ઘણાં છે એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોય, હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે. એનાં ત્રણ પાંદડાં એકઠાં જોડવાથી એક મોટી પતરાળી તૈયાર થાય છે. (૧) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી બળી છે તે ઉપરઃ—કરંજાની છાલનો રસ તોલા ૨, જાંબુના પાનાનો રસ તોલા ૨, પીળો કાથો તોલો કંબોજી તોલો ૧, સિંદૂર માસા ૧, જેઠીમધનો શીરો માસા ૧, અને ગાયનું માખણ તોલા ૮, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું. આ સાત દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું. આઠમે દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોળવી સ્નાન કરાવવું. (૨) પગ પાકે છે તેને માટેઃ—કરંજાની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કળી મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો, અને ઉપર કરંજાનાં પાંદડાં મૂકી તે ઉપર કપડું બાંધવું. એ પ્રમાણે રોજ બે વખત કરવું એટલે સુખ આવે છે. (૩) અતિસાર ઉપરઃ—કરંજાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી.

૯૮. કરડઃ—(સં૦ કરિ. મ. નેપતી.) કરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં "કરેલ" કહે છે. એ કાંટાળું ઝાડ છે. એને પાંદડાં આવતાં નથી એને આખા અંગ ઉપર ગોટલીના જેવા કાંટા હોય છે. એ ખાખરું બે મહિના ઊભો થયે છે. એને રાતાં ફૂલો આવે છે. અને નાનાં બોર જેવાં ફળ આવે છે. એ ફળોનું શાક કરે છે; કોઈ માર્ગ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી, પછી તેનું શાક કરે છે. એનાં પાકાં ફળનો રંગ લાલ હોય છે. એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કરડઃ—ઉષ્ણ, તૂરો, તીખો, આધ્માનકારક, રુચિકર, ભેદક, તથા સ્વાદુ છે અને કફ, વાયુ આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ, કૃમિ, ખરજ, અરુચિ, સર્વ શૂળ, અને શ્વાસનો નાશક છે. એનાં ફળઃ—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તૂરાં, વિકાશી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં, લઘુ, તેમજ રુક્ષ છે અને કફ, મેદ, અર્શનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલઃ—વાતકારક, તૂરાં, અને કફ, પિત્તનાં નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) દંતશૂળ ઉપરઃ—કરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે શૂળ તાત્કાલિક નાશ પામે છે.

૯૯. કલગારીઃ—સં૦ લાંગલી. હિં૦ કલિહારી. કલગારીનાં ઝાડ પ્રથમ ઊગતાં લીલા ઘાસના જેવું થઈ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં આદુનાં પાંદડાં પ્રમાણે હોય છે. એ ઘણુંખરું વાડના આશ્રયે થાય છે. કલગારીના જૂના છોડની ગાંઠ હાથીના દાંત જેવડી થાય છે. આ ઝાડ ઉનાળામાં સુકાઈ જાય છે. એનાં ફૂલોની પાંખો લાંબી હોઈ જાસુદનાં ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ રાતાં, પીળાં, બદામી, ધોળાં, એમ રંગબેરંગી હોય છે. એ ફૂલના યોગથી ઝાડ ઘણું શોભાયમાન દેખાય છે. એનો કંદ ઝેરી છે. એને મરાઠીમાં ‘ખડ્યાનાગ’ ‘વાઘનખા’ પણ કહે છે. કોંકણમાં કોઈ એને ‘કળાઈ’ ‘કગારી’ પણ કહે છે. કલગારીઃ—સારક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તૂરી, અને લઘુ છે, તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, બસ્તિશૂળ, વિષ, કોઢ, અર્શ, કંડૂ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શૂળ, ગર્ભશલ્ય અને ગ્રંથિનો નાશ કરે છે. (૧) હાથમાંજરી (ખાંભડાઈ) અને વાળા માટે—કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. નાડું બંધ થઈ તરત જ આરામ કરશે. (૨) અપચી (કંઠમાળનો ભેદ) રોગ ઉપરઃ—કલગારીના કંદનો ક્વાથ કરી તેમાં ચોગણું તેલ અને તેલ જેટલો જ નિર્ગુંડીનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી, તેનું નસ્ય કરવું અને લેપ પણ કરવો. (૩) ભગંદર, ગંડમાળ, હાથીપગું, ગાંઠ, સોજો, ખસ વગેરે ઉપરઃ—કલગારીનો કંદ વાટી ચોપડવો (લેપવો). (૪) સુખે પ્રસવ થવા માટેઃ—કલગારીનો કંદ પાણીમાં ઘસી આપવા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતું હોય તેના હાથને આપવા હાથનો સ્પર્શ કરવો. એટલે સત્વર પ્રસવ થશે. અથવા કલગારીના કંદને તાંતણો બાંધી તે હાથ પગે બાંધવો. (૫) ગર્ભનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપરઃ—કલગારીનો કંદ હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બને હાથ ધરવા એટલે અંગ અંદર જાય છે. ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો, અને બને હાથ બે ત્રણ વખત દેખાડવા. એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે પુનઃ બહાર આવતું નથી. (૬) ઝવરી ઉપરઃ—કલગારીનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી આપવું. (૭) યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપરઃ—કલગારી કિંવા ઇંદ્રવારણ એનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં. (૮) કૃમિકર્ણ (કાનમાં કૃમિ થાય છે) ઉપરઃ—કલગારીના કંદ

વાટી તેનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૯) **સર્પદંશ ઉપર:** કલગારીના કંદ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૦) **ખરજવા ઉપર:** કલગારીના અને કડવીના કંદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા.

૧૦૦. કલોંજી જીરૂં. (સં૦ ઉપકુંચિકા. મ૦ કલોંજી.) કલોંજી જીરૂં પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે. ઝાડ પણ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરૂં કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક, અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, તેમજ આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ, તથા શૂળનો નાશ કરે છે. (૧) **અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપર:** કલોંજી જીરાનો કાઢો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું.

૧૦૧. કવલા.—(સં૦ કલાય.) કવલાની ભાજી કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ સુમારે વેંતેક ઉંચો વધે છે. આ છોડ રાનમાં પોતાની મેળે થાય છે. શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક કાંદા નાખી કરવાથી બહુજ સારૂં થાય છે. **કવલાની ભાજી:** ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષઘ્ન છે.

૧૦૨. કંકોડી. (કંટોલી)—સં૦ કર્કોટકી. મ૦ કર્ટોલી, કંટોલી. ફાકલી. હિં૦ ખેકસા, કંકોડા. બં૦ કાકરોલ. ક૦ મદુવાગાલ, માડાહાગાલ, કાર્ચી, કર્કોટકી. તે૦ આગાકર. તા૦ ઇગારવલ્લી. તુ૦ કાડકંચાલા. મલા૦ વેંપાવલ. લા૦ મોમોર્ડિકાડાયોઇકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાનમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે એનો વેલો પાંચ દસ હાથ લાંબો પ્રસરે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે. વરસાદ પડયો એટલે તેને અંકૂર ફુટી, તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને આષાઢ મહિનાના અરસામાં ફળો આવે છે. આ ફળો રંગે લીલાં હોઇ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સારૂં થાય છે. આ શાક પથ્યકર છતાં સ્વાદિષ્ટ છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે, પણ ફળ આવતાં નથી; તે વેલાને "વાંઝણી કંકોડી" કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણું-કરી ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. **કંકોડી** રૂચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે, તથા વાયુ, કફ, વિષ, અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખાં તથા અગ્નિદીપક છે. તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, ત્રિદોષ, કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુષ્ઠ, લાલાસ્રાવ, અરૂચિ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં**—રૂચિકર, વૃષ્ય, અને ત્રિદોષનાશક છે. અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હિક્કા, અને અર્શનો નાશ કરે છે. **એનો કંદ:**-મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **વાંઝણી કંકોડી:**- કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, લઘુ, રસાયન, અને શોધન છે. એ સ્થાવરાદિ વિષ, કફ, નેત્રરોગ, શિરોરોગ, વ્રણ, વિસર્પ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને સર્પવિષનો નાશ કરે છે. (૧) **પલ્લી (ગરોડી) ના વિષ ઉપર:**— કંકોડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી આપવા, દિવસ સાત. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. (૩) **આગી મણિયારીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ઘસી પી જવો. (૪) **સ્તનરોગ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૫) **સર્પના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉંદર, એનું વિષ ઉતરે છે. અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાંજીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) **સર્વ વિષાર ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધંતુરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પીવાં અને ચોપડવાં. (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કોળાની કુંખો પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૮) **ઉઠાણુંને માટે:** કંકોડીના કાંદા, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, અને કવંડળીનાં મૂળ, એ ત્રણે ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૯) **રક્તાર્શ ઉપર:**—કંકોડીના કંદનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૧૦) **અપસ્માર ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૧) **વાતજ મસ્તક શૂળ ઉપર:**—કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) **બરોળ ઉપર:** આદિતવારે કંકોડીના કાંદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા; જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાન-થરી (બરોળ) પણ ગળી જશે.

૧૦૩. કંકોલ:—સં૦ કંકોલ. મ૦ કંકોળ, કાપુરચિની. હિં૦ કબાબચિની, શિતલચીની. બં૦ કાંકલા. ક૦ કપુરચિની. તે૦ ચલાવચિની. તા૦ વાલમિલગુ. મલા૦ વિનમુલગુ. ગો૦ મધ્મેનસુ. ફા૦ કબાબહ. અ૦ કબાબ, કબાબા, હબુલઉરૂસ. ઈં૦ ક્યુબેબપેપર. લા૦ ક્યુબેબાઓફિસિનેલિસ.

કંકોલના વેલા હોય છે. કંકોલને 'કપુરચીની' 'કબાબચીની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. કંકોલ મરી જેવાં થાય છે. કંકોલ ફળ સુગંધી અને ઘણું ખંડું છે. અનેક ઓષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. કંકોલ:-તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રુચિકર, હૃદ્ય, સુગંધી, લઘુ, અને કફનાશક છે. એ મુખજાડ્ય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ, અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. (૧) મુખરોગ ઉપર:-કંકોલ અને ખડીસાકર દાઢનીચે રાખી રસ ગળવો. (૨) પ્રમેહ ઉપર:-કંકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. (૩) રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે, તે ઉપર:-કંકોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. (૪) પ્રમેહ અને આ ગાંઠ ગરમી ઉપર:—કંકોલ અરધો તોલો લઈ સાધારણ કુટી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. તેમાં ચંદનનું તેલ છથી બાર ટીપાં સુધી નાંખવું, અને મધમાં મેળવી તે કાઢો પાવો. આ પ્રયોગથી પિશાબ સાફ થાય છે. અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર બેસી, બે ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણ આવે છે. આ ઓષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે બપોરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લેવું. દાળ ઘઉંની રોટલી અને ઘી, સાકર, એજ પથ્યમાં ખાવાં; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—કંકોલ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, સોનાગેરુ ૧ તોલો, એમનું ચૂર્ણ કરી કમળકાકડી પાલાના રસમાં ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી; તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતાં જવી. (૬) મુખમાધુર્ય ઉપર:—કંકોલ, કપુર અને ખડી સાધારણ ચાવી મુખમાં રાખવાં અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થુંક થુંકી નાંખવું.

૧૦૪. કંચનાર:—સં૦ કાંચનાર. મ૦ કંચન. હિં૦ કચનાર.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે, એ ઘણે ભાગે આપટા જેવું દેખાય છે. એનાં પાંદડાં આપટાનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે; પરંતુ આપટાનાં પાંદડાં કરતાં આ પાંદડાં મોટાં અને પાતળાં હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો, અને પીળો, એવી ત્રણ જાતિ છે. એનાં ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી [illegible] સરખી શિંગો આવે છે. એના થડનો રંગ રાતો હોય છે. અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ ઘણું શોભીતું હોય છે, માટે એની વાડીઓ કરે છે. રાતો કંચનાર:—શીતળ, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે, તે કફ, પિત્ત, વ્રણ, કૃમિ, ગંડમાળ, રક્તપિત્ત, કોઢ, વાયુ તથા ગુદભ્રંશનો નાશ કરે છે. અને એનાં ફૂલ શીતળ, તુરાં, રુક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે. તથા પિત્ત, ક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. પીળો કંચનાર:—ગ્રાહક, તુરો, મધુર, રુચિકર અને રુક્ષ છે. તે કફ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. ધોળો કંચનાર:—ગ્રાહક, દીપક, વ્રણરોપણ તથા તુરો છે. અને શ્વાસ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. (૧) ગંડમાળ ઉપર:—કંચનારની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી; અથવા કંચનારની છાલના કાઢામાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી દિવસ ૪૨ સુધી આપવું. (૨) મ્હુંથી ચાંદા વાળા ઉપર:—કંચનારની છાલના કાઢાનો કોગળા કરવો. (૩) દાઝ ઉપર:—કંચનારની છાલનો રસ, જીરાનું ચૂર્ણ અને કપુર નાંખી આપવો. (૪) ગંડમાળ ફુટવા માટે:—કંચનારનાં મૂળ, શિંગો અને આરડુસો, એ સર્વને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વે રોગથી થયેલી ગંડમાળા ફુટે છે, આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો.

૧૦૫. કાકડી:—સં૦ કર્કટી. મ૦ કાકડી. હિં૦ કાકડી, કકડી. બં૦ કાંકુડ. ક૦ મુળુસવતિ. તે૦ દોસકાયા. ફા૦ ખ્યારજન. અ૦ કિસ્સાઉલ. ઈં૦ કકમ્બર. લા૦ ક્યુ ક્યુમિસસેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ચિભડ, કાકડી, ખીરકુ, ઇત્યાદિ એની એક જાતિનાં છે. તેમાં ઘણો ફેર હોય છે. સર્વમાં કાકડી સારી થાય છે. કાકડીમાં સાદી, સાતપાની, કરમાકડી અને નારંગી એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું શાક, રાયતું અને વડી થાય છે. કાકડી ઉભી, ઉની ચીરી તેમાં મરીની ભૂકી

અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી થંડી છે. ઘણી ખાવાથી બાધક છે. પલાળી રુંધેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું થાય છે, આ મોટો ચમત્કાર છે. **કાકડી:** મધુર, શીત, રૂચિકર, લઘુ મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રહિણી છે, તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ, વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. **(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:** કાકડીનાં બી ૧ તોલો વાટી પાશેર પાણીમાં નાંખી ઉકાળી પાવાં. અથવા કાકડીનાં બી, જીરૂં અને સાકર, એ પાણીમાં નાંખી આપવાં. **(૨) ગુડઘી અને માંડ થયા હોય તે ઉપર:**—કાકડીને લગાર કુટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદાન કરવું. એ પ્રમાણે ૨–૩ દિવસ કરવું. **(૩) મદ્ય ઉપર ઉતાર:** કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. **(૪) પથરી ઉપર:** કાકડીનાં બી અને કળુતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. **(૫) ગલગંડ ઉપર:** જૂની કાકડીના રસમાં બિડલોણ અને સિંધવ નાંખી નસ્ય કરાવવું. **(૬) ધોળા સ્રાવ ઉપર:** કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ એક તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો, બારીક વાટી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભુકી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. **(૭) ગરમી ઉપર:** કાકડી ચીરી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને લીંબુનો રસ નાંખી ખાવી. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:** કાકડીનાં બિયાંમાંનો મગજ, જેઠીમધ અને દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. **(૯) મૂત્રરેચન માટે:** અચ્છેર દૂધમાં પાણી મિશ્ર કરી, કાકડીનાં બી ૦। તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવાં તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવું; અને ફરતા રહેવું; એના યોગથી મૂત્રાશયમાંની ગરમી નીકળી જાય છે અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:**—કાકડીનાં બી, ગુલાબકળી, અને ધોળા કમળની કળી, એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી, તેમાં સાકર નાંખી પીવા આપવું. **(૧૧) શીતજ્વર ઉપર:**—[1]કાકડી ખાઇ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા શેક કરવો કિંવા તડકામાં ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે. અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૬. કાકડાશિંગી:—સં૦ ક૦ કર્કટશૃંગી. મ૦ કાકડશિંગી. હિં૦ બં૦ કાકડાશૃંગી. લા૦ પિસ્ટેશિયા ઇંટગિરિમાં.

કાકડીશિંગીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ગ્રંથિ થાય છે. તેને " **કાકડાશિંગી** " કહે છે. **કાકડાશિંગી** કડવી, ઉષ્ણ, તુરી, અને જડ છે. એ વાયુ, ઉચકી, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ ક્ષય, હિધ્મા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **(૧) શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર:** કાકડાશિંગી, નાગરમોથ, અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—કાકડાશિંગી અને મણાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—કાકડાશિંગીનું ચૂર્ણ માસો દોઢ માસો મધમાં આપવું.

૧૦૭. કાંગ. (ધાન્ય):—સં૦ કંગુ. મ૦ કાંગ, રાળા. હિં૦ કાંકંગની. બં૦ કાંગની. ક૦ નવણી, કાંગો, ગિડ. ફા૦ ગલ. લા૦ પેનિકંમિલીએશિયમ્.

આ ધાન્ય (વરી) મોરીઆનોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપર છાલ ઘણી પાતળી હોય છે, અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાંગની છાલ જાડી હોય છે, અને તે રાતી, પીળી, કાળી; એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી ઇ૦ પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે છડયા વગરની સારી શેકેલી જોઇએ. કાંગના રોપ, બે અઢી હાથજ ઉંચા હોઇ તેને જે કણુસલાં આવે છે તે બાજરીનાં કણુસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને અને બારીક હોય છે. કાંગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. **કાંગ:** શીતળ, વાતકરક, રૂક્ષ, વૃષ્ય, તુરી, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરુ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાંગેલા હાડકાને સાંધ-

[1] આ ઉપાય કરતી વખતે દેશ, કાળ અને દરદીની સ્થિતિનો બરાબર તપાસ કરવો.

નાર, ગર્ભપાતના અવસરમાં હિતાવહ, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય મધુર, ખાટ, અમ્લ અને પિત્ત, એ મેરે ચાર પ્રકારનું, અને ગુણોમાં એક કરતાં એક અધિક છે. (૧) અસ્લપિત્તશૂલ ઉપરઃ—કોમની ખીર ખાવી.

૧૦૮. કમીઠણી. (પિલુડી.)—સં० કાકમાચિકા. મ० કચિ (મે) ધુળી. હિં० મકોય, કવૈયા. બં० કાકમાચી, ગુડકામાચ મતનમધુની. ક. તા० કારે. તે० ગાજુક. ઉ० મકોઇ. પંજા० કાંનગચી. ફા० રોબાતરીબ. અ૦ એનબુલસાલબ. ઇ० નાઇટશેડ. લા० સોલેનમ્‌નીગ્રમ.

આ ઝાડ ચોમાસામાં થાય છે. એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પણ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ અને મકોડી જેવડાં બારીક ફળો આવે છે. તે સ્વાદથી મીઠાં લાગે છે. એનાં પાંદડાંના રસવડે મગજાર લખેલું લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે. (૧) નળગુડ ઉપરઃ—એનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે નળગુંનો સોજો ઉતરશે. (૨) પિત્ત ઉપરઃ—એનાં પાંદડાંની ભાજી કરી ખાવી, એટલે પિત્ત શમન થશે. (૩) અફરા ઉપરઃ—પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૪) કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તોઃ—પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાંખવો.

૧૦૯. કંજ. (પાપડી)—સં० હિં० મકરંદા. મ० કાંજ. દે० ખાવકાડી. બં० કરચાકા. કાંચ. ગુડકાપલી. ક० નિલેક. તે० નાગકુન્મિનિકુટ. લા० વીતાહિટી.

એનાં પાંદડાં અપીકાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઝાડ પણ તેવુંજ એટલે કમરપુર ઉંચું હોય છે. કંજનાં પાંદડાં પણ સુંવાળાં હોય છે. કોમને દક્ષિણમાં "ખાવકાડી" પણ કહે છે. કંજ તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને મધુર છે. તથા કફ, મણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અર્જીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંડુ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. (૧) મણ ઉપરઃ—કંજનો પાલો વાળી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તોઃ—કંજનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૩) પેટને નાળ પડે છે તે ઉપરઃ—કંજનો પાલો વાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટી બનાવવી. (૪) અર્ધનાડ અને બાહેરાપણ ઉપરઃ—કંજનો રસ કાનમાં નાખવો. (૫) ખરજવા, દાદર અને ચકુંને માટેઃ—કંજના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) નિદ્રા આવવા માટેઃ—કંજના મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવાં. (૭) શ્વેત પ્રદર ઉપરઃ—કંજનાં પત્રોનો રસ, લોધનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૧૧૦. મજૂ—(સં० મજ્જૂફલ; માજિફલ) આ ઝાડ આશિયા માઇનોરમાં અને હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. મલબાર, ગોમાંતક અને કર્ણાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એની ઉંચાઇ સામાન્ય હોય છે. આ ઝાડો રાનમાં અને ડુંગરમાં ઘણે ભાગે હોય છે. એમાં પીળા અને કાળા એવી બે જાતિ છે. એ ઝાડથી મોમાંનું રોગોને આરામ મળે છે. તે એવી રીતે કે, રસ્તે ચાલી થાક લાગે એટલે બપોરે એ ઝાડની છાયામાં જઇ બેસે છે અને તેનાં ફળો ખાઇ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે. મજૂનાં ફળ હોય છે, અને તેની આકૃતિ તેનાં જ હોય છે. તેની છાલ કાળી હોય છે, અને અંદર ચિકાસ હોય છે. તે શરીર લાગી હોય તો વળી નીકળે (છૂટી) છે. અથવા અંદર જે ગોટલો હોય છે તેને મજૂ (ગોટો) કહે છે. આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે. જે દેશમાં મજૂનું ઝાડ થતું નથી, ત્યાં તે ગોળા વેચાતા જાય છે. મજૂનાં ગાભાં ફળો ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સુકાયલાં બિયાં સાકરના પાકમાં નાખી બનાવી તેની મીઠાઇ કરે છે. મજૂનાં બિયાંનું દૂધ બાળકોનાં તળવાને ચોપડે છે, તેથી તેને વાઢીયા ઉત્પન્ન થતાં નથી. મજૂનાં પાકાં ફળ નજવિકારનાશક છે. મજૂ—તુરૂં, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે. એ વાત, કફ, ગુલ્મ, ઉદર, જ્વર, કૃમિ, વર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્રમેહ, શ્વેત કોઢ, સંગ્રહણી, અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે. (૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપરઃ—મજૂનાં બિયાંનું દૂધ ચોપડવું. (૨) ઢોરોને 'ક્ષામ' નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે; તેથી ખરી પગ ફૂટે તેનાથી ચલાતું નથી તે ઉપરઃ—આનુંજ દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે. (૩) અગ્નિ-ચારીના વિષ ઉપરઃ—બેનારની શક્તિ પ્રમાણે મજૂની છાલનો રસ, પાશેરથી અચ્છેર પર્યંત ખાય

તે ઉપર દરોઇનો રસ આપવો, એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ઘસવો, અને પછી પાછો પાવો. **(૪) બદ જલદી ફુટવાને માટે:**-કાજૂનો ગર કાચો તથા તિવરાનાં ફૂગ, થંડા પાણીમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી ગાંઠ ફુટે છે. **(૫) નળવિકાર ઉપર:** નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજૂનાં પાકેલાં ડીંટાં ફુખ સુદ્ધાં કાપી, મરી અને મીઠું નાંખી ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવાં.

૧૧૧. કાતરવેલ. એને 'કાતરી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુંડીનાં જેવાં હોય છે. એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય છે. કાતર નિર્ગુંડીનાં પાંત્રાંનો ઉગ્ર વાસ આવે છે, તેવો એનો આવતો નથી. આ ગુણોમાં ઘણી થંડી છે. **(૧) ગરમી ઉપર:** કાતરવેલનાં મૂળીઆં કૂટી તેનું આસરે ૬ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું.

૧૧૨. કાનફોડી. સં૦ કર્ણસ્ફોટા. મ૦ તિલવણ. ક. કન (કપાળ) ફોડી. બં૦ હિં૦ કાનફોડી. ક૦ હિડિબિડીકે, ચેક્કીનતરફુગિડ.

એનું મરાઠીમાં "ભાટવણ" એવું પણ નામ છે, હિંદુસ્થાનીમાં એને "હુરહુરા" કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે. એ સુમારે બે હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુંવાડિયાની શિંગો જેવી બારીક અને આઠ આંગળ પર્યંત લંબાઇની શિંગો આવે છે. **કાનફોડી:**- તીખી, કડવી અને શીતળ છે. એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા, અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમાં પાડતા જવું; એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો, વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. **(૨) ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:** કાનફોડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમાં રેડવાં. તથા ાનની અણીઓ અગ્નિથી તપવી, જે પ્રમાણે પડીકું બાંધે છે તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ભરેલું ઔષધ સાંજે કાઢી નાંખી કાન સાફ ધોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવું, એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાંગરાનો અંગરસ કાનમાં નાંખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. **(૩) તાવ ઉપર:** તાવ આવવાની સંધિમાં કાનફોડીનાં પાંત્રાંનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ જે બાજુએ વીંછી કરડયો હોય તે બાજુના કાનમાં પાડવો. **(૫) દુઃખતા ભાગ ઉપર:** પાંત્રાં વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગા લાલ થઇ દુઃખ મટી જાય છે. **(૬) બગઈ વિગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો:**—કાનફોડીનો રસ કાનમાં નાંખવો. **(૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ચણાના કાઢામાં પાવો. **(૮) નળગુદ ઉપર:** કાનફોડીનો રસ ચમચા ભર પાવો; દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૧૩. કાફી. (બુંદ.)—અરબસ્થાન, હિંદુસ્થાન, હિંદીમહાસાગરમાંહેના બેટ અને વેસ્ટ ઈંડિઝ બેટોમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ ઝાડનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે. તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડનાં ફૂલ ધોળા ચંબેલી જેવાં હોય છે. અને તેનો વાસ મધુર આવે છે; પરંતુ તે ઘણો વખત ટકતો નથી. ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીનાં ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબાં હોય છે. અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી સુકવે છે. અકેકા ફળમાં ઘણું કરી બે બે બુંદ હોય છે અને અકેકા ઝાડ ઉપર સુમારે અધશેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઇ 'કાફી', કોઇ 'કાવો' એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ, એ લોકોમાં કાફી પીવાની રીત ઘણી છે. કાફી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે, તેને પહેલાં ઘીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે ચાહે પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાફીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઇ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જાગરણ થાય તો પણ તેના યોગથી અન્નપચન થઇ કંઇ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમાં અહીં કાફી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ ચાહે અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા

લોકોને આહારમાં નિત્ય પીતી કરી પણ હિતકર થનાર નથી, એટલા માટે જરૂર પડે તો કરી । મરીનું સેવન કરવું, નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

૧૧૪. કુંદ (કાગડો.)—(સ૦ હિ૦ કુંદ. ક૦ કુરગી.) કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ગળેલીના વેલા જેવા હોય છે. એને આસો, કાર્તિક માસમાં ફૂલ આવવા લાગે છે. એ ફૂલ રાતમોગરી જેવાં હોય છે એ કિંચિત્ લાલ હોય છે. એનો ગેંદ વૈશાખમાં પક્વ ભર થાય છે. એનો બીજ વાર આવે છે, પરંતુ તે સ્હેજ કમ હોય છે.

૧૧૫. કપફળ.—સ૦ કટફલ મ૦ કુંભા કાયાફળ. હિ૦ કયફર ગ૦ કાયફળ. કમળખ. ક૦ કુષ્ટિવની. કાપેમારા મહાદ. તુ૦ કડવ. મહા૦ મિશ્ર. આવ. ફા૦ દારશીશખાન. અં૦ ઇફ્લવર્ક. લા૦ મિશારિકા સાપીડા (છાલ), મિરેસ્ટિકા મેલેમેરિકા (ફળ), કારેઇ આનોર્ધ (ઝાડ)

કપફળનાં ઝાડ કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તે પતરાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે એનાં ફળ બીલાંની પેઠે ગોળ હોય છે. એમાં પીળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એની છાલના ગુણ સારા થાય છે રાતું કપફળનું ઝાડ ઔષધમાં પણ ઉપયોગી છે. એની છાલને અકરબ કહે છે. કપફળ:—તીખું, ઉષ્ણ, તુરું તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, જ્વર, કફ, મદ, રક્તાતિસાર, યોનિરોગ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ (૧) સાપના વિષ ઉપર:—રાતા કપફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવું ત્યાર કાળી તુળસીનો રસ પાવો. (૨) ઉધરસ ઉપર:—કપફળના ઝાડની છાલનો રસ, મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો. (૩) ક્ષુધા ઉપર:—કાયફળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૪) દમ ઉપર:—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમાં રાબ વાટી પાવી. (૫) ધાતુપરમીયા ઉપર:—કપફળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો (૬) આગ લાગ્યું હોય તો:—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. (૭) મૂર્છા ઉપર:—કપફળ પલી પાવું (૮) અતિસાર ઉપર:—કપફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૯) મસ્તક શૂળ ઉપર:—કપફળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. (૧૦) મુખ શુદ્ધિને માટે:—કપફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી મુખ ધોવું. (૧૧) દંતરોગ ઉપર:—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા, એટલે દંત હલવા બંધ થઈ દંત મજબૂત થાય છે

૧૧૬ કરેલી.—સ૦ કારવલ્લી. મ૦ કાર્લી હિ૦ કરેલા. બ૦ કરલા. તે૦ કરીલા, કારાકાયા. લા૦ મોમોર્ડિકાચારેન્ટિયા. ફ્રા૦ કરિલાઇ૦ ઇં૦ બેમ્બરીમોર્ડિકા

કરેલીના વેલા હોય છે અને જે ફળો આવે છે તેને 'કારેલાં' કહે છે. કરેલાં ઘણું કડવાં હોય છે, તોપણ એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતભર લાંબાં હોય છે. એમાં મોટાં અને ઝીણી, એવી બે જાતિ છે. લઘુ કારેલાં:—અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક સ્વાદુ અને પથ્યકાર છે. તે આમ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. મોટાં કારેલાં:—તિક્ત, કડવાં, અગ્નિદીપક, આધ્માન, ભેદક રુચિકર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્તનાશક છે. તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરુચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ, કોઢરોગ, કફ જ્વર, પ્રમેહ, આધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે (૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો:—કારેલીના પાંદડાંનો રસ આપવો, એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઉલટી ન થાય તો એક દિવસ બે રેચ થઈ પિત્ત નાશ થાય છે. ત્યાર પછી ઘી અને ભાત. (૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ, જીરૂં નાખી આપવો. (૩) રતાંધળાપણા ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમાં સુખ આવે છે. (૪) પારો શરીરમાં ફૂટી નીકળ્યો હોય તો:—કારેલીનાં ફળ પલી પાવાં. (૫) બાળકોને પેટ ચડે છે તે ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ પૈસાભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો, એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઈ પેટ સાફ થશે. (૬) વિષૂચિકા (કોગળી) ઉપર:—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. (૭) રક્તાર્શ ઉપર:—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ આવળ ફૂલોનો રસ

નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. (૮) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાંખી આપવો. (૯) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર: કારેલીનાં પાંદડાં, અરડુસાનાં પાંદડાં, પાકેલાં ખાવાનાં પાન, અને જાયફળીની છાલ, એમનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી, એ સર્વ પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય કરવું. (૧૦) જંતુ ઉપર: કારેલીનાં પાંત્રાંનો અથવા ફળનો રસ આપવો.

૧૧૭. કારવી (કેર કેરડી.)—સં૦ કરીર. ગ૦ નેપ (બ)તી. હિં૦ કરેલ. ક૦ નિષ્પતિગે, નિખટી, મરગચ્ચિગિલ. તૈ૦ કબર, કુરાક. ફા૦ કબાર. ઈં૦ કેપર. લા૦ કેપેરિસસ્વાઇનોઝા.

આ ઝાડ કોકણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ ૭ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં મકરંદ પુષ્કળ હોય છે. તેને લઈ મધમાખો તેનું મધ બનાવે છે. **(૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર:** કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૧૮. કારિંદા. કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંત્રાં કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાનાં પાંત્રાં કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો માંડ જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે, તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે ગાંઠો હોય છે, ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંઠપર ફણગો ફુટી તેના ફાંટા પસરે છે; તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાનાં કારિંદાં લાગે છે. તે વધી સુમારે કેરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સુકાયો એટલે તે લેઇ લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે. અને કડવાની છાલ કુમળાપણામાં ધોળી હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કાંઇ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોકણમાંના રાનમાં ચોમાસામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાફીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, છીલ, કાપટા વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે; તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે. અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે એવી રીત કરે છે કે, તે છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમાં ધોઇ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઇ, તાપમાં સુકવે છે, પછી તેલમાં તળી ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી-શુભ્ર દેખાય છે. **(૧) મુખપાક ઉપર:** કારિંદાનો સુકવેલો પાલો અને કોળાની સુકવેલી છાલ એનું ધુમ્રપાન કરાવવું. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કારિંદા બાફી ઉપલી છાલ કાઢી નાંખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયનું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાના મગજથી બમણા નાંખી તેનું પણ સારૂ મર્દન કરી નાની કેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યાં સુધી સતત ઔષધ આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ અને શરીર પુષ્ટ થશે. **(૩) ઉપદંશ ઉપર:** કડવા કારિંદાનો જમીનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક દિવસનો કંદ લાવી તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાંખવી, પછી સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયનું તાજુ દૂધ પાશેર લેઈ તેમાં ચાર માસા નાખવું, તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજા, અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાંખી આપવું. **(૪) પીડ તથા અતિસાર ઉપર:**—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—કડવું કારિંદુ બાફી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જીરાની ભૂકી, અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાંખી આપવું.

૧૧૯. કારિવણા-(લઘુ બ્રાહ્મી): સં૦ લઘુ-બ્રહ્મી. મ૦ કરિવણા. બ્રહ્મી. એકપાની. હિં૦ બં૦ બ્રહ્મી. ક૦ ઓંદેલગ. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટ્ટુ. ગુ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનવ. ઈં૦ ઈંડિયનપેનિવર્ટ. લા૦ હરપેસ્ટિસમોનિરા.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. અને તે પાણીવાળી જમીનમાં ઘણા મહિના સુધી રહે છે. એ બાગમાં અને ઘેર પણ કુંડામાં વાવે છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંત્રાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે. એ પાંત્રાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાથી મૂળ ફુટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે.

એનાં પાંદડાંની ચટણી પણ કરે છે. બ્રાહ્મી પ્રમાણેજ એના ગુણ હોય છે. (૧) ભમરી આવે છે તે માટે:—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાનનો રસ મસ્તકે ચોળવો. (૨) નાનાં બાળકોના શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીનાં તાજાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, એટલે છોકરાંનું જાડ્ય મટી સર્વ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માંડે છે. (૩) પિત્તાપસ્માર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી, એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું (૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાંદડાંનો રસ, જીરૂં અને ખડીસાકર નાંખી આપવો, અને કુંડી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડું ભીંજાવી ઘડી વાળી મૂકવું. આંખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. (૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગોળો થાય છે તે ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદળની જડનો રસ કાઢી તેમાં સાધારણ ઘી અને સંભરૂં નાંખી ખરલ કરી શરીરે ચોળવું. (૬) સોજા ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાંદડાંનો લેપ કરવો. (૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાંદડાંનો રસ આપવો (૮) બાળકોના તૃષાના આજાર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાંખી આપવો. (૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લેઇ તેમાં મણીજડીનું અથવા આસગંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુંજ મધ નાંખી દરરોજ બે વખત આપતાં જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. (૧૦) શીતળાના આજાર ઉપર:—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૧) બ્રાહ્મીઘૃત:—બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, સેવંડ (પીડાવજ), કઠ, શંખપુષ્પી આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉન્માદથી થએલો ત્રિદોષ, પિશાચબાધા, ગ્રહ ઇત્યાદિ રોગ; વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સઘળા રોગો ઉપર આ ઘીનો ઉપર પણ લેપ કરવો, તેથી કરી કોઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે, અને મગજ શાંત થાય છે. (૧૨) સ્વરભંગ ઉપર:—સારસ્વત ચૂર્ણ।—બ્રાહ્મી, સેવંડ, હરડા, અરડુસો અને પીંપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૨૦. કાળા તલ.—(સં૦ કૃષ્ણતિલ) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી 'કાળા તલ' નામ આપ્યું છે. એને 'ખુરાસણી' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો કુમારે હાથ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે. તે ખાવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. (૧) નેત્રરોગ ઉપર:—કાળા તલનું તાજું તેલ સૂતી વખતે આંખમાં આંજવું.

૧૨૧. કાકમાચી.—સં૦ કાકમાચી. મ૦ કામણી પાંદરી. હિં૦ તે૦ શ્વેતમાવળા.

કાકમાચીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ચિકણાં હોય તેને કાળાં બોર થાય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોય પછી પીળો થાય છે. એ વેલો વધેલ દેખાવે વાડ ઉપર થાય છે. કાકમાચી—રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, રૂક્ષ, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ય, લઘુ, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રુચિકર, સારક અને લઘુ છે, તે કફ, શૂળ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, કોઢ, કંડૂ, હૃદ્રોગ, અતિસાર, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ અને મેદનો નાશ કરે છે. (૧) સુખપ્રસવ થવા માટે:—કાકમાચીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. (૨) પ્રદર ઉપર:—કાકમાચીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવાં. (૩) અવાજ ખુલવા માટે:—કાકમાચી અને પીળી ગલ્ફીનાં પાંદડાં, પીપરીમૂળ અને કોળ, એ સમભાગે લઇ સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં પાકી પીંપરની ભૂકી નાંખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મોમાં રાખી રસ ગળી જવો, એના યોગથી અવાજ ખુલશે. (૪) ઉધરસ ઉપર:—કાકમાચીનાં મૂળ અને લીંબ એકત્ર આપવાં. (૫) અમ્લપિત્ત ઉપર—કાકમાચીનાં મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લેઇ, તેમાં પાકી લીંબની છાલ નાંખી આપવી. (૬) મૂત્રસ્થાનની કડી ઉપર:—કાકમાચીના પત્રો વંટા પાણીમાં ભિંજવી ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી રુચિ પ્રમાણે

આપવું. (૭) ભૂત જ્વર ઉપર: પુષ્યાર્કમાં મોટી શ્વેત કાકમાચીનાં મૂળ લાવવાં, અને તે લાલ સૂતરે હાથે અથવા ગળે, અગર તો મસ્તકે બાંધવાં.

૧૨૨. કાવળો:—ગોમાંતક પ્રાંતમાં માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચું એવું એ ઝાડ થાય છે. તેને આંબલી જેવાં પાંત્રાં હોય લીલા વટાણા જેવડાં જાંબલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૨૩. કાસુંદરો:—સં૦ કાસમર્દ. મ૦ કાસવિંદા. હિં૦ કસોદી, અગૌથ. બં૦ કાલકાસુંદા. ક૦ એલહુરી, અલવરી. તૈ૦ પેડિતાંગેડુ. કસવીંદચેટ્ટુ. મલા૦ પોન્નાવીર. તુ૦ અનેટજંકુ. ઇં૦ રાઉંડ પોટેટ કેશિયા. લા૦ કેશિયાસોફેરા.

આ ઝાડો કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં સાધારણ છે. એને પીળાં ફૂલો આવે છે. અને શીંગો જાડી અને લાંબી આવે છે. આ ઝાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. **કાસુંદરો:**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી, લઘુ અને રૂક્ષ છે. તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષૂચિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ**—કાસ, શ્વાસ અને ઊર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **(૧) દાદર ઉપર:** કાસુંદરાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. અથવા પાલાનો રસ લીંબુના રસમાં મેળવી ચોપડવો. **(૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપર:** કાસુંદરાનાં પાંત્રાંનો કાઢો આપવો. **(૩) સોજા ઉપર:**—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) પારાના ઉતારપર:** કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:** કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:** કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૭) દદ્રુ, કિટિભ, અને કુષ્ઠો ઉપર:**—કાસુંદરાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) ઝેરી ભૂત્રે છે તે ઉપર:** કાસુંદરાનાં પાંત્રાં વાટી ચોપડવાં.

૧૨૪. કાસાળું: સં૦ કાસાળું. મ૦ કાસાળુ, ખંબરે. હિં૦ કાસાળુ. ક૦ બાળરકકાસ.

કાસાળુંમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાતિ છે. કાસાળુંનાં પાંત્રાં અને ડીટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. **કાસાળું:**—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક, તથા રૂચિપ્રદ છે; અને કફ, તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** **(૧) પાઠા ઉપર:**—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) ગાંઠીઓ વાયુ થાય છે તે ઉપર:** કાળા કાસાળુંના કાંદા અને બદરીના વેલાના કાંદા, એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. **(૩) સંધિવાયુ ઉપર:**—કાળા કાસાળુંનું ડીટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ ૭ માસા ગાયના દહીંમાં નાંખી ગરમ કરી પીવો, દિવસ ૭. એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) બદ જલદી ફુટવા માટે:**—જંગલી કાસાળુંના કંદ થંડા પાણીમાં ઘસી તેનાં ટપકાં કરવાં. અને તે સૂકાયા પછી પુનઃ તેજ જગો ઉપર તેજ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં, એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર ટપકાં કરવાં એટલે છિદ્ર થઇ દર્દ નીકળી જશે. **(૫) ઉદરરોગ ઉપર:** કાળા કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી કોપરાના રસમાં નાંખી, થોડા ચોખા નાંખી બાફીને ખીર કરવી. અને તે ગોળ નાંખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળમાર્ગે રેચ થઇ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજીમાં ઘી નાંખી પાવું. મ્હોમાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આંબલીનાં પાણીનાં કોગળા કરવા. **(૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર:** કાળા કાસાળુંનાં ડીટાં અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો. અને પાંચ શેર પર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં અધશેર પર્યંત માલકાંગણીનાં બીયાં વાટી કાલવવાં. પછી તે સર્વે એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે; તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ, એ જગોએ દિવસમાં બેવાર ચોળી ચોળીને જીરવવું. **(૭) પાંડુરોગ ઉપર:** રામફળી કાસાળું લેઈ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. **(૮) જલોદર ઉપર:**—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. **(૯) પડજીભ ફુલવાથી ખાંસી ઉપજે છે તે ઉપર:**—કાસાળુંનાં ડીટાંની ભસ્મ કરી લગાડવી. **(૧૦) અનંતવાત—શિરો-**

રોગ ઉપરઃ—કાળા કાસાજીના કાંત પીસી, તેની પોટલી કરવી, અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો, ને ઉન્હી વારે પોટલીમાંનું ભૂકો ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. (૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપર.—કાસાજીનો કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી, નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં ખીર કરી ખાવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે (૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ—કાસાજીના કાંતની ૨-૪ ગુંજ રાખ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.

૧૨૫. કાળી ખજૂરી.—આ એક કાળા વીંછાની જાતિનું ઝાડ છે. એનાં ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર છે એનાં પાંત્રાં એક ફૂટ લંબાઈના બે ભાગવાળાં છે. એનાં ફૂલ સફેદ રંગનાં અને ગંધથી હોય છે. કાળી ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોય પણ કડવું હોય છે ઉપયોગ (૧) પિત્ત પડવા માટેઃ—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણ આપવું (૨) તાવના યોગે છાતી બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી. (૩) બગલ કરડી હોય તોઃ—કાળી ખજૂરી તેમાં ઘસી લેપ દેવો. (૪) પેટશૂળ ઉપર—કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી.

૧૨૬. કળીવેલ.—કાળીવેલ ઘણું કરી વાડો ઉપર થાય છે. એનાં પાંદનો આકાર કંઈક એરંડાનાં પાંત્રાં જેવો હોય છે. એ પાંત્રાં એરંડાનાં પાંત્રાં કરતાં લાંબાં હોય છે. (૧) અર્કમૂળ, સોજો સ્તનરોગ અને રક્તબાઉ ઉપરઃ—કળીવેલનાં મૂળ થડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) કુરસાન વિષ ઉપરઃ—કળીવેલનાં કુમળાં પાંત્રાં અને રાતા કુબાની છાલ, એનો રસ ઉચિત પ્રમાણે આપવો આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું ઉતાર, કાળી તુળસીનો અથવા રાતા અગસ્તીઆનો રસ આપવો. જેનાથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાંદો ઘસી ચોપડવો. (૩) જૂઓ મરવા માટેઃ—કાળીવેલનાં પાંત્રાના રસમાં કપૂર નાંખી આગ કરી તેમાં પાણી નાંખી ધુંઈ તે મિશ્રણ રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ કેશમાં ચોપડવું ઉપર કળીવેલનાં પાંત્રાં બાંધવાં અને તે ઉપર ચોખ્ખું વસ્ત્ર બાંધવું એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂઓ મરી જાય છે.

૧૨૭ કિજળી.—કિજળીનું ઝાડ મોટું થાય છે એનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે. કિજળીનું લાકડું ઇમારતી કામમાં સારૂં ઉપયોગી છે જીવું-ઉધાઇ વગેરે ખાવે નહિ માટે કિજળીની લાકડી ઘણી કાળ ટકી રહે છે ઉપયોગઃ—(૧) અફીણ ઉપરઃ—કિજળીનાં પાંત્રાનો રસ પાવો (૨) પડકી (કોલેરા) ઉપરઃ—કિજળીનાં પાંત્રાંનો રસ આઠરે પહોર પર્યંત પાવો. (૩) અર્કમૂળ ઉપરઃ—કિજળીનાં પાંત્રાંના રસમાં એરંડનું ઘી નાંખી અને તેમાં સિંધાલુણ ઘસી પ્રતિ દિવસે ચાર પાંચ વાર મનમાં પાડવું (૪) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ—કિજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટકરોગ ઉપરઃ—કિજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી ધરો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૨૮. કાસ (કાંસડો):—સ૦ કાશ્યપ કાસ. હિ૦ કાસ. મ૦ કસઇ કસાઇ ગ૦ કેસે. ક૦ કાલજી, અમિતકુશ. લા૦ સેકેરમ્ સ્પોન્ટેનીઅમ.

કાસને મરાઠીમાં 'કસાઇ' પણ કહે છે. કાસનાં ઘાસના જેવા મોટા હોય છે એનો દોરી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને "કાસે ગવત" એમ પણ કહે છે. એનાં બી આકારે કરવી પ્રમાણે અને મોટાં તથા કાળાં હોય છે કાસઃ—તીખું, શીત, ગૌલ્ય, રુચિકર, બલકારક, મધુર રસ કરનો, પાક સમે મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે. તથા પિત્ત, દાહ મૂત્રકૃચ્છ્ર, શ્રમ, મૂત્રાશ્મરી, રક્તપિત્ત, ક્ષયરોગ, અને પિત્ત રોગનો નાશ કરે છે. (૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ—કાસનાં મૂળનો કાઢો મધ નાંખી આપવો.

૧૨૯. કાળા ઉમરડા (કટ-ઓડો-ઉંબર)—સ૦ કૃષ્ણ-કાક,-ઉદુમ્બરિકા. મ૦ કાળા ઓખાડા, ઘામઉંબર. હિ૦ કઠુંબરી. ગ૦ ઉમ્બર. ક૦ કાડ અત્તિ, કાતિ. તે૦ બોડી, બાઉચેટ્ટ. તા૦ કાટ્ટાતી. દ્રા૦ કાકોદુમ્બરિકા. બંગા૦ કાકડુમર. ફા૦ અંજીરેદસ્તી. અ૦ તમખરી લા૦ ફાઇક્સ હિસ્પિડા.

કાળા ઉમરાનાં ઝાડ ઘણું જ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ ઓરેટીનાં ઝાડ જેવાં હોય એને ફળ પણ ઓરેટીનાં ફળો પ્રમાણેજ આવે છે. ઓરેટીનાં પાંત્રાં ખાંચો હોય છે તેવો આ પાંત્રાને હોતો નથી, અને

પાંત્રાં પણ મોટાં હોય જરા ખડબચડાં હોય છે. આ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. **કાળો ઉંબરો:** શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તુરો, ગ્રાહક તથા ઇંદ્રિયપ્રસાદક છે. અને ત્વગ્દોષ, દમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગતદોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળો:—મીઠાં, તુરાં, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરુ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકર છે અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. એની છાલ: અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—કાળા ઉંબરડાનાં મૂળ અને ધંતૂરાનાં ફળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૨) નળગુદ ઉપર:** કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસાભાર, જીરાની ભૂકી નાંખી પાવો. અને ડુટી ઉપર લેપ કરવો. **(૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર:** કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૪) બદ, ગુમડું, વગેરેને પકવવા માટે:**—કાળા ઉંબરાનાં લીલાં ફળો લાવી બારીક વાટવાં; અને એક વાસણમાં નાંખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું. તથા બીજા એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાંકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાંધતા રહેવું. એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. **(૫) સોજા ઉપર:** કાળા ઉંબરાનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૩૦ કાંકડ. (કરપટા.) સં૦ કર્કટક. મ૦ કાંકડ, કુડક. હિં૦ કાંકડ, ગંગેરૂઆ. ક૦ વાલિગે. લૅ૦ ગેરૂગાપિન્નાટા.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોય તેનાં પાંત્રાં સાધારણ મોટાં અને ફળ લાંબાં હોય છે. કાંકડનું ફળ આંબળા જેવડું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આંબળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી. તેમાં બે ત્રણ નાનાં બિયાં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામાં આવે છે. તે રૂચિકર અને પિત્તશામક છે. એનું અથાણું સારૂં થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. **મોટા કાંકડનાં ફળ:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે, અને રક્તપિત્ત, કફનાં કરનાર, તથા વાતનાશક છે. તે ફળ **પાકવાથી** શીતળ, રૂચિકારક તથા જડ છે, અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **નાના કાંકડનાં ફળ:**—ગ્રાહક, ખાટાં, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, વાતનાશક અને કફ પિત્તકારક છે. **(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર:** કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી બાંધવી. **(૨) આંખમાંનું ફુલ જવા માટે:**—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લંબાઇનો બારીક કકડો તોડી મ્હોંમાં રાખી ફુંક મારવી. અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાંખવો. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—કાંકડના પાલાનો રસ, જીરૂં અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૩૧. કાંચકી. સં૦ તોયપુષ્પી. લતાકરંજ. મ૦ સાગરગોટા, ગજગા. ગજરા. હિં૦ કટુકરંજ. કરંજવા. તા૦ કલારકોડી. તુ૦ ગજ્જગેકાય. ક૦ ગજગ. ગઙુગ. તૈ૦ ગુચ્ચેપિક્કા, કચકાઇ, ગચ્ચા. ફ્રા૦ ખાયહબ્લીશ. અ૦ અક્તમક્ત. ઇં૦ બોંડકનટ. લૅ૦ સિસાલપિનિયા બોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને ન્હાની શિંગો આવે છે. તેમાં કાચકાં હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાચકાં મંદ દેવતામાં શેકી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી. **કાંચકી:** તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે તથા કફ, પિત્તાર્શ, શૂલ, સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ક્ષય, સુવારોગ, અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપર:**—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખાવું. અથવા કાચકાંનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. **(૨) સોજા ઉપર:**—કાંચકીનાં, આકડાનાં અને એરંડાનાં પાંત્રાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. **(૩) ઉપદંશવ્યાધિ ઉપર:**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાંખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપર:** કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો. અથવા કાચકાં અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાંખી ઘીમાં ખરલ કરી

મટાડવું. (૫) વાયુના ગોળા ઉપરઃ—કાચકાં શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમાં ખાવી. (૬) નાના બાળકોની ખાંસી અને કૃમિ ઉપરઃ—કાચકાં, અજમો અને લસણને એકત્ર કુટી ફાકી કરી ખવું. (૭) જ્વર ઉપરઃ—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી, તેમાં હિંગ ને સુંઠ પર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમ જ્વર વિગેરે સઘળા પ્રકારના તાવ ઉપર અનુભવ પામેલી સુખ આપવા વાળું છે. (૮) આમ ઉપરઃ—કાચકાં અર્ધાં કાચાં શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી ખાવું. (૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ અને છે તે ઉપરઃ—કાંચકીના પાનનો રસ ૧ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આઠમે દિવસે કુંવારનું મોરસુ અર્ધો ગોખાભાર, ૭ માસા પાણીમાં નાંખી પાવું; એટલે મળ પીળા દસ્ત થઇ ગાંઠ સાફ થઇ જશે. (૧૦) ઉંચે મતરા થાય છે તે ઉપરઃ—કાંચકીના પાનના રસમાં જીરાની ભૂકી નાંખી પાવી. (૧૧) ભાર ઉપરઃ—કાંચકીનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને આમલીની છાલ એકત્ર કરી ગોમુત્રમાં વાટી ગરમ કરી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. (૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપરઃ—કાચકાં શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું. (૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ મીઠા સાથે ખાવું અને ઉપરથી કોમરનો રેતરો (ભાતના જેવા) ની ભુકી દેવી; એટલે કરોળસ્ત જંતુ પડે.

૧૩૨. કાંજણ.—આ ઝાડ વાડીમાં અથવા વાડીના આંબાઓમાં થાય છે. કાંજણનાં ઝાડ ઘણું કરી મ્હોટાં જેવાંજ થાય છે, પરંતુ તેટલાં ઊંચાં અને જાડાં હોતાં નથી. ફળ આગળના ભાગમાં આવે છે. એને નઝુકતનાં ફૂલ જેવાં નાનાં અને સુવાસિક ફૂલ આવે છે.

૧૩૩ કંટેરી કાંગઃ—રાનમાં એક પ્રકારનો કંટેરી ડમો થાય છે, તે પાંચ છ ગહિના રહે છે. એનાં ઝાડ અર્ધું માથોડું ઉંચું હોય તેને અને મંદ હોય છે. એનું શાક કરે છે, પણ તેનો સ્વાદ સાધારણ હોય છે.

૧૩૪. કાંટાસરીઓ.—સં૦ કુરંટક. મ૦ કોરાંટી. હિં૦ કટશેલા

આ ઝુડઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે; એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના ફૂલના ઉપરાંત રંગથી પીળા, પીળા, ધોળો અને રાતો, એવા ભેદ છે. ફૂલોનો વાસ હોતો નથી. પીળો કાંટાસરીઓઃ—કડવો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતને હિતકારક છે, અને વાતપિત્ત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડુ (ખરજ), વિષ, અને વ્રણનો નાશ કરે છે. રાતો કાંટાસરીઓઃ—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂળ, દમ, અને ઉપરસનો નાશ કરે છે. પીળો કાંટાસરીઓઃ—ઉષ્ણ, કડવો, તુરો તથા અગ્નિદીપક છે અને વાયુ, કફ, કંડુ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. ભૂરો કાંટાસરીઓઃ—તીખો અને વાત, કફ, સોજો, કંડુ, શૂળ, કોઢ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) બાળકોને સળેકમ અને ઉપરસ થાય તોઃ—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. (૨) વીર્ય પતન ઉપરઃ—પીળા કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ છાશ નાંખી આપવો. દિવસ ૭. (૩) પિત્ત ઉપરઃ—કાંટાસરીઆનો, ગળોની ડાળખીનો અને ભોંયરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દુધમાં મેળવી પાવો. (૪) દાંત દુઃખતી હોય તો તે ઉપરઃ—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો અને આકડાનો એકત્ર ખાંડી દાંત નીચે રાખવો. (૫) સ્ત્રીને આર્ત્તવ હોય તો તે ઉપરઃ—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો, જાંબુડીની છાલ અને આવળકાંટીનો કાઢો કરી પ્રમાણ કરવા. (૬) ગર્ભધારણને માટેઃ—કાંટાસરીઆનાં ફૂલો ગાયના ઘીમાં પકવી અનુભવે પાવાં. (૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તોઃ—કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. (૮) દંતકૃમિ ઉપરઃ—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાં ચાવવાં. (૯) વાતરોગ ઉપરઃ—પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠ, એમનો કાઢો કરી તેમાં એરંડેલ મિશ્ર કરી, તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ આખડ ગયું હશે તો તે સારું થશે. (૧૦) સોજા ઉપરઃ—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) વીંછીના ડંશ ઉપરઃ—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ કાંજીની વિમળ ખાણુના નાકમાં પાડવો. (૧૨) મુત્રરોગ ઉપરઃ—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં જીરાનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવો. અથવા કાંટાસરીઆનાં મૂળ વાટી ખાવાં; દિવસ એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પીવો.

૧૩૫. કાંટાવાળા ગોખરૂ: સં૦ વનશૃંગાટક. મ૦ સરાટે. ધાકટેગોખરૂ. હિં૦ છોટેગોખરૂ. ક૦ નેગ્ગિલુ. તૈ૦ ચિરિપાલ્લેરૂ. તા૦ નેરંજીલ. તુ૦ નેગ્ગિલુમુલ્લુ. મલા૦ નેરિનિલ. ફા૦ તુર્રેખારખસ્ક. અ૦ ખફ્લતલ ખારખસ્ક. લા૦ ટ્રિબ્યુલસટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે. એ પાંત્રાંનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરૂને ઘણા કાંટા હોય છે, તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. ખોડા ગોખરૂને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ ખોડા ગોખરૂ જેવાજ છે. **ઉપયોગ: (૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:** ગોખરૂનો ને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પૈસાભાર, ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૨) ગર્ભિણીની ધ્રુપણી ઉપર:** ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬ માસા, ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું. **(૩) શરીરમાં થયેલી ગરમી ઉપર:** ગોખરૂ સાધારણ ખાંડવા, તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી શળોનો કંદ ૭ માસા નાંખવો તથા ૪૦ તોલા પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો અને તેજ ઓષધો શિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાંખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાંદીઓ ઉપર પારસ પીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ, એ ઓષધ આપવું. પથ્ય પાળવું. **(૪) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામ્યાથી શરીરપર ઢીમણાં** ઉઠે છે તે ઉપર:—ગોખરૂ તોલો ૧, કંકોળ ૦। તોલો અને સાકર ૧ તોલો. એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. **(૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમાં શીતળા અને ગોવરૂં એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર:**—ગોખરૂ ઘીમાં તળવા તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લેઇ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરૂની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સાકર નાંખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. **(૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:** ગોખરૂનો છોડ મૂળસુદ્ધાં ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. **(૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર:** ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૪૬. કાંટે શેવતી. (ગુલદાવદી): સં૦ ભદ્રતરૂણી. મ૦ કાંટે-ગુલાબશેવંતી. હિં૦ શેવતી-ગુલાબ. ક૦ ચેંબડે. મુલ્લ. શેવંતીગે.

એને 'ધોળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોઇ એનાં પાંત્રાં પણ ગુલાબનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીના રંગ જેવા ધોળા રંગનાં સફેદ ફુલ આવે છે. આ ઝાડ બગીચામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક, તથા ગુલકંદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. **ધોળી કાંટે શેવતી:**—સારક, શીતળ, હૃદ્ય; શુક્રકર, લઘુ, તુરી, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, તીખટ, કડવી, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; એ ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર, અને દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં પુષ્પ:**—શીતળ તથા વર્ણકર છે અને વાત, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. **રાતી કાંટે શેવતી:**—રક્તવિકૃતિ, વીંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી શેવતી જેવાજ છે.

૧૩૭. કાંડવેલ. સં૦ કાંડીર. મ૦ હિં૦ કાંડવેલ. બં૦ હાડભાંગા. ક૦ મણીગુરબળી. સાંડુબળી. મંગરબળી. તૈ૦ નાલ્લેરૂ. તા૦ આરૂગણી. સાંડુવેરૂ. મલા૦ ચણારપલંડા. ગો૦ સાઠાબળી. લા૦ વિટિસ્ કૉડેંગ્યુલારિસ્.

કાંડવેલ એ થુરીઆ જેવી હોય છે અને તેના કરતાં ઘણી બારીક હોય છે. એને નાનાં નાનાં પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે. કાંડવેલીનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને 'હાડ સંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન, 'હાડસંધિ', એ શબ્દમાં આપેલું છે. **કાંડવેલ સાધારણ:** તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક, અને પિત્તલ છે. તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, શળ, વાયુ અને મલસ્તંભનો નાશ કરે છે. **ચોધારી કાંડવેલ** ભૂતોપદ્રવ

તથા કફનો નાશ કરે છે. અને ઉષ્ણ, આધ્માન વાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧) શરીરમાં ગમેતેથી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપરઃ—કાંકેલ ભરસાળમાં શેકી, પીલી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં ગાયનું ઘી નાખી દિવસ ૭ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય મોળું ખાવું. એથી બળતરા, દાહ, તાપ, ઇત્યાદિ સર્વે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) સ્ત્રીઓના શ્વેતપ્રદર ઉપરઃ—કાંકેલ ભરસાળમાં શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી તથા ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો, અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૩૮. કડાળીઃ—કડિઆળીને 'સારમેળ' પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. કડિઆળીના ઝાડને રંગ પીળો ધોળ હોય છે. કડિઆળીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફુલ લાલ હોય છે. એ ઝાડને ઔષધ પ્રમાણે વસંતઋતુમાં મોહોર આવી ફળો આવે છે. એ વખતે જુનાં પાંદડાં સર્વે ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ જમીન પર પડે છે ત્યારે તે ફાટ ફાટ થાય છે. જેથી બીજ એ ફળમાંની રૂ જેવી ઉડી જાય છે. એની ડાળીઓ મોસમમાં એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કડિઆળીનાં ફૂલોનો રંગ લાલ હોય છે. આ ફૂલો ઝીણાં છે. કડિઆળીના ઝાડને ઘણો ગુંદ આવે છે તે ઉપયોગી છે. તેને 'કતીરા ગુંદ' કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર કર્મભૂમિ માટે કાળ ફળ લખે છે. અને એ છાલ ઉપર કોઈ મંત્ર લખી આપણે જવા માટે મળે નહિ છે. કડિઆળીની છાલ કુટી તેમાંથી રેસા કરે છે. (૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને ઝુંબારણી થાય તો તે ઉપરઃ—કડિઆળીનાં મૂળ, પાંજરાનાં મૂળ, બોરડીનાં મૂળ અને ઉમરાનાં મૂળ, એ સર્વેને ઘસી તે આપવાં. (૨) અતિસાર ઉપરઃ—કડિઆળીની છાલ ઘસી આપવી. (૩) પરમીઓ અને ધાતુવિકાર ઉપરઃ—કડિઆળીની છાલનો, પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો. અથવા કડિઆળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવાં. કડિઆળીનો ગુંદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. (૪) ગરમી, પ્રમેહ, અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ—કતીરા ગુંદ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. (૫) શીળસ અને વાયુ ઉપરઃ—કડિઆળીની છાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું.

૧૩૯. કીડામારીઃ—મ૦ ગિધાન. આ વનસ્પતિ નાનું છે. એને મરાઠીમાં 'ગધાડી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં એ નદીકિનારા પર કાળી જમીનમાં ઘણા ભાગમાં હોય છે. એનાં પાનનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. ઉપયોગઃ—(૧) જનાવરોની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપરઃ—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. (૨) ઠાંસર ઉપર—કીડામારીનાં પાનનો રસ, એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. (૩) ચીક ઉપરઃ—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળી પાવાં. (૪) નાના બાળકોના મળ સાફ થવા માટેઃ—એનાં પાંદડાં કુટીને બાંધવાં (૫) શીતજ્વર અને સંતત જ્વર ઉપરઃ—એનાં પાનનો રસ શરીરે ચોળવો, એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે; અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. (૬) કૃમિ ઉપરઃ—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો. અથવા બીજાના ચૂર્ણની ફાકી આપવી. (૭) સોજા ઉપરઃ—કીડામારી, સમુદ્રફળ, ભાંગરો, અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો.

૧૪૦. કુકરપાલાનો વેલો. (કુકડવેલ):—સં૦ દેવદાલી. મ૦ દેવડાંગરી કરિબ્બિ. હિં૦ સોનૈયા, બંદાલ, ઘઘરબેલ. બિંદાલી. બં૦ દેવતાડ. ઉ૦ બિલ્વકીસ્તુદ. લા૦ લુફાએકિનેટા. ક૦ દેવડાળી. દેવડાંગર. તે૦ ગાનરગંડી.

કુકરપાલાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાન કંટોલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઘણું કરીને જુના વેલાની જમીનમાં ગાંઠ બનેલી હોય છે. કુકરપાલાના ફળનો આકાર કંટોલાના જેવોજ હોય છે અને તે ઉપર તેવાજ કાંટા હોય છે. એ ફળો સુકાયા બાદ ઉપરથી જાળી જેવી જાળી નીકળી જાય છે જેથી તેની રેસાઓ નીકળે છે. એ મજીઠ કરી હોય છે. મરાઠીમાં કુકરપાલાને 'કરિબ્બિ' પણ કહે છે. કુકરપાલાનો વેલોઃ—અતિસાર, ઉષ્ણ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે અને પાંડુ, કફ, દમ, ઉદરરોગ, શૂળવ્યાધિ, કૃમિ, કમળો,

કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરૂચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વેનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ: સારક, કડવાં અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શૂળ, અર્શ અને કમળો, એનાં નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—કુકરપાડો પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઇ પાવો. ઉતાર ઘી. આ ઔષધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. બીજો પ્રકાર: સુકેલા ફળની રેષાઓ એક ગુંજાથી બે ગુંજા પર્યંત પાણીમાં મેળવી, તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. (૨) કમળીના રોગ ઉપર:—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો. અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લેઇ નાકે સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પ્રહરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ કાવળીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. (૪) ગંડમાલા ઉપર:—કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને માણુસના મૂત્રનાં ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. (૫) મધુરા ઉપર: કુકરપાડાની જાળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. (૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર: સિંધવ અને કુકરપાડાનાં બીજ કાંજીમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો. અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદપ્રક્ષાલન કરવું, અને ચૂર્ણ કરી ધુંણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશેજ નહિ. (૭) રાત્રિના તાવ ઉપર:—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૮) પાંડુરોગ ઉપર:—કુકરપાડાનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું, એટલે એક મહિનામાં પાંડુરોગનો નાશ થશે.

૧૪૧. કુબો: (સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ તુંબા. હિં. ગૂમા.) આ ઝાડ નાનાં હોઈ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રા બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો શિવને ચડાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખંડેરોમાં પણ ઉગે છે, એ ગુણમાં ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. કુબો: રૂચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર, મીઠો, સારક, રૂક્ષ, ગુરૂ, ખારો તથા વાત પિત્તકર છે અને વાત, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ, સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. એનાં પાંત્રાં:—સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, ગુરૂ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેહ, તાવ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—કુબાનાં પાંત્રાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૨) પીડ અને નળ ફુલે તે ઉપર:—કુબાનાં પાંત્રાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાંખી પાવો. (૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:—કુબાનો અંગરસ મધ નાંખી શક્તિ પ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:—કુબાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર, અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવું. (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:—કુબાના રસનું અંજન કરવું. (૬) કમળીના રોગ ઉપર: કુબાના રસનું કિંવા કુબાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૭) સોજા ઉપર:—કુબો અને કડવો લીમડો એનાં પાંત્રાં પાણીમાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. (૮) આધાશીશી ઉપર:—કુબાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૪૨. કુબી:—(સં. પેલી.) એ ભાજી યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહિંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે. કુબીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેનો ગઠ્ઠો થાય છે તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **કોબી** કે **કુબી:**—જેને કંદ થાય છે. તે મધુર, રૂક્ષ, સ્વચ્છ, શીતલ, ભેદક, ગ્રાહક, રૂચિકર તથા ગુરૂ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. **કુબી,** જેના પાંત્રાંનો ગઠ્ઠો થાય છે તે-મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય અને વાતકર છે; તે કફ, પિત્ત, જ્વર પ્રમેહ, કોઢ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૪૩. કુરકુલા: કુરકુલા ઉકરડામાં અને ભીની જમીનમાં થનારા રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઉંચાઇ વેંત કરતાં વધારે થતી નથી. પાંત્રાં, કારંદાનાં પાંત્રાં જેવાં હોઇ ગોળ અને ઘણાં

ન્હાનાં હોય છે. કુરડુવાનું એકજ બીતરૂ ઉપર આવે છે એટલે તેને ડાંખળું તોડી ભરે છે. એનું શાક ભાજી જેવું, પરંતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે. એમાં ભાજીની દાળ નાંખવી જોઈએ.

૧૪૪. કુરડૂ (લાંબડી):—સં૦ શુરડી શિતિવાર. મ૦ કુરડૂ. હિં૦ સિરિઆરી. ગં૦ શુનિશાક. તેલંગુ૦ ક૦ કિરૂ. ખડકતીરા. મા૦ ઉતારડા. તે૦ કુરડગેર કૂ. લા૦ સિલોસિયા, આરજેન્ટિયા.

આ ભાજી પીળા માઠ જેવી છે. પરંતુ તે રાનભાજી હોવાથી, કોઈ વાવતું નથી. ચોમાસામાં એ પોતાની મેળે ઉગે છે. એની ઉંચાઈ સુમારે ૨ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં પાતળાં હોય છે અને બી ચળક જેવાં આવે છે. એના છોડ ઉપર પીળા રંગનાં ફુમતાં આવે છે. તેમાં એનાં બી હોય છે. એ બી કાળાં છે. રાતી જાતિનાં ફૂલો જે કુરડૂ ઉપર આવે છે, તેને "દેવ કુરડૂ" કહે છે. કુરડૂ:—તૂર, શીતળ, ઉષ્ણ તેમજ રસાયન છે. અને મેધા તથા રુચિને કરનાર, શીત, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, અવિદાહી, લઘું, સ્વાદુ, લઘુ, અને પથ્ય છે. તે ત્રિદોષ જ્વર, મેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કોઢ, ભ્રમ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. દેવ કુરડૂ:—શીત તથા પથ્ય છે. અને મૂત્રરોગ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મુતરબંધ (પથરી) અને મૂત્રાઘાત ઉપર:—કુરડૂનાં બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર કરી આપવું. મૂત્ર બંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે ત્રણ વાર આપવું એટલે મૂત્ર છૂટશે. (૨) ઉધરસ અને આંબા ઉપર ઉતાર:—કુરડૂનાં મૂળ કંઈ પાણીમાં ઘસી તે શક્તિ અનુસાર પાવું. (૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—અગ સાથે કુરડૂનાં બી ખાંડી પાવાં.

૧૪૫. કુલિત્થ. (કળથી):—સં૦ કુલિત્થ. મ૦ કુળીથ, કુળથે. હિં૦ કુલથી. બં૦ કુલંથ, કલાઈ કળથી. ક૦ હુલ-હુરુ. તુ૦ કુરુ. તા૦ કોળુ. મલા૦ મુતિરા. પો૦ કુલિથ. ફા૦ ગિલ્મુખ. હિંદી અંગ્રેજી કલ્લગ્રામ-વગેરે. ઇ૦ હોર્સગ્રામ. લા૦ ડોલિકોસ-બાઈફ્લોરસ.

જેમ તુવેર ધાન્યમાં હલકી જાતનું ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિદલ. ધાન્યમાં કુલત્થ છે. એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. એના છોડ ન્હાનાં હોય છે, એની ઉંચાઈ એક હાથને સુમારે થાય છે. એ થાકની આકૃતિ અને પાંદડાં ઘણુંક અડદનાં પાંદડાંને મળતાં આવે છે. એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે. કુલિત્થનો રંગ રાતો હોય છે. જવલ્લે કોઈ કાળા અને પીળા રંગની પણ કુલિત્થ થાય છે. કુલિત્થ ઘોડા અને દૂઝણાં ઢોરોને ખાવા અપાય છે. કુલિત્થને ઉકાળી, તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'કાટ' કહે છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે. કુલિત્થ:—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, ગ્રાહક, પરસેવો ઉત્પન્ન કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટું, તીખું તથા વિદાહી છે; અને કફ, વાત, અશ્મરી, હિક્કારોગ, પીનસ, આનાહ, શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુનો વિકાર દૂર થવાને:—કુલિત્થનો કાઢો કરી પાવો, એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી. (૨) બંધકોશ ઉપર:—કુલિત્થ અને મરીનો કાઢો પાવો. (૩) અતિસાર ઉપર:—કુલિત્થનાં પાંદડાં કૂટી તેનો રસ તોલો ૧ અને અફીણ ,

૦ા તોલો, એ એકત્ર કરી સિરકામાં ત્રણ વેળા પાવો. (૪) પરસેવો બંધ થવા માટે:—શેકેલા કુલિત્થનો લોટ શરીરે ચોળવો. (૫) ઉદરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—પાશેર કુલિત્થ બાફી તેમાં પાંચ શિવાયનાં કદમ કરી નાંખવા અને તે અર્ધ પ્રત્યેક દિવસે પાવો. (૬) શૂળ ઉપર:—કુલિત્થનો કાઢો કરી હિંગ, નીલોથ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર:—કુલિત્થનો કાઢો, ઉન્નાબનું ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માસા નાંખી પાવો.

૧૪૬. કુવા:—આ ઝાડને નાળિયેરીનું ઝાડ એમ પણ કહે છે. એ ઝાડો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી વધુ ઉંચા થતાં નથી, ફક્ત એ ૫૦-૬૦ હાથ ઉંચું થાય છે; અને ૨-૨ાા હાથ પહોળું હોય છે તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ ઝાડનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની રોપણી કરે છે. ગોમાંતક અને કનડામાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાળની ઝૂમી જેવાં ઘણાં ફૂલો આવે છે. એટલે એને 'નાળિયેરીનું ઝાડ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ગોળવાથી

તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે; એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૭. કુસર. સં૦ અ૦ માધવી. હિં૦ મોતિયા. ક૦ ઇંદ્રિગોચે. ઈં૦ કલસ્ટર્ડ હિપ્ટેજ. લા૦ હિપ્ટેજ મેડેબ્લોટા.

કુસરીના વેલાને 'કસ્તુરી મોગરો'-'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે. તથા ફૂલો ધોળાં-શુભ્ર હોઇ મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે. ફૂલોની બાહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલો ખીલે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **માધવી:** તીખી, કડવી, તુરી, મહ્ગંધિ, મધુર, શીતલ, તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કાસ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **આંબોઇ ટળી હોય તો:** કુસરીના પાલાના બે પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ઘી નાંખી પાવું. દિવસ ત્રણ. (૨) **કફ વિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:** કુસરીનાં પાંત્રાં સાત લઇ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા, અને રાતી હસાણીની છાલ ચાર માસા, એ સર્વ એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું. અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પાવાથી, ઉલટી કિંવા રેચ થઇ વિકાર શમી જાય છે. (૩) **બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—કુસરીનું પાંતરૂં અર્ધું, રાતા અગથીયાનાં પાંત્રાં ચાર, અને મરીના દાણા બે, વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં અડદની દાળ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાંખી ચાટણ કરી આપવું.

૧૪૮. કુવાંર. સં૦ કુમારી. ગૃહકન્યા. મ૦ કોરફડ. કો૦ કુવારકાંડે. હિં૦ ઘી ગુવાંર. કુવારપઠ્ઠા. [illegible]૦ ધૃતકુમારી. ક૦ લોઇસર. કટાલિગિડ. તા૦ કટ્ટાલે. તૈ૦ કાલાબાંડા. પિન્નગોરિંટકલવંદ. વિરજાજીતોગે. તુ૦ [illegible]ાલિસરા. મલા૦ કટ્ટાવાલા. ફા૦ દરખતેસિન્ન. અ૦ સુસબર. ઇં૦ બાર્બેડોઝ આલોઝ. લા૦ આલોઇ બાર્બેડેન્સ.

કુવાંર હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાઠાં જાડાં હોઇ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે. તે [illegible]ણો કડવો હોય છે. એ પાઠું અંગારામાં શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાંખી નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુવાંરને કાર્તિક-માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાંથી દાંડા ફુટી ઉપર તોરા આવે છે. એ દાંડાને મરાઠીમાં 'શેલારે' કહે છે. એ છોલી એનું શાક કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેના તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ ભાજી ફરમાશી હોઇ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુવાંરનું અથાણું કરે છે. કુવાંરના ઉપરનાં પાંદડાં સુકાય કે અંદરથી નવાં પાંદડાં ફુટી એ વનસ્પતિ હમેશાં તાજી રહે છે. એ વનસ્પતિમાં મોટો ચમત્કાર છે. એનાં ડીટાંમાંથી અંકુર ફૂટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુવાંરનાં મોટાં વનો હોય છે. કુવાંરના રસમાંથી "યેળીયો" એટલે 'કાળો બોળ' તૈયાર કરે છે. **એ બોળ:** સારક તથા રેચક છે અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુવાંર:** શીતળ, કડવી, મદગંધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે અને વિષદોષ, કફ, પિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોડ, ગુલ્મવાત, યકૃત, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **ફલ:** ગુરૂ છે. તે વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ. (૧) **વિષમજ્વર ઉપર:**—કુવાંરનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લેઈ તે કોકરવર્ણા પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોધણ થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૨) **પથરી અને અપચી ઉપર:** કુવાંરના રસમાં હળદર નાંખી પાવી. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—કુવાંર અંગારામાં શેકી તેનો રસ અને અરડુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં પીંપર અને લવીંગની ભૂકી નાંખી તે પાવું. (૪) **કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—કુવાંરનો ગર્ભ મધ અથવા સિંધવ, અને હળદર નાંખી આપવો. (૫) **આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:** કુવાંરનું પાઠું ચીરી તે પાણીમાં ધોઇ, તે પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું, અથવા કુવાંર અને ચિત્રાનાં પાંત્રાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૬) **સ્તનરોગ ઉપર;**—કુવાંરનો કાંદો ઘસી તેમાં હળદરની ભૂકી નાંખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. (૭) **વાય ફરડયો હોય તો**—કુવાંરનું પાઠું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. (૮) **અંગમાં જામેલી ગરમી,**

પ્રમેહ, કફી, હાડીયો તાવ અને શ્વાસનો ઉપર:—કુંવારના પાઠાના રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લેઈ તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજ અને મરીની ભૂકી બે ગુંજ પર્યંત નાંખી તે પાવું. (૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો; એટલે તરિત દાહ શમન થાય છે. અથવા કુંવારનો ગર્ભ કપડામાં નાંખી ગાળી લઇ, તે ગર્ભમાં ચીકણું પાણી નાંખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. (૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે:—કુંવારનો ગર્ભ સોમલમાં ઘસી લિંગમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું. (૧૧) કુંવારનો પાક:—કુંવારનો ગર્ભ [illegible] પ્રયોગ કરવો. વળી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર પ્રકૃતિની શરદી, અમ્લપિત્ત તથા કફીનો નાશ થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. (૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:—કુંવારનો ગર્ભ ઉભી બાજુએ કાન ઉપર રાખવો, અને વઘમાળ કરેલું થોડું નવું પાણી કાનમાં નાખવું. (૧૩) કમળી ઉપર:—કુંવારના મૂળનો રસ કરી તેમાં ઘી નાંખી નસ્ય કરવું. એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળાનો નાશ થશે. (૧૪) ભાર ઉપર:—ગાયના ગોળ અને હિમખાતી એકત્ર કરી તે પાવું.

૧૪૭ કુંવાડીઓ.—સં॰ ચક્રમર્દ. મ॰ તરોટા, કર્ણાટ॰ હિં॰ પવાડ—ર, ચાકવડ. ગં॰ ચાકુંદા, ચાકકાયા. ફા॰ ચરીક, કુસવળિ, તખમે. તે॰ તારગમુ. તમિલિશ. તા॰ તગરે બિંજ. પુ॰ વંજી અ॰ તાર. ગો॰ ટેકિલે. ફા॰ સંઝર, વેલા. હિ॰ ઓબ્ટયુસીના કેસીયા. લા॰ કેસીઆરા.

જંગલી જગામાં કુંવાડીઓ એ જગપ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડ્યાને પછી દિવસ પર્યંત કુંવાડીઓ વાપરવાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ સુમારે કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફુલો આવે છે. બારીક શિંગો આવે છે. એ શિંગોમાં મેથીના જેવાં બિયાં આવે છે. ગરીબ લોક કુંવાડીઆની ભાજી ઉપરજ પ્રત્યેક દિવસ ગુજારે છે. કુંવાડીઓ—મીઠો, રૂક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ, તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, ખરજ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશૂળ, વ્રણ, મેદરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરુચિ, તાવ, શ્વાસ-ખાંસી-સ્તંભ, મેદ તથા ઉદરશનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, અને કફ, ખરજ, દમ, ઉદરશ, કોઢ, વિષ ગોળો, શૂળ, અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાનની ભાજી—લઘુ, પિત્તકર, ખારી, તેમજ ઉષ્ણ છે. અને કફ, વાયુ, દરાજ, ખરજ, પ્રમેહ, કંડુ, ઉદરશ અને દમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં (૨) કાળપુળી (પામ) ઉપર:—લીલા કુંવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ખવડાવો. (૩) દાદર ઉપર:—કુંવાડીઆના પાનનો રસ, લીંબુના રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. (૪) ચીમરોગ એટલે જલંધર ઉપર:—કુંવાડીઆના મૂળ ઉકાળી પ્રાશન કરવો. (૫) પુરુષને ખાટી તથા ઝરમાં ગરમી થઇ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળ લાવી ધોઇ સ્વચ્છ કરી સુકવવાં અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી રાખવી. પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમાં એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઇ શક્તિ પણ વધે છે. (૬) આધાશીશી ઉપર:—કુંવાડીઆનાં બી છાશમાં વાટી લેપ કરવો. (૭) ખરજવા ઉપર:—કુંવાડીઆનાં બીમાં ૧ ભાગ, આમળાં ૪ ભાગ અને ગાજરનાં બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ ખાટામાં વાટી ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ ઔષધ લગાવ્યા ન કીધું હોય તો બરોબર ઉપયોગમાં આવે છે. (૮) મધુપ્રમેહ ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળનો ક્વાથ પાવો. (૯) ગળ ફૂટવા માટે:—કુંવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની પોટલી કરી ગળ ઉપર બેસાડવી, એ પ્રમાણે એક વખતે તાજી પોટલી બેસાડવી; એટલે ગળ ફુટે છે. (૧૦) વાતવ્યાધિ કિંવા રોગોને કષ્ટ પડતા હોય તે ઉપર:—કુંવાડીઆના પાનનો રસ કરી તેમાં ટોપીન નાંખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યંત લઇ, બન્નેની ભૂકી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાયુપ્રકોપ હોય તો રસ અને ઔષધો લેવાં. રોગોને અમુકથી શેર પર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો લેવાં. (૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:—કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં ફાકવું પાવું.

૧૫૦. ફુળઇ:—(સં૦ સુવવી, મ૦ ફોડણી.) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાનમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાતી માટીની જમીનમાં અને ડુંગરી પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ધોળા હોઈ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. ફુળઇની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પેડેલાં મીઠું લગાવી ખુબ મસળી પાણી કાઢી નાંખીને પછી વઘારે છે. ફુળઇ: શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરૂ છે.

૧૫૧. કેતકી:—ઘાપારીનાં પાંત્રાં જેવાંજ કેતકીનાં પાંત્રાં હોય છે, પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં હોય છે. એ પાંત્રાંને છેડે કરવતી જેવા કાંટા હોય છે. એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે. કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે. તે મજબુત હોય છે. કેતકીનાં પાંત્રાંના મધ્ય ભાગમાંથી ઉભી અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અબદાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઇ "ધાયાળ" કહે છે. **ઉપયોગ: (૧) કંડૂ ઉપર:**—કેતકીનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણુ ચોળી ઠંડા પાણી વડે સ્નાન કરવું. **(૨) મુસળ્યા રોગ ઉપર:**—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૫૨. કેસર:—સં૦ કેસર. બં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ ગો૦ કુકમ. કેશર. હિં૦ કેસર. તે૦ કુંકમપુવુ ફા૦ લરકીમાસ. અ૦ જાફરાન, કુરકુમ. ઇં૦ સેફ્રન. લા૦ ક્રૉસિસ્ટઞ્મેટા, ક્રોસસસેટિવસ.

કેસર નેપાળ અને ઇગ્લાંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. તેના કાંદા બબ્બે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બેત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલો આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીયો હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ **કેસર.** કેસરનો રંગ રાતો હોઇ તંતુ લાંબા હોય તો તે ઉચ્ચ પ્રતીનું છે, એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ ઉપર રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને ઔષધના કામમાં આવેછે. **કેસર:**—સુગંધી, કડવું, તીખું, રૂચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાંતિકર, તુરૂ તથા સ્નિગ્ધ છે અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકશૂલ, વિષ, ઉલટી, વ્રણ, વ્યંગ, કૃમ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ (૧) રક્તપિત્ત ઉપર:**—બકરીના દૂધમાં કેસર શીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. **(૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:** મધ સાથે કેસર ખાવું. **(૩) પીનસ રોગ ઉપર:** કેસર ઘીમાં ખલી નસ્ય આપવું. **(૪) આધાશીશી ઉપર:** કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુંઘવું. **(૫) મોડશી ઉપર:** કેસર લીમડાના રસમાં આપવું. **(૬) મૃત્તિકા જન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર:** કેસર, જેઠીમધ, પીપર, અને નસોતરનો કાઢો કરી, તેના ૪ પુટ માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. **(૭) મસ્તક રોગ ઉપર:**—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેને નાકે સુંઘવું. **(૮) અહિરા ઉપર:**—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. **(૯) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે પાણીમાં કેસર શીજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાંખી હલાવી પીવું. **(૧૦) ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર:** જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. **(૧૧) કૃમિ ઉપર:**—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. **(૧૨) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પીડ ઉપર:**—ગાયનું માંખણ (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી), કેસર બે માસા નાંખી ૧ તોલો આપવું.

૧૫૩. કેવડાનું ઝાડ:—સં૦ કેતકી. મ૦ કેવડા. હિં૦ કેવરા-ડા, ગગનધૂલ. ક૦ બિળેકેદગે-મુડીગે. તે૦ સુગલીપુવુ. ગાગંજી. કેતકી. તા૦ કેદ્ગે. તુ૦ કેદઈ. મુંદેઇ. મલા૦ કેતા, કેતકી. ગો૦ કેદઇ, ગોડઇ. ફા૦ કરજ. અ૦ કાદી. લા૦ પેંડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ.

કેવડાનું ઝાડ બે માથોડાં ઉચું વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટા થાય છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ધાડાં હોય છે. એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળીને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે,

અને તેનાં પાંદડાં પણ કુંભાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાનો બહાર હોય છે. કેતકી, માઘ અને ફાગણ એ મહિનામાં થાય છે. પીળા કેવડા બારેમાસ થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કનોજમાં આ ઝાડનાં ખાંડણી ભરીઓ અને રોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે; તે પણ સુવાસિક હોય છે. કેવડાનાં ફૂલોમાં કરેલી કાથાની ગોળીઓ પણ સુવાસિક હોય છે. કેવડાની અંદર જે ખાખર હોય છે તેનું ચાક કરે છે. શ્વેતકેતકી:—તીખી, મીઠી, કડવી, તેમજ લઘુ છે; અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં ફૂલ:—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કંઠિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશના દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. તેનું કેશર, વિષનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. એનાં ફળ:—મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. સુવર્ણકેતકી:—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે; અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. એના કેશરાઃ—અતિ ઠંડાં, દેહને દૃઢ કરનાર, તીખાં, મધુર તથા રસાયન છે અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. એના મૂળના અને કેશરના ગુણ:—શ્વેતકેતકીનાં મૂળ અને કેશરના ગુણ જેવાજ છે. ઉપયોગ—(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાંખી પાવાં. (૨) અપસ્માર ઉપર:—કેવડાનાં કુમળાં ઉપલી બાજુ અને કેતકીનાં ફૂલ, સમભાગ લઈ એકત્ર ખાંડવાં, અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેઠે સુંઘવું. (૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુખે છે તે ઉપર:—કેવડાનું પાણી અને પીળું ચંદન ઘસી એક કાગળની ગાળણીમાં નાંખી તે ગાળણીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીંટી તે ગાળણી ઉપરાઉપરી હવાની સુંઘતાં જવું; એટલે કપાળ દુખતું મટશે. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—કેતકીનાં મૂળ વાટી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર:—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં જીરૂં વાટી સાકર નાંખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવે. પથ્ય—છાશ અને ભાત ખીચડી વગેરે. (૬) કંઠરોગ ઉપર:—કેવડાની ભાજીની ખીચડી કરી ખાવી; એટલે કંઠરોગાદિ રોગ દૂર થાય છે. (૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ ઉપર:—કેવડાના મૂળનો રસ પાવો.

૧૫૪. કેસરી (પીળો) ઝાંપો:—સં૦ સુવર્ણ ઝાંપ. મ૦ સોનઝાંપ. હિં૦ ઝાંપા. ક૦ ઝાંપે. તે૦ ઝાંપાગીપુવ્વુ. ઝાંપાસુ. તા૦ ઝાંગાં. ગુ૦ ઝપેરા-મારા. મલ૦ ઝાંપાં. ગો૦ ઝાંપારા લા૦ મિચેલિયાચંપા.

આ ઝાડ પણ મોટું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલો પીળાં હોય છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણાં સુંદર હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે. તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં તે ભળી તે હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું પણ કઠિણ હોય છે. કેસરીયા ઝાંપો:—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, રુક્ષ, લઘુ, સુગંધિ તથા ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે; અને કફ, પિત્ત, કંઠ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત ડોઢ, ત્રિ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ (૧) પ્રદર ઉપર:—પીળા ઝાંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. (૨) બાળકની બરવણી ઉપર:—પાનના રસમાં કેસરીયા ઝાંપાના ફૂલમંજરીની કળી અને ગુડ કરી સાકરભાર નાંખી તે પાવો. (૩) વિષમ જ્વર ઉપર:—કેસરીયા ઝાંપાનાં પત્રોનો કાઢો પાવો.

૧૫૫. કેળ:—સં૦ કદલી. રંભા. મ૦ કેળ. હિં૦ કેલા. ક૦ બાળી. તા૦ વાળૈ. ગુ૦ બાળે. મલ૦ વાળા. તે૦ અરટ્ટી. અરટિચેટ્ટુ. ચાચરી. શા૦ મોઝ. અ૦ તના. ઇં૦ પ્લાન્ટેન. લા૦ મુસાસેપિયેંટ.

કેળની ક્યારી પણ કરી સર્વ દેશમાં થાય છે. એની ગાંઠમાંથી જે રોપા ફૂટે છે તે કરી બીજે સ્થળે વાવે છે; એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળાની લગભગ વીસ જાતિ છે. ગોમાંતક, કર્ણાટક અને વસઈ, એ પ્રાંતમાં કેળનો પાક ઘણો થાય છે. વસઈ પ્રાંતમાંના આગાશી ગામમાં કેળને રોપ્યા પછી તે ચારે વરસે ફળે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળ પોતાની મેળે થાય છે તેને 'વગડાઉ કેળ' કહે છે. કાચાં કેળાંનું ને કેળાંઓનું શાક થાય છે. ચોથાની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સુતાર રંગનાર રંગરેજ અને આતશી ધોબી એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પાકાં કેળાંનું શરબત સારૂં થાય છે. કેળના ગોળે હકિમોને પાણી

ચઢાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંત્રાંના દાંડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે; કોકણમાં ધોબી લોક સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં જે ગરીબ લોકોને 'મલમ એ પદાર્થ શું છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો; તે લોક કેળની અંદરના રસની, મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી ગારે છે અને તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાંનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળાં કોઈ ખાતું નથી. તેનાં કાચાં કેળાંનું, કેળદોડાનું શાક કરે છે, અને પાંત્રાં પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે. **કેળ:** શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે. અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલાં કેળાં:**—બળકર, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે, અને માંસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે. એ તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવો માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. **કેળદોડા** સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરા, ગુરૂ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે. અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **કદલીસાર:** (કેળમાંનો ગાભો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરૂ તથા શીત છે; અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **કદલીકંદ:**—રૂક્ષ, વાતલ, તુરા, ગુરૂ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાંદ્ય કરે છે. અને કર્ણશૂલ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોઢને નાશ કરે છે. **કેળનું પાણી:** શીતલ અને ગ્રાહક છે. અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ કેળ:**—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રૂચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:** તુરાં, મધુર અને ગુરૂ છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર:** કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો. **(૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:** પાકેલા વગડાઉ કેળાનાં બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. **(૩) શ્વાસ ઉપર:**—કેળાંની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું, પ્રાતઃકાળે તે કેવળ ધીમા તાપ ઉપર શેકી ખાવું; એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. **(૪) સુખપ્રસૂતિ થવા માટે:**—કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાંખવો. **(૫) હેડકી ઉપર:**—રાનકેળનાં પાંત્રાંની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક, એકત્ર કરી પાવું. **(૬) સોજા ઉપર:** ઘઉંની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવાં. **(૭) સોમલના વિષ ઉપર:**—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. **(૮) જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:** પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદયપૂર્વે ખાવાં. **(૯) કામિણી ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. **(૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર:** કેળાં ઘી સાથે ખાવાં; અથવા કેળના સારનું પાણી કાઢી પીવું. **(૧૧) ધુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં, આંમળાનો રસ અને સાકર બે ભાગ એકત્ર કરી પાવું. **(૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:** ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાંખી પાવો. **(૧૩) દાહ શમન થવા માટે:**—કેળનાં અને કમળનાં પાંત્રાં ઉપર સુઇ રહેવું. **(૧૪) બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કેળ દોડામાંહેના જે બારીક ફણગા (બાળકેળ) ગરી પડે છે. તે બારીક વાટી રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી ૭ માસા પર્યંત એ ક્રમપ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો; એટલે વાત વગેરે જલદી શમે છે. **(૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—વગડાઉ કેળનાં બીયાં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધમાં પાવું. **(૧૬) મૂત્રાઘાત ઉપર એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:**—કેળનું પાણી ૪–૫ તોલા લેઈ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે, કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઈ પેટમાં ગયેલ ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણું જલદી નીકળી જાય

છે અને તે મોઢાથી લાળ મોકળું થાય છે તથા પેશાબ છૂટે છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને તો મહોળ જલદી લાગુ પડે છે. (૧૭) પેશાબમાં ધાતુ જતી હોય તે ઉપર અને ધાતુવિકાર ઉપરઃ—જાંબુ એક કેળું આખો તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધથી કોઈને ટાઢી આવે એવું જણાય તો એલચીના મધનાં ૪ દીર્ઘ નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. (૧૮) છોકરાના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તોઃ—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને પીપળાની છાલ તોલો ૧ નાંખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. (૧૯) પિત્તરોગ ઉપરઃ—પાકાં કેળાં અને ઘી ખાવું. (૨૦) છોકરાના મૂત્રાવરોધ ઉપરઃ—કેળનું પાણી એક શેર પર્યંત કાઢી તેમાં શેર એક તોલો ઘસવો અને પીવું મીઠું અને ખરીની ભૂકી ૪ ચણોઠીભાર નાંખી પાવું. (૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તોઃ—એલચીદાણા ખાવા. (૨૨) કેળું જલદી પકાવવા માટેઃ—કુમળો થાંભ ૫-૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાંખ્યા પછી તેને ખીલાવી ખાડું પાડી તેમાં એલચીની ભૂકી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે છે. વધારે કેળાં ખાઈ ને પીઠી એલચીદાણાની ભૂકી નાંખી તો તે કેળાંથી નાશ થાય છે, એવો એલચીદાણામાં ગુણ છે. (૨૩) કુપણી (પ્રદર) ઉપરઃ—કેળનાં પાંદાં બાળી ખાંડી તેની ભૂકીમાં ખીર કરી ને ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૪) ઉલટી ઉપરઃ—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. (૨૫) શરીરમાં જમીથી ગરમી અને પ્રમેહ ઉપરઃ—કેળનો ગાભો તડકામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી, તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૧૫૪. કોકમ.—સં૦ રક્તપૂરક, વૃક્ષામ્લ, મ૦ આમસુલ. કો૦ કોકમ, રાતાંબા. હિં૦ વિષાંબિલ. મહાદ. ક૦ તિતિડીક. ગોવે, મરગિન, ફુગીમરડ. બં૦ મહાદ. તૈ૦ કાચમ્પા. રી૦ બિરાંબોલ. તુ૦ પુનર્પુળી. મો૦ બિરંડ. ઈ૦ કોકમ, બટર ટ્રી. લૅ૦ ગારસિનિયા પરપુરીઆ.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે કોકણ, અને કર્ણાટક દેશમાં ઘણું થાય છે. એનાં ફળોને ‘કોકમ’ કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો મગજ ખવાય છે, અને અંદર પાણી હોય છે, તે કાઢી પીએ છે. એનાં બિયાંમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે ઘીના જેવું અને ધોળું થાય છે; તે ખાવાના તથા ઔષધીના કામમાં આવે છે. એને ‘બિરંડેલ’ અથવા ‘કોકમનું તેલ’ કહે છે. ગોમાંતક અને માલવણ પ્રાંતોમાંથી સેંકડો ખાંડી કોકમ બહાર દેશાવર જાય છે. રાતાંબા ઉપરની છાલ સૂકવી તેનાં કોકમ કરે છે. એ આમલી કરતાં પથ્યકારક છે. એની કઢી અને ચટણી થાય છે. કાચાં ફળઃ—તુરાં, રુચિકારક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, કફ, વાતહર તથા તીખાં છે. અને વાતોદર, મળ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તેનાં પાકાં ફળોઃ—મધુર, રુચ્ય, ગ્રાહક, તીખાં, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણ, ગુલ્મ, મળ, કૃમિ, હૃદ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. એ ફળના ગુણો ઘણુ ઉપર પ્રમાણેજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) હાથ ફૂલવું હોય તે ઉપરઃ—કોકમના ઝાડનો પાલો વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. (૨) રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપરઃ—વાયુના ઉપદ્રવ વિના કોઈ પણ કારણથી રક્તયુક્ત આમાંશ થાય છે તે ઉપર એની, કુંપળો કેળનાં થાંભ પાંદડાંમાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં મેળવી ને દૂધ વધુ જલદીથી પી જવું. અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે કઢી ચાર પહોર ખાવું. એ પ્રયોગ વેળા ને તેવા પાવું. (૩) શીતપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપરઃ—કોકમના પાણીમાં જીરું અને ખાંડ નાંખી પાકેર પાવું. (૪) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—કોકમ, એલચી અને સાકર એની ચટણી કરી ખાવી. (૫) ટાઢીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપરઃ—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૬) હાથનાં અને પગનાં તળીયાંમાં દાહ થતો હોય તોઃ—કોકમનું તેલ ચોળવું. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—કોકમની પંચોર ત્રણ ભાગ, બિલામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તે ૧૦ માસા ખાવું એટલે બાદીના અને મસાના બધા નાશ પામશે. (૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તોઃ—કોકમનો કાઢો પાવો. (૯) મૂળવ્યાધિની વધી આગ પડતી હોય તોઃ—કોકમના તેલમાં અફીણ મેળવી લેપ કરવો.

૧૫૭. કોઠી. સં૦ કપિત્થ. મ૦ કવઠ. હિં૦ કૈથ, કબીટ. બં૦ કયેતબેલ. ક૦ બેલ્લ, બેલડા. તૈ૦ એલાગાકાયા.

કોઠીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. તે ગોળ, અને કરી જેવડું હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાંખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલાં કોઠાંનો મુરબ્બો પણ થાય છે. **કોઠીનું ઝાડ:** મધુર, ખાટું, તુરૂં, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય, અને કડવું છે, તથા પિત્ત-વાયુ, અને વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં કાચાં ફળ:**—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છે અને વાયુ, પિત્ત તથા કંઠજાડ્યને કરનાર અને રૂચિકર છે. તથા વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. **પાકાં કોઠાં:**—રૂચિકર, ખાટાં, તુરાં, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે. તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિક્કા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉધરસ તથા ક્ષિધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાં:**- હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:** તુરૂં, ગ્રાહક તથા મીઠું છે. અને પિત્ત, ઉંદરનું વિષ, કફ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૧) **પિત્ત શમન થવા માટે:**—કોઠાનો ગર સાકર નાંખી ખાવો, અથવા કોઠીના પાલાનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબલ થએલા પિત્તનું શમન થાય છે. (૨) **કમળા ઉપર:** કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાંખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એકવાર આપવો. (૩) **પ્રદર (અથવા પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:** કોઠી અને વાંસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. (૪) **શરીરમાંની ગરમી, વગેરે નીકળી જઈ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:** કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાંખી આપવું. (૫) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોઠીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું. (૬) **શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:**—કોઠીનો પાલો બારીક વાટી તેનો ઢીમણાં પર લેપ કરવો; કિંવા વાટેલો પાલો દહીંમાં મેળવી શરીરે ચોળવો, અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. (૭) **શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:**—કોઠીનો પાલો, તાંદલજાની ભાજીનો પાલો અને કેળદોડામાંથી ગરી પડેલાં ફૂલ, તે સર્વ સમભાગ લઇ, તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. બે વખત ઔષધો તાજાં જોઈએ. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લુણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ. અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીંડીઓ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો, પછી સ્નાન, ભોજન કરવું. (૮) **ઉધરસ અને શ્વાસ ઉપર:**—કોઠાનો અંગરસ મધ અને પીપર સાથે આપવો. (૯) **અન્નદ્વેષ ઉપર:**—કોઠાના ગર્ભમાં સુંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

૧૫૮. કોથમીર.—સં૦ ધાન્યાક, કુસ્તુંબરી. મ૦ કોથીંબીર ધણે. હિં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. ક૦ હવ્લી જ, કોતંબરીકાળુ. તૈ૦ કોથમીલુ ધણિઆલુ. તા૦ ઉત્તંબરી. તુ૦ કોત્તંબરી કોતુમલ્વી. મલા૦ કોત્તમપાલરી. ફા૦ તુખમેકશ્મીઝ. અ૦ કજખુરા. ઈં૦ કોરીયંડર સીડ. લા૦ કોરીયંડસ સેટાઇવસ.

—કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઇ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાંખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, થંડો અને પિત્તશામક છે. ધાણા મરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પુરતી કોથમી તૈયાર થાય છે. કોથમીની વડી ઉત્તમ થાય છે. કોથમીની ચટણી પણ થાય છે. **ધાણા:**—મધુર, હૃદ્ય, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મૂત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક, તેમજ રૂચિકર છે; અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ભિલામો ઉઠી નીકળ્યો હોય તો:**—કોથમી વાટી ચોપડવી. (૨) **શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:** શીતળા સારી રીતે મટયા પછી રાત્રે ધાણા અને જીરૂં ચોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. એટલે કોઠા માંહેની ગરમી શાંત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાર-પાંચ દિવસ કરવો. (૩) **આમ થાય છે તે ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એના કાઢામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવું. (૪) **અરૂચિ ઉપર:** ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. (૫) દાહ

અને તૃષા ઉપર:—ધાણા, ફાલસા, આંબળાં, કાળી દ્રાક્ષ, અને પિત્તપાપડો, એ સર્વ ઔષધ સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી તેમાં પાણી નાખવું. અને બીજે દિવસે તે પાવું. (૬) અગ્નિમાંદ્ય, ચોથિયો વિષમ જ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ:—ધાણા, ધમાસો, નસોતર, અને સુંઠ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું. (૭) તાવ ઉપર પાચન:—ધાણા, દેવદાર, સુંઠ, ભોરિંગણી, ગળો (વાળો) એનો કાથો પાવો. (૮) પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર:—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં તે વાટી પાતળી લુગદી કરી સારી રીતે ઘસી ગાળી તે આપવું. (૯) દાહ ઉપર:—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લેઈ તેમાં સાકર તોલો નાખી પાવું. (૧૦) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપવું. (૧૨) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવું. અથવા ધાણાનો કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો. (૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:—ધાણા, દ્રાક્ષ, અને મેથીનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર:—ધાણા અને સુંઠ એનો કાઢો પાવો. (૧૫) બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:—ધાણાની પોટલી બાંધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વારંવાર આંખો ઉપર ફેરવવી. (૧૬) તડકાની ગરમીની ઉલટી નરમ પાડવા માટે:—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી પાવું. (૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વખત ગાળ કરી પાવું. (૧૮) તૃષારોગ ઉપર:—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાખી તે વારંવાર પાવું.

૧૫૯. કોદરા.—સં० કોદ્રવ. મ० કોદ્રુ, હરિક. હિં० કોદો, કોદ્રવ. બં० કો. ક० હરિક. તે० આરુગલુ. લૅ० પાસ્પેલમ. લા० પાસ્પેલમ સ્ક્રોબીક્યુલેટમ.

સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યોમાં પચવામાં હલકી પ્રતીનું ધાન્ય કોદરા છે. આ ધાન્યને પચવું કરી ગરીબ લોકો સિવાય કોઈ ખાતું નથી. એમાં ચાર જાતિ છે. રાજેશ્વરી, ભિલેશ્વરી, હરકાણી અને બાજર (મેણા કોદરા), મેણા કોદરા એ જાત પચવામાં અપકારકારક છે, મેણા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, ઝુલાબ, એવા વિકારો થાય છે. રોગો ચઢી આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે; આનિ ખાવી ફેર ચઢે છે, અને સમયે પ્રાણ પણ જાય છે, એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા, પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક બે દિવસ તડકામાં સુકવવા; એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, પેંસ તથા વાળાં પણ કરે છે. કોદરાની ઉપલી ફોતરી નામની જેવી હોય છે. કોદરા મોટી રાઈ જેવડા હોય તેનો રંગ રાતો કે પીળો પણ હોય છે. કોદર પચવામાં શીતળ છે. એ અત્યંત ભાગ્યે જ કરી પણ ખાવા નહિ. કોદરા:—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરુ, કફ, વાતને વિકાર તથા રૂક્ષ છે, અને કફ, પિત્ત, વિષ, તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ ઉપર:—કોદરાની ખીર ખાવી, કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૬૦. કોરલા (અંબાડી):—સં० પ્રવિદાર. મ० કાંસા. હિં० પીલાકંચનાર. બં० પીતકાંચન. ક० કોગાસે. તા० કોંબાતરે. ક્વિંચુમકારે. તે० લ્સાકાંચનમુ. મલા० કોવિદાર. લા० બોહીનિયા રેસિમોઝ

કોરલા આ એક વનસ્પતિ હોય, તે કંચનારની જાતિનું છે, એના પાંદડાં કંચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. જેઠ-અષાઢ માસને સુમારે એ ઝાડને ફૂલનાં પાંદડાં આવે છે; તે હેઠ લોકો વેચે છે. એ ઝાડ નિર્ભય હોય ખાવાને રૂચિકર છે. કોરલા:—દીપન, તુરો, વણરોપણ, સંગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. અને બાળપણમાં તે ઉત્તમ છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણ રક્ત રોકનાર જેવોજ છે.

૧૬૧. કોળાકંદ:—સં० કોલકંદ. મ० કોલકંદ. સામાન્ય. કો० ધાવા પંચવૃક્ષ. મરાઠા. હિં० જંગલીપ્યાજ. કોલીકંદ. ક० સંધુરમેડુ કાડમેલ્લુ ભિભિ. તા० કડુવેંગાયમ્. તે० અડવિતેલ્લગડ્ડ. ગુ० જાવુગલી. મલા० કાટુલ્લી. ફા० જગડુલાર. ઇ० ઇંડીયન સ્ક્વિલ. લા० સિલ્લાઇન્ડિકા સ્સિલેસિસ.

આબેહુબ ડુંગળીના કાંદા જેવાજ આ કંદ રાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળો હોય છે. ફુલઈની ભાજી જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. **કાલકંદ:** તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષ, ઉલટી, તથા કૃમિના નાશક છે. **ઉપયોગ: (૧) કૃમિ ઉપર:-** કાલકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજીયાં કરી ખાવાં. **બીજો પ્રકાર:** કાલકંદનો કંદ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૨. કોલિંજન: સં૦ કુલંજન. મ૦ કોળિંજન. હિં. કુલિંજન. ક૦ કોળંજન. ફા૦ ખિરદારૂ. અ૦ ખર્કેખોલિંજાન. ઈં૦ ગ્રેટરગેલંગાલ. લા૦ આલ્પિનિયા આફિસિનેરમ્.

કોલિંજનનાં ઝાડ આંબાહળદરનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે; એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંત્રાંનો વાસ મધુર હોઇ મંડળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સુકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામાં નાંખે છે. કોલિંજન કાંઇક તીખું લાગે છે; તેને "કોષ્ટ-કોલિંજન" પણ કહે છે. **કોલિંજન:** તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્વર્ય તથા હૃદ્ય છે; અને મુખ, તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ, અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી ઓછું ગુણવાળું છે. **ઉપયોગ: (૧) ખાલી ઉધરસ ઉપર:** એનાં છોગલાંની કઢી કરી ખાવી. અથવા તેનો રસ કાઢી પીવો. **(૨) માથું ચઢયું હોય તે ઉતરવા માટે:** કોલિંજનનું બારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુંઘવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. **(૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:-** કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. **(૪) સ્વરભેદ ઉપર:-** કોલિંજન મ્હોંમાં રાખી રસ ગળવો. **(૫) મોડશી (અપચન) ઉપર:** કોલિંજન અને સિંધવ કોકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે અપચન, ખલ્લીશૂળ-(હાથ, પગ, પેડું, અને ખભા, એમાં થનાર શૂળ) નો નાશ થાય છે. **(૬) ઉલટી ઉપર:-** કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાંખી દોઢ તોલો સાકર નાંખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. **(૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:** કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. **(૮) બાળકોના અતિસાર ઉપર:** કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાંખી કઢી કરી પાવી. **(૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે:** કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. **(૧૦) દંતરોગ ઉપર:** કોલિંજનનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી તેથી દાંત ઘસવા.

૧૬૩. કોશિંબ:- સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ. હિં૦ કોશમ. બં૦ કેઓડાફલ. ક૦ જુરીમાચુ. લા૦ સ્લીચરાટ્રીજગા.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકણપ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગાભો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં **બિયાંનું તેલ કાઢે છે તે** કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રૂચિકર, પાચક તથા સારક છે અને કૃમિ, કોડ, તથા વ્રણનું નાશક છે. **કોશિંબ:** ખાટું, ગુરૂ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ઠશોધક છે; અને વાયુ, કોડ, અર્શ, સોજો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત, અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:** લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃદ્ય તથા વૃષ્ય છે અને કફવાતનાં વિનાશક છે. **(૧) જુલાબ માટે:** કોશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨) ખસ, વ્રણ અને કોઢ ઉપર:** કોશિંબનું તેલ ચોપડવું. **(૩) ચેળ આવતી હોય તો:-** કોશિંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૬૪. કૌચ (કવ્વચ):- સં૦ મર્કટી, સ્વયંગુપ્તા. મ૦ ખાજકુહિરી. હિં૦ કૌંછ, કિંવાચ. બં૦ આલકુશી, ધુનારગુંડ. ધ્યા. શુષાશિંબી. ક૦ નસુકૂગુરી, નસકુસુની, કાદકરે. તૈ૦ પિલ્લીયદગુ. તા૦ પુને-કાલિ. દ્રુ૦ નાયસોણંગુ. મલા૦ નાયિકરણા. ચોરિવલ્લિ, ગો૦ ખવલ્યાવાલી. ઈં૦ કૌહેજ. લા૦ મ્યુકુનાપ્રુરિયેન્સ.

કૌચના રોપા વમડામાં ખમશીરનો વરસાદ પડવા માટે કે વાગવા ગોતરા ઉગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઈ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચડે છે. કૌચના વેલાને પાંદડાંની બાજુએ વાંકું ટાંકું ફૂટી તેને ફૂલોનો ઝુમખો આવે છે. એક ઝુમખામાં વીશ પચીશ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને તેરવાજ જેવા શિંગોના ઝુમખા આવે છે. દરેક ઝુમખામાં પાંચથી દશ-સુધી શિંગો હોય છે, એ શિંગો ઉપર બારીક રૂંવા હોય છે. એ રૂંવા શરીરે લાગે કે, શરીરે વિશેષ ખાજ થઈ તે ખાજ સુજે છે. કોલ્હો છાપવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિંગોમાંના બિયાંને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે. 'રેકૌચ' અને 'મેસકૌચ' અથવા 'મોટી કૌચ' એમાંથી મોટી કૌચની શિંગ કિંચિત્ મોટી અને નાજુક હોઈ ઉપરના રૂંવા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શિંગ ઉપરના રૂંવા ખરીથી ઉખેડી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક વીલાં કેળાના શાક જેવું થાય છે. કૌચ:—મધુર, ભારે, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકાર, ગુરુ તથા કડવી છે અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, એ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ:—ધાતુવર્ધક, ભારે, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરુ છે અને વાત, દુષ્ટવ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો આગળ જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—કૌચની શિંગો ઉપરના રૂંવા મધ દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાનાં બાળકને આપવું. આ ઔષધ વધુ આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટું રામબાણ ઔષધ છે (૨) કૌચના વિષ ઉપર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી ખાવું. (૩) નાનાં બાળકોને કરમ થયા હોય તો:—કૌચનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના રૂંવા છાશમાં પાવા. (૪) ગર્ભધારણ માટે:—ધોળી કૌચનાં મૂળ અને મરીનો ભર દૂધમાં વાટી પાવાં. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું, અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. (૬) સોમલના વિષ ઉપર:—ભરજવાળી કૌચની છાલ અને પીળા મરી એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી પીવું થોડું પાણી પીવું. (૭) મૂર્છા દૂર થવા માટે:—કૌચ શરીરે ઘસવી. (૮) શ્વાસ ઉપર:—કૌચના બિયાંનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૯) ગાંઠ, ખસ, અને ખાંજરી ઉપર:—કૌચનાં બી ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૫. ખજૂરી:—સં॰ ખર્જૂર. મ॰ ખજૂર, ખારિક. હિં॰ પીંડખજૂર, છુહારા. બં॰ સોહારા. ક॰ ખર્જૂર, ઉત્તતી. તે॰ ખર્જૂરપુષ્પ. ફા॰ ખુર્માતર, ખુર્માખુશ્ક. અ॰ તમરહિન્દ. ઇં॰ ડેટ પામ. લૅ॰ ફિનિક્ષ મેરિના.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી જેવાં ઉભાં થાય છે. ખજૂરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા આબોહવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતાં નથી. અરબસ્તાન અને ઈરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકાચાં સૂકે છે તેને ખારેક કહે છે. અરબ લોક ખજૂર ખાઈને નિર્વાહ પણ કરે છે. ખજૂર એ ખાદ્ય અને પૌષ્ટિક છે. ખજૂરના ઠળિયાનું તેલ કરે છે; તે બાળવાના તથા ઔષધીના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખજૂરના ઝાડનાં પાંદડાંની સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું પરસાળના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉનાળામાં લોકો ખજૂરનું શરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવવાથી તે ધમધમતું થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળગોળીમાં ઘસીને પાય છે. ખજૂર:—ભારે, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરુ છે; અને અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્ય, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, બલ્ય, વૃષ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે. અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, જ્વર, ભ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને આમપિત્તનો નાશ કરે છે. સુશ્રુતની ખારેક:—શાંતિ, ભ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:—ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવું એટલે રેચ થાય છે (૨) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—ખારેકનાં બી બારીક વાટી તેની ફાકી આપવી. (૩) ઉંદરી ઉપર:—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી, એ ખૂબ કરીને લેપ કરવો. (૪) કપાળ 'દુઃખતું' હોય તો તે ઉપર:—ખારેકનાં બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવાં. (૫) પેશાબને સાકરી થઈ હોય તો તે ઉપર:—

ખારેકનાં બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. (૬) આમવાત ઉપરઃ—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટેઃ—ખારેકની અંદરનાં બિયાં કાઢી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, બેદાણા, પિસ્તાં, ચારોળી, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું. અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવું. (૮) ટાઢીયા તાવ ઉપરઃ—ખારેકનું બી અને અંધાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું જાડું ઘસી, ખાવાના પાનને ચાર ગુંજભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં, અને તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ઘડીના અંતરે એકેકું બીડું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે ટાઢથી આવનારો તાવ જાય છે. (૯) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—ખારેક, સુંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમાં નાંખી તે દૂધ કઢીને પાવું. (૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તોઃ—નવટાંક ખજૂર પાણીમાં મસળી પાવું. (૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટેઃ—માખણ અને ખારેકો ખાતાં જવું. (૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ—ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી પાવું. (૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાકઃ ઉત્તમ ખજૂર ૭ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઇ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઈ, લુછી નાંખવું અને માંહેના ઠળીઆ કાઢી થોડું દૂધ લઇ તેમાં તે મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો; એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે, માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતાં જવું. (૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાકઃ—સારી ખારેક લઈ તેમાંનું બી દૂધમાં ઉકાળી ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; તેમાંજ બીજું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને આપવું નહિ, મોટાને આપવું. નાનાં બાળકને આપવાથી પેટમાં જાળું બંધાય છે, અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. (૧૫) મદ્ય ઉપર ઉતારઃ—ખજૂર પલાળી ગાળીને પાવું. (૧૬) પ્રદર ઉપરઃ ખારેકનાં બીયાં ખાંડી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખીને આપવું. (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપરઃ ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૬. ખટખટીઃ ખટખટીનાં ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં આકારે ધામણીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફળો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે. ઉપયોગઃ—(૧) પુષ્ટતાને માટેઃ ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપરઃ—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૩) વાતરક્ત ઉપરઃ રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમેશાં પાસે રાખવાં; ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં, અને દરરોજ સાંજ સવાર ગાયના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ધોળી ગુલબાશીનો કંદ બે તોલા, અને ગોમેટીનાં મૂળ ૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં. એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) અતિસાર ઉપરઃ—ખટખટીનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં.

૧૬૭. ખડબુચું (સકરટેટી):—સં૦ ષડ્ભુજા, મધુપાકા. મ૦ ખરબુજ. હિં૦ ખરબુજા. બં૦ ખરમુજા. ક૦ ષડભુજા, સૌંતે. ફા૦ ખુરપુજા. અ૦ બિત્તીખ. ઈં૦ મેલન. લા૦ કુકુમિસમેલો.

કાલીંગડા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડબુચું, એ ફળ ગોળ છે અને તેનો બહારનો રંગ રાતો હોય છે. ખડબુચું ખાવાથી સારૂં લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડબુચાંનો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમાં "તરટી" કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડબુચાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તોઃ ખડબુચાનાં બિયાં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૮. ખરશીંગી (મેંઢાસીંગ):—સં૦ મેષશૃંગી, ખરશૃંગિકા. મ૦ મેડશીંગી, ખડશીંગી. હિં૦ બં૦ મેઢાશીંગી. ક૦ ઉરીય, ઉહીમારા. તા૦ ઓડિયમાર. તે૦ ઓહીમાનુ. મલા૦ ઓઠી, ઉટી. લા૦ હસઓહિની.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં આકારે ટેટૂનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એને હાથ સવા-

હાથ લાંબી અને અંકુશ જેવી જાડી શિંગો આવે છે. એ શિંગોને આકશિંગો કહે છે. એનો ક્રમ આવે છે. એના કકડા કરી અથાણાંમાં નાખે છે. એ શિંગોનું શાક પણ થાય છે. ઉપયોગ: (૧) ગ્રહ ઉપર:—આકશિંગીના ઝાડની છાલનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કરી તે ચોપડવું.

૧૬૯ ખપાટ (ખરેટી):—સં॰ નાગબલા. મ॰ ગિવળા, પીરલા. ક્રા॰ ગિરબુધલા. હિ॰ ખરેટી, ગીલબલ. અં॰ ચેતવેરૅન્ટ. લૅ॰ મેલ્લ્ક્રોમરઅનેન્ટ. ઈ॰ કાર્ડિઓસ્પર્મમ. વા॰ સિડાકાર્ડિફોલિયા.

ખપાટનાં ઝાડ ગોળીનાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. ખપાટનાં પાંદડાં ગોળાકાર હોય છે, પ્રત્યેક પાંદડાને બે ખાંચા હોય છે. આ ઝાડ ઉપર બારીક ચીમાકૃતિ ફૂલો આવે છે, તેને ચોથો ભાગ એ ફૂલો કિંચિત્ તૂરાં, મધુર, ખાંડ શુદ્ધિકારક અને મુખરોગનાશક છે એ ફૂલોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે. અને તે ફૂલો ખાતાં પછી ઝીણાં દાણા જેવાં બીજ થાય છે. ખપાટ પક્ષાઘાત પ્રતિનાં ... ખપાટને પીળાં રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં નિઘંટુ "નાગબલા કે નાગબીજ" કહે છે. એ આંબ ... ઝાંઝીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. ખપાટ, ખરેટી, પેટારી અને તુપકડી શિવા લેપી, એ ચારેના સમુદાય "બલાચતુષ્ટય" કહે છે. બલાચતુષ્ટય:—શીત, મધુર, બલ્ય, કાંતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે; અ વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. ખપાટનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન ... વાથી મધુમેહરોગ દૂર થાય છે. મહાબલા:—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનું શોધન કરનાર છે. અતિ બલા:—દૂધભાતમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિદ્રધિ, ગડ, ગુમડું, વળ, પાઠું, ઇત્યાદિ ઉપર:—ખપાટનાં રાતા રંગનાં કુમળાં પાંદડાં બારીક વાટીને પેસ્તી ... બેસાડવી, અને તે ઉપર કપાસનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ટાઢું પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગ તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે. તેમજ કોઈ પણ પ્રકારે દાહ થતો હોય કિંવા ક્ષત થતાં હોય તો તે ત્વરિત બંધ થશે. અથવા ખપાટનો ગાભો વાટી મહિ વરંધ નાખી ઉપર બાંધવો. (૨) અરમીથી થયેલાં ચાંદાં રૂઝવવા માટે:—ખપાટની છાલ અને જુનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેમાં થ... નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદાં ધોવાં. એથી ચાંદાંઓ જલદી સારાં થાય છે. (૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:—ખપાટનાં મૂળ વિધિપૂર્વક બાંધવાં. (૪) ચોથીયા તાવ ઉપર:—ખપાટનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં, ખપાટમૂળ અથવા શ્રુઇ, એનો કાઢો આપવો, તે શીત કંપ અને વર્ધમાન તાવનો એ બન્ને રોગમાં નાશ કરે છે. (૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:—નાગબલા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વે એકત્ર કરી પાવું. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—નાગબલાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. (૭) વીંછીના દંશ ઉપર:—ખપાટનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૭૦. ખરસાંડીયો (શરસડો):—સં॰ શિરીષ. મ॰ શિરસ. હિં॰ શિરીષ.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આંબળીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં પણ મોટાં હોય છે એને મોટી લાંબી શિંગો આવે છે. તેમાં બીયાં પણ હોય છે. એનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. ... વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઇનું નામ પણ "શિરસ" છે, પરંતુ એ બન્ને નામો ભિન્ન ... ખરસાંડીયો:—મધુર, કડવો, શીતળ, તૂરો, તીખો, અને હલકો, તથા વાયુ, પિત્ત અને વિસર્પ, સોજો, ખરજ, ત્વ... ક, લસ્પોટ, પામા, ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં ફૂલોના રસમાં મરીનો સાત દિવસ ભાવ કરી સાત ભાવનાઓ આ... થવી. તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે. (૨) દેડકાના વિષ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં બી થુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) સર્વ વિષ ઉપર:—ખરસાંડીયાનાં પંચાંગ ... મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) મસ્ત ઉપર:—ખરસાંડીયાની છાલનો રસ યથાશક્ય, ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૫) વિસર્પ, વિસ્ફોટ, વિસ્ફોટક, સોજો અને કુષ્ઠ ... એ ઉપર સર્વાંગ લેપ:—ખરસાંડીયો, જેઠીમધ, તગર, રતાંજળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કોઠ, વાળો, એને સમ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, પંચગવ્ય ઘી લઈ તેમાં ખદ કરી ... માટી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો.

(૬) **ગરમીનાં ચાઠાં** (ચાંદાં), **વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:**—ખરસાંડીયાની છાલ, રસાંજન અને હરડાં, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા** (મૂર્છા) **આવે છે તે ઉપર:** ખરસાંડીયાનાં બી, પીપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા ખરસાંડીયાનાં બી અને મરી સમભાગ લઇ બકરાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:** ખરસાંડીયાનાં ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમાં આપવો. તે કલ્ક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે. (૯) **કર્દમ વિસર્પ ઉપર:** ખરસાંડીયાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમાં નાંખી લેપ કરવો. (૧૦) **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:** ખરસાંડીયાનાં મૂળોની કિંવા ફળોની પોટલી સુંઘાડવી.

૧૭૧. ખરસાંણી (ડી): સં૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મ૦ શેર.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે, તે શરીરે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. (૧) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—ખરસાંણીનું દૂધ ચોપડવું. (૨) **ઉધરસ ઉપર:**—ખરસાંણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોઇ એક, બે, કિંવા ત્રણ માસા આપવું; તેથી ઉલટી થાય છે અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીં અને ભાત આપવાં. (૩) **ખરસાંણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાંખી પાવું; કાળી નાડનો પાલો વાટી લેપ કરવો; માખણ ખાવું તથા લેપ પણ કરવો. (૪) **આંબોઇ ખસી હોય તો:** ડુંટીની આસપાસ ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૫) **ખસ ઉપર:** ખરસાણીની સુકાઇને નીચે પડેલી ડુખો બાળી તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો. (૬) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો. અથવા તે રસમાં તેટલુંજ બકરીનું ઘી ગરમ કરી નાંખી તે કાનમાં પાડવું. (૭) **વિષમજ્વર ઉપર:** ખરસાંણીની પાકેલી ડુખો કેળનાં પાંત્રાંમાં વીંટી અંગારામાં શેકી, તથા બાફી તેનો રસ કાઢી તેમાં ઠીકરી છમકારી હિંગની ભૂકી નાંખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. (૮) **ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશ સ્થાને ચોળવો તથા બે આચમની પાવો પણ ખરો.

૧૭૨. ખસખસ, અફીણ: સં૦ ખાખસ. મ૦ હિં૦ ક૦ ખસખસ્. બં૦ પોસ્તદાના. તૈ૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે. મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખ્મેકોકનાર. અ૦ હબુલ કોકનાર. ઇં૦ પૉપીસીડસ્. લા૦ પાપાવર સોમ્નિફેરમ્.

અફીણ. સં૦ અફેન. હિં૦ બં૦ ક૦ અ–આફીમ. ફા૦ અફ્યુન તિર્યાક. અ૦ લબનુલ ખસખાસ. ઇં૦ ઓપીયમ. લા૦ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ્.

ખસખસનાં ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ રંગનાં ફૂલો અને જીંડવાં આવે છે. જીંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તેનું અફીણ (અહિફેન) થાય છે. અફીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગણના ઉપવિષોમાં છે. અફીણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણ નાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે; ખસખસના છોડમાંથી અફીણ થાય છે. પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને "પોસ્ત" કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવાનોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કુંણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા મેગવાળી ભાજી સારી થાય છે. **ખસખસનું ઝાડ:** ગ્રાહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે, અને વાત, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:** ગ્રાહક, રૂક્ષ અને રક્તશોધક છે. **ફળની છાલ:** શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તુરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સપ્તધાતુશોષક, પુંસ્ત્વનાશક, રૂક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે. **ખસખસ:**—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **અફીણ:**—જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એવા ચાર પ્રકારનું છે. તે વૃષ્ય, બલકર, ગ્રહિણી, સાત ધાતુનો શોષ કરનારૂં, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક, વીર્યસ્તંભક,

કડવું, અને મધુર છે, તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, કોઢ, ક્ષય, મેહ, દમ, ઉધરસ, પીડા અને પાદુકાને નાશ કરે છે. જે અફીણ પીળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારું છે, તેને જારણ કહે છે; અને કાળું હોય તેને ધતુરારા એટલે મારણ કહે છે. જે અફીણ ધોળું હોય છે તે જરાનો નાશ કરનારું છે માટે તેને ધારણ કહે છે; અને જે મિશ્રવર્ણું હોય છે, તે મજ્જાનું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે ઉપયોગ:— (૧) આમાતિસાર ઉપર:—ખસખસ દહીંમાં વાટી ખાવી. (૨) બાળકોને ઝાડા પડે છે તે ઉપર:—ખસખસનો ક્વાથ અથવા ચુર્ણ કરી ખવરાવવું (૩) આંખે દુઃખે છે તે ઉપર:—ખસખસના (પોસડોડાના) કાઢામાં ક્ષાર ને ક્ષાર સાથે સેકવું. (૪) સોજો, પેટનું ભારવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર:—ખસખસના ફૂલ અને છોડવાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો (૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઈ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી. તેમાં વતાસ્તી વેળાએ બે તોલા તાજું ઘી અને તેટલીજ સાકર નાંખી, તે ખાવી અને એટલે બે માસા ખીંત એલચીનું સત્વ નાંખી સેવન કરવું એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન બાળકોને પણ આપવાને પણ ઉત્તમ છે. (૬) જાડ્યું (કેશમૂળની જમીન ઠીક થઈ ટીલી ટાલીઓ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ખસખસ દૂધમાં વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો. (૭) બાળકો માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:—ખસખસ, ગાયના દૂધમાં બારીક વાટીને તેમાં નીચું દૂધ અને પીપર મેળ મિશ્રા સાકર નાંખી ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાંખવી. આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે; અને જે બાળકને ઝાડાનો ઉપદ્રવ હોય, તેઓને એ પ્રયોગ હિતકારક છે. (૮) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:—ખસખસનું તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું

અફીણનો ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર અને મૂર્ચ્છા ઉપર:—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઈ ખરલ કરી અર્ધો ગુંજ ભારની ગોળી મધમાં ખાવી, તેમજ ગુંજભાર અફીણ બારીક દૂધમાં આપવાથી પણ મૂર્ચ્છા અને અતિસાર દૂર થાય છે (૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:—કોપરાના કકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંજ ભાર અફીણ નાંખી તે કકડો અંગારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો. એટલે ચાલુ સઘળા રોગ જતો નથી (૩) સળેકમ ઉપર:—અગ્નિમાં થોડું અફીણ ચોપડી તેની નીચે ગુણગાવી, નાકે તેની ધૂણી સુંઘવી. (૪) માથું દુઃખતું હોય તો:—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. (૫) શરીરે ખરજ થતી હોય તો—તેલ, મીણ અને અફીણ એકઠા કરી ચોપડવું (૬) આંખો આવે છે તે ઉપર:—અફીણ અને ફટકડી, એ બેને લીંબડાના પાંદડાના વાટેલા રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૭) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર:—કિંચિત્ અફીણ ખાવું ખોરવું (૮) અફીણ એ સ્તંભક છે. સ્તંભનને માટે એને જવારાના પાણી તે ઉનરાના, ચણાના મિશ્રા બાજરાના ગાડાં છિદ્ર પાડીને તેમાં ભરે છે, અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ વેળી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ ભોજન તે આપે છે સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે, અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે. તેમજ ખસખસનાં છોડવાં અને ગુંદ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં યોગ્ય નાંખીને પીએ છે. (૯) પક્વાતિસાર ઉપર:—બાજરીઆમાં મધ અગ્નિ ઉપર અફીણ શેકીને ખાવાથી પકવ ઝાડો અતિસાર હોય તો પણ મટે છે. (૧૦) નાના બાળકોને સળેકમ અને શરદી થવાથી પડું હોય તો:—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૧) અતિસાર ઉપર:—બાવ (ગુંજાની) ના રસમાં અફીણ મેળવી પાવું (૧૨) ભાઠ ઉપર—એરંડ એનો પાણી ભેળી ક્ષારવું અને કાળા લીંબડાનો પાટો બાંધવો. પછી બીજા દિવસથી અફીણના છોડવાનો કાઢો કરી તેમાં કપડું બોળીને મધ ચાર દિવસ રાખવું, એટલે દુઃખ ભાગી નાશ પામે છે (૧૩) વાળા ઉપર:—ધતુરાની ડાળખી અને અફીણની પીસણી કરી ઉપર બાંધવી. (૧૪) નાસુર ઉપર:—બાવળના નવા બાળી તે રાખમાં અફીણ એક ભાગ મેળવી તે પિચકારી નાસુરમાં ભરવું (૧૫) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—અફીણ બીલુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું. અફીણ ઉપર ઉતાર:—(૧) શાકનો ક્ષાર વગેરે ઉલટી થનારાં ઔષધો આપવાં.

(૨) **અરીઠાનું પાણી** કરી પાવું. અફીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીનાં ૫-૭ ટીપાં મીવાથી તે ઘણુંજ નિઃસત્વ થાય છે. (૩) **ત્રણ કિંવા ચાર માસા હિંગ** છાશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવી, કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અફીણની ડાબડીમાં હિંગનો ગાંગડો રાખવાથી અફીણ નિસત્વ થાય છે.) (૪) **ઘીમાં ટંકણખાર અને મોરથુથુ** અથવા એકલો ટંકણખાર નાંખી પાવો. એટલે ઉલટી થઇ અફીણ નીકળી જશે. (૫) **ફટકડીનું** ચૂર્ણ અને નરમાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અફીણ ઉતરે છે. (૬) **કાંકર્ણીના** વેલાનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો. (૭) **ઉભી ભોરીંગણીનો** રસ દૂધ નાંખી પાવો. (૮) **વજ અને સિંધવ** એકત્ર કરી પાવાં. (૯) પીંપર અને મીંઢળ આપવું. (૧૦) **ઝેડૂના** (ગલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો. (૧૧) થોડું મોરથુથુ શેકી લીંબોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. (૧૨) **તાંદળજાનાં મૂળીયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૩) **ઉંટકટારીનાં મૂળીયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૪) **ગળોની સળીયોનો** રસ કાઢી પાવો. (૧૫) **કિંજળીના** ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. (૧૬) **કપાસનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. (૧૭) **કડવા લીમડાનાં** પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. (૧૮) **અંબાડાનાં** પાંત્રાંનો રસ પાવો. (૧૯) **આમલીનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. (૨૦) **શીતાફળીનાં** બિયાં માંહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૨૧) **નાના બાળકને અફીણ ચઢયું હોય તે ઉપર:** ડુંગળી ભાંગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા. ગર્ભિણીએ અફીણનું કિંવા અફીણ મિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ.

૧૭૩. ખાખરો:—સં૦ તૈ૦ ક૦ પલાશ. મ૦ પળસ. હિં૦ ખાખર. કેસૂડા. કો૦ પળશી.

એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં વધતાં નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંત્રાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે: પાંદડાંનાં પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. કવચિત ધોળાં ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પળસપાપડી (પિત્તપાપડો) કહે છે. રંગ તથા સફેતી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો કુચો કરે છે. ખાખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે. તે સ્તંભક છે. **ખાખરો:** ઉષ્ણ, તુરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગનસંધાનકારક છે. અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા (બરોળ), સંગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ્ર, (ધોળો), અને નીલ (લીલો), એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. **એનાં ફુલ:** સ્વાદુ, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે. અને તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રકતદોષ, કોડ, અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:** રૂક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે. અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોડ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ, તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોમાંનાં બિયાં:**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખાં છે. અને કફ. તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં પાંદડાં:** કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. (૧) **ન્હાના બાળકના કૃમિ ઉપર:**—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, અથવા પિત્તપાપડો અધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. (૨) **દાદર ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩) **વંધ્યા (વાંઝણી)ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે**—પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. (૪) **કંઠમાળ અથવા ગડગુમડાં ઉપર:** ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુ પર અને કીનારી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:**—પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં ભક્ષણ કરવાં, અને ફટકડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી. એટલે અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે. (૬) **પુરૂષત્વ આવવા માટે:**—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે, તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરાઠીનું બીડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું એટલે એકજ દિવસમાં પુરૂષત્વ આવશે. ઉતાર સ્ત્રીસંગ કરવો. (૭) **ખરજવા ઉપર:**—પિત્તપાપડો, હડતાલ, અને વછનાગ એ જાના ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) **કૃમિ ઉપર:** ખાખરાનાં બી અને

વાવડીંગ એ ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધ નાંખી ચાટવું. (૯) પ્રમેહ ઉપર:—ખાખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખ સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર એક તોલો નાખી તે પાણી પી(વું) અથવા ખાખરાના ફૂલનો કાઢો મધ નાંખીને પાવો. (૧૦) પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય ઉપર:—ખાખરાપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો (૧૧) પેટમાંના રોગ ઉપર:—ખાખરાપાપડો ખાટ ણીના રસમાં વાટી, મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી તેથી ઓડકાર આવશે. ઉપર ઘી અને ખ અથવા ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. (૧૨) બાળકોને ઓરી (ઝ ણીઓ) થઈ આવે છે તે ઉપર:—ખાખરાપાપડો ચીભડાના રસમાં ઘસી ચોપડવો. (૧૩) કૃમિ ઉપર:—ખાખરાનાં બી ફોલીને ભીંજવી રાખવાં અને પાણી ગાળી લઈ તેમાં મધ નાંખી આપ (૧૪) વાળા ઉપર:—ખાખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી (૧૫) મૂત્રરોગનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:—ખાખરાનાં સુકવેલાં ફૂલ ૨૦ તોલા પર્યંત લઈ પીલવાં અને તેમાં થોડું પાણી નાંખી ઉપર ઢાંકવું છ તે ઢાંકણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદાગ્નિ ઉ વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે ફૂલ પીલી તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાંચ પર્યંત ગાળી લઈ તેમાં બે માસા પર્યંત સુરોખાર નાંખીને પ્રાશન કરવું. અને બાકી જે પાણી રહે તેમ તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેડપર બાંધવાં. (૧૬) પીનિકંદ ઉપર:—ખાખરાપાપડો કાંજીમાં મેળવી લપેટી જેવડી પુરી કરીને તે કદ ઉપર બાંધવી. બત્રીસી રાખવી; તથા ફરી તે બાંધવાનો ત્રીજે દિ જશે; અથવા ખાખરાના ખારના ગોળે કરી ઘૃત.સિદ્ધ કરી તે ખાવું (૧૭) અતિસાર ઉપર:—ખાખરાનો ગુંદ ૫–૧૦ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો. (૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ ઉપર:—ખાખરાનાં પાંદડાંનાં ડીંટ સાધારણ ચાવી મોંમાં રાખીને તેનો કફ (રસ) ગળતાં જવું, એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે. તથા મુખરોગ પણ દૂર થાય છે. (૧૯) ભમણ વગેરે મનમાં ભય હોય તે ઉપર:—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:—ખાખરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ પણ કરવો.

૧૭૪. ખાજોલતી:—સ૦ દધિમ. પુષ્પધુમા. મ૦ ખાજોલતી. વિંચુવા. હિ૦ બીછુવા. ગ૦ બિચાતી. વિછુટી. ક૦ ઉચુરે. ખાસખાશેમ. સુરિંબિ. તા૦ કાનચોરી. તે૦ કલોંદી. ફ્રુ૦ પસ્પીરસી. વા૦ ફૉનપુવા. મોલ૦ ખાજકુલી લા૦ ટ્રેજીયા ઇન્વોલુક્રેટા.

ખાજોલતીનાં ઝાડ નાનકડાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. ખાજોલતીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાં શરીરે લાગવાથી અતિશય ખાજ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર બારીક રુંવાટી આવે છે. એ પાંદડાં લીલા રંગનાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછુ(ભિલામા)ના વિષ ઉપર:—ખાજોલતીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં (૨) વાળા ઉપર:—ખાજોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દોરામાં વીંટાળવો. પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજોલતીનું મૂળ ચાર પાંચ વાર ચોપડવું પછી તેના ઉપર વાળાનો છેડો મોરવો, એટલે તુરત આખો વાળો બહાર આવશે. (૩) દાદર ઉપર:—ખાજોલતીનાં મૂળ તુલસીના રસમાં ઘસી ચોપડવાં.

૧૭૫. ખિસખિસા:—આ ઝાડ સુમારે આશરે ત્રણ ફૂટ થાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં ઝીણાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનો રંગ લીલો હોય છે. ખિસખિસાનાં ઝાડ વિશેષ કરી ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ઘાસમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે ઉપયોગ:—(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપર:—ખિસખિસાના પાનાંની શરીરે ધૂણી આપવી.

૧૭૬. ખીજડી (શમી):—સ૦ મ૦ હિ૦ શમી. દે૦ સંઘટ. ગ૦ શાઇંગાછ. ક૦ બન્ની. તે૦ જમ્મિચેટ્ટુ. તમિચેટ્ટુ. ઉ૦ રખજુરી. લા૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઇસિજેરા.

ખીજડીને 'શમી' પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વર્ષ માં એક દિવસ પૂજન થાય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે.

શમી:—તુરી, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવી, તીખી, તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોડ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:** તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તથા કેશનાશક છે. **લઘુ શમી:**—તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ, તથા શ્વેતકોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:** ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક, તથા ઉષ્ણ છે. અને વ્રણ, કેશ તથા કંડૂનાં નાશક છે. **ઉપયોગ: (૧) ઉંદરી ઉપર:** શમીનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) નખદંત વિષ ઉપર:** શમી, કડવો લીમડો અને વડ, એની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:**—શમીના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમાં ત્રણ માસા જીરૂં મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં કઢવી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ધોળાં જાસુંદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાંખી દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકવાર પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું. **(૪) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:** શમીના કુમળા તોરા અને દેવબાવળીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઇ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરૂં નાંખી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાંખી પાવું. **(૫) ભુખ લાગે છે તે ઉપર:**—શમીના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાંખી પાવું. **(૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર:** શમીના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી જીરૂં અને સાકર નાંખી પાવો. **(૭) ગરમી ઉપર:** શમીના તોરાનો અથવા પાલાનો રસ જીરૂં અને સાકર નાંખી ૧૪ દિવસ પાવો.

૧૭૭. ખુરાસાની અજમો:—સં૦ ખુરસાના. મ૦ ખુરાસનીઓંવા. હિં૦ ખુરાસાની અજવાઇન.

'ખુરાસાની અજમો' એ પર્શિયા દેશમાંહેના ખુરાસાન અને યમાન, પ્રાંતમાં પાકે છે તે ઉપરથી એનું એવું નામ પાડેલું છે. એ બીજ ચપટાં અને બારીક હોય છે. એ બીજ અજમાના જેટલાં તીખાં નથી હોતાં કિંચિત્ તીખાં હોય છે. એ બીજ પર્શિયામાંથી અહીં આવે છે. એનો વૈદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે. **ખુરાસાની અજમો:** તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તે તાવ આવતાં પહેલાં પીવો.

૧૭૮. ખુળખુળા: સં૦ શણપુષ્પી. મ૦ ખુળખળા, રાનતાગ. હિં૦ શણહુલી, શણઇ, ઝુનઝુનિયા, પટસણ. બં૦ વનશણઇ, શોણેરગાછ. ક૦ ગિલુગિચ્ચિ. તૈ૦ શણમતુવેલ્લ, જેનપનર, રેલ્લચેટ્ટુ. તા૦ જેનપ્પનર. ઘ્રા૦ પન. ફા૦ લાદના. લા૦ ક્રોટાલેરિઆવેર્રૂકોસા.

જેવાં શણનાં ઝાડો હોય છે; તેવાંજ ખુળખુળાનાં ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ખુળખુળાનાં ઝાડ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એને શણનાં ફળ જેવાંજ ફળો આવે છે, અને તે સુકાયા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાઠીમાં તેનું 'ખુળખુળા' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂઘરો) નામ સાર્થક છે. ખુળખુળા એ કડવા, વાંતિકર, તથા રસબંધક છે, અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિક્કા, તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં "ઘાંટસર્પ" કહે છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:**—ખુળખુળાનાં ફળોનો કાઢો અથવા તેની ધૂણી આપવી. **(૨) ઘાંટસર્પ ઉપર:**—ખુળખુળાનાં ફળો ચલમમાં નાંખી પીવાં, એટલે તાબડતોબ ગળામાં ભરેલો કફ જૂદો પડી ગુણ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમાં તથા મોંમાં ધુણી ઘાલવી. **(૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો:**—ખુળખુળાનાં પાંત્રાંનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૭૯. ખેર:—સં૦ ખદિર. મ૦ હિં૦ ક૦ ખેર. તૈ૦ ખાસ્રુ, ખદિરમુ. મલા૦ કરિનિલિ. તું૦ કાચુ. તાં૦ વોડાલે. લા૦ એકેશિઆકેટેચ્યુ.

આ અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ઘણાં છે. એને બારિક અને કઠિણ કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં શમીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે.

બેરના ઝાડમાંથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમાં દરસો વર્ષ રહે તો પણ સડતું નથી. બેરના લાકડાની વળીયો, સોટીયો, તંબુની મેખો વગેરે બનાવે છે. બેરના લાકડાનો ઘાણે ઘણો મલિન હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથીયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેલડીનો રસ કાઢવાને મજબુત કોલ પણ તેનોજ બનાવે છે. બેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે કે, જુનો વધેલો સારો બેર જોઈ તે કાપે છે. પછી એની ઉપરની છાલ કાઢી નાંખે છે અને મધ્યના ગાભાના નાહીક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે, પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળ્યા કરવું રાખવાથી વાસણમાં કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે મસાલું પાણી કરી તે પાણી અથવા બેરનું લીલું લાકડું છાલ સાથે નાહીક કાપી, બાફી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમાં નાંખવાથી ચુનાને એટલી મજબુતી આવે છે કે, તેવનો ગોખો પણ તેના ઉપર ઓસાઓ વાગુ થતો નથી. બેર—પાચક, શીત, રસકાલે કડવો, તુરો, રક્તશુદ્ધિકર, તથા દાંતને હિતકર છે અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંડુ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરોચક, અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. બેરનો ગુંદર—મધુર, ભભાર, તથા પાચક છે. બેરનો સારઃ—તુરો તથા વિશદ છે અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉપદંશ (ચરમી) ઉપરઃ—બેર અને આસાંધાનો કાથો ત્રિફળાચૂર્ણ નાંખી પ્રાતઃકાળ ખાવો; એટલે સર્વ પ્રકારે ઉપદંશ રોગ જાય છે. (૨) કોઢ રોગ ઉપરઃ—બેરના પંચાંગ (મૂળ, પાન, ફુલ, છાલ અને ફળ,) એ કાઢો કરી રાખવો. અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, અને લેપ કરવો, એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. તેમજ કોઢ ઉપર બેરનો કાથો ઘસી ચોપડવો. (૩) ભગંદર ઉપરઃ—બેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેમાં ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૪) સોમલના વિષ ઉપરઃ—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો. (૫) બાળકોને સુખારકી રોગ થાય છે તે ઉપરઃ—એ રોગનાં લક્ષણો એવાં છે કે, બાળકો ચાર પાંચમાં દુષિત મજાની થાક ચાર ગાલ ઉપર સોજાની છાયા જણાય છે, પેટ ફુલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય છે, અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે; એ ઉપર બેરની અંતરછાલ સુમારે ત્રણ માશા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધી ચાર જેટલું ગોરોચન ઘસી એકેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) તિરીક પ્રમેહ ઉપરઃ—બેર, બાવળ અને તથી, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભુકી ચાર ગુંજભાર અને સાકરની ભુકી અર્ધો તોલો નાંખી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. (૭) તોફાની ઘોડો સારો થવા માટેઃ—તેને રોજ પા તોલો કાથો આપવો. (૮) માણસને શરીર ઘણું હોય તોઃ—બેરની છાલનો રસ હિંગ નાંખી પાવો. (૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપરઃ—બેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર લેઇ, વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાંખી તે આપવું. આ ઔષધ બે વખત આપવું. (૧૦) ઉધરસ ઉપરઃ—બેરની અંતરછાલ ૪ ભાગ, જેઠીમધ ૨ ભાગ, અને લવંગ ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. (૧૧) ભાન પામેલો હોય તે ઉપરઃ—બેરના મધ્યાની વસ્ત્રગાળ ભુકી કરી ગરમ પાણીમાં ઉકાળવી અને તેની પીચકારી એની માત્રામાં સેર જુની પછી ભાન સ્વચ્છ થાયે. (૧૨) પિત્ત વિકાર ઉપરઃ—બેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લેઇ તેમાં ત્રણ માશા સુંઠ નાંખી બારીક વાટી તે એની ગાયના તાજા દૂધમાં મેળવી, પ્રતિ દિવસે પ્રાતઃકાળે, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. (૧૩). કોઢ ઉપરઃ—બેરની છાલ, અને આમળાંનો કાઢો, બાવચીનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે.

૧૮૦. બોરેતીઃ—સં૦ દલ્લુ. એ ઝાડને "ખરવત" પણ કહે છે. એ ઘણાં વર્ષો ટકાવે થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કરવત જેવા ખરબચડા કાંટા હોય છે. કોકણમાં સુતાર લોક એનાં પાંદડાં લાકડાંને ઘાસ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. તેની લાકડું સ્થાપત્ય બને છે. એનાં પાંદડાં અને ફળો ભોખાડાનાં પાનાં અને ફળ જેવાં હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) નળબુધ ઉપરઃ—બોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ૩ દિવસ પાવો. અથવા છાલ મીઠામાં ઘસી પાવી. (૨) કમળા ઉપરઃ—બોરેતીનાં મૂળ મીઠામાં ઘસી પાવાં. ઉપર ઘી અને ભાત. અથવા બોરેતીનાં ફળોની ભુકી નાળિયેરના

અંગરસમાં આપવી. (૩) **બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર:**—ખેરેતીની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળો અને અંઘેડાનાં મૂળો ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો ઉતાર દહીં અને ભાત. (૪) **ભાર ઉપર અને પથરી ઉપર:** ખેરેતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. (૫) **ગળા ઉપરના ભાગમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:**—ખેરેતીની છાલના રસમાં કપડું ભીંજવી તેની ઘડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાંખતાં રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ઘડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. (૬) **ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:** મહિનામાં બે વાર ખેરેતીની છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. (૭) **ગુલ્મરોગ ઉપર:**—ખેરેતીનાં સુકાયલાં ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં અર્ધા તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. (૮) **દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:** ખેરેતીના દાતણવડે દાંત ઘસવા, એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબુત થાય છે, અને દુખતા બંધ થાય છે. (૯) **અટકાવ આવવા માટે:** ખેરેતીનાં ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં આપવું. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૧. ગજકર્ણી: ગજકર્ણીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પાંત્રાં ભાંગરાનાં પાંત્રાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર થનારાં દાદરનાં ચાઠાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે. **ગજકર્ણી:** પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણુ છે અને કફ, શીતજવર, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંડુરોગ, સોજો, અર્શ, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ચાઠાં ઉપર:**—ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. (૨) **દાદર ઉપર:**—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી. અથવા ગજકર્ણીનું મૂળસુદ્ધાં ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પળશપાપડી, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. (૩) **ખાલી ચડે છે તે ઉપર:** ગજકર્ણીના પાલાના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. (૪) **અંગની ખસ દૂર થવા માટે:** ગજકર્ણીનો પાલો વાટી શરીરે ચોળવો અને થોડી વારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું.

૧૮૨. ગરણી:—(સં૦ ગોકર્ણી. હિં. અપરાજીતા.) ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે, ગરણીમાં ધોળી અને કાળી, એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શિંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગરણી જેવાં હોય છે, ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. ગરણીને મરાઠીમાં "સુપલી" "કાજળી" એમ પણ કહે છે. **ધોળી ગરણી:** તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક તથા વિષનાશક છે અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. **કાળી ગરણી:** કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોઢ, જંતુ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) **કોઢ ઉપર:** ધોળી ગરણીનાં મૂળ, પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. (૨) **રેચ થવા માટે:**—ગરણીનાં બિયાં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૩) **મસ્તકશૂળ ઉપર અને આદ્ધાશીશી ઉપર:** ધોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુંઘવું. (૪) **તણખીયા પરમા ઉપર:** ધોળી ગરણીનાં મૂળો ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. (૫) **હડતાલના વિષ ઉપર:** ધોળી ગરણીના પાલાનો રસ પાવો. (૬) **આદ્ધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. (૭) **કફ વિકાર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળોનો રસ શક્તિપ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. (૮) **નળગુદ ઉપર:** ધોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાંધવો. (૯) **એકાહિક વિષમ જ્વર ઉપર:** ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. (૧૦) **ગર્ભપાત ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. (૧૧) **ગાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૧૨) **યકૃત, પ્લીહા, અને જલોદર ઉપર:** ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૮૩. મજીઠ્ઠરેઃ—(સં૰ શંખોદરી મ૰ મજાતુરા.) એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પાં વગડાઉ આવળનાં પાંદાં જેવાં હોય છે, અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શંકરનાં ફૂલો' એમ પ કહે છે. પકૃાર મલમોમાં એનાં મૂળ ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું પણ મજબુત હોય છે એની ખુંટીઓ સારી થાય છે. મોટાં ઝાડ ડાળામાંથી ભાગવાથી તેને પુનઃ ફણગા ફુટી તેનો પુષ્પ ધોરા થાય છે. એની બે જાતિ છે. એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતાં ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખો પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચે નમે છે. એની ઝાયા ઘટ્ટ હોય છે. એને આંબલા જેવડી જાડી, ચપટી અને ચાર પાંચ આંગળ લંબાઈની શીંગો આવે છે. તેમાં સાત આઠ બીજ હોય છે. એ ઘણાં ભોરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે એ ઘણું પકવાન સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ ઝાડને બીજ હોય છે. એનાં બી રોપવાથી કે ડાળાથી ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોનો વાસ નથી હોતો. ફૂલોને ઝુમખા ને ઝુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવા, એ મહિનામાં હોય છે એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ ઝાડ શોભા માટે બાગમાં વાવે છે; વળી આ ઝાડ 'શંખપુષ્પી', 'હરફર' વિગેરે નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઉષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, શૂળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર: આંનાની પોટલી કરીના રસમાં ઘસી નાકે સુંઘવી, અને મજાતુરાના પાલાનો રસ, અતો અને મધ, એ પીવાં.

૧૮૪. ગરમાળોઃ—સં૰ આરગ્વધ. મ૰ બાહાવા. હિં૰ અમલતાસ. ક૰ હેગ્ગકે. લૅ૰ કૅ સિ ફિસ્ટ્યુલા. મલા૰ કદુકોન્ના.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદાં સ્વાહકીના પાંદાં જેવાં નાનાં હોય છે. એને વરસાદનાં ફૂલો જેવાં પીળાં ફૂલો આવે છે. એને હાથભર લંબાઈની શિંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકાશવાળું હોય છે. તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. મગજ કડવું હોય તો શિંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાળાનાં ફૂલોનું શાક કરે છે. ગરમાળોઃ—અતિ મધુર, શીતળ, મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરુ તથા સ્નિગ્ધ છે અને શૂળ, જ્વર, કોઢ, કંડુ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, અપસ્માર, કૃમિ, મલ, લોહી, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં—રેચક અને કફ, મેદનાં નાશક છે એનાં ફૂલોઃ—સ્વાદુ, ઠંડાં, કડવાં, ગ્રાહક તથા તુરાં છે. એની શિંગોઃ—પાકકાળે તીખી, મધુર, જઠરાગ્નિવર્ધક, રેચક, અગ્નિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે અને કફ, પિત્ત, અજીર્ણ તથા તાવનો નાશ કરે છે. એની છાલઃ—પાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. વળી ગરમાળોઃ—ખારો, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દાદર, ખેદ, ખસ, ખરજ, તથા વિસ્ફોટકનાં ચાઠાં ઉપરઃ—ગરમાળાનાં પાંદાં વાટી તેમાં કાંજી નાખી તેનો લેપ કરવો; અથવા ગળોનો અંગરસ ચોપડવો. (૨) ચાઠાં ઉપરઃ—ગરમાળાનો ફૂલો વાટી વાળી ઉપર ચોળવો. પાઠાં ઉપરઃ—ગરમાળાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી તેનો ઉપર લેપ કરવો, અને નિવળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૪) બાળકોને ચાંદાં (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અંદર ઓઝ ઉપર ફોલ્લીઓ થઈ તેમાં પાણી થાય છે તે) ઉપરઃ—ગરમાળાનો પાલો ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવો. (૫) શરીરપરની ખસ, દૂર, કરવા માટેઃ—ગરમાળાનો પાલો છાશમાં વાટી અંગે ચોળવો અને કેટલીક વાર થયા પછી સ્નાન કરવું. (૬) હળદીઆ મેહ (પીળા પ્રમેહ) ઉપરઃ—ગરમાળાની શિંગોની અંદરના મગજનો અવલેહ કરી ખાવો. (૭) ક્ષેરે રોગ ઉપરઃ—ગરમાળાની શિંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. (૮) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—ગરમાળો અને આવળ કંદી (આમળાં) ના કાઢામાં મધ અને સાકર નાખી પાવો, એટલે રોગ થઈ રક્તપિત્ત નષ્ટ થાય છે. (૯) કંઠમાળા ઉપરઃ—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું, કિંવા લેપ કરવો. (૧૦) બીલાડી ઉંદર ઝેર હોય તોઃ—ગરમાળાના પાલાનો રસ ચોપડવો. (૧૧) સૂક્ષ્મ રોગ માટે—સોના મુખી, બાળહરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ, એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૫. ગરવેલ:—આ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે. એનાં પાંત્રાં અને મૂળો ઘણાં કડવાં હોય છે. આ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કોલેરા ઉપર:** ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમાં વાટી પાવું એટલે તાબડતોબ કોલેરાનો આજાર દૂર થાય છે.

૧૮૬. ગહુલા: સં૦ અબ્દય. બં૦ પ્રિઇંગુ. મ૦ ગહુલા. હિં૦ ફૂલપ્રિયંગુ. ક૦ નેપીલગુ ગોલ. લા૦ પ્રૂનસમહા લિબ.

ગહુલાનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે. **ગહુલા:**—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશોને હિતાવહ છે અને ઉલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખજાડય, તૃષા, વાત, ગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:** તુરાં, મધુર, શીતળ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. **સુગંધ-ગહુલા:** શીતળ તથા સુગંધિ છે અને કોઢ, તાવ, તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:** ગહુલા, કમળકંદ, કુમળાં ઉંમરાં, એ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું; પછી સાકર સાથે રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. (૨) **અમ્લપિત્ત ઉપર:** ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૭. ગહું (ઘઉં):—સં૦ ગોધૂમ. મ૦ હિં૦ ગહુ. ક૦ ગોધી. તા૦ ગોદુમે. તુ૦ ગોદી. મલા૦ ટપ. તૈ૦ ગોદૂમ. ગોધુમલુ. ફા૦ ગંદુમ. અ૦ હિતા. ઈં૦ વ્હીટ. લા૦ ટ્રિટિકમ્ વલગેરી.

સર્વ પ્રકારના ધાન્યમાં ગહું શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે. ગહું હિંદુસ્થાનમાં ચૈત્ર પાકે છે. બીજા સર્વ ખંડોમાં પણ ગહું પાકે છે. ગહુંનો રોપો બે હાથ ઉંચો વધે છે. અવ્વલ કાળી જમીનમાં ગહુંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ગહું પુષ્કળ પાકે છે એટલે ત્યાંના લોકનું ખાણું ગહુંનું છે. ગહુંનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાંચ વર્ષપર્યંત ટકે છે. ગહું એક ઉચ્ચ જાતીનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક માનવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતાં ગહુંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ગહુંમાં **રાતડા, વાજીયા, કાઠા, બન્સી, પુનેમીયા, દાઉદખાની,** એવી ઘણીક જાતિયો છે. તેમાં બન્સી ગહું ઉત્કૃષ્ટ પ્રતીના છે. ગહુંની કુમળી ઉંબીઓને શેકી તેનો પોંખ કરી ખાય છે. ગહુંના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઇ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ગહુંના લોટનાં **ઘેબર, જલેબી, શીરો, પુરી, કણુસાર, લાડુ, એવાં** અનેક **પકવાન્નો** બને છે. એ પકવાન્નોમાં ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ. પાંચ છ દિવસ ગહું પલાળી રાખી તેના સત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુંની થુલી કરે છે. તે પણ પૌષ્ટિક છે; તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહુંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની **લાહી** ઘણી સારી થાય છે. **મોટા ગહું:** સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ્ય, રૂચ્ય, જીવન, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઝીણા ગહું:**—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે; બીજા ગુણ મોટા ગહું જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બદ ઉપર:** ગહુંની કણકનું પોટીસ સાત આઠ વાર બાંધવું; એટલે બદ પાકીને ફુટશે. પછી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કોઇ પણ પ્રકારનું ગુમડું ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાંધવાથી તે પાકીને ફાટે છે. (૨) **કમળીના રોગ ઉપર:** ગહું લઈ, તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ધણનો બાફ લાગે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) **શીઘ્રપ્રસૂતિ થવા માટે:**—ગહુંની સેવો આધણમાં બાફી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લેઇ તેમાં સાજું ઘી નવટાંક પર્યંત નાંખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું. પછી પાવું નહિ. (૪) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—કિંચિત શેકેલા ગહુંનું ચૂર્ણ મધમાં નાંખી આપવું; તે કંમર અને સાંધા દુઃખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે. (૫) **વાળા ઉપર:** ગહું અને સણનાં બીયાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ગોળી કરી આપવી, અને ચુનો તથા બીડલોણ પાણીમાં વાટી લેપ દેવો. (૬) **નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર:** સાકર અને

દૂધ નાંખી મધુનો લેહ આપવો. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—નવટાંક ગર્ભ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે પાણી ગળી કાઢી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૮૮. ગળજીભી:—સં૦ ગોજિહ્વા. મ૦ ભુઇ—પાથરી હિં૦ ગોભી ગોજીયા. બં૦ ઢાડીશાક ક૦ હક્કીનાલગે. ફારિંદ. એલિફન્ટાપસ્કેબર. તે૦ એનુગાબિઝચેટ્ટુ. ફા૦ કલમદરી. લા૦ એલિફેન્ટોપસસ્કેબર

એ ખાડાવાળી, કાંતરાવાળી, અને પડતર જમીનમાં થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને પાન મુખમાં ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથેજ તે ઓટેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગળજીભીને ઉપરથી ભૂતો થયો પછી તેના ઉપર જેવતાર ઉગાડનો તોરો આવે છે. એનાં બિયાંને હિંદુસ્તાનીમાં "ગોઝબાન" કહે છે. એનું શાક પથ્થકર છે. ભેંસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. ગળજીભી:—તીખી, કડવી, શીતળ, તથા મધુરોષ્ણ છે અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉપદંશ અને અગ્નિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પારા ઉપર ઉતાર:—ગળજીભીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો, અને શરીરે પણ ચોળવો. ગળજીભીનું શાક કરી ખાવું. (૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:—ગળજીભીનાં પાંદડાંના રસનું અંજન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપર:—ગળજીભીનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૪) શીતજ્વર (ટાઢીઆ તાવ) ઉપર:—ગળજીભી અને એરંડાનાં મૂળ ગોખાના પીપરામૂળ વાટી પાવાં. (૫) ધાતુવિષ ઉપર:—ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાંખી પાવો. (૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાંખી ૭ દિવસ પાવો. (૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:—ગળજીભીનો રસ પાવો.

૧૮૯. ગળી:—સં૦ ના૦ તુ૦ નીલી. મ૦ નીળ-ગુળી. હિં૦ નીલ-ગીલ. બં૦ નીલગાછ. તે૦ નીલીચેટ્ટુ. મલા૦ અમરી. ઈં૦ ઇંડિગો. લા૦ ઇંડીગોફેરા. ટિંક્ટોરિયા.

ગળીના છોડ વરધુણાના છોડ જેવા થાય છે. પાંદડાં પણ તેવાંજ હોય છે., બંગાળ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે. તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યુરોપિયન લોકો કરે છે. ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર કરે છે તેને "નીલ" અથવા "ગળીનો રંગ" કહે છે. ગળી:—તીખી, કડવી, કફને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે અને વાત, શ્લેષ્મ, ઉદર, મોહ, ભ્રમરોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, આમવાત, આમવાત, કફ, મદ, ઉપદંશ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ, કોઢ, કૃમિ તથા ઉદર, પ્લીહાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) તાવ ઉપર:—ગળીના ઝાડનાં મૂળ અને કર્ણિકનું સેવન કરવું; એથી સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) મૂળવિષ ઉપર:—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું.

૧૯૦. ગળો:—સં૦ ગુડુચી. અમૃતા. મ૦ ગુળવેલ. હિં૦ ગરાવેલ, ગરોલ. બં૦ ગુલંચ. તા૦ ક૦ અમરતવલ્લી. તે૦ તિપ્પતિગા. તા૦ શિંદિલકોડી. ફા૦ ગિલાઈ. હિં૦ ગા૦ ગિલોય. ગુર્ચ, ઉ૦ ગિલ્લોય મુન્શીક. ગુર્ચા. તુ૦ અમરવલ્લી. મલા૦ ચિટામૃત.

ગળોના વેલા મહાપ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એને વળી "ગુલવેલ," અને "ગરોળ" પણ કહે છે. એ વેલા ઝાડના આશ્રયે થાય છે. લીમડાના ઝાડના આશ્રયે પણ થાય છે. તેને 'લીમડી ગળો' કહે છે. ગળોની ઝાડવી તથા લીલા રંગની હોય છે. એને બારીક ફૂલના ગુચ્છ આવે છે. પણ લિમડાની જૂની ગળોના વેલા મજબૂત જાડા હોય છે. ગળો ઘણા રોગોનો નાશ કરનાર છે એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉત્તમ એને અમૃત જેવી બાબતમાં ગણે પણ કહે છે. ગળોનું સત્વ કાઢે છે. તે પણ ઘણા રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્વ ઘણું અતિગુણકારી છે. ઔષધીઓમાં ખરસાંડી વગેરે ઉપરની ગળો ઉત્તમ હોતી નથી. ગળોને ઉપર પીવા અને અંદર લીલી ભાવ હોય છે; (ગળોનો ઉપયોગ અથવા લીમ ઉત્તમ ગણાય છે લીલી તાજી લેવાથી ઉપયોગ કરે છે એવો અમારો અનુભવ છે.) તે કાઢી નાંખી, ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ઉત્તમ થાય છે. ગળો:—તૂરી, કડવી, પાકે ઉષ્ણ, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બલકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, બલ તથા આયુષ્ય છે અને જ્વર, દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમી, વાતભ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, આમદોષ, શ્વાસ, ઉપદંશ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, કંડુ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે.

એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળસાથે લેવાથી મલબંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધસાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ગળોના પાલાનું શાક:** તુરૂં, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ગળોનો કંદ:** ઉષ્ણ, તેમજ તીખો છે અને જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચબાધાનો નાશક છે. **ગળોનું સત્વ:** સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય, વયઃસ્થાપક છે અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્ર જ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરૂચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ: (૧) વિષમ જ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર:**—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ ભાગ, અને ઘી વીસ ભાગ લેઇ એકત્ર કરવું તથા અગ્નિબલ જોઇ ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાં એટલે કોઇ પણ વ્યાધિ થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક, એવું હોઇ એના સેવનથી પુરૂષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે. અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે, એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બાણી રાખી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં અરીઠા ઘસી તે પાઇ દેવું. **(૩) સર્વપ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:** ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાંખી તે પાવો. **(૪) કમળીરોગ ઉપર:** ગળોના રસમાં અથવા કાઢામાં મધ નાંખી પાવું. અથવા પાંત્રાંનો કલ્ક છાશમાં પાવો. **(૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:** ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લેઇ એમાં મધ અને સિંધવ અકેક માસો નાંખી સારૂં મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવુ; એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ; એ સર્વ દૂર થાય છે. **(૬) આમવાત ઉપર:** ગળો અને સુંઠનો કાઢો પાવો; કિંવા ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાંખી પાવું. **(૭) પિત્તરોગ ઉપર:** ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. **(૮) કફરોગ ઉપર:** ગળોના કાઢામાં મધ નાંખી તે પાવો. **(૯) અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો, અરડુસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાંખી પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર બીજો:**—ગળો અને ત્રિફળાંનો કાઢો મધ અને પીંપર નાંખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર ત્રીજો:**—ગળો, સુંઠ, આવળકંટી, અશ્વગંધી તથા ગોખરૂનો કાઢો પાવો. તેથી કરી શળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. **પ્રકાર ચોથો:** ગળો, અરડુસી, કડવાં પંડોલાં, નાગરમોથ, સાતવણ, ખેર, કાળો બરૂ, કડવા લીમડાનાં પાંત્રાં, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોડ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસુરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. **પ્રકાર પાંચમો:** ગળો, સુંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. **વાતજ્વર ઉપર પ્રકાર છઠ્ઠો:** ગળો અને દશ મૂળનો કાઢો પાવો; એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર સાતમો:**- ગળો, સુંઠ, ભારંગમૂળ તથા વ્યાઘ્રપર્ણીનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. આ કાઢો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર આઠમો:** ગળો, સુંઠ, કાંટાસરીયો, બળદાણા, ભટકટારી, પંચમૂળો તથા નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા (સુવા) રોગનો નાશ થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:** ગળોના રસમાં મધ નાંખી તે રસ પાવો. **(૧૧) મધુરજ્વર ઉપર:** ગળોનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:** ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાંખી પાવો. **(૧૩) કૃમિ ઉપર:** ગળો અને ભૈસો ગુગળ, એ એરંડાનાં પાંત્રાંના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:** ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા પીંપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાંખી તે પાવો. અથવા ગળોનું હિમ આપવું. **(૧૫) વાતરક્ત ઉપર:** ગળો, ગોખરૂ અને આવળકંટી (આંમળી), એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાંખી તે પાવો. અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાંખી પાવો; કિંવા એકલો કાઢો પાવો. (૧૬)

પિત્ત પ્રદર ઉપરઃ—ગળોનો રસ મધ નાંખી પાવો. (૧૭) સર્પના વિષ ઉપરઃ—લીમડા ઉપર ગળો લાવી પારેર પાણીમાં વાટી પાવી. એટલે ઉતરી જાય વિષ ઉતરી જશે. (૧૮) અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપરઃ-ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું કાકડું તથા રક્ત ચંદન, (રતાંજળી) એનો કાઢો પાવો; એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે. અને ઘણ તથા દાહ પડે છે તે, તૃષા, ઓકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો જલદૂર થાય છે. (૧૯) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપરઃ—ગળોનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૨૦) શીતપિત્ત ઉપરઃ—ગળોનો કાઢો પાવો. (૨૧) હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપરઃ—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૨૨) અમૃતાદિ કાઢો સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપરઃ—ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે), એનો કાઢો પ્રાતઃકાળે પાવો. (૨૩) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ—ગળો, આમળાંડી, અને નાગરમોથનો કાઢો કરી પાવો. (૨૪) જીર્ણજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરૂચિ ઉપરઃ—ગળોના રસમાં પીપર અને મધ નાંખી તે રસ પાવો. (૨૫) સર્પ દંશ ઉપરઃ—જો મહિનાથી ગળોનો કરો સ્વરસ (પીડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં વાટી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા. બુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. ઢોરને સર્પ દંશ થયો હોય તો કાન ઉપર ચોળવા, એટલે વિષ ઉતરે છે. ગળોનું સત્વ કાઢવાની કૃતિઃ—આંબા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી, તેના ચાર ચાર આંગળ લાંબા કકડા કરી તે પાણી વડે ધોઈ નાંખવા. પછી ઉજાર કચરી કલાઈના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા. અને ત્યાર પછી તે હાથ વડે સારા મસળી અથવા રવૈયી વલોવી તે મહિના કુચા સર્વ પીલી કાઢી, તે પાણી ગાળી ઠેર ભરું રાખવું. કલીમવારે તે મહિનુ સત્વ તળીએ ઠરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાંખવું. પછી તેમાં ૭ સાત વાર પાણી નાંખી તે ઉપરનું નિતર્યું પાણી કાઢી નાંખતા જવું. એટલે તે સત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે. તથા તેનું સર્વ કરવામાં લાભ છે. એ પછી તે સુકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એને લેવાનું પ્રમાણ—અર્ધા માસાથી બે માસા પર્યંત છે. એ ઘણાક રોગો ઉપર ચાલે છે, એના અનુપાનો નીચે પ્રમાણે લખ્યાં; (૧) પ્રમેહ ઉપરઃ—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં બે માસા નાંખી પાવું અથવા ત્રિફળા અને સાકરમાં આપવું. (૨) જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—ઘી-સાકર સાથે, કિંવા મધ પીપર સાથે અથવા ગોળ અને હરડાળના ચૂર્ણ સાથે. (૩) પાંડુરોગ ઉપરઃ—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. (૪) દાહ રોગ ઉપરઃ—જીરૂં અને સાકર સાથે. (૫) વાયુ ઉપરઃ—ઘી સાથે આપવું (૬) પિત્તજ્વર અને પિત્તભ્રમ ઉપરઃ—સાકરમાં આપવું. (૭) પ્રમેહરોગ ઉપરઃ—મધમાં. (૮) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—એરંડતેલમાં. (૯) આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપરઃ—સુંઠ સાથે આપવું. (૧૦) તાવ ઉપરઃ—મધમાં. (૧૧) શક્તિ આવવા માટેઃ—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાંખી તેમાં માસા બે માસા સત્વ નાંખી પાવું. (૧૨) ઉલટી ઉપરઃ—ગોખરૂની પાણી સાથે. (૧૩) અરૂચિ ઉપરઃ—દાડમની સાથે. (૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—માખણમાં. (૧૫) કમળાના રોગ ઉપરઃ—દ્રાક્ષ સાથે. (૧૬) શ્વાસકાસ ઉપરઃ—સુંઠ, મરી, પીપર અને મધ સાથે. ઉબકી (હેડકી) ઉપરઃ—મધમાં. (૧૮) ક્ષય ઉપરઃ—ઘી, સાકર અને મધમાં. (૧૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—દૂધમાં. (૨૦) પેશાબમાં ધાતુ જતી હોય તે ઉપરઃ—ખાંડ સાથે. (૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપરઃ—મધમાં. (૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપરઃ—ઠંડા પાણીમાં. (૨૩) કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપરઃ—બગસરી તુળસીના પાનના રસમાં. (૨૪) ગુલ્મ ઉપરઃ—સુંઠની સાથે. (૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપરઃ—ત્રિફળાના તાજા ઘી સાથે. (૨૬) કાળા વાળ થવા માટેઃ—ભાંગરાના રસમાં. (૨૭) અગ્નિમાંદ્ય ઉપરઃ—ગોરખમુંડી સાથે. (૨૮) વળીપલિત (શરીરે કરચળીઓ પડી કેશ ધોળા થાય તે) રોગ ઉપરઃ—ગળોનું સત્વ બે માસા આપવું. (૨૯) ધાતુસ્તંભન ઉપરઃ—ગળોનાં પંચાંગનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૯૧. ગાજરઃ—સં૦ ગાર્જર. ગુંજન. મ૦ હિં૦ ગાજર. ક૦ ગજ્જરી. તા૦ ગાજર ગજર, અ૦ જજરેનારે. ઇ૦ કારટ્સ. લા૦ ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કંદની પેઠે જમીનમાં થાય છે. એ વાળુ હોય તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના બે

હાથ સવા હાથ વધે છે. દિલ્લીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ગાજર લીલાં, રોટલી સાથે ખવાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય-ભેંશ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઇ ઘણું દૂધ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. **ગાજર:** મધુર, રૂચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, હલ, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રૂક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ:** ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તથા ગર્ભપાતકારક છે. **ઉપયોગ (૧) ખરજવા ઉપર:** ગાજર પીલી તેમાં થોડું મીઠું નાંખવું. અને પાણી ન રેડતાં તેને બાફી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:** ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૯૨. ગાંજો (ભાંગ): સં૦ વિજયા. મ૦ હિં૦ ગાંજા.

ગાંજાનાં ઝાડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં અંબાડીનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે; તેને ગાંજો કહે છે. તે તોરા કાઢી સુકવે છે. ગાંજાની જે ભૂકી તેને 'ભાંગ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોક પીએ છે. ગાંજો પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણસને નિશો ચ્હડે છે, તેથી કાળજું કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તથા તેથી માણસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં માણસ ઘણોજ ધુંધ થઈ જાય છે; જેમ તેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યું હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે. **ભાંગ:** પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ણકારક, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. **ઉપયોગ: (૧) ભુખ ઉપર:** ભાંગ પીવી. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:** ભાંગ અને ઢોરના શિંગડાની ધૂણી આપવી. **(૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:** ભાંગ, વરીયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી શક્તિ પ્રમાણે પાવું; અથવા ભાંગ વાટી પાવી. **(૪) અતિસાર ઉપર:** ગાંજાનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—ગાંજાની રાખ મધમાં આપવી. **(૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:** ભાંગ શેકી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૭) ચોથીયા તાવ ઉપર:** ગોળમાં ભાંગ મેળવી, બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. **(૮) ભૂતજ્વર ઉપર:** પ્રાતઃકાળે ભાંગના ઝાડનાં મૂળીયાં કાઢી માથે બાંધવાં.

૧૯૩. ગુગળ: સં૦ ક૦ ગુગ્ગુલ. મ૦ ગુગ્ગળ. હિં૦ ગુગળર. બં૦ ગુગ્ગુલુ. તૈ૦ માહિષાક્ષી. ફ્રા૦ બોએજહુદાન. અ૦ મુકિલેઅર્જક. ઇં૦ ઇંડીયનડેલિયમ. લા૦ બાલસમોડેન્ડ્રન રૉક્સબુર્ઘીઆઇ.

ગુગળનાં ઝાડ **મારવાડ** અને **સિંધ** દેશમાં થાય છે. એ ઝાડ **શિંગાપૂર બેટમાં** ઘણાં થાય છે. **ગ્રીષ્મ** ઋતુમાં તાપને લીધે આ ઝાડમાંથી જે **રસ** ઝરે છે તેને '**ગુગળ**' કહે છે. ધૂપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થઇ હવામાંહેનાં રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે; એ એનાથી મોટો ફાયદો છે. દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેનું મૂળ કારણ તો આજ હોવું જોઇએ. **ગુગળ:—મહિષાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય,** એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે. તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિશદ, પિત્તલ, સારક, તૂરો, લઘુ, પાચક વૃષ્ય, ભાંગેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર્ય, અગ્નિદીપક, ભીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૈષ્ટિક, કાંતિકર તથા ભેદક છે; અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગંડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટિકા, આમ, કંડૂ, કોઢ, શરદી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે, અને જુનો હોય તો અતિ લેખન છે, **મહિષાક્ષ** અને **મહાનીલ,** એ બે હાથીને ઉપયોગી; અને **કુમુદ** તથા **પદ્મ** એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને **હિરણ્ય,** એ માણસના ઉપયોગનો છે. કોઇ વખત **મહિષાક્ષ** પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે. ગુગળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તૂરો છે તેથી પિત્તનાશક, તથા કડવો છે માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે, **કણ ગુગળ:**—એ તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા

રસાયન છે અને વાયુ, વ્રણ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. ભૂમિજ ગુગળઃ—તીખો કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત તથા શિરઃશૂળાદિને દૂર કરે છે. ગુગળની શુદ્ધિઃ—કાઢવું તપેલું લેઇ તેમાં ત્રિફળાં અને પાણી સમભાગે નાંખવું; અને તે ઉપર એક કપડું નાખી તે ઉપર ગુગળનું ચૂર્ણ નાંખી ઉપર ઢાંકણું દેઈ તે ગુગળ ઉકાળવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપરઃ—ગુગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો; એથી કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. (૨) ખાંસડાઇ ઉપરઃ—ગુગળ અને આમલીના કસુમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) દાંત દુખે છે તે ઉપરઃ—ગુગળ અને રાતો બોળ ઘસી દાંતે ચોપડવો. (૪) શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તોઃ—ગુગળ અને સુંઠ એકઠાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. (૫) ખાજ ખરજી હોય તોઃ—ગુગળની ધૂણી આપવી. યોગરાજ ગુગળઃ—વાવડીંગ, ચવક, હિંગ, ગજપીપર, કાળોપાઠ, જીરૂં, અતિવિષ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, અજમો, મોરવેલ, વજ, રેણુકબીજ, કચૂરો, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, પીળા સરસવ તથા કડુ, એ સર્વે ઓસડીઓ સમ ત્રિફળાં; તથા સમભાગે શુદ્ધ ગુગળ નાંખી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મધમાં ખવરાવવી. એટલે તે સંગ્રહણી વાયુ, સ્થૂલત્વ, ગ્રહણીરોગ, પાંડુરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ, વ્રણ, પ્રમેહ, કફ, ઉદરવ્યાધિ, આધિ વાતરક્ત, ઉદરસ, અપસ્માર તથા રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરે છે. આ ગોળી ઘણું કરી રાસ્નાના ક્વાથમાં આપવાનો રીવાજ છે. એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે. આ યોગ બોપદેવ શતકમાં કહેલો છે. બીજો યોગરાજ ગોળીઓઃ—સુંઠ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, જીરૂં, શાહજીરૂં, રેણુકબીજ, ઇંદ્રજવ, કાળોપાઠ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલપત્ર, દેવદાર, ખદિર, કોઠ, રાસ્ના, નાગરમોથ, સિંધવ, એલચી, ગોખરૂ, ત્રિફળા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તજ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાંખી ઘીમાં ખાંડણ કરવું. સર્વે ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળા કરી ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું. આ યોગરાજ ગુગળ ગુણવાન્ કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે. એ સેવન કરવાથી મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ યોગરાજ ગુગળ સંપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્ટવ્રણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરુચિ, પ્રમેહ, નાભિશૂળ, કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, આવર્ત અને ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ ત્રણ માસાથી સાત સાત દિવસે તોલા સુધી વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના ક્વાથમાં, મેહરોગ ઉપર દારૂહળદરના ક્વાથમાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના ક્વાથમાં, પાંડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમાં, મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમાં, કોઢ ઉપર લીમડાના ક્વાથમાં, શૂળ ઉપર મૂળાના ક્વાથમાં, ઉંદરના વિષ ઉપર પાડળ મૂળના ક્વાથમાં, અને નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાના ક્વાથમાં, તથા સંપૂર્ણ ઉદર રોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)ના કાઢામાં આપવો. કૈશોરક ગુગળઃ—ત્રિફળા ૨ શેર, અને ગુગળ ૧ શેર. તે બન્નેમાં ૧૬ શેર પાણી નાંખી કાઢો કરવો, તથા અર્ધોશેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ઘાટો થવા આવે એટલે તેમાં નીચેનાં ઔષધો નાંખવાં. મરી, પીપર, વાવડીંગ, સુંઠ તથા ત્રિફળાં—એ બન્ને તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવું. અને નસોતર તથા દંતીમૂળ, એ એક તોલો નાંખવો. ઘી ૪ તોલા નાખીને કરી નાંખવો. તે સર્વે પાક થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી. આ કૈશોરક ગુગળ સેવે, વ્રણ, ગુલ્મ, મેહ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉદરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે. દ્વાત્રિંશક ગુગળઃ—ત્રિકુ, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચીદાણા, પીપળીમૂળ, હપુષા, દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, શિલિંજીત, અતિવિષ, દારૂહળદર, કણજ, ગરમાળો, જીરૂં, વરીયાળી, ધમાસો, સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ; એ બધાં ઔષધીના બરાબર ગુગળ લેઇ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે ત્રિફળા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવી. એટલે આમ, આવર્ત તથા અગ્નિમાંદ્ય અને ગુદકૃમિનો નાશ થાય છે; અને મહાજ્વર વડે પીડિત, વાતાદિ થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ, મેદ, પાર્શ્વશૂળ, હૃદ્રોગ, ખાંસી, ઉરુસ્તંભ, પક્ષાઘાત, આમવાત, ક્રોધ, પ્લીહા, કમળો અને આમથી એ રોગો થયેલા માણસને હિતકારક છે. ધન્વંતરીકૃત આ ગોળી

યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. **વિશ્વાદ્ય ગુગળ:** શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારૂહળદર, કોષ્ઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો, એ સર્વેના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી એકેક આપવી, તથા પથ્ય પળાવવું; એટલે ભ્રમવાત નાશ પામે છે. **બીજો પ્રકાર:** સુંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોષ્ઠ, તથા હરડે, એ સમભાગ; અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે વાયુ, મૂર્ચ્છા, ગુલ્મ, શૂળ, કંપ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે. **રાસ્નાદિ ગુગળ:**—રાસ્ના, ગળોનું સત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાનાં બરાબર ગુગળ લઇ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું; એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **કાંચનાર ગુગળ:**—કાંચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; અને હરડાં, બેહડાં, આવળકંટી એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા; અને વાયવર્ણો ૪ તોલા; તથા ઇલાયચી, અને તજ એકેક તોલો લેવાં; પછી બધાં ઔષધો ખાંડી ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઇ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી. તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંઠના કાઢામાં અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામાં, અથવા હરીતકીના કાઢામાં અથવા ગરમ પાણીમાં એકેક ગોળી આપવી; તેથી કરી ભયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્બુદ, ફોડકીયો, વ્રણ, ગુલ્મ, તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે. **ત્રિફળા ગુગળ:** હરડાં, બહેડાં, આવળકંટી અને પીપર, એ ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઇ સારો વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડી ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઇ આપવી. તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ, એ રોગો દૂર થાય છે. **ગોક્ષુરાદિ ગુગળ:**—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરૂ લાવી થોડા ખાંડી તેમાં ૬ ગણું પાણી નાંખી અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા) જેટલો લઇ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાંખી, ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી કઢવવો. પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાંખવું. સુંઠ, મરી, પીપર, હરડાં, આંબળાં તથા નાગરમોથ, એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી. તેથી પરમો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુ વિકાર, તથા મૂત્રખડો, એ રોગોનો નાશ થાય છે. **લાક્ષાદિ ગુગળ:** લાખ, હાડસંધિ, આસુંદરો, આસંધ, નાગબલા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે, અને શરીર વજ્ર જેવું થાય છે. **આભાદિ ગુગળ:** આવળીયાનાં બી ૧ ભાગ, ત્રિફળાં ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાંની બરોબર ગુગળ નાંખી તે ભાગેલા હાડકાને સાંધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમાં સેવન કરવા આપવો. **ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:** શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો. **વિડંગાદ્ય ગુગળ:** વાવડીંગ, હરડાં, બેહડાં, આંબળાં, સુંઠ, મરી તથા પીપર એના બરોબર ગુગળ લેઇ એ સર્વ ઘીમાં ખરલ કરી ગોળી કરી ખાવી; પથ્ય પાળવી; એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોઢ, એ સર્વે નાશ થાય છે. **ગુગ્ગુલાદિ લેપ:**—ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી તથા પીંપર, એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **અમૃતાદિ ગુગળ:**—કડવી ગળો, પંડોળાનાં મૂળ, સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળાં તથા વાવડીંગ, એના સમભાગ ગુગળ નાંખી એકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક ખાવી. તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાંડુ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. **પથ્યા ગુગળ:** હરડાં ૧૦૦, બહેડાં ૨૦૦, આંબળાં ૪૦૦, અને ગુગળ ૬૪ તોલા, એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અર્ધું શેષ રહે એટલે ગાળી લઇ ફરી લોખંડના વાસણમાં કઢવવું; તથા ઉતાર્યા પછી તેમાં વાવડીંગ, દાંતીમૂળ, ત્રિફળાં, ગળો, પીંપર, નસોત્તર, સુંઠ તથા મરી, એ દરેકનું ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાંખવું. જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર જઠર, પંગુતા, પાંડુત્વ, કંડૂ (ખરજ); વમી, અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસને અપ્રતિમ સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો કરે છે, અને આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ, અને

પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે પિત્તનાશક અને આંખોને સારો કરનારો છે. માટે નેત્રોને અને સર્વે રોગો યોજેલો છે. ગુગળની અપથ્ય:—ખાટું, તીખું, ઘણું ખાવું, મૈથુન, શ્રમ, તડકો, મદ્ય, અને ક્રોધ.

૧૫૪. ગુરમુળી:—મ० ઉભગી. ગુરમુળીનો વેલો બે આંગળ જેટ પહોળો હોય ને સો પચાસ હાથ ઉંચો જાય છે એ વેલો દક્ષિણ કોંકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫-૩૦ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. એનાં ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોય કિંચિત્ લાંબી હોય છે, આ ફળો ગરીબ લોક રોટલી સિવાય એકલાં એમ ખાય છે. ફળ પક્વાં ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૫૫. ગુલદાવદી—(સં० શિવવલ્લભા. મ० શેવંતી.) આ છોડવાનાં ઝાડ વેંત દોઢ વેંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલ જેવાં હોય છે. મધ્યમાં પીળું ઉંડાણે ફુલની પીટ હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ પણ આવે છે. જંગલી જાતિનું એટલે વાવેતર ન કરેલાં ઝાડનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે. પરંતુ બાગમાં વાવેલાં ઝાડનાં પાન કપૌળી જેવાં હોય છે. પરંતુ એ પાંદડાંનો વાસ નાની જાતિના પાંદડાં કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંદડાંનો વાસ પ્રખર હોય છે. એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. બન્ને જાતિનાં ફુલ શેવંતી જેવાં અથવા ગેંદા જેવાં હોય છે. જંગલી જાતિનાં ફુલો નાનાં હોય છે અને "શેવંતી" એમ પણ કહે છે. હિંદુસ્થાનીમાં એને ગુલદાવરી કહે છે.

૧૫૬. ગુલબક્ષ (ગુલબક્ષી):—સં. મરછગ, નલિકા. હિં० મ० ગુલબક્ષી.

ગુલબક્ષનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને કોળા જેવાં પાંદડાં આવે છે. તેમાંથી એક દીઠ બે બટી થાય તેમાંથી ફુલો પણ તેને ડોડા આવે છે અને તે ડોડામાંથી ફુલો આવે છે. એ ફુલો જાડી ડાંડીનાં અને લાંબાં હોય છે. એનો વાસ મનોજ્ઞ અને સુવાસિક હોય છે. ગુલબક્ષ:—તૂરું, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે અને કોઢ તથા વાયગોળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અંદર જ રાતી ફોલ્લીઓ થઈ આવે છે તે ઉપર:—ગુલબક્ષનાં મૂળ અને ઉગાર પાણીમાં ઘસી, તેમાં થોડું મીઠું નાખી શરીરે ચોળવું, એટલે ફોલ્લીઓ જતી રહી જાય છે. (૨) ચેળ ઉપર:—ગુલબક્ષનાં પાંદડાં ચરોળા રસમાં કાંજીની પીઠી ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૭. ગુલબાસી:—(સં. વાસા). એને 'સાંજમણી' પણ કહે છે. એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, પાંદડાં નાનાં કોઈ લાંબાં અને ઘાટાં હોય છે. ગુલબાસીમાં ધોળી, ગુલાબી, પીળી તથા રાતી, વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે. ઔષધીમાં ધોળી ગુલબાસી વધારે ગુણકારક છે. ગુલબાસી:—વાતલ, શીત, અને મસ્તકની નાડીઓ તથા આશય અગ્નિને દબાવનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) મોંવાટે અને ગળામાં ઉપર:—ગુલબાસીનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી શેકી માથા ઉપર બાંધવાથી અંતરનું ગૂમડું ફોડી નીકળી જાય છે; કિંવા ગુલબાસીનો કંદ પાણીમાં ઘસી તેનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) પુષ્ટિ ઉપર:—ધોળી ગુલબાસીના કંદ પાણી કરાક પીસી પાણી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં કિંચિત્ શેકી તેમાં બદામ, પિસ્તાં, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમાં મિશ્ર કરી પેંડા કરવા. આ પાક નિત્ય તોલા થી તોલો ખાઈ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું. એટલે ધાતુસ્થાનની કમી દૂર થઈ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. (૩) મેહ ઉપર:—ધોળી ગુલબાસીના કંદ ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવા. (૪) શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:—ધોળી ગુલબાસીનો કંદ ગાયના તાજા દૂધમાં ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમાં સાકર ૧ તોલો અને ઇલાયચી ૧ ગુંજભાર નાખી બે વખત આપવું અને પથ્ય પાળવું. એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૫) નિશોથ ગુમડું:—ગુલબાસીના કંદ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે ફેર મટી જાય છે

૧૫૮. ગુલાબ:—ગુલાબનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાનાં હોય છે. અને એને કાંટા આવે છે. એમાં ગુલાબી, ધોળી, પીળી, રાતી વગેરે જાતિ છે. ઉત્તમ ગુલાબનાં ઝાડ આરબસ્થાન અને તુર્કસ્થાન દેશમાં થાય છે. ગુલાબનાં ફુલનું અત્તર અને ગુલાબજળ થાય છે. ગુલાબનાં

ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે. ગુલાબની કળીઓ સારક છે. **ગુલાબજળ** ઠંડુ છે. ફૂલોની પાંખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:** થોડી સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે. અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું. **બીજો પ્રકાર:** સુકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમાં બાફી તે ભાત ઘી સાકર નાંખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઇ પણ ન થતાં રેચ પણ સાફ આવે છે. **(૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:** ઉંચા ગુલાબનાં ફૂલો લેઇ પાંખડીઓ કાઢવી, તે પાંખડીઓથી બમણી સાકર લઇ બરણીમાં કિંવા લોટામાં પાંખડીઓ અને સાકરના થરપર થર લેવા, અને તેનું મોં બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમાં ટાંગી રાખવું, એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક, અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. **(૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:—**ઘણાં ફૂલો એક વાસણમાં નાંખી ઉકાળવાં અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાંખવું. પછી તે ઠંડુ થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઇ શીશીમાં ભરવું. એક મણું ફૂલોમાંથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી એટલે એ મોંઘુ વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને 'ગુલાબજળ' કહે છે. **(૪) ગુલાબનું સરબત:** ગુલાબજળમાં સાકર નાંખી સરબતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરબત થાય છે. એ સરબત ગરમીનો નાશ કરનારૂં, તથા ઠંડુ હોવાથી ઉન્હાળાના દિવસોમાં સેવન કરવાને યોગ્ય છે. **(૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:** ગુલાબજળ આંખોમાં આંજવું. **(૬) આંકડી ઉપર:—**નાક, કપાળ, અને આંખોએ રૂના પુંમડાથી ગુલાબજળ ચોપડવું. **(૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર, ઇત્યાદિક ઉપર:** સવારે અને સાયંકાળે ગુલાબનાં તાજાં ફૂલો દર વખતે પાંચ લઇ, તે ૩ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર થોડું ગાયનું દૂધ દિવસ ૧૪ પીવું. એટલે ઉપરના સર્વે વિકારો દૂર થાય છે. તથા મળ- શુદ્ધિ થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા, તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. **(૮) ખસ, દાદર, વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:** ગુલાબકળીનો રેચ આપવો, એટલે સારો ફાયદો થશે. **(૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:** ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઇ શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જાય છે. **(૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:** સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમો આંખોમાં આંજવો. **(૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:** કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એમે ગુલાબજળમાં ખરલ કરી થેપલી કરવી, એ થેપલી પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૧૯૯. ગોખરૂ બોડા: સં૦ ગોક્ષુરક. મ૦ હિં૦ ગોખરૂ. ક૦ દોડ્ડ નેગ્ગિલુ. તે૦ પેદ્દ પાલેરૂ. તા૦ અનેનેરિંજલ. મલા૦ કાકમુલ્લા. ફત્તુનેરિલ. ફા૦ તુખ્મેખાર ખસ્ક. અ૦ બજરૂલ ખસ્ક. લા૦ પેડે- લિયમ્ મ્યુરેક્સ.

ગોખરૂનાં ઝાડ નાનાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં તલનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે, એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણીબોર જેવડાં ફળો આવે છે, તેને 'બોડા ગોખરૂ' કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાંટા હોય છે. ગોખરૂની બીજી એક નાની જાતિ છે, તેને "કાંટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે. તેનું વર્ણન મૂદું કરેલું છે. બોડા ગોખરૂ ન મળે તો, તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે. **દશ મૂળોમાં** ગોખરૂનાં મૂળ આવે છે, ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે. **ગોખરૂ:** શીતળ, બલકારક, મધુર, બૃંહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક, તથા સ્વાદુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કોઢ, શૂળ, અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં એનાં પંચાંગ અને ફળો પણ આવે છે. **ઉપયોગ: (૧) પાંડુરોગ ઉપર:** ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:** ગોખરૂનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર:** ગોખરૂના ઝાડનો અથવા ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાંખી પાવો. **(૪) પુષ્ટતા ઉપર:** ગોખરૂની ભૂકી કરી રોજ દૂધ પાશેર, ઘી ૪ તોલા, અને સાકર ૧ તોલો; એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી શરીરમાં ભરેલી ગરમીના વિકારો નાશ પામે છે. **(૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તિદિક પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર:** ગોખરૂનાં લીલાં ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી રાખવાં, થોડી વાર

પછી ગાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી ઝાડું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂકી અને ઇલાયચીની ભૂકી નાંખી ૭ દિવસ ખાવું. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. (૬) અતિસાર ઉપર:—ગોખરુ અને સુંઠનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો. તે પાચક છે, તથા આમવાત અને કટિશૂળને નાશક છે. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—ગોખરુના પાલાનો રસ પાશેર લઇ, તેમાં કમરાનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવું. (૮) ઉષ્ણવાત એટલે શૂળ ઉપર:—ગોખરુ, તલનાં ફુલો, મધ, તથા ઘી એ સમાન ભાગે મસ્તકે લેપ કરવો. (૯) ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર:—ગોખરુ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ, દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. (૧૦) પથરી ઉપર:—ગોખરુનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. (૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર:—ગોખરુનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાંખી તેમાં આપવું. (૧૨) ગોક્ષુરાદિ ઘૃત (ઘી):—ધાણા અને ગોખરુને કાઢો કિંવા કલ્ક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તથા દારુણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે. (૧૩) ગોક્ષુરાદિ અવલેહ:—ગોખરુનાં પંચાંગ ૧૦૦ તોલા લેઇ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું. પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાંખી ચાસણી કરવી તથા તેમાં સુંઠ, પીંપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, ભૂખાળ, આસુંદરાની છાલ, તથા કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલોચન (વાંસ કપૂર) ૪ તોલા નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો; એ મૂત્રસંબંધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૦. ગોરખમઢી (ગોરખમુંડી):—સં૦ કદંબિકા, મુંડી, મ૦ ગોરખમુંડી. હિં૦ ગોરખમુંડી. ક૦ બોડતરો.
ગોરખમુંડીનો વેલો ઘાસ જેવો જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એ વેલો ઘણું કરીને ભાદરવા માસમાં જ થાય છે. એ વેલાને ભાદરવા માસના આરંભમાં ફળ આવે છે. તેને ગોરખમુંડી (કાંટાળી) કહે છે, એ ફૂલો ઉપર લીલા, પીળા પત્ર હોય છે. જમીન સારી હોય તો એ ફૂલો મોટાં નાળિયેર જેવડાં થાય છે. એ ફૂલો જરા કુમળાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. જુનાં થયા પછી જરા ખાટાં લાગે છે. એનું અથાણું કરે છે, અને શાક પણ કરે છે. એની કાચલીઓ કરી મીઠું લગાવી સુકવી રાખે છે અને તેમાં તથા એનો ઔષધમાં ઉપયોગ કરે છે.

૨૦૧. ગોંડાળ:—સં૦ ગુંડાલા. મ૦ ગોંડાળ. હિં૦ ગોંડાલા. ક૦ કાવિનલેદ. ગોંડાળ એ તળાવ, વાવ કિંવા બીજા જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ઘણી જાતની નથી છે. વહેળામાં ઉનાળાના દિવસમાં ઉગી નીકળે છે. વાવ કે કુવા મધ્યેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળને નાંખે છે; પરંતુ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:—ગોંડાળ વાટી વાટી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) બાળકની ઉદરરસ ઉપર:—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પાવો.

૨૦૨. ગોરાડુ (રતાળુ):—સં૦ હિં૦ મુખાલુ. મ૦ ગોરડુ, ગોરાડુ, કિનાળ, નાગરચિને. ક૦ મુકિગડ્ડે. તનાગેડ્ડુ. તે૦ ચિલુપગેડ્ડુ. તા૦ પેરવળી. તુ૦ કુવા કંદુ. મલા૦ કચ્ચિલ. લા૦ ડાયોસ્કોરિયા બેટાટાસ.
ગોરાડુના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાનાં કંદ શકરીયા જેવાં લાલ અને રાતા રંગનાં હોય છે, એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને મ્હાનોરમાં વિશેષ થાય છે. એનું વાવેતર કરવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા શકરીયા જેવા કંદ થાય છે. એને કોંકણમાં "કાનતળ" અને "નાગરચિને" પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક ભસ્માની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ ઉભી પાતળી કાતરી કરી સુકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે પણ તે ઉપયોગી છે. ઉપયોગ (૧) નળગુડ ઉપર:—ગોરાડુનો કંદ ઘસી કપડામાં બાંધી પોટલો અને જે ભાગ નીચે તેમાં પીળા મરચીનાં બી ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરે છે.

૨૦૩. ગોંદણી (ગુંદી):—સં૦ બહુવારક. મ૦ ગોંદણ શેલવાટ. હિં૦ લસોડા, લભુવાર. ક૦ ચેળ્ળેગુ, ગોંદિન. તે૦ ચિન્નાનાકેરુ. તા૦ નિચિલ્લાન. મ૦ ચેરીલ્લાન. ઇંગ્ર૦ ઓપોસિટ લીવ્ડ કોર્ડિયા. લા૦ કોર્ડિયા મેક્સી ઓલિગન્થા, કોર્ડિયા મિક્સા.

આ ઝાડ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કાકડશીંગીની જાતિનું વૃક્ષ છે. એ ઝાડ માણસ જેટલું ઉંચું વધે છે અને લાલ રંગનાં ફળો આવે છે તે કાકડશીંગ કરતાં મીઠાં લાગે છે. લોકો એનાં ફળો પ્રેમથી ખાય છે. એ ફળો પૌષ્ટિક છે. એ ફળો માંહેનો રસ ગુંદરની પેઠે ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીકણું હોઇ સુતાર કામમાં પણ ઉપયોગી છે. ગોંધણી:—વાતકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણ-મારક છે. ઉપયોગ:—(૧) દાંત દુઃખે છે તે ઉપર:—ગોંધણીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. (૨) પૌષ્ટિક લાડુ: એનાં ફળો સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમાં લાડુ કરવા; એ પૌષ્ટિક છે અને એનું સેવન કરવાથી કમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૪. ગોમેટો: (સં૦ વનતુંડી) કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે. એ વેલા કોકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં કિંચિત્ લાંબાં અને સહજ જાડાં હોય છે. એને રાન-પડોળા જેવાં આંગળભર લાંબાં અને સોનેરી ફળો જેવાં અને ડીટાં પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડાં ફળ આવે છે. એ શાક કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટોનાં મૂળ ગળચટાં હોય છે. એ મૂળોને કણબી વગેરે લોકો ખાય છે. ગોમેટો:—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે અને દંતપીડાનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક ગરમી ઉપર:—ગોમેટોનાં મૂળ તથા ગાયનું ઘી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લેઇ તેમાં એક તોલા પર્યંત ઘસી તથા થોડી સાકર નાંખી પ્રત્યેક બે વખત સાત દિવસ પાવું. (૨) ધાત પડતી હોય તો: ગોમેટોનાં મૂળ કુટી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનું તાજું દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાંખી આપવું. એ ઔષધ બેવાર આપવું એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૩) બિલામો ઉઠયો હોય તો: ગોમેટોનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) પુષ્ટતા ઉપર:—શેકેલા ધોળા દાળ, ગોમેટોનાં મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર બારીક વાટી તેમાં ઘી નાંખી પાવું. આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી. બીજો પ્રકાર: ગોમેટોનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ઘી અને સાકર નાંખી પાવું. (૫) પિત્ત ઉપર: ગોમેટોનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૨૦૫. ગોરખ આમલી: સં૦ ગોરક્ષી. મ૦ ગોરખચીંચ-ચોરીચીંચ. હિં૦ ગોરખઇમલી. ક૦ ગોરક્ષહુણુચી, માગિમાવું, મ્હામ્લિકા. કા૦ તા૦ પપ્પારપ્પુલી, તોદી. અ૦ હબહબુ. લા૦ એડન્સોનિયા ડિજીટેટા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. ગોરખ આમલીના ઝાડનાં પાંદડાં કાંઇક શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર વેંતભર લંબાઇનાં દુધીના જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળોની બાહેરની છાલ કઠિણ હોય છે. એ ફળમાં લોટના ગોળા હોય છે. એ લોટ ઘણો ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક, રૂચિકર તથા પથ્યકારક છે. આ વૃક્ષને "ચોર આમલી" પણ કહે છે. ગોરખ આમલી: મધુર, કડવી તથા શીત છે. એ દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) દમ ઉપર:-ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લેઇ, તે લીલા અથવા સુકાયલા અંજીરમાં ભરી સેવન કરવો. (૨)આમ્લપિત્ત ઉપર: ગોરખ આમલી માંહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી તેમાં જીરાની ભૂકી અને સાકરની ભૂકી નાંખી પાવું. (૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર: ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી સાકર નાંખી પાવું. (૪) ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર: ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર: ગોરખ આમલીનાં બિયાંની કાળી રાખ કરી માખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવું.

૨૦૬. ગોરખમુંડી:—(સં૦ ગોરક્ષ મુંડી. હિં૦ મુંડી.) ગોરખ મુંડીમાં બે જાતિ છે. નાની અને મોટી. નાનાં ઝાડ સુમારે વેંતભર ઉંચાં વધે છે. મોટાં હાથ ભર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડાં અફીણનાં જીંડવાં સરખાં ગુલાબી રંગનાં ફળો આવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બારીક હોઇ તે લાંબાં હોય છે. આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉગ્ર આવે છે. એ ઝાડો લીલી જમીનમાં થાય છે. ગોરખ-મુંડી: તુરી, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, કડવી; મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે; અને ગંડગુમડાં, ગંડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ,

કૃમિ, કફ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. મહાગોરખમુંડીઃ—મધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન તથા સર્વ છે અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ગોરખમુંડી જેવાજ છે. ઉપયોગઃ (૧) ગંડમાળા અને કમળી ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનો અગરસ કાઢી પાવો; અને ગંડમાળા ઉપર ગોરખમુંડીનાં મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. (૩) જખમ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનો રસ ચોપડવો, એથી ઘા તુરતજ સારો થાય છે. (૪) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટેઃ—ગોરખમુંડીનું ઝાડવું ઘરમાં બાંધવું એટલે તેના ઉગ્ર વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે. (૫) સન્નિપાત ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનાં બીજ બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપરઃ—ગોરખમુંડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી ઘી નાખી તે તોલા ચાર પાવાં. (૭) વૈપાદિક રોગ (જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે) ઉપરઃ—ગોરખમુંડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. (૮) મૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ—ગોરખમુંડી પંચાંગની ધૂણી આપવી.

૨૦૭. ગોરાણીઃ—ગોરાણીનાં ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં થાય છે. ગોરાણીના પાંદડાં કુમળાં હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાય છે. જુની ગોરાણી સુકાવી તેમાંનાં બિયાં કાઢી લોકો ખવરાવે છે. ગોરાણીની ભાજી ખાસ કરીને ગોરાણીઓ ખાવી પસંદ કરે છે. ગરાસિયા સ્ત્રીઓએ છિવા ને સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગોરાણીની ભાજી ખાવી નહિ. કારણ તેઓના બાળકને આંચકીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે. ગોરાણીની શક્તિઃ—રૂક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરુ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક, અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) દાદર ઉપરઃ—ગોરાણીના પાલાનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. (૨) નાકે મસા ઉપરઃ—ગોરાણીના પાલાના રસમાં કાઢી બિજની યુક્તિથી નાકમાં પાવતા જવું.

૨૦૮. ગોળઃ—આ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઘણા થાય છે, એને વાસનાં જેવી વાળની પુંગી એ વધે છે. એનાં પાંદડાં મકાઇ જાંબુડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ હમેશાં લીલાં છાં વર્ષ પર્યંત રહે છે.

૨૦૯. ગૌરીનો કુંજોઃ—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમાં ઘણું થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં હાથતળિયાની આકૃતિ જેવાં હોય છે. એની દાંડી કાળી હોય છે. ઉપયોગઃ (૧) ધાંવરા ઉપરઃ—એ વેલાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ ધાંવરું સારું થાય છે. (૨) ઉજરી ઉપરઃ—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રંગની (કાળી) રાખ કરવી. એ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે દાઝ શમન થઇ ઉજરી બાર દિવસમાં મટે છે. (૩) આંટીમાં પીળા અંકુર થઇ આવે છે તે ઉપરઃ—આ વેલાની રાખ, અળસીનો અને ચિત્રાનાં મૂળ ઘસી, આકડાને ગુંદી કરી તૈયાર થયેલું આ ઔષધ વરઝ તે ઉપર ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપરઃ—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

૨૧૦. ગંગાવતીઃ—સં૦ ગંગાપત્રી. મ૦ હિ૦ ગંગાવતી. ફા૦ બાંગરા. કે૦ ભદ્ર ગોપારી.

એમાં નાની અને મોટી બે જાતિ છે. મોટી સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચી વધે છે. એનાં પાંદ મોટાં હોઇ તે ઉપર બારીક રૂમ્મ હોય છે. એ ભળવાળી જમીનમાં થાય છે, અને સામાન્ય પણ ભીનાશવાળી જગામાં થાય છે. એ ઝાડ ઘણુંક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડને પીળા રંગનાં બારીક-ફૂલો આવે છે. એનાં પાનનો વાસ સારો છે. ગંગાવતી ઉષ્ણ છે. એનું "વનનાગરી" એવું પણ નામ છે. ગંગાવતીઃ—તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને નસરોગ કરનારી છે. ઉપયોગઃ—(૧) આગંતુક જખમ ઉપરઃ—ગંગાવતીનો પાલો હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવો; એટલે જલદી મોટી જખ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) ચાંચડ જવા માટેઃ—જ્યાં ચાંચડ થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીના લીલાં ઝાડ વાટી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં; એટલે એના વાસથી ચાંચડ નાસી જાય છે. (૩) મૂત્ર-વ્યાધિ ઉપરઃ—ગંગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકઠાં કરી પીવું. (૪) અધાશીશી ઉપરઃ—ગંગાવતીનો રસ મરચાં મેળવો, અને તાળવામાં મેલવું. એમ એક બે વાર કરવાથી અધાશીશી જલદીથી શાંત થાય છે.

૨૧૧. ગૌલણ: એ ઝાડ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે અને તેનું થડ સાત આઠ આંગળ લંબાઇનું થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઘાંટ સર્પ ઉપર:** ગૌલણનાં ફળ બિંયાં સુદ્ધાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાંખી પાવાં, અથવા ગૌલણનાં બીજ એકલાં પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૨૧૨. ઘણુસરી:—એ ઝાડ ઘણાં મોટાં થાય છે. એને "માનસુરી" પણ કહે છે. ઘણુસરીનાં પાંત્રાં બિલાંમાનાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાંનો વાસ ઘણો આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઘોણુસ (ઘોયડા) ના અને ફુરશાના વિષ ઉપર:** ઘણુસરીનાં મૂળ ઘસી તેમાં સુંઠ ઘસી પાવી; તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે. વિષથી શરીરમાં ગાંઠો થાય તો તેજ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવું. **(૨) રેચન:** ઘણુસરીનાં મૂળ ઘસી પાવાં, ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૩) ફોડકી, ખરજ વગેરે ઉપર:** ઘણુસરીનાં મૂળ અને વાંકેરીનું બોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ઘણુસરીની ભાજીમાં ગોમૂત્ર નાંખી રસ કાઢી તેમાં ઘણુસરીનાં મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવું. **(૫) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપર:** ઘણુસરીની ભાજીમાં પાણી નાંખી એક શેર પર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ઘણુસરીનાંજ મૂળ ૧ તોલો ઘસીને પાવી, એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવી; તથા અરીઠાના પાણીમાં ઘણુસરીનાં મૂળ ઘસી સુજેલી જગોએ વારંવાર લેપ કરવો.

૨૧૩. ઘાપાન:—અનસના ઝાડ જેવાં ઘાપાનનાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંત્રાં અનસના પાંત્રાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ઘાપાનનાં પાંત્રાં પલાળી રાખી, કચરી તેનું સુતર કાઢી પછી દોરડું વણે છે. એ મજબુત થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) મુસલ રોગ (ઢોરોને અને માણુસોને મૂર્છા જેવો રોગ થાય છે તે) ઉપર:** ઘાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. **(૨) જખમ ઉપર:** ઘાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૪. ઘાસપિત્તપાપડો: સં૦ પર્પટક. આ ઝાડ જમીન બરોબર પ્રસરે છે. એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક જીંડવા જેવા તોરા આવે છે. એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ વધારે ગુણકારી છે. ઘાસપિત્તપાપડાનું શાક સારૂં થાય છે. **પિત્તપાપડો:** શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરૂચિ, દાહ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઓકારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનું શાક:** સંગ્રહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે; અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, ભ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપર:**—ઘાસપિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમાં કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. **(૨) પિત્તજ્વર ઉપર:**—ઘાસ પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૩) સાધારણ તાવ ઉપર:**—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમાં ગારગોટી (ઘોળો અને ઠંડો પથ્થર) દેવતામાં લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો. **(૪) ઉલટી ઉપર:** ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૧૫. ઘામારી: સં૦ અસ્થિભક્ષા. ઘામારીનાં ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંત્રાંનો આકાર પર્ણબીજનાં પાંત્રાં જેવો થાય છે. ઘામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેનો આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને પછી રાતો થઈ જાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઘા રૂઝવવા માટે:**—ઘામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. **(૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપર:** ઘામારીનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણુસને પણ આપવું.

૨૧૬. ઘેવડો (વાલોળ): સં૦ નિષ્પાવી. ઘેવડાનો વેલો ઘણોજ મોટો વધે છે. એ ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. ઘેવડાને ત્રિદળ પાંત્રાં હોય છે. તેની શિંગોનું શાક સારૂં થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. ઘેવડામાં ચોધારી ઘેવડો, વેટ ઘેવડો, ગર્વો, ઘોળો અને કાળો; એવી અનેક જાતો છે. **ઘેવડો:** વાતકર, રૂક્ષ, તુરો, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ

તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. મોટાં પેવડાં:—રુચિકર, વાતલ તથા અગ્નિદીપક છે અને મુખને પ્રિય છે. કાચાં પેવડાં:—કોપ, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તૂરાં, રસકાળે મધુર, રુચિકર અને ગ્રાહક છે. પાકાં પેવડાં:—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા ગુણ કાળા પેવડા જેવા છે. પીળા પેવડો એ ફક્ત વધારે ગુણવાળો છે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:—પેવડાની છાલનો રસ ચોપડવો. (૨) પાઠા ઉપર:—સાતવર્ષી પેવડાના મૂળના જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી, અને તેનોજ ઉપર લેપ કરવો. (૩) પગ કિંવા પૂંઠી મરડાઇ જાય છે તે ઉપર:—પેવડાની છાલ અને લીંબોળી એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૪) વિષમજ્વર ઉપર:—સાતવર્ષી પેવડાનાં પાન ગાળી કાને બાંધવાં; એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૨૧૭. પીંડી:—સં० મુલધવિકા. પીંડીને—"પીંડ" "પીંડગોર" "રાનગોર" એમ મરાઠીમાં કહે છે. પીંડીનાં ઝાડ હોય છે. એને બોરડીનાં જેવાં બારીક ફળ આવે છે. વૈદ્યો "મજીઠી" કહીને જે ઔષધ આપે છે તેમાં એ ફળ હોય છે. પીંડી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે; અને કફ, રક્તદોષ, સોજો, કંડુ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, મેહ તથા ખરજનો નાશ કરે છે.

૨૧૮. પીઠીવેલ:—પીઠીવેલ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થઇ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે. પીઠીવેલનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે અને તે ઉપર આડી રેખાઓ હોય છે. એ વેલને બારીક કાંટા હોય છે. એને ચણા જેવા ફળના ગુચ્છા આવે છે. ઉપયોગ:—પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર:—પીઠીવેલનાં પાંદડાં અથવા ગુલવલાં ફળો અને મેથી બારીક વાટી છાશમાં કાલવી, તેમાં થોડી હિંગની ભૂકી નાંખી તે પાવું; એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૧૯. પીપુરટી (પીનરી):—પીપુરટીના વેલા હોય છે. એ વેલાની ભાજી પગના અંગૂઠા જેવી હોય છે અને આકારે પીપુરમર્ક જેવી હોય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એનાં પાંદડાં આકારે પીંપળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, પણ તેના કરતાં મોટાં થાય છે. એ વનસ્પતિ એક એક આંગળ લાંબાના ખાંચા હોય છે. પીપુરટી:—શીતળ અને ગુરુ છે; તથા કફ, હેડકી, ઉધરસ, વિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કોઇને પાગલાઇ વિષ ચડ્યું હોય તો:—પીપુરટીનો રસ એક તોલ પાવો. (૨) માણસને પાગલાઇ વિષ ચડ્યું હોય તો:—પીપુરટીના રસમાં વધુસરીનાં મૂળ, અરિઠા અને મણોટરી વાટી, ગોમૂત્ર નાંખી ડંખ ઉપર લેપ કરવો.

૨૨૦. પીલી (પિલૂડી):—સં० ગુડ઼િકા, મ० તોડવે. પીલીનો વેલો ચાર દશ વર્ષ સુધી રહે છે. પીલી બારમાસી થાય છે. પીલીનાં ફળ ને અડીઓ-કળ લાંબાં કોઇ અંગુલ જેટલાં લાંબાં હોય છે. પીલીના બે પ્રકાર છે. કાળી અને મીઠી. કાળી પીલી કોઇ ખાતું નથી. પીલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઇ પથ્યકાર છે. પીલીના અતિ સેવનથી છાતી જડત્વ આવે છે. પીલી:—મધુર તથા શીતળ છે. ગુરુ, અને ઉલટીને કરનારી; તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્ત, શોષ, રક્તવિકાર, વિસ્ફોટ, ઉપરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ગુરુ, સ્વાદુ, શીતળ, ભેદન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક, પેટમાં વાતસંચય કરનાર તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, શ્રમ, સોજો, શુદ્ધિ, દાહ તથા ઉપરસનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો:—ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. એની ભાજી:—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તૂરી, કાચી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુલ છે; અને કફ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળ:—હિમ, મેહનાશક, તથા ધાતુવર્ધક છે અને શ્વાસનો દાહ, ભ્રાંતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. કાળી પીલી:—વાતિકારક છે અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—ગુરુ, કર્કશ, વાતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે; અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર, તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કાનમાં બગાડ વગેરે રોગ હોય તો:—પીલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી પાડવું. (૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રક્તસ્ત્રાવ થાય તથા ગર્ભપતન થાય તે ઉપર:—પીલીનો વેલો અડધો જેટલો લાંબો લઇ, ગર્ભિણીને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠ તે વેલાની બધી ઉંડું ખાંડી નાંખી ભાંગવી અને પાણીમાં રસ કાઢી તેમાં છાણાની ભૂકી નાખી અથવા તથા ખાર

બે તોલા નાંખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઇ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. (૩) **કુરશાના વિષ ઉપર:**—ઘોલીનાં પાંત્રાંના રસમાં સમુદ્રફળ છ માસા ઘસી સુમારે નવટાંક રસ પાવો. આ રસ એકેક કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૪) **સર્લ પથવા ઉપર:**—ઘોલીનાં મૂળોનો રસ, દેવદાર, જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ, એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઋતુકાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૨૧. ઘોલિકા (લુણીની ભાજી): સં૦ ઘોલિ. કા૦ મ૦ ઘોળ૦ હિં૦ બડીનોનિઆશાક, કુલ્ફા. ક૦ ગોલિ. તૈ૦ અઇલકુરા. ફા૦ ખુરફા. અ૦ બકલતુલ, હુમકા. ઈં૦ પર્સ લેન. લા૦ પોર્ચ્યુલેકા, ક્વાડ્રિફિડા.

ઘોલિકાનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી, એનાં પાંત્રાં કાંઇક ગોળ થઇ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. ઘોલિકાને ઘણું ન્હાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. ઘોલિકાની બે જાત છે. એકને 'ન્હાની' અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' તથા બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંત્રાં રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતા ન્હાનાં પરંતુ ખડબચડાં હોય છે. એ ઝાડનાં ઝુંડેઝુંડ થાય છે. રાજ ઘોલિકાનાં પાંત્રાં અને ઝાડ કાંઇક મોટાં હોય છે અને કોમળ હોય છે. ઘોલિકાની ઢીલી ભાજી કરે એનો ગરીબ લોક ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી ઠંડી હોઇ ઘણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, ામાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **ઘોલિકા:**—રૂચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે; તે વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **મોટી ઘોલિકા:** ા, ખાટી, ખારી, રૂચિકર, તીખી, ગુરૂ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ યા શુક્રનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રઘોલિકા:**—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, ાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ, તથા ખાટી છે; તેમજ ાત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. **ઉપયોગ: (૧) પેશાબે ઘણી બળતરા થતી હોય તે ાથા ઉનવા ઉપર:** ઘોલિકાની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી તે રસ સવાર સાંજ બે વખત ાાવો. જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૨૨૨. ઘોસાળી (ગલકી): સં૦ હસ્તિકોશાતકી, ઘોશકી. મ૦ ઘોસાળે. હિં૦ નેનુઆ, તોરઇ. બં૦ ધુંધલ. ક૦ અરહીરે, તુપ્પીરી. તૈ૦ પુછાબીરકાયા. ફા૦ ખિયાર. લા૦ લ્યુફાપેટેંડ્રા.

ઘોસાળીનો વેલો ઘણોજ વધે છે. એનાં ફળોને 'ગલકાં' કહે છે. એમાં બે જાત છે. માઠ અને સાતપુતી. માઠને ફક્ત એકજ ફૂલ અને ફળ આવે છે. સાતપુતીને વધારે ફળ ફૂલો આવે છે અને તોરા આવે છે. માઠનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે. ગલકાનું શાક અને ભજીયાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણીખરી ભાજીઓ કરતાં એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને "પારોસ" પણ કહે છે. **મોટાં ગલકાં:** શીતલ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી:** શીતળ, લઘુ, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, વિષ, ઉધરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ: (૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:**—ગલકું શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. **(૨) સોજા ઉપર:** ઘોસાળીનાં પાંત્રાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો. **(૩) નળગુદ ઉપર:** ઘોસાળીના પાંત્રાંનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાલો વાટી સોજા ઉપર ચોપડવો. **(૪) બદ, ગુમડાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી મલમ:** ઘોસાળીના વેલાનાં લીલાં પાંત્રાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણુંજ જુનું ઘી એક શેર નાંખવું અને કલઇના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાંખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાંખવું; તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં પાણી ભરી લેઇ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાંખવું; અને એક પ્રહર

પછી કથરોટમાંના પાણી ઉપર માખણ જેવું જામી રહેલું ઓસામણ બેઉ પાતળા ચોખ્ખા કપડા ઉપર મુકી તે ઉપર ઢાંકણ પણ તેવુંજ પાતળું ચોખ્ખું કપડું મૂકી હળવે હાથથી દાબવું. એ યોગથી તેમાં રહેલો પાણીનો ભાગ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબામાં ભરી રાખવો, અને જખમ ઉપર ચોપડવો એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

૨૨૩. ચણા ભેદઃ—સં० હરિમંથ, ચણક. મ० હરભરા. હિં० ચના. બં० ચણક. તે० સનગલુ ગનાપપુલુ. દ્રા० ક० કડલે. મલા० કડલા. ફા० નખુદ. અ० હુમસ. ઇં० ગ્રામ. લૅ० સીસર એરીએટિનમ

શાલ તથા દ્વિદલધાન્ય એવા ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ શાલ ધાન્યમાં 'ઘઉં' એ મુખ્ય છે તે દ્વિદલ ધાન્યમાં 'ચણા' એ મુખ્ય છે. ચણાની ઉત્પત્તિ પહેલું કરી આ ખંડમાં છે. ચણા આસો મહિનામાં વાવે છે; અને માહ માસની આખરે અને ફાગણમાં તૈયાર થાય છે. ચણાના છોડની ઉંચાઈ દોઢ બે વેંત હોય છે. ચણાના છોડને આશરે પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામાં એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, પંજાબ તથા અફગાનસ્તાન એ દેશોમાં ચણા પુષ્કળ પાકે છે. લીલાં ચણાના પોપટા હોળી વેળા ખાય છે, અને તેમાંના દાણા સુકાય એટલે તે શેકી ખાય છે. ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. ચણાની દાળ કરી તેના બુંદી, મોતીચૂર, પુરણપોળી, બેસનના લાડુ તથા મેસુર એવાં એવાં વગેરેનાં પકવાનો થાય છે. ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે તેના ઉપરથી ફોતરાં કાઢી નાખે છે એટલે તેની દાળ બને છે એ દાળ ઘઉંના કરતાં પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ થાય છે. શેકેલા ચણા શરીરને ઘણાજ હિતાવહ છે એ પૌષ્ટિક છે અને ભૂખને માટે ઘણાજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમાં એ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ ચણા આખે રસ્તે ખાવામાં આવે અને પાણી મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે ચણા શેકેલા અવશ્ય ખાવા જોઈએ એ નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધેજ છે. ચણાની ભાજી પણ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણોજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની ભાજીનું શાક કરે છે. ચણાના ખારમાં પલાળી જે બી રોપવામાં આવે તે ઘણું જલદી ઉગી નીકળે છે. ચણાઃ—વાતલ, શીત, લઘુ, રૂક્ષ, તુરા, વિષ્ટંભકારક, મધુર, રુચિકર, વર્ણકર, જ્વરઘ્ન, આફરાકારક તથા આધ્માનકારક છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. શેકેલા ચણાઃ—ઉષ્ણ, રુચિકર, રસાયન, લઘુ, વાતકર, રૂક્ષ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે; અને સ્વેદ, દૈન્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ચણાનો ક્ષારઃ—અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, ખારો, અતિ ખાટો અને દાંતને અંબાવનાર છે; તથા શૂળ, અજીર્ણ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) કમળા ઉપરઃ—ચણાની દાળમાં જરીતર મેળ નાખીને પુરણ (ભોજન) પણ વિશેષ ખાવું, તરસ લાગે તો ગોળવાળું પાણી પીવું (૨) મસ્તક વાયુ ઉપરઃ—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાખની ભૂકી ચણાના ખારમાં નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો. (૩) પરસેવો બંધ થવા માટેઃ—શેકેલા ચણા, આમળો અને વજનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું (૪) સળેખમ ઉપરઃ—રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ તાજા શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૫) ધાતુપુષ્ટિને માટેઃ—દાળ અને સાકર પૈસાભાર રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ એક મહીના સુધી ખાવાં ને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૬) પેટપીડ ઉપરઃ—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. (૭) પથરી ઉપરઃ—ચણાનો ખાર, સિંધાલૂણ અને જવખાર એ એકત્ર કરી પીવું, અથવા શેકેલી હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, કાળીજીરું, જવખાર, સીંધાલૂણ એનું ૧ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમાં નાખી પીવું

૨૨૪. ચણોઠીઃ—સ० હિ० ગુંજા. મ० ગુંજ. ચણોઠીના વેલા હોય છે એ વેલાનાં પાંદડાં આંબલીનાં અને લાંબાં હોય છે. ચણોઠીમાં પીળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે. એના વેલા ઘરઆંગણે હોય છે. ચણોઠી સોનાનું વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ એક તોલા ભારની છન્નું (૯૬) ચણોઠીઓ થાય છે. ચણોઠીની ઉત્પત્તિ બધા વર્ણવિભાગમાં છે. ચણોઠીઃ—સ્વાદુ, કડવી, ખારી, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, રૂક્ષ, શીત તથા બળ છે; અને નેત્રરોગ, પિત્ત, વિષ, ઇંદ્રલુપ્ત, વ્રણ, કૃમિ, રાક્ષસ, ગ્રહપીડા, કંડુ (ખરજ), કોઢ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, શ્રમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો

નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:** વાંતિકારક અને શૂળનાશક છે. એનાં **પાંત્રાં** વિષનાશક છે. ધોળી ચણોઠી ઘણું કરીને વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે. બાકી ગુણો ચણોઠી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) અર્ધશિશી ઉપર:** ચણોઠીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું; એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. **(૨) શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડયું હોય તે ઉપર:** મોગલી એરંડના રસમાં ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. **(૩) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર:** ચણોઠીનાં મૂળ દૂધમાં બાફી સાકર સાથે ખાવાં. **(૪) માથે ચળ આવતી હોય તે ઉપર:** ચણોઠીનાં મૂળ અથવા ફળ ભિલાંમાના રસમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોઠી મધમાં અગર ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૫) અવાજ સાફ થવા માટે:—**ધોળી ચણોઠીની ભાજી ચાવી મોંમાં રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા ચાવવી. **(૬) ગરમીથી મોંમાં ફોલ્લા વગેરે થાય તે ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીની ભાજી, કંકોલ અને સાકર એ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા મૂળ ચાવવાં. **(૭) લાલામેહ ઉપર:** ધોળી ચણોઠીની ભાજી અને મેંદીની ભાજી સમભાગ લેઇ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં દુદુરલીનાં મૂળ ઘસી જીરૂં અને સાકર નાંખી પાવું. આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું. **(૮) ધાંવરા ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો લેપ કરવો. **(૯) પ્રમેહ ઉપર:** ચણોઠીની ભાજીનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમાં મેળવી પાવો. **(૧૦) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીના પાંત્રાંના રસમાં જીરાની ભૂકી નાંખી પાવું. **(૧૧) લુખ લાગે છે તે ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો રસ સાકર અને જીરૂં નાંખી પાવો. **(૧૨) તાવથી માથું દુઃખતું હોય તે ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઇ ઘસવાં અને કપડામાં ઘાલી તે ૭ દિવસ સુંઘવાં. **(૧૩) ગરમી ઉપર:** લાલ ચણોઠીની ભાજીના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી સાત દીવસ લેવું. **(૧૪) સીંદુરના વિષ ઉપર:** ચણોઠીની ભાજી ૭ દિવસ ખાવી. **(૧૫) શિરોરોગ ઉપર:** ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી નાકે સુંઘાડવાં, એટલે આંખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રતાંધળો, આંખનાં પડોળ, આદાશીશી અને મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. **(૧૬) વાયુરોગ ઉપર લેપ:** શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દેવતાથી બાળી નાંખી તે ઉપર ચણોઠી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. તેથી કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, અને બીજી વાયુસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. **(૧૭) ગ્રંથી (એટલે ગાંઠ) ઉપર:** રાતી ચણોઠીની દાળ, આંબલીનો કચુકો અને ગેરૂ એ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો, અને તે સુકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો. **(૧૮) ઉપદંશ ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ અને ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ ઘસી પાવાં અને ગરમીની ચાંદી ઉપર પણ એનોજ લેપ કરવો. **(૧૯) ઉધરસ ઉપર:—**ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨૦) પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપર:** ચણોઠી પાણીમાં બાફી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું, એટલે પરૂ નીકળી જઇ પાંપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે.

૨૨૫. ચંદનબટવો:—(સં. ચંડિલ.) ચંદનબટવાનાં ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં નાજુક હોય છે; તે નીચેની બાજુએ કાંઇક રાતાં અથવા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સુકાઇ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનબટવાની ભાજી કરે છે; એ ભાજીનો ગરિબ લોકમાંજ ઉપયોગ થાય છે. **ચંદનબટવો:** ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ: (૧) ઢોરના રોગ ઉપર:** ચંદનબટવાનાં લાકડાનો કોલસો ઘીમાં વાટી અકેક ઘુંટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૬. ચંદ્રુસ: ચંદ્રુસનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ છે. ચંદ્રુસનાં ઝાડો આફ્રિકાખંડમાં ઘણાં થાય છે, એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રુસનો "વાર્નિશ" કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને "સફેદ ડામર" કહે છે. **ચંદ્રુસ:** તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુક્લ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે; અને કંડૂ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઢ તથા દાહનો નાશ કરે છે.

૨૨૭. ચમેલી: સં૦ સુરપ્રિયા. ચમેલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રાં જૂઇ જેવાં ધોળાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ ફુલોનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફુલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.

૨૨૮. શંખેશ્રી:—સં૦ જતી, માલતી. હિં૦ ચમેલી. મ૦ જાઈ. ક૦ મલ્લિકા. તે૦ ન
પુષ્પાકુ. તા૦ જાછુ મલા૦ પિચ્ચાકં, માલતી. લા૦ જેસ્મિનમ ફ્લોરીબન્ડમ.

ચમેલીનો વેલો મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા ઝાડ ઉપર ચડેલા ચમેલીના જુના
પણ મોટા હોય છે. એ વેલા ઉપરથી માલુમ પડે એવી ઉપર ચડી શકે એટલા તે મજબુત હોય
ચમેલીનાં પાંદડાં પાતળાં હોય છે તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે. ચમેલીનાં પાંદડાંનો રસ મળી શકે
છે. શંખેશ્રી:—તુરી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે; અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંત
મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઢ, રક્તદોષ, વ્રણ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કળીઓ:-
વ્રણ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. પુષ્પ:—સુગંધિ અને મનોજ્ઞ છે તે કફ તથા પિત્તનો ન
કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ભગને અર આવે (ભગ્ન પડે) છે તે ઉપર:—ચમેલીની ભાજી
રસ પાવો. (૨) દાદર અને ચાંદીઓ ઉપર:—ચમેલીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. (૩) જખમ ઉપર-
ચમેલીની ભાજીની પીંપળી કરી જખમ ઉપર બાંધવી. (૪) કર્ણશૂળ ઉપર:—તલના તેલમાં ચમેલી
પાંદડાંનો અંગરસ નાંખી તે તેલ સારું કરવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે ૭ દ
પુરો ટેમ તેલ તૈયાર કરી રાખવું. એ તેલ કાનમાં નાંખવું, એટલે તાત્કાળ ફાયદો થાય છે. (૫) મિ
કરી (ઉંદરી) ઉપર:—ચમેલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ કરી તેમાં મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ સાકરની
નાંખી આપવું. (૬) છર્દિજ્વરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર:—દૂધમાં જાયના મૂળનો, કવાથ કરી પાવો
(૭) ઉપદંશ ઉપર:—ચમેલીની કુમળી ભાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને ત્રિ
સળ નાંખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું; એટલે ૭ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય
પીવું પથ્ય કરવું. (૮) મુખપાક ઉપર:—ચમેલીની ભાજી ચાવવી, અથવા ચમેલીની ભાજી, દા
બોર તથા ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે ત્વરિત સુખ આવે છે.

૨૨૯. આકવત:—સં૦ આવર્તિની, વારહૃત. મ૦ આવળ. હિં૦ નયુઆ. બં૦ તેવસા, શા૦
બો. ક૦ આવર્તે, આયોતપત્ર. દા૦ મુદ્દેવેલા. અ૦ રોઝનુસ્તમલ્લેઝ. ઇ૦ હાર્ટલિફ્લાવર. લા. ક્રે
પાઇપરમ્બેલાટમ.

આ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. આ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચું વધે છે, એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટ
હોતાં નથી. તે કોમળ હોય છે. આકવતની ભાજી પૈષ્ટિક છે. એ ભાજીમાં આદુની કળ અગર મધ
માત્ર નાંખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. આકવતમાં આ એક ગુણ છે કે જે ઘણું ખાવા કઠિ
હોય છે, તેમાં કેટલાક આકવતનાં પાંદડાં નાંખવાથી તે જલદી નરમ છે. આકવત:—મધુર, શીત, ભારી
રૂચિકર, સારક તથા પાચક છે અને મળ મૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, સુગંધિ, જ્વરહર, કફ તથ
જ્વરનાશક છે; તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઢ, પિત્ત, આવર્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

૨૩૦. આરોળીનું ઝાડ:—સં૦ આર, રાજાદન, હિં૦ ખિરની. મા૦ આરોળી. ક૦ ખીરણી
ગોરજે, ખીરણી, આવીડ. તા૦ કરપાલઇ-પુ. મલા૦ મુરલ. તે૦ પાલપટ્ટુ, પાલમણિ. દા૦
ખાજ. અ૦ ક્ષુરશમાના. લા૦ મ્યુસોપ્સહેક્ઝેન્ડ્રા.

આરોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાંતમાં એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે.
એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને તે મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. તેની ખપાટો કરે છે. એની
છાલ ઘણી જાડી છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ન્હાનાં ફળો આવે
છે, તેનાં તુવેર જેવડાં રાતા રંગના દાણા હોય છે. તેને આરોળી કહે છે. આરોળી મીઠાઈમાં અને
પાવાન્નોમાં નાંખે છે. આરોળીનું તેલ નીકળે છે. તે બદામના તેલ જેવું હોય છે. આરોળીના ફળ ક
એનો રંગ ભૂખરો હોય છે. એ ફળ સ્વાદે મધુર લાગે છે. આરોળીના ઝાડનાં મૂળ:—તુરાં; અને
રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આરોળીના ઝાડની મજ્જા:—મધુર, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, શીતળ,
મળસ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્જર, લઘુ, શુક્ર તથા વાતપિત્તનાશક છે. આરોળી:—મધુર, ઉષ્ણ, ભારી,
ગુરુ, સારક, મળસ્તંભક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકર, દુર્જર, ગ્રાહક તથા પિત્ત છે અને વાત,

પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષા, ક્ષતરોગ, રક્તદોશ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **ફળ માંહેનો ગર્ભ:** મધુર તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **ચારોળીનું તેલ:**—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક, અને પિત્તવાતનો નાશ કરનારૂં છે. ઉપયોગ:—(૧) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—ચારોળીના ઝાડની છાલ દુધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૨) **શીતપિત્ત ઉપર:** ચારોળી દુધમાં વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૩૧. ચિત્રક: સં૦ ચિત્રક. હિં૦ મ૦ ચિત્રક, ચીત્તા. બં૦ ચિતેગાછ. ક૦ ચિત્રમૂલ. તે૦ ચિત્રમૂલમુ. તા. કોદિવેલ્લ. તુ૦ ઓલડુ, ચિત્રમુલ. મલા૦ ટંપકોટુવેલી. ફા૦ બેખબરંદા. અ૦ શિતરજ લા૦ પ્લંબેગોઝિલેનિકા.

એ ઝાડ નાનો હોય છે અને બીજાં ઝાડવાંના આશ્રયે થાય છે. એનાં પાંત્રાં જાડાશ પડતાં દળવાળાં હોય છે. એ પાંત્રાંનું શાક થાય છે. એ ઝાડને જે કંદ ફુટે છે તેમાં પેર હોય છે. ચિત્રકમાં ફૂલોની ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. ચિત્રકની લીલી છાલ ઘસી અગર કચરી શરીરે લગાવવાથી લુખસને બાળી નાંખે છે. **ચિત્રક:** પાચક, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે; અને સોજો, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કંડૂ, યકૃત, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે પિત્તનો નાશ કરે છે, અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખસ ઉપર:** ચિત્રકના મુળોની છાલ બારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી તે કથરોટ તાપમાં વાંકી કરી રાખવી; એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે. તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. (૨) **સ્તન કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:** ચિત્રકનાં મુળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:** ચિત્રકનાં મુળ, કાળીવેલીના કાંદા અને બોખાડાનાં મુળ એ સર્વે એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના આંતરે ત્રણવાર પાવાં અને વિષ ચઢેલા માણસને છાણની પાસે બેસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી. એટલે બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી અધોશેર પાવું. (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મુળોનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું અને તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બ્રહ્મરંધ્ર ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. (૫) **સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ ઉપર:** ચિત્રકનાં મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દુધમાં આપવો. (૬) **વેળ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મૂળ લીમડાના રસમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૭) **ખસ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મુળીયાં ખાંડી તેનો રસ નાળીએરના રસમાં નાંખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. (૮) **ચિત્રઘૃત:**—ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ચિત્રના ચૂર્ણને આવળકંટીના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતા જવું. (૧૦) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) **મંડલ કોઢ ઉપર:**—ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો, પછી નગોડના બિયાંનો લેપ કરવો. (૧૨) **તિક્ષ્ક પ્રમેહ ઉપર:**—ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું; નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં; અજીર્ણ, સંગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર છાશના પાણી સાથે પાવું. (૧૩) **કંડૂ (ખરજ) ઉપર:**—ચિત્રકનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **યકૃત અને પ્લીહોદર ઉપર:**—ચિત્રકનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અઘેડાના વર્ણનમાં આપેલી છે.) (૧૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઇ વાટી લેપ કરવો. (૧૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રકનાં મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકના મૂળીયાંના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દુધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૨૩૨. ચીત્રા: સં૦ ચિત્રા. મ૦ કવંડળ. ચીત્રાના વેલા હોય છે, તેને ફળ આવે છે તેનો પ્રથમ લીલો રંગ હોય છે, અને પાક્યા પછી તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. તે ફળ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. શોભા માટે તેને દેવમંદિરમાં લટકાવે છે. ચીત્રાના ગુણ ઇંદ્રવરણી જેવા છે. (૧) **કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર:** ચીત્રાનાં ફળની છાલ દિવસ ૭ ચલમમાં નાખી પીવી. (૨) **કફ પાતળો**

થવા માટે:—ચીમાનાં ફળની છાલ મધમાં નાખી પીવી, એથી ઉલટી થઈ કફ પાતળો થાય છે. (૩) પાઠાં ઉપર:—ચીમાનાં મૂળ અને કડવી જીતવનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૪) પ્રમેહ ઉપર:—ચીમો, ત્રિફળાં અને દારૂહળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી આપવો. (૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—થોડું ચીમાનાં મૂળનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ખરલ કરી લિંગમાં બે ત્રણવાર ચોપડ અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર અને સાંજ ગાયના દૂધમાં લેવું આથી વધુ લિંગમાં આવે છે. (૬) સ્તનરોગ ઉપર:—ચીમાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૭) ખસ ઉપર:—શાલવણ ચીમો બાળી, તેની બળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૩. ચિમડ:—સં૦ આરગ્વધવિશેષ. મ૦ ધાવડા, રાનકુળીથ, રાનકુળથે. હિ૦ ન૦ મનાક્કી ક૦ મરુદ્રુધાનિ ... તા૦ મભાર અ૦ મશ્મિઝજ, તસ્મિજ ઇં૦ ફોરસીનકાકેસીયા. લા૦ કેસીઆ એબ્સસ

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં ઝાડ કાસુંદા જેવાં હોય છે. એનાં બી કાળાં અને ચપટ હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું.

૨૩૪. ચિભડું:—સં૦ ચિર્ભિટિકા. મ૦ ચીબુડ, ચિબુડ. હિ૦ ગોરખકકડી. ક૦ કાચમેકે, કિરિમેકે, કેકુમેકે, અડિકિબાળે, અમ્મેબાક્ઝમિડ. તે૦ ગુરૂંગાદુ. તા૦ દુમ્મટીકાય. ગુ૦ અડાભારે. ઇં૦ પ્યુબીસેન્ટ, કકુમર. લા૦ ક્યુકયુમિસ પ્યુબીસેન્સ, ક્યુકયુમિસ મોમોર્ડિકા.

ચિભડાના વેલા કાકડીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'ચોળ' અને 'શોના' એવી બે જાત છે. ચોળાં ચીભડાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે એ જાણીતુ છે, પરંતુ તમાકુ પીનારને ઘણું હિતાવહ છે. ચિભડું:—શીતલ, ગ્રાહક ગુરૂ મધુર, અલ્પ તીક્ષ્ણ છે, અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, થાક અને શોષનો નાશ કરે છે તે પુખ્ત હોય ત્યારે ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત્તનું નાશક છે; અને પાકેલું પિત્તકર ઉષ્ણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર: ચિભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે છ દિવસ પાવાં.

૨૩૫. ચુકો:—સં૦ ચુક્ર. મ૦ ... હિ૦ ચુકા. ક૦ ચુકિસોપ્પુ. ગં૦ ચુકા, ખટ્ટા ફા૦ તુરશક લા૦ રૂમેક્સ વેસીકેરીઅસ.

ચુકાનાં ઝાડ ખેત રોડ ખેત વધે છે, દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજીનો પ્રયોગ થાય છે આ ભાજીનાં પાંદડાં ગોળ ગોળ હોય છે એને ઝીણાં પીળાં ફુલો આવે છે એ ભાજી બારમાસી થાય છે ચુકાનું શાક કરે છે, એમાં મગની દાળ અથવા બીજી કોઈ મેળવણીથી તે શાક સારૂં થાય છે. ચુકો:—અગ્નિદીપક ઉષ્ણ રુચિકર, લઘુ, વિશદ, સંગ્રાહક, ચમત્કાર, મીઠા તથા અતિ ખાટો છે; અને વાત, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદયપીડા, મલવિષ્ટંભ, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલટી કફ, વાત, શૂલ તથા ગોળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટ, ઉર (છાતી) પીડા, હૈયાની અને સાંધાની પીડા, ગુલ્મ, શૂળ, સુળ, ઉલટી, ખાંસી, હરસ, વગેરે રોગો ઉપર:—ચુકાના રસમાં, લોણ નાખી આપવો. (૨) ચાંગેરી ઘૃત (ઘી) ગુદભ્રંશ ઉપર:—ચુકો, બોર, દહીં, જવખાર અને સુંઠ, એના કલ્કમાં ઘી નાખી પાક કરવું અને તે ખાવા આપવું (૩) બીજો પ્રકાર:—પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, સુંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, બીલાપુર (મજીઠ) ભાજીના તથા દેવદારનો કલ્ક કરી ચુકાનો રસ તથા દહીં એ ચોથા ભાગનું ઘી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગ્રહણ્યાદિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદરોગ ઉપર હિતકારક છે. (૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર:—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો આ રસથી તૃષા શાંત થાય છે. ભૂખ લાગે છે અને શરીરમાં તાકાત આવે છે. (૫) માથું અતિશય દુખે છે તે ઉપર:—ચુકાનો અને આંબા (કુમળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૬. ચેર:—એ ઝાડ મોટું થાય છે એનાં પાંદડાં કાંચનારના આપટા એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ સિંધ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં આવે છે. ઉપયોગ:—

(૧) અતિસાર ઉપર: ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા દહિંમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી (મોરીઆ) નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

૨૩૭. ચોપચિની: (સં૦ વ્યાધિનાશન. મ૦ હિં૦ ચોપચિની.) ચોપચિનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને ગ્યારો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી **ગુલબાસીનું** કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ ગુણવાળું છે. **ચોપચિની:**—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી, તારૂણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને બદ્ધવિટ્કતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શૂળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાંદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરૂસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુંબ્જવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ:** ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીંપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવીંગ, અકલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ અકેક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને શૂલાદિ થાય તે) પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. **(૨) ચોપચિનીનો પાક:**—ચોપચિની ૪૮ તોલા, પીંપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો તથા લવીંગ, એ અકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાંખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, ગાંસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૩૮. ચૌધારી:—એ ઝાડ હાથભર ઉંચું વધે છે. એને ચોધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે. એના પાકા ઝાડનો રંગ લાલ હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) ચોથીઆ તાવ ઉપર:** ચૌધારીનો કાઢો પાવો.

૨૩૯. ચોળા:—સં૦ રાજમાષ, સવ. મ૦ ચવળ્યા. હિં૦ ચવરા, ચોરા, વેડાલોબિયા. અ૦ ફરીકા. ઈં૦ ચાઇનીસ્ડ્રોલિકોસ્. લા૦ ડોલિકોસસિનેંસીસી.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેંતભર લંબાઇની શિંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળી શિંગોનું અને જુની શિંગો માંહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા એ ધાન્ય વાતુળ છે. દાર ચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે, એના છોડ અડદના જેવા થાય છે. ચોળાના જેવુંજ એ ધાન્ય છે. **ચોળા:**—સ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુરૂ તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચસને વધારનાર છે; તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહરણ કરે છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા, અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં મોટી શિંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે. **દાર ચોળા:**—સ્વાદુ, રૂચિકર, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. એ તુરા છે માટે મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૦. ચાંબેલ:—(સં. મહાયમલ પત્રક) ચાંબેલનાં ઝાડ કોકણું પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં પાન મંચનારનાં પાંન જેવાં થાય છે. તે માહુલીનાં પાન જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પત્રાળાં થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવે છે.

૨૪૧. જટામાંસી:—સં૦ જટામાંસી. મ૦ ખં૦ ક૦ તૈ૦ મલા૦ જટામાંસી હિં૦ છડ. તા૦ નામાત્ત. ફા૦ સુમ્બુલ. અ૦ સુવુલુતીવ. ઇં૦ સ્પાઇકાનાર્ડ. લા૦ નાર્ડોસ્ટેકીસ્.

જટામાંસી એ ઘાસના જેવી હોય છે, અને એનાં ઝાડવાં નદીને કિનારે ઘણું કરીને થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને "જટાશંકર" પણ કહે છે.

૨૪૨. જવ:—સં૦ યવ. મ૦ ફા૦ જવ. હિં૦ જૌં. ક૦ જવગોધી, સુંડજયએ. તૈ૦ યવધાન્ય. અ૦ શઇર. ઇં૦ બીઇર—પર્લ, બાર્લી. લા૦ હોર્ડીયમ હેક્સ.

એને મરાઠીમાં 'સાતુ' પણ કહે છે. જવ એ ધાન્ય ઘઉંનીજ એક જાત છે, પરંતુ તે સ્વાદ અને આકૃતિમાં ઘઉંના કરતાં કેવળ ભિન્ન છે. એ ધાન્ય ઘણુંજ નિરસ છે. તે ઘણું કરી ભાજી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામાં આવે છે, અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય. મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એનો પાક ઘણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કનિષ્ટ પ્રતિ જમીન જોઇએ. જવ સશુક, નિઃશુક અને હરિત્ એમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં સશુક જવઃ—શીત, રુક્ષ, સારક, રુક્ષ, મેધ્ય, મધુર, ઘણુ મળ કરનાર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ય, વર્ણ્ય, લેખન, સ્તનપાન ગુરુ, મૃદુ, વીર્યવાળા તથા સ્થૈર્યકર છે; અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, આપડીના રોગ, પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરુસ્તંભનો નાશ કરે છે. એ કરતાં નિઃશુક ઓછાગુણી છે. ઉપયોગઃ—(૧) તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ—શેકેલા જવનો લોટ ઠંડા પાણીમાં ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘાટો નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમાં ઘી મેળવી ખાવું. (૨) ગર્ભસ્થિર થવા માટેઃ—જવ, તલ, સાકર એ સરખે ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી. (૩) અગ્નિદગ્ધ ઉપરઃ—જવ બાળી તલના તેલમાં ભસ્મ કરી લેપ કરવો. (૪) ધાતુપુષ્ટી માટેઃ—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજું ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર પીપરી મરી અને બે તોલા એલચી એ સર્વની ભેગી ચટણી કરી કલઇના વાસણમાં તપાવી પુનેમની રાત્રે આકાશમાં રાખવું. પછી રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવું, ઉપર ગાયનું દૂધ એક ઘુંટડો પીવું. (૫) વિષૂચિકા રોગ ઉપરઃ—જવનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી ઉષ્ણ કરી, જવખાર નાખી ખાવું. (૬) જવખારઃ—(ક્ષાર કરવાની રીતથી જવખાર કાઢવો), ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શૂળ, ગુલ્મ, વાયુ અને પ્લીહા તથા અષ્ઠીલાનો નાશ કરે છે. (૭) ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકાઃ—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, પીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ બધાંને ૧૬ તોલા ગોળમાં નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીઓ કરી આપવી.

૨૪૩. જાનવેલઃ—ચોમાસામાં આ વેલા ઉગે છે. આ વેલાનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે અને મોં હોય તેવા એની કોરને ખાંચા હોય છે. આ વેલ બીજા ઝાડ ઉપર ચડેલી હોય છે. વનસ્પતિમાં પાણી કીનારા ઉપર થનારી વેલજ રહે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉંદરી ઉપરઃ—જાનવેલ દૂધમાં વાટી તેનો રસ પાવો; અને જાનવેલની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ઉંદરી ઉપર ચોપડવી. (૨) દાદર ઉપરઃ—જાનવેલનો રસ ચોપડવો. (૩) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડયા હોય તે ઉપરઃ—જાનવેલ ખાવાની ભુકી આપવી.

૨૪૪. જાંબુડા. (જમરૂખ):—(સં૰ અમૃતફળ. મ. પે.) એ ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ ઝાડ બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમાં પીળાં અને ગુલાબી એવી બે જાત છે. એ ફળ ફીકું છે. જામફળનું શાક સારું થાય છે. ઘણું જામફળ ખાવાથી ઘણીવાર તાવ આવે છે. જામફળીના જુના ઝાડની મંજરી ઘણી ફળે છે. એ તાજું ઘણું મીઠું અને શીતળ હોય છે. ઉપયોગઃ—(૧) પેટમાં કંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તોઃ—જામફળના ઝાડની કુમળી ખાટી વાટી પાઇ દેવી. (૨) આંખનો નિશો થયો હોય તોઃ—જામફળ ખાવું, અથવા પાંદડાંનો રસ પાવો. (૩) કંઠશુદ્ધિ માટે સરબતઃ—જામફળમાંનાં બિયાં કાઢી નાખી વાટી સરબત કરવો. તે ગુલાબના પાણીમાં કાલવી સાકર નાખી ખાવું. (૪) ઢોરોને હારીક લાગે તોઃ—જામફળની છાલનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની છાલનો રસ અર્ધો શેર એ બન્નેને એકત્ર કરી પાવો.

૨૪૫. જાયફળઃ—સં૰ જાતીફળ મ૰ હિ૰ બં૰ ક૰ મા૰ જાયફળ. તે૰ જાજીકાય. તા૰ જાદીકાય. ફા૰ જાઉઝબોયા. અરબ૰ જવીઅમાર. ઈં૰ નટમેગ. ૨૰ નોઆકસીના. ઉ૰ નેટમેગ. લા૰ મિરિસ્ટિકાફ્રેગ્રેન્સ, ઓફીસીનેલીસ—મોસ્કેટા

એશિયા ખંડની પૂર્વ દિશામાં 'મલાકા' દ્વીપને બેટ છે. ત્યાંથી જાયફળ આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમંત લોકોના બાગમાં આ ઝાડ થાય છે, પરંતુ તેમાં જાયફળ ઘણાં આવતાં નથી. એ ઝાડ ઘણું

સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો પાકી તૈયાર થાય એટલે જાયફળ થાય છે. જાયફળની આસપાસ જાવંત્રી હોય છે, તેનો રંગ રાતો હોય છે. ફળના ઉપરની છાલ નાળીયેરના છોડા જેવી હોય છે. જેમ નાળીયેરને બહાર કાચલી હોય છે તેમ જાયફળને પણ બહારથી પાતળું કવચ હોય છે; તે કાઢી નાંખવાથી જાયફળ નીકળે છે. જાયફળ અને જાવંત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને બાસુંદી વગેરે પકવાનોમાં તથા પાક વિગેરે ઔષધોમાં પણ તે નાંખે છે. જાયફળનું તેલ નીકળે છે. જાયફળ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્ય વૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જાયફળ ઘીમાં નાંખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે. **જાયફળ:** તુરૂ, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકર છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મલ તથા દુર્ગંધનું શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે, તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **જાવંત્રી:** તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકર, રૂચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અંગજડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** **(૧) માથું દુખતું હોય તો:**—જાયફળ ઘસી લેપ કરવો. **(૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:** જાયફળ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાયફળ ખાવા આપવું. **(૩) બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય છે તે ઉપર:** ગાયના ઘીમાં જાયફળ અને સુંઠ ઘસી ચટાડવું. **(૪) સળેકમ ઉપર:** ગાયના દૂધમાં અફિણ મેળવી તેમાંજ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો; અથવા જાયફળ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૫) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:** જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવું. **(૬) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:**—૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. **(૭) તારૂણ્યપીટિકા (ખીલ) ઉપર:**—જાયફળ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું. **(૮) મોડશી (કોલેરા) ઉપર:**—જાયફળનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધો અર્ધો કલાકને અંતરે આપવી, અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું; એટલે જુલાબ બંધ થશે. **(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:** જાવંત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહિંની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીંમાં કાલવી સાત દિવસ આપવું. એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે. **(૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર:** લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસી પાવું. એટલે ઝાડો થઇ પેટ ઉતરે છે. **(૧૧) કોલેરા થાય ત્યારે હાથપગ વગેરે જગોપર ગોળા ચઢી આવે છે તે ઉપાય:**—એક જાયફળ લેઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં કાલવવું. પછી તે વાસણમાં નાંખી કઢવવું. સારૂં કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડું પડયા પછી શીશીમાં ભરી બંધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ જ્યાં ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું, એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે.

૨૪૬. જાંબ:—કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કાજુના ફળને જામફળ કહે છે. પરંતુ એ ઝાડ તે કરતાં જુદું છે. જાંબની બે જાત છે. એકને "ખાટાં જાંબ" અને બીજાને "મલાખી જાંબ" એમ કહે છે. ખાટા જાંબનાં ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે; ફળ ધોળાં અને મોટાં હોય છે. તેને માગશર અને પૌષ માસમાં ફળ આવે છે. મલાખી જાંબનાં ઝાડ ઘણું કરીને મલાકા બેટમાંથી આવેલાં હોવાં જોઇએ. એ ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી; એને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે, અને વાસ સારો આવે છે. જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે.

૨૪૭. જાંબુ:—સં૦ જંબુ. મ૦ જાંભૂળ. હિં૦ જામૂન. બં૦ જામ. તા૦ જંબુનાવલ. તુ૦ જંબુનેરોલુ. ક૦ નીરલ, કેંપુજંબીનેરલુ. તે૦ નેરેડુ. મલા૦ નેત્તુજાંબલ, નાવલ. ઇં૦ જાંબુલટ્રી. લા૦ જાંબોલેનમ્, સિઝિજીયમ્.

જાંબુડીનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંત્રાં (બોરસળી) નાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોઇ અંદરથી રાતો હોય છે. રાનમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે. પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં

ફળ મોટાં અને મીઠાં થાય છે. બાગમાં વાવેલાં જાંબુડીના ફળને "રાયજાંબુ" કહે છે. જાંબુ એટલાં બધાં ખાવાં કે તેનાથી વિકૃતિ ન થતાં શરીરને શક્તિદાયક છે. જાંબુડીની છાલ પણ ક અને સુખદાયક છે. જાંબુડીનું લાકડું પણ ચીકણું હોઈ પાણીમાં કહોતું નથી. એ લાકડું વહાણ ઉપયોગમાં પણ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે. તળાવમાં સેવ વગેરે થઈ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળાં નાંખવાથી સર્વ સેવાળ મરી જઈ પાણી સ્વચ્છ થાય- જાંબુનો સરકો કરે છે તે પેટમાંના ગુલ્મ, જ્વર, અતિસાર અને વિસૂચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે. જાંબુડીઃ—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રુક્ષ તથા રુચિકર છે; અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખા તથા કફને હિતાવહ છે; તેમજ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે. એનાં ફળઃ—તુરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રુચ્ય, રુક્ષ, ગ્રાહક, ભેદન, કફપ્રદ, મલસ્તંભક તથા વાતકર છે; અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. રાયજાંબુડીઃ—મધુર, ઉષ્ણ, તુરી, સ્વર્ય, તથા મલસ્તંભક છે; અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડ્ય, અતિસાર, કફ તથા ઉપરસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળઃ—મધુર રુચિકર, સ્તંભક, ગુરુ, રોગનાશક અને સ્વાદુ છે. ભદ્રજાંબુઃ—તુરાં, શીત, ખાટાં, ગુરુ, પાકમાં મધુર, ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વિષ્ટંભકર તથા ભારે છે, અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ભૂમિજાંબુઃ—તુરાં, પિત્ત, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે; અને કફ, કોઢ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એનાં ફળના ગુણ રાયજાંબુડીના ફળ જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગરમીથી થતી અળાઈ ઉપરઃ—જાંબુની અંદરનાં બી ઘસી ચોપડવાં, એટલે પરસેવો જઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. (૨) રક્તાતિસાર ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી, અથવા જાંબુડીનાં પાંદડાંના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. (૩) વીંછીના ડંખ ઉપરઃ—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૪) પિત્ત ઉપરઃ—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧ એ એકત્ર કરી તાપમાં મૂકી ઉપર તાર આવે તે પાવો. (૫) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપરઃ—જાંબુડી અને આંબાની છાલ લેઈ તેનો કવાથ કરી તેમાં ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાંખી પાવા આપવો; અથવા પાકાં જાંબુ ખાવા આપવાં. (૬) મધુપ્રમેહ ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલ અથવા જાંબુ સૂકવી બારીક કરી દરરોજ બે તોલા ખાવું; અથવા જાંબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. (૭) મુખરોગ ઉપરઃ—જાંબુડી, બાવળ, બોર, બકુલ એ પૈકીના મૂળ અથવા ઝાડની અંતરછાલનું કાઢું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા, અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવું એટલે કદી પણ મુખરોગ થતો નથી, અને દાંત પણ મજબુત થાય છે. (૮) અતિસાર ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલનો રસ પાવો. (૯) વચ્છનાગના વિષ ઉપરઃ—જાંબુડીની અંતરછાલનો રસ કાઢી તેમાં તોલાવીજ પેજ (કાંજી) નાંખી તે આપવું (૧૦) પિત્તવિકાર ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. ત્યાર પછી ઘી અને ભાત આપવો. (૧૧) પેટમાં વાળા અગર લોહીનો અંશ બંધ હોય તો:—જાંબુ ખાવાં. (૧૨) ઉલટી ઉપરઃ—જાંબુડીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. (૧૩) જાંબુનો સરકોઃ—જાંબુનો રસ કાઢી કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ જૂનો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર, શૂળ અને ઉદરરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨૪૮. છત્રેલીઃ—(ઘ૦ નાગબલા) આ ઝાડની ઉંચાઈ રોપ ઝાડના પ્રમાણે હોય છે. છત્રેલીનાં પાંદડાં નાનાં અને આસનમાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક મોગરાકૃતિ ફળ આવે છે. એ ફળ ઉપર રૂંઓ (રુંમ) હોય છે એ ફળ ખાવાં ખાવાં વખતે ચોટે છે. છત્રેલીને સંસ્કૃતમાં "મક્ષિણી" પણ કહે છે. છત્રેલીઃ—કડવી, મધુર, ભારે, વીર્યપ્રદ, ઘણી શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષત તાવ, રક્તપિત્ત તથા શિરોભ્રમનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાંની ભાજી ખૂબ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) માંડ, ખોડો, ગુમડું વિગેરે જલદી ફૂટવા માટેઃ—છત્રેલીનાં મૂળ ચાવી પાણીમાં ઘસી તેમાં કામડાનો ક્ષાર મેળવી ચોપડવો. (૨) દાસનો ઘા પડ્યો હોય તે ઉપરઃ—દાબ છત્રેલીનો રસ તે ઉપર મેળવો, એટલે જખમ સારો થાય છે. (૩)

હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ ઉપર: જીતેલીનાં મૂળીયાં ગાયના દૂધમાં પચત કરી તે દૂધ પાવું.

૨૪૯. જીયાપોતો:-સં० મ० તૈ० ક० પુત્રજીવક. હિં० જીયાપોતા, પુતજીયા. બં० પુતંજીવા. લા० પુત્રજીવારૉક્સ બુર્ધિઆઇ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાનાં ઝાડ કોકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવંતી' પણ કહે છે. મ્હૈસુરમાં આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં બિયાંની માળાઓ કરી તે સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. **જીયાપોતો ઝાડ**:—કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રૂક્ષ, સ્વાદુ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **ગંડમાળ, ગલગંડ,-કાળપૂળી (પાકું), વિષના ફોલ્લા અને કાખમાંજરી (બાંબલી) વગેરે ઉપર**: જીયાપોતાના ઝાડની અ તરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. (૨) **શ્લીપદ રોગ ઉપર**: જીયાપોતાના ઝાડનાં પાંત્રાંનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. (૩) **દૂષી વિષ ઉપર**:—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ ચારમાસા, ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલાં અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે.

૨૫૦. જીરૂં: સં० જીરક. મ० બં० જીરે. હિં० ફા० જીરા. ક० જીરીગે, તૈ० જીરકં, કર્રા. તા० મલા० ચીરકં. તુ० જીરહરી. યુ० ખામુન. અ० કમુન. ઈં० ક્યુમ્મીનસીડ. લા० ક્યુમિનંસિમિનં.

જીરાનાં ઝાડ અજમાના છોડ જેવાં હોય છે. અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરૂં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરૂં ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. જીરૂં એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદિપ્ત કરનારૂં, રૂચિકારક અને ઠંડું છે. શરીરમાંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે. જીરાવિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે "ઠંડીકું જીરા ઔર ગરમીકું હીરા". **ધોળુજીરૂં**: તીખું, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રૂચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારૂં, શુદ્ધ, બલકર, સુગધી તથા કડવું છે; અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોઢ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરૂચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત, તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **પીળુ જીરૂં**: દીપન, તીખું, તથા ઉષ્ણ છે, અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**:—(૧) **ફોલ્લો ઉઠે છે તે ઉપર**:—જીરૂં પાણીમાં વાટી ચોપડવું. (૨) **રતાંધળા ઉપર**:—જીરૂં, આવળકંટી અને કપાસનાં પાંત્રાં ઠંડા પાણીમાં સમભાગે વાટી ડોકી ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. (૩) **જીર્ણજ્વર ઉપર**: જીરાની ભૂકી એક પૈસાભાર પ્રાત:કાળે અગર રાત્રે જુના ગોળમાં ૨૧ દિવસ ખાવી. (૪) **પ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધોળું કે લાલ પાણી જવું તે) **ઉપર**: જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૫) **પરિણામ શૂળ ઉપર**:—જીરૂં, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં નાંખી પાવું. (૬) **હરતાળના વિષ ઉપર**: જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં. (૭) **જીર્ણજ્વર ઉપર**:—જીરૂં ગાયના દૂધમાં શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું; એટલે શરીરમાંહેની કડકી નીકળી જઈ શરીરમાં શક્તિ પણ આવે છે. (૮) **મુખરોગ ઉપર**:—જીરૂં ખાંડી, તેના પાણીમાં ચંદન ઘસી, તેમાં એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફૂલાવેલી ભૂકી નાંખી કોગળા કરવા. (૯) **ટાઢીઆ તાવ ઉપર**:—જીરૂં, કારેલીના એક તોલા રસમાં પાવું, અથવા રાત્રે જુના ગોળમાં આપવું. (૧૦) **સામાન્ય જ્વર ઉપર**:—જીરાનું ચૂર્ણ જુના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) **જીર્ણ જ્વર ઉપર**:—જીરૂં અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજીરૂં; ઘીમાં સાધારણ શેકી બારીક ભૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જુના ગોળનો પાક કરી તેમાં નાંખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું. (૧૨) **ઉલટી ઉપર**:—પીતાંબરના કકડામાં જીરૂં ઘાલી તેની બીડી સળગાવી નાકે પીવી.

૨૫૧. જુઇ:—સં० યૂથિકા. મ० જુઇ० હિં० જુહી. ક० મલ્લિગે. તૈ० જાઇપુષ્પાલુ. લા० જેસ્મિનમ ઓરિક્યુલેટ.

જુઇના વચાને નિત્ય પીતાં આવે છે. જાઇનાં ફૂલો એવાંજ જુઇનાં ફૂલો સુવાસિત હોય છે. ગુણ:—કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, લઘ, તુરી, તથા સુગંધિ છે; અને વાયુ કરનારી તથા પિત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્રિદોષ વગ, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, નિત નવજ્વરનો નાશ કરે છે

૨૫૨. જુવાર:—સં૰ યાવનાલ. મ૰ જોંધળે, જ્વારી, શાળુ. હિં૰ જ્વાર, જુંધરી, ચોર્ના લેળ. તે૰ જોન્નલુ. તા૰ શાળં, ચોન્નલ. દ્રા૰ જોના, મલા૰ ચોળં. ફા૰ જુરેધસ. અ૰ ઇંડર્ણ ખંદ્રસ. ઈં૰ ગ્રેઇનિઝેટ. લા૰ હોલકસ વલ્ગેરી.

ડેક્કન, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરી, ચારોતર, મારવાડ અને મદ્રાસ પ્રાંતના કેટલાક ભાગોમાં એ ધાન્ય ઘણું પાકે છે. ખરીફના પાકમાં 'જુવાર' અને રબીના પાકમાં 'શાળુ' એમ કહે છે. જુવાર એ ધાન્ય બાજરા કરતાં શીતળ છે. જુવારના સાંઠા પણ ચાર હાથ ઉંચા થાય છે. જુવારનાં ડૂંડાં અગ્નિમાં શેકીને ખાય છે, તેને 'પુંખ' કહે છે. તે મીઠો અને પૌષ્ટિક હોય છે. ગામડાઓમાં એ મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પુંખ એ મોટી મિજબાની જ છે. તેઓને પુંખ ખાવા મળે એટલે રોટલાની પણ પછી જરૂર રહે નહિ. જુવારના લીલા સાંઠા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે. જુવારના લીલા સાંઠા ઢોરોને ઘણાજ ભાવે છે. એના સૂકાયલા સાંઠા બીજા ઘાસ કરતાં સારા છે. જુવાર આઠ દસ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે. પહેલાં ખેડૂતો પ્રથમ જુવારનાં કરબાં અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા. પણ હમણાં સ્વપ્નામાં પણ જુવારના કોઠાર જોવામાં આવતા નથી. કારણ કે લોક એટલા કંગાલ અને ભિખારી બનેલા છે કે તેઓનું જે કંઇ થોડું ધાન્ય ઘરમાં આવ્યું કે, પહેલાં સરકારની અને પછી વાણીઆ લોકની ભરતી કરવી પડે છે. તે આપ્યા પછી બાકી થોડું ઘણું જે રહે તેમાં કોઇપણ પ્રપંચ ભોગવવો જોઇએ. આખો લોક અર્ધો ભૂખ્યો રહે છે. આ ખેડુત લોકની સ્થિતિ ઘણી વિપન્નાવસ્થા પામેલી છે, કે જેઓ રાત્રિ દિવસ ઉદ્યોગ કરી જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી! પહેલાંના લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ભાગ્યે જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત ભયંકર દુકાળ પડતા, તોપણ તેમાં લોક નિભાવી લેતાં. પરંતુ હમણાં સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોક અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણ શરણ થાય છે. દુઃખ અને ગરીબી તથા દુકાળથી લોકો. આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઇ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી મહાવીરે દેશોન્નતિ થવામાં વિલંબ થાય નહિ. સાધારણ જુવાર:—શીતળ, રૂક્ષ, ગુરુ, ગ્રાહક, રુચ્ય, રુચિકર, સ્વાદુ, તથા મલસ્તંભક અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ધોળી જુવાર:—રુચ્ય, બલપ્રદ, તથા પથ્યકર છે; અને અર્શ, વગ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ, તથા અગ્નિનો નાશ કરે છે. કમળાપફ જુવાર:—શોષકારક, પિચ્છલ, શીતળ, મધુર, રુચ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—પરસેવો આવવા માટે જુવારના ડૂંડા બોરનો કાઢો કરી પાવો.

૨૫૩. જેઠીમધ:—સં૰ મં૰ ક. મધુક, જ્યેષ્ઠીમધુ. મ. જેષ્ટમધ. હિં૰ મુલહઠી. બં૰ ષષ્ઠિમધુ. કાન૰ તે૰ યષ્ટિમધુકમુ. તા૰ અતિમધુરમ્. અ૰ અસલુસુસ. ફારસી. મહકસર. ઈં૰ લિકોરીસ. લા૰ ગ્લિસિરિઝાગ્લેબ્રા

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ કેટલેક થાય છે. દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ફળદ્રુપ અને રેતીવાળી જોઇએ અને ઘણું પાણી જોઇએ. જેઠીમધની બીજી જાત છે, તેને ક્ષુદ્ર હોય છે. એ છાલની ઉંચાઈ ઘણી ને લાંબી હોય છે. એનાં પાંદડાં કુવાડીઆના પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને પાન પાંચ ભાગના ઉપર નસો હોય છે. ફળ છાલમાં આવુ હોય છે. ઘણાંના ઉપર જરા એ કાંઈ પણ થાય છે. એ ઉન્હાળામાં ઘણુંજ સુકાઇ જાય છે. પાણીમાં બનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે. તેનું "મધુલિકા" એવું નામ આપ્યું છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળને 'જેઠીમધ' કહે છે. જેઠીમધ મીઠું હોય છે. યુરોપી લોક આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆ ઓકી સ્વાદ તેનો ઘણો રસ કાઢી ખાંડ સાકર પેઠે બનાવે છે. એ રીતે તે ઘણા ભાગ

ાવાથી પ્રેમથી ખાઇએ છીએ, પરંતુ જેઠીમધ અહીં ઘણુંજ પાકતાં છતાં તેના અર્કની સળીઓ ૅરવામાં હજુ અહીંના લોકનું લક્ષ જતું નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે. **મધુવલ્લી** બે પ્રકારની: (જમીનમાં અને જળમાં થનારી):—વૃષ્ય, મધુર, રૂચ્ય, બલ્ય, ગુરુ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ય, સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્રલ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણશુદ્ધિ કરનારી છે; અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, મેહ, ઉલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સદ્યોવ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. **મધુયષ્ઠિ** (જેઠીમધ);–મધુર, કિંચિત્ કડવી, શિતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રૂચિકર છે; અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:** **(૧) જેઠીમધનો શિરો તૈયાર કરવાની રીત:** જેઠીમધનું મૂળીયું ચાર પાંચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે સો પૌંડ વજનના મૂળીયામાંથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેઠીમધનાં મૂળીયાં લાવી તેના બેચાર આંગળ લંબાઇના કકડા કરી તે પાણીમાં નાંખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાંડણીમાં ઉપર નીચે ખાંડવા. એ લોટ થયેલાં મૂળીયાં એક મોટા વાસણમાં નાંખી ૨૪ કલાક સુધી મંદ અગ્નિ ઉપર બાફવાં. પછી તે એકાદ યંત્રના દાબ નીચે મૂકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળીયાં ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે, અને જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચડાવવો અને ઉપર ઉપર હલાવવો. એ હલાવવાનું તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવું. પછી કચરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સંચામાં ઘાલી પાડવી એટલે તૈયાર થશે; એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પરીત છે. આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે, અને તૃષા પણ શમન થાય છે. **(૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે:**–જેઠીમધનાં મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો. **(૩) આગંતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર:** જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) હેડકી ઉપર:** જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૫) ઉલટી થવા માટે:** જેઠીમધના કાઢામાં ૩ માસા રાઇનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો, એટલે ઉલટી થઇ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ, વિગેરે રોગો મટે છે. **(૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **(૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—રાત્રે સાકર અને કંકોલ દાઢ નીચે રાખવાં અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાંખી પાવો. **(૮) પિત્તપ્રદર ઉપર:**—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો. **(૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:**—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમાં જેઠીમધનો શીરો ઘસવો. અને તેમાંજ થોડો ધોળો કાથો નાંખી ખરલ કરવો, અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવું. **(૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સુકો થઇ ગયો હોય તે તથા ઉધરસ ઉપર:** જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં સાકર નાંખી પાવો. **(૧૧) ઉર:-ક્ષતક્ષય ઉપર:**—જેઠીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં પીંપર અને વંશલોચન એનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. **(૧૨) અપસ્માર ઉપર:**—કોળાના ગર્ભમાં જેઠીમધ ઘસી પાવું. **(૧૩) કફરોગ ઉપર:**—જેઠીમધનો કાઢો, મધ અથવા સાકર નાંખી પાવો, અથવા ગોમૂત્રમાં જેઠીમધ અને બહેડાં ઘસી ચાટણ કરી આપવું. **(૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:**—આદાના અને તુળસીના રસમાં જેઠીમધ ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે પાવું. **(૧૫) અહિરા ઉપર:**—જેઠીમધ મધમાં ઘસી આંખોમાં અંજન કરવું. **(૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર:**—જેઠીમધ અને સિંધવ નાંખી ઘી આપવું અને આશોપાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે, અને કફકોપ શાંત થાય છે. **(૧૭) ગડગુમડા ઉપર:** જેઠીમધનો શીરો સ્ત્રીના દુધમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:** જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દુધમાં કાલવી પાવું. **(૧૯) હૃદ્રોગ ઉપર:**—જેઠીમધ અને કડુ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨૦) કોલેરા ઉપર:** જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તજનિત ઉલટી** (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) **ઉપર:** જેઠીમધ અને ધોળું ચંદન દુધમાં ઘસી પાવું. **(૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં નાંખી આપવું.

૨૫૪. ઝરસી:—ઝરસીનાં ઝાડ હરીયાળી જેવાં ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં શરદી

ની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ જેઠ માસમાં પછી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેંતભર પથરાએલી હોય છે. તેના પાંદડાં આડાં તડાં પથરાએલાં હોય છે અરસીનાં જેવાં ભારીક મેંદી જેવાં હોય તે પણું કરતાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે; માટે લોક ખરું આગ્રહથી ખાય છે. તેમાં કુમળા નાંખી ખાય છે. ખાગાયત જમીનમાં થનાર ઝરસીમાં કડવાપણું કિંચિત કમી હોય છે.

૨૫૫. ઝારખીવાલઃ—ઝારકીવાલનાં ઝાડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે ત્રણ હાથ હોય છે. આ ઝાડને મેંદી (કુમળા)ના જેવાં પાંદડાં હોય છે, પણ તે મ્હોટાં હોય છે. એ ઝાડ પશ્ચિમ પ્રાંતોમાં થાય છે એ બારે માસ મળે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ખાજ ફુરવા માટેઃ—ઝારકીવાલના મૂળીઓ ગલની પેઠે પાણીમાં ઘસી તુવેરની દાળ જેવાં કચકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ખાજ હોય તોપણ તે જલદી ફુટે છે. માણસને કોઈ પણ પ્રકારની ખાંટ થઈ હોય તે ઉપર તથા ઢોર વગેરેને જે ભીંગડાં થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર કરી દઈ મટાડે છે. આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૬. ઝિંઝરૂકઃ—સં૦ જુત્કામાળા, ઝિંઝિરિટા. મ૦ ઝીંઝરૂ, ઝીંઝુરી. હિં૦ ઝિરઝિરા મ૦ જોરટે, વરવરી, કટવાશ્ચિ. લા૦ કુરિયાએ ઓરા.

એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે તે કંઈક ભોરંડાના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગનાં ભારીક ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુખવાડે વીંટાએલાં ગાયનાં શીંગાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમાં ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ જુનાં થઈ સુકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીઓ જુદી જુદી થાય છે. એ ફળ ટુપારી (ઝુતાવાળી) ના ફળની પેઠે કપી ચોટે છે. એને "લેચી" પણ કહે છે. ઝિંઝરૂકઃ—તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, રુક્ષ, ગ્રાહક, સ્ત્રીઓનું દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને વાજીકર છે. ઉપયોગઃ—(૧) કંઠી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપરઃ—ઝિંઝરૂના મૂળીઓં ઘસી ફુરી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળીઆં કમરે બાંધવાં. (૨) ઉપદંશ ઉપરઃ—ઝિંઝરૂની ભાજી ગુડીભર વાટી તેમાં થોડું જીરૂં અને ખાંડ નાંખી ૭ દિવસ ખાવું અને ચાંદીઓ ઉપર આ ઝાડની ભુકી ભભરાવવી. (૩) કુતરાના વિષ ઉપરઃ—ઝિંઝરૂનાં બી, કડવું સિંધુ, જુનો ગોળ અને હીમનો કાથ એ સઘળું ખાઈ જવું. (૪) ભગંદરની ખાંધ સુઝે છે તે ઉપરઃ—ઝિંઝરૂનાં મૂળીઓંની ભસ્મ લાવી ચોપડવી.

૨૫૭. ઝેરકોચલાનું ઝાડઃ—સં૦ વિષમુષ્ટિ, કારસ્કર. મ૦ હિં૦ કુચલા. કો૦ મજરા. ક૦ મજરમનાખાયા, મજીવાર, કેમુશી. તા૦ એટ્ટીમાર કોચિડી. તુ૦ કરેરમારા. તે૦ મુસડી, મુશીટેટ્ટુ. અથા૦ કનીરામ. લા૦ સ્ટ્રિક્નોસનક્ષ, વોમિકા. ઈં૦ વોમિટનટ્.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડનાં ફળો, પાંદડાં તથા મૂળ આમ વિષયુક્ત છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કંઈ જનાવર ખાવાથી વિકાર થાય છે. એનાં ફળોને "ઝેરકુચલા" પણ કહે છે. આવું આ વિષારી ઝાડ નકામું છે, એવું કોઈ કહેશે. પરંતુ એ ઝાડનો માણસને ઉત્તમ ઉપયોગ થઈ શકે એવા ગુણો પરમેશ્વરે મુક્યા છે. ઝેરકોચલાનું ઝાડઃ—મધુર, તુરા, ગ્રાહક, તિક્ત, કડવું, લઘુ તથા ગરમ છે; અને કોઢ, રક્તવિકાર, કફ, કંડુ, વાતરોગ, હરસ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. એનાં *બીજનાં ગુણઃ—ગ્રાહક, તુરાં, વાતકર, લઘુ અને શિતળ છે. પાકેલાં ફળઃ—સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા પાકમાં મધુર* છે; અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષબાધા થઈ હોય તે ઉપરઃ—ઝેરકોચલાનાં બી ખાખર મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં. એટલે વિકાર દૂર થાય છે (૨) કુતરાના વિષ ઉપરઃ—ઝેરકોચલાનાં બિયાં પીસી ગોળી, તે રોજ ઘસીને સેવન કરવાં, અથવા ઝેરકોચલાના બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવાં (૩) શરીરમાં વાળો ભર્યો હોય તે ઉપરઃ—ઝેરકોચલાનાં બી ઘસી ચોપડવાં (૪) ગાલપચોળું ઉપરઃ—ઝેરકોચલાનાં બી અને સમુદ્રફળ ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૫) નાગમૂત્ર ઉપરઃ—ઝેરકોચલાના ઝાડની છાલની ચિરીઓનો કાથ કરી વાસણમાં પાણી ગરમ કરી આપવો. (૬) કૃમિ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટેઃ—ઝેરકોચલાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં ચણમવું અને તે લોટ ઉંદર આવે તેવી જગાએ મૂકવો. આ લેપ ઘણો વિષારી છે. (૭) ચાંદી-

ચો તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:—ઝેરકોચલાનાં બી ભાંગી જવા ન દેતાં ઘીમાં તળી કાઢવાં, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧-૨ ગુંજા, મધમાં આપવું. (૮) વાળા ઉપર: ઝેરકોચલાનાં બી અને સોમલ પાણીમાં ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૯) શીતજવર, આમ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર: શુદ્ધ ઝેરકોચલાં ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ, આદાના-રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. (૧૦) શૂળ ઉપર: ઝેર-કોચલાનાં બિયાંનું પાતાળ યંત્રે તેલ કહાડી તે પાનમાં ચોપડી આપવું.

૨૫૮. ટીંબરૂ: સં॰ તિંદુકી. મ॰ ટેંભુરણી. હિં॰ તેંદુ. ક॰ તુંમરી, જગળમર. ફા॰ અબનુસ. ઈં॰ એબની. લા॰ ડાયોસ્પાયરોસ્, એંબ્રીઓપ્ટેરિસ્.

ટીંબરૂનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંત્રાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે, અને તે લોકો ખાય છે. એનાં પાંત્રાંની તંબાકુની બીડીઓ કરે છે. એ બીડીઓ પીવાથી કાળજું ખવાઇ જાય છે, હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કંઠશોષ થાય છે, અને કફ વધે છે. એવું છતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતોજ જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે. દ્રવ્યનાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે. આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારૂં છે. **ટીંબરૂ:** તુરી, કડવી, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:** તુરાં, લેખન, ગ્રાહક, શીત, સ્વાદુ, રૂક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરૂચિકારક, વાતકારક તથા કડવાં છે. **પાકાં ફળ:** ગુરૂ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, દુર્જર તથા કફકર છે; અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ટીંબરૂનો નાર પિત્તરોગનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) જૂઓ મરવા માટે:—ટીંબરૂની છાલને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) દમ ઉપર: ટીંબરૂના ફળની છાલ સુકવી પા તોલો ચલમમાં નાંખી પીવી.

૨૫૯. ડમરો:—સં॰ વેધી, દમનક. મ॰ સબજા, દવણા. હિં॰ ક॰ દવના. તે॰ સાવિત્રચેટુ. ફા॰ બરંજશીપ, અફસંતીન્. અ॰ સકુસ્રૂમી. ઈં॰ વર્મકુડ. લા॰ આર્ટિમિશિયાઇંડીકા.

ડમરાનાં ઝાડ જંગલી તુલસીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે બે ત્રણ હાથ હોય છે. પાંત્રાં પણ જંગલી તુલસી જેવાંજ હોય છે. એનાં પાંત્રાંને કાત્રા હોય છે. મુસલમાન લોક એ ઝાડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુળસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંને મરાઠીમાં "તુકુમરાઇ" કહે છે. ડમરાના છોડનાં વાસથી ઘણું ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે જઇ શકતો નથી. તુકુમરાઇ એ જંગલી તુલસીનાં બીજ કરતાં વધારે ઠંડી છે. ડમરો:—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્યકર અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર: ડમરાનાં પાંત્રાંનો રસ ઘડી ઘડીના અંતરે બે ત્રણ વાર પાવો. (૨) દાહ ઉપર:—ડમરાનાં બી પલાળી રાખી તે ફુલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાંખી પાવું. (૩) ખોડા ઉપર: ડમરાની ભાજીનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. (૪) વીંછીના દંશ ઉપર:—ડમરાની ભાજીનો રસ ચોપડવો. (૫) બેહેરાપણું અને કાન ફુટ્યો હોય તે ઉપર:—ડમરાની ભાજી હાથપર ચોળી કાનમાં રસ પાડવો. (૬) પીનસ રોગ ઉપર:—ડમરાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘુંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમાં નાંખવાં; એટલે પાણી તથા લોહી વિગેરે પડવું બંધ થઈ સારૂં થાય છે. (૭) કૃમિ ઉપર:—ડમરાનો રસ અને ફૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. (૮) ચાંદીઓના કીડા મરવા માટે:—ડમરો અને ધંતૂરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. (૯) આગંતુક ગરમી ઉપર: ડમરાનાં બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાંખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. (૧૦) પીડ ઉપર:—ડમરાનો રસ સાકર સાથે પાવો. (૧૧) બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:—ડમરાનાં બી તો[illegible]

તેમાં બીજું અપીઠર પાણી નાંખી સરબત કરવું તેમાં અર્ધો તોલો જીરૂં અને સાકર નાંખી પાવું એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું (૧૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—કમરાના પાનનો રસ ચોપડવો.

૨૬૦. કાસ:—(સં૦ મ૦ કાસ, કુશ. હિ૦ કાસ. ક૦ ઉન્હાકુલી.) કાસ એ એક મોટા જાતિનું ઘાસ છે એને વેંતભર લંબાઈના તોરા આવે છે એ તોરા ભોજના તોરા કરતાં મોટા હોય છે, એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક "બરૂ" કહે છે એ બે જાતિ કાસ ઉગ્યો નથી છે એ ભાગોમાંથી દર્ભાસન હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે કાસના છોડ નદીને કિનારે કિવા વહેળાને કિનારે થાય છે કાસ:—શીતળ, રૂચિકર, મધુર, તુરો, સ્નિગ્ધ, કફકર, શક્રવૃદ્ધિકારક તથા રક્તશોધક છે, અને મૂત્ર, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિશૂળ, કમળો, પ્રદર, રક્તરોગ, વિસર્પ, ઉલટી, મૂર્ચ્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે એનાં મૂળીઆં:—શીતળ, રૂચિકર તથા મધુર છે; અને ઉલટી, તાવ, તૃષા, શ્રમ, અમ્લપિત્ત, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—કાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવણમાં વાટી તે પાણીમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું (૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:—કાસનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઉકાળી પાવાં. તેથી મૂત્ર બંધ થયું હોય તો પણ છૂટે છે. વાતજ્વર ઉપર:—કાસનાં મૂળ, ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, અને ગોખરૂનો કવાથ સાકર અને મધ નાંખી પાવો.

૨૬૧. કાંગર (કોદ્રુ):—સં૦ કાંગરી. મ૦ કાંગર, ભોંપળા. હિ૦ મડીઆ. લિ૦ ચારિફાર્ડ પેરા ક૦ કંગર, કુજરાકાણી. તા૦ પુવાણી, અનિમુરે. તૈ૦ કિમ્પેર્ર્યેડા. મલ૦ મલર કુંજન. ફિ૦ કામજી. તે૦ કોમ્ભરીઆકી. કા૦ આરમ. ઉ૦ પી ઓર્ટ. લા૦ ક્રેમ્બિય મેસિયા.

આ એક કિલાની જાત છે કાંગરના વેલા પચીસ હાથ લાંબા થાય છે તેવા વેલાને ત્રીસ ચાળીસ ફળ આવે છે. કેટલાંક ગોળ અને કેટલાંક લાંબાં હોય છે. તેનો બહારનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર સાતા કિલાના જેવાં બીયાં ભરેલાં હોય છે. તે ઓછી ખાય છે એ સિવાય ઘણી પોષ્ટિક છે. એના ચાક પણ કરે છે. કાંગરને પીળાં ફૂલો આવે છે. તેનું તથા કુંભળી ભાજીનું અને વેલાનું શાક કરે છે. કાંગર સાત આઠ મહિના રહે છે.

૨૬૨. કામર:—કામરનાં ઝાડ મલબારનાં વનોમાં થાય છે. એ મોટાં થાય છે. એમાંથી જે રસ નીકળે છે તેને કામર કહે છે રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના કકડા કરે છે તેને ભઠ્ઠીમાં પાક્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે, તે ભરી લે છે પછી તે ઘટ્ટ થાય છે. કામર તારનાં દોરડાંને અને લાકડાં કામને ચોપડવાથી તેને મજબૂતી આવે છે

૨૬૩. કાંગર (ભાત):—સં૦ હિ૦ શાલિ. મ૦ સાળ. ક૦ ભત્ત. ઉ૦ પેડી.

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વે વસ્તીમાં ઘણો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે. આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે બંગાળામાં ઉત્તમ પ્રતિના ઘણા ઊંચા ચોખા પાકે છે. ઇગ્લાંડમાં અને યુરોપમાં બંગાળાથી સેંકડો ખાંડી ચોખા જાય છે. એ ધાન્ય કોઈથી તે ભાગીકું ઉંચુ નથી છે. એને સર્વે ધાન્યજ હોય છે. એ ધાન્યાં પાકે એટલે તેને 'પરાળ' કહે છે એ પરાળોથી ઝૂડી પોતી એક સળી નીકળે છે તે સળીના છેડે કાંગરની ઉંબી આવે છે. એમાં કાંગર થાય છે. એમાં જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. કાંગરમાં જેટલી જાત છે/તેટલી કોઈ પણ ધાન્યમાં નથી. આપણા દેશમાં કાંગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી, તેથી કરી આવી એની ઘણી જાત પણ થતી નથી. જે કાંગર અષાઢથી ચાર સાડાચાર મહિનામાં પાકે છે, તેને મરાઠીમાં 'હળવી' કહે છે, અને જે છમાસથી ૭ મહિના સુધીમાં પાકે છે, તેને 'ગરવી' કહે છે. ગરવી કાંગર ધોળા નંબરની જમીનમાં થાય છે કમોદ, બગાળી કમોદ, પંખસાળ, આંબામોર, રાયભોગ, જીરાસાળ, કાળસાળ, સતીસાળ, બેરસાળ, ભીમેશ્વરસાળ, વાંસસાળ, કોપબરી, રાજવર તથા ઇન્દ્રાયણી ઇત્યાદિ જાતિની કાંગર ઉત્તમ થાય છે ચોખા એ શીતળ અને શરીરને લાભ આપે છે ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે કાંગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે. તેના ચોખા કરી તારી ભાત કરે છે ભાતનું ઓસામણ થયું કરે અને પૌષ્ટિક છે ચોખાનો લોટ કરી

તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વિગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વિગેરે બીજાં પકવાનો પણ થાય છે. ચોખાની કણકીની ઘેંસ કરે છે. નાનાં બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં તુવેરની કે મગની દાળ નાંખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતાં પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પુંવા કરે છે, તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ ઢોરને ખાવાના કામમાં આવે છે. ડાંગરના ભુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રાયભોગ ડાંગર:**—ધોળી, કાળી અને રાતી, એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે. એ એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. **રાતી ડાંગર:**- મધુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રૂચિકારક, બલકારક, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્રલ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા પુષ્ટિકારક છે; અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **ધોળા સાઠી ચોખા:** રૂચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાઠી ચોખા ગુણમાં અધિક છે. **દેવડાંગર:** એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલામુખ, કુકકુટાંડ અને જંતુભેદ, એવા પાંચ પ્રકારની છે. તે પાકકાળે મધુર, શીતલ, મલસ્તંભક તથા અભિષ્યંદકારક છે. એમાં કાળી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ: (૧) ચોમાસામાં પગે ઓસાર થાય છે તે ઉપર:** ડાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાં સુધી ધુણી દેવી. **(૨) અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપર:** -કિંચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લેઇ તેમાં ચૌદગણું પાણી નાંખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમાં હીંગ, સિંધવ, ધાણા, સુંઠ, મરી તથા પીંપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતાં તે ઘેંસ ખાવી. આ મંડ જ્વર તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિશોધક છે. **(૩) શરદગર્મી ઉપર:**—બારીક ચોખા સાંજે બાફી તેનું ઓસામણ કોરા માટલામાં ઘાલી મોં બાંધી રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાંખીને ૭ દિવસ આપવું. **(૪) મૂત્રરેચન માટે:**—ધોળા ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાંખીને પાવું. **(૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર:**—ચોખાનું ધોવરામણ પાવું. **(૬) શોષરોગ ઉપર:** ડાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો. **તૃષારોગ ઉપર:** ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું.

૨૬૪. ડીકામાલી:—(સં૦ હિંગુકળા. મ૦ ડિકેમાલી,) ડીકામાલીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકણમાં અને બીજે ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એનાં પાંત્રાં જામફળીનાં પાંત્રાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને ગીસોડાં જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણામાં નાંખે છે. એ ઝાડની ડુંખોમાંથી શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને "ડીકામાલી" કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધની ચેપલી કરી વેચે છે. એ રસમાં ડુંખોનો પણ ભેગ કરે છે. **ડીકામાલી:**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, મલબંધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટપીડ ઉપર:**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાંખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:** ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં નાંખી આપવું. **(૩) મૂર્છા તથા શીળ વા તાવ ઉપર:**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. **(૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડયા હોય તો:** ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. **(૫) ભાર ઉપર:**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ પાવાં. **(૬) બાળકની સંસણી ઉપર:**—ડીકામાલી, રેવંચી અને કાળો બોળ, ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ડુંટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વે ઠેકાણે લેપ કરવો.

૨૬૫. ડુકરકંદ:—(સં૦ વારાહી.) ડુકરકંદના વેલા હોય છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર ડુક્કર (સુવર) ના જેવો હોય છે, અને સુવરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે તેવા એના ઉપર પણ હોય છે. ડુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે. **ડુકરકંદ:** તીખો, કડવો, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્રલ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ય તથા આયુષ્યવર્ધક છે; અને કોઢ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ: કાંડરાના વિષ ઉપર:** ડુકરકંદ એ તાજા

પાણીમાં ઘસી પાવો. આ ઓષધ બહુ તીવ્ર છે. કોડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી, ઘ
ણું ભણી જાય છે. આ ઓષધ ઉપર ઉતાર ઘી પાવું. (૨) એકાંતરીઆ તાવ ઉપર:—કાચં
બાવ અથવા મૂળ, પમરંગી સુતરે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવું.

૨૧૬. કુંઅળી (કાંદા):—સં॰ પલાંડુ. મ॰ કાંદા. હિં॰ કા॰ પ્યાજ. બં॰ પેયાજ. ક॰ ઉ
તે॰ નિરુળી. મલા॰ ઋળી. અ॰ બસલ. ફા॰ પ્યાઝ. લા॰ એલીયમસીપા.

કુંઅળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉંચો થઈ છે. તે સીધો અને તેનો પો
લારીક નળી જેવો હોય છે. કાંદાને જે ગાંઠ આવે છે તે કાળી હોઈ બંદુકના ઘા પ્રમાણે હોય
કાંદાના મધ્યમાં જે રેષા નીકળે છે તેને ' નખો ' કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે
કાંદામાં બે જાત છે; ધોળો અને રાતો. ધોળા કાંદા ઓષધીમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદાનું ગ
ધીશિરપણું છે. જેમકે માટે એક કહેવત છે કે " કાંદા એ અંગ્રેજી ખારીક " સર્વ પ્રકારના શાક
કુંઅળી નાંખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. ધોળી કુંઅળી:—ભેદક, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ગુરૂ પ
રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, કુષ્ઠરોગ, ઉલટી, અરૂચિ, રક્ત
પિત્ત, વાત, વાતપિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવો, સોજો તથા રક્તરોગનો નાશ કરે છે. લીલી કુંઅળી
(હરિતપલાંડુ) એના ગુણ ધોળા કાંદા પ્રમાણેજ છે. રાતી કુંઅળી:—(રાતો કાંદો) શીતળ, સ્નિગ્ધ
અગ્નિદીપક, ગુરૂ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, ઉષ્ણ અને બળકારક છે; તથા કફ, વાયુ, સોજો
અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. કાંદાનાં બીજ:—ઉષ્ણ છે, અને દંતમાંના કૃમિ તથા પ્રમેહનો ના
શ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની આંકડી ઉપર:—ધોળા કાંદા ભાગી સુંઘવા આપવો. (૨) ઉન્મા
દ રોગ ઉપર:—ધોળી કુંઅળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર:—કુંઅ
ળી ભાગી સુંઘવી, અને કપાળ ઉપર ગાંધનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) નાકમાંથી લોહી પ
ડે તે ઉપર:—કુંઅળીના રસનું નસ્ય આપવું. (૫) મહામારી (કોલેરા) ઉપર:—બે બે ઘડીએ
કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી કુંઅળીના
રસમાં જરા જેટલી હિંગ ઘસી તેમાં વરીઆળી ૧ માસો અને પાપડ ૧ માસો નાંખી તે પાવો. (૭)
બાળકોને ધોરકી (મૂર્છા) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:—કુંઅળીનો રસ પાવો. (૮) વીંછીના
ડંખ ઉપર:—કુંઅળીના બે કકડા કરી ચોળવા. (૯) ગરમીની ઝાળ ન લાગવા માટે:—એ
કુંઅળીને પાસે રાખવી. એટલે ઝાળ લાગતી નથી (૧૦) તંબાકુ લાગી હોય તો:—કુંઅળીનો રસ
પાવો. (૧૧) ગરમી ઉપર:—ધોળી કુંઅળી, છડ અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમાં ગાયનું ઘી બે
તોલા નાંખી આપવું. (૧૨) અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો: ધોળા કાંદા
બારીક ચોરી, સુમારે નવટાંક અધમણી મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાંખી આપવો. (૧૩)
વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—કુંઅળીનો રસ મધ સાથે આપવો. (૧૪) ભમરીના ડંખ ઉપર:—કુંઅ
ળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) બાળક જલદી વધવા માટે:—કુંઅળી અને ગોળ દરરોજ ખાવાથી
બાળક જલદી વધુ વધે છે. (૧૬) આમવાતને માટે:—કુંઅળી બારીક ચોરી ચાર પાંચ વખત ગાંઠે
બાંધવી અને તે મહાવર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) અતિસાર ઉપર:—કુંઅળીના રસમાં
અફીણ મેળવી આપવું. (૧૮) ગરમીને માટે:—કુંઅળી કાપી, ધીમે દહીં સાથે ખાવી અને તેનોજ
કાપ અથવા કુંઅળી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાંખી માથા ઉપર ડુંટી ઉપર બાંધવો. એથી કુંઅળી
ખાવાથી પણ ગરમી રહે છે. (૧૯) આંખે દુખ લાગ્યું હોય તો:—કુંઅળીના રસમાં ખડીસાકર
ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) પુરૂષત્વ
ગયું હોય તો:—ધોળી કુંઅળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે
૨૧ દિવસ આપવું, જેથી પુરૂષત્વ આવશે. (૨૧) જખમે દુખ થતું હોય તો:—કુંઅળી કરી ઘીમાં
તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી. (૨૨) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર:—
કુંઅળીનો રસ ૭ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી દરરોજ સવાર સાંજ બને
વખત લેવું, અને રાત્રે ગાયની શેર ગરમ કરેલું દુધ સાકર નાંખી પીવું. એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના

આપવું. (૨૩) **અપસ્માર ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે પીવો. (૨૪) **કામીણુ રોગ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાંખી સવારે અથવા સાંજે ઊંઘવાની વખતે ખાવી. (૨૫) **સળેકમ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી કાપી નાકનાં બન્ને છિદ્રથી સુંઘવી. (૨૬) **બાળકોને તાનનો આજાર થાય છે તે ઉપર:** ધોળી ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરંડનાં કુમળાં પાંત્રાં મૂકી કપડાથી ૩ દિવસ બાંધવું. દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની ચેપલી કાઢી નાંખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ઘી ચોપડવું તથા ધોળી ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરૂં અને ખડીસાકરની ભૂકી નાંખી તે પાવું. (૨૭) **ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપર:**—એક ધોળી ડુંગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુંગળી લેઇ તે બન્ને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું. (૨૮) **ગેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે:**—ડુંગળી બાફી વાટવી અને તેમાં ઘી અને હળદરની ભૂકી નાંખી ગરમ કરી સ્હેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. (૨૯) **આંખો આવે છે તે ઉપર:** ડુંગળીનો રસ આંખોમાં નાંખવો. (૩૦) **ઢોરોને શેંબારોગ (ઢોરોના નાકમાંથી શ્લેષ્મ (લીંટ) પડવા લાગે છે તે) થાય છે તે ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું, અને ઘણા દિવસનું જુનું કપાસિયા કાઢી નાંખેલુ રૂ લેઇ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમાં જઇ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાંખેલુ રૂ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું. (૩૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:** ડુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમાં સુકવવી પછી તેમાં તલની ભૂકી ૧ માસો, અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. (૩૨) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાંખી ખાવી. (૩૩) **દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર:** ડુંગળીનાં બી ચલમમાં નાંખી પીવાં અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવાં. (૩૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:** ડુંગળીનો રસ, સાકર અને ઘી નાંખી આપવો.

૨૬૭. ઢોર આંબો:—ગોમાંતક પ્રાંતના રાનમાં અનેક તરેહનાં ઝાડ છે. તેમાં 'ઢોર આંબો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે. તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને સુમારે આંબા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળચટાં થાય છે. કેટલાક લોક એનાં રાયતાં કરે છે.

૨૬૮. તગર:—(સં૦ પિંડિતગર. મ૦ હિં૦ તગર.) તગરનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. તગરનાં પાંત્રાં લાંબાં હોઇ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો થાય છે. તગરમાં 'એકેરી ધોળી' અને 'દુહેરી ધોળી' એવી બે જાત છે. દુહેરી તગરનાં પાંત્રાં જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને 'મીઠી તગર' કહે છે. એકેરી તગરનાં ફૂલ પારિજાતકનાં ફૂલ કરતાં કાંઇક મોટાં હોય છે. તેને પાંચ ૭ પાંખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાંબી દાંડી હોય છે, એનાં ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઇક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાંઠી તગરના જેવાજ છે. ઉપયોગ:—(૧) **મસ્તકશૂળ ઉપર:** તગરનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો.

૨૬૯. તગરગંઠોડા: (સં૦ તગર.) તગરનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એનાં મૂળીઆંને "તગરમૂળ" કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિક હોય છે. એનો ધૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંઇક છીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિક છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તગર:** શીતળ, પથ્યકર, કડવું, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, દુર તથા વિષનાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપસ્માર તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢો:** તગર, આસોદ, કુંભ, શંખાહુલી, દેવદાર, કડૂ, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૭૦. તજ: સં૦ ત્વચા. બં૦ દારૂચિની. મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ તજ, દાલચીની. તા૦ કરૂવાપત્તે. પું૦ ઈજીન. મલા૦ કરૂવા. ફા૦ દાર્ચિની. અ૦ સાલીખા. ઈં૦ સિનામન બાર્ક. લા૦ સિનામન ઝિલાનિકમ.

સિંહલદ્વીપમાં તજનાં ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યાં આ ઝાડનો મોટો બગીચો છે. તજ ઝાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને 'તજ' કહે છે. તેની ભૂકી નાખી વેચે છે. એ ઝાડનાં મૂળમાંનું, તજનું અને ફળનું તેલ કરે છે; પરંતુ ફળનું તેલ સારું હોય છે. તજ મસાલામાં ઘણું આવે છે. તજ વાતનાશક છે. તજ નાખવાથી પદાર્થોમાં મજેનો સ્વાદ આવે છે. તજ:—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રૂક્ષ, કડવી, બસ્તિશોધક, તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, વાયુ, જ્વર, ખરજ, હૃદરોગ, આમ, બસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શૂળ, અર્શ તથા કૃમિનો ક્ષય કરે છે. પાતળી છાલની તજ:—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે, અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખશોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—તજનું તેલ ચોળવું. (૨) પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય તે ઉપર:—તજનો કાઢો પાવો. (૩) શરદીથી માથું ચઢ્યું હોય તે ઉપર:—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક ચોળવો. (૪) અર્ક કાઢવાની રીત:—એક વાડકી ઉપર કપડું બાંધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાખવી, તે ઉપર અગ્નિના અંગારા તે ઉપર દેવતા મૂકવો, એટલે વાડકીમાં તજનો અર્ક પડે છે. (૫) વાતગુલ્મ ઉપર:—તજ, સીંધાલૂણ, એળીઓ અને કચોરો, એ સમભાગે લેઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. (૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપર: તજ, ટોક માસો, બીલીના ગર્ભ ત્રણ માસા અને શેકેલ ટોક માસો, એનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું એટલે જલદી ગુણ થાય છે.

૨૭૧. તરબુચ:—સં૦ કાલિંદ. મ૦ કલીંગડ, તરબુજ. હિં૦ તરબુજ. બ૦ તરમુજ. ક૦ બાગ્લબાબ, કાબૅંક, તે૦ તરબુજ, પુંજમલા, દારબુઝ. ફા૦ હીંદવાના. અ૦ બત્તીખ. તુ૦ ...વાટ. તા૦ કોમટી ઈં૦ વૉટરમેલન. લા૦ વલ્ગેરીસ સાઈટ્રલ્સ.

તરબુચના વેલા થાય છે એમાં બે જાત છે. એક કાચો હોય ત્યારે લીલો અને પાકે ત્યારે પીળો અને રાતી હોય છે. પીળા જાતના તરબુચ જેને 'મતીરાં' કહે છે, તે મોટા અને મીઠા હોય છે એના પાકેલાં પણ ખુલ્લાં હોય છે તેને ખુલ્લાની વખતમાં કોઈ આંબળ ખાધી હોય છે, તરબુચ મેળા જેવા થાય છે. તરબુચ કાચો. કમળા તરબુચનું શાક સારું થાય છે. મારવાડ, મથુરા, ફરાખ વગેરે સ્થળે ઉત્તમ તરબુચ થાય છે. એને 'કલિંગડ' પણ કહે છે. તરબુચ:—શીતળ, મલકર, ભારે, તૃપ્તિકર, ક્ષાર, ગુરૂકર, મલસ્તંભક તથા ... છે, અને પિત્ત, શૂળ તથા ધાતુનો નાશ કરે છે. એનાં બીજ કડવાં અને રક્તપિત્તહર છે. ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—તરબુચના બિયાં વાટી તેના મગજ અર્ધી તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો, એકત્ર કરી ખાવું (૨) દાહ ઉપર:—તરબુચ ખાવાં. (૩) ગરમી ઉપર:—તરબુચના કાંઈ પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી ખાવું. (૪) ઉષ્ણતામાં આંટી પડે છે તે ઉપર:—તરબુચની ચોખડી કમળા કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ, કાઢેલી કમળા પૂર્વવત્ બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું, અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું. એટલે ઇંદ્રિની આંટી, રોકવી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા, એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૨. તંબાકુ:—સં૦ તામ્રકૂટ. મ૦ તંબાખુ. હિં૦ તમાકુ ઈં૦ ટોબેકો.

તંબાકુની ઝાડ ઘણાખરા ભાગોમાં ઉગી વધે છે. એને પેત પેત બનાવટનાં પાંદડાં આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાંડા રહે છે તેને ફરી પાંદડાં ફુટી ની આવે છે. એ પછી આવેલાં પાંદડાં નિરુપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રસિદ્ધ થાય છે તંબાકુ એ એક હલકી જાતની ઔષધિ છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપીઆનો ઉપયોગ થઈ પ્રકારને-પ્રયોજન કામકી થવા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પરંતુ માણસોએ ભોગાસના માટે તેનો અનેક પ્રકારનો નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ભાવ વધારેલો છે. કેટલાક ચીલમી કરી ફુંકે છે, કેટલાક ખાય છે, અને કેટલાક ધુમ્રપાન કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ ભાગ છે. એ વ્યસનથી માણસોને ઘણું નુકસાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. તંબાકુ ખાવાથી મોંમાં દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકસાન થાય છે, ક્ષય થાય છે, આંખોને નુકસાન થાય છે, અને ચિત્ત ભ્રમ વધે છે. એ પ્રમાણેજ પીવાથી છાતીમાં કફ

ઉત્પન્ન થાય છે, અને કાળજું બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યાં થૂંકશે, તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર એક કહેવત છે કે "હગનારની ગાંડ અને તંબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ." એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઇ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ઘણું હિત થશે. **તંબાકુ:** પિત્તલ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દ્રષ્ટિમાંદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રૂચિકર તથા વાતાનુલોમન છે; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઢવાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ વીંછીનું વિષ તથા સોજા-નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ: (૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે:** તંબાકુ ઝીણી કરી ચાઠામાં ભરવી. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—તંબાકુનાં પાંત્રાંને શિલારસ ચોપડી બાંધવાં કિંવા કાચકીમાંનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુનાં પાંત્રાં ઉપર ચોપડી તે પાંત્રાં બાંધવાં. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઇ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાંખવાં અને વળી ફરીથી બાંધવાં. એથી કરી બે દિવસમાં અંડ ઠેકાણે આવે છે. તંબાકુનાં પાંત્રાં એકલાં પણ બાંધવાં. **(૩) મધમાખી વિગેરેના ડંખ ઉપર:** છીંકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. **(૪) પીનસ રોગ ઉપર:** જુની છીંકણી સુંઘવી. **(૫) આધાશીશી ઉપર:**—તંબાકુમાં પાણી નાંખી કપડછાણ કરી તેનાં બે ટીંપાં નાકમાં પાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. **(૬) સર્પના વિષ ઉપર:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી અર્ધોશેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવું અને ઘડી ઘડીના આંતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાંચ છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. **(૭) વીંછીના વિષ ઉપર:** તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીટ ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખવરાવવો. **(૮) જુ મરવા માટે:** તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોપડી ઉપર પાટો બાંધવો; બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનું ફીણ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે બધી જુ મરે છે.

૨૭૩. તમાલવૃક્ષ; સં૦ મ૦ તમાલપત્ર. હિં૦ તેજપાત. બં૦ તેજપાતા. ક૦ પત્રક. તે૦ આકપત્રી. અ૦ સામીજ. ઈં૦ ફોલિઆમાલાબાથ્રી. લા૦ સિનામોમમ ટમાલ.

જેવાં તજનાં ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંત્રાંને 'તમાલપત્ર' કિંવા 'તેજપત્ર' કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે, તમાલપત્ર તસુભર પહોળાં હોય છે, અને ચાર પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. **તમાલવૃક્ષ:**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક તથા શીતળ છે; અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૪. તરટી:—(સં૦ રક્તબીજકા. મ૦ તરટી. હિં૦ તરંટી. ક૦ રેઉડ.) તરટીનાં ઝાડ બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંત્રાં બીડાએલાં અને લાંબાં હોય છે. તરટીને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરટીનાં ઝાડ સોલાપુર પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. **તરટી:** મધુર, કડવી, ગુરૂ, બલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ: કફ ઉપર:** તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો.

૨૭૫. તલ: સં૦ હિં૦ તિલ. મ૦ તીળ. ક૦ એલુ. તે૦ નોબલુ. તા૦ એલ, નુવુ. તુ૦ ઉરૂ, એન્મે. મલા૦ કારેલ્લુ. ફા૦ કુન્જદ. અ૦ સીમસીમ. ઈં૦ સિસેમ નૈન્જર સીડસ. લા૦ સિસેમેઇંડીકં.

તલનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનો રોપો વેંત દોઢ વેંત ઉંચો વધે છે, તેનાં પાંત્રાંની ભાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે.; તેનો ખોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૌષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાનાં સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ, અને જંગલી ચણા (રૂદ્રવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલનાં ઝાડ જેવું થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે. **તલ:** બલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ,

અલ્પામ્લરસ, તથા તિક્ત પશ્ચાદ્રસ, ભારે, ઉષ્ણ, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શે વો શી
તળ, કફને પિત્તકર, વર્ણકર તથા કેશકર છે; અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે (
કાળા તલઃ—ગુણોમાં અધિક છે. પીળા તલઃ—તીર્ન ગુણ છે, અને રાતા તથા આરણ્ય ત
ગુણોમાં હીન છે. તલનું તેલ વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું
અને દાહ ઉપરઃ—તલની સેંગીઓની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં મીઠું મધ નાંખી
પાવું. (૨) દારૂણપિટક ઉપર લેપઃ—આમ્લમાં તલનો જુનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો. (૩)
અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ—તલનું તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની ઘી બનાવવી
અને વારંવાર તે ઘી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલનાં ટીપાં પાડતા જવું; એટલે તત્કાળ રોગી
સુખ પામશે. અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછા વડે લેપ કરવો. (૪) આર્તવ આવવા માટે—તલ
સુંઠ અને તરીઆણાનો કાઢો કરી ગોળ નાંખી ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા કાળા તલનો કાઢો
ગોળ નાખી પાવો. (૫) મુખપાકના રોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપરઃ—સિંધવ અને તલના તેલના
કોગળા મોંમાં રાખવા. (૬) અપસ્માર ઉપરઃ—તલના તેલમાં સોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો
અને તે તેલ થોડું ટીપું નાકમાં અને કાનમાં પાડવું. એટલે બાળા મસ્તિના કીડા નીકળી જઇ રોગ દૂર
થાય છે. (૭) આધાશીશી ઉપરઃ—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દૂધમાં તલ અથવા
તેલ અને વાવડીંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં આધાશીશી નાશ થાય છે.
(૮) હડકવાના વિષ ઉપરઃ—તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સમભાગે લેઇ એકત્ર
કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે. (૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપરઃ—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર
કરી પાવું. (૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપરઃ—તલનું તેલ બે પૈસાભાર
અફીણ ૧ પૈસાભાર, અને પાંચ રાઇના પત્તા જેટલો સાબુ, એ સર્વે એકત્ર ગરમ કરી ફોલ્લા ઉપર
ચોપડવાં અથવા સર્વેની ભંગરીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવી. (૧૧) પ્રમેહ
અને વીર્યપતન ઉપરઃ—તલનાં પાંદડાં પાણીમાં પલાળી. ચોળી તે પાણી સાકર નાંખી જ્યાંસુધી થય
રેવું. ચાર ભાગ તો તે પાણીનો ખોળ થઇ આવે જેટો. (૧૨) ગર્ભસ્રાવ થવાની બીક હોય તોઃ—
તલ અને પદ્માક્ષ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી સાકરમાં ખાવું. (૧૩) રક્ત-મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—
તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૧૪) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ—તલ,
જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું. (૧૫) અશ્મરી અને શર્કરાશ્મરી (ગુડનો અવરોધ
કરવાથી જે પતરીઓ થાય છે તે) ઉપરઃ—તલની સેંગીઓની રાખ મધમાં નાંખી ખાવી.
(૧૬) બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપરઃ—બકરીના દૂધમાં પીસી તલની ઘૂંટી અને સાકર નાંખી
ખાવું. (૧૭) ત્રિદોષ પ્રમેહ (મૂત્રાઘાત તથા ગરમી) ઉપરઃ—તલનાં વાર્ણ્ય ફૂલો
સાંજે વાટી અર્ધો શેર પાણીમાં સવારે ૧૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે તે ફૂલો ચળાવીને
કઢાવવાં, એટલે પાણીનો અર્ધો ખોળ થશે. પછી તેલ મસ્તિનું ફૂલો મસળી નાંખી તે ખોળ સવારે
૪ તોલા લેઇ, તેમાં સાકર નાંખી પાવો. એ પ્રમાણે બે વખત તાજો ખોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ
પાવો. (૧૮) ત્રિદોષ પ્રમેહ ઉપરઃ—જંગલી તલની ભાજી સાબી રાખવી અને રોજ સાંજે એક પૈસા
ભાર. કાળના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેજ પાણીમાં તે ભાજી મસળી વસ્ત્રગાળ
કરી સવારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઇ તેમાં જીરું અને સાકરની ભૂકી નાંખી એક વખત એ પ્રમાણે
સાત દિવસ પાવું. (૧૯) માંકડનો નાશ થવા માટે—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના જીવ થાય
છે, તેને 'માકળા' કહે છે તે સુકાં ઝાડ બાંધી લાવી ઘરમાં મૂકવું તે માંકડને ખાઇ જાય છે. માણસને
કાંઇ ઇજા કરતા નથી (૨૦) રક્ત ગુલ્મ ઉપર તથા આર્તવ આવવા માટે—તલનો કાઢો કરી
તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હિંગ અને ભારંગનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. (૨૧) રક્તાતિસાર
ઉપરઃ—પાંચેક કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવું.
(૨૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર (પથરી) ઉપરઃ તલનાં ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે સાત દિવસ
પાવું. (૨૩) ખાળા ઉપર—તલનો ખોળ મોંઢામાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૬. તવખીર વૃક્ષ: સં૦ ક૦ તવક્ષીર. મ૦ તવખીર. હિં૦ તવાખીર. ફા૦ તબાશીર. ઇં૦ આરોરૂટ. લા૦ કર્કયુમા એંગસ્ટિફોલિયા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. એ વધારેમાં વધારે એક માંથોડું ઉંચું વધે છે, અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંત્રાં હળદરનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે અને ઝાડ પણ તેવુંજ દેખાય છે. તથા તેના જેવીજ તેને મુડીઓ થાય છે. તેને ચુંટી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જરા કચરી, ચાર પાંચવાર ધોઈ તાપમાં સૂકવે છે. પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે. તે શુભ્ર (ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવકીર' કહે છે, એને દૂધમાં બાફી ખાય છે. એવો જે એનો પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે. નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના ઝાડના કંદમાંથી થાય છે. મહાબળેશ્વરના ડુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારાં ઝાડ થાય છે. અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોક, બાણથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને "આરોરૂટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં આરા એટલે "તીર" અને "રૂટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લુચ્ચા માણસો તવખીરના યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે આઠ દિવસ માત્ર સારૂં રેહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે. **તવખીર:** મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધિ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાંડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વ્રણ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ગરમીથી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:** તવખીર ચોપડવી. (૨) **પિત્ત ઉપર:** તવખીર ઘીમાં નાંખી ખાવી. (૩) **બાળકોને શકિતવર્ધક ભક્ષ્ય:** તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાંખી બાફી પાતળી રાબડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાંખી પાવી. (૪) **રકતપ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) **ઉપર:** તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

૨૭૭. તાડ: સં૦ બં૦ ફા૦ તાલ. મ૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિં૦ તાડ. ક૦ તાળીમારા. તૈ૦ પનેમારં, તાતી. તુ૦ તાંરી. મલા૦ માલં, પના. અ૦ તારગો, તળટમાડો. ઇં૦ પાલમાયરા, પામ. લા૦ બોરેસસ, ફલેબેલીફોર્મીસ.

તાડ, માઢ, સોપારી, સુરમાડ શીંદી એ સર્વેનાં ઝાડ એકજ જાતનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડનાં ઝાડ ડુંગર ઉપર અને રાનમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશબાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું વધે છે. તેનો સોટો ૪૦–૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' 'તાળફળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા છે, માટે કેટલાક લોક ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તેની ઝાવલી ઘરનાં છાપરાંપર નાંખે છે. તેનાં પાંત્રાંમાંથી છત્રીઓ વિગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે એની ઉંચાઇ સવાસો હાથ હોઇ એની ઝાવલી પંદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી વીસ પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્ર વૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષે ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એકજ વખત ફળે છે. એનાં ફળ હાથીના મસ્તક જેવડાં હોઇ તેમાં તાળગોળા જેવો ગીરો હોય છે. તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષનાં પાંત્રાંનો પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલદ્વીપ, કર્નાટક, એ દેશોમાં અદ્યાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલાં એ પાંત્રાં દૂધપાણીમાં ઉકાળી કહાડે છે. એ પાંત્રાં ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાંત્રાં કાગળ કરતાં ઘણાં વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે; તેનાં ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણાં છે. એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળીએરની પેઠે પાણી હોય છે. તે પીવાય છે. **તાડવૃક્ષ:**—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્રલ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય,

તથા સારક છે અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઢ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં કુમળાં ફળ:—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરુ, મલાવરોધક, ભારે, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, પોષક તથા ભારે છે, અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, તૃષ્ણા, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ:—દુર્જર, તથા ગુરુ છે અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યંદ તથા રક્તને કરનારાં છે. એનું શીંકું રોપડું:—મૂત્રલ શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, તથા સારક છે અને વાત, તથા પિત્તનું નાશક છે. તાડના મસ્તકમાંનું માંજર:—ધાતુવર્ધક, અને વાતપિત્તનું નાશક તથા બસ્તિશુદ્ધ કરનારું છે. તાડી:—અતિ માદક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ તથા વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઈ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. તાડનાં મૂળ:—પાકમાં સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પેશાબ બળતો થાય છે તે ઉપર:—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે. અથવા તાડનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સાકર નાંખી પાવાં.

૨૭૮. તાંદળજો. (ચોળાઈ):—સં॰ તંડુલીય. મ॰ તાંદુળજા, હિં॰ ચોરાઈ બં॰ કાંટાનટે, કાંટા-નટે, મોવાબનટે, કીરેસોપ્પુ તે॰ મોલાકૂર. તા॰ મુલ્લુકીરઈ. મલા॰ ચિરિચિરા. ફા॰ સુ જમાન અ॰ ગુઝાલેરમાનીમ. ઇં॰ કમેલિડાઇઝ એમેરેંથ. લા॰ એમેરેંથસ સ્પાઇનોસસ લીનીયસ.

આ ભાજી બારમાસી થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને રોપો બે વેંતથી અધિક ઊંચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે. તાંદળજો:—મધુર, શીતળ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકર તથા સારક છે, અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, કફ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કાસ, પ્રદરરોગ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. તાંદળજાનાં પાંદડાં:—શીત છે; તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ, તથા પ્રદરનો નાશ કરનાર અને રુચિકર છે. જળતાંદળજો:—કટુ, રક્તપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—તાંદળજાનાં મૂળીયાં અને મરી, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:—તાંદળજાનાં મૂળીયાં વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન[1] મેળવી, તેમાં મધ અને ચોખાનું ધોવરામણ ચોગણું નાંખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. (૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:—ઋતુકાળે તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૪) વિષમજ્વર ઉપર:—તાંદળજાનાં મૂળીયાં માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. (૫) આગીઆ મણીયારના વિષ ઉપર:—તાંદળજાનાં મૂળીયાં અને મરી, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં. (૬) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—તાંદળજાનાં મૂળીયાં વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવાં (૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર:—તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૮) વછનાગના વિષ ઉપર:—મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં બકરાનું દૂધ નાંખી પાવું. (૯) અફીણના વિષ ઉપર:—તાંદળજાનો રસ અને સાકર પાવાં. (૧૦) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:—તાંદળજાનાં મૂળીયાં, બીલીનાં મૂળીયાં અને મીંઢીનાં મૂળીયાં ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૧૧) આધાશીશી ઉપર:—તાંદળજો અને જટામાંસીના કાઢામાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય લેવું. (૧૨) ભમેલા કેશ આવવા માટે:—તાંદળજાની ભાજી ભક્ષણ કરવી. (૧૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—તાંદળજાનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ઉંદર ઝેર ઉપર:—તાંદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી (૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં પેઠેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે:—તાંદળજાનો રસ ઘીમાં ૮ દિવસ ખાવો. (૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર:—ધમાસ અને તાંદળજાનાં મૂળીયાં, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી ચોગણું ઘી નાંખી, અને ઘીથી ચોગણું દૂધ નાંખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું તથા પાવું એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૭૯. પાણભાજી:—સં॰ મ॰ હિં॰ ક॰ તે॰ પાણભાજી—ચૂ. બં॰ નવાકુંદર, વતપાકુરીભા. ફા॰ આતાક. લા॰ ઘેલિરૂમ હેટિવાયોઝમ.

૧ રસાંજન એટલે દારૂ હળદરનો ઉકાળો કરી તેમાં તેટલું જ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી ઘાટો કરી ખાંડ પૂર્ણ કરે તે.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમાં થાય છે. પર્શીયા દેશમાં પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રાયમાણ કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને ફુલો, રેશમી કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. **ત્રાયમાણ:**—તુરૂં, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલટી, જ્વર, ગુલ્મ, કફ, વિષ, શૂળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—વિષમજ્વર ઉપર:** ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો, અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

૨૮૦. તાલીસ:—સં૰ મ૰ બં૰ હિં૰ તાલીસપત્ર. ક૰ ચરીચલી—ચંચલી—મારા. તૈ૰ તા૰ તાલીસ—પતીરી—પત્રી. મલા૰ તાલેસપત્ર. ફા૰ જરનલ. અ૰ તાલીસફર. લા૰ ટેકસસ્એકેટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંત્રાંને 'તાલીસપત્ર' કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તાલીસ પત્ર:** મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય. ગુલ્મ, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંદ્ય તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **તાલીસાદી ચૂર્ણ** તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુંઠ ૩, પીપર ૨, વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૨, એલચીદોડા ાા, તજ ાા; અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું. એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ, તથા સંગ્રહણી વિગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૧. તિપાની:—(સં૰ ત્રિપર્ણી) તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોંયમગના ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંત્રાં બારીક અને આકારે ભોંયમગના પાલા જેવાં હોય છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાંત્રાં આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશક છે **તિપાની:**—મધુર, તથા શીત છે અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત, તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** **(૧) વ્રણ ઉપર:**—તિપાનીનાં પાંત્રાં સુકવી બાળી રાખ કરવી. અને ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવી. એટલે ગુમડું તરતજ ભરાઈ આવે છે. આ મોટો—અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૨. તિવર:—તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથોડુ બેમાંથોડાં ઉંચાં વધે છે. એને કાંટા હોય છે. એનું લાકડું મજબુત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૩. તિવસ:—(સં૰ તિનિશ.) તિવસનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. તિવસ તુરૂં છે અને કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પાંડુ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

૨૮૪. તુરીઆં: સં૰ ધારાકોશાતકી. મ૰ દોડકી, શીરાળી. હિં૰ તોરઇ, ધીસોડા. બં૰ ઝીગા. ક૰ ધારવીરે. તૈ૰ બીરકાયા. તા૰ પીરકુ. તુ૰ પીરે. મલા૰ પિચ્ચકં. ઇં૰ એકયુટેંગલ્ડ કકંબર. લા૰ લ્યુરાએકયુટેંગ્યુલા.

તુરીઆંનો વેલો ઘણોજ પ્રસરે છે. તુરીઆંને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. એ ફળ હાથ હાથ લંબાઇ સુધી વધે છે. તુરીઆંનું શાક થાય છે. એ આમાંશ કરનારૂં છે. **તુરીઆં:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચિકર, ગુરૂ, તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ, તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વેળ ઉપર:**—તુરીઆંનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં કિંવા તુરીઆંની ભાજી બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં વેળની ગાંઠ બેસે છે. **(૨) શરીરમાં ગરમીનો આજાર ભરવાથી કાખમાં કિંવા જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:** તુરીઆંના વેલાનાં મૂળીઆં ગાયના માખણમાં કિંવા એરંડતેલમાં ઘસી બે ત્રણ વાર ચોપડવાં; એટલે ચાંદીઓ મટી જાય છે. **(૩) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:** તુરીઆંના વેલાનાં મૂળીઆં પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૫ તુંબરૂફળ:—સં૰ હિં૰ બં૰ ક૰ તુંમરૂ—ફળ. મ૰ તી—ચીરફળ. કો૰ તીસળી. લા૰ ઝેથોક્ઝીલન અલાટા.

આ કાંટેરી ઝાડ ગોમાંતક અને કર્નાટક પ્રાંતમાં ઘણું થાય છે. એ ઝાડ સીમળાના ઝાડ જેવું થાય છે, એને મરાઠીમાં "તીષણી" પણ કહે છે. એનું લાકડું પોચું ધોળું અને મલિન હોય છે. ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના મગ કાકડી જેવડા ફળો હોય છે તે સૂતર કાંતવા માટે તેની ગાદીઓ કરે છે. કાકડી વિના ઘણું છોલવાને છોલી ન હોય ત્યારે આ ઉપર મલમ લગાડી લે છે. એનાં ફળ ગડા જેવડાં હોય છે, એ ગુણમાં ઘણું ગરમ છે. એ ઠંડ-એટલે તેની છાલ મધાસામાં નાંખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. ગુણદોષ:—મધુર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિ દીપક, ઉષ્ણવીર્ય, કુષ્ઠનાશક, રૂક્ષ, તીખું, રુચિકર, લઘુ, વિપાકી, તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, શૂળ, ઉદરવાત, પેટ ચઢવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અને તથા અપતંત્રકવાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શૂળ, પેટનું ચઢવું, ગુલ્મ, અને ઉદર ઉપર:—ગુવારનું, ચિત્રક, સંચળ, પીપરીમૂળ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાનાં મૂળ, જવખાર, ઈત્યાદિ, સિંધવ, હિંગ, એ સમભાગે લેવાં અને નસોતર બમણું ભાગ લેવાં એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કાઢામાં પાવું (૨) વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—ગુવારનું ચૂર્ણ ૧-૨ મુઠી મધમાં આપવું. (૩) અજીર્ણ ઉપર:—ગુવારના ફળની ભુકી કરી ગોળમાં ગાળ સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી પીવામાં આપવી. (૪) વાતભ્રમ ઉપર:—ગુવાર ફળની છાલ અને મરીની ભુકી એકઠી કરી મિશ્રતાના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક, તથા અને આંખો ઉપર એનો લેપ ચોપડવું.

૨૮૬ તુવેર.—સં॰ તુવરી, આઢકી. મ॰ તુર. હિં॰ અરહર, રહરી. ક॰ તોગરી. તા॰ આદ-તુવરે, તુ॰ તોગરી. મલા॰ આઢકા, તુવર ફા॰ શાખુલ ઈં॰ પીજનપી.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે. યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઈ જાણતું નથી. તુવેરનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં થાય છે એક પ્રતિવર્ષ થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષ થનારાં ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચાં થાય છે. જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાંચ છ હાથ ઉંચાં થયા તેના છોડ પહેલીના કરતાં જાડા હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે. રાતી અને પીળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુઓમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું ભૂસું, તેના પાંદડાની ભૂકી વગેરે પશુઓ ખાય છે, એ ધાન્ય બહુ સારી અર્ધું પેંડિક છે. તુવેર સાધારણ:—કિંચિત્ મધુર, વાતલ, તુરી, ગુરુ, રુચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, વર્ણકાર તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ, રક્તરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, તથા અર્શનો નાશ કરે છે એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુને તથા ત્રિદોષનો, વેગનથી કફ-પિત્તનો અને તેલનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. તુવેરની દાળ:—પથ્યકર, તથા કિંચિત્ વાતલ છે અને કૃમિ, તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. પીળી તુવેર:—ઉષ્ણ છે અને વાત પિત્ત, આમપિત્ત અને આધ્માનને કરનારી છે, તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે રાતી તુવેર:—રુચિકર, ખારી, પથ્ય તથા જ્વરનાશક છે, અને પિત્ત, સતાપાદિ નાના રોગોનો નાશ કરે છે કાળી તુવેર—ખારી, તથા અગ્નિદીપક છે અને પિત્ત તથા વાતનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) સોજા ઉપર ઉતાર:—તુવેરની દાળ વાટી ચાળી. (૨) ખસ ઉપર:—તુવેરની દાળ અથવા આઠ આના દહીંમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) નાડીવ્રણ ઉપર:—કાચી તુવેરનાં પાંદડાંનો અગરસ કાઢી તેમાં સાકરનું ઘી ૨૧ વાર ધોએલું મેળવવું અને તેનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાંદડાં બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવો. (૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબુત થવા માટે:—તુવેરની પ્રમાણથી આઠ આના તુવેરની દાળ, કાંડસીઆના મૂળીઆં અને ત્રિફળાના એકત્ર કાઢામાં નાંખી તપી ગયા પછી અંદર ગમુરા નાંખી સવારમાં વખતોવખત એવું એટલે ઉપર ચાંદવું ચાંદવું અને અંદર મીઠું નાંખી વાટી તે મસી રોજ ઘસી ચોપડી દાંત ઘસવા. (૫) ભ્રમ અને મૂર્છા ઉપર:—તુવેરની દાળ ઘસી તેનું અંજન કરવું. (૬) આધાશીશી ઉપર:—તુવેરનાં પાંદડાં અને ધરોનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું.

૨૮૭ તુલસી.—સં॰ મ॰ હિં॰ ક॰ તે॰ ગ॰ મા॰ તા॰ મલા॰ તુલસી. ફા॰ રેહાન. અ॰ ઉલીનસ્દ, ઈં॰ બાસિલોકૉલ. લા॰ ઓસીમમ. સેંક્ટમ.

તુળસીનાં ઝાડ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાત છે. તુળસીને માંજરો આવે છે. અને તેમાં તેનાં બીયાં હોય છે. એ માંજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીનાં ઝાડ કાળા રંગનાં હોય છે. કાળી તુળસી ધોળી કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. તુળસીના ઝાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના ઋષિવર્યોએ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીનાં ઝાડ જોઇએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ ડહાપણ અને દૂરદર્શીપણું વ્યક્ત થાય છે. તુળસીનું ઝાડ ઘરના આંગણામાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઈ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી તે હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમાં નિત્ય નિયમ કહેલો છે, એથી કરી આપણને ઘણો જ ફાયદો છે. એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીનાં ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્થાનમાંજ છે; તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્થાન દેશમાં આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઇશ્વરની બીજા સર્વ દેશમાંના લોકો કરતાં ઘણીજ મોટી બક્ષીસ છે; પરંતુ આ બક્ષીસનો ધિક્કાર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો, લો "કૉડલીવર ઑઇલ (મચ્છું તેલ)," ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઇ ચ્હા, અને તે વળી હાડકાંના પ્યાલામાં આ કેટલું ખરાબ છે? આવા આપણા લોકમાંહેના જે કૃતઘ્ન, દેશ ખુરાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઇ શરમ જણાતી નથી! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કોઇ પણ નથી. છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું? તુલસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચ્હા મોટા જથામાં અને ફોકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરવી નહિ? એનો વિચાર કરવા માંડયાથી એવું જણાય છે કે, તેઓની આંખો ઉપર અજ્ઞાનનાં ડળ ચઢેલાં છે. અસ્તુ હમણાં કાળચક્રના ફેરામાં આપણો હિંદુસ્થાન દેશ પડેલો છે, તેથી એવી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ; ત્યાં બીજો કાંઇ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાં જોઇએ, અને તેમાંથી એક બે કુંડાં ઘરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં અને ઓરડીઓમાં દિવસે રાખવાંજ જોઇએ. તે કુંડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવાં, અને ત્યાંજ આખી રાત્રી રહેવા દઇ, બીજે દિવસે સવારમાં ઘરમાં લઇ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર, અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી. **તુળસી સાધારણ:**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, સુગંધી, દાહકર, પિત્તકર હૃદ્ય, તુરી, અગ્નિદીપક, તથા લઘુ છે; અને વાયુ શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, કૃમિ, ઉલટી દૌર્ગંધ્ય, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, શૂળ, તાવ તથા ઉચકી (હેડકી) નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) તુળસીનો ચ્હા: તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર:** તુળસીનાં પાંત્રાં સુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લેઇ અર્ધાશેર પાણીમાં નાંખી તે પાણી અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વ રોગો દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી, અને એક બે એલચીદાણાનું ચૂર્ણ કરી તે નાંખી તે કાઢો પાવો. એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. મ્હોંમાં સ્વાદ આવે છે. અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. એવી આ "તુળસી ચ્હા" પરદેશી નિ:સત્વ અને રક્તશોષક ચ્હા કરતાં ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે, **એટલા માટે તુળસીની ચ્હાજ નિત્ય પીવી. એ આપણા આર્ય લોકને ઘણુંજ હિતકારક છે. (૨) મણીયારીના વિષ ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંત્રાંનો રસ નવટાંક પાવો. અથવા પાંત્રાં ચાવી ખાવાં. દાંત ચોંટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં પાડવો અને તાળવું અને હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ઘડી સુધી ચોળવો. **(૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંત્રાંના રસમાં મરીની ભૂકી નાંખી તે રસ પાવો. **(૪) વાયુહારક ચૂર્ણ:**—કાળી તુળસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાંગરો છ ભાગ, અને વાયવરણા એક ભાગ, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:** તુલસીનાં બી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવાં.

(૬) બાળકની ઓકારી ઉપર:—તુલસીના રસમાં મધ નાખી સવારે પાવું. (૭) બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:—કાળી અમર વેલી તુલસીનાં બી વાટી ગાયના દૂધમાં પાવાં. (૮) દાદર ઉપર:—કુંવારી મૂળી, અને તુલસીનાં પાંતરાં એમાં વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૯) વીંછીના ડંખ ઉપર:—તુલસીના રસ ચોપડવો (૧૦) વાયુ ઉપર:—તુલસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો અથવા તુલસીનો રસ મરીનાં ભૂકી અને ઘી, અથવા મધ નાખી પાવો; એથી પ્રયોગે બધા વાતરોગ હશે તે દૂર થશે. (૧૧) રતાંધળા ઉપર:—કાળી તુલસીનાં પાંતરાંનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બબે ટીપાં આંખમાં પાડવો. (૧૨) કૃષ્ણ-મધુર જ્વર ઉપર:—કાળી તુલસી, જંગલી તુલસી અને ફુદીનો, એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) શીતપિત્ત ઉપર:—તુલસીના અંગારા શરીરે ચોળવો. (૧૪) દાદર ઉપર:—તુલસીનાં પાંદડાં ચોળવાં અથવા તુલસીનાં પાંતરાંનો રસ, આમળાં ઘી અને ચુનો, એ ત્રાંબાના વાસણમાં ભરવા કરી તે ત્રિભણું દિવસમાં બે વાર ચોપડવું. (૧૫) બાળકની શીળી ઉપર:—તુલસીનો રસ પાવો. (૧૬) વિષમ જ્વર ઉપર:—તુલસીનાં ભારી પાંતરાંની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:—તુલસીના રસમાં આંકડાનું ભસ્મ મેળવવું. (૧૮) આમસંયુક્ત જ્વર ઉપર:—કાળી તુલસીનાં પાંતરાં, સુંઠ અને સાકરનો કવાથ પાવો (૧૯) કાન પાકે છે તે ઉપર:—કાળી તુલસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો (૨૦) જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:—તુલસીનાં પાંતરાં વાટી લેપ કરવો. નિર્બળતા-જન્ય ઉધરસ ઉપર:—તુલસીના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨૧) મધુવાત ઉપર:—કાળી તુલસી, લીંબુ લસણ અને કુંભાળીનો રસ, એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો. (૨૨) વાતશોથ (સોજા) ઉપર:—તુલસીના રસમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો.

૨૮૮ તેજબળ:—(સં૦ તેજોવતી.) હિમાલયના પ્રદેશમાં, કચ્છાર અને અમેરિકી જાતરોમાં આ ઝાડ થાય છે જે તેજબળ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તે ઝાડની એક જાત છે. એ ઝાડની આ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોક મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. તેજબળ:—તીખું ઉષ્ણ કડવું, અગ્નિદીપક, પાચક, આગ્નિકર, કફને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત ઉધરસ, દમ, વિષ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૨૮૯ તોરણ:—તોરણનાં ઝાડ કરમદી જેવાં હોય છે. એ ગુજરાત પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડને ફળના તોરા આવે છે. અને નાનાં તથા પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એ ફળ ખાવાથી સારાં લાગે છે. તોરણ:—તીખું, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે. એનાં પાકાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ભારે છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારાં છે. ગાંઠિયું (બીજા પ્રકારનું તોરણ):—તીખું, ખાટું, ઉષ્ણ ગુરુ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે. પાકેલું ગાંઠિયું તોરણ:—રુચિકર, ગુરુ, વાતશમનાર્થ અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગ:—(૧) મુખવિકાર ઉપર:—એનાં ફળ ખાવાં, એથી જીભે ચાંદા વગેરે થાય છે તે મુખવિકાર દૂર થાય છે. (૨) પ્રદર (સ્ત્રીઓને ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—તોરણના તોરા, ખાવાના પાનના ડીંટના બરોબર લેઇ, તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કાથાનો ભેગો વાટી ત્રણ જેવડી ગોળીઓ કરવી. ધોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં નિત્ય સવારે અને સાંજે એક એક ગોળી આપવી જવી. જે દિવસે તાવ આવે, તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી ખીચડીમાં ઘી નાંખી બે દિવસ આપવું. (૩) બાળસર્પ ઉપર:—તોરણીનાં પાંતરાંનો ચૂરો કરી મોંમાં રાખવો, અને રસ ગળવો, એથી ઝેર પડી જઈ સારું થાય છે. (૪) શીતળા રોકવા આવવા માટે:—તોરણીનાં તાજાં ફળ લેઇને તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં, (૫) અશક્ત પુનઃ દહીં બનાવવાની રીત:—ગવળી લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાંખી મથન કરે છે, અને માખણ કાઢી લે છે. પછી છાશમાં તોરણનાં મૂળ ઘસી કિંચિત્ અજવાળા પાસે મૂકે છે અને તે વાસણ ઉપર પોચેલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર બળુની રાખોડી નાંખે છે. તે વેળાથી છાશમાં પાણીનો હિસ્સો અલગ ઉપર આવે છે. તે સમયથી આનંદનું દહીં નીચે રહેલી

છાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે. **(૬) ચાંદી અને વ્રણ ધોવા માટે:**—તોરણીનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાંખી કાઢો કરવો અને તેથી વ્રણ (ગુમડું) ધોવું એટલે જલદી રૂઝ આવે છે.

૨૯૭. થોર (ચોધારો.): સં૦ સ્તુહી, સેહુંડ. મ૦ સાંબર, નીવડુંગ. હિં૦ થુહર, સેહુંડ. બં૦ સીજવૃક્ષ. ક૦ કળી, મુંડુકળી. મલા૦ તીરૂકળી. તૈ૦ જેમડું. ફા૦ લાદના. અ૦ જકુમ. ઈં૦ મીલ્કસ્ હેજ. લા૦ યુફ્રોર્લીયા ટ્રાયગોના.

થોર ગોળ હોય છે. એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાંબા કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં બે આંગળ પહોળાઈનાં લાંબાં હોય છે. એ પાંત્રાંનું અથાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે માંથોડુ બે માંથોડાં ઉંચું વધે છે. એમાંથી ધોળું દૂધ પુષ્કળ આવે છે. એ દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. **થોર:** તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરૂ તથા વાંતિકર છે, અને કોઢ, ઉદર, પ્લીહા, વાયુ, ગુલ્મ, અષ્ઠિલા, આધ્માન, પાંડુ, કફ, ઉદરવ્રણ, જ્વર, ઉન્માદ વાયુ, મેદ, વીંછીનું વિષ, દૂષીવિષ, અર્શ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **થોરનું દૂધ:** ઉષ્ણ-વીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખું, સારક તથા લઘુ છે; અને કોઢવાળા, ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે. એ આધ્માન વાયુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **થોરનાં પાંત્રાં:**—રૂચિકર, તીખાં તથા અગ્નિદીપન છે અને કોઢ, અષ્ટીલા, આધ્માન, વાતશૂળ શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:** થોરીઆનું દૂધ ચોપડવું એટલે ફોલ્લો ઉઠતો નથી. **(૨) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો:**—થોરના દૂધમાં ગુણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો. **(૩) નિદ્રા ન આવવાને:** થોરનાં મૂળ ગોળમાં ખાવાં. **(૪) કમળી ઉપર:** થોરનું ડીંટું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. **(૫) શરીર-માંની ગરમી કાઢવા માટે:**—થોરીઆના કકડા કરી પાણીમાં નાંખી તે પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી કઢવવું, અને માણસને ખાટલા ઉપર સુવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાફ આપવો, અને ઉપર પીછોડી ઓઢવી; એટલે પરસેવો છુટી અંગ છુટું થશે. પછી શરીરે વગડાઉ છાણાંની રાખ ચોળવી. ઠંડું પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ. ઘી અને ભાત ખાવો. એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. **(૬) ભ્રમરવિષ ઉપર:**—થોર અને પીપર વાટી લેપ કરવો. **(૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઇ ગયું હોય તો:** થોરીઓ કેળના લીલાં પાંત્રાંમાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી બે ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે. **(૮) બાળકોની સસણી ઉપર:** ચોધારી થોરનાં પાંત્રાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો બોળ (એળીયો), હરડે અથવા રેવંચીનો શિરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો. ડુંટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. **(૯) નાસુર અને નાડીવ્રણ ઉપર:** વ્રણનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ વ્રણમાં ઘાલવી. **(૧૦) સોજા ઉપર:**—થોર અંગરામાં બાફી અંદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કફ ઉપર:**—થોર અને દક્ષિણી થોર અંગારામાં શેકી, અર્ધો તોલો રસ કાઢવો. અને તેમાં ફુલાવેલો તેલીયો ટંકણખાર બે ગુંજા તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે. **(૧૨) નળવિકાર ઉપર:** ગોળ થોરનાં પાંત્રાંને એરંડ-તેલ ચોપડી શેકવાં અને તેમાં શહાજીરૂં, લસણ, હીંગ, મરી અને પીંપર નાંખી, બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી અને તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. **(૧૩) કાસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગ ઉપર:** બે વાલ થોરનું દૂધ લેઇ ગોળમાં ખાવું.

૨૯૮. થુવેર (૨) ત્રણધારીઓ: સં૦ ત્રિધાર. મ૦ તીધારી. નીવડુંગ. હિં૦ તીધારાથુહર. ક૦ મૂરેણુકળી.

એને ત્રણ દાંડા અને તેરેક દાંડા ઉપર ડાંડા હોય છે. એ થોરીઆના મોટાં મોટાં વન હોય છે. એ માંથી પીળું દૂધ ઘણું નીકળે છે. મુંબઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કકડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. ગુણ:—પારતમંધક અને રંજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. બીજા ગુણ થોરના સરખા છે. ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆનું દૂધ લીંબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો; એટલે દરદ મટે છે; અને સોજો ઉતરે છે. (૨) સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય તે ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆ બાળી ૭ માસા રસ કાઢવો, તેમાં પુષ્પસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કસ્તુરી નાંખી બાળક ની શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના કકડા અંગારામાં શેકી તેને રસ કાઢવો. તેમાં ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારની ભુકી અને મધ નાંખી તેનું ચાટણ આપવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક અચ્છોડીભાર આપવું. (૫) દમ ઉપર:—આકડાનાં દૂધ, અધેડાનાં મૂળીઆં અને ગોખરૂનાં મૂળીઆં; એને ત્રિધારી થોરીઆના રસના ૧૪ પુટ દે ભસ્મ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ માસા મધમાં મેળવી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. (૬) દાદર ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૭) ખસ ઉપર:—ત્રિધારી થોરનાં મૂળીઆંનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી; એટલે ૩ દિવસમાં ગુણ થાય છે.

૨૯૨. હવાજી મરવા:—(સં૦ દમનક.) આ એક દમરાની જાત છે. હવાજીનાં ઝાડ નેત કોક ચેવ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ધોળાં ઝાખરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પરંતુ હવાજીનાં પાંદડાં ઝીણાં જાડાં હોય છે. હવાજીનાં ઝાડનો વાસ ઘણો ગમે આવે છે. દૂરથી વાસ માત્ર સારો લાગે છે. એને તોડતાં આવે છે તેનો પણ ગાઢ જેવો વાસ આવે છે. હવાજીનો સુગંધિ પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. હવાજીનાં ઝાડ ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમાં સાપ આવતો નથી. ગુણ:—તીખો, શીતળ, કડવો, તૂરો, રુચ્ય તથા સુગંધિ છે અને કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ (ખરજ), ત્રિદોષ, વિદોષ, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, કૃતપાપ, સંગ્રહણી તથા મરડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:—હવાજીનાં મૂળીઆં અને તેનાં પાંદડાં ખાવાં; અથવા રસ કાઢી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. (૨) મરકી ઉપર:—હવાજી મરવાનો રસ કાઢી તે રસ પાવો.

૨૯૩. હાથલી ફુરીઓ (થોર) કંથારો:—સં૦ કંથારી. મ૦ હાથીનીવડુંગ. હિં૦ નાગફનીથુહર. ક૦ કળીમલી. તે૦ નાગજમુડુ. તા૦ મથા૦ નાગતાળી. ઈં૦ પ્રીકલીપેર. લા૦ ઓપંટિઆ ડિલેનાય.

એનાં પાંદડાં હાથલીઆથી મોટાં અને એક ઉપર એક ઉગી તેવું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ફુરીઆની વાડો ઘણી ઉંચી વધે છે. એનો કાંટો બે આંગળ લાંબો અને ઘણોજ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાંટા વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે. એ થોર ઉપર બાવરંગનાં ઝીંડવાં આવે છે. તે ખાતે મીઠાં હોવાથી કેટલાક લોક તેને ખાય છે. એ ઝીંડવાં તોડી, કપડામાં બાંધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળપર લખવાથી રાતી શાહી પ્રમાણે જણાય છે. આ થોર સર્વત્ર થાય છે. એ ફુરીઆનું પાન ખાઇપર જો પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે એવો એમાં વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થોરની વાડોમાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. હાથલી થોર:—તીખ, રુધિર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે; અને શ્વાસ, કફ, વાયુ, મંદિરોગ, સ્નાયુ રોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:—હાથલી ફુરીઆનું ઝીંડવું બાળી, રેતમાં ગરમ કરી ઉપલી છાલ કાઢી મૂંડી, પછી કપડામાં વાટી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી પાવો. (૨) ન્હાના બાળકોને ગળુંબે થાય છે તે ઉપર:—પ્રથમ અંજન ચોપડી પછી હાથલી ફુરીઆનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં. (૩) ગુમડી ઉપર:—હાથલી થોરીઆના પાંદડાં અંગારામાં શેકી, સારાં ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાંખી, તે ગરમ ગરમ બાંધવી. (૪) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—હાથલી ફુરીઆના શેકાવેલાં પાંદડાંની ભુકી આપવી. (૫) નિદ્રા આવવા માટે:—થોરનાં મૂળીઆં ઓશીકામાં સેવન કરવાં. (૬) વાતપકી ઉત્પન્ન અપેક્ષ નાશ ઉપર:—હાથલી થોરીઆનાં મૂળીઆં અને મોસલના કકડાનો લેપ કરવો.

૨૯૪. દાડમ: સં૦ દાડિમ. મ૦ ક૦ ડાળીંબ. હિં૦ અનાર. રા૦ દાંડયુ વાડીભ. ક૦ તુ૦ દાલીંબ. તે૦ દાલીબકાયા. તા૦ માડળે. ફા૦ આતારશીરી, અનારતુરશ. અ૦ રૂમાનહમીજ, રૂમાહલુલુ. ઇં૦. પોમીગ્રેનેટ. લા૦ પ્યુનીકાગ્રાનેટમ.

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ એ અઢી માથોડાં સુધી ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે. એકને ફૂલો માલ આવે છે, એને "ગુલનાર" કહે છે; બીજાને ફૂલ અને ફળ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસુંબી રંગનાં હોઈ, તેમાં થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રંગ જેવા રંગને "દાડીમી રંગ" કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હુશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળીઆં, પાંત્રાં, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વ ઔષધનાં ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને "દાડમપાક" કહે છે. દાડમનો રસ પિત્ત-શમક છે. **દાડમ:** તુરું, ખાટું, મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહિ, હૃધ, ઉષ્ણ, રૂચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠાં દાડમ:**—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરાં, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **મધુરખાટાં દાડમ:**-રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ખાટાં દાડમ:**-પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. **કુમળાં સૂકાએલાં દાડમ:** રૂચિકર, હૃધ અને વાયુને અનુલોમન કરનારાં છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—દાડમની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણ કરી આપવું. (૨) **બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૩) **કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:**—દાડમના ઝાડની અને મૂળીઆંની છાલનો કાઢો કરી પાવો, અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાંખી ૩ દિવસ પાવો. (૪) **ઉષ્ણપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત:** સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાંખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાંખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાંખી પાવું એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. (૫) **આંખોની ગરમી શમવા માટે:** દાડમના દાણાનો રસ આંખોમાં પાડવો. (૬) **બાળકની સંગ્રહણી ઉપર:** લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમાં માયફળ, લવંગ અને સુંઠ ઘસી થોડું મધ નાંખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. (૭) **ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:**—દાડમનાં ફૂલ અને ધરોનાં મૂળીઆંનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે. (૮) **છાતીમાં દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—દાડમના દાણાના રસમાં સોનામખીનું ચૂર્ણ ૧ માસો નાંખી પાવું. (૯) **ઘોડાના વિષ ઉપર:** દાડમડીનાં પાંત્રાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ, એકત્ર કરી વાટી કરડેલે ઠેકાણે ચોપડવું. (૧૦) **ઓદારશિંગના વિષ ઉપર:**—દાડમનો રસ પાવો. (૧૧) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—દાડમડીનાં પાંત્રાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) **પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલાં દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૧૩) **શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:**-સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો. (૧૪) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૧૫) **ઉપદંશ-વ્રણ ઉપર:**—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૬) **ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાંખી તે ખાવો. (૧૭) **દાડમ પાક:**—ધાણા, સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બીલીનો ગર, આવળકંટી, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધ્ર, ઇંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાનાં મૂળીઆં, જીરૂં, લવંગ, પીપર, કાકડાશિંગી, એ પૈસા પૈસાભાર લેઇ ચૂર્ણ કરી દાડમમાં ભરી ઉપર કણકથી ડાટો કરી ચૂલામાં બોરી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાંખવી. પછી દાડમ સુદ્ધાં ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરૂચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે.

૨૯૫. દારૂ હળદર:—સં૦ ન૦ દારૂહરિદ્રા. મ૦ દારૂહળદ. હિં૦ દારૂહલદ, ક૦ મરદર્શીલ પોપ્પિલ્લી. તે૦ મ્રાનુરૂ, પાસુપુ. મલા૦ નાલ્મારૂ. ગો૦ કરમ વેદી. તા૦ મુનામાર. ફા૦ દારચોબા. લા૦ બરબરીસ્ એરિસ્ટેટ, બેરિકડા અમેરિકાના.

દારૂહળદરના વેલા હોય છે. એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનીસ્તાનમાં થાય છે. એ વેલાનું થડ઼ું હળદરના જેવું પીળા રંગનું હોય છે. રસાંજન અથવા રસવંતી નામે એક ઔષધ દારૂ હળદરનો કાઢો કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાઢો અટાવીને કરી તેમાં બકરીનું દૂધ સમભાગે નાંખી ઘાટું કરવું એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે. દારૂહળદર:—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા વ્રણનાશક છે અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંડુ, વિસર્પ, ચામડીના રોગ તથા વિષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ હળદર જેવાજ છે. રસાંજન:—તીખું, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે; અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા વ્રણદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—દારૂહળદરના અંગરસમાં હળદર નાંખી પાવી. (૨) પ્રદર ઉપર:—દારૂહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજીત નાંખી સાત દિવસ પાવું. (૩) આગંતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થએલા વ્રણ ઉપર:—દારૂહળદરથી બનેલો કલ્ક, તલનું તેલ, મધ અને ઘીનો અંગરસ, એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી પકવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવું. (૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં રોજ બે માસા આપવું. (૫) ભગંદર અને નાડીવ્રણ ઉપર:—ઘીરીઓ અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં ઘાલવી. (૬) પિત્તાભિષ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર:—રસાંજન દૂધમાં ઘસી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) કાનમાંથી પરૂ વહેતું હોય તે ઉપર:—રસાંજન બીજા દ્રવ્યમાં ઘસી, તે મધમાં નાંખી કાનમાં પાડવું. (૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:—રસાંજન અને લાખ બકરીના દૂધમાં પાવી, તે પાવું

૨૯૬. દારૂડી:—સં૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પીંવળા, કાટેધોત્રા. ગો૦ શિયાલકાંટા. હિં૦ ચોક, સત્યાનાસી, પીલોળા. ક૦ સીમાબદનેકા, પોન્નુમ્મટૂ. ક૦ બિરમુસ્તિ. તા૦ કુડિયોટી. મલા૦ પોન્નમ્મટ્ટ. ઇં૦ મેક્સિકન પોપી. લા૦ આર્ગીમોની મેક્સિકેના.

દારૂડીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ હોય છે. એની ઉચાઈ સુમારે હાથ રોડ હાથ હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોય છે. પીળા ધતુરા પ્રમાણે એના ડીંડામાંથી પણ દૂધ (રસ) નીકળે છે. એનાં મૂળીઆંને "ચોક" કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, તીક્ષ્ણ, કડવી તથા સારક છે અને કંડુ, વાતરક્ત, કૃમિ, વિષ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, આમરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીઆંના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) રેચક:—દારૂડીનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં પાવું. (૨) નપુંસકને પુરૂષત્વ આવવા માટે:—દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વાનું દૂધ ગરમ કરી, તેની ગોળી જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી. (૩) ગુમડું ફુટવા માટે:—દારૂડીનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો.

૨૯૭. દાવણાભોરસ:—(સં૦ સમુદ્રક્ષાર. મ૦ મોરસ. હિં૦ મોરસ, ખારીશાક.) આ ભાજીનો છોડ વેંત રોડ વેંત લાંબો હોય છે, અને જમીન ઉપર પથરાએલો હોય છે. એના ડીંડાનો રંગ લુણીની ભાજી જેવો હોય છે તથા તેનાં પાંદડાં સુમારે રોડ આંગળ લાંબાં હોય છે. તે લુણીનાં પાંદડાં કરતાં જાડાં અને લાંબાં હોય છે. એ ભાજીનાં પાંદડાં ખારાં હોય છે. આમલીની કાતરી નાંખી એનું શાક કરે છે. એનું રાયતું પણ થાય છે અને ભજીઆં પણ થાય છે. આ ભાજી સમુદ્રતીરે થાય છે, એટલે તે ખારી હોય છે એમાં મીઠું રીતસર નાંખવું જોઈએ.

૨૯૮. દ્રાક્ષ (દરાખ):—સં૦ મ૦ તે૦ દ્રાક્ષા. હિં૦ દાખ ક૦ દ્રાક્ષે. ફા૦ અંગૂર. અ૦ ઝીબ ભીસ્ત, એનબ્ઝબીબ. ઇં૦ ગ્રેપ લા૦ વ્હાઇટીસ્ વ્હીનીફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાળવા પછી ત્રણ વર્ષે ફળ છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા પ્રદેશમાં થાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તેમાં ત્રણ જાત છે. લીલી, કાળી અને પીળી. સર્વેમાં દ્રાક્ષ ઘણું કરીને વધારે ખાટી હોય છે. આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તે લીલી ને લીલીજ ખાય છે.

છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા, અને મસ્કત, એ સ્થળોમાં ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, એટલા માટે તેને સૂકી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મનુકા, ખીસમીસ એવાં સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિંચિત્ ધોળા હોય છે, અને તેમાં બી હોતાં નથી. મનુકાદ્રાક્ષ કાંઇક કાળી હોય છે, અને ખીસમીસ ઘણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ, કોલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંત્રાં જનાવરોને ખવરાવે છે. અને લાકડાનો કોઇ કોઇ કાળો રંગ કરે છે. **પાકી દ્રાક્ષ:** સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરૂચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરૂ, તુરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ, ઉલટી, સોજો, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્યય, વાતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. **લીલી દ્રાક્ષ:** કફકારક, ગુરૂ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રૂચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. **કાળી દ્રાક્ષ:** વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. **પાકી સૂકાયેલી દ્રાક્ષ:** વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. **કાળી દ્રાક્ષ:** (બીજવાળી) શીત, હૃદ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે, અને દાહ, મૂર્ચ્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા, નીર્બીજ):—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રૂચિકર, ખાટી, તથા રસાળ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અમ્લપિત્ત ઉપર:** દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે, અને તેના બરોબર સાકર નાંખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતાં જવી; એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) **ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાંખી પાવો. (૩) **હડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:**—ઉલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાંખી તે પાવી. (૪) **ધાતુક્ષય ઉપર:** દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીંપર આપવી. (૫) **તૃષા રોગ ઉપર:** કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. (૬) **મૂર્ચ્છા રોગ ઉપર:** દ્રાક્ષ અને આંમળાં બાફી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. (૭) **સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઇ આવે છે તે ઉપર:**—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. (૮) **મૂત્રરેચનને માટે:** કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાંખી તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાંખી એક શેર સુધી શક્તિઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઇને એથી રેચ પણ થઇ જાય છે. (૯) **ક્ષતકાસ ઉપર:** બિયાં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજું ઘી ૧ ભાગ, અને મધ ૧ ભાગ; એ સર્વે ઔષધો એક બરણીમાં ઘાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ઘાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માંહેનું ઔષધ રોજ સવાર સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. (૧૦) **શૂળ ઉપર:** દ્રાક્ષ અને અરડુસાનો કાઢો પાવો. (૧૧) **જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઇ મ્હોઢામાં રૂચિ આવવા માટે:** દ્રાક્ષ અને આવળકંટી, એ ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવી. અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મ્હોઢામાં રાખવી. (૧૨) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. (૧૩) **શીતળા અને ગોવરૂ, એથી બાળકોના અંગમાં ભરેલી ગરમી નીકળવા માટે:**—૮ ભાગ બેદાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનું સત્વ, ૨ ભાગ ખાંડ, તથા ૧ ભાગ જીરૂં, એ પ્રમાણે ભેગું કરી નીવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પલળે એટલું ગાયનું ઘી નાંખી આથી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપતા જવું. (૧૪) **માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટે:**—ગાયના અર્ધો શેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાંખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. (૧૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવી. (૧૬) **પિત્તવિકાર ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાંખી તે રસમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન

થાય છે (૧૭) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—દાસ મધમાં ખાવી. (૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ—દાસનો કાઢો કરી પાવો.

૨૯૯. દંતીઃ—સં૰ નં૰ હિં૰ ક૰ દંતી. મ૰ દંતી. ફા૰ દંદ. અ૰ હબુસ્સુલા. લા૰ ક્રોટન્ ટિગ્લિયમ્. ગ્રા૰ દાતુણી.

દંતીનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઊંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ગોળાકાર, લાંબાં અને હાથ તળીઆં જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ આકારે ગુલાસ (પીળામાં) જેવાં અને તે બળતણાં જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડાં બિયાં નીકળે છે, તે રેચક છે. એનાં મૂળીઆંને "દંતીમૂળ" કહે છે. દંતીમૂળનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એને "લઘુ દંતી" કહે છે. લઘુ દંતીઃ—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, હસ્તશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક લઘુ તથા ઝેરી છે, અને આમદોષ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજા, વિકાર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, શૂલ, વાયુ, મદાત્યય તથા ખરજનો નાશ કરે છે. નાગ દંતી (મોટી દંતી):—સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે; અને શૂળ, કોઢ, આસ્ફોટ, મેદરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે. ઉપયોગઃ—(૧) જુલાબ થવા માટેઃ—દંતીમૂળીઆંનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, અથવા લીલાં દંતીમૂળ પાણીમાં વાટી તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી પાવું. (૨) કફ-શ્વાસ ઉપરઃ—દંતીમૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું.

૩૦૦. હિંગઃ—(સં૰ મંડૂકપર્ણી) આ એક જંગલી ઝાડ છે. એની બે જાત છે. જે ઝાડની કાંટી ઊંચી ન હોતાં જમીન બરોબર હોય છે તેને હિંગી કહે છે; અને જે ઝાડની કાંટી ઊંચી હોય છે તેને "હિંગ" કહે છે. હિંગની કાંટી ૨૫ હાથ લંબાઈની હોય છે. એ કાંટીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે અને કાંટી સુકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ મંડપ કરવી જેવું હોય છે. એને ધુમ-ચોમાસાનો વરસાદ પડ્યા પછી નવા ફણગા ફૂટે છે; તે વેલ તેની ઝૂડીઓ બાંધી વેચે છે. આ શાક ભીંડાના શાક જેવું સ્વાદુ હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. હિંગમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. હિંગઃ—શામક તથા સ્નિગ્ધ છે અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા ઉપરઃ—હિંગના કંદ બારીક વાટી તેની પેસ્ટી ગડ ઉપર મૂકવી. (૨) બદ ઉપરઃ—હિંગનાં પાંદડાં કેળ કિંવા કુંભારનાં પાંદડાંમાં વીંટી, અંગારામાં બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાવળો બદ હોય છે તે કાઢી નાંખી પાંદડાં બારીક વાટી જે મેળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની પટ્ટી કરી બાંધવી. (૩) મળબાધિ ઉપરઃ—હિંગના અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો, અને ઉમરાનાં પાંદડાં તરનો રસ અર્ધો તોલો, એ સર્વે બારીક વાટી ૫ તોલા બીજા દહીંમાં મેળવી, માંડી સાકર નાંખી દરરોજ બે વાર ખાવું.

૩૦૧. દીપમાળ (બહુપિચ્છ):—સં૰ હિં૰ મ૰ ગુ૰ ક૰ ગોવર્ધન. લા૰ હીમોનોટીસ, નેપેરિટાબિબ્યા.

આ ઝાડ સીધું હોય છે. સુમારે માણસ ઊંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ગોળાકાર હોય છે અને હાથભર કિંવા વેંતના અંતરે ત્રણ પાસેથી એક ઉપર એક એવાં ફૂલ થાય છે. તે ફૂલ બારીક ફુલથી ભરેલ હોય છે. એ ફૂલ ઉપર બારીક રાતા રંગનાં ફુલ આવે છે. ફૂલમાં અતિ બારીક બી હોય છે. એ સર્વત્ર થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) અતિસાર ઉપરઃ—ફૂલોનાં બીયાં દૂધમાં વાટી પાવાં. (૨) અંગ ઉપર અચંબર ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ—ફૂલને બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૩) પાકશૂળ ઉપરઃ—ફૂલ હોમમાં નાંખી પીવું.

૩૦૨. દૂધીઃ—સં૰ અલાબુ, મહાફલ, તુમ્બિની. મ૰ દુધ્યાભોપળા. હિં૰ મીઠી તુંબી. બં૰ લાઉ કદુ. ક૰ સોરેકાય, મિસોરે. તે. તીયા, તુમ્બડીકાયા. ફા૰ કદુએશીરીન, કદુએરોમ. અ૰ યકિતેકહીર. ઇં૰ બોટલ ગુર્ડ. લા૰ કાર્નિક, લાગેનેરિયા.

"એને પીળા દૂધી" પણ કહે છે. એનો વેલો ઘણો લાંબો પ્રસરે છે. એમાં લાંબી દૂધી, ગોળ દૂધી, તુંબડા જેવી દૂધી વગેરે અનેક જાત છે. દૂધીનો ઘણો ખરું થાય છે. એની બાજુ ઘણી

થાય છે. દુધી પાકીને જુની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેનાં તુંબડાં કરે છે. તરતાં શીખનારાઓ, એનાં સૂકાએલાં તુંબડાં કમરે બાંધી તરવાને શીખે છે. દુધીની એક બીજી જાત છે તેને "મગીયા દુધી" કહે છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે. દુધી જેવુંજ તેનું શાક થાય છે, અને તરવાના કામમાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. **લાંબી દુધી:** તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને સન્નિપાત, દંતાર્ગલરોગ, દાંત ખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **ગોળ મોટી દુધીનો વેલો:** મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરૂ, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બળપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **દુધીયા દુધી:** મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનું પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રૂચિકર, શીતળ, મલસ્તંભક, રૂક્ષ, ભેદક, ગુરૂ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. **એનાં ફળ:** ગુરૂ, રૂક્ષ, શીતળ, હૃદ્ય, કફકારક, ગ્રાહક, રૂચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે અને કલ્ક, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એના વેલાની સળીઓ:** મધુર, વાતલ, કફકારક સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ: મૂળવ્યાધિ ઉપર:** દુધીઆ દુધીનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૩. **દુધેલી:** (સં૦ દુગ્ધિકા. મ૦ હિં૦ દુધી.) દુધેલીનાં નાનાં ઝાડ પ્રથમ હાથભર ઉચાં હોય છે. પછી તેના વેલા થાય છે. એનાં પાંત્રાં ભાંગરાનાં પાંત્રાં જેવાં પરંતુ કિંચિત્ ફિકા લીલા રંગનાં અને ન્હાનાં હોય છે. એ વેલો તોડવાથી તેમાંથી દૂધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલસર લીલા રંગનો હોય છે. એને ભાંગરાના જેવાંજ ફૂલ આવે છે. ઘરની આજુબાજુએ પણ આ છોડો વાને છે. એને લાંબી શિંગો આવે છે. **દુધેલી:** મધુર, વૃષ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, પારદબંધક તથા મલસ્તંભક છે; અને મેહ, કફ, કોઢ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ: (૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દુધેલીના પાલાનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું; એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે. **(૨) સુબારકી રોગ ઉપર:**—(બાળકને દૂધના યોગથી તેના ચીકાશથી પેટમાં ગાંઠો થઇ મળની ગાંઠ બાઝે છે તે ઉપર): દુધેલીનાં મૂળીયાં ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં; એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મળદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:** દુધેલીનાં મૂળીયાં કાનમાં રાખવાં એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. **(૪) વાછરડાંને દૂધીયો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—દુધેલીનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એકવાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઇ રોગ ઘણોજ હલકો થાય છે.

૩૦૪. **દુદુરલી:**—દુદુરલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંત્રાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એ પાંત્રાં ગળચટાં લાગે છે. એનાં મૂળીઆં ચાવવાથી કિંવા બારીક ભૂકી કરવાથી ખારીક કણ થાય છે. એને આકડાનાં ફૂલ જેવાં ફૂલ આવે છે. **ઉપયોગ: (૧) તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વિગેરે ધાતુવિકારો ઉપર:** દુદુરલીનાં મૂળીઆં અને ધોળી શેમળનું કંદ ખાંડી બારીક ભૂકી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી તથા સાકર નાંખી, એ ઔષધ બે વખત ૭ દિવસ આપવું. **(૨) મધુમેહ અને તિડક પ્રમેહ ઉપર:** દુદુરલીનાં મૂળોની ભૂકી, કિંવા દુદુરલીનાં મૂળીઆં ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી, એ ઔષધ દર વખત નવટાંક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવું. **(૩) ધાવરા ઉપર:** દુદુરલીનાં મૂળીઆં દૂધમાં વાટી પાવાં અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૫. **દેવનળ:** ગું. દેવનળ. બં૦ નલ. મ૦ દેવનળ. હિ૦ નરસલ. કચ્છી૦ આંચી. ક૦ ઉચ્ચગોળિવે. તૈ૦ જુંગુએદુર. ઇં૦ ઇંડીયન ટોબેકો. લા૦ લોબીલીયા—નીકોટીઆનીફોલીઆ.

દેવનળનાં બરૂના જેવા બેટો થાય છે. અને બરૂની માફકજ એની સોટીમાં પોલ હોઇ ગાંઠો હોય છે. એનાં પાંત્રાં વાંસનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે. એની નળીઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **દેવનળ:** શીતળ, રૂચ્ય, તુરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન, તથા મૂત્રશોધક છે; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, બસ્તિશૂળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧)

આંક ઉતરી ગયો હોય તો:—નાગરવેલના અંગરસમાં દેવનળનાં મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવાં. કાનમાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—દેવનળનાં મૂળિયાં, કાસ મૂળિયાં, દાભનાં મૂળિયાં અને શેરડીનાં મૂળિયાં; એ સર્વ સમભાગે લઈ, અષ્ટમાંશ ક્વાથ કરી ઠરે પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. ઘાયસર્પ ઉપર:—દેવનળના તોરા મધમાં નાખી પીવા.

૩૦૬. દેવબાવળીઓ:—સં૰ કિંકિરાત, નીલઝિંટિકા. મ૰ કાટ, કોરંટ, દેવબાભળ. શીકર ખં૰ બાબલા. ક. નીલી. તે૰ બાકુંરમુ. તા૰ મલા૰ કાવેલા. ફા૰ અ૰ અ ગુલીલા. ઇં૰ ધ એકેશીયા ટૂ, ઍમ એરેબિક.

આ એક બાવળીઆની જાત છે, બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને ફૂલ તથા ફળ બાવળ જેવાંજ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને કામ આવે છે. દેવબાવળીઆ:—તુરો, કડવો, શીતળ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેદ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર:—દેવબાવળીઆની તાજી છાલનાં પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાંખી તે પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય કરવી.

૩૦૭. દેવદાર:—ગુ૰ હિં૰ ક૰ તા૰ મલા૰ તુ૰ દેવદાર. મ૰ શા૰ દેવદાર. ક૰ દેવદાર વે દેવદારુ, એકુ. અ૰ સનૌવરુલહિન્દ, હજરુલવાર. લૅ૰ સિડ્રસદેવદારા.

હિમાલય પર્વત, ઘમરેલ, બંગાળ અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ જોઇએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ખરેખર ઉંચું વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ ઝાડ સો દોઢસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તે મજબુત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડું ઘણું હલકું છે. એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજ લોક ચાર એ લાકડાની ફર્નીચર, અસબાબ વગેરે બનાવે છે. દેવદારને ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પેન્ટાઇન તેલ બને છે. તેલીઓ દેવદારુ પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, કૃમિ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્ચ્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. કાષ્ઠ દેવદાર:—ઉષ્ણ, કડવો તથા રૂક્ષ છે; અને કફ, વાયુ, આમપાચન તથા લેપ કરવામાં ઉપરના અંગોનો નાશ કરે છે. સરળ દેવદાર:—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, માંસલ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, સ્વેદરોગ, કફ, સોજો, કંડૂ (ખરજ), કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ પરસેવો, શિરઃપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) કફ અસમંદ ઉપર:—દેવદાર અને અરડુસાના પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૩) અપચી (કંઠમાળનો ભેદ છે તે) રોગ ઉપર:—દેવદાર અને સરગવાની છાલ મૂત્રમાં ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) દેવદાર્વાદિ ક્વાથ:—દેવદાર, વજ, કોઠ, પીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ કરિયાતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોંયરીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ઉભી ભોંયરીંગણી, અતિવિષ ગળો, પીપળી અને ગાડરૂ, એ બધાનો ક્વાથ કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાખી સુવાવડીને પાવાથી શૂળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બકવાદ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકા રોગનો નાશ થાય છે.

૩૦૮. ધમાસો:—સં૰ બં૰ દુરાલભા ધન્વયાસ. મ૰ ધમાસા, કરિ ગુઝુ. હિં૰ હીંગુઆ. ક૰ વનિવાદરને, નેગ્ગિલ. તે૰ ચિત્રેગટિ, દુલગોંડી. ફા૰ બાદાવર્દ. અ૰ શુકાઈ. લૅ૰ ફેગોનીઆ અરેબિકા.

ધમાસામાં બે ત્રણ પ્રકાર છે એ ઝાડના જાત ઉપર ગોખરુના ઝાડ જેવાં સુમારે આંગળભર લાંબાંના કાંટા હોય છે એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે એનાં પાંદડાં ઓગરાયેલાં તથા લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉનાળો બેસે ત્યાં સુધી એક ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના આરંભમાં બધાં પાંદડાં ખરી પડે છે, અને કાંટાનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ ઝાડ

ઉપર ઉન્હાળામાં તેના દીટામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારશી ભાષામાં "તુરૂંજબીન" કહે છે. એ સાકર આ દેશમાં અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ સાકર યુનાની વૈદો બાળકોને રેચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. **ધમાસો:**—જવાસો શરપુંખાના જેવો (મથુરામાં થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે; અને કફ, પિત્ત, રાતો-~~ક, વિસર્પ, મેદ, શ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ધમાસો~~ **રાતો:** તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે, અને વિસર્પ, વિપમજ્વર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉધરસ ઉપર:** ધમાસાનું અથવા તેના મૂળીઆનું ધુમ્રપાન કરવું. **(૨) તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:**-ધમાસાનાં લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાંખી સારી પેઠે કઢવી ચાટણુ તૈયાર કરવું. એ ચાટણુ વારંવાર ટીપું ટીપું તાળવામાં પાડતાં જવું, તેથી કરી એક દિવસમાં રૂઝાઇ જાય છે. **(૩) જખમ ઉપર:** આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૪) હેડકી ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૫) ભ્રમ મૂર્ચ્છા વગેરે ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી તે પાવો. **(૬) મૂતરખડા અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:** ધમાસો, ડાભ અને કાસનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પાવો. **(૭) શીતપિત્ત ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો પાવો. **(૮) હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત અંતરવિદ્રધિ ઉપર:**-ધમાસાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણુમાં ઘસી મધ નાંખી પાવાં.

૩૦૯. ધરો (દરોઇ):—સં૦ દૂર્વા. મ૦ હરળી. હિં૦ દૂય. ક૦ હસુગરૂકે. તૈ૦ દૂર્વાલુ. તા૦ અરગુ. તુ૦ કઠીકેપતી. મલા૦ કરૂકપુલ્લુ. ગો૦ જીરબાંકુર. ઈં૦ ક્રિપિંગ સાઇનોડન્. લા૦ સાઇનોડન્, ડેક્ટિલન્.

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે. ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે, કેટલીક મુદત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સુકાઇ જાય, તોપણુ ધરોનાં મૂળીઆં લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં ઢોરોને ચારો સમુળગો મળતો નથી; ત્યારે ધરોનાં મૂળીઆં ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણુ થાય છે. ગણુપતિપૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઇએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. **ધરો સાધારણુ:**—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, વિસર્પ, તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ધોળી ધરો:**—મધુર, રૂચિકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **લીલી ધરો:** અતિ મધુર, કડવી, શીતળ, રૂચકર, સંજીવન, તુરી તથા રક્તશોધક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. **(૨) હેડકી ઉપર:**—ધરોનાં મૂળીઆંનો રસ માસો ૧ અને મધ ૧ તોલો એકત્ર કરી પાવું. **(૩) ઉંદરી ઉપર:**—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો. **(૪) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—ધરોનાં મૂળીઆં, ધોળો કાથો, ઉંબરાનાં પાંત્રાં ઉપરની ફોડ અને ગોવરાનાં ખી વાટી ચોપડવાં. **(૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠંડી કાંજીમાં સાત દિવસ પાવો, એટલે જેને વસંત આવ્યા પછી કાંઇ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતું નથી તે આવશે, અને જેનો અટકાવ બંધ થયો હશે તે પણુ આવશે. **(૬) મરકી રોગ ઉપર:**—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. **(૭) ઉલટી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણુમાં ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. **(૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:** ધરોનાં મૂળીઆં સૂતરથી વીંટી હાથે બાંધવાં, એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. **(૯) આગંતુક વ્રણુ ઉપર:**—ધરોના રસમાં અથવા દારૂહળદરની છાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦ ધંતૂરો:—સં૦ ધત્તૂર: મ૦ ધોત્રા. હિં૦ બં૦ ધત્તૂરા. ક૦ બિલીય, મદંગુણીકે. તૈ. તેલ્લાઉમ્મિતે. તા૦ ઉમ્માતે. તુ૦ અબે મલા૦ અમ્માત્તં૦ ફા૦ અં૦ જોજમાશીલ, તાતુરા૦ ઈં. થૅાર્નઍપલ. લા૦ ડાતુરા સ્ટ્રામોનિયમ

અંકુ ઉતરી ગયો હોય તો:—નાળીયેરના અંગરસમાં દેવનલની મૂળ પીસાભાર ઘસી પાવી. એ કાનમાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ પાની રાખવી. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:—દેવનલના મૂળીયાં, કાસનં મૂળીયાં, કાસનાં મૂળીયાં અને શેવડીનાં મૂળીયાં; એ સર્વ સમભાગે લઈ, અષ્ટમાંશ કવાથ કરી ઠંડો થયે પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. કારસર્પ ઉપર:—દેવનલના વેરા ગવમાં નાખી પીવા.

૩૦૬. દેવબાવળીઓ:—સં૦ કિંકિણ, નીલબુંભિક. મ૦ કકર, કોકઈ, દેવબાભળી. હીંદીકર બં૦ બાબલા. ક. નીલી. તે૦ બાબુરમુ. તા૦ મથા૦ કરવેલ. ફા૦ અ૦ મ ગુણીલ ઉ૦ લા૦ એકેશીયા ટ્રી, એમ એરેબિક.

આ એક બાવળીઆની જાત છે, બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાંટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાંજ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને વાળ આવે છે. દેવબાવળીઓ:—તુરો, મધુર, શીતલ તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેદ તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હડકાયેલા કુતરાના વિષ ઉપર:—દેવબાવળીઆનાં તાજાં મૂળીયાં ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાવું. એ પ્રયોગ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય કરવી.

૩૦૭. દેવદાર:—સં૦ દિ૦ ક૦ તા૦ મથા૦ ગુ૦ દેવદાર. મ૦ શા૦ દેવદાર. ક૦ દેવદાર તે૦ દેવદારુ, ચેકુ. અ૦ સનૌબુલહિન્દ, સનૌબુરવર. લા૦ સિડ્રસદેવદારા.

હિમાલય પર્વત, અફગાન, નંગાળ અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઈએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુંજ ઉંચું વધે છે. વીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય ત્યારે તેને ફળ આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો હોડસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તેમ મજબુત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડું ઘણું હલકું છે. એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજ લોક મહેલ એ લાકડાની ઇમારતી, મકાનત વગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પેન-ટાઈન તેલ બને છે. તેથીઆ દેવદાર:—પાકકાલે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે, અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, ભ્રમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. કાષ્ઠ દેવદાર:—ઉષ્ણ, કડવો તથા રુક્ષ છે, અને કફ, વાયુ, મૂત્રબાધા તથા વેર કરવાથી થયેલા શ્રમનો નાશ કરે છે. સરળ દેવદાર:—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, કોંસોધક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, મસ્ત, સોજો, કંડુ (ખરજ), કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ, પરસેવો, દાહદાપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉરુસ્તંભ ઉપર:—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) કંઠ ગલગંડ ઉપર:—દેવદાર અને ગૌમૂત્ર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) અપચી (ગંડમાળાનો ભેદ છે તે) રોગ ઉપર:—દેવદાર અને ધરમવાની છાલ મઠામાં ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) દેવદાર્વાદિ કવાથ:—દેવદાર, વજ, મોથ, પીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભેઠી રીંગણી, ગોખરુ, ધમાસો, ઉભી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, ભીંડી અને કાકડાશીંગી, એ બધાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાખી સુવાવડીને પાવો. એથી શૂળ, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બકવાદ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એવા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સુતિકા રોગનો નાશ થાય છે.

૩૦૮. ધમાસો:—સં૦ બં૦ દુરાલભા, યવાસ. મ૦ ધમાસા, કોટી ગુંજા. હિં૦ હીંગુણા. ક૦ વલ્લિદુરવે, નેલ્લૂઝિલ. તે૦ ચિરિદોંતરિ, દુલગોંડી. ફા૦ બાદાવર્દ. અ૦ ઉસાઈ લા૦ ફેગોનીયા અરેબિકા.

ધમાસામાં બે ભેદ પ્રકાર છે એ ઝાડના અંગ ઉપર રીંગણીના ઝાડ જેવાં ઘુમારે અંગભર લંબાઈના કાંટા હોય છે એની ઉંચાઈ ઘુમારે એક હાથ હોય છે એનાં પાંદડાં આંબળાવાળાં તથા ઝીણાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉગે છે ત્યારે જુનો થાય ત્યાં સુધી ઝાડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના આરંભમાં સર્વે પાંદડાં ખરી પડે છે, અને ભાદરવો રંગ પીળા થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ ઝાડ

ચિત્ત ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા તસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂળ:** સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરાં છે, તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અતિસાર ઉપર:** ધામણની છાલમાં પાણી નાંખી, રસ કાઢી, તેમાં શેકેલી સીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો.

૩૧૨. ધાવડી: સં૦ ક૦ ધાતકી. મ૦ ધાવટી. કો૦ ધાવશી. હિં૦ ધાવઇ ધાય. ખં૦ ધાઇ. તે. ધાતુકી. લા૦ વુડ ફોર્ડિયા, ફ્લોરીબંડા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માંથોડું બે માંથોડાં ઉચાં વધે છે. એનાં ફૂલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંત્રાં શેલડીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ઘણાં લીલાં હોય છે. ફૂલનો ઔષધોમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. **ધાવડી:** તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ફુલ** સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) **ગુમડા ઉપર:** ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટ વ્રણ, લૂતા વ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. (૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવ એ સર્વે સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી, તે બે માસા પાણીમાં આપવું. (૩) **બાળકની દાંતપીડા ઉપર:**—દાંત આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફૂલ, પીંપર અને આંમળાંનો રસ, એમાં મધ નાંખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. (૪) **પ્રદર ઉપર:**—ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાલાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાંખી પાવો. (૫) **વાતપિત્તજ્વર ઉપર:** ધાવડીનાં પાંત્રાં અને સુંઠનો કાઢો સાંકર નાંખી પાવો. (૬) **ધાવરા ઉપર:** કાળી કાચળીની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. (૭) **મણ્યારીના વિષ ઉપર:**—ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૩. ધોળી ફૂળી:—(સં૦ ફલી, ધુસરી.) ધોળી ફૂળીનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઇ કરતાં મોટાં બીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીયાં ઢોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીનાં બિયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે, ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી પૂર્ણ ખાત્રી થાય છે. **ધોળી ફૂળી:**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાધાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૪. ધોળી:—ધોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંત્રાં લીંબડીનાં જેવાં હોઇ દળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી, એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળીવેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબુત હોય છે.

૩૧૫. ધોળો ચંપો:—(સં૦ શ્વેત ચંપક. મ૦ પાંઢરા ચાંપા. હિં૦ ચંપા.) એને "ખડચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે, તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે: **ચંપો:**—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, શૂળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે ઉપર:** ચંપાનો રસ ચોપડવો, અથવા પાંત્રાંનો શેક કરવો. (૨) **ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:** ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) **સર્પદંશ ઉપર:** ચંપાની શીંગ

ધંતૂરાનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં થાય છે. એમાં બે જાત છે. કાળો અને ધોળો; કાળો ધતૂરો ઔષધિ છે. ધંતૂરો ઘણો માદક છે. ધંતૂરો પેટમાં જવાથી કેફ ચઢે છે. કાળા ધંતૂરાનાં ઝાડ ઉપર ફૂલ કાળાં હોય છે. ધંતૂરો શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો:—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, ઘણો મધુર, કડવો, મદકારક, વીર્યકર, ગુરુ તથા વર્ણકર છે, અને મેદ, વ્રણ, કંડૂ (ખરજ) કૃમિ, જૂ લીખો, ભ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. ધોળો ધંતૂરો એજ ગુણવાળો છે. ૮

(૧) માથાનું ખસું હોય તેઃ—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકઠાં કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) ઉધરસ ઉપરઃ—કાળા ધંતૂરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પાન, પુષ્પ, ફળ, છાલ) લેઈ તેનું ધુમ્રપાન કરવું. (૩) સર્પદંશ ઉપરઃ—કાળા ધતૂરાનાં મૂળ, કડવીનાં કરિ, અને હારકીનું મૂળ, એકત્ર ઘસી પાવું અને અરીઠાનું અંજન કરવું. ઉતાર ઘી પાવું. (૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપરઃ—ભેંસના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો; કપાસનાં બીજ અને ફળનો કાઢો પાવો; ઘી પાવું; ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું. બીજુના રસમાં અગથીના મૂળીનાં પાન પાવાં. (૫) વાળા ઉપરઃ—કાળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ૧ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાઈ આખો દિવસ કાંઈ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહીં ખાવું. વાળાની જગાએ ફોલ્લો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધંતૂરાનાં ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી. તેમ નવી વડી બેસારવી કિંવા ધતૂરાનાં પાંદડાં ૨ા પાનમાં ખાવાં. (૬) સોજા ઉપરઃ—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળી ચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો. અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસમાં હળદ નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિંવા કાળા ધંતૂરાનું મૂળ કાંજીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૭) વાળા ઉપરઃ—ધંતૂરાનાં બી, અંબાડાની છાલ, રાળ અને મીઠું વાટી ઘીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી એટલે વાળો ઉપર નીકળશે. (૮) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—ધંતૂરાનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી ડંખ ઉપર ચોપડવાં. (૯) ગલગંડ અને કાંઠ ઉપરઃ—ચોખ્ખી જમીન ઉપર વગડાઉ છાણાં બાળી આસરે પાશેરી અગ્નિ કરવો અને તે બધાં બળી રાખ થાય એટલે તે જગા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગા ગરમ રહે ત્યાં સુધી પીળા ધંતૂરાનો રસ પણી ત્યાંથી તે જમીન ઉપર પાડવો. તે રસ કડક પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠંડો થાય એટલે તેનો લેપ કરવો. (૧૦) ઉન્માદ ઉપરઃ—ધંતૂરાનાં ચાર બિયાં નવટાંક ઘી સાથે આપવાં. (૧૧) યોનિશૂળ ઉપરઃ—કાળા ધંતૂરાનાં બે ત્રણ પાંદડાં બારીક વાટી, સિંધવ અને ઘી નાંખી, વસ્ત્રમાં પોટલી કરી યોનિમાં રાખવી. એટલે સર્વ પ્રકારનું યોનિશૂળ નાશ પામે છે (૧૨) હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપરઃ—ધંતૂરાનાં બિયાં અને સિંધવ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં ચોથું પાણી નાંખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસીઉં નાંખી પચન કરવું. તેલ સિદ્ધ થયા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. (૧૩) ખસ ઉપરઃ—કાળા ધતૂરાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપરઃ—ધંતૂરાનાં બિયાંનું તેલ શરીરે ચોપડવું. (૧૫) ચોથીઆ ઇત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક તાવ ઉપરઃ—ધતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ચાર તોલા દહીંમાં તાવ આવ્યા પહેલાં એક કલાક આપવો. (૧૬) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ—ધંતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમાં પાડી તે ઉપર થોડું રૂ નાંખવું. (૧૭) નળવૃદ્ધિ ઉપરઃ—કાળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો, એટલે સોજો ઉતરશે. (૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે—એક જાયફળ કોરી તેમાં અફીણ ભરવું, અને તે જાયફળ કાળા ધતૂરાના ડીંડવામાં ઘાલી, ઉપર કણક લગાવી, તેને અંગારમાં નાખી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી, ધંતૂરાનાં ડીંડવા સુદ્ધાં વાટીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે.

૩૧૧. ધામણ:—સં૦ ધન્વન. મ૦ ધામણ. હિં૦ ધામિન. ગું૦ ધામની. ક૦ ઉદુવે.

ધામણનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. ધામણનાં પાંદડાં હાથણીઓનાં જેવાં હોય તે ઉપર રેસાઓ હોય છે, અને પાંદડું એક બાજુ બીજી બાજુ કરતાં વધારે વધેલું હોય છે. ધામણનું લાકડું ચીકણું અને ઘણા પ્રકારના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. ધામણ:—તૂરો, ઉષ્ણ, મધુર, તીખો, ગ્રાહી, રૂક્ષ, લઘુ, વાતપ્રકોપક

કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે, અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ: સ્વાદ, શીતળ તથા તુરાં છે, તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર: ધામણની છાલમાં પાણી નાંખી, રસ કાઢી, તેમાં શેકેલી જીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો.

૩૧૨. ધાવડી: સં૦ ક૦ ધાતકી. મ૦ ધાવડી. કો૦ ધાવશી. હિં૦ ધાવઇ ધાય. બં૦ ધાઇ. તે. ધાતુકી. લા૦ વુડ ફોર્ડિયા, ફ્લોરીબંડા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માંથોડુ બે માંથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંત્રાં શેલડીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ઘણાં લીલાં હોય છે. ફૂલનો ઔષધોમાં તથા રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ધાવડી: તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે, અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ફુલ સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) ગુમડા ઉપર:—ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટ વ્રણ, લુતા વ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. (૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર: ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી, તે બે માસા પાણીમાં આપવું. (૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપર:—દાંત આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફૂલ, પીપર અને આંમળાંનો રસ, એમાં મધ નાંખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીના પાલાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાંખી પાવો. (૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર: ધાવડીનાં પાંત્રાં અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો. (૬) ધાવરા ઉપર: કાળી કાચળીની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. (૭) મણ્યારીના વિષ ઉપર:—ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૩. ધોળી ફળી:—(સં૦ ફલી, ધુસરી.) ધોળી ફળીનાં ઝાડ ન્હાનાં હોય છે. એ ઝાડના ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઇ કરતાં મોટાં બીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીયાં ઢોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફળીનાં બિયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે, ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી પૂર્ણ ખાત્રી થાય છે. ધોળી ફળી: મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે, અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૪. ધોળી:—ધોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ધોળીનાં પાંત્રાં લીંબડીનાં જેવાં હોઇ દળવાળાં હોય છે. ધોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે. ધોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી, એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ધોળાવેલ કરીને એક ધોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ધોળીનાં લાકડાં પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબુત હોય છે.

૩૧૫. ધોળો ચંપો:—(સં૦ શ્વેત ચંપક. મ૦ પાંઢરા ચાંપા. હિં૦ ચંપા.) એને "ખડચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં લાંબાં હોય છે અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે, તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લો થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે: ચંપો: સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, શળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે ઉપર: ચંપાનો રસ ચોપડવો, અથવા પાંત્રાંનો શેક કરવો. (૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે: ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. (૩) સર્પદંશ ઉપર: ચંપાની શીંગ

ઘસી પાવી, થાણમાંથી ઊંઘ જતુ રહે, ભાત તે દૂધમાં ઉકાળી રાત્રેથી લેઇને-(૪) મેદક:—નગોડની જાત કોળા સાથે ખાવી. ઉનાર, ઘી અને ભાત ખાવા; નગોડી ભાવનો રસ અને ભાતને રસ, એકત્ર કરી પાવો. (૫) રાત્રીના તાવ ઉપર:—નગોડીના પાંદડા દશ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ઠંડા કરવાં. તાવ આવ્યા પહેલાં ઓઢી પડીને અંતરે ઓઢી પીવું જવારાવવું. (૬) સર્પદંશ ઉપર:—નગોડની જડ અને ભીલીની જડ એકત્ર વાટી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો; વીષ ઉતરે છે. સહાયથી વિષો ઉતર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (૭) ખસ ઉપર:—નગોડનું દૂધ, ગાંધક તેલ અથવા કોપરાનું તેલ, અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોળવું.

૩૧૬. નગોડ:—સં૦ મ૦ નિર્ગુડી. કો૦ નિગડ, વસ્લ. હિં૦ સમ્હાલુ, મેઉડી. ગુ૦ નગોડ. પં૦ વણા. ક૦ લિંગેશ્વી. બં—નીસીન્દા. તે૦ તેલ્લા, વાવિલી, તેલ્લ. તા૦ નોચ્ચી. દુ૦ સેરી મલ૦ ઉગાઉની, બેન્નોચ્ચી. ઇં૦ પરંગુ. અ૦ અસલુક, બજુલ કુસ. લૅ૦ વાઇટેક્સ નેગુન્ડો. લા૦ વાઇટેક્સનિગુન્ડો.

નગોડનાં ઝાડ સુમારે હોર ને અધિકાંશ ઉંચાં થય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. નગોડમાં ધોળી અને કાળી નગોડ, એવા બે ભેદ છે. કાળી નગોડનાં ફૂલ વીંગા રંગનાં હોય છે અને પાંદડાં મરીયા જેવાં હોય છે. ધોળી નગોડને પીળા રંગનાં નાની ફૂલ આવે છે. જે નગોડની બાહારની બાજુ મનોરંજની હોય છે અને ફૂલો કાળાં આવે છે. તેને "કાળી નગોડ" કહે છે. તે અધિક ગુણવાળી છે. નગોડ એ વાતનાશક છે. ધોળી નગોડ કરતાં કોતરા નગોડ વધારે ગુણ છે. જંગલી નગોડના ઝાડને સ્થાનીય "નગુડ" કહે છે. ધોળા ફૂલની નગોડ:—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તૂરી, રસવિશદ, નેત્રને હિત કરનાર, કેશને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણકર છે, અને ગુલ્મ, શૂલ, શ્લીપદ, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, વર્ણ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, વ્રણ, અગ્નિ, વાત મેદરોગ, ખાંસી, વાયુ, ક્ષયરોગ, ઉદરરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. નગોડનાં પાંદડાં લઘુ અને કૃમિનાશક છે. નીલ નગોડ:—કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તીખી; અને આધ્માન વાયુ, પ્રદર, ઉદરરોગ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. કાળી નગોડ:—ઉષ્ણકર, અને ત્રિદોષ, તાવ, ત્રિદોષ, ખાંસી વાયુની નાશક તથા વર્ણકારક છે. એનાં પાંદડાં:—તીખાં, અગ્નિદીપક, લઘુ; અને કૃમિ, કફ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ:—તીખાં, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, મેદ, સોજો, અગ્નિ તથા ગોળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર:—ધોળી નગોડના પંચાંગનો સ્વરસ ૭ માસા, ઘી ૪ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ રતી એકત્ર કરી આપવું. અથવા નગોડનો કુમળો પાલો વાટી રસ કાઢી જવો. (૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય તે તથા સંધિવાત ઉપર:—નગોડનાં પાંદડાં અને વાવડિંગનાં પાંદડાં કિંવા ધરમપાનીની જડ એકઠી ભરી, પેટથી બાંધવી અને તેના ઉપર ગરમ કરી ક્રમાનુસાર શેકવું પછી તેનોજ પાટો બાંધવો. (૩) પ્લીહોદર ઉપર:—ધોળી નગોડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય; દૂધ ભાત ખાવાં. આઠમે દિવસે પેટમાં નગોડ ઘી નાંખી પવું. (૪) પાણીથી પેટ આવવું, શરીરમાં સોજા થવા, અને જડત્વ આવવું એ ઉપર:—કાળી નગોડ, લીંબોડ અને કાળી તુલસીનો રસ કાઢવો, અને સરખે ભાગે હોય તેને એ રસની સાત, ચૌદ, કિંવા એકવીસ ભાવનાઓ આપી સાચવી રાખવું. આ ભાગમાંથી દરેક વખત ૧ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે આપવી, આપવો નહિ (૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર:—નગોડના પાંદડાં ગરમ વાટી તે બાંધવો. (૬) દુષ્ટ વ્રણ, નાસૂર અને ભગંદર ઉપર:—નગોડનાં પંચાંગ ક્વાથ અને રસ એમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૭. નીપાંખડી:—એની ઉંચાઈ સુમારે ખાસું હોય છે. એ છોડ ખાનદેશમાં ઘણું થાય છે. નીપાંખડીને શ્વેત જેવાં ફૂલ આવે છે, અને એનાં બી મગ જેવાં હોય છે. ઉપયોગ—(૧) મુખરોગ દીને ખાટે ઝેરઃ—નીપાંખડીના મૂળ કરી ઉતારી નાંખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાંનો રોગ નીકળી જાય તેની માહિતિ થઇ જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—નીપાંખડીનાં મૂળ અને વરેના મોળમાં બે દિવસ નાખવાં, એટલે શરીરમાંના રોમાંચ્છાદી જતી જાય છે.

૩૧૮. નરાંબા: એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંત્રાં કાંઈક નાંબાના પાંત્રાં જેવાં થાય છે એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ઝુમખા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સારૂં ઉપયોગી છે જંગલમાં આ ઝાડ ઘણાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગંદ પાકવાને માટે: નરાંબાનાં કુમળાં પાંત્રાં અર્ધો ભાગ અને લુનાં પાંત્રાં અર્ધો ભાગ લઇ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં તથા તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો અને તેજ પાંત્રાંનો બે તોલા સુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છૂટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૧૯. નાગફણી:—(સં૦ સર્પિણી.) એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. ઝાડ નાના થાય છે, અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. નાગફણી: વિષનાશક, અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વિષ ઉપર: નાગફણીનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અથવા મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૨) ઉંદરના વિષ ઉપર: નાગફણીના ઝાડનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં; પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૨૦. નરવેલ: સં૦ તર્કારી. અગ્નિમંથ. મ૦ નરવેલ. હિં૦ અરની૦ ક૦ નરૂવલપલ્ય. તે૦ નેલ ચેટ્ટુ. લા૦ ક્લેરોડેન્ડ્રન ફ્લોમોઇડિસ.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંત્રાં નાનાં અને લાંબાં હોય છે. એને કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એનાં પાંત્રાંની ગરજ કરે છે. કોઇ કોઇ એનાં પાંત્રાંનું શાક પણ કરે છે. જેને દમનો આજાર છે તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી હિતકારક છે. નરવેલ:—એના ગુણ અરણી જેવાજ છે. પરંતુ વિશેષ કરી વાતશોફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ: (૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પીડ તથા કૃમિ ઉપર: નરવેલના પાંત્રાંનો રસ શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવો. (૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે: નરવેલની ભાજી કરી ખાવી.

૩૨૧. નાઉળ: સં૦ નાકુલી. મ૦ મુંગુસકાંદા. હિં૦ સ૦ નકુલકંદ. ક૦ વિષમુંગરી. લા૦ રાઓલ્ફીયા સરપેન્ટિના.

નાઉળીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. એનાં પાંત્રાંને આણીઓ હોય છે. પાંત્રાંની નીચે બાજુએ ફુલો (પુષ્પ) હોય છે. નાઉળીના પાંત્રાંનું શાક કરે છે. એ શાક ઠંડું અને પથ્યકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્યકર છે. ઉપયોગ (૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર: નાઉળીના પાલાનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૨) આંખો આવે છે તે ઉપર: નાઉળીના પાલાનો અંગરસ લીંબુનો રસ, એ એકેક ભાગ, અફીણ અર્ધો ભાગ, ગમીરા પા ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો સારી પેઠે ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઉપદંશ ઉપર: નાઉળીના પાલાનો રસ, દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૨. નાકછીંકણી:—(સં૦ છિક્કીપત્રા મ૦ ક૦ ભૂતકાશી. ઈં૦ ઇથીઓડેન્ડ્રાન્ગ્લાકમ.) એને મરાઠીમાં "ભૂતકાશી" પણ કહે છે. એનાં નાનાં નાનાં ઝુમખાં હોય છે. એ કોકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. નાકછીંકણી:—તીખી, રૂચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉગ્રગંધ અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતબાધા તથા દૃષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:-(૧) ચઢેલું માથું ઉતરવા માટે:—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાંનો રસ નાકમાં ટિપાં પાડવો, કિંવા બી સુંઘવાં એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર ઘી નાકમાં પાડવું. (૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટપુષ્પ ઉપર: નાકછીંકણીના પાલાનું ચૂર્ણ સાકર નાંખી ૭ દિવસ આપવું, અને તેજ પાલો તેલમાં ખરલ કરી ઋતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં ગોળી કરી રાખવો. (૩) ગુલ્મ અને રૂક્ષવાત ઉપર: નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો. (૪) દંતશૂળ ઉપર:—નાકછીંકણીનો પાલો વાટી દાંત નીચે રાખવો.

૩૨૩. નાગકેસર:—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તે૦ નાગકેસર—શર. અ૦ નારસુષ્ક. લા૦ મ્યાસ્યુઆ ફેરીઆ (?) સાગીફાલીયમ.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે. એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. નાગકેસર એ સ૦

જેવડું હોય છે. કાચું નાગકેસર ફિક્કા મુલાયમ છે. અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું ન
કેસર ઉષ્ણ મુલાયમ છે. નાગકેસર:—કડવું, તૂરું, આમપાચક, ઉષ્ણ, હલકું, લઘુ તથા રૂક્ષ છે; અને ક
ઉલટી, કફ, પુરાવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, ઉદરભાર, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કોઢ, વિસર્પ, બ
પીડા, વાતરક્ત, કફરોગ, અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકના રક્ત
વ્યાધિ ઉપર:—નાગકેસર અને મધ આપવું. (૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:—નાગ
છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું. અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. (૩) આમાંશ આમ
રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:—નાગકેસરની ભુકી રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી
આપવી. એજ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી. (૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર:—નાગ
અને કોળા એ બન્ને સમ ભાગ લેઇ ચાસમાંસ ઘણા કરી તે ટકો બબ્બે પછી ખવો. (૫) ગર્ભ
રક્ષ માટે:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ પીમાં નાખી આપવું. (૬) રક્તસ્રાવ ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘી
આપવું. (૭) પ્રદર ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું. અને રોજ સવારે અને સાં
સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. (૮) સ્વરભંગ
ઉપર:—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ મોંમાં રાખવું. (૯) અતિશય પરસેવો આવતો
હોય તે ઉપર:—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું.

૩૨૪. નાગદમણ:—સં॰ મરા॰ બં॰ નાગદમની. મ॰ નાગદાણા. હિં॰ નાગદૌન. ક॰ નાગ
ડાંખો, સર્પાક્ષિ. તા॰ નાગેશુર. નાગીપુ. તે॰ નાગકેસર. મલા॰ તુનાગદપો. ઇં॰ મેસુઆફેરિયા. લ
આર્ટેમીશિઆવલ્ગેરિસ.

નાગદમણનાં ઝાડ કોંકણ અને કર્ણાટક પ્રાંતમાં થાય છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં
તથા થડનું મજબુત હોય છે. એને ફૂલ સાત આઠ વર્ષે આવે છે. એનાં ફૂલ દેખાવે સુંદર, ખ
વાસવાળાં અને મનને સંતોષકારક હોય છે. એ ફૂલ કાંપેલી જેવાં હોય છે. એ ફૂલ સારી સુગ
વાળાં છે. ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે. માટે આ ઝાડનું નામ નાગદમણ પાડેલું છે.
નાગદમણ:—કડવું, ઉષ્ણ, તીખું, મધુરરસયુક્ત તથા અનુષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે; અ
બીજી વસ્તુના સંયોગે અમિસ્તંભક છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:—નાગદમણની છાલનો
ક્વાથ કરી પાવો. (૨) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—નાગદમણનાં ફૂલની ભુકી આપવી. (૩) ખરજ, ખ
અને ફોલ્લા વગેરે ઉપર:—નાગદમણના ઘી ખાપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) મુરછી ઉપર:—નાગ
દમણના પાનનો રસ પાવો. (૫) કફનું બળ પાડવા માટે:—નાગદમણનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૫. નાગબળા:—(સં॰ બં॰ નાગબલા. હિં॰ નાગબલા. મ॰ પૈરે.) એને "નાગબલા" એ
પણ મરાઠી ભાષામાં કહે છે. એ ઝાડ નાગબળનાં ઝાડ જેવાં અને આમેળુન હેટડી જેવાં દેખાય છે. પાં
ફેણ જેવાં હોય છે. કબાબચીના જેવો નાગબળનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગબળ હેટડીના જેવું મોટું થ
વાથે છે તે કોઇ કોઇ ખાય છે. નાગબળ, એ તીખું, રૂક્ષ, રુચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે, અને વાય
કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિરોગ, વિષ, ઉલટી, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. (૧) કૃમિ
ઉપર:—હેટડી પ્રમાણે નાગબળ ખાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૬. નાગદમની:—સં॰ ક॰ નાગદમની. મ॰ નાગદવણ. હિં॰ નાગદૌન, દમન. બં॰ નાગદમ
તા॰ માચીપત્રી. તે॰ ચિતાપાલ. લા॰ આર્ટેમિસિયા, વલ્ગેરિસ.

નાગદમનીના ઝાડ અનનસનાં ઝાડ જેવા થાય છે. નાગદમનીનાં પાંદડાં મોટાં દેખાય છે, જાડાં, સફેદ
ફનાં તથા રંગે પીળાં હોય છે. એ ઝાડના મધ્ય ભાગે ત્રણ હાથ ઊંચાઈનો એક દાંડો આવે છે, અને
તે ઉપર લાંબાં અને પીળાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં બિયાં હોય છે.
નાગદમની:—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રુચિકર, કોઠાશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિરોગ,
લૂતા તથા સર્વે વિષ, વાયુ, કફ, શાંતિ, કૃમિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉપદંશ, કંઠરોગ
શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારના વિષ, આધ્માન અને મહાપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—

(૧) **સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:** નાગદમનીનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જાય છે. (૨) **વાળા ઉપર:** નાગદમનીનાં પાંત્રાં તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. (૩) **દાદર ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંત્રાંના રસમાં મીઠું નાંખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૪) **સ્ત્રીઓની કંમરે કનવટ થાય છે તે ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંત્રાંને ગોળ લગાવી તે પાંત્રાં કંમરે બાંધવાં. (૫) **નાના બાળકના કફવિકાર ઉપર:** નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાંખી પાવાં; એટલે ઉલટી થઇ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૨૭. નાગરવેલ: સં૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ પાનવેલ. હિં૦ નાગરવેલ. ક૦ યલીબળી. તે૦ તામલપાકુ. તા૦ તાંબુલી. તુ૦ બાચ્ચરે. મલા, વેત્તિલા. ફા૦ બર્ગતંબોલ. અ૦ કાન. ઈં૦ બિટલલીફ. લા૦ પાઇપરબિટલ્.

નાગરવેલનાં પાંત્રાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાના પાનમાં 'કાળાં પાન' અને 'ડીંટાં પાન' એવી બે જાત છે. કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણાં ગરમ હોય છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે, ડીંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે તે મૃદુ અને સૌમ્ય હોય છે, રામટેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તો પણ સૂકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામાં સારાં તેમજ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે. એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. **તાંબુલ** (પાન)–એ વિર્યવૃદ્ધિકર, કામોદ્દિપક, રૂચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલના આત સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય, અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં, અને જમવાની સાથે લાગલુંજ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું. એટલે તે હિતકર થાય છે. **નાગરવેલ:** તીખી, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વશ્યકારક, રક્તપિત્ત-કારક, બલકર, લઘુ, રૂક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ તથા ક્લેદ, કંડૂ (ખરજ) નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) **સર્પદંશ ઉપર:** નાગરવેલનાં મૂળીઆં પાનમાં ઘાલી ખાવાં, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં; એટલે ઉલટી થશે. (૨) **નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:** ખાવાનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો, (૩) **કુતરાના વિષ ઉપર:** કાળી નાગરવેલના પાનનાં ડીંટાનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. (૪) **પારો અંગે ફુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર:** નાગરવેલનો, ભાંગરાનો તથા તુળસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને ઠંડા પાણી વડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું (૫) **કોલ્હાના વિષ ઉપર:** નાગરવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં બારીક વાટી પાવાં, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. (૬) **શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર:** નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૨૮. નાગલી: સં૦ બહુદલ. મ૦ નાચણી. કો૦ નાગલી. હિં૦ નાચની. ક૦ તુ૦ રાગી તાબી-ડેલ્સુ ચોલ. તા૦ ઇરાગી, મલા, કોરા, મદારી. ફા૦ નંડવા. ઈં૦ થ્રિક. સ્પાઇકડ્ એલ્યુનીન. લા૦ એલ્યુઝીને કોરકાના.

નાગલી એ ધાન્યનો કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં ઉપયોગ થાય છે. એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે. અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળી, તેની ભાખરી બનાવે છે. **નાગલી:** તુરી, કડવી મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર, તથા શીતલ છે અને પિત્ત, તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્વ:** નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે કાઢી બારીક વાટવી, પછી એનું દૂધ જેવું ધોળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલઇના વાસણમાં બે ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાંનું સત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. એટલે ઉપરનું પાણી નાંખી દેઇ જે સત્વ જામેલું હોય છે તે કાઢી એક સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોઘડી ઘડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાંચ છ ઘડીએ ચીકણી માટી-

જેવું ૫૬ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી નાખવી. સવારે, રાતના પછી લેવી. તેમાંની એક ગોળી પાણીમાં ભરી ગોળ નાખી ૪૦ દિવસ થયા પછી ગુણ થાય છે. (૨) શીતળા હરસ આવવા માટે:—નાગરી પાન અંગ ઉપર ચોપડવી. (૩) સ્વાભાવિક શક્તિવર્ધક ઔષધ:—કુમરી નાગરી અર્ધશેર સુધી લઇ, ખારી ચીજ ખાવી નહીં. સારી રીતે કરી નાખવું પછી અસરની નાગરી રોજ સવારે પૈસાભાર લેઇ ગાયના દૂધમાં નાખી પાણી અને વગર કરી દૂધમાં થીજવી મલાઇ જેવું તૈયાર કરી ખાવું. આ ૭ મહિના કરતાં અધિક વયના બાળકને પ્રમેહ અને ઝાડો પ્રમાદિ વિકાર શમન કરી રક્તાદિ કરનાર અને બલપુષ્ટિકારક ઉત્તમ ઔષધ છે. (૪) ચુકવી ઉપર:—ભેંસના છાણમાં નાગરીનો અને કાળીનો ભોરો કાઢવી, "ગડણ," જેમાં પોલું છે તે લોઢાના તવેથો ગરમ કરીને ઉપર ચોટે બાંધવો.

૩૨૯ નારી (કીડામારી):—સં૦ કૃમિઘ્ના. મ૦ હિં૦ કીડામારી. ક૦ કરીગીડ. તે૦ ગાડીદ્યાગાપાલ. તા૦ આડુતિના પાલાઇ. મલા૦ અડુતિનપાલી. ઉ૦ ગોડીઆરોકમંદ. લ૦ એરિસ્ટોલોચિયા બ્રેક્ટિએટા.

ચોમાસામાં નારીના ઝુમખા વેલાઓ ઉગે છે. એનાં પાનાં અર્ધગોળાકાર પગોળી અને બે ગણ આંગળાં હોય છે. એ પાંદડાં અજગરાકૃતિ એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી અંતેલ નામ વેલાનું સાર્થક લેવું જોઇએ. એને કરશીમાં ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં "ગજનવેલ" પણ કહે છે. અંતેલ એ ગુરુ, ઉષ્ણ, કડી, ભગાકર તથા સારક છે અને આવેલા વાયુને સમનારી, કૃમિઘ્ન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાતાર્શ સોજે, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. અને આર્તવને ઉઘાડે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:—અંતેલની ભાજી ખાવી. (૨) નળાસુર ઉપર:—નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લેઇ તેમાં ફટકડીની ચાર વાલ જેટલી ભૂકી નાંખી તે પાવો, અને એટલે જ લેપ પણ કરવો. એકદમ નળાસુર રોગી તત્કાળ સારો થાય છે.

૩૩૦. નારંગી (ઝાડ):—સં૦ તા૦ ક૦ નારંગ. મ૦ નારિંગ. હિં૦ નારંગી. ગ૦ ... મલા૦ મધુરનારંગ. તે૦ નારંગમુ. ફા૦ અ૦ નારંજ. ઉ૦ ઓરેંજ. લ૦ સાઇટ્રસ ઓરેન્શિયમ.

નારંગીના ઝાડ ઘણું કરીને સર્વે દેશમાં થાય છે. જેની ચાર પાંચ જાત છે. એમાંની એક નારંગી મોટી આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને મીઠી હોય છે. તેને મોસંબી કહે છે. "મુસુમ્બી" એ જ છે. ખાટી નારંગી, ખુમાની અને ગુલા, એ સર્વેને જે નારંગી ખાય છે તે તેવી મીઠી નથી. એ જાતની છાલ પણ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. નારંગી:—રસ, વૃષ્ય, અગ્નિને દીપન કરનાર, અતિ રુચિકર, સારક, અતિ ખાટું, ભારે, અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે. તેના ગુણો તો ખાટું, ખાટું, ગુરુ, દીપક, રુચિકર, સારક, ઉષ્ણ, શ્રમ તથા સ્વાદુ છે અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—કૃમિ (કરમ) અને ગ્રહણી ઉપર:—નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ છાલનું તેલ કરે છે. કૃમિના ભાગ કરતાં નારંગીનું તેલ ફાયદાને ઘણું લાગે છે. નારંગી એ પાકે ત્યારે ખાવામાં મીઠી, દેખાવમાં સુંદર, સ્વાદમાં મધુર, અને સ્પર્શે કરવાથી શીતલ લાગે છે ત્યારે જુઓ!! પ્રભુ કેવા કૃપાળુ અને દયાળુ છે, કે વિચારવાની નજરે જણાઇ આવશે.

૩૩૧. નાસો:—આ ઝાડ જંગલની આસપાસ વીસેકત્રીસ ફૂટ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચા થાય છે અને તેનાં પાનાં સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે અને તેને બે ફૂલ હોય છે. તેને થોડું અણીદાર આંગળ જેવું હોય છે. આ ઝાડ વૈશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ફૂલો આવે છે. તેની છાલનો ઉપયોગ ગરીબ લોકોમાં વિશેષ થાય છે.

૩૩૨. નાગફણી (થોર):—સં૦ નાગફણ. મ૦ નાગફણા. કો૦ નાગ. હિં૦ નાગફણ, ચેંડ-થોર. ક૦ કલ્લી. તે૦ નાગદાળી. તા૦ ચપ્પાતી. ગુ૦ હાથલો-થોર. મલા૦ ... અ૦ ... લ૦ ઓપન્શિયા ડિલેનિયાઇ.

નાળીએરીનાં ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ સરળ ઉંચાં વધે છે, તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં "માઢ" પણ કહે છે. ગોમાંતક, કર્નાટક, કલીકોટ અને સહ્યાદ્રિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમાં નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળીએરનાં જે ઝુમખાં ઝાડ ઉપર લટકે છે. તેને મરાઠીમાં 'પીંડ' કહે છે. નાળીએરીને બાર માસી ફૂલ આવે છે. અવ્વલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નારીએળીને દર વર્ષે સુમારે પાંચસેં નાળીએર આવે છે. નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોભ, બારોટીયાં, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોયલા બનાવે છે, કોપરૂં ખવાય છે, અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરૂં ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમાં નાંખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના, તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાંથી કાથી નીકળે છે, તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડાં, શીકાં, ધાબલી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળીએરની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો ગીર કાઢી નાંખી તેના હોક્કા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળીએરી:** ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જર, બસ્તિશોધક, બલકર, બૃંહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક એમ શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **નાળીએરના તેલના ગુણ:** (૧) નાળીએરનાં સુકાયેલાં કોપરાં પાણીમાં નાંખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય. ઠંડાઇ આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) **લીલાં નાળીએરમાંના** કોપરાનો રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુહારક છે. વાયુએ પકડાઇ ગયેલે અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાંખી ચોળવું. (૩) **મુઠેલ:** સારા સુકાયેલા નાળીએરને ખાંડીને ભૂકો સુકવવો. એ સુકાઇ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાંખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો, પછી તે કોપરૂં બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું, એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુઠેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કરવાના સર્વ ગુણ અને જખમ રૂઝાઇ આવવાના કામમાં સારૂં ઉપયોગી થઇ પડે છે. (૪) **આયવેલ:** રાતી છાલનું નાળીએર સારૂં જુનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી કોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કાચો પાશેર લઇ એક કલઇના વાસણમાં નાંખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુંજા પર્યંત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકી નાંખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણના તળીએ ચોંટે છે, અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લેઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાજું હોય છે ત્યારે સારૂં સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂના ધડી પલાળી ગરમી વગેરેની ચાંદીઓ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ પણ રૂઝાય છે. (૫) **વાળા ઉપર:**—નાળીએરને કોરી તેમાં નવસારની ભૂકી રાત્રે નાંખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપરૂં ખાવું. અને સાયંકાળ પર્યંત ઉપવાસ કરવો, અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) **ભિલામા, વસ્તરા વગેરે ઉઠે છે તે ઉપર:**—કોપરૂં ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. (૭) **સરડાના વિષ ઉપર:** નાળીએરના કુમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાંખી ગરમ કરી ડંખ ઉપર ચોપડવું. (૮) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોપરૂં મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—નાળીએરનું છોડું હોકામાં નાંખી તેની ધુંણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાંની રાખ મધમાં આપવી. (૧૦) **ખસ, દાદર ઉપર:**—નાળીએરની કાચલીનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું. કાચલી સળગાવી થાળીમાં પણ તેલ નીકળે છે. (૧૧) **ખસ ઉપર:** નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં થોડો આમલસારો ગંધક નાંખી બધો રસ આટવી, તેલ થાય ત્યાં સુધી કઢવી, ઉતારી નાંખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચા બાકી રહે તે થોડા ખાવા, અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા અને રોજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું; એટલે કંડૂ (ખરજ), અને

જેવું થઇ જાય પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સૂકવી રાખવી. પછી તેમાંની એક ગોળી પાણીમાં નાખી મેળ નાખી ઠરે થયા પછી બાળકને પીવું પીવું આપ્યા કરવું. (૨) શીતળા બેસાડવા માટેઃ—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. (૩) બાળકો શક્તિવર્ધક અવલેહ:—કુમારી નામની વનસ્પતિ સૂકી લઇ, સારી પેઠે સૂકવી, પછી સારી પેઠે બારીક કરી નાંખવી પછી અસલની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લેઇ ગાયના દૂધમાં નાખી વાટી અને ખાંડ નાખી દૂધમાં શીરાની માફક જેવું તૈયાર કરી આપવું આ ૭ મહિના કરતાં અધિક વયના બાળકને ફાયદો અને ઝાડો ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક ઉત્તમ ઓસડ છે. (૪) સુવાવડી ઉપરઃ—એરંડના પાનમાં નાગલીનો અને ઝાડીનો લોટ કાલવી, મધ્યમ, એવો રોટલો કરી તે સોસમ તેરશે ગરમ ગરમ ઉપર પાટો બાંધવો.

૩૨૯. નારી (ઠીકમારી).—સં. કુમરવલ્લ. મ. હિ. ઠીકમારી. ક. ગીલીક. તે. આંડીગ્વાયાપાકા. તા. અનુરિન પાલાક. મલા. અનુરિનપાલી. ઇં. ચીકીક્સલવેલ. લા. ઓબ્રિક્સે ચોનિવાલિકાટા.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ થાય છે જેનાં પાનાં આકારમાં પહોળાં અને તે પણ અંદર વાળાં હોય છે એ પાનનિ આકારાકૃતિ એક મોટા ખાંચો હોય છે. તે ઝાડુથી ગોળ વેલાનું સારાક હોવું જોઇએ. એને કારણીમાં ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં "રાનભાજી" પણ કહે છે. વનસ્પતિ એ ગુરુ, ઉષ્ણ, કડવી, નાગલ તથા સારક છે અને આમેથી આરામને સોજનારી, દીપક તથા પાચનપદ્ધ છે; અને વાતાદિ સોજે કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. અને નાસત્વ છે. ઉપયોગઃ—(૧) વાતવિકાર ઉપરઃ—વેલેલાની ભાજી ખાવી. (૨) નેત્રપુર ઉપરઃ—નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક મસાલાભાર લેઇ તેમાં ફૂલીની ભસ્મ ઘાલીને પીસી નાંખી તે પાવો, અને એરંડાનું તેલ પણ કરવો. એટલે નાગપુર રોગી તાબડતોબ સારો થાય છે.

૩૩૦. નારંગીનું ઝાડ:—સં. તા. ક. નારંગ. મ. નારિંગ. હિ. નારંગ. ઇં. ઓરેન્જ મલા. મધુરનારંગ. તે. નારંગ્રુ ફા. અ. નારંજ ઇં. ઓરેન્જ લા. સાઇટ્રસ ઓરેન્શિયમ.

નારંગીના ઝાડ ઘણું કરીને સર્વે દેશમાં થાય છે જેની બાબત જ જાણ છે. પૈસાની એક પેટીમાં નારંગી ભરી આવે છે તે ઘણી જાતિની અને પીળા રંગની હોય છે. તેને કોઇ લોક "સંતરૂં" કહે છે. નાગપુર, નમર, સુરતીના અને પુના, એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી બીજી નથી. એ આમનાં ફૂલને પણ અંદર આવે છે નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. નારંગ:—ગરમ, રુચિકર અને આમને જેરનાર, અને દુર્જર, સારક, અતિ ખાટું વાતનાશક અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે. તેમ ખાટું લીંબુ તે હલકું, ખાટું, મધુર, ત્રિદોષ, ગુરુ, રુચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સમધિ તથા સ્વાદુ છે અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—કૃમિ (ક્રમ) અને પ્રદીપ્ત તાવ ઉપરઃ—નારંગીની છાલનું ઓસડ બનાવી આપવામાં આવે છે જે આમનું તેલ કરે છે. સુવાવડમાં આવર કરતાં નારંગીનું તેલ ઠેકાણેને લાગે છે. નારંગી એ પ્રમાણે ખાવામાં મીઠી, દેખાવમાં સુંદર, મધુર, અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ થાય છે ત્યારે જુઓ !! ઈશ્વર કેવા કૃપાળુ અને દયાળુ છે, કે ત્રિવિધતાપની નજરે આવી જણાશે.

૩૩૧. નાસ:—આ ઝાડ જંગલની આસપાસ શીઓતરીમાં થાય છે. એ એક સમારે એક ફૂટ ઉંચા થાય છે. એનાં પાનાં સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે અને તેને બે ફુલ હોય છે. અને તેનું ખાવું એક આંગળ લાંબુ હોય, છે. આ ઝાડ વેલાની આસપાસ તથા એક પ્રકારનું મુશીબ ઝરે છે જાતની ઝાડનો ઉપયોગ જરીમ હોવાનો નિશ્ચિત થાય છે.

૩૩૨. નાળીએરી:—સં. નારીકેલ મ. નારળ. ગુ. માડ. હિ. નારીયલ ઓગ. ક. ટેંગિનમર. તે. ટેંકાયાચેટુ તા. તેન્નમર. ઇં. કોકોનટ પામ. લા. કોકોસ ન્યુસિફેરા.

ણુમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) **પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તે ઉપર:** નિંબરાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમાં છાશ નાંખી પાવો.

૩૩૬. નિર્મળી:—સં૦ કતુક. મ૦ નિર્મ-ળી. હિં૦ નિર્મલી. બં૦ નિર્મલા. ક૦ ચિલ્લિ કાયી. તા૦ મલા૦ ટેટ્ટાંમાર. તે૦ ચિલ્લિચેટ્ટ. ગો૦ ચીલવી. ઈં૦ એનટ વુઇચ ક્લીન વૉટર. લૅ૦ સ્ટ્રિક્નોસ પોટેટરમ્.

નિર્મળીનાં ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાંખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **નિર્મળી વૃક્ષ:** તીખું, કડવું, લેખન, રુચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂ, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેલનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં ફળ:** ચક્ષુષ્ય, વાતકારક, તથા શીત છે, અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મોહનો નાશ કરે છે. **જુનાં ફળ:** દુર્જર તથા રુચિકર છે, અને કફ, તેમજ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક તથા ધર્મજનક છે, અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિસ્યાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં બિયાં:** આંખોને હિતાવહ, તુરાં તથા ગુરૂ છે, અને પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા મધુર છે, અને અશ્મરી, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળીઆં સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) **નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે:** નિર્મળીનાં ફળ ચંદનમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. (૨) **અંધત્વ દૂર થવા માટે:**—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. (૩) **ગંદું પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે:**—નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમાં નાંખવું. એટલે કેટલીક વારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. (૪) **આંખો આવે છે તે ઉપર:** નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી અંજન કરવું. (૫) **અહિરા ઉપર:** નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ ઘસી અંજન કરવું. (૬) **ઉદકમેહ તથા પ્રમેહ ઉપર:**—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો છાશમાં વાટી તેમાં મધ નાંખી પાવાં. (૭) **આંખોમાં ફુલાં પડે છે તે ઉપર:** નિર્મળીનાં બિયાં, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ કરી તે ઘસી અંજન કરવું.

૩૩૭. નસોતર: સં૦ નિશોત્તર. મ૦ તેડ. હિં૦ નિશોથ, પનીલર. બં૦ તેઉડી. ક૦ બીજે-નાગ-દંતી. તે૦ તેલ્લા તેગડા. તા૦ ચિવડે. મલા૦ ગો૦ તીગડે. અ૦ તુરબુદ. ઈં૦ ટરબીથરૂટ. લૅ૦ આપ ોમિયાટરપીથમ્.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે, અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળી કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળીઆંને નસોતર કહે છે. **ધોળું નસોતર:**—મધુર, રૂક્ષ, તુરૂં, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે, અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળું નસોતર:** તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, તથા રેચન વિષે પ્રશસ્ત છે, અને મૂર્ચ્છા, દાહ, મદ, ભ્રાંતિ, કોઢ, કંડૂ, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ, તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. **રાતું નસોતર:**—મધુર, રૂક્ષ, વાતકારક, તુરૂં, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંભક છે, અને સંગ્રહણી, કફોદર, સોજો, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **જૂઓ મરવા માટે:**—ધોળું નસોતર કાંજીમાં વાટી ચોપડવું. (૨) **મૂતરખડા ઉપર:** નસોતર અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૩) **રેચક:** નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું, અને પિત્તપ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું. (૪) **ભસ્મકરોગ ઉપર:**—દૂધમાં પાવું. (૫) **વિદ્રધી રોગ અને ગડબાં થાય છે તે ઉપર:**—ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતર નાંખી પાવું. (૬) **પિત્તગુલ્મ ઉપર:** નસોતર અને ત્રિફળાંનો કાઢો પાવો.

૩૩૮. નેતર: સં૦ વેતસ-મ૦ વેત. હિં૦ બેત. ક૦ બેતા. મલા૦ ચુરલવળી. તે૦ પીપારચા. ફા૦ બેત. અ૦ ખલાફ. ઈં૦ કે૦ લૅ૦ કેલેમસ રોટંગ. તા૦ પિરંબુ. બ્રુ૦ સુરોલબેત્તા.

ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૧૨) અમ્લપિત્ત, પેટશૂળ અને પથરી ઉપર:—નાળીએર અંદુ ખાણ ... શેર મૂકી ભસ્મ જેવું થતાં સુધી બાળવું. પછી તેમાં અજમા, સુંઠ, મરી, પીંપર, જવખાર એને પીસી ભુકી નાંખી બાટલીમાં ભરી રાખવું. તથા દરરોજ સવાર સાંજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત ૧૪ દિવસ ખાવું. (૧૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં ... ખાંડમાં બારીક કરીને નાંખવાં તથા બધો રસ ઉકાળવો. એટલે ઉપર તેલ આવી તરે ક્રિયા કરી. એ છે. તે તેલ લેઈ વાયુગ્રસ્ત થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે સ્હેલી રાત ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ આપવાથી ગમેતેવો દુર્ધરવાયુ હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. અથવા નાળીએરનો અંગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં જિરાની ભુકી અર્ધ માસા, અને મરીની ભુકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભુકી નાંખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) ઉરોગ્રહ અને હૃદ્રોગ ઉપર:—લીલા નાળીએરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લેઈ તેમાં ... કળાઈનો ... પથરો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે ખાવું. અથવા નાળીએરના રસમાં મિશ્ર ખાવા તેલનાં ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાંખી ખાવાં. (૧૫) રક્ત પ્રમેહ ઉપર:—કુમળું નાળીએર લાવી તેને છિદ્ર પાડી બાહેર પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩–૪ વાલ નાંખી ઉપર મુખ બંધ કરી અગાસીમાં ઝાકળમાં મૂકવું. સવારે તે પાણી ગાળી પીવું. (૧૬) શૂળ ઉપર (નારિકેલક્ષાર):—પાણી સુકાં આખું નાળીએર લેઈ મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમાં મીઠું ભરી ગાર માટી ચોપડી સમરી અગ્નિ દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી પીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું. એટલે ... આમશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉપજ થએલા શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ચતા નાળીએરનું પાણી, નિવગીના બી, સાકર અને એલચીદાણા, એકત્ર કરી પીવા. તે મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક છે. અથવા નાળીએરનું પાણી તથા ગોળ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પીવું. તે દાહસહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.

૩૩૩. નાગલ:—આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં બિલાણીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં થાય છે. નાગાનું ... પ્રકારના કામમાં ઉપયોગ આવે છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ છે.

૩૩૪. નાંદરૂખ:—(સં૰ હિં૰ મ૰ ક૰ નંદીવૃક્ષ. લા૰ ફિકસ ...) નાંદરૂખીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં પીંપળીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાલ પણ ... હોય છે. એ ઝાડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. નાંદરૂખી:—તીખી, કડવી, તુરી, શીતલ, લઘુ, ... મધુર, તુરી, ... તથા વિરોધનાશક છે; અને ... રક્તપિત્ત, ... શોષ, ... (ભ્રમ), પિત્ત, રક્તરોગ, અને દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ... ઉપર:—નાંદરૂખીની છાલ અને ... વાટી ... સાથે ... લેપ કરવો. (૨) ... વાયુ ... હોય તે ઉપર:—નાંદરૂખીનાં પાંદડાં અને ... એકત્ર વાટી ... આપવો, અને સેવન ... ગરમ પાણી ... (૩) અંગવૃદ્ધિ ... હોય તે ઉપર:—નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો રસ અને ... તુળસીના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ... ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દેઈ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં ચોવાર ચોપડી ... અને ... ઉપર ... કરી ... એટલે ... (...) દૂર થાય છે. (૪) મૂર્છા ઉપર:—નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૩૫. નિંબારક (મ):—નિંબારકનાં ઝાડ વિશેષે કરી ... ઉપર થાય છે. એ સીધાં અને ઉંચાં થાય છે. નિંબારકનું ઝાડ બહુ મોટું થતું નથી. ... લીમડાના જેવાંજ એનાં પાંદડાં હોય છે. એને ફળ ... લીમડાના જેવાંજ આવે છે. પરંતુ તેનાં ... નથી હોતાં. એના લાકડાંનો ... પ્રકારના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને ... હોવાથી એના ... સારા થાય છે. નિંબારકનો રસ ... છે. ખાવામાં આવતો નથી. ઉપયોગ:—(૧) ... ઉપર:—નિંબારકની ... લાવી ... ... નિંબોળીઓ ... તેનો રસ કાઢી તેમાં ... ચૂર્ણ નાંખી ...

૩૪૨. પટોલ કટુ. (કડવાં પંડોળાં):—સં૦ કટુ પટોલી૦ મ૦ સોન–કડુ પડવળ. હિં. કડવે પડવળ. બં૦ પલતાલતા. ક૦ કહી પડવળ. તૈ૦ અડવી પોટલા. તા૦ કોણુપુડલે. તુ૦ કટુ પટલાકાયા. મલા૦ કટુ પટોલ. લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસક કુમેરિના.

એ વેલાનાં પાંત્રાં અને ફળ બહુજ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુ:** (કડવી પંડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણુ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોઢરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:** તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણુ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર, તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં** પિત્તનાશક, તથા **મૂળીઆં** અને **વેલો** કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ, કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારું છે. ઉપયોગ:—**(૧) વ્રણુ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો:** કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડું ધોવું. એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. **(૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણુ ઉપર:** પટોલ કટુનો કાઢો, કલ્ક અને શિરસનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે. **(૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:** પટોલ કટુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. શોપ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણુ માસા સુધી નાખવું. **(૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૫) ઇંદ્રલુપ્ત અથવા ચાઇનલ ઉપર:** પટોલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ ચોળવો. એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. **(૬) વમન થવા માટે:** પટોલ કટુ, કડવો લીમડો, અને અરડુસાનાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું. એટલે વમન થઇ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:** પટોલ કટુનાં પાંત્રાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઇ રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાંખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણુ વખત આપવું. **(૮) પિત્તજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં મૂળીઆંનું પાણી સાકરમાં આપવું. અથવા કટુ અને જવનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. **(૯) ભ્રમ ઉપર:** પટોલ કટુનાં પાંત્રાં અને શેકટીનાં પાંત્રાં ખોપરાનું તેલ નાખી તળવાં, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિજવવાં તથા તેનો સેહેવાય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાંધવો. **(૧૦) વિષાર ઉપર:** પટોલ કટુ ઘસી પાવું. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૩૪૩. પત્તુર:—(મ૦ પાચુંદા.) આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં બીલીનાં પાંત્રાંના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડું હલકું છે. એને સફેત કેશરયુક્ત ફૂલ આવે છે, અને તે ફૂલ બારીક હોય છે. **પત્તુર**–તિખો, નેત્રવિકાર–નાશક તથા શીતોષ્ણુ છે અને પિત્ત તથા જીર્ણુજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) જીર્ણુજ્વર ઉપર:** પત્તુરનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી સાકર નાંખી પાવો. **(૨) વિષમજ્વર ઉપર:**—પત્તુરના લાકડાંનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૪૪. પતંગ: સં૦ રક્તકાષ. પત્રાંગ, મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ પતંગ. તા૦ બારતાંગી. તુ૦ ચપ્પનંગ. મલા૦ ચપ્પનં. ફા૦ અ૦ બકં. ઈં૦ સેપ્પનવુડ. લા૦ સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલબાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે. એ કારણથી તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગસિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું, અને હરડેને લખવાની સાહીમાં નાંખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. **પતંબ સુગંધ:**—કડવું, રૂક્ષ, ખાટું, શીત તથા માદક છે; અને વાત, પિત્તજ્વર, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અસ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂત બાધાનો નાશ કરે છે.

૩૪૫. પદ્મકાષ્ઠ: સં૦ ક૦ પદ્મક. મ૦બં૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિં૦ પદ્માખ. તૈ૦ પદ્મપુચેકવાં. લા૦ પ્રુનસપડમ.

પદ્મકાષ્ઠનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે. **પદ્મકાષ્ઠ:** કડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તુરું, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, તથા રક્તપિત્તનું નાશક, અને ગર્ભની સ્થિતિ કરનારું તથા રૂચિકારક છે, અને ઉલટી, વ્રણુ તથા

મલબાર, બિઅર્ફે, મહાબળેશ્વર, કોચી, મંગલોર અને રામેશ્વર; એ ઠેકાણે તથા બીજે ઠેકાણે નેતરનાં વનો છે. નેતર ૩૦-૪૦ હાથ ઉંચું વધે છે, પરંતુ તેની જાડાઈ થોડી હોય છે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે, પાણીમાં પણ કહોવાતું નથી, તેના કરંડિયા, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર ઉંચું વધવાથી જેમ નમે છે તેમ માણસને ઉંચે ચડી પ્રાપ્ત થવાથી તેણે ઉપરથી ઠરી નમવું. નેતરઃ—તુરૂં, શીત, કડુ તથા તીખું છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, [illegible] આધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તથા રક્તદોષ, વ્રણ, મેહ, છર્દિ, [illegible] તથા વિષનો નાશ કરે છે. એના અંકુરઃ—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. નેતરનાં પાંદડાંઃ—ભેદક, તુરાં, લઘુ, શીતળ, કડવાં, તીખાં, તથા વાતનાશક છે, અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંઃ—તુરાં, સ્વાદુ, [illegible], રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે, અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે. મોટું નેતરઃ—શીતળ છે, અને મૂત્રઘાત, પિત્ત, [illegible] તથા કફનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. જળનેતરઃ—શીતળ, કડવું, વ્રણશોધક, તુરૂં, પાચક, ગ્રાહક તથા રૂક્ષ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા, તથા ભૂતપીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) મત્સ્ય-વિષ ઉપરઃ—કાળા નેતરના કલ્કમાં ઘી નાખી આપવી તેનો લેપ કરવો.

૩૩૯. નેપાળોઃ—સં૦ કુંભકટી, જેપાલ. મ૦ જેપાળબીજ. હિં૦ જમાલગોટા. ગ૦ [illegible] તા૦ મલા૦ નિર્વાળ. તે૦ નેપાલવેરું. ફા૦ તુ૦ [illegible]. અ૦ હબુસ્સલાતીન. ઈં૦ ક્રોટન સીડ્સ. લા૦ ક્રોટનટિગ્લિયમ.

મોગલી એરંડાનાં ઝાડ થાય છે તેવાંજ નેપાળાનાં ઝાડ થાય છે. મોગલી એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સિંહલ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે; નેપાળો મોટો વિરેચક છે. નેપાળો શુદ્ધ કરી, અનેક ઓષધિઓમાં (રસાયનોમાં) નાખે છે. નેપાળો તીવ્ર રેચક છે. નેપાળોઃ—ગુરુ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, વિકાર તથા ભેદક છે, અને કફ, આમ, [illegible] તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—નેપાળો પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૨) સર્પના વિષ ઉપરઃ—નેપાળાના બિયાંના મગજને બીજોરાના રસના ૨૧ પુટ આપી ખરલ કરી તેની ગોળી કરવી, અને તે ગોળી માણસની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. (૩) આધાશીશી ઉપરઃ—ભોર પરોઢિએ નેપાળાનાં બે કે ત્રણ બિયાંનું મગજ લેઈ બીજોરાના રસમાં ઘસવું, અને જે બાજુએ માથું દુખતું હોય તે બાજુની આંખ ઉપરની ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવું. થોડું બળતરા થાય, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે. અથવા જે બાજુનું કપાળ દુખતું હોય તે બાજુના કાનમાં નાખવું. આ રસ નાખવા પહેલાં મનમાં થોડું ઘી ખાવું; એટલે કાનમાં દાહ થશે નહી. આ પ્રયોગ પરોઢિએ કરી પછી થોડી ઉંઘ લેવી. (૪) મોઢાપર (મૂર્છા) ઉપરઃ—નેપાળાનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં અને એનાજ મગજને પાણીમાં ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. (૫) કંઠમાળ ઉપરઃ—નેપાળાનાં પાંદડાં વાટી તેના અજમાસની પેઠે સાંજી લેપ કરવો.

૩૪૦. નેવરીઃ—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. નેવરીનાં ઝાડ કોંકણમાં વિશેષ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં કોઈ ઉપર પહોળાં થતાં ગયેલાં હોય છે. એનું લાકડું ઈમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવતું નથી. એની શાખાઓની જેટલી ગાંઠો અને તે કરતાં જરા જાડાં એવાં ફળ આવે છે. એની છાલ રંગવાના કામમાં લે છે.

૩૪૧. નેવારી (નીમાળી):—સં૦ વનમાલિની. મ૦ નેવારી. હિં૦ નીવારી-વી. ક૦ [illegible] ભલ્લિગે૦ લા૦ [illegible].

આ એક જાતનો વેલો છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ભાગ જુદાં કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. નેવારીનું ફૂલ પણ જુઈનાં ફૂલ કરતાં જરા મોટાં હોય છે. નેવારીના વેલા જંગલમાં પણ હોય છે. એને 'વેલ' કહે છે. નેવારીઃ—તીખી, કડવી, શીતળ, સુરભિ તથા લઘુ છે, અને શિરોરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ તથા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—નેવારીના બિયાં કાંઈ પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૩૪૨. પટોલ કટુ. (કડવાં પંડોળાં): સં૦ કટુ પટોલી૦ મ૦ સોન-કડુ પડવળ. હિં. કડવે પડવળ. બં૦ પલતાલતા. ક૦ કહી પડવળ. તૈ૦ અડવી પોટલા. તા૦ કોણુપુડલૈ. તું૦ કટુ પટલાકાયા. મલા૦ કટુ પટોલં. લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસક કુમેરિના.

એ વેલાનાં પાંત્રાં અને ફળ બહુજ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુ:** (કડવી પંડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોઇરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:** તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર, તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંત્રાં** પિત્તનાશક, તથા **મૂળીઆં** અને **વેલો** કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ, કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો:**—કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડું ધોવું. એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. **(૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:** પટોલ કટુનો કાઢો, કલ્ક અને શિરસનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે. **(૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:** પટોલ કટુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવું. **(૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૫) ઇંદ્રલુપ્ત અથવા ચાઇનલ ઉપર:** પટોલ કટુનાં પાંત્રાંનો રસ ચોળવો. એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. **(૬) વમન થવા માટે:** પટોલ કટુ, કડવો લીમડો, અને અરડુસાનાં પાંત્રાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું. એટલે વમન થઇ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:** પટોલ કટુનાં પાંત્રાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઇ રાત્રે પાંશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાંખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. **(૮) પિત્તજ્વર ઉપર:** પટોલ કટુનાં મૂળીઆંનું પાણી સાકરમાં આપવું. અથવા કટુ અને જવનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. **(૯) ભ્રમ ઉપર:** પટોલ કટુનાં પાંત્રાં અને શેકટીનાં પાંત્રાં ખોપરાનું તેલ નાખી તળવાં, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિજવવાં તથા તેનો સેહેવાય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાંધવો. **(૧૦) વિષાર ઉપર:** પટોલ કટુ ઘસી પાવું. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૩૪૩. પત્તુર: (મ૦ પાચુંદા.) આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંત્રાં બીલીનાં પાંત્રાંના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડું હલકું છે. એને સફેત કેશરયુક્ત ફૂલ આવે છે, અને તે ફૂલ બારીક હોય છે. **પત્તુર**-તિખો, નેત્રવિકાર-નાશક તથા શીતોષ્ણ છે અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર:** પત્તુરનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. **(૨) વિષમજ્વર ઉપર:**—પત્તુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૪૪. પતંગ: સં૦ રક્તકાષ્ઠ. પત્રાંગ, મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ પતંગ. તા૦ બારતાંગી. તુ૦ ચપ્પનંગ. મલા૦ ચપ્પન. ફા૦ અ૦ બકં. ઇં૦ સેપ્પનવુડ. લા૦ સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલબાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે. એ કારણથી તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગસિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું, અને હરડેને લખવાની સાહીમાં નાંખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. **પતંગ સુગંધ:**—કડવું, રૂક્ષ, ખાટું, શીત તથા માદક છે; અને વાત, પિત્તજ્વર, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂત બાધાનો નાશ કરે છે.

૩૪૫. પદ્મકાષ્ઠ: સં૦ ક૦ પદ્મક. મ૦ બં૦ પદ્મકાષ્ઠ. હિં૦ પદ્માખ. તૈ૦ પદ્મપુચેકવાં. લા૦ પ્રૂનસપડમ્.

પદ્મકાષ્ઠનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે. **પદ્મકાષ્ઠ:** ઠંડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તુરૂ, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે, અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, તથા રક્તપિત્તનું નાશક, અને ગર્ભની સ્થિતિ કરનારૂં તથા રૂચિકારક છે, અને ઉલટી, વ્રણ તથા

તરસનું નાશક છે. ઉપયોગ:-(૧) દાહ, ઉલટી, ઉલક અને રક્તપિત્ત ઉપર:-પપનાસનાં ઉકાળો પીવો. (૨) વિષમજ્વર ઉપર:—પપનસ અને બીજાનું ચૂર્ણ કરી તેના ભાગમાં મેળવી એક કરી ખાવું.

૩૪૬ પપનસ:—એ ઝાડ લીંબોળી જેવુંજ હોય છે. અને ત્યારે-બારે ફળ આવે છે; તે વાસ પણ પયો આવે છે. એનાં ફળ નાનકડા ગોળા જેવાં દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય, એની અંદરનો ગીર રુચિકર અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી, તેમ મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા ઘાયેળી જેવી જાડી હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) અરુચિ ઉપર:—પપનસ ફોડી તેની ચીરો ખાવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાંખી સેવન કરવું, આ પ્રયોગથી અરુચિ અને વધા ક્રમે છે. (૨) શીતજ્વરે મસ્તક ફરે છે તે ઉપર:—પપનસની છાલને ખાવામાં જે કોઈ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.

૩૪૭ પરળ:—સં॰ ત્રિવૃત્. મ॰ પરળ. હિં॰ નસાનેર. ક॰ તેરશેતુગિલે. લા॰ ઇપોમિઆટર્પિથિ અને "વાંસૂણ" પણ કહે છે. પરળ એ વાળા જેવું આવવા ઓસરાની પીઠ એકાળમાં થાય છે. એનું ડીંડું રાતું હોય છે. એના પાંદડાં ઓસરાનાં પાનાં જેવાં વાળા-હોય છે. પરળ એ જાતમાં એક કુરીલાળું, તીખું, ઉષ્ણ અને કડવું છે તથા સોજો, કફ, મેદ, મેરારોગ, વાયુ, શૂલરોગ, કૃમિ, અર્શરોગ, મદપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કોરીનું વિષ ઉતારવા માટે:—પરળનાં પાંદડાં જળમાં વાટી પાવાં. (૨) વાતમંદ ગુમડાં ઉપર:—પરળ અને સરગવાનાં મિંજાં પાણીમાં વાટી લેપ કરી તેનો લેપ કરવો. (૩) પેટ ચઢ્યું હોય તે ઉપર:—પરળ પાણીમાં વાટી પાવું.

૩૪૮ પરવળ:—(સં॰ પટોલ. મ॰ ગ॰ આ॰ પરવર.) પરવળનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાકડીના ગીલોડા જેવો પરંતુ પાનાં લાંબાં હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ગીલોડાં જેવીજ લાંબી હોય છે. પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક પીવા ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. પરવળ—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે, અને ખાંસી, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિ રોગોનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંદડાં પિત્તનાશક, અને મૂળ ઓમાં રેચક છે.

૩૪૯ પરિપાઠ:—પરિપાઠ એ થાય ગ્રપમૂળના ઝાડ જેવું થાય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને ફૂલો લાંબાં હોય છે. આ એક ઉંચર પાવડીના જેવો સુંદર બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠ આ ઝુંડામાં હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પિત્તે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—પરિપાઠનું ઝાડ ઝમરી તેનો અંગરસ કાઢી અને પગે ચોળવો. (૨) શરીરમાંની ગરમી અને પેશાબનું દુઃખ નીકળવા માટે:—પરિપાઠના પાંદડાંનો પાણી નીચોવી રસ કરવો અને તેમાં સાકર નાંખી પાવો. (૩) કફજ્વર અને કફવિકાર ઉપર:—પરિપાઠનું થોડું જળમાં નાંખી તેની ભૂકી પીવી એટલે ગળામાં જાય એવો કફ પાતળો થઈ કફવિકારનો નાશ થાય છે.

૩૫૦ પળશી:—સં॰ ક॰ તે॰ પળાશી (નાગરવેલમાં પ્રસિદ્ધ) મ॰ પળસી.

પળશીના વેલા થાય છે, આ વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાનાં જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. આ વેલાની ગાંઠો પણ ઘણી હોય છે. એને વર્ષોથી જૂની વેલ તેના કોઈક કામમાં ઉપયોગ કરે છે. પળશી:—લઘુ, પિત્તદોષ કરનારી તથા પથ્ય છે, અને મુખરોગ તથા અર્શ કફનો નાશ કરનારી છે.

૩૫૧ પટોળાં:—સં॰ સ્વાદુપટોલિકા, મ॰ પડવળ હિં॰ પરવલ ક॰ કડવપડવળ, પડવળ. તા॰ પુડલ. તા॰ ગુ॰ પડવળ. મ॰ પડોલ. લા॰ ટ્રિકોસાન્થિસ અંગ્વિના.

પટોળાંના વેલા ઘણાજ થાય છે. એને સુમારે બે ત્રણ હાથ લંબાઈમાં ફળ આવે છે. પટોળાનું શાક ઘણું પથ્યકર છે. તે ખાવાથી કાંઈ આધિ, વ્યાધિ, પિત્ત, કૃમિ નથી. એ શાક ઘણુંજ હિતકારી છે. પટોળાં:—સ્વાદુ, પિત્તનાશક, રુચિકર, જ્વરનાશક, વૃષ્ય, દીપન, પાચન તથા રુચિકર છે, અને વાયુ

શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **પંડાળીનાં ફળ:** ત્રિદોષનાશક અને ઉપલા ગુણવાળાં છે. એનાં પાંત્રાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળીઆં રેચક છે.

૩૫૨. પાષાણભેદ:—સં૦ પાષાણભેદ. ગુ૦ હિં૦ ક૦ પાખાણભેદ. બં૦ પાથરચૂર. તે૦ તેલ્લાંરૂપીડી. ઈં૦ આયરિસ્પ. લા૦ કોલિયસ્‌એરોમેટિકમ્‌.

એને મહારાષ્ટ્રમાં "પાથરફોડ" પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને બોરડી જેવા કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે, અને એનાં મૂળીઆં ખડક ફોડી અંદર જાય છે; એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે. એને રીંગણીના ફળ જેવડાં ફળ થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય તેમાં લાલ કેસર હોય છે. એનાં કુમળાં પાંત્રાંનું શાક કરે છે. એનાં મૂળીઆંને "લકડયા પાષાણભેદ" કહે છે. એ મૂળીઆં કડવાં હોય છે. **પાષાણભેદ:**—શીતળ, મધુર, તથા કડવું છે; અને મેહ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તથા અશ્મરી (પથરી)નો નાશ કરે છે. બીજી **વટપત્રી પાષાણભેદની** જાત છે તે—શીતલ, તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક અને કિંચિત્‌ દીપન છે. ત્રીજી એક **શિલાવલ્ક** નામની જાત છે, તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શૂલ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ચોથી એક **ક્ષુદ્રપાષાણભેદી** નામની જાત છે, તે—વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. ઉપયોગ-**(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર પર:**—પાષાણભેદનાં મૂળીઆં, ગરમાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી અને ગોખરૂનો કાઢો મધ નાંખી પીવો, એટલે તિડિક તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે; અથવા પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું; કિંવા પાષાણભેદનાં મૂળીઆં, શિલાજિત, લીડીપીંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:**—પાષાણભેદનો કાઢો પાવો. **(૪) મૂતરખડા ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાંખી પાવો. **(૫) અશ્મરી (પથરી) જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:** પાષાણભેદનાં મૂળીઆંનો કાઢો પાવો. **(૬) દંતકૃમિ ઉપર:**—પાષાણભેદના ફળનો ધુમાડો દાંતને આપવો.

૩૫૩. પાટલા:—(મ૦ પાડળ. હિં૦ પાંડરી.) પાટલામાં **વેલ પાટલા અને વૃક્ષ પાટલા,** એ બે જાતિ છે. વેલ પાટલાના વેલા હોય છે, અને વૃક્ષ પાટલાનાં ઝાડ હોય છે. "**પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદૂતી, ફલેરૂહા, કૃષ્ણવંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી,** એ વેલ પાટલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. **પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘંટા પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા,** એ **વૃક્ષ પાટલાનાં** અથવા **શ્વેત પાટલાનાં** નામ છે. વેલ પાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચડેલા હોય છે, અને એનાં પાંત્રાં વાસનવેલનાં પાંત્રાં જેવાં હોય છે, પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનો ગુચ્છો આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાંત્રાંના રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેમજ વેલ પાટલીનાં પાંત્રાંના રસની પણ બને છે. પાટલાનાં ફળ ગોળ અને ન્હાના મોતી જેવડાં અને ધોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાંજ કડવાં હોય છે. વૃક્ષ પાટલામાં પાંત્રાં બકુલીના પત્રાં જેવાં હોય છે. વેલ પાટલાને "મોટી તાનહીની" વેલ પણ કહે છે. **પાટલા:** રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઉલટી, ઉર્ધ્વરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. બીજી **સિતપાટલિકા:**—(ધોળી પાટલા) નામની જાતિ છે, તે—કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાતદોષ, ઉલટી, ઉચકી, કફ, શ્રમ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. **વલ્લીપાટલા:** ઉષ્ણ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજો, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **રક્તપાટલા:**—(તામ્રપુષ્પી—). કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રશ્વેતપાટલા:**—સ્નિગ્ધ તથા વ્રણશોધક છે, અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાયટાની નાશક છે. **ભૂ પાટલા:** તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે, અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે. **પાટલાનાં ફૂલ** તુરાં, સ્વાદુ, શીત તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો

નાશ કરે છે. પાડલનાં ફૂલ:—કડવાં, શીતળ, તુરાં તથા મધુર છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વા તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:—પાડલનાં ફૂલનો રસ મધમાં ચાટવો. (૨) કુરસાના વિષ ઉપર:—પાડલનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૩) અરમી ઉપર:—પાડલનાં પાંદડાંના રસની પોતી નાભિ ઉપર રાખવી. અને એજ પોતી માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઇ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. (૪) તાવ, કોસીરા અને પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર:—પાડલનાં મૂળ કાંજીમાં ઘસી પાવાં તથા ફુંદી ઉપર લેપ કરવો, અને એ મૂળીઓનો એક કકડો મોંમાં રાખવો તથા તે ચાવી આમાંથી જે રસ આવે તે ગળી જવો. (૫) નળગુદા ઉપર:—પાડલનાં મૂળ ગાયના દૂધની છાશમાં પાણીમાં ઘસી બે વખત પાવાં પથ્ય અલૂણું. એજ મૂળ કમરે આસપાસ બાંધવાં. (૬) નાના બાળકની પીડ ઉપર:—પાડલનાં મૂળ, મરચાં અને અતિવિષ કિંવા બીકમ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૭) પિત્તવિકાર ઉપર:—પાડલનાં પાંદડાંના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાંખી પીવું. (૮) શીત મેહ ઉપર:—પાડલનાં મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો પાવો. (૯) રક્તપિત્ત ઉપર:—પાડલનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં સુંઠની ભૂકી ૧ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાંખી પાવો. (૧૦) બાળકોને તૃષાનો અજાર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપર:—તેલ ચોપડેલાં પાંદડાં વાટી પોતી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષે કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાઘણતેલ દેવાનો વધારે રીવાજ છે.

૩૫૪. પારસી:—સં૰ ભૂપારસી. મ૰ ભુઈ પારગ. હિં૰ પારસી સુખધાર. ક૰ નેલપારી.

પારસીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ દુર્લભ છે. પારવાડ જીલ્લામાં તપાસ કરીને શોધ્યું ત્યાં એક પારસીનું ઝાડ છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને ૭-સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલ ઘણુંજ સુકુમાર અને ઘણું સુવાસિક હોય છે. એ લાખના રંગનાં હોય છે. પારસીને વરિયાળી જેવાં લાંબાં ફૂલ આવે છે.

૩૫૫. પાડ (કાળીપાડ):—સં૰ પાઠા, વનતિક્તિકા. હિં૰ પાડ, પાઢ. ક૰ પાઢ. બંગાળી આકનાદિ. તે૰ પાહ્ડ. તા૰ પાડા. તુ૰ તિપલે. મલા૰ પાડકિલ્લ લા૰ સીસૅમ્પિલોસ પૅરીરા.

કાળીપાડનો વેલો હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં અખરોટનાં પાંદડાં જેવાં અને મૃદુ હોય છે. કાળીપાડના વેલાને બારીક કરી જોવામાં ફળ આવે છે. વિશેષ કરી કાળીપાડના વેલા ગુજરાત પ્રદેશમાં થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં આ વેલા પુષ્કળ થાય છે. એનાં મૂળને "પહાડમૂળ" પણ કહે છે. પહાડમૂળ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, ભગ્નસંધાનકારક, તીક્ષ્ણ, તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂળ, વાત, પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઢ, હૃદ્રોગ, કંડૂ, શ્વાસ, કૃમિ, ગુલ્મ, વ્રણ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગ્રહરોગ ઉપર:—પહાડમૂળ (કાળીપાડ), અતિવિષ, દેવદારુ, ઉશીર, મધ અને નાગરમોથનો કાઢો મધ આપવા યોગ્ય નાંખી પાવો. (૨) પીનસ (સળેખમ જેવો રોગ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પાઠાદિ તેલ:—પહાડમૂળ, હળદર, દારુહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઈનાં પાંદડાં, અને દંતીનાં મૂળ, એ સર્વે સમભાગ લેઇ તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કથી ચોગણું તલનું તેલ નાંખવું; અને કલ્કનો સારો પાક થવા માટે તેલથી ચોગણું પાણી નાંખી તેલ સિદ્ધ કરવું. તેલ સિદ્ધ થયે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું, અને નાકમાં દેવું, એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૩) શીતજ્વર (ટાઢીઓ તાવ) ઉપર:—પહાડમૂળનો કાઢો મરીની ભૂકી નાંખી પાવો. (૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર:—પહાડમૂળ કિંવા આંબાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ખવરાવવી. (૫) શીતપિત્ત ઉપર:—પહાડમૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો આપવો. (૬) સોજા ઉપર:—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમાં વાટી પાવું, અને સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૭) આવનેરમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:—પહાડમૂળ વાટી પાઇ દેવાં.

૩૫૬. પાન અજમો:—અજમામાં ઘણા ભેદ છે, જે ઝાડ ઉપર ઊગ્યા આવતા નથી તેને 'પાન અજમો' કહે છે. એનો છોડ પથરાએલો હોય છે, અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચો થાય છે. એનાં પાંદડાં જાડાં હોય છે. એ પાંદડાંની વાસ અજમા જેવી આવે છે. ગોવાપ્રાંતની ભાષામાં એના કંદ ખાવાની

એ છોડ થાય છે. એના ઉપર ફળ કિંવા બિયાં આવતાં નથી. આ પાંત્રાંનાં ભજીઆં ઘણાં સુસ્વાદ થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કરમ ઉપરઃ** એનાં પાંત્રાંનો રસ આપવો. **(૨) ભમરીના દંશ ઉપરઃ**—એનાં પાંત્રાં મસળી દંશ સ્થાને ચોળવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઇ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૫૭. પારસ પીંપળોઃ સં૦ પારિસ, તૂલ. મ૦ પારસપિંપળ. હિં૦ ગજદંડ, પુરવસુ. મલા. બં૦ બંગરળી. તે૦ ગંગારબી. તા૦ પૂવરાચું. મલા૦ પૂરવાસુ. ફ૦ યલાસએલ્ય. ઈં૦ હિબિકસસ. લૅ૦ વીસથિસિયા પૉપલનિયા.

આ એક પીંપળા જેવું ઝાડ છે, એનાં કોકણ પ્રાંતમાં "અષ્ટ" "ભણેર" "કડેપાઈર" એવાં નામ છે. એનાં પાંત્રાં પીંપળાનાં પાંત્રાં જેવાં ને તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના ગુણ પીંપર જેવા છે. એને ભીંડીના છોડના જેવાં ફળ આવે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગુમડા આંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટેઃ** પારસ પીંપળાનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) મણ્યારીના** (સર્પની એક જાતિ છે તેના) **વિષ ઉપરઃ** પારસ પીંપળાની છાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો. **(૩) શ્વાસ ઉપરઃ** પારસ પીંપળાના દૂધમાં મરી અને હળદર અથવા બહેડાંનું ચૂર્ણ નાંખી બે ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પછી કેટલીક વારે ઉલટી થઈ કફ પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) કફરોગ ઉપરઃ** પારસ પીંપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપાં પર્યંત ગોળમાં કાલવી આપવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે. **(૫) આધાશીશી ઉપરઃ** પારસ પીંપળાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

૩૫૮. પાલખ (ભાજી): સં૦ મધુસૂદની. ક૦ પાલકય. હિં૦ બં૦ પાલેક. મ૦ પાલખ. ફા૦ ઇસ્પનાખ. લૅ૦ સ્પાઇનેસિયા ઓલેરિયા. ઈં૦ સ્પાઇનેજ.)

આ ભાજીનો છોડ વેંતભર વધે છે, એનાં પાંત્રાં ઘણાં કોમળ અને પાતળાં હોય છે. પાલખનાં પાંત્રાંને થોડા કાત્રા હોય છે. હિંદુસ્થાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. પાલખનું શાક સારૂં થાય છે. **પાલખઃ**—કિંચિત્ તીખું, મધુર, પથ્થકર, શીતળ, રૂક્ષ, ખારૂં, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક તથા સ્વાદુ છે; અને રક્તપિત્ત, મદ, શ્વાસ, તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૫૯. પારિજાતકઃ—(સં૦ મ૦ પારિજાતક. હિં૦ હારસીંગાર.) એ ઝાડ ઘણું મોટું હોતું નથી. એને ગોળ બિયાં આવે છે. પારિજાતકનાં ફૂલ ઘણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફૂલ ઘણાં સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એનાં ફૂલ નીચે ગરી પડે છે. પારિજાતકનાં ફૂલનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ઘણું જ આનંદિત કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કોદરાના વિષ ઉપરઃ** પારિજાતકનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ઢોરને પાઇ દેવો એટલે કોદરાનું વિષ ઉતરે છે. **(૨) માથામાં ઉંદરી થઇ હોય તે ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં પાંત્રાં અને નાચણીનો લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો, અને દહીંમાં સોનાગેરૂ ઘસી પાવો. અથવા પારિજાતકનાં પાંત્રાં દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૩) ગડગુમડ ઉપરઃ** પારિજાતકનાં પાંત્રાં, વાંસનાં પાંત્રાં અને ખેરેતીનાં પાંત્રાંને ભેગાં વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. **(૪) ઉદકમેહ ઉપરઃ**—પારિજાતકની અંતર છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. **(૫) ખોડા ઉપરઃ** પારિજાતકનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. **(૬) સર્પદંશ ઉપરઃ**—પારિજાતકનાં પાંત્રાંનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો.

૩૬૦. પાંડેરેવો (પારિભદ્ર): સં૦ રક્તકેસર, પારિભદ્ર. મ૦ પાંગારા. કો૦ પારિંગા. હિં૦ ફરહરદ, જલનીમ. બં૦ પાલિદામાર. ક૦ હાલીવાળ, પોંગારા. તા૦ કલ્યાણુરૂક્ક. તુ૦ પોંગારેહ. મલા૦ મુળમુરાક્કા. તે૦ મુળમોતિચેટુ. લૅ૦ એરીથ્રીનાઇંડીકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એમાં ધોળી અને રાતી, એવી બે જાત છે. ધોળી જાત કવચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું ઘણું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાંટા આવે છે, માટે તેની વાડ કરે છે. એના લોકઠાંની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતાં શીખે છે. એ લાકડાંનાં તરવારનાં મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડાં વગેરે ઘણી જણસો થાય છે. ધોળો પારિભદ્ર ગુણમાં સારો છે. **પારિભદ્રઃ**—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય

વૃષ્ય અગ્નિદીપક છે, અને અરુચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો નાશ કરે છે. એનું મૂળ રિ
રોગ અને સર્વવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:—પારિભદ્રની છાલની બુકી કુંવાર
સહીત એક તોલાભાર ગોખાના પીવરામણમાં આપવી. (૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને પ્રાગુવિષ
ઉપર:—પીળા પારિભદ્રની છાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અગર ઘી અને સાકરમાં આપવું. (૪) વીંછી
વિષ ઉપર:—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૧. પાંખુકાંટા:—સં॰ ક્ષારકંદ. મ॰ કાળ-પાખ-કાંટા. સિં॰ પાખા, પાખુ મંદા. હિં॰ ગુળ
પ્યાજ, કાંસી સંદા. ક॰ ધપુર એરુ. તા॰ વાંગાયમ્. તે॰ અડવીતેલ્લા ઉળ્ળી. ગાં॰ પાગુલ્લી. ફ્રા॰ પિયા
ક॰ ખળગાવ ફાર. ઈં॰ ઇંડીયનસ્ક્વિલ. લૅ॰ સિલા ઈંડિકા.

પાંખુમંદ નદીમાં થાય છે. એના કાંદા જેવા કંદ થાય છે. પાંખુમંદને નાગદમનીના જેવું
ફૂલ આવે છે. સિંઘ અથવા ગોદાવરી નદીમાં એ મંદ પુષ્કળ થાય છે. બીજા દેશોમાં પણ નદીઓમાં
ઘણા થાય છે. એ કંદની ચોથ કાઇ ભાગ (ચાર) પણ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઢોરના અવાસમાં
સોજા આવ્યા હોય તે ઉપર:—પાંખુમંદનો રસ ઢોરને ઢોર ઘીમાં અથવા કાંજીમાં પાવો. (૨)
ગુમડ ફુટવાને તથા નારૂ ઉપર:—પાંખુમંદ વાટી લેપ કરવો. (૩) ત્રાપ ફરકો હોય તે ઉપર:—
પાંખુમંદ વાટી બાંધવા.

૩૬૨. પાખકુંભા:—સં॰ દ્રોણપુષ્પી. મ॰ કુંભા, ગોમા. સિં॰ દેતવા. હિં॰ ગોમા, ગુમા, ગુંદ
પત્તા. ક॰ તા॰ તુ॰ તુંબે. મલા॰ તુંબા. તે॰ ગાસમેટુ. લૅ॰ લ્યુકાસ સિફેલે હોટસ.

પાખકુંભા કુંભાના ઝાડ જેવુંજ હોય છે અને એનાં પાંદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. ઝાડને
ફક્ત ફૂલજ આવે છે. ફળ આવતાં નથી. (૧) અકરુમાંક ઉપર:—પાખકુંભાની રાખ પાણીમાં નાંખી
ગાળવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવું, અને ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી.

૩૬૩. પાંદડી:—સં॰ મંજ્વાહિક, વનમલ્લિકા. મ॰ હિં॰ સુગંધ પાન્નડી. ક॰ સુગંધ ક્યોડે

પાંદડીના ઝાડ એક હાથ ઉંચાં હોય છે એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી, પરંતુ કેળના જેવાં
કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ પાંદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જુનાં થયાં પછી
સાફ લીલાં થાય છે. એનાં પાંદડાંનો અને તોરાનો સારો વાસ આવે છે. પાંદડીનું અત્તર કરે છે. પાં-
દડીનાં પાંદડાં અને તોરા ઘીમાં સુવાસ આવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડીનાં સૂકાયલાં પાંદડાં ઉન,
ઉનની બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમાં મૂકી રાખવાથી તેઓને ઉધઈનો નુકસાન થવાનો ભય રહેતો નથી.
પાંદડી:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધિ છે; અને વાયુ, મસ્તકરોગ, શૂળબાધા, તાપજ્વર, ત્વગ્-
દાહ, તૃષ્ણા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૩૬૪. પિતપાપડો (ન્હાના સમેરવો):—સં॰ પૃશ્નિપર્ણી. મ॰ રાનભાત, ઘેવડા. હિં॰ પિઠવની,
ડાવલા, ઢોલા. ક॰ નરિચઓને. તે॰ કોલાકુલ્લા. મ॰ આકૂ, ચંકરલય. ઓ॰ કૃષ્ણપર્ણી. લૅ॰ યુરેરિયા
લેગોપો ઇડીસ.

એ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણું થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઈ આશરે અડી હાથજ હોય છે. એ
ઝાડને પાંદડાં આવે છે તે ભેગાં હોય છે; એટલે દાંડા પાસે બારીક ચીરું હોય છે, અને તેની આગળ
મોટું પાંદડું થયેલું હોય છે. મોટા પાંદડાંની લંબાઈ પહોળાઈ આશરે સુમાર ત્રણચાર હોય છે. એ ઝાડ ઉપર
અચર તથા થોડી નાની નાની શીંગો આવે છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળ ઔષધમાં આવે છે. પિતપાપડો
તીખો, ઉષ્ણ, ખાટું, કડવું, મધુર, લઘુ તથા ગરમ છે; અને અતિસાર, શ્વાસ, વાતરોગ, તાવ,
ઉન્માદ, વ્રણ, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, રક્તાતિસાર તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—
(૧) ઝવેરીઓના રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને જ્વર ઉપર:—પિતપાપડાનું મૂળ
અને અરડુસીનો રસ પાવો. (૨) વછનાગના વિષ ઉપર:—પિતવનો રસ ૪ તોલા સાકર નાંખી
પાવો. (૩) પથરી ઉપર:—પિતવના મૂળીયાંનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૬૫. પિત્તપાપડો: સં૦ પર્પટ. મ૦ પિત્તપાપડા. દે૦ ખડશેપુ. બં૦ હિં૦ પિત્ત-દવણુ-ક્ષેત-પાપડા. ક૦ પર્પટિક. તૈ૦ પાર્પાટકમુ. ફા૦ શાહતરા, ગરમતર. અ૦ શાહતરજ, બકલતલમલક. ઇં૦ જઢપાંપુડા. લા. ગ્લોસાકાર્ડિયા બોસ વેલિયા.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી ઘાસ પિત્તપાપડો એ ઘાસ જેવો હોય છે, અને તે ઉપર કણસલાં પણ હોય છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચો વધે છે, એનાં પાંત્રાં બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો:**—શીતલ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરૂચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત-જ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. **(૨) પિત્ત ઉપર:** પિત્તપાપડાનાં પાંત્રાંનો રસ અને ગાયનું ચોખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાંખી પાવું, અથવા પિત્ત-પાપડો અને સુંઠનો કાઢો પાવો. **(૩) માથું ચઢતું હોય તે ઉપર:** પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાંત્રાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાંશવડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે. **(૪) શોષરોગ ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૫) મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૬) મૂતરખડા ઉપર:**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમાં ખાવો. તાજો હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ છાશમાં પાવો. **(૭) સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો.

૩૬૬. પીંપર: સં૦ તૈ૦ પિપ્પલી. મ૦ લેંડી પીંપળી. હિં૦ પીંપર-લ. બં૦ પિપુલ. ક૦ ગો૦ હીપ્પલી. તા૦ મલા૦ તિપ્પીલી. તુ૦ ઇપ્પલી. ફા૦ પિલપિલદરાજ. અ૦ દારફીલફીલ. ઇં૦ લોંગ પેપ્પર. લા૦ પાયપર લૉંગમ.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે, પીંપરનાં પાંત્રાં નાંદરૂખીનાં પાંત્રાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની છાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠંડી છે. છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને [1]પીંપળા જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની છાલ લેવામાં આવે છે. **પીંપર:** તીખી, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે, અને વ્રણ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લાડી પીંપર ગુણોમાં અધિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર:**—પીંપરનો યૂષ (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ઘી નાંખી પાવો. **(૨) ખોડા ઉપર:**—પીંપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૬૭. પીંપળો: સં૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીંપળ. હિં૦ પીંપળવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારા. તૈ૦ રાવીચેટ્ટ. ફા૦ દરખતલરજા. તા૦ અરાકમર. તુ૦ અત્તાસામારા. મલા૦ અરાયલ. ઇં૦ પોપલરલિવ્હફિગટ્રી. લા૦ ફાઇકસરિલિજીયોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં થતું નથી. આ ઝાડ, ગામમાં, રાનમાં તથા અરણ્યમાં સર્વ સ્થળે થાય છે, અને તે અતિશય ઉંચું વધી ઘણું ફાલે છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે, એની છાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસો સહેજ બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીંપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયલું છે. ઘણાક પરોપકારી ગૃહસ્થો પીંપળાના ઝાડની આસપાસ ઓટલો કે પાળ બાંધે છે. પીંપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ, એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીંપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીંપળાની લાખ બને છે, તે રંગમાં તથા બીજા ઘણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ ઝાડ પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઇ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણ છે,

૧ આ લીંડીપીંપર કરતાં જેને મોટી પીંપર આવે છ તેને "પીંપળા" કહે છે.

અને તે આખા પુષ્પને પુષ્પજો જાણવા જેવા. પીંપળો:—મધુર, કષાય, શીત, દુર્જર, ગુરુ, રુક્ષ, વર્ણકર, યોનિ શુદ્ધિકારક તથા ભારે છે; અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં પાકાં ફળ:—કપ તથા શીતળ છે, અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષદોષ, દાહ, ઉલટી, શોષ, તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. છાલ:—તૂરી, ઠંડી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણ્ય, તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, શોથ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉબકી (ઉલટી), અરુચિ, મુખ ઉત્પાત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:—પીંપળાની સૂકાએલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર ભભરાવવી, એટલે ચાંદી રૂઝી જઈ મટી જાય છે. (૨) બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:—પીંપળાનાં પાકાં ફળ ખાવા આપવાં. (૩) ઉબકી (ઉલટી) અને હેડકી ઉપર:—પીંપળાની સૂકી છાલની રાખ પાણીમાં ભિંજવી ઠરવા દઈ તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉબકી અને હેડકી તત્કાળ નાશ થાય છે. (૪) ઉરૂમાં સંધાય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:—પીંપળાની કોમળ કૂંપળો અને કૂંપો લેઇ તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. (૫) ખસ ઉપર:—પીંપળાની છાલની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કિંવા છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી. (૬) નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ (ઓરી) થાય છે તે ઉપર:—પીંપળાનું છોડિયું અને ઈંટ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. (૭) નાના બાળકનું મોઢું આવી મોઢાંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:—પીંપળાનાં તાજાં પાંદડાં અને છાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં અનુકૂળ થોડું થોડું ચટાડવું. (૮) અફીણ ઉપર:—પીંપળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો, એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. (૯) શ્વાસ અને ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:—પીંપળાની છાલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૧૦) દાહજ્વર ઉપર:—પીંપળાની છાલ અને મૂળ વાટી અંગે લેપ કરવો (૧૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—પીંપળાના સૂકા છોડિયાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ઉપર ચોપડવું (૧૨) કુરકુટ બળ લાવવા માટે:—પીંપળાનું દૂધ અને મેઘાનિરાજ એકત્ર કરી પછી મારવી એટલે તરત ગુણ આવે છે. (૧૩) અળતો કરવાની રીત:—એક શેર પાણી, ૭ પૈસાભાર પીંપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણખારના કકડા કપડામાં બાંધી ભેંસના છાણમાં પીળાવવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે અંગો પીળા શુભ થાય છે) અને લોદર ૭ માસા. આ સર્વે એક વાસણમાં નાખી ૬ પહોર સુધી રાખવાં. એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અળતો તૈયાર થાય છે. કિંવા ચુલા ઉપર ચઢાવવો એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થએલા અળતામાં રૂની બારીક પૂણીઓ કરી સૂકવી રાખવી. જરૂર વખતે પૂણીઓનું ખાસ્તેરુ ૧ પાણીમાં પલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી બને છે તેને રાતી શાહી કહે છે. અળતાથી મહાજન ચોપડી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી શાહી) કરે છે. (૧૪) સ્તનરોગ ઉપર:—પીંપળાની છાલ બાળી પાણીમાં નાખવી, અને તેમાં લોખંડનો કોશ વારંવાર તપાવી બુઝાવવો. તે પાણી બાળા સવાર સાંજ પીવા આપવું, અને કવાબાની મૂળીઓ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૫) ઉબકી (ઉલટી) ઉપર:—પીંપળાની છાલ બાળી પાણીમાં બુઝાવી ઝાકળમાં રાખી ઠરી ઉપર પાવો કરવો. (૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર:—પીંપળાની કુમળી કૂંપો, ધાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ મોંમાં રાખી ધીમે ચાવી તેનો રસ ગળવો. (૧૭) આર્તવ આણવા માટે:—પીંપળાની અને આંબાની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૧૮) ક્ષય ઉપર:—પીંપળાની છાલનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ સમભાગે લેઇ તેમાં ચાટવું (૧૯) ખરજ ઉપર:—પીંપળાનું દૂધ અને મેઘાનિરાજને એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨૦) બાળકોને શરીરે ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:—પીંપળાની છાલ અને ઈંટ પાણીમાં એકઠાં ઘસી લેપ કરવો. (૨૧) નીલમેહ ઉપર:—પીંપળાની છાલનો કાઢો પાવો. (૨૨) સ્ત્રીઓને કંઈ જખમ થઈ લોહી પડે છે તે ઉપર:—પીંપળાની છાલ રોગમાં નાખી ભભરાવવી. (૨૩) હેડકી (મોઢું આવવા કિંવા બીજા કંઈ નહિ તે) વાયુ ઉપર:—પીંપળાની અંતરછાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં સિદ્ધિપત્રનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. (૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીંપળાનાં ફળનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ, કમળગટ્ટા ૧ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી ચાટવું, એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા

હૃદયમાં સંચય થયેલા લોહીનો નાશ થાય છે. (૨૫) **પ્રદર ઉપર:** પીંપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાંખી પાવી. (૨૬) **દમ અને ઉધરસ ઉપર:** પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૩૬૮. **પીલુ:**—સં૦ કાકમાચિકા. મ૦ કાંગોણી. હિં૦ મકોય કવૈયા. બં૦ ગુડકા માઇ, મદન મધુની. ગ્રા૦ ચિર પોટન. ક૦ ણુાકે. તા૦ કારે. તે૦ બલસુ. તુ૦ કાંકે ડેલ. મલા૦ કાંડનગરી. ફા૦ રોબાતરીખ. અ૦ અનવુસ્ સાલ્વ્ ઈં૦ નાઇટ્ સેડ. લા૦ સોલેન નાઇગ્રમ.

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. પીલુનાં ઝાડ ઝાળવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં તથા ગુજરાતમાં ઘણાં થાય છે. પીલુનાં પાંત્રાં બાવડીના પાંત્રાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલાં ફળનો રંગ લાલ હોય છે, એ ફળ અકેક ખાવાથી ગળું સૂજી જઇ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એકદમ ઘણાં ફળ ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમાં "સાંરી" અને "કિંકણ" પણ કહે છે. એના ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને "કિંકણેલ" કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે શોભા માટે વાવે છે. એની છાયા ઘણીજ ઘટ છે. **લઘુ પીલુ:** મધુર, તીખું, તુરૂ, ખાટું, રૂચિકર, સારક, કડવું, તીક્ષ્ણ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્ત-કારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. **મોટું પીલુ:** મધુર, વૃષ્ય, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ**—લઘુ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:** (૧) **મૂળવ્યાધ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી ઉપર:** પીલુનાં તાજાં પાંત્રાં ભક્ષણ કરવાં. (૨) **વાયુહારક પાટો:** પીલુનાં પાંત્રાં અને નગોડનાં પાંત્રાં કિંવા એકલાં પીલુનાં પાંત્રાં કચરી લોઢી ગરમ કરી પોટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો, પછી તે પોટલીમાંના પાંત્રાંનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનું વેષ્ટણ દઇ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કંમર, પીઠ, હાથ ઇત્યાદિ ને વાયુ વિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણ આવશે. (૩) **કૂતરાના વિષ ઉપર:** પીલુનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અગર મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૪) **મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીલુનાં પાંત્રાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧॥ તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૫) **સંધિવાત ઉપર:**—પીલુનાં પાંત્રાંનો રસ અને કડવી ઘોસાળીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો, અથવા કિંકણેલ ચોળવું. (૬) **કંડૂ (ખરજ) ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર:** કિંકણેલ તેલ ચોળવું.

૩૬૯. **પિસ્તાં:**—(સં૦ નિકોચક.) **પિસ્તાંનું** ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ **પાર્શીયા, બુખારા અને અફગાનીસ્તાન,** એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી અને ઘટ્ટ છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે, અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે. તેને પીસ્તાં કહે છે. એનું છાલ સૂદ્ધાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પકવાન્નમાં તથા મીઠાઇમાં નાંખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે. **પિસ્તાં** ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવાં તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષનાં નાશક છે. **ઉપયોગ**—(૧) **પૌષ્ટિક ક્ષીર:**—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમાં નાંખી આટલી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી સેવન કરવું.

૩૭૦. **પિસા:**—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:**—પિસ્તાંનાં પાંત્રાંની ભૂકી કરવી, અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાંખી આપવી, એટલે ઉપયુક્ત વિકાર દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંત્રાં હોય તો તેમને તેમજ ચાવી ખાવાં. (૨) **પાંડરોગ ઉપર:**—પિસ્તાંનાં પાંત્રાંની ભૂકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૭૧. પીળો ધંતૂરો (અબરો)—સં૦ પીતધત્તૂર. મ૦ પિવળાધોત્રા. હિં૦ પીલાધતૂરા. ૦ પીતધુત્તુરા. ક૦ હળદીમદ્દુગુણિ.

એને "પીળો ધંતૂરો" "વિલાયતી ધંતૂરો" વગેરે કહે છે. એ સુમારે હાથ બે હાથ ઉ વધે છે. એના સર્વાંગે બારીક કાંટા હોય છે. એને જે બિયાં આવે છે તે બાંકડાના દાણા જેવાં મળ‍ા છે. એ બિયાં કાગળ નાંખી ઉડાડવાથી તડ તડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણું થાય ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં મૂળીઆંને સિલોનના મૂળીઆં "ચોક" કહે છે. એના ગુણ સિલોના પ્રમાણે છે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ અને સામાન્ય વિષ ઉપર:—પીળા ધંતૂરાના મૂળીઆંની છાલ પાનમાં ખાવા આપવી. (૨) ટાઢીયા તા ઉપર:—પીળા ધંતૂરાના મૂળીઆંની છાલ પાનમાં આપવી. (૩) ગરમીનાં ચાઠાં અને મસા ઉપર:—પીળા ધંતૂરાની કુંપો ચુંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. અગર મૂળીઆં ઘસી ચોપડવું. (૪) આંખમાં ફુલાં પડે છે તથા ચાર આવે છે તે ઉપર:—પીળા ધંતૂરાનું ચીક (દૂધ જેવો ચીકો પડશે) આંખોમાં આંજવો. (૫) આંખો આવી હોય તે ઉપર:—પીળા ધંતૂરાનાં ફૂલનો અને રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. (૬) રેચ થવા માટે:—પીળા ધંતૂરાના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) પ્રમેહ ઉપર:—પીળા ધંતૂરાનાં પાનનો રસ બે તોલા સુધી મહી તેમાં ઘી નાંખી દરરોજ એક વખત પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. (૮) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીળા ધંતૂરાનાં પાનનો રસ ગાયના દૂધમાં ૬ મહિના સુધી લેવાથી વ્યાધિ નાશ પામે છે. (૯) ખસ ઉપર:—પીળો ધંતૂરો બાળી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૨. પુંઅળવેલ:—સં૦ વત્સાદની, વસ્તાંડી. મ૦ હિં૦ ગોહડી, પુંઅળી. ક૦ ...

મહારાષ્ટ્રમાં એને "પુંઅળી," "ગોહડી" પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં કુમળાંસીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. પુંઅળવેલ:—ગ્રાહી, સ્તંભન, ... વર્ધક, મનોહરચિત્તકર, લઘુ, તૂરી, શીતલ, મધુર, રસમાં અને પાકમાં તીખી તથા વાતલ છે; ... ઉપરસ તથા મુત્રની નાશક અને રુચિકર છે, તથા કૃમિ, કફ, પિત્ત, ક્ષોભ, અને વિષનો નાશ છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડું ફૂટવા માટે:—પુંઅળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે ગુમડું ફૂટી જાય છે. (૨) બાગપુચ્છી (પાકા જેવું ગુમડું જેમાં બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને બ પણ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર:—પુંઅળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે આરામ થાય છે, ... ગુમડું ફૂટે છે અગર બેસી જાય છે.

૩૭૩. પુષ્કરમૂળ:—સં૦ ક૦ પુષ્કરમૂલ. હિં૦ પોહકરમૂલ. મલા૦ પુષ્કરમૂલ. લા૦ ...

પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કાષ્ઠનો ભેદ છે. એને ... રમૂળ" પણ કહે છે. પુષ્કરમૂળ:—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે; અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરુચિ, ઉપરસ, હેડકી તથા પેટનો અને વિશેષે કરી પાર્શ્વશૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ક્ષયરોગ, શ્વાસ, ખાંસી, અને હેડકી ઉપર:—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૨) સ્વરભંગ ઉપર:—પુષ્કરમૂળ મોંમાં રાખી રસ ગળી જવો.

૩૭૪. પેપડી:—સં૦ અતિમથા. મ૦ મુડિમ, ચારોળી, મહવી. કો૦ મુરે, ચારે, ગ૦ ... હિં૦ કંગઅ. ત૦ પીનરેરેલ. ક૦ મુરમુરરે. કાક મે ... ઉ૦ ... લા૦ ...

આ ઝાડને "મુંડિકાનું ઝાડ" "મુંગા" "મુરાવળ" "મકની ચારોળી" એ વગેરે બીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઝાડ ઘણું ચાર હાથ પર્યંત ઉંચું વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણુંક પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં ... ઘાટદાર ... અને ... સમ ... આ ઝાડ ઉપર પાંદડાંનાં ... આવે છે, એ નાની સોપારી જેવાં હોય છે. એનો આકાર ...

હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીઓ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બિયાં બળદાણાનાં બિયાં પ્રમાણે લીલાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાંનો પણ બળબીજ પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકાના ઝાડની જાતનું "ફૂટાકડી" કરીને વેંતભર ઉંચાઈનું કોકણ પ્રાંતમાં નદી કીનારે થનારૂં એક ઝાડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમાં નાંખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક જંગલી ઝાડ છે તે આથી જૂદું પડે છે. પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:—પેટારીનાં મૂળીઆં ચાવી ખાવાં કિંવા પાંત્રાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે: પેટારીનાં મૂળીઆં કુંવારી છોકરીએ કાંતેલા સુતરના સમાન દોરડા લેઇ તેમાં ગાંઠી કંમરે બાંધવાં. (૩) મુત્રદાહ બંધ કરવા માટે:—પેટારીનાં મૂળીઆંનો ફાંટ કરી આપવો એટલે તે મૂળીઆં ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવું. (૪) પ્રદર ઉપર:—પેટારીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી સાકર નાંખી પાવાં; અથવા પેટારીનાં પાંત્રાંનો રસ નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૫) શૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર ઉપર: પેટારીનાં મૂળીઆં અને ગુંદનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૩૭૫ પેંડકુળી: પેંડકુળીના વેલા હોય છે. આ વેલો મોટો અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળદના ઝાડ જેવાં થાય છે. છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે, પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે. અને તેની લાખ થાય છે. ઉપયોગ: (૧) ઉંદરી ઉપર:—પેંડકુળીનાં પાંત્રાંનો રસ પાવો અને તેજ પાંત્રાં વાટી ઉપર ચોપડવાં. (૨) કોલેરા ઉપર:—પેંડકુળીના વેલાનો રસ અથવા છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી.

૩૭૬. પેંઢર: સં० મહાપીડીતરૂ. મ० પેંદે, પેંઢૂર. હિં० પેડીરાજ્ઞક્ષ. ક० ઓંઘ્યમાડુવરતું. લા० રેંડીયા, સિલિનીનોસા.

પેંઢારનાં ઝાડ કોકણમાં થાય છે. તેને જેઠ અને અષાઢ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂખ જેવડાં હોય છે. અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક કરે છે. પેંઢર: તુરૂં, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રૂચિકર, મધુર તથા રૂક્ષ છે; અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.

૩૭૭. પોકળો:—(સં० બિંદુપત્રક.) પોકળાની ભાજીનું ડીંડું રાતું અને માઠ જેવુંજ હોય છે, પરંતુ પાંત્રાં કંઇક તાંદળજાના પાંત્રાં જેવાં હોય છે. આ ભાજીમાં કિંચિત્ ખટાશ હોય છે. પોકળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિયાં આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:- પોકળાનાં પાંત્રાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ઓયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૭૮. પોપૈયો: સં० વાતકુંભફલ, મધુકર્કટી. મ० પપઇ. વ० એરંડપપઇ. હિં० અંડકાકડી. બં० જાતાવિલેણુ. તૈં० બોપ્પઈ. તા० પપ્પાય. તુ० બપ્પાંગાઇ. મલા० પપ્પાય. ક० પોપ્પલસુ. ઈં० પપાવ. લા० કારિકા પાર્પૈયા.

આ ઝાડ ઘણાખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ બે ત્રણ માંથોડું ઉંચું વધે છે. તેને આડા અવળા ફાંટા ઘણા ફૂટતા નથી. એના ફળને "પોપૈયો" કહે છે. એ ફળ નાળીએરની પેઠે પાંત્રાંની નીચે થાય છે. લીલાં ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. લીલા ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે, પરંતુ તે ઘણાં ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ઘણાંજ વાતુળ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ઘણુંજ પોચું હોય છે. તેના પાંત્રાંના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. પોપૈયો: ગ્રાહક છે; અને કફ તથા વાયુને કોપવનાર છે. પાકેલો પોપૈયો:—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે. ઉપયોગ: (૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર:—પોપૈયાના કાચા ફળને ચાકુથી ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. (૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—પોપૈયાનાં કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિને ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. (૩) પ્લીહા (પેટમાં ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર:—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું, અને પેટમાં પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે

દિવસમાં ત્રણ વાર લેવું (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનું દૂધ એક અધઅધાર સાકર સાથે ખવું બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું (૫) જળવાત ઉપર:—લીલા પોપૈયાનો ફુી તપેલામાં નાંખી તેને બાફી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૩૭૯. ફણસ:—સ૦ પનસ. મ૦ ફણસ. હિ૦ કટહર. બ૦ કાંઠાલ. ક૦ હલસીનહણ. તે પનસઅવો. તા૦ પલાસુ, મિરા. તુ૦ પેસા, મલા૦ પિલાવુ લા૦ આર્ટોકાર્પસ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા—ઇંડીયન જૅકટ્રી.

ફણસનું ઝાડ મોટું થાય છે એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ ૭ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંદડાં લીલાં અને ચકચકતાં હોય છે. પણું કરી ફણસ ગુજરાત પ્રદેશમાં નહુજ થાય છે. ફણસ ઉપર જ્યારે ફળ હોય છે તે મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફણસો થાય છે આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ આવે છે. ફણસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે રસાળ ફણસનું ફળ પોચું હોય છે. ફણસ ખાવા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફણસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાડીસેરી, મંગ્લોર અને ગોમાંતક, એ ઠેકાણે ફણસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણસને ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ બીજું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે કાચા ફણસ ઘણા પરથી તેને વધાર કીધ ખાવું નહિ તો તે મોટા ભયાનકથી ફરી છે તેને સાચવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે દક્ષિણ કોંકણમાં ઘણી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્યંત પણું કરી ડોંગરોની પેઠે ફણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણસને ગર્ભ સાચવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં છોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે તેને ફણસ પોળી કહે છે. ગર્ભની ખાર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને રંગમાં સાગના જેવુંજ છે, તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, મેજ પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણસની જાતમાં પૂર્ણ એક જાત (જામ) ફણસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું પણ ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણસ કરતાં ટકાઉ, પણ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને ઘાણા (નાવડી) કરે છે ફણસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપર પાન ન ખાવું, ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે લીલું તથા કાચું ફણસ:—મળાવષ્ટંભક, મધુર, ભારે, દોષઘ્ન ઠંડું, ગુરુ અને વાતલ છે કુમળું ફણસ:—મધુર, જડ, ભારે, તથા મેદવર્ધક છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. પાકેલું ફણસ:—એક વખતે શીતળ, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર માંસવર્ધક, ભારે, મધુર, પૌષ્ટિક, જઠરાગ્નિમંદક, શ્રમ તથા દાહને હરે છે; અને રક્તપિત્ત ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ફણસની ગોટલી.—મધુર, રુચ્ય, જડ, અને વિષ્ટંભક છે. ફણસનાં બિયાં:—કાવ્ય, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરુ છે એનું પાણી:—શ્રમ તથા દાહ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) મોટા ફોલ્લા હોય તે ઉપર:—ફણસના ઉપર જે ગુંદ થાય છે તેને ' ફણસ ગુંદર " કહે છે, તે પછી ચોપડવી. (૨) નળવાત ઉપર:—કાચા ફણસનું અંકુર અને ખેરસાલની છાલ એકત્ર કરી પાણી નાખી તેનો રસ બહાર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. (૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર:—કાચા ફણસની તથા કાચા આંબાની છાલ ઠંડા પાણી નાખી રસ કાઢવો આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી, ને તેમાં ચુનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાખી જરાક પાઇ દેવો. (૪) કંઠરોગ ઉપર:—ફણસની નરમ કાળના ફેફસાને ગાજે આફ્ટર ઘણોએ હોય છે તે બારીક વાટી રસ કાઢી તે પીવો. કાચો ખાઇ રહેવું, અથવા વાટેલી ગોળીઓની માળા કરી ગળામાં રાખવી. (૫) રક્તાતિસાર અને અર્શ ઉપર:—આદુ અને ફણસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી તે પાવો. (૬) ફણસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો.—મીઠું ખાવું (૭) ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર:—કિંચિત્ બાફલાના ગોર ખાવો.

૩૮૦. ફાલસા:—સં० પરૂષક. મ० બં० અં० ફાલસા. હિં० ફાલસે. ક० બિટ્ટહા. ફા० પાલસા. ઈં० એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા० ગ્રેવીયા. એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બંગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીંપરનાં ફળ જેવાં અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સરબત કરી પીએ છે. **ફાલસા:**—ખાટાં, તુરાં તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાંતનાશક છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:**—ફાલસાનો મૂળીઆંનો લેપ, હુંટી, બસ્તી અને ભગ, એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. (૨) **દાહ શમન થવા માટે:**—ફાળસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) **પિત્ત વિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમાં થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સં० ફણિજ્જક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંત્રાં પણ રાનતુળસી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળો:**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, હર્ષ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંગળાનાં મૂળીઆં અગર ઘોટવેલીનાં મૂળીઆં ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી માંથે ને કપાળે ઘસવાં, પેટમાં શૂળ આવે તો તેજ મૂળીઆં ઘસી પાવાં, ઉલટી થવા જેવું જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજો આવે તો ધંતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં મેથીનો લોટ નાંખી સોજા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળીઆં ગૌમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) **ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:**—ફાંગળાનાં લીલાં પાંત્રાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાંની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ઇંદ્રિયે ચોપડવો, અને એક ટીપું મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. (૪) **જંતુ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) **ઢોરના જખમ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. (૬) **વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—ફાંગળાના પાંત્રાંના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંજી:—સં० જીર્ણપર્ણી. મ० ફાંજ, ફાંજી, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં० ફાંજી, કાલાવિધારા. ક० કિરિયસુરે. લા० રિવ્હિયા ઓનાટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળુનાં પાંત્રાં જેવાંજ પરંતુ ઘણાંજ નાનાં હોય છે. પાંત્રાંનું શાક અળવીનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારૂં થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને "ફાંદ" પણ કહે છે. **ફાંજી:**—શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉંદરસ, આમદોષ, તથા ક્લેશનું શમન કરે છે. (૧) **ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંજીનાં વેલાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે; દિવસમાં બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગીમૂળ:—એને "ફિરંગી" પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે, એના કાંદા સુરના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને બારિક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનુ દૂધ એક, ચમચાભાર સાકર સાથે પ બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળોનાત ઉપર:—લીલા પોપૈયાનો ક તપેલામાં નાંખી તેને બાફી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૩૭૯. ફણસ:—સં० પનસ્. મ० फणस. હિં० કટહર. બં० કાઠાંલ. ક० હલસીનમારા. પનસકાયાં. તા० પલાચુ, ચિરા. તુ० પેલા, મલા० પિલાવુ. લા० આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા.—ઈંડીયન જૅકટ્રી.

ફણસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંત્રાં લીલાં લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફણસો થાય છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણસનું ફળ પોચું હોય છે. ફણસ ઘણા ઉ યોગમાં આવે છે. લીના ફણસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાલીચેરી, મંગલોર અને ગોમંતક, એ ઠેકાણે ફણસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. ફળીયા શેકયા પહેલાં તેને લગાર છી પાડવું. નહિ તો તે મોટા અવાજથી ઉડે છે. તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામા તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોકણમા કણબી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્યંત ઘણું કરી ફ્રી ઓની પેઠે ફણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણસનો ગ સૂકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને ફણસ પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ છે, તેથી ઇમારતના કામમ આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણસની જાત તુંજ એક પાત (પાત્ર) ફણસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાન ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનુ લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણસ-કરતાં ટકાઉ, પર તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપ પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે **લીલું તથા જીર્ણું ફણસ:**—મલાવષ્ટંભક, મધુર બલકર, દોષલ, તુરૂ, ગુરૂ અને વાતળ છે **કુમળું ફણસ:**—મધુર, જડ, કફકર, તથા મેદવર્ધક છે; અ દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણસ:**—પાક વખતે શીતળ, દાહક સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જ છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફણસની ગોટલી:**—મધુર, વૃષ્ય, જડ, અ વિષ્ટંભક છે. ફણસના **બિયાં:**—કડવા, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે. એનું **પાણી:**—વૃષ્ય તથા મધુર અ ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં ફાટયું હોય તે ઉપર:**—ફણસના ઉપર જે અગંભ થાય છે તેને "ફણસ અગબી" કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. **(૨) નળેગુદ ઉપર:**—પાકા ફણસન અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાચ્ચા ફણસની તથા કાચ્ચા આંબાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લ તેમાં ચૂનાનુ પાણી બે માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઇ દેવો. **(૪) કંઠરોગ ઉપર:**—ફણસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે તે બારીક વાટી રસ કાઢી તે થોડો થોડે પાડતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મ્હોમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને મૂર્છા ઉપર:**—આદુ અને ફણસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાંખી તે પાવો. **(૬) ફણસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોપરૂં ખાવું. **(૭) ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે તે ઉપર:**—કિંચિત્ ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

૩૮૦. ફાલસા:—સં૦ પરૂપક. મ૦ બં૦ અ૦ ફાલસા. હિં૦ ફાલસે. ક૦ બેટ્ટ્સ. દા૦ પાલસા. ઈં૦ એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા૦ ગ્રેવીયા. એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીંપરનાં ફળ જેવાં અને તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. બી બિયાં સુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સરબત કરી પીએ છે. **ફાલસા:**—ખાટાં, તુરાં તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાતનાશક છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધનાશકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:**—ફાલસાના મૂળીઆંનો લેપ, ડુંટી, બસ્તી અને ભગ, એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. (૨) **દાહ શમન થવા માટે:**—ફાળસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. (૩) **પિત્ત વિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમાં થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સં૦ ફણિજ્જક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંત્રાં પણ રાનતુળસી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળો:**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ટ, હર્ષ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંગળાનાં મૂળીઆં અગર ઘેટવેલીનાં મૂળીઆં ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કંઇ જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી ગાંધે ને કપાળે ઘસવાં, પેટમાં ચૂંક આવે તો તેજ મૂળીઆં ઘસી પાવાં, ઉલટી થવા જેવું જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજા આવે તો ધંતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં મેથીનો લોટ નાંખી સોજા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળીઆં ગૌમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. (૨) **ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:**—ફાંગળાનાં લીલાં પાંત્રાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાંની ચેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. (૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ઇંદ્રિયે ચોપડવો, અને એક ટીપું મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. (૪) **જંતુ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પાવો. (૫) **ઢોરના જખમ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. (૬) **વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—ફાંગળાના પાંત્રાંના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંજી:—સં૦ છર્ણુપર્ણી. મ૦ ફાંજ, ફાંજી, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં૦ ફાંજી, કાલાવિધારા. ક૦ કિરિયમુષ્ટ. લા૦ રિવ્હિયા ઓનાટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળુનાં પાંત્રાં જેવાંજ પરંતુ ઘણાંજ નાનાં હોય છે. પાંત્રાંનું શાક અળવીનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારૂં થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને "ફાંદ" પણ કહે છે. **ફાંજી:**—શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ, તથા કલેશનું શમન કરે છે. (૧) **કુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંજીનાં વેલાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે; દિવસમાં બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગીમૂળ:—એને "ફિરંગી" પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે, એના કાંદા સુરૂના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને યાંત્રિક શિંગો આવે છે: ફિરંગીની

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપરઃ—પોપૈયાનુ દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પા બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપરઃ—લીલા પોપૈયાનો છું તપેલામાં નાંખી તેને બારી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૭૭૯. ફણુસઃ—સં૦ પનસ. મ૦ ફણુસ. હિં૦ કટહર. બં૦ કાઠાંલ. ક૦ હલસીનમારા. તૈ પનસકાયાૅ. તા૦ પલાચુ, ખિરા. તુ૦ પેલા, મલા૦ પિલાવુ. લા૦ આર્ટોકાર્પસ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા.—ઇંડીયન જૅકટ્રી.

ફણુસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંત્રાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણુસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણુસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફણુસો થાય છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણુસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણુસનું ફળ પોચું હોય છે. ફણુસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફણુસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાલીચેરી, મંગલોર અને ગોમતક, એ ઠેકાણે ફણુસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણુસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. ઠળીયા શેકયા પહેલાં તેને લગાર છીદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ઉડે છે. તેને સુકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોકણમાં કણબી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્યંત ઘણું કરી ફક્ત એની પેઠે ફણુસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણુસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણુસનો ગર્ભ સુકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણુસ ઉપરતાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને ફણુસ પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ છે, તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પલંગ ઈત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણુસની જાતનુંજ એક પાત (પાત્ર) ફણુસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણુસ કરતાં ટકાઉ, પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણુસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપર પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે. **લીલું તથા જુનું ફણુસઃ**—મલાવષ્ટંભક, મધુર, બલકર, દોષલ, તુરૂ, ગુરૂ અને વાતળ છે. **કુમળું ફણુસઃ**—મધુર, જડ, કફકર, તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણુસઃ**—પાક વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફણુસની ગોટલીઃ**—મધુર, વૃષ્ય, જડ, અને વિષ્ટંભક છે. ફણુસના **બિયાંઃ**—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે. એનું **પાણીઃ**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **મ્હોં ફાટયું હોય તે ઉપરઃ**—ફણુસના ઉપર જે અગળી થાય છે તેને "ફણુસ અગળી" કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. (૨) **નળેગુદ ઉપરઃ**—પાકા ફણુસનાં અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપરઃ**—કાપ્યા ફણુસની તથા કાપ્યા આંબાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઇ તેમાં ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાંખી જલદી પાઇ દેવો. (૪) **કંઠરોગ ઉપરઃ**—ફણુસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી તે થોડો થોડો પાડતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને મૂર્છા ઉપરઃ**—આદુ અને ફણુસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી તે પાવો. **(૬) ફણુસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તોઃ**—કોપરૂં ખાવું. **(૭) ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે, તે ઉપરઃ**—કિંચિત ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

૩૮૦. ફાલસા:—સં૦ પરૂષક. મ૦ ખં૦ અ૦ ફાલસા. હિં૦ ફાલસે. ક૦ બેટ્ટા. ફા૦ પાલસા. ઈં૦ એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા૦ ગ્રેવીયા. એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બંગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીંપરનાં ફળ જેવાં—અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સરબત કરી પીએ છે. **ફાલસા:**—ખાટાં, તુરાં તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં તથા વાંતનાશક છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજવરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:**—ફાલસાનો મૂળીઆંનો લેપ, ડુંટી, બસ્તી અને ભગ, એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નિકળી જાય છે. **(૨) દાહ શમન થવા માટે:**—ફાળસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. **(૩) પિત્ત વિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—ફાલસાંનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમાં થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું.

૩૮૧. ફાંગળો:—(સં૦ ફણિજ્જક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંત્રાં પણ રાનતુળસી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંત્રાંમાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળો:**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, હર્શ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંગળાનાં મૂળીઆં અગર ઘેટવેલીનાં મૂળીઆં ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા. માથું ચઢે તો કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી માંથે ને કપાળે ઘસવાં, પેટમાં ચૂંક આવે તો તેજ મૂળીઆં ઘસી પાવાં, ઉલટી થવા જેવું જણાય તો, ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજા આવે તો ધંતૂરાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં મેથીનો લોટ નાંખી સોજા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા પક્ષીનાં મૂળીઆં ગૌમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **(૨) ક્ષતમાંના કૃમી મરવા માટે:**—ફાંગળાનાં લીલાં પાંત્રાં હાથ પર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંત્રાંની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ઇંદ્રિયે ચોપડવો, અને એક ટીપું મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. **(૪) જંતુ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) ઢોરના જખમ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંત્રાંનો રસ ચોપડવો. **(૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—ફાંગળાના પાંત્રાના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૨. ફાંજી:—સં૦ જીર્ણપંજી. મ૦ ફાંજ, ફાંજી, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં. ફાંજી, કાલાવિધારા. ક૦ કિરિયસુબ્ટે. લા૦ રિવિહ્યા ઓનાટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંત્રાં અળુનાં પાંત્રાં જેવાંજ પરંતુ ઘણાંજ નાનાં હોય છે. પાંત્રાંનું શાક અળવીનાં પાંત્રાં પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારૂં થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે, એને "ફાંદ" પણ કહે છે. **ફાંજી:**—શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, આમદોષ, તથા ક્લેશનું શમન કરે છે. **(૧) ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંજીનાં વેલાંનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દીવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે; દિવસમાં બે વાર પાવાં.

૩૮૩. ફિરંગીમૂળ:—એને "ફિરંગી" પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે, એના કાંદા સુરના ઝાડ જેવા દેખાય છે. એને બારિક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની

દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. (૪) કૃમિ ઉપર:—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પા બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં આપવું. (૫) જળવાત ઉપર:—લીલા પોપૈયાનો છું તપેલામાં નાંખી તેને બાફી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૩૭૯. ફણસ:—સં० પનસ. મ० ફણસ. હિં० કટહર. બં० કાંઠાંલ. ક० હલસીનમારા. પનસકાથા. તા० પલાચુ, ચિરા. દ્રા० પેલા, મલા० પિલાવુ. લા० આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા.—ઇંડીયન જૅકટ્રી.

ફણસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંત્રાં લીસાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફણસો થાય છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે ફણસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણસનું ફળ પોચું હોય છે. ફણસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફણસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાલીચેરી, મંગલોર અને ગોમતક, એ ઠેકાણે ફણસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણસનો ગર્ભજ ખાય છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. ઠળીયા શેકવા પહેલાં તેને લગાર છીદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ઉડે છે. તેને સુકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોકણમાં કણબી લોક ત્રણ ચાર મહીના પર્યંત ઘણું કરી ફ્રી... ઓની પેઠે ફણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણસનો વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણસનો ગર્ભ સુકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને ફણસ પોળી કહે છે. ગર્ભનો ખાર અને કઢી પણ કરે છે એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ છે, તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચૌરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણસની જાતનુંજ એક પાત (પાત્ર) ફણસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંત્રાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણસ કરતાં ટકાઉ, પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણસનો ગર્ભ ખાઈ ઉપર પાન ન ખાવું; ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે. **લીલું તથા જીર્ણ ફણસ:**—મલાવષ્ટંભક, મધુર, બલકર, દોષલ, તુરૂ, ગુરૂ અને વાતળ છે. **કુમળું ફણસ:**—મધુર, જડ, કફકર, તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણસ:**—પાક વખતે શીતળ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત. ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફણસની ગોટલી:**—મધુર, વૃષ્ય, જડ, અને વિષ્ટંભક છે. ફણસનાં **બિયાં:**—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે. એનું **પાણી:**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં ફાટયું હોય તે ઉપર:**—ફણસના ઉપર જે આગંબ થાય છે તેને "ફણસ અગંબી" કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. **(૨) નળોગુહ ઉપર:**—પાકા ફણસના અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવું. **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાચ્યા ફણસની તથા કાચ્યા આંબાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી નાખી-રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઇ તેમાં ચૂનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાંખી જલદી પાઇ દેવો. **(૪) કંઠરોગ ઉપર:**—ફણસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢી તે થોડો થોડો પાડતાં રહેવું, અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી-કરી મ્હોંમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને મૂર્છા ઉપર:**—આદુ અને ફણસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાંખી તે પાવો. **(૬) ફણસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોપરૂં ખાવું. **(૭) ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે છે તે ઉપર:**—કિંચિત્ ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન રાતાં અને નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. **બદામ:**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરુ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્રલ, વાતનાશક અને ઉષ્ણ વીર્ય છે. એનાં લીલાં **ફળ:**—સારક, ગુરુ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ:**—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્રલ, જડ તથા કફકારક છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ફળમાંનો ગર:**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર:**—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફોતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી, અને બારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લેઇ પીલવો એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે; માંથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઇ જાય છે. **(૨) ભિલામો ઉઠે તે ઉપર:**—બદામ ઘસી ચોપડવી. **(૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર:**—બદામનાં બયાંને ગરમ પાણીમાં નાંખી છોલવાં, પછી તેને બારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાંખવું અને ઉનારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. **(૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર:**—બદામનું તેલ ચોળવું. **(૫) દાંત મજબૂત થવા માટે:**—બદામનાં ફોતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. **(૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર:**—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે:**—ગાયનું તાજું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવારસાંજ ૭ દિવસ આપવું. **(૮) મગજ તર થવા માટે:**—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી, અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૮૮. બ્રહ્મદંડી (ઉટ્કંટો):—સં૦ મ૦ ક૦ બ્રહ્મદંડી, ઉટ્કટારી. હિં૦ ઉટકટારાં. બં૦ છાગલ-વામન-દાડી. ઈં૦ થીસલ. લા૦ ટ્રિકોલેપિસ્ ગ્લેબ્રીના, એકિનોપસ્ એકીનેટસ્.

એનું "અધઃપુષ્પી" એવું પણ નામ છે. એના કંદને ગુંદર આવે છે. બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. **બ્રહ્મદંડી:**—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઐકાહિક વિષમજ્વર ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં, તથા લેપ કરવો એટલે ફાટેલી ગંડમાળાનો નાશ થશે.

૩૮૯. બપોરી:—સં૦ બંધૂક. મ૦ દુપારી. હિં૦ દુપહરીયા, ગજ્જુનયા. ક૦ બંદુવે, મધ્યાન્હ-મલ્લિગે. તૈ૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટિસ્ફિનિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે, માટે એને "બપોરી" કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે, અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઇ ફેરફાર હોતો નથી. **બપોરી:**—મનને પ્રસન્નતા આપનારી, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરુ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

છાલ સુવાસિક છે એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમા ઉત્પન્ન થાય છે ઉપયોગ:—(૧) આમવાત અ વાયુએ સણકા થાય છે તે ઉપર:—ફિરંગીનાં પાત્રાનો રસ કાઢી તેમા ઘી નાખી પાવો

૩૮૪. ફુદિનો:—(સ૦ પુદીન મ૦ પુદીના હિ૦ ફુદીના) ફુદિનાના નાના નાના છોડ હોય એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવુ કહીએ તો ચાલે ફુદિનાના પાત્રાં કાંઇક તુળસીના પાત્રા જેવા પ તે કરતા નાના અને ગોળ હોય છે ફુદિનાની ચટણી કરે છે ફુદિનો એ અજીર્ણનાશક પાચક મ્હોમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે ફુદિનાનો અર્ક કાઢે છે, તે અજીર્ણ ઉપર સાકરસાથે આપે છે ફુદિનાન ઉત્પત્તિ ચીન દેશમા ઘણી થાય છે ફુદિનો:—સ્વાદુ, ગુરૂ, રૂચિકર, હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે, અને મળ મૂત્રનો સ્તંભ કરે છે તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા સંગ્રહણી અતિસાર, જીર્ણજ્વર અ કૃમિનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:—ફુદિનો અ આદુનો કાઢો અથવા રસ પાવો. (૨) મધુર જ્વર ઉપર:—ફુદિનો, રાનતુળસી અથવા કાળીતુળસી નો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી પાવો (૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર—ફુદિનાનો રસ આપવો (૪) પીનસ (સળેકમ જેવો થાય છે તે) રોગ ઉપર:—ફુદિનાનો રસ નાકમા પાડવો. (૫) ચાઠાં ઉપર:—ફુદિનાનો રસ ચોપડવો (૬) અતિસાર, ઉધરસ અને મૂર્ચ્છા ઉપર — ફુદિનાના રસ પાવો. (૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:—ફુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમા ૧ માસો સિંધવ નાખી પાવો (૮) વીછીના વિષ ઉપર:—ફુદિનાનો રસ અગર પાત્રા પાનમા ખાવા (૯) રૂચિદાયક ચટણી:—ફુદિનો, ખારેક, મરી સિંધવ, હિંગ કાળી દ્રાક્ષ, અને જીરૂં, એની ચટણીમા લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચિ મટી મ્હોમા સારી રીતે અમી આવે છે

૩૮૫. બકામલીંબડી:—સ૦ મહાનિંબ મ૦ બકાણુંલીંબ હિ૦ બકાઇન બં૦ ઘોડાનીમ ક૦ મહાબેવુ અરબેવુ તૈ૦ પેદાવેપા તા૦ મલાઇવંબુ ફા૦ અઝાદદરખ્ત. અ૦ બાન શી૦ તુજાનકુતાયં લા૦ મેલિયા એઝેડેરક

આ ઝાડ મોટુ થાય છે એના પાત્રા કડવા લીંબડાનાં પાત્રાં જેવાંજ અને ક્વચિત મોટા હોય છે આ છાયાવૃક્ષ છે એને કડવા લીંબડા જેવાજ ફળ આવે છે બકામલીંબડીનુ લાકડું ઇમારતના કામમા ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી એની છાયા ઘણીજ ઉત્તમ છે એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે ખાનદેશમાં એ ઝાડ ઘણા હોય છે એને ' કડવો લીંબડો " પણ કહે છે બકામલીંબડી:—શીતળ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક તથા રૂક્ષ છે અને દાહ, કફ વ્રણ વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ ઉલટી, પ્રમેહ, વિષૂચિકા, ઉંદરનુ વિષ ગુલ્મ શીત પિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:— બકામલીંબડીના મૂળીઆનો રસ કાઢી પીવા આપવો (૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:—બકામલીંબડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળીઆનો કલ્ક કરી પાવો (૩) પિત્તથી આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:— બકામલીંબડીનાં ફૂળ વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાંધવી (૪) ભેંસની ઝાર ઓર પાડવા માટે:—બકામલીંબડીના પાત્રા વાટી પાવા (૫) પ્રમેહ ઉપર:—બકામલીંબડીનાં ફૂળ ચોખાના ઓસામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવા એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે

૩૮૬. બટાટા:—એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરીકા છે, ત્યાંથી તેનાં બિયા યૂરોપમા ગયાં અને ત્યાથી હિંદુસ્તાનમા આવ્યાં છે નીલગિરી, સુરત, મહાબળેશ્વર, ખાનદેશ, પુણા, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેનો રંગ લાલ હોય છે તે ઘણા પૌષ્ટિક છે બટાટાનુ શાક, ક્ષીર (ખીર), મસાલાદાર ભાત ઇત્યાદિ પદાર્થો થાય છે બટાટા વાતુલ અને પૌષ્ટિક છે આજારી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ

૩૮૭. બદામ:—(સ૦ વાતાંબુફલ મ૦ બદામ હિ૦ અ૦ બાદામ, એશિયા ખંડમા મસ્કત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ, એ ઠેકાણે બદામ ઘણી પાકે છે હિંદુસ્તાનના ભાગોમાં પણ

તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન રાતાં અને નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. **બદામ:**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્રલ, વાતનાશક અને ઉષ્ણ વીર્ય છે. **એનાં લીલાં ફળ:**—સારક, ગુરૂ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ:**—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્રલ, જડ તથા કફકારક છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ફળમાંનો ગર:**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક; વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર:**—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફોતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી, અને બારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લેઇ પીલવો એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે; માંથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઇ જાય છે. **(૨) ભિલામો ઉઠે તે ઉપર:**—બદામ ઘસી ચોપડવી. **(૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઈ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર:**—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાંખી છોલવાં, પછી તેને બારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાંખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. **(૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર:**—બદામનું તેલ ચોળવું. **(૫) દાંત મજબૂત થવા માટે:**—બદામનાં ફોતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. **(૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર:**—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું; અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે:**—ગાયનું તાજું ઘી દોઢ તોલો લઈ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવારસાંજ ૭ દિવસ આપવું. **(૮) મગજ તર થવા માટે:**—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી, અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૮૮. બ્રહ્મદંડી (ઉટકંટો):—સં૦ મ૦ ક૦ બ્રહ્મદંડી, ઉટકટારી. હિં૦ ઉટકટારાં. બં૦ છાગલ-વામન-દાડી. ઈં૦ થીસલ. લા૦ ટ્રિકોલેપિસ્ ગ્લેબ્રીના, એકિનોપસ્ એકીનેટસ્.

એનું "અધઃપુષ્પી" એવું પણ નામ છે. એના કંદને ગુંદર આવે છે. બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. **બ્રહ્મદંડી:**—કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) એકાહિક વિષમજ્વર ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં, તથા લેપ કરવો એટલે ફાટેલી ગંડમાળાનો નાશ થશે.

૩૮૯. બપોરી:—સં૦ બંધૂક. મ૦ દુપારી. હિં૦ દુપહરીયા, ગજ્જુનયા. ક૦ બંદુવે, મધ્યાન્હ-મલ્લિગે. તૈ૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટિસ્ફિનિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમરપૂર ઉંચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે, માટે એને "બપોરી" કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે, અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઇ ફેરફાર હોતો નથી. **બપોરી:**—મનને પ્રસન્નતા આપનારી, ગ્રાહક, કિંચિત ઉષ્ણ, ગુરૂ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૦. બેહેડાં:—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેયડા. બં૦ હિં૦ ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાન્નિ. અક્કનડં. તુ૦ દાંડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તે૦ બહ્લા. ફા૦ બલેલે. અં૦ બહ્લેજ. લા૦ ટરમિનેલિ બેલિરિકા. ઈં૦ માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ આવે છે, તેને "બેહેડાં" કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા હૈડાનાં ફળ કહે છે. પ થયેલાં ફળ ખરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. **બેહેડાં:**—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણુ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુ તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ ત હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—(૧ **પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨ **શ્વાસ, કાસ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) **દાહસંબં પીડા ઉપર:**—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા થાય છે. (૪) **કફ રોગ ઉપર:**—બેહેડાંનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫ **ઉધરસ ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થા છે. (૬) **ધાટસર્પ ઉપર:**—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી ને પાણી પાવું. આ ઔ ઢોરોને ધાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) **ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ બાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) **ઉધરસ ઉપ બેહેડાંનો મુરબ્બો:**—બેહેડાંની અંદરે પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીંપરની ભૂ નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો યતો જશે, તેમ તેમ તે વિશેષ ગુણ છે. (૯) **ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અમ બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૯૧. બાજરી:—(સં૦ સાર્જક. મ૦ બાજરી. હિં૦ બજરી. ઈં૦ મિલિટ.) એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસને પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે **બાજરી:**—લઘ, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણુ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓ કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. **ઉપયોગ:**—(૧ **ધોડાની પીઠ ઉપર ચાંદુ પડે છે તે ઉપર:**—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ડુંડ બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટી લગાવવી.

૩૯૨. બાવચી:—સં૦ બાકુંચી. મ૦ બાવંચી. હિં૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ, બાઉચિ તે૦ નેલવપલિયે, તિપ્પતોગે. તા૦ વોગી, વિટ્ટલુ. ઈં૦ એસકયુલંટફ્લાકસ્ર્યા. લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉચાં વધે છે. એન પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મર કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. **બાવચી:**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણુ, રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન, બલકર, ગ્રાહી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડૂ

રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ટ, તથા કૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:**—બાવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**—બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૯૩. બાફળી (હીંગોત્રી):—(સં० હિં० ક० હિંગુપત્રી. મ० બાફળી. બં० શંદુની.) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બિયાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. ભાજી સમારી તેમાં પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વઘારવાથી ભાજી સારી થાય છે. બાફળીનાં લીલાં બિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રૂચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. **(૨) વાયુરોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩) જંતુ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. **(૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:**—બાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. **(૫) પીડ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૯૪. બાંબ:—સં० હિં० જલબ્રાહ્મી. મ० બાંબ. બં० બિંતી. ક० નિરૂબ્રાહ્મી, નીરઓદેલગ. તા० મલા० નીરબ્રાહ્મી. લા० હરપેસ્ટિસમોનીરા.

બાંબ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન ઘણુંજ બારીક અને કડવાં હોય છે, બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. **બાંબ:**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા દુ:ખતા હોય તે ઉપર:**—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૩૯૫. બોરસળી:—સં० બં० ક० બકુલ. મ० બકુલી. હિં० બો—મોરસળી. તુ० છીરમારા० મલા० મકુરાએલની. તે० પાગડા. ઈં० સુરીનામમેડલર. લા० માઇમુસોપ્સઇલેંજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઇ એને "ઓવારી" પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાન આંબાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઇ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ઘરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **બોરસળી:**—શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરૂ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ટ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—રૂચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૨) દાંત કઠિન થવા માટે:**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કાંટાનાં મૂળીઆં, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ કરી દાંતે ઘસવી. **(૩) હૃદ્રોગ ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડના ફૂલનો હાર અને

૩૯૦. બેહેડાં:—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેયડા. બં૦ હિં૦ ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાનિ. તઅક્કનડં. તુ૦ દાંડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તે૦ બદ્દલા. ફા૦ બલેલે. અં૦ બલ્લેજ. લા૦ ટરમિનેલિબેલિરિકા. ઈં૦ માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફ આવે છે, તેને "બેહેડાં" કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. પા થયેલાં ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર પોળું મગ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. બેહેડાં:—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણુ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુ તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથ હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ફળનો ગર્ભ:—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, દ તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) દાહસંબંધ પીડા ઉપર:—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા થાય છે. (૪) કફ રોગ ઉપર:—બેહેડાંનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) ઉધરસ ઉપર:—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) ધાટસર્પ ઉપર:—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. આ ઔષ ઢોરોને ધાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે ત ઉપર:—બેહેડાંની છાલ ભાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગ બરાબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી ત પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીંપરની ભૂકી નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેને વિશેષ ગુણ છે. (૯) ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અગ બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૯૧. બાજરી:—(સં૦ સાર્જક. મ૦ બાજરી. હિં૦ બજરી. ઈ૦ મિલિટ.) એને મહારાષ્ ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસન પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે બાજરી:—હ્રદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણુ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઘાડાની પીઠ ઉપર પીઠ પડે છે તે ઉપર:—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ઢુંડ બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૨. બાવચી:—સં૦ બાકુંચી. મ૦ બાવંચી. હિં૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ, બાઉચિશ તે૦ નેલવયલિપે, તિપ્પનોગે. તા૦ વોગી, વિટ્ટુ. ઈં૦ એસકયુલંટફ્લાફ્સ્યાં. લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફાલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. બાવચી:—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણુ, રસાયન, મધુર, રુચિપ્રદ, રૂક્ષ, હ્રદ્ય, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડૂ,

તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ખરસ, કુષ્ટ, તથા કૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખસ ઉપર:**—બાવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**—બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૯૩. બાફળી (હીંગોત્રી):—(સં૦ હિં૦ ક૦ હિંગુપત્રી. મ૦ બાફળી. બં૦ રાંદુની.) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં પાંદડાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. ભાજી સમારી તેમાં પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વઘારવાથી ભાજી સારી થાય છે. બાફળીનાં લીલાં બિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) **વાયુરોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) **જંતુ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. (૪) **ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:**—બાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. (૫) **પીડ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૯૪. બાંબ:—સં૦ હિં૦ જલબ્રાહ્મી. મ૦ બાંબ. બં૦ બિંતી. ક૦ નિરુબ્રાહ્મી, નીરઓદેલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી. લા૦ હર્પેસ્ટિસમોનીરા.

બાંબ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન ઘણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે, બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. **બાંબ:**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વાયુએ સાંધા દુ:ખતા હોય તે ઉપર:**—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૩૯૫. બોરસળી:—સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. હિં૦ બો–મોરસળી. તુ૦ જીરમારા૦ મલા૦ મકુરાએલની. તૈ૦ પાગડા. ઇં૦ સુરીનામ્મેડલર. લા૦ માઇમુસોપ્સઇલેંજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઇ એને "ઓવારી" પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાન આંબાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઇ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ઘરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **બોરસળી:**—શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરુ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ઠ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—રુચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી** (પુષ્પ)—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અતિસાર ઉપર:**—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) **દાંત કઠિન થવા માટે:**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કોરાંટાનાં મૂળીઆં, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ કરી દાંતે ઘસવી. (૩) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડના ફૂલનો હાર અને

૩૯૦. બેહેડાં:—સં० બિભીતક. મ० બેયડા. બં० હિં० ક० તારીકાયી. મલા० તાન્નિ. ત અક્કનડં. દ્રા० દાંડીમારા. ગો० ગોતિંગ. તૈ० બહલા. ફા० બલેલે. અ० બલ્લેજ. લા० ટરમિનેલિ બેલિરિકા. ઈં० માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ આવે છે, તેને "બેહેડાં" કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. પા થયેલાં ફળ ખરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. **બેહેડાં:**—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુ તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ ત હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) **શ્વાસ, કાસ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) **દાહસંબંધી પીડા ઉપર:**—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે-લેપ કરવાથી દાહસબંધી પીડા દૂ થાય છે. (૪) **કફ રોગ ઉપર:**—બેહેડાંનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) **ઘાટસર્પ ઉપર:**—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી ને પાણી પાવુ. આ ઔષધ ઢોરોને ઘાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવુ. (૭) **ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ ભાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) **ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:**—બેહેડાંની અંદરે પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીંપરની ભૂકી નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ છે. (૯) **ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અગર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૯૧. બાજરી:—(સં० સાર્જક. મ० બાજરી. હિં० બજરી. ઇં० મિલિટ.) એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ-ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે. **બાજરી:**—લઘ, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઘોડાની પીઠ ઉપર પીઠ પડે છે તે ઉપર:**—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ઠુંડા બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડની અને ઉપર ચીકણી માટીની પટી લગાવવી.

૩૯૨. બાવચી:—સં० બાકુંચી. મ० બાવંચી. હિં० બાવચી. બં० સોમરાજ, હાકુચ, બાઉચિરૌ તૈ० નેલવયલિયે, તિપ્પતોગે. તા० વેગી, વિટ્લુ. ઈં० એસ્કયુલંટફલાકુર્યા. લા० સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. **બાવચી:**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ, લઘ, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડુ

રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ટ, તથા કૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખસ ઉપર:**—આવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**—આવચીનું તેલ ચોપડવું.

૩૯૩. બાફળી (હીંગોત્રી):—(સં૦ હિં૦ ક૦ હિંગુપત્રી. મ૦ બાફળી. બં૦ રાંદુની.) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બિયાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. ભાજી સમારી તેમાં પલાળેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાંખી વઘારવાથી ભાજી સારી થાય છે. બાફળીનાં લીલાં બિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાંખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રુચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે સુશી, પીડ, આદિ રોગ સારા થાય છે. (૨) **વાયુરોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) **જંતુ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. (૪) **ઉધરસ, અજીર્ણ અને પીડ ઉપર:**—બાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. (૫) **પીડ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૩૯૪. બાંબ:—સં૦ હિં૦ જલબ્રાહ્મી. મ૦ બાંબ. બં૦ બિંતી. ક૦ નિરબ્રાહ્મી, નીરઓદેલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી. લા૦ હસ્પેસ્ટિસમોનીરા.

બાંબ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન ઘણાંજ બારીક અને કડવાં હોય છે, બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. **બાંબ:**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વાયુએ સાંધા દુ:ખતા હોય તે ઉપર:**—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૩૯૫. બોરસળી:—સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. હિં૦ બો-મોરસળી. તુ૦ જીરમારા૦ મલા૦ મકુરાએલની. તે૦ પાગડા. ઇં૦ સુરીનામ્‌મેડલર. લા૦ માઇમુસોપ્સઇલેંજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાંના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઇ એને "ઓવારી" પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાન આંબાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોય છે, અને તેના મધ્ય ભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઇ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળે છે, તેથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબૂત હોય છે, પરંતુ તેનો ઘરકામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે. **બોરસળી:**—શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ, મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી, બલપ્રદ તથા ગુરુ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ઠ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક, તથા દંતહિતકારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—રુચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **અતિસાર ઉપર:**—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૨) **દાંત કઠિન થવા માટે:**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મજબૂત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કોરાંટાનાં મૂળીઆં, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ કરી દાંતે ઘસવી. (૩) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડના ફૂલનો હાર અને

૩૯૦. બેહેડાં:—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેપડા. બં૦ હિં૦ ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાનિ. તા૦ અક્કનાડં. તુ૦ દાંડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તે૦ બરલા. ફ્રા૦ બલેલે. અં૦ બસ્સેજ. લા૦ ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઈ૦ માયેરોએલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને "બેહેડાં" કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ટિંગનાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળ ખરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગજ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. **બેહેડાં:**—સ્વાદુ, કષાય, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવાજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. (૨) **શ્વાસ, કાસ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં ૧ બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં ખવરાવવી. (૩) **દાહસંબંધી પીડા ઉપર:**—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે-લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૪) **કફ રોગ ઉપર:**—બેહેડાંનું ફળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. (૬) **ધાટસર્પ ઉપર:**—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી ને પાણી પાવું. આ ઔષધ ઢોરોને ધાટસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. (૭) **ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ ભાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. (૮) **ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:**—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી પીંપરની ભૂકી નાંખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે, તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ છે. (૯) **ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અગર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૩૯૧. બાજરી:—(સં૦ સાર્જક. મ૦ બાજરી. હિં૦ બજરી. ઈ૦ મિલિટ.) એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક ખાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે. **બાજરી:**—હ્રદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, અને પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા બુદ્ધિનો ઉતાર કરનારી છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઘોડાની પીઠ ઉપર પીઠ પડે છે તે ઉપર:**—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી અથવા ઠુંઠાં બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૨. બાવચી:—સં૦ બાકુચી. મ૦ બાવંચી. હિં૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ, બાચિયાં. તે૦ નેલવમલિયે, તિપ્પતોગે. તા૦ વોગી, વિટ્ટલુ. ઈ૦ એસ્ક્યુલંટફ્લાફ્સ્યાં. લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે. તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. **બાવચી:**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ, હ્રદ્ય, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડૂ,

આવ્યું હોય તે ઉપર:—બાવળીઆના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) **આંખોમાંથી પાણીવહે છે તે ઉપર:**—બાવળીઆનાં પાનનો કાઢો કરી તેમાં થોડું મધ નાંખી અંજન કરવું. (૧૪) **મુખરોગ ઉપર:**—બાવળીઆની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી કોગળા કરવા. (૧૫) **રેચન:**—બાવળીઆની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માયફળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં બીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—બાવળીઆનાં કુમળાં અંકુર ૧ તોલો લેઇ તે સવાર સાંજ એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવાં. (૧૭) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો, પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાંખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાંખવું. (૧૮) **ઉપદંશવ્રણ ઉપર:**—બાવળીઆના પાનનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) **પુષ્ટતા માટે:**—ઘઉંનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એદાણા તથા સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાંખી લાડુ કરી ખાવા.

૩૯૩. બ્રાહ્મી:—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ કારીવણા, એકમાની. ક૦ ઓદેલગંત. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટ્ટુ. તું૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનબા. ઇં૦ ઇંડીયન પેનીવર્ટ. લા૦ હાયડ્રોકોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં '**બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી**' એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીહુકી નામે છે, તેના "**મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યા, મહૌષધિ**" એવાં નામો છે. બ્રાહ્મી શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી છે, અને સ્ત્રારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, હૃદ્ય, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષૂચિકા, કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરૂચિ, દમ, શોષ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મમંડુકીના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉન્માદ ઉપર:**—બ્રાહ્મીના રસમાં કોઇ કૌળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી પાવું. (૨) **મળમૂત્રવડે આજારી થયેલાને:**—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આંવળકંટી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરૂં એક તોલાનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી પાવું. (૩) **દેવી (શીતળા) ના આજાર ઉપર:**—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.

૩૯૪. બિચવા:—સં૦ નિવષા. મ૦ હિં૦ ક૦ નિર્વિષિ, બીચછવા. ફા૦ જદવાર. લા૦ ડેલફિનિ યમ્ડેનુડેટમ્.

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, અને એક હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાન બે આંગળ પહોળાં અને કાંગ્રાદાર હોય છે. એના કુમળા પાનની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળીઆં એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ઠાકરડા લોકો "કોબડો" કહે છે. **બિચવા:**—તીખી, શીત તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપર:**—બિચવાનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં, અથવા સૂકાયલા મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી ભરવું, અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) **બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:**—બિચવાનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૯૫. બિહી:—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુણા, એ સ્થળોએ પણ કોઇક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને "મોગલી એદાણા" કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે.

ફૂલ સુંઘવાં અને અંતરછાલનો કાઢો પાવો. (૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:—દરરોજ સવ સાંજે બોરસળીના ઝાડનાં તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લેઈ તેમાં ત્રણ બદામ નાંખી ત્રણ માસા સાકર ર ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાય એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દ સારા મજબૂત થાય છે. (૫) મૂર્છા ઉપર:—બોરસળીના ઝાડનાં બિયાં અને અગ્નુ (અગુ ફળ) માંનું બી પાણીમાં ઘસી પાવો. (૬) મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપર:—બોરસ આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો, અને દિવસમાં દશવીસ વખત એ કાઢાના કોગળા કર જવું. એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુરત શમન થઇ, દાંત મજબૂત થાય છે; અથવા બોરસળી બિયાંમાંનો ગર્ભ મ્હોંમાં ચોળવો એટલે મ્હો માંહિની ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૭) બાળકની ઉધર ઉપર:—બોરસળીનાં તાજાં ફૂલ બે તોલા, એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલારી મેલવાં. બીજે દિ સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. (૮) દંતરોગ ઉપર:— બોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ દાંતે ઘસવો. (૯) મસ્તક શૂળ ઉપર:—બોરસળીના સૂકાં ફૂલનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું.

૩૯૬. બાવળ:—સં૦ બબ્બુલ. મ૦ બાભૂળ. હિં૦ બબૂલ, કીકર, બાબલા. ક૦ જાલી. તે બાર્બુરમુ. તા૦ મલા૦ કરૂવેલ. ફા૦ મુગિલા. ઈં૦ એકશિયાટ્રી, ગમઅરેબિક. લા૦ એકેશિયાઅરેબિકા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એ લાકડું મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામે આવે છે. બાવળના ઝાડને ધોળો સફેદ ગુંદર થાય છે. એ પૌષ્ટિક છે, અને ઘણા કામોમાં તેનો ઉપયો થાય છે. બાવળની છાલ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શિંગોનું અથાણું કરે છે, અ તેનું શાક પણ કરે છે. ગુજરાતમાં તેની શિંગો કે જેને "પરડા" કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે તેથી દૂધ વધારે આવે છે. બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે. બાવળ:— ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં પાન:—ગ્રાહક, રુચિકર તીખાં તથા ઉષ્ણ છે, અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુંસ્ત્વનો નાશ કરે છે. લઘુ બાવળ:— તુરો, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં આવે છે તે ઉપર:—બાવળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. (૨) અસ્થિભંગ ઉપર:—બાવળીઆનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થએલો દૂર થઇ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવાં મજબૂત થાય છે. (૩) વાળા ઉપર:—બાવળીઆનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) અતિસાર ઉપર:—નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆનાં પાનનો અંગરસ કાઢી પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતા માટે:—એક હાથ લંબાઇનું અને તેટલીજ પહોળાઈનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી બાવળીઆની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું, એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા, અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી તે દૂધ પીવું, એટલે ધાતુપુષ્ટતા થાય છે. (૬) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:—બાવળીઆના પાનના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તુરી નાંખી ખાવા આપવું, અથવા બાવળીઆનાં પાનનો રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો, (૭) બદ ઉપર:—સર્પની કાંચળીને બાવળનો ગુંદર ચોપડી તેની બદ ઉપર પટ્ટી લગાડવી. (૮) પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:—બાવળની કુંપો તથા નાંદરખીની કુંપો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) પીડ અને અતિસાર ઉપર:—બાવળીઆની છાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) અમ્લપિત્ત ઉપર:—સાંજે બાવળીઆના કુમળા પાનનો કાઢો કરી તેમાં આંબાનો અંગરસ એક માસો નાંખી કાઢો રાત્રે કરી રાખવો, અને ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) રાતા પ્રદર ઉપર:— બાવળીઆની શિંગો, કેરીઓના મરવા, મોચરસના ઝાડની છાલ અને કોગનીનાં બિયાં, એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) કેરોસીન (ગ્યાસલેટ) તેલ પીવામાં

આવ્યું હોય તે ઉપરઃ—ખાવળીઆના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરત મીઠા તેલના કાગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) આંખોમાંથી પાણીવહે છે તે ઉપરઃ—ખાવળીઆનાં પાનનો કાઢો કરી તેમાં થોડું મધ નાંખી અંજન કરવું. (૧૪) મુખરોગ ઉપરઃ—ખાવળીઆની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી કોગળા કરવા. (૧૫) રેચનઃ—ખાવળીઆની શિંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માયફળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં ખીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. (૧૬) પ્રમેહ ઉપરઃ—ખાવળીઆનાં કુમળાં અંકુર ૧ તોલો લેઇ તે સવાર સાંજ એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવાં. (૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ—ખાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો, પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાંખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાંખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાંખવું. (૧૮) ઉપદંશવ્રણ ઉપરઃ—ખાવળીઆના પાનનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. (૧૯) પુષ્ટતા માટેઃ—ઘઉંનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, બેદાણા તથા સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાંખી લાડુ કરી ખાવા.

૩૯૩. બ્રાહ્મીઃ—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ કારીવણા, એકમાની. ક૦ ઓંદેલગત. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રામ્લીચેટ્ટુ. તુ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનબા. ઈં૦ ઈંડીયન પેનીવર્ટ. લા૦ હાયડ્રોકોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં 'બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી' એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીહુકી નામે છે, તેના "મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યા, મહૌષધિ" એવાં નામો છે. બ્રાહ્મી શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી છે, અને સારક, સ્વાદુ, લઘુ, કંઠશોધક, હૃદ્ય, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષૂચિકા, કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરૂચિ, દમ, શોષ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા અથવા બ્રહ્મહુકીના પણ એવાજ ગુણ છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉન્માદ ઉપરઃ—બ્રાહ્મીના રસમાં કોઇ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી પાવું. (૨) મળમૂત્રવડે આજારી થયેલાનેઃ—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આંવળકંટી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરૂં એક તોલાનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી પાવું. (૩) દેવી (શીતળા) ના આજાર ઉપરઃ—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.

૩૯૪. બિચવાઃ—સં૦ નિવષા. મ૦ હિં૦ ક૦ નિર્વિષિ, બીચછવા. ફા૦ જદવાર. લા૦ ડેલ્ફિનિ યમ્ડેનુડેટમ.

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે, અને એક હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાન બે આંગળ પહોળાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એના કુમળા પાનની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળીઆં એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ઠાકરડા લોકો "કાંબડા" કહે છે. બિચવાઃ—તીખી, શીત તથા મણુરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપરઃ—બિચવાનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં, અથવા સૂકાયલા મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી ભરવું, અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. (૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપરઃ—બિચવાનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૩૯૫. બિહીઃ—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુણા, એ સ્થળોએ પણ કોઇક ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને "મોગલી બેદાણાં" કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે.

ઉપયોગઃ—(૧) પ્રમેહ, પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—મોગલી એલાણા તોલો અધ એ તોલા રાત્રે પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી તેમા ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કર (૨) મુખપાક ઉપરઃ—મોગલી એલાણાના પાણીના કોગળા કરવા

૩૯૬. બીલીઃ—સ૰ બિલ્વ મ૰ હિ૰ બેલ-વૃક્ષ ક૰ બેલવન્ તૈ૰ મારેડુ-ચેટ્ટુ તા૰ મલ બિલ્વ. તુ૰ બેલ પત્રે અ૰ અનાર હીંદી ઇં૰ બેલટ્રી લા૰ ઇગલમાર્મેલોસ્ —

બીલીના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમા સર્વત્ર છે એને ત્રિદલ પાન આવે છે, શિવપૂજાના કામમા આવે છે એ ઝાડને ગોળ કોઠા જેવાં ફળ આવે છે એ ફળ કાચા હોય છે ત્યા તેનું શાક અને અથાણું કરે છે કુમળા બીલાને સુકવી રાખે છે તેને મરાઠીમા "બાળબેલ" કહે છે પાકેલા બીલાનો સ્વાદ ગળચગ લાગે છે એ પાકેલા ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે કાચા બીલાને કાપી કકડા સુકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમા બેલકાચરી કહે છે બીલા સુકાય એટલે તે કોરી, તેમા અને પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમા તેનો ઉપયોગ કરે છે બીલીના ઝાડની છાયા ઘણીજ શીતળ તથ આરોગ્યકારક છે બીલા પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમા આવે છે **બીલી**—મધુર, હલ, તુરી, ગુરૂ રૂચિકર, દીપન, ઉષ્ણ ગ્રાહક, રૂક્ષ કડવી, તીખી તથા પાચક છે, અને પિત્ત, કફ, જ્વરાતિસાર, તથ જ્વર (તાવ) નો નાશ કરે છે **બીલાંનાં કુમળાં ફળઃ**—સ્નિગ્ધ, ગુરૂ ગ્રાહક, દીપન, પાચન કડવા ઉષ્ણ, તથા તુરા છે, અને શૂળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા કફાતિસારનો નાશ કરે છે **એનાં જૂના ફળ**— મધુર, તુરા, જડ, તીખા, ઉષ્ણ, સંગ્રહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા હલ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશક છે **એનાં પાકા ફળ**.—દાહક, મધુર, તુરા, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખા, ઉષ્ણ દુર્જર તથા વાતઘ્ન છે, અને અગ્નિમાંદ્યકારક છે **બીલીનાં મૂળીઆંઃ**—મધુર તથા લઘુ છે, અને ત્રિદોષ, વાતિ, શૂળ, કફ, વાયુ મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એનાં પાન**—ગ્રાહક અને વાત નાશક છે ઉપયોગ—(૧) **બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપરઃ**—બીલાની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો (૨) **ગુલ્મ વાયુ વગેરે ઉપરઃ**—કાચા કુમળા બીલા અને ગોળ સતત ખાવા એટલે ગુલ્મવાયુ શરીરની અંદર જમેલો વાયુ અને પેટમાની શરદી દૂર થાય છે (૩) **સર્પદંશ ઉપરઃ**—બીલીના મૂળીઆ, કોઠીના મૂળીઆ અને તાદળજાના મૂળીઆનો રસ કાઢી પાવો (૪) **કૃમિ ઉપરઃ**—બીલીના પાનનો રસ પાવો (૫) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં અંદર બળે છે તે ઉપરઃ**—બીલીના પાનનો રસ બે ત્રણ પૈસાભાર ૪-૫ વાર ગાળી આપવો (૬) **બહેરાપણા ઉપરઃ**—ગોમૂત્રમા બીલું વાટી, તે તેલમા નાખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમા પાડવુ (૭) **આમસંગ્રહણી ઉપરઃ**—કાચા સુકવેલા બીલા, વરિયાળી અને સુંઠનો કાઢો પાવો (૮) **ધાતુપુષ્ટતાને માટેઃ**—ગાયના દૂધમા બીલાની છાલનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી પાવો (૯) **ગળામાં દુઃખે છે તે ઉપરઃ**—પાકેલા બીલાનો ગર્ભ ખાવો કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો (૧૦) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—કાચા સુકાએલા બીલાનુ ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવુ (૧૧) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપરઃ**—કુમળા બીલા અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો (૧૨) **મ્હોં આવ્યુ હોય તે ઉપરઃ**—બીલુ ભાંગી પાણીમા નાખી કઢવી તેના કોગળા કરવા (૧૩) **આમ રક્ત ઉપરઃ**—બીલુ જરા ભાંગી શેકવુ અને તેના ગરમા ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમા સર્જન કરી પીવા આપવુ (૧૪) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપરઃ**—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનુ પાણી એકત્ર કરી પાવુ (૧૫) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપરઃ**—બીલીની અને આંબાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો (૧૬) **ઓકારી અને અતિસાર ઉપરઃ**—બીલા અને આંબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવુ (૧૭) **વિષમજ્વર ઉપરઃ**— બીલીના પાનની ગોળમા ગોળી કરી ખવરાવવી (૧૮) **ધાતુ પડતી હોય તે ઉપરઃ**—બીલીના પાન પાશેર પાણીમા વાટી રસ કાઢી તેમા જીરૂં ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી તે ૭ દિવસ પાવો (૧૯) **ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપરઃ**—સુંઠ અને સુકાયેલા કાચા બીલાંનો કાઢો કરી તેમા જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો (૨૦) **બાળકની સંગ્રહણી ઉપરઃ**—બીલા અને સુંઠનુ

ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. **(૨૧) મોડશી ઉપર:**—સૂકાયેલાં બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી, અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી એટલે જૂલાબ બંધ થાય છે. **(૨૨) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૨૩) મેદરોગ ઉપર:**—નાની બીલીનાં મૂળીઆં, નરવેલનાં મૂળીઆં, ટેંટૂનાં મૂળીઆં, શિવણનાં મૂળીઆં અને પાટલાનાં મૂળીઆં એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી પીવાથી, આખા શરીરમાં મેદ વધી જે જાડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. **(૨૪) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:**—પાતાળ યંત્રવડે બીલાંનો અર્ક કાઢી તે પાવો. **(૨૫) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે:**—બીલીના પાનના રસનો લેપ કરવો, એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે. **(૨૬) સોજો, મલબદ્ધતા, શૂળવ્યાધિ, વિષૂચિકા અને કમળા ઉપર:**—બીલીનાં પાનનો રસ પાવો. **(૨૭) ચાતુર્થીક જ્વર ઉપર:**—બીલાં અને મધુમાધવીનું ચૂર્ણ કરી, પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારના દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે. **(૨૮) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—દૂધમાં બીલીનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૯) વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:**—બીલી અને સુંઠનો કાઢો, ઉલટી તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે; અને બીલી, સુંઠ તથા કાયફળનો કાઢો તે કરતાં અધિક ગુણકારી છે.

૩૯૭. બિંવલી:—બિંવલીનાં ઝાડની ઉંચાઇ સાત આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાન હમેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદ ઋતુમાં આ ઝાડનાં પાન બીજા ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાન આવે છે, ત્યારે જૂનાં પીળાં થઇ પડી જાય છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે, તેને "બિંવલી" કહે છે. બિંવલાની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠીઆના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠીઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠીઓ રાતો થાય છે. કપડે સાહીનો ડાઘ પડયો હોય તો તે બિંવલીના રસવડે જાય છે.

૩૯૮. બીવલો:—(સં૦ બીજક. મ૦ બિબલા.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન અસાણાનાં પાન જેવાં હોય છે, અને તે વધારે કાળાં હોય છે. એ પાન ઉપર અસાણાનાં પાન કરતાં વધારે રેષાઓ હોય છે. એને બારિક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કોવાડા વડે ઘા કરવાથી છાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે, અને તેના કરતાં વધારે ગુણાવક છે. **બીવલો**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર અને રસાયન છે, તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. **(૨) અતિસાર ઉપર:**—બીવલાની છાલનો રસ તાંદળજાના પાણીમાં મેળવી પાવો. **(૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:**—બીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાંખી પાવો. **(૪) થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—બીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. **(૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જવા અને અસ્થિભંગ ઉપર:**—બીવલાની છાલનો અંગરસ દૂધમાં નાંખી પાવો.

૩૯૯. બીજોરૂં:—સં૦ બિજપૂર, માતુલુંગ. મ૦ મહાળુંગ. હિં૦ બિજોરા. બં૦ ટાવાલેબુ. ક૦ માધવલ, મહાફલગિડ. તુ૦ માપલ. મલા૦ માદળાનારક. તૈ૦ દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ. લા૦ સાઇટ્રસએસિડા. સાઇટસએસિડા. ઈં૦ સાઇટ્રસ.

બીજોરાનાં પાન લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની જાતનુંજ છે, એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથની લંબાઇનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અગ્ર ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બીજોરૂં પથ્યકર, રૂચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ હોય છે. અને વાસ પણ સારો આવે છે. બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે, અને તે માંનો ગર્ભ રાતો હોય

છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસવાળું લાગે છે. પરંતુ અંદર ધોળું જાડું મગજ હોય છે તે મીઠું હોય એનો પાક કરે છે તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય એના રસનું સરબત કરે છે. મુરબ્બામાં એલચી, જાવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા નાંખી તે ઘણાં વર્ષો સુ રાખી મૂકે છે. બીજોરૂં અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. **બીજોરાંનું ફળ:**—ખાટું તીખું, ઉષ્ણ, પાચ કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, હૃદ્ય, દીપન, રૂચિકર, સ્વાદુ, તથા જીભ્હા અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે તથા શ્વા કાસ, વાયુ, કોઢ, તથા પિત્ત, ઉચકી (હેડકી), અરૂચિ, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. કુમળ ફળ:—પિત્ત, વાયુ, કફ, તથા રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે. મધ્યમ પ્રકારના બીજોરાના પણ કાચા બીજો જેવાજ ગુણો છે. **પાકું બીજોરૂં:**—ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદ્ય, બલકર તથા પૌષ્ટિક છે, અને શૂળ, અજીર્ વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. એના ફળન **છાલ:**—કડવી, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરૂ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. એન **છાલનો રસ:**—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરૂ ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્ત નાશક છે. એન **છાલની અંદરનો ભાગ:**—શૂળ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કમરના રોગ અને ઉદર, (પેટ) સંબં થનારા રોગનો નાશ કરે છે. તથા ભેદક છે. **બીજોરાની અંદરનું કેસર:**—દીપન, ખાટું, મેદ, લઘુ ગ્રાહી તથા રૂચિકર છે; અને ગુલ્મ, ઉદર, શ્વાસ, કાશ, હેડકી, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબંધ, અર્શ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કેસરનો રસ:**—પાર્શ્વ, બસ્તિની અંદરની શૂળ, કફ, અરૂચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં બિયાં:**—કડવાં, પથ્ય, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરૂ ઉષ્ણ, તથા બલકર છે; અને કફ, અર્શ, સોજો, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બિયાંની અંદરનો મગજ:**—ગુરૂ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે; અને વાયુ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં મૂળીઆં:**—અર્શ, કૃમિ, વિષુચિકા, મલબંધ, અને શૂળનો નાશ કરે છે. **બીજોરીનાં ફુલ:**—દીપન ગ્રાહક શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠું બીજોરૂં:**—શીતળ, મધુર, ગુરૂ વૃષ્ય, દુર્જર, તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ બીજોરૂં:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂચિકર તથા ખાટું છે, અને વાયુ, આમ દોષ, કૃમિ, દમ તથા કફનો નાશ કરે છે. **વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ:**—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર તથા અમ્લ દોષકર છે, અને વાત, કૃમિ, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—બીજોરાની સકાયલી છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—બીજોરાંનાં મૂળીઆં અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું; એટલે સુખેથી સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે. અથવા બીજોરીનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાં. (૩) **અપસ્માર ઉપર:**—બીજોરૂં, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું, એટલે અપસ્માર જાય છે. (૪) **બાળકોની ઉલટી** (નાનાં બાળકો વારંવાર દૂધ ઓકે છે તે) **ઉપર:**—બીજોરાનાં મૂળીઆં કિંચિત્ દૂધમાં ઘસી પાવાં અને એજ મૂળીઆંનો કકડો ગળે બાંધવો. (૫) **દાહ અને પિત્તશામક સરબત:**—બીજોરાના રસમાં સાકર, નાંખી પાક કરી રાખવો. એ પાક અને ઠંડુ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૬) **ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:**—ધોળી સાંટરી (મોરવરસ) નાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી તેમાં બીજોરાનાં બિયાં વાટી કપડાથી ગાળવું તથા રજોદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું. (૭) **હેડકી ઉપર:**—બીજોરાનો રસ, મધ અને સંચળ નાંખી પાવો. કિંવા બીજોરાના રસમાં સુંઠ, આવળકંટી, પીંપર અને મધ નાંખી તે ચાટતા જવું. (૮) **શૂળ ઉપર:**—બીજોરીના ફળનો અથવા મૂળીઆંનો અંગરસ, મધ અને જવખાર નાંખી પાવો. એટલે કુક્ષિશૂળ, હૃદ્ શૂળ, બસ્તિશૂળ, અને દારૂણ વગેરે કોઠામાં વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે. (૯) **ઉલટી ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાંખી પાવાં. (૧૦) **ઉલટી અને જુલાબ ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળીઆં, દાડમડીનાં મૂળીઆં અને કેસર પાણીમાં વાટી પાવું. (૧૧) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—બીજોરૂં, આંબો, અને આદુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. (૧૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળીઆં અને પીળી ચણોઠીનાં મૂળીઆં ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) **હૃદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય**

ઉપર:—બીજોરાનાં રસમાં પીંપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાંખી તે રસ પાવો અગર બોરડીઓ અને બીજોરાનાં બિયાં વાટી ઘીમાં આપવાં. અથવા પાકા એક બીજોરાનાં તમામ બિયાં દૂધમાં વાટી ખાવા આપવાં. **(૧૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—બીજોરાના રસમાં સાજીખારનું ચૂર્ણ નાંખી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૫) મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—બીજોરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. **(૧૬) અરૂચિ ઉપર:**—બીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું. **(૧૭) મુખ સંબંધી કફવાત, રોગ, શોષ, જડપણું અને અરૂચિ ઉપર:**—બીજોરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મ્હોમાં રાખવી. **(૧૮) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજોરાનો મુરબ્બો:**—બીજોરૂં છોલી તેની ચીરો કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મ્હોં ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર બીજોરાની ચીરો મૂકવી, અને ઢાંકણું દેઇ તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું, તથા વરાળથી શીજવવું. પછી કોરા વસ્ત્રમાં લેઇ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાંખવું, અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાંખવો એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. આ મુરબ્બો ભ્રમ પિત્તશામક છે. **(૧૯) ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજોરાનો પાક:**—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજોરૂં બાફી, તૈયાર કરેલી બીજોરાની ચીરો કેટલીક વાર સૂકવી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, પીંપર ૧ ભાગ, લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વ મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બારીક ચૂર્ણ કરવું, પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વ ઔષધો નાંખી હલાવી ભેગું થયા પછી એક કથરોટમાં કહાડી પહોળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવાં. આ પાક રોજ સવાર સાંજ એકેક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો ઉત્તમ ગુણદાયક છે. **(૨૦) મૂતરખડા ઉપર:**—બીજોરૂં અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. **(૨૧) કવલુ ઉપર:**—બીજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઇ તેમાં સંચળ ૦॥ તોલો નાંખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૦. બેઠી ભોરિંગણી.—સં૦ ખં૦ કંટકારીકા મ૦ રિંગણી. હિં૦ કટેરી, લઘુકટાઇ. રા. કટારી. ક૦ નેલગુલ્લુ. તે૦ રેવટી, મુલંગા, વાકુડીચેટ્ટુ. તા૦ કરીમુલ્લી. તુ૦ કલ્લંટે. મલા૦ ચેરૂવાંલુટિના ઔં૦ દુષ્ટમારિષ: લા૦ સોલેનમ્ ઝેંથોકાર્પમ.

ભોરિંગણીનાં ઝાડ જમીન બરોબર પસરે છે. એ ઝાડના સર્વ અંગ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. ભોરિંગણીને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ આવે છે, તેમાં બી પૂષ્કળ હોય છે. એના ફૂલ ઉપરથી ત્રણ ભેદ છે. કાળા, લીલા અને ધોળા. તેમાં ધોળા ફૂલની ભોરિંગણી કવચિત્ મળે છે. ધોળી ભોરિંગણીને "લક્ષ્મણા" કહે છે. **ભોરિંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, ભેદક, રૂક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જવર, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાર્શ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખાં, રૂચિકર, લઘુ, પિત્તલ, કડવાં, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડૂ, જવર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **શ્વેત ભોરિંગણી:**—રૂચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ સરખા છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ભોરિંગણીના મૂળીઆંનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને પીંપર નાંખી તે પાવો; કિંવા ભોરિંગણી અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) માથામાં ચેળ થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. **(૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં ફળ ચલમમાં નાખી સુંઘવાં અથવા ફળની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી તથા નળી લગાડી ધુણી મ્હોંમાં લેવી અને કેટલીકવાર તે ધૂમાડી મ્હોંમાં રાખી મેલી પછી મ્હોં ઉઘાડવું. અને લાળ પાડવી, એમ ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે કીડા ખરે છે. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ એક તોલો, એકત્ર કરી તેમાં છાશ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાંખી પાવો; અથવા ભોરિંગણીનો અંગરસ છાશમાં નાખી પાવો. **(૫) સામાન્ય જવર ઉપર:**—ભોરિંગણી-મૂળ, કરીયાતું તથા સુંઠનો કાઢો દરવેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાવાં તેથી શ્રમ કિંવા કોઇ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જવર જલદી જાય છે. **(૬) ભૂખ ન લાગે તો:**—ભોરિંગણી ઝાડ સહિત વાટી તેમાં ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જાયફળ, અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો, પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ

આપવી. (૭) **પેટમાં કોઇ પણ આજારની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:**—ભોરિંગણી મૂળીઆ સહિત સૂકવવી. પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસાભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર દિવસ આપવી. (૮) **ભાર ઉપર:**—ભોરિંગણી અને ડોડીનો કાઢો કરી તેમા સચોરો નાંખી કાઢે પાવો. (૯) **શ્વાસ-કાસાદિક ઉપર:**—ભોરિંગણી, ગળો, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો, પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મ્હોં વાંકુ થવું તે), સળેકમ, અરૂચિ, સ્વરભંગ, શ્વ અને જીર્ણજવર દૂર થાય છે. (૧૦) **કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:**—ભોરિંગણી ફળ ચીરી અંગારાપર નાંખવાં અને જે ધુણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમાં ઘાલવી. જેથી કૃમિ બહાર આવે છે. (૧૧) **અજીર્ણ જ્વર ઉપર:**—ભોરિંગણી અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. (૧૨) **જીર્ણજવર ઉપર:**—ભોરિંગણીના મૂળીઆં, સુંઠ તથા ગળોનો કાઢો મધ અને પીંપર નાખી પાવો. (૧૩) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:**—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમાં આપવો. (૧૪) **શ્વાસ ઉપર:**—ભોરિંગણી, જીરૂં અને આવળકંટીનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક, શ્વાસ ક્ષણમાં દૂર થશે. (૧૫) **કુતરાના વિષ ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાંખી પાવો.

૪૦૧. **બેહેડકળ:**—(સં૦ સ્વાદુકંટક. મ૦ વેહકળ. હિં૦ ગલગોટી) એ કરમદી જેવું કાંટાવાળુ ઝાડ છે. એ માથોડું દોઢ માંથોડું ઉંચુ વધે છે., એને બારિક અને પીળાં ફૂલ આવે છે. એના કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. **બેહેડકળ:**—ખાટું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે; અને કાવીળ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**—બેહેડકળીનાં પાન સવારે ચાવી ખાવાં એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૨. **બોરડી:**—સં૦ બદરી. મ૦ બોર. હિં૦ બેર. બં૦ કુલ, યળચે, બોગરી. તૈ૦ રેગુચેટ્ટુ. તા૦ ઇલડે, કલ્લારી નુ૦ બોગરી. મલા૦ ઇલાંટા, કોલ. ફા૦ કુનાર. અં૦ સીદરનબંક. લૅ૦ જીજીફસ. લા૦ ઝીઝીફસ્‌જીજુબા.

એ ઝાડ સર્વ દેશમાં થાય છે. એની ડાળીઓને કાંટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાંકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીમાં એક નાની જાત છે તેને મહારાષ્ટ્રમા "બોરાટી" કહે છે, એનો વાડો કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **બોરડીનું ઝાડ:**—શીતલ, રૂક્ષ તથા કડવું છે, અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, તુરાં તથા ખાટાં છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ તથા રૂચિકર છે; અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **બોરડીના પાનનો લેપ:**—જ્વર, તથા દાહનો નાશ કરે છે. એની છાલનો લેપ વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. **રાજ (મોટા) બોર:**—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરૂ, ગ્રાહક, લેખન, સ્નિગ્ધ, મલબંધક તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **સૂકાં બોર:**—ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમનાં નાશક છે. કોલાપુર પ્રાંતમાં ભોયબોરડી (ભૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. **તેના ગુણ:**—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રૂચિકર છે; અને કફ તથા વાતની નાશક છે. **લઘુબદર (ઝીણાં બોર)**-મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલાં હોય તો-સ્નિગ્ધ, કફ, વાતનાશ, રૂચિકર તથા જંતુકારક છે; અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. **બોરની અંદરનું મગજ:**—તુરૂં, મધુર, શુક્લ, બલપ્રદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, ઉલટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કેશ ખરી પડવા માંડે તો:**—બોરડીનાં પાન વાટી ચોપડવાં. (૨) **સ્વર ઉપર:**—બોરડીનાં મૂળીઆં મ્હોંમાં રાખવાં, અથવા બોરડીનાં પાન શેકી તેમાં સિંધવ નાખી ખાવાં. (૩) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી. (૪) **ભુખ લાગે છે તે ઉપર:**—બોરડીની કુંમળી કુંપળો અને જીરૂં એકત્ર કરી પાવું. (૫) **કંઠસર્પ ઉપર:**—વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી. (૬) **ભસ્મક રોગ ઉપર:**—બોરના બિયાંમાંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી પાવી. (૭) **શીતળા હલકા આવવા માટે:**—બોરડીના પાનનો રસ બેસના

દૂધમાં પાવો. (૮) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—ખોરડીનાં મૂળીઆં અને તેલનો કલ્ક સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં પાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. (૯) **રક્તક્ષય, ઉરોઘાત** (છાતીમાં દુખે છે તે) **અને ક્ષય ઉપર:**—ખોરડી અથવા પીંપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીમાં વાટી તે કલ્કથી ચોગણા કોળાના રસમાં પાવો. (૧૦) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—ખોરડીનાં પાન અને ઉંબરાનાં પાન બારિક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો. (૧૧) **ઉલટી ઉપર:**—બોરના બિયાંમાંની મજ્જા, ભાતની ધાણી, વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાંખી પાવો.

૪૦૩. **બરૂ:**—(સં૦ વીરકાંડક.) એ નદીના કિંવા વહેળાના કીનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એનાં બિયાં હોય છે. એમાં ધોળા અને કાળા એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે. પત્રાળું કરવામાં બરૂની સળીઓ આવે છે. **બરૂ:**—શીતળ, મધુર, રૂચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૪૦૪. **બોળ (હીરાબોળ):**—સં૦ બોલવૃક્ષ. બં૦ ક૦ હિં૦ બોલ, ગંધરસ. મ૦ બોળ, રક્તાબોળ. તૈ૦ વાલિન્, ત્રાપોલમ્. તા૦ વેલ્લ ઇપ્પોલમ્. ઇં૦ માઇરહ.

બોળનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને "બોળ" કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ઘણાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળનાં ઝાડ થાય છે. બોળમાં **ધોળો બોળ, કાળો બોળ** (એળિયો) અને **હીરાબોળ** એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળંતબોળ કે ધોળાબોળ, એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે. કાળાબોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે, અને રક્તબોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળોબોળ કિંવા એળીયો એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. **રક્ત બોળ:**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તુરો, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, તથા સુગંધિવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતનું જવું.) અસ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોઢ, જ્વર (તાવ), અપસ્માર, સ્વેદ, રક્તાતિસાર, ચઢળાબા તથા પૌરૂષત્વનો નાશ કરે છે. **કાળો બોળ** (કુંવેરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, ભેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ, આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **દાદર ઉપર:**—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતરની હગાર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું, અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછી વડે ચોપડવું. (૨) **પથરી ઉપર:**—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ૦। ભાગ, ડીકામાલી ૦॥ ભાગ અને બદામ ૦॥ ભાગ લઇ પાણીમાં વાટી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. (૩) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કાળો બોળ અને ડીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી નાભિસ્થાન બાદ કરી આખા પેટપર લેપ કરવો. તે સૂકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપરને ઉપર કરવો. એથી ફરી રેચ થઇ રોગ મલદ્વારે પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. (૪) **ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળો બોળ ૦। તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. પછી સવારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સૂવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચૌદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. (૫) **દાઢ દુઃખતી હોય તો:**—રક્તબોળ અને ગુગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો. (૬) **ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—રક્તબોળ અને કાળાબોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૭) **રક્ત પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં ધાતુનું વારંવાર જવું.) **ઉપર:**—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાંખી પાવું.

૪૦૫. **ભમરડીનો વેલો:**—(સં૦ ભૃંગાન્હા. મ૦ ભોંવરી.) વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે, મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલા જ્યાં ત્યાં થઇ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે એને જાંબુવા રંગનાં ફૂલ આવે છે; અને પાન કટિકણગીનાં પાન જેવાં હોય છે. ફૂલમાંથી

આંગળ બે આંગળ લંબાઇનાં બીજાના જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખાય છે. ધોળા ભમરડામાં ત્રણ કિંવા ચાર બિયાં હોય છે; એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે માટે તે નાખી દે છે, બાળકો તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ખોસી તેની ચકરડી કરી રમે છે. ભમરડીનો વેલો:—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:—ભમરડીના વેલાનું ટીપું નાખ્યું કે તરતજ માકડ મરે છે. અને એના વાસથી તરપડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માંકડ થયા હોય તો તેને આ રસ ચોળવો એટલે માંકડનો નાશ થાય છે. (૨) ફુરશાના વિષ ઉપર:—ભમરડીનાં મૂળીઆં માણસના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં, અને દંશ ઉપર લેપ કરવો તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમાં ઉતરી જશે. બીજો પ્રકાર:—ગોમૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં, અને માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. (૩) વાળા ઉપર:—ભમરડીનાં પાન વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાળો બહાર આવશે.

૪૦૬. ભારંગી:—સં० ભાર્ગી, ભારંગી. હિં० ક० ભારંધી. મ० ભારંગ. બં० બામુનહાટી. તા० કંડુભારમગી. મલા० ચરેટેકક. લા० કલેરાડેંડ્રૂન. સિરેટમ્.

ભારંગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથોડું ઉંચાં હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઇનો તથા પાન મહુડાનાં પાન જેવાં અને તેઓને બે બે આંગળને અંતરે કાત્રા હોય છે. ભારંગીના કુમળા પાનની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એને મરાઠીમાં "મોહુરાસત્રુરે" કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ધોળો, જાંબુડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. ભારંગી:—તીખી, કડવી તુરી, લઘુ, દીપન, પાચન, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, દમ, સોજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ જ્વર, વાયુ, રક્તગુલ્મ, વાતજ્વર, હિચકી, ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ કફ, વાયુ, અરૂચિ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. એનાં પાન:—તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆં અને સુંઠનો કાઢો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાંખી પાવું, એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. (૨) ઘોણુસ (સર્પની એક જાત છે તે) ના વિષ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆં પાણીમાં આશરે પાશેર ઘસી પાવાં, અને શરીરે પણ ચોળવાં, જો તે ચઢે તો ગાયનું તાજું પાશેર દૂધ પાવું. પથ્ય કળથી, અલૂણી અને ભાત ૭ દિવસ. (૪) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. (૫) સર્પ દંશ ઉપર:—ભારંગીનાં અને અરીઠાનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં અરીઠા ઘસી બબે ઘડીના અંતરે પાવો. ઉનાર ઘી અને ભાત. (૬) આગંતુક મસ્તકશુળ ઉપર:—ભારંગીના તાજાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળવાં. (૭) કાનમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆં મધમા ઘસી કાનમાં તેનું ટીપું પાડવું. (૮) ગર્ભિણીના શ્વાસ કાસ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆ સુંઠ તથા પીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમા આપવું. (૯) હેડકી ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. (૧૦) પ્રસૂતિના મસ્તક શૂળ ઉપર:—ભારંગીનાં મૂળીઆં અને અનંતનાં મૂળીઆં, એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી માથે, બે આંખો અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કૃમિ ઉપર:—ભારંગીના પાનની ભાજી બાફી, તેનું પાણી પાવું.

૪૦૭. ભાંગરો:—સં० માર્કવ, ભૃંગીરાજ. મ० માકા. હિં० ભાંગરા—ડા. બં० ભીમરાજ. ક० ગરક, કાડી, ગેરગુ. તે० ગુંટકન, ગરચેટુ. તા० કરીશક્લ કન્ની. મલા० કુન્નન્નિ ઔ० કલાકે. ગો० કાજલમનુ. ફા० જમર્દર. સ० હજીજ. ઇં० ટેલિંગ ઇકલીપ્ટા. લા० ઇકલીપ્ટા. પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમા અને પાણીવાળી જમીનમા એના રોપા થાય છે. એ વેંત બે વેંત લાંબા અને જમીન ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને બારિક અને લાંબા પાન આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાંગરો વાતહારક છે, કોંકણમા શ્રાદ્ધપક્ષમાં તેનું રાયતું કરે છે. ભાંગરામાં કાળો

ભાંગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ક્વચિતજ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ભાંગરો:**—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજો, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **લીલો ભાંગરો:**—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ, તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉપદંશ વ્રણની શુદ્ધિ થવા માટે:**—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જાઇના પાનનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગુમડું ધોવું. (૨) **સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું; અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બેવાર લેપ કરવો. (૩) **બાળકની શરદી ઉપર:**—બાળકને જન્મતાંજ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે. ગળું ઘુરઘુરે છે, તેને ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાંખી તે મિશ્રણ આંગળી વડે બાળકના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુંશિયાર થાય છે. એ વિષે સોયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઇએ. (૪) **ધનુર્વાત ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુંબડીનો રસ ૦૧ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથીયાના પાનનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ ચોગણો નાંખવો; અને થોડા ચોખા નાંખી ખીર કરવી, અને ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી, અથવા ઘીમાં શેકલી ડુંગળી ખાવા આપવી. (૫) **કમળી ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી ૬ માસા નાંખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાંવો. (૬) **બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ, અને ઘી એકત્ર કરી ૭ દિવસ પાવું. (૭) **શરીરે પારો ફુટી નીકળે તે ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાર વાટી છાશમાં મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાંવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) **સોજા ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો; અને અંગે પણ ચોળવો. (૯) **મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો. (૧૦) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—વ્રણ (ગુમડું) સારૂં થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે ત્રણવાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીના પાનનો રસ ચોપડતાં જવું, એટલે તે જગા ઉપર કોઢ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતાં ખાસ અંગ જેવો વર્ણ થાય છે. (૧૧) **મેદો રોગ ઉપર:**—દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઉંઘવું, એ પ્રમાણે સતત્ ૭ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદ તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ કરે છે. (૧૨) **મુખપાક ઉપર:**—ભાંગરાનાં પાન અર્ધો તોલો લેઇ તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મ્હોંમાં રાખવાં અને થુકતાં જવું. (૧૩) **અગ્નિમાંદ્ય, વિષ્ટંભ અને પાંડુરોગ ઉપર:**—મૂળીઆં સહિત ભાંગરો છાયામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ; અને એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. (૧૪) **સ્વરભેદ ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.

૪૦૮. ભીંડી:—સં૦ અંબળા. કો૦ ભેંડા. મ૦ અંબાડી, ભેંડી. હિં૦ ભીંડી. ક. તુ. બેંડેકાયી. તા૦ મલા૦ બેંડા તૈ૦ બેંડાકાયા. ફા૦ બાબીયા. અ૦ ઈં૦ એસ્કયુલેંટ. લા૦ હિબિ યુસ્ એસ્કયુલેંટ્સ.

ભીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ ચાર પાંચ હાથ ઉંચાં હોય છે. એ સીધાં વધે છે. કુમળાં હોય ત્યારે એનાં પાનની ભાજી કરે છે. એના બિયાંનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કરડી અથવા સોયમગની સહાયથી કાઢે છે. ઝાડ સૂકાયા પછી તેને ભીંજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેના ગુણપાટ, દોરડાં; અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનું સ્વતંત્ર ખેતર કોઇ ખેડતું નથી. દુકાળ વખતે ગરિબ લોક ભીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે. તેને "વિલાયતી ભીંડી" કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે, તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે; અને આમલી જેવી જરાક ખાટી હોવાથી, તે સૂકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ [ ] શામક છે. ભીંડીનાં સળેખડાં, ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે; અને દીવતા સળગાવવાના

ઉપયોગ કરે છે. ભીંડી:—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ, સળેકમ, અરૂચિ અને પકવાતિસારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પિતાંશ ઉપર:—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીનાં ફળ પાણીમાં બારી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હીંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) માથાના ખોડા ઉપર:—ભીંડીના પાનનાં રસમાં આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. (૩) હાથને બળતરા થતી હોય તે ઉપર:—ભીંડીના પાનમાં મીઠું નાંખી તેને બાફવાં; અને ૭ દીવસ હાથ ઉપર ગરમ બાધવાં. (૪) તેલથી થએલા અજીર્ણ ઉપર:—ભીંડીની ભાજીમાં ચોખા નાખી બાફીને ખાવી. (૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:—ભીંડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ નાખી દરરોજ ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૦૯. ભીલામો:—સં૦ ભલ્લાતક. મ૦ બીમા. હિં૦ ભીલાવાં. મા. બં૦ ભેલા. તા૦ કેગોટેમારૂ. તુ૦ તેરેમારા. મ૦ ચેરમારા. ક૦ ગેરૂયારૂ. તૈ૦ નાલ્લજીડી. ફા૦ બિલાદુર. અ૦ હબુલકલ્બ. ઈં૦ માર્કીંગનટ્. લા૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડીયમ્.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન કુંભાનાં પાન જેવાં હોય છે. એને કાજુ જેવાં જીંડવા આવે છે; તે ઉપર બિયાં પણ તેવાંજ આવે છે, તેજ બિલામો. બિલામાનાં જીંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે; તેને સૂકવી રાખે છે. બિલામામાંથી જે બિયાં નીકળે છે તેને મરાઠીમાં "ગોડબી" કહે છે. એ ગોડબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. બિલામો એ આ દેશમાં જાણીતી ઔષધી મનાયેલી છે. વાયુના યોગે અંગ પકડાઇ જાય કિંવા કાંઈ દુઃખવા લાગે અગર ઠેસ લાગે તો બિલામો બાંધે છે; તેથી સણકા તુરતજ નાશ પામે છે. દમણ, સુરત, એ ઠેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કોઇ પણ રોગ થયો કે તુરતજ ભીલામો ઉપયોગમાં લે છે. ભીલામો એ એક "ફોલ્લો" ઉત્પન્ન કરનારૂં પણ ઔષધ છે. ભીલામાનું ઝાડ:—કડવું, તીખુ, તુરૂં, ઉષ્ણ, શુક્રકર, મધુર તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, દર્શ, સંગ્રહણી, કોઢ, ધોળો કોઢ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણ–વિકાર, રક્ત–વિકાર, તથા તાવનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ (ભિલામા):—તુરાં, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, શૂળ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, શોફ, ગુલ્મ, તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એના ફળની છાલ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદર, કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં:—મધુર, બ્રહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે; અને શોષ, અરૂચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફળનાં જીંડવાં:—સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. નદીભલ્લાતક:—(પાણભીલામી) કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે, અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—ભીલામો દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. (૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:—ગાયના એક માસના જૂના ઘીમાં જોઇએ એટલો ભીલામો ઘસી રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વ્રણયોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સણકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવે છે. (૩) ભિલામો લાગવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે તે ઉપર:—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાંખી અથવા માખણમાં તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ, એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પાનડી કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું; અથવા અખરોડના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાનનો લેપ કરવો, અથવા કોકમ વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેતીના પાનનો રસ એક બે વાર ચોપડવો; અથવા મલાઈ ચોપડવી; અથવા ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું, અથવા બદામ ઘસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા તાજો ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલાં કુમળાં નાળીએરના પાણીમાં ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું; અથવા કુવાડીઆના પાનનો રસ ચોપડવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસી

ચોપડવું.(૪) **જંતુ ઉપર:**—બિલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. (૫) **કાખમાંજરી** (બાંબલાઇ) **ઉપર:**—બીલામાની કુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. (૬) **બદ ઉપર:**—ચુનો અને બિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટી લગાવવી. (૭) **ગંડમાલા ઉપર:**—બીલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) **પડજીભ અને ઉધરસ ઉપર:**—ચોખું દૂધ પાશેર લઇ બીલામો દીવા ઉપર ધરવો, અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાડી, તે દૂધ પ્રાશન કરવું. (૯) **અર્ધશીશી (આદાશીશી) ઉપર:**—બીલામાનું તેલ બારિક સળીપર લેઇ જે બાજુનું કપાળ દુઃખતું હોય, તેથી બીજી બાજુની આંખના નાકા પાસેના ખુણામાં, જ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું, તેથી કાંઇક આંખમાં ચરચરે છે, અને તેલનો અંશ જઇ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આંખોમાં તેલ પાડતાંજ બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે આદાશીશીનો નાશ થાય છે; અને પુનઃ કાદ યતી નથી. (૧૦) **સોજા ઉપર:**—બીલામો ઘસી લેપ કરવો. (૧૧) **ગુમડું પાકવા માટે:**—સાબુમાં બીલામાનું તેલ નાંખી લેપ કરવો. (૧૨) **વેળ ઉપર:**—કાથો અને ગોળમાં બીલામાનું તેલ નાંખી ઉપર ચોપડવું; અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે વેળ બેસી જઇ મટી જાય છે. (૧૩) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર:**—બે ચીંચોડા જેટલું માંખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર બીલામાના તેલનાં ઘણાંજ ટીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળું કરી રૂવડે કાનમાં પાડવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. (૧૪) **જીભ કાળી થઇ જાય છે તે ઉપર:**—માખણમાં બીલામો નાંખી કઢવીને તે ઘી ચોળવું. (૧૫) **પડજીભને માટે:**—દૂધમાં બીલામાનાં ફૂલ પાડી તે દૂધ પાવું. (૧૬). **તીડીક-પરમા (પ્રમેહ) ઉપર:**—ગાયના તાજા દૂધમાં બીલામો ઘસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. (૧૭) **કવલુ, પથરી ઇત્યાદિ ઉપર ડામ દેવો હોય તો:**—બીલામો મારવો અને ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવું. એટલે બીલામો લાગી ફોલ્લો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો, એટલે વહેવા લાગશે. (૧૮) **ઠંડીથી અંગે સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—બીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ઠેકાણાની શરદી નીકળશે; અને બીલામો પણ ઉઠશે નહિ. (૧૯) **જીવ્હાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડય, અને મૂકત્વ ઉપર:**—બીલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એક તોલો; અને મરીની ભૂકી ૩ માસા નાખી પાવો. (૨૦) **સીંદુર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપર:**—પાનમાં ચતુર્થાંશ બીલામો સવાર સાંજ ખાવો. (૨૧) **ખરજવા ઉપર:**—બીલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૨૨) **ખોડા અને ચાઠાં ઉપર:**—બીલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૨૩) **પગ ફાટે તે ઉપર:**—બીલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. (૨૪) **આંખો દુઃખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાય:**—સોઇની ટોચ ઉપર બીલામાનું તેલ લેઇ, નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખુણામાં તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર બીલામાનાં બારિક ફૂલ ઘાલવાં; અથવા ઘીમાં બીલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી બીલામો બાહેર લાગે નહિ માટે બાહેરના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ઘી ચોપડવું. (૨૫) **ભાર ઉપર:**—નાભીના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી બીલામાનું ફૂલ કાઢવું; અને દુંટીની બન્ને બાજુએ અઢી અઢી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. બીલામો ઉઠવા માટે કેળનાં પાનને એરંડીયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. (૨૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—બીલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો; અને છાંણાના દેવતાથી શેક કરવો. (૨૭) **મૂર્ચ્છા ઉપર:**—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમાં બળતો બીલામો દબાવવો, એથી પણ શુદ્ધિ ઉપર ન આવે તો ગળાની બન્ને નશો ઉપર બીલામાનો ડામ દેવો. (૨૮) **ટક્કલ પડે તે ઉપર:**—બીલામાના પાનના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨૯) **સંધિવાયુ, પક્ષાઘાત વગેરે વાત વિકારો ઉપર:**—બીલામાનાં ફળ (ગોડંબી), છાલ કાઢેલા ભુંજેલા ચણા, કોપરૂં, ગોળ અને ઘી સમભાગે લેઇ તેને એકત્ર કુટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે અકેક લાડુ ખાવો. **ઘાવ તેલ:**—બીલામો, લસણ, ડુંગળીની પાંખડીઓ અને અજમો, એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું; એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા જખમ બે ત્રણ દિવસમાંજ સારા થાય છે.

સૂચના:—જેને ભિલામા માફક ન આવતા હોય તેણે તેના ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઇએ.

૪૧૦. ભૂતાકશીશી:—(સં૦ ભૂતાંકુશ.) ભૂતાકશીશીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એના પાન હરડાના પાન જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારત કામમાં આવે છે. ભૂતાકશીશી:—તીવ્ર ગંધવાળી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે; અને ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, કફ, વાયુ, ત્વગ્દોષ, કોઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કોઢનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) માથું ચઢયું હોય તે ઉપર:—ભૂતાકશીશીના પાન હાથમાં મસળી સુંઘવાં, એટલે છીંકો આવી માથું દુઃખતું મટે છે.

૪૧૧. ભુયાશિરડ:—(સં૦ ભૂમિશિરડક. મ૦ કાંદાંબીની કાંદા.) ભુયાશિરડનું ઝાડ ઘણુંજ નાનું હોય છે; અને એને જમીનથી વેંતભર ઉંચાં પાન આવે છે. એનો કાંદો વેતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ ભીલામાની પેઠે ઉડે છે. એને કરકંદી પણ કહે છે. ભુયાશિરડ:—તીખું, ઉષ્ણ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે; અને સર્વ વાતવિકારનાશક છે. એનાથી તામ્રભસ્મ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફુલ પડે છે તે ઉપર:—ભૂયાશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. (૨) માણસની ધોંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર:—ભૂયાશિરડનું કંદ સુકવી તેની હોકાની ચલમમાં ધુંણી પીવી. (૩) ગંડમાલા ઉપર:—ભૂયાશિરડનાં બિયાં વાટી ચોપડવાં એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે.

૪૧૨. ભીંડી (શાક):—(સં૦ ભિંડીતક. ચતુષ્ખંડ. મ૦ ભેંડે.) ભીંડીનું ઝાડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચું વધે છે. એ સીધું હોય છે. એને ફુલ આવીને દરેક ફુલ આગળ ભિંડા આવે છે. ભિંડામાં છધારી અને અષ્ટધારી એવી બે જાત છે. ભિંડા ઘણા પૌષ્ટિક છે. ભિંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ અને પથ્ય છે. ભિંડાની અંદરનો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. ભિંડા:—રસ વખતે ખાટા, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂચિકર અને વૃષ્ય છે. ઉપયોગ:—(૧) ધાતુ પુષ્ટતા અને શક્તિ આવવા માટે:—સવારે કુમળા ભિંડા ૨૦–૨૫ ખાવા. (૨) આમવાત ઉપર:—ભિંડાનાં મૂળીઆં સાકરમાં ખાવાં.

૪૧૩. ભોંકર (મોટી ગુંદી):—(સં૦ શ્લેષ્મતક.) ભોકરના બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમાં અને રાનમાં થાય છે. ભોકરનાં ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળનો લીલો રંગ હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે. તે પથ્યકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને રૂધિરસ્રાવ થાય છે. ભોકરના કુમળા મોરનું શાક બહુ સરસ થાય છે ભોંકર એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. ભોંકરીને ધોળો ગુંદર આવે છે. ભોંકરનું ઝાડ:—તીખું, શીતળ, મધુર, તુરૂ, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્તવિકાર, વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—મધુર, શીત, કડવાં, વાતઘ્ન, લઘુ, તુરાં, પિત્તશામક, મલસ્તંભક અને રૂચિકર છે. એનાં પાકાં ફળ:—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતળ, કફકર, બૃંહણ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ તથા ગુરૂ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—ભોંકરની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) કૉલેરા ઉપર:—ભોંકરની છાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પાવી.

૪૧૪. ભોંયમગ. (મગફળી):—(સં૦ તૈલકંદ. મ૦ ભુયમૂંગ) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાનાં પાનનો આકાર કુવાડીયાનાં પાનના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફુલ આવે છે. એને કંઇજેથી જમીનમાં શિંગો આવે છે. તેને ખોદી કાઢે છે ભોંયમગના વેલા સુકવા લાગે એટલે શિંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શિંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સુકાએલા દાણાનું તેલ કાઢે છે, તે ખાવાનાં તથા બાળવાનાં ઉપયોગમાં આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી, વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમાં ગોળ અગર સાકર નાંખી તેના લાડુ કરે છે. ભોંયમગ પચે તો ઘણી પૌષ્ટિક છે,

ભોંયમગના દાણા પિત્તકર, વાંતુલ અને ઉષ્ણ છે. ભોંયમગના વેલા ખોળ જેવા ઢોરોને ઘણા પૌષ્ટિક છે. દુઝણાં ઢોરોનું એથી ઘણું દૂધ વધે છે.

૪૧૫. ભોંયતરવડ (સોનામુખી):—સં૦ ભુમ્યાહુલી. મ૦ ભુયતરવડ. હિં૦ સોનામુખી. ગુ૦ મીંઢીઆવળ. ક૦ નેલદાવરેગિડ. તૈ૦ નેલતાંઘેડી. નેલપોના. તા૦ નિલાવિરે. મલા૦ નિલવાક. ફા૦ અ૦ સેના. ઈં૦ અલેક્ઝાંડ્રીયનસના. લા૦ કેશિયાઓબોવેટા.

ભોંયતરવડમાં પાન ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે, એકનાં પાન કુવાડીઆ જેવાં હોય છે; અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાનની જાતને "સોનામુખી" કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શિંગો આવે છે. ભોંયતરવડ રેચક છે. **ભોંયતરવડ:**—તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુ, રેચક તથા દેહશોધક છે; અને આનાહ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, હિધ્મ, વાયુ, આમશૂળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળીઆં:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **બંદરી સોનામુખી** (ફૂલ અને પાન રાતાં હોય છે તે):-તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક છે; અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—કાંતિકર અને મેહનાશક છે. **એનાં કુમળાં ફળ:**—તુરાં, રૂચિકર તથા દુર્જર છે; અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **બિયાં:**—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **મૂળીઆં:**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **રેચ થવા માટે:**—ભોંયતરવડના પાન રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી પાવાં, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઇ કોઠામાંની ગરમી નીકળી જાય છે. અથવા પાનનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. (૨) **કાન ફળવા માંડે તે ઉપર:**—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ ૧ માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. (૩) **દાદર ઉપર:**—ભોંયતરવડનાં બિયાં અને ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) **પરસેવો ઘણો આવતો હોય તે ઉપર:**—ભોંયતરવડની ભૂકી અર્ધો તોલો ગાયની છાશમાં નાખી પાવી. (૫) **ગર્ભ ધારણને માટે:**—ભોંયતરવડનાં પાન સૂકવી ચૂર્ણ કરવું; અને ગોખરૂના પાનના રસમાં અથવા સાકરમાં ૨૧ દિવસ આપવું. (૬) **પાંડુરોગ ઉપર:**—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ પૈસાભાર, આંબાની પાકેલી કેરીના રસમાં આપવું. (૭) **સર્પદંશ ઉપર:**—કરડીના તેલમાં ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાંખી આપવું એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૮) **અતિસાર ઉપર:**—ભોંયતરવડનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. (૯) **શૂળ ઉપર:**—ભોંયતરવડનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૧૦) **મસ્તકરોગ ઉપર:**—ભોંયતરવડનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં. (૧૧) **કષ્ટસાધ્ય ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ભોંયતરવડ રાત્રે ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ૭ માસાથી ૧ તોલો સૂધી ગરમ પાણીમાં પાવું. એટલે બે ત્રણ રેચ થઇ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૧૬. ભોંયકોળું:—સં૦ વિદારીકંદ. મ૦ ભુયકોહોળા, હળકાંદા. હિં૦ દુધવિદારી. ક૦ ક્ષીરકંદ, ગોડેગેણસુ. તા૦ ફલમોડીર. તૈ૦ ભૂચક્રગડ્ડી. તુ૦ નેલકુંબડ મોટલકાંત. લા૦ બટાટાસ પોનિયકુલેટા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે. સાદુ ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિદારીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાનાં પાન કાંઇએક કાલીંગડીનાં પાન જેવાં હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કોકણમાં "બેદ્રીનો વેલો" કહે છે. એનાં પાન ઘેવડાના વેલીગપાન જેવાં ત્રિદળ હોય છે. એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એટલા માટે એને "ઘોડવેલ" કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોકણમાં "**હળઘાકાંદા**" પણ કહે છે. સાદુ ભોંયકોળું એ ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળું પૌષ્ટિક છે; અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શિંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે; અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એનાં બારિક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પણ કરે છે, ધોળું કાળું અથવા દુધી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ધોળું ભોંયકોળું કે દુધી:**—મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પૌષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ,

શીત, તીખી, રસાયન, કડવી, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરુ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ય છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, પિત્તવાયુ, શૂળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ. **ભોંયકોળું:**—મધુર, શીતલ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, વૃષ્ય, મૂત્રલ, સ્વર્ય, સ્વાદુ, રૂક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલટીનું નાશ છે. એ ગુણ કંદના જાણવા. **એનાં ફુલ:**—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરુ તથા પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—**(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—દુધીનું ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલો ઘીમાં ખાવું; અને ઉપર દૂધ પીવું, એટલે વૃદ્ધ પણ તરુણ જેવો થશે. **(૨) રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર:** ભોંયકોળું અને તલ એની ભૂકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. **(૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—દુધી દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાંખી તે પાવો. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—ભોંયકોળાના પાનનો રસ પાશેર અને ભોંયતરવડની ભૂકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવી, અથવા ભોંયકોળાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની ભૂકી ખાવી. **(૫) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—ભોંયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાંખી પાવો. **(૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—રાતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને પીપરીમૂળના ગંઠોડા તથા તજની સમભાગે ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંઠની ભૂકી નાંખી બધા ઔષધો સમાન ખાંડ લેઈ તેમાં બધા ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક દિવસ બે તોલાની ગોળી કરી તે એક સવારે અને એક સુતીવેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી. **(૭) પુષ્ટતાને માટે પાક:**—દુધીનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને તેમાં ખેદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખરુ, કૌચબીજ, શતાવરી તથા મૂસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની ચેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઈ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. **(૮) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સાદું ભોંયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવો. **(૯) પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—દુધી ત્રણ દિવસ ખાવી. **(૧૦) અંગે કળ ચડે છે તે ઉપર:**—દુધીનો રસ સાકર નાંખી પાવો. દુધી એટલે દુધિયું ભોંયકોળું.

૪૨૭. **ભોંયચંપો:**—(સં. ભૂમિચંપક. મ. ભુઇચાંફા.) એ ઝાડ નાનાં હોય છે. કેળના જેવા એના રોપા હોય છે. એનો કંદ હોય છે. તેમાથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ દેવકેળના ઝાડ જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉન્હાળામાં સુકાઇ જાય તો ચોમાસામાં પુનઃ ઉગી નીકળે છે એનાં ફુલ—મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ભોંયચંપો:**—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોજો, ગલગંડ તથા વ્રણનો નાશક છે. ઉપયોગ—**(૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તન રોગ અને ગુમડાં ઉપર:**—ભોંયચંપાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૨) ઉકાળું અને વેળ બેસવા માટે:**—ભોંયચંપાનાં મૂળીઆં, ગુગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૮. **ભોંય આમલી:**—સં૦ ભૂમ્યામલકી. આહુલી. મ૦ ભૂયઆંવળી. તરવડ. આ૦ ચાંભાર આંવળી. હિં૦ રગ. ક૦ હોન્નાવરી. તૈ૦ તાંધેડુ. તા૦ અવડરાઇ. મલા૦ અવિરામ. ઇં૦ ટેનર્સ કેશિઅ. લા૦ કાશિયા ઓરિક્યુલેટા.

ભોંય આમલીનાં પાન રીસામણીનાં પાન જેવાં બારિક હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ વેંત બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડની ડાળીએ નાયણી જેવડાં બારિક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખારો અને કડવો હોય છે. એ ઝાડ તાપના મોસમમાં સુકાઇ જાય છે. માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. **ભોંય આમલી:**—તુરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રુચિકર, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, ગ્રહ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દરિદ્રરોગ, તૃષા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) પ્રદર ઉપર:**—ભોંય આમલીનાં મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં. એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. **(૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ભોંયઆમલીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—ભોંયઆમલી, તજ, એલચીદાણા

તમાલપત્ર અને ૨૦ ગરી એકત્ર વાટી પાવાં; એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. **(૪) કમળો, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર:**—ભોંયઆમલીનાં મુઠીભર પાન, એરંડાનાં ત્રણ પાન, પાંચ લવંગ, ચીચોડાના કરતાં પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, જીરૂં અને થોડાં કાંકેરનાં પાન; એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. **(૫) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ અને શૂળ ઉપર:**—લીંબુના રસમાં રોજ મુઠીભર દાડમડીનાં પાન અને મુઠીભર ભોંયઆમલીનાં પાન પલાળી રાખી, સવારે મસળી લેઇ, તેમાં કોડીની ભસ્મ નાંખી તે રસ સવારસાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૧૯. મકાઈ:—(સં. માહાયાવનાલ. મ. મકા.) મકાઇ એ ડુંગરી પ્રદેશમાં સારી થતી નથી. એના છોડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે. એ છોડ ઘણું કરીને જારના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણસલાં આવે છે. છોડની ટોચે તોરો આવે છે. જો એ તોરો પક્ષી ખાઇ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલાં દાણા વગર પોલાં રહે છે. મકાઇના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. ક્વચિત્ રાતા રંગનાં કણસલાં પણ હોય છે. લોક મકાઇના લીલા ડોડા શેકી ખાય છે. તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઇ એ ધાન્ય ઘણુંજ પૌષ્ટિક ઠંડી તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેલું સડે છે. એનો **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—મકાઇના દાણા કાઢેલાં કણસલાં બાળી, તેની રાખ કરી તે મધમાં વાલ દોઢ વાલ આપવી એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૨૦. મખમલી:—(સં૦ વિરજની. મ૦ મખમાલ.) મખમલીનાં ઝાડ સુમારે કંમર સુધી ઉંચાં વધે છે. મખમલીમાં પીળી, રાતી, એકેરી, ઝુમખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીનાં પાન વળીગયેલાં, લાંબાં અને કાત્રાદાર હોય છે, એનાં ફૂલનો વાસ હોતો નથી. એનો શોભા માટે ફૂલની માળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે. મખમલીનાં ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખમાંની લાલી ઉપર:**—મખમલીનાં ફૂલ એક તોલો બાળી તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. **(૨) રકતમૂળવ્યાધિ (કોઈ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે) ઉપર:**—એકેરી મખમલીનાં ફૂલ સુમારે ૪૦ લઇ, તેમાંની લીલી રેષાઓ કાઢી, બારિક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી, તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાંખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. **(૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર:**—મખમલીના પાનના રસમાં કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. **(૪) માંદપુળી (ગુમડા) ઉપર:**—મખમલીનાં પાન અને ધોળી કોળી (દુધી)ના પાનમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાંધવું.

૪૨૧. મગ:—સં૦ મદ્ગ. મ૦ હિં૦ મૂંગ. ક૦ પચ્ચે-હેસરૂ. તૈ૦ પચ્ચા પેસલુ. તા૦ પચ્ચૈ-પાયરૂ. તુ૦ પદેંગી. મલા૦ ચેરૂપાયક. ફાં૦ બુનુમાપ. અ૦ મજ. ઈં૦ ગ્રીન ગ્રેન. લા૦ ફ્રેસી ઓસસસુંગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં બધે પાકે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચું વધે છે. એ ઝાડની આકૃતિ મગ, શિંગ એ સર્વ અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શિંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતલ છે; અને તેમાં અડદ કરતાં વાયુનો ભાગ થોડો છે. **મગ:**—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, કિંચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને કફ, પિત્ત તથા જ્વરના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મગના લાડુ:**—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઇ તે કઢઇમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તાવેતાથી હલાવતાં જવું, તથા કિંચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં-વચમાં તે ઉપર દૂધ છાંટતાં જવું. એમ કરતાં કરતાં દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા. એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. **(૨) ઓકારી, અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર:**—શેકેલા મગનો કાઢો, ધાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૨૨. મજીઠ:—સં૦ ખં૦ મંજીષ્ઠા. મ૦ ખં૦ ક૦ મંજીષ્ઠ. હિં૦ મજીઠ. તૈ૦ તામરવલ્લી. તા૦ માંદીદી. ફા૦ રૂનાસ. અ૦ ફુવહ તુસીબગ, ઉરૂકુસ્સુબાગિન. ઈં૦ મેડરરૂટ, બેંગોલમેડર. લા૦ રૂબીયા-કોર્ડીફોલિયા-મંજીસ્ટા.

મજીઠના વેલા હોય છે, એનાં મૂળીઆંને મજીઠ કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજીઠની ઉ **માલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન** અને **પર્શિયા** દેશોમાં થાય છે. મજીઠનો ઉપયોગ કા રંગવામાં પણ થાય છે. **મજીઠ:**—તુરી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, સ્વર્ય, વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; વ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, શૂળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઢ, ર રક્તાતિસાર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના **પાનનું શાક:**—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે; વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—મજીઠ, મો લોધર, એ એકેક તોલો લેઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસા ને સાકરના પાકમાં નાંખી આપવું એ જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—મજીઠ, ધુંવાસ, હળ અને મીઠું એનો લેપ કરવો. **(૩) વાંગ અને શિબ્બારોગ ઉપર:**—મજીઠનું ચૂર્ણ, મધ અને માખ મેળવી લેપ કરવો. **(૪) મંજીષ્ટમેહ ઉપર:**—મજીઠ અને ધોળું ચંદન (સુખડ)નો કાઢો પાવો. **(પ આર્તવદોષ ઉપર:**—મજીઠ ૨॥ તોલા લઇ તેનો ફાંટ કરી પાવો. **(૬) સર્વ પ્રકારના કોઢ અ વાતસારક્ત ઉપર:**—મજીઠ, ત્રિફળા, દારૂહળદર, ગળો, કડુ, વજ અને કડવા લીંમડાની છાલ, એ કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. **(૭) અસ્થિભંગ ઉપર:**—મજીઠ, મહૂડાની છાલ અને આમલીનાં પા એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવાં; અથવા મજીઠ અને જેઠીમધ, લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં શતધૌ ઘૃત (સો વખત ધોએલું ઘી) અને ચોખાનો લોટ નાંખી લેપ કરવો.

૪૨૩. મયાળ (પોઈ):—(સં૦ ઉપોતકી.) મયાળીના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે. એ નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે, નેવાળનાં મૂળીઆંને હમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ પર્યંત ટકે છે, અને પચાસ સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અંગુઠા જેટલા જાડા અને પાન ગોળ ગુંદીનાં પાન જેવડાં મોટાં હોય છે; અને રોટલી જેવાં જાડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફણગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણ ચાર દિવસે વીણી શ છે. ગંગાવલીનાં પાન બારિક અને ચાકવતના પાન જેવાં નાનાં અને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારનાં છે. એક રાતી અને બીજી ધોળી. આ વેલો વર્ષ, છ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું શીતળ અને પિત્તશામક છે. માટે કેટલાક લોક તે ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળા મરી જેવડાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. માંહેનો રસ કીરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોક રાતી સાહી બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનું શાક, ભજીયાં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો બને છે. **મયાળ:**—મધુર, કડવું, તુરૂં તથા ખારૂં છે; અને નિદ્રા, આળસ, મલાવષ્ટંભક, અરૂચિ, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનો નાશક છે. **રાન-મયાળ:**—કડવી, તીખી અને રૂચિકર છે **ભોંયમયાળ:**—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. **માળા ઉપરની મયાળ:**—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) અર્બુદ રોગ ઉપર:**—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ થાય તો મયાળ, કાંજી અને છાશ, એમાં વાટી તેમાં મીઠું નાંખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૨૪. મેંઢાશિંગી. (ખરશીંગી):—(નામ નંબર ૧૬૮ પ્રમાણે) એનો વેલો હોય છે. એનાં પાન તોડવાથી તેમાથા દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાના શિંગડા જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોના ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. **મેંઢાશિંગી:**—કડવી, વાતહારક, રૂક્ષ અને તીખી છે તથા શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, કફ અને નેત્રશૂળનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—કડવાં, અગ્નિદીપક તથા સંસ્રંસન છે; અને કોઢ, મેહ, કફ, કાસ, કૃમ, વ્રણ તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૨૫. મરડાશિંગ:—(સં૦ ઋદ્ધિ, વામાવર્તફલા, મ૦ મુરડશીંગી, કવણ) એનાં ઝાડ સાધારણ માપોટું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન ઘણા મોટાં હોતાં નથી. એને અમળાઇ ગયેલી શિંગો આવે છે. એથી એને મરડાશિંગી કહે છે. **મરડાશિંગી:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ તથા મેધાકર છે, અને કફ, શુક્રને વધારનારી, પ્રાણકારક, ઐશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે; તથા કોઢ, કૃમિદોષ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે. **(૧) નાના બાળકને પેટમાં મરડો**

વિગેરે ન થવા માટે:—આળાગોળી સાથે મરડાશિંગી ઘસી પાવી. (૨) કાનમાં બગઇ થઇ હોય તે ઉપર:—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં એરંડતેલમાં ઘસી ૫-૧૦ વાર કાનમાં પાડવાં; એટલે બગઇ મરી જઇ ફૂલી ઉપર આવે છે. (૩) મરડો થાય તે ઉપર:—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી પાવાં. (૪) ખાંડક અને જખમ ઉપર:—મરડાશિંગીનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૪૨૬. મરવો:—(સં૦ મરૂબક. મ૦ મરવા.) મરવો સુમારે વેંતભર ઉંચો વધે છે. કોઇ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે, પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એનાં પાન મેથીનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ઘણો સારો આવે છે. એને તોરા આવે છે. કોઇ પણ ફૂલનો ગુચ્છો કરી તેમાં મરવો ઘાલવાથી વાસ સારો આવે છે. **મરવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હૃદ્ય, પિત્તકર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવું, શૂલ, કફ, રક્તદોષ, વિષમજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્દોષ (ખરજ), અરૂચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદ્રોગ તથા વીંછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં ધોળોજ ઔષધોમાં લેવાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૪૨૭. મરેઠી:—સં૦ મહારાષ્ટ્રી. મ૦ મરાઠી. હિં૦ મરેડી. વ૦ પિપ્પળીકાવળા. ક૦ હોસુગુલ્લુ, અંકલખાર. ફા૦ બાબુનેગાઉ. અ૦ ઉકહોવાન્. ઈં૦ પેનીરોયલ. લા૦ મેંથપ્યુલેજીયમ.

એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે, એને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્કલકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્કલકરાની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. (૨) જીભની નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તે ઉપર:—મરેઠીનાં જીંડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું એટલે લાળ ગળી જઇ સોજો ઉતરે છે.

૪૨૮. મરી:—સં૦ બ૦ મરિચ. મ૦ મિરવેલ. હિં૦ કાલીમીરચ. ક૦ કપ્પમેણસુ. તૈ૦ મરિપાલુ. તા૦ સેવ્વિયં. મિલાગુ. તુ૦ યેકેમંચી. મલા૦ કુરમુલાગુ. ફા૦ પિલપિલેઅસ્વદ. ઈં૦ બ્લેકપેપ્પર. લા૦ પાયપરનાયગ્રમ.

મરીના વેલાની પાનના વેલા જેવીજ વાવણી થાય છે. એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાન નાગર વેલનાં પાન જેવડાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે. એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સારાં પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને "ધોળાં મરી" કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શિંગો આવે છે તેને **"ગજ પીંપર"** કહે છે. મરીનો ઔષધોમાં અને રસોઇમાં તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મૂળીઆંને **ચવક** કહે છે. **કાળાંમરી:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ અવૃષ્ય, છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **લીલાં મરી:**—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરૂ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક, રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ધોળાં મરી:**—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રૂક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) અંગ જકડાઇ જતું હોય તે ઉપર લેપ:—મરી ઠંડા પાણીમાં બારિક વાટી વ્યથિત જગાએ જાડો લેપ કરવો, અને તે ઉપર કેળનાં લીલાં પાન મૂકી કપડાથી બાંધવું; અને બે પહોર સૂધી રાખવું એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. (૨) ખરજ (ખસ) ઉપર:—મરી અને આમલસારો ગંધક બારિક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું એટલે ખસ જાય છે. (૩) શીતપિત્ત ઉપર:—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. (૪) ઉધરસ ઉપર:—એ માસા મરીનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં આપવું. (૫) વિષમજ્વર ઉપર:—મરીનું ચૂર્ણ, તુળસીરસ અને મધમાં આપવું. (૬) માથું દુઃખે છે તે ઉપર:—મરી કરંજતેલમાં વાટી ચોપડવાં. (૭) પટકી (કોલેરા) ઉપર:—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાંખી પાવી. કિંવા મરી ૧૦ ગુંજા, હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુંજા, અને અફિણ ૮ ગુંજા, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી; અને દરેક કલાકે એક એક ગોળી ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. (૮) ઉધરસ ઉપર:—

મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. (૯) **હરતાલના વિષ ઉપર:**—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખુબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. (૧૦) **સોમલ ઉપર:**—નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું (૧૧) **સળેખમ ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી, તેમાં મરીની ભૂકી અને સાકર નાંખી પાવું. (૧૨) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધોળાં મરી પાંચદસ લેઇ કાજળ જેવાં બારિક કરવાં, પછી તે ભૂકી એક અડદના દાણ જેટલી લઇ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમાં કાલવવી; અને શિશ્નનું મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવ બે ટીપાં નાખવાં. એ યોગે પેઢુમાં પહોચી પેશાબ જલ્દી સાફ થાય છે. પ્રસંગ વિશેષ હોય તો ત્રણ ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપાં નાખવા પડે છે. ઇંદ્રિ સાફ થયા પછી કદાપિ ઇંદ્રિમાં બળત્રા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં વારંવાર ઇંદ્રિયદ્વારે ટીપાં પાડી અંદરથી પાછું આવેલું ઘી લુછી કાઢી પુનઃ નવું ટીપું નાંખતાં રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરૂષોએજ કરવો. (૧૩) **સંગ્રહણી, મુળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, કવલુ, મંદાગ્નિ અને ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—મરી, ચીત્રા, સંચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં નાંખી પાવું. (૧૪) **આધાશિશી ઉપર:**—મરી અને ચોખા, ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિગુંડીના રસમાં મરી ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૫) **સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**—મરી પા તોલાથી અર્ધા તોલા સુધી સાધારણ કુટી, તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને પાવો. (૧૬) **વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા ઉપર:**—મરીની ભૂકી અને લસણ બારિક વાટી ભોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમાં સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. (૧૭) **સ્વરભંગ ઉપર:**—ભોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમાં ઘી નાંખીને તે પાવું.

૪૨૯. **મર્યાદવેલ.**—(સં૦ મારવલ્લી.) આ વેલ ઘણે ભાગે સમુદ્રકાઠે થાય છે. એનાં પાન આસુંદરાના પાન જેવડાં અને જાડાં તથા સીધાં હોય છે. એમાં ધોળી અને રાતી. એવી બે જાત છે. ધોળી ગુણોમાં અધિક છે. **મર્યાદવેલ:**—શીતલ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતુલ, ગુરૂ તથા ગર્ભને સુકવનારી છે; અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શૂળ તથા આમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **માંડપુળી અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:**—મર્યાદવેલનાં પાન અથવા મૂળીઆં કુટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાન ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવાં. (૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—મર્યાદવેલનાં મૂળીઆં અગર પાન વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—મર્યાદવેલીનો કાઢો કરી પાવો.

૪૩૦. **મરચી:**—(સં૦ મરીચ. મ૦ મીરચી.) મરચીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. મરચાનો રંગ તે પાકે ત્યારે લાલ હિંગળોક જેવો થાય છે. પાકયા પછી તેઓને ચુંટી સુકવે છે. મરચાંમાં ત્રણ ચાર પ્રકાર છે. **લવંગી મરચાં:**—નાનાં અને તીખાં હોય છે. એ ખાવાથી તુરતજ ધર્મ થાય છે. **કોલ્હાપુરી મરચાં:**—બારિક અને વેંત અર્ધી વેંત લાંબાં હોય છે. **ગોમંતકી મરચાં:**—મોટાં અને ગોળ હોય છે. અને તેની છાલ જાડી હોય છે. મરચાંનો ભોજનમાં રોજ ઉપયોગ થાય છે. ભોજનમાં મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ઘણુંજ બેસ્વાદ લાગે છે. લીલાં મરચાંની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય છે. સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે. મરચાં રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે. મરચાંનો ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વને એક સરખી જરૂર પડે છે. ગરીબ લોકને મીઠું મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. **મરચી:**—પિત્તલ, વિદાહિ, રૂક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, આમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. મરીથી એના ગુણ ઓછા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ચીડ ઉપર:**—મરચાંનાં બિયાં ઉના પાણી સાથે ગળવાં. (૨) **પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—એક ચમચાભર મરચાંની જાડી ભૂકી અને એક ચમચાભર મીઠું ઉના આધણ આવેલા પાણીમા નાંખી ઢાંકી તે પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. (૩) **માકડનો નાશ થવા માટે:**—મરચાં બાળી કાઢો કરવો, અને જ્યાં માકડ હોય ત્યાં કંઇ પણ ચીજવડે પાણી ચોપડવું એટલે ત્યાં પુનઃ માકડ થતા નથી.

૪૩૧. **મસૂર:**—સં૦ મ૦ હિં૦ તે૦ મસૂર. ક૦ ચન્નંગી. ફા૦ ભુનોસખે. અ૦ અદસ. ઈં૦ લેંટીલ. લા૦ ઇરવેલેન્સ.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એનાં ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી કાળો હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર એ ધાન્ય વાતુલ છે. ગરિબ લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને ધોળી એવી બે જાતની છે. બેઉના ગુણ સરખાજ છે **મસૂરઃ**—મધુર, શીતલ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રૂક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃહણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. એના પાનની **ભાજીઃ**—કડવી અને હલકી છે. ઉપયોગઃ—(૧) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપરઃ**-મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો. (૨) **સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપરઃ**—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો, તે સર્વ જ્વરનાશક છે.

૪૩૨. મહૂડોઃ—સં૦ મધુક. મ૦ મોહાચાવૃક્ષ. કો૦ ગોહટી. હિં૦ મહુવા. બં૦ મોલ. ક૦ તુ૦ ઇપ્પેમારા. તૈ૦ ઇપ્પસ. તા૦ મધુકં. મલા૦ ઇરૂપ્પા. ફા૦ ગકા. ઈં૦ ઇલુપાટ્રી. લા૦ બેસિયાલાટીફોલિયા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. અને સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાન હાથેલી જેવડાં અને જાડાં હોય છે. એ પાન પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મહૂડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે. તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહૂડાના ઝાડ ઉપર [illegible] આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોક ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. ફળ જીંડવાં જેવાં [illegible]ાવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયું કહે છે; અને દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે. એ [illegible]લ ઘીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે, તે ઘીમાં મળી જાય છે; અને ઘી જેવુંજ [illegible]ણીદાર દેખાય છે. એના ફૂલનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પી લોક બોકડા જેવા મદોન્મત થાય [illegible] તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે; અને આપણા ઉત્પન્ન કર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઇ [illegible]ાતેજ પોતાનો નાશ કરી નાંખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નઠારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ [illegible]રેલી છે. પરંતુ માણસે નઠારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, એથીજ કલ્યાણ થશે. [illegible]ેવો ઇશ્વિરીય આંતરીક હેતુ છે. **મહૂડાઃ**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તુરા તથા કડવા છે; અને [illegible]ૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલઃ**—મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ તથા વિકાશિ છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે કરે છે. એનાં **ફળઃ**—શીત, શુક્લ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાંકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર, તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરે છે. તેજ પાકવાથી બળકારક છે; અને પિત્ત, વાયુનો નાશક છે. **પાણ-મહૂડા**(પ્રાણીમાં થનારી જાત છે તે):—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે; અને વ્રણ ઉલટીનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) **અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત, અપતંત્રક વાયુ ઉપરઃ**—મહૂડાની અંતરછાલ, પીંપર, વજ, મરી અને સિંધવ એ કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. (૨) **ઘોંટ સર્પ ઉપરઃ**—મહૂડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૩) **ધાતુ પુષ્ટ થઇ કામોત્તેજન આવવા માટેઃ**—મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર સાંજ દર વખતે ૨—૩ માસા જેટલું, ગાયનું ઘી અને મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ અથવા તપાવેલું દૂધ, ઘી સાકર સાથે પાવું. (૪) **સર્પના વિષ ઉપરઃ**—મહૂડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું

૪૩૩. મંદારઃ—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ માંદાર. ક૦ માંદારનું. તા૦ કોકકુમાંદારે. મલા૦ વેળુત્તા-માંદારં. લા૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને "આકડીઓ મંદાર" પણ કહે છે. મંદારનાં ઝાડ આકડાનાં ઝાડને ઘણાંજ મળતાં છે; ફક્ત ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ધોળું અને ભુરૂં હોય છે. એ ઝાડ રાનમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે, એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ, ('ગટ્ટાપર્ચા Guttaparcha) તૈયાર થાય છે. **મંદારઃ**—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઢ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ધોળો**

મંદાર:—અતિ ઉષ્ણ, કડવો, તથા મલશોધક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ અને અત્યંત દારૂણ વ્યાધિ નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વિષમ જ્વર ઉપર:—મંદારનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. એ વિષમ જ્વર જાય છે. (૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્ત કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:—મંદારનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ રોજ આસો દિવસમાં ત્રણવાર સાકર સાથે આપવું. (૩) વાતશૂ ઉપર:—મંદારનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું.

૪૩૪. માંકડી:—એ હીંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એનાં પાન હીંગડીના પાન જેવાંજ હોય એને હીંબુડી જેવાંજ બારિક ફળ આવે છે. તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુ બદ્ધ શરીર હોય તો:—માંકડીનાં સૂકાએલાં પાન તંબાકુની પે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવાં, એટલે શરીરમાંનો વાયુ નીકળી જાય છે. (૨) વાયુ ઉપર:—માકડીનાં પાનનો રસ અગર કાઢો પાવો. (૩) સંધિવાયુ અને સૂવારોગ ઉપર:—એકાદ ઈ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માકડીનાં પાન નાંખી તે વડે અંગ શેકવું. અથવા પાન પાણીમાં કાઢ તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું; અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. (૪) ઢોરોના ક્ષત ઉપર:—માંકડીનાં પાન વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૩૫. માચોલ. (મચીયણ):—એ ઝાડ ઘણું તો એક હાથ વધે છે. તેની ડાળીઓને ઘઉં છાલ જેવો નરમ લીલાં રંગનો ગર હોય છે, તથા માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે, એટલે ઘણુંજ ખારૂં હોય છે. એ ભાજીનાં ઝાડ પોંક નાંખી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને સધારે હીંગથી વઘારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતું પણ કરે છે. એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતું નથી.

૪૩૬. માઠ:—(સં૦ મારિષ.) માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે. એમાં રાતો અને ધોળે એવા બે પ્રકાર છે. માઠની ભાજી વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમાં મોટી થઇ ખાવાના ઉપયોગમાં આ છે. માઠની ભાજી નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે. ડીટાનાં પાન ચુટી કાઢી ભાજી કરે છે. અ બિયાં આવ્યા પછી ડીંટાની પણ ભાજી કરે છે. ધોળો માઠ:—મધુર, રૂક્ષ ખારો, શીતળ, ગુરૂ, સારક કફકર તથા વાતકારક છે; અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. રાતો માઠ:—કિંચિત્ ગુરૂ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અલ્પદોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. મિશ્રવર્ણ માઠ:—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે. ખારો માઠ:—ખારો, ખારો તથા મધુર છે અને દોષને કોપાવ નાર છે. પાણી માંહેનો માઠ:—વિશેષકરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ખાંડક (ગુમડ) જલદી ફુટવા માટે:—માઠની ભાજીનું સૂકાએલું ડીંટું બાળી; તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. (૨) મદ્ય ઉપર ઉતાર:—રાતા માઠની દાંડીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો.

૪૩૭. માયફળ (માયાં)—સં૦ માયાફળ. મ૦ તુરટે. માયફળ. હિં૦ માજુફળ. ક૦ માપાલકા-યી. ફ્રા૦ માજુસ. અ૦ આપસ. સમરતુલ. તુરફા. ઈં૦ ગાલનટ. લા૦ કારકસ્ ઇન્ ફેકટારિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં ફળ સાધારણ સોપારી જેવડાં અને તે કરતાં બારિક પણ હોય છે. માયફળ:—તીખાં, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને સંકોચ કરનાર, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે. ઉપયોગ:— (૧) નાસારોગ ઉપર:—માયફળોની ભૂકી સુંઘવી. (૨) બાળકોના રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:—ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં માયફળ ૪ ઘસી પાવાં. (૩) બાળકોના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:—માયફળ અને સુંઠ ઘીમાં ઘસી ચટાડવાં (૪) યોનિસંકોચન થવા માટે:—માયફળ અને ફુલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનીમાં રાખવા આપવી; અથવા માયફળ અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:—માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળો કાથો ૧ તોલો, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાંતે ઘસી લાળ ગળવા દેવી એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. ઔષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવું ગુણપ્રદ થશે. (૬) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:—

રેક માયફળ બે રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવાં; અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયફળ ત્રણ ા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવાં. (૭) **આમાંશ ઉપર:**—માયફળ ગાયના માખણના ર્યાં પાણીમાં ઘસી ચાટણ કરવું. (૮) **લાલાસ્રાવ ઉપર:**—માયફળના કાઢામાં ફટકડી અને કાથાનું નાંખી તેના કોગળા કરવા.

૪૩૮. માયમૂળ. (ગરમેલ):—સં૦ માયિની, માકંદી. મ૦ માઈણમૂળ. હિં૦ માયમૂલ. ક૦ ગિણી. લા૦ કાલે-સએર્બેન્ટસ્.

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં પાન અજમાનાં પાન જેવાં થાય છે. એનાં મૂળી-ને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળીઆં ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ી થાય છે. એ મૂળીઆં ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને એનું અથાણું આપે છે. એથી અપકાર ાનો ભય નથી. **માયમૂળનું ઝાડ:**—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રૂચિકર તથા બલકર છે; અને યુ, કફ, કવલુ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કંદ:**—પાકકાળે મધુર અને કાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરે છે.

૪૩૯. માલેબંધ. (મ):—(સં૦ સંધિની.) આ ઝાડની ઉંચાઇ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી ય છે. એનાં પાન એક આંગળ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં થાય છે. એ ઝાડમાં એવો મત્કાર છે કે એનાં પાન ઉપરથી અધીંજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય . આ પાનમાં ચીકાશ બહુ હોય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ ઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:**—તત્કાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી, જખમ ઉપર લગાવી પાટો ાંધવો. ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બંધ થઇ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઇ ાવે છે. પાન સૂકાં હશે તોપણ ચાલશે.

૪૪૦. માલકાંગણી:—સં૦ જ્યોતિષ્મતી. મ૦ માલકાંગોણી. મલા૦ કરડકાંગોણી. હિં૦ માલ-ગૂણી. બં૦ લતાફટકી. ક૦ કૈગુએરહુ. તૈ૦ વાવંજી, બેકકુડુતોગે. તા૦ વલુ લુવઇ. અતિપરિચ્ચમ્. ૦ કાલ. ઈં૦ સ્ટાફટ્રી લા૦ સિલેસ્ટ્રસ્ પેનિકયુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારિક ફળની મોટી મોટી લુમ આવે છે. હેલાં એ ફળનો લીલો રંગ થાય છે. એ ફળમાંનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. **લઘુ માલકાંગણી:**—દીપક, મેધાકર, બુદ્ધિવર્ધક અને દુર્જર છે. **માલકાંગણી:**—રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિ-દીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા પુષ્ટિને કરનારી, વૃષ્ય, વાંતિકર, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તુરી છે; તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે. **માલકાંગણીનું તેલ:**—કડવું, વાંતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધાને કરનારૂં, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અફીણના વિષ ઉપર:**—માલકાંગણીના પાતનો રસ પાવો. (૨) **ખસ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું. (૩) **સર્વ વાયુ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાં, સુંઠ અને અજમો, એ સમભાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે ખાવી. (૪) **અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર:**—માલકાંગણીના પાનનો રસ પાવો. (૫) **રક્તમૂળવ્યાધિ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **ઉદરરોગ ઉપર:**—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે પીવું. (૭) **સર્પના વિષ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં.

૪૪૧. માહુલી:—(સં૦ મહાયમલપત્રક.) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારનાં કિંવા આમળાનાં પાન જેવાં એનાં જોડપાન હોય છે. એ પાન કંચનારના પાન કરતાં ત્રમણાં ચોગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા ગલીચપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના ડુંગરમાં ઘણા થાય છે. બીજા ઠેકાણે હોવાનું સાંભળવામાં નથી. એનાં પાનનાં પત્રાળાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસનાં હોય તો પણ પાણી સીંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાનમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૪૨. મિરજોળી:—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળીઆં ઝાડમાં હોય છે. એનાં પાન મોટાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ઘણો આવે છે. એ પાન મિરચેલીનાં પાન જે હોય છે. પાનનું ડીંટું એ આંગળ લાંબું હોય છે. મિરજોળીનો રસ નાકમાં નાખે તો છીંકો આવે છે. મિરજોળીનો રસ ઉષ્ણ અને વાયુનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) બદ જલદી ફટવા માટે:—મિરજોળીનાં પાન બારક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટશે; પછી એ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનું સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. (૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:—મિરજોળીનાં કુમળાં પાનનો અંગરસ કાઢવો; અને જુનાં પાનનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જુનાં પાનનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલ મરીની ભૂકી નાંખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. (૩) સન્નિપાત જ્વર ઉપર:—મિરજોળીનાં પંચાંગનો કાઢો કરી પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૪) ગુલ્મરોગ ઉપર:—મિરજોળીનાં મૂળીઆં નાળીએરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાંખી પાવાં.

૪૪૩. મીઠો લીંબડો:—(સં૦ કૈટર્ય. મ૦ કઢીનિંબ.) આ ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. એનાં પાન સુગંધી છે. એ પાન મસાલામાં નાખે છે, તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં શેકી કઢીમાં નાંખે છે. તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. મીઠો લીંબડો:—શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, રક્ત, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૪૪. મીઠું લીંબુ (મોસંબી):—સં૦ મધુજંબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. હિં૦ મીઠાં લીંબુ. બં૦ કમલાલેબુ. ક૦ કીત્તિલે, સક્કરેગંચી. ફ્રા૦ લેમતશીરી. અ૦ લીમુ નેહુલુ. ઈં૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે. પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નાળીએર જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. મીઠું લીંબુ:—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—સકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૪૫. મીંઢળનું ઝાડ:—(સં૦ મદન. મ૦ હિં૦ ગેળ.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાન વડનાં પાન જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે; તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કાળી લોક નદીમાં નાંખે છે; તેથી કરી માછલાં તેમાં લુબ્ધ થઈ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાંખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં આ યોગ ઉત્તમ છે. મીંઢળ:—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રૂક્ષ, વાંતિકારક, કડવું અને બસ્તિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોષ, અનાહ, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક પેટશૂળ ઉપર:—મીંઢળ કાંજીમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો. (૨) પિત્ત પડવા માટે:—મીંઢળનો રસ બે પૈસા ભાર કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. (૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—જનનેંદ્રિય (યોનિ) ને મીંઢળનો ધુણી આપવી અને કજાળવીના મૂળીઆનો દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૪) કફવાત ઉપર:—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું. એટલે ઉલટી થઈ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. (૫) આધાશીશી ઉપર:—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) ગડગુમડ

અને ધાવરા ઉપર:—મીંઢળ લીંબડાનાં રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મરવાને માટે:—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂઓ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંઢળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઇ કફ પડવા માટે:—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦ા તોલો અને પીંપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું.

૪૪૬. મુચકંદ (સં૦ ક૦ હીં૦ મ૦):—લા૦ પ્ટેરો સ્પરમનૂ, (સુબરફિલીપમ્.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાન ખાખરાનાં પાન જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઇનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકંદ:—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર:—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળીઆં કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આદાશિશી ઉપર:—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઢોરોના ફુંદ રોગ (ઢોર સૂકી લીંડીઓ હગે છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઇ સૂકાઇ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર:—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાંખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવું. (૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર:—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૪૭. મુદ્દ્ગર (કમરખ):—સં૦ કર્માર. મ૦ ક૦ કર્મેર. હિં૦ કમરખ. બં૦ કામરંગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્દ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાન પાતળાં અને છાયા ઘણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલું હોય છે; અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે. મુદ્દ્ગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારો થાય છે. મુદ્દ્ગર ગળચટાં હોય છે. મરી, જીરૂં અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ રૂચિ આવે છે. કોઇ કોઇ પાકેલાં મુદ્દ્ગર એમના એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજૂએ રેખા હોય છે, આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને "કમક" પણ કહે છે. મુદ્દ્ગર લીલાં:—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને હિતકારક છે. પાકેલાં મુદ્દ્ગર:—મધુર, ખાટાં, બલકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રૂચિકારક છે.

૪૪૮. મુસળી:—(સં૦ મુસલી. મ૦ મુસળકંદ. હિં૦ મુસલીકંદ.) મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે છે. એનાં પાન ખારેકના નાના રોપાનાં પાન જેવાં, પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કંદ થાય છે એ મોટાં અને પાંચ છ આંગળ લાંબા હોય છે; એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને " કાળી મુસળી " પણ કહે છે. મુસળી:—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટ, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાળીમુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે. ઉપયોગ:—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—મુસળકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઇ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લેઇ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી બે તોલા સુધી નાંખી, મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધું રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાંખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાંખી બદામ, ચારોળી નાંખવી તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઇ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાંખી ખાવું. (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુસળકંદ ખાવા, એટલે ખડો ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મુસળી અને જાસુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૪૨. **મિરજોળી:**—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળીઆં ઝાડમાં હોય છે. એનાં પાન મોટાં હોય છે. એ પાનનો વાસ ઘણો આવે છે. એ પાન મિરવેલીનાં પાન જે હોય છે. પાનનું ડીંટું બે આંગળ લાંબું હોય છે. મિરજોળીનો રસ નાકમાં નાખે તો છીંકો આવે છે. **મિરજોળીનો** રસ ઉષ્ણ અને વાયુનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ જલદી ફૂટવા માટે:**—મિરજોળીનાં પાન બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટશે, પછી એ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનું સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. **(૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:**—મિરજોળીનાં કુમળાં પાનનો અંગરસ કાઢવો; અને જુનાં પાનનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ નાંખી જુનાં પાનનો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલ મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. **(૩) સન્નિપાત જ્વર ઉપર:**—મિરજોળીનાં પંચાંગનો કાઢો કરી પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. **(૪) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—મિરજોળીનાં મૂળીઆં નાળીએરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાંખી પાવાં.

૪૪૩. **મીઠો લીંબડો:**—(સં૦ કૈટર્ય. મ૦ કઢીનિંબ.) આ ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. એનાં પાન સુગંધી છે. એ પાન મસાલામાં નાખે છે, તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમા શેકી કઢીમાં નાંખે છે. તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. **મીઠો લીંબડો:**—શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શૂળ, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૪૪. **મીઠું લીંબુ (મોસંબી):**—સં. મધુજંબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. હિં૦ મીઠાં લીંબુ. બં૦ કમલાલેબુ. ક૦ કીત્તિલે, સક્કરેગંચી. ફા૦ લેમનશીરી. અ૦ લીમુ નેહલુ. ઈં૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે. પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નાળીએર જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ઘણું સારું લાગે છે. **મીઠું લીંબુ:**—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૪૫. **મીંઢળનું ઝાડ:**—(સં૦ મદન. મ૦ હિં૦ ગેળ.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાન વડનાં પાન જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે; તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કોળી લોક નદીમાં નાંખે છે; તેથી કરી માછલાં તેમાં લુબ્ધ થઈ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાંખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમા નાખે છે, તે કરતાં આ યોગ ઉત્તમ છે. **મીંઢળ:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રૂક્ષ, વાતિકારક, કડવું અને અસ્તિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોષ, અનાહ, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક પેટશૂળ ઉપર:**—મીંઢળ કાંજીમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો. **(૨) પિત્ત પડવા માટે:**—મીંઢળનો રસ બે પૈસા ભાર કાઢી તેમાં મધ નાંખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. **(૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—જનનેંદ્રિય (યોનિ) ને મીંઢળની ધુણી આપવી અને કળલાવીના મૂળીઆનો દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. **(૪) કફવાત ઉપર:**—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમા મેળવી પાવું. એટલે ઉલટી થઈ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. **(૫) આધાશીશી ઉપર:**—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **(૬) ગળગુમડા**

ને ધાવરા ઉપર:—મીંઢળ લીંબડાનાં રસમાં ઘસી ચોપડવું. (૭) જૂ મરવાને માટે:—મીંઢળનો ા કાઢી માથે ચોપડવો એટલે ચાર ઘડીમાં જૂઓ મરે છે. (૮) સ્તનરોગ ઉપર:—મીંઢળ ઠંડા ણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) ઉલટી થઇ કફ પડવા માટે:—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦ા તોલો ને પીંપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું.

૪૪૬. મુચકુંદ (સં૦ ક૦ હીં૦ મ૦):—લા૦ પ્ટેરો સ્પરમનૂ, (સુઅર્ફોલીપમ.) આ ઝાડ ટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાન ખાખરાનાં પાન જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઇનું ક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખ-ઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું મારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. મુચકુંદ:—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, ત્ગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. ઉપ-યોગ:—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તક પીડા ઉપર:—મુચકુંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળીઆં કાંજીમાં ાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) આધાશિશી ઉપર:—મુચકુંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. (૩) ઢોરોના કુંદ રોગ (ઢોર સૂકી લીંડીઓ હગે છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઇ સૂકાઇ જાય છે અને સર્વ દાંત હાલવા લાગે છે તે) ઉપર:—મુચકુંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાંખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સૂધી ઔષધ પાવું. (૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર:—મુચકુંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૪૭. મુદ્દ્ગર (કમરખ):—સં૦ કર્માર. મ૦ ક૦ કર્મર. હિં૦ કમરખ. બં૦ કામરંગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્દ્ગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાન પાતળાં અને છાયા ણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વ કાળ લીલું હોય છે; અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે. મુદ્દ્ગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારો થાય છે. મુદ્દ્ગર ગળચટાં હોય છે. મરી, જીરૂં અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ રૂચિ આવે છે. કોઇ કોઇ પાકેલાં મુદ્દ્ગર એમના એમ ખાય છે. તેનો રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજૂએ રેખા હોય છે, આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને "ક્રમક" પણ કહે છે. મુદ્દ્ગર લીલાં:—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને હિતકારક છે. પાકેલાં મુદ્દ્ગર:—મધુર, ખાટાં, બલકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રૂચિકારક છે.

૪૪૮. મુસળી:—(સં૦ મુસલી. મ૦ મુસળકંદ. હિં૦ મુસલીકંદ.) મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે છે. એનાં પાન ખારેકના નાના રોપાનાં પાન જેવાં, પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કંદ થાય છે એ મોટાં અને પાંચ છ આંગળ લાંબા હોય છે; એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને "કાળી મુસળી" પણ કહે છે. મુસળી:—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટ, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાળીમુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે. ઉપયોગ:—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:—મુસળકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઇ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લેઇ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી બે તોલા સૂધી નાંખી, મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધ રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાંખી પાક કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાંખી બદામ, ચારોળી નાંખવી તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઇ ધાતુ વૃદ્ધિ થાય છે. (૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાંખી ખાવું. (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુસળ-કંદ ખાવા, એટલે ખડો ગળી જાય છે. (૪) પ્રદર ઉપર:—મુસળી અને જાસુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. (૫) સંગ્રહણી ઉપર:—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૪૯. મુળા:—સં૦ મૂલક મ૦ મુળા. હિ૦ મુલી ક૦ ગે૦ તા૦ ત્રુ૦ મુલ્લંગી તૈ૦ મુલ્લી: મના૦ હનકપાવ ફા૦ તુરબ. અ૦ બજરૂલ-ફુજલ ઇ૦ રૈડીશ લા૦ રેફેનસ્ સેટીવસ્

મુળા એ એક જાતનું શાક છે. જમીન સારી હોય તો એકેક મુળો પાકા બશેર વજનનો થ છે મુળાના બિયાં વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શિંગો આવે છે, અને તેમા મુળાનાં બિયાં હે છે મુળાનું, તેના પાનનુ અને તેની શિંગોનુ શાક થાય છે મુળાનુ રાયતું ઘણું સારૂ થાય[1] છે મુળ એકલા પણ ખાય છે મુળા એ પાચક અને કડો છે. મુળાનો રંગ ધોળો અરૂઢ હોય છે મુળાનાં બિય માખણમા નાખી ધોળવા એટલે માખણ જેવાજ મૃદુ મુળા થાય છે, અને પાક પણ સારો થાય છે સાધારણ મુળા:—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, રુચિકારક તથા પાચક છે અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે કુમળા મુળા:—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, તીક્ષ્ણ સારક, પાચક, મધુર, ગ્રાહક તથા બલકારક છે, અને મૂત્રદોષ, દમ ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ ત્રિદોષ, દ્રુ, શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. સ્થૂલ (જાડો) મુળો:—ઉષ્ણ તીખો, રુચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે, અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે જુના મુળા:—શોષકારક તથા ઉષ્ણ વીર્ય છે, અને દાહ, પિત્ત તથા રક્તકોપનો નાશ કરે છે પાકા મુળા:—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે ભોજન પહેલાં ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને કોપાવે છે, અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર તથા બલકારક છે આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શૂળ અને હૃદ્રોગને નાશ કરે છે મુળાની શિંગો (મોગરીઓ)—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુની નાશક છે મુળાનાં ફૂલ:—કફકારક તથા પિત્તકારક છે. સૂકાએલા મુળા:—લઘુ છે, અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષને નાશ કરે છે ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમા "શેંડી મુળા" કહે છે જેને સં સ્કૃતમા 'ગૃંજન' કહે છે, અને ગુજરાતીમા "ગાજર" કહે છે તે-તીખા, ઉષ્ણ, રોચક, અગ્નિ દીપક તથા હૃદ્ય છે, અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે ગોળમુળા:—તીખા તથા ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી ઉપર:—સૂકાએલા મુળા નો કાઢો પાવો (૨) ઓદારશિંગના વિષ ઉપર:—મુળા અને સુવા ખાવા (૩) મૂતરખડા ઉપર:—મુળાના બિયાં તોલા ૪ અર્ધો, શેર પાણીમા ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવુ (૪) મૂત્ર વ્યાધિ ઉપર:—૨૦ મુળા લઇ પાન સાથે સમારી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લેઇ તે સર્વનો રસ કાઢી તેમા ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો (૫) નળવાયુ ઉપર:—મુળા નો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો (૬) અજીર્ણ ઉપર:—મુળાના પાનના કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી કેટલીક વાર એમને એમ રાખવા પછી જોરથી મસળી તેમાનુ પાણી પીવી કાઢી તે પીવા ચાવી ખાવા એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે (૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:—મુળા અને સાકર ભેગા ચાવીને ખાવાં. (૮) મૂત્રવ્યાધિ ઉપર:—મુળા ખાંડી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો, અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાંખી તે પાવુ, અથવા મુળાના કાપા ધીમે તળી સાકર સાથે ખાવા (૯) શિબ્મા ઉપર:—મુળાનાં બિયાં અરેડાના પાનના રસમા વાટી તેને લેપ કરવો. (૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:—મુળાના બિયાં, સજીના બિયાં, સરગવાનાં બિયાં, સરસવ, માતુ અને જવખાર, તેને છાશમા વાટી લેપ કરવો (૧૧) શુકાશ્મરી (પથરી) ઉપર:—મુળાના પાનના રસમા સુરોખાર નાખી પાવો (૧૨) વાત-કફ જ્વર ઉપર:—સૂકાએલા મુળાનો યુષ પાવો. (૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:—કુમળા મુળાના પાનના રસમા સુરોખાર નાખી ફુગ ઉપર લેપ કરવો

૪૫૦ મુગરેલ:—એને "મુગબુરેલ" પણ કહે છે એ વેલી ઝાડ ઉપર ચડેલી હોય છે એ વેલીની જાડાઇ પગના નળા જેવડી હોય છે એ વેલી દક્ષિણ કોંકણ અને ગોવા, એ પ્રાંતોમાં ઘણી થાય છે એ વેલીની હાથમા પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે એ વેલીની શિંગોને

1 આરાધણી અનારમણુ પાણી નાખી કાઢો કરી ચતુર્થાંશ રહે તેને યૂષ કહે છે

ગાની આકૃતિ જેવાં બિયાં આવે છે. એનાં પાન લાંબાં હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. ઉપ-
ગઃ—(૧) કંડૂ (ખરજ), ખસ, ઇત્યાદિ ઉપરઃ—સુગવેલીનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં એક દિવસ
ળી રાખી બીજે દિવસે તેમાંજ બીજું ગોમૂત્ર રેડી બારિક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. (૨)
દંશજન્ય ત્વગ્વિકાર, કંડૂ, ખોડો, ખસ, ઇત્યાદિ ઉપરઃ—સુગવેલીનાં બિયાંનું તેલ દિવસે
ને રાત્રે રોજ શરીરે ચોળવું.

૪૫૧. મેઢાશિંગઃ—(સં૦ મેષશૃંગી.) મેઢાશિંગના ઝાડને 'ખરશિંગ' પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું
ય છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એનાં પાન કડવા લીંબડાનાં પાન જેવાં પણ
થી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શિંગો
ાવે છે. એ ઝાડનાં પંચાંગ અને શિંગો કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે.
ના લાકડાનાં મૃદંગ સારાં થાય છે. મેઢાશિંગઃ—રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શી-
લ, ચક્ષુષ્ય, ભેદક, બલકર, રસાયન તથા તુરી છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ,
ણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનું
ળઃ—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, રુચિકર, ખારૂં, ખાટું તથા સ્રંસન છે; અને કોઢ, મેહ,
ફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) પેટશૂળ તથા નળ
ફુલ્યા હોય તે ઉપરઃ—મેઢાશિંગીનાં પાન અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. (૨) કૃમિ ઉપરઃ-
મેઢાશિંગનાં પાન વા છાલનો કાઢો પાવો. (૩) ખસ અને ખોડા ઉપરઃ—મેઢાશિંગના લાકડાનું
પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૫૨. મેથીઃ—સં૦ મેથિકા, અશ્વબલા. મ૦ હિં૦ મેથી. ક૦ મેથય. તૈ૦ મેંતુલ. તા૦ વેંદાયામ્.
મલા૦ ઉળુવા. ફા૦ તુખ્મે શંપીત. અ૦ બજરૂલ હુલ્બા. ઈં૦ ફેનુ ગ્રીક. લા૦ ટ્રીગો નેલ્લા, ફેન ગ્રેસીય.

મેથી સુમારે વેંત દોઢ વેંત ઉંચી વધે છે. મેથીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના જુના છોડ
ઉપર જે શિંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની ભાજી રૂચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતા-
વહ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ છે. મેથી વાતનાશક છે. મેથીની ભાજીઃ—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને
કોપાવનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, મલાવષ્ટંભક, હૃદ્ય તથા બલકારક છે; અને જ્વર,
અરોચક, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ક્ષય તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. ઉપ-
યોગઃ—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપરઃ—મેથી ઘીમાં શેકી તેનો લોટ કરવો.
પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો
નાશ થશે. (૨) આમ ઉપરઃ—મેથીની ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસા સાકર
નાખી તે પાવો. કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમાં કાલવી ખાવો. (૩) બહુમૂત્ર ઉપરઃ—મેથીની ભાજીનો
રસ પાશેર કાઢી તેમાં અર્ધો પૈસાભાર કાથો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાંખી પાવો. (૪) રક્તાતિ-
સાર ઉપરઃ—મેથીની ભાજીના રસમાં કાળી દ્રાક્ષ નાંખી પાવો. (૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટેઃ—
મેથીનો લોટ ૩ તોલા, રાત્રે અર્ધોશેર દૂધમાં પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે
દેવતા કરી, તેમાં નવટાંક ઘી નાંખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી ભીજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાંખી શેક્યા
પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં રાતી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી નાંખી ૨૧ દિવસ પાવો. (૬)
તાપથી ગરમી (લુખ) લાગે છે તે ઉપરઃ—મેથીની સુકાએલી ભાજી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી
સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું. અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૫૩. મેંદીઃ—(સં૦ મેધિકા, યવનેષ્ટા.) મેંદીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં હોય
છે. પાન બારિક હોય છે. એ પાન સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં લે છે. એ
ઝાડ ઉપર જે ફળના ગુચ્છા આવે છે તેને મરાઠીમાં "ઈસબંધ" કહે છે. બાળકોની નજર બાંધ-
વામાં એને લે છે. ઇસબંધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીના ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે. મેંદીઃ—વાંતિકર
છે; અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. એનાં બિયાંઃ—શોષક તથા ગ્રાહક છે; અને ગ્રહદોષ,

ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ —(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર:—મેદીના તાજા પાન પાણીમા બારિક વાટી તેમા લીંબુનો રસ નાખી પગ તળીઆને જાડો લેપ કરવો કિંવા એ પાન ચુગી તળીએ ચોળવા (૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંતુ પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાન ઠંડા પાણીમા બારિક વાટી તે પાણી સુમારે પાશેર ગળી લઇ તેમા સાકરની ભૂકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમા બે વાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવો અથવા મેદીના રસમા ગાયનું દૂધ નાખી પાવો (૩) ઉષ્ણતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:—મેદીના પાન બારિક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી (૪) શરદ-ગરમી ઉપર:—મેદીના પાનનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમા તેટલુંજ ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ નાખી પાવો ઉષ્ણતાનું જોર ઘણું હોય તો સાકર અને જીરૂ નાખવુ (૫) રક્તાતિસાર ઉપર:—મેદીના બિયા બારિક વાટી ઘીમા પલાળી રાખવા રોજ સવાર સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે (૬) પ્રમેહ ઉપર:—મેદીના પાનનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવુ (૭) ખોડા ઉપર:—મેદીના પાન બારિક વાટી, તેનો એક આગળ જાડાઇનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો, અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ, તનના તેલમા નાળીએરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી

૪૫૪. મૈદાલકડી:—મૈદાલકડીનું ઝાડ મોટુ થાય છે એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે "મેદા" એ વનસ્પતિના અભાવે કોઇ કોઇ મૈદાલકડી લે છે ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:—મૈદાલકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમા નાખી એક મહિનો ખાવુ (૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર:—મૈદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમા વાટી પાવી (૩) ઠેસ લાગેલા ભાગ ઉપર:—મૈદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાહળદરનો લેપ કરવો અને શેકવુ, એટલે ગંઠાઇ ગયલું લોહી છુટું થાય છે

૪૫૫. મોગરો:—સં૦ મુદ્‍ગર મ૦ મોગરા હિં૦ મોતીઆ ક૦ રૂ૧તીગે, મલ્લીગે તે૦ મલ્લે તા૦ ઇરૂવાડી દ્રા૦ મલ્લીગે મલ્રા૦ મલ્લીકા, નાલ્નામલ્લી ફા૦ જેસ્મિન્ લા૦ જેસ્મિનમસેંબાક

મોગરાના વેલા હોય છે મોગરામા બે જાત છે જે મોગરાનાં ફૂલ ઝુમખાદાર આવે છે, અને પુષ્કળ પાંખડીના એક ઉપર એક ચાર પાંચ થર હોય છે તેને "બટ મોગરો" કહે છે જે ફૂલ એકથી પાંચ પાંખડીના હોય છે તેને "મોગરો" કહે છે મોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમરપૂર ઉંચો હોય છે પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે મોગરાના ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે એનો વાસ સારો આવે છે એનુ અત્તર નીકળે છે મોગરો:—મધુર, શીત, સુગંધિ સુખપ્રદ તથા મદવર્ધક છે અને પિત્તશામક છે મોગરી (સં૦ મલ્લિકા)—તીખી, કડવી, લઘુ ઉષ્ણ શુક્રલ તથા ચક્ષુષ્ય છે, અને મુખરોગ કોઢ, વિસ્ફોટક, કફ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ પિત્ત, રક્તદોષ, કંડમ, અરૂચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે બટ મોગરો—(સં૦ શતમલ્લિકા) તીખો, ઉષ્ણ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે, અને વ્રણ મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે વનમોગરી:—(સં૦ વાર્ષિકી) શીતલ, લઘુ, કડવી તથા લઘુ છે, અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ વિસ્ફોટક, કૃમિ કર્ણરોગ નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે એના તેલના પણ એવાજ ગુણ છે ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:—મોગરાના પાનનો રસ ગાયના દૂધમા પાવો ઉલટી થાય તો ઉતાર દૂધ ભાત. (૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર—મોગરાનાં પાન, કુંભારના ચાકની માટી રીસામણી, ધાવડીના ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન, રાળ, એમાથી મળે તે પદાર્થો લેઇ, ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું

૪૫૬. મોગલી એરંડા—(સં૦ નિકુંભ) મોગલી એરંડાના ઝાડ નાનાંજ હોય છે કે સુમારે માણેકું દોઢ માણકું ઉંચા વધે છે એના પાન આકારે એરંડાનાં પાન જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે એ વાડો કરવાને વાવે છે એનુ લાકડું પણ હલકું છે એ ઝાડને શીંગો થાય છે એની સોટીઓ દાતણ કરવાના ઉપયોગમાં કેટલેક સ્થળે લે છે એના દાતણથી દાંત મજબૂત થાય છે એના બિયાંનું તેલ કાઢે છે એના બિયા—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રેચક, ઉષ્ણ, મધુર ગૃધ્રણ, બળપ્રદ, કફકર, વિષઘ્ન તથા વાતિકારક છે, અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, ઉદરરોગ, રક્તદોષ, સોજો

ક્ષય તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી અને જૂલાબ બંધ ઉપર:—** ગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. **(૨) ઝેરા ઉપર:—**મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં, આસુંદરાનો અને ઉક્ષીના પાનનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં ળીનાં બિયાં ઘસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ ખી પાવાં. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:—**મોગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી, હાથે ચોળી ઘટ્ટ થાય એટલે ૫ વાર દંશ ઉપર ચોપડવું. **(૪) ફુટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઇ જવા માટે:—**મોગલી એરંડાનાં યાંનું તેલ જેટલું જુનું મળે તેટલું લઇ તેમાં રૂની ઘડી કરી ભીંજવવી અને તે ઘડી ક્ષતો ઉપર મૂકી ઉપર વારંવાર તે તેલનાં ટીપાં પાડતાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ઘડી સાંજે કાઢવી, અને ો નવી મૂકવી એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વ્રણ રૂઝાઇ જશે. **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ણ, ઈત્યાદિને રૂઝ આવવા ઉપર:—**મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો, અને માં વાસી મ્હોંનું થુંક નાખી તે મિશ્રણમાં રસ કપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો, એથી બે દિવસમાંજ ઝ આવે છે. **(૬) અંગમાં ભરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સૂકી ચાંદીઓ પડે છે તે પર:—**અરિઠાના પાણી વડે ચાંદીઓ ધોઇ નાંખવી અને મોગલી એરંડાના ઝાડનો રાતા રંગનો રસ ને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૭) પીડ ઉપર:—**મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં શના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાંખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. **(૮) ઢોરોને હરિક ાગે તે ઉપર:—**મોગલી એરંડાના પાનનો પાણી નાંખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવાથી એક પહોરમાં રોગ જાય છે. **(૯) દાઢ સૂજી હોય તે ઉપર:—**મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે ાર સૂજેલી દાઢે ચોપડવો. **(૧૦) રક્તપિત્તિ, ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ:—** ોગલી એરંડામાંનો ગર્ભ કાઢી બારિક વાટવો; અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં રાખવું. એ તેલમાં રૂની ઘડી ભીંજવી ને વ્રણ ઉપર મૂકવી. રક્તપિત્તી ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. **(૧૧) દંતરોગ ઉપર:—** ોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર પાંચ વાર ચોપડવો એટલે દંતરોગ શમે છે.

૪૫૭. મોરસકાંદો:—આ નામનાં ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ એક હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન બારિક હોય છે. એના ભોથામાં ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. **ઉપયોગ:— (૧) કોલેરા અને પીડ ઉપર:—**મોરસકાંદા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાંજ ગરવેલીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં; અથવા એમાંજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાનાં બિયાં અને કાંચકાનાં બિયાં ઘસી પાવાં.

૪૫૮. મોરસ:—મોરસનાં ઝાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને બારિક ડાંગરના જેવાં પાન હોય છે. તેનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો, અને આસ્માની; એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. એનાં ફક્ત પાન કાઢી લઇ તેનું શાક, રાયતું, ભાખરી, ભજીઆં વગેરે થાય છે. એ સમુદ્ર કિનારે થતું હોવાથી એમાં ખારાશ હોય છે. એ પિત્તશામક અને રેચક છે.

૪૫૯. મોથ:—સં૦ જલતૃણ, નાગરમુસ્તા. મ૦ લહૂવાળા હિં૦ નાગરમોથા. ઇં૦ સાઇપેરસ્રોટંડસ્.

ડાભના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારે થાય છે; મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથનાં મૂળીઆંને "નાગરમોથ" કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળીઓની ચટાઇઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્તા' અથવા 'ગાંગેય' કહે છે. બીજી નાની જાત છે. તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ચૌધાર નળ આવે છે; અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. **ભદ્રમોથ:—**તુરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **નાગરમોથ:—**તીખી, તુરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરૂચિ, તૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રમોથ:—**તીખી, સુગંધી, મેધ્ય, કાંતિકર, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે; અને કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર,

અતિસાર, કૃમિ, વાયુત્રણ દાહ, આમ, થડ, પથરીનો તથા કફનો નાશ કરે છે જલમોથઃ—કડવી તીખી, તુરી, કાંતિકર, શીતળ તથા મેધ્ય છે અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કંડૂ, કોઢ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે ઉપયોગઃ—(૧) આધાશીશી ઉપરઃ—નાની જાતની નાગરમોથના લીલાં પાન ૩ લઇ હાથ ઉપર ચોળી મજબૂત ગોળી કરી જેને આધાશીશી થતી હોય તેને ભિતને ટેકણે બેસાડી જે ભાગમાં વ્યથા હોય તે ભાગની ભમર ઉપર જે મોટી શીરા (નસ) હોય છે તે શીરા ઉપર ચેપલી મુકી હાથના અંગુઠા વડે જોર દેઇ લગાવવી. પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી કલાક ઉંઘવાને કહેવું એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું (૨) સ્તનરોગ ઉપરઃ—નાગરમોથ તથા કાળી વૃંદાવની, એ બન્ને ઝાડ મુળીઆ સાથે લાવી પેજમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે (૩) ઉચકી ઉપરઃ—નાગરમોથના બિયાં લેઇ તે આઠપટ પાણીમાં પલાળી રાખવા નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પ્રાશન કરવું (૪) આંખમાંનાં ફુલાં, અંધારાં અને રતાંધળા ઉપરઃ—ભદ્રમોથને બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું (૫) ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આવળકટીનો કાઢો પાવો (૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપરઃ—નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલા અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું (૭) કામીળુરોગ ઉપરઃ—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો (૮) અપસ્માર ઉપરઃ—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું. (૯) પિત્તસંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથરજ્વર એટલે મધુરા ઉપરઃ—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાંખી પાવો. (૧૦) અપસ્માર ઉપરઃ—નાગરમોથના મૂળીઆ ઉત્તર બાજુના પુષ્ય નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવાં (૧૧) કફજ્વર ઉપરઃ—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુંઠનો કાઢો પાવો (૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપરઃ—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, અને નાગરમોથ વીસ ભાગ એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે તે પાવું (૧૩) કફ અને ઉદરરસ ઉપરઃ—નાગરમોથ અને પીંપર એનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપરઃ—નાગરમોથ, રતાંજળી, સુંઠ, કાળોવાળો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો

૪૬૦. મોરવેલઃ—સ૦ મૂર્વા મ૦ મોરવેલ, મુરુરશી હિ૦ ચુરણહાર કા૦ મોરહરી. ત૦ મુર્ગા, મુરદર ક૦ મૌગવલ્લી તે૦ સાગા—ચા (વા) ગવેદુ તા૦ મરલ ઇં૦ બોસ્ટ્રિંગ હેંપ લા૦ ક્રિસ્પેડીસ ટ્રાઇનેમા

મોરવેલ એ વેલો છે ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે એના પાન નાગરવેલનાં પાન જેવા પાતળાં અને બે આંગળ પહોળાં તથા સાત આંગળ લાંબા હોય છે દરેક પાન ઉપર ત્રણ રેષાઓ દેખાય છે છેડે એ પાન બારિક હોય છે એ પાન તીખાં હોય છે મોરવેલઃ—કડવી, તુરી ઉષ્ણ સ્વાદુ ગુરુ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે, અને ત્રિદોષ, કોઢ, રક્તદોષ, મેહ ઉલટી જ્વર, મુખશોષ, ભ્રમ, કંડૂ, તૃષા, હૃદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે એના કાંદાઃ—કૃમિ, ક્ષીવકરોગ તથા વિદોષનો નાશ કરે છે ક્ષીર મોરવેલઃ—મધુર, તુરી, વૃષ્ય તથા બલકર છે, દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે એની ભાજી—ખારી, સ્વાદ રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલગ્રાહક, વાતકર તથા રૂક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે લઘુ મોરવેલઃ—કફ અને સમગ્ર વાયુ, તથા ગુલ્મની નાશક છે ઉપયોગઃ—(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપરઃ—મોરવેલીના પાન વાટી લેપ કરવો (૨) વાયુ ઉપરઃ—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો અને મોરવેલનો રસ મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો (૩) નળબંધ વાયુ, શરદી, કળતર અને વાયુના ગોળા ઉપરઃ—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો

૪૬૧. મોરશિખાઃ—સ૦ મયૂરશિખા બર્હિચૂડા મ૦ મયુરારશિખા, મોરશેંડા મયૂરશિખા હિ૦ મોરશીખા લાનમુર્ગા. ક મયૂરશીખે ફા૦ અમનાને અસ્રાન્ લા૦ સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા

એ ઝાડ એક વેંતભર ઉંચા વધે છે એ ઉપર મોરની શિખા જેવા તોરા આવે છે. મયૂરશિખાઃ—

સકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મવિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિ-
ારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂતરખડા ઉપર:**—મયૂરશિખાનાં મૂળીઆં ચોખાના
ોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૬૨. મોહડી ઘોટ:—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એની અંદરની છાલ ધોળી અને તુરી લાગે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—મોહડી ઘોટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૬૩. મ્હાંદ:—આ કંદ દક્ષિણ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ-દશ વર્ષ ટકે છે. એનાં પાન કપાસનાં પાન જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—આ કાંદો ખવરાવવો.

૪૬૪. રગતરોહિડો:—સં૦ રક્તરોહીતક. મ૦ રક્તરો-હી-ડા. હિં૦ રોહેડા. ક૦ મુળમુત્તલગિડ. લા૦ ટેકોમા અંડયુ લેટા. બં૦ રોહ્ય.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાન ગુંદીનાં પાન જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. **રગતરોહિડો:**-તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો તથા શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. **સફેત રોહિડાના** ગુણ એવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) પથરી વગેરે ઉપર:**—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો; એથી પ્લીહા, ગોળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે. **(૨) છાતીમાં દુઃખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું. **(૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—રગતરોહિડાનાં મૂળીઆંનો કલ્ક મધમાં આપવો. **(૪) રોહિતારિષ્ટ:**—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ, થોડી ખાંડી, તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી, અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચ કોલ (પીંપર, ચવક, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળાં ૧૨ તોલા, એ સર્વ તે કાઢામાં મેળવી, સારા માટલામાં નાખી તેના મ્હોંને બંધ કરી એક મહિના સુધી એમને એમ રાખી પછી મ્હોં છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદ્રોગ, પથરી, ગુલ્મ, ઉદર, કોઢ અને સોજો દૂર થાય છે. **(૫) માર પડવાથી બંધાઇ ગયેલા લોહી ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું; અને પાણીમાં ઘસી લેપ પણ કરવો.

૪૬૫. રતાંદળી:—સં૦ મ૦ તે૦ ક૦ રક્તચંદન. હિં૦ લાલચંદન. ફા૦ સંદલેસુર્ખ. અ૦ સંદલેઅહમર. ઈં૦ રેડસેન્ડલ ઉડ. લા૦ ટેરોકાર્પસસંટલેમ.

રતાંદળીનાં ઝાડ **કારવાર, મ્હેસુર, ત્રાવણકોર** અને **મલબાર** પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળા ચંદનનાં ઝાડ થાય છે, તેવાંજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ, રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતલ છે, ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રક્તચંદન:**—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરૂ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાંખી પાવું. કિંવા પાણીમાં મેળવી-તેનું નસ્ય આપવું. **(૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી, મજીઠ, કડવા લીંબડાનાં પાન, એ સર્વનો દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૩) તારૂણ્ય-પિટકા ઉપર:**—રક્તચંદન અને હળદર, ભેસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:**-રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરૂ તથા ગળોનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી લેપ કરવો. **(૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું. **(૬) દાહરોગ**

ઉપર:—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખાવી. (૭) બાળકોના અંગ ઉપર **ફોલ્લીઓ નીકળે તે ઉપર**:—રતાંદળી ઘસી લેપ કરવો. (૮) **ઉંદરી ઉપર**:—રતાંદળી ગોપીચંદન અને ગેરૂનો ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **મધુર તાવ ઉપર**:—રતાંદળી, વાળો ધાણા, કાળોવાળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ અને સુંઠનો કાઢો કરી પાવો. (૧૦) **પિત્ત, કફજ્વર, દાહ તૃષા, અગ્નિમાંદ્ય અને ઉલટી ઉપર**:—રતાંદળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા, ગળો, અને લીંબડાની છાલનો કાઢો પાવો.

૪૬૬. રતનજોત (જાસુંદી):—સં૰ જયા, બૃહધન્તી. મ૰ જાસવદ. હિં૰ ઓડહુલ, ગુડહર. ક૰ દાસનલ, દાશાલ. તા૰ કેમ્બરતે. તૈ૰ દાસનચેટ્ટુ. દ્રા૰ દાસનપુ. મલા૰ ચેંપરૂત્તિ. ગો૰ દાસનેંપુલ. ઈં૰ શુફ્લાવર. લા૰ હિબિસ્કસરોઝા, સાઇનેસિસ.

આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચાં વધે છે. જાસુંદીમાં ધોળી, રાતી, ભગવી એવી ઘણી જાત છે; પરંતુ ધોળી જાસુંદી અત્યંત ગુણાવહ છે. રાતી જાસુંદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી લીંબુ કાપવાથી અંદરથી લોહી જેવું રાતું પાણી નીકળે છે. **જાસુંદી**:—તીખી, શીતળ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય, કૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે; અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ કરે છે એનાં **ફુલ**:—ગ્રાહક, લઘુ, કડવા અને કેશને વધારનારાં છે **ઉપયોગ**:—(૧) **વાયુના ગોળા ઉપર**:—જાસુંદીનાં પાનનો રસ દરરોજ નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. (૨) **પિત્તશમન થવા ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીના પાનનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) **ગર્ભધારણ માટે**:—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં, એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં બીજોરાના બિયાં બારિક વાટી નાંખવાં; અને તે ઋતુકાળે પાવાં. (૪) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં, કુંભારના ચાકડાની માટી; અને ગોપીચંદન દૂધમા ઘસી પાવું (૫) **ટકલ પડે તે ઉપર**:—જાસુંદીનાં ફૂલ અગર પાન ત્યાં ચોળવાં. (૬) **પ્રદર તથા પુષ્ટિ ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીની ૪-૫ કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર સાથે સંધ્યાકાળે ખાવી; અને ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પાવું ૭ દિવસ. (૭) **મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીની કળીઓ ઘીમાં તળી, સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૮) **ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં તથા ગોમેદીનાં મૂળીઆં, એ બન્ને મૂળીઆં સમભાગે ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. (૯) **પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂત્રવ્યાધિ, ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી અંદર થોડી સાકર નાંખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવાં; અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) **ઉદરમેહ ઉપર**:—જાસુંદીનાં પાન અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવા. (૧૧) **પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર**:—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં, કમળકંદ, ધોળી સીમળાનું કંદ અથવા છાલ, એની ૨ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી રોજ સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૧૩) **બાલતોડા ન થવા માટે**:—દરરોજ જાસુંદીની કળીઓ ૫ લઇ સાકર સાથે ચૌદ દિવસ ખાવી.

૪૬૭. રતાળુ:—સં૰ રક્તાલુ, પિંડાલુ. હિં૰ રતાળું, પિંડાળું, કાદુ, શકરકંદી, બં૰ લાલપિંડાલુ, ગોલઆલુ, ચુવડીઆલુ મ૰ રતાળેં, ગૌંડ રતાળે. ક૰ કેપિનેકેડસ, વિલયકેડલ તૈ૰ ચિરગેડુ. તા૰ ચામસ્કોલ્લં. ઈં૰ સ્વિટ્પાટટા. લા૰ બટાટાસ્ એસ્ક્યુલેંટસ્. ફા૰ જરદાફ્લાહોરી.

આ કંદ ઘણે ભાગે હિંદુસ્થાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે. રતાળુની પુરીઓ ભજીઆં, ખીર, શાક, કરજ, ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે. ઉપવાસના દિવસે તેનો ફ્લાહારમાં ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠું, અને ભૂખ્યાને બળપ્રદ છે તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાનાં પાનનું શાક પણ થાય છે. શાક કરતાં પહેલા પાન પ્રથમ તવા ઉપર શેકવા. **ધોળું રતાળુ**:—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સંતર્પણ તથા ગુરૂ છે, અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરે છે. રાતું

ગુ:—મધુર, શીત, ખાટું, વૃષ્ય, બલકર, ગુરૂ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ છે. ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના દંશ ઉપર:—રતાળુના વેલાનાં પાન વાટી દંશ ઉપર ચોપડવાં, વા સુકાએલું રતાળુ ઘસી ચોપડવું.

૪૬૮. રાઈ:—સં૦ રાજીકા. મ૦ મોહરી. હિં૦ રાઇ. બં૦ સારિષા. ક૦ સાસીરાઇ. તે૦ બણ્ણુલુ. ખરદલ. ઇં૦ મસ્ટર્ડસીડસ્. લા૦ સિનાપિસ નાયગ્રા.

રાઇના છોડ સુમારે હાથભર ઉંચાઇના હોય છે. એ છોડના પાનનું શાક થાય છે. એ ભાજી ડુ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઇમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ી રાઇ મોટી હોય છે. રાઇના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે. માટે તેનો વાણીઆ લોક રાઇમાં કદિ ભેળ કરી દે છે. રાઇને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શિંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઇની હોય છે, ં રાઇ હોય છે. રાઇનો અથાણા તથા રસોઇમાં વઘારના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. **રાતી તથા ળી રાઇ:**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તાખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; તે વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ, શૂળ, વ્રણ, કૃમિ, કંડૂ તથા કોઢની નાશક છે. **કાળી રાઈ:**—ગુણ ઉપર ાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. **રાઇની ભાજી:**—તીખી, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળી, રૂચિકર તથા ત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **વિષ ઉપર વમન વા માટે:**—એક ચમચાભાર રાઇનો લોટ પાણીમાં નાંખી પાવો એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. (૨) **ાયુએ અંગ પકડાઈ જાય તે ઉપર:**—રાઇનું પોટીસ કરી બાંધવું, અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. (૩) **ાડ અને અજીર્ણ ઉપર:**—રાઇનું ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટડા સાથે પાવું. (૪) **શરદી દૂર વા માટે:**—રાઇ મધમાં મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે ઠંડા થઈ જાય તો રાઇનો પગ ઉપર લેપ લો. (૫) **કર્ણમૂળ ઉપર:**—જૈતુનના તેલમાં રાઇ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. (૬) **પથરી ને યકૃત્ ઉપર:**—સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. (૭) **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:**—રાઇના પાનનો થોડો અંગરસ, મ્હોં ઉંચું કરી તાળવે ાપડવો તેથી પિત્ત બળી જશે. (૮) **મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—રાઇ અને હિંગનું ૩ માસા ર્ણ કાંજીમાં આપવું. (૯) **અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—રાઇનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) **નળવિકાર ઉપર:**— ણ માસા રાઇ લઇ તેમાં થોડો કળીચૂનો મેળવવો, અને ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળવો. એ પ્રમાણે ણ દિવસ કરવું. (૧૧) **કાખમંજરી** (બાંબલાઇ) **ઉપર:**—રાઇ અને કાચ એકત્ર વાટી તેની ુગદી ઉપર બાંધવી એટલે કાખમંજરી જલદી ફુટશે. (૧૨) **સોજા ઉપર:**—સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૬૯. રાજગરો:—સં૦ મ૦ રાજગિરા. હિં૦ કલગાંધાસ. ક૦ રાજગિરી. ફા૦ અંગોઝા. અ૦ ડમાહમ. લા૦ એમેરેથસ પેનિક્યુલેટસ્.

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે. એના છોડ કંમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મખમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એનાં બિયાંને **રાજગરો** કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો પણ રાજગરો થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાના પાનની ભાજી થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. **રાજગરાની ભાજી:**—ગુરૂ, કફકર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, અપથ્ય, મલાવષ્ટંભક, શીત, રૂચિકર તથા પિત્તનાશક છે. **મોટા રાજગરાની ભાજી:**—અતિ ગુરૂ, અપથ્ય, સારક, મલાવષ્ટંભક, અતિ શીતળ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્તનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખાંઢક** (એક પ્રકારનું ગુમડું) **જલદી ફુટવા માટે:**—રાજગરાનું ડીંડું ઘસી ચોપડવું.

૪૭૦. રાજહંસ:—આ ઝાડ નાનાં અને ભોંય બરોબર થાય છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાન બારિક અને જોડાયલાં હોય છે. એને રાતા રંગનાં બારિક

ફૂલ આવે છે એ ઝાડને બારિક શિંગો આવે છે, તેમા તેના બિયા હોય છે ઉપયોગ—(૧) ન **બાળકોની ઉધ્રસ ઉપર:**—રાજહસના પાન ખાવાના પાનમાં ઘાલી ખાવા આપવા (૨) હુરતાલ **વિષ ઉપર:**—રાજહસના પાનનો રસ કાઢી પાવો (૩) **સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર:**—રાજહ પાન સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી એથી નવુ દૂધ આવે છે.

૪૭૧. **રાતુ (સાકર) કોળુ:**—(સ૦ મહામધુફલા) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે એને પીળા ફૂલ આવે છે એ વેલાને ફળ પણ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોળુ આશરે ૫૬ હોય છે એ કોળાનો રગ બહારથી અને અદરથી રાતો હોય છે આ કોળુ પૌષ્ટિક છે એનું શ હલવો, ભજીઆ વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે **રાતા કોળાના વેલા**—મધુર, શીતળ રૂચિકર તૃપ્તિકારક છે, અને દાહ, જાડ્ય, મૂત્રરોધ રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે **કુમળાં ફળ:**—મધુર, શીતળ, રૂચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક વીર્યકારક તથા બળપ્રદ છે, અને શ્રમ તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે **પાકાં ફળ:**—કફ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે, અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે

૪૭૨. **રાન (જગલી) તુળસી:**—(સ૦ વૈજયતી) જેવા તુળસીના ઝાડ હોય છે તેવ રાનતુળસીના ઝાડ હોય છે રાન તુળસીનાં પાન તુળસીના પાન કરતા મોટા હોય છે એનો સારો વા આવે છે એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે રાન તુળસીના બિયા કાળા રગના અને કિંચિત્ રા તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે **રાન તુળસી:**—ઉષ્ણ સુગં વાળી તથા તીખી છે, અને પિશાચબાધા, હુલગી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે **ઉપયોગ:**—(૧) **રાતા આમાંશ ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા ઠડા પાણીમા પલાળી રાખી તે ખાડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા (૨) **બાળકોની ઓકારી ઉપર:**—રાન તુળસીનો રસ પા (૩) **કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા રાત્રે ઠડા પાણીમા પલાળી રા સવારે તેમા ગાયનું તાજુ દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અદર હાથ નહિ ઘાલતાં લાકડી હલાવી પીવુ. (૪) **વ્રણ ઉપર:**—રાન તુળસી અને રાનતલના મૂળીઆ ગાયના દૂધમા ઘસી ૨૧ દિ પાવા પથ્ય અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઇ ખાવુ નહિ (૫) **કોઠામાની ગરમી, મૂત્રદા અને અતિસાર ઉપર:**—રાન તુળસીનાં બિયા ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઓથમી જીરે ભાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણી પાવુ (૬) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે ઠડા પાણીમા રાન તુળસીના બિયા પલાળી રાખી બીજે દિવ સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા.

૪૭૩. **રાનભીંડા:**—એમા બે ત્રણ જાત છે એકના ઝાડ માથોડુ ઉંચા વધે છે, અને બીજી ફ જમિન ઉપરજ પ્રસરે છે એના ઝાડ ઉંચા વધતા નથી રાનભીંડીનાં ઝાડ સર્વત્ર થાય છે એ ઝાડ જે ભીંડા આવે છે તે કુમળા હોય છે ત્યારે તેનુ કોઇ કોઇ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી આ રના દાણાની કઢી કરે છે એ ઝાડ સૂકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી, પછી ખાંડી તેમાથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઇ કોઇ ખાય છે એ ઝાડનુ સત્વ પણ કોઇ કાઢે છે એ ઝાડના મૂળીઆ રગના કામમા ઉપયોગી છે ગોમાતક, કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવતવાડી, વગેરે સ્થ એનાં મૂળીઆ છુંદી તેનો રસ કાઢે છે આ રસ ગુદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. એનો **રંગ કરવાની રીત:**—ભીંડાની બારિક ભૂકી અને રગ એમા નાંખી ઘુટે છે એ રગને અબા કહે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **ગયેલું પુરૂષત્વ આવવા માટે:**—રાનભીંડાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં નાખી પાવુ (૨) **પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—રાનભીંડાના મૂળીઆ દૂધમા ઘસી, ઘી અને સાકર નાખી પાવા, અથવા રાનભીંડાના મૂળીઆ, લીલા ગોખરૂ અને ધોળી જાસુદીના મૂળીઆં એ દરેકનો એકેક તોલો રસ કાઢી તેમા સબ્જાના બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમાં એ તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવુ, એગને ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ થાય છે

૪૭૪. **રામફળ:**—એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન અશોકનાં પાન જેવાં લાંબાં હોય છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. રામફળ એ ફળ મોટાં અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બિયાં સીતાફળીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ:**—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટું તથા ઉલટીને અહિતકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ, તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૭૫. **રામેઠા:**—(સં૦ દગ્ધરુહા. મ૦ રામેઠા. ક૦ કુરૂહવૃક્ષ. લા૦ નીડીઆડીપ્યુની.) એનાં પાન ત્રણ ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે. પરંતુ તેટલાં પહોળાં હોતાં નથી. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને મીઠાં અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે આ રસ આંખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે.

૪૭૬. **રામબાણ (પાનબાજરીયું):** સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામબાણ. હિં૦ તે૦ રામશર. ક૦ રામસપુ, સરગોલું. લા૦ સેખેરમસર.

વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણભર પાણીમાં પાનના ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડું ઉંચાઇના છોડ થાય છે. એનાં પાન બાજરીનાં પાન જેવાં થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરીઆં આવે છે, તેને **પાનબાજરીયું** કહે છે. એ પાનબાજરીયું સૂકવી તે ઉપરનું રૂ ચકમક સળગાવવા ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆં તેલમાં બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. **મોટું પાનબાજરીયું:**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, ભ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. લઘુ **રામબાણ** એને સં૦ "અપર્વદંડ" અને મ૦ "વાટોળા (ભોળ) લવ્હા" એમ કહે છે. ઉપરના ગુણ જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસ વખતે ખાટું, તુરૂં તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર:**—પાન બાજરીઆની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૨) ભગંદર ઉપર:**—પાનબાજરીઆમાંનું રૂ છિદ્રમાં નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૭૭. **રાયઆમળી:**—(સં૦ મહત્પાંસુ.) આ ઝાડને "હરપરરેવડી" પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાન ગરમાળાનાં પાન જેવડાં અને લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે, એનું અથાણું પણ કરે છે. **રાયઆમળી:**-તુરી, ખાટી, કડવી, રૂચિકર, પ્રિય, રૂક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધિવાળી છે; અને કિંચિત્ મધુર છતાં, કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) જુલાબ થવા માટે:**-રાયઆમળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને ખીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:**—રાયઆમળીનાં પાનનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂકી નાંખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાંખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૭૮. **રાયણ:**—સં૦ રાજાદની. મ૦ ખીરણી, રાંજણી. હિં૦ ખીરની. બં૦ કશીરની, ક્ષીરખેજૂર. ક૦ ખીરણીમારા. ઈં૦ ઓબરયુસલીવ્હડમાઇમુસોપ્સ. લા૦ માઇમુસોપ્સેહેરાઝંડ્રા.

રાયણનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણનાં પાન બકુલીનાં પાન જેવડાં હોય છે; અને ફળ કડવા લીંબડાની લીંબોળીઓ જેવાં હોય છે. એ ફળમાં દૂધ હોય છે. તેનાં લીલાં ફળને "રાયણ" અને સૂકવેલાંને "કોકડી" કહે છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે; પરંતુ ઘણાં ઉષ્ણ છે. રાયણનું લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે. માટે રંગારી લોક રંગેલાં કાપડ વણવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર ઉપર:**—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં ભૂંજી તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **(૨) વાતપિત્ત પ્રદર**

ફૂલ આવે છે એ ઝાડને બારિક શિંગો આવે છે, તેમા તેના બિયા હોય છે ઉપયોગ—(૧) નાના **બાળકોની ઉંધરસ ઉપર:**—રાજહસના પાન ખાવાના પાનમા ઘાલી ખાવા આપવા (૨) **હરતાલ વિષ ઉપર:**—રાજહસના પાનનો રસ કાઢી પાવો (૩) **સ્ત્રીના દૂધવિકાર ઉપર:**—રાજહસ પાન સુકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમા કરી તેમા સાકર નાખી તે પાવી એથી નવુ દૂધ આવે છે

૪૭૧. રાતુ (સાકર) કોળુ:—(સ૦ મહામધુફલા) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ લાંબા વધે એને પીળા ફૂલ આવે છે એ વેલાને ફળ પણ પુષ્કળ લાગે છે એક એક કોળુ આશરે પદર શેર હોય છે એ કોળાનો રગ બહારથી અને અદરથી રાતો હોય છે આ કોળુ પૌષ્ટિક છે એનું શાક, હલવો, ભજીઆ વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે **રાતા કોળાના વેલા**—મધુર, શીતળ રુચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે, અને દાહ, જાડ્ય, મૂત્રરોધ રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે **કુમળાં ફળ:**—અતિ મધુર, શીતળ, રુચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક વીર્યકારક તથા બળપ્રદ છે, અને શ્રમ તથા ભ્રાતિનો નાશ કરે છે **પાકાં ફળ:**—કફ કરનાર, ગુરુ તથા મધુર છે, અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે

૪૭૨. રાન (જંગલી) તુળસી:—(સ૦ વૈજયતી) જેવા તુળસીના ઝાડ હોય છે તેવા રાનતુળસીના ઝાડ હોય છે રાન તુળસીના પાન તુળસીના પાન કરતા મોટા હોય છે એનો સારો વાસ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે રાન તુળસીના બિયા કાળા રગના અને કિંચિત્ રાતા તથા ખસખસના જેવડા મોટા હોય છે એ પાણીમા નાખવાથી ફૂલે છે **રાન તુળસી:**—ઉષ્ણ સુગંધિ વાળી તથા તીખી છે, અને પિશાચબાધા, ઉલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) રાતા આમાંશ ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા ઠડા પાણીમા પલાળી રાખી તેમાં ખાડ નાખી દિવસમા બે વાર પાવા (૨) **બાળકોની ઓકારી ઉપર:**—રાન તુળસીનો રસ પાવે (૩) **કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મત્રદાહ ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયા રાત્રે ઠડા પાણીમા પલાળી રાખી સવારે તેમા ગાયનુ તાજું દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અદર હાથ નહિ ઘાલતા લાકડીથી હલાવી પીવુ. (૪) **વ્રણ ઉપર:**—રાન તુળસી અને રાનતલના મૂળીઆ ગાયના દૂધમા ઘસી ૨૧ દિવસ પાવા પથ્ય અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાઇ ખાવુ નહિ (૫) **કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:**—રાન તુળસીના બિયાં ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઓથમી જીરૂ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેમા સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમા અથવા પાણીમા પાવુ (૬) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે ઠડા પાણીમા રાન તુળસીના બિયા પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમા થોડી સાકર નાખી પાવા

૪૭૩. રાનભીંડા:—એમા બે ત્રણ જાત છે એકના ઝાડ માથોડુ ઉંચા વધે છે, અને બીજી ફક્ત જમિન ઉપરજ પ્રસરે છે એના ઝાડ ઉંચા વધતા નથી રાનભીંડીના ઝાડ સર્વત્ર થાય છે એ ઝાડને જે ભીંડા આવે છે તે કુમળા હોય છે ત્યારે તેનુ કોઇ કોઇ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે એ ઝાડ સુકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી, પછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઈ કોઈ ખાય છે એ ઝાડનુ સત્વ પણ કોઇ કાઢે છે એ ઝાડના મૂળીઆ રગના કામમા ઉપયોગી છે ગોમાતક, કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવતવાડી, વગેરે સ્થળે એનાં મૂળીઆ છુદી તેનો રસ કાઢે છે આ રસ ગુદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. **એનો રંગ કરવાની રીત:**—ભીંડાની બારિક ભુકી અને રગ એમાં નાખી ઘુંટે છે એ રગને અગ્ગા કહે છે **ઉપયોગ:—(૧) ગયેલું પુરૂષત્વ આનના માટે:**—રાનભીંડાના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમા નાખી પાવુ (૨) **પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—રાનભીંડાના મૂળીઆ દૂધમાં ઘસી, ઘી અને સાકર નાખી પાવા, અથવા રાનભીંડાના મૂળીઆ, લીના ગોખરૂ અને ધોળા જાસુદીના મૂળીઆ એ દરેકનો અર્ધક તોલો રસ કાઢી તેમા સબજાના બિયા ત્રણ માસા નાખી વાટવા અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવુ, એમ્તે ત્રણ દિવસમા પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે અને ધાતુવિકાર નાશ થાય છે

:) **અતિસાર ઉપર:**—રાળનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર : છે. (૪) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ, મીણ અને માંખણ, એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. **(૫) ાધિક વાતરકત ઉપર:**—રાળ અને ઘી કઢવી, તેનો લેપ કરતાં જવું. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ર:**—રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાંખી ખરલ કરવું, અને તે પીંછી વા રૂના પુમડા વડે ચોપડવું. (૭) **કાન ફુટે છે તે ઉપર:**—ત્રણ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ ની ભૂકી નાખી, રાળનો રસ થઇ તેલમાં મળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમાં વું; અને દિવસમાં ત્રણવાર કાનમાં નાખવું. (૮) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું ((સરસીયું) એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે.

૪૮૧. રીસામણી:—(સં૦ લજ્જાલુ. મ૦ લાજાળુ.) એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એમાં નાની ને મોટી એવી બે જાત હોય છે. મોટી જાતનાં ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. રીસામણીનાં પાન ામલીનાં પાંન જેવાં હોય છે. એ પાનને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાંજ સંકોચાઇ જાય છે. આ એ ઝાડમાં ટો ચમત્કાર છે. **રીસામણી (લાજાળુ)**—તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે; અને વાયુ, ત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ાની રીસામણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગડગુમડાં અને કમળા ઉપર:**—રીસામણીનો અથવા ારખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો. **(૨) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—રીસામણીનાં પાન વાટી ગરમ કરી અંડે બાંધવાં. **(૩) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:**—રીસામણીના પાનનો રસ અથવા મૂળીઆં ઘસી હાથે ચોળી તે હાથે અંદર બેસારવું. આ ઔષધ સૂયાણીએ કરવું. **(૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદો) આવે છે તે ઉપર:**—રીસામણીનાં પાનનો રસ અને ઘોડાનું મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું. **(૫) ખાલી ઉધરસ ઉપર:**—રીસામણીના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) મૂળવ્યાધ ઉપર:**—રીસામણીના પાનનો રસ દિવસમાં બે ત્રણ વાર મૂળવ્યાધિને ચોપડવો.

૪૮૩. રૂદ્રવંતી:—સં૦ રૂદંતી. મ૦ રૂદ્રવંતી, રાનહરબરા. હિં૦ લાણા. ક૦ અલુગણી, અડીવેકડળે. લા૦ ક્રેસાક્રેટિકા.

રૂદ્રવંતીના છોડ ચણાના જેવા હોય છે. રૂદ્રવંતીને **"રાનચણા"** પણ કહે છે. **રૂદ્રવંતી:**—તુરી, રસાયન, તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉધરસ તથા મેહનો નાશ કરે છે.

૪૮૪. રૂદ્રાક્ષ:—રૂદ્રાક્ષનાં મોટાં મોટાં ઝાડ થાય છે. કોકણના કેટલાક ભાગમાં એ ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કોઇ કોઇ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગંઠાવે છે. મ્હેસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. **રૂદ્રાક્ષ:**—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિરઃપીડા, ભૂત તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મધુરા ઉપર:**—રૂદ્રાક્ષ મધમાં ઘસી પાવી.

૪૮૫. રેણુકા (રેણુકબીજ):—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ રેણુકા. મ૦ રેણુકબીજ. લા૦ વ્હાયટેકસ સ્પેસીઓસા.

આ વેલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં બિયાંને "રેણુકબીજ" કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. **રેણુકબીજ:**—એ કંકોળી જેવાં અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. **રેણુક:**—તીખી, શીત, સુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક, તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખુજલી, કંડૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુંસકત્વ, દુર્બલતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંના પણ એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—રેણુકબીજ તથા પીંપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંગ નાખી પાવો એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચકી દૂર થાય છે. **(૨) પક્ષાઘાત ઉપર:**—રેણુકબીજનો કાઢો પાવો. **(૩) પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—રેણુકબીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

અને રક્તપિત્ત ઉપર:—ગાયજ અને ગળીના પાન ઘીમા શેકી તેનો કલ્ક આપવો (૩) ઋતુપ્રાપ્તિ ઉપર:—ગાયજની મીંજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમા ધારણ કરવી

૪૭૯. રાસ્ના:—સં૦ ગુ૦ ક૦ તે૦ રાસ્ના હિ૦ રાસન, રહસની ફા૦ રાસન અં૦ જ૦ મિલથાબી લા૦ વેડારોમ્મસુરી

રાસ્નામા ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમા થાય છે એના મૂળીઆ જાડા સોયા જેવા બારીક હોય છે રાસ્ના એ વાયુનાશક છે રાસ્ના:—ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ તથા આમપાચક છે, અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, કંપવા, વિષમજ્વર સોજો, ઉધરસ, કફ, ઉદર, આમવાત, કફ, શૂળ, તાવ તથા સર્વ વાયુરોગનો નાશ કરે છે રાસ્નાની એક જાતને નાઈ, નાકલી, એમ પણ કહે છે ઉપયોગ:—(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિત વાયુ (મ્હો વાકુ થવુ) મન્યાસ્તંભ-ડોક રહી જવું, એ ઉપર:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહીસ ઘાસ, આસોદર, બળદાણાના મૂળીઆ અને અરડૂસીના મૂળીઅનો કાઢો કરી તેમા સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો (૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાના મૂળીઆ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો (૩) સર્વ અંગના વાયુ ઉપર:—રાસ્ના, નાગરમોથ, અરડૂસો, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર હરીતકી, કચોરા સુંઠ, પીપર, મરી, ગજપીપળી ધાણા, અતિવિષ શતાવરી, બળદાણાના મૂળીઆ, એરંડમૂળ, નુવા, સાગોડી, ચવક અને ઉંડીનો કાઢો કરી તેમા સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો (૪) આક્ષેપક, અપતાનુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર:—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમા બેવાર આપવો (૫) સર્વ વાયુ ઉપર:—રાસ્ના ગોખરૂ, એરંડમૂળ, દેવદાર સાગોડી, ગળો અને ગરમાળાનુ મગજ, એ સર્વના કાઢામા એક માસો સુંઠનુ ચૂર્ણ નાખી પવાથી નિઃસંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે (૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપર:—રાસ્ના, સુંઠ અને પીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમા પાવો

૪૮૦. રાળા:—(સં૦ પ્રિયંગુ) એ ધાન્ય નુવા, મગ, એજ જાતનુ છે ગામડાના ગરીબ લોકો એ અનાજ ઉપર નિર્વાહ કરે છે (વરી) મોરીઆની સળીઓ જેવી એની સળીઓ થાય છે એના કણસલા નાના હોય છે એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે રાળાનો ભાત દૂધમા સારો લાગે છે રાળાના ગુણ કાંગના જેવાજ છે ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—રાળાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરવો અને તે લોટ છાશમા નાખી ખાવો

૪૮૧. રાળ:—સં૦ ક૦ સર્જરસ, રાલ હિ૦ રાલ મ૦ રાળ બં૦ ધુના ફા૦ રાતેયનરેષ્મી અં૦ ક્રિમ્બર ઈં૦ યતોગ્રીન લા૦ રેઝિનાફેતેવા હિ૦ નારૂસ

એ ઝાડ બંગાળા, આસામના પહાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં થાય છે રાળ એ ચાર જાતના ઝાડમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ ઝાડમાથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે રાળનું ઝાડ:—તીખુ, કડવુ, ઉષ્ણ, શીતલ, તુરૂ, મધુરોપણ, વર્ણકારક તથા રૂક્ષ છે, અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, સ્વેદ, કફ, કંડૂ, (ખરજ) વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વ્રણ, કૃમિ, વર્ધ્મરોગ, વિબંધિ, બહેરાપણુ, યોનિશૂળ, કર્ણશૂળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે મોટુ રાળનું ઝાડ:—રૂક્ષ, કાંતિકર, તીખુ, ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, મૂત્રરોગ, રક્તરોગ, મેહ, કોઢ, વ્રણ, વિદ્રોહ, ઉરક્ષત, કંડૂ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે એના ફૂલ:—મધુર, રૂક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરૂ, તુરા, લેખન તથા મલાવષ્ટંભક છે, અને શૂળ, વાયુ, આધ્માનને કરનાર, પિત્ત, રક્તરોગ દાહ, ક્ષત ક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરે છે રાળ:—શીતલ, સ્નિગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુરૂ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્તંભન મધુરોપણ ભગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે, અને વાત, પિત્ત ત્રિદોષ રક્તદોષ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, વ્રણ શૂળ સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ, ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ વિપાદિકા વિષ ભૂતબાધા, તથા અતિસારનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ ઉપર:—રાળ ઘીમા તળી નાગકેસરની સાથે ખવરાવવી (૨) બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:—સાકર અને માખણમા રાળ મિશ્ર કરી આપવી

અને કફ, પિશાચ, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ, વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—રોહિસતેલ ચોળવું એટલે અંગ દુઃખતું મટે છે. **(૨) રસકપૂરના વિષ ઉપર:**—રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે ચોળવું.

૪૯૦. લવંગ:—સં૦ મ૦ બં૦ ક૦ લવંગ. હિં૦ લોંગ. તૈ૦ લવગાલ. ફા. દરખતેમેહક. અ૦ મિખકકને કુલ. ઇં૦ કલોવ્હ. લા૦ કારેયાફાઇલસએરોટીકસ.

મલાકા અને આંબાયના, એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે; અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધિ પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણોજ થાય છે. લવંગનું તેલ કાઢે છે. **લવંગ:**—લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શૂળ, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચકી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શરદી ઉપર:**—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર:**—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. **(૩) રતાંધળા ઉપર:**—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—ઠીંકરૂં દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી, એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવંગ નાખવાં. તે સેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીના પાનનો રસ નાખવો, તથા ઠીંકરૂં કાઢી લઇ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીનાં પાન મ્હોંમાં રાખવાં. **(૫) દાંત દુ:ખતા હોય તે ઉપર:**—લવંગનો અર્ક રૂપર નાંખી દાંત ઉપર મૂકવું. **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કોલેરા) ઉપર:**—લવંગનો અષ્ટમાંશ[1] કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિ-વટી:**—લવંગ, મરી, બહેડાંનું દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ કિંવા ધોળો કાથો નાંખી બાવળીઆની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે ત્રણવાર ગોળી મ્હોંમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. **(૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—લવંગ, જાયફળ અને પીંપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા, અને સુંઠ ૧૬ તોલા લેઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખી આપવું, એટલે પ્રબળરોગ, ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, મેહ, ગુલ્મ. શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) વિષૂચિકામાં તૃષ્ણા કિંવા શોષ થાય તે ઉપર:**—લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. **(૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર:**—લવંગ, જાયફળ, પીંપર એ એક ભાગ, બહેડાં ૩ ભાગ, મરી બે ભાગ, અને સુંઠ ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમાં સાકર નાંખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું.

૪૯૧. લસણ:—સં૦ લશુન. મ૦ લસુણ. હિં૦ લહસન. પુ૦ કાજુવા. બં૦ રસુન. ક૦ બીલીયં બેળુળી. તૈ૦ બેળુળીતેલ્લાગડ્ડા. ફા૦ સીર. અ૦ સુમક્ષ્સ્કર્દીપૂત. સુમલ હૈયાર. ઇં૦ ગાર્લીકરૂટ. લા૦ એલીયમ્ સેટીયમ.

લસણના છોડ ડુંગળી (કાંદા)ના જેવાજ થાય છે. એનાં કંદમાં આઠ દસ કળીઓ હોય છે, એને ડુંગળી જેવાં બિયાં આવતાં નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ કોઇ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એવી બે જાત છે, પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. **લસણ:**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું. રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્નસંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, અગ્નિદીપક તથા કેશ્ય છે; અને અરૂચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઢ, આમ,

[1] અષ્ટમાંશ કાઢો એટલે ઉકાળતાં આઠમા ભાગનું પાણી રહે છે તે.

૪૮૬. રેવંચી:—(સ૦ રેચની. મ૦ રેવાચિની) રેવંચીનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશ થાય છે. ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરી એ દેશમા રેવચીની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થાય છે રેવચીનાં ઝાડ મલબાર ત્રાવણકોર, ખંડાળાનો ઘાટ અને બોરઘાટ, એ ભાગોમા પણ થાય છે. રેવચીના ઝાડમા એક પ્રકા પીળુ રાળમય દ્રવ્ય રહે છે, તને લોક "**રેવંચીનો શિરો**" કહે છે એમા રેચક ગુણ હોવાથી તે રેચ આપવાને માટે ઉપયોગ થાય છે. એનો રંગમાટે ઉપયોગ થાય છે એ ઝાડ સુમારે છ સાત હ ઉચું વધે છે તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડા ફળ આવે છે દક્ષિણમા કેટલેક સ્થળે તેને "તાવીર કહે છે રેવંચીના મૂળીઆનો ઔષધોમા ઘણો ઉપયોગ થાય છે **ઉપયોગ:—(૧) રેચક:**—રેવચીના શિરા માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમા, સાકરમા અગર મધમા આપવુ. એટલે રેચ થશે ઉતાર ઘી અને ભાત (૨) **મૂત્રરેચન:**—રેવચી, સુરોખાર, ચીની, કબાબ, તથા એળચી, એ સમભા લઇ, ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાગની માફક બે વાસણ ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવુ **(૩) બાળકને ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:**—રેવંચીનુ લાકડુ પાણીમ ઘસી લેપ કરવો **(૪) નાના બાળકોને રેચ માટે:**—રેવચી કિવા રેવચીનો શિરો દૂધમા ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો **(૫) કમળી ઉપર:**—રેવચી દૂધમા ઘસી ૭ દિવસ પાવી.

૪૮૭. રોમફળ:—સ૦ ભવ મ૦ નહીત, ઓટફળ હિ૦ રોમફળ ક૦ નીરે. ફા૦ ચકી લા ગારસાનીઆ ઝેયેચાઇમસ્

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમા ઘણા થાય છે એ ઝાડ મોટા થાય છે એને ગોળ ફળ આવે છે એના પાકેના ફળ ગળ્યા લાગે છે એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાટા હોય છે, તેવા ઝીણા કાંટા હો છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ધોવાને માટે કાઢો:**—રોમફળની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિ જળીન છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીંમડાની છાલ અને પાન, એ સર્વ ખાંડી તેમા પાણી નાખી આધમા ઉકાળો કરવો આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થએલુ વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝાઇ જાય છે **(૨) ઉપદંશ (ગરમી) ના વ્રણ ઉપર:**—ઉપના કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઇ કપડાથ સાફ લુછી, તે ઉપર ગાયના માખણમા ચીકણી સોપારી અને શખજીરૂ ઘસી ચોપડવુ એટ ગુમડુ જલદી રૂઝાઇ જાય છે **(૩) અતિસાર ઉપર:**—રોમફળની છાલ વાટી પાવી

૪૮૮. રોહિણી:—સ૦ ક૦ હિ૦ મ૦ માસરોહિણી બ૦ ચામારકથા ઈં૦ રેડવુડટ્રી લા સોયમીડાફેબ્રી ફ્યુગા

રોહિણીના ઝાડ **ખાનદેશ અને નાગપુર**, એ પ્રાંતમા ઘણાં થાય છે આ ઝાડ ઘણુંજ મોટ થાય છે એના પાન નાદરૂખીના પાન જેવડાં મોટાં થાય છે એના પાન કડવા લીંમડાના ઝાડની પે ડાળીને લાગેલા હોય છે રોહિણીને કેરી જેવડા મોટા ફળ આવે છે રોહિણીનુ લાકડુ ઇમારતન કામના ઉપયોગમા આવે છે એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સામરી રગ થાય છે જાજમો અ અગરખા વગેરે એ રગવડે રંગે છે **રોહિણી અને માંસરોહિણી:**—મલકર, રક્તપિત્ત પ્રસાદન, પૌષ્ટિક શીતલ, તુરી, કંઠશુદ્ધિકર, રૂચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે, અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) કપડાંઓને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ:**—રોહિણીની છાલ સારી તેન બારિક ટુકડા કરવા તે ૪ દિવસ પાણીમા પલાળી રાખવી પછી તે ઘણો વખત બાફી તે પાણી બીજા વાસણમા કાઢી લેવુ અને તેમા કપડા બીજવી મૂકવા એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સૂકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમા તે કપડુ એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું પછી તેમાંથી કાઢી તે પાણીમા ચોળી તારવી ધોઇ સૂકવવું એટલે તે પાકા શિકારી રગનુ થાય છે

૪૮૯. રોહીસ (ઘાસ):—સ૦ રોહિસ કત્તૃણ મ૦ રોહીસ, સુગંધરોહિષ હિ૦ સોધીઆ, ગધે જપાસ બ૦ રામકર્પૂર ક૦ કીરૂગજણી, કડીતુ લા૦ એંડ્રોપોગનશીનેથસ

રોહિસ ઘાસના જેવુજ છે એ કમરભર ઉચુ વધે છે આ ઘાસનો સુવાસ આવે છે. એને ભિસ પણ આવે છે આ ઘાસનુ તેલ કાઢે છે, તેને 'રોહિસ તેલ' કહે છે **રોહિસ:**—ઉષ્ણ, તથા કડુ છે.

શિંગો આવે છે. તેને "પીંપરો" કહે છે. પીંપરમાં જાડી અને બારિક એવા બે પ્રકાર છે. બારિક પીંપરને "લીંડીપીંપર" કહે છે. કોંકણમાં કેટલેક ઠેકાણે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પીંપરના વેલા ઉત્પન્ન થાય છે. પીંપર વાતનાશક અને ઉષ્ણ છે. પીંપરનાં મૂળીઆંને "પીંપળીમૂળ" કહે છે. તાજી લીલી પીંપરોનું અથાણું કરે છે. **પીંપરઃ**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખી, કડવી, અગ્નિદીપન, રસાયન, ભેદક, લઘુ, હૃદયને પ્રિય, પચનકારક, પિત્તકર્ત્રી, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, દમ, ઉધરસ, કફ, ક્ષય, તાવ, અરૂચિ, કોઢ, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, કરવુ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાંશ, કૃમિ, અજીર્ણ, પાંડુરોગ, કમળો તથા શૂળની નાશક છે. એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, મધુર, ગુરૂ તથા કફકર છે; અને પિત્તનાશક છે. **સૈંહલી પીંપરઃ**—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, કોષ્ઠ તથા શુદ્ધિકારક છે; અને કૃમિ, કફ, વાત તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **વાનર પીંપરઃ**—કડવી, તુરી તથા મીઠી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ત્રિદોષક તથા યોનિશૂલનો નાશ કરે છે. **રાન પીંપરઃ**—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સૂકી અલ્પગુણી; અને અતિતીક્ષ્ણ છે. **પીંપરીમૂળઃ**—અગ્નિદીપક, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ, તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચોસઠી પીંપરઃ**—પીંપરનો એક સરખો ચોસઠ પહોર ખરલ કરવો એને "ચોસઠી પીંપર" કહે છે. એ પીંપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર જેટલી મધમાં ખાવી. એથી ઘણોજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. **(૨) અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપરઃ**—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઇ કાળજા સુધી આવે છે, અને નાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે દેખાય છે.) પીંપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ, અને સિંધવ ૧ ભાગ, એની ભૂકી કરી તે છાશના પાણીમાં ૭ માસા સુધી આપવી. **(૩) પીંપરનું ચૂર્ણઃ**—પીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું એટલે અરૂચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ અને જીર્ણ જ્વરનો નાશ થાય છે. પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **(૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપરઃ**—પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. **(૫) શ્વાસ ઉપરઃ**—પીંપરીમૂળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટેઃ**—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૭) ઉસટી, કાસ, અને હેડકી ઉપરઃ**—પીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પિછાની રાખ મધમાં કાલવી વારંવાર ચાટવું. **(૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપરઃ**—પીંપર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું એટલે સુખ-રેચ થઇ શૂળ મટી જશે. **(૯) રતાંધળા ઉપરઃ**—ગોમૂત્રમાં પીંપર ઘસી અંજન કરવું, અને રોજ અગથીઆની ભાજી ખાવી. **(૧૦) પથરી ઉપરઃ**—પીંપર અને મધ નાખી છાશ પીવી. **(૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપરઃ**—ગોમૂત્રની અથવા થુરીઆના દૂધની સહસ્ર ભાવનાઓ આપેલી પીંપર ખવરાવવી; અથવા વર્ધમાન પીંપર આપવી. કિંવા, થુરીઆના દૂધમાં પીંપરનો ૭ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૨) વર્ધમાન પીંપરઃ**—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને પીંપર ત્રણથી ચાર એ સર્વ એકત્ર કરી કલાઇના વાસણમાં કઢવી પાણી બળી જાય એટલે તેમાંની પીંપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું. **બીજો પ્રકારઃ**—પીંપર પાંચથી વીસ સુધી ચઢાવવી. પછી ઉતરતાં ઉતરતાં પાંચ સુધી આવવું. પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાંખતાં એકલું દૂધજ અર્ધું બાળવું: અને પીંપર ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું; અથવા પીંપર ન ખાતાં એકલું દૂધજ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઇ યોજના કરવી; એટલે જીર્ણજ્વર, કાસ, પાંડુ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રમેહ, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય અને વાતરોગ દૂર થાય છે. **(૧૩) અન્ન ન પચતું હોય તોઃ**—જમ્યા પછી લાગલીજ પીંપરની ભૂકી મધમાં ખાવી. **(૧૪) ગુલ્મ રોગ ઉપરઃ**—પીંપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદુનો રસ તથા મધમાં આપવું. **(૧૫) વમન થવા માટેઃ**—પીંપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૧૬) આમશૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપરઃ**—પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. **(૧૭) કફરોગ ઉપરઃ**—પીંપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ સ[illegible]નાખી ખાવું.

પીનસ, શ્વિત્ર, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવષ્ટંભ, ઉદરરોગ, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય), તથા કુક્ષિશૂળનો નાશ કરે છે. એનાં ગુણીઆં:—તીખાં; પાનઃ—કડવાં; દાંડોઃ—તુરો; દાંડાનો અગ્રભાગ ખારો; અને બિયાં મધુર છે. લસણુઃ—અતિસારી, મેહી, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તી, રોગી તથા ઉલટીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટાં, મદ્ય, માંસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દુધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. ઉપયોગઃ—(૧) કાન ફરેલો અને સણકા થતા હોય તે ઉપરઃ—તેલમાં લસણુ કકડી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૨) નવા ક્ષતની ગાંઠ, ઉકાણું, ગણું, કાખમાંજરી વગેરે ઉપરઃ—લસણુ ચોળવું એટલે તે ઠરે છે અથવા લસણુ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. (૩) શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટેઃ—લસણુ, રાળ અને હિંગની ધુણી આપવી, એથી કીડા પડવા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. (૪) આધાશીશી ઉપરઃ—લસણુનો રસ નાકમાં પાડવો. (૫) પથરી ઉપરઃ—લસણુ, પીપરીમૂળ, અને હરડાં, એકત્ર ખાંડી ખાવાં; અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો. (૬) આમ, રક્ત અને મરડા ઉપરઃ—લસણુ ૪ તોલા, અને થોડાં શીઝુડનાં કુમળાં પાન એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. (૭) સર્વ વાયુ ઉપરઃ—૪ તોલા લસણુ છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરું, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ એકેક માસો નાંખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડાનો કાઢો પીવો. તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરુસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ, કુક્ષિશૂળ તથા પેટમાંનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે. (૮) વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટેઃ—લસણુ વાટી લેપ કરવો. (૯) કુતરાના વિષ ઉપરઃ—જખમ પાણીવડે ધોઇ, પછી લસણુ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાણીમાં લસણુ કકડી છ પૈસાભાર પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું. અને ભોજનમાં લસણુ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. (૧૦) બાળકોના આમ અને સંગ્રહણી ઉપરઃ—લસણુની કળી લઇ ઉભી ચીરી તેમાં બે તલ ભારથી, અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરી, તે કળી કિંચિત્ શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે રોજ દિવસમાં બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઇ ગુણ આવે છે. મોટા માણસને અફીણ અડદ કરતાં કિંચિત્ કમી આપવું. (૧૧) અપસ્માર અને અર્દિત વાયુ (મ્હોં વાંકુ થવું તે) ઉપરઃ—લસણુ વાટી તલના તેલમાં તળી સાથે ખવરાવવું; અથવા લસણુ નાંખી કરેલાં અડદનાં વડાં તલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. (૧૨) શરદીએ કાનમાં કફ થતું હોય તે ઉપરઃ—લસણુની કળી છોલી રૂની અંદર વીંટાળી કાનમાં રાખવી. (૧૩) આમવાત ઉપરઃ—લસણુની કળીઓ અર્ધો તોલો ભારના ઘીમાં તળી ભોજન સમયે પ્રથમ કોળીઆમાં રોજ ખાવી. (૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્કઃ—લસણુ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગએલા હાડકાં પણ જલદીથી સંધાન થાય છે. (૧૫) ઉદરરોગ ઉપરઃ—શુદ્ધ કરેલું લસણુ (છોલી એક રાત્રિ છાસમાં પલાળી રાખી–પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ, અને બધાઓના બરોબર આદાનો રસ લઇ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંજ (ચણોઠી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાસમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે, અને મોટું થએલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઇ મળશુદ્ધિ થાય છે. (૧૬) વાળા ઉપરઃ—લસણુ, ચિત્રો અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની પેપડી કરી નારુ ઉપર બાંધવી. (૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિ ઉપરઃ—લસણુના કલ્કમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણુ કરે છે. (૧૮) શૂળ ઉપરઃ—લસણુ ઘીમાં ખાવું. (૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાંદાં અને દાદર ઉપરઃ—લસણુ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો એટલે એ વિકાર દૂર થશે, અથવા લસણુ અને મેથીના પાણીનો રસ એકત્ર કરી ચોપડવો.

૪૯૨. લીંડીપીપર. (પીપર):—(નામ નંબર ૩૬૬ પ્રમાણે વાંચવાં.) લીંડીપીપરના વેલા હોય છે. એનાં પાન નાગરવેલનાં પાન જેવાં તથા ગોળ અને તીખાં હોય છે. આ વેલા ઉપર ભાદરવા માસના અરસામાં

અજમો, આમલી અને ગોળ એમાં શુચિર્ભૂત થઇ સર્વેએ ભક્ષણ કરવું, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ ઠરાવી આપેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમાં એકવાર પણ એ સર્વરોગ-પરિહારક ઝાડનાં પાન આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઇએ. એ ઝાડનાં એકલાં પાનજ ખાઇ રહેનાર તેજઃપુંજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક **વિરક્ત પુરૂષો** કદિ કદિ આપણી નજરે પડે છે, તેથી કરી એ ઝાડના અલૌકિક ગુણ જ્ઞાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય જણાય છે. આ દેશમાં **સ્ત્રીઓ પ્રસુતા** થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સૂધી ભોજનના પહેલાં લીમડાના પાનનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે. જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનથકી લે છે તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે. તેને પછી **સુવારોગ** જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે, તેઓને ઘણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાના કાળમાં એવી, દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઇ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે. વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાન ખાવાને નાંખે, તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે. એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નિરોગી છે. ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે. જેના ઘર આગળ લીમડાનું ઝાડ છે તેના ઘરમાંની હવા સર્વકાળ નિરોગી હોય છે તે ઘરમાં રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લીમડાનું ઝાડ ઘણું જુનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી **શુદ્ધ ચંદન** જેવો સુવાસ આવે છે. એનાં **લાકડાં** ઇમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સૂધી ટકી લોકોને તેનાથી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ ઝાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળીઆં ફૂટી એનું કેટલેક વર્ષે મોટું ઝાડ બને છે; એવી રીતે કેટલીકવાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પણ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીપળો અને લીમડો એ બંનેની ઘણીજ મૈત્રી છે. જ્યાં જ્યાં પીપળાનો છોડ હોય છે ત્યાં લીમડાનો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું ઝાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીપળો, ઉંમરો, નાંદરૂખ, ખીલી, તુળસી ઇત્યાદિ ઝાડને ઘણાં પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ માનેલાં છે એવું જણાય છે. આવાં ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સામું ન જોતાં અને તેનો આપણા શરીર-રક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં; સારાસાર વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી, પવિત્ર ગંગોદક સમજી નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને!! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્થાનવાસી આર્યજનોના શરીર-રક્ષણાર્થે હજારો ઔષધિ અને વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે, તેનો ઉપયોગ અને શોધ ન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થોનો ધિક્કાર કરી પરકીયોનું, પરકીય હવામાંનું, નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું ઔષધ પીવું એના જેવી શરમની, લજાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઇ પણ વાત નથી!!! "ગોળ સેવનાર કરતાં લીમડો સેવનાર સારો થાય છે." એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિંબવૃક્ષવર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારૂં લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો; એટલે નિંબરસ પ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સારૂં આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનું ઝાડ હોય તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઇ જઇ તે જમીન કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરંતુ લીમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેતરના છેડા ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઇ પણ પ્રકારનું નુકશાન થતું નથી એટલા માટે ખેડૂતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા ઉપર વાવવું જોઇએ. **કડવો લીમડો:**—ઠંડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાંધકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોઢ, શ્રમ, તૃષા, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉધરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે. એનાં **કુમળાં પાન:**—ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત; કોઢ, તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. **જૂનાં પાન:** [illegible] વ્રણનાશક છે.

(૧૮) અપસ્માર ઉપર:—પીંપર લીમડાના રસમાં ઘસી નસ્ય આપવું. (૧૯) અમ્લપિત્ત ઉપર:- પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલા સાકરમાં ખાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વખત પ્રમા એક મહિનો આપવું. (૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઉલટી ઉપર:—પીંપ મજીઠ, નાગરમોથ, અને કાકડાશિંગી એ માસાથી બે માસા સુધી ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૧) ઉલ ઉપર—પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તેટલુંજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું, તથા દરે વેળા ૭ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું. (૨૨) વાત કફજ્વર ઉપર:—પીંપરનો ક્વા મધ નાખી પાવો. (૨૩) હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર:—૯૬ તોલા ગાયનું દૂધ મંદાગ્નિ ઉપર અર્ધું બાળી ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી બબ્બે તોલા; અને પીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલે નાખી તે દૂધ પીવું. (૨૪) બાળકોને આયનેર (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ અને ભ્રમ થાય છે, તે રોતું રહે છે; અને તેનું પેટ મોટું થઈ તડતડિત દેખાય છે.) થાય તે ઉપર:—પીંપરની ભૂકી મધમાં ખરલ કરી એક આદથી ચણોઠી સુધી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું. (૨૫) મૂર્છા ઉપર.—પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણ આપવું. (૨૬) આમવાત ઉપર:—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઈ તેમાં પીંપર એક અને બીજામો ચાર કાતરી કરી નાંખી દૂધ પાશેર રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાંખી પાવું. (૨૭) ઉદાવર્ત અને ગુલ્મ રોગ ઉપર:—૪ પીંપર લઈ તથા ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનું ઘી નાંખી પાવું. (૨૮) ઉધરસ ઉપર:—પીંપળીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ, અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. (૨૯) દંત રોગ ઉપર:—પીંપર, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી દાંતનાં મૂળોમાં ઘસવું એટલે સળુકા, સોજો, દાંતનું હાલવું વગેરે વિકારો શમે છે (૩૦) મૂળવ્યાધ ઉપર:—પીંપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. (૩૧) વાતવિકાર ઉપર:—ત્રીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાંખવું; તથા સારે ઉક ળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક વાર આપવું. (૩૨) પરિણામ શૂળ ઉપર:—પીંપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા, અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પાક કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવું. (૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:—પીંપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી, તેનાં બે ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. (૩૪) વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર:—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, પીંપર, ધોળી સાકર એ પાંચ.) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. (૩૫) ધાતુગત, જ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:—મધ એક ભાગ ઘી બે ભાગ, પીંપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ, તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલ પત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ, એ પ્રમાણે નાંખી, પચન કરી તેના મોદક કરવા; અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. (૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—પીંપર મધમાં ચાટવી. (૩૭) પાચક પીંપર:—પીંપર લીંબુના રસમાં ભીંજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાંખવું. બે ચાર દિવસ ભિંજાયા પછી સૂકવી રાખી તેમાંથી બે ચાર પીંપર દરરોજ ખાતાં જવી. એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે; અને અન્ન પાચન થાય છે. (૩૮) વાળા ઉપર:—પીંપળીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું.

૪૯૩. લીમડો (કડવો):—સં૰ નિંબ, પ્રભદ્ર. મ૰ કડુનિંબ. બાળંતલીંબ. હિં૰ બં૰ નીમ. તા૰ તુ૰ ક૰ બેવુ. તે૰ વેપ્પા. મલા૰ વેપ્પુ. ગો. બેવારૂકુ. ફા૰ નેનબ, નીમદરખતહ. ઈં૰ નીમટ્રી. લા૰ એઝાડિરેકટાઈંડીકા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે; અને તે હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાન કાતરાદાર હોય છે. એને ધોળા રંગનાં બારિક ફૂલ આવે છે. એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ આ ભૂલોકમાંનું કલ્પતરૂજ છે, એમ કહેવાને કાંઈ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૌકિક ગુણોનો શોધ કરી એને મોટું શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે. એટલા માટે વર્ષપ્રતિપદા (ચૈત્ર સુદ ૧) ના દિવસે એનાં કુમળાં પાન અને ફૂલ: મરી, હિંગ, સિંધવ, જીરૂં

lમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફુલાવેલું મોરથુથુ નાંખી તે મલમ મૂળને ιાપડવું; એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને દંદ પણ ગરી પડે છે. (૧૮) **સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટેઃ**—લીમડાનાં પાન રોજ સવારે ખાવાં; એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. (૧૯) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—લીમડાનાં ૨ પાન બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને ιાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું; એટલે ગુદામાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. (૨૦) **સ્ત્રીને પ્રસવ થતો ન હોય તોઃ**—લીમડાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે. પ્રસુતિ થયા પછી મૂળીઆં છોડી નાંખવાં. (૨૧) **સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપરઃ**—લીમડાના પાનનો રસ આપવો. (૨૨) **અફીણના વિષ ઉપરઃ**—કડવા લીમડાના પાનનો યંત્રવડે અર્ક કાઢી આપવો. (૨૩) **કુષ્ટાદિક ઉપર પંચનિંબ ચૂર્ણઃ**—મૂળીઆં, પાન, ફુલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઇ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરી આપવું. પછી લોહભસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળાં, બીલાગો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીંપર, મરી, સુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ, અને ગોખરૂ, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી લીમડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સુકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોઢ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) **પિત્ત ઉપરઃ**—લીમડાની કુંપો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. (૨૫) **યોનિશૂળ ઉપરઃ**—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડીઆ, લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. (૨૬) **કૃમિ ઉપરઃ**-લીમડાનાં પાન હિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપરઃ**-લીમડાનાં પાન વાટી ઘી અથવા આવળકંટી સાથે ખાવાં અને મિરપુડ ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવી અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨૮) **સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપરઃ**—સિંધવ અને મરી સમભાગ, અને એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લેઇ, તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી. (૨૯) **સર્વ વ્રણ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાંખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતાં જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઇ આવે છે. (૩૦) **રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપરઃ**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરૂં નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) **કામિણ રોગ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. (૩૨) **સિક્તામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપરઃ**—લીમડાની કુંપનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. (૩૩) **કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા માટેઃ**—લીમડાનાં પાન એક તોલો લઇ તેમાં ગુંજાભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલાં આપવી. ગામમાં જ્યાં સુધી કૉલેરાનો આજાર હોય, ત્યાં સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી તેને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. (૩૪) **ઓકારી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન ઝીણાં વાટી કલ્ક કરી પાવો. (૩૫) **ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડાઇ આવવા તથા જુલાબ બંધ થવા માટેઃ**—લીમડાનાં પાન વાટી સરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૩૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો ગર દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઇ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) **વાળા ઉપરઃ**—લીમડાનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૩૮) **ઉરૂસ્તંભ ઉપરઃ**—લીમડાનાં મૂળીઆં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૩૯) **પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાઠાં ઈત્યાદિ ઉપરઃ**—પાશેર લીમડાની છાલ લઇ તે કાચપાત્રમાં નાંખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દેઇ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર, દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્ય ઘી, સાકર,

લીમડાની કુંખો:—કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં** (કાર
ફળ:—ભેદક, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ છે અને મેહ તથા કોઢનાં નાશક છે. **પાકેલાં ફળ:**—મધુર, કડવાં, સ્નિ
ગુરૂ તથા પિચ્છિલ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાંમાં**
મીંજ:—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નિંબપંચાંગ:**—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, વ્રણ અને
નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિ
અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલને
ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાઢામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં જુદા જુ
સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વ્રણ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન વ્રણ (ગુમડા
ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવ્રણાદિ. ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાનાં પાન પાણીમાં સા
ઉકાળી તે પાણીએ ધોઇ નાંખવાં; એટલે તેનું શોધન થઇ તેને રૂઝ આવે છે. (૨) **જે**
વ્રણ (ગુમડું) ફુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર:—કડવા લીમડાનાં પાન વાટી મધમાં મેળવ
ચોપડતા જવું, એટલે તે સારૂં થાય છે. (૩) **ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન બાળી જુન
તેલમાં અથવા કરજેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪) **સર્પના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડા
પાન મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે **સર્પનું** વિષ ચડયાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર થએલા માણસને કડ
લીમડાના પાન અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં; તેને જો કડવું, ખારૂં અગર તીખું સ
જવામાં આવે નહિ, તો વિષ ચડયું અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતર
સુધી લીમડાનાં પાન ખાવા આપવાં, કિંવા પાનનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરં
(૫) **પિત્ત પડવા માટે:**—લીમડાના પાનનો રસ પાણી નાંખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉલટી થઇ પિ
પડશે. (૬) **ગરમી ઉપર:**—લીમડાના પાનનો રસ ખડીસાકર નાંખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવા
કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે. (૭) **મહારોગ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પ
ઘણું સારૂં ઔષધ છે. ન્હાવાના પાણીમાં આ પાન કઢવી તેણે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિ
પાન ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્તી અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગ
નો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવું. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સુવા
રીવાજ રાખવો. (૮) **દાહયુક્ત સોજા ઉપર:**—પાન વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય
અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. (૯) **પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:**—
લીમડાના પાનનો રસ શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. (૧૦) **ઉષ્ણ જ્વર ઉપર:**—
કડવા લીમડાની ડાંખલી, કડુકી અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૧૧) **કામી**
રોગ ઉપર:—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી, તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું
(૧૨) **ખસ ઉપર:**—જુના લીમડાનું સુકાએલું લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. (૧૩) **વિષમ**
જ્વર ઉપર:—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામાં ધાણા અને સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી તે આપવો; એટ
જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ "ક્રાયનેલ" કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોઇ ગુણોમાં પણ તે કરતાં એ
છે. (૧૪) **મૂળવ્યાધ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:**—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી. (૧૫
ખસ ઉપર:—કડવા લીમડાનાં બિયાં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. અને ઉંદરી જવા મા
પણ એ બિયાં વાટી માંથે ચોપડવાં. (૧૬) **સુવારોગ ઉપર:**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી
તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાંલ્લીમાં ઘાલવા, અને ઢાકણું દેવું. એવું ત્રણ દેગડા પાણી સાર્ં આવ
આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી જે સ્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથ
એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી
માથા નીચે રાખવો, અને પ્રથમનો દેગડો કંમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા
પછી તે કંમર નીચે રાખવો અને કંમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્ત
નીચે મુકવો તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે
પરસેવાના રૂપે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ સારો થાય છે. (૧૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—

લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફુલાવેલું મોરથુથુ નાંખી તે મલમ મૂળને ચોપડવું. એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને કંદ પણ ગરી પડે છે. **(૧૮) સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટે:**—લીમડાનાં પાન રોજ સવારે ખાવાં; એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાનાં ૨ પાન બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું; એટલે ગુદામાંના સર્વે મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. **(૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ થતો ન હોય તો:**—લીમડાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળીઆં છોડી નાંખવાં. **(૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:**—લીમડાનાં પાનનો રસ આપવો. **(૨૨) અફીણના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડાના પાનનો યંત્રવડે અર્ક કાઢી આપવો. **(૨૩) કુષ્ટાદિક ઉપર પંચનિંબ ચૂર્ણ:**—મૂળીઆં, પાન, ફૂલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઇ તેનું ૬૦ તોલા ચૂર્ણ કરી આપવું. પછી લોહભસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળાં, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીંપર, મરી, સુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શિંગોમાંનું મગજ, અને ગોખરૂ, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી લીમડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોઢ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વે રોગનું નાશક છે. **(૨૪) પિત્ત ઉપર:**—લીમડાની ડુંખો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. **(૨૫) યોનિશૂળ ઉપર:**—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડીઆ, લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. **(૨૬) કૃમિ ઉપર:**-લીમડાનાં પાન હિંગ સાથે ખાવાં. **(૨૭) અંગ ઉપર પિત્ત ફિટે તે ઉપર:**-લીમડાનાં પાન વાટી ઘી અથવા આવળકંટી સાથે ખાવાં અને મિરપુડ ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવી અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. **(૨૮) સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:**—સિંધવ અને મરી સમભાગ, અને એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લેઇ, તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી. **(૨૯) સર્વ વ્રણ ઉપર:**—લીમડાનાં પાન, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાંખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતાં જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઇ આવે છે. **(૩૦) રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરૂં નાખી ૭ દિવસ આપવું. **(૩૧) કામિણ રોગ ઉપર:**—લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. **(૩૨) સિક્તામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપર:**—લીમડાની ડુંખનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. **(૩૩) કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે:**—લીમડાનાં પાન એક તોલો લઇ તેમાં ગુંજાભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી તેની ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલાં આપવી. ગામમાં જ્યાં સુધી કૉલેરાનો આજાર હોય, ત્યાં સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી તેને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. **(૩૪) ઓકારી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર:**—લીમડાનાં પાન ઝીણાં વાટી કલ્ક કરી પાવો. **(૩૫) ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડાઇ આવવા તથા જૂલાબ બંધ થવા માટે:**—લીમડાનાં પાન વાટી સરબત કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. **(૩૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીનો ગર દરરોજ સવારે ત્રણ માસા લઇ તેમાં ૬ માસા ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. **(૩૭) વાળા ઉપર:**—લીમડાનાં પાન વાટી લેપ કરવો. **(૩૮) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—લીમડાનાં મૂળીઆં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩૯) પ્રમેહ, ઉપદંશ, બદ, ચાઠાં ઈત્યાદિ ઉપર:**—પાશેર લીમડાની છાલ લઇ તે કાચપાત્રમાં નાંખી અથવા માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર નાખી ઢાંકણું દેઇ રાતભર તેમજ રાખવું. બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર, દરેક વખતે ૪ તોલા પાણી આપવું; એટલે ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમાં સારો થાય છે. પથ્ય

લીમડાની કુંપળો:—કામ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં **કુમળાં (કાચ ફળ:**—ભેદક, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ છે અને મેહ તથા કોઢનાં નાશક છે. **પાકેલાં ફળ:**—મધુર, કડવાં, સ્નિગ્ધ ગુરૂ તથા પિચ્છિલ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાંમાંના મીંજ:**—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નિંબપંચાંગ:**—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, વ્રણ અને કોઢ નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાઢામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતા જુદા જુદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) વ્રણ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન વ્રણ (ગુમડા ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવ્રણાદિ ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાનાં પાન પાણીમાં સારા ઉકાળી તે પાણીએ ધોઇ નાંખવાં; એટલે તેનું શોધન થઇ તેને રૂઝ આવે છે. **(૨) જે વ્રણ (ગુમડું) ફુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું, એટલે તે સારૂં થાય છે. **(૩) ખમ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન બાળી જુના તેલમા અથવા કરંજેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૪) સર્પના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડાના પાન મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે **સર્પનું** વિષ ચડયાની પરીક્ષા એવી છે કે વિષાર્ત થએલા માણસને કડવા લીમડાના પાન અથવા મીઠું અગર મરચા ખાવા આપવા; તેને જો કડવું, ખારૂં અગર તીખુ સ્વાદ જવામા આવે નહિ, તો વિષ ચડયુ અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિષ ઉતરે સુધી લીમડાના પાન ખાવા આપવાં, કિંવા પાનનો અથવા છાલનો રસ પાવો એટલે વિષ ઉતરશે. **(૫) પિત્ત પડવા માટે:**—લીમડાના પાનનો રસ પાણી નાંખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. **(૬) ગરમી ઉપર:**—લીમડાના પાનનો રસ ખડીસાકર નાંખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે **(૭) મહારોગ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાન ઘણું સારૂં ઔષધ છે. ન્હાવાના પાણીમા આ પાન કઢવી તેણે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિંવા પાન ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨-૩ મહિનામાં રક્તપિત્તી અને દુર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવું. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સુવાનો રીવાજ રાખવો. **(૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:**—પાન વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે **(૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:**—લીમડાના પાનનો રસ શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. **(૧૦) ઉષ્ણ જ્વર ઉપર:**—કડવા લીમડાની ડાંખલી, કડુકી અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **(૧૧) કામીલ રોગ ઉપર:**—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી, તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું **(૧૨) ખસ ઉપર:**—જુના લીમડાનુ સુકાએલુ લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. **(૧૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામાં ધાણા અને સુંઠનુ ચૂર્ણ નાંખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ "ક્વીનેન" કરતા ઘણું ઉત્તમ હોઇ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. **(૧૪) મૂળવ્યાધ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:**—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી. **(૧૫) ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં બિયા વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. અને ઉંદરી જવા માટે પણ એ બિયાં વાટી માથે ચોપડવાં. **(૧૬) સુવારોગ ઉપર:**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી, તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાલ્લીમા ઘાલવા, અને ઢાકણું દેવુ. એવુ ત્રણ દેગડા પાણી સારૂં આધણ આવે ત્યા સુધી ઉકાળવુ. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાનો બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો, અને પ્રથમનો દેગડો કમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કમર નીચે રાખવો અને કમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવાના રૂપે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ સારો થાય છે. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—

૪૯૭. લોધર:—સં૦ મ૦ લોધ્ર૦ મ૦ હિં૦ ક૦ લોધ–ર–પઠાણી. અ૦ મુગામ. લાં૦ સિમ્પ્લો કોસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાબલેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ, એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાન ખુલનાં પાન જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાંખે છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામાં અજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. **લોધર બે પ્રકારનો છે:**—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાયુ કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—પાકકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં અથવા કેળના કાંદાના રસમાં પાવું. **(૨) તારૂણ્યપિટકા ઉપર:**—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. **(૩) દંતરોગ ઉપર:**—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. **(૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—લોધર, ચંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૪૯૮. વગડાઉ અળવી:—(સં૦ વનાલુક.) એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ઘણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. **વગડાઉ અળવી–(૧) ઢોરોના અંગને ફુળ લાગી હોય તે ઉપર:**—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. **(૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પડવા માટે:**—ઢોરોને વગડાઉ અળવીના કંદ ખાવા નાંખવા; અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેહવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪૯૯. વગડાઉ અજમો:—(સં૦ અરણ્યાજમોદા.) અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને ફૂલ અજમા જેવાંજ હોય, અજમાના જેવાજ એના ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:**—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાંખી આપવો.

૫૦૦. વગડાઉ ઘેટુળી (સાટોડી):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે, એનાં પાન મોગલી એરંડાનાં પાન જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ધોળો હોઇ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. ઘેટુળીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆંનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:**—કોઇ પણ જાતનો સોજો હોય તો તે ઉપર ઘેટુળીનાં મૂળીઆંનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરે છે. **(૨) ઢોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:**—ઘેટુળીનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૦૧. વગડાઉ તુરીચું:—(મં૦ રાનદોડકી) આ તુરીઆનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાન હાથેળી જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઇ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીઆની દરેક ડુંખને બે ફળ આવે છે; એ લાંબાં હોય છે. એની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેવડી હોય છે. **ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં ચંદનની પેઠે અર્ધા તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખી બે વખત પાવાં. અથવા વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં, ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં, અને ઉપરસાલનાં મૂળીઆં સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમાં જીરૂં અને સાકરની ભૂકી નાંખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંબુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવું. **(૨) ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:**—સુજેલા ભાગને થુંકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆનાં પાનનો રસ ચોપડવો. **(૩) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં પાન અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી

પોળી, બાકી વર્જ્ય. (૪૦) નખુરી અને પેરા ઉપરઃ—લીમડાનાં પાન થોડું મીઠું નાંખી વાટી અને ધીમાં શેકી તેની પિંડી કરી ઉપર બાંધવી. (૪૧) વિષમજ્વર ઉપરઃ—લીમડાનાં પાન ૪૦ તોલા; સુંઠ, મરી, પીપર ૧૨ તોલા; ત્રિફળાં ૧૨ તોલા; લવણત્રય (સિંધવ, બીડ અને કાચ) ૧ તોલા; બે ક્ષાર (જવખાર અને સાજીખાર) ૮ તોલા; અને અજમો ૨૦ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી સવારે આપવું (૪૨) વિષમજ્વર ઉપર ધૂપઃ—કડવા લીમડાનાં પાન, વેખંડ, કોઠ હરડે, શિરસ, ઘી અને ગુગળનો ધૂપ વિષમજ્વર–નાશક છે. (૪૩) આગંતુક વ્રણ, અને વ્રણ ગળવા ઉપરઃ—કઢાઈમાં તેલ નાખી તેમા લીમડાનાં પાન બાળી ખરલ કરી ચોપડવાં. (૪૪) ગીંઢીના દંશ ઉપરઃ—લીમડાનાં પાન અગર ફૂલ સુંઘાડવાં; અથવા પાન ચાવી મ્હોમાંની બાફ જવા ન દેતાં દંશના વિષમ ભાગમાંના કાનમાં તે ફુંકવુ.

૪૯૪. લીંબુડી.—સં૦ નિંબૂક. મ૦ હિં૦ નિં૦—લિંબુ. બં૦ પાતિલેબુ. ક૦ નિંબે, લિંબુ-હણ્ણુ તા૦ એલુમિચ્ચે. તુ૦ લિંબેડામાર. મલા० એરૂનારક. તે० નિમ્મપંડુ. ફા० લિમુનેતુરૂ. અ૦ લિમુનેહામીજ. ઇં૦ લેમન્ લા૦ લેમનએસીડમ્

લીંબુ, નારંગી, ચકોત્રાં, સંતરાં, મોસાંબી, પપનસ, ગલ્યું લીંબુ, બીજોરૂં, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુનીજ જાત છે. લીંબુડીનાં ઝાડ બિયાંમાંથી અથવા કલમ કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉંચાં વધે છે. લીંબુડીનાં ઝાડ વાવ્યા પછી ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ ઘણાં કામોમા થાય છે. લીંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ રૂચિકર અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથી કરી તે પદાર્થમા સારો સ્વાદ આવે છે. કાગદી લીંબુઃ—ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખોને હિતકર, અતિ રૂચકર, તીખુ તથા તુરૂં છે; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શૂળ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળા છે ઉપયોગઃ—(૧) અજીર્ણ ઉપરઃ—ભોજનના પહેલાં લીંબુ, આદું અને સિંધવનું સેવન કરવુ. એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨) વિષૂચિકા (કૉલેરા) નો આજાર ન થવા ઉપરઃ—હરરોજ બે લીંબુનો રસ ભોજનમા અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો. એટલે કૉલેરાની દહેશત રહેતી નથી. (૩) પાચક લીંબુઃ—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામાં દાબી રાખવાં અને તે સારાં આથવા પછી તેમાથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવું. એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને મ્હોમાં સ્વાદ આવે છે. (૪) કૉલેરા ઉપરઃ—લીંબુના રસમાં સાકર નાખી સરબતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (ડુંગળી) ના રસમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરબતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું. (૫) આંખો આવે તે ઉપરઃ—દાંતવણુ અને અફીણને લીંબુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો, લોખંડનો વેર તથા દાતવણુ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખોપર ફેરવવી, એટલે આંખોમાં ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. (૬) પિત્ત શમન થવા માટેઃ—લીંબુનો રસ અને સાકરનુ સેવન કરવું.

૪૯૫. લીલો ચંપોઃ—(સં૦ હરિચ્ચંપક.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતુ નથી. એનાં પાન લાંબાં અને લીલા હોય છે. એ ઝાડને ગજોની પેઠે આંકડીઓ હોય છે. કોળી લોક એ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે. આ ઝાડ રામફળીની જાતનુ છે. એને લીલા રંગનાં ફૂલ આવે છે એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે. એ ઝાડને વાવ્યા પછી ૨–૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે., કલમથી તથા બિયાથી એના રોપા ઉગે છે.

૪૯૬. લેંડીઃ—એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એમા કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાન ઉમરાનાં પાન જેવા હોય છે. ઉપયોગ—(૧) વ્રણ ઉપરઃ—કાળી લેંડીની છાલનું અગર પાનનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

૪૯૭. લોધર:—સં૦ મ૦ લોધ્ર૦ મ૦ હિં૦ ક૦ લોધ–૨–પઠાણી. અ૦ મુગામ. લા૦ સિપ્લોકોસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોકણ, મહાબલેશ્વર, બંગાળા અને નેપાળ, એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાન ખુકુલનાં પાન જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે. અળતો કરે છે તેમાં લોધર નાંખે છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામાં અજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. **લોધર બે પ્રકારનો છે:**—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક તથા લઘુ છે; અને વાયુ કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફુલ:**—પાકકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં અથવા કેળના કાંદાના રસમાં પાવું. **(૨) તારૂણ્યપિટકા ઉપર:**—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. **(૩) દંતરોગ ઉપર:**—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. **(૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—લોધર, ચંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી, મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૪૯૮. વગડાઉ અળવી:—(સં૦ વનાલુક.) એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ઘણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. **વગડાઉ અળવી–(૧) ઢોરોના ચર્મને ફૂળ લાગી હોય તે ઉપર:**—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. **(૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પડવા માટે:**—ઢોરોને વગડાઉ અળવીના કંદ ખાવા નાંખવા; અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૪૯૯. વગડાઉ અજમો:—(સં૦ અરણ્યાજમોદા.) અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એને ફૂલ અજમા જેવાંજ હોઇ, અજમાના જેવાજ એના ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:**—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાંખી આપવો.

૫૦૦. વગડાઉ ઘેટુળી (સાટોડી):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચું હોય છે, એનાં પાન મોગલી એરંડાનાં પાન જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ધોળો હોઇ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. ઘેટુળીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆંનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:**—કોઇ પણ જાતનો સોજો હોય તો તે ઉપર ઘેટુળીનાં મૂળીઆંનો પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરે છે. **(૨) ઢોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:**—ઘેટુળીનાં મૂળીઆં વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૦૧. વગડાઉ તુરીયું:—(મ૦ રાનદોડકી) આ તુરીઆનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાન હાથેળી જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઇ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીઆની દરેક ડુંખને બે ફૂળ આવે છે; એ લાંબાં હોય છે. એની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેવડી હોય છે. **ઉપયોગ—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં ચંદનની પેઠે અર્ધો તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાંખી બે વખત પાવાં. અથવા વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં, ધોળી જાસુંદીનાં મૂળીઆં, અને ઉપરસાલનાં મૂળીઆં સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમાં જીરૂં અને સાકરની ભૂકી નાંખી બે વખત પાવાં. આ ઔષધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંબુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવું. **(૨) ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:**—સુજેલા ભાગમે થુંકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆનાં પાનનો રસ ચોપડવો. **(૩) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં પાન અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી

કાનમાં નાખવો; અથવા મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) વાતવિકાર ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં લીલાં મૂળીઆં કુટી, દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અ તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. (૫) સોજા ઉપર:—વગડાઉ તુ આનાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં. (૬) નાડીવ્રણ ઉપર—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળીઆં, કડવી ક મૂળીઆં અને નાટકનાર (પાન તીખાં છે.) નાં મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં, અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

૫૦૨. **વગડાઉ સુરણ**:—સં૦ અરણ્ય સુરણ, વજ્રમુષ્ટી. મ૦ કો૦ લૂત. ખાજરા-રાન-સુરણ હિં૦ જંગલી સુરણ. ક૦ તે૦ અડવી સુરણ, ખેસુરણ. તા૦ કદુ કવરવિ. તુ૦ કદુકેજે. મલા૦ કાટુચેના લા૦ એમોર્ફોફૅલસ્, કૅમ્પેન્યુલેટસ્, સાપનથૅરિપસ્, સાપલ્વટિકા.

આ શાક કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૃગ નક્ષત્રનો એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે, તે લાવી તે ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારિક સમારી શાક કરે છે. જૂનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણ પણ એક સુરણનીજ જાત છે, પરં આ ઝાડ સુરણ કરતાં નાનાં થાય છે. એનાં પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરણના કોંબ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંઢ જેવા સરળ ધોળા અને રાતા દેખાય છે; તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબૂત હોય છે. એ શાક સારૂં બાફવું જોઇએ. અને તેમાં માફકસર આમલી નાખવી; નહિ તો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. લુતીનાં મૂળીઆં ગોળ સુરણ જેવાંજ હોય છે, પરંતુ એ નાનાં હોય છે. એ ઝાડના દાંડાની ઉપરની અણીને દશ આંગળ સુધી લંબાઇની, મકાઈના ડોડા જેવી એક મૂઠ આવે છે. એ મૂઠીને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે. એ મૂઠીને લાંબા અને ખીચોખીચ દાણા હો છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું શાક કર્યા પહેલાં આ ક છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમાં બે ત્રણ દિવસ સુધી રાખવું; પાણી સુકાઇ જાય એટલે તેનું શાક કરવું એ કંદને કડવું સુરણ પણ કહે છે. એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ન **કુલ્યા હોય તે ઉપર**:—રાન સુરણની ફોડ સૂકવી તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમાં એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સુરણની ભૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. (૨) મૂળ **વ્યાધિ ઉપર**:—રાન સુરણના કાંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળી તેની ગોળીઓ મૂંળાના રસમાં બાંધવી અને ક વખત એકેક ગોળી ખાવી. (૩) **કર્ણમૂળ ઉપર**:—લુતીના કાંદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે

૫૮૩. **વછનાગ**:—સં૦ વત્સનાભ. મ૦ બચનાગ. હિં૦ બચનાગ, સિંગીયાવિષ. ક૦ વત્સનાભી લા૦ આકોનીટમ્નેપલસ્.

વછનાગનાં ઝાડ નાનાંનાનાં ઝાડવાં જેવાં હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગનાં ઝાડ **ખાનદેશમાં અને સાતપુડા પર્વતનાં** જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં બહુ વિષવાળાં છે. તેને વછનાગ કહે છે. આ ઝાડના પાસે બીજાં ઝાડ ઉગતાં નથી એટલો એ વિષારી છે વછનાગનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મૂળીઆં વજનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વછનાગ શુદ્ધ કરી પુષ્કળ રસાયનોમાં નાંખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે. વછનાગમાં કાળો અને ધોળો અથવા લાહોરી વછનાગ એવી બે જાત છે. લાહોરી વછનાગ મોંઘો મળે છે. **વછનાગ**:—ઉષ્ણ, સંતાપ કારક, મદકારી, તીખું, કડવું, તુરૂ, સુખકર તથા વ્યવાયિ છે. અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સન્નિપાત, કુષ્ઠ, વાતરક્ત, અગ્નિમાંદ્ય, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, પાંડુ, વ્રણ અને ભગંદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **કર્ણમૂળ, ગડગુમડાં, સંધિવાયુ અને સોજા ઉપર**:—વછનાગ લીંબડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વીંછીના દંશ ઉપર**:—વછનાગનો લેપ કરવો. (૩) **કાનમાં દ બેસવાથી થતા દુઃખ ઉપર**:—વછનાગ અને વજ સમભાગે લઇ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવો (૪) **સોજા ઉપર**:—વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) **વિસર્પ અને ચાંદીઓ ઉપર**:—વછનાગ, ઝેરકોચલાં અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. (૬) **બદ બેસી જવા માટે**:—વછનાગ અને ઝેરકોચલાના બિમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; અને તે ઉપર

કાગળ ચોંટાડી જૂની ઇંટનો કકડો તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. (૭) કાખ-બાંજરી (ખાંબલાઇ) ઉપર:—વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૦૪. વજ:—સં૦ વચા, ઉગ્રગંધા. મ૦ વેખંડ. હિં૦ બં૦ વચ. ક૦ બજિગિડ, નારબેરૂ, બજે, કરાણુરગડે. તૈ૦ વાસા, વાડજ. તા૦ વશુંપુ. તુ૦ બજિ. મલા૦ સોસનજર્દ, અગરતુરકી. અ૦ ઉદલ્લમુજ. ઈં૦ સ્વીટફ્લેગરૂટ. લા૦ એકોરસ્ કેલેમસ્.

વજનાં ઝાડ પાન બાજરીઆના ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઇ માથોડું હોય છે. એનાં મૂળી-આંને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાત ઈરાનમાં થાય છે, તેને ખુરાસાની વજ કહે છે; એના ગુણ વજના જેવાજ હોઇ વિશેષ કરી ઉત્તમ ગુણકારી છે. વજ:—તીક્ષ્ણ, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિ-કારક, દીપન; તથા કંઠ, અને મલમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે: અને કફ, આધિ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શૂળ, મલસ્તંભ અને આધ્મા-નનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપ-ડામાં બાંધી સુંઘાડવું. (૨) અપસ્માર ઉપર:—વજનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે આપવું. પથ્ય દૂધ ભાત ખાવાં. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી તેનું પાતાળ-યંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો એટલે છીંકો બંધ થાય છે. (૩) સૂર્યાવર્ત અને આદા-શીશી ઉપર:—વજ અને પીંપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. (૪) ઉન્માદ ઉપર:—વજના રસમાં કોષ્ટકોળીંજનનું ચૂર્ણ, અને મધ નાંખી આપવું. (૫) કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર:—દહીં ભાત અને વજ ખાવી. (૬) કાન ફુટે તે ઉપર:—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું. તેમાં હીંગ તથા સંચળ નાંખી ખાવા આપવું. એટલે આનાહ વાયુનો નાશ થઇ ગર્ભિણી સુખી થાય છે. (૮) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાંખી તેનો નાભી ઉપર લેપ કરવો. (૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—વજ અને કિંચિત્ રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર:—વજ, ધાણા, તથા જીરાનો કાઢો પાવો. (૧૧) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપર:—વજ અને જાયફળ, દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૧૨) બાળકને વાયગમન (છાતીમાં કફના યોગે ડચુરો બાઝયા જેવું થઇ કફનો ગઠ્ઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોશ્વાસનો અવરોધ થઇ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) થાય તે ઉપર:—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી જીરવવી. (૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:—વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો.

૫૦૫. વડ:—સં૦ બં૦ વટ. મ૦ વડ. હિં૦ બડ-ર. ક૦ આદલ-ગોલીમારા. તૈ૦ મરિચેટુ. તા૦ અલામારામ. તુ૦ ગોલિડામારા. મલા૦ પેરાલ. ફા૦ દરખતરેશા, વડવાઇ, એબર્ગદ. અ૦ જાતુ, દવાઇ-વથઆબ. ઈં૦ બનિયનટ્રી. લા૦ ફાયકસઇંડીકસ્.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે; અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનું ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું ઝાડ મોટું પૂજ્ય મનાએલું છે. એની છાયા નીચે હજારો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દરસાલ નવી વડવાઇઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઇ તેને મૂળીઆં ફુટે છે, અને એવીજ રીતે વિસ્તાર વધતો જાય છે. એનાં પાન પત્રાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો રબરની પેઠે ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખપાસે કબીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વટ-વૃક્ષ છે. તેને સાડી ત્રણસો મોટી વડવાઇઓ છે; અને હમેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરિઘ સાડી ત્રીસો હાથનો છે. તેની વડવાઇઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ડાળાં ફૂટેલાં છે; તથા તેને હજારો ડાળાં લાં છે. એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ બેસી શકે છે. આ ઝાડને દૂરથી જોઇએ તો મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. વડનું લાકડું સુતાર કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ

જાતનાં મોટાં ઝાડ હજારો વર્ષ સુધી ટકે છે વડઃ—તુરો, મધુર, શીત, ગુરૂ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, સ્તં તથા રૂક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, વ્રણ, શોક, વિસર્પનો નાશ કરે છે. નદીવડઃ—તુરો, મધુર, શીતલ અને ગુરૂ છે; તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, જ શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. વટપત્રી (વટપતી) (વડનો ભેદ)—તુરો તથા ઉષ્ણ છે, યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. એનાં ફળઃ—મધુર, રૂક્ષ, તુરા, સ્તંભન, શીતળ, લેખન; વિબંધ, આધ્માન વાયુને કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) નખદં વિષ ઉપરઃ—વડ, શમી અને કડવા લીમડાની છાલ વાટી લેપ કરવો (૨) પ્રમેહ ઉપરઃ—વડ વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. (૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાંજર અને ઉંદરના દંશ ઉપરઃ—વડનું દૂધ ચોપડવું. (૪) ગર્ભધારણને માટેઃ—વડ પાલોવે છે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે તેમાંનાં બારિક પાન વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કર અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ ઘીમાં ખાવી (૫) જંતુ ઉપરઃ—વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર ઘ તેનો રસ પાવો. (૬) ધાતુપુષ્ટિ માટેઃ—વડનું દૂધ પતાસામાં ઘાલી ખાવું. (૭) જ્વરમાં દાહ થ તે ઉપરઃ—વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો. (૮) પરસેવો આવવા માટેઃ—ડાંગરનો અને ધાણી લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાન ત્રણ નાંખી તેનો ષડંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવે (૯) મધુરા જ્વર ઉપરઃ—વડનાં પાન અને બાજરીના લોટનો કાઢો પાવો. (૧૦) ફુલ, ધુ ઇત્યાદિ ઉપરઃ—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. (૧૧) અતિસાર ઉપરઃ—વડની વડવ ઇઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં છાશ નાંખી પાવી. (૧૨) રક્તપિત્ત ઉપરઃ—વડની વડ ઇઓના કલ્કમાં મધ અને સાકર નાખી ખાવો. (૧૩) મુખરોગ ઉપરઃ—વડ, ઉમરો, પીપ જાંબુઓ, અને નાંદરૂખીનાં પાનનો કાઢો કરી તેનાં કોગળા કરવા. (૧૪) ખરજવા અને મૂળવ્યા ઉપરઃ—વડનાં પાકેલાં પાન બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૫) મલમૂ બંધ થયાં હોય તે ઉપરઃ—વડનાં પાકેલાં સુકાઇ ગએલા પાન લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. (૧ રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપરઃ—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો.

૫૦૬. વરધારાઃ—સ૦ વૃદ્ધદાર. મ૦ વરધારા. દે૦ મ્હેંસવેલ. કો૦ સાંગરવેલ. મા૦ ગારે હિં૦ વિધારા. બ૦ વિતારક, વૃદ્ધદારેક. ક૦ કએરફુમુષ્ટે, ફિરંગી ચક્રિ. તૈ૦ ચંદ્રપુડી. લા૦ રોઝિ સેરટોઇડીજ.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાન હાથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અ અણીદાર હોય છે ઔષધમાં એ વેલાના કકડા કરી, તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાનનાં વડાં અ શાક કરે છે. સાધો વરધારોઃ—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર, મેધાકર, સારક, દીપ સ્વર્ય, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃષ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉંદરસ, ક્ષય, પ્રમે આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકા છે. તેને મરાઠીમાં 'કાળી મ્હૈસવેલ' કહે છે ઉપયોગઃ—(૧) શ્લીપદ રોગ ઉપરઃ—વરધારાનું ચૂ ગોમૂત્ર કિંવા કાંજી સાથે ખાવું (૨) શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિ માટેઃ—વરધારો અને ધોળી જાસુદીનાં ફૂ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવા. આ પ્રયોગ દરેક ઋતુ પ્રાપ્ત પછી ચોથે દિવસ સાત દિવસ સુધી કરવો, એટલે અવશ્ય ગુણ આવે છે.

૫૦૭. વરી (સોરિઓ):—સં૦ વરક, પ્રિયંગુ. મ૦ વરી, ધાનોર્યા. હિં૦ ભરી. ક૦ પ્રિયંગુ ટેનોગ્નિર. તા૦ ઠિને. તૈ૦ કોરેલુ. મલા૦ ટિના. ઇં૦ ઇટાલિયનમિલેટ. લા૦ પેનિકમઇટાલીકં.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે, પરંતુ રંગમાં માત્ર ફેર છે. ધાનોરા વરીનો રંગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમાં ઘણું થાય છે. ઘણુંકરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વર પાકે છે. ઉપોષણમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યનો ભાત, ધાણી, લોટ, અને બીજા પ્રક કરી લોકો દૂધ સાથે લોક ખાય છે. ગરીબ લોક વરીની મધુર ખીચડી કરી ખાય છે. એ

પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ છ જાત છે. **વરીઃ**—તુરી, વાતુલ અને પિત્તકર છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પ્રદર ઉપરઃ**—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૦૮. વરીઆળી.—સં૦ મિશ્રેયા. હિં૦ મ૦ બડીશોપ-સૌંફ. બં૦ મૌરી. ક૦ દોડુસબ્બસિગે. તૈ૦ પેદજીલકુરર. તા૦ સોહીકીરે. ફા૦ બાદિઆન. અ૦ અસબુલએજીઆનલ. ઈં૦ ફેનલસીડ. લા૦ ફેનીક્યુલમવલગેરીસ્.

જેવાં સુવાનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ વરીઆળીનાં ઝાડ હોય છે. એ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન બારિક કોથમી જેવાં હોય છે. એ ઝાડને તોરા આવે છે. તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ઘણો થાય છે. વરીઆળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમનાશક અને રૂચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે. **વરીઆળીઃ**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઉલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. **એનાં પાનની ભાજીઃ**—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રૂચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) આમાતિસાર ઉપરઃ**—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંઠ તથા વરીઆળી ધીમાં તળી બારિક કુટવી અને તેની ફાકી લેવી. **(૨) મુખવિકાર ઉપરઃ**—વરીઆળી મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો. **(૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપરઃ**—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મ્હોંમાં રાખવું. **(૪) પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—વરીઆળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૦૯. વૃક્ષાદની (વાંદો):—સં. વંદાક. મ૦ બાંડગુળ, કામરૂખ. હિં૦ બાદા. બં૦ પરગાછા, મોંદડા. ક૦ બંદનીકે. તૈ૦ બાજીનીરૂ. લા૦ લોરેંથસ્લોંગિફ્લોલિયમ્.

આમ્રાદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવાં ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણુંકરી જૂનાં ઝાડ પર થાય છે. એનાં પાનનો આકાર ઘણુંકરી કરમદીનાં પાનને મળતો છે. એનાં ફળ પીળાં, ગુલાબી અથવા સિંદુરી રંગનાં હોય છે. તે નાની રાયેણ જેવડાં થઇ તેના કરતાં લાંબાં હોય છે. એ જે ઝાડને ચડે છે તે ઝાડનાં ફળ નાશ પામે છે એટલે જે ડાળાને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળાને તોડી પાડે છે. એનાં ફળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. તે કિંચિત્ પરપોટાવાળાં હોય છે. એ શીતલ, કડવાં, તુરાં, રસકાળે મધુર, મંગલકારક, કિંચિત્ તીખાં, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફોલ્લી થએલી હોય તે ઉપરઃ**—કોઇ પણ ઝાડપરના વાંદાનાં પાન લાવી કેળના પાનમાં તેની પડીકી બાંધી અંગારામાં શેકી કાઢવી. પછી તે પાનને હાથપર ચોળી તેનો રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાંખવો. **(૨) શીતળા હલકા થવા માટેઃ**—સરગવાની ઝાડ ઉપરની વેલનાં મૂળીઆં અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો. તેમાં ઉંમરાનાં પાન ઉપરના ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો, અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાંખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તેજ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલાં ટીપાં આપવામાં આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફોલ્લા થાય છે. **(૩) ગર્ભ ધારણ માટેઃ**—વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો. **(૪) સોજા ઉપરઃ**—વાંદાનાં ફૂલ અને પાન વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. **(૫) સાધારણ તાવ ઉપરઃ**—મોટાં પાનના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. **(૬) વિષમજ્વર ઉપરઃ**—વિપત્રક્ષ ઉપરનો વાંદો છાશમાં, ધીમાં, કુંચામાં અથવા હિંગમાં આપવો. **(૭) તાવ ઉપરઃ**—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપર આંબો, કરેણ અને ખાખરા ઉપરના વાંદા લઇ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. **(૮) વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

૫૧૦. વંતાકડી (વેંગણી):—સં૦ વાર્તાકી. મ૦ વાંગી. હિં૦ બૈંગન, ભટોરા. બં૦ બેગુન. ક૦ બદનેકાઇ, કાચીગીડ. તા૦ કટારી. તુ૦ બદને. મલા૦ વાળુતિના. તૈ૦ બંકાઇ૦ ફા૦ બાદગાન. અ૦ બાદજાન. ઈં૦ બ્રિંજલ. લા. સોલેનંમેબજીના.

વતાકડીના ઝાડ કમરપુર ઉંચા વધે છે વતાકડીમા મે ચાર જાત છે કાળી વતાકડી, ધોળી વતાકડી ઇત્યાદિ વેનવતાકડીના ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે, અને તેને વર્ષમાં ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે છે વતાકડીના છોડને કાગ હોય છે વતાકનું શાક સારૂં થાય છે વતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે પાકેના વતાક વિકાર કરનારા છે, તેથી ખાવા નહિ. **વંતાકડી:**—તીખી, રૂચિકર, મધુર, બલકર, પૈષ્ટિક, હૃદ્ય, ગુરૂ કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુક્લ છે, અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અરૂચી, કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરનો નાશ કરે છે **વંતાક:**—(ફળ) સ્વાદ, તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખા, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તન તથા ખારાં છે, અને જવર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **કુમળાં વંતાક:**—પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રૂચિકર છે, અને જવર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે **મધ્યમ વંતાક:**—પિત્તકર અને લઘુ છે **પાકાં વંતાક:**—વાયુને કોપાવનારા અને લઘુ છે **મોગાં વંતાક:**—કફકર, મૂત્રન, શીતલ, ગુરૂ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે **ધોળા વંતાક:**—અર્શનાશક છે બીજા ગુણ સાધારણ વતાકથી ઓછા છે **ભુભરેટમાં શેકેલાં વતાક:**—કિંચિત પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે, અને કફ, મેદ, વાયુ તથા આમ નાશક છે **મીઠું લગાડી તેલમા તળેલા વતાક**—ગુરૂ અને સ્નિગ્ધ છે **ઉપયોગ:**—(૧) **વાળા ઉપર:**—વતાક શેકી તેનું દહીમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨) **ઘોડાને કુરકુરી થાય તે ઉપર.**—કુમળા વતાક ખાવા આપવા કિંવા વતાકનો રસ કાઢી પાવો (૩) **લુતી ઉપર:**—લીલી કાજળીના ઝાડ તથા સુકાએલા વતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૪) **પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર:**—વતાક શેકી તેમા સાજીખાર નાંખી પેટ ઉપર બાધવા (૫) **ધતૂરાના વિષ ઉપર'**—વતાકનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો (૬) **અડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વતાકડીના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો (૭) **નિદ્રા ન આવતી હોય તો:**—સાજરે વંતાક શેકી મધમા કાલવી ખાવા, એટલે તુરત નિદ્રા આવશે

૫૧૧. વાઘાટી:—સ૦ વ્યાઘ્રી મ૦ વાઘાટી, ગોવીટી, કીકીણી ઇ યૅાર્નિકબ્રૅાશ લા કૅાર્પેરીજ ઞેબ્હીસ્પાયુના

આ વેલો મોટો વધે છે એના પાન કરમદીનાં પાન જેવા નાનાં હોય છે એના ઉપર કાટા હોય છે ફળ ગોળ હોય છે, તેને વાઘાટી કહે છે એનું શાક કરી ખાય છે **વાઘાટી:**—ઉષ્ણ પિત્તલ તથા રૂચિકર છે, અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે એના **ફળ:**—કૃષ્ણ તથા કડવા છે, અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **લઘુ વાઘાટી** (સ૦ કટુદરી,) કડવી તથા ઉષ્ણ છે અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીનાં પાનનો પાણી નાખી ૪ પૈસા ભાર રસ કાઢવો, અને તેમા ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો (૨) **ગડ ગુમડા ઉપર:**—વાઘાટીના મૂળીઆ ઠડા પાણીના ઘસી તેનો લેપ કરવો (૩) **વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીના પાન વાટી બાધવા (૪) **બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર:**—વાઘાટીના મૂળીઆ ઘસી પાવા

૫૧૨. વાયવર્ણો:—સ૦ બ૦ વરૂણ મ૦ વાયવર્ણો, ભાટવર્ણો. હે૦ વાયાચાવૃક્ષ હિ૦ બરના ક૦ મદવત્સલે લા૦ કેટિવા–રૅાક્સબર્ધિઆઇ–રોલેજીઓસા

એ સાધારણ ઝાડ છે કોકણ પ્રાતમા એના ઝાડ ઘણાં થાય છે એનાં પાન ત્રિદલ બીલીનાં પાન જેવા હોય છે એ પાનને એરડાના જેવુ લાબુ ડીટુ હોય છે એ પાનનો ઉગ્રવાસ આવે છે વાયાવર્ણાને વૈશાખ જેઠના સુમારે નવા પાન આવે છે તે કાઢી લઇ વેચવા લઇ જાય છે એ ભાજીમાં કડવાશ ઘણી હોય છે માટે તેમા ડુગળી ઘણી નાખે છે એના ફૂલનું શાક પણ થાય છે એને શમી જેવી ગંઠિ આવે છે, અને ગોળ બોર જેવડા ફળ આવે છે **વાયવર્ણો વાતહારક છે વાયવર્ણો'**—તીખો, ઉષ્ણ સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો લઘુ પિત્તલ તથા ભેદક છે, અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અસ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે એના **ફુલ'**—ગ્રાહક, અને પિત્ત તથા રક્તદોષના નાશક છે એ**નાં ફળ'**—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરૂ, સ્વાદ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે

ઉપયોગ:—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઈ ગયો હોય તે ઉપર:—વાયવર્ણાનાં મૂળીઆં ઘસી વાયુ ઉઠયો હોય તે જગોએ ચોપડવાં. (૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:—વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો પાવો. (૩) ગંડમાલા, અપચી અને ગડગુમડાં ઉપર:—વાયવર્ણાની છાલના કાઢામાં મધ નાંખી પાવો. (૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર:—વાયવર્ણાની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો; અથવા છાલ કુટી ગુમડા ઉપર બાંધવી; એથી સોજો ઉતરી ગુમડું જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે (૫) નીલિકા રોગ (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) ઉપર:—વાયવર્ણાનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો. (૬) મૂતરખડો, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર:—વાયવર્ણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાંખી પાવો. (૭) વિષમજ્વરમાં બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ભ્રમ થાય તે ઉપર:—વાયવર્ણાનાં પાન વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાંધવો. (૮) પથરી ઉપર:—વાયવર્ણાનાં પાન હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી તે પથરીના જગા ઉપર રોજ ચોળી જીરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે. (૯) વાતભ્રમ ઉપર:—વાયવર્ણાનાં પાન બારક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાંધવો; એટલે જ્યાં સુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાં સુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બંધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે. જેથી પાટો છોડી તે જગોએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું. (૧૦) મૂતરખડા ઉપર:—વાયવર્ણાનાં મૂળીઆંનો કાઢો તેના મૂળીઆંનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૧) વાંગરોગ ઉપર:—વાયવર્ણાના કાઢાએ મ્હોં ધોવું એટલે વાંગનો નાશ થશે. (૧૨) વાયુ રોગ ઉપર:—વાયવર્ણાના પાનનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો. અથવા વાયવર્ણાની છાલ અને પાન એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલી વડે શેક કરવો. (૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:—સૂકાયલા વાયવર્ણાના પાનનું ધુમ્રપાન કરી ધુણી નાકે કાઢવી; એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સારૂં થાય છે. (૧૪) ગંડમાલા ઉપર:—વાયવર્ણા અને કંચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૫૧૩. વાવળા:—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાન લાંબાં અને નાંણાનાં પાન જેવાં હોય છે. એ પાનનો ઘણો વાસ આવે છે. એ ઝાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબુત હોય છે. એ ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રાની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) ગુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે બેસી જવા માટે:—વાવળાના પાનને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાંધવાં એટલે કેટલીકવારે ફોલ્લીઓ થાય છે, અને બદ, ગાંઠ વિગેરે બેસી જાય છે. (૨) વાળા ઉપર:—વાવળાની છાલ અને ચંપાની છાલ કચરી બાંધવી એટલે નારૂ બળી જાય છે.

૫૧૪. વાવડીંગ:—સં૦ વિડંગ. મ૦ વાવડીંગ. હિં૦ વાયવિડંગ. ક૦ વાયુવિલંગ, તે૦ વાયુવિડંક. ફા૦ સ૦ બરં-ગ-જ, કાબલી. ઈં૦ એમ્બેંગ. લા૦ એંબેલી, રીબીસ.

વાવડીંગનાં ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાન પાંચ આંગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડીંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગાં કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. **વાવડીંગ:**—તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રૂચ્ય છે; અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ, ભ્રાંતિ, કૃમિ, શૂળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટંભ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:—વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો; અથવા વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપર:—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીંગ વધારી ખવરાવવું એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. (૩) અરૂચિ અને જ્વર ઉપર—વાવડીંગ અને મધની ગોળી મ્હોંમાં રાખવી એટલે અરૂચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ભમરી આવે તે ઉપર:—વાવડીંગની માળા કરી કાને બાંધવી. (૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—વાવડીંગ અને કાળિંજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા, ગોમૂત્રમાં નાખી પાવું. એટલે હૃદય માંહેના અસાધ્ય કૃમિ

પડશે. **(૭) મલશુદ્ધિ થવા માટે:**—વાવડીંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પીવું એટ વિષ્ટંભ નાશ થશે

૫૧૫. વાસનવેલ:—સં૦ વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મ૦ વાસનવેલ. કો૦ તાન, જુવપાડળ. હિં૦ છિરેટા છિરહટા. બં૦ ચિચિંદા. ક૦ દગુડી, દાગડીબળી. તૈ૦ કદુરતીગે. તા૦ કાન્તુક્કાદી. ફા૦ ફરીદ બુટી. લા૦ કાક્યુલસવિલોસસ્.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણોજ ઉંચો વધે છે. એ વેલાનાં પાન બારિક હોય છે. એ વેલાના નાનાં રોપવા સારા થાય છે. ભેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે. પાડળમૂળીઆંના અભાવે એના મૂળીઆં લે છે. વાસનવેલ—વીર્યકર, રક્તશોધક, વૃષ્ય બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંઠરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણવાતનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) કંઠસર્પ ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆં વાટી પાવાં. **(૨) પાણીનાં ખડબાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:**—કેટલાક ભેદુ, વિશેષત: મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદો ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર દેખાડી પૈસા કાઢી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે એમ કહી વાસનવેલની ભૂકી નાખી પૈસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાન સૂકાવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી લેઇ તેમાં ચોળવી એટલે તે પાણી જાડું થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુ વડે ટુકડા કરવા જેવું થઇ જાય છે. **(૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆંના કકડા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવાં. એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. **(૪) પીડ ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં, અથવા વાસનવેલનાં મૂળીઆં, કાચકાં, અને અતિવિષ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) પિત્તવિકાર ઉપર:**—વાસનવેલનાં પાનના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. **(૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**—વાસનવેલનાં પાન વાટી ચેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાવવી. **(૭) વાળા ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. **(૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે ઉપર:**—વાસનવેલનાં મૂળીઆં બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૧૬. વાળો:—સં૦ વાલક. મ૦ વાળા. હિં૦ વાલા. ખસ. ક૦ મુડિવાળ. તૈ૦ વાઢીવેળુ. તા૦ વદીવેર. ગુ૦ મુડપાલ. લા૦ એન્ડ્રોપોગનમ્યુરિકેટસ્. ઈં૦ કુસ્કુસઆસ.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે. એનાં મૂળીઆંનો વાસ આવે છે. એનાં બોથાં હોય છે. તે વાવ્યા પછી વર્ષે બે વર્ષે પુષ્કળ બેટા થઇ ચારે તરફ પ્રસરે છે. તે મૂળીઆં બે વર્ષ પછી તેઓને કચરો અને માટીનો અંશ બીલકુલ ન રહે એમ ધોયા પછી સૂકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાંઠા બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ખપ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાના પડદા, પંખા ઇત્યાદિ પદાર્થો કરે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો અને પીળો એવા બે પ્રકાર છે. **વાળો:**—દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ કડવો, મધુર, કેશ્ય તથા રૂક્ષ છે; અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, વ્રણ, લાલાસ્રાવ, રક્તપિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **કાળો વાળો:**—શીત, કડવો, સુગંધિ, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રૂક્ષ છે; અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **પીળો વાળો:**—(સં૦ લામજ્જક.) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્તંભન છે; અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તસ્ત્રાવ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—**(૧) પરસેવો બહુ છુટે તે ઉપર:**—વાળો, નાગરમોથ અને ધાણાનો ઠંડો પાણીમાં લેપ કરવો. **(૨) દાહરોગ ઉપર:**—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરાવણમાં અથવા દૂધમાં આપવું. **(૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:**—વાળો, સાકર, અને મધ, એ ચોખાના

મોરથુથુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાનાં પાન, સાગરમીઠું, સ્ફાટિક અને શંખની ભસ્મ; અને કપૂરનું વસ્ત્રગાળ બારિક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાંખી ઘુંટવું. એ **નયનશાણ નામક અંજન** તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચયં નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ, અને પીંપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંજીમાં અર્બુદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી અર્જુન રોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) **ચંદ્રોદય વર્તી:**—રસાંજન, શિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શંખ, ધોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘુંટી ગોળી કરવી, એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) **બીજી ચંદ્રોદય વર્તી:**—હરીતકી, વજ, કોઠ, પીંપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી, ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુંટવું; અને તેની ગોળી કરવી, એ તિમિર, કંડૂ, પટલો, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે. અને અધિક વધેલું માંસ, રતાંધળો, વડસ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) **નયનામૃત:**—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્નેના દુપ્પટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્થાંશ ભીમસેની કપૂર, એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) **શશિકલાવર્તી:**—કલખાપરી, શંખ, રક્તબોળ અને મોરથુથુ, એ સમભાગ લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેની ગોળી કરવી, તે તિમિર, કંડૂ, સ્ત્રાવ, અર્મ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) **કુસુમિકાવર્તી:**—તલનાં ફૂલ ૮૦, પીંપળીના ચોખા ૬૦, જાઇનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી; એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) **ચંદ્રપ્રભાવર્તી:**—હળદર, કડવા લીમડાનાં પાન, પીંપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમોથ, અને હરીતકી તે બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી પેંડી કરી છાંયે સૂકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) **રસકેશ્વરવટી:**—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથુથુનાં ફૂલ, ટંકણખારનાં ફૂલ, સુંઠ, મરી અને પીંપર, એ ઔષધો કુટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો; પછી ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદુર ૪ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરથુથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ધોળો કાથો ૩ ભાગ, સુરદાડસિંગ, ભાંગ, ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર ભીલામાના તેલનાં ૧૦–૧૨ ટીપાં પાડવાં તથા તાંબાની કથરોટમાં તાંબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ પચ્ચીસ વખત પાણીએ ધોઇ પછી ડબામાં ભરી રાખવું, અને નિત્ય રાત્રે આંખોમાં આંજવું, એટલે પીઆ, રતાશ, કંડુ, ગળતી, ફૂલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું. તેથી કરી અતિ નિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાઇનાં ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાનાં મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું, એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિત્થ, લસણ, પંડોળાં, તાંદળજો, કારેલાં, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ **અપથ્ય:**—ક્રોધ, શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, છાશ, ભાજીપાલો, કાલંગડું, અડદ, મધ, તાંબુલ, ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખાં અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૧—પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, માછલાંનું અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ, શરીરની ત્વચા

પાંડુરવર્ણું થાય છે. એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે, વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપઃ—ચામડી ફાટવી, મ્હોને ઠીકાશ, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ રં મળ, મૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાડુરોગ થવાના પહેલાં માણસને થાય

વાતપાંડુઃ—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રૂક્ષતા, કાળાપણું, રાતાપણું, થાય છે. કંપ, સોયો ભોંકવા જેવી પીડા, પેટનું ફુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. **પિત્તપાંડુઃ**—મૂત્ર, [illegible] અને આંખો, પીળાં થાય છે; દાહ, તૃષા, અને જ્વરે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે, [illegible] શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે. **કફપાંડુઃ**—મુખમાથી કફનો સ્ત્રાવ, સોજો, ઉંઘ, આ[illegible] શરીરે ભાર; ત્વચા, આંખો અને મ્હોએ શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. **સન્નિપાત પાંડુઃ**—[illegible] કહેલાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. **મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય પાંડુઃ**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડે છે, તેનો વાતાદિકા પૈકી એકાદા દોષ કુપિત થાય છે; માટી તુરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય [illegible] ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે; મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે, તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિ ધાતુને રૂક્ષ કરે છે. અને રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રૂક્ષ થઇ [illegible] છે. તે માટી કોષ્ઠાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય, રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે, અ[illegible] તેનો રોધ કરે છે. તેથી કરી ઇંદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે; શરીરની દી[illegible] શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વ ધાતુનો સાર (હૃદયમા હોય છે તે) એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પ[illegible] થાય છે. તેમાં, બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. **વિશેષ લક્ષણઃ**—નેત્ર, ગાલ, ભ્રકુટિ, પ[illegible] નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, ઝાડામા કૃમિ અને રક્તકફમિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે, [illegible] પ્રકારને કોઇ "કૃમિપાંડુ" પણ કહે છે. **અસાધ્ય લક્ષણોઃ**—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ, ઘણો કા[illegible] થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે સોજો આવેલો હોઇ જે રોગી સર્વ પદાર્થ પી[illegible] જૂએ છે તે, જે માણસનો બંધાયલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફ મિશ્રિત પડે તે, જે પુરૂષ દીન એ[illegible] દુઃખી થાય છે અને ધોળો પુણી જેવો થાય છે અને ઓકારી, મૂર્ચ્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે રક્તક્ષયથકી જે પાંડુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાત, નખ, આંખો પીળાં થએલાં છે તે, જે પાંડુ વર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે તે, અને હાથ, પગ, ડોક, એ ઠેકાણે સોજા, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે [illegible] અસાધ્ય, એથી ઉલટો સાધ્ય જાણવો. મધ્ય દેહને સોજા; હાથ, પગ, ડોક એ શુષ્ક થએલાં; ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો; મૃતપ્રાય થએલો, તેમજ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાએલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો. **પાંડુરોગમાં કમળો થાય છેઃ**—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યો સેવન કરે છે. તેનાં પિ[illegible] રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે. તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે. ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે; મૂત્ર, પુરીષ, [illegible] અને પીળાં થાય છે; તે પુરૂષ ચોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો થાય છે; દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બળતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડિત થાય છે; જેમાં પિત્તના આવાં એ કમળો એક કોષ્ઠાશ્રય, તથા બીજી શાખા-(રક્તાદિધાતુ)-શ્રિત હોય છે. જેવો રાજયક્ષ્મા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ એ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા **કુંભકમળોઃ**—કાળાંતરે જડ થએલો જે કુંભકમળો તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે. કુંભ એટલે કોષ્ઠ. તદ્વત્ જે કમળો તે કુંભકમળો. **પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છેઃ**—જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલ કિંવા પીળો થાય છે,અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ; ઉંઘ, અગ્નિમાંદ્ય, બારિક જ્વર, સ્ત્રીસંગની ઇચ્છાનો અભાવ, અંગ મરડાઇ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્વેષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે, ત્યારે વાતપિત્તથકી રોગીને,હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ઉપચારઃ—(૧) લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય કરવી, એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે કફયુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિફળાં, ગળો, અરડુસો, કડુ, કરિયાતુ અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો;

એટલે પાંડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીંબડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કુટકી, ગળો, દારૂહળદર અને હરડેનો કાઢો-સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા, મુખમાં હમ્મેશાં ગમા આવવાં તેને કફરોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરડુસો, ગળો, કડવો લીમડો, કરીઆતુ અને કુટકીનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો; એટલે કમળો, પાંડુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજિત, મધ વાવડીંગ, હરીતકી અને સાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આવળકંટીના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેવું. (૮) દેવદારનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ૪ માસા લેતા જવું; એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી, અને તેમાંની એકેક ભક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળીઆં સહિત કાંસાળુ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, પીંપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી; પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરીતકીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૩) ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી પાવો. (૧૪) ગળોનું સત્વ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૫) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ, દૂધ સાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંઠ, મરી, પીંપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાંડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૮) વંકેરીનું મોથું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણજ્વર, નાડીવ્રણ, ભગંદર, ગંડમાળ, કંઠલી, ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

પથ્ય:—જુના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસુરની દાળ; પરવળ, જુનાં કોળાં, જુનાં કેળાં, ગળો, કાળી શેલડી, તાંદળજો, પુનર્નવા, વંતાક, કાંદા, લસણ, પાકી કેરીઓ, ઘીસોડાં, આમળાં, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાંજી, માખણ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેસર. **અપથ્ય:**—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ઉલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનું ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શિંગો અને પાનની ભાજી, હીંગ, અડદ, પેંડ, તાંબુલ, સરસવ, મધ, ખાટા પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૨—પ્રમેહ. (પરમીઓ)

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માંસના રસ, અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન; ગોળાદિકના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ, એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણ:—મૂત્ર ઘણું હોઇ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્ર વર્ણભેદે કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કલ્પેલા છે. વ્યવહારમાં પેસાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને **તિડક પ્રમેહ** કહે છે. પેસાબના વખતે આગ થતી નથી તેને **ઠંડા પ્રમેહ** કહે છે. પેસાબના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીથી ઉંચકીએ તો હાથ બે હાથ લંબાઇનો તાર થાય છે, તેને **તંતુમેહ તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે. જે પ્રમેહમાં ધાત પડે છે તેને **ધાતુ પ્રમેહ** કહે છે. જેમાં પરૂ પડે છે તેને **પુ પ્રમેહ** કહે છે. કંઇક તુરો અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેસાબ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે. મધુમેહી પુરૂષ જે ઠેકાણે પેસાબ કરે છે તે ઠેકાણે ધાત જમે છે. અહીંઆં પ્રમેહ રોગનો ઘણો જ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે. પ્રમેહનો રોગ પુરૂષોનેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજ:પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી કરી શરીર સંબંધી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે; એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

ઉપચાર—તિડક પ્રમેહ ઉપર:—(૧) ધોળી ગોકર્ણી (ગરણી) નાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ભીલામો ઘસી પાવો. (૩) આમલીની છાલનો રસ બે તોલા પર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાંખી તે આપવો. (૪) ઉંબરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઇ

તેમા કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે બે વખત આપવો. **મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાવી કિવા પાકા જાબુ અથવા જાબુડાની ભૂકી ખાવી (૨) કડાના મૂળીઆ ઉપરની છાલ અમાલ્ટાની છાલ નાગરમોથ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી આપવો **બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:**—ત્રિફળા, વેળુના પાન નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપ્યા જવુ (૪) કાકડીના સુકાયના પાનનો કાઢો બે વખત આપવો **સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમા આપવો (૨) ત્રિફળા, દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૩) ખાખરાના ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠી મધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમા આપવો તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે (૬) ભોંયઆમળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, કંકોળ ૨૦ અને મરી એકત્ર વાટી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે (૭) નિર્મળીનાં બિયા એકેક તોલો છાશમા વાટી પાવા (૮) બકમ લીમડીની ઢીંગો ળીઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે (૯) ગરમાળા અથવા શમીના કુમળા પાન, થોડુ જીરૂં બારિક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાજ આપવા (૧૦) કમાલચની ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમા ચંદનના તેલનાં ચાર ટીપા નાંખી તે આપવો (૧૧) વશલોચન ૧ તોલો, અને એલચીદાણા ૧ તોલો, કંકોળ ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઈ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલુ તેમાં સુખડનું તેલ નાખી, નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી તે ગોળી સવાર સાજ ૪ તોલા ઠડા પાણીમા મેળવી તેમા ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવુ એ ઔષધથી પ્રદર પણ જાય છે (૧૨) ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળુ મધમા આપવુ, એટલે સાત દિવસમા દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે (૧૩) નવટાક ઘઉ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવુ **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે તે સર્વ સધિના ઠેકાણે થાય છે તૃષ્ણા, શ્વાસ, માસનો સકોચ મેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા **પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉમરાના દૂધનો લેપ કરવો (૨) જાવચો વાટી લેપ કરવો (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી

પથ્ય:—ચોખા, જવ સામો મઠ, ઘઉં, કુલિત્થ, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પડોળા, લસણ **અપથ્ય:**—મૂત્રવેગનો અવરોધ ધૂમ્રપાન, દિવાનિદ્રા, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દુધી, કોળુ, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૩—બાલરોગ.

કારણ:—માતાનું જડાબાદિ ભક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણે કરી દેહમાં પ્રકોપ થઈ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ માતપિતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉવાડવુ, ઘણીજ વખત પાણી પાવુ, ગરમીમા બહાર લઈ જવુ, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થએલા એવા પેય પાવા વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનારા, દૂધ અને અન્ન ખાનારા, અને કેવળ અન્ન ખાનારાં એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દૌહૃદભગ્ન એ સર્વ બાલરોગોનુ કારણ છે પરતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિદ્ભેદ, કુશત, ઉલટી, કપાળ દુખવુ, અભિષ્યદ, શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જાસ્તી પીડા સમજવી તે બાળક વારવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યા આપણને હાથ અડાડવા

કે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઇ પણ દુઃખે છે એવું સમજવું. આંખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુઃખે છે એવું સમજવું; મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઉંચુ થવું, એ લક્ષણોએ તેના ડોકામાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, ડચકણા તથા ચારે તરફ જોવું એણે કરી તેની બસ્તીમાં તથા ગુહ્ય સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વૈદ્યોએ તેની સ્રોતસો (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો); હાથ પગ વગેરે અવયવ તથા સાંધા વારંવાર જોવા. **બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:**—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડીંગના ફળ જેટલું અથવા ચુંજાના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમજ બાળક મોટું થતું જાય તેમ વધારતા જવું. એકેક વર્ષે એકેક માસો વધારતા જવું. **કુકુણક** (બાળખુપર્યા)—આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તે યોગે બાળકની આંખો દુઃખે છે અને પીઆ લાગે છે. તે આંખોને ખુબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે, અને તેને ગરમીમાં જોવાતું નથી; અને આંખો ઉઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ:**—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ, બાળકને પાવાથી, તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોગું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઇ તગતગતું દેખાય છે; આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવાં. **તાલુકંટક** (તાળવું પડવું.)—તાળવાના માંસમાં કફ કુપિત થઇ તાલુકંટક રોગ થાય છે, તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે; અને તાળવું નીચે લબડે છે; બાળક થાન લેતું નથી, મહા કષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આંખો ગળું અને મ્હોં દુઃખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે ઓકી કાઢે છે. **મહાપદ્મ વિસર્પ:**—બાળકની ડોકને કિંવા બસ્તીને ધાવરૂ થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતું નથી, તે ધાવરૂં, રાતા કમળના પાન પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મ રોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઇ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઇ ગુદા પર્યંત જાય છે. **સસણી:**—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કફપ્રધાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાયઃ કફાશ્રયના રોગ થાય છે. પેટમાં કફનું જાળું થઇ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે, અને તે ઉપર ચડતું ચડતું કાળજાએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઉડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણઘાતક બીજો રોગ નથી. **આંકડી:**—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે; તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેંદુ તપ્ત થઇ પ્રાણવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે; તેથી કરી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઇ આંખો સૂકાઈ જાય છે, હાથ પગને વારંવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો ભયંકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપસ્મારનાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળાં છોકરાં નભાવવાં ભારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મસ્તકમાં ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે. તેને પ્રાયઃ આંકડીનો રોગ થાય છે. **ભાર:**—આ રોગ દૂધની મલાઇ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમાં મલાઇ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઇ આંતરડામાં ચિકટાઇ રહે છે, પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઇ જેવા પુટ ચડી ચડી તે વધતો જાય છે, પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિંવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઊર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ ૭ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. **કવલુ:**—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમાં ડાબી બાજુએ ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે. **ઉત્ફુલ્લિકા:**—જેમાં પેટ ફૂલે છે, અને દમ, સોજો એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી કુખમાં ઉત્ફુલ્લિકા થાય છે.

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાં, લોધ્ર, પુનર્નવા, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભોંયરીંગણી એ વાટી કઢવી. તે કલ્કનો સુખોષ્ણ લેપ કરવો. (૨) જસતનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં. (૩) કુરૂંદના પથ્થર ઉપર ગોખંડ ઘસી તે ભુકી વસ્ત્રગાળ કરી, ખુપરાપર નાંખવી. **પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પીંપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવી. (૩) અજમો, મોથ, જીરૂં, શહાજીરૂં અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળ ભસ્મ ગુલકંદમાં

તેમા કિંચિત્ જીરાનુ ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે બે વખત આપવો **મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાંબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાવી કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાની ભુકી ખાવી (૨) કડાના મૂળીઆ ઉપરની છાલ ગળમાળાની છાલ નાગરમોથ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી આપવો **બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:**—ત્રિફળા, વેંગણના પાન નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો, એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતા જવુ. (૪) કળકીના સુકાયલા પાનનો કાઢો બે વખત આપવો **સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર**— (૧) ગળોનો અંગરસ મધમા આપવો (૨) ત્રિફળા, દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૩) ખાખરાના ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમા આપવો તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે (૬) બોળઆવળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, કંકોળ ૨૦ અને મરી એકત્ર વાટી ખાવા, એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે (૭) નિર્મળીનાં બિયા અર્ધો તોલો છાશમા વાટી પાવા (૮) બકમ લીમડીની ડાંખળીઓ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી ઘી નાખી ખાવી, એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે (૯) ગરમાળા અથવા શમીના કુમળાં પાન, થોડું જીરૂ બારિક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા મેળવી, તેમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવારસાંજ આપવાં (૧૦) કબાબચીની ૧ તોલો લઇ કાઢો કરી તેમા ચંદનના તેલનાં ચાર ટીપાં નાખી તે આપવો (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો, અને એલચીદાણા ૧ તોલો, કંકોળ ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઇ, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલુ તેમા સુખડનું તેલ નાખી, નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી પછી તે ગોળી સવાર સાંજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમા મેળવી તેમ ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવુ એ ઔષધથી પ્રદર પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળુ મધમા આપવુ, એટલે સાત દિવસમા દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે (૧૩) નવટાંક ઘઉં રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે પાણીમા ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવુ **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકી થાય છે તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે તૃષ્ણા શ્વાસ, માંસનો સંકોચ મોહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા **પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંબરાના દૂધનો લેપ કરવો (૨) આવળો વાટી લેપ કરવો (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી

પથ્ય:—ચોખા, જવ, સામો મઠ, ઘઉં, કુળિત્થ, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પડોળા, લસણ **અપથ્ય:**—મૂત્રવેગનો અવરોધ ધૂમ્રપાન, દિવાનિદ્રા, મૈથુન, પાન, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દુધી, કોળુ, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૩—બાલરોગ.

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ ભક્ષણ, વિષમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણે કરી દેહમા પ્રકોપ થઇ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ માતપિતાનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર ઘણીજ વખત ઉઘાડવુ, ઘણીજ વખત પાણી પાવુ, ગરમીમા બહાર લઇ જવુ, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થએના એવા પેય પાવા વગેરે કારણોએ બાળરોગ ઉત્પન્ન થાય છે દૂધ પીનારા, દૂધ અને અન્ન ખાનારા, અને કેવળ અન્ન ખાનારાં એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે દંતોદ્ભવ એ સર્વ બાળરોગોનુ કારણ છે પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર વિડ્ભેદ, કુથલ, ઉલટી, કપાળ દુખવુ, અભિષ્યંદ શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જાસ્તી પીડા સમજવી તે બાળક વારવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યા આપણને હાથ અડકાડવા

ઉપચારઃ—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, પીંપર અને આમળાના રસમાં મધ નાંખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું. એટલે બાળકને દંતપીડા થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઇ હોય તો ધોળી નિર્ગુંડીનાં પૂર્વ બાજુનાં મૂળીઆં લાવી ગળામાં બાંધવાં એટલે દાંત સંબંધી ઉપદ્રવ, ફુરંડ; તથા એક અંડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે. **બાળકના તાવ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) પદ્મકાષ્ટ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધ, વંશલોચન, ધાણી, અને રસાંજનનો લેહ બાળકોને આપવો. તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરીતકી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, અને જેઠીમધનો મંદોષ્ણ કાઢો આપવો. તે બાળકના નિઃશેષ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો; તે મોહ ઝાંપડ તથા સાન્નપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરડુસો, સુંઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો—પિત્ત, તૃષા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરડુસો, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરીઆતુનો કાઢો આપવો; તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. **બાળકના અતિસાર ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) પીંપર, મજીઠ, કાકડાશિંગી, અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાનાં મૂળીઆંના ઉપરની છાલ છાશમાં વાટી હીંગ નાંખી આપવી. (૪) કડાપાક આપવો એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંબાની ગોટલીનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) પીંપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, ધાણા, લોધ્ર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધ્ર, પીંપર અને વાળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને પીંપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) સુંઠ, અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, તથા ઇંદ્રજવનો કાઢો સર્વાતિસારનો નાશ કરે છે. (૧૧) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચઃ**—(૧) સોનામુખીનો (મેંઢીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાંખી શકિત પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે, ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૩) રેવંચીનો શિરો ચણોઠીભાર અથવા બે ચણોઠીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુલાબ કળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો. **બાળકોની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) અજમો, જીરૂં, મરી, પીંપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપર, ભાંગ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પીંપર, સુંઠ, બીલાં, નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪) સુંઠ અને બીલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **બાળકોના શ્વાસ કાસ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨) ધમાસો, પીંપર, દ્રાક્ષ, અને હરીતકીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) પીંપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશિંગી, અને ટાકળાનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું; એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશિંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉધરસ, જ્વર, અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળા અરડુસાનાં પાન ચોખ્ખા કપડામાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, પીંપર અને તેલીઆ ટંકણખારની [illegible] નાંખી ચાટણ આપવું. (૮) અરડુસો, સુંઠ, રીંગણી અને ગળોનો

અથવા મધ અને ઘીમા આપવી (૫) મરી પાણીમા ઉકાળી તેમા સાકર નાખી તે પાણી આપ. **તાળવું પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરીતકી, વજ અને કુપનેટનો કલ્ક કરી મધ નાખ તે માતાના દૂધમા પાવુ (૨) સાગરશિંગ ગાયના દૂધમા કિંવા ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમા સામરશિંગ ઘસી પાવુ (૩) વજ અને જાયફળ દૂધમા અગર ઘીમા ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો તથા સામરશિંગ દૂધમા ઘસી પાવુ (૪) વાસનવેલ અગર પડળીના વેલાના પાન બારિક વાટી પેડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી (૫) કડના કારેલા અને આમાહળદરનું ચૂર્ણ માખણમા મેળવી તેની પેડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાના પાન ૩ દિવસ નાખવ (૬) કારીવણાના પાનનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમા જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે પાવો (૭) ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો, અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવુ (૮) જવખાર અને મધ આંગળીપર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવુ **ધાંનરા ઉપર ઉપચાર**—(૧) રાતી કરેણના ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમભાગ વજ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમા ભીંજવી રાખી, તે વાસણ ઝાકળમા ઉઘાડુ રાખવુ સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો (૨) ઘોળી ચણોઠીનાં પાન વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) ગુલાબનુ મૂળીયુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૪) સાગના પાન અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૫) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવુ **સસણી ઉપર ઉપચાર**—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડા અને જેઠીમધ, એ ઉષ્ણોદકમા ઘસી તેમા લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવુ (૨) નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવુ (૩) ગોળીમા ચણાની દાળ કરતા પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમા થોડુ માતાનુ દૂધ નાખી પાઇ દેવુ તેથી ઉતરી ઘશે (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમા આપવી (૫) પાન સાથે કડુ, જીરુ, અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો (૬) કારેલીના પાનનો રસ કાઢી તેમા હળદર નાખી તે રસ પાવો (૭) ગરમાળાના મિયા નાગરવેલના પાનના રસમા, દૂધમા અગર પાણીમા ઘસી પાઈ દેવા (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો (૯) ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઈ દેવુ (૧૦) ડીકામાલી, રેવચીનો શિરો અને એળીઓ ગરમ પાણીમા વાટી ડુંગી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો **આકડી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધોળી ડુંગળી લગારેક ચીરી નાકમા ધરી રાખવી, અને સુંઘાડવી (૨) ગુલાબજળ તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તકે, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવુ. (૩) સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમા ઘસી, હૈયાને, જીભ નીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવુ એ- ળાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આવળકંઠી તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવુ તથા કાઢાનો ઉપાય આસ્તે આસ્તે ચાલુ રાખવો **ભાર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડુ, ઇંદ્રાવન બે ઘેટાના મૂત્રમા બાફી તે મૂત્ર સુદ્ધાં ખરલ કરી પછી તે વાનમર લેઇ એક ચણોઠીભાર સચોરો અથવા સચળની ભૂકી સાથે મધમાં આપવા (૨) ગોમૂત્રમા સાકર તથા મીઠુ સમભાગ નાખી તે પાવુ. (૩) આગાઓળ અને ડિકામાળી એકત્ર કરી પાવી (૪) કસ્તુરતી અથવા પારેવાની હગાર મધમા ચટાડવી (૫) તોલાભાર પાપડખાર, એક મોહુ વતાક કનાઇના વાસણમા બાફી તેનો ગૌમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઇ પાણીમા પાવુ (૬) બેઠી ભોંયરીંગણી અને ઉભી ભોંયરીંગણીના કાઢામાં તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી બેએક આમળી ચગડવુ (૭) કડવી પ્રડોળીના મૂળીઆં પેટીના દૂધમા ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવા (૮) જમની શેનડીનો રસ થોડા દૂધમા પાવો (૯) સૂર્ય કમળના ફૂલનો રસ દશ ટીપા શાસ્ત્ર અનુસાર દૂધમા આપવા (૧૦) ખેરેતીની છાલ અને નાગાખેરેતી કાચલી ગોમૂત્રમા ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી (૧૧) ખેરેતીની છાલ, ચિત્રકના મૂળીઆ અને અરેંડાના મૂળીઆ, ગોમૂત્રમા ઘસી આપવા ઉતાર દર્શી અને બાળ કવચુ ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા **ઉત્કુલિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવુ અને કરંટાવી, સુંઠ, નાગરમોથ, કકોળ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવુ એટલે દુગ્ધદોષનુ નિવારણુ થાય છે (૨) પેટ શેકવુ અને બીલીનાં મૂળીઆં નાગરમોથ, પડાળમૂળ, જીરાં, બેઠી ભોંયરીંગણી તથા ઉભી ભોંયરીંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાઇ દેવો **દંતોદ્ભવ ઉપર**

પાનમાં ચમચાભર અજમો, અર્ધી મુઠી વરીઆળી, થોડી હરીતકી અને થોડો સંચળ નાંખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જણુસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમાં કહાડી બે ત્રણ ચાંગળાં પાવો. આ કોગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. **મૂત્રકૃચ્છૂ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયના દૂધમાં ગોળ નાંખી તે ગરમ કરી આપવો. (૨) એરંડતેલમાં કિંવા ગોમૂત્રમાં દૂધ નાંખી તેમાં ગુગળ નાંખી તે પાવું; એટલે મૂત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. **મૂત્રનિગ્રહ ઉપર ઉપચાર:**—પીંપર, સુંઠ, મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમાં લેહ કરી આપવો. **ગંડમાળ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વછનાગ અને ખડીસાકરનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ કપાસનાં મૂળીઆં ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર અને ઉન્માદ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શિરસ વૃક્ષ અને કરંજનાં બિયાં ઘસી આંખોમાં આંજવાં; એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે. (૨) કોળાના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાંખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવું; એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને **ચાતુર્થિક** જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. **મૂર્ચ્છા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ખીલાનો ગર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ચંદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આંમળાં બાફીને વાટવાં તથા મધમાં આપવાં એટલે સંપૂર્ણ દોષથી થએલી જ્વરયુક્ત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાંખી પાવો. **દાહ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પદ્મકાષ્ઠ; ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૨) કપૂર, ચંદન, વાળો અને કાયફળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પલ્લવ (પાન) ના બિછાના ઉપર ઉંઘવું. **શીતળા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઘેટીનું દૂધ પાવું. કિંવા તુળસીના પાનનું ભક્ષણ કરાવવું. (૨) રક્તચંદન, અરડુસો, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો, તેથી કરી અંતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી દૂર થાય છે. **બાળકો માટી ખાઇ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—માટીના બદલે સોનાગેરૂ ખાવા આપવો; એટલે રેચ થઇ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે. **બાળ ઘુંટી ઉપર ઉપચાર:**—સુરવારી હરડે, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમોથ, ઈંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અક્કલકરો, જેઠીમધ, એ ઔષધો અરધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાર, એ સર્વ લઇ અધકચરાં કુટી, કઢવી તે પાણીમાં ઉપલી જણસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાંખી તે ચાંગળાભર પાઇ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવું. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી ઘુંટડો બે અઢી ચાંગળાં પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ. કારણ કે તેથી પેટમાં જાળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે.

૩૪—ભગંદર રોગ.

કારણ:—મૂળવ્યાધિનું પરિણામ, ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થે અતિ દુઃસહ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને આત જાગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણ:—ગુદાથી બે આંગળ ઉપર, વૃષણથી બે આંગળ પાછળ, પીડા કરનારી એવી ફોલ્લી ઉત્પન્ન થઇ ફુટી; ગુદા, બસ્તિ અને ભગનું વિદારણ કરે છે. કમ્મરના કપાલાસ્થિને ટોંચતી લાગે, આગ થાય, કંડૂ છુટે, સણુકા લાગે; એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય ત્યારે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું; પછી અગ્નિવ્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડાં અને આવળકંટીનો કાઢો ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩) ચિત્રક, રૂ, તેડ, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, નિવડુંગ, વેખંડ, કળલાવી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાંકણી, એ ઔષધો નાંખી તેલ કઢવવું, એને **સ્પંદન** તૈલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને વ્રણઘ્ન છે. (૪) હળદર, કપાસનું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, ઉન્હાળી, મજીઠ અને કડોમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદ્ય તૈલ કહે છે. (૫) **કરવીર તૈલ:**—ધોળી

કાઢો મધ નાખી આપવો **ઉચકી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોનાગેરૂનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨ પીંપર અને રેણુકબીજના કાઢામા હીંગ અને મધ નાખી આપવુ (૩) કુગળીનુ ચૂર્ણ મધમા આપ[illegible] તે ઉચકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે. **ઉલટી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરીત ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) પીંપળાની છાલની રાખ પાણીમા નાખી ને પાવી (૩) આમાની ગોટલ ધાણી અને સિંધવનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપળીમૂળ ચવક ચિત્રક અને સુંઠ, એ પંચકોલનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવુ (૪) મહાળુંગ (બીજોરા) ના મૂળીઆં દૂધમ ઘસી પાવા (૫) બાળ આંબો, જેઠીમધ અને પીંપર, મધમા ઘસી ચાટણુ આપવુ **તૃષા** (તરસ) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પીંપર, જેઠીમધ અને આંબાના પાનનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. **આનાહ વાયુ ઉપર ઉપચાર**—(૧) સિંધવ સુંઠ, એલચ અને ભારંગમૂળનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ તે આનાહ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે **રડતા બાળકને માટે:**—ત્રિફળા અને પીંપરનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ. **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ભોંયકોળુ, ઘઉ અને જવનુ ચૂર્ણ કરી તેમા ઘી નાખી આપવુ. અને પછીથી લાગલુંજ દૂધ સાકર અને મધ નાંખી આપવુ (૨) ઉંબરફળ (ઉંબરા)નું ચૂર્ણ ઉપરેટ અને વજનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં, કિંવા કાવળી શંખપુષ્પી તથા ઉંમરાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવુ, અથવા અર્કપુષ્પી ને ઉંમ રાનુ ચૂર્ણ કાયફળ અને ધોળી ઘરોનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમા આપવુ એ ચાર પ્રાશ્ય બાળકનો દેહ, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે (૩) આસગંધનો કલ્ક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ એમાં ઘી નાખી પચન કરી ને બાળકને આપવુ એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે **સોજા ઉપર ઉપચાર:**—નાગરમોથ, કોળાના બિયા, દેવદાર અને ઇંદ્રજવનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો (૨) સાટોડીના મૂળીઆ વાટી લેપ કરવો (૩) ડુંટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનુ ઢેફુ તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવુ અને ગરમ હોય તેણે નાભિપર શેક કરવો **નાભિપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હળદર, લોધ્ર, ગહુલા અને જેઠીમધના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવુ અને એનુજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવુ (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષનુ ચૂર્ણ ઉપર નાખવુ **ગુદાપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી બાળકોને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમા રસાંજન હિતકારક છે (૨) શંખ, જેઠીમધ અને રસાંજનનુ ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવુ **ક્ષત, ફોલ્લા ઈત્યાદિકો ઉપર ઉપચાર:**—કડવા પડોળ, ત્રિફળા, કડવા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો, એટલે ક્ષત, ફોલ્લા અને જ્વર શાંત થાય છે (૨) પીંપળાની છાલ, રક્તચંદન (રતાંજળી) અથવા રેવચીનુ લાકડુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો **ખસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધમાસ, હળદર, ઉપલેટ, રાઇ અને ઇંદ્રજવ, એ છાશમા વાટી લેપ કરવો તે શિબી, ખસ અને કોઢનો નાશ કરે છે (૨) ગંધક અને કપૂર કોપરેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૩) રેચ આપવો **મુખપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) જાઇના પાન, દૂધ, દ્રાક્ષ, પડાકમૂળ અને ત્રિફળાના કાઢાએ ગલફોરા ભરવા (૨) પીંપળાની છાલ અને પાનના ચૂર્ણનો લેપ કરવો (૩) તપખીર લગાડવી **ઉંદરી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શમીના પાન ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમા વાટી લેપ કરવો (૩) કપીલો અગર સોનાગેરૂ દહીંમા વાટી લેપ કરવો (૪) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવુ **માથા ઉપર ફોલ્લીઓ થઇ આવે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદન અને અગર, ગુલાબજળમા વાટી લેપ કરવો (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો (૩) સોનાગેરૂ, રક્તચંદન, (રતાંજળી) અને ગુલેઅરમાનીનો ઠંડા પાણીમા અથવા ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો એનાથી ઉંદરી પણ જાય છે **અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર**—(૧) ચંદન, ધાણા, અને વાળાનો ગુલાબજળમા લેપ કરવો (૨) આવળફટી, ધાણા, વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો (૩) ચણાનો લોટ ઠંડા પાણીમા મેળવી ચોપડવો અને સુકાયા પછી સ્નાન કરવુ **પેટદુખી (પીડ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ડિકામાળી ભરી બીજી ફાડનો રસ તે ઉપર નીચોવી ડિકામાળી ભરેલી ફાડ અંગારાપર રાખી ખદખદાવવી, પછી કાઢી લઇ ચૂસાડવી, એટલે પીડ બંધ થાય છે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે **બાળકને ઢેગળા:**—

એટલે દાંતમાંથી લોહી અને પરૂ વહે છે તે બંધ થઇ હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૩) અરણીનો રસ અને મધ દાંતે ઘસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, ભિલામો, અને અરણીનાં મૂળીઆંને માટલામાં નાંખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હિરાકસી અને માયફળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ઘસવું. એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) ગોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાંત ઘસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) જીરૂં, મીઠું, હરડે અને સાંવરીના કાંટાના ચૂર્ણવડે દંત ઘસવા; એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) પીંપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ઘસવું. (૯) ફટકડીની ભૂકી, મધ ને ઘીમાં કાલવી ચોપડવી; એટલે રક્ત બંધ થાય છે, અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાઇનાં પાન, મીંઢળ, ગોખરૂ, વહેકળ, ગજીઠ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું અને તે લગાવવું; તે દંત નાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી; તેણે કરી દાંત ઘસવા એટલે હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૧૨) જાઇનાં પાન, સાટોડી, ગજપીંપળી, કાંટાસરી અને વેખંડ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મ્હોમાં રાખવાથી, દુર્ગંધ, દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંડૂ, અને કૃમિનો નાશ થાય છે. **દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) કપૂર અને સેકેલી હીંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) અરણીનાં પાન અથવા મૂળીઆં ચાવવાં. (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો એટલે દંતશૂળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને કુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨–૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતશૂળ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રીંગણીનાં સુકાયલાં ફળ અંગારાપર નાંખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાંકણુ મૂકી નળી વડે મ્હોંમાં ધૂણી આપવી. એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, કાકજંઘા (કાંગ કિંવા કાવળી) અને કડવી તુમડી, એ દરેકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ધોળી ઉપરસાળનાં પાન વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે કૃમિ પડી દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર, પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી. એટલે કૃમિજ દંતશૂળનો નાશ થાય છે. **દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:–** (૧) બકુલીની અંતરછાલ રોજ ચાવવી, એટલે દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાંત ઘસવા. (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ અને કડવા લીંમડાનાં પાન, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી છાયામાં સૂકવી, તે રાત્રે મ્હોંમાં રાખી ઉંઘવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ધટ્ટ થાય છે. **કંઠરોગ (ગલરોગ) ઉપર ઉપચાર:—**(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારૂહળદર અને પીંપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવી. (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **કંઠસર્પ**—ગળામાં કફે કરી ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઇ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં **"વલય-કંઠરોગ"** એવું નામ આપેલું છે. એ ઉપર **ઉપચાર:—**(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીનાં મૂળીઆં વાટી પાવાં. (૩) મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) કંડવળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીયું, હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીયાગરૂ સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુસમાંનું ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરડીનાં પાન ચોળી મ્હોંમાં ભરી રાખવાં, અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો. એટલે કફ પડી ગળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસવની શિંગોની છાલ, અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે), એ ચલમમાં નાખી પીવું. **મુખપાક** (મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે) **ઉપર ઉપચાર:—**(૧) પંચવલ્કલો અથવા ગરમાળાની છાલ કિંવા ત્રિફળાંના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના

કરેણુના મૂળીઆ, હળદર, દાતીમૂળ, કરનાવી મીઠુ, ચિત્રક, ખીજેરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તેલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવુ (૬) ઉપનેટ, બરૂ, તલ, દાતીમૂળ, પીંપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડા, આવળકટી અને મોરથુથુનો લેપ કરવો (૭) ધોળા અજવનો, ઈંટ, સુંઠ, ગળો અને સારોડીનો લેપ કરવો (૮) તલ, તેલ, મોગીદાતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો (૯) તલ, હરીતકી, લોધ્ર, કડવા લીમડાના પાન, હળદર, વજ, ઉપનેટ અને ધુત્રાસનો લેપ કરવો, તે ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઉપદશવ્રણ અને દુષ્ટવ્રણનો શોધક અને રોપણ છે (૧૦) પાણકણસા (પાનમાજરીફ) ઉપરની ફુસો રક્રમા ભરવી, એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં રૂ બોળી વ્રણ ઉપર લગાવવુ

પથ્ય:—ચોખા, મગ, પડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવાપદાર્થ, ઘી, દૂધ **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવુ, જડાન્ત એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવુ

૩૫—ભસ્મક રોગ

જઠરાગ્નિના પ્રકાર.—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે વાતદોષે કરી વિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે પરંતુ શરીરને લાગે નહિ, અને શરીર કૃશ થાય. તે ભસ્મકાગ્નિ જાણવો

ભસ્મક રોગનાં કારણ:—ગાંજો, હીંગ રાઇ, ગંધક, ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્ર ભસ્મનુ અતિ સેવન, અને કાકમાંસ તથા માર્જારમાંસના ભક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેથે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે, તે કેટલુંક પણ ભક્ષણ કરવા છતા તેનુ પચન ન થતા, ભસ્મ થઇ દરરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે, તેજ **ભસ્મક રોગ** તે વાત પિત્ત અને કફે કરી વૃદ્ધ અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે **ઉપચાર:**—(૧) ભેંસનુ દહીં, દૂધ અને ઘીનુ સેવન કરવુ (૨) વારવાર ખીર ખાવી (૩) કાળુ અથવા ધોળુ નસોતર નાખી ઉકાળેલુ દૂધ રેચનાર્થ આપવુ (૪) ઓરના દીલાના અંદરનુ મગજ પાણીમા વાટી પાવુ (૫) સ્ત્રીના દૂધમા ઉબરાની છાલ વાટી પાવી (૬) ધોળા ચોખા, ધોળા કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી (૭) ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, પીપર, સાકર અને ધોળા અપેડાના બિયાએ કરેલો લેહ આપવો (૮) અપેડાનાં બિયા સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી (૯) ૪૮ દિવસ પર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલા કેળા ઘીમાં ખાવા, એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે (૧૦) ભોંય કોળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો (૧૧) કેળનુ પાણી પાવુ (૧૨) ઉંબરાના મૂળીઆનુ પાણી પાવુ, એથી કરી રક્તવિકાર, અંગમા જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે

પથ્યાપથ્ય:—અજીર્ણ પ્રમાણે

૩૬—મુખરોગ.

કારણ:—જળચર પ્રાણીનુ માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થએલા કફાદિ દોષ મુખમા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ દાત ન ઘસવા, ધૂમ્રપાન, એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે

મુખરોગની સંખ્યા:—દંતરોગ ૮, ઓષ્ઠરોગ ૮, દંતમૂળરોગ ૧૫, તાળવાના રોગ ૯, જીભના રોગ ૫, કંઠરોગ ૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ધોળા સરસવના કિંવા ત્રિફળાના કાઢાએ ગંડૂષ ભરવાં, એટલે અવાળુમાથી લોહી નિકળે છે, માંસ ભરેલુ કાઢી નાખે છે, અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધ્ર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી તેમા મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો,

એટલે દાંતમાંથી લોહી અને પરૂ વહે છે તે બંધ થઇ હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૩) અરણીનો રસ અને મધ દાંતે ઘસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, ભિલામો, અને અરણીનાં મૂળી-આંને માટલામાં નાંખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચી-દાણા, હિરાકસી અને માયફળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ઘસવું. એથી કરી સર્વ દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાંત ઘસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) જીરૂં, મીઠું, હરડે અને સાંવરીના કાંટાના ચૂર્ણવડે દંત ઘસવા; એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) પીંપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ઘસવું. (૯) ફટકડીની ભૂકી, મધ ને ઘીમાં કાલવી ચોપડવી; એટલે રક્ત બંધ થાય છે, અને મુખ-પાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાઇનાં પાન, મીંઢળ, ગોખરૂ, વહેકળ, મજીઠ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું અને તે લગાવવું; તે દંત નાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી; તેણે કરી દાંત ઘસવા એટલે હાલનારા દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૧૨) જાઇનાં પાન, સાટોડી, ગજપીંપળી, કાંટાસરી અને વેખંડ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મ્હોમાં રાખવાથી, દુર્ગંધ, દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંડૂ, અને કૃમિનો નાશ થાય છે. **દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—** (૧) કપૂર અને સેકેલી હીંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) અરણીનાં પાન અથવા મૂળીઆં ચાવવાં. (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો એટલે દંતશૂળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨–૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતશૂળ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રીંગણીનાં સુકાયલાં ફળ અંગારાપર નાંખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાંકણુ મૂકી નળી વડે મ્હોંમાં ધૂણી આપવી. એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, કાકજંઘા (કાંગ કિંવા કાવળી) અને કડની તુમડી, એ દરેકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ધોળી ઉપરસાળનાં પાન વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે કૃમિ પડી દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર, પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી. એટલે કૃમિજ દંતશૂળનો નાશ થાય છે. **દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:-** (૧) બકુલીની અંતરછાલ રોજ ચાવવી, એટલે દાંત ધટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાંત ઘસવા. (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, પીંપર, વાવડીંગ અને કડવા લીંમડાનાં પાન, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી છાયામાં સૂકવી, તે રાત્રે મ્હોંમાં રાખી ઉંઘવું, એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ધટ્ટ થાય છે. **કંઠરોગ (ગલરોગ) ઉપર ઉપચાર:—** (૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારૂ-હળદર અને પીંપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવી. (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. **કંઠસર્પ**—ગળામાં કફે કરી ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઇ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈધકશાસ્ત્રમાં **"વલય-કંઠરોગ"** એવું નામ આપેલું છે. એ ઉપર **ઉપચાર:—** (૧) વગડાઉ બોર-ડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીનાં મૂળીઆં વાટી પાવાં. (૩) મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) કંડવળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીયું, હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરો-ળીઆનું ઘર અને મલીયાગરૂ સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુસમાંનું ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) તોરડીનાં પાન ચોળી મ્હોંમાં ભરી રાખવાં, અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો. એટલે કફ પડી ગળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસવની શિંગોની છાલ, અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે), એ ગલમમાં નાખી પીવું. **સુખપાક** (મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે) **ઉપર ઉપચાર:—** (૧) પંચવલ્કલો અથવા ગર-માળાની છાલ કિંવા ત્રિફળાંના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના

કોગળા કરવા (૩) જાઇના પાન રોજ ચાવવા (૪) કંકોળ અને ખડીમાકર દાઢની નીચે રાખ રસ ગળી જવો (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂકી મ્હોંમા નાંખી લાળ ગળવી (૬) અક્કલકરાની ભૂકી મ્હોંમા જીભવને ફેરવવી (૭) ધોળી ચણોઠીના પાન ચાવવા (૮) અરડુસાના રસમા મધ નાખી તેમા ઉપરસાળનાં મૂળીઆ ઘસી તેનો મ્હોંમા લેપ કરવો (૯) શખજીરૂ માખણમા કાલવી તેનો મ્હોંમા લેપ કરવો (૧૦) ભાગરાના અથવા તુવેરના પાન ચાવી લાળ પાડવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૧૧) પીંપર, મરી, કોળીંજન અને ઇન્દ્રજવનુ ત્રણ દિવસ ચર્વણ કરવુ, એથી મુખપાક તથા દુર્ગંધની શાંતિ થાય છે તલ ખાવા અને તલના તેલના કોગળા કરવા (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા અષ્ટમાશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો. તેમા જાયફળ, કપુર ચિકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કસ્તુરી, એ એકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામા મેળવવુ, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોંમા રાખવાથી સર્વ મુખપાક રોગ, જિહ્વા રોગ, ઓષ્ટરોગ, દંતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગનો નાશ થાય છે

પથ્ય:—ચોખા, જવ, મગ, કુલિત્થ, કારેલા, પડોળા, કુમળા મૂળા, પાન, તીખા અને કડવા રસ. **અપથ્ય:**—ખાટુ, દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રૂક્ષાન્ન, કઠિણાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન, દિવસે નિદ્રા

૩૭—મૂર્ચ્છારોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ દોષ સંચય થએલા, વિરૂદ્ધ આહાર સેવન કરનારા એવા પુરૂષે મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી, અથવા જે પુરૂષનો સત્વ ગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરૂષના બહારના ને અંદરના મનોવહ સ્રોતમોમા જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્ચ્છા આવે છે એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી, સુખદુખનુ જ્ઞાન નષ્ટ કરનારૂં એવુ અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે સુખદુખનુ જ્ઞાન નષ્ટ થયુ એટલે મનુષ્ય કાષ્ટવત્ પડે છે આ રોગને મોહ કિંવા મૂર્ચ્છા કહે છે:—મૂર્ચ્છામા પિત્ત એ વ્યાપક હોય છે

પૂર્વરૂપ:—હૃદયમા પીડા, બગાસા, ગ્લાનિ, ભ્રાંતિ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રા. એના **ભેદ:**—મૂર્ચ્છામાં પિત્ત અને તમોગુણ અધિક, રજોગુણ, પિત્ત અને વાયુથી ભ્રમ થાય છે તમોગુણ વાયુ અને કફથી તંદ્રા તથા તમોગુણથી નિદ્રા ઉત્પન્ન થાય છે મૂર્ચ્છાદિક કરતા સંન્યાસ જૂદો છે તે દોષોનો વેગ જવાથી મદ મૂર્ચ્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે, પરંતુ સંન્યાસ પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી સંન્યાસે પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ટવત્ થઇ મરી ગયા જેવો પડે છે તેને સોયો ભોકવી, કુહિલી લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમા આવે છે

ઉપચાર:—(૧) શરીરપર પાણી છાંટવુ, સ્નાન કરવુ, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડો લેપ એનુ ધારણ શીઆળાનો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવા પાન, એ ઉપચારોએ મૂર્ચ્છા દૂર થાય છે (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો, અને જે જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇ આપવો (૪) રીંગણી, ગળો, પીંપળીમૂળ, સુંઠ અને વાયવર્ણનો કાઢો આપવો (૫) કાળીદ્રાક્ષ, સાકર દાડમની છાલ, લાજાળુ તથા રાતા, લીલાં અને ધોળા કમળનો કાઢો આપવો (૬) બોરના ઠીલામાનુ મગજ, પીંપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમા વાટી પાવા અથવા મધમા પીંપર ખાવી (૭) રાત્રે મધમા ત્રિફળા આપવા અને સવારે નવો ગોળ એકત્ર કરી ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ આપવુ (૮) નાળીએરના પાણીમા સાતુનો લોટ અને સાકર નાખી પાવુ, એટલે હૃદયમાનો કફ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે (૯) લસણ મનશીલ અને જવનુ અંજન કરવુ

પથ્ય:—રેચન, ઉલટી, લાંઘણ મૃદુ, કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાકર, જુનુ કોળુ, પડોળા, દાડમ, નાળીએર અને તાંદળજો **અપથ્ય:**—તામ્બુલ, ભાજીપાલો, દાત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ, મળ મૂત્રનો રોધ અને છાશ

૩૮—મૂત્રકૃચ્છ્ર.

કારણ:—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રૂક્ષપદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારાં પક્ષ્યાદિકોનું માંસ, અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિકોના સેવનને કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણોએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તીમાં કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે ત્યારે માણસને મોટા કષ્ટથી મૂતરવાનું બને છે.

ઉપચાર:—(૧) ગોખરૂ, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આવળકંટી અને પાષાણભેદનો કાઢો મધ નાંખી પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાષાણભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂ, કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું એટલે જે મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ હશે તો પણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ, અને ખડીસાકર એકત્ર કુટી તે દહીંના મંડ સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાંખી પાવું, એટલે તે સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામાં મેળવી પાવું, તે દાહ સાથેના મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) જવખાર પાંચ માસા, સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાંખી પાવો. (૯) આવળકંટીનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાંખી આપવો, તે રક્ત, દાહ તથા શૂળ એણે યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) કુરડુનાં બિયાં છાશ સાથે આપવાં (૧૨) ખજૂર, આવળકંટી, પીંપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, ચંદન, શેંદાડાનાં બિયાં અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવું, તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વંક્ષણ, શુક્ર એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, અશ્મરી અને શૂળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે. (૧૩) ત્રિફળાં, વાયવરણાં, કંકોળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજીત, પાષાણભેદ, પીંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળીઆં સુદ્ધાં ગોખરૂના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાંખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાની છાલ વાટી પાવી, તે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯) કાંટે સાવરી (મોચરસ) ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.

પથ્ય:—સ્નાન, શીતળ ઉબટણું, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પંડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળીએર તાંદળજો, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. **અપથ્ય:**—મદ્ય, શ્રમ, મૈથુન, હાથી, ઘોડા ઉપર બેસવું; વિષમાશન, વિરૂદ્ધાશન, તાંબુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તૈલપકવ, પૌંઉ, હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ, ખાટા પદાર્થ.

૩૯—મૂત્રાઘાત. (મૂત્ર બંધ થવું.)

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિઘાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલીકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત, એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે ક્લેશ અધિક હોઇ નિબંધ અલ્પ હોય છે અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઈ ક્લેશ અલ્પ હોય છે.

ઉપચાર:—**મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી** એ ઉપર જે ઔષધો કહેલાં છે, તે દેશ અને કાળ જોઇ સર્વ મૂત્રાઘાત ઉપર યોજવાં. (૧) સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળાં એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુગળ લઈ, તેની ગોખરૂના કાઢામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોઇ પણ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) તપાવી ઠંડુ થએલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી

રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે (૩) ધમાસો કિંવા અરડુસાનો કાઢો આપવો (૪) દશમૂળનો કાઢો, શિલાજીત અને સાકર નાખી આપવો (૫) ગોખરૂનો કાઢો, શિલાજીત અને ગુગળ નાખી આપવો (૬) વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો, એટલે તે મૂતરખડા, મૂત્રાધાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ કરે છે (૭) તાડના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેમા સાકર નાખી આપવા (૮) કેસર રાત્રીએ પાણીમા ભીંજવી રાખી સવારે તેમા મધ નાખી હલાવી પાવુ (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવુ (૧૦) કાકડીના બિયા સિંધવ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા પાવુ (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપરેટ, આવળકટી, ધોળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાનું કેમર, કપૂર, ચદન રક્તચદન ત્રિકટુ પીંપળીમૂળ, આસગધ, શતાવરી, ગોખરૂ કાકડાશિંગી જાઈ, કકોળ અને ડાંગેરની ધાણી સમ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ, અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર, એ પ્રમાણે ખાવુ અથવા ખડી સાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી, તે ક્ષય, રક્તપિત્ત પાદદાહ, અસૃગ્દર, મૂત્રાધાત, મૂત્ર કૃચ્છ્ર રક્તસ્ત્રાવ વગેરે એસી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, પીંપર, શિલાજીત, એ સર્વે એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ

પથ્ય:—રાતી ડાંગર, છાસ, દૂધ, દહીં, જૂનુ કોળુ પડોળાં, શેલડ, ખજૂર, નાળીએર, તાડફળ
અપથ્ય:—વિરૂદ્ધ અન્ન, માર્ગ ચાલવો, રૂક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટભી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો, વેળુના અંકુર, વમન

૪૦—અશ્મરી. (પથરી)

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રથકી અશ્મરી, ઘણું કરી કફાશ્રિત હોય છે એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે, ત્યારે અશ્મરી થાય છે જેમ ગાયના પિત્તમા ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમા શુક્રાદિક એકઠું થઇ ગઠ્ઠો બધાય છે

પૂર્વરૂપ:—સર્વે અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે બસ્તિ ફુલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યત પીડા થવી, મૂત્રની ગધ બોકડાના મૂત્રની ગધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરૂચિ, એ અશ્મરીનુ પૂર્વરૂપ છે

સામાન્ય લક્ષણ:—નાભિ, શિવણ તથા બસ્તિ (ઇંદ્રિ) ના આગળ, શૂળ થાય છે અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે અશ્મરી મૂત્રમાર્ગથકી પેલી તરફ જાય એટલે મુતરવાને ઇજા થતી નથી, તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવુ થાય છે અશ્મરીના યોગે બસ્તિમા ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે અને મૂતરતા જોર કરે તો ઘણો ક્લેશ અને પીડા થાય છે ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસોનેજ થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કડાની છાલ દહીંમા ઘસી આપવી (૨) ધોળો એરંડો, બેઠી ભોંયરીંગણી ઉભી ભોંયરીંગણી, ગોખરૂ અને કાળી શેલડીના મૂળીઆ દહીંમા વાટી પાવા (૩) શિલાજીત મધમા ખાવુ (૪) ગોખરૂના કાઢામા જવખાર નાખી આપવો (૫) હીંગ, એલચીદાણા દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે છે (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારૂહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમા વાટી પાવા, એટલે મૂત્રાશ્મરી ફુટી જાય છે (૭) તલ અઘેડો કારેલી, સાતુની સળીઓ ખાખરાનુ લાકડું એ સર્વે સમભાગ લઇ માટલામા નાખી પુટ દઇ બાળવી, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઇ બકરીના મૂત્રમા ગોળી કરી ખાવી એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે (૮) ગોખરૂનુ ચૂર્ણ મધ સાથે મેઢીના દૂધમા નાખી સાત દિવસ પાવુ (૯) જૂના ઘીમા કેસર નાંખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવુ અથવા સિંધવ અને બીજોરાનુ સેવન કરવુ

(૧૧) ચિભડાનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં; એટલે તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળીઆંનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો; એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવર્ણાની છાલ, સુંઠ, ગોખરૂ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળીઆંનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે. અથવા ગંઠોડાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. દૂધ ભાત ખાવો. (૧૭) તુષોદક (જવની કાંજી) માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંઢીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ, એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કુલિત્થનો કાઢો ૮ તોલા, ઉન્હાળીનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાંખી આપવો. (૨૧) કોળાનો રસ, હીંગ, અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું.

પથ્યઃ—જવ, કુલિત્થ, જુના ચોખા, જુનું કોળું, આદુ, વાંસનો કાઢો. **અપથ્યઃ**—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ, તથા વિષ્ટંભકારક, જડ એવાં અન્ન પાન તથા વિરૂદ્ધાન્ન.

૪૧—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે. તેને મૂત્રરેચન આપવું. **મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધોઃ**—(૧) સૂરોખાર, કબાબચિની, એલચીદાણા, અને રેવંચી, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મેંઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩) ગાયનું દૂધ ઉકળતું રાખી તેમાં લીંબોળીઓ પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સોરા અને ૬ માસા સોનામુખી નાંખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતાં રહેવું, એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઇ કલાઈના વાસણમાં સારૂં ગરમ થાય એટલે તેમાં ફટકડીની ભૂકી ૨ માસા પર્યંત નાંખવી, એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાનાં સુકાએલાં ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે ધોઇ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દેઈ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઇ તેમાં ખારો નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા, રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી તે પાણી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું, એટલે મૂત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નિકળી જાય છે. એથી કોઇને રેચ પણ થાય છે.

પથ્યઃ—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. **અપથ્યઃ**—ગોળ, તીખા, ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૨—મેદોરોગ. (જાડાઇ-સ્થૂલતા.)

કારણઃ—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નેહઅન્ન એટલે ધૃતપક્વ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણઃ—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી; તથા મેદ વધવાથી સર્વ કાર્યને વિષે માણસ અશક્ત થાય છે, તૃષા, અલ્પ શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ઘોરવું, શરીરને વિષે ગ્લાનિ, છીંકો, દુર્ગંધ, પ્રસ્વેદ, અલ્પ મૈથુન ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે, અને તેના

ઉદરની પ્રાય વૃદ્ધિ થાય છે વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલું અન્ન જલદ પચી જઈ બીજા આહારની ઈચ્છા કરે છે કદાપિ જમવાનો વખત ચૂકી જાત તો મોટા ઘોર વિ થઈ, પ્રમેહ પિડકા, જ્વર, ભગંદર, એમાંની એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુ ઉપદ્રવ કરતા મેદો-રોગીનુ શરીર બાળે છે

ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાના કાઢામા ૧ તોલો મધ નાખી ને પાવો (૨) સવારે ઠંડુ અને સ્વ પાણી ૪ તોલા લઈ મધ નાખી પાવું, અથવા ગરમ પાણી ઠંડુ કરી મધ નાખી પાવું એથી શરી કૃશ થાય છે (૩) ચવક, જીરૂ, સુંઠ, મરી, પીંપર, હીંગ, સંચળ, અને ચિત્રાનુ ચૂર્ણ મધમા ખાવુ તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે

પથ્ય:—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસુર, કુળિથ, મગ તુવેર, તીખુ, છાશ, તેલ, ભાજીપાલો. અપથ્ય:—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવુ, સુગંધી પદાર્થ મધુરાન્ન, વમન.

૪૩—રક્તપિત્ત.

કારણ અને સ્વરૂપ:—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિકોના અતિ સેવને કરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા, તથા ખાટા એ પદાર્થોના અતિ સેવને કરી પિત્તક્ષોભ થઇ રક્તને કોપાવે છે. પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે, તેને રક્તપિત્ત કહે છે

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવુ, ઉનળી, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, બળકાનિ; પાડુરતા; ભોજન કરવા છતા પણ દાહ, ભ્રમ, માથાનું દુખવુ, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે મુખવાટે લોહી પડે છે તે સાધ્ય; ગુદાવાટે પડે છે તે કષ્ટસાધ્ય; મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે અસાધ્ય જાણવો

ઉપચાર:—(૧) અરડુસાનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવા (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવુ (૩) અરડુસો, મનુકા અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમા પાચપટ પાણી નાખી કઢવવુ. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવુ (૫) આમળાનો અને હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો (૬) આવળકળીનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવુ, અથવા આવળકળી ઘીમા શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મૂકવી (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રક્તચંદન, અરડુસો અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો, એથી શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે (૮) શખજીરૂં, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવુ (૯) દૂધની મલાઇ આપવી (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો (૧૧) ઉબરાના પાકેલા ફળ ગોળમા કિંવા મધમા ખાવા આપવા.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, કોદરા, રાઈ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસુર, ચણા, તુવેર મઠ તુરા પદાર્થ, દૂધ ઘી, ફણસ, કેળુ, તાડફળ, પડોળા, જુનુ કોળુ, ધોળુ કોળુ, દૂધી, કાંગિડુ, શેલડી તથા સાકર. અપથ્ય:—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમૂત્રના વેગનો અવરોધ, ઘોડા ઉપર બેસવુ, બફારો, ધૂમ્રપાન, મૈથુન, કુળિથ, ગોળ, તલ, અડદ, દહી, ખારા પદાર્થ, તાંબુલ, લસણ, ઠંડુ ખાન, વિરૂદ્ધાશન, કડવા, ખાટા પદાર્થ, મીઠુ.

૪૪—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

જીર્ણ જ્વર, વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, ગ્રંથિ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉલટી, પ્લીહા, વિષૂચિકા, કોઢ, ઉપદંશ, કૃમિ, વાતરોગ શૂળ, મૂત્રાઘાત, એટલા માંથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવુ. અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને રેચ આપવો નહિ. રેચ આપવાનાં ઔષધો:—જેનો કોઠો મૃદુ

છે તેને ત્રિફળાંના કાઢામાં કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મેંઢીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ, થોડો ગોળ નાંખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ, એ પ્રમાણથી પીંપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું. (૩) ઉપલા ચૂર્ણ પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. (૪) રેવંચીનો શીરો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો **કોઠો કઠોર છે,** તેને કાંટાવાળા ધંતૂરાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાંખી આપવું. (૬) **સર્વ સાધારણ રેચકો:**—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કઢની શક્તિપ્રમાણે તે પાણી પાવું. (૭) સુરવારી હરડે, બહેડાં, અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો; એટલે રેચ થાય છે. (૮) **સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક:**—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આવળકંટી, પીંપર, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, એ દશ ઔષધો સમભાગ; દાંતીનાં મૂળીઆં ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર છ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, મધમાં ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે ખાઇ ઉપર થોડું ઠંડુ પાણી પીવું. જ્યાં સુધી ઝાડો થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ; નિયમિત વર્તન કરવું, તેથી કરી વિષમજવર, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, કવલુ, પ્રમેહ, રાજયક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ. પેટ ચડવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરીરોગ, અને પાર્શ્વ, પીઠ, કમ્મર, અને ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે, સર્વરોગ દૂર થાય છે. આ **અભયા મોદક** નિરંતર સેવન કરવાથી, ધોળા કેશ કાળા થાય છે; અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું.

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૨) ઠંડે પાણીએ નહાવું. (૩) ચોખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. (૪) આંબાની છાલ ગાયના દહીંમાં વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું. ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

૪૫—વમનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણ:—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, હદ્રોગ, કુષ્ઠ, (કોઢ,) વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જવર, અતિસાર, અને અરૂચિ, એ રોગોમાંથી એકાદો રોગ કોઇ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (ઉલટી) **થવા માટે ઉપચાર:**—(૧) **કફ પડવાને:**—પીંપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પાવું. (૨) **પિત્ત પડવાને માટે:**—પંડોળાં, અરડુસો અને કડવા લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી ઠંડા પાણીમાં નાંખી પાવું. (૩) **કફ-વાયુની પીડા હોય તો:**—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાંખી પાવું. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—કોકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાંખી પાવાથી, માણસને ઉલટી થઇ અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ પડે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઇનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત કપાસનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨॥ થી ૪ ચણોઠીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીના કિંવા અરડુસાના પાનનો રસ આપવો. (૯) ગુંજા કિંવા અરધા ગુંજ પ્રમાણે મોરથુથુ ફુલાવી તે ગરમ પાણીમાં આપી, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઇ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) **ઉલટી બંધ થવાને:**—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઇના કણસલાને દાણા સિવાય બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમા આપવી. અથવા પીંપળાનાં છોડીઆં બાળી પાણીમાં ઝામી તે પાણી પાવું.

૪૬—વ્રણરોગ.

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારનાં છે. શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે, બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ,

મેદ, એઓને દૂષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે **નાડીવ્રણ:**—જે માણુસ પાકેલું ગુમડું અપક્વ છે એમ ધારી ફોડતો નથી કિંવા પુષ્કળ પરૂ થએના વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પરૂ (પાચ-લોહી) ત્વચા માંસ, નાડી ઇત્યાદિ વિદારણ કરી માર્ગ પાડે છે અને અંદર લાગુ થર કરે છે, તથા તે પરૂ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા **નાસુર** કહે છે

ઉપચાર:—ગુમડાને પહેલાં **વિમ્લાપન** (ચાકવું) ક્રિયા કરવી, પછી **અવસેચન** (રક્ત કાઢવું), **ઉપનાહ** (પાટો બાંધવો), **પાટન** (ફોડવું), **શોધન, રોપણ** (ભરાવવું), અને સાતમો ઉપાય **વિકૃતિનો** નાશ કરવો એવા સાત અનુક્રમે ઉપચાર કરવા **વિમ્લાપન:**—અભ્યંગ કરી તે જગ્યે કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગુઠાવડે તેલ ચોપડી ચોળતા જવું **રક્તાવસેચન:**—જ્યારે વ્રણને ઘણોજ સોજો તથા ત્રણુકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે એટના માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે **ઉપનાહ:**—અળશી, જવ, ઘઉં, સણ એ પૈકી એકના લોટમાં થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી તેની ચેપની કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાંધવી, એટને સોજો નાશ પામે છે **પાટન** (ફોડવું)—વ્રણના મુખમાં પરૂ થાય અથવા બાજુના ઠેકાણે પણ પરૂ થએલું માલુમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમડું ફોડવું (૧) કરંજ, ચિત્રક અને હાતીના મૂળીઆંનો કિંવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો એટલે ગુમડાનો મોઝો ઉતરી તે ફુટે છે (૨) જવખાર, સાજીખાર ટંકણખાર, ઇત્યાદિ ક્ષારોનો લેપ કરવો એટને ગુમડું ફાટે છે (૩) પીસોળાના મૂળીઆંનો લેપ કરવો (૪) સણ, મૂળા, સરગવાના બિયા, તલ, સરસવ, સાતુ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે (૫) દતીમૂળ, અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ મિલા માનું ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો (૬) હસ્તીદંત પાણીમાં ઘસી સોજાના મ્હોંપર એક બિંદુ મૂકવું, એટલે ઘણા કઠિન સોજાને પકવીને ફોડે છે (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમાં ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચુનો, અથવા બકરીની લીંડીઓની રાખનો ક્ષાર અને સાબરશીંગ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો તે ગુમડું ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે **શોધન:**—(૧) તંન, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાના પાન, હળદર તથા નસોતરનું ચૂર્ણ મધમાં ક્રુગી તેનવડે લેપ કરવો, તે વ્રણનું શોધન કરનાર છે (૨) તલનો કલ્ક, મીઠું, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, ઘી જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાના પાનનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીના પાન વાટી લેપ કરવો, કિંવા લીમડાના પાન અને તનના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો, અથવા લીમડાના પાન, તંન, દતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો (૪) હરીતકી, નસોતર, દતી, કળનાળી, મધ સિંધવ, કારેલીના પાન, ધતુરાના પાન, ગરમાળાનાં પાન તથા અજવનાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગંભીર વ્રણનું પણ **શોધન** કરે છે (૫) કડવા લીમડાના પાન અને મધનો લેપ વ્રણશોધન કરે છે, કિંવા એકનાં ઉપર સાળીના મૂળીઆ વાટી લેપ કરવો, એટને વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે (૬) કડવા લીમડાનાં પાન, ઘી મધ દારૂહળદર અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો, અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી, એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે **રોપણ:**—(૧) વડ, ઉંબરો, પીપળો, કદંબ, પીંપર, વેતસ, કરેણ, કપાસ તથા કુટકીના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું, એટને વ્રણ જનદી રૂઝાઇ આવે છે (૨) સાતવિણુની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો તે દુષ્ટ વ્રણશામક છે (૩) ઉન્હાળીના મૂળીઆનું ચૂર્ણ મધમાં ચોપડવું તે સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે (૪) પંચવલ્કનું ચૂર્ણ છિપનો ચુનો, ધાવડીના ફૂલ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો (૬) તંન તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના કાઢા વડે અથવા આસુંદરાના કાઢા વડે વ્રણ ધોવું, એટલે જનદી ભરાઇ આવે છે **વ્રણમાંના કીડા નિકળી જવા માટે ઉપચાર:**—(૧) કરંજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) લીમડાના પાન, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવનો ધૂપ ગુમડાને આપવો એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસવ્રણ તથા કંડુનો નાશ કરે છે. (૪) ફાંગળાનાં પાનનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેનાજ પાનની ચેપની કરી વ્રણ ઉપર

લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વ્રણ ધોવું. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાઇ, કપાસ, સાતવિણુ, ધોળી કરેણુ, તથા ગોમૂત્રવડે વ્રણ ધોવું. **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચારઃ**--(૧) શિરગોળા સેકી બારિક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું. (૨) સાતુની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવેરનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું. એટલે આગ શાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી હલાવવું, એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૬) શંખજીરૂં માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ વિસર્પ, કીટ વ્રણ, સણકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાંનો કાઢો તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું, તે અગ્નિદગ્ધ, વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ, તથા ફોડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૧૦) જીંડવાં સુદ્ધાં રૂ વાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળા અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેઠીમધ, લોધ્ર, રાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજીઠના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીંપળાની સુકાએલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે કે રૂવડે ચોપડવું. (૧૬) ગુંદીની છાલ, ત્રિફળાં અને દારૂહળદરના કાઢામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી, પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા નીવડુંગ અને કપાસના રસવડે આંખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એક ભાગ, અને અર્ધો ભાગ સિંદુર, એ ત્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઇ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાંસાની વાડકીવડે સારો ખરલ કરવો, અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવું એ મલમથી આગંતુક વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, કર્ણ સંબંધી વ્રણ અને ખરજવાં, એ રોગ પણ સારા થાય છે. **આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક અને ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન ભિન્ન, તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવુ, તથા રોગી વારંવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) **જાત્યાદિ તેલઃ**—જાઇ, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને કરંજનાં પાન, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધ્ર, હરીતકી, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ, તથા કરંજનાં બિયાં સમભાગ લઈ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે વિષવ્રણ, સંપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કંડૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર; દગ્ધ, વિદ્ધ, એવાં ક્ષતો; તથા નખ દંતથી થએલા ક્ષતો; માંસનું ઘર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે આ તેલ હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમાં કિંવા ટેંટુના રસમાં કિંવા દારૂહળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું, તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં બિયાંના તેલમાં રૂ ભીંજવી, તે વ્રણ ઉપર બેસારતા જવું. એણે કરી સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ ભરાઈ આવે છે. (૬) રાળ, મીણ, તલનું તેલ, એ સમભાગ લઇ તેમાં થોડું સિંદુર નાંખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપરઃ**—તેલ, સિંદુર, માણસના વાળ, એ સર્વે એકત્ર કચરી બાંધવાં, અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમાં ૪ તોલા સિંદુર નાખી શિંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડુ લપેટવું. (૮) બિચવા કરીને એક નાની વનસ્પતિ છે. તે વાટી ચોપડવી, કિંવા તેનું ચૂર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે. **નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) જાઇ, કપાસ, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સંચળ, જવખાર, એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમાં ઘાલવી. અથવા થોરનો રસ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ઘાલવી; તેથી કરી નાડીવ્રણ સારૂં થાય છે. (૨) મૂળીઆં અને પાન સુદ્ધાં નગોડનું ઝાડ કૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઈ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૩) ગરમાળા, હળદર અને બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાંખી તેમાં સૂતરની દીવેટ ભીંજવી તે વ્રણમાં ઘાલવી. (૪) ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, પીંપર, એ

સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે (૫) શલ્યજ નાડીવ્રણ ઉપર:—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારવાર લેપ કરવો (૬) રસાંજન, દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાના પાન, નસોતર, માલકાંગણી અને દાંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો ભગંદર ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો (૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, કોઢ કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે **સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર:-** (૧) **પારદાદિ મલહર ઘૃત:**—પારો અને ગંધકની કજ્જલી, એ કજ્જલી બરાબર મુરદારશિંગ, અને એ બધાના બરાબર કપીલો, કિંચિત્ મોરથુથુ (ફુલાવેલું) એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચારગણું જુનું ઘી નાખી ખરલ કરવો, અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવું એટલે સંપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે જે વ્રણ સેંકડો ઔષધોએ શાંત થતા નથી તે એના યોગવડે અલ્પ કાળમાં સારા થાય છે (૨) પારો, ગંધક સિંદુર, રાળ, કપિલો, મુરદારશિંગ, મોરથુથુ અને કાથો એ સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોગણું ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી, એટલે સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે (૩) ચિરકાળ પાક સ્રાવ અને ગંધે યુક્ત અને મોટું અને સજીુક્ત તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાના કાઢામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતા જવું, અથવા ત્રિફળાના ચૂર્ણ સમાન ગુગળ લઇ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકેક આપવી એટલે તે મલગદ્દતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે (૪) **જાત્યાદિ ઘૃત**—જાઈના પાન, કડવા પડોળાના પાન અથવા ફળ, કડવા લીમડાના પાન કડુ, દારૂહળદર, ઉપરસાળ મજીઠ, કાળો વાળો, સિંધવ, મોરથુથુ જેઠીમધ, અને કરંજના બિયાના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં ૨ મીંજવી તેનો લેપ કરવો, એટલે તે ઝીણા મ્હોંનુ, મર્મ ઉપરનું, વહેનારૂં, અંદર ઘર કરનાર, તથા પીડા કરનારૂં હરકોઈ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે, અને ભરી લાવે છે એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે (૫) **સ્વર્જિકાદિ ઘૃત:**—સાજીખાર, જવખાર, કપિલો, રેણુક બીજ, ટંકણખાર, ધોળો કાથો, મોરથુથુ એ સર્વેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ વ્રણનો નાશ કરે છે, વ્રણને ભરી લાવે છે, તથા કૃમિ, કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે (૬) **સિંદુરનું કાળું મલમ:**—સિંદુર ૧૨ તોલા મીણ ૦।। તોલો અને તલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઇ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું અગ્નિ મંદ સળગાવવો મીણ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદુર નાખી લાકડીવડે હલાવતા જવું એટલે સિંદુર કાળુ થવા માંડે છે, ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી આંગળીવડે તપાસવું ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું પછી આ તૈયાર થએલા મલમની પટ્ટી વ્રણ ઉપર લગાવવી (૭) તીપાનીના વેલાના પાન બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી (૮) કાગ (કાકજંઘા) ના પાન બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી (૯) ગુમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ ચોપડવું (૧૦) મીણ ૧ તોલો સિંદુર ૧ તોલો કાગનો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લેઈ પકવ કરી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પટ્ટી લગાવવી એટલે ઉપદંશવ્રણ નાડીવ્રણ, હાડવ્રણ અને સર્વ પ્રકારના વ્રણ જલદીથી સારા થાય છે (૧૧) સિંદુર ૩ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુરદારશિંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૦।। તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવા પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લઇ તેમાં મીણ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી, પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદુર નાખવું, અને મંદાગ્નિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા ચીકટું થાય એટલે બાકીના ઔષધો અંદર નાખવાં એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી વ્રણ મધોવ્રણ, નાડીવ્રણ ગડુ ખાડુક, બદ એ સર્વ સારા થાય છે (૧૨) વાકરીની સોડી દૂધમાં ઘસી તે પીવું પથ્ય અલૂણી કરવી, એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર મૂળવ્યાધિ, જીર્ણ જ્વર, પાંડુ ક્ષય ગંડમાળ, ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે (૧૩) કડવા લીમડાના પાન વેખંડ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવની ધૂણી આપવી, એટલે કૃમિ કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે (૧૪) મનશીલ ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કળવાની, રાળ અને ઘીની ધૂણી આપવી, એટલે અર્શ, ભગંદર,

પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણુનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીંપર, અંબાડા, વેતસ અથવા પરાળ, બોરડીની છાલ, નાંદરૂખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોધ્ર, ઉંબરો, પાંપરાની છાલ, મહુડાની છાલ, આરસપીંપળો, સાળી, ટેંટું, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબું, કેરી, બાલહરડે, કદંબની છાલ. આસુંદરો, ભિલામો, એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટંભ કરનાર વાયુ દૂર થઇ, **વ્રણરોગ** અને **અસ્થિભંગ** દૂર થાય છે. અને **યોનિદોષ, દાહ, મેદોરોગ** અને **વિષદોષનો** પણ નાશ થાય છે.

પથ્ય:—જુનાચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલાં, ઘઉં, તાંદળજો, ચીલ, સિંધવ, મીઠા, કડવા, તુરા, એવા પદાર્થો, અને તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કુલિત્થ, ખીચડી, ઠંડું પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, નિદ્રા, તાંબુલ.

૪૭—વાતરક્ત. (રક્તપિત્ત.)

કારણ:—ખાટા, તીખા, ક્ષાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉબાઈ ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને પેંડ, મૂળા, કુલિત્થ, વાલ આદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક. શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં, કાંજી, છાશ, મદ્ય, વિરૂદ્ધઅન્ન, અધ્યશન, ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન; ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુમાર પુરૂષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (જાડા) અને સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—હાથી, અશ્વ અને ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર, અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઈ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં મળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે, એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણો પરસેવો આવે છે, કિંવા સમૂળગો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, સ્પર્શનું—અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણાજ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીરપર ઢીમણાં થવાં, ઢીંચણ, કહોણી, કુલા, કંમર, ખાંધ, હાથ, પગ, ઇત્યાદિકોની સંધિમાં શૂળ; અંગનું સ્ફુરણ, સણકા, શરીરે બહેરાપણું, કંડૂ, સંધિમધ્યે શૂળ, વારંવાર દાહ થઇ નષ્ટ થાય છે, અને પુનઃ દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તનાં પૂર્વ રૂપો જાણવાં.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે કુલા પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, સમૂહ થએલો, સ્ત્રાવ થનાર; અને બલ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે સાધ્ય, અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત એ **અસાધ્ય** જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત નાંખી તે કાઢો પાવો. (૨) **મંજીષ્ઠાદિ કાઢો:**—મજીઠ, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારૂહળદર, અરડુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, કંવડળ, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ, કડૂ, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, પીંપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળાં, કરિયાતુ, બકમ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળુ નસોતર, બાવચો, ચંદન, વાયવર્ણા, કરંજ, અને સાગ, એ સર્વ સમભાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત, સુનબહિરિ, વિસર્પ, વિદ્રધિ, અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) **લઘુ મજીષ્ટાદિ કાઢો:**—મજીઠ, ત્રિફળાં, કહુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરડુસો, ગળો અને કડુનો કાઢો આપવો. (૫) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીણ, મજીઠ, અને રાળના તેલવડે કિંવા રક્તબોળના તેલવડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરડુસો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી ભાત ખાવાં તથા **નિર્વાત સ્થળ** એ **પથ્ય** કરવી; એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થાય

છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કળનાગીનો કંદ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને મીંડાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસા આપવું, એથી અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદશોષ, પગ ફુટે છે તે, માથાનું દુખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે (૧૧) ગોરખમુંડી અને કડુનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું (૧૨) કડવા લીમડાના પાનનો અંગરસ કિંવા તેના પાન ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો (૧૩) ખજૂરનો મનક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાના બિયાનું તેલ, રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડતા જવું (૧૫) ધોળી ગૂગળાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેવો. એ ઔષધ હમ્મેશા ૩ મહિના આપવું (૧૬) **અમૃતા ઘૃત:**—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમાં તેના ચોપટ પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને દૂધ ઘીથી ચોગણું તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લેઇ પીવું તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે

પથ્ય:—રાતાચોખા, ઘઉં, ચણા મગ, તુવેર, મઠ; ખકરી, મેઢી, ભેંશ અને ગાયનું દૂધ, મધાળ, કાવળી, વેતના અંકુર, કુરડુ ચાકવત, કારેલા, તાદળજો, પરવળ (પડોળાં), આમળા, આદુ, સુરણ સરગવો, સાકર દ્રાક્ષ જુનું કોળુ, માખણ તાજું ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દિવસ નિદ્રા, શોક લેવો, કુયોગ, મૈથુન, અડદ, કુળિથ, નાગ વગાણા, તેમજ મામ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મૂળા, મધ પાન, કાજી, તલ, તીખા, ઉષ્ણ તુરા, ચીકટા, મીઠું અને તેલના પદાર્થ

૪૮–વાતરોગ.

કારણ:—રૂક્ષ, શીત, અલ્પ પ્રમાણ, તથા લઘુ એવા અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્રાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ફલગ મારી ઓળગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી અત્યંત માર્ગ—ક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસ રક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્રવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો બલવાન વાયુ નકામો સ્રોતસોમાં ભરાઇ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે

પૂર્વરૂપ:—એ કહી ગએલી વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી, તથા જે રૂપ વ્યક્ત થાય છે, એટલે દોષાદિ ભેદે કરી સારાં દેખાવામાં આવે છે, તેજ તેનું લક્ષણ જાણવું. અપાન એટલે વાયુના ચચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે, તથા શરીરની લઘુતા, વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વ વાતવિકારોનો અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અલ્પત્વે કરી, સ્થિતિ નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી **નાના પ્રકારની વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધિ:**—સંધિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ, એટલે હાડકું ભાગ્યા જેવી પીડા, રોમાચ, અસંબદ્ધ ભાષણ, હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું, એટલે ડોક હાલતી ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ પાંગળાપણું, કુબડાપણું, અંગે સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો, શુક્ર, તથા રજ (સ્ત્રીનુ આર્તવ)નો નાશ, કંપ, અંગને સોજો, મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન એ અંદર જવા જવું, કિંવા વાંકુ થઈ જવું, ભેદતપીડા સોયો ભોંકયા પ્રમાણે પીડા થવી આક્ષેપ મોહ, શ્રમ કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે જેમ કે આઢ્ય થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે પક્વાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ કરે છે

વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે તેના નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલા છે.

૧ આક્ષેપક:—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી, હાથીપર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે તેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે

૨ હનુસ્તંભ:—વાયુ કોપ કરી હનુવટીનો સ્તંભ કરે છે, અને મ્હોં ફેરવી પકડી રાખે છે. અથવા મ્હોં વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩ ઉરૂ સ્તંભ:—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી, પગની ઘુંટીઓમાં પ્રસરી, ઘુંટીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે, તેથી કરી ઘુંટીઓ અચેતન થઇ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪ શિરોગ્રહ:—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ, મસ્તકને પકડનાર જે રેપાઓ, તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાયુ અસાધ્ય છે.

૫ બાહ્યાયામ:—જે વાયુ માણુસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવું વાળી દે છે તે.

૬ અભ્યંતરાયામ:—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણુસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭ પાર્શ્વશૂળ:—જે વાયુ કોષ્ઠને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮ કટિગ્રહ:—જે વાયુ કમ્મરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯ દંડાપતાનક:—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦ ખલ્લી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેઢુ, કુલા, ઘુંટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી, શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૧૧ જિવ્હાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઈ જીભનો સ્તંભ કરે છે, તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કષ્ટે કરી ગળામાં ઉતરે છે, અને બોલાતું નથી તે.

૧૨ અર્દિત:—જે માણુસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર ઉંચકે છે, અને વિષમ શયન કરે છે, એટલે ઉંઘમાં માણુસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકું, ચુકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ્ટ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મ્હોં વાંકું ફેરવી નાંખે છે. તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે. મ્હોમાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી. ભમરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩ પક્ષઘાત:—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઇ શિરા (રેપા), અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અંગ ચેતન રહિત કરે છે તે. તેને અર્ધાંગ વાયુ પણ કહે છે.

૧૪ ક્રોષ્ટુશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ કૂલાઓમાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી કુલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫ મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કફાશ્રિત થઇ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬ પંગુ વાયુ:—વાયુ કમ્મરમાં પ્રસરી ઘુંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઇ, માણુસના બન્ને પગ લુલા કરે છે તે.

૧૭ કલાયખંજ:—જે વાયુવડે માણુસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કાંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકા ચૂકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮ તૂની:—જે વાયુ વડે પક્વાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯ પ્રતિ તૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ પક્વાશય અને મૂત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦ ખંજ:—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઇ માણુસનો પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧ પાદહર્ષ:—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગોમાં ઝઝણી થાય છે તે.

૨૨ ગૃધ્રસી:—જે વાયુ પીઠ, કંમર, ઘુંટીઓ, કૂલા, પેઢુ અને પગને સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાંથી આ સ્થાનમાં એમ વારંવાર થોડો થોડો ફરતો છતાં, સ્તંભ શૂળ અને ક્લેશ કરે છે તે.

૨૩ વિશ્વાચી:—જે વાયુ હાથને કેમજે હાથેથી પાસેની જે આંગળી તે ફણગની ભેળી ડિંગ સુધી પ્રવેશ કરી, બહુ પર્યંત તે ડિંગમાં આપો વાયુના ક્રમનો ક્ષય એટલે હાથ ઉંચો થતો નથી વિગેરે કરે છે તે.

૨૪ અપબાહુક:—જે વાયુ બાહુમાં જઈ બાહુસંધીથી નસોનું આકર્ષણ કરી, બહુને સ્તંભ કરે છે, એટલે બાહુને જોરથી પકડી ગયો છે તે

૨૫ અપતાનક:—જે વાયુ હૃદયમાં જઈ દ્રષ્ટિનો ભંગ કરી જ્ઞાન નષ્ટ કરે છે અને કંઠમાંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે, તથા તે વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણસ સાવધ થાય છે, ફરી હૃદયમાં જવાથી પુનઃ માણસ મોહ પામે છે તે.

૨૬ વ્રણાયામ:—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્તે કરી ઉત્પન્ન થએલા વ્રણમાં પ્રસરી તેથી પીડા કરે છે તે.

૨૭ વાતકંટક:—માણસનો પગ આડવા અવળા ઉંચો નીચો અથવા વાંકો ચૂકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી, જે વાયુ પગોની ઘુંટીમાં જઈ વેદના કરે છે તે

૨૮ અપતંત્રક:—જે વાયુ ઉર્ધ્વ ગતિ થઈ, હૃદય, મસ્તક, શંખ તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દ્રષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણસ કપોતના જેવો શબ્દ કરે છે તે.

૨૯ અંગભેદ:—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે તે

૩૦ અંગશોષ:—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે

૩૧ મિનમિન:—જે વાયુવડે માણસ નાકમાં (ગુણગુણું) બોલે છે તે.

૩૨ કલ્લતા:—જે વાયુવડે કરી મુખમાંથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે

૩૩ અષ્ઠીલિકા:—જે વાયુએ કરી ડુંટીના નીચલા ભાગમાં પાષાણ જેવી હોય, ઉંચી લાંબી અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે, ને મળ, મૂત્ર અને વાયુનો નિરોધ કરે છે અને તે સ્થળોએ વેદના મંદ હોય છે તે.

૩૪ પ્રત્યષ્ઠીલા:—જે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાંકી તિર્યક લાંબી હોય તેમ. વેદના ઘણી હોય છે અને મળ મૂત્ર અને વાયુનો વિરોધ પણ થાય છે તે

૩૫ વામનત્વ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમાં મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે, તેથી તે માણસ નાનું ઉત્પન્ન થાય છે તે

૩૬ કુબ્જત્વ:—હિંગમન વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીઠને અથવા છાતીએ (ખુંધ) આવે છે તે.

૩૭ અંગપીડ.—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૩૮ અંગશૂળ.—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે

૩૯ સંકોચ.—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે, એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે

૪૦ સ્તંભ:—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તબ્ધ થાય છે તે.

૪૧ રૂક્ષ:—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે

૪૨ અંગભંગ:—જે વાયુથી અંગમાં ભંગ થાય છે તે.

૪૩ અંગવિભ્રંશ:—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાષ્ઠ જેવો ચેતન રહિત થાય છે તે

૪૪ વિડ્ભેદ:—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે

૪૫ બદ્ધવિટ્કતા:—પક્વાશયમાં વાયુ કુપિત થઈ મળને જાડો કરે છે તે.

૪૬ મૂકત્વ:—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મુજબ નીકળતો નથી (મૂંગો) તે

૪૭ અતિજૃંભ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ તે વિમારથી બગાસાં આવે છે તે

ધોવરામણમાં આપવાં. (૪) **દાહ ઉપર:**—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. (૫) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—વાળો, શેરડીનાં મૂળીઆં, ડાભનાં મૂળીઆં અને રતાંદળી (રક્તચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. (૬) **હૃદયશૂળ ઉપર:**—વાળો અને પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમાં આપવું.

૫૧૭. વાંસ:—સં૦ બં૦ વંશ, વેણુ. મ૦ વેળુ, બાંબુ. કો૦ કલક. હિં૦ બાંસ. ક૦ બીદીરૂ, ગળાએળે. તે૦ કીચકઇ. તા૦ મુંગિલ્ર. તુ૦ બેદરૂ. મલા૦ ગોમ. ઇં૦ બૅંબુકેઇન. લા૦ બાંબુસાવલગેરીસ્.

વાંસને મરાઠીમાં **"બાંબુ, માણગા તથા ચિંવા** પણ કહે છે. કોકણમાં વાંસનાં ભોથાં ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળકીના બેટા હોય છે તેવાંજ વાંસના બેટા હોય છે. વાંસનાં પાન કળકીનાં પાન જેવાંજ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં ઝાડ કોઇ કોઇ સ્થળે પચાસ સાઠ હાથ ઉંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસના બેટા એવા તો જબરા હોય છે કે, તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાંટો ફુલ્યો એમ કહે છે. તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને સુમારે ચાર ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે, તથા અંદર ઘઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાકે એટલે વાંસ સુકાવા લાગે છે. એકાદને એ બિયાં આવવા લાગે કે વાંસનાં ભોથાં ને ભોથાં નાશ પામે છે; પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષ લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બિયાં આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠાં કરી સંઘરી રાખે છે. પછી જોઇએ ત્યારે છડી, દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે, ઘરનાં છાપરામાં તેનું સૈઢણુ ઘાલે છે. ભીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે, તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડાં, પંખા, કરંડીઆ ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. હોડીની ડોલકાઠી વાંસની કરે છે. તેનાં છોગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના અંગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાંખે છે; કિંવા તેને ફોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડા કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરસીઓ, કૅાચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામાં નાંખેલા કંદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાંથી "વંશલોચન" (વાંસકપૂર) થાય છે. ભરેલો **વાંસ:**—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, બસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **પોલાવાંસ:**—દીપન, રૂચિકારક, પાચક તથા હૃદ્ય છે; અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **કુમળાવાંસ તથા કંદ:**—તીખાં, કડવા, ખાટા, તુરા, લઘુ, શીતલ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **વાંસનાં બિયાં:**—તુરાં, મધુર, રૂક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે; તેમજ કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **વંશલોચન** (વાંસકપૂર):—રૂક્ષ, તુરૂ, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, અરૂચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પાંડુરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનોજ ભેદ ગંધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં વાંસની રાખ અને સાકર નાંખી પાવી. (૨) **પારો શરીરમાં રહે તો:**—વાંસના પાનના ૪ પૈસાભાર રસમાં સાકર નાંખી તે રસ પાવો. (૩) **રકતજન્ય દાહ ઉપર:**—વાંસની છાલનો કાઢો ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો. (૪) **સર્વ પ્રમેહ ઉપર:**—વાંસકપૂર, કંકોલ, નાગકેસર, અને એલચીના દાણા સમભાગ લેઇ બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી, પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ ચંદનનું તેલ લેઇ તેમાં તે ભૂકી સારી ભીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે સુમારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઇ તેમાં એક ગોળી કાલવવી; અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂકી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાંજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાધા પછી છ પહોરમાં આગ થતી બંધ થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમાં નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુરેરની દાળ,

ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. (૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:—વાંસનાં પાન સુકવવાં. પછી વખતે અર્ધો તોલો પાન અને ૧ તોલો ઉપરસાળનાં મૂળીઆં લેઇ સાધારણ ખાંડી ૨૮ તોલા પ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો તૈયાર કરવો. આ કાઢો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર ન ગાળી પાવો. (૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:—વાંસના લીલાં અથવા સુકાએલાં પાનનો કાઢો કરી દર વ પાવો. પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો. (૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર: વંશલોચન (વાંસ કપૂર) નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; અથવા વાંસની ગાંઠ પાણીમાં ઘસી આપવી.

૫૧૮. વાંકેરી:—જેવાં કાંકરનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ વાંકેરીનાં કાંટાવાળાં ઝાડ હોય છે. એ પાન કાયકાનાં પાન જેવાં હોય છે. વાંકેરીને જાડી શિંગો આવે છે, અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડ જાડા બેટ થાય છે. એવા ઝાડો રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં પચીસથી પચાસ હ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠ મળે છે. એ ગાંઠને વાંકેરીનું બોથું કહે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતના ડુંગર વિશેષ છે. ચોમાસામાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની તેડોમાં તે આપોઆપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠ દૂધમાં બા રાખવી એટલે ઘણા વર્ષ સુધી કામમાં આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અં ત્રણ ઉપર:—વાંકેરીનું બોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું; અને ઠંડા પાણીમાં ઘસી ૬ માસા પર્યંત પા (૨) જખમમાંથી કિરચ બહાર પડવા માટે:—વાંકેરીનું બોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા ચો શેક કરવો એટલે કિરચ સુકાઇ ગરી પડશે (૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ગંડમાળા, ક્ષય, વ્રણ, અ ગરમીના આજાર ઉપર:—ગાયના દૂધમાં વાંકેરીનું બોથું ઘસી તેમાં ચોખ્ખું ઘી, સાકર અ જીરાની ભૂકી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું. એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઇ કાંતિ સારી થાય છે. (૪) ઉપદંશ બદનું ક્ષત ભરાઇ આવવા માટે:—વાંકેરીનું બોથું અને કપુરમેડીનાં મૂળીઆં ગાયના માખણ પરાશમાં ઘસી લેપ કરવો; એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪–૫ વાર લેપ કરવો; તથા વાંકેરીનું બોથું ગાય તાજા દૂધમાં ઘસી પાવું એટલે ઉપદંશ સબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે. (૫) પાઠા ઉપર:—વાં રીનાં પાન બારિક વાટી થેપલી કરવી બાંધવી. (૬) રક્તપિત્ત ઉપર:—વાંકેરીનું બોથું ઠંડા પાણી ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી તથા મળદ્વારે પડનારાં રક્તપિત્ત શમન થાય છે. (૭ સ્તનરોગ ઉપર:—વાંકેરીનું બોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૧૯. વિખમોગરી:—(સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ ટીસીમાં. લા૦ મિનાનચંઓડોરા.) વિખમોગરીને વેલા હોય છે. એનાં પાન લાંબાં અને પહોળાં હોઇ ઘણા કડવા હોય છે. અને એકરી મોગરી જેવાં ફૂ આવે છે. એ વેલા ઉપર બારિક ફળ આવે છે. ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:— વિખમોગરીના પાનનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. (૨) શરીરે વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય ઉપર:—વિખમોગરીનાં મૂળીઆં અને ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય ત ચોપડવાં. (૩) શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર:—વિખમોગરીના પાનના રસ મરીની ભૂકી નાંખી દિવસમાં ૪–૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

૫૨૦. વિખરી (વનગોઠ):—સં૦ શેફાલિકા. મ૦ રાનનિર્ગુંડી. હિં૦ બનનિર્ગુંડી. ક૦ કાડલેકિ

એ ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છાવાળા તોરાઓ ઝાડના સર્વ ભા ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. ઉપયોગ:—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:—વિખરીના પાનનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૨૧. વિષ્ણુક્રાંતા:—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ વિષ્ણુક્રાંતા. ક૦ વિષ્ણુ ક્રાંક. તા૦ વિષ્ણુ ક્રાંતિ. તે વિષ્ણુક્રાંતમુ. મલા૦ વિષ્ણુ કોરાંતી. લા૦ ઇવોલ્વ્યુલસ્ હર્સુટસ્.

વિષ્ણુક્રાંતાનાં ઝાડ, વેલી જેવાં જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી એ ઝાડ ઉપર પાન બારિક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુક્રાંતાનાં ફૂલ કાળાશવાળાં, રાતારંગનાં અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેત ફુલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. વિષ્ણુક્રાંતા:— તીખી, કડવી, પાચન; શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી તથા ગુરૂ છે; અને વિરેચક,

વ્રણ, કૃમિ, કફ, અને વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાનની ભાજી:—ગુરૂ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગલશોથ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો રસ પાવો. એટલે ઉલટી થઇ સોજો ઉતરે છે. **(૨) પરિણામશૂળ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે. **(૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાનની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાંધવો. **(૪) કાળપુળી (પાઠું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં પાન અને પેટારીનાં પાન કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૫) કમળી ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆં છાશમાં નાખી પાવાં.

૫૨૨. વેલતુર:—સં૦ વેલતર. મ૦ બે—વેલતર. હિં૦ ખરવેલ. ક૦ ગોંડઉ,. ચેડાતરી. વાડાચી, નગીડ. તા૦ વિડાત્તેર. તૈં૦ બેલુતરૂ. લા૦ ડેસ્માંથસ્ સિનેરિયસ્.

એને "એલતર" પણ મરાઠીમાં કહે છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલ કાળાં ગુલાબી અને લીલા રંગનાં થાય છે. એ પાન ઘણાં બારિક હોય છે. એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. **વેલતુર:**—તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક; પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવું તથા ગ્રાહક છે, અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, સંધિશૂળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—વેલતુરનાં પાન છાશમાં વાટી પાવાં.

૫૨૩. શતાવરી:—સં૦ મલા૦ શતાવરી, દિવસગાવળી. ગાવળી, અસ્વલી. ખા૦ જાવરી કો૦ શીતાગવરી. બં૦ શતમૂલી. હિં૦ સતાવર. ક૦ બહત્ત સુણગ્યા, શિપરી. તૈ૦ પિલ્લા પિચ્ચર, એહુમ હીટંડાં. તા૦ ઘેનીયનાક્ર, તુ૦ ઉતુરગુરૂ. ફા૦ ગુર્જદસ્તી. અ૦ શકાકુલમિશ્રી. ઇં૦ એસ્પેરેગસ્ રેસીમોસસ્. લા૦ એસ્પેરેગસ્ સતાવર. એ૦ એડસેંડેસ. ટોમેન્ટોસસ્.

શતાવરીનાં ઝાડ સુમારે કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. શતાવરીનાં પાન બારિક અને સુરૂનાં પાન જેવાં હોય છે. એ વેલીને સો સુધી મૂળીઆં હોય છે. એ મૂળીઆં લીલાં હોય છે ત્યારે છોલી સૂકવે છે. એ મૂળીઆંને શતાવરી કહે છે. શતાવરી ધાતુપૌષ્ટિક છે. **શતાવરી:**—શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **મહા શતાવરી:**—હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન બલ્ય, શુક્લ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને ત્રિદોષ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, સંગ્રહણી, અર્શ અને ક્ષયનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—શતાવરીનાં મૂળીઆં દૂધમાં વાટી પાવાં. એનાં મૂળીઆં ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. **(૨) દાહ, પિત્તશૂળ ઉપર:**—શતાવરીના કાઢામાં દૂધ અને ત્રણ તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવો. **(૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલા સુધી નવટાંક પાણીમાં નાખી પાવું. **(૪) કુખ, હૃદય, બસ્તિ કિંવા પિત્તશૂળ, અને સર્વ પ્રકારનાં શૂળ ઉપર:**—શતાવરીના રસમાં મધ નાંખી તે રસ પાવો. **(૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી ઉપર:**—શતાવરીનાં મૂળીઆંનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. **(૬) તાવ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવું. **(૭) પિત્તપ્રદર ઉપર:**—શતાવરીનો રસ મધ નાંખી પાવો. **(૮) પુષ્ટતાને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પીવું. **(૯) અપસ્માર ઉપર:**—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી. **(૧૦) વાતજ્વર ઉપર:**—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાંખી પાવો. **(૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—શતાવરીનાં લીલાં મૂળીઆં લાવી તેની રેશાઓ કાઢી સાધારણ ખાંડવાં, અને ૨૦ તોલા લઇ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાંખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરબત જેવો જાડો પાક કરવો; અને તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં રાખવું. આ પાક રોજ

એકથી બે તોલા સુધી લઈ ગાયના ચોખ્ખા દૂધમા નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવુ (૧૨)
બીજો પ્રકાર:—શતાવરીના મૂળીઆ, કુવાડીઆના મૂળીઆ અને બ ગદાણાના મૂળીઆ એ ત્રણે મૂળીઆ સમ
ભાગ લેઇ ખાડવા, અને એ બધાથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાશ કાઢો કરી ગાળી લેઇ તેમા કાઢાથી બમણુ
સાકરનાખી સરબત જેવો પાક કરી, તેમા એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો અને
ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો **(૧૩) ત્રીજો પ્રકાર:**—ઉપલા ત્રણે ઓષધો સુકાએલા સમભાગ
લઇ તેનુ ચૂર્ણ કરી ઘીમા તળી તેમા તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો, અને સાકરનો ચાસણીદાર
પાક કરી તેમા તે મિશ્રણ અને લવ ગ એલચી, જાયફળ, જાવત્રી, બદામ, બેદાણા તથા ગોખરૂની
ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખુ હલાવી એક કથરોટમા ઘી રેડી તેમા નાખી પહોળુ કરવુ, અને સુકાયા
પછી ચોસના કરી રાખવા રોજ સવારે અને સાંજરે બે તોલા પાક ખાઇ ઉપર સાત સાત તોના સુધી
ગાયનું તાજુ દૂધ પીવુ આ પાક બલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે (૧૪) **રક્તાતિ
સાર ઉપર:**—શતાવરીના રસમા સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલુ
ઘી પાવુ, કિવા શતાવરીના મૂળીઆ વાટી દૂધ સાથે પાવા **(૧૫) ત્રિદોષ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—
શતાવરીના મૂળીઆનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો **(૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરી-
ઘૃત**—શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી ઘી તૈયાર કરવુ તે
અમ્લપિત્ત, વાતપિત્ત સ બ ધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ અને સ તાપનો નાશ કરે છે

પ૨૪. શરપુંખા:—સ૦ શરપુ ખા મ૦ ઉન્હાળી, રાનનીળ હિ સરફોકા બ૦ બનનીલ
ક૦ કોગ્ગી તૈ૦ યાપારાચેટ્ટુ તા૦ કોલ્લુક્કુવકેલ્લપિ ઈ પરપલ ટેફ્રોસિયા લા૦ ટેફ્રોઝીયા પરપુરીઆ

શરપુ ખાનુ ઝાડ સુમારે કમર પુર ઉચુ થાય છે એ ઝાડ ઘણું કરી ખડકવાળી અને કઠણ જમી
નમા થાય છે એ ઝાડ એટલુ તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેચી કાઢવાને સમર્થ થતા
નથી, એને લાલ રગના ફૂલ આવે છે, અને એની શિગો ચપટી હોય છે પાન નાનાં હોઇ લાંબા હોય છે
એ ઘણાક પ્રાતમા થાય છે જ્યા એ ઝાડ ઘણા થાય છે, ત્યા લોક એ ઝાડ સૂકવી તેનો બાળવા માટે
ઉપયોગ કરે છે ક્વચિત્ ધોળા ફૂલની પણ શરપુ ખા હોય છે **ધોળી તથા લીલી શરપુંખા:**—તીખી,
ઉષ્ણ કડવી, તુરી તથા લઘુ છે, અને કૃમિ યકૃત્ પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ ઉધરસ, દમ, અર્શ જ્વર,
રક્તદોષ, કફ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફોદર, ગલત્કુષ્ઠ તથા વાગનો નાશ કરે છે ધોળી શરપુ ખાના ગુણ એનાથી
કંઇ અધિક છે **કંટક શરપુંખા**—તિખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે
ઉપયોગ:—(૧)મૂળવ્યાધિ ઉપર:—શરપુ ખાના મૂળીઆ દહીમા વાટી આપવા **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—
શરપુ ખાના મૂળીઆનો કાઢો કરી તેમા મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો **(૩) ખરજવા ઉપર:**—શરપુ ખાના
બિયાનુ પાતાળ ય ત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવુ (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે) **(૪) ગંડમાળ ઉપર**—
શરપુંખાના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી તેનું નસ્ય આપવુ, અને લેપ કરવો, અથવા શરપુંખાના
મૂળીઆ અને હળદર, ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો **(૫) ઉધરસ ઉપર:**—શરપુ ખાનાં મૂળીઆં
સૂકવી ચલમમા નાખી તેની ધૂમાડી પીવી **(૬) સર્વ વ્રણ ઉપર:**—શરપુ ખાનુ ચૂર્ણ મધમા ખરલ
કરી ચોપડવુ **(૭) ગુલ્મ ઉપર:**—શરપુ ખાનો ખાર અને હરીતકીનુ ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર
કરી ખાવુ **(૮) પ્લીહોદર ઉપર:**—શરપુ ખાના મૂળીઆ છાશમાં વાટી પાવા એટલે જલદી ગુણ
આવે છે **(૯) અ ડવૃદ્ધિ ઉપર:**—શરપુ ખાના મૂળીઆનું ચૂર્ણ પાણીમા ૧ મહિના સુધી આપવુ

પ૨૫. શવળા:—(સ૦ વજ્રમુષ્ટિ) એના છોડ લુતી જેવા હોય છે, પરતુ તેમાં પાન આવવા
માટે નાની પીળા ર ગની ટોળી જેવી નળી નીકળે છે તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે લુતીની
બાજી અને આ બાજી એકજ ઠેકાણે થાય છે અને છાવના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાંજ
દેખાય છે એ બાજી ઘણી ખરજવાળી છે એને ફોલવાવી હાથે ચેળ ચેળ થાય છે એ ચોખાના
ધોવરામણમા બાફેલી જોઇએ અને તેમા આમલી, ગોળ ટોપરૂં વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઇએ, નહિ તો
મ્હોમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે

૫૨૬. શહાજીરૂં:—સં૦ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી. મ૦ શહાજીરે. હિં૦ સ્યાહજીરા. બં૦ કાલજીરે. ક૦ શાજીરીગે. ફા૦ જીરેસિયાહા. અ૦ કમન ફીરમાની ઇં૦ બ્લેકકારાવેસીડસ્. લા૦ કેરમ્ નાયગ્રમ્.

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ રૂશિયા વગેરે યૂરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજીરૂં એ જીરા કરતાં બારિક હોય છે. એનો ગરમ મશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. **શહાજીરૂં:**—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રૂચિકર, આંખને હિતકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોજો, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

૫૨૭. શંખાવલી:—સં૦ શંખપુષ્પી. મ૦ શંખાહુલી. હિં૦ કોડીયાલી. બં૦ ડાનકુની. ક૦ કડવલમર. લા૦ ઇવોલ્વ્યુલસ્ ઇરેકટા (ધોળી), આલસિનોઇડસ (લાલ), હર્સટસ્ (કાળી).

એનાં ઝાડ સુમારે પોણો હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ધોળાં–સફેદ શંખ જેવાં ફૂલ આવે છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને નીળી, એવી ત્રણ જાત છે. **શંખાવલી:**—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ, તથા અગ્નિને વધારનારી; તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક તથા લઘુ છે, અને માંગલ્યપ્રદ છે; તથા પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લૂતા, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ, અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:**—શંખાવલીના રસમાં કોષ્ઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. **(૨) ઉલટી ઉપર:**—શંખાવલીનો રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાંખી પાવો. **(૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:**—સમૂળ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રેચક છે.

૫૨૮. શ્રાવડ:—એ ઝાડને મરાઠીમાં "**"શ્રાવડે, અચ્છૂક, આઇલ**" વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાંક પાન ધોળાં અને કેટલાંક લીલા રંગનાં હોય છે. એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો, અને પીળો હોય છે. **ગુજરાત અને ત્રાવણકોર**માં કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળીઆંનો ઉપયોગ કરે છે. શ્રાવડનાં પાન સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગૌરીનાં પૂજન કરવા ઉપયોગમાં લે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) સંધિવાત ઉપર:**—શ્રાવડના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો. **(૨) કમળો ઉપર:**—શ્રાવડના ૪ પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૩) પાંડરોગ ઉપર:**—શ્રાવડનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં અથવા મધમાં ૭ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવાં. **(૪) પ્લીહા, કાંસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપર:**—શ્રાવડનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૫૨૯. શિકેકાઈ:—સં૦ શ્રીવલ્લી. મ૦ હિં૦ શિકાકાઇ. ક૦ શિંગીકાઇ, શીગેયવલ્લી. તા૦ ક્રિયાકકે. તે૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાઇ. લા૦ એકેશિયા કોનસિના.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં હોઇ એનાં પાન બારિક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭–૮ આંગળ લંબાઇની શિંગો આવે છે તેને શિકેકાઇ કહે છે. એ અરિઠા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઇ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઇ સારી ખાંડી તેને પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. **શિકેકાઇ:**—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ, અને સોજાનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—અતિ ખાટાં, રૂચિકર; અને તેલના ચીકટાનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ **નિકુંજીકા:**—તેના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કફ પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંના ગુલ્મ નાશ થવા માટે:**—શિકેકાઈનું પાણી કરી પાવું. **(૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર:**—શિકેકાઇ બિયાં સુદ્ધાં છાશમાં વાટી તે છાશ પાવી. એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિકેકાઇ પાનમાં ખવરાવવી.

૫૩૦. શીતાફળ:—સં૦ મ૦ સીતાફલ. હિં૦ બં૦ આથ. અ૦ સરીફા. ફા૦ કાજ. ઈં૦ કસ્ટર્ડએપલ. લા૦ ઍનૉનાસ્કવેમોસા.

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ સુમારે બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે, એને વાવ્યા પછી ચાર પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડાં છે. એની અંદરનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે. શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણું ઠંડાં હોય છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ "શીતફળ" હોવું; જોઇએ: પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઇ શીતાફળ નામ પડ્યું જોઇએ. શીતાફળઃ—મધુર, શીતળ, ગુરુ, બળકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતલ, તથા પૌષ્ટિક છે; અને પિત્તશામક છે. ઉપયોગઃ—(૧) માથામાંની જૂઓ અને લીખો મારવા ઉપરઃ—શીતાફળનાં બિયાં બારિક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઉતની વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂઓ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ, કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. (૨) મૂત્રાઘાત ઉપરઃ—શીતાફળીનાં મૂળીઆ ઘસી પાવાં એટલે પેશાબ બંધ થએલો છૂટશે. (૩) દાહ શમન થવા માટેઃ—પાકેલાં શીતાફળ ભાંગી ઝાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં.

૫૩૨. શિરદોડી (ખરખેર):—સં૦ અર્કપુષ્પી, દુગ્ધિની. મ૦ પહારકુડુંબી. કો૦ શિરવલ્લી, નાકડી, દેવગોંવરી. હિં૦ દધીઆર, અધાહુલી. ક૦ મગિજેવલ્લીગેયમેદ. લા૦ હોલોસ્ટેમાહીડીઆઈ.

શિરદોડીને "મોટી કાવળી" પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. એનાં પાન પીપરનાં પાન જેવાં જાડાં હોય છે. એનાં પાન તોડવાથી વેલીમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને ભગણી જેવાં અણીદાર જોડફળ આવે છે. એ ફળમાંથી રેશમ જેવાં ફૂલ ઉડે છે. તેને બાળકો ડોશી કહે છે. કુમળાં ફળનું શાક થાય છે. શિરદોડીના ફળમાં રેશમ જેવું સૂતર હોય છે. એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મીઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનું રૂ ઠંડું છે. એની એક બીજી જાત છે તેનાં ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે. અને વેલાનો વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને કોંકણમાં 'વાંકાડી' કહે છે. શિરદોડીઃ—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રૂક્ષ, ખારી તથા રૂચિકર છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ કોઢ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—(૧) ગંડશુમંડ ઉપરઃ—શિરદોડીના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે રોગ સારો થાય છે. (૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપરઃ—શિરદોડીના મૂળીઆં મધમાં ઘસી પાવાં. (૩) નાના બાળકની ઉંવરસ ઉપરઃ—શિરદોડીનાં મૂળીઆં ઘસી મધમાં ચટાડવાં. (૪) વીંછીના વિષ ઉપરઃ—શિરદોડીનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો; અને થોડાં મૂળીઆં ઘસીને પાવાં. (૫) ખસ ઉપરઃ—શિરદોડીનાં મૂળીઆંનો કાઢો પાવો. અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું. અથવા શિરદોડીના પાનનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દૂધમાં પાવો. (૬) સૂતરખડા ઉપરઃ—શિરદોડી ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અસ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. (૭) સર્પ વિષ ઉપરઃ—શિરદોડીના મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં, અગર પાનનો રસ પાવો; અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૮) હેડકી આવવાને તથા સળેકમ ઉપરઃ—શિરદોડીનાં પાન હાથમાં મસળી સુંઘવા એટલે છીંક આવશે. (૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપરઃ—શિરદોડીના કકડા કરી તે પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું એટલે એ આજાર દૂર થાય છે. કોંકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આપે છે. દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી (૧૦) જંતુ ઉપરઃ—શિરદોડીનાં પાન લઇ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોર સુધી રાખવાં. એ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર કરવું, એટલે કૃમિ મરશે. (૧૧) આંખોમાં અગનરા બળતી હોય તે ઉપરઃ—શિરદોડીનાં પાનનો રસ તાળવા ઉપર ચોપડવો; અને ખાવળીનાં પાનનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની મટી આંખો ઉપર મૂકવી. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપરઃ—રોજ શિરદોડીનાં પાનનો રસ માથે ચોળતા જવો. (૧૩) ભૂતજ્વર ઉપરઃ—શિરદોડીનાં મૂળીઆં કાનમાં રાખવાં.

૫૩૨. શિળીંદ:—એને મરાઠીમાં "શિંદોળા" પણ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવુંજ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી, પરંતુ એને લાંબાં, પીળાં અને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે છે એ ફૂલ પૂજાના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કંદ કચોરા કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખી છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉરસ્ત્રસ ઉપર:—શિળીંદના કાંદાનો કાઢો, અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું (૨) કમળી ઉપર:—શિળીંદના કાંદા પાણીમાં વાટી પાવા. (૩) તાવ ઉપર:—શિળીંદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર ઉપર:—શિળીંદના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું. એટલે ફૂલ, છૂર, વડસ, વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૩૩. શિમળો:—(સં૦ શાલ્મલી. મ૦ સાવરી હિં૦ સેમલ. ક૦ સાંવરીકંદ, બૂરુધગડું.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમાં "કાંટે સાંવર" પણ કહે છે. એ બસેં ત્રણસેં વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક માગશર મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારેજ તોડી લેઇ ફોડી સૂકવે છે; અને અંદરનું રૂ કાઢી લે છે શિમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે માટે શ્રીમંત લોકો તેના ગાદી તકીઆ કરે છે. તેને પીંજવાને મહેનત લાગતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે, તે પાણીમાં જલદી કહોતું નથી તેથી તેની હોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આવે છે તેને "મોચરસ" કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વઘારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. શિમળાનું ઝાડ:—શીતળ, પિચ્છિલ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુરૂ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્લ, શ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એની છાલનો રસ:—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે. એનાં ફુલ:—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરૂ, રૂક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના કાંદા:—મધુર તથા શીતલ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. કૂટશાલ્મલી (શિમળાનો ભેદ):—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણવાળો છે. મોચરસ:—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરૂ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાંખી પાવું. (૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપર:—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એની રીતે ધોળા શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળીયું લાવી રાખવું. વીંછી જ્યાં સુધી ચઢયો હોય તે જગોથી નીચે સુધી ત્રણવાર મૂળીયું ફેરવવું. અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૪) ગરમીના આજાર ઉપર:—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળીઆં ખોદી તેના મૂળીઆંનો કંદ કાઢી સૂકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું, અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઉપદંશનાં સર્વ વિકારો શમે છે. (૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર, એટલું એકત્ર કરી પાવું. અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળીઆં ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ થઇ વીર્યપતન બંધ થાય છે. (૬) શરીર બળવાન થવા માટે:—મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ખાવું. (૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—શિમળાનું રૂ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૮) પથરી ઉપર:—શિમળાનાં ફૂલ બાળી રાત્રે ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૯) વીર્યપતન ઉપર:—ધોળી શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી

સાકર સાથે ખાવા આપવુ (૧૦) બદ પાકવા માટે:—કુમળા શિમળાનો કંદ માટી સ્વચ્છ ધે અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાડવો એટલે જાડો રસ આવશે, તે રસ બ ઉપર ચોપડવા દાહ શમન થઇ બાદ તુરત પાકે છે (૧૧) મુગમેહ ઉપર:—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાં (૧૨) ઢેડા પ્રમેહ ઉપર:—ધોળા શિમળાનો કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા તડકી લે કરી રાખવો દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમા એ લોટ અર્ધો તોલા અને સાકરની ભૂકી છ માસ સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવુ શિમળાનો કંદન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવુ (૧૩) રક્તાતિસાર ઉપર. મોચરસનુ ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમા આપવુ (૧૪) અતિસાર ઉપર:—શિમળાની છાલ ધની ૧ થી અથવા છાલનો રસ પાવો કિવા મૂળીઆ ઘસી પાવા. (૧૫) મૂત્રમાથી ધાતુ કિવા ખર જતુ હોય તે ઉપર:—ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમા ઘસી છંટે અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—શિમળાની છાલ દૂધમા ચારી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે જો એઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે (૧૭) શીતળા ન થવા માટે:—શિમળાનો રસ અને ધોળુ ચંદન કિવા મજીઠનો રસ અને જેઠીમધ અથવા જાંબુનો રસ અને જેઠીમધ એમથી પ્રારભે એક ભક્ષણ કરવાથી કદિ પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ

૫૩૪. શિસમ:—સં૦ શિશપા. મ૦ હિ૦ શિસુર-મ. ગ૦ શીશુ ક૦ કરીમશ્ચ્મડી બીગમારા. તા० તુમ્ક મલા० વિટ્ટી તૈ० જીટ્ટેગુચેટ્ટુ સો० બીરિકુ ૫૦ સાસમ. ઇ૦ બ્લાકઉડ, સીસુડી લા० ડાલવર્જીયાલાટીફોલિયા

આ ઝાડ મોટુ થાય છે સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાન્તમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનુ લાકડુ મજબૂત થતુ નથી એ લાકડુ ભારે હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતુ નથી એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવુ થાય છે, એને કીડા લાગતા નથી એ લાકડુ સારૂ જૂનું હોય તો પાટીઆ સાગ્ખડ જેવા મજબૂત નીકળે છે એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ, પલગ, દીવીઓ ખાટ, સીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે ધોળો શિસમ.—કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર તથા રૂચિકર છે, અને પિત્ત દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે નીલપત્ર શિસમ:—કડવો શીતવીર્ય, વર્ણકર બલ ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે, અને શ્રમ, વાયુ પિત્ત જ્વર, ઉલટી સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે કાળો શિસમ:—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે, અને કફ, વાયુ સોજ અતિસાર કે શ્વિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ બસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભરોગ, ત્રિદોષ નેત્ર, દંતરોગ, વ્રણ, રક્તરોગ તથા અજીર્ણ નાશ કરે છે ઉપયોગ.—(૧) પ્રમેહ ઉપર:—શિસમના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. (૨) વસાપ્રમેહ ઉપર:—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો

૫૩૫. શેતુર:—(સં૦ પૂર્ય. મ૦ હિ૦ તુત.) આ ઝાડ ચીન દેશમાં ઘણા થાય છે. ઝાડની વાવણી આ દેશમા કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે શેતુરના ઝાડ ઘણુજ મોટા વધે છે એમાં કાળી ધોળી, અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે કાળી અને રાતી શેતુ ને ચોમાસામા ફળ આવે છે શેતુર ફળ ખાવાથી મીઠા લાગે છે એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારા છે. કાળી અને ધોળી એ બે જાતનાં શેતુર ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગના છે તે કીડા એના પાન ખાઇ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે ચીન દેશમા રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે આ ઝાડને કેટલાક લોકો 'સેતુર' પણ કહે છે પાકા શેતુર-ગુરૂ સ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે, અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે કાચા શેતુર-ગુરૂ, સારક, ખાટા, તથા ઉષ્ણ છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે

૫૩૬. શેરડી. (ક્રુક):—ગોરમટીના રેશા જેવાજ શેરડીના રેશા હોય છે શેરડીમા મીઠી અને કડવી એવી બે જાત છે. સાધારણ શેરડી નાળિયેર જેવડા રંગ હોય છે શેરડી ખાવાથી મીઠી લાગે છે કોઇ કોઇ એના ફળ જેવો શિખરણ કરી ખાય છે શેરડી ઉષ્ણ હોય ને લીધે ઘણુ ખાવામાં આવતાં વિકૃતિ કરે છે. શેરડી,—લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, તીખી, કડવી, પાકકાળે ખાટી

૫૩૨. **શિળીંદ:**—એને મરાઠીમાં "શિંદાળા" પણ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવુંજ થાય . કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી, પરંતુ એને લાંબાં, પીળાં અને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે . એ ફૂલ પૂજાના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કંદ કચોરા કરતાં વધારે ણું છે. એ સ્વાદે તીખી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉત્રસ ઉપર:**—શિળીંદના કાંદાનો કાઢો, અગર ઈ મધ નાંખી પાવું. **(૨) કમળી ઉપર:**—શિળીંદના કાંદા પાણીમાં વાટી પાવા. **(૩) તાવ પર:**—શિળીંદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાંખી પાવો. **(૪) સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર પર:**—શિળીંદના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનું ૪–૫ દિવસ અંજન કરવું. એટલે ફૂલ, ભૂર, પડલ, વગેરે વેકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૩૩. **શિમળો:**—(સં૦ શાલ્મલી. મ૦ સાંવરી. હિં૦ સેમલ. ક૦ સાંવરીકંદ, બૂરધગડે.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમાં "કાંટે સાંવર" પણ કહે છે. એ મસેં ત્રણસેં વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક માગશર મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારેજ તોડી લેઈ ફાડી સૂકવે છે; અને અંદરનું રૂ કાઢી લે છે. શિમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે માટે શ્રીમંત લોકો તેના ગાદી તકીઆ કરે છે. તેને પીંજવાને મહેનત લાગતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે, તે પાણીમાં જલદી કહોતું નથી તેથી તેની હોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આવે છે તેને "મોચરસ" કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વઘારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. **શિમળાનું ઝાડ:**—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુરૂ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્લ, શ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે. **એનાં ફૂલ:**—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરૂ, રૂક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. **એના કાંદા:**—મધુર તથા શીતલ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. **કુટશાલ્મલી** (શિમળાનો ભેદ):—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત્, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. **મોચરસ:**—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરૂ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાત-નાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાંખી પાવું. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. **(૩) વીંછીના દંશ ઉપર:**—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે ધોળા શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળીયું લાવી રાખવું. વીંછી જ્યાં સુધી ચઢ્યો હોય તે જગોથી નીચે સુધી ત્રણવાર મૂળીયું ફેરવવું. અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. **(૪) ગરમીના આજાર ઉપર:**—સુધારણું ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળીઆં ખોદી તેના મૂળીઆંનો કંદ કાઢી સૂકવવો અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાંખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું, અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઉપદંશનાં સર્વ વિકારો શમે છે. **(૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર, એટલું એકત્ર કરી પાવું. અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળીઆં ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાંખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ થઇ વીર્યપતન બંધ થાય છે. **(૬) શરીર બળવાન થવા માટે:**—મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ખાવું. **(૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શિમળાનું રૂ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) પથરી ઉપર:**—શિમળાનાં ફૂલ બાફી રાત્રે ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાઇનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **(૯) વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળી શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી

સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૧૦) **બદ પાકવા માટે:**—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાંડવો એટલે જાડો રસ આવશે, તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાંઠ તુરત પાકે છે. (૧૧) **સુરામેહ ઉપર:**—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો (૧૨) **ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા શિમળાનો કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સુકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની ભૂકી છ માસ સુધી નાંખી દરેક બે વખત આપવું; શિમળાનો કંદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું (૧૩) **જીર્ણાતિસાર ઉપર:**—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું (૧૪) **અતિસાર ઉપર:**—શિમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો. કિંવા મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૫) **મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:**—ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી જીરૂં અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. (૧૬) **હૃદ્રોગ ઉપર:**—શિમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બળકર તથા વાતનાશક થાય છે. જો કોઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. (૧૭) **શીતળા ન થવા માટે:**—શિમળાનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા જાંઇનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી પ્રારંભે એક ભક્ષણ કરવાથી કદિ પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૩૪. શિસમ:—સં૦ શિંશપા. મ૦ હિં૦ શિસવ-મ. બં૦ શીશુ. ક૦ કરીયઇબ્બડી, બીટીમારા. તા૦ તુક્કં. મલા૦ વિટ્ટી. તે૦ જીટ્ટરેગુચેટ્ટુ. ગો૦ બીટિરૂકુ. અ૦ સાસમ. ઇં૦ બ્લાકવુડ, સીસૂટી. લા૦ ડાલ્બર્જીયાલાટીફોલિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવું કરાય છે, એને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારૂ જૂનું હોય તો તેનાં પાટીઆં સોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ, પલંગ, હીંચોળા, ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે. **ધોળો શિસમ:**—કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર, તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **કપિલ શિસમ:**—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **કાળો શિસમ:**—અગ્નિદીપક, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને કફ, વાયુ શોફ, અતિસાર, કોઢ, શ્વિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ, બસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ; મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ, તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રમેહ ઉપર:**—શિસમના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. (૨) **વસાપ્રમેહ ઉપર:**—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

૫૩૫. શેતુર:—(સં૦ પૂર્ય. મ૦ હિં૦ તૂત.) આ ઝાડ **ચીન દેશમાં** ઘણાં થાય છે. એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ કોઇ ઠેકાણે થાય છે. શેતુરનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં વધે છે. એમાં કાળી, ધોળી, અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે શેતુરનાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારાં છે. કાળી અને ધોળી, એ બે જાતનાં શેતુર ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કીડા એનાં પાન ખાઇ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝાડને કેટલાક લોકો 'શેતુક' પણ કહે છે **પાકાં શેતુર:**—ગુરૂ, સ્વાદ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુણાં શેતુર:**—ગુરૂ, સારક, ખાટાં, તથા ઉષ્ણ છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૩૬. શેંદાડ. (કુટ):—ગોડમડીના વેલા જેવાજ શેંદાડના વેલા હોય છે. શેંદાડમાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાત છે. સાધારણ શેંદાડ નાળિયેર જેવડાં મોટાં હોય છે; શેંદાડ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કોઇ કોઇ એનાં ફળાં જેવો શિખરણ કરી ખાય છે. શેંદાડ ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણું ખાવામાં આવવાથી વિકૃતિ કરે છે. **શેંદાડી:**—લઘુ, સ્વાદ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, તીખી, કડવી, પાકકાળે ખાટી

ખારી તથા રૂચિકર છે; અને વાયુ, પીનસ, અષ્ઠીલા. તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **કડવી શેંદાડી:**—કિંચિત્ ખાટી, દીપન, રૂચિકર તથા સ્વાદુ છે. તે સુકાવી તૈયાર કરેલી દીપન, રૂચિકર તથા કડવી છે; અને કફ, ગ્રંથિ, અરૂચિ તથા જાડયનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) મત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શેંદાડનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં રતાંજળી ઘસી પાવી.

૫૩૭. શેમટ:—આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાન આંબાનાં પાન જેવાં લાંબાં હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાનાં અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આતસાર ઉપર:**—શેમટનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૫૩૮. શેલડી:—સં૦ ઇક્ષુ. મ૦ ઉસ. હિં૦ ગાંડા, પેંડા, ઇખ, ઉખ. ક૦ કબ્બુ. તે૦ ચિરકુ. તાં૦ કરંબુ. મલા૦ કરીંબુ. ફા૦ નેશકર. અ૦ કસબુસ્સકર. ઈં૦ શુગરકેઇન. લા૦ સકેકરમ્ ઑલબમ્.

શેલડી હિંદુસ્તાનમાં ઘણું કરી સર્વે ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જગતપ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ છ હાથ ઉંચી થાય છે. શેલડીમાં ધોળી, રાતી, કાળી, ભુંખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ઘણોજ સારો હોય છે. શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકબ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્નો કરે છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ **વ્યર્થ** જતો નથી. મૂળીઆંના કકડા **ઢોરોને** ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. રસ કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાંઠા **બાળવાને** કે **ઢોરોને** ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. શેલડી એ **સમશીતોષ્ણ** છે. આજારી માણસને શેલડીના કકડા કરી ખાવા આપે છે. શેલડીનો **રસ ઠંડો** છે, પણ તે રસનો **ગોળ** થાય છે તે ઉષ્ણ છે. ખાંડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને જાત છે, એ જાતની શેલડી ફક્ત ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. **સાધારણ શેલડી:**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, મૂત્રલ. શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનાર તથા સારક છે; અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેલડીનાં મૂળીઆં:**—અતિ મધુર, મધ્યે સાધારણ મધુર; ગ્રંથે અને સાંધામાં ઓછી મધુર અને ખારી છે. **સફેત શેલડી:**—કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રૂચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી; પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર, અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ચિત્રવર્ણ શેલડી:**—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રૂક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. **રસાળી શેલડી:**—મધુર, શીતલ, રૂચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી; અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. **કાળી શેલડી:**—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **દાંતથી છોલી ખાધેલી શેલડી:**—સ્નિગ્ધ, રૂચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક, તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે. તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. **કુમળી શેલડી:**—કફ, મેદ, અને મેહને કરે છે **જુની શેલડી:**—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. **ઘણી જુની શેલડી:**—બળકર તથા વીર્યવર્ધક છે; તથા રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. **શેલડીનો વિશેષ ગુણ:**—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે; અને જમવામાં ખાધાથી જાડય ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ:**—(ચરકમાં નિકળેલો) ગુરૂ, મલસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો છે; અને દાહનાશક છે. નાના યંત્રમાં નિકળેલો **રસ:**—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. **પકાવેલો રસ:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત્ પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો બાસો રસ:**—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડય કરે છે. **નવો ગોળ:**—મધુર, ખારો, ગુરૂ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર અને રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ, કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, ભેદક; અને વાત, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ધૌત ગોળ:**—કિંચિત્

કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોકલનારો, અને વાતઘ્ન છે બે વરસનો જુનો ગોળ:—રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મળમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સતાપ, પાડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનો નાશ અને સયોગથી જ્વરહારક છે ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ:—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અરિષ્ટ કિમા મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમા લેવા જેવો નથ પણ પચ પાચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટનાક ઔષધમા કરવા વિષે લખેલુ તથા અનુભવેલુ જણ છે માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી એટલુજ કે તેના ગુણમા ફેરફાર થાય ખરો, પરતુ નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફ નાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સૂં સાથે વાતનાશક છે ખાંડ—મધુર, શીતળ, બળકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉધરસ દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉનગી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ બળતરા, અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે ખડી સાકર:—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, મુખપ્રિય, આખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બળકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી, તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્ચ્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) કામિણી ઉપર:—શેનડી સવારમા છોલી ખાવી, અથવા રાત્રે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી (૨) મધુરા ઉપર:—જાગવી શેનડી રોગીને ખાવા આપવી, કિવા શેલડીનો રસ આપવો (૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—તપાવેલા દૂધમા સમભાગે રસ નાખી ઘી સાથે આપવુ (૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ધાત જાય તે ઉપર:—દૂધમા ગોળ નાખી કિચિત્ ગરમ કરી આપવુ (૫) ઉચકી ઉપર:—શેલડીનો રસ પાવો (૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઇ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય) તે ઉપર:—ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમા આપવુ, અને કપાળે કાળા તલ દૂધમા વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો (૭) ધાત જતી હોય તે ઉપર:—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી, તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવુ પથ્ય પાળવુ (૮) કાચ, અગર કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:—ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યુ હોય ત્યા લગાવવો (૯) ચામેઠા ઉપર— ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો (૧૦) નળને માટે:—ભેસનુ ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યુ થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવુ, અને પહોર સુધી બેસવુ નહિ (૧૧) ગરમીને માટે:—દહીંમા સાકર નાખી આપવુ (૧૨) ઉચકી ઉપર:—ગોળના પાણીમા સુંઠ ઘસી નાકમા થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી ઉંધી જવુ અથવા દૂધમા રક્તચદન (રતાંજળી) ઘસી તેમા કિચિત્ મીઠુ નાખી નાકે સુઘવુ (૧૩) તૃષા ઉપર:—પાણીમા સાકર નાખી પાવી (૧૪) ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:— ગોળ કિવા સાકર આખોમા આજવાથી પાણી ગળી જઇ આખો સારી થાય છે (૧૫) રેચ બંધ થવા માટે:—સાકર પાણીમા ઓગાળી પાવી (૧૬) ગુદધી ઉપર:—કાળા ગોળનો લેપ કરવો

૫૩૯. શેરણી:—સ૰ હપુષા, મ૰ શેરણી ઝાડી હિ૰ હાઉબે બ૰ હઉષા ક૰ હોરિહબ્બે: લા૰ યેતેગીયાનેવીફોલીઆ

એ ઝાડ નદીના કિવા વહેળાના કીનારાપર થાય છે એ સુમારે કમરપુર ઉંચા વધે છે શેરણીના તોરા કાઇક સુરૂના ઝાડ જેવા હોય છે ઝાડના લાકડાનો રગ કાળો તથા રાતો હોય છે શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે મોટા પાનની એક શેરણીની જાત કોકણમા થાય છે, તેના પાન આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોટી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે તેને કોઇ કોઇ હાથમા રાખવા લે છે શેરણી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, દીપન તથા તુરી છે, અને સગ્રહણી શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, વાયુ પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટભ તથા ચૈત્યનો નાશ કરે છે લઘુ શેરણી:-(સ૰ સ્વલ્પ ફલા)—મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, તથા વિષ તથા કફની નાશક છે, બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપયોગ:—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:—શેરણીના પાનનું ચૂર્ણ કરી ઘીમા નાખી પાવુ. (૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર:—મોટી શેરણી, અજમો, જીરૂ અને

ંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—શેરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી માં જીરૂં પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાંખી પાવો.

૫૪૦. સણ (શણ):—સં૦ શણ. મ૦ તાગ. હિં૦ સન. ગો૦ સોણબે. ક૦ સણબુગિડ. તા૦ ણુલ. મલા૦ શણું, ચણક. તે૦ ગિલિગિચ્ચાં, જનાપાનારા. ઇં૦ સનહેંપ લૅંપ, ફલાકસ હેંપ. લા૦ ટોસેરીયાજ નસીઆ.

સણ કોકણ, **દક્ષિણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ ઝાડ ચાર પાંચ હાથ સુધી ઉંચાં વધે છે. સણનાં બિયાં વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. સણની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે; પછી તેના ગુણપાટ, દોરડાં ઇત્યાદિક જણસો અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો ના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. સણની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણનાં બિયાંનું તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સણ ઉંચી પ્રતિનું, ખાટલો ભરવાનું વહાણ બનાવવાના કામમાં પણ આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. સણનાં ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. સાધારણ **સણ:**—ખાટું તથા તુરૂં છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ:**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ સણ:**—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. **મોટું સણ:**—રસ વખતે કડવું, તુરૂં તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હૃદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. **સણનાં બિયાં:**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરૂ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—સણનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **બદ, ગુમડું, વેળ, વાળો ઇત્યાદિક ઉપર:**—સણનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૪૧. સતાપા:—સં૦ સર્પદંષ્ટ્રા. વિષાપહા. હિં૦ સીતાવ, અ૦ હરમલ. ફા૦ ઇસ્પંદ. ઇં૦ કોમનરૂ. લા૦ રૂટાગ્રાવ્હોલેન્સ.

સતાપાનાં ઝાડ નાનાં હોઇ તે ચણાના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન પણ ચણાનાં પાન જેવાં હોઇ કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે. એનાં બિયાં ખસખસ કરતાં બારિક અને કાળાં હોય છે. **સતાપા**—કડવાં, ઉષ્ણ, સારક; અને વાતનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ઘાણાના પાણીમાં સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવું. (૨) **નાના બાળકોને શરદી થાય તે ઉપર:**—કેળના પાનમાં સતાપાનાં પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું દોરે બાંધી બાળકના ગળામાં બાંધવું. એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. (૩) **બાળકની બગલો ઉડે તે ઉપર:**—સતાપાનાં પાન દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું. (૪) **બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટે:**—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે સતાપાનાં ત્રણ પાન ઘસી તે ગોળી તેમાં પાવી, એટલે શરદી વિકાર થતો નથી. (૫) **ઉધરસ ઉપર:**—સતાપાનાં પાન દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું; અને તે પાન કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવાં. એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. (૬) **બાળકની સસણી ઉપર:**—સતાપાનાં પાનનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. (૭) **જ્વર ઉપર:**—સતાપાનાં પાનનો રસ શરીરે ચોળવો-એટલે તાવ નીકળી જાય છે. (૮) **બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—સતાપાનાં પાનનો રસ અને સુરપીણનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં મધ અગર ગોળ નાખી તે પાવો; અને પાનાનો ભાગ કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવો; એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૪૨. સફરજન:—આ દેશમાં એનાં બિયાં **ઇરાનમાંથી** આવવાં જોઇએ; સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ

કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોકલનારો, અને વાતઘ્ન છે એક વરસનો જુનો ગોળ:—રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ હૃદ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે, અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનો અને સંયોગથી જ્વરહારક છે ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ:—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે આ અરિષ્ટ ાદિકમાં મેળવવાને પ્રશસ્ત છે કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા જેવો નથી, પણ પંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાક ઔષધમાં કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી એટલુંજ કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પરંતુ નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફ નાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે ખાંડ—મધુર, શીતળ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષરોષ, મદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ, બળતરા, અને શ્રમનો નાશ કરે છે એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે ખડી સાકર:—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બળકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી, તથા લઘુ છે, અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્ચ્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) કામિણી ઉપર:—શેરડી સવારમાં છોલી ખાવી, અથવા રાતે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી (૨) મધુરા ઉપર:—જંગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી, કિંવા શેલડીનો રસ આપવો (૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—તપાવેલા દૂધમાં સમભાગે રસ નાખી ઘી સાથે આપવું (૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ધાત જાય તે ઉપર:—દૂધમાં ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું (૫) ઉચકી ઉપર:—શેરડીનો રસ પાવો (૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઇ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય) તે ઉપર:—ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું, અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો, (૭) ધાત જતી હોય તે ઉપર:—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી, તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું પથ્ય પાળવું (૮) કાચ, અગર કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:—ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવો (૯) ચામઠા ઉપર—ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો (૧૦) નળને માટે:—ભેંસનું ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભા ઉભા પીવું અને પહોર સુધી બેસવું નહિ (૧૧) ગરમીને માટે:—દહીંમાં સાકર નાખી આપવું (૧૨) ઉચકી ઉપર:—ગોળના પાણીમાં સુંઠ ઘસી નાકમાં થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી ઉંઘી જવું અથવા દૂધમાં રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી તેમાં કિંચિત્ મીઠું નાખી નાકે સુંઘવું (૧૩) તૃષા ઉપર:—પાણીમાં સાકર નાખી પાવી (૧૪) ધુમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજવાથી પાણી ગળી જઇ આંખો સારી થાય છે (૧૫) ઝેર બંધ થવા માટે:—સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી (૧૬) ગુડધી ઉપર:—કાળા ગોળનો લેપ કરવો

પ૩૯. શેરણી:—સં० હપુષા, મ० શેરણી ઝાડ હિ० હાઉબે બં० હઉબા ક० હારેહબ્બે લા० પેરેટીમાનેવીફાલીઆ

એ ઝાડ નદીના કિંવા વહેળાના કીનારાપર થાય છે એ સુમારે કમરપુર ઉંચાં વધે છે શેરણીનાં તોરા કાંઇક સુરુના ઝાડ જેવા હોય છે ઝાડના લાકડાનો રંગ કાળો તથા રાતો હોય છે શેરણીના બેરાં સુશોભિત દેખાય છે મોટાં પાનની એક શેરણીની જાત કોંકણમાં થાય છે, તેનાં પાન આના કરતા મોટા હોય છે તેને મોટી શેરણી કહે છે શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે તેને કોઇ કોઇ હાથમાં રાખવા લે છે શેરણી:—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરુ, દીપન તથા તુરી છે, અને સંગ્રહણી શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, વાયુ પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટંભ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે લઘુ શેરણી:-(સં० સ્વલ્પ ફલા)—મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, તથા વિષ તથા કફની નાશક છે, બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે ઉપયોગ:—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:—શેરણીના પાનનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાખી પાવું (૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર:—મોટી શેરણી, અજમો, જીરૂં અને

સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—શેરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં જીરૂં પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાંખી પાવો.

૫૪૦. સણ (શણ):—સં૦ શણ. મ૦ તાગ. હિં૦ સન. ગો૦ સોણુળે. ક૦ સણ્ણુગિડ. તા૦ ચણુલ. મલા૦ શણું, ચણુક. તે૦ ગિલિગિચ્ચાં, જનાપાનારા. ઈં૦ સનહેંપ હૅંપ, ફ્લાક્સ હેંપ. લા૦ ક્રોટોલેરીયાજ નસીઆ.

સણ કોકણ, દક્ષિણ અને ગુજરાત દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ ઝાડ ચાર પાંચ હાથ સુધી ઉંચાં વધે છે. સણનાં બિયાં વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. સણની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે; પછી તેના ગુણપાટ, દોરડાં ઇત્યાદિક જણસો અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજબૂત બને છે. સણની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણનાં બિયાંનું તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે. સણ ઉંચી પ્રતિનું, ખાટલો ભરવાનું વહાણ બનાવવાના કામમાં પણ આવે છે. એનું ઘાસ ઢોરોને ખાવાના કામમાં આવે છે. સણનાં ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. સાધારણ **સણ:**—ખાટું તથા તુરૂં છે; અને મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ:**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ સણ:**—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. **મોટું સણ:**—રસ વખતે કડવું, તુરૂં તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. **સણનાં બિયાં:**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરૂ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉધરસ ઉપર:**—સણનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવો. (૨) **બદ, ગુમડું, વેળ, વાળો ઇત્યાદિક ઉપર:**—સણનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાંધવું એટલે તે જલદી પાકે છે.

૫૪૧. સતાપા:—સં૦ સર્પદંષ્ટ્રા. વિષાપહા. હિં૦ સીતાવ, અ૦ હરમલ. ફા૦ ઇસ્પંદ. ઈં૦ કોમનરૂ. લા૦ રૂટાગ્રાવ્હેોલેન્સ.

ખાવામા ઘણું ઉત્કૃષ્ટ છે તે ઘણા મીઠા હોતા નથી એનો સ્વા. મધુર હોય છે એના કકડા સાકરમ ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે

૫૪૩. સમુદ્રફળ:—સ૦ નિર્વિષા મ૦ સમુદ્રફળ, જેવરી, હીરરી હિ૦ ફેગરબ ક૦ સામુદ્રફરકા તે૦ બ્યારગચેટ્ટુ મના૦ સમુદ્રપુ લા૦ બ્યારગટોનિયા, એકયુરેગ્યુના

સમુદ્રફળના ઝાડ મોટા મોટા થાય છે એના પાન બદામના પાન જેવા હોય તે કરતા થોડા નાનાં હોય છે એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડા હોય છે એનો રંગ કાળો હોય છે એ ફળ ઉપર ઉભા સરકલા હોય એની છાલ પાતળી હોય છે સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે **સમુદ્રફળ:**—તીખુ તથા ઉષ્ણ છે, અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા દાવાનલદોષ કફ, ભ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એ પાણીમા ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપર:**—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચણોઠી ભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવુ તેથી કરી તુરત ઉલટી થઈ કફ નીકળે છે ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવુ **(૨) ડચુરો બાઝે તે ઉપર:**—સમુદ્રફળ લીંબડાના રસમા ઘસી ચોપડવુ **(૩) બાળકના પેટમા લોહીની ગાઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમા ઘસી પાવુ **(૪) આખોના પડળ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમા ઘસી અંજન કરવુ **(૫) કામિણી ઉપર:**—સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવુ, અને તલના તેલના કોગળા કરવા **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવુ **(૭) આંખના ફુલ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ડોડીના રસમાં ઘસી અંજન કરવુ **(૮) ઉધરસ ઉપર:**—સમુદ્રફળ, સુંઠ તથા પીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા નાખી પાવુ **(૯) ધતુરાના વિષ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવુ **(૧૦) સન્નિપાત ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવુ **(૧૧) સર્પદંશ ઉપર:**—સમુદ્રફળ લસણના રસમા ઘસી અંજન કરવુ **(૧૨) કૃમિ ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમા ઘસી પાવુ

૫૪૪. સમુદ્રશોક:—સ૦ સમુદ્રશોષ મ૦ હિ૦ સમુદ્રશોક લા૦ જરજુરીઆરપેસિઓસા

એને સમુદ્રશોક પણ કહે છે સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે એના પાન મોટા હોય તે ઉપર મોટી રેશાઓ હોય છે પાન સાધારણ હાથેળી જેવડા મોટાં થાય છે એના બિયા વીર્યસ્તંભક છે એના કુમળા પાનનું શાક થાય છે **સમુદ્રશોક**—ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—અગતીના પાનના પતરવેલીઆં પ્રમાણે આના પતરવેલીઆ કરી ઘીમા તળી ખાવા **(૨) ગુમડાં વિગેરે પાકી ફુટવાને માટે:**—સમુદ્રશોકના પાન લાવી ગરમ કરી બાંધવા

૫૪૫. સમેરવો:—સ૦ શાલિપર્ણી મ૦ સાલવણ રાનગાંજા ભુઈશેવરા કો૦ ડાવ હિ૦ સારી-શાલવન બ૦ શાલપાની ક૦ મુરુલુઓને, મુરેલેહોન્ને, કાડગજી તે૦ શિયાકુપના ઔ૦ ક્ષારપાણી લા૦ ડેસ્મોડીયમ્ગંજેટિકમ્

આ ઝાડને મરાઠીમા રાનગાંજો પણ કહે છે સમેરવાનાં ઝાડ જાસુંદીના ઝાડ જેવા હોય છે એના પાન પારિજાતના પાન જેવા કાંગરાવાળા પરંતુ તે કરતા લાંબા અને પહોળા હોય છે એનું ડીંટુ ચાર આગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે દશ મૂળીઆમા સમેરવાના મૂળીઆં પણ આવે છે લઘુ પંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવા અને બૃહત્ પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવા **સમેરવો:**—રસકાળે કડવો ધાતુવર્ધક, ગુરુ ઉષ્ણ રસાયન તથા સ્વાદુ છે, અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ સોજો સંતાપ દમ શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે **લઘુ પંચમૂળ:**—સ્વાદુ બલકર, લઘુ કિંચિત્ ઉષ્ણ ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવા છે, અને કફ પિત્ત, વાયુ વાતપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ દમ, શૂળ અગ્નિમાંદ્ય તથા અરુચિનો નાશ કરે છે **બૃહત્ પંચમૂળ:**—કડવા, તુરા, મધુર, ઉષ્ણ અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે, અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ દમ,

તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **દશ મૂળ:**—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજો, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરૂચિ અપતંત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દશમૂળાદિ કાઢો, ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર:**—સાલવણુ (સમેરવો), પીઠવણુ (પીળુડી, પોપટી), ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી અને ગોખરૂં એ લઘુ પંચમૂળ. બીલી, અરણી, આસોદરો, ઝાંગરીઓ, ખાખરો અને ટીંબરવો એ બૃહત્ પંચમૂળ. એ દશ મૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૩) સુવારોગ, મોહ, ઝોઓ અને સન્નિપાત ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૪) મૂઢગર્ભ (આડ આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—નાભિ, બસ્તિ અને ભંગ એ સ્થળે સમેરવાનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો. એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. **(૫) વાતગલગંડ ઉપર:**—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો **(૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:**—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં ફૂલના કાઢામાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં રાખવું **(૭) કર્ણશૂળ ઉપર:**—બૃહત્ પંચમૂળ આઠ આંગળ પ્રમાણે લેઇ તે મૂળીઆંને રૂમાં વીંટાળી તેલમાં પલાળી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળીઆં ઉભાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાંનું શૂળ તુરત દૂર થાય છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો. **(૯) મેદોરોગ ઉપર:**—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર:**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં શીજાવેલી પેજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. **(૧૧) તેલના દાઝેલા વ્રણ ઉપર:**—જૂનો સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી; અને તે પાણીમાં કાલવી ચોપડવી **(૧૨) અંગાંગ વાયુ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો પાવો; અને સરસીયું અંગે ચોળવું. **(૧૪) જીર્ણ જ્વર, શ્વાસકાસ, મસ્તકશૂળ અને સળેકમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષાર:**—લઘુ પંચમૂળનાં મૂળીઆં લાવી થોડાં કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી દૂધ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પાવું. સંપૂર્ણ જીર્ણ જ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. **(૧૫) કફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચી, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. **(૧૭) પાઠાનું ફુલવું અને શૂળ ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અષ્ઠીલા વગેરે ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાંખી પાવો. **(૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપર:**—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો.

૫૪૬. સરસવ:—સં૦ સર્ષપ. મ૦ સિરસવ. હિં૦ સરસોં. ક૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ.

એ એક રાઇની જાત છે. સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એનાં બિયાં રાઇના જેવાંજ રાતા રંગનાં હોઇ રાઇ કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે. તેને સરસીયું કહે છે. એ ખાવાના અને વઘાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે. **સાધારણ રાતા સરસવ:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાત, કંડૂ, કોઢ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **એના પાનની ભાજી:**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે; અને કફનાશક છે. **કાળા સરસવ:**—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને ગુલ્મ, કંડૂ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. **સિદ્ધાર્થ** (ધોળા સરસવ):—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રૂચ્ય છે; અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **સરસવનું તેલ:**—દીપન, લેખન, સ્વર્ય, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે; અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુષ્ઠરોગ, શ્વિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટ વ્રણનો નાશ કરે છે. અને બસ્તિકર્મવિષે ઉત્તમ છે.

ઉપયોગ:—(૧) **શ્વાસ ઉપર:**—સરસવનું તેલ ગોળમાં આપવું. (૨) **અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ રોગ **ઉપર:**—સરસવ, કડવા લીંબડાનાં પાન અને બિયામો, એ સમભાગે લઈ બાળી રાખ કરી બોકડાના મૂત્રમા કાલવી લેપ કરવો. (૩) **કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:**—સરસીયું તેલ કાનમાં પાડવું એટલે કાનમાં ગએલા કીડા મરણ પામે છે. પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. (૪) **કર્ણનાદ કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર:**—સરસવનું તેલ (સરસીયું) કાનમાં નાખતા જવું.

૫૪૭. **સરગવો:**—સં૦ શિગ્રુ. મ૦ શેવગા. હિં૦ સહજના. ક૦ નુગ્ગિય. ઈં૦ હોર્સરેડીસટ્રી લા૦ મોરિંગ્ટેરીગોસ્પેર્મા.

સરગવાનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાન બારિક હોય છે. એનાં કુમળાં પાનનું, ફૂલનું, અને શિંગોનું શાક કરે છે. સરગવો એ ઉષ્ણ હોઇ વાતહારક વગડામાં થનારી એક સગ્ગવાની જાત છે. એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. **સરગવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદ્ય, ખારો તથા પિત્તકોપન છે; અને કફ, વાયુ, મુખજાડય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, કવલુ, ગુલ્મ, સોજો, કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગડગુમડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની **શિંગો:**—તુરી, અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાં:**—તીખાં, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે; અને કફ, વાયુ સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયા ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે. એના **ફુલ:**—તીખાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે. અને સ્નાયુરોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, કવલુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **પાન:**—તીખાં ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે; અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળો સરગવો:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે; અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, તથા વાળાનો નાશ કરે છે. **સફેત સરગવો:**—તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે, અને મુખજાડય, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુઃખવાનો નાશ કરે છે. એનાં **ફુલ:**—શીત, સ્વર્ય, તુરાં, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તશિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિનાં નાશક છે. એનાં **પાન:**—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુક્રલ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે. **રાતો સરગવો:**—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે; અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **નેત્રરોગ ઉપર:**—સરગવાનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું, એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—સરગવાની છાલ, કડવાં તુરીઆના ફળ; અને અરિઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો; અને તેમાં કાળીજીરી વાટી પાવો. (૩) **હેડકી ઉપર:**—સરગવાનાં મૂળીઆનો કાઢો પાવો. (૪) **કાન ફુટયો હોય તે ઉપર:**—સરગવાનાં ફૂલ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું. (૫) **વાતગુલ્મ ઉપર:**—સરગવાના પાનના રસમા ૧ તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો. (૬) **મલમૂત્રથી બેજાર થયો હોય તે ઉપર:**—સરગવાના પાનનો રસ પાશેર કાઢી તેમા ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. (૭) **ગંડમાળ ઉપર:**—સરગવાના અંગનું દૂધ, ધોળા ગુલબાશીના કાંદા અને મરીને ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) **વાળા ઉપર:**—સરગવાની છાલ અથવા મૂળીઆં કુટી (ખાંડી) ઉપર બાંધવાં. (૯) **નળવાયુ ઉપર**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પૈસાભાર; અને મધ ૬ માસા, એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) **જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર:**—સરગવાનાં પાન દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો; અને ખરખરી થયા પછી કુવેર શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો. (૧૧) **જલદીથી પ્રસવ થવા સારૂ:**—સરગવાના મૂળીઆનો રસ પાણી નાખી કઢી પુગે ચોપડવો. (૧૨) **બાળકોના પેટના ભાર ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૧૩) **સોમલના વિષ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો રસ

૪ પૈસાભાર અને અર્ધોશેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૧૪) **પથરી ઉપર:**—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં પીપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો. (૧૫) **કેડ ફાટે તે ઉપર:**—સરગવાની છાલ કચરી ગરમ કરી બાંધવી. (૧૬) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાનો કંદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો. એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે; અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાંધવો. (૧૭) **આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**—સરગવાનાં પાનના રસમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૮) **અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—સરગવાના કાઢામાં હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો. (૧૯) **ખોડા ઉપર:**—સરગવાનાં પાનનો રસ ચોપડવો. (૨૦) **વિષમજ્વર ઉપર:**—કાળા સરગવાની છાલનું ચૂર્ણ, ગોળ અને ધાણામાં આપવું. (૨૧) **મૂતરખડા ઉપર:**—સરગવાનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી પાવો. (૨૨) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાનાં પાનના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૨૩) **ગળું બેસી ગયું હોય તે ઉપર:**—સરગવાની છાલ ઘસી ચોપડવી. (૨૪) **કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી નાકમાં તેનું પાણી પાડવું.

૫૪૮. સર્પાક્ષી:—સં૦ નાકુલી. મ૦ મુંગુસવેલ કો૦ નાવળી. હિં૦ નકુલકંદ. ક૦ વિષમુંગરી. લા૦ રાઉવૉલ્ફિયા, સર્પેટીના.

મરાઠીમાં એને "થોર મુંગુસવેલ" પણ કહે છે. એનાં મૂળીઆંને "રાસ્ના" કહે છે. **સર્પાક્ષી:**—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:**—સર્પાક્ષીનો રસ પાવો. (૨) **હરતાલના વિષ ઉપર:**—સર્પાક્ષીનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) **વિષમજ્વર ઉપર:**—ચંદ્ર ગ્રહણની વખતે સર્પાક્ષીને ઉખેડી તેનું મૂળીયું કાળા સુતરે ડાબે કાને બાંધવું; એટલે એકાહિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાંધવાં. સ્મશાનમાં થએલાં સર્પાક્ષીનાં મૂળીઆં રવિવારે લાવી તેને ઘીમાં ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું. એટલે એકાહિક જ્વર (તાવ) તુરત જાય છે.

૫૪૯. સવા. (સુવા):—સં૦ શતાહ્વા. મ૦ બાળંતશેપ. દે૦ શેપુ. હિં૦ સોયા. બં૦ શુલ્ફા. ક૦ સબ્બસીગે, સાલુ કગિડ. તૈ૦ સદાપા, શતાકુપી. તા૦ શડાકુપ્પિ. ફા૦ તુખ્મેશ્બત. અ૦ શીતબ્બતબજરૂલ. ઈં૦ ડિલસીડ. મલા૦ ચાતુકુપ્પા. લા૦ ઍનિથમગ્રેવીયોલેન્સ્.

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં તેનાં બિયાં હોય છે તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતહારક છે. જેના શરીરમાં વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી. **સુવા:**—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શૂળ, ઉલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. **એની ભાજી:**—મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બળકર તથા પથ્યકર છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **વનસુવા:**—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, લઘુ, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **વાતવિકાર ઉપર:**—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં બારી તેનો લેપ કરવો, એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૫૫૦. સહદેવી:—સં૦ મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મ૦ સહદેવી. કો૦ તુપકડી. હિં૦ સહદેઈ. બં૦ દંડોત્પલ. ક૦ વ્રેલ્યહૂરવે. તા૦ નેદિ. મલા૦ પરિના પુવાંકુરતલા. લા૦ સિડાર્હોમ્બીફોલીયા.

સહદેવીને મરાઠીમાં "**આસોડી**" પણ કહે છે. સહદેવીનાં ઝાડ ચોમાસામાં સર્વ સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીનાં પાન લીલાં હોઇ લાંબાં અને સુમારે બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાનાં નાનાં પીળાશ પડતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. રાનમાં અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં પાનનો અને ફૂલનો સુગંધિ વાસ આવે છે.

સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે એના ગુણ બળા બળા જેવાજ છે ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વ ઉપર:—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિમુખે ઉભા ર સહદેવીના મૂળીઆં ખોદી કાઢવા તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામા બાંધવા (૨) અ બહાર આવે તે ઉપર:—સહદેવીના પાનનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અ બેસાડવુ એટલે પુન બહાર આવતું નથી (૩) મુખરોગ ઉપર—સહદેવીના મૂળીઆંનો કાઢો કર તેના કોગળા કરવા (૪) પરસેવો વળાવા માટે:—સહદેવીનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી પાવો (૫) ગંડમાળા ઉપર:—સહદેવીના મૂળીઆ પુષ્ય નક્ષત્રમા હાથે બાંધવાં

૫૫૧. સ્થલકમળિની:—સ૦ મ૦ હિ૦ બ૦ સ્થલ-પદ્મિની-કમલિની ક૦ કલુતાવરે, ઓરિસે તામરેગિડ તા૦ મલા૦ ઓરિઓસેતામરે તે૦ મગનીમમુ ગો૦ પુરૂરત્ન લા૦ આયોનિડિયસફ્રુટિકોસ

પાણીમા થનારી જળકમલિની જેવી વનમા સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે **સ્થળકમલિની:**—શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા સ્તનને ઘટ્ટ કરે છે, અને પિત્ત કફ વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર પથરી, શૂળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ રક્તવિકાર, દમ, ઉધરસ, ફેફરૂં તથા વિષનો નાશ કરે છે

૫૫૨. સંત્રાં:—સંત્રા (લીંબુ)નાં ઝાડ લીંબુડી જેવડાં હોય છે એના ફળ નારંગી જેવડાજ હોય એનો રંગ લાલ હોય છે એ લીંબુ ખાવાથી ખટમીઠા લાગે છે એના યોગથી મ્હોમા સ્વાદ આવે છે એ ફળ **લોહી સાફ** કરનાર છે.

૫૫૩. સફ્તાલુ:—સફ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ, ઉષ્ણ અને **સમશીતોષ્ણ** દેશમા થાય છે. એ ફળ ઘણા ઉત્તમ હોય સર્વેને એનાપર પ્રેમ હોય છે આ દેશમા એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી પરંતુ જોઇએ તેટલા થવાને હરકત પડતી નથી જે ફળમાનો ગર્ભ ઘટ્ટ ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમેશા તાપ પડે છે, તેની બીજી બાજુનુ અંગ રાતું ચોળ, અંગમા ગર્ભ પુષ્કળ હોય પીળા રંગનુ અને રસ વિપુલ હોય છે તે ફળ ઉત્તમ જાણવુ

૫૫૪. સાગ:—સ૦ શાક મ૦ સાગ, સાયા હિ૦ સાગવન બ૦ શેગુન ક૦ તેગ, ત્યાગમત્તિ તે૦ તેકુ તા૦ ટેકકુમાર તુ૦ ટેકિ ગો૦ તિકયરૂક ફા૦ ચિનગોરસ અ૦ ફિલઝેરા ઇં૦ ઈંડીયનટીકટ્રી લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાંડિસ્

સાગનુ ઝાડ મોટું થાય છે **મલબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ,** એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉંચુ વધે છે, અને તેનો પરિઘ પણ મોટો થાય છે આ ઝાડ ઘણું જૂનું થતાં સુધી તેનુ લાકડું ઘણું ઉપયોગી થતું નથી પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા શિસમના લાકડા બરોબર છે એનાં પાન મોટા હોય છે એને ચોળવાથી રક્ત જેવો રાતો રંગ નીકળે છે સાગનુ લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડાંમાં વધારે ટકાઉ છે એ પાણીમા કહોતુ નથી, અને કડવુ હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી ઇમારતી અને બીજા સુતારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી **સાગનું ઝાડ:**—શીત તુરૂ, ગર્ભસંધાન તથા સ્થૈર્યકર છે, અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ પિત્ત અતિસાર તથા કોઢનો નાશ કરે છે **એનાં ફુલ:**—તુરા, કડવા વિશદ, લઘુ રૂક્ષ તથા વાતકોપન છે, અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **એની છાલ:**—મધુર રૂક્ષ તથા તુરી છે અને કફનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—**(૧) મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપર:**—સાગનુ બિયુ આશરે અર્ધું ટંકા પાણીમાં ઘસી પાવું, અને ડુંટી ઉપર તેને લેપ કરવો **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—સાગના મૂળીઆ ઘસી પાવા **(૩) રક્તબાઉ કિંવા શિળો થાય તે ઉપર:**—સાગનાં સૂકા પાન અને કામળાના કડકા બાળી તેની રાખ કરવી અને તે તેલમા ખરલ કરી લેપ કરવો અથવા સાગના લીલા પાનનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાબડી જેવો જાડો થયા પછી લેપ કરવો **(૪) આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની ફડકી ઉપર:**—સાગનાં બિયાં શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનું જોર દેખાય તે પ્રમાણ એકથી ત્રણ સુધી ટંકા પાણીમા ચંદનની પેઠે ઘસી તેમાં જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાખી તે ચટાડવા **(૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા લુખ**

ઉપર:—પાશેર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમાં સાગનાં બિયાંનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું. (૬) શ્લીપદ, વલ્મીક અને મેદોરોગ ઉપર:—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો. (૭) ફુરસાનો વિષાર ઉબળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:—સાગના કુમળા અંકુર બારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. (૮) શીતપિત્ત ઉપર:—સાગનાં લીલાં પાન પાણીમાં ઉકાળી સ્નાન કરવું. (૯) લુખ ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં સાગનાં બિયાં એક અથવા બે ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૫૫૫. સાટોડી:—સં૦ પુનર્નવા. મ૦ ઘેટુળી. કો૦ ખાપરી, સાંઠ. પં૦ ઇટસિટ. હિં૦ વિષખપરા. બં૦ શ્વેતપુણ્યા. ક૦ બિળેખેલ્લડકિલુ, સનાડિકા. તૈં૦ તેલ્લાઅટાતામામિડી. તા૦ સુક્રિરાટે. મલા૦ તાલુતામા, તામિળામા. અ૦ હંદકૂકી. ઈં૦ સ્પ્રેડિંગહોગવીડ. લા૦ બોરહાવિયાડિફ્યૂની.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને "**ઘેટુળી**" પણ કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એમાં બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. ધોળી સાટોડીને ધોળાં ફૂલ આવે છે; અને ઝાડનાં સર્વ અંગ ધોળાં હોય છે. રાતીને રાતાં ફૂલ આવે છે, એનું શાક કરે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે, એને કોકણમાં "**ખાપરી**" કહે છે. **ધોળી સાટોડી:**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રુચ્ય, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હૃદ્ય છે; અને વાયુ, કફ, સોજો, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાંડુરોગ, વિષદોષ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. આના પાનનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. આના જેવાજ રાતી સાટોડીના પણ ગુણ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ફુલ્લ ઉતરવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં ઘસી અંજન કરવું. (૨) **નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માકા (ભાંગરા) ના રસમાં ઘસી આંજવાં એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખ ગળતી મટે છે. (૩) **પડળ દૂર થવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) **રતાંધળો થયો હોય તે ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં કાંજીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) **નળગુદ અને સોજા ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં કાઢો કરી પાવો, અને સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા સાટોડી અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૬) **રક્તાર્શ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળીઆં હળદરના કાઢામાં આપવાં. (૭) **ગુલ્મરોગ અને પ્લીહા ઉપર:**—સાટોડીનાં પંચાંગનું, ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું. (૮) **કમળી ઉપર:**—સાટોડીનું પંચાંગ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં ખાવું; અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. (૯) **મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:**—સાટોડીનું પંચાંગ, ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૦) **રોગ ન થવા માટે:**—સાટોડીનું પંચાંગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. (૧૧) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધોળી-સાટોડીનાં મૂળીઆં રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા સાટોડીનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) **દંતરોગ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળીઆં, લોધર અને કુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) **અંતર્વિદ્રધી ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળીઆં અને વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૧૪) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજાં બે મૂળીઆં ચાવી ખાવાં. તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંઇ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. (૧૫) **ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં દૂધમાં પ્રાશન કરવાં, અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. (૧૬) **સોજા ઉપર:**—સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ, અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. (૧૭) **ગુલ્મ અને જલોદર ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો; અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. (૧૮) **આંખમાં ફુલ પડે તે ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળીઆં રવિવારે લાવી ધૂપ દેઈ તે કાને બાંધવાં. (૧૯) **સર્વાંગે સોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:**—સાટોડી, કડવો, લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડૂ, દારૂહળદર, ગળો અને બાળહરડાંનો કાઢો પાવો. (૨૦) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—સાટોડીનો રસ પાવો.

૫૫૬. સાત્વીનઃ—સં૦ સપ્તપર્ણ. મ૦ સાંતવીણ. હિં૦ છીસતવન, સછન્તોના. બં૦ છાતીમ ક૦ એલેલેગ. લા૦ આલસ્ટોનિયા સ્કોલેરિસ.

સાત્વીનનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમ ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ડુંખને સાત પાન હોઇ એનો આકાર સાંવરીના પાન જેવોજ લાંબો હોય છે. સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. **સાત્વીનઃ**—કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મદગંધી તુરી, સ્નિગ્ધ, સારક, હધ તથા સુગંધિ છે; અને વ્રણ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુલ્મ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧) નળવાયુ ઉપરઃ**—સાત્વીનની છાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી; અને પથ્ય પાળવું. **(૨) ભુખ ઉપરઃ**—સાત્વીનની ડુંખોનો રસ સાકર નાંખી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૩) સાંધ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપરઃ**—સાત્વીનની છાલનો કાઢો પાવો. **(૪) વ્રણ ભરાઈ આવવા માટેઃ**—સાત્વીનની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૫૭. સાપસનઃ—(સં૦ અહિગંધા. મ૦ સાપસંદ. હિં૦ ઇશરમુલ.) સાપસનના વેલા હોય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાન નાગરવેલ જેવાં ડીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળી સાપસન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસન ઘણી કડવી છે. સાપસનની ભૂકી સર્પના મ્હોંમાં નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે. ઉપયોગઃ—**(૧) સર્પના વિષ ઉપરઃ**—કાળી સાપસનનાં મૂળીઆં અને અરિઠા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવું. કિંવા એકલાં સાપસનનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. **(૨) સર્વે પ્રકારના વિષ ઉપરઃ**—કાળી સાપસનનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી તેમા મરી વાટી પાવાં. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૩) પટકી (કૉલેરા) અને પીડ ઉપરઃ**—સાપસનનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) બાળકના કૃમિ ઉપરઃ**—સાપસનનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાતાં જવું અથવા નિત્ય બાળાગોળી ઘસી પાવી; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

૫૫૮. સાબૂદાણાઃ—એ ઝાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની ઉંચાઈ તીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જૂનું થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીનો છમકો મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાબૂદાણા કહે છે. સાબૂદાણા પાચક હોઇ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને એ દાણા ઘણા હિતકર છે.

૫૫૯. સારફળઃ—(સં૦ શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મ૦ સાલાઇ.) એ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના પાન અગથીઆના પાન જેવાં થાય છે. એને ત્રિકોણ અને ચીચોડા જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સારૂ થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળ જેવો ધોળો રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે. એને મરાઠીમાં "કુંદુરૂ" પણ કહે છે. આ ઝાડ **ખાનદેશમાં** રાજણઘાટ ઉપર ઘણાં થાય છે. આ ઝાડનો રંગ લીલો દેખાય છે એના લાકડાના નીકડાં વગેરે થાય છે. **સારફળઃ**—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુર તુરૂં તથા ગ્રાહી છે; અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પક્વાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં ફુલઃ—કફ, વાયુ, અર્શ, કોઢ તથા અરોચકનાં નાશક છે. એનો ગુંદરઃ—મધુર, કડવો તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર, અને જંતુ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ઉપયોગઃ—**(૧ આંખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા ઉપરઃ**—સારફળનાં પાન વાટી રા આંખો ઉપર પાટા બાંધવો. **(૨) સંધિવાત વગેરે ઉપરઃ**—સારફળનાં પાન વાટી તેનો પાટો બાંધવો. **(૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—સારફળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—સારફળની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાંખી પાવી.

૫૬૦. સાલમઃ (સં૦ સાલીમકંદ) **તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન,** ઇરાન વગેરે **દેશમાં** સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **હિંદુસ્તાનમાં** પણ એ કંદની બે ત્રણ જાત મળે છે. એ ઝાડ કાંઇ

નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતીની જમીન જોઇએ. તેનાં મૂળીઆંમાંથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદાં હોય છે; તથા જેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદાં હોય છે. એ મૂળીઆં કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે. પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાંખે છે; તેથી કરી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે. પછી તાંબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એજ **સાલમ** થઇ-સાલમ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ એનુંજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને "નાવિક રક્તપિત્તરોગ" થાય છે, તેઓને સાલમના લોટની કાંજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઇ તે નિરોગી બને છે. સાલગમાં ધોળી ચરાખ, લસણીઆ, પંઝાદાર અને દૂધમૂસળી, એવી પાંચ ૭ જાત છે. **સાલમ:**—ઉષ્ણવીર્ય, બળકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરૂ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુંભ-કમળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, સફેદ મૂસળી અને પંજાબી મિશ્રી, એ સમભાગ લઇ ત્રણે જણસોનું ઘણું બારિક ૩ માસા ચૂર્ણ, ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઇ પુષ્ટતા પણ આવે છે. **(૨) પુષ્ટતાને માટે:**—સાલમનો પાક કરી ખાવો કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી, પાણી અને દૂધમાં બાફી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું. **(૩) સંગ્રહણી રોગ ઉપર:**—મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી; અને પથ્યને માટે છાશ ભાત ખાવા આપવાં. **(૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:**—સાલમનાં ફળ (એ મોટી રિંગણીનાં ફળ જેવાં હોઇ અંદરનાં બિયાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાંચશેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો; તે તેમને તેમજ એક રાત્રી રાખવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું; અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ ૨ તોલા ખાવું.

૫૬૧. સામો:—(સં૦ શ્યામાક. હિં૦ ક૦ બં૦ તૃણધાન્ય. મ૦ સાંવા.) સામો એ ધાન્ય ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા ઢીંચણથી કંમર જેવડા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ઘણુંજ મળતું છે. પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરિબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતીના લોકમાં થાય છે. દુઃખ ઉપર એના તાંદળાનો ભાત ખાવા આપે છે. **સામો:**—મધુર, શીતળ, શોષક, રૂક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ. પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર:**—સામો અથવા કોદરા હિતકારક છે.

૫૬૨. સાંધરૂખ:—(સં૦ સંધિવૃક્ષ.) એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાન વેંતભર લાંબાં હોઇ, આકારે કડાનાં પાન જેવાં હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતીનાં ઝાડ છે તેને **"લવંગી સાંધરૂખ"** કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું પાન વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીકવારે જોઇએ તો તેના સાંધા મળી જઇ પૂર્વવત્ પાન જેવું પાન થાય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ **કોકણમાં** કોઇ કોઇ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધી ઈશ્વરે આ **આર્યભૂમિમાં** ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડયું; તેમના વંશજોએ હમણાના કાળમાં, એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતાં, પરદેશી મોહક વસ્તુમાં લુબ્ધ થઇ, સર્વ જગતને આપણી નબળાઇ શા માટે બતાવવી ? **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

૫૬૩. શિંગોડાં (શિંગોડી):—સં૦ શૃંગાટક. મ૦ શિંગોડા. ક૦ શિંગાડે. હિં૦ સિંઘાડા. ફા૦ સુરંજાન. ઈં. વૉટરકેલટ્રૉપ. લા૦ ટ્રાપાબિસ્પિનોઝા.

સિગોડા તળાવના માથોડું દોઢ માથોડું પાણીમાં થાય છે એના વેલા લાંબા હોય તેને કારેલ પાન જેવા પાન આવે છે સિગોડાનો આકાર મોટો ચમત્કારિક દેખાય છે એને કાંટા જેવી અણી આવે છે સિગોડાનું શાક થાય છે એને સુકવી લોટ કરી લાપશી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદા કરે છે અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે સિગોડા પૌષ્ટિક છે શિંગોડા:—અતિરૂચ્ય, લઘુ રૂચિક મેદદાર્ઢ્યકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુક્રલ, વાતલ, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે, અ પિત્ત, દાહ રક્તરોગ, મેહ, શ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સંતાપનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—
(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:—સિગોડા અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમા આપવી

૫૬૪. શિવણ:—સં૦ કાશ્મરી મ૦ શિવણ હિ૦ બં૦ ગંભારી, ખુમેર ક૦ શિવન્નિ તા પેરૂમુમિલ મલા૦ કુમલ તે૦ સાલ્લાગુમુડીચેટ્ટુ લા૦ મિલાઇનાઆર્બોરીઆ

સિવણનાં ઝાડ મોટાં મોટા થાય છે એ ઝાડનાં પાન મોટા હોય તે સાધારણ ગોળ હોય છે સિવણનું લાકડું સુતાર કામમા સારૂં ઉપયોગી છે સિવણને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે એને જે ફળ આવે છે તે નાના જાંબુ જેવાં હોય લાંબાં હોય છે એના મૂળીઆ દશ મૂળમાં આવે છે સિવણ:—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા લઘ છે, અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશૂળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ અર્શ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે એના ફળ:—શીતળ, ગુરૂ, બળકર, ધાતુવર્દ્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટા, તુરા, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરૂ તથા મૂત્રલ છે, અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તરોગ, આમ, વાયુ વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમા ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે ફળની અંદરનો ગર્ભ:—મધુર, ગ્રાહક, કડવો શીતળ વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે, અને કફ પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે ઉપયોગ—(૧) ઉંદરી ઉપર:—સિવણની કુંપળોનો અથવા પાનનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા એનની છાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી (૨) અમ્લપિત્ત ઉપર—સિવણના પાન, અધેડાનાં મૂળીઆ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાજા દૂધમા વાટી ૧૪ દિવસ પાવું (૩) પિત્તજ્વર ઉપર—સિવણનાં મૂળીઆનો રસ આપવો (૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:—સિવણના મૂળીઆ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવા (૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:—સિવણના પાકા ફળ એક કિંવા બે મધમાં ખાવાં (૬) શીતપિત્ત ઉપર—સિવણના સૂકા ફળ સીજવી તેનો કલ્ક દૂધમા આપવો, અને પથ્ય પાળવું (૭) દાઝ ઉપર:—સિવણના પાનનો રસ અંગે ચોળવો

૫૬૪ સુખડ:—સં૦ મ૦ હિ૦ ચંદન ક૦ શ્રીગંધમારા તૈ૦ ચંદનમુ તા૦ મલા૦ ચંદનમાર ગો૦ શ્રીગંધ યુ૦ ફા૦ સંદલ અ૦ સંદલેઅબાયદ ઈં૦ સેંડલવુડ લા૦ સેંટેલમ્ઑલબમ્

સુખડના ઝાડ મોટા થાય છે એ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમા વિશેષ થાય છે એનાં પાન કડવા લીંબડાના પાન જેવા હોય નાના અને સુંવાળા હોય છે ચંદનને બારિક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના કડકા કરી તે જમીનમા દાટી રાખે છે પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુફ કરે છે ચંદનના કડકા ઉપયોગી છે એની પેટીઓ, કરંડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની અત્તર કહે છે એ સુવાસિક હોય છે ધોળુ ચંદન—કડવુ, તીખુ, શીતળ, તુરૂ, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રક્ષ, આનંદકર લઘુ તથા હૃદયને સારૂં છે, અને પિત્ત ભ્રમ ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ શ્રમ, શોષ વિષ કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે જે ચંદન ગાંઠાવાળુ, છિદ્ર પડેલું જડ, ઉપર શ્વેતવર્ણ કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળુ, સ્વાદે કડવુ, અતિ સુગંધ અને શીતલ તે ઉત્તમ જાણવું અને જે આમાથી થોડાક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ, તથા એ લક્ષણો જેમાં મુદ્દલ નથી તે અધમ જાણવુ પીતચંદન-મલયાગર ચંદન:—શીતળ, કડવુ તથા કાંતિકારક છે, અને કફ, કોઢ કંડૂ વિષૂચિકા દદ્રુ કૃમિ રક્તપિત્ત વિષ પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે કુંકુમાગર-હરિચંદન (પીળા-રાતા વર્ણ)—કડવુ તથા શીતળ છે, અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો

નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **બર્બર ચંદન,** (ધોળા અને રાતા વર્ણનું) શીતળ, તથા કડવું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કંડૂ, વ્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. **શબર ચંદન** (કિંચિત્ પીળા વર્ણનું):—શીતળ તથા કડવું છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલ્લા, ખરજ, કંડૂ, દાહ, ગજકર્ણ, લૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાંડપણનું નાશક છે. **સુખડ** (એ ઝાડ ઉપર આપથી સુકેલી હોય તે):—કડવી, સુગંધીવાળી તથા શીતલ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલાં હોય તે વખતે તોડીને સુકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે. ઉપયોગ:—**(૧) દાહ શમન થવા માટે:**—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૨) ખસ ઉપર:**—ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીંબુના રસમાં ચોપડવું. **(૩) ગરમી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. **(૪) બાળકોને અળાઈ થાય તે ઉપર:**—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. **(૫) પરૂવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં પરૂ જેવું જવું તે) **ઉપર રામબાણ ઉપચાર:**—વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદોડા માંના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લેઇ તેમાં તે ભૂકી ભીજવી, નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દરરોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ઠંડુ પાણી લઇ તેમાં એક ગોળી કાલવવી; અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાંખી તે પ્રાશન કરવું. એજ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ઘણીજ ઓછી થઇ, ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. **(૭) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ઘોળું ચંદન ઘસી ખાંડ નાખી આપવું. **(૮) ઉચકી** (હેડકી) **ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં ચંદન ઘસી નસ્ય આપવું.

૫૬૬. સુગંધી (લીલી) ચ્હા:—(સં० હિં० સુગંધીતૃણ. મ० ગવતી ચાહ.) ગવતી ચ્હાના બેટા દાભના બેટ જેવા મોટા મોટા વધે છે. એને પાંદડાંની ચ્હા પણ કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એનું તેલ નીકળે છે તે પણ ઔષધ છે. એ ચ્હાનાં પાન કઢીમાં નાંખે છે. ઉપયોગ:—**(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:**—એની ચ્હા કરી પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે. **(૨) પીડ ઉપર:**—એનું તેલ પાવું. પટકી (કૉલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે. **(૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજવર, જડત્વઅને આગંતુકજવર ઉપર:**—સુગંધી ચ્હા, સુંઠ અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો; અને પથારીમાં ગરમ કપડું ઓઢી સુઇ રહેવું. એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઇ હુશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉષ્ણ છે. સમધાત થવા માટે એમાંજ દૂધ નાંખી કોઇ કોઇ પીએ છે. **(૪) પરસેવો આવવા માટે બફારો:**—એક મોટા વાસણમાં સુગંધી ચ્હાની ભુકી નાંખી તે ઉપર ઢાંકણું મૂકી આધણ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવારી આ પાણીનો બાફ આપવો એટલે પરસેવો છુટે છે. **(૫) સળેકમ ઉપર:**—સુગંધી ચ્હા, ફુદીનો, કિંવા તજ અને આદુનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાંખી રાત્રે સુવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સુઇ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

૫૬૭. સુગ્રીણ:—(મ० થેરલામાલેબંધ.) એનાં પાન ઇંદ્રિજવનાં પાન જેવાં હોઇ જાડાં હોય છે. એ પાન ઘણાં ચીકણાં હોય છે. સુગ્રીણને બાવળીઆના જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એની છાલ ધોળા રંગની હોય છે; પરંતુ તે સુકાયા પછી કાળા રંગની થાય છે. એની છાલના ચૂર્ણની ગુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉંદરી ઉપર:**—સુગ્રીણના પાનના રસમાં જીરૂ અને સાકર નાખી પાવાં. અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. અથવા સુગ્રીણની છાલ ઘસી ચોપડવી. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—સુગ્રીણની છાલ તાવીતમાં ભરી તે ગળે બાંધવી. **(૩) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સુગ્રીણની છાલ લાવી બારિક ખાંડવી, અથવા તેમાંજ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવી; અને તે મિશ્રણનો, હાડ દુખતાં હોય

કિંવા હાડકું ભાંગ્યુ હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ જાડાઈનો લેપ કરવો, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું બાંધી ઘટ્ટ પાટો બાધવો. તથા સાત દિવસ ગયા પછી એક વાર છોડી જોઇ વ્યથિત (દુ:ખી) જગ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કોઇ પ્રકારનો અસ્થિભગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૬૮. સુરપીણ:—સં૰ સુરપર્ણ. મ૰ સુરપીણ. તા૰ ક૰ તૈ૰ મંચ-માચી-પત્રી. અ૰ અસ્સંત પં૰ ભુયમદોરન. લા૰ આર્ટેમીસેયા. ઈંડીકા. મલા૰ આરામશીનલ.

આ એક શીમળાની જાત છે. એનાં પાન શીમળાનાં પાન જેવાં કાત્રાદાર હોઇ નાનાં હોય છે. ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ધોળા અગર પીળાં ફૂલ આવે છે. સુરપીણ સ્વાદે કડવી અને તી[illegible] હોઈ પાચક પણ છે. ઉપયોગ:—**(૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપર:**—સુરપીણનાં પાનનો રસ કાન[illegible] પાડવો એટલે દુ:ખ બધ થાય છે. **(૨) બાળકની હગામણ ઉપર:**—સુરપીણનાં પાન ગાય[illegible] તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. **(૩) બાળકની ઉધરસ, સળેકમ અને કૃમિરોગ ઉપર:**—સુરપીણ[illegible] મૂળીઆં મધમાં પાવાં. અથવા પાનનો રસ મધમાં પાવો. **(૪) દમ ઉપર:**—સુરપીણનાં પાનનો કિં[illegible] ફૂલનો રસ પાવો. **(૫) નળવિકાર ઉપર:**—સુરપીણનાં લીલાં પાનનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થો[illegible] મરીની ભૂકી નાંખી પાવો.

૫૬૯. સુરણ:—સં૰ મ૰ ખં૰ સુરણ. હિં૰ જમીકંદ. તૈ૰ મચા-દોપ-કંદા. ફા૰ ઓલ. લા એમોર્ફોફેલસ પેનિકયુલેટસ્.

સુરણ **હિંદુસ્તાનના** ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ **મલબારમાં** એનો પાક વિશેષ થાય [illegible] આ કંદ ચૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે; અને માગશર પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કોઇ કોઇ મોટું થવા ત્ર[illegible] વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય [illegible] સુરણની આકૃતિ ગોળ ચકર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણનું વજન મણ પોણો મણ હોય છે. એમાં [illegible] જાત છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળું સુરણ ખાવાથી મ્હોં સુજે છે; અને અ[illegible] વિકારો થાય છે. પરતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણ પાંચ છ વર્ષ જમીનમાં રહે [illegible] દક્ષિણમાં સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણના ઝાડનો સોટો હાથના ડાંડા જેવડો હોઇ તે ઉ[illegible] વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાન હોય છે. એના દાંડાનો રગ ધોળો હોઇ તે ઉપર શુભ્ર રગનાં ટપકાં અને [illegible] ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે સુરણ એ અર્શરોગનાશક છે. માટે એનું "અર્શોઘ્ન" એવું નામ છે. સુરણ[illegible] ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એનાં કુમળાં પાનનું પણ શાક કરી ખાય છે, અને જુનું થયા પછી વધે[illegible] દાંડાનું શાક કરી ખાય છે સુરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વઘાર કરે છે. સુરણ ઉ[illegible] અને પૌષ્ટિક છે. મીઠું અને ધોળું **સુરણ:**—રુચિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રૂક્ષ, [illegible] મલાવષ્ટંભક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૃમિ, ગુલ્મ, શૂળ, અર્શ, કફ, મેદ, વા[illegible] અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા ક્વલનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદ્રોગી, રક્તપિત્તી અને કુ[illegible] હિતકારક થતું નથી. એના દાંડા:—રૂચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે; અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ[illegible] છે. **ખાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણ:**—ગુરૂ, લઘુ, વિષ્ટંભી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખું, રૂચિકર, દીપન, પાચ[illegible] પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શૂળ, ગુલ્મ તથા જાડયનું ના[illegible] છે. **બારો રાન સુરણ:**—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે. ઉપયોગ:—**(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સુરણના કડકા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા. **(૨) આમ ઉપર:**—સુરણના દાંડા સુકવી ચૂર્ણ કરવું, અ[illegible] ઘીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું. **(૩) મૂળવ્યાધ ઉપર—સુરણ વટક:**—સુર[illegible] સુકવી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, મરી ર તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ [illegible] તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૫૭૦. સુરબંધ:—(સં૰ મંચપત્રી.) એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. [illegible] જમીનમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાન શેવતીનાં પાન જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને પહોળ[illegible]

હોય છે; એ પાનને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિક હોઇ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ ઝાડને કાશ્મીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ ઝાડ ફીરમાણી અજમાની જાતનું છે. એનાં ફૂલનો ઉપયોગ ફીરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સોરઠી પ્રાંતમાં "મારએટી" કહે છે. **સુરબ્ધ:**—કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જવર, કૃમિ, તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે.

૫૭૧. સુરૂ:—સં૦ સરલ. મ૦ સરળદેવદાર, શુરૂ. હિં૦ ધૂપસરલ. બં૦ સરલકાષ્ટ. ક૦ સરલદેવદારૂ. ઇં૦ લૉંગલીવ્હઙ્પાઇન. લા૦ પાઇનસલૉંગીફોલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુંદર દેખાય છે; તે સીધું ઉંચું વધે છે. એનું થડ બારિક અને આખું હોય છે. ઝાડ નિરંતર લીલું છમ રહે છે. શોભા માટે એ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનુ લાકડું ઘણું મજબૂત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે તેને બિરોજા કહે છે. તે તંતુવાદ્યના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. **સુરૂનું ઝાડ:**—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ, તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગએલા કેશ આવવા માટે:**—સુરૂનાં પાન પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૫૭૨. સૂર્યફુલ (સૂરજમુખી):—સં૦ આદિત્યભક્તા. મ૦ આદિતા, સૂર્યફુલવલ્લી ખોબરદોડી. હિં૦ હુરહુજ, સૌંચલી. તૈ૦ સૂર્યકાંતીપુ. તા૦ તુ૦ ક૦ સૂર્યકાંતી. ફા૦ ગુલેઆફતાબપરસ્ત. અ૦ અરદ્યૂન. ઇં૦ સનફ્લાવર, સૂહેલીએંથ. લા૦ એન્યુઅસ્.

સૂરજમુખી ફૂલના છોડ નાના નાના હોઇ તે સુમારે અઢી ત્રણ હાથ ઉંચા વધે છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એ છોડને જે ફૂલ આવે છે તે હથેળી જેવડાં પહોળાં હોય છે. એ ફૂલનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું મ્હોં હંમેશ સૂર્યની તરફ રહે છે; એટલે સવારે પૂર્વમાં હોય છે, બપોરે સીધું હોય છે; અને સાંજે પશ્ચિમ તરફ મુખ હોય છે. એ ફૂલમાં ઝીણાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંનું તેલ વિશેષ ઉપયોગી અને હિતાવહ છે. એ છોડ વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઇએ. ફૂલમાંનાં બિયાં તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે. એ ઝાડથી બીજો એક મોટો ફાયદો છે. જેનાં ઘરમાં હમેશાં ભેજ આવે છે અને તેથી કરી ઘરમાંની હવા બગડી રોગવાળી થાય છે, તેણે પોતાના ઘરની આસપાસ સૂર્યમુખી ફૂલનાં ઝાડ અવસ્ય વાવવાં. એ છોડના અંગે, રોગ ઉત્પન્ન કરનારી અને ભેજવાળી તથા બગડેલી સર્વ બાફ શોષી લેવાની શક્તિ છે. તેથી તાવ, સંધિવાયુ, વગેરે શરદીથી થનારા આજારો ત્યાંથી સત્વર નાસે છે. આ છોડને સૂર્યકમળ પણ કહે છે. **સૂરજમુખી ફુલનું ઝાડ:**—તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવું, તુરૂં, લઘુ, રૂક્ષ તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરૂચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, મેહ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભૂતજ્વર ઉપર:**—સૂર્યફૂલનાં મૂળીઆં કાનમાં રાખવાં. **(૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે:**—સૂર્યફૂલનાં મૂળીઆં ચોટલે બાંધવાં. **(૩) છોકરાંના પેટના ભાર ઉપર:**—સૂર્યફૂલનો રસ દસ ટીપાં સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેઢું ફુલેલું હોય તો આંગળી જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લેઇ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ભરવું; અને તે નળીનું એક મ્હોં મળદ્વારમાં ઘાલી બીજા મુખથી જોરથી ફુંકવું; એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોંચે છે; અને રોગ નીકળી જાય છે. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—સૂર્યફૂલનાં પાનનું નસ્ય આપવું; અને લેપ કરવો. **(૫) જુલાબ થવા માટે:**—સૂર્યફૂલના તેલનું ડુંટી ઉપર ટપકું પાડવું; અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ વાંસાની સાટવડે ચોપડવું.

૫૭૩. સોનારવેલ:—આ વેલનાં પાન પીંપળાનાં પાન જેવાં હોઇ એની પહોળાઇ એક વેંત અને લંબાઇ સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડાઇ હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાનનો રંગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે. એ પાન જૂનાં થયા પછી તે ઉપર રાતા રંગનાં ચાંદાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૉલેરા અને સર્પાદિકના વિષ**

ઉપરઃ—સોનારવેલના પાનનો રસ પાવો, કિંવા મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી આપવાં કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. (૨) ગરમીના આજારથી શરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર.—સોનારવેલનાં મૂળીઆં સુકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઇ તેમા ચદનની પેઠે તે મૂળીઆ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી તેમાં સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી બે ગુંજાભાર નાંખી દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારની શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઇ પ્રકૃતિ નિર્દોષ સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણુંજ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવું.

૫૭૪. સોનવેલ:—(સં૦ સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાભણ જેવડી જાડી હોય છે, એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળીઆ ઝાડ ઉપરજ હોઇ તે મૂળીઆં ક્યાં હોય છે તે સમજાતું નથી. એ વેલીને સોના જેવા પીળા રંગની બારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ ખરસાંણીનાં ઝાડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે એને આ દેશમા નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે પણ તેનું ખરૂં નામ તો સોનવેલજ છે સોનવેલ:—દુગ્ધપ્રદ છે. એ ત્રિદોષ અને મસ્તક પીડાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ગરધણી ઉપર:—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૫૭૫. સોપારી:—સં૦ પૂગ. મ૦ પોફળ. હિં૦ ક૦ સુપારી. ક૦ અડિકે-મારા તે૦ પોકકાયા, કમકમુ ત્રુ૦ કાંગુ. મલા૦ તા૦ કમુકુ, પૂગમ. ફા૦ મોપીન. અ૦ ફોફિલ. ઈં૦ બિટલનટપામ. લા૦ એરિકાકેટેચુ.

એ ઝાડની ઉંચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે એને તાડના જેવી ઝાવળીઓ આવે છે. સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે, પરંતુ માંગલોર, તાલીચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, શ્રીવર્ધન અને વસઇ એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. શ્રીવર્ધનથી જે ધોળી સોપારી આવે છે, તે ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું ઝાડ ચીકણું હોય છે. સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાફ્યા સિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે; અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે, તે રસ લાકડાઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે, તેને ઉકાળીને ગટ્ઠો કરી રાખે છે, તેને સોપારીનો કૂપ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમા તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અડધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. સોપારી સાધારણ:—મોહક, તુરી, સ્વાદુ, રુચ્ય, સારક, મધુર, ગુરૂ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે; અને મુખવૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલટી, ક્લેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. લીલી સોપારી:—અભિષ્યંદી, ગુરૂ, તુરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે, અને દૃષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદ્યકારક, અને મુખમળ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. સુકી સોપારી:—રુચિકર, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્રિદોષ, તથા કફરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ઘણી ભક્ષણ કરવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આણે છે પાકેલી લીલી સોપારી:—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. ચિકણી સોપારી:—સર્વ દોષ દૂર કરે છે. તેલંગણ ઓંધમાં ઘએલી સોપારી:—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખારી છે, અને કફ, વાયુ, તથા મુખજાડ્યની નાશક છે. કોંકણમા ચોલ પ્રાંત છે ત્યાંની સોપારી:—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાઢ્ય, અને કફનાશક છે. રોઠી (જે મજબૂત હોય છે એવી) સોપારી:—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રુચિકર તથા પિત્તલ છે; અને મલાવષ્ટંભની નાશક છે. બલગુલી સોપારી:—ગ્રાહક, પાચન તથા દીપન છે અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટંભ તથા મેદની નાશક છે ચંદાપુરી સોપારી:—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, રુચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન છે, અને કફની નાશક છે. ગુહાગરી સોપારી:—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટંભક છે; અને આધ્માનવાયુની નાશક છે. નેત્રવતી સોપારી:—મધુર, રુચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાઢ્ય છે; અને ત્રિદોષનાશક છે સોપારીના ઝાડનો ચિક:—શીતલ, સંમોહન, ગુરૂ, પાકવખતે ઉષ્ણ, ખારો, ખાટો તથા પિત્તલ છે, અને વાયુનો નાશક છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:—સોપારીની ચીરી (પ્રત્યેક આસની

નીચે જાડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સુકા લીંબડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં બીજોરાનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૨) **ઢોરોના ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:**—સોપારીનાં ફૂલ બારિક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાંખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. (૩) **મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સોપારીની વીરીની રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો બસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. (૪) **આમવાત ઉપર:**—સારી સોપારી લઇ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી; અને જુની આમલીનો જાડો કલ્ક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી; અને ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઇ આમવાત દૂર થાય છે. (૫) **આદ્ધાશીશી ઉપર:**—અર્ધી સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો. (૬) **વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી. (૭) **કૃમિ ઉપર:**—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૮) **ખસ ઉપર:**—સુકાએલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) **ગડગુમડાં ઉપર:**—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળીયા તથા ગુગળ એ ઉના પાણીમાં ઘસી ગુમડાને દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૫૭૬. સોરંગી:—(સં૦ સુરપુન્નાગ.) આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોઇ પાન પણ ઉંડણીના જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી **કોકણ** પ્રાંતમાંજ થાય છે. કોકણમાં સોરંગીને "મીઠી ઉંડણ" કહે છે. સોરંગીના ફૂલનો ભરાવો માહ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફૂલ આવવા માડે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફોલ્યા સિવાય કળિયો સુકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે, એ કળિયોનો રંગ રેશમ, મલમલ વિગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૫૭૭. સોમવલ્લી (સોમલતા):—(બધી ભાષાઓમાં—લા૦ સારકોસ્ટેમાબ્રેવિસ્ટિમા) સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલ પક્ષમાં ૧૫ પાન આવે છે; અને તે કૃષ્ણ પક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને **"અપત્રવાલ્લકા"** અને **"બ્રહ્મી"** પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્વ ઘણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઈ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીંટામાંથી પ્રાચીન કાળમાં એક પ્રકારનું મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. **સોમવલ્લી:**—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. **લઘુ સોમવલ્લી** (જેને મરાઠીમાં રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય અને ગુણમાં ઉપર જેવી જાણવી. **ઉપયોગ:**—(૧) **યકૃતવિકાર ઉપર:**—સોમવલ્લીનું ડીંટું સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૨) **તાવ ઉપર:**—કુંમળાં પાનનો કાઢો પાવો.

૫૭૮. હરડે:—સં૦ બં૦ હરિતકી. મ૦ હિરડા. હિં૦ હરડ. ક૦ અણિલેકાયી. તૈ૦ કરકકાય. તા૦ અંકેનં, કડુમારા. તુ૦ અણિલેમારા. મલા૦ કટુકકામારં. ફા૦ હલિલે. અ૦ એહલીલજ. ઇં૦ માયરોબેલન્સ. લા૦ ટરમિનેલિયા, કેબુલા.

હરડેનાં ઝાડ **કોકણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાન ધાવડીનાં પાન જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુંમળી લઈ સુકવે છે તેને **બાળહરડે** કહે છે. જે હરડે કઠિન કુવાડીથી પણ ન ભાંગનારી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બુડનાર તથા એક કે બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને **સુરવારી** હરડે કહે છે. અસલ **સુરવારી** હરડેની જાતનાં ઝાડ ઘણાં થોડાં હોય છે. મુંબઇમાં કેટલાક લબાડી વ્યાપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે. હરડે અતિશય ઉપયોગી છે, તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે.

"नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी"

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે; **વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી** તથા **ચેતકી.** જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે **વિજયા;** સાધારણ ગોળ હોય છે તે

રોહિણી; જેમા મોટી આંટી હોય જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના;** જેની આંટી બારિક હોય જે માસાળ હોય છે તે **અમૃતા;** જેનો રગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે **જીવંતી;** તથા જેના અગ્ર ઉપર પાચ રેષાઓ હોય છે તેને **ચેતકી** કહે છે વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે, રોહિણી વ્રણરોપક છે, પૂતના લેપના કામમા ઉત્તમ છે, અમૃતા રેચ આપવામા ઉત્તમ છે, અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે, જીવતી સર્વ રોગની પરિહારક છે તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમા ઉત્તમ છે કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે ધોળી ૬ આગળ વિસ્તારની હોય છે અને કાળી એક આગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી, કેટલીકોનો વાસ લેવાથી, કેટલીકોનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શન થીજ રેચ થાય છે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઇ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે ચેતકીને જેટલીવાર હાથમા પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચે રેચ થાય છે રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને ચેતકીનો રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે હરડેની સાત જાતમાં વિજયા મુખ્ય છે, કારણ તે સહજ મળી શકે છે **હરડે:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, રસાયન, નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાના તત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનુ અનુલોમન કરનાર છે, અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભગ, મલમદ્ધતા વિષમજ્વર ગુલ્મ, આધ્માન, તૃષા, શરદી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, શૂળ, પ્લીહા, યકૃત્, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે હરડેમા મધુર, તીખો અને કષાય રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે છે, તીખો, કડવો અને કષાય રસ હોવાથી કફ નાશ કરે છે તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે હરડેની મજ્જામા મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામા તીખો રસ, છાલમા કડવો રસ તથા ગોટલીમા કષાય (તુરો) રસ છે હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે પકવી ખાવાથી મલસ્તભક થાય છે અને શેકી ખાધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે ભોજન સાથે હરડે ખાવામા આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે અને વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે, મનશુદ્ધિ થાય છે જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે હરડે સિધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે, સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુ રોગનો નાશ કરે છે, તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમા ગોળમા, વર્ષાઋતુમા સિધવમા, શરદ ઋતુમા સાકર સાથ, હેમત ઋતુમા સુંઠ સાથ, શિશીર ઋતુમા પીંપર સાથે અને વસત ઋતુમા મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે **હરડેનો નિષેધ:**—ચાલવામાં શ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કૃશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લઘન કીધેલો, હનુસ્થભ થએલા, ગળુ પકડાઇ ગએલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ **હરડેના બિયાનાં મગજ:**—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરૂ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે **ત્રિફળાં** (હરડે, બહેડાં આમળા)—દીપન, રૂચીકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયવસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, લઘુ તથા બલકર છે, અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ મેહ નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **વાતરક્ત ઉપર:**—સુરવારી હરડેનુ અથવા બાળ હરીતકીનુ ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી (૨) **દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—હરીતકી અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમા પ્રાશન કરવાથી દમ અને ઉચકી શાત થાય છે. (૩) **આંખ ઉપર:**—હરડે, સુંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઇ તેમા સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી, અથવા બે ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાક ગાયના દૂધમા ઘસી પીવી (૪) **કદિ કોઇપણ રોગ ન થવા ઉપર:**—સાંજે સુઇ રહેતી વખતે બે હરડેની ભુકી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલુ પાશેર દૂધ પીવુ આ ઔષધ આઠ વાડીઆમાં એક વખત પણ આપવુ (૫) **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપર:**—હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાંડી સાંજે ગાયની છાશમા પલાળી રાખી સવારે તે છાશ પાવી એ પ્રમાણે ત્રણ ચારવાર કરવું રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવા (૬) **આમ્લપિત્ત ઉપર:**—હરીતકી ૧ ભાગ દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર સાંજ એક એક ગોળી ખવરાવવી (૭) **આખો આવે તે ઉપર:**—હરડે અને ફટકડી પાણીમા ઘસી અજન કરવુ (૮) **પાંડુરોગ ઉપર:**—

હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું; અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલારી રાખી તેમાંથી એકેક ખાવી. **(૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપરઃ**—મોટી હરડે ઘસી ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આંવળકંટી અને સાકરને પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—બાળ હરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) પિત્ત ગુલ્મ ઉપરઃ**—હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. **(૧૨) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપરઃ**—હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં આપવી. **(૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપરઃ**—હરડે, વજ, તથા કોઠનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાંખી તે માતાના દૂધમાં આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. **(૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપરઃ**—હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. **(૧૫) અજીર્ણ ઉપરઃ**—સુરવારી હરડેનું દળ અને સુંઠ એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું, એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભુખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. **(૧૬) બદ્ધકોષ્ઠ એટલે શૌચ** (ઝાડો) **સાફ ન થતો હોય તે ઉપરઃ**—બાળહરડે, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. **(૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપરઃ**—સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમાં ઘસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. **(૧૮) ગરમીનાં ચાંદાં, વ્રણ ઇત્યાદિ ઉપરઃ**—ત્રિફળાં (હરડે, બહેડાં, આંબળાં) લોઢાની કઢાઇમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ હળદર અને સાકર નાંખી આપવું. **(૨૦) શનૈર્મેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળાં અને ગળોનો કાઢો પાવો. **(૨૧) સુખ જુલાબઃ**—બાળહરડે, ડીંટું કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીઢીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સ્હેજ ગરમ) પાણીમાં પલારી રાખી ત્રણ માસા આપવું; એટલે સવારે જુલાબ થઇ કોઠામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય થાય છે. **(૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવું અગર ત્રિફળાં દૂધમાં આપવાં. **(૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપરઃ**—હરડે તથા બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨૪) શૂળ ઉપરઃ**—હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમાં પાવું. **(૨૫) મેદોરોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાંનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવાં અથવા ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમાં આપવું; કિંવા ત્રિફળાં ઘસી મહિનામાં ચાર પાંચ વાર અંજન કરવું એટલે નેત્રોને વિકાર કદિ પણ થતો નથી અને દ્રષ્ટી નિર્મળ રહે છે. **(૨૭) પથરી વગેરે ઉપરઃ**—બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, પીંપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર, કિંવા હીંગ, બીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો તેથી પથરી, યકૃત તથા ગુલ્મ દૂર થાય છે. **(૨૮) વૃષણના સોજા ઉપરઃ**—ત્રિફળાંના કાઢામાં ગોમૂત્ર નાખી પાવું. **(૨૯) ભગંદર રોગ ઉપરઃ**—ત્રિફળાં અને ખેરછાલનો કાઢો ભેંશનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. **(૩૦) મલશુદ્ધિ થવા ઉપરઃ**—બાળહરીતકી એરંડતેલમાં તળી ભૂકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવી. **(૩૧) બાળકને આંચનેર થાય તે ઉપરઃ**—સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી શક્તિ અનુસાર પાવું. **(૩૨) આમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—હરડેદળ અને ગજપીંપર સમભાગ લઇ બારિક ભૂકી કરી જેટલાં તે ઔષધો લીધેલાં હોય તેટલોજ તેમાં ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોજ સાંજ સવારે એક એક ગોળી આપતાં જવું. એ યોગથી અગ્નિનું દીપન થઇ કફ તથા પિત્તવિકાર શમન થાય છે. **(૩૩) સંધિગત સન્નિપાત** (સાંધે સાંધે સોજો અને શૂળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાકયા જેવું દુઃખે, નિદ્રા નાશના લક્ષણો થાય તે) **ઉપરઃ**—ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૩૪) ત્રિફળાં ચૂર્ણ—પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપરઃ**—હરડે, બેહેડાં, અને આવળકંટી એ સર્વ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાં ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દુર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળાં રસાયણી છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **(૩૫) પરસેવો ન આવવા ઉપરઃ**—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ.

(૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:—ત્રિફળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો ક કરી તેમાં પચાંશ ગોળ નાખી પાવો; એટલે ભ્રુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાની શૂળ તુરત બંધ થ છે તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળો અને નેત્રશૂળનો પણ જલદીથી નાશ થ છે. **(૩૭) અંતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો:**—હરડે, અરડુસી, ફાળસા, દેવદાર, કડૂ, રાસ ગળો અને કાકકોળિજનનો કાઢો, ઉપદ્રવસહિત પુરૂષને "અંતકજ્વરથી" મુક્ત કરે છે **(૩૮) ઉધર આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર:**—હરીતકીનું ચૂર્ણ, તેલ ઘી, કિંવા મધ આપવું **(૩૯) શીતજ્વર ઉપર**—હરીતકી અને ઇંદ્રજવનું એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુર શીતજ્વરનો નાશ કરશે. **(૪૦) ત્રિદોષ, આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિષુચિ ઉપર:**—હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગ લઇ ગોળી કરી આપવી. **(૪૧) આમવાત અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર:**—એરંડતેલમાં હરીતકી ખાવી. **(૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ અને ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો **(૪૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—હરે સિંધવ, ધાવડીના ફૂલનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. **(૪૪) અજીર્ણ, ગુલ્મ, વાત, ઉદર, ઇત્યા સર્વ રોગ ઉપર:**—લીંબુના રસમાં સિંધવ અને સંચળ નાંખી તેમાં બાળહરડે પલારી રાખવી અને સુકાયા પછી સેવન કરવી. **(૪૫) ફુલ, છારી આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્ર રોગ ઉપર:**—સુરવારી હર અને સાકર એ પાણીમા ઘસી આંખમાં આંજવા. **(૪૬) માખી-ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર:**— રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો.

૫૭૭. હરણસુરી:—આ ઝાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાન કાત્રાદાર હોય બારિક હોય છે. આ ઝાડ હરણને ઘણાં સારાં લાગે છે. માટે આ ઝાડને 'હરણસુરી" નામ આપેલું છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. ઉપયોગ:—**(૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—હરણસુરીના ઝાડનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી હરરોજ સવારના ૭ દિવસ સુધી પાવું **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટતા આવવા ઉપર:**—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાંખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૫૭૮. હરણવેલ (ખરખોડી)'—સં૦ હેમજીવંતીકા. મ૦ સોન-હરણ વેલ હિં૦ પીલી-સુનહરી-જીવતી. બં૦ સ્વર્ણ જીવતી. ક૦ હોવણ્ણુદહોવ. લા૦ ડેંજીઆ, વોલ્યુ બિલીસ.

આ વેલાનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. હરણવેલીનાં પાન રતાળુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે કળીઓ આવે છે, તેમાથી રેશમ જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. હરણવેલની ભાજી થાય છે. લઘુ અને મોટી **હરણવેલ:**—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબંધક છે; અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભુતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરૂ છે. **સોન હરણવેલ:**—નેત્રાને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—હરણવેલનાં પાન વાટી દૂધમાં પાવાં. **(૨) યોનિકંદ ઉપર:**— હરણવેલના મૂળીઆં પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૬૯. હળદર:—સં૦ બં૦ હરિદ્રા. મ૦ હળદ. હિં૦ હરદી. ક૦ અરષણ્ તે૦ પાસુપુ. તા૦ મંચલકાંચની. તુ૦ મંજલકાઇ. મલા૦ મન્નલ. ફા૦ જરદચોબ. અ૦ ઉરૂકુસ્સુફર. ઈં૦ ટરમેરિક. લા૦ કરકયુમાલોંગા.

હળદરનાં ઝાડ કેડ સુધી વધે છે. એ કર્દળીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન કર્દળી જેવાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠેજ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાંઠીઆનો રંગ પીળો હોય છે. એના પાનનો હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે. હળદરનો રસોઇ, શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પદાર્થોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે, અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા

એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. હળદર:—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રય, રૂક્ષ તથા શોધન છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, અમ્નિ, પીનસ, અરૂચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે. કપૂરી હળદર:—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. રાન હળદર:—તીખી, મધુર, રૂચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે; અને કોઢ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:—ઉંઘવાની વખતે હળદર શેકી તે ચાવી ખાવી. (૨) શ્લીપદ (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) રોગ ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પાવાં એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઈ ખસ, કોઢનો નાશ કરે છે. (૩) મૂળવ્યાધ ઉપર:—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી છાંયડે સૂકવવી. પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળીઆં ઉપર લેપ કરવો એટલે મૂળીઆં નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. (૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર:—ઉપલા ગાંઠીઆ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું એટલે ઝામર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. (૫) સ્તન રોગ ઉપર:—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવેરનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૬) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર:—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાન સમભાગ વાટી તેની થેપલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુંવેરના ગર્ભમાં મેળવી તે ૭ દિવસ ખાવું. (૮) બાળકનો સસણી રોગ ઉપર:—ગોમૂત્ર એક બે વાર ગાળી તેમાં હળદર નાંખી તે પાવું. (૯) સળેકમ અને ઉધરસ ઉપર:—ગરમ કરેલા દૂધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૧૦) સસણી રોગ ઉપર:—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં પાવું. (૧૧) સ્વરભેદ ઉપર:—રાત્રે કઢેલા દૂધમાં ચપટી હળદર નાખી પાવું. (૧૨) વિષમેહ ઉપર:—હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો પાવો. (૧૩) મૂર્ચ્છા ઉપર:—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાંખી પાવાં. (૧૪) મૂતરખડા ઉપર:—કાંજીમાં હળદર અને ગોળ નાંખી તે પાવો. (૧૫) કફરોગ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં હળદર નાંખી પાવી. (૧૬) નેત્ર રોગ ઉપર:—બકરીના માખણમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલું નાકની પાસેના આંખના ખુણામાં નાખવું. (૧૭) નાના બાળકને કાંટા આવે તે ઉપર:—ઠંડા પાણીમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી માખણ મેળવવું અને તે મિશ્રણ બન્ને ખુણા ઉપર અને ગળાની નીચે પીઠના હાડકા ઉપર તથા બન્ને કાન આગળનાં ગાલફોરાં ઉપર ચોળવાથી કાંટા બહાર આવે છે અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવું. (૧૮) વીંછીના વિષ ઉપર:—હળદરની ભૂકી અંગારાપર નાખી દંશસ્થાને ધૂણી કરવી; અને ચલમમાં નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધૂણી પીવી. (૧૯) દુર્જલ જ્વર ઉપર:—હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. (૨૦) કમળી ઉપર:—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહીં ૪ તોલા સવારે સેવન કરવું. (૨૧) પરસામાં ખડો બંધાઈ જાય તે ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં હળદર નાંખી પાવી. (૨૨) વાળા ઉપર:—પુરૂષના મૂત્રમાં હળદર વાટી લેપ કરવો.

૫૮૦. હંસરાજ:—સં૦ હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં૦ હંસપાદી. મ૦ લાલહંલાજળુ. બં૦ ગોયાલેલતા. ક૦ નવિલડી. તા૦ શેરૂપ્પાદી. ફા પરસ્યાઉશાન. અ૦ શારલજીનશા, અર્દ. ઇં૦ મેડનહેઅર. લા૦ એડીએંટમલ્યુન્યુલેટમ્.

રાતી રીસામણીના ઝાડને હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ:—તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—વીંછીના વિષ ઉપર:—હંસરાજનાં મૂળીઆં રવિવારે સવારે કાઢી તે મ્હોંમાં રાખવાં તથા કાનમાં ફુંક મારવી.

૫૮૧. હાડસાંખળ:—(સં. અસ્થિસંહારી. મ૦ હાડસંધી હિં. હારસિંગાર.) હાડસાંખળનાં "ગ્રંથિમાન, અસ્થિસંહારી, જરાંગી, અસ્થિશૃંખલાલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજ્રવલ્લરી" એવાં સંસ્કૃત ભાષામાં નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જાડાઇ ચોધારી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય । નિઘંટપ્રકાશકાર "તિધારી કાંડવેલ" નેજ હાડસાંખળ કહે છે. એ વેલાનો ફાટો કુંડામાં વાવી તે વેલો ઝ ઉપર ચઢાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી. પરંતુ હમણાંના કાળમાં પરદે વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રીવાજનો નાશ થઇ, એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિર્થક વિલાયતી ઝાડની મ ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ઘણું વધી ગયું છે એ કાળ માહાત્મ્યજ કહેવું જોઇએ. **હાડસાંખળ:**—લઘુ, સારક, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને કૃમિ, અર્શ, વાત તથા કફને નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસાંખળ ખાંડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલ હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપા કરવો. **(૨) સર્વ વાતરોગ ઉપર:**—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળન લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેનાં વડાં કરી ખાવાં એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૫૮૨. હાડસંધી:—(સં૦ સંધિની.) હાડસંધી એ ઝાડઉપર વાંદાની પેઠે થાય છે. એ ખર સાંણીની પેઠે કાંડયુક્ત હોઇ લીલી હોય છે. એ દૂરથી ખરસાંણીના જેવી દેખાય છે. બબ્બે આંગળ ઉપર એને ચપટી ડીરીઓ હોય છે. એનો પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી જેવડાં અને રંગે મોતી જેવાં ગોળ ફળ છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાન સમુળગાં આવતાં નથી. ધામના ઝાડ ઉપરની હાડસંધી વધારે ગુણ વાળી છે. **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસંધી લાવી લગાર કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી એટલે ભાંગેલું હાડકું સારૂં થાય છે અથવા હાડસંધી તથા રગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી, ઢોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારામાં હાડસંધિ ખવરાવવી. **(૨) વાળા ઉપર:**—હાડસંધી બારિક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. **(૩) સંધિવાત ઉપર:**—હાડસંધી, સુંઠ, મરી, પીંપર, પીપરીમૂળ, હરડે, બહેડાં, આવળકંટી અને તજનો કાઢો પાવો એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે.

૫૮૩. હાશા:—(સં૦ વિકંટક. મ૦ હાથી. હિં૦ હશીઆ. ક૦ મોલગુ.) એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાન ચાર આંગળ પહોળાં હોઇ લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ મુખો હોય છે. એ ઝાડ કોકણમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળીઆંમાં પીળો રંગ હોય છે. તે પીળા રંગમાં વસ્ત્રો રંગે છે. એને 'હશિયા' 'હશી' પણ કહે છે. કોઇ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં એને 'બારતોડી' એટલે બારમુખી કહે છે. **હાશાવૃક્ષ:**—તુરૂં, તીખું, રૂક્ષ, રૂચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન છે; અને કફનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ પાકવા ઉપર:**—હાશાના ફળનો લેપ કરવો, એટલે વ્રણ પાકી ફુટે છે. **(૨) વ્રણ બેસી જવા ઉપર:**—વ્રણની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાન બારિક વાટી અર્ધા આંગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારંવાર ભીનું કપડું ફેરવતા જવું એટલે ગાંઠ બેસે છે. **(૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—હાશાનાં મૂળીઆં અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂં અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૫૮૪. હીંગ:—સં૦ બં૦ હિંગુ. મ૦ હિં૦ હીંગ. ક૦ હિંગલદ, ઇંગીન. તે૦ ઇંગુવા. તા૦ પેરૂંગાયં. તુ૦ ઇંગુ. મલા૦ પેરૂકાયં. ફા૦ દર્ખ્તે, અંગુઝ ખાલીસ. અ૦ હિલતી-ત-સ. ઇં૦ આસ્સા ફોટિડા. લા૦ ફેરૂલાનાર્થેકસ

હીંગનાં ઝાડ હિરાત, ખોરાસન અને બલ્ક એ પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાનથી કંદને (મૂળને) ટાંચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામાં આવે છે તેને હીંગ કહે છે. ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી એ પંજાબમાં તથા મુંબઇમાં આવે છે. હીંગનો આ દેશમાં અતિશય ખપ થાય છે. એને આપણા દેશમાં "વધારણી" પણ કહે છે. હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે. **હીંગ:**—તીખી, લઘુ,

ષ્ણુ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને લસ્તંભ, આનાહ, આધ્માન, શૂળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદ્રોગનો શ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર:**—હીંગની ચણા જેવડી ગોળી રી ગળાવવી. **(૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે તે ઉપર:**—ચાંદીમાં હીંગ ભરવી. **(૩) અપસ્માર ઉપર:**—ઘી, સિંધવ અને હીંગ અકેક તોલો લઇ બાર તોલા ગોમૂત્રમાં નાંખી બાફવું અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. તે ઘી પીનારની પ્રકૃતિ જોઇને પાવું. **(૪) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—ધુમાડી રહિત અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મ્હોંમાં લેવી. **(૫) અફિણ ઉપર ઉતાર:**—હીંગ પાણીમાં અથવા છાશમાં મેળવી પાવી. **(૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર:**—ઘોડાના અથવા ઘેટાનાં લીંડાંનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હીંગ નાંખી તે રસ પાવો. **(૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—હીંગ માસા ત્રણ, કોઠ માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમાં નાંખી પાવું. **(૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—હીંગ અને જુનું ઘી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાંખવું. **(૯) ખુપરા ઉપર:**—અર્ધી રતિ હીંગ દહીંમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. **(૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર—હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ:**—સુંઠ, મરી, પીંપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂં, શાહજીરૂં અને શેકેલી હીંગ, એ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોગણા ઘીમાં અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંધ, મૂર્છા, પાંડુ, આમ, અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. **(૧૧) પ્રસૂતીની ચક્કર અને શૂળ ઉપર:**—હીંગ શેકી ઘીમાં મેળવી ખવરાવવી. **(૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર:**—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૩) વ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા ઉપર:**—હીંગ અને કડવા લીંબડાનાં પાન વાટી લેપ રવો. **(૧૪) પટકી (કૉલેરા) ઉપર:**—શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગ લઇ દીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સુકવવી. અકેક કલાકને અંતરે અકેક ગોળી ચાવી ખાવી. અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અફિણ ૧ ભાગ, મરચાંની વસ્ત્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ એ જણસો એકત્ર કરી તેની દીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર ને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અરધી ગોળી આપવી. **(૧૫) આદાશીશી ઉપર:**—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. **(૧૬) કર્ણનાદ (બહેરાપણુ) ઉપર:**—હીંગ, ચીરકળ અને સુંઠ; એ સરસીઆમાં નાખી કઢવી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૭) વાળા ઉપર:**—હીંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ, મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર:**—હીંગ શેકેલી અને એલચીદાડાનું ચૂર્ણ ૧ ગુંજાભાર દૂધ-ઘીમાં ખવરાવવું. **(૧૯) શરદી વડે કાનના ઢાંક બેઠા હોય તે ઉપર**—ઉત્તમ હીંગ રૂમાં વાટી કાનમાં ઘાલી રાખવી. **(૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર:**—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું. **(૨૧) દાઢ દુ:ખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર:**—શેકેલી હીંગ દાઢ નીચે રાખવી. **(૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં ૪ ગુંજા હીંગ ખવરાવવી.

૫૮૫. હિવર:—સં૦ અરિમેદ. મ૦ હિં૦ હીવર-ગંધી. ક૦ કરથેવેલુ, બ્યાલદગીડ, કરિજાલી. તૈ૦ પિક્કારૂવેલ. મલા૦ એલં. લા૦ અકેસિયાફારનેસિયાના.

આ એક ખેરનીજ જાત છે. એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરનાં ઝાડના જેવાંજ એનાં પાન હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની છાલ તુરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે. એને "ગંધિ હિવર" પણ કહે છે. **હિવર:**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રૂક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, બસ્તિરોગ, જ્વર, કોઢ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણ, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—કડવાં, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—પીડ ઉપર:**—હિવરાની છાલનો રસ પાવો.

૫૮૬. હુરા:—(સં૦ તીક્ષ્ણદુગ્ધા.) હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાન ઈંદ્રજવના પાન

જેવાં થાય છે. એ પાનનાં ડીંટાં લાંબાં હોઇ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડ લાકડું પોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. હુરાના દૂધથ આંખને ઇજા થાય છે, એ ઉપર ઉતાર દહીંની આચ્છ આંખ ઉપર રાખવી એટલે ઇજા થશે નહિ ઉપયોગઃ—(૧) સર્પદંશ ઉપરઃ—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિં હુરાની છાલ અરિઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) ઘોણુસના વિષ ઉપરઃ—હુરાનો રસ પાવો; કિં ગુંદીની છાલ, ફણ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની છાલ ઘસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણ વાર તે ઔષધ આપવું. (૩) વીંછીના દંશ ઉપરઃ—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગા ડવું. (૪) નળ ઉપરઃ—હુરાની કુખો અને વડની પડવાઇઓના અંકુર કેળનાં પાનમા બાંધી મં અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. (૫) રેચકઃ—હુરાનું દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી. ઉતાર ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. (૬) રક્ત-બાઉ ઉપરઃ—હુરાના લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો, અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો એટલે લેપ બેસશે અને રક્તબાઉ દૂર થશે. (૭) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—હુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૫૮૭. હેદઃ—સં૦ શાગોટ. ન૦ સાગસાંહિડા હેદી. હિં૦ સહોડા. સ. બં૦ શ્યાઓડા. ફ૦ આષોદમરતુ.

હેદનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. કોંકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાન મોટાં હોઇ તે અણીદાર હોય છે. આ ઝાડનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગના એક પ્રકારનો ભેદ છે. એના પાનના રસથી જુલાબ થાય છે. હેદઃ—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. હેદનું ઝાડઃ—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાત-નાશક છે. ઉપયોગઃ—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ્ય કળથીની રાબ અને અલણીભાત. (૨) ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મરવા ઉપરઃ—હેદના તોરા અને પાંગારાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો; તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાંધવા. (૩) ભાર, યકૃત્ અને કવલ્લૂ ઉપરઃ—ગોળ ખાઇને તે ઉપર હેદના પાનનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉંચા કરી રાખવા. ઔષધ લાગે તો ઉતાર નાચણીની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પીવું. (૪) નળવાયુ અને નળગુદા ઉપરઃ—હેદના પાનનો રસ ચાર પૈસાભાર લઇ મરીની ભૂકી નાંખી પાવો. ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૫) કમળી ઉપરઃ—હેદની અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો એથી તુરત ગુણ આવે છે (૬) આદ્યાશીશી ઉપરઃ—હેદના બોરાનો રસ નાકે સુંઘવો. (૭) વાળા ઉપરઃ—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૫૮૮. હેળુંઃ—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઇ તેનો વિસ્તાર આ દશ હાથ હોય છે. એનાં પાન ઇંદ્રિજવના ઝાડનાં પાન કરતાં નાનાં હોય છે. એને સુમારે જાયફળ જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં "અજાવે" કહે છે. એનું શાક પણ કરે છે. એ શાક કાંઇક લીલ કેળા જેવું સ્વાદે લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે. અરિં લોક એક બે દિવસ એ ભાજી ઉપરજ કાઢે છે. ઉપયોગઃ—(૧) વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપરઃ—હેળુનાં લીલાં પાન લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાંસુધી બાફવાં. પછી બારિક વાટી તેની ચપટી પોવલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર બબ્બે ટીપાં ઠંડું પાણી નાખતાં રહેવું. (૨) બાળકના કાંસા ઉપરઃ—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. (૩) મૂર્ચ્છા ઉપરઃ—હેળુનાં બિયાં મધમાં ઘસી પાવાં અથવા હેળુનાં મગીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) દમ અને ઉધરસ ઉપરઃ—હેળુનાં પાન ચલમમાં નાખી પાવાં. (૫) આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા માટેઃ—હેળુનાં બિયાં ઘસી અંજન કરવું.

વનોષધી–ગુણાદર્શ સમાપ્ત.

सुबोध वैद्यक.

१—અજીર્ણ રોગ.

કારણ:—ઘણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમુત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું; અને અપકવ, જડ, શુષ્ક, ઠંડું, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાશી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું, ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં **સાધારણ લક્ષણો:**—શૂળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મળ, તથા વાયુનો અવષ્ટંભ વગેરે. એ ઉપર **ઉપચાર:**—(૧) કોઇ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું. લાંઘણ કરાવવી અને હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કડકા કરી, તેમાં રી અને સિંધવની ભૂકી નાંખી તે આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સિંધવ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું. અને સારૂં પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી ગાર ઠંડુ થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) પીંપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ, ગરમ પાણીમાં પાપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાંખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથવા સુંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાંખી તે પ્રાશન કરવું. એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો, સિંધવ નાંખી આપવો. એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઇ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી, તે ઉપર મીઠું નાંખી જોરથી મસળી થોડી વાર રહેવા દેવા, પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી નાંખી તે પીતા ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, પીંપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ, અને વાવડીંગનું વસ્ત્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોવી ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવું. એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કૉલેરા), કમળો, પાંડુ, દમ, અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ છાશમાં ૭ દિવસ આપવું. એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, અને બાળ હરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું. એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટંભનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવાત, કુણો મૂળો, લસણ, જૂનું કોહળું, શેકટો, પડવળ, વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, ખાવાનાં પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિકોનું સેવન સારૂં છે. **અપથ્ય:**—મલ, મૂત્ર, વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન, ઇત્યાદિ વર્જ્ય.

૨—અંડવૃદ્ધિ.

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર તેણે કરી, શીતોદકમાં ડુબકી મારી જે સ્નાન કરવું તેથી કરી, મૂત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થએલો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીરપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવઘડ જગાની શિરાને ઉપદ્રવ થઇ તે સરી જવાથી, અને બળવંતથી અંગયુદ્ધ કરવાથી, અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારૂં ન

હોઇ હવા ખરાબ અને નમળી હોય છે તે પ્રદેશમા આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે સંપ્રાપ્તિઃ- વાયુ કફ કારણે કુપિત થઇ સોજો, શૂળ, એને ઉત્પન્ન કરતો છતા અધોભાગી થઇ, અડસધિના દ્વ વૃષણ સુધી જઇ, વૃષણવાહિની શિરાને દૂષિત કરી, વૃષણમના ગોળીઓ અને કોશ—એટલે તે ઉપર ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે અન્ત્રવૃદ્ધિ (આતરગાઠ) વગેરે આ રોગનાં નામ છે **ઉપચારઃ—**(૧) પગના અગુઠાને ચપટ એમે એની વાળીઓ પહેરવી (૨) વૃષણ ઉ એરડતેલ નિત્ય ચોપડવું (૩) એરડતેલમા બાળહરડેનુ ચૂર્ણ આપવુ. (૪) દૂધ અને એરડને એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવુ. (૫) દારૂહળદરનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રમા દોઢ બે માસા આપવુ (૬ રાસ્ના, ગળો, ચિકણુ જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરડમૂળના કાઢામા એરંડતેલ નાખી આપવુ (૭) લ ચિત્રાના મૂળીઆ | ચૂર્ણ કરી એરડતેલમા ખરલ કરી ચોપડવુ અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમા આપવુ એટ ત્રણ દિવસમા રોગી સારો થાય છે (૮) વેખડ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો (૯) તબાકુના પા એકલા કિવા શિનારસ ચોપડી બાધવા ઘણી ખરજ થાય તો છોડી નાખવા (૧૦) ઉંડીના ઝાડની અતર છાલ બારિક કુટી વધેલા ભાગપર બાધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણ જણાય છે, પછ નક્કી ગુણ આવતાં સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાધવો (૧૧) ઉચી છીંકણી અને કળીનો નવો ચૂને એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમા લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો, એટલે ઉલટી થઇ શિરામાર્ગ પાણી પડશે પછી ઉંડણીની અતરછાલનુ ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો (૧૨) ભીલામો અને હળદરના ગડીઓ એકત્ર ઘસી તેના લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવુ. (૧૩) વેગણીના મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો (૧૪) ત્રિફળા (હરડે, બહેડા, આમળા) દૂધમા આપવા (૧૫) નાહરૂખીના અને કાળી તુલસીના પાનનો રસ કાઢી, તે રસમા તેટલુજ ઘી નાખવુ, અને અગ્નિપર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવુ. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ઘી તૈયાર કરવુ. આ ઘી દિવસમા ચાર પાચ વખત ચોળી જીરવવુ, અને જૂની ઈંટ, કાળો પથ્થર, અગર નળીયુ તપાવી, કપડામા વીંટાળી સહેવાય તેટલે શેક કરવો આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાનું દુઃખ તરત બધ થાય છે (૧૬) લાજાળુના પાન વાટી ગરમ કરી બાધવા (૧૭) ગાયના ઘીમા સિધવ નાખી વૃષણપર વારવાર લેપ કરવો (૧૮) ભીનામાના ઝાડનાં પાન થોડાક ચુટી, તેમા થોડી હળદર નાખી, ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાધવા **પથ્યઃ—**ચોખા ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ શેકટો **અપથ્યઃ—**દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવુ ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન, મૈથુન એ વર્જ્ય

૩—અતિસાર (હગામણુ-ઝાડો.)

કારણઃ—પ્રમાણ કરતા અધિક ખાવુ, જડ પદાર્થનું સેવન કરવુ, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ અતિ રૂક્ષ, અત્યત પાતળુ, એવા પદાર્થ ખાવા, વિરૂદ્ધાશન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુન ભોજન કરવુ, અપક્વ અન્ન ખાવુ, અતિ મદ્યપાન કરવુ, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનુ ભક્ષણ કરવુ, મલમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોપ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે **લક્ષણોઃ—**હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉદર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી, હાથપગનું ગળવુ અપાનવાયુનો અને મલનો અવરોધ થવો, પેટનુ ફૂલવુ, અન્ન સારૂં પાચન ન થવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે જે અતિસારમા આમ પડે છે, તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમા લોહી પડે છે તેને રક્તાતિસાર કહે છે. **ઉપદ્રવઃ—**ઉલટી મૂર્છા ઉચકી, સોજો, શૂળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નદ્વેષ એ ઉપદ્રવ સપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે **આમાતિસાર ઉપરઃ—**કોઇ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાક થએલા છે કે નહિ એની ચોકસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (૧) બાળહરડે અને પીપરનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, કિવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમા આપવુ (૨) સુંઠનુ ચૂર્ણ કરી તેમા લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરડાના પાન વીંટાળી ઉપર છાણમાટીએ લીંપી અગારા અને રાખોડીમા બાફવુ માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી, અદરનુ ઔષધ કાઢી લેવુ અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી ૭ માસા

પર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સુંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળી કરી આપવી, તેથી કરી આમનું પાણી થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૪) કુમળા ચીભડામાં સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરંડાનાં પાનમાં વીંટાળી ભુંભરેટમાં શેકી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઇ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંઠ, વરીઆળી અને ખસખસ, અથવા સુંઠ અને વરીઆળી ઘીમાં શેકી ઝીણી વાટવી, અને તેની ફાકી લેવી. (૬) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રિજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે ચોગણા પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરીતકી, અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ઘોડાવજ અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સુરણને સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળી આપવું. (૧૦) જાયફળ, સુંઠ, રાળ, માયફળ (માર્યો) અને ખજૂર, એ દરેક ૭ ૭ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું. અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉ છાંણાંની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા, પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરવું, અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી. એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે. **રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચારઃ—** (૧) જાંબુ, કેરી અને આમલીનાં પાનનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાંખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડાં કપાસનાં કુમળાં પાન એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બેલફળ જરા ભાંગી બાફવાં અને તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરબત કરી પાવું. (૪) કાંદા બારિક ચીરી ચાર પાંચ વખત ધોઇ નાંખવા અને તે ગંઠાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવા. (૫) ગાયના માખણમાં તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉંબરાના પાન ઉપરની ૫ ફોડ અને સાકર નાંખી આપવું. (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, એલકાચરી, વાળા અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ, કડાની છાલ અને બાળબેલનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાંખી આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) બાળબેલનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટશૂળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંબાની ગોટલી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાંખી આપવો. **સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચારઃ—**(૧) અફીણ અને કેસર સમભાગ લઇ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજા (ચણોઠી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. અને એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંબુ કાપી અંદર રાઇ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાંદાના રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆના પાનનો અથવા છાલનો રસ કિંવા ટેંટુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ; એમાંનો કોઇ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમાં આપવું એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, બાળબેલ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બેલફળ અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બેલફળનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાંખી આપવું. (૮) આમલીની અંતર્છાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જાયફળ, અફીણ અને ખારેક, સમભાગ લઇ નાગરવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમાં આપવી. (૧૦) અંકોલના મૂળીઆની છાલ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાંખી આપવી; એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં છાશ નાંખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અફીણ શેકી ખાવું. (૧૫) કાયફળ મધમાં ઘસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળીઓ કરવી, તે પછી જાંબુડીના પાનમાં વીંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી, ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાંણાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બહાર કાઢી પાન અને માટી દૂર કરી પીલી. રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તે મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) ટેંટુની છાલનો

પુટપાકવડે રસ કાઢી, તેમા મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાક રસ કાઢી મધ નાખી આપવો (૧૯) છાલ, બાગ મેથ્રડીનુ મગજ અને અફીણ, એ સમભાગે લઇ દહીંના નિતર્યાં પાણીમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળી મધમા આપવી (૨૦) આર્દ્રક/જારસેઠ-કડ મૂળીઆની છાલ તાજી એકત્રુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમા લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમા નાખી, ચોથો હિસ્સો પાણીનો રહે ત્યા સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાજાળુ, ધાવડીના ફૂલ, કુમળા બેલફળ, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી તે કાઢ મા નાખી હલાવતો લેપ થાય એવુ કરવી ઘટ્ટ કરવુ પછી આ અવલેહ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમા આપવો તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપિત્તાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમા હોય છે તે અને ઘોરરૂપ એવા સપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે અને સ્ત્રીઓને સપૂર્ણ પ્રકારની ધુપણી (સ્રાવ) થાય છે તે અને સપૂર્ણ મળવ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીને અતિસારનો ભેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે પથ્ય:—ડાંગી, લાઘણુ નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસુર તુવેર ઘી મધ દહીં, લેપ દૂધ છાશ, માખણ, કેળફૂલ, જાબુ આદુ કોઠી, બોર દીપન અને લઘુ એવા અન્ન અને પેય પદાર્થ અપથ્ય:—મૈથુન, મળમૂત્રાવરોધ ઘઉ, અડદ, જવ, ચાકવત વાલ, કેરી દૂધી, ગોળ, પાલેભાજી, રાતી દૂધી, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠુ અને ખાટા પદાર્થ

૪—અપસ્માર (ફેફરૂં).

સ્વરૂપ:—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આખો આગળ અધારા આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવ જન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે નેત્ર અને હાથ પગ વિકૃત થાય છે હૃદયને કપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે એનો કોપ કદિ દશ દિવસે કદિ પદર દિવસે, કિવા મહિના મે મહિના દોષસચય થઈ રહે છે ઉપચાર:—(૧) થુરીઆના પાનને કપાસના દૂધના ૨૧ પુટ આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવુ અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુઘવુ એટલે નાકમાના કીડા ગરી પડી રોગી સારો થશે (૨) દેવ-ડાંગરનો રસ અને થુરીઆનુ દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવુ (૩) માલકાકણી, ખુરાસની અજમો, અક્કલકરો, જાયફળ લવગ, એલચીદાણા, અજમો, વાવડીગ અને નાગકેસર, સમભાગ લઇ બાગરાના રસમા બોર જેવડી દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે (૪) અગથીઆના પાનના રસમા ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૫) વાઝકટોળીના મૂળીઆ ઘીમાં ઘસી તેમા સાકર નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૬) જેઠીમધ હીંગ, ઘોડાવજ, તગર, શિરીષ અને લસણ એ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમા ઘસી અજન કરવુ (૭) ઘોડાવજનુ એક તોલો ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૮) નિર્ગુંડીના રસમા અખોડ ઘસી તેનુ નસ્ય કિવા અજન કરવુ (૯) રાઇ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો (૧૦) ધોળા કાદાનો રસ નાકે સુઘવો અને અજન કરવુ (૧૧) વગડાઉ છાણાની રાખ કપાસના દૂધમા ભીજવી, સુકાયા પછી તપખી પ્રમાણે સુઘવી (૧૨) અરીઠા સીંગુના રસમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૩) ગધકની ધૂણી નાકમ લેવી (૧૪) હાથીનુ મૂત્ર બન્ને નાકના છિદ્રોમા નાખવુ, એટલે માથામાના કીડા ગરી પડી રોગ સારો થાય છે (૧૫) ઘોડાવજ, ગળો, સુઠ, મરી પીંપર, મોહનોશુદ , રૂદ્રાક્ષ, સિધવ, રીંગણીના ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુઘવુ એટલે અપસ્માર, વાયુ કફ, મસ્તકશૂળ બકબક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ દૂર થાય છે પથ્ય:—મગ, ઘઉ, ઘી, મધ, પરવળ, જૂનું કોળુ, દાડમ, ચાકવત શીકરો, દ્રાક્ષ, આમળા, ચોખા અપથ્ય:—ગરમ પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, અતિ મૈથુન, શ્રમ, પાલ-ભાજી, મિનોડાં, ઉષ્ણ અને જડ એવા ભોજન

૫—અમ્લપિત્ત.

કારણ:—વાસી ઉષ્ણ ગએલુ અથવા વળાદિક વિકારવાળુ એવુ અન્ન અને પિત્તપ્રકોપી અન્ન, વિરૂદ્ધાન્ન, દાહકારક પદાર્થોનુ ભક્ષણ ઇત્યાદિના સેવને કરી પિત્ત દુષ્ટ થઇ સચિત થાય છે, તેને

અમ્લપિત્ત એમ કહે છે. **લક્ષણ:**—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ મુંઝાવો, કડવા ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્વેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ જૂનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. **ઉપચાર:**—(૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળનું ૪–૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આવળકંટી અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો; એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કંડૂ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સુંઠ એક ભાગ અને ગેરૂ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ–સવાર દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બબે વાલની કરી સાંજ સવાર આપવી. (૬) જવનો કાઢો આંબળાંનો રસ અને મધ નાંખી આપવો. (૭) કરિઆતુ, નાગરમોથ, સુંઠ, અને ગળોનો કાઢો આપવાથી, અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરડુસો, ગળો અને ડોરલીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી, અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૯) પીંપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરિતકી, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી, ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફ નો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન અથવા આવળકંટીનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કલ્ક આપવો, (૧૩) ચોર આમલીનું સરબત કરી તેમાં જીરાની અને ખડી-સાકરની ભૂકી નાંખી તે આપવું. (૧૪) આવળકંટી ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઇ, તે ભીંજાય એટલું તાજું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું (૧૬) આમસુલ, એલચી અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) નારિકેલખંડપાક:—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા ખોપરૂં લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારૂં શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, પીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂં, શહાજીરૂં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઇ ઠંડુ થયા પછી આ પાક સેવન કરવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) અવિપત્યકર ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, એલચીદાણા અને તમાલપત્ર, એ સર્વે સમભાગ લઇ સર્વેના બરોબર લવંગ લઇ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુપ્પટ તેડનું ચૂર્ણ લઇ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઇ, નિવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠ માસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર ઠંડુ પાણી કિંવા નાળીએરનું પાણી પીવું; એટલે અમ્લપિત્ત, શૂળ, મૂળવ્યાધિ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂં અને ગહુલા સમભાગ લઇ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ, શેકટાનો રસ ૪ ભાગ, ભંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોકાનો ગર ૮ ભાગ, અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર ખરલ કરી, બોરના ઠીળા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંટોલા, પડવલ, ચાકવત, જાનું કોળુ, કેળફૂલ, ઉષ્ણ પદાર્થ, અને કફ-પિત્તહારક એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—મીઠું, તેલ, તીખું, ખાટું, તલ, કુલિત્થ, મેંઢીનું (ઘેટીનું) દૂધ.

૬—અરોચક રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—વાત, પિત્ત અને કફને કોપવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનારૂં અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે. એથી કરી મ્હોંમાં અન્ન વગેરે પદાર્થની રૂચિ (સ્વાદ) શું છે તે જણાતું નથી. **ઉપચાર:**—(૧) પીંપર, ચવક, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થાય છે; અને મલબદ્ધતા કવલ, ગુલ્મ, શૂળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાયછે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂં, શાહજીરૂં, વરીઆળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાંખી ભક્ષણ કરવું. (૩) એલચી, દાલચની, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું એટલે અરૂચિ, પિત્ત તથા કફસંબંધી

રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાની ખંડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ ભક્ષણ કરવાથી તે રૂચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીભ તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંઠ, મરી અને કોઠની મધમાં ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવી એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી, તે ઉપર જીરૂં અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવું. (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અકલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બીજોરીનું કેસર, ઘી ચોપડીને મરી અને સિંધવ નાખી આપવું.
પથ્ય:—ઘઉં, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતી દુધી, કાકડી, કુમળા મૂળા, વેંગણ, શેકટાની શિંગો, ફુલો, પડવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, છાશ, કોહું, કારેલાં, ડુંગળી, રાઇ, ચાકવત, શેપૂ,
અપથ્ય:—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ; અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદ્રૂપ પદાર્થનું દર્શન, એ વર્જ્ય.

૭—અર્શ:-(મૂળવ્યાધિ, હરસ.)

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદના અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે; તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહાર વિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. તેમજ શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ રહિત જે અર્શ તે શુષ્ક. એને લોકો "મૂળવ્યાધિ" કહે છે. બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ ઇંચ દોઢ ઇંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી. પરંતુ શૌચની વખતે કોથળીએ તે કદિ કદિ બહાર પડે છે. ત્યારે માત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્રાવ રહિત અર્શ, ગુદાની બહારની બાજૂએ હોઇ તે જાડા અને કઠિન હોય છે. તે લગારેક ચામખિલ જેવાજ હોય છે. **પૂર્વ રૂપ:**—સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, અન્ન ન પચવું, કુલાનું દુઃખવું, અલ્પ પુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર, એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. **ઉપચાર:**—(૧) ગગાવતીનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવો. (૨) મૂળાનો કંદ પીલી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું, અને તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) ઉન્હાળાનાં મૂળીઆં દહીંમાં આપવાં. (૪) હરીતકી, સુંઠ, અને ચિત્રકના કાઢામાં દાલચની અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરીતકી, મરી, વાવડીંગ અજમો, અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૬) ટંકુ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, સિંધવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સાત દિવસ પર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાંના અર્શ ગરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાનાં ૨૧ પાન બારિક વાટી ચોખ્ખા મગની વાટેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવું એટલે સર્વ અર્શ ગરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ. સિંધવ થોડો ખાવો. (૮) બાળહરડે, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમાં દુપટ ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરવી. તે અનુપાન જોઇ આપવી. એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કુષ્ટ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. (૯) મલાવષ્ટંભ થયો હોય તો અજમો અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાંનો રોગ દૂર થાય છે તે કદિ ઉત્પન્ન થતો નથી. છાશ પીવાથી વાહિનીમાનું લોહી શુદ્ધ થઇ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ, સારો થાય છે, અને આનંદ પણ થાય છે. તથા વાત, કફના સેંકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઇ ગોળીઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણના કંદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમાં શેકી તેમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ખાવું. (૧૨) સિંધવ, ઇંદ્રજવ કરંજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એ ઓષધો વાટી આપવાં. (૧૩) વરધારો, બાલામો, અને સુંઠ, એ ત્રણ ઓષધો સમાન લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તેનાથી બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને ખાવી. (૧૪) પીપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. **રક્તાર્શ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અઘેડાનાં બિયાંનો કલ્ક કરી તે ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૨) તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમાં

મેળવી આપવું. (૪) એકેરી મંખમલીનાં સુમારે ૪૦ ફૂલ લાવી ફૂલના નીચેની લીલી રજ કાઢી નાંખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. (૫) વિષ્ણુકાંતાનાં પાન વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાંધવી. (૬) તાજું માખણ ખાવું. (૭) ઇસબગોળ રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે હાથે ચોળી તે ગાળી લેઇ તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જ્વર અને દાહ, એથી શમી જાય છે. (૮) ઘી ૪ તોલા લેઇ તેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું. **લેપ અને ધૂણી:**—(૧) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં અને તેમાં થોડી મોરથુથાની ભૂકી નાંખી તે મલમ અર્શને ચોપડવું તેથી બળત્રા થશે. (૨) સિંધવ અને દેવડાંગરનાં બિયાં કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરૂં, કલાઈ, સફેતો, સોનાગેરૂ, ફટકડીની લાહી, મરડાશીંગ, મીણ અને હળદર, એ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સોરા અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મોરથુથુ લાવી લીંબુના રસમાં ઘસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) ભિલામાના તોઠાનો લેપ કરવો. (૭) શેકટાનાં મૂળીઆંના રસમાં સોમલ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) નિવડુંગાના અને કારંજાના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાંચળી, વાવડીંગ કપાસનાં મૂળીઆં, શમીનાં પાન, શિંગોની મોડ, અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધુણી આપવી. (૧૧) ખારેકનાં બિયાં ઝીણાં કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવી દોડકીનાં બિયાં અને આમલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાંસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષ્ટા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીચુનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી. એથી અર્શ ગરી પડે છે. **પથ્ય:**—સાઠી ચોખા, મગ, કુલિત્થ, તુવેર, ચાકવત, ચીલ, ગીલોડાં, કોળું, પરવળ, કારેલાં, સુરણ, રાઇ, છાશ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળાં વેંગણ. **અપથ્ય:**—ચણા, મઠ, મસુર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સવા, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના:—જેને ભિલામો ઉપડતો હોય, તેણે ભીલામાના ઉપાય કરવા નહિ. બીજાઓએ કરવા.

૮—અસ્થિભંગ.

કંઇએક નિમિત્તથી, હાડકું મરડાવાથી કિંવા ઠોકરાવાથી, પ્રથમ ઠંડું પાણી છીપી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. **ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવો. (૨) બાવળીઆની છાલનું અથવા બિયાંનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધરૂખાની કિંવા હાડસંધીની છાલ કૂટી મરડાએલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજીઠ, મોરાની છાલ, અને આમલીનાં પાન; એ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૫) પંચવલ્કલ (વડ, પીંપળો, નાંદરૂખ, ઉંબરો અને પીંપળી)ના પાનથી શેકવું. (૬) આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડમોટી કરીને શેરા જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી કુટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજીઠ અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ધોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાંખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ, અને પીપળાની લાખ વાટી, તેમાં ઘી અને સાકર નાંખી આપવું. એટલે તુરત સાંધો બેસી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી. **પથ્ય:**—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને શેકટો. **અપથ્ય:**—મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા; ગરમ પદાર્થ અને મૈથુન.

૯—આનાહ અથવા બંધકોષ.

કારણ:—આમ કિંવા મલ પેટમાં ઘણા દિવસ સુધી ભેગો થઇ વાયુએ શુષ્ક થઇ ગડો બાઝે છે, અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ કહે છે. **લક્ષણ:**—આમથી આનાહ થયો

હોય તો તરસ, સળેકમ, માથાનો દાહ, આમાશય મધ્યે શૂળ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તંભન, શૂળ, મૂર્ચ્છા, મળની ઉલટી અને શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. પક્વાશયમાં આનાહ થયો હોય તો આધ્માન અને વાતરોગાદિક લક્ષણો થાય છે અસાધ્ય લક્ષણ:—તરસે પીડિત, કલેશ પામેલો, ક્ષીણ શૂળની પીડાનો તથા મળ ઓકનાર, એવા રોગીને છોડી દેવો. ઉપચાર:—(૧) હીંગ ૧ ભાગ, વેખંડ ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાજીખાર ૭ ભાગ, અને વાવડીંગ ૯ ભાગ લેઇ, તેનું ચૂર્ણ ઉકાળવના પાણીમાં આપવું એટલે આનાહ, વિષૂચિકા, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાંગવાયુનો નાશ થાય છે (૨) નસોતર ૨ ભાગ, પીપર ૪ ભાગ, અને હરડે ૫ ભાગ લઇ, ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવું એ દારુણ આનાહનું નાશક છે પથ્ય:—ઘી, ભાત અમ્લત, કુમળા મૂળા, બીજોરૂં અપથ્ય:—ઉલટી, મળમૂત્રના વેગનો રોગ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

૧૦ આમવાત.

કારણ:—વિરુદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, અથવા વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિ, આળસુ સ્નિગ્ધ, અન્ન ખાઇ લાગલીજ મેહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાંના અપક્વ પદાર્થ) વાયુથી કફસ્થાને જાય છે, અને ત્યાં તે કફથી દૂષિત થઇ મસ્તકે જાય છે ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમાં દુષ્ટ, અનેક વર્ણનો અને ચિકણો થઇ સ્રોતસને કપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રાને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે લક્ષણ:—અંગ મરડાઇ જવું, અરુચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર, અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજો આવવો એ ચિહ્નો થાય છે અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું ઘુંટી, કટિભાગ, ઢીંચણ અને સંધિમાં સોજો અને પીડા ઉત્પન્ન થાય છે વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી ચડ્યા પ્રમાણે વેદના થાય છે અગ્નિમાંદ્ય, મ્હોંમાંથી પાણી છુટવું, અરુચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર કુક્ષિમાં કઠિનપણું, શૂળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, હૃદયશૂળ, મળસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડામાં શબ્દ થવો, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ગળોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે (૨) સુંઠ અને ગોખરુનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશૂળ, પૃષ્ઠશૂળનો નાશ થાય છે એજ પાચક અને પીડાનાશક છે (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, પીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (ઘેટુળી) અને ગળોના કાઢામાં સુંઠનો કલ્ક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું, એટલે આમવાત કમર, અને કુક્ષિ, એ ઠેકાણાનું શૂળ તથા પેટશૂળ સારા થાય છે (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું (૬) એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાના પાન વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાકકૃતિએ અંગારામાં શેકી રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું (૭) લઘુ પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું (૮) બૃહત્પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું (૯) ગળો, સુંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો (૧૦) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું (૧૧) પાશેર ખજુર દેશી પલાળી પી જવું (૧૨) ચિત્રક, કુટકી, પહાડમૂળ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ અને માલ હરિતકીનું ચૂર્ણ ઉષ્ણોદકમાં આપવું (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં એક ગુંજા કપૂર, બે ગુંજા શિલાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઇ સારી શક્તિ આવે છે પથ્ય:—રૂક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો લાંઘણ, સ્નેહપાન, જૂના ચોખા, જવ, કુળિથ, સાવ, વાતકર એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલા, વેગણ, શેકટો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ અપથ્ય:—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, મચ્છી, અડદનો લોટ, વિરુદ્ધાન્ન, મળમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગરણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૧૧—ઉચ્કી અથવા હેડકી.

કારણ:—જડ અને ગલગંદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધૂમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું, ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—પીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીંછાની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નિર્ગુંડીનાં બિયાં અને પીંપરના કાઢામાં, શેકેલી હીંગ એક માસાભાર નાંખી તે આપવું. (૪) અલીલનું નસ્ય આપવું. (૫) બીજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું. (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાંખી આપવું. (૭) સોનાના વરખ, માંખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોથનાં બિયાં લઇ તે આઠગણા પાણીમાં ભિંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આવળકંટી, પીંપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાંખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આંબળાનો અંગરસ, મધ અને પીંપર સહિત લેવાથી, તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણી વગરના અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાંખી તેની ધૂણી કરવી. (૧૨) કઢેલું દુધ અથવા શેલડીનો રસ પાવો. (૧૪) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વ ઉપચાર, વાત, ઉધરસ, ઉચકી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા.

પથ્ય:—ઘઉં, ગહુલા, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મૂળા. અપથ્ય:—વાલ, અડદ, પેંઢ, ગાંઢીનું દૂધ. ખાટા પદાર્થ અને દુધી.

૧૨—ઉદરરોગ.

કારણ:—અગ્નિમાંધ (અગ્નિમાંધથીજ સર્વ રોગ થાય છે. તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરી તેનાથીજ થાય છે), અજીર્ણ, વિરૂદ્ધાહાર, મલાવરોધ, એ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો:—આધ્માન (વાયુ રોકાઇ રહેવો), ચાવવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા, અગ્નિમાંદ્ય, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જુદા જુદા દોષે કરી (વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત,) પ્લીહોદર, બદ્ધ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. વાતોદર:—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાંધા તુટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઇ જવું, કમ્મરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સંચય થવો; ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાં રાતાં થવાં, પેટનું અકસ્માત મોટું ફુલવું, નાનું થઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ ફરી શૂળ કરે છે, અને ગગડે છે. કોઈ શોથોદર કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે. તેમાં પેટ મોટું થાય છે. સર્વાંગે મોટા સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે. એ લક્ષણો થાય છે. પિત્તોદર:—જવર, મૂર્છા, દાહ, તૃષા, મ્હોંમાં કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રોમાં પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી રાતી રેષાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીંજાએલી, કઢવાથી જળ જગીત થાય, અંદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નામ પામે છે, અને તેને ઘણી વ્યથા થાય, એ લક્ષણો થાય છે. કફોદર:—કફોદરમાં હાથ પગનાં ઢગળાં પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંઘ આવે, ઉલટી થશે એમ જણાય, અરૂચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળાં થાય છે, પેટ નિશ્ચળ, તડતડતું; ધોળી રેષાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે; કઠિન અને ઠંડું લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે. સન્નિપાતોદર:—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરૂષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા વિટાળ એ મેળવી અન્નપાન આપે છે:

અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટાંબુ (એમાં સવિષ પ્રાણી; મેલું, પાન કોહેલાં હોય એવું પાણી) તથા દૂષી વિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી, તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલ્દી કુપિત થઇ, અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે, તે શીતકાળે કિંવા વાવટોળ છુટે તે વખતે અથવા જે દિવસોમાં ખાખરાનાં ઝાડ હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કોપ પામે છે તથા બળે છે, "કારણ તે વખતે દૂષી વિષનો કોપ હોય છે." તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્ચ્છા પામે છે, પાંડુર વર્ણું અને કૃશ થાય છે, તથા આયામ કરવાથી શોષ લાગે છે. એને "દૂષ્યોદર" કહે છે. પ્લીહોદર:—વિદાહિ (વંશકરીરાદી) એટલે દાહ કરનારી તથા અભિષ્યંદિ (દધ્યાદિ), શ્રોતઃશ્રાવક, એવાં અન્નો નિરંતર સેવન કરનારા પુરૂષનું અસંત દુષ્ટ થએલું લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા (બરોળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે, એ ઉદરને "પાણુથરી" કહે છે, એ ડાબી બાજુએ વધે છે. જે અવસ્થામાં રોગી ઘણોજ ગળી જાય છે, શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે, તથા કફ પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઇ રોગી ધોળો દેખવામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતદુદર પણ થાય છે. જમણી બાજુએ જે યકૃત્ એટલે કાળજું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને યકૃતદુદર કહે છે. બદ્ધ ગુદોદર:—જે પુરૂષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મૃદુ અન્નથી (શાકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગાંગડાએ ડટાતાં જાય છે, તે પુરૂષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર, તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણામાં સંચય થાય છે તેવો સંચય થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુંચાય છે, તે મોટા કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે. તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે. તેના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડા બંધાયાં જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું ચરકે કહેલું છે. ક્ષતોદર:—કંટકાદિ શલ્ય, અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પક્વાશયમાં વિક્ષોભ (વાંકું ચુકું) જવાથી આંતરડામાં કાણું પડે છે. તે સીધાં જાય તો કાણાં પડતાં નથી, અથવા બગાસું, અત્યશન કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્રાવ પુનઃ ગુદા વાટે ઝરે છે, પેટ ડુંટીનાં ઉપર મોટું થાય છે, ટટોરા જેવું અને ભેદવતપીડે અત્યંત વ્યથિત થાય છે, એને "પરિસ્રાવિ ઉદર" પણ કહે છે. જલોદર:—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, ઢાળક લીધેલો, અથવા નિરૂહ બસ્તી લીધેલો, એવો પુરૂષ ઠંડું પાણી પીએ તો તેની તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો તુરત દુષ્ટ થાય છે. તે પાણી અને સ્રોતસો સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપરનેહ ન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, ડુંટી પાસે ઘણું ઉચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભર્યા જેવું જણાય છે. જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડબે છે, હાલે છે, ડબકડબક વાગે છે, તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે. સાધ્ય લક્ષણ:—સર્વ પ્રકારનાં ઉદર જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરૂષને નવીન થએલું, અંદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થએલું હોય, પેટની ત્વચા ક્લેદયુક્ત અને પાતળી થએલી હોય, બળ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ, એ જેનાં ક્ષીણ થએલાં હોય તે રોગીને છોડવો. તેમજ કાંટા ફુટવા, અન્નદ્વેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાએલો, તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને પણ વૈદ્યોએ છોડવો.

ઉપચાર:—શોથોદર ઉપર:—(૧) સર્વ ઉદરોપર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે તે પહેલાં આપવું ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૨) પીંપર અને સુંઠ, ગોળમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, સુંઠ, દેવદાર, પુનર્નવા અને ગળોનો કાઢો ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાંખી આપવો. સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળહરડે અને નિર્ગુંડીનાં પાન ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો રસ બરાબર જોઈ આપવો. (૨) ત્રિકટુ, જવખાર, અને સિંધવ નાંખી છાશ પાવી. (૩) થેરાસા અને તાંદળજાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી તેમાં ચોગણું ઘી નાંખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાંખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું, તથા પછી પાવું. એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે. પ્લીહોદર:—(૧) નિર્ગુંડીનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. (૨) રાતો રોહડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં અથવા ભેંસના મૂત્રમાં આપવો.

એટલે પ્લીહા અને સર્વ ઉદરો, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીંપળીમૂળ, અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવાં, અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો. (૪) શેકટાના રસમાં સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, પીંપર, ખાખરાનો ક્ષાર અને જવખારનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૫) કાળાં બોર ૨ ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ૦। ભાગ, દિકામાળી ૦। ભાગ, બદામ ૦॥ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ પાણીમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને તે આપવી. (૬) વેળુના પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાંખી આપવાં. (૭) કુંવરનો રસ હળદર નાંખી આપવો. (૮) પીંપર અને મધ નાંખી છાશ પીવી. (૯) કપાસનાં પાન અને સિંધવ માટલામાં, મ્હોં બંધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવાં અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામાં પીંપર અને મરીની ભૂકી નાંખી તે આપવો. યકૃત્ ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. **બદ્ધગુદોદર ઉપર:**—(૧) ખરસાણી (થોર સેરણી), અજમો, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું. (૨) **જલોદર ઉપર:**—સુંઠ, મરી, પીંપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાંખી છાશનું પાન કરવું. (૨) સિંધવ અને રાઇ સમભાગ એકત્ર કૂટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ધોળા બરૂનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) દેવદાર, ખાખરાનાં ફૂલ, કપાસનાં મૂળીઆં, ગજપીંપર, શેકટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમાં વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો. એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં બિયાં વાટી ચૂર્ણ કરવું, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી તે દરેકમાંથી ૭ ૭ માસા લઇ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાંધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમાં લેતાં જવી, એટલે સંચય થએલું જલોદરનું પાણી ઇંદ્રિદ્વારે રોજ ઝરી જઇ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે; પરંતુ પુષ્ટ રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજું જલદી સડી જઈ તે મરણ પામે છે. એટલા માટે પાણી કાંઢવું તે મોટા વિચારથી કાઢવું. **સર્વ ઉદર રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેકટો, સૂમર અને અશ્વગંધ, ગોમૂત્રમાં વાટી પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ, અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામાં ગોમૂત્ર અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૫) હરીતકી અને નિર્ગુંડીનાં પાન ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો રસ શક્તિ અનુસાર આપવો, એટલે સર્વ ઉદર રોગ, મેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૬) ઉંટડીનું દૂધ પાવું. (૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, પીંપર, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઘી ભાત સાથે આપવું. એટલે વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ભગંદર અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૮) વાવડીંગ, સાજીખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ, અને એમાંના એક ઔષધનો ચતુર્થાંશ કડૂ, નીવડુંગનું ચીક, એ એકત્ર ખરલ કરી બલાબલ જોઇ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૯) કડવી ઇંદ્રવરણીનું ફળ ભેંશના મૂત્રમાં બાફી તેમાંનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો, અને તે ઉપર મૂત્ર પાવું. (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઇ બન્ને દાઢે તે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક ભિલામો ખાવો. પછી પાછો થોડો કડકો ખાઇ, તે ઉપર બીજો ભિલામો ખાવો, અને તે ઉપર રહેલી કડકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું, અને આઠમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ.

પથ્ય:—હુલગા, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, શેકટો, દૂધ, પાન. **અપથ્ય:**—તળેલા પદાર્થ, ભાજીપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારાં એવાં ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૧૩—ઉદાવર્ત્ત રોગ.

કારણ:—ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, નેત્રસંબંધી જલ, શુક્ર–ધાતુ, મલમૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત્ત થાય છે તે મોટું–ઘોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ:—અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શૂળ, વિષ્ટાયુક્ત ઉલટી, એવાં લક્ષણો ઉદાવર્તનાં હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉદાવર્ત રોગ ઉપર ઉપચાર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી. (૨) ગોમળનું પાણ નાંખી દૂધ પ્રાશન કરવું (૩) ધમાસાનો સ્વરસ, કિંવા કેસરનો કાઢો; કિંવા કાકડીનાં બિયાં વાટી તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ગોમૂત્રમાં જવાસાનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું. (૬) આમળાંનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. (૭) ગધેડીની લીંડનો રસ આપવો. (૮) સુકાએલા મૂળા, આદુ, પુનર્નવા, પંચમૂળ અને ગરમાળામાં ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તલની સાંઠીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલે નાંખી આપવો.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, લાંઘન, પાચન, એ હિતાવહ. અપથ્ય:—વમન, અને મળમૂત્રના વેગનો રોધ, દ્વિદળ ધાન્યો, કમળકંદ, જાંબુ, કાકડી, અગાવી, વાંસના કાંદા, તુરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૪–ઉન્માદ રોગ.

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરૂષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરૂદ્ધ ભોજન, મદ્યપાન પુરૂષાદિકથી મસ્તી કરવી, અને સત્વગુણી પુરૂષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, આપત્તો નિત્તનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવહિની, તે નાડી ત્યાં સુધી જઈ જ્યારે ચિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ કહે છે.

લક્ષણ:—વિષય ન છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી, બુદ્ધિ-વિપર્યય થવો, રોવું, ઉત્સાહનો નાશ, એકાંતે જઈ કંઈ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. અસાધ્ય લક્ષણ:—જે રોગી મ્હોં ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે, એને ક્ષીણ એવું અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) અપસ્માર ઉપરનાં ઓષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુંઘવાને આપવું. (૩) પીળા કોંઢાના રસનું અંજન કરવું. (૪) સુંઠ, મરી, પીંપર, હીંગ, સિંધવ, વેખંડ, કુટકી, સરસવ, કરંજબી, પીળો શિરસ, એ સમભાગ લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું. એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાયુ), અને અપસ્માર દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસાડવો અથવા જમીનપર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીરપર રેંડવું, કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળું, વેખંડ અને શંખપુષ્પીનો અંગરસ, જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કોષ્ટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતૂરાના પાનનો રસ, અથવા બિયાં ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બ્રાહ્મીનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો. (૯) દશ મૂળીઓનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોષ્ણ દૂધ, ઘી, જુનું કોળું, પરવળ, ચાકવત, તાંદળજો, નાળિએર, કોદ્રું અને દ્રાક્ષ. અપથ્ય:—ગરમ ભોજન, મધ, વિરૂદ્ધાશન, નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને ભાજી પાલો.

૧૫–ઉપદંશ (ગરમી).

કારણ:—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરૂષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી; મૈથુન પછી લિંગ ન ધોવાથી; રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી, અથવા લિંગ ઉપર કાપ, નખ અને દાંત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણો:—ઈંદ્રિ ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી, અને મણીનો કડો સુજવો, બન્ને બાજુના જંઘાના મૂળોમાંના નળની મુખ નીચેની ગાંઠ સુજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું, અને તે પકવ દશાએ આવી ફુટયા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધિયુક્ત થઇ વહી જવું, ધાતુસ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનુ દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ અને મુખ ઉપર નાયટાં જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહો રોગ જેવું) થવું; અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંકોચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા; અને પરમો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:**—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોણિત (ધાતું અને લોહી) બગડી પહેલાં સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે; પછી લોહી શોષણ થાય છે; સંતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્થાત્ શરીર ધોળું નિસ્તેજ થાય છે. અરૂચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઇ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે, તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઇ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થએલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેસી જાય અથવા ફુટી તેમાંનો દમ નીકળી જઇ તેનો ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમાં મરી બધું અંગ, વૃષણ, ઇંદ્રિએ ચાંદી પડી, તે ફુલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધીયુક્ત પરૂ અને પાચનો સ્રાવ થાય છે. તે યોગે શરીરમાંનું સર્વ લોહી બળી જઇ શોષણ થાય છે. શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે. દાંતો ઉપર મળ ચોટે છે—પેટમાં કીડા સંચય થાય છે. જ્વરોદ્ભવ થાય છે. પગે સોજો આવે છે, અને તેવાંજ પરિણામ થાય છે. પ્રસંગે કરી **ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ:**—ફિરંગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો ઘણો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો તેનો અતિ સહવાસ કરનારાં જે માણસ તેમને પણ એ થાય છે. **તેના પ્રકાર:—બાહ્યફિરંગ**—અંદરના અંગ ઉપર ફોડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે ફોલ્લા ફુટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. અભ્યંતર ફિરંગ એમાં શરીરની અંદર સંધીને ઠેકાણે ફોલ્લા થઇ ફુટી વ્રણ થાય છે, અને તે ઘણા દિવસ રહે છે. તેથી વેદના ઘણી થાય છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો. એ બન્નેનાં લક્ષણે જે યુક્ત હોય છે તે બાહ્યાભ્યંતર જાણવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવઃ—કૃશપણું, બલક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્ધર વ્રણ, નાકનું ઝરવું અને હાડનું વાંકું થવું, એ ઉપદ્રવો જાણવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચારઃ—પહેલાં રેચ આપવો. (૧) વરધારા, ભિલામો, સુંઠ, બાલ હરીતકી, આસગંધ, અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલા છાશમાં નાંખવું, અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાયકીના પાનનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. (૩) રાતી ચણોઠીના પાનના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઘઉંની રોટલી અને તુવેરની દાળ અલુણી. (૪) કડવા લીંબડાનાં પાન અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. પથ્ય ઉપર કહેલી. (૫) અંઘેડાનાં ઝાડ મૂળીઆંસુદ્ધાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળીઆં કાપી નાંખવાં, અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પૈસાભાર નાંખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઉપર કહેલી. **ઉતાર:**—જાસ્વંદ (જાસુદી) અથવા બોરના પાનનો રસ આપવો એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરટીનાં પાન એક મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરૂં અને ધાણા નાંખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શીવ-લીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરૂં, અને સાકર નાંખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીમડો, હરડે, આવળકંટી અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો, કિંવા ખેર અને અસા-ણાનો કાઢો ત્રિફળાં સહિત, કિંવા ગુગળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઇ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાંખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ-વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાઈનાં કુમળાં પાનનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી બે તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાંખી, તે સવારે સેવન કરવું એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીની પથ્ય કરવી. (૧૧) કપાસનાં અને રિંગણીનાં મૂળીઆંની છાલ, હિંગળોક, હરેતાલ અથવા ભિલામો, એકત્ર કુટી ચલમમાં નાંખી હોકામાં પીવા આપવી. એટલે મ્હોં આવશે પછી ગંગ

સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ ઇત્યાદિકનો કાઢો કરી તેને :
પાવો શરીરમા જામેલી **ગરમી નીકળી જવા માટેઃ**—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલો ફકાવ ૦ા તોલો ૨
ખડીસાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવો (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વકરીતુ બોલુ આપ.
દૂધમા ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાદીઓ સારં
રીતે સારા થઇ શરીરમાનુ લોહી શુદ્ધ થાય છે એટલુજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારે
ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે જે રોગીના શરીરપર ચાદીઓ ઉઠતી હોય, તેને આજ ઔષધ કડા પાણીમ
ઘસી ઉપર ચોપડવુ (૩) ઉબરાના મૂળીઆ સાધારણ જાધા જેવડા મોટા હોય, તે જગ્યા ખોદ
મૂળીઆં મોકળા કરવાં તે મૂળીઆ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળીયુ વહેરવુ એ પ્રમાણે સાંજે
કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉબરાનો દ્રવ ઠરશે તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમા ભરી રાખવો,
અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઇ, તેમા જીરાની ભુકી અને ખડીસાકર ૧ા તોલા પર્યંત
નાખી સૂર્ય ઉદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલા બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે એ
પ્રમાણે એક અઠવાડિયુ આપવાથી સારો ગુણ આવે છે રોગી સશક્ત અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય
તેનેજ આ ઔષધ આપવુ એ ઔષધથી પરમો પણ જાય છે પથ્ય—ફક્ત ઘઉંની રોટી, ઘી અને
સાકર (૪) ધોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવો અને કુટવો એટલે તેમાથી જે રસ આવે
તે શક્તિ અનુસાર પાશેર પર્યંત લઇ તેમાં આદીરાજની અંતરછાલનુ ચૂર્ણ અને ગાયનુ દૂધ નાખી સર્વ
મિશ્રણ સરખુ કરવુ પછી જીરૂં અને ખડીસાકરનુ ચૂર્ણ નાંખી આપવુ (૫) ચોપચીનીનુ ચૂર્ણ આપવુ
(૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો

ગરમીની ચાદી ઉપર ઉપચારઃ—(૧) કરેણના મૂળીઆ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો એટલે ઉપદંશ સબધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે (૨) વિલાયતી ધતૂરાનુ અથવા મોગલી એરંડાનુ દૂધ (રસ) ચાદી ઉપર ચોપડવુ, એટલે ચાદી જલદી ભરાઇ આવે છે (૩) ત્રિફળાના કાઢાએ અથવા ભાંગરાને રસે વ્રણ ધોવુ (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલનુ ચૂર્ણ અને કાથો એ ઔષધો ઝીણાં વાટી તેનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાધવુ (૫) ધોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનુ ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાંખવુ (૬) રસકપૂર, ધોળો કાથો, મુરદાસિંગ, શંખજીરૂં, માયાફળ (માયાં) અને સોપારીના કોલસા, એ ઔષધો ઝીણા કરી, ઘીમા ખરલ કરી ચોપડવા (૭) મોરથુનુ ફીણ, સિંદુર અને કાગનો રસ, એક તોલો લેઇ આઠ તોલા ઘીમાં કઢવી, જાડું થયા પછી ઉતારવુ એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવણ) સારા થાય છે (૮) ગોપીચંદન અને મોરથુથુ પાણીમા ખરલ કરી ચોપડવુ (૯) સગજીરૂં લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવુ, અને ગોખરૂની મૂળીની ધુણી આપવી (૧૦) હિંગળોક, કપાસ અને રીંગણીનાં મૂળી આની છાલની ધૂણી આપવી અથવા ધૂમપાન કરાવવુ એગસે સર્વ વ્રણ ઉપદંશવ્રણ પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે બદ—ગરમી અંદર પડી શિશ્નની ઉપરની સંધિમા લાંબી ગાંઠ આવે છે તેને બદ કહે છે તેની ઉપેક્ષા થવાથી મોટા કષ્ટ અને ઘણા કાળે પાકે છે અને વેદના અતિ દુસહ થાય છે બદ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવુ અને કડવા લીમડાના પાન, થોડુ પાણી નાંખી વાટી તેમા કણેર અને ઘી નાખી ગરમ કરી, ઉપર બાધવું (૨) ચુનો, દમડીપાષાણભેદ અને બીનામો એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી (૩) ધસરૂ બીબાગો અને શીકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી (૪) ચિત્રાના મૂળીઆ લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં (૫) ધૂપ, ગુગળ, બોળ, વછનાગ અને ચણોઠીની દાળ, પાણીમા ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અઘાડાનો ચોપડવો આ ઔષધ ઘણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે (૬) ચીકણની છાલનો ધાવડીના કુમળાં પાન લાવી, ચંદન પ્રમાણે બારિક વાટી તેનો ગોળો કરી બદપર લગાવી. ને ગોળા ઉપર વારવાર ઠંડુ પાણી નાંખતા રહેવુ એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે વગર પાકી દૈત થાય છે, અને તે ઉપર નરમાશ આવે છે (૭) ગાંઠ ફુટવી હોય તોજ તેને કાથો અને રેવચીનો કિરો, કપાસના દૂધમાં ઘસી દિવસમાં બે વખત, ત્રણ દિવસ લેપ કરવો.

એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરીઆના ઝાડનાં મૂળીઆંનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મૂળીઆં પાસેની માટી ચોપડવી. એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૯) સાબુ, ચુંનો અને ભિલામો ઘસી લેપ કરવો. એટલે સર્વે પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુરા પદાર્થ, મધ, તલનું તેલ. **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૧૬—કર્ણ રોગ.

કારણ:—ઠંડી, જલમાં ક્રીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજા દોષ કોપાવનાર હેતુ, એ દોષોનો કોપ થઇ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે. કાનમાં રસાદિક નાંખવા તે ભોજનના પહેલાં નાંખવાં, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાંખવાં.

કર્ણશૂળ ઉપર:—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી, તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું; તે થોડું ગરમ થતાંજ કાનમાં નાંખવું. (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવર્ણાનાં મૂળીઆં અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાંખવો. (૩) કપાસનાં પાકેલાં પાનને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાંખવો. (૪) દિંડનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાંખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાંખવો એટલે ત્રિદોષ-જનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હીંગ, સિંધવ અને સુંઠના કલ્કમાં તેલ નાંખી પચન કરી તે કાનમાં નાંખવું. (૬) શેરની ડીરીને અંગારામાં નાંખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાંખવો. (૭) લીંબુના રસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાંખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆના મૂળીઆંનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ, એકત્ર ગરમ કરીને કાનમાં નાંખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાંખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું. **કર્ણસ્રાવ** (કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે)—(૧) સિંદુર મધમાં મેળવી કાનમાં નાંખવું. (૨) મરેલો વીંછી તેલમાં કઢવી, તે તેલ કાનમાં નાંખવું; એટલે સર્વે જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હીંગ અને વેખંડના કાઢામાં તેલ નાંખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાંખવું; એટલે તણખ તથા સ્રાવ બંધ થાય છે. (૪) સવાગી ફૂલવી કાનમાં નાંખવી. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) ફટકડીની લાહીની પીચકારી મારવી અથવા ભૂકી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમણું તેલ લઇ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાંખવું. (૮) કાળી તુળસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાંખવો. (૯) શેકટાનાં સુકાએલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. (૧૦) કપાસનાં ફૂલનો અને ભુઇ આવળીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાંખવું. (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઢાએ, તથા ત્રિફળાંના કાઢાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાંખવું. (૧૪) બીજોરાના રસમાં સાજીખાર નાંખી તે કાનમાં નાંખવો, એટલે સણકા અને સ્રાવ દૂર થશે. (૧૫) સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. તે સ્રાવ, વ્રણ, અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત્ર મંદોષ્ણ કરી તેણે, ગરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે કાનમાં નાંખવું. (૧૮) જાયના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાંખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨૦) વડ, આંબો, જાંબુ અને મહુડાનાં કુમળાં પાનના કલ્કમાં, તલનું તેલ ચોગણું નાંખી, તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાંખવું. **કૃમિકર્ણ** (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગઈ ઇંડું મુકે છે તે ઉપર):—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાંખવું. (૨) રિંગણીનાં ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નિર્ગુંડી, શેકટો કિંવા કળલાવીના કાંદા એ દરેકનો રસ કાનમાં નાંખવો. કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાંખવું. (૪) ક્રાંગણાનાં મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ઘસી કાનમાં નાંખવાં.

બગઈ, કીડા, ગોમ વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો, અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાંખવો.

(૩) ગીલોડીનાં પાનનો રસ અને તેલ કાનમાં નાંખવું. (૪) દીવીના નીચે જામેલું તેલ, કિંવા મ કિંવા એરંડતેલ કાનમાં નાંખવું. (૫) તગર અને ખાખરનાં મૂળીઆં દાંતે ચાવી તેની લબ્ધિ—સૂદ નાંખવી, તે તુરત બગઘનો નાશ કરે છે. (૬) કળથાવી, લીલો ભાંગરો, સુંઠ, મરી અને પીંપરને એ કરી વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીચવી તેથી કર્ણ જલોકા, કૃમિ, ખાવી વગેરેનો નાશ થાય

કર્ણનાદ:—એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેવા)માં જવાથી નોબત, મૃદંગ, શંખ ઇત્યાદિકોના શબ્દ જેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને માટે—(૧) કાંગનો રસ કાનમાં નાંખવો. (૨) અંધેડીના ક્ષારનું પાણી અને કલ્ક, એમાં તલનું તેલ નાંખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું (૩) હીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, સરસીવામાં નાંખી કઢવી ને કાનમાં નાંખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે. (૪) હિંગ્વાદી તેલ:—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરીઆળી, મૂળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સંચળ, સોરા, સરગવો, સુંઠ, સાજીખાર, બિડલોણ, સુગ્મો, મહાળુંગ, કેળનો રસ અને મધુસુક્ત, (લીંબડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને પીંપર ૪ તોલા નાંખી, ઘીના વાસણમાં બંધ કરી, ડાંગરની રાસમાં પુરી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું, તેને મધુસુક્ત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય, ભાંભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી, અને કાનના શૂળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુત એને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં ઝીંડવાનો રસ રોજ કાનમાં નાંખવો. **બહેરાપણા ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં બીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાંખી પચવી સિદ્ધ કરવું, અને તે કાનમાં નાંખવું. (૨) બૃહત્પંચ મૂળીઆંની સાંઠીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને ૨ વિંટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી, તેમાથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ કાનમાં નાંખવું. (૩) કાંજી, મહાળુંગનો રસ, મધ અને ગોમૂત્ર, કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ એમાં; અથવા સુંઠ, ધાણા, અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નિર્ગુડી, જાયનાં પાન, રૂ, ભાંગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુળસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ નાંખી, તેમાં વછનાગ નાંખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાંખવું એટલે બાધિર્ય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણકા અને પરૂનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, સિંધવ, પીંપર, નાગરમોથ, હિંગ, વેખંડ અને લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ નાંખી તેમાં કપાસનો અને ખાખરાનો રસ નાંખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, અને બહેરાશનો પણ નાશ કરે છે.

કર્ણમૂળ:—સન્નિપાત જ્વરમાં કાનના મૂળને જે સોજો આવે છે તેને 'કર્ણમૂળ' કહે છે. આ સોજો આવ્યાથી રોગી ઘણું કરીને બચવો બહુ કઠિન છે. આવો સોજો, તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોજો તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવું માધવનિદાનકારનું મત છે. તેના ઉપર **ઉપચાર:**—(૧) વછનાગ, લીંબુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધતૂરાનાં બિયાં, રાઈ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઉગોરિયો, હળદર, સિંધાલુણ, દેવદાર, અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો (૪) સરગવાની છાલ અને રાઇ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ, અને હીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, થુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભીલામાના બિયાંમાંનું મગજ અને હીરાકસી, એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચુનો અને ગોળનો ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં રહેવું.

પથ્ય:—ઘઉં, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવો, વાંગ, અને કારેલાં. **અપથ્ય:**—માથા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭—કમળો.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિત્તકારક પદાર્થોના સેવને કરી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ એ હળદર જેવાં પીળાં થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે, અને દાહ, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્બળપણું, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) એરંડાનાં પાનનો અથવા ડુંખોનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું દૂધ નાંખી આપવો. (૨) ઘઉં લઇ તેમાં લોખંડની કડછી અગ્નિમાં લાલ કરી દબાવી અને તેનો જે ધૂમાસ આવે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) દૂધમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું. (૪) નરમાના જીંડવાનો રસ નાકમાં નાંખવો. (૫) દેવડાંગરના ફળનું ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમાં સુંઘવું, એટલે નાકમાંથી પીળો સ્ત્રાવ થઇ બે પહોરે કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર નાકમાં સુંઘવું. (૭) સવારમાં રાતી શેલડી ખાવી. (૮) કડવા લીંબડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને કિંચિત્ સુંઠની ભૂકી નાંખી આપવો. (૯) એરંડાનાં મૂળીઆં મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ધોળી ડુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાંખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ આપવો.

પથ્યઃ—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસૂર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળજો. **અપથ્યઃ**—ભાજીપાલો, હીંગ, પેંડ, પાન, તીખું, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૮—કાસરોગ (ઉધરસ).

કારણઃ—મ્હોંમાં અથવા નાકમાં ઘણી ધૂમાડી જવાથી, અતિ વ્યાયામથી, અમ્લ પદાર્થ ખાવાથી, સત્વર ભોજન કરવાથી; અને મળ, મૂત્ર, વાયુ અને છીંકોના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઇ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપચારઃ—(૧) કપાસનાં ફૂલમાંની કળી લઇ, તેના સમભાગ મિરપૂડ (મરીની ભુકી) નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ એકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરડુસાનો રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચ્યાદિની ગોળી આપવી. (૫) સુંઠ, બાલહરીતકી અને નાગરમોથને કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને એકેક ગોળી મ્હોંમાં રાખવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મ્હોંમાં રાખી તેનું પાણી ગળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બેહેડાંના દળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી. એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમાં નાંખી આપવો. તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) રીંગણીનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી, તેમાં પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાંખી આપવો. (૧૧) ડોરલીનો કાઢો, પીંપર અને ખડીસાકર નાંખી આપવો. (૧૨) ગરમાળાનાં મૂળીઆંનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૩) બોરડીનાં પાન વાટી, સિંધવ અને ઘી નાંખી તવીપર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધંતૂરાનાં પંચાંગ સુંઘવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળીઆં સુંઘવાં. (૧૬) રીંગણી અને પીપળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં બે ભાગ અને પીંપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) પીંપર, પીપળીમૂળ, સૂંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પથ્યઃ—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ, કુલિત્થ, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વેંગણ, મૂળા, લસણ, ગીલોડાં અને ગરમ પાણી. **અપથ્યઃ**—દાહકારકપદાર્થ, કંદ, દુધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુષ્ટ, એવાં અન્નપાન.

૧૯—કુષ્ઠરોગ. (કોઢ)

કારણ અને સંપ્રાપ્તિઃ—વિરૂદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગોનું સંધારણ, અતિ સ્ત્રીસેવન, મધ, માંસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનું અતિ સેવન; દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી એઓને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં, ઇત્યાદિ એ દુષ્ઠ રોગનાજ ભેદ છે. હમણાના કાળમાં દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

ઉપચારઃ—(૧) જળો લગાડી વારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરછાલ, ત્રિફળાં, કડવા

લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ (પંડોળાં), અળો, અને અરડુસાનાં પાનનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વ (કોઢ) દૂર થાય છે. (૩) આવળકટી અને ખેરની અંતરછાલનો કાઢો કરી, તેમાં બાવચીનું ચૂર્ણ ૩ મ મેળવી પાવાથી ધોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચાંગ (મૂળીઆં પાન, ફૂલ, છાલ, ફળ)નો કાઢો રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન અને લેપ કરવો એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. (૫) ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદુર, મોરથુથુ, કુંવાડીઆનાં બિયાં, બાવ જીરૂં અને કડુજીરૂં, એ તેર ઔષધનું બારિક ચૂર્ણ કરી, તેમા લીમડાનો રસ અને ઘી નાંખી લોખંડ કઢાઇમાં લોખંડના તાવેતાએ ૪ પહોર સુધી ઘુટવું. પછી ચોપડવું; એટલે દદ્રુ, પામા, કંડૂ ઇત્યાદિ રે સારા થાય છે. (૬) ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે (પીળી જાઇ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, એટ શ્વેત કોઢ દૂર થઇ સુખ થશે. (૮) કાળવી, કુવાડીઆનાં બિયાં, કોઇ, અને પીપર, એ બોકડાન મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો એટલે ધોળો કોઢ દૂર થઇ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોઇ; ત્રિવ વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, ધોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, પીપર, મૂળાનાં બિયાં, કુંવાડીઆનાં બિયાં, એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું; અને કુષ્ઠ, શિબ્મી, કિટિભકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમ અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ, ગોમૂત્રમાં વા લેપ કરવો. તે કિટિભ, વિસર્પ અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધતૂરાનાં બિયાં અને સિંધવને પાણીમાં કલ્ક કરી, સરસવના તેલમા પચન કરી, તે તેલ વૈપાદિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથ, પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆનાં બિયાં, આવળકંટી, રાળ અને થોરીઆનું દૂધ, એ કાંજીમાં વાટી તેનો દદ્રુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો પીંપર, વછનાગ, વાવડીંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરીતકી, સુંઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણ, બાવચી, કુટકી ગરમાળો અને કુંવાડીઆના બિયાં, એ પદાર્થો સમભાગ લઇ, તેનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરવો. તેને લેપ કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ, વિસર્પ, લૂત, ભગંદર અને મંડળકુષ્ઠ, એ સર્વેનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪ પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે (૧૫) કરંજનાં બિયાં, કોઇ, અને કુંવાડીઆના બિયાં, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૧૬) ધોળી કરેણીનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમાં નાંખી કઢી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું; એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડી વ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજ્જલી સરસવના તેલમાં ખરલ કરી પછી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ધોળી કણેરનાં મૂળીઆં, કોઇ અને કરંજની છાલ, દારૂહળદર અને જાઇના પાનનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપીલો, જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીળ, એ દરેક ૪ તોલા લઇ, તેનો મીઠામાં ત્રણ વાર કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરી તેમા વાસણ રાખી ખેરનું મૂળીયું છુંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે તેનો રસ ઝરે છે. તેમા આમળાંનો રસ અને મધ નાંખી આપવો. તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીંબડાનાં ૧૦૦ પાન, સીંમોળીઓ, આમળાં, વાવડીંગ અને બાવચીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો. (૨૩) મોરથુથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે શરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય છે. (૨૪) વજ્રતૈલ:—સાતવીણ કરંજ, ચ જાઇ, કરેણ, થુરીઓ, તથા સરસવના ઝાડનાં મૂળીઆં, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીનાં મૂળીઆં, કરં જનાં બિયા, દરડે, બહેડાં, આવળકટી, સુંઠ, મરી, પીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુંવાડીઆનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાશ થાય છે.

ખરજ, કંડૂ, દાદર ઇત્યાદિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) પારો, ગંધક, કાપો, મોરથુથુ પાષાણભેદ અને મુરદારશિંગ એ સમભાગ, અને એથી ચોગણું ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટાં અને ઉતરી દૂર થાય છે. (૨) આમલસારો

ગંધક અને મરી, એનાથી ચોપટ ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો, અને લેપ કર્યા પછી કેટલીક વાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળીએરની કાચલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ મીણને કોપરેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશિંગ અને ફુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોએલા) ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) શતધૌત ઘીમાં રસ-કપૂર ખરલ કરીને ચોપડવું; એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટાં અને ઉંદરીનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કજ્જલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કબાબચણી, ગેરૂ, કાથ, મોરથુથુ, છરૂ અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો; મનશીલ, ગંધક અને પારો એ ૭ ૭ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા લઇ તાંબાના વાસણમાં નાંખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે તીવ્ર ગજકર્ણ-વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરિતકી, કળલાવી, થુરીઓ, સિંધવ, કુંવેર, નાગરમોથ, કપાસનું દૂધ, ઘેરોસા, પારો, બાવચો, કુંવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમાં ઘુંટી લેપ કરવો. એટલે કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરિતકી, સિંધવ, કુંવાડીઆનાં બિયાં, અજવસો અને કાંજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપોએ, બદ્ધમૂલ એવાં દદ્રુ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુષ્ઠ રોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરિઠા લગાવી સાફ ધોઇ નાંખવાં; અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, માયફળ (માયાં) અને કપૂરને મેંઢીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૩) તરવાડનાં અથવા કુંવાડીઆનાં બિયાં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાનને તેલમાં શેકવાં, બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસૂર, પડવળ (પંડોળાં), લસણ, ચાકવત, ગલકાં, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—પરસેવો કાઢવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટા પદાર્થ, તલ, અડદ, મધ.

૨૦—કૃમિરોગ.

કારણ:—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું, રોજ મધુરામ્લ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ ભક્ષણ કરવાં, વ્યાયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો જાણવાં.

લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણું, શૂળ, હૃદયને પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્વેષ, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. એજ કિરમાણી અજમાનું જે સત્ત્વ કહાડવામાં આવે છે તેને ઇંગ્રેજી ભાષામાં "સાંટોનાઇન" કહે છે. (૨) પળસપાપડી, અધકચરી શેકી, મગની દાળ જેટલી ઘીમાં આપવી. કિંવા પળસપાપડી એક કૂટી પલાળી રાખવી અને તે પાણી ગાળી લેઇ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાંખી આપવું. (૩) વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૪) સુંઠ, વાવડીંગ અને ભિલામાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌચપરના કાંટા મધમાં નાખી આપવા. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) કુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) મહાળુંગાના છાલનો કાઢો આપવો. (૮) અનસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાચકીના પાનના રસમાં આંબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાચકી અને હીંગ શેકી તેમાં મીઠું નાંખી ઘીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવર્ણાની છાલ ૧ તોલો, અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી, અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજા સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીના પાનનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાંજ સુકાં પાનનું ચૂર્ણ

અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધો ગુંજા અને થોડું કેસર રાત્રે આપવાં. એટલે સત્વારમ કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાંખી આપવું. (૧૭) એક ચણોઠીભાર ટકી મધમ આપવી. (૧૮) બકમ લીમડીની અથવા પાંગરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમ આપવું. (૧૯) વાયવર્ણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડીંગ, પીંપર, ઉંદરકાની ટેંકુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મધ, કુમળાં વેંગણ, કોઠું. **અપથ્ય:**—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, બોર, કાળું અને તેલ.

૨૧—ગંડમાલા.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ:—નાના બોર જેવડી અને મોટા બોર જેવડી અને આંમળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઈ જાય છે તેને ગંડમાલા કહે છે. તે ગંડમાલા ઘણીક ગાંઠોએ યુક્ત હોઇ, ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર જાય છે એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી ફુટી વહે છે, અને નહિ જેવી થઈ ફરી બીજી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે. એ રોગને અપચી કહે છે.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ:—બોચી, ગળું અને હડપચી, એની સંધિના ઠેકાણે વૃષણ જેવી પ્રવિરૂપ સોજો થવા લાગે છે, અને તે સોજો નાનો અથવા મોટો હોય છે તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગંડ વાયુ, અને કફ ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હિરાકસી, કપાસના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) વછનાગ લીમડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમાં પાણી નાંખી રાખી પછી તે પાણી પ્રાશન કરવું. (૪) ચિત્રક, ભિલામો, હીરાકસી અને થોરનાં મૂળીઆં કપાસના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો. (૬) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાંખી આપવો. (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળીઆં, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંબડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતાપર કઢવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઇ ચોપડવું. (૯) ઉન્હાળીનાં મૂળીઆ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળીઆંની છાલ સમભાગ એકત્ર કુટી તે ભૂકી હોકામાં પીવી. (૧૧) કપાસનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાનાં બિયાં, એ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૨) મૂળાનાં બિયા, સરસવ, સરગવાનાં બિયાં, શણનાં બિયાં, સાતુ અને જવસ, એ ખાટી છાશમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચંપાનાં મૂળીઆં, કોચલાનાં બિયાં અને વછનાગ, ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે. એથી કરી ગંડમાલા, ગલગંડ કિંવા કોઇ પણ ગાંઠ તુરત બેસે છે. ફુટેલી ગાંઠો ભરાઇ આવવા માટે મલમની પટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરીતકી, લાખ, ઘોડાવજ અને કુટકીનું તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સુંઘવાં તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કુલિત્થ અને મરીનો કાઢો આપવો.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) ચુનો, ગોળ, અને ઘેરાસાં એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સુજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધંતૂરાનાં પાન વાટી તેમાં ચુનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

પથ્ય:—જુની રાતી ડાંગર, જવ, મગ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી, રસ, તીખા, અને અગ્નિદીપક પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે; પિષ્ટાન્ન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૨—ગુલ્મ રોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઇ પેટમાં ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ, ચલ અથવા અચલ અને ગોળ હોય છે, અને કદિ મોટી અને કદિ નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણા ઓડકાર, મલબદ્ધતા, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ગુલ્મ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) પીંપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદુના રસ અને મધમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિરશ્ળ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, અજમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, ખાળહરડે, સેકેલી હીંગ અને વાવડીંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, શૂળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે. (૩) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જાસુંદીનાં પાનનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આદીરાજના પાનના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાંખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાના પાનનો રસ પા શેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણે ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) રિંગણી મૂળીઆં સહિત સુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં કંઇ પણ આજારની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતકાળે ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામાં જવખાર અને સિંધવ નાંખી આપવો. એટલે ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) ઉન્હાળીનો ક્ષાર અને હરીતકી ચૂર્ણ એ બન્ને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

રક્તગુલ્મનાં લક્ષણ:—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપકવ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શૂળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુલ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શૂળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો, જેમકે આર્તવ પ્રતિબંધ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી.

રક્તગુલ્મ ઉપર:—(૧) દંતીમૂળ, હીંગ, જવખાર, કડવી તુંબડીનાં બિયાં, પીંપર અને ગોળને થુરીઆના દૂધમાં ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરવી. એટલે રક્તગુલ્મનો નાશ થાય છે, અને ગએલો અડકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષારવડે ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું. (૩) શતાવરી, કારંજાની છાલ, દારૂહળદર, ભારંગમૂળ અને પીંપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને ઘી, એમાં સુંઠ, મરી, પીંપર અને ભારગમૂળનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો; એટલે રક્તગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, પીંપર, કારંજાની છાલ, પીંપળીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) સુંઠી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી આપવાં.

પથ્ય:—જૂના ચોખા, દૂધ, કુલિત્થ, દાડમ, આમળાં, લીંબુ, છાશ, લસણ, કુમળો મૂળો, ચાકવત, સરગવો, હીંગ, ગરમ અન્ન. **અપથ્ય:**—અડદ, જવ, મધુરફળ, વેંગણ, કોળું, મૂળા, દ્વિદલ ધાન્ય, જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૩—ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગ.

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઇ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઉંચો અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિઃ—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, લોહી અને માંસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મંદપીડા યુક્ત, મોટો, મૂળ ગએલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર, એવો માંસનો ગોળો થઈ ઊઠે છે; તેને અર્બુદ કહે છે.

ગ્રંથિરોગ અને અર્બુદ રોગ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ગ્રંથિ (ગુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા. (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) હળદર, લોધ્ર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ઘેરોસા, ગોળ અને મનશીલને મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) કોઈ અને તમાલપત્ર, વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાન બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બિયાં, મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, તુળસી અને ઇંદ્રજવને ભેંસની છાશમાં વાટી લેપ કરવો.

પથ્યા પથ્યઃ—ગુલ્મ રોગ પ્રમાણે.

૨૪—જ્વર-તાવ.

કારણઃ—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષ, આમાશયનો આશ્રય કરી, કોષ્ઠાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાપ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક ભેદ વર્ણવેલા.

જ્વરનું પૂર્વરૂપઃ—બગાસાં, અંગનું દુખવું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રોનો દાહ, જડતા, અરુચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભા રહેવાં, આંખો આગળ અંધારાં, હસ્તપાદ ઠંડા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો; શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ ત્રિપોમાં વારંવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્વેષ, અન્ન ન પચવું; બળ, શરીર અને કાંતિની હાનિ, તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી આંખોમાં ઘણો દાહ થાય છે. કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરુચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષોનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજ્વરલક્ષણઃ—શરીરને કંપ; કંઠ, હોઠ શુષ્ક થવા; મલાવરોધ, છિંકો ન આવવી; માથું, પેટ, કમર, આંખો અને અંગ દુખવાં; ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોઈ વખત ઘણો અને કોઈ વખત થોડો થવો, અરુચિ, બગાસાં આવવાં, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ, અને શૂળ થવું; શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં થવાં, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી, ઉધરસ, દાંત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા, અલ્પ નિદ્રા, મ્હો કડવું, ઓકારી, ચકરી, બડબડવું, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ, અને નાક ઉપર ફોલ્લા; કેપ કર્યા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર, તથા ત્વચા, એ પીતવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમાં થાય છે. **કફજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉબકા, મ્હોં મીઠું, સળેકમ, અરુચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડું; મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્ર વર્ણ; સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાકમાંથી પાણી વહેવું, માથું દુખવુ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીરપર રોમાંચ, ધાપ, ડોકીપર દુઃખ અને ચેહેરાપર ફીકાસ, એ લક્ષણો થાય છે. **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—તરસ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશૂળ, ગળું અને મુખનો શોષ; રોમાંચ, અરુચિ, અકસ્માત અંધારામાં પડવાજેવું ભાસવું, સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં એ લક્ષણો થાય છે. **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીર ભીને કપડે વિંટાળ્યા જેવું ભાસવું, સાંધામાં ફુટ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીર જડ, માથાપર ભાર, સળેકમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. **કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—મ્હોં કડવું ને ચીકણું, ઉલ, મોહ, ઉધરસ, અરુચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારંવાર ઠંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વર (ટાઢીઓ તાવ)નાં કારણ અને લક્ષણ**—તાવે તરતજ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ, રસરક્તાદિ ધાતુ માંની કોઈ પણ ધાતુ સામે જઈ વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા પહેલાંથી પણ વિષમજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઈ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોઈ વખત શરીરને દાહ થઈ મોટા વેગથી આવે છે. એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંખ્યાઃ**—સંતત, સતત,

અન્યેદ્યુ, તૃતીયક, (દ્વયાહિક) તથા (ચાતુર્થિક) ચોથીઓ, એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે. **મધુર જ્વરનાં લક્ષણ:**—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મ્હોંપર લાલી, તાળવું અને જીભમાં શોષ, ટાલ ઉપર ધોળી રેખાઓ જેવાં પળીઆં આવવાં, આંખો ઉપર ઉંઘ, દાંત અને હોઠ શ્યામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆં આવવા માંડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમાં પળીઆં પુરાં થાય છે. મધુરાનો કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોં અને નાક એ સર્વે કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. **આગંતુકજ્વર:**—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેફું, સુકડી, લાકડી ઈત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા શ્યેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટ સુલટ મંત્રોએ લોખંડની સુચીઓ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી, કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદી ઉગ્ર ઔષધીના વાસથી; અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરૂષ, એમના શાપથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. **વિષ જન્ય આગંતુક-જ્વર:**—સ્થાવર, જંગમ વિષ ભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મ્હોં શ્યામવર્ણ થાય છે; તથા ઘેન, અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા તથા મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણો થાય છે. **કામજ્વર:**—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઉંઘ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છિા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરૂષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સુકાતું જાય છે. **ભય, શોક તથા કોપથી થએલો તાવ:**—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમાં બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થએલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. કોપથી થએલા તાવમાં કંપારો છુટે છે. **ભૂતાભિષંગ જ્વર** (ભૂતાવેશ જ્વર):—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે. હસવું, રડવું તથા કાંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. **દુર્જલજનિત જ્વર:**—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણાનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતને સમાન નહિ હોવાથી, તેથી જે જ્વર આવે છે તે. **સપ્ત ધાતુગત જ્વરોનાં નામ:**—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. **રસગતજ્વર:**—જડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઊલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઉલટી, અન્નદ્વેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ, વગેરે લક્ષણો થાય છે. **રક્તગત જ્વર:**—રક્તના ઓડકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી, ભય, બડબડ, શરીરપર ગાંઠ, કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. **માંસગત જ્વર:**—પેટનું સુકાવું, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથ પગ તૂટવા અને ગ્લાનિ. એ લક્ષણો થાય છે. **મેદોગત જ્વર:**—અત્યંત પરસેવો થવો; તરસ, મૂર્ચ્છા, બડબડ, ઊલટી, શરીરે દુર્ગંધિ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી. એ લક્ષણો થાય છે. **અસ્થિગત જ્વર:**—હાડકાં તૂટયાં જેવાં જણાવાં, ચુંચારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, હાથ પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. **મજ્જાગત જ્વર:**—અંધારામાં રેખાઓ પ્રમાણે ભાસવું, ઉચકી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઉલટી, અંતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. **શુક્રગત જ્વર:**—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિશ્નને તોટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્રાવ વિશેષ થાય છે. અને બીજા રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડો થોડો સ્રાવ થાય છે. **પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર:**—વર્ષા ઋતુ, શરતઋતુ અને વસંતઋતુ, એમાં વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરતકાળે પિત્તજ્વર, અને વસંતકાળે કફજ્વર; એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમ કે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરતકાળે શ્લેષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુઃસાધ્ય છે. જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂષ્યો તુલ્ય હોય તથા રક્ત ગુલ્મ જૂના હોય, એ સુખસાધ્યનાં લક્ષણ છે. **જીર્ણ જ્વરનાં કારણ અને લક્ષણ:**—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધીઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી, તેનું પરિણામ પાંડુ અને ક્ષય, એ થાય છે. એ જીર્ણ જ્વરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, પાણયરી ઉત્પન્ન થાય છે, મલશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો રહે છે, અને મુખમાં પાણી છુટે છે, એ લક્ષણો થાય છે. **અજીર્ણ જ્વર:**—પૂર્વે દિવસે ચણા, તુરા

પદાર્થ, વાલ, વાવટા, સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ ભક્ષણથી અને ભોજન કરવા છ લાગલુંજ અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી, તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, ઉબકી, ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા, તથા દુખે છે. અને અન્ન ઉપર અરૂચિ, શોષ, મોહ તથા ઉચકી, એ લક્ષણો થાય છે. **ઉથલેલો તાવ:**—ત જતો રહ્યા પછી અપથ્યથી પુનર્જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. **જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થા છે તે:**—શ્વાસ, મૂર્છા, અરૂચિ, તૃષા, વાંતિ, અતિસાર, મલબદ્ધતા, ઉચકી, ઉધરસ, શરીરને દાહ એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે **આમ પચ્યમાન, તથા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—લાળનો સ્રાવ, ઉલટી થાય એવું જણાવું, અરૂચિ, ઉંઘ, આળસ અન્ન પાચન ન થવું, મ્હો બેચવ, શરીર જડપણું, ભૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેસાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઇ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપક્વ જ્વરોનાં લક્ષણો જાણવાં. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું નહિ. અપક્વ દોષને ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે; શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. **પક્વ જ્વર કિંવા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો:**—ભૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવું, અંગ હલકું થવું, મંદ જ્વર, અધો વાયુની પ્રવૃત્તિ થવી, અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે. **સાધ્ય જ્વર:**—બળવાન પુરૂષને દોષ અલ્પ હોઇ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જાણવો. **અસાધ્ય જ્વર:**—જે જ્વર ઘણાંજ પ્રબળ કારણોએ થએલો અને જેમાં લક્ષણો ઘણ હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાંત કરનારો થાય છે; તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાંજ એકાદી ચક્ષુરાદિ ઈંદ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આંધળો બહેરો.) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરૂષનો જ્વર અસાધ્ય છે; તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું, શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે તે; જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રૂક્ષ પુરૂષનો ગંભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં બેસાવંક થઇ મોહ પામે છે, તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે એટલે જેનાથી ઉઠાતું નથી. બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય. એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદી ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોંથીજ શ્વાસ કહાડે છે, એવા પુરૂષને તાવ મારે છે. ઉચકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાધિત થએલો, મોહ પામેલો, આંખો અહીં તહીં ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલો કિંવા શરીરકાંતિ નિસ્તેજ થએલો તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થએલો, કૃશ અને અજદેષથી ઘણોજ પીડાએલો, તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરૂષને વૈદ્યે છોડવો. જે સ્વપ્નોમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટા જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે, તથા બલમાંસથી નષ્ટ થાય છે તે પ્રેત સમાન જાણવો. જેને અપરાણ્હી જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ ઘણી હોય છે, અને બલ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં થાય. મળરકે જેના મ્હોંપરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે, અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચવું ભાગ્યેજ થાય છે. જેના કપાળપર ઠંડા ગાર જેવો પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભિજેલું રહે છે, તથા ગળા પરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જેને ભિજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે, તથા શરીર ઠંડુ થાય છે, ત્યારે તત્ક્ષણ તે રોગીનું મરણ થશે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપ:**—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભ્રમ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ ચુપ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધિ, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે, એ ઉપર કોઇ એવી શંકા કરશે કે દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે કોઇ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતાં પણ વિનાશાર્થે

આપણી શક્તિ દેખાડવી. ઉદાહરણ–દીવામાંનું તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યોત પહેલા કરતાં ચાર પાંચ વખત મોટી થઇ પછી તે ઓલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામાં છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિ લક્ષણ:**—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ, મુખપાક એટલે મ્હોં આવવું; છિંકો આવવી, તથા અન્ન ઉપર વાંચ્છના થવી, એ લક્ષણો થયાં એટલે તાવ જવા માંડયો એમ સમજવું. **તાવ આવતાંજ પ્રથમ શું કરવું?**—તાવવાળાએ પહેલાં લાંઘણ કરવી, અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું, પરંતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તૃષિત, ઉચ્છ્વાસી એવા માણસોએ લાંઘણ કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કુલિત્થ, મઠ એ પાંચ ધાન્યોનો યુષ કિંવા મંડ (કઢણ) કરી આપવો. અથવા ચોખાનું કિંવા ઘઉંનું થુલું (કંસાર) આપવું. **તાવપર પાચન:**—સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, રીંગણી તથા ડોરલી, એ પાંચ ઔષધોનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપકવ જ્વર હોય તે પકવ થવો.) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, સુંઠ અને પીંપળીમૂળનો કાઢો નિકાઢો તૈયાર કરી તેમાં મધ નાંખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર સાંજ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, કિંવા કાવળીનાં મૂળીઆં હાથે બાંધવાં. **પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાયફળ, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, કુટકી તથા નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વરપાચનાર્થ ત્રણ દિવસ આપવો. (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરનાં મૂળીઆંનું સ્ત્રવેલું પાણી સાકર નાંખી આપવું. **કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો તથા અરડુસાનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા શળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ અને અરડુસાનાં પાનનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર)નું ચૂર્ણ, આદુનો રસ અને મધ આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરૂચિ, શૈત્ય, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે. **વાતપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતું તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) મનુકા, કરીઆતું, ગળો, અરડુસો તથા ષટકચોરાંનો કાઢો આપવો. **વાતકફ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રીંગણી, સુંઠ, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શળ, સળેકમ, તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કુલિત્થ શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો; એટલે પરસેવો બંધ થાય છે. **કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંઠ, કરીઆતુ, પુષ્કરમૂળ અથવા કોંઠનો કાઢો આપવો. તે સર્વ જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડુસાનાં પાનનો, ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખી લેવાથી શ્વાસ અને કાસ જાય છે. **વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ભુઇંતરવડ, બાળકરડે, કાળીદ્રાક્ષ, અને જીરાનો કાઢો, વિષમજ્વરને પાચનાર્થ આપવો. (૨) કુંવેરના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઇ, તે કાકરવરણા પાણીમાં આપવા એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોધન થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણ:—કડવા લીમડાનાં પાન ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને પીંપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજીખાર એ આઠ તોલા, અને અજમો ૨૦ તોલા એવું ચૂર્ણ કરવું. તે એકાહિક, દ્વયાહિક, ત્ર્યાહિક, ચાતુર્થિક અને સંતતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથીઆનાં પાનનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો; એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશિશી દૂર થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળીઆં રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં. (૬) ધોળાં કરેણનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ધોળો મંદાર, ધોળી ગોકર્ણી અને સહદેવીનાં મૂળીઆંનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ધોળા ચંપાની કળીઓ ડીંટા સુદ્ધાં નાંખી, ત્રણ બીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાન ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચીકણમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં

આપવું. (૧૨) પટોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, મનુકા, જેઠીમધ, ગળો અને અરડૂસાનો કાં મધ નાખી આપવો; એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. **મધુરા જ્વર ઉપર ઉપચાર:**- (૧) નાગરમોથ, પિત્ત પાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૨) વડનાં પા પાન અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) ફુદિનો, રાનતુળસી અને કાળી તુળસીનો અં રસ કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપ ફોલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકારાર્થે મોતીનો હાર ગળામાં નાંખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં લખ્યો પરંતુ મોતીને બદલે છીપો પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરકીઓએ આપણા હિંદુ સ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ધોઈ લીધી!! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડુસો, દ્રાક્ષ અને હરીતકીનો કાઢો મધ અને સાકર નાંખી આપવાથી રક્તપિત્ત જ્વર, દમ, ઉધરસ, અને મંથરજ્વરને દમાવે છે. (૭) જંગલી શેલડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, કપુરી મધુરી, રાનતુળસી, પિત્તપાપડો, અને સુંઠનો કાઢો આપવો. **જીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કુટકી, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી, અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કુટકી, કચોરા, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, અગર કાષ્ટનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમં આપવું. તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, વાયુ, શૂળ, ઓકારી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમા પીંપર આપવી. એટલે મેદ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ થાય છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વે ઓષધો ગાયનાં દૂધમાં નાંખી ઉકાળી આપવાં એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે, અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્વ ઘી સાકર સાથે કિંવા મધ સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ, જૂના-ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુગ્ધપાન એ અમૃત સમાન છે, ગાયના દૂધમાં પીપરો ૫-૭ નાંખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, ખીલાં, પુનર્નવા (વસુ), દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુળસીનો રસ મરીની ભૂકી અને મધ નાંખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. એટલે શ્વાસ, શૂળ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. **ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) તુળસીનાં આઠ પાન લઇ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાંખી તે રસ નાકમાં સુંઘાડવો. (૨) ગંધક અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **વિષજન્ય આગંતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:**— પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા. **કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:**—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત રસિક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાષણ કરનારી એવી તરૂણ સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી, કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિ ફૂલ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરૂષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. **દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડવાં પડોળાં, નાગરમોથ ગળો, અરડુસો, સુંઠ, ધાણા, કરીઆતુ અને કુટકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) સુંઠ અને જવખાર અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, કડવા લીમડાનાં પાન, પીંપર સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **સપ્તધાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—ગળોનું સત્વ આવળકંટી, જીરૂં, પીંપર, ચિત્રકમૂળ, કચ્ચબિજ તથા હરીતકીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી. **અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શીંગણું અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતુ, ગળો, સુંઠ, સુરતા તથા પીંપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરીતકી, કચોરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ અથવા (૫) આવળકંટી, ચિત્રક, બાળહરડે, પીંપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ અન્ન પાચન થાય છે. **ઉથલેલા તાવ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રોગી બલિષ્ટ હોય તો લાંઘણ કરવી. કુટકી, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કુટકી, પીપળીમૂળ, નાગરમોથ,

બાળહરડે અને ગરમાળાની શિંગોમાંના ગગજનો કાઢો આપવો. (૩) કુટકી, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ૩ દિવસ આપવો. **સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, પીંપર, હરીતકી, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કુટકી અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આવળકંટી, ચિત્રક, બાળહરીતકી અને પીંપરનો કાઢો આપવો અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૫) કરીઆતુ, સુંઠ અને ડીકામાલીનો કાઢો એકી વારે કરી રાખવો, અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આગંતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના, કોઠ અને પીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ, અને કુટકીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, ચવક, તાલિસપત્ર, મરી અને પીંપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા અને પીંપર, ચાતુર્જાત, વાળો અને સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વ ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરણો, ગળો, કાલશાક, મોઠ, પાથરી, ચુકો, વેંગણ, કંચુકશાક, તુરીઆં, પંડોળાં, કંટોલાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, દુષ્ટોદક, ક્ષાર, ખાટાં ભાજીપાન, પાન, કાલીંગડું, ક્ણસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ, અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા. તેમજ મહેનત, સ્ત્રીસંગ, સ્નાન, ક્રીડા ઇત્યાદિ જ્વરયુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ.

સન્નિપાત જ્વર.

કારણ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, મદ્ય, તડકો, શેક સેવો, કામ, ક્રોધ, માંસભક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચબાધા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ચૈત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રાયઃ પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર; આ કેવળ મૃત્યુજ છે. સન્નિપાતને જે વૈદ મટાડે છે, તેને મૃત્યુંજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ સમજવો જોઇએ, તેના ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ, કંઇ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે, એકના ઉપશમનાર્થ ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ:—ક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં શીત, હાડ, સંધિ અને મસ્તક, એ ઠેકાણે શૂળ, આંખોમાં પાણી આવવું, અને તે ડોવાયલું લાલ, અને આંખ ફાટેલી હોય છે, કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે. ગળામાં ડાંગરનું ફોતરૂં ભરાઇ રહે તેમ દુખે, ડોલાં, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાન જેવી ખરખરી, અત્યંત શરીર ગળવું, રક્તપિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું. તરસ, ઉંઘ ન આવવી, ઉરમાં દુખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે થોડાં થાય છે. ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે, નિરંતર ગળુ ઘુરઘુર વાગે છે. મધમાખ ચાવવા સરખી ગંધ આવે છે, કાળાં અને રાતાં ચકંદળાં ઉઠે છે, અને વાચા તોતડી થાય છે. કાન, નાક અને મ્હોં, એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે, અને પેટ જડ થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પાક કાળેકરી થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂગ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તષ્ઠીવી, પ્રલાપક, જીવ્હક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદ:—સંધિકને ૭, અંતકને ૧૦, રૂગ્દાહને ૨૦, ચિત્તવિભ્રમને ૨૪, શીતાંગ ૧૫, તંદ્રિકને ૨૫, કંઠકુબ્જને ૧૩, કર્ણકને ૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગ્નનેત્રને ૮૦, રક્તષ્ઠીવીને ૧૦ પ્રલાપકને ૧૪, જીહ્વકને ૧૬, અને અભિન્યાસને ૧૬ દિવસ, આ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, જીહ્વક, પિત્તવિભ્રંશ, એ ૭ સાધ્ય બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે. **સંધિક:**—જેના પૂર્વ રૂપમાં શૂળ, શોષ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સંતાપ, બળહાનિ, અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે. તેને સંધિક સન્નિપાત કહેવો. **અંતક:**—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કંપાવે છે, ઉચકી કરે છે તથા કાસ વધારે છે. સન્નિપાત વેતમાંથી છુટશે એવો આ અંતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂગ્દાહ:**—બડબડ, સંતાપ, ઘણો મોહ, મંદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી, એ વેદનાએ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપચી, એ ઠેકાણે વેદના, નિરંતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કાસ, તથા ઉચકી, એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રૂગ્દાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે **ચિત્તભ્રમ:**—કોઇ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો શ્રમ, ધતૂરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું, તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઇ અસાધ્ય કહે છે. **શીતાંગ:**—શરીર બરફ જેવું ઠંડું, કંપ, શ્વાસ, ઉચકી, સપૂર્ણ અંગ ઢીલું થવું, સ્વર ખોખરો થવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો; એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે. **તંદ્રિક:**—તંદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય છે. શૂળ, જ્વર, કફ, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે, અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામાં જડત્વ, તથા રાત દિવસ ઉંઘ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. **કંઠકુબ્જ:**—કપાળ દુખવું, ગળું દુખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાત સંબંધી પીડા, હડપચી જખડવી, સંતાપ, બડબડ તથા મૂર્છા, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો, આ કષ્ટસાધ્ય છે. **કર્ણક:**—બડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડવું, શરીરમા તિડીક, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળાસ્રાવ, જ્વર, સતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણક કહે છે. **ભુગ્નનેત્ર:**—તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદષ્ટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, ભ્રમ, કંપ, તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે. **રક્તષ્ઠીવી:**—રક્તની ઉલટી, જ્વર, ઉલટી, તૃષા, મૂર્છા, શૂળ, અતિસાર, ઉચકી, પેટ ચડવું, ચક્રના ભ્રમણ જેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સંજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે, અને તેના પર મંડલો હોય છે, એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત, તેને રક્તષ્ઠીવી કહે છે. એ પ્રાણનો નાશક છે **પ્રલાપક:**—કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રૌઢ વાતો કહેવી, તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ થએલો, વિકળ તથા પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાતરોગી યમસદને જાય છે. **જીહ્વક:**—ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિહ્વળ, કઠિન અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીભ, બહેરાપણું, મુંગાપણું તથા બળહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. **અભિન્યાસ:**—ત્રિદોષના કોપે મ્હોપર ઘુળઘુળીતપણું, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો; બલનાશ, શ્વાસાદિકોનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગ કેવળ ભયંકર મૃત્યુતુલ્ય છે. **હારિદ્રક:**—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, શુક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજ છે, એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ "હારિદ્રક" ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જોવામાં આવે છે સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ, તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઇ જાય એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત રોગી જાગે છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે કિંવા

મૃત્યુ આવે છે. ૭-૯ કિંવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી; પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે, તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણ:—નિદ્રા નાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટંભ, શરીરને જડપણું, અન્નદ્વેષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઇ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણ:**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવાં. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કંઈ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી તથા અગ્નિ શાંત થવાથી, સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે, તથા એની ઉલટી એટલે દોષ પ્રવૃત્તિ હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ, સર્વનાં લક્ષણો થોડાં થોડાં થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરીતકી, દેવદાર, કટુકી, કચોરા, અરડુસો, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત મન્યાસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, પીઠ, કંમર અને સંધિ એમાંનું શૂળ તથા સર્વાંગમાંના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંઠનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચકરી અને પક્ષઘાતનો નાશ કરે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરીતકીનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નિર્ગુંડી, ગુગળ, રાઇ, કડવા લીમડાનાં પાન અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. **અંતક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાચણાનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તે ભાખરી તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરડુસો, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કુટકી અને કોષ્ઠનો કાઢો આપવો. **રૂગ્દાહ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરીતકી, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કુટકી, ગરમાળાનું મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કુટકી, વેખંડ, વાળો, ગરમાળો, કુટકી, ત્રિફળાં, ચીકણુ, કડવો લીમડો, કડવું તુરીયું, દશમૂળ અને કરીઆતાનો કાઢો સકલ વાતવ્યાધિ અને રૂગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગરૂ, કપૂર, સાલઇ, નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) બોરડીનાં પાન દહીંમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો; અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાના પાનને છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અને ચાલે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાંખી આપવો. (૭) સુરૂપ, અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું. એટલે રૂગ્દાહ શમે છે. મૈથુન વર્જ્ય. (૮) હરીતકીનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું, એટલે દાહ, જ્વર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. **ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, સાંવરીની છાલ, પીંપર, આસુંદ્રાની છાલ, હરીતકી, એકાંગી, મૂળા, અગરૂ, અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આવળકંટી, ગળો, હરીતકી, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પંડોળાં, વાળો, હરીતકી, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કુટકી અને શંખપુષ્પીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખપુષ્પી, કુટકી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો. (૫) પીંપર, મરી, સિંધવ, વેખંડ, કરંજાનાં બિયાં, હળદર, આવળકંટી, હરીતકી, બહેડાં, રાઇ, સુંઠ અને હિંગનાં ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આપે છે, અને ચિત્તભ્રમ, અપસ્માર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીઆનાં

પાનનો રસ ગોળ, સુંઠ અને પીંપર નાખી આપવો. (૭) એકાંગી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગર, પીતવાળો, અને એલચીદાણાનો ધૂપ ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીકારક અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) કપાસનાં મૂળીઆં, જીરૂં, ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, રિંગણી, કાકડાશિંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરી આપવો અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો. (૨) બીજોરૂં, કરીઆતુ, પીંપળીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કટોલીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કુલિથ, પીંપર, વેખંડ, કાયફળ, શાહજીરૂં, કરીઆતુ, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડેનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી, શીતાંગ માત્ર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **તંદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રિંગણી, હરીતકી, પુષ્કરમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પંડોળાં, અરડુસો, અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) પીંપર, મનશીળ, અને હરતાલનું અંજન કરવું. (૪) ગળો, અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ, કુટકી, ત્રિફળાં, દારૂહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો. (૨) પીંપર અને અઘેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દુધીનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતુ, કુટકી, પીંપર, ઇંદ્રજવ, રીંગણી, કચોરા, બહેડાં, દેવદાર, હરીતકી, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આવળકંટી, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશિંગી, અરડુસો અને સુંઠનો કાઢો આપવો. **કર્ણિક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, કાકડાશિંગી, હરીતકી અને મરીનો કાઢો આપવો. (૨) દશમૂળ, કુટકી, પીંપર, ત્રિફળાં, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં મરી, પીંપર, અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પડોળાં, કુટકી, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાંનો કાઢો આપવો. (૨) પીંપર, કડવાં પડોળાં, નાગરમોથ, કુટકી, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો, પિત્તજ્વર અને ઉગ્રસન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતુ, પીપર, વેખંડ, મરી, લસણ અને રાઈનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તથા સિંધવ અને પીંપરનું અંજન કરવું. **રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડુસો અને સુગંધ રોહિસતૃણનો કાઢો સાકર નાંખી આપવો, તથા ત્રિફળાંના કાઢાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ટ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાઈ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક, અને રક્તચંદન (રતાંજળી) નો કાઢો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનું, કાંદા (ડુગળી)ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું. **પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવણીની છાલ, અને અરડુસાનો કાઢો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કુંભાની છાલ, શંખપુષ્પી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે, અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. **જીવ્હક સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કુટકી, કાકડાશિંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કરીઆતુ, અરડુસો અને કચોરાનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કુટકી, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કચોરા, ધમાસો, અરડુસો, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, વેખંડ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડાં, હરડે, કડવાં પડોળાં, હળદર, દારૂહળદર, સુંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો, અને અરડુસાનો કાઢો આપવો. **અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) રીંગણી, ડોરલી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીંપર, કાકડાશિંગી અને વાવડીંગનો કાઢો કરી, તે કાઢાને ચોખ્ખા ઘીમાં શેકી તેની પેજ કરવી, અને તે ગરમ ગરમ પાવી, એટલે શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, અભિન્યાસ, સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કડવાં ઇંદ્રાવન, ત્રિફળાં, કુટકી અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો. તે રેચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, ભારંગમૂળ, કચોરાં, કાકડાશિંગી, અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટનું દુઃખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત, દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશિંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરૂ, પીંપર, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, દેવદાર, વેખંડ, કોઠ, ધમાસો, કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કુટકી, ઇંદ્રજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીંપળી, અઘેડો, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો લીમડો, કચોરા, બાવચાનાં બિયાં, વાવડીંગ,

હળદર, દારૂહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે સેવાથી, તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઝાંપડ, મોહ, કર્ણમૂળ, ઉચકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે. **તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં, પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાંદળી, ફાલસા, કુટકી, પદ્મકાષ્ટ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સારી મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મ્હોંમાં રાખવી એટલે ગળામાં દબાએલો કફ બહાર પડી જઇ શરીરને હલકાપણું આવે છે અને જ્વર, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હોંમાંથી પાણી છુટવું, એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું જેથી દારૂણ સન્નિપાત, ઉચકી, શ્વાસ, કાસ અને કંઠરોગનો નાશ કરે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો, તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે. તે સન્નિપાત ઉપર કોઇ દિવસ આપવો નહિ; તેમજ ઠંડુ પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરીઆતુ, કુટકી, કોઇ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને કચોરાંનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે થએલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રીંગણીના કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે, તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે અને ત્રિદોષી રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શિરસાની છાલ, પીંપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું, અથવા મનશીળ અને વેખંડનું લસણના રસમાં અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, વેખંડ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂં, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરીતકી, કાકડાશિંગી, પીંપર, કરીઆતુ, સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ કુટકી, કચોરાં, રોહિસતૃણ અને ધાણાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ કાઢી તે આપવો. એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફ, વાત, જ્વર, શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ, તથા સંજ્ઞાનાશનો નાશ થાય છે. (૧૧) કચોરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશિંગી, ધમાસો, ઇંદ્રજવ, કડવાં પંડોળાં અને કુટકીનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાત જ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કુટકી, વેખંડ, ત્રિકટુ, અરડુસો, કડવાં ઇંદ્રિવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, હળદર, પહાડમૂળ, કુચલાં, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રીંગણી, ડોરલી, ઇંદ્રજવ, ત્રિફળાં અને કચોરાંનો કાઢો કરવો. એનું નામ બત્રિશી કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ ઉચકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉરૂસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરૂચિ અને સંધિગ્રહને જેમ હાથીની પંક્તિનો સિંહ નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે આ કાઢો નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતુ, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ, કુટકી, ઇંદ્રજવ, ધાણા અને ગજપીંપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટદશાંગ કાઢો ઝાંપડ, બડબડ, ઉધરસ, અરૂચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ, અને પીંપરનો કિંવા એકલાં દશમૂળનો અથવા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચોરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કુટકી, કરીઆતુ, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) કપાસનાં મૂળીઆં, ધમાસો, કરીઆતુ, દેવદાર, રાસ્ના, નિર્ગુંડી, વેખંડ, એરણ, સરગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભાંગરાનો કાઢો આપવો. આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે, તથા શરીરમાંની ઠંડાઇ, શ્વાસ, ઉધરસ અને સૂવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતુ, ધાણા, કુટકી, ઇંદ્રજવ, ગજપીંપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ, એ અઢાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્વાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન, મૃત્યુ જેવો જ્વર,

સન્નિપાત જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વપીડા, દમ, ઉચકી તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીપળીમૂળ ઇંદ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરીતકી, રીંગણી ડોરલી, અજમો, નિર્ગુંડી, કરીઆતુ, ચવક અને પહાડ મૂળીઆંનો કાઢો બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિભ્રંશ, ૫૨ સેવો, શૈત્ય, બડબડ, પેટ ચડવું, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે.

૨૫—તૃષ્ણારોગ (તરસ.)

કારણ:—ભય, શ્રમ, બળહાનિ, એવું કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ક્રોધાદિ આદિકે કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઈ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઈ તૃષાને ઉત્પન્ન કરે છે.

તૃષ્ણાનું સ્વરૂપ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે, તથા પાણી પીતાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી, પુન ઇચ્છા થાય છે; તેને તૃષા કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) આવળકડી, કમળ, કોષ્ઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની ફુણેખોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોમા રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સૂકાવું, એ બન્ને દૂર થાય છે. (૨) શ્રીખંડ:—પૂર્વ દિવસે જમાવેલું સુંદર ચકતાંવાળુ દહીં ૨ શેર, ધોળી શુભ્ર ખડીસાકર ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, એલચી-દાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારિક કરી સ્વચ્છ કપડામા નાખી કપુરના ચૂર્ણ કરી સુગંધિત એવા પાત્રમાં છણવા; એને શ્રીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે. (૩) સોનું, રૂપું, લોઢું તપાવી પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવુ. (૪) પાણીના સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનુ ધોવરામણ મધ નાખી આપવું. (૭) ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી શેરભર પાવું. ઉલટી થશે. પછી તૃષા અને દાહ શમશે. (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવુ. (૯) નાના પ્રકારનાં શરબતો પાવાં. (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમા—ઘણું પાતળુ નહિ અને ઘણું જાડું નહી એવી રીતે તે મેળવી તેમા ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે.

પથ્ય:—કોદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કંગોડા, કોઠ, બોર, આમલી, કોળુ, મધાળ, કરોળી, આમળા, જંગલી લીંબુ, કરમદા, બીજોરૂં, ગાયનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. **અપથ્ય:**—પરસેવો કાઢવો, અંજન, તેલાભ્યંગ, ધુમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દતકાષ્ઠ, જડાન્ન, આમ્લ, લવણ, તુરા, અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ.

૨૬—દાહ રોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ, મર્મોભિઘાત, મહા શસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર, એ કારણોએ આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવુ, નેત્ર આરક્ત કિંવા પીતવર્ણ, એ દાહ રોગનાં લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કુટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ધોએલું ઘી શરીરે ચોપડવું. (૩) અરીઠાનું ફીણ કિંવા કડવા લીમડાનાં પાન વાટી તેનું ફીણ શરીરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. એટલે દાહ, પિત્ત અને ગરમી દૂર થાય છે. (૫) ડાભની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતાં જવું (૬) ખજુરનું સરબત કરી આપવું. (૭) ગળોનું સત્વ, જીરૂં અને ખડીસાકરમાં આપવું. શીતળા અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કોળું, દાડમ, પડોળાં, મીઠા રસ. **અપથ્ય:**—રસ્તે ચાલવુ, ખારા, પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, છાશ, પાન, હિંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૨૭–શીતળા અને ગોવરૂં. (સં૦ મસૂરિકા.)

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારૂં, ઠંડું અને ઉબાઈ ગએલું અન્ન અને વિષાદિકોએ દુષ્ટ થએલું અન્ન, એનું સેવન કરવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (લોહી)માં મળી, શરીરને ઠેકાણે શીતળા જેવી અને અડદ જેવી ફોડકીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમાં—તાવ, કંડૂ, અંગ કુટવું, ભ્રમ, ચામડીના ઠેકાણે સોજો એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરૂં પણ આવે છે. ગોવરૂં એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે. શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમાં સ્વચ્છતા રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવાં પંડોળાં, કડવો લીમડો, કુટકી, નાગરમોથ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપક્વ શીતળા હશે તો પાકા થઇ તેનું શોધન થાય છે. (૨) બોરડીનાં પાનનો રસ ભેંશના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન, ભેંશનું ઘી અથવા ભેંશના દૂધમાં શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ઘેટીનું દૂધ પાવું; એટલે શીતળા સારા નીકળે છે. (૪) રાળ, હીંગ અને લસણની ધૂણી આપવી, એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવરૂં અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે, તે નિકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો; ગોખરૂનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું; ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર નાંખી તે આપવું, ગાયના માખણમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાંખી તે આપવું. (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોઇસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળામાંના ફોલ્લા ફુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વટાણા અને રાતા રોયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું, એટલે સુકાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાં, ગળો, નાગરમોથ, અરડુસો, ધમાસો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, કુટકી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમમસૂરિકાને સમાવે છે, અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ, અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમાં શીતળા આવવાથી કસઇનાં બિયાં અને જેઠીમધના કાઢાએ આંખો ધોવી. (૧૦) કડવા લીમડાના પાનના કાઢાથી શીતળાનાં વ્રણ ધોવાં. (૧૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળી, પીંપર અને નાંદરૂખીનું ચૂર્ણ, વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવું. કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાંખવું. (૧૨) ચાકવત (ચીલ)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતળા એ આંખમાં ફૂલ પડયું હોય તો:—મોગલી એરંડાના રસમાં ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. (૧૪) આમલીના કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમભાગે ઠંડા પાણીમાં, કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ, અથવા ચંબેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાંનું એક ઔષધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાંજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઇ દિવસ આવનાર નથી

પથ્ય:—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પંડોળાં, કારેલાં, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ઘી. **અપથ્ય:**—ગરમ, તીખું, ખાટું, શ્રમ, હવા.

૨૮–વાળો. (સં૦ સ્નાયુક.)

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમાં ઘણું જીવતુ પાણી નથી હોતુ, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમાં કપડાં વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એવાં જે નાનાં તળાવ અથવા વહેળાનું અને ગંદકીવાળું પાણી પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વાળાના યોગે ગુમડું ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફુટે છે અને તેમાંથી સૂતર જેવો લાંબો અને ધોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે બહાર નીકળે છે. અને તે તુટવાથી વધારે કોપ પામે છે. પુનઃ સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર નીકળવાથી સોજાની શાંતિ થાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) કહે છે. વાળો, હાથમાં કિંવા પગના ધક્કાએ દુઃખાવી કિંવા તુટવાથી અંગ બગડે છે, કિંવા વાંકુ કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન

થવાનો હોય ત્યારે પહેલા કોઇ કોઇના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફોલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથે કરી શરીરમા ઘણી આગ થાય છે

સ્નાયુકનું રૂપઃ—વાતાધિક વાળો કાળો અને રૂક્ષ હોય છે, તેમાં સણકા આવે છે પિત્તે કરી લીલો અને પિત્તવર્ણું હોઇ દાહયુક્ત હોય છે કફેકરી જાડો, મોળ, જડ એવો હોય છે દ્વિદોષે ઉત્પન્ન થાય છે તે બે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે લોહીથી થાય છે તે આરક્તવર્ણું હોય છે તેમાં દાહ ઘણો થાય છે તથા ત્રિદોષથકી થાય છે તે ત્રણે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા

ઉપચારઃ—(૧) વાતજ વાળા ઉપરઃ—નિવાયતી થોરના મૂળીઆ ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો **(૨) પિત્તજ વાળા ઉપરઃ**—વડ, ઉમરો, પીંપળો, નાદરૂખ અને વાસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો (૩) **કફજ વાળા ઉપરઃ**—કચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો (૪) **દ્વંદ્વજ** (જે દ્વિદોષથી ઉત્પન્ન થાય છે તે) **વાળા ઉપરઃ**—પૂર્વે કહેલામાથી બે ઔષધનો લેપ કરવો અને ત્રિદોષજ ઉપર એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો (૫) **રક્તજ વાળા ઉપરઃ**—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ કરવો (૬) કોષ્ઠ, હીંગ સુંઠ, તથા સરગવાનુ ચૂર્ણ વાટી પાવુ, અને લેપ પણ એનોજ કરવો (૭) સરગવાના મૂળીઆ અને બિયા વાટી, સિંધવ કાંજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો, અથવા લસણ, ચિત્રક, અને રાઇનો લેપ કરવો, તેથી સ્નાયુકપિડિકા એટલે શિરાગતવાળો ઇત્યાદિક શાંત થાય છે (૮) ગરમાળાના બિયા ગોમૂત્રમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૯) ચૂનો અને બીડલોણ પાણીમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૧૦) તાની (વાસનવેલી)ના મૂળીઆ પાણીમા વાટી પાવા (૧૧) છાશમા કિંવા તેલમા આસગંધનો, કિંવા ધોળી ગોકર્ણીનો કિંવા સરગવાનાં મૂળીઆનો લેપ કરવો (૧૨) પુરૂષના મૂત્રમા હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૩) ઉભી ભોંયરીંગણીના મૂળીઆ પુરૂષના મૂત્રમાં કિંવા પીપળાના પાનમા વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાધવો (૧૪) ગળોના રસમા ટંકણખાર પાવો (૧૫) સણના બિયા અને ઘઉંનો લોટ એકત્ર કરી ઘીમા તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો (૧૬) નગોડના પાનનો રસ ૨ તોલા, તેમા ગાયનુ ઘી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો (૧૭) હીંગ અને ટંકણખાર એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર સાંજ આપવુ, એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ થશે (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ પીંપર, ભારંગમૂળ અને બહેડાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ (૧૯) પારેવાની હગાર મધમા મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે (૨૦) વતાક શેકી દહીંમા ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાધવુ (૨૧) ધતૂરાના પાનનો રસ ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવુ કફ આવશે, તેનો બીજે દિવસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો (૨૨) આકડાના દૂધનો લેપ કરવો (૨૩) ધતૂરાના પાન ૨ાા, ખાવાના પાનમા આપવાં (૨૪) પાપડીઆ ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાંક દહીંમાં નાખી દિવસમા ત્રણચાર વખત આપવુ દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવુ આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવુ (૨૫) એક નાળીએર કોચી તેના છિદ્રમાં નવસારની ભૂકી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવુ બીજે દિવસે સવારે તેમાનુ બધુ પાણી પાવુ અને ટોપરૂં ખાવા આપવુ સાંજ સુધી પાણી ન પીતા ઉપોષિત રહેવુ સૂર્યાસ્ત પછી શરીરે છાણુ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવુ પછી દહીં ભાત ખાવો, એટલે અંગમાના સર્વે વાળા મરી જાય છે (૨૬) **વાળાના ફોલ્લા ઉપરઃ**—કળલાવીનો કાંટો ઘસી તેનાં ઝીણા ટપકા કરવા, એટલે ફોલ્લા ફુટે છે પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળી વડે ઉપલા ઔષધનુ એક ટપકું નાંખવુ (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબુતરની હગાર અને હીંગ એ ત્રણે સમભાગ લઇ ચેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાધવો (૨૮) પાનમા અથવા ગોળમા કરોળીઆનુ ઘર અથવા સપની કાંચળી બે ત્રણ દિવસ ખાવી (૨૯) ઝેરકચોલાના બિયા અથવા સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો (૩૦) સરગવાની છાલ કુટી બાધવી (૩૧) સણના બિયા વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલા ગરમ ગરમ, વાળા ઉપર બાધવા (૩૨) સાબણુ અને કાંદાની કળીએ ઘીમાં તળી વાળા ઉપર બાધવી (૩૩) હીંગણીના મૂળીઆં અને હીંગને વાટી તેની

પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૩૪) વાળો ફુટયા પછી અરીઠા અને ધોળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો, અગર નાગરવેલનાં ચાર પાંચ પાન લઇ તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવાં, અને ત્રણ દિવસ છોડવાં નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૬) નવસારની ભૂકી અર્ધો તોલો, ઘી અને ભાતમાં ખાવી. (૩૭) ૬ ગુંજા હીંગ અગ્નિપર શેકી, દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર રામેઠાનાં તાજાં પાન વાટી બાંધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

૨૯—નાસારોગ.

કારણ:—ધોકો, વાયુ, અતિ ભાષણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને ઉંચા એવાં ઉપધાન, જલપ્રાશન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલક્રીડા, ઉલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઈ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે.

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થએલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઇ, નાક અને મ્હોં, એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને **પૂતિનાસ** કહે છે. **નાસાપાક:**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઇ નાકમાં વ્રણ (ગુમડું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે. તેને **નાસાપાક** કહે છે. **પૂયરક્ત:**—મસ્તકમાં વાતાદિકોપ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી, અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ટાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરૂએયુક્ત રક્ત વહે છે, તેને **પૂયરક્ત** કહે છે. **પીનસ:**—કફવાયુના કોપે કરી માણસનું નાક સુકાયા જેવું થઇ કોઇ પડી ફરી ફરી નિતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધુમાડા જેવો શ્વાસોશ્વાસ નીકળે છે, અને સળેકમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને **પીનસ** રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ:**—નાકનું દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણસ મોટા કષ્ટે નીચે ઉપર શ્વાસ નાંખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હમ્મેશાં કોઇ પણ પીનસ થવાથી, દહીંમાં મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય**—ઘીયુક્ત ઘઉંનું અન્ન. (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાઇ ઉંઘતી વેળાએ ઠંડું પાણી પીવું; એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું. એટલે પીનસ અને આધાશિશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. (૪) જુની છીંકણી સુંઘવી. (૫) **પાઠાદિતૈલ:**—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, પીંપર, જાઇનાં પાન, દાંતીનાં મૂળીઆં; એ સાત ઔષધો સમભાગ લઈ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઇ તેમાં તે કલ્ક નાંખી ખાવો અને કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાંખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું; અને નાકમાં નાંખવું. તેથી કરી મોટા દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, સુંઠ, મરી, પીંપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આદુના રસમાં આપવું. એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ, અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ દિવસમાં ઘણા વખત નાકે સુંઘવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) **વ્યાઘ્રીતૈલ:**—રિંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુળસીનાં પાન, રાસ્ના, સુંઠ, મરી, પીંપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ કલ્ક કરી પાઠાદિતેલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. (૨) **શિગ્રુતૈલ:**—સરગવાની છાલ, રીંગણી, નેપાળાનાં બિયાં, સુંઠ, મરી, પીંપર અને બીલીનાં પાનના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળી સળગાવવો. તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકમાં નાખવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રાળ, આસુંદરો, ઉંબરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી તેણે કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકમાં નાખવું. **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર:**—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કાઇ

ના કાઢામા ઘી સિદ્ધ કરી તેનુ નસ્ય કરવુ, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ કરશે આ શિરોગત રોગોનો નાશ કરશે **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવુ **નાકમાથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઠડા પાણીમા કપડુ પલાળી તે તાળવાપર મૂકવુ (૨) દાડમના ફૂલનો, અથવા આબાની ગોટલીનો, દુગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમા નાખવો (૪) ઘીમા આવળકળી શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો (૫) કુભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો **સળેકમ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉઘતી વેળાએ તાજા વટાણા ખાવા ને ઉપર પાણી પીવુ નહિ (૨) આવળકળી, સુંઠ, મરી અને પીંપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવુ (૩) અરીણ ઘસી નાકપર લેપ કરવો (૪) સુંઠ તજ અને મરીનો ખડીમાકર નાખી કાઢો કરી ઉઘતી વેળાએ આપવો (૫) વાકાડી (વાસણી) કિવા નાકછીકણીનાં પાન સુંઘાડવા (૬) નવમાર અને ચુનો હાથપર ચોળી સુંઘવો એટલે સળેકમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુંઘાડવી (૮) આકડાના દૂધમા રાખ પલાળી તે સુકવી નાકે સુંઘવી, એટલે છીંકો આવી માથુ હલકુ થાય છે (૯) જાયફળ દૂધમાં ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણ કરી માથે લેપ કરવો (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો (૧૧) લીંબી રહા, આદુ અને તજને ઉકળી તેનો રહા પાવો (૧૨) ઘી, તેલ એણે યુક્ત સાતુનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો તે સળેકમ, ઉધરસ અને ઉચકીનો નાશ કરે છે (૧૩) વજનુ કિવા અજમાનુ ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાધી સુંઘવુ (૧૪) ઝેરકચોલુ ભોયઆવળી, સુંઠ, મરી અને પીંપરનુ ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવુ તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીઠ, હૃદય અને બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શૂળનો પણ નાશ કરે છે (૧૫) અરણીના પાનનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનુ તેલ અને સિંધવ નાખી સપૂર્ણ પ્રતિશ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવો આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે

૩૦—નેત્રરોગ.

કારણ:—અગ સતપ્ત છતાં શીતોદકે કરી સ્નાન કરવુ દૂર દષ્ટિ કરી નિરતર જોવુ, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી, પરસેવો, ધૂળ તથા ધૂમાડાનો આખોએ સ્પર્શ થવો, ઉલટી રોકાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળુ અન્ન અને પાણીનુ અતિ સેવન મલ મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરતર રૂદન તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન અતિ મદ્યપાન, જે ઋતુમા જે કરવાનુ તે ન કરવુ, કલેશ, અભિઘાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનુ નિરતર અવલોકન, ઇત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે એ ૭૮ પ્રકારનો છે

અભિષ્યદ:—(આખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાય. અભિષ્યદ કારણ છે એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે **અધિમથ:**—અભિષ્યદ ઉપર કઇ ઔષધોપચાર ન કરવાથી, તે વધી તેમાથી ચાર પ્રકારનો અધિમથ રોગ આખોમા થાય છે આ રોગથી આખોને તીવ્ર વેદના થઇ અર્ધા ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે **શુક્ર (ફુલ)**—એ સવ્રણ અને અવ્રણ, એવા બે પ્રકારના છે **તિમિર:**—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આખો આગળ નાના પ્રકારના રૂપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે **કાચ (મોતી બિંદુ)**—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે **લિંગનાશ**—તેજ કાચ ચોથા પટલમા જાય એટલે દૃષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિંગનાશ કહે છે આ રોગ ઘણો વધ્યા પછી આકાશમાંના ચદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે **અર્મરોગ**—આખમા સફેદ ભાગપર પાતળુ, વિસ્તીર્ણ કાળુ, શ્યામવર્ણ અને રાતુ, લાલ, ધોળુ, કઠિન, એવુ જે માસ વધે છે તેને 'વડસ' કહે છે **અર્જુન:**—(અહિર) આખોમાં ધોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવુ એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને 'અહિર' કહે છે **સ્રાવ કિવા નેત્રનાડી.**—(નાસુર)—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાના લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે **અજનાર્થ શલાકા**—સીસુ તપાવી તે ત્રિફળાં, ભાગરો અને સુંઠના કાઢામા અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમા ઉકાળી શુદ્ધ કરવુ અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં

૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું, તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ બારિક હોવી જોઇએ. તેના છેવટે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઇએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ. **અભિષ્પંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બિયાં, અફીણ અને રક્તાબોળનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લીંબુ લઇ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણ એકત્ર કરી નાંખવું; અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી, એટલે કંડૂ, રતાશ, ખુપરા વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાનનો, અગર વજ, હળદર અને સુંઠનો અથવા સુંઠ અને ગેરૂનો લેપ કરવો; (૪) અરડુસી, હરીતકી, કડવો લીમડો, આવળકંટી, નાગરમોથ, અને સુકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરે છે. અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણ અને અફીણનો લીંબુના રસમાં લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અફીણમાં લીમડાનો રસ નાંખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારૂહળદર, ગેરૂ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ઘસી તેનો આંખોપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) બોય-આમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ઠંડા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાંખી તેનું અંજન કરવું. (૧૧) ત્રિફળાના કાઢાનાં કોકરવરણાં ટીપાં આંખોમાં નાંખવાં. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આંખો આગળ ભીલામાનાં બારિક ફૂલ નાંખવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ઘેરોસાની બન્ને આંખો આગળ પટો લગાવવો, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતૂરાનો (વિલાયતી ધંતૂરાનો) રસ આંખમાં નાંખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઇ, તેમાં સવા તોલો પાણી નાંખી દિવસમાં બે વખત આંખોમાં નાંખવું: એટલે આવેલી આંખો, ગલ, પીઆ, અને રતાશની શાંતિ થાય છે. **નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર.**—(૧) કાંજી, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીનાં મૂળીઆં એકત્ર કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) મીઠું, સરસીયું અને કાંજી, કાંસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કકડાએ ઘુંટવું, તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં બકરીનું દૂધ નાંખવું. તથા લેપ કરવો. એટલે નેત્રશૂળ, સ્રાવ, સોજો, આરક્તતા, અભિષ્પંદ અને અધિમંથનો નાશ થાય છે. (૩) સિંધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી ઘીમાં શેકવાં અને કાંજીમાં વાટી ધોળા વસ્ત્રમાં બાંધવાં. તેનું બિંદુ નેત્રમાં નાખવું, એટલે કંડૂ, દાહ તથા સણકનો નાશ થાય છે. (૪) સિંધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને ઘીમાં વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે. (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમાં નાંખી જાડો થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવો અને તેનો લેપ કરવો, તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલીપત્રનો સમભાગ રસ, અને બન્નેના બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ, એ કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ગજપીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘુંટી તેનું અંજન કરવું. **આંખોમાં ફુલ પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધોળી સારોડીનાં મૂળીઆં ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખોને હમ્મેશાં પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળીઆં તલના તેલમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે; દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે. પાણીમાં ઘસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે: અને કાંજીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. (૨) ગાયના દહીંમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું; એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો પણ દૂર થશે. (૫) કરંજ બિયાંના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી, અને

તેની લાંબી લાંબી ગોળીઓ કરી તેનું અંજન કરવું એવી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે (૬) સમુદ્રફીણ સિંધવ શંખ અને સરગવાના બિયાની લાંબી ગોળી કરી તેનું અંજન કરે એટલે શલાકાવડે નહી કાઢવા જેવા શુક્રાદિકોનો નાશ થાય છે (૭) ઉપરસાળનો કાઢો મધ નાખી વ્રણ-શુક્રપર આપવો (૮) ચંદન, ગેરૂ લાખ અને જાઇની કળીઓ, વાટી તેની સળી કરી આંજે તે વ્રણ-શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે (૯) કડવા પડોળા, કુટકી, દારૂહળદર કડુ લીમડો, અરડુસી ત્રિફળા ધમાસો પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ કડો, નાગરમોથ, જેઠીમધ ચંદન અને પીંપળીનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું એટલે આંખોને હિત થાય છે અને નાક કાન, નેત્રવર્ત્મ, નેત્રત્વચા, મુખરોગ, વ્રણ કમળો જ્વર, વિસર્પ, અને કંઠ રોગનો નાશ કરે છે (૧૦) પીંપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ અને મધ, કાંસાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો, અને તેનું આંખોમાં અંજન કરવું (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું (૧૨) જાઇના પાન અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવર્ણા પાણીમાં, કિંવા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું (૧૩) આંબાહળદી, કડવો લીમડો અને કોઠીના પાન, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તેલનો કાઢો ઠંડો કરી આંખમાં નાખવો તે અનેક પ્રકારના નેત્રશુક્રનો નાશ કરે છે **અજકાજાત** (આંખના કાળા ભાગપર બકરીની લીંડી જેવું અને ઘાણું દુખનારૂં, રાતું, ચીકણા એવા અશ્રુ સ્ત્રવન કરનારૂં, એવું જે વધે છે તેને ઢીંગ પણ કહે છે તે) **ઉપર:**—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચન, એને ગુંદીની છાલના રસમાં ઘસી તે આંખોમાં નાખવું એટલે તે અજકાજાતનો નાશ કરે છે **કાચબિંદુપર ઉપચાર:**—(૧) મરી ૧॥ માસો પીંપર ૦। તોલો, સમુદ્રફીણ ૦। તોલો સિંધવ ૧॥ માસો, અને સુરમો ૨। તોલા, એ એકત્ર કરી બારિક ખરલ કરવો, એને પૂર્ણાંજન કહે છે એ કંડૂ કાચ, કફ તથા મળનો નાશ કરે છે (૨) મેંઢાશિંગના પાન, સુરમો અને શંખનું અંજન કરવું (૩) મનશીળ, સિંધવ, હીરાકસી શંખ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને રસાંજન, એને મધમાં ખરલ કરી ગોળી કરી તેનું મધમાં અંજન કરવું તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે (૪) લોઢાના વાસણમાં ત્રિફળાનો કાઢો ઘી નાખી રાખવો અને સાંજરે ભોજન કરી પ્રાશન કરવો એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે **તિમિર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીના ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું એટલે વાતજતિમિરનો નાશ થાય છે (૨) ત્રિફળા અને દશમૂળના કાઢામાં દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થ આપવું (૩) બળ દાણા, શતાવરી, ઘોળુ અતિવિષ, રાશનાજીત અને ત્રિફળાના કાઢામાં ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવું એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે (૪) ઉપરસાળ, ત્રિફળા વાળો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે (૫) મરી, જેઠીમધ વાવડીંગ અને દેવદારનું કલ્કવડે નસ્ય કરવું (૬) તામ્ર, ત્રિફળા, શંખ, એલચીદાણા, સુંઠ, મરી પીંપર એ સર્વ એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું (૭) સરગવાના પાનના રસમાં મધ નાખીને નેત્રમાં નાખવું એથી તિમિર અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે (૮) ત્રિફળાનો કાઢો અને કલ્ક, તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું (૯) ચિત્રક, ત્રિફળા કડવા પડોળા અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થ આપવો, આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (પિત્ત દુષ્ટ થઈ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રસાંજન ઘી મધ તમાલપત્ર અને સોનાગેરૂ, એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું (૨) ચિંતણીનાં ફૂલ, જેઠીમધ દારૂહળદર લોધ્ર અને રસાંજનનું મધમાં અંજન કરવું **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (કફે કરી સર્વ પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે,) **ઉપર ઉપચાર:**—રેણુકબીજ, પીપળીના બિયા, બકરીની લીંડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી અંજન કરવું (૨) પીંપર ગાયના છાણના રસમાં

અગર ગોમૂત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાંના ક્ષુદ્રશંખ, સુંઠ, મરી, પીંપર, રસાંજન, મનશીળ હળદર, દારૂહળદર અને ચંદનની ગાયના છાણના રસમાં ગોળા કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, મરી અને પીંપર, મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે રતાંધળાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેરૂ એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૭) રસાંજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાઇના પાનના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૮) સમુદ્રફીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમભાગ લઇ કાજળ જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર સાંજ આંખોમાં આંજવું, એટલે રતાંધળો, રતાશ, ગળ, અહીર અને કંડૂનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીના પાનનો રસ રોજ બે ટીપાં આંખોમાં નાખવો. (૧૦) નાગરમોથ બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે શુક્ર અને તિમરનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્તચંદન (રતાંજળી) અને ખારેક નાંખી લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૧૨) કડવું કોળું બાળી તેની રાખ મધમાં ખરલ કરી આંખોમાં આંજવી, એટલે રતાંધળો અને ફૂલાંનો નાશ થાય છે. **નકુલાંધ્ય દ્રષ્ટ** (દૃષ્ટિ દોષે કરી વ્યાપ્ત થઇ મુંગુસના પરપોટા જેવી ચમકે છે, અને તે માણસ દિવસમાં નાના તરેહનાં રૂપો જૂએ છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વજ, નસોત્તર, ચંદન, ગળો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસાનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. **અર્મરોગ (વડસ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મરી અને બહેડાં, હળદરના રસમાં ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. **અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ખડીસાકર, દહીંનું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીંપુ નાંખવું. (૨) મધમાં શંખ ઘસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ દાળમાં બાફી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાંયડીમાં સુકવી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે અહિર, ધોળાં ફૂલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. **નેત્રનાડી કિંવા નાસૂર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ત્રિફળાંનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા પીંપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આવળકંટી ૧ ભાગ એ પ્રમાણે એ ફળમાંનાં બિયાં લઇ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં જીંડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંબાના કાઢામાં ઘસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. **અંજનનામિકા** (અંજુર્ણી અથવા આંજણી) **ઉપર ઉપચાર:**—હાથ ઉપર અંગુલી ઘસી તેણે શેકવું અને જળો મુકાવી બાજુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંબાનાં પાન તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ફુટ્યા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના બહેડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચને માટે જઇ આવ્યા પછી જે ચોખો હાથ હોય તે આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે બેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, સુંઠ, મરી, પીંપર એકત્ર ઘુંટી પેડી કરવી; તેનું અંજન કરવાથી કંડૂ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. **આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરડે, આવળકંટી અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિફળાં ઘસી અંજન કરવું. ત્રિફળાનું અંજન મહિનામાં ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદિ પણ રોગ થતો નથી અને દ્રષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાળ, જાઈનાં ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રફીણ, સિંધવ અને મરી સમભાગ લઇ મધમાં ઘુંટી તેનું અંજન કરવું એટલે આંખોનાં પોપચાંની સૂજ, સ્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. અને પાંપણોને કેશ આવે છે. તે **પક્ષ્મરોગ** (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઇ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ઘસાય છે, તે કારણથી આંખમાંનો ધોળો અને કાળો ભાગ સુજે છે. તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે. એને લોકમાં "પડકેશ" કહે છે તે) **ઉપર:**—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોઢાની ચીમટીએ) પક્ષ્મ (પાંપણો) જે અંદર હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુંટવી, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી અથવા લીલી હીરાકસી લઇ તેને તુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૨) કાઢીખાર પાણીમાં

ઓગાળી તેનું ટીપું આખમા પાડવુ (૩) કુરૂદના પથ્થરપર લોઢુ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરવી અ ખુપરા ઉપર આજવી (૪) ખડીસાકર અને જસતના ફૂલ, સમભાગ કાજળ પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઉંઘ વેળાએ આખમા આજવા એટલે ફૂલા, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે **આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયનું માખણ, એલચીદાણા, જાયપત્ર (જાવત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવા (૨) ગુલાબજળ આખોમાં નાખવુ (૩) સીસાની ભસ્મ, ખડીસાકર, સ્ત્રીના દૂધમા મેળવી તેનું અજન કરવુ (૪) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ રાત્રે ઘી અને મધ નાખી આપવુ **જસતના ફુલની ક્રિયા:**—જસતની ભસ્મને ગાયની છાશ, ત્રિફળાનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીમડાનો રસ અને પુન ત્રિફળા એમની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુંવરના રસની ભાવના આપી પછી ગોળી રાખવી **ધૂમાડાએ આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—ગોળ કિંવા સાકર આખમા આજવી **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાળા તલના કલ્કે કરી સ્નાન કરવાથી તે આખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે જેઠીમધ અને આવળકટીએ સ્નાન કરવાથી, તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે વેખડાદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે દરરોજ આવળકટી વાટી શરીરે લગાડી સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે ત્રિફળાના કાઢાએ આખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે, અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે અને ત્રિફળાનું પ્રાશન, કમળા અને પ્રમેહનાશક છે ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમા પાણી લઈ બીજા હાથે ઘસી તે પાણી આખમાં છાટવુ એટલે તે થોડા દિવસમા તિમિર રોગનો નાશ કરે છે (૨) ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો, મધ અને પીંપરનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો તે સપૂર્ણ નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો પ્રાશન કરવો (૪) જેઠીમધ, ગેરૂ, સિધવ, દારૂહળદર અને રસાજન, એ સમભાગ લઇ પાણીમા વાટી આખોની બહાર લેપ કરવો તે સપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે (૫) ત્રિફળા, કડવાં પડોળા, કડવો લીમડો અને અરડુસાના કાઢામા ઘૃત સિદ્ધ કરવુ અને પ્રાશનાર્થ આપવુ તે સર્વ નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એનથી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાના બિયા ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા પીંપર ૩ તોલા અને રસાજન અર્ધો તોલો, એનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ એટલે કફ, તિમિર અર્મરોગ, કાચબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વે નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ—ત્રિફળા, તજ, જેઠીમધ, મહુડાના ફૂલ (મહુડા) એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમા સાંજરે આપવુ એટલે તિમિર, અર્બુદ, રક્તતા કફ રાત્ર્યંધ દાહ, શૂળ, સણકા, પડળ શુક્લપડળ અને કાચનો નાશ કરે છે એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરૂણ થાય છે, એ પુરૂષોએ સેવાથી સ્મૃતિ પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઇ સો વરસ સુધી જીવે છે તથા મૂત્રવ્યાધિ ભગંદર, વ્રણ પ્રમેહ, કોઢ, હલીમક, કિલાસકુષ્ઠ (કોઢની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે નષ્ટાગ્નિને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વાસ, ભ્રમર જેવા કાળા કેશ અને ગૃધ્ર જેવી દૃષ્ટિ થાય છે (૮) અરડુસો, નાગરમોથ, કડવો લીમડો અને કડવા પડોળાના પાન, કુટકી, ગળો ચદન, કડાની છાલ, ઇદ્રજવ, દારૂહળદર, ચિત્રક, સુંઠ, કરિઆતુ આવળકટી, હરડે બહેડા અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો, એટલે તિમિર, કફ પટલ, અર્મ શુક્ર, વ્રણશુક્ર નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સણકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે (૯) પીંપર, ત્રિફળા, લાખ, લોધ્ર સિધવ એ સમભાગ લઇ ભાગરાના રસમા ખરલ કરી ગોળી કરવી, તેનુ અજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કફ, નેત્રશુક્ર, અર્જુન અને નેત્ર રોગનો નાશ થાય છે (૧૦) લીંબોળીનાં બિયા, શખ, સિધવ, સુંઠ, મરી, પીંપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસાજન, મધ, વાવડીંગ અને મનશીળ, એ સર્વે એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમા ખરલ કરી તેનુ અજન કરવું એટલે તિમિર, પટલ કાચબિંદુ અર્મ, નેત્રશુક્ર કફ, ક્લેદ, નેત્રબુંદ અને મળનો નાશ કરે છે (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અજન કરવુ એટલે પિત્ત, અર્મ તિમિર, કાચબિંદુ, કફ, નિગનાશ, શુક્લગત અને કૃષ્ણગત રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) પીંપર, મીઠુ, મરી, રસાજન, સુરમો, સમુદ્રફીણ, ઘોળા વસુના મૂળીઆ, હળદર, રક્તચદન, મધ,

૪૮ અત્યુદ્ગાર:—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ઘણા આવે છે તે.
૪૯ આંત્રકૂજન:—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી આંતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.
૫૦ વાતપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ઘણોજ નીકળે છે તે.
૫૧ સ્ફુરણ:—જે વાયુથી અંગ ફરકયા કરે છે તે.
૫૨ શિરાપૂરણ:—જે વાયુ શિરાગત થઇ નસોને ફુલાવે છે તે.
૫૩ કંપ—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.
૫૪ કાર્શ્ય:—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.
૫૫ શ્યાવતા:—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.
૫૬ પ્રલાપ:—જે વાયુના યોગેકરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે.
૫૭ ક્ષિપ્ર મૂત્રતા:—જે વાયુથી માણસને પેસાબ ઘણો અને વારંવાર થાય છે તે.
૫૮ નિદ્રાનાશ:—જે વાયુ પ્રગટવાથી ઉંઘ આવતી નથી તે.
૫૯ સ્વેદનાશ:—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.
૬૦ દુર્બલત્વ:—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.
૬૧ બલક્ષય:—જે વાયુના યોગે માણસ ઘણોજ શક્તિહીન થાય છે તે.
૬૨ શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુ ગત થઇ ધાતુને ઘણીજ પાતળી કરી નાખે છે તે.
૬૩ શુક્રકાર્શ્ય:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.
૬૪ શુક્રનાશ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણીજ ક્ષીણ કરે છે તે.
૬૫ અનવસ્થિતચિત્તત્વ:—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.
૬૬ કાઠિન્ય:—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.
૬૭ વિરસાસ્યતા:—જે વાયુના યોગથી મુખમાંનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.
૬૮ કષાયવક્ત્રતા:—જે વાયુથી મ્હોં તુરૂં થાય છે તે.
૬૯ આધ્માન:—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.
૭૦ પ્રત્યાધ્માન:—જે વાયુ આમાશયમાં જઇ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.
૭૧ શીતતા:—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડું થઇ જાય છે તે.
૭૨ રોમહર્ષ:—જે વાયુ ત્વચાગત થઇ શરીરની અંદર રોમાંચ કરે છે તે.
૭૩ ભીરૂત્વ:—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.
૭૪ ભેદવાયુ:—જે વાયુના યોગે સોય ભોંકાવા જેવી પીડા થાય છે તે.
૭૫ કંડૂ:—જે વાયુ શરીરે કંડૂ ઉત્પન્ન કરે છે તે.
૬ રસાજ્ઞતા:—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.
૭૭ શબ્દાજ્ઞતા:—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.
૮ પ્રસુપ્તિ:—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજાતું નથી તે.
૭૯ ગંધાજ્ઞત્વ:—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે.
૮૦ દૃષ્ટિક્ષય:—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાત-વ્યાધિ, ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે, અથવા કદિ સાધ્ય થતા પણ નથીજ; પરંતુ બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થએલો હોઇ, ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો; એટલી ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અંદર, વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે, તે વાયુ અસાધ્ય જાણવો. જે

વાતરોગોમાં સોજો, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય. નાના પ્રકારની પીડા; શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચડવું એ લક્ષણો થાય છે તે અસાધ્ય જાણવા.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે વાયુથી શરીર અકડાઇ ગએલું હશે તે સારૂં થઇ જોઇએ તેમ ચાલશે. (૨) મહા રાસ્નાદિ કાઢે:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતુ, નાગરમોથ, બારંગમૂળ, અજમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર. વાવડીંગ, કાકડાશિંગી સુંઠ, ચીકણમૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળાં, પીપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંદળી) ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, કાયફળ, કડાનાં મૂળીઆંની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વે સમભાગ લઇ તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો; આ કાઢો **સર્વાંગવાત**, **એકાંગવાત**, **શ્વાસ**, **કાસ**, **પરસેવો**, **શૈત્ય**, **અતિતંદ્રા**, **શૂળ**, **તૂની**, **પ્રતિતૂની**, **ગલરોગ**, **સર્વઅંગોની અંદર સણકા**, **કંપવાત**, **ખલ્લીવાત**, **વિશ્વાચી**, **શ્લીપદ**, **આમવાત**, **સંપૂર્ણ સુવારોગ**, **સુપ્તિવાત**, **જીવ્હાસ્તંભ**, **અપતાનક**, **દુખાવો**, **કલીબવાત**, **આક્ષેપક**, **કુબ્જવાત**, **સોજો**, **આટોપ**, **અપતંત્ર**, **આર્દિત**, **ખુડવાત**, **હનુગ્રહ**, **ગૃધ્રસી**, **પાદશૂળ** અને **વાતશ્લેષ્મ** વ્યાધિનો નાશ કરે છે. (૩) **બીજો પ્રકાર:**—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસા ૧ ભાગ, બળદાણા, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરૂં, વજ, અરડુસો, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધારા, સુવા, ગોખરૂ, આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, પીપર, અરણી, ધાણા, રીંગણી અને ઉભી ભોંયરીંગણી, એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા પીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ, કિંવા એરંડ તેલ નાખી આપવો. એટલે **સર્વાંગવાત**, **કુબ્જવાત**, **પક્ષાઘાત**, **અપબાહુક**, **ગૃધ્રસી**, **આમવાત**, **શ્લીપદ**, **અપતાનક**, **અંત્રવૃદ્ધિ**, **આધ્માન**, **જંઘાવાત**, **જાનુવાત**, **અર્દિત**, **જત્રુદોષ**, **મેઢ્રવાત**, **વંધ્યાના યોનિરોગ**, એટલા રોગોનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ કાઢો **ગર્ભધારક** છે. (૪) મોટી ચીકણનાં મૂળીઆં અને સુંઠનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; એટલે આ કાઢો **શીતવાત**, **કંપવાત** અને **દાહનો** બે દિવસમાં નાશ કરે છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો **મન્યાસ્તંભ** વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, ચિકણ, મોટી ચિકણ, લઘુ ચિકણ, બોર, લઘુ બોર, રાસ્ના, એ ચીજોનો કાઢો, પાવો. તે વાતનાશક છે. (૭) બિલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો **ચતુર્થાંશ** શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમાં સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૪ તોલા નાખી પાવું; એટલે **સર્વ વાયુનો** નાશ થાય છે. એ કાઢાનું **સમીરદાવાનળ** એવું નામ છે. (૮) કડવી ઇંદ્રવરણી અથવા કંવડળીનાં મૂળીઆં, પીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર ભક્ષણ કરવાં; એટલે **સંધિવાત નામે** વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. અથવા એનુંજ નસ્ય કરવું એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, બેલમૂળ, રીંગણી, ઉભી ભોંયરીંગણી, સંચળ, મરી, સુંઠ, પીપર, હીંગ બીજોરાનાં મૂળીઆં અને સિંધવનો કાઢો આપવો, એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે (૧૧) આદુ કુહિળીનાં મૂળીઆં, એરંડમૂળ અને લઘુચીકણમૂળ, એ સર્વનો કાઢો, હીંગ અને સિંધવ, એકેક માસો નાખી આપવો; એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, ચિકણમૂળ, કોહિણીનાં મૂળીઆં, કટતૃણ, રાસ્ના આસગંધ અને એરંડનો કાઢો, હીંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો તે **પક્ષાઘાત**, **મન્યાસ્તંભ**, **કર્ણનાદ** અને **અર્દિતવાયુનો** ૭ દિવસમા નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું ચૂર્ણ કરી તેનું નલિકાયંત્રવડે તેલ કહાડવું એ અંગે મર્દન કરવું એટલે **પક્ષાઘાત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ધોળા કોળાનાં બિયાં વાટી તેનો, કિંવા કડવા લીમડાનાં બિયાંના તેલનો લેપ કરવો; એટલે **પક્ષવાયુનો** નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા, ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિબળ જોઇ તે આપવું; એટલે **પક્ષાઘાત**, **હનુસ્તંભ**, **કટિભંગ**, **બાહુપીડા** અને **વાતરોગનો** નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા વડાં માખણ સાથે ખાઇ દશમૂળનો કાઢો, પીવો; (૧૭) લસણનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ, અરડુસો અને

કડવાં પંડોળાંનો કાઢો કરી, તેમાં ગુગળ નાંખી તે કાઢો આપવો; એ ત્રણે **અર્દિતવાયુનો** નાશ કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હીંગ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક અકેક માસો લઇ ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવું. એનું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિનો સેવન કરવાથી **સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગવાત, ઉરૂસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, હૃદ્રોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ,** અને **પેટની અંદરના વાયુનો** નાશ થશે. (૨૦) **હનુગ્રહ, હનુસ્તંભ** અને **માન (ગળુ) નો સ્તંભ** તથા **અર્દિતવાયુ** એ ઉપર દશમૂળ અને પીંપરનો કાઢો આપવો. કિંવા પીપળાના રસમાં પીંપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું; એટલે **હનુસ્તંભ** દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાંખી એક મહિના પર્યંત સેવન કરવું, એટલે તે **ગૃધ્રસી** અને **ઉરૂસ્તંભનો** નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિંવા ઘીમાં આદુ અને વગડાઉ લીંબુનો રસ પાવો. કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવાં, એટલે ઘુટણ, પીઠ અને હાડ, એ ઠેકાણેનું શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરંડીઆ છોલી કુટી તેની દૂધમાં લાપશી બાણી સેવન કરવાથી **કમ્મરનું શૂળ** અને **ગૃધ્રસીનો** નાશ થશે. (૨૫) બકમલીમડીનાં મૂળીઆંનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો, એટલે **ગૃધ્રસીનો** નાશ થશે. (૨૬) અરડુસો, દંતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડીયું મિશ્ર કરી પાવો; એટલે જેનું **ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય,** એવો **ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી** શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) **મંદાગ્નિ ઉપર** કહેલો કાળી નિર્ગુંડીનાં પાનનો કાઢો પાવો; એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે **કટિશૂળનો** નાશ થશે. (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાંના કાઢામાં ગુગળ નાંખી તે પાવો. અથવા ૪ તોલા દૂધમાં ૧ તોલો એરંડતેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. એટલે **કોષ્ટુશિર્ષનો** નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી, કિંવા સાઠી ચોખાના ભાત સાથે બે બે લસણ ચઢવી, એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થએલો **વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્લીહા** અને **હાથ, પાસુ તથા મસ્તકની** અંદરનું **શૂળ** અને **શુક્રદોષનો** નાશ થાય છે. (૩૧) સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને ગળોનો કાઢો પીવાથી **અસ્થિગત** અને **સંધિગત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૨) અસાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી, ગોડંબી, બદામ, ગુંદર અને ચારોળી, એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઇ એના બબે તોલાના લાડુ કરવા. તેમાંથી સવારે એક ભક્ષણ કરવો તે **કટિવાયુનો** નાશ કરે છે. અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૩) પીંપળીમૂળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરડુસાનો રસ નાખી આપવો, એટલે ઊર્ધ્વવાત (ઘણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે. (૩૪) **લઘુરાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સુંઠ ધમાસો, હરિતકી, અતિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરડુસાનો કાઢો પ્રાશનાર્થે આપવો, એટલે **ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત** અને **મજ્જાઅસ્થિ** અને સ્નાયુનો **વાયુ** તથા **સર્વાંગ વાયુ** એ નિશ્ચે નાશ પામે છે. (૩૫) **અભાદિ ચૂર્ણ:**—ગરમાળાનાં બિયાં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી, આસગંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો અને અજમોદ, એ સર્વ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી યુષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કુચા એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું; એટલે **અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમ્મર,** એ ઠેકાણાનો **વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુગ્રહ** અને **કોષ્ઠગત રોગનો** નાશ થશે. એ ચૂર્ણ **સર્વ વ્યાધિ**નાશક છે. (૩૬) **અજમોદાદિ** ચૂર્ણ આપવું. (૩૭) **અજમોદાદિ ગોળી:**—અજમો, પીંપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ દરેક અકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ, અને ભારંગમૂળ ૬૯ ભાગ. એ પ્રમાણે ઔષધોનાં ચૂર્ણો લઇ, ગોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાવી; એટલે **સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઢ્યવાત, હનુસ્તંભ, શિરોવાત, અપતાનકવાત** અને **ભ્રકુટી, આંખ, કાન, નાક અને જીભનો સ્તંભ; પંગુવાત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ** અને **પક્ષાઘાતનો**

નાશ થાય છે. (૩૮) મરીનું ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળસીના રસને લઘુ મૃગાંક કહે છે. એ સંપૂર્ણ વાત રોગનો નાશ કરે છે. (૩૯) લસણપાકઃ—લસણની કળીઓ છોલી ૬૪ તોલા લઇ ૧૦૨ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઇ તેમાં તે લસણ બાફવું, તેનો સારો પાક થઇ મધુવર્ણું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, એલચી. તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, વાવડીંગ, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારા, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, સતાવરી, કચોરૂ, આસગંધ અને કૌચનાં બીજ એ દરેકનાં તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઇ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો. આ લસણપાક અગ્નિ અને બળ જોઇ સેવન કરવો, એટલે સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ઉદરરોગ, વાંતિ, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંધ, બલક્ષય, ઉચકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાયુ, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુબ્જવાયુ, હનુમહ, શિરોગ્રહ, વિશ્વાચી, ખલ્લી, ગૃધ્રસી, પંગુ, સંધિવાત, બધિરપણું અને સંપૂર્ણ શૂળ, એ સર્વ રોગોનો આ લસણપાક અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેડે નાશ કરે છે, તથા કફવ્યાધિને શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. (૪૦) વાતવ્યાધિ ઉપર નિર્ગુંડીનાં પાનનો પાટો બાંધવો. (૪૧) ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુંઠનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. તે સંપૂર્ણ વાતવિકારોનો નાશ કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે અંગે ચોપડવું. એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૩) માલકાંકણી, ચંદ્રસર (વગડાઉ મેથી), કાળીજીરી, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી, તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૪૪) નારાયણ તૈલઃ—શતાવરીનાં મૂળીઆંનો રસ, તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવર્ણો, ટેંટુ, દેવદાર, શિલાજીત, જટામાંસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્ક તેલ વગેરેમાં નાંખી, તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સિદ્ધ થએલા તેલને નારાયણ તેલ કહે છે. એ અનેક પ્રકારના વાતવ્યાધિ ઉપર અભ્યંગાર્થ (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ઘણુંજ હિતકારક અને ગુણકારક થાય છે. (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર રાઇની ઝીણી ભૂકી લગાવી પાટો બાંધવાથી, ચમક થવો, અંગ પકડાઈ જવું વગેરે વાતવિકારો દૂર થાય છે. (૪૬) વાયવર્ણાનાં પાન બારિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળનાં પાન બાંધવાં; એટલે કુલા, સાંધા વગેરે અકડાઇ ગએલાં હોય તે છુટે છે. અને ચમક તથા બળતરા પણ બંધ થાય છે. (૪૭) વિશેષધૂપ અને ગુગળ એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર અસાળીઓ ચોંટાડવો; એટલે તેના લેપવડે અનેક પ્રકારની વાતવેદના અને સોજો, એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે. (૪૮) નારંગીઆની અને સરગવાની છાલ બારિક કુટી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગોએ તેનો પાટો બાંધવો. એમ બે ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી ગુણ આવે છે. (૪૯) માષતૈલઃ—અડદ ૬૪ તોલા લઇ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમાં બાફવા, ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમાં તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણનાં આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ) વરીઆળી, સિંધવ, રાસ્ના, કુહિલીના બિયાં, જેઠીમધ, બળદાણા, સુંઠ, મરી, પીંપર અને ગોખરૂ, એ પ્રત્યેક ચીજો તોલો તોલો લઇ, તેનો કલ્ક કરી, તેવડે તૈલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ પક્ષાઘાત, અર્દિતવાયુ, કર્ણશૂળ, બાધિર્ય (બેહેરાપણું), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજરોગ, હસ્તકંપ, શિરઃકંપ, બાહુશોષ, અપબાહુક અને કલાયખંજ એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાવવું. બસ્તિકર્મ ના વિષયમાં પણ યોજવું. એ માષતૈલ ઊર્ધ્વગત રોગ નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે (૫૦) લઘુમાષતૈલઃ—અડદ, સિંધવ, ચિકણમૂળ, દશમૂળ, હીંગ, વજ, શતાવરી અને સુંઠ, એ પદાર્થો લઈ તેલ સિદ્ધ કરવું તે સર્વ વાતનાશક છે. (૫૧) કલ્યાણકાવલેહઃ—હળદર, વેખંડ, ઉપલેટ, પીંપર, સુંઠ, જીરૂં, અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો લેહ (ચાટણ), એક દિવસ સેવન કરવાથી તે બહેરાપણું, તોતડાપણું અને બોબડાપણાનો નાશ કરી, નોબત જેવો ગંભીર અથવા કોકિલ જેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે. (૫૨) આદુનો રસ ૧ ભાગ, સરગવાનો રસ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, એ સર્વ

એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાંખી કઢવવું. પાણી બળી જાય તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાંખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ઘણુંજ ગુણકારક છે.

પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠી ચોખા, કુલિત્થનું કઢણ, પંડોળાં, સરગવો, લસણ, દાડમ, કેરી, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ચિંતા, જાગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, દેવભાત, કાંગ, હરીક, ચોળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, ઠંડું ધાન્ય, પત્રશાક, ઉંબરાં, ઠંડું પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ; તુરા, કડવા અને તીખા રસ; મૈથુન, વાહનપર ફરવું.

૪૯—વાંતિરોગ. (ઉલટી, ઓકારી.)

કારણ:—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા, અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ; અને શીઘ્ર ભોજન કરવું. અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું; શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિત્રિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધ લેવી. એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આવળકંટીનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરીતકી, મધ, ધાણી, અને આવળકંટી, એ અકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૦ તોલા પાણી નાંખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ઘીમાં આપવો. (૪) મધપુડાનું મીણ મધમાં આપવું. (૫) કાવળીનાં મૂળીઆં અને હીંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરીનકીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીંપરનું ઝાડ અને રાળ અંગારામાં બાળી પાણીમાં છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૯) બીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઢો, મધ નાંખી આપવો; એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે. (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાંખી આપવો. (૧૧) સુકાએલા લીમડાની રાખોડી મધમાં આપવી. (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) તુરતજ દૂર થશે.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળાં, બોર, સાકર, કોહું, દાડમ, નાળીએર, લીંબું. **અપથ્ય:**—ઉષ્ણ પદાર્થ, ધોળું કોળું, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૫૦—વિદ્રધિ રોગ.

કારણો અને લક્ષણો:—પોતપોતાના દોષે કરી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી, અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જાય, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને ઉત્પત્તિ-કાળથીજ પીડાયુકત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા ગ્રંથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને **વિદ્રધિ** કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીંપર તથા બરૂ, એ પંચ વલ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હિરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હીંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવર્ણાનો કાઢો, અંદરથી અપકવ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) શ્વેત, સાટોડી અને વાયવર્ણાનાં મૂળીઆંનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાંખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવણીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાંખી તે આપવું. અને તેજ રસમાં વછનાગનું ચૂર્ણ નાંખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) **વિદ્રધિ પાકવા માટે:**—સાતુ, ઘઉં, મગ, જવ, સણ, એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેનું પોટીસ બાંધવું. એટલે ક્ષણ માત્રમાં અપકવ વિદ્રધિ પકવ થાય છે. (૯) ચિકણનાં પાન

વાગી ઉપર બાધવા, એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ
એટલે પાકો થએલો સોજો ફુટશે (૧૧) પુગળવેલીના પાન વાગી ઉપર બાધવા, એટલે પાકો થ
સોજો ક્ષણવારમા ઉતરશે

પથ્ય:—ચોખા, કુનિત્ય લસણ, વાલ, કારેલા, ઘી, તેલ, મગ પડોળાં, તપાવી ઠંડુ કરેલુ પ
અપથ્ય:—સુકાએલુ શાક, ગોળ, દહી, ખીચડી, ખાટુ, ધાણી, ઘણું ખાવુ દાહક પદાર્થ, મૈથુન

૫૧–વિષરોગ.

વિષ ત્રણ પ્રકારનુ છે **સ્થાવર, જંગમ,** તથા **દૂષિવિષ.** મૂળાદિક વિષ તે **સ્થાવર;** ર
દિક વિષ તે **જંગમ,** તથા વિષનાશક ઔષધીઓના **હતવીર્ય** થએલા વિષ કિવા ગરમી વગેરેથી શોષ
ગએલા, જે સ્વભાવે તથા ગુણે કરી કમી છે, અને જૂના થએલાં એવા **સ્થાવર જંગમાત્મક** વિષ
દૂષિવિષ જાણવા **વિષાદન** કરીને એક પ્રકારનો ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા
સ્થાવરવિષ:—મૂળ, પાન ફળ ફૂલ, છાલ, રસ, નાર, ગુંદર, ધાતુ અને કંદ એવી રીતે ૧૦ પ્ર
રના સ્થાવર વિષ છે **જંગમવિષ:**—દષ્ટિ, નિશ્વાસ, દંત, મૂત્ર, પુરીષ શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમ
પાદનુ, ગુદા, અસ્થિ પિત્ત, શુક્ર તથા શવ, એવાં ૧૬ પ્રકારના જંગમ વિષ છે **દૂષિવિષ:**—દે
અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારવાર દૂષિત થએલા વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે તેને દૂષિત વિષ કહે
એ બે પ્રકારનુ છે, એક **કૃત્રિમ** અને બીજુ **ગરસંજ્ઞક.** અવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિ
વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગરસંજ્ઞક** વિષ જાણવુ

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ:—વાતયુક્ત અને ધૂત્રાસ જેવો મળ
અતિસાર થાય છે તથા મ્હોવાટે ફીણની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધુ છે એમ જાણ
સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાત બધાઇ જવા, ગળુ અકડ
જવુ, મ્હોમાથી ફીણનો સ્ત્રાવ, ઉલટી, અરુચિ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા ઈત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે **કંદવિષ**
લક્ષણો:—ઉગ્રવીર્ય એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારના છે એ સર્વ દશગુણ જાણવા જે સ્થાવર, જંગમ ત
કૃત્રિમ, વિષદશનલક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તે **તત્કાળ મરણ** પામે છે **જંગમ વિષનાં લક્ષણો**:-
જંગમ વિષના યોગથી ડોલા આવવા, મૂર્ચ્છા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાચ ઉભા થવાં, સો
તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે **વિષના લક્ષણો:**-રુક્ષ, ઉષ્ણ શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયિ, વિકાસ
વિશદ, લઘુ તથા અપાકી એ દશ વિષના ગુણ જાણવા **મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો:-મૂળોનાં** વિષ
હાથે પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે અને મોહ પામે છે **પાદડાના** વિષવડે બગાસા, ક
શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે **ફળના** વિષવડે મ્હો સુઝી જાય છે, દાહ, અન્નદ્વેષ, એ લક્ષ
થાય છે, **પુષ્પના** વિષવડે ઉલટી, પેટ ચડવુ, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે **છાલ, નાર, ગુંદ,** એ ત્ર
પ્રકારના વિષથી મ્હોમા દુર્ગંધી, અંગને ખડબચડાપણું, માથુ દુખવુ, મ્હોમાથી કફસ્ત્રાવ, એ લક્ષણો થા
છે **ક્ષીર**—વિષથી મ્હોમા ફીણ આવે છે, તાળવુ અને જીભ જડ થાય છે **ધાતુના** વિષથી ઉર
અંદર દુખે છે, મુર્ચ્છા આવે છે તથા તાળવાનો દાહ થાય છે **દૂષિવિષનાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષ
અલ્પવીર્ય છે એ તત્કાળ મારક થતું નથી દૂષિવિષવડે પિડિત થએલા માણસને બગાસા આવે
તેનો રાગ (સાદ) બદલાય છે મ્હોને પરસેવો વળે છે, મુખમાં સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે
ગાડાના જેવા લક્ષણો કરે છે તથા દૂષિવિષવાળા માણસને કોઇ પ્રકારનુ ચેન પડતું નથી
દૂષિવિષનાં બીજાં લક્ષણો:—દૂષિવિષવડે ડોલા, બગાસા, જડપણુ, અંગે શિથિલતા
રોમાંચ ઉભા થવા, અંગ મરડાઇ જવુ, એવુ થઇ જમ્યા પછી હંમેશ વધવો, અન્ન પચન થવુ, અરુચિ
અંગ ઉપર નાના પ્રકારના ઢીમણા ઉઠવા, માસક્ષય હાથે પગે સોજો, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, ઓડકાર, શ્વાસ
તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે, અને વળી એકાદા વિષથી દાહ, એકાદા વિષથી
ઉન્માદ એકાદા વિષથી નપુંસકત્વ ખેદ, કોઢ, વિસર્પ, મોટા ફોલ્લા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પ
થાય છે પોતાના હાથમા સર્વ મિલકત કિવા અધિકાર આવે એ હેતુથી, અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા

પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાઇડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (રજ), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણાનો મળ અન્નમાં મેળવી તે અન્ન ખાવા આપે છે તેથી, કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરૂષ ધોળો સફેદ અને કૃશ થાય છે; તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોજા આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજયક્ષ્મા, પાંડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:—સિંધવ અને ગરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરાબર લીંબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે-સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે.

૫૨—સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—**ભોગી, રાજીલ,** એઓ ભૂમાનવડે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે. **મંતર** એટલે બન્નેનાં લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવા. ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી **મંડળી** કિંવા **ઘોણસમાં** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિંવા ઘોણસાથી થએલા સર્પ, અથવા કાળી **નાગિણીની** અંદર **ઘોણસાથી** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. **ભોગીનાગ** એટલે જે સર્પને ફેણ હોઇ રંગે કાળો હોય છે તે. **રાજીલ** એટલે જે ઉપર ચિત્રવિચિત્ર રેખાઓ હોય છે તે. **ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ** એઓને ધારણ કરનારા તથા ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને **દર્વીકર** (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાત છે, પરંતુ તે બધા સર્પ **વિષારી** હોતા નથી. **વિષારી** સર્પને ઉપરના જડબાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય છે. એ દાઢ હમ્મેશાં બંધ થએલી રહે છે; અને તે દાંતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કોથળી હોય છે. તે કોથળીનું મુખ દાંતની સાથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બહાર કાઢી, જોરથી માણસની નસપર દબાવે છે. તેની અણીવાળી દાઢવડે ચામડીમાં જખમ થાય છે, તથા વિષની કોથળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાંતમાંના છિદ્રની વાટે જખમમાં પડે છે, તેથી માણસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે. **ભોગી, રાજીલ, ઇ૦ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:**—કૃષ્ણ સર્પે કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના **વાત**વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. **મંડળનો** દંશ **પીળો** અને સોજાયુક્ત હોય છે; અને સર્વ પ્રકારના **પિત્ત**વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા **રાજીલ** સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તડતડતો હોય છે; તેનો સોજો સણકાસહિત હોય છે, અને તે દંશથી જાડું લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના **કફ**ના વિકારો થાય છે. કુરસા (બારેલો સાપ) એ સર્પ વેંત દોઢ વેંત લાંબો હોઇ અગુઠા જેટલો જાડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાંબુડી રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલાના દંશ પ્રમાણેજ થાય છે. કાંડરાને (કાડચું) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવોજ હોય છે. એના દંશવડે આખા શરીરમાંના લોહીનો કફ થાય છે અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાંખે છે. ઘોણસ કરીને ચીત્રા જેવો સર્પ થાય છે તે **લીલા** રંગનો હોય છે. એમાં આગીઓ ઘોણસ અને કુસડો ઘોણસ એવી બે જાત છે. આગીઆ ઘોણસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે. શરીરપર મોટી મોટી ગાંઠો થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણોજ સોજો આવે છે, અને વારંવાર ટીપું ટીપું પેસાબ થાય છે. કુસડાઘોણસાનાં વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ચાર પહોરમાં તે જગા ખરજવા જેવી થઈ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતું જઇ, અંગ પણ ફુલી જાય છે. **મણીઆર** કરીને સર્પ થાય છે. તે એક વેંતથી બે વેત પર્યંત લાંબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો જાડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંબુડી હોય છે. **મણીઆર** સર્પમાં ત્રણ ચાર જાત છે. એક જાતનો **મણીઆર** છે, તે રાત્રે શરીરપર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં મનુષ્ય નિશ્ચેષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે, તેણે અંગ ચાટવાથી કિંવા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામાં

આવે અથવા તે લાગ શરીરના કોઇ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે એ વિષના યોગે ઉં આવે છે તે જાતના મણીઆર સર્પનો દંશ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલા અને રાત્રે થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં માણસને વિષ બાધ કરે છે

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ—ખાવાનું એક પાન દંશ ઉપર દાબી રાખવું, એટલે વિષા દંશ હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલોજ ને અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે ડાઘ પડશે, એ એજ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી દંશ કાળો થશે નિર્વિષ દંશ નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણસને **મરચાં, મીઠું** અને **કડવા લીમડાનાં પાન** ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો નથી, તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે વળી **કાળી માટી,** દંશ થએલા માણસને ખાવા આપવી, તે માટી જો તીખી લાગે તો સર્પદંશ અને મીઠી લાગે તો ઉંદરનું વિષ જાણવું કરમદીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી થોડાં પાઇ જોવાં જો દંશ વિષારી હશે તો વમન (ઉલટી) થશે નહિ સર્પદંશ થએલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો કે નહિ તે અવશ્ય જોવું સર્પ કરડે કે તુરતજ પહેલો ઉપાય એ કરવો કે, તત્ક્ષણ સર્પ જેટલે ચડયો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક દોરડી અથવા કપડું લઇ, જોરથી તાણી બાંધવું, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાંજ રહે છે આખા શરીરમા વ્યાપી જતું નથી જખમને જરા છેદી, તેમાનું લોહી કાઢી નાખવું, એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ ભીતિ રહેતી નથી લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યો અંગારાવડે શેકી નાખવી એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ બળી જાય છે

અસાધ્ય લક્ષણો:—પીપળાની નીચે, દેવળમાં, બાગમાં, જુના વરેળામાં, વડ નીચે સુકાએલા ઝાડ નીચે, સ્મશાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ, અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામા (ચાર રસ્તા જ્યા મળે છે ત્યાં, ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં, સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો આર્દ્રા મઘા, મૂળ કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા એ નક્ષત્રો, પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા પૂર્ણિમા ચતુર્દશી એ તિથિમાં, મધ્યાહ્ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે, તથા મર્મસ્થાનના સ્થળમાં દંશ થયો હોય તો જ્યારે અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ ભોગ કષ્ટવડે બચી શકે છે અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્ય અને સંતાપવડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થએલો ક્ષયરોગી, મેદી કોઢવાળો, રૂક્ષ, નિર્બળ, તથા ગર્ભોદર સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું જેનું મુખ વાકું થઇ જાય છે, વાળ ખરી પડે છે નાકનો અગ્ર ભાગ વાંકો થઇ જાય છે, ગળું ભાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી, અને જે જગ્યાએ લાલ તથા કાળો સોજો આવે છે હાલવું ચાલવું નથી એવા લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા જે માણસના મુખવાટે જાડી લાળ વહે છે, અને નાક, મ્હો અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય અને ચારદાંત, જેઓને દંશસ્થાને લાગેલા હોય, તે માણસ અસાધ્ય જાણવો અત્યંત ઉન્મત્ત થએલો, અને જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવોવડે વ્યાપ્ત, બોલવાની શક્તિ જેને નથી, એવો અને કાળા ઠીકરા જેવો વાંકો થઇ કૃષ્ણલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઉત્પન્ન થતો નથી, એવો વિષરોગી કિંવા મળમૂત્રાદિ વેગરહિત, એવો વિષરોગી માણસ અસાધ્ય જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર—(૧) વાંઝણી કંકોડીના મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ કરવો, એટલે સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી, ઇત્યાદિકોના વિષોનો નાશ થાય છે (૨) તાંદળજાના મૂળીઆં, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં (૩) ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ

મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ વૃક્ષનાં ફૂલના રસમાં મરીને સાત ભાવનાઓ આપી, તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજાનાં ફળ, સુંઠ, મરી, પીંપર, ખીજ્ઞીનાં મૂળીઆં, હળદર, દારૂહળદર, તુંબરૂનાં (તિરફળાનાં) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અંજન કરવું. (૬) કળલાવીનો કંદ પાણીમાં વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આકડાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પ્રાશનાર્થે આપવાં. (૮) પાણીમાં ટંકણખાર નાંખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાંગડો આંખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. (૧૦) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું, અને અંજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા (કબુતર)ની હગાર, માણસના કેશ, ગાયનું શીંગડું, મોરની પીંછીનું ચાંદલું, સાંતુની સળી, ધાણા, તુસ, કપાસનું છોડવું અને શિળામાળાનો ધૂપ ઘરમાં કરવો. તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ઘરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ધોળી ચણોઠીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) સાપસંદીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૪) નાગદમણીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૫) ધોળા કરેણાનાં મૂળીઆં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવડાંગરીનાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળીઆં ખાવાના પાનમાં ઘાલી ૨–૩ બીડાં કરી ખાવા આપવાં. (૧૮) કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમાં વાટી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે; અથવા ગળોના કાંદા અગર મૂળીઆં સર્પવિષથી મૂર્છિત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવાં એટલે વિષ ઉતરે છે. ઢોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવાં. (૨૦) લસણના સમાં સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું. (૨૧) ધોળા ચંપાની અને બીલીની છાલ એકત્ર કુટી તેનો રસ ાવો. (૨૨) એરંડાના પાનનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી નાંખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં મૂળીઆંનો સ પાવો. (૨૪) કડવા લીમડાનાં પાન કડવાં લાગતા સુધી ખવડાવવાં. **ફુરશાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વાસનવેલનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૨) રાતા કુંભાની છાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાંખી આપવો, કુતાર–કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મૂળીઆ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને કંવડળીનાં મૂળીઆં ઘસી, દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) ફાંગળાનાં અથવા ત્રોટવેલીનાં મૂળીઆં ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. (૫) ફાંજીનાં વેલાનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૬) શેરાડીની ડુંખો પાનમાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કઢવી તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા આપવો, અને થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૮) સર્પાક્ષીનો રસ પાવો. (૯) **સર્પદંશ** ઉપરના ઉપચાર કરવા. **કુરશાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો:**—ખાખરાનાં ફૂલ બાફી કુટી નીચે બાંધવાં. વિષ ઉકળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુરો લાવી, તેને બારિક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું; અથવા ધાયટીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. **સોજો આવે તો:**—ધંતુરાના પાનનો રસ કાઢી ગરમ કરી, એનાંજ મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:**—કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. **પેટ દુ:ખતું હોય તો:**—નેજ મૂળીઆં પાવાં. **શોષ લાગે તો:**—જાંબુની છાલ ખાવા માટે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તો:**—અગથીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો:**—કડવી કારેલીનાં પાન ગરમ કરી અંગે પાટો બાંધવો, અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો. **કોડીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અરીઠાનું પાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) બે ત્રણ ગુંજા મોરથુથુ ફુલાવી દહીંમાં આપવું. **ચિત્રાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધોણસકાંડના રસમાં ધણસરીનાં મૂળીઆં, અરીઠા અને કડવાં કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાંખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કુડકાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ધણસરીનાં મૂળીઆં અને સુંઠ ઘસી પાવી; અને ગાંઠો વગેરે થઇ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) ઢોરોને ધોણસકાંદાનો રસ શેરભર પાવો. **મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો. અને મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો, અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અધોશેર પર્યંત પાવો, અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

૫૩—શ્વાનવિષ.

કુતરાના કફાધિક દોષ, જ્ઞાન-વહન કરનારી નાડીમા રહી, જ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે. તે યોગથી મ્હોમાથી લાળ પડે છે, તે અધજો અને બહેરો થઈ, અહીં તહીં દોડે છે, તેના પગ, ખાધ, ડોકુ, વિગેરે લુના થઇ જાય છે, અને ડોક નીચી નમી પડે છે, એ હડકાયના કુતરાના લક્ષણો જાણુવા

કુતરાના દંશનાં લક્ષણો:—હડકાયુ કુતરૂ જ્યારે કરડે એટલે મ્હોનો ચહેરો ખદનાઇ જાય છે, કાળુ લોહી વહે છે તે યોગવડે છાતીમા અને મસ્તકમા દુખ થાય છે, તાવ આવે છે, અગ ધ્રૂજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, બુદ્ધિભ્રશ, સતાપ, શ્વાસ, કાસ, આખોમા પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કુતરાના જેવુ ભસવુ અને બીજા માણુસને કરડવા જવુ ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે, તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારભમા તે વિશેષ વિકાર થાય છે અને **અસાધ્ય** પણુ થાય છે, તથા આ પ્રકારનું કુતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઇ, સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે જે રોગી, પાણીનો શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે તેને વૈદકમા **“ જલસંત્રાસ ”** એવુ નામ આપેલુ છે. એ રોગ **અસાધ્ય** જાણુવો ઉપર કહેના લક્ષણો ઉપરથી, **દંષ્ટ્રાપ્રહાર** કરનાર ખચ્ચર, ઘોડા, અરવલ, ચિત્તા, વાઘ, બિલાડી, ઇત્યાદિકોના દશના લક્ષણો જાણુવા

સવિષ અને નિર્વિષ દંતનાં લક્ષણો:—કડૂ (ખરજ), ચગદા થવા રગ બદનાવો, જ્વર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણુકા, સોજો, ગુમડાં પાકવા, ગાઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડુ ફાટવુ, ફોલ્લા, કણુકા ફીમણુ, એ લક્ષણો સવિષ દશના જાણુવા એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણુવુ હડકાયલુ કુતરૂ જેને કરડયુ છે એવો રોગી નિરોગી માણુસને કરડે તો તેને પણુ તે દશ ઉપાધિ કરે છે

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડા-પાડે છે, અને આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમા તેનુ પ્રતિબિબ વારે વારે જોઇ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણુવુ

કુતરાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના મૂળીઆ અને ધતૂરાના ફળ ચોખાના ધોવરામણુમા વાટી આપવા (૨) ઝેરકોચળાનાં બિયા ઘીમા શેકી, તે દૂધમા ઘસી સેવન કરવા અને ઝેરકોચલાના બિયા ઘસી દશ ઉપર પણુ લેપ કરવો (૩) અધેડાના મૂળીઆ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવા અને દશ ઉપર કુવેરનું લાબુ અને સિધવ બાધવો એટલે ત્રણુ દિવસમા કુતરાના વિષનો નાશ થાય છે (૪) ગરમાળીના પાનના રસમા કસ્તુરી નાખી તે પ્રાશનાર્થ આપવી (૫) દેવદાલી અથવા ગરમાળીનાં તાજા મૂળીઆ ઠડા પાણીમા એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી, તેમા થોડુ થોડુ પાણી નાખી સવાર સાજ ૭ દિવસ પીવા આપવુ (૬) કુતરૂ કરડે કે તુરતજ, કરડેલી જગો અગ્નિવડે બાળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકશાન થશે નહિ (૭) શતાવરીના મૂળીઆનો રસ અને ગાયનુ ઘી-એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થ આપવુ (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દશ ઉપર લેપ કરવો (૯) તલનુ તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનુ દૂધ, એ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી પાવુ (૧૦) કામરની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકમલીમડીના મૂળીઆનો રસ કાઢી તે રસ પાવો (૧૨) જુનો ગોળ, કડવુ કોઠુ, હોકાનુ પાણી અને ઝીંઝરૂીના બિયા એકત્ર કુરી ૩ દિવસ પાવાં (૧૩) કુકરપાડાની અદર કાંકરવટુ પાણી નાંખી તે પાણી પીવા આપવુ વિષનું જોર જેમ જેમ કમી થતુ જશે તેમ તેમ એ ઔષધથી ઉલટી થતી જશે (૧૪) પાકેના વગડાઉ કેળાના બિયા વાટી પાણીમા મેળવી પાવાં અને દશ ઉપર પણુ લેપ કરવો (૧૫) અંકોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો (૧૬) ઘોડાની લીંદ બે અને મરી અઢી તોલા, પાશેર પાણીમા મેળવી તે પાણી પાઇ દેવુ (૧૭) ગરમાળીના પાનનો રસ ચાર ચાર પૈસા ભાર, ત્રણુ દિવસ સુધી આપવો (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો (૧૯) રીંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો (૨૦) પાથરીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો

૫૪—લૂતા (કાંતરણ) વિષ.

લૂતા (કાંતરણ, કાંતણ) **દંશનાં લક્ષણો:**—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગ્યા સડે છે; અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જ્વર, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના કોઢ, મોટાં મોટાં ગચાં અને મોટો, મૃદુ, રાતો, લીલો, નીલ અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. **દૂષિવિષ લૂતાનાં દંશ લક્ષણો:**—જે દંશનો મધ્યભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પરૂ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અંગ ઉપર ઢીમણાં અને તાવ આવે છે. **પ્રાણહર લૂતાવિષ લક્ષણ:**—સર્પના મળ મૂત્રમાંથી, કિંવા મરી ગએલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાંથી દૂષિવિષ વાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનું કારણ છે; તેનો દંશ સૂજે છે, અને તે ધોળો, કાળો, રાતો અને પીળો થાય છે, તે ઉપર પરૂ આવે છે અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઇ ઉચકી (હેડકી) થાય છે અને કપાળે શૂળ થાય છે.

લૂતાવિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, પતંગ અને નાગકેસરને થોડા પાણીમાં વાટી, દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ધોળી ગોકર્ણી, ગુંદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઠ અને સરસવના છોડનાં બિયાંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીના પાનના રસમાં ધોળી ચણોઠી અને ધોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ઘસીને પાવાં.

૫૫—ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડયો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે તે ધોળું હોય છે, ને શરીરપર ગચીઆં થાય છે અને તાવ, અરૂચિ, અને અંગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર મૂષક-વિષ-લક્ષણ:**—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, કલેદ, બહેરાપણું, જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે **પ્રાણહર** ઉંદરનો દંશ જાણવો. **ઉંદરના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધુંવાસ, મજીઠ, હળદર અને સિંધવ, એ જણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ગલકીનાં પાન વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી; અને પથ્ય પાળવી. (૪) ચિત્રકના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું; અને શસ્ત્રવડે **બ્રહ્મરંધ્ર** (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુંવાસ બે તોલા, એ જૂના ઘીમાં ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપૂર, ધુવાસ અને સરસવ, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે. તેમાં વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, પીંપર, કડવા લીમડાની લીંબોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીના પાનનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો, અને અંગે પણ ચોળવો, અથવા ઉંદરકનીના કાંદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અંઘેડાના કુંમળા તોરાઓનો રસ કાઢી તે મધમાં ૭ દિવસ લેવો અથવા અંઘેડાનાં બિયાં મધમાં ખાવા આપવાં. (૧૦) મેંદીના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાશેર પર્યંત પાવાં, અને શરીરે ચોળવાં. તે ચઢે તો તાજુ ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કુકરપાડાનો લેપ કરવો. (૧૩) ખોરૂં કોપરૂં મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુળસીના રસમાં અફીણ ખરલ કરી તે શરીર તથા દંશ ઉપર ચોળવું.

૫૬—ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સુંઠ અને સંચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. **માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—ઘોડાવજ, મરી, સુંઠ, પીંપર, હીંગ,

વાવડીંગ, સિંધવ, ગજપીંપળી, કાગીપાટ, અતિવિષ એ સર્વે આપધોનો કાઢો કરી પાવો **મક્ષિકા-પટકા ઉપર ઉપચાર:**—અરીઠા, લધુરાગનું ઝાડ પાપરી, હસપદી હળદર, દારૂહળદર અને ગેરુનો લેપ માખીના દશ સબંધી પિટકાનો નાશ કરે છે **ભ્રમર વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુઠ, કબુતરની વિષ્ટા, હરતાલ, અને સિંધવને બીજોરાના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો (૨) ભેસનું માખણ ચોપડવુ (૩) થુરીઓ અને પીપર વાટી લેપ કરવો **વિષ ઉપર વમન:**—કડવી ગલકીનો કાઢો, મધ અને ઘી નાખી પાવો, અથવા કડવા કોળાના મૂળીઆ કિંવા પાન પાણીમા વાટી પાવા, એટલે વિષ નાશ પામે છે **પારષેક:**—સપૂર્ણ જાતિનાં વિષ અત્યત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે એટલા માટે તે સર્વે પ્રકારોના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો વિષની અદર તીક્ષ્ણના તથા ઉષ્ણના છે, એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી પછી પાણી અગપર રેડવુ

૫૭—સોમલનું વિષ.

લક્ષણો:—સોમલ પેટમા ગયા પછી અર્ધા કલાકમા કિંવા એક કલાકમાં વિષરોગ પ્રાપ્ત થવાનાં લક્ષણો જણાય છે, ગ્લાન આવે છે, પેટમા આગ થવા માડે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમા અતિશય દુખવા લાગે છે, પછી જુલાબ થવા લાગે છે અને અતિશય તરસ લાગે છે પેસાબ બરોબર નહિ થતા, બે ત્રણ ટીપાં પડે છે આખા શરીરે બળતરા થઇ, આંઝારી ઉપર નીચે થઇ જાય છે, આંખો લાલ થએલી હોય છે અને જીભ ધોળી થઇ જાય છે

સોમલના ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય યોજવા એક અથવા બે તોલા રાઇની ભુકી અને થોડુ મીઠુ, પાશેર ગરમ પાણીમા નાખી તે પાણી પીવા આપવુ એટલે ઉલટી થવા લાગે છે સારી રીતે ઉપરા ઉપરી ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવુ પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહીં પીવા આપવુ અને તે ઉલટીના યોગે પાછુ કાઢી નખાવવુ (૨) ઉદીડું જીરું પાણીના વાટી ગાળી તેમા એલચીણા, દહીં અને મુવાવખજી મિશ્ર કરી પાવુ એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠા કરી પાવા (૪) મથાનું પાણી કરી વારવાર પાતા જવુ (૫) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો (૬) કડવા લીમડાનાં પાનનો રસ પાવો (૭) નવટાક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવુ (૮) **ઢોરને સોમલનુ વિષ ચડયુ હોય તો:**—ઢોરચણોઠી (આસોદ)ના મૂળીઆ છાશમા વાટી તેમા શિકેકાઇના બે ચાર બિયાનુ ચૂર્ણ નાખી તે પાવુ (૮) કેળનો પાશેર રસ પાવો

૫૮—તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો:—જે તાબાના વાસણને કલાઇ નથી હોતી તે વાસણમા અન્ન રાખવાથી તે કટાઇ જાય છે, અને તે અનાજ ખાધાથી જીભ સૂકી અને કર્કરી થઇ જાય છે, પેટમા ઘણુંજ દુખે છે, લોહીનો ઝાડો થાય છે, અને ઉલટી થાય છે એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો

૫૯—જંગાલનું વિષ.

જગાલ એ લીલા રગની ભુકી છે એમા સોમલ હોવાથી, તે પેટમા ગઇ હોય તો સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે **જંગાલના વિષ ઉપર:**—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા

૬૦—હડતાલ અને મનશીળનું વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમા સોમલ હોય છે એના વિષના લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે **હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા (૨) જીરું અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવા (૩) કોળાનો રસ આપવો (૪) ધમાસો, રાજહસ, જાઇ કરીઆતુ એમાથી એકનો કાઢો પીવા આપવો (૫) સર્પાખીનો રસ સાકરમા આપવો (૬) ધોળી ગરણીના પાનનો રસ પીવા આપવો (૭) અળસીના બિયા અને ખજાઉતનાં બિયાંનો ઉકાળો મધ નાખી

પાવાં, એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆબ ખાવા આપવાં. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાંખી તે પાવું.

૬૧—રસકપૂરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. વધારામાં જુલાબ માત્ર થાય છે, અને આજારીની જીભને ખાટાખારાનો સ્વાદ જણાય છે.

રસકપૂર ઉપર ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નંખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયફળનું કિંવા આવળકંટીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાંખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

૬૨—કાચની ભૂકી.

કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાઓને ઘણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાંનાં આંતરડામાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે; ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચડીને દુ:ખવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી નંખાવવું. (૨) એરંડાનાં મૂળીઆં પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

૬૩—વછનાગનું વિષ.

વછનાગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆબ (બેદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંબરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાંખી પાવો. (૬) મૂળીઆં સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાંખી તે પાવો.

૬૪—મુરદાડશિંગ—(બોદારશિંગ)નું વિષ.

બોદારશિંગના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) જુલાબનાં ઔષધો આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવાડવા. (૪) ગાયનું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

૬૫—સિંદુરનું વિષ.

સિંદુરના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૩) ચણોઠીનાં પાન ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું બેસી ગયું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર સાંજ ભિલામો ખાવો.

૬૬—મોરથુથુનું વિષ.

મોરથુથુના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઇડ લીંબુનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણું પાણી નાંખી બાફી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવું. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષ્ટા પાણીમાં મેળવી પાવી.

૬૭—હિંગળોકનું વિષ.

હિંગળોકના વિષ ઉપર ઉપચાર:—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા.

૬૮—પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉંટવૈદ્યો ઔષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફુટી નીકળી તેમાંથી કેટલાએકના હાથ પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાંદીઓ પડે છે; સોજો ઉત્પન્ન થાય છે; શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાઠાં થાય છે, વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

પારાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાંખી તે પાવું. (૨) નાગરવેલના પાનના રસમાં ગંધક નાંખી તે પાવો. (૩) ભોંયપીપરીના રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાંગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો; અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું ૩ દિવસ. (૫) વાંસના પાનનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૬) કારેલીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) આસોદ્રાનાં પાનનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર એ છાશમા વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાંસદ્રાના પાનનો રસ કાઢી પાવો. (૯) ભોંયપાથરીનાં મૂળીઆંનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ભોંયપાથરીની ભાજી કરી ખાવી.

૬૯—ગંધકનું વિષ.

ગંધકના વિષ ઉપર ઉપચાર:—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

૭૦—અફીણનું વિષ.

અફીણ ઘણું ખાવામાં આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઇ પડે છે; શ્વાસોશ્વાસ ઘણોજ સાવકાશ અને હળવે ચાલવા માંડે છે; આંખમાંની કીકી સંકુચિત થઇ ઘણીજ ઝીણી સુઇની અણી જેવી બારિક થાય છે, હાંક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી. એ વગેરે વિકારો થાય છે.

અફીણના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વમન આપવું. (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસીઆનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંકણીના પાનનો રસ પાવો. (૫) નરમાના પાનનો રસ પાવો. (૬) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું.

૭૧—નેપાળાનું વિષ.

નેપાળાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) એલચીના દાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

૭૨—ભાંગ.

ભાંગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) દહીં કિંવા છાશ પાવી. છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જાંબુ ખાવાં. (૩) તુવેરની દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં, સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું.

૭૩—કરેણનું વિષ.

કરેણના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કૉલેરાના આજાર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.

કરેણના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) માંખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાંખી તે પાવું.

૭૪—ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—કાળી પાનવેલીના ડાંટાનો રસ પાશેર ૩ દિવસ પાવો.

૭૫—ધંતૂરાનું વિષ.

ધંતુરાનાં પાન કિંવા બિયાં પેટમાં જવાથી ગળામાં કોરડ પડે છે; આંખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે; સ્મૃતિ નાશ થઇ માણસ બડબડ કરે છે; દિવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે, એ લક્ષણો થાય છે.

ધંતૂરાના વિષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને સોડાવજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમાં સાકર નાંખી પાવી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષની ખીર કરી તે પાવી. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો. (૯) કપાસનાં બિયાં અને ફૂલનો કાઢો આપવો.

૭૬—મદ્ય—(દારૂ)—ની કેફ.

મદ્ય ઉપર ઉપચારઃ—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથાપર ઠંડું પાણી રેડવું. (૩) કોળાનો રસ ગોળ નાંખી પાવો. (૪) કોકાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગ લઈ, તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાંખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજુર, દ્રાક્ષ, આમસુલ, અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

૭૭—નખ—દંત—વિષ.

નખ-દંત-વિષ ઉપર ઉપચારઃ—કડવો લીંમડો, રાગી અને વડની વડવાઇઓના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાંખી, તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો; એટલે નખ, દાંતના દુઃસહ સંપૂર્ણ વિષનો નાશ થશે.

૭૮—સરડાનું વિષ.

સરડો કરડયો હોય તો શરીરનો રંગ પીળો, કાળો, નીલ કિંવા અનેક પ્રકારનો થાય છે. અને તે રોગીને ભ્રાંતિ, અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) આકડાનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળીએરનો કુમળો ગર્ભ પાણીમાં ઘસી તેમાં આમળાં નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

૭૯—વીંછીનું વિષ.

ઉત્પત્તિઃ—સર્પની વિષ્ટા, મૂત્ર અને મળ, ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી કોહી જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) વીંછી, કાળી વીંછણ ઇત્યાદિક ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

વૃશ્ચિક વિષ લક્ષણઃ—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યાએ પહેલા પ્રથમ અગ્નિ અડકાડયા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી તે પીડા ઊર્ધ્વ ગતિએ શરીરમાં ભેદ કરે છે; પછી દંશ-સ્થાન પાસે આવી ચચરે છે. અસાધ્ય વૃશ્ચિક-દંશ-લક્ષણઃ—હૃદય, નાક અને જીભની જગોએ વીંછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઇ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

વીંછીના વિષ ઉપર ઉપચારઃ—(૧) આકડાનાં પાન અને રાઇ વાટી તેનો કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી વસુ કિંવા આકડાનાં મૂળીઆં રવિવારે કહાડવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડા અરીઠા ગોળમાં ખાવા અથવા અરીઠાનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૭) હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાન ચાવી બાફ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ફુંક મારવી. અથવા કડવા લીમડાનાં પાનનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને રાઇનાં પાન ચલમમાં નાંખી પીવાં, તે ધુણી ગળી જવી; અને દંશસ્થાને પણ ધુણી દેવી. (૧૨) આમલીનો કચુકો શેકી ઉપલી છાલ કાઢી નાંખવી, અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી નાંખી, તે પાણી આંખોમાં નાંખવું. (૧૪) ધોળી સાવરીનાં મૂળીઆં પાણીમાં પલાળી રાખી, વીંછી ચઢવા માંડયો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતરપર પકડી, તે વીંછી ચઢેલા

ઠેકાણા પર્યંત વારવાર ફેરવતા જવુ એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરતજ નીચે ઉતરે છે, અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આગળના અંતરે એ મૂળ પકડવુ, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે વેદના કમી ન થાય તો મૂળીયુ ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવુ (૧૫) ધતૂરાના પાન હાથમા મસળી, દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અંધેડાના મૂળીઆ ચાવી ખાવા, અને દંશ ઉપર તેનો લેપ કરવો

૮૦—કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાચ ઉભાં રહે છે, શિશ્ન ફૂલી જાય છે ઘણીજ વેદના થાય છે, અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડયા જેવુ જણાય છે

કાળી વીંછણના દંશ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આકડાનુ લાકડુ ઘસી લેપ કરવો અથવા આકડાના પાન, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો (૨) વગડાઉ ડોરાનો રસ ચોપડવો

૮૧—દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ:—દેડકુ કરડવાથી તેનો એક દાત બેસી જાય છે, તે સ્થળે **પીળો** સોજો આવે છે, સણકા, તૃષા ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—સરસવના બિયા થુરીઆના દૂધમા વાટી લેપ કરવો

૮૨—માછલાનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલુ કરડવાથી દાહ, સોજો અને શૂળ, એ લક્ષણો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરૂના કલ્કમા ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો (૨) મોરની પાંખની ધૂણી આપવી.

૮૩—ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજા આવે છે, સોયો ભોકાયા જેવુ થાય છે, પરસેવો વળે છે અને શરીરપર રાતા રગની ફોડકીઓ થાય છે

ઉપચાર:—કરેલીના કાંદા પાણીમા ઘસી પાવા

૮૪—શતપદી (બગઇ)—વિષ.

લક્ષણ:—બગઇ કરડવાથી દશની જગોએ પરસેવો આવે છે, શૂળ થાય છે અને અંગ બળે છે

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠડુ કરી તેનો લેપ કરવો કિવા દારૂહળદર હળદર અને મન શીળનો લેપ કરવો (૨) ગુગળની ધૂણી આપવી (૩) કાળુ ખજુર તેલમા ઘસી તેનો લેપ કરવો (૪) ગોળ બાળી લગાવવો (૫) બદામનુ તેલ ચોપડવુ

૮૫—મશક—(ડાંસ)નું વિષ.

દૃષ્ટલક્ષણો:—સોજો આવે છે કડૂ છુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે ડુગરોપર વિશારી ડાસ હોય છે, તે ડાસના દશનો ક્ષત અસાધ્ય કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ અસાધ્ય હોય છે સવિષ મક્ષિકા **દંશના લક્ષણો:**—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળુ ઢીમણું થાય છે અને તે લાગલું વધવા માડે છે અને તે જગ્યોએ આગ થાય છે તેના યોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે આ માખોમા **સ્થાવિક** નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણ લેનારી છે

૮૬—મેણા—કોદ્રાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) કોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો (૨) ઠડુ દૂધ પાવુ (૩) જો ઢોરને વિષ ચઢયું હોય તો, પારિજાતકના પાનનો રસ કાઢી, ઢોરોને પાઈ દેવો

૮૭—સોપારી લાગે તો.

ઉપચાર:—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમાં નાંખી ખાવી. (૨) ઠંડું પાણી પીવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

૮૮—થુરીઆનું વિષ.

ઉપચાર:—ઠંડા પાણીમાં સાકર નાંખી પાવી. (૨) આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૮૯—કુહીલીનું વિષ.

ઉપચાર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

૯૦—ભીલામા ઉપર.

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારૂહળદાર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોયમી વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઇ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાંખી, ફોલ્લા ઉઠેલી જગોએ લેપ કરવો. (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) આસુંદરાની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૧) બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો. (૧૨) જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૯૧—ચણોઠીનું વિષ.

ઉપચાર:—તાંદળજાનો રસ સાકર નાંખી આપવો.

૯૨—આકડાનું વિષ.

ઉપચાર:—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

૯૩—ખરસાણીનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પાવી.

૯૪—કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર—ગરમાળાના ગુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું, પછી પાશેર દૂધ પાવું, અને મીઠા તેલના કોગળા, ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મ્હોંમાં ફોલ્લા અને ચાંદીઓ થશે નહિ.

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ—વ્યાઘ્રાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ-વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂઝે છે, વધે છે અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણ:—જે પુરૂષના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇંદ્રિયો, મન, ઇંદ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે. તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—કુલત્થ, ચુકા, આમળાં, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્ત ને પથ્યકારક છે. **અપથ્ય:**—સાઠી ચોખા, કોદરા, રાળ, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઇ દિવસ ભોજનમાં આપવાં નહિ; વિરૂદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવું, ક્રોધ, ક્ષુધા, ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલા એ છોડવા.

૯૫—વિષૂચિકા. (કૉલેરા, કોગળીયુ).

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનોજ પ્રકાર છે જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુઈયો ભોકાય જેવી વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનુ પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે એ રોગ થવાનુ મૂળ કારણ અજીર્ણજ છે માંસાહારી લોકોને ખાવાપીવાના નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમા આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમણુના કાળમા જેને "કૉલેરા" કહે છે, તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમા સમૂળગો નહતો શીતળાના રોગની પેઠે, કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે, અને જે ઠેકાણે અતિશય ઘાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યા આ રોગ જલદી ફેલાય છે એ ઉપરથી યુરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનુ મૂળ કારણ અસ્વચ્છતા છે, પરંતુ એ કેવળ તેમની ભ્રાંતિ છે અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનુ કારણ છે, ત્યારે ભંગી વગેરે, જે લોક હમેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી, ત્યારે એ કારણ ઘણુંજ લુલુ અને શુષ્ક છે એટલુ માત્ર ખરૂં કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સાહ્યભૂત થતા એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનુ બીલકુલ કારણ નથી

વિષૂચિકા લક્ષણ:—મૂર્છા, ઉલટી, શોષ, શૂળ, પગમા ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છુટવી, હૃદયમા દુખવુ અને મસ્તકશૂળ, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેના દાત, ઓઠ, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉંડા ગયા હોય, સ્વર પણ ઘણો ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો **વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ**:—નિદ્રાનાશ, અરતિ, કંપ, મૂત્રનિરોધ, અને મૂર્છા, એ પાચ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) લીંબુ અજીર્ણનાશક છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ બાધક થતો નથી (૨) કેસર લીંબુના રસમાં પાવુ (૩) લસણ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીપર અને હીંગનુ ચૂર્ણ લીમડાના રસમા કાલવી ખાવુ (૪) અઘેડાના મૂળીઆ પાણીમા ઘસી પાવા (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો (૬) છાશમા સાતુનુ ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી, જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી (૭) બીલી અને સુંઠનો કાઢો, કિંવા બીલી, સુંઠ, અને કાયફળનો કાઢો આપવો, એટલે ઓકારી (ઉલટી) વિષૂચિકાનો નાશ થાય છે (૭) લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો, એ બધી જણસોનુ ચૂર્ણ કરી, તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવુ. એટલે દારૂણ કૉલેરા, શૂળ, અતિસાર અને વાન્તિ (ઉલટી) નો નાશ થાય છે (૮) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવુ (૯) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમા પાવો, (૧૦) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા કાયફળ અથવા નાગરમોથનુ પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવુ (૧૧) લીંમડાના રસમા આમલી મેળવી પાવી (૧૨) આદુનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી (કાંદા) નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી, થોડુ ઘી નાખી પાવો પછી વારવાર બે તોલા કાંદા (ડુંગળી) નો રસ પાતા જવુ (૧૩) ૩ માસા જાવત્રી દૂધમાં વાટી પાવી (૧૪) આમલી ૯ ભાગ અને ભિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળી ડુંગળીના રસમા મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો, એટલે ઉલટ અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને સન્નિપાત પણ મટી જાય છે. (૧૫) હીંગ, બિડલવણ, ઘોડાવજ સુંઠ, અજમો અને બાળહરીતકીનુ ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ, નવટાંક છાશમા નાખી તે પાવી તે મૂર્છા શૂળ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૫) મોગલી એરંડાના મૂળીઆં છાશમાં ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવા

૯૬—વિસર્પરોગ.

કારણ:—ખારૂં, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ—જવર, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષા, હાડ ફુટવાં, અગ્નિમાંદ્ય, અંધારાં, ભ્રમ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઇ ત્વરિત સોજો આવે છે, અગ્નિથી દઝાયા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે; તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઇ અત્યંત બળવાન થાય છે; એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે, અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી, પથારી ઉપર સુવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલચાલ કરવાથી ક્લેશ થાય છે; મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીઓરોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઇ, તે કફનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ, સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સણકા ઘણા થાય છે, ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મ્હોંમાં સુકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંદ્ય, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ:—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઇ, તેથી વાયુ કુપિત થઇ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઉપર જારના દાણા જેવી કાળી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે, તથા દાહ થાય છે; તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં મૂળ અથવા છાલ, કિંવા મૂળીઆં, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કુષ્ટ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો, તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઇ, લોધ્ર, જેઠીમધ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો, તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીંપળી, અને વેતસ, એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાંખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઇયો, અશોઠી, કેળનો ડોડો, એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ–વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ, કળહાની, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક, તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ, તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કુટકી, હરડે, બહેડાં આવળકંટી અને ચંદનનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો, અને સુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરંડો, કડવું કોળું, કડવો લીમડો, કુંવાડીઆંનાં બિયાં, બાવચો અને અંકોલનાં બિયાં, એ સમભાગ લઇ પાતાળયંત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું. તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) અશોઠીના પાનના રસનો લેપ કરવો.

૯૫—વિષૂચિકા. (કૉલેરા, કોગળીયું)

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનોજ પ્રકાર છે જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુઇયો ભોંકાય જેવી વાયુની પીડા થાય છે તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્ય શાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન નથી તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે એ રોગ થવાનું મૂળ **કારણ અજીર્ણજ** છે માંસાહારી લોકોને ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે હમણાંના કાળમાં જેને "કૉલેરા" કહે છે તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો નહતો શીતળાના રોગની પેઠે, કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે અને જે ઠેકાણે અતિશય ધાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે એ ઉપરથી યુરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કારણ **અસ્વચ્છતા** છે, પરંતુ એ કેવળ તેમની ભ્રાંતિ છે અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનું કારણ છે, ત્યારે **ભંગી** વગેરે, જે લોક હમેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાંજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી, ત્યારે એ કારણ ઘણુંજ લુલું અને શુષ્ક છે એટલું માત્ર ખરૂં કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સાહ્યભૂત થતાં એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું બીલકુલ કારણ નથી

વિષૂચિકા લક્ષણ—મૂર્છા, ઉલટી, શોષ, શૂળ, પગમાં ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છુટવી હૃદયમાં દુખવું અને મસ્તકશૂળ એ લક્ષણો થાય છે **અસાધ્ય લક્ષણ**—જેના દાંત ઓઠ, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઈ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉંડાં ગયાં હોય સ્વર પણ ઘણો ઝીણો થઈ ગયો હોય, સર્વ સાંધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો **વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ**—નિદ્રાનાશ, અરતિ, કંપ, મૂત્રનિરોધ, અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—(૧) લીંબું **અજીર્ણનાશક** છે એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ બાધક થતો નથી (૨) કેસર લીંબુના રસમાં પાવું (૩) લસણ જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી, પીંપર અને હીંગનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં કાલવી ખાવું (૪) અઘેડાના મૂળીઆ પાણીમાં ઘસી પાવાં (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો (૬) છાશમાં સાતુનું ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી, જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી (૭) બીલી અને સુંઠનો કાઢો, કિંવા બીલી સુંઠ અને કાયફળનો કાઢો આપવો, એટલે ઓકારી (ઉલટી) વિષૂચિકાનો નાશ થાય છે (૭) **લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી, તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું એટલે દારૂણ કૉલેરા, શૂળ, અતિસાર અને વાંતિ (ઉલટી) નો નાશ થાય છે (૮) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવું (૯) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો, (૧૦) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા કાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડુ પાડીને પાવું (૧૧) લીંમડાના રસમાં આમલી મેળવી પાવી (૧૨) આદુનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી (કાંદા) નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી, થોડું ઘી નાખી પાવો પછી વારવાર બે તોલા કાંદા (ડુંગળી) નો રસ પાતા જવું (૧૩) ૩ માસા જાવત્રી દૂધમાં વાટી પાવી (૧૪) આમલી ૮ ભાગ અને બિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળી ડુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો, એટલે ઉલટી અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને કૃમિ જંત પણ મરી જાય છે (૧૫) હીંગ બિડલવણ, ઘોડાવજ સુંઠ અજમો અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઇ, નવટાંક છાશમાં નાખી તે પાવી તે મૂર્છા શૂળ, મૂળવ્યાધિ અગ્નિમાંદ્ય મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે (૧૫) મોગરી એરંડાના મૂળીઆં છાશમાં ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવા

૯૬–વિસર્પરોગ.

કારણ:—ખારૂં, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણુ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણુ કરવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, સાત પ્રકારના વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ–જ્વર, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષા, હાડ ફુટવાં, અગ્નિમાંદ્ય, અંધારાં, ભ્રમ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે, તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઇ ત્વરિત સોજો આવે છે, અગ્નિથી દઝાયા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે; તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઇ અત્યંત બળવાન થાય છે; એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે, અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી, પથારી ઉપર સુવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલચાલ કરવાથી ક્લેશ થાય છે; મનને અને દેહને ક્લેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીઓરોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઇ, તે કફનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ, સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠોમાં સણકા ઘણા થાય છે, ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મ્હોંમાં સુકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંદ્ય, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ:—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઇ, તેથી વાયુ કુપિત થઇ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વ્રણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે, તે ઉપર જારના દાણા જેવી કાળી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે, તથા દાહ થાય છે; તેનું લોહી કાળું હોય છે.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં ફૂલ અથવા છાલ, કિંવા મૂળીઆં, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ટ તથા વાળો, એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાંખી તેનો લેપ કરવો, તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઇ, લોધ્ર, જેઠીમધ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો, તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીંપળી, અને વેતસ, એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાંખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઇયો, ચણોઠી, કેળનો ડોડો, એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ–વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ, કળલાની, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક, તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ, તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતુ, કડવો લીમડો, કુટકી, હરડે, બહેડાં આવળકંટી અને ચંદનનો કાઢો ગુગળ નાંખી આપવો; તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો, અને સુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરંડો, કડવું કોળું, કડનો લીમડો, કુંવાડીઆનાં બિયાં, બાવચી અને અંકોલનાં બિયાં, એ સમભાગ લઇ પાતાળયંત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું. તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણોઠીના પાનના રસનો લેપ કરવો.

પથ્ય—ધઉ, સાઠીચોખા, મગ, મસૂર અથવા તુવેર, કારેલા પરોલ, દ્રાક્ષ **અપથ્ય**—જડાન્ન જડપાન, લસણ, કુલિત્થ, તલ અડદ, મીઠું ખાટા પદાર્થ, તીખું, મદ્ય

૯૭—વિસ્ફોટક રોગ. (ફોલ્લા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઈ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ક્ષાર, એવા રસ સેવન કર્યાથી, અને અજીર્ણે અધિક ભોજન, ઉન્ડુ, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ, અને ઋતુવિપર્યય (ઋતુનું બદલાવું), ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિદોષ કુપિત થઈ ત્વચાનો આશ્રય કરી, રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ, એમને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગ થવાના પહેલા, જોરાવર તાવ આવે છે **સન્નિપાતજ અને રક્તજ** વિસ્ફોટક સેંકડો અનુભવી ઔષધો કરે તો પણ **સાધ્ય** થતા નથી

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થએલા એવા, અગ્નિએ દઝાએલા જેવા ફોલ્લાઓ શરીરપર કોઈ કોઈ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઇ આવે છે, અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે

ઉપચાર:—(૧) કરીઆતુ કડવો લીમડો જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ અરડુસી, વાળો, ત્રિફળા અને ઇન્દ્રજવનો કાઢો આપવો, અને પથ્ય પળાવી, એટલે **દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષજ** અને **રક્તજ** એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે (૨) ગળો, અરડુસી પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાલાગરૂ, કડવા લીમડાના પાન હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો-વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડુ, મસૂરિકા અને પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતુ, અરડુસી કડવો લીમડો પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ, અને નાગરમોથનો કાઢો, વિસ્ફોટક-જ્વર-નાશનાર્થ આપવો (૪) ધરો, વજ, ઉંમરો, જાબુઓ, આસુંદરો, સાતવીણ અને પીપળાનો કાઢો બાળી, તેમા સિદ્ધ કરેલુ ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોફનો નાશ કરે છે (૪) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ ગળો અને ઇન્દ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો, તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે. (૬) કરીઆતુ અરડુસી, કુટકી, પટોલ, ત્રિફળા, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો, વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ વિસ્ફોટક ભ્રાંતિ, તરસ તથા ઉનટીનો નાશ કરે છે (૭) ચંદન, નાગકેસર, સરસડાની છાલ, જાઇના પાન એને તાદળજાના રસમા વાટી લેપ કરવો, તે દાહનો નાશ કરે છે. (૮) બોરડીના અને બાવળીઆના કુમળા પાન પાણીમા વાટી જીરૂ અને સાકર નાખી ખવરાવવા એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે

પથ્ય:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામા સુંઠ નાખી તે, કુરડુ બરના અંકુર, તાદળજો, કંટોલ, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલા કડવા લીમડાના પાન, બીટીના પાન તથા કડવા એવા યૂષનુ ભોજન કરાવવુ **અપથ્ય**—તલ, અડદ, કુલિત્થ, મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ

૯૮—શિરોરોગ.

કારણ:—ધુણી, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા અતિ જાગરણ ઉંચી જગ્યોનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવુ, અતિ જળ કિંવા મદ્યનુ પ્રાશન કૃમિ, મળ-મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવુ, કુદવુ, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવુ દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ભારે પાડી બાબણ કરવુ એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે વાત, પિત્ત અને કફે કરી, સન્નિપાતવડે, રક્ત વડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે, સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ **૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ** (મસ્તશૂળ) થાય છે

કૃમિજરોગ—માથામા ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે અને માથામાનુ મગજ કીડા ખાય છે એવુ જણાય છે નાકમાથી પરૂ લોહી અને કીડા પડે છે, તેને કૃમિજ **શિરોરોગ** કહે છે આ મોટો ભયંકર રોગ છે **સૂર્યાવર્ત:**—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુખવાનો હળવે હળવે આરંભ થઇ, જેમ

જેમ સૂર્ય ચઢે છે તેમ તેમ તે શૂળ, આંખો અને ભમરોમાં અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછું થવા માંડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમૂળગું બંધ થાય છે, શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારોવડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારને **સૂર્યાવર્ત** કહે છે. **અનંતવાત:**—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઇ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને ભમરોને ઠેકાણે રહી, અસંત તીવ્ર વેદના કરે છે; અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે; હનવત્રટી પકડાઇ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને **નંદવાયુ** એમ પણ કહે છે. **અર્ધાવભેદક:**—રૂક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યશન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પવન, દવ, મૈથુન-વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ, એ કારણોએ કુપિત થએલો કેવળ વાયુ, કિંવા કફયુક્ત વાયુ અર્ધું મસ્તક પકડી, ગળાની શિરા (નસ), ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા, કપાળ એ સર્વે એક બાજુભણીનાં પકડી, કુહાડીવને ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને **અર્ધાવભેદક (આઢાશીશી)** કહે છે. આ રોગ વધવાથી તે બાજુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરો થાય છે. **શંખક:**—દુષ્ટ થએલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી, ઘણાજ સણકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે; તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે; તે વેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઇ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે; આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણ નાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોષ્ઠ, એરંડાનાં મૂળીઆં અને સુંઠ, એ છાશમાં વાટી ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકુંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સુંઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશીમાં નાંખી તે શીશી સુંઘવા આપવી. **પિત્તજ રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું. અથવા ઠંડા પાણીની ઘડી મૂકવી. (૨) ગાયનું ઘી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકણમૂળ, થુરીઆનાં મૂળીઆં, એ જણસોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, શણ, શિલાજિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાનાં મૂળીઆંનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુંઠ, કોષ્ટ, કુવાડીઆનાં મૂળીઆં, દેવદાર અને ભેસાગુગળને ગોમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો. **સન્નિપાતજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મીંઢળ, તિલવણીનાં બિયાં, નાકછિંકણીનાં પાન એ સમભાગ; વડનાં બિયાં અને છાલનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઇ, તેનું બારિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘૃત માથાપર ચોળવું. (૨) સુંઠના કલ્કમાં દૂધ નાંખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ લઇ ઘીમાં સાકર નાંખી તે સાથે પચાવવાં. તેમાં એલચી અને મરી નાંખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તસ્રાવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ, મરી, પીંપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડીંગ, સાજીખાર, દંતીમૂળ અને હીંગને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલ્કમાં સરસવનું તેલ નાંખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરીઆનાં પાનનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધુમાડી કહાડવી અને એ ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાન અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. **સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ નાંખી ઘી પાવું, અને તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; આ ઔષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું; અને તેનોજ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આઢાશિશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોષ્ટ, વજ, પીંપર અને જેઠીમધને કાંજીમાં વાટી, તેમાં ઘી અને તેલ નાખી તેનો **સૂર્યાવર્ત** અને **આઢાશીશી** ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગ બકરીનું દૂધ નાંખી સૂર્યના કિરણોમાં તપાવવું. અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડાના ઝાડનાં મૂળીઆં કિંવા ફળોની અથવા જવ અને પીંપરની પોટલી સુંઘવાને આપવી.

(૭) ચણોઠીનુ મૂળીયુ ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ એટલે સૂર્યાવર્ત, રતધણો, નેત્રમા પડળ આવે
અને મસ્તકશૂળ એ રોગો દૂર થાય છે **અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**સૂર્યાવર્ત ના
વિધિ કરવી (૨) મધ, દહીં ઉપરની તોર, ઘેબર, ઘી, પૂરી વગેરે વાતપિત્ત નાશક આહાર આપવો. (
અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમા ચંદન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ
લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળના રહેલુ તથા મૂળીઆનો એક કકડો વાળે બાંધી રાખવો, અને થ
પ્રમાણે ઠંડા પાણીમા મૂળીનુ ઘસી પંડુ (૪) કાળા કાસાણુના કાંદા પીસી, તેની પોટલી તવીપર ગ
કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો પછી કેટલીકવારે તેજ પોટલીમાના કાંદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પ
બાંધવો (૫) અરીઠા હાથમા ચોળી તેના ફીણનું અંજન કરવુ વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખે
માખણ આંજવુ આ અંજનથી મહાન સર્પનુ પણ વિષ ઉતરે છે (૬) તાંદળાનો ભાત કરી ખા
આપવો એ ભાત વિષમજ્વર અને વિષ ચડેલા માણસને પણ હિતકર છે **આધાશીશી ઉપ**
ઉપચાર:—(૧) બકરીના દૂધમા અથવા પાણીમા સુંઠ ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ તે **મસ્તકશૂળનો** ના
કરે છે (૨) સરગવાના પાનના રસમા મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો (૩) પીંપર, અને સિંધવ
ચૂર્ણ તેલમા કિંવા ઘીમા પાચન કરવુ અને નસ્ય આપવુ, અથવા પાણીમા ઘસી નસ્ય આપ
(૪) કોષ્ટ, એરંડમૂળ અને કુવાડીઆના મૂળીઆ કાંજીમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૫) અગથીઆ
પાનનો કિંવા ફૂલનો રસ, જે ભાગનુ કપાળ દુખતુ હોય તેના બીજા ભાગના નાકમા પ્રથમ
ટીપા વધારે નાખી, પછી બીજા નાકમા નાખવા એના યોગથી **ચાતુર્થિક જ્વરનો** પણ નાશ થા
છે (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવુ તે **તત્ક્ષણ** આધાશીશીનો ના
કરે છે (૭) રીંગણી તથા જટામાસીના કલ્કમાં ઘી નાખી પચન કરવુ તેનુ નસ્ય આપવાની સાથે
આધાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતુ હોય તેણે ભીલામાનુ તેલ બારિક સળીપર લેઇ જે બાજુ
કપાળ દુખતુ હોય તેની બીજી બાજુના ડોળાની પાસે જ્યા રાતી જગો હોય છે તે જગો ઉપર
ચોપડવુ આ યોગવડે **દુ:સહ** આધાશીશી પણ દૂર થાય છે (૯) તુવેરનાં પાન અને ધરોનો રસ એક
કરી તેનુ નસ્ય આપવુ, તે તુરત આધાશીશીનો નાશ કરે છે (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ, સમભા
લઇ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવુ (૧૧) મરી અને ચોખા, ભાંગરાના રસમા વાટી તેને
લેપ કરવો (૧૨) ગરણીના ફળ કિંવા મૂળીઆ પાણીમાં વાટી તેનુ નસ્ય કરવુ, કિંવા મૂળીઆ કાને
બાંધવા. (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએરનુ પાણી સાકર નાખી પાવુ કિંવા ઠંડુ પાણી પાવુ અથવા ઘીનું નસ્ય
આપવુ (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમા ઘસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલા તેનુ નસ્ય આપવુ.
(૧૫) કરંજના બિયાં ઘસી તેમાં ગોળ નાખી તેનુ નસ્ય આપવુ (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીંગ, એરં
ડાના મૂળીઆં ત્રિફળા, દશમૂળ અને હરીતકીનો કાઢો આપવો તે વાતરોગ, આધાશીશી, આઢ્યવાયુ,
અર્દિતવાયુ ખજવાયુ નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે (૧૭) કુકરબાડાની
ભૂકી નાકે સુંઘવી, એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઇ આધાશીશી દૂર થાય છે (૧૮) મોટા પરેવડીએ
બે કિંવા ત્રણ નેપાળાના બિયામાનુ મગજ લઇ લીંબુના રસમા ઘસી, જે બાજુનુ મસ્તક દુખતું
હોય તે બાજુની આંખની ભમર ઉપર સળીવડે ચોપડવુ, એટલે આધાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે
(૧૯) નગોડના રસમા મરી ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ. (૨૦) આવળફુટીનુ ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે
ખાવા આપવુ (૨૧) દૂધની મલાઇ સાકરમા ખાવી (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગોળી કરી
તેનો રસ નાકમા પાડવો (૨૩) સવાર સાંજ ગાયનુ ચોખુ તાજુ દૂધ નાકમા નાખવુ એટલે સાત
દિવસમાં આધાશીશી દૂર થાય છે (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમા ઘસી તેનુ નસ્ય આપવુ (૨૫)
નાકછીંકણીનુ ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાજુના નસકોરામા સુંઘી પછી બીજા નસકોરામા સુંઘવુ (૨૬)
અરીઠા ઘીમા ઘસી નસ્ય કરવુ **શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—**(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ,
અને બન્નેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણું પાણી નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં પર્યંત તે સર્વેનુ પચન કરવુ,
અને પછી તે ઘીનુ નસ્ય આપવુ, એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનુ શૂળ નાશ પામે છે (૨)
ઠંડુ પાણી મગજપર સિંચતા જવુ (૩) દારૂહળદર, મજીઠ, કડવો લીમડો અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો

(૪) ચિકણુ, નીલકમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંતવ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં બિયાં, તમાલપત્ર, સરસડો, નસ્ય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદુનો રસ, પીંપર અને સિંધવ, પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. એટલે **ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ** દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમાં તળી તેનું નસ્ય આપવું; તેથી વાયુ, અને રક્તથી ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા, એ ઠેકાણાનું શૂળ, અર્ધમસ્તક શૂળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર કરે છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોષ્ટ, વાળો અને સુંઠ, એ કાંજીમાં વાટી તેમાં તેલ નાંખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૯) ઉન્હાળી અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંઘવા માટે આપવાં, એટલે મસ્તકની વાયુસંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંઠ, મરી, પીંપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન કરવો. તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સુંઠના કલ્કમાં દૂધ નાંખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના પ્રકારના દોષવડે થએલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતિ, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનું દૂધ, એ સઘળું એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાંખી પચન કરવું; આ સિદ્ધ થએલા તેલનાં ૭ ટીપાં નાકમાં નાખવાં. તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકારો દૂર કરશે; ગરી ગએલા કેશ અને હાલનારા દાંતને ઘટ્ટ કરશે; તથા ગરૂડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમાં અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળાં, કરીઆતુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાંખી પાવો. તે ભ્રકુટિ, આંખ, અને કાનના ઠેકાણાનું શૂળ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળો, પડળ અને નેત્ર પીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાના પાનના રસમાં મરી નાંખી નસ્ય આપવું. તેથી મસ્તકશૂળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે. અને કૃમિ પણ પડે છે. **ક્ષયજ શિરોરોગ** (મસ્તકમાંના મેંદુ શુષ્ક થઇ ભયંકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી; અને દૂધ, તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખાર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાંખી ખાવી તથા માથાપર બદામનું તેલ ચોપડતાં જવું.

પથ્ય:—ઘી, દૂધ, ચોખા, પરોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલાં, કેરી, દાડમ, તુવેર, ઘઉં, મગ. **અપથ્ય:**—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૯૯—શીતપિત. (પિત્તનું ઉપડવું).

કારણ અને લક્ષણો:—શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઇ પિત્તને મળી અભ્યંતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમાં, મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે તેવાં ઢીમણાં થાય છે. તેમાંથી કંડૂ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ઘીમાં વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાંનું ૬ માસાં ચૂર્ણ એક તોલો મધમાં આપવું. (૩) મરીની ભૂકી ઘીમાં મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડના પાનનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલો નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોઠીનાં પાન બારિક વાટી તેનો લેપ કરવો. અને કોઠીના પાનનો રસ દૂધમાં પાવો. (૬) શિવણીનાં સુકાં ફળ બાફી, તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો; અને પથ્ય પાળવી. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો, એ દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો. તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે. (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ઘીમાં પ્રાશનાર્થે આપવું. (૧૦) તુળસીનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન વાટી ઘી સાથે કિંવા આવળકંટી સાથે ખાવાં, તેથી વિસ્ફોટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીના પાનનો રસ ઘીમાં નાંખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાવાં, એટલે કંડૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, કુલિત્થ, કારેલાં, દાડમ, ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ. **અપથ્ય:**—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન્ન.

૧૦૦—શૂળરોગ.

કારણ:—ઉદરમા વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાસળી, ડુંટી, અને પેટની જગ્યે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષોવડે ત્રણ, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા દ્વંદ્વજવડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારના શૂળ થાય છે આ બધા શૂળની અંદર ઘણુ કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે શૂળ **પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ** એવા બીજા પણ ભેદ છે

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂર્છા, મલબદ્ધતા, કફ, શ્વાસ, ઉચકી, એ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉપચાર:—દશમૂળના કાઢામા એરંડતેલ હીંગ, અને સંચળ નાખી પાવો, એટલે પેટનુ ચડવુ અને શૂળનો નાશ થાય છે (૨) સુંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામા હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો, એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે (૩) સંચળ, અમ્લવેતસ બિડલોણ સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકુટનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમા આપવુ એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૪) એરંડમૂળ ધાણા, બીડલોણ જવાસા હરીતકી અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમા આપવુ; એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે (૫) પંચલવણ (બીડલોણ કાચલવણ, સિંધાલૂણ, સંચળ અને મીઠુ) સમભાગ લઈ આદાના રસમા પંદર દિવસ પચન કરવુ પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી (૬) હીંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમા પચન કરી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો તે વેદના યુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે (૭) રીંગણી, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, કુશ કાસ અને શેરડીના મૂળીઆનો કાઢો પાવો (૮) ત્રિફળા અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો, તેથી કરી દાહ પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે (૯) બીજોરાના રસમા ગોળ નાખી પાવો, તે કફશૂળ હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશિંગ, નાગરમોથ, સુંઠ, મરી અને કચોરનું ચૂર્ણ આદુનો રસ કિંવા મધમાં આપવુ એટલે શૂળ, વાયુ ઉબકી કાસ, શ્વાસ, અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે (૧૧) ચિત્રક, પીપળીમૂળ, એરંડમૂળ સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ સિંધવ અને બીડલોણ નાખી આપવો (૧૨) રાઇ અને ત્રિફળાનુ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવુ એ સર્વ રોગનું નાશક છે (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરીતકી, અને સુંઠનું ચૂર્ણ આપવુ તે તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો (૧૫) એલચી હીંગ, જવખાર, અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો તે કમર, હૃદય, ઉદર નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ મસ્તક, અને કર્ણ એ ઠેકાણેનાં શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે (૧૬) સુંઠના કાઢામા એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો (૧૭) બહેડા ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ હરીતકી ૧ ભાગ, અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગ, એનું ચૂર્ણ એરંડતેલમા ઘુંટી આપવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે (૧૮) નારાયણ ચૂર્ણ આપવું (૧૯) ક્ષાર યોગે ખાખરાના મૂળીઆ, આસુંદરાની છાલ, અઘેડો, કેળનો ડોડો, તલ હરણગોડી, ધતૂરો, ઉંદર, કોઠળાનો વેલ, અરડુસો, આ સરવ એકત્ર કરી માટલામાં ઘાલી જમીનમા ખાડો ખોદી તેમ છાણાં મૂકી રાખ કરવી તે રાખ પાણીમા મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવુ, એટલે શૂળ આનાહવાયુ, મલબંધ, ગુલ્મ, કફસંબંધી રોગ, કમળો વિદ્રધિ, હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી સોજો, શૂળ, વ્યાધિ, સળેકમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ, પીનસ, પ્લીહા, અને મેહ, ઇત્યાદિકોનો નાશ થાય છે, જડ પથ્થર જેવુ ભક્ષણ કર્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાંખે છે (૨૦) સુંઠ, સાજીખાર, અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ, તે ક્ષણમા સંપૂર્ણ શૂળનો નાશ કરે છે (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમા આપવુ. તે કફ, વાતથી હૃદય, કુખ, પીઠ અને પેટમા થએલુ શૂળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે મળબંધ, ઉપર જવના કાઢામા આપવુ (૨૨) **ચિત્રકાદિ વટી:**—ચિત્રમૂળ મીઠું પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી પીપર, કાચલવણ, સિંધવ, બિડલોણ, સંચળ, જીરૂ, ધાણા, જટામાસી અને અજમો સમભાગ લઇ તેનુ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમાં ખરલ

કરી ગોળી કરવી. તે હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, આમશૂળ, અરૂચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વનો તુરંત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ, અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને પીંપરનું ચૂર્ણ નાંખી પાવું. એ અત્યંત દુઃસહ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રો, નાનો શંખ, સાટોડી અને ગોખરૂ, એ સમભાગ લઇ પુટમાં બાળી, તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી. (૨૬) પાણી ભરેલું નાળીએર લઇ તેના મુખપર કાણું પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સુકવી છાણાના દેવતામાં બાળવું. પછી બારિક ચૂર્ણ કરી પીંપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ, અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થએલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. તે તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. (૨૮) આમળાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૦) ૧ કાચકો, સિંધવ, લસણ અને હીંગનું ચૂર્ણ, ત્રણુસેં શૂળનો નાશ કરે છે. (૩૧) અડદનાં વડાં, સિંધવયુક્ત, મૃદુ, તેલપક્વ એવાં ઘી સાથે ખાવાં; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કહાડી તેમાં હીંગ નાંખી તે રસ પાવો. કિંવા કુલિત્થના કાઢામાં હીંગ, સુંઠ અને બિડલોણનું ચૂર્ણ નાંખી આપવું; એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સાંમો, કોદરા, અને કાંગના તાંદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવ-શૂળ ઉપર હિતકારક છે. (૩૪) ઘઉંના લોટનો, ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાંખી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી.

પથ્ય:—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ, પટોળ, સરગવો, કારેલાં, મીઠું, સુવા, લસણ, કુલિત્થ, કેરી. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્નપાન, જાગરણ, વિષમાશન; રૂક્ષ, કડવા, તુરા, ઠંડા, ગુરૂ એ પદાર્થોનું સેવન; ઉદ્વેગ, મૈથુન, મધ, દ્વિદલધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક, અને ક્રોધ.

૧૦૧—શોથરોગ. (સોજા.)

કારણ:—વમન વિરેચકાદિ શોધન, જ્વરાદિરોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થએલાં માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ, તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન; દહીં, અપક્વ અન્ન, મૃત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ; વિષવડે દૂષિત થએલા અન્નનું સેવન; મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તો પણ તેનું શોધન નહિ કરવું; હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપઘાત; આમ, ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચ કર્મનો મિથ્યાયોગ, એ સર્વે દોષો સોજાનાં કારણો છે.

લક્ષણ:—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોજો, દાહ; શિરા બારિક થવી, રોમાંચ ઉભાં થવાં, તથા અંગનો રંગ બદલાવો, એ સોજાનાં **સામાન્ય** લક્ષણો છે.

ઉપચાર:—(૧) સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોજો દૂર કરે છે. (૨) વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળીઆંનો ગોમુત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલકીનાં પાનનો રસ ગોમૂત્રમાં નાંખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાન વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો. એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજા ઉતરે છે. (૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઢો દૂધ નાંખી પાવો. તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાનો કાઢો શિલાજિત નાંખી પાવો; એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થશે. (૬) સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોથ, છીરૂં, રીંગણી, કાળી પાટ, હળદર, પીંપર, ગજપીપળી અને જટામાંસીનું ચૂર્ણ, મંદોષ્ણ પાણીમાં મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ, સોજો, આમાજીર્ણ, શૂળનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે. (૯) ત્રિફળાંનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાંખી પાવો; એટલે સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૦) અરડુસો

તથા ગળોનો કાઢો મધ નાંખી આપવો; એટલે દુર્ગંધ, સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૧૧) સાગડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુગળ, એરંડાનાં પાન અને કાંટાસરીઓ પાણીમાં નાંખી ઉકાળવું અને તેની વરાળનો બાફ આપવો. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આંબાહળદરની ભૂકી નાંખી, તેની સોજાને ધુણી આપવી.

પથ્ય:—રેચક, ઉપ્લેદકનો શેક, જુના ચોખા, કુલિત્થ, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પડોળાં, દૂધ, કડવા, અને આગ્નિપદીપ્ત કરનારા એવા પદાર્થ, ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—નવું અન્ન, સુકાએલાં શાક, ગોળ, લોટ, દહીં, ખીચડી; ખાટા, દાઝેલા, દાહક એવા પદાર્થ, મૈથુન.

૧૦૨—શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે. સ્ત્રીઓના અતિ સેવનથી, શરીર વ્રણ કિંવા આગંતુક વ્રણથી, રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, શરીરને ઘણી મહેનત પડવાથી, શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને ક્ષયજનિત; આ પ્રકારે ૭ જાતનો શોષરોગ જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઇ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધ, આવળકંટી, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આવળકંટી અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંપળોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાંખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) **આમલકાદિ ગુટિકા:**—આવળકંટી, કમળ, કોષ્ટ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપળોનું ચૂર્ણ મધમા મેળવી ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોંમાં અમી રહે છે.

પથ્ય:—ક્ષત રોગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવી.

૧૦૩—શ્વાસરોગ. (દમ.)

કારણ:—જે કારણો કાસ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તેજ કારણો શ્વાસ રોગનાં પણ જાણવાં

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, મ્હોં, હડપચી તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ મુક્ત થઈ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી, ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. **મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક** અને **ક્ષુદ્ર**, એ ભેદોએ **શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો** છે.

ઉપચારો:—(૧) **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશિંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચલવણ, અને મીઠાનુ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, પીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાંખી ખાવાથી, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવુ. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) **વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:**—વાવડીંગ, તજ, પીપર, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાંખી, ૧ તોલો આપવું, તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પ્લીહા અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મ્હોમાં રાખવાં; એટલે શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનુ માખણ એકત્ર કરવી, તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ નાંખવું, અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરૂ, અને આવળકંટીનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ. એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાંખી પ્રાશન કરવો;

એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી, પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાંખી કરવો. તે ખાવાથી મોટા ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંઠ, પીંપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરૂ અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી, કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાંખી પ્રાશન કરવાથી, મોટા ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કોળાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીંપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી, પ્રાણ નાશકારક એવો શ્વાસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણ-જ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કુલિત્થ, સુંઠ, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, પીંપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું. (૨૨) **વાસાદ્યવલેહ:**—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઇ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરી-તકીનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાંખી પુનઃ પચન કરવું. જાડું થાય એટલે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, પીંપર ૨ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતાં જવું; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) **લવંગાદિ વટી:**—લવંગ, મરી અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ સમભાગ, અને એ ત્રણેના સમાન ખડીઓખાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઢામાં ગોળી કરવી. તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમાં ઘુંટી, મરી જેવડી ગોળી કરવી; અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ થુરીઆનું દૂધ લઇ ગોળમાં ખાવું; એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાનાં ફૂલમાંની કળીઓ લઇ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોષ્ટ, સિંધવ, નાગરમોથ, ધમાસો, જીરૂં, શહાજીરૂં, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, અજમોદ, અજમો અને હરીતકી, એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ એનો અવલેહ કરી મધ નાંખી આપવો. તેથી શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, પાંડુ, ગુલ્મ, ઉચકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, અર્શ, ઊર્ધ્વવાત, અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરીતકી, નાગરમોથ, એ ઔષધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને મ્હોંમાં રાખવી. તેથી શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મેલવું. અને સવારે તે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી ખાવું, એટલે **શ્વાસ**, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસા-ભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાંખી પાવું. એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે; અને શ્વાસ, કાસ, એ રોગ દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અજમો સમભાગ લઇ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૪) પાશેર દૂધમાં છ માસા સમુદ્રફળ, અને તેટલાંજ ધોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ઘસી તે પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરિત છુટો થાય છે. (૩૫) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અઘેડાનાં મૂળીઆંની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું. (૩૬) આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં અને ગરણીનાં મૂળીઆં, એમને ત્રિધારી થુરીઓ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી. અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. (૩૭)

તથા ગળોનો કાઢો મધ નાંખી આપવો; એટલે દુર્ધર, સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઓકારીનો ન થાય છે. (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુગળ, એરંડાનાં પાન અને કાંટાસરીઓ પાણીમાં નાંખી ઉકાળવું અને તેની વરાળનો બાફ આપવો. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આંબાહળદરની ભૂકી નાંખી, તેની સોજાને ધૂણી આપવી.

પથ્ય:—રેચક, ઉષ્ણોદકનો શેક, જુના ચોખા, કુલિત્થ, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પરોળ દૂધ, કડવા, અને આગ્નપ્રદીપ્ત કરનારા એવા પદાર્થ, ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—નવું અન્ન, સુકાએલાં શાક ગોળ, લોટ, દહીં, ખીચડી; ખાટા, દાઝેલા, દાહક એવા પદાર્થ, મૈથુન.

૧૦૨—શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે. સ્ત્રીઓના અતિ સેવનથી, શરીર વ્રણ કિંવા આગંતુક વ્રણથી, રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, શરીરને ઘણી મહેનત પડવાથી, શરીર જર્જરીભૂત થવાથી અને ક્ષયજનિત; આ પ્રકારે ૭ જાતનો **શોષરોગ** જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઇ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ શોષ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધ, આવળકંઠી, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આવળકંઠી અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંપોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાંખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) **આમલકાદિ ગુટિકા:**—આવળકંઠી, કમળ, કોષ્ટ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોંમાં અમી રહે છે.

પથ્ય:—ક્ષત રોગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કરવી.

૧૦૩—શ્વાસરોગ. (દમ.)

કારણ:—જે કારણો કાસ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તેજ કારણો શ્વાસ રોગનાં પણ જાણવાં.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઇ જવા જેવું થવું, મ્હોં, હડપચી તથા મસ્તક, એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, એ શ્વાસ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ મુક્ત થઈ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી, ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. **મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક અને ક્ષુદ્ર,** એ ભેદોએ શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

ઉપચારો:—(૧) **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશિંગ, સુંઠ, મરી, પીંપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચલવણ, અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાંખી ખાવાથી, શૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, શ્વાસ, હૃદરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) **વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:**—વાવડીંગ, તજ, પીંપર, એ એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાંખી, ૧ તોલો આપવું, તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પ્લીહા અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મ્હોંમાં રાખવાં; એટલે શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરવી, તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાંખવું, અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરૂં, અને આવળકંઠીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાંખી પ્રાશન કરવો;

એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી, પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાંખી કરવો. તે ખાવાથી મોટો ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંઠ, પીંપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરૂં અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી, કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાંખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કોળાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, પીંપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી, પ્રાણ નાશકારક એવો શ્વાસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કુલિત્થ, સુંઠ, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, પીંપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાંખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, પીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું. (૨૨) **વાસાદ્યવલેહ:**—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઇ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરીતકીનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાંખી પુનઃ પચન કરવું. જાડું થાય એટલે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, પીંપર ૨ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતાં જવું; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) **લવંગાદિ વટી:**—લવંગ, મરી અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ સમભાગ, અને એ ત્રણેના સમાન ખડીઓખાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઢામાં ગોળી કરવી. તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી, તેને ખાવાના પાનના રસમાં ઘુંટી, મરી જેવડી ગોળી કરવી; અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ થુરીઆનું દૂધ લઇ ગોળમાં ખાવું; એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાનાં ફૂલમાંની કળીઓ લઇ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાંખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોષ્ટ, સિંધવ, નાગરમોથ, ધમાસો, જીરૂં, શહાજીરૂં, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, અજમોદ, અજમો અને હરીતકી, એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ એનો અવલેહ કરી મધ નાંખી આપવો. તેથી શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, પાંડુ, ગુલ્મ, ઉચકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, અર્શ, ઊર્ધ્વવાત, અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરીતકી, નાગરમોથ, એ ઔષધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરીને મ્હોંમાં રાખવી. તેથી શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાંખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી મેલવું. અને સવારે તે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી ખાવું, એટલે **શ્વાસ, કાસ** દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાંખી પાવું. એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે; અને શ્વાસ, કાસ, એ રોગ દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતુરો, તમાકુ અને અજમો સમભાગ લઇ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાખી પાવું અને ધૂણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૪) પાશેર દૂધમાં છ માસા સમુદ્રફળ, અને તેટલાંજ ધોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ઘસી તે પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરિત છુટો થાય છે. (૩૫) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અઘેડાનાં મૂળીઆંની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨–૩ વાર આપવું. (૩૬) આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં અને ગરણીનાં મૂળીઆં, એમને ત્રિધારી થુરીઓ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી. અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. (૩૭)

આકડાના કુંભળા તોરા અને કૂથ એકત્ર વાટી ગોળમાં સારો પાક કરવો. તથા નિત સવારે સોપા જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો. (૩૮) પીંપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, કુલિત્થ, ઘઉં, જવ, દૂધ, પડોળાં, વતાક, લસણ, તાંદળજો, ગર પાણી. અપથ્ય:—લોહી કાઢવું, બકરીનું દૂધ, ઘી, કંદ, રાઈ, રૂક્ષ અને જડ અન્ન તથા પાન.

૧૦૪—શ્લીપદ રોગ. (પગ કિંવા હાથ જાડા થવા.)

સંપ્રાપ્તિ:—જે રોગ સોજાવાળો હોઇ હાડસધિના ઠેકાણે પીડા કરી ક્રમે કરી માણસના પગોમ ઉતરે છે તે રોગને "શ્લીપદ" કહે છે. કોઇ વારાળા પણ કહે છે. જે દેશમાં સર્વકાળ ઘણું પાણી એકઠું થઇ રહે છે તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમાં ઠંડીજ હોય છે તે દેશમાં ઘણું કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતૂરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો, અને સરસવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ, કાંજી કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ, વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાનાં મૂળીઆંનો અગરસ અને ધોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સમાન લઇ પાવાં. (૫) ધોળા એરંડાના તેલ વડે હરીતકી તળી ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે (૫) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત્ર નાંખી આપવો; એટલે શ્લીપદ અને મેદરોગ દૂર થાય છે

પથ્ય:—ચોખા, જવ, કુલિત્થ, લસણ, પડોળાં, સરગવો, કારેલાં; કડવા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનારા પદાર્થ. અપથ્ય:—પિષ્ટાન્ન, ગોળ નાંખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે; મીઠા, ખાટા પદાર્થ જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૧૦૫—સંગ્રહણી રોગ. (મરડો.)

કારણ:—અતિસાર બધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરૂદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી આમાંશ થઇ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે તેને સંગ્રહણી કહે છે, અથવા અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંગ્રહણી થાય છે. જે સંગ્રહણી, પ્રતિદિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શૂળયુક્ત ક્ષુભિત થઈ આમ છોડે છે, તેનું નામ ન્યાસ સંગ્રહણી.

લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુવડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચા આમજ પડે છે. અથવા તે આમનો પાક થઇ પડે છે.

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે. એટલે કરપસ્યા જેવું થાય છે. તેથી તે અન્નોનો પાક જલદી થતો નથી, અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સુંઠના કલ્કમા ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે. અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, પ્લીહા, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિના અર્થે સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી છાશ પીવી; અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને છાશ વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે છાશજ અન્ન સિવાય આહાર થઈ શકે. મૈથુન અને ક્રોધ એ વર્જવાં. (૩) હીંગ, જીરૂં અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં બાંધેલી છાશ આપવી. તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાંખી આપવું અને છાશ તથા ભાત પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, પીપર તથા વાળો, એ એક તોલો અને સાકર ૭ ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું. અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને

પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાંખી પાવું. (૭) **તાલીસાદીવટી:**—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી એ ચાર ચાર તોલા; પીંપર અને પીંપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા; સુંઠ બાર તોલા; ચાતુર્જાત અને વાળો એ અકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગોળ, એમાં બે તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ઉલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરૂચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ અને ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગ લઇ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું. એટલે મોટા સંગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કંદાયન ગુટી આપવી (૧૧) સાટોડીનાં મૂળીઆં, મરી, ઉન્હાળી, સુંઠ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, બાળહરડે, કરંજની છાલ, અને બાળબીલાંનો કાઢો કરી પાવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી, એ બધાંનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો; એટલે સંગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. (૧૩) **તાલીસાદિ ચૂર્ણ:**—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, બીલાં, અજમોદ, કચોરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, જાયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, આમશૂળ, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડલોણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠું), જીરૂ, શહાજીરૂં, વાવડીંગ, આમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિફળાં, પિત્તપાપડો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, ભોંય આંવળી અને કોષ્ટ, એ સમભાગ, અને એ બધાંની બરોબર હરીતકી અને તે સુદ્ધાં બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ સેવાથી **સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પ્લીહા, મૂળવ્યાધિ, અતિસાર, જ્વર, વાયુ, સ્થૂળતા, પ્રમેહ, અપસ્માર, પાંડુ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ઉન્માદ, પેટ ચડવું, વિષૂચિકા અને અગ્નિમાંદ્ય અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. તથા પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને** આપનારૂં છે. (૧૪) મસૂરના કાઢામાં બીલાંનું મગજ બાફીને આપવું, તે સંપૂર્ણ **કુક્ષિરોગ, સંગ્રહણી, પાંડુ અને** કમળાનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો સોજો અને આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) **ભલ્લાતકસાર:**—ભિલામો, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, સિંધાલુણ, સંચળ, મીઠું અને ધુંવાસ, એ આઠ તોલા લઇ છાણાના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે **હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શૂળ**નો નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બીલાં અને સુંઠનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું. એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રો અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું. એટલે સંગ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય અને પથરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:**—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ, તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુંમળા બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરૂં, ધાણા, પીંપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રો, સુંઠ, એ ૧૩ ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંઠ રોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ; નિ:શેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ, દૂધ, માંખણ, દહીં, તલનું તેલ, મદ્ય, ફણુમ, દાડમ, કેળફૂલ, જૂનાં કેળાં, કોઠું, જાંબુ, ધોળું કોળું (દુધી), તુરા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મયાળ, ચાકવત, કોળું, સરગવો, કંદ, પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, ભાજીપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ, ખાટું, મીઠું, જડાન્ન.

૧૦૬—સ્ત્રીરોગ. (પ્રદરરોગ.)

કારણ:—વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન, વિરૂદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિ શોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડભાર ખેંચવાથી, કાષ્ટાદિકના પ્રહારવડે, દિવસે સુઇ રહેવાથી,

એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત, એ ચાર ભેદોએ **પ્રદરરોગ** (પેશાબમાં ધાદ જવું) થાય છે

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમા અંગ મરડાઇ જાય છે અને હાથ પગ તોડાય છે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, તૃષા લાગે છે, અને દા થાય છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે, અંગ ઘણુ સફેત થાય છે, આંખે છારી વળે છે અને વાતજરોગ આક્ષેપકાદિક લાગે છે **કફજ પ્રદર:**—ખાટો ઘટ્ટ પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ધોળો ચોખાના ધોવરામ જેવો સ્રાવ થાય છે એને શ્વેત પ્રદર કહે છે **પિત્તજ પ્રદર:**—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઢા જેવો પ્રદર વહે છે, તેમા, દાહ, ચચરવું, ઈત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે, અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે **વાતજ પ્રદર:**—રૂક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડો થોડો, માસ ધોએલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે, અને તેમા વાયુની પીડા થાય છે **ત્રિદોષજ પ્રદર:**—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મજ્જાના રંગ જેવો અને દુર્ગંધી યુક્ત હોય છે, તે ત્રિદોષજ જાણવો, એ અસાધ્ય છે. લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના ફળનો રસ કાઢી મધમા પાવો એટલે ધોળો અને રાતો પ્રદર દૂર થાય છે પથ્ય દૂધ, ભાત (૨) કાકજંઘાના મૂળીઆનો રસ, લોધ્ર અને મધ નાખી આપવો (૩) અરડુસાના પાનનો કિંવા ગળોનો રસ મધમા આપવો (૪) રગતરોહીડાના મૂળીઆનો કલ્ક મધમા આપવો (૫) કપાસના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા બે વખત ઘસી પાવા, અથવા મૂળીઆ આપવા (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમા આપવુ (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે ઉંઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમા ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી કઢવી, પાણી બળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવુ અને તેમા ખડીસાકર નાખી તે પાવુ (૮) ખડીસાકર અને જીરાનુ ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમા આપવુ (૯) કાકડીના બિયામાનુ મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કરેણની કળીઓ ૧ તોલો બારિક વાટી તેમા જીરૂ અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવુ (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનુ ચૂર્ણ, ભોયકોળાનુ ચૂર્ણ મધ, સાકર અને ગાયનુ દૂધ, એ એકત્ર કરી આપવા (૧૧) આવળકળી પાણીમા વાટી તેમા સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવુ (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવુ અને છાશ ભાત ખાવા **રક્ત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) અશોકની છાલનો દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી પાવો તે તીવ્ર **રક્ત પ્રદરનો** નાશ કરે છે (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાઘાટીના ઉત્તર દિશાભણીના મૂળીઆ, ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમા કાઢી લેવાં અને તે કમરે બાધવા (૩) કેવડાના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા ઘસી સાકર નાખી આપવા (૪) તનખીર, રાળ અને ગેરૂનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ (૫) નાગકેસરની ભૂકી ઘીમા પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી (૬) ગરમાળાની શીંગો, બાળ કરી મોચરસના ઝાડની છાલ, અને ગોખરૂના બિયાનુ ચૂર્ણ એ એકત્ર કરી દૂધમા આપવુ (૭) ઉંદરની લીંડીઓ બલાબલ જોઇ દૂધમા મેળવી ૨–૩ દિવસ આપવી (૮) ખેરી ગુંદ રાત્રે પાણીમા ભિજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો, એટલે રકતપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે (૯) જૂની ઇંટનુ ચૂર્ણ ૬ માસા ગાયફળ ૩ માસા અને ગાયનુ ઘી એક તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવુ (૧૦) પેટારીનાં પાનનો રસ ૨ તોલા કહાડી તેમા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ બે માસા નાખી ૭ દિવસ આપવુ (૧૧) કેસર એલચી જાયફળ વંશલોચન, નાગકેસર અને શંખજીરૂ, એ સર્વેનુ સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનુ ઘી અને ૩ માસા સાકરમા સેવન કરવુ એટલે **રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રકતાર્શ** એ રોગો દૂર થાય છે આ ઔષધ બે વખત લઇ ઉપર ગાયનુ તપાવેલુ દૂધ સાકર નાખી પાવુ (૧૨) પાકેલુ કેળુ એક અર્ધા તોલા ઘીમા દરરોજ સવાર સાંજ ખાવુ એ ખાવાથી કોઈને ટાઢુ પડે તો તુરતજ કેળાની અંદર મધ નાખી લેવુ એટલે રકતપ્ર ર અને ધાતુવિકાર દૂર થાય છે સાધરૂખના ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવા, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે **સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:**—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એરંડ તેલનો રેચ આપવો અને દરરોજ

સુધ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સુંઠની ભૂકી નાંખી તે પાવું. (૨) ડાભનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) નિફળા, સુંઠ, દારૂહળદર અને લોધ્રનો કાઢો; મધ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો, તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉંબરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાંખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) દારૂહળદર, રસાંજન, અરડુસી, નાગરમોથ, કરીઆતુ, બેલકાચરી અને ભિલામાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૬) ભોંય-આમલીનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો; (૮) ત્રિફળાં, દેવદાર, વજ, અરડુસી, ધરો, પીડવાણુ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાંખી પાવો. (૯) કાંટાસરીઆનાં મૂળીઆં, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વેળુનાં પાન વાટી તે કલ્ક મધ નાંખી આપવો. (૧૧) તાંદળજાનાં મૂળીઆં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાંખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને રક્તબોળ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાનનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે શૂળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારૂહળદર, ભિલામો, લાજાળુ, નલનાં ફૂલ અને રસાંજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારૂહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજીત નાંખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાંખી તે આપવી. (૧૮) જાસુદીનાં ફૂલની કળીઓ, સવાર સાંજ ચાર પાંચ લઇ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી. અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ, સાકર નાંખી પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જાસુદીનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાંખી સવાર સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ, એ રોગો દૂર થઇ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાજાં ફૂલ સવારસાંજ ૫ લઇ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્ર-વિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઇ શૌચ સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલના ઝાડનાં તાજાં ફૂલ એક તોલો લઇ તેમાં ત્રણ ચાર બદામ નાંખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવાં, તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર સાંજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજાબી મિશ્રીનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઇ દૂધમાં સાકર નાંખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળી જાસુદીનાં મૂળીઆં, કમળકંદ, ધોળી શેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી, નિત્ય સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી આપવી; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણોઠી ભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અગર સાકર નાંખી આપવી.

પથ્યઃ—જુના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ધાણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં, ધોળું કોળું, ઠંડું પાણી. **અપથ્યઃ**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કુલિત્થ, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ક્ષાર-પદાર્થ, તાંબુલ, ઇંડાં, ધાન્ય, ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૧૦૭—સોમરોગ.

કારણઃ—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, શ્રમ, અતિસાર, કિંવા વિષદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી તે મૂત્રમાર્ગ સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્રવે છે. શ્વેત પ્રદર જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરૂક્તિઃ—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ ન થવાથી કાંઇ પણ સુખ જણાતું નથી, અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે. અને મૂર્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રૂક્ષતા આવે

છે અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી ઉદકો શરીરનુ ધારણ કરે છે એ તે ઉદકને પણ **સોમ** સંજ્ઞા આપેલી છે, તે **સોમનો** ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને સો રોગ કહે છે **મૂત્રાતિસાર**–ને ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે, તેથી દેહને શિથિલતા આવે છે તે સો રોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્રવે છે તથા સોમનષ્ટ થઇ ઘણા દિવસ જાય છે, તથા તે કાળે જે વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સ્રવે છે ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે આ રોગ બળનાશ કરે છે **સોમ લક્ષણ**:- ઘણોજ સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ધોળો એવો અતિસ્રાવ થાય છે તેમા તે સ્ત્રી અ દુબળ થાય છે

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેકો, જેઠીમધ તથા ભોયકોળાનુ ચૂર્ણ, મધ અને સાકર આપવુ (૨) કુનાડીઆના મૂળીઆ ચોખાના ધોવરામણમા વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં (૩) પાકેલા કે અને આમળાનો રસ એકત્ર કરી તેમા સાકર નાખી તે આપવુ

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરેક મહિનામાં બેવાર રજસ્વલા થાય છે અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો રહે છે તે કારણથી ક્ષીણતા ગ્લાનિ, હાથ પગનો દાહ, એ વિકારો થાય છે

શુદ્ધાર્ત્તવનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અંદર દાહ, શ ઇત્યાદિ હોતા નથી જે મહિનામા પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે ઘણો વધારે, તેમ ઘણો થોડ પણ નહિ મધ્યમ સ્રવે છે તે શુદ્ધ એમ સમજવુ તથા જે **સસલાના** લોહી જેવો કિંવા અળત જેવો લાલ હોય છે, અને જેમા વસ્ત્ર પલાળી ધોઇ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવે

ઉપચાર:—(૧) કાંડવેલ અંગારામા શેકી ૨ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમા તેટલુંજ ઘી, ગોપ ચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો (૨) શખજીરૂ અને પાષાણ ભેદનુ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવુ

૧૦૮–યોનિરોગ.

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરડુસી, એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવુ અને તે પાવુ (૨) ગળો, ત્રિફળા અને દંતીમૂળના કાઢાવડે શેક કરવો (૩) તગર, રિંગણી કોષ્ટ, સિંધવ દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામા તેલ સિદ્ધ કરી તેમા રૂ ભિજવી યોનિમા ધારણ કરવુ (૪) રૂ લઇ ધીમ બોળી તે ઉપર ચંદનનુ પાણી સીંચી યોનિમા ધારણ કરવુ (૫) જૂની ઇંટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલ વડે શેક કરવો (૬) સુંઠ, મરી અને પીપરનુ ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવુ (૭) બીલીના પાન અથવા કાચરી કલોંજી જીરૂ, અરડુસી, સુંઠ, મરી, પીંપર, પીપળીમૂળ, એ ઓસડો વાટી ગરમ પાણીમા મેળવી ગાળ તે પાવુ (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડતેલમા કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો (૯) સિંધાલુણ અફીણ રક્તાબોળ અને આંબાહળદર એ ઔષધો કુંવારના પાણીમા વાટી ગોળી કરી યોનિમા રાખવી (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીના મૂળીઆ મેઢીના ઘીમા કિંવા દૂધમા ઘસી અંદર લેપ કરવો (૧૧) કાળા ધતૂરાના બે ત્રણ પાન બારિક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમ રાખવી, એટલે સર્વ પ્રકારનુ શૂળ બંધ થઇ જાય છે, (૧૨) સિંધલોણ, બાવચો, અરડુસીનાં મૂળીઆં પીંપર વજ, મરી, પીંપળીમૂળ અને સુંઠનો કલ્ક કરી કોકરવર્ણા પાણીમા આપવો (૧૩) કળથાની અગેડો કિંવા કવડળીનાં મૂળીઆં યોનિમા ધારણ કરવા, એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે **યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર**:—(૧) વડ, પીંપળો ઉંબરો, પીંપળી બઇ, મહુડો આમળા, નાદરખ અને ખોગડીની છાલ જેઠીમધ ચારોળી રાતો અને ધોળો લોધ્ર સાગઇ રેડુ નાના જાંબુ મોટાં જાંબુ કરી બાજરડે અને અસાંદ્રા એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો, એટલે યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદારોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ દૂર થાય છે (૨) સિવણ ત્રિફળા દ્રાક્ષ કાસદરો, આંબાહળદર, હળદર, ગળો કોરાળીના મૂળીઆ શતાવરી, સાટોડી, ફાળસા એ ઓષધો તોલો

તોલો લઈ એ બધાંથી સોળગણું પાણી નાંખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી **ઘૃત સિદ્ધ** કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી **યોનિ** સંબંધી **સર્વરોગ** દૂર થાય છે, તથા **ગર્ભ** રહે છે. (૩) પીંપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોષ્ટ અને સિંધવની આંગળી જેવી જાડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી; એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે. (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર:**—મગનાં ફૂલ, કાથો, હરીતકી, જાયફળ, પહાડમૂળ, તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ્ટ થઇ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાંનો રસ, સાકર નાંખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. **નષ્ટાર્તવ:**—કોઇ કોઇ વખતે આ રોગને લીધે તરૂણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઇ કદિ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. **રજોદર્શન ઉપાય:**—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાંખી ઠંડો કરી પાવો. (૩) તલ, ભોંકર, અને વરીઆળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાંખી પાવો. (૩) ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં બિયાં, દંતીબીજ, પીંપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં દીવટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાંખ્યા સિવાયની કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું, તથા માલકાંકણીનાં પાન વાટી તે, તથા રાઇ, વજ, અસાણાનું ચૂર્ણ, દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં યોનિમાં રાખવાં, અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સુંઠ, મરી, પીંપર, હીંગ, અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાંખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે, અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંઠ, મરી અને પીંપરનો કાઢો ગોળ નાંખી આપવો. (૧૦) રાયેણનાં બિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિયાં પાણીમાં વાટી પાંચ સાત દિવસ આપવાં.

૧૦૯—યોનિકંદ.

દિવસે ઉંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ દાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ પરૂ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગુઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચાર:-(૧) ગેરૂ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો, અને માયાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાંના કાઢામાં મધ નાંખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળના કાઢામાં પીંપર, મરી અડદ, શતાવરી, કોષ્ટ અને સિંધવ વાટી તેની દીવેટ આંગળી જેવડી કરી યોનિમાં રાખવી, એટલે તે યોનિમાંનું દર્દ કાઢી યોનિ **સ્વચ્છ** કરશે. (૩) નાંદરૂખી, પીત અને લોધ્રને કુટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) પિત્તપાપડો કુટી કણકમાં મેળવી, હાથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં, તથા તેમાં થોડી મોરથુથાની ફુલાવેલી ભૂકી નાંખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવું; એટલે કંદ ગરી પડે છે. આ ઔષધ મૂળવ્યાધિના મુખ ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

૧૧૦—ગર્ભિણીરોગ,

ગર્ભધારણ થએલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો:—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. ડુંટીપર ઠંડું પાણી રેડવું, જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે જડપણું આવે છે, સૂર્યકિરણ જોવાનો ભાસ જણાય છે, આળસ આવે છે, મુખમાં મોળાશ છુટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાનિ અને અંગ ઉપર પરસ્વેદ આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સફેદાઇ આવવા માંડે છે, અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે

ગર્ભિણી સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવો ઘણી મહેનત કરવી નહિ, તેમ ઘણુંજ બેસી રં પણ નહિ શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ મહિના થવા પછી પુરૂષસહવાસ અને પ્રવાસ કરવો નહિ, તથા પાન ખાવાં નહિ

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) આવળકટી અને દ્રાક્ષનું ચૂ ખડીસાકર સાથે આપવું (૨) ગાયના દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળોનું સત્વ અથવા પ્રવાળ આપવં **જ્વર ઉપર:**—(૧) ચંદન, ઉપરસાળ, લોધ્ર, અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાર ઉ આપવો (૨) દુધી, ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો ક્વાથ ઠંડો કરી પાવો (૩) મહુડાનં છાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ટનો ક્વાથ મધ નાખી આપવો **પિત્તજ્વર ઉપર**: દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ટ, વાળો, માનવણુ ચંદન, જેઠીમધ, દુધી ઉપરસાળ, અને આવકટીનો કાઢો કરી પાવો **વિષમ જ્વર ઉપર:**—સુંઠ, બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી **જ્વરાતિસાર ઉપર:**—મજીઠ, જેઠીમધ અને લોધ્રનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે **સાધારણ અતિસાર ઉપર:**—(૧) આંબાની ગોટલી સેકી ખાવા આપવી (૨) બાળબીલાં, જાયફળ અને મરડાશિંગને પાણીમાં ઘસી આપવાં (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઇન્દ્રજવ, એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમાં આપવું (૪) પાકેલા ઉમરા મધમાં આપવા, અથવા પાકેલા જાંબુ આપવા **સંગ્રહણી ઉપર:**—આંબો અને જાંબુઆની છાલના ક્વાથમાં, ડાંગરની ધાણી તથા સાતુનું ચૂર્ણ નાખી ચાટવાને આપવું **શ્વાસકાસ ઉપર:**—(૧) પીંપળ, બંગભસ્મ અને અરડુસીનો રસ પ્રાશન કરવો, એટલે શ્વાસ, કાસ રક્તપિત્ત, ક્ષય સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે (૨) ભારંગમૂળ, સુંઠ અને પીંપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું **ઉલટી ઉપર:**—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોઠમીનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો (૨) બીલાની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું (૩) તરવડાનાં ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું **વાયુ ઉપર:**—બીલા, કુવાડીઓ કિંવા પાહાડમૂળ, તથા સુંઠ નાખી કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી આપવો **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તજ મેંઢાશિંગી, મજીઠ, આકડાનાં મૂળીઆ અને સાગડીનો લેપ સોજાનો નાશ કરે છે તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો વિશેષ કરી નાશ કરે છે (૨) શતાવરી, ધોળું જીરૂં અને કડુ એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો નાશ કરે છે (૩) અસેલાનાં તાજાં મૂળીઆ ગોમૂત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ધોળી સાગડીનાં મૂળીઆ ઘસી લેપ કરવો, અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ સુંઠ, પીંપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ગોળ અને મધમાં આપવું **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાભ, કાસ (મોહ) એરંડો અને ગોખરૂનાં મૂળીઆ લઈ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો (૨) ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું (૩) કચરા શિંગોડા, પદ્મમાખ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે **ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:**—(૧) કુંભારના ઘરની માટી, મોગરીનાં પાન, લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઇન્દ્રજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવો **ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂત્રબંધ રોગ) વાયુ ઉપર:**—વજ, અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું, તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે સુખી થશે **ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:**—(૧) સાળી, શેરડી, ડાભ કાસ અને શરતૃણ એ તૃણ પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવવું, અને તે પ્રાશન કરવું એટલે મૂત્રબંધ તૃષા, દાહ અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે (૨) ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેઢુપર બાંધવાં (૩) સુરોખાર પાણીમાં વાટી ડુંટીપર લેપ કરવો **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંજળી અને ક્ષીરવૃક્ષપંચક—(વડ, ઉંમરો, પીંપળો, પીંપળી, જાંબુઓ) ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમાં કુટી ઘી નાખી તેમાં ફટકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી, અને

ડુંટી ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨) શતધૌત ઘૃત શરીરે ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલકમળ, રાતું-કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાંખી આપવો. (૪) શીંગોડાં અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને કુંમળાં ઉંબરાંને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળજાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પદ્મકાષ્ટનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્ત-પાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કઘુતરની હગાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં નાંખી પાવી. (૧૦) નીલકમળ, રાતાંકમળ, કલ્હાર, કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહુડાનાં ફૂલ, એ ઉત્પલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવો. એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા, ઉલટી, અને અરૂચિનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:**—આવળકંદી ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશેર સુધી પાવું. **ગર્ભિણીના સ્તનને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:**—(૧) કુંવેરનાં મૂળીઆં, હળદર, માયફળ, અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરોળીઆનું પડ ઘસી લેપ કરવો એટલે દાહ શમન થાય છે. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસોદનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી આપવો એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે.

૧૧૧—ગર્ભ ચલન.

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કંમર, પીઠ, પેઢુ દુઃખવા લાગે છે; પેટમાં દુઃખે છે, અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે, એકાદ વખતે બેશુદ્ધ થઇ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંજળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાંખી તે પ્રાશનાર્થ આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલકમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થ આપવું. એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાન્તિ થાય છે. **બીજા મહિનામાં:**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલી અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસ માટે:**—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ટ, ચંદન, વાળો, અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થ આપવું, એટલે ગર્ભ પડતો નથી, અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસ માટે:**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ, તથા જ્વર થવાથી કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવાં. **પાંચમા માસ માટે:**—દાડમનાં પાન તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને નીલકમળ, કમળીમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાન, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ટને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું. એટલે ગર્ભ સ્થિર થઇ શૂળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસ માટે:**—ગેરૂ, ગાયના છાણાની રાખ, પીંપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાંખી આપવો. **સાતમા માસ માટે:**—વાળો, ગોખરૂ, નાગરમોથ, લાજાળુંકંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ટનો કાઢો સાકર નાંખી પાવો. **આઠમા માસ માટે:**—લોધ્ર અને પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમા માસમાં:**—પ્રસૂતિ થાય છે.

૧૧૨—ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે, તે પછી પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્યંત કઠિન થઇ દેહરૂપ થવા માંડે છે, તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે. સાતમા મહિનામાં પણ પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિઘાત, વિષમાશન, ઉંચેથી નીચે પડવુ, અતિશય ચઢ ઉતર કરવુ, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન ભાર ઉંચકવો. અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચક, ઇત્યાદિ કારણોએ સ્રાવ અથવા પાત થાય છે ગર્ભસ્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસુ) અને પીઠમા શૂળ, પ્રદર, આનાહ તથા મૂત્રબંધ, એ ઉપદ્રવો થાય છે **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ટ કરવા તથા દુઃખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર:**—(૧) બેઠી ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરૂનો કાઢો કરી તેમા બાફેલી પેજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી (૨) કુળિત્થ બાફી તેનુ કઢણ પીવા આપવુ **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**—જેઠીમધ, સાગના બિયા, શતાવરી અને દેવદાર, એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઈ ઠંડા પાણીમા વાટી ૪ તોલા દૂધમા નાખી પ્રાશન કરવા **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આસીંદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકુટ ઉપર મળશે, ન મળે તો મજીઠ લેવી) અને શતાવરીનુ ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવુ. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ગળો, શતાવરી ગહુલી અને ઉપર સાળનુ ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવુ **ચોથા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ધમાસો ઉપરસાળ રાસ્ના, કમળનુ ડીંડુ અને જેઠીમધનુ ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવુ **પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:**—બેઠી ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી, શિવણ ક્ષીરવૃક્ષોની છાલ (વડ, ઉમરો, પીપળો, પીપરી, જાંબુઓ,) કાકડાશિંગ, અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવુ અને ઉપર દૂધ પાવુ **છઠ્ઠા મહિનામાં:**—પીઠવણ, બળદાણા, સરગવો, ગોખરૂ અને શિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમા આપવુ **સાતમા મહિનામાં:**—શિંગોડા, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં:**—કોઠીના મૂળીઆ, બીલા, ડોડીના મૂળીઆ, પટોલ શેરડીના મૂળીઆ અને રીંગણીનો કાઢો કરી તેમા દૂધ નાખી પુનઃ ઉકાળી તે દૂધ પાવુ ***નવમા મહિનામાં:**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દુગ્ધ શેષ રાખી પાવો **દશમા મહિનામાં**—સુંઠનો શતાવરીનો અથવા સુંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધ શેષ કાઢો કરી પાવો **અગીઆરમા મહિનામાં:**—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાજાળુના કાંદા અને આવળકળી (આમળા) ને દૂધમા વાટી પાવા, એટલે અગીઆરમા માસમા શૂળની શાંતિ થાય છે **બારમા મહિનામાં:**—ધોળી ભોંયકોળી, આસોંદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમા શૂળની શાંતિને માટે આપવુ, એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે, અને તીવ્ર શૂળ શાંત થાય છે **ગર્ભપાત ઉપર:**—(૧) લાજાળુ ધાવડીના ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધ્રનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમા બેસી પીવો, એટલે ગર્ભપાતનુ નિવારણ થાય છે (૨) કુંભારના હાથની નિરપણ માટી, બકરીના દૂધમા મેળવી મધ નાખી આપવી, કિંવા ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળીઆ દૂધમા વાટી પાવાં (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઇ વાટી મધમાં ભક્ષણાર્થે આપવા (૪) અતિબળાના મૂળીઆ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમા વીંટી કમરે બાંધવા (૫) કસ્તુરી ૧ ગુંજા, જાવત્રી ૩ ગુંજા, જાયફળ ૩ ગુંજા અને પીપળાના બીજ ૬ ગુંજા પ્રમાણ લઇ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવુ.

૧૧૩—ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વૈદ્યક ગ્રથમા ગર્ભજ રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે તેમનાં નામો:—ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ, તથા ગર્ભપાત.

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્રાવ ઘણો થાય છે તે કારણથી ને ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવો થાય છે તને વાલચાલ માત્ર હોય છે, એવા ગર્ભને ઉપવિષ્ટક કહે છે આ એક ભવનો ભેદ છે **નાગોદર:**—મ રોગકાજે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે, તેને નાગોદર કહે છે **મક્કલ:**—આ રોગનો પ્રકાર વાયુ ગોળા જેવો હોય છે **મૂઢગર્ભ:**—

* નવથી બાર માસ તક પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનુ રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે

કુંઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે, અને યોનિ તથા પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. અને મૂત્રાવરોધ કરે છે **વિષ્ટંભ** (સલ):—ગર્ભિણીએ અકાલે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઈ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે. તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે. તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઇ સલ થાય છે. **મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:**—જેની ગરદનનો મેર તુટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢીલું થઇ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે એમ જાણવું. **પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:**—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે, તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે, માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખના કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કુખમાં ગર્ભ મરે છે. **ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કુખમાં ગર્ભ અટકી રહેવો, મક્કલશૂળ, આક્ષેપક, કાસ, શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ:**—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કોપે છે, તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે, અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે. તેથી ગર્ભનું મ્હોં, નાક, બંધ થઇ શ્વાસોશ્વાસ બંધ થઇ ગર્ભ નાશ પામે છે; આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર **ચિકિત્સાનો** આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવાને માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કળલાવીનાં મૂળીઆં, સૂતરમાં બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો, કિંવા કડવા વૃદાવનનાં મૂળીઆં ધારણ કરવાં. (૪) પીંપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાંખી, તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીનો સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજોરાનાં મૂળીઆં અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાંખી પાવું. અથવા બીજોરાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળીઆં લઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળીઆં લઈ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતરવડે બાંધી કંમરે બાંધવાં. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા કાકજંઘાનાં મૂળીઆં કંમરે બાંધવાં. (૯) ઉંટકટારીનાં મૂળીઆં ચોટલે બાંધવાં, પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાંખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં ફોતરાં નાભિ નીચે બાંધવાં. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર લઇ તેમાં ગાયનું છાણ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું, અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું. એટલે ત્વરિત છુટકો થાય છે. **સલ વધારવા માટે:**—(૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ધોળી જાસુદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાનાં બિયાં, આંબા હળદર અને કોઠીનાં પાન ગાયના ઘીમાં વાટી સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડા અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને ઉંબરાનાં કુંણાં ફળ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. **મૂઢગર્ભ ઉપર**—(૧) ફાળસાનાં મૂળીઆંનો અથવા સાલવણીનાં મૂળીઆંનો લેપ, નાભિ, બસ્તિ અને ભગને ઠેકાણે કરવો. એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોદ, મજીઠ, નીલી અને બોરડીનાં મૂળીઆંનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલો ગોળ નાંખી પાવો. **મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—(૧) દોઢ પાશેર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું છાણું મેળવી ગાળી તે પાવું. (૨) રાઇ અને હીંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં નાંખી આપવું. **ગર્ભપાતકારક ઔષધો:**—(૧) ગાજરનાં બિયાં, કળલાવી, નગોડ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, દેવડાંગરનાં ફળ, કડવંચીનો કંદ, હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બિયાં, કાળાતલ અને અને કલૌંજી જીરૂં ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે **પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તો:**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શૂળ, પેટનું ચડવું અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તેવડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવું કોળું, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઇના તેલમાં ભિંજવી તેની યોનિને ધૂણી આપવી. (૨)

કળનારીના કદનો કલ્ક કરી તે હાથપગને ઘસવો તથા લેપ કરવો, એટલે ઓર પડે છે **યોનિ ક્ષત રહિત થવા માટે:**—કડના કોળાના અથવા ધોળા કોળાના પાન અને લોધ્ર, એ સમભાગ લઇ બારિક વાટવુ અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો **યોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટે:**—(૧) પિત્ત પાપડો અને ઉંબરાના ફળ વાટી તલના તેલમા મેળવી તેનો યોનિમા લેપ કરવો (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી, બારિક વસ્ત્રમા પોટલી બાંધી અંદર રાખવી (૩) માયા અને કપૂર મધમા ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો (૪) તાલીમખાનાના કાઢામા તેનુંજ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો **નિર્લોમ ઉપચાર:**—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ રાળ તથા ચુનો ૪ ભાગ, એમા પાણી નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો (૨) હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ, અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઈ એકત્ર કરી ચોળવુ. (૩) ગુલગાશીના કાંદા પાણીમા ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ખરી પડે છે

મક્કલશૂળ:—બાળક પૃથ્વી ઉપર પડયા પછી, યોનિને રગડી, અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવુ, નહિ તો યોનિગત વાયુ કોપી સ્રાવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તીમા શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મક્કલશૂળ કહે છે **મક્કલ શૂળ ઉપર:**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવર્ણા પાણીમા અથવા ઘી સાથે આપવુ (૨) **પિપ્પલ્યાદિગણ:**—પીંપર, પીપળીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકબીજ, તજ, અજમોદ, સરસડો, હીંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરૂં, બકમનીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડીંગ આ પીપલ્યાદિગણ કફ, વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, અને જ્વરનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન પાચન એવો છે એનો કાઢો કરી તેમા મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે (૩) સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, અને ધાણાનુ ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવુ (૪) હીંગ સેકી ઘીમા કાલવી ખાવી **સુવાવડીને પથ્ય:**—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્ય-કારક આહારોએ કરી કષ્ટસાધ્ય કિંવા અસાધ્ય વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવું

ગર્ભધારણ ઉપાય:—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલા શરીરમાના બીજા વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા શિવલિંગીના ફળ ચોથા દિવસે ભક્ષણ કરવા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ ઘીમા આપવુ **ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર:**—(૧) એરંડાના તથા બીજોરાના બિયા વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવા (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળી રીંગણીના મૂળીઆ) ગળામા બાંધવા તથા તે ઘીમા અગર દૂધમા ઘસી નાકે પાવા, એટલે અત્યંત **વીર્યવાન પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે અથવા લક્ષ્મણાના મૂળીઆ, પુષ્ય નક્ષત્રમા કાઢી તે **કુમારિકાના** હાથ વડે દૂધમા વટાવી ઋતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા (૩) તલનુ તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થ એકત્ર કરી, હાથવડે મસળી એમા પીંપરનુ ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવુ (૪) એક આખા બીજોરાના બધા બિયા દૂધમા વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવા એટલે **પુત્ર પ્રાપ્તિ** થાય છે (૫) આસોદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવુ તથા તેમા ઘી નાખી, તે ઋતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવુ. (૬) કાટાસરીઆના મૂળીઆ, ધાવડીના ફૂલ, વડની વડવાઇઓ, તથા નીલકમળ એ વાટી દૂધમા પ્રાશનાર્થ આપવુ (૭) પારસ પીંપળો અને જીરાનુ ચૂર્ણ ખાઇ પથ્ય કરવી એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચીત થાય છે (૮) કુકીલીના મૂળીઆ તથા કોઠાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમા પાવા અથવા શિવલીંગીના બિયાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી (૯) ખાખરાના બિયાની રાખ કરી તે પાણીમા પીવા માટે આપવી (૧૦) અજમો, રીંગણી, પીંપર, અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમા આપવુ (૧૧) કેશુ ૧ કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઓષધો કેળના પાનમા વીંટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પુરી રાખવા બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સંભોગ કરવો એટલે ગર્ભ રહેશે **ગર્ભધારણને માટે ઓષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના**—કોઇએ કંઇ ઓષધ કહેતાજ કોઇ સુજ્ઞ માણસ

ર શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદિ પણ લેવું નહિ, કારણ કે કોઇ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં ત્વા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરતજ ઔષધ બતાવે છે, અને તેથી કરી એકાદી વખતે નું નુકસાન થાય છે. એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ ત્યાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થએલી હોય તો એમને એમ આવાં ઔષધો લેવાં નહિ. નીચેનાં એ- ા ગર્ભનિવારક છે એવો શોધ છે. (૧) પીંપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં તુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જાસુદીનાં ા કાંજીમાં વાટી પ્રાશન કરી, ઉપર ૪ તોલા જુનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે ો સિંધવનો ટુકડો તેલમાં બોળી યોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરૂષની સાથે રમશે તો તેને કદિ પણ ર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાંદળજાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં ઋતુસ્નાત સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં ાશન કરશે તો તે વાંઝણી થશે. ઈત્યાદિ. માટે આવાં ઔષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

૧૧૪—સૂતિકા રોગ. (સૂવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઇ જવું, જ્વર, કંપારી, તૃષા, અંગે જડપણું, સોજો, શૂળ તથા ઓડકાર, એ લક્ષણો થવાથી સૂતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું. સુવાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અન્નપાન સેવન કરવાથી, અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ ભોજનાદિકે કરી જે રોગ ાય છે તે આ પ્રમાણેઃ—જ્વર, ઓડકાર, સોજો, શૂળ, પેટનું ચડવું, તથા અશક્તતા અને કફવાતજન્ય ોગોથકી ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદ્વેષ તથા મ્હોંમાં પાણી છુટવું, ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તતા અને અગ્નિમાંદ્ય હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે, તે સર્વજ્વરાદિ રોગને સૂતિકા રોગ કહે છે, એ ાંકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઇ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે.

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર—(૧) **વાતનાશક** ક્રિયા કરવી. પાટો બાંધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાંખી પાવો. (૩) **અમૃતાદિ કાઢો**—ગળો, સુંઠ, કોરાંટા, ચાંદવેલ, ઉત્કટારી, પંચ મૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાંખી પાવો. (૪) **દેવદાર્વાદિ કાઢો**—દેવદાર, વજ, કોષ્ટ, પીંપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીઆતુ, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીંપર, રીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ડોડી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શહાજીરાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાંખી સુવાવડીને પાવો. એટલે શૂળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મુર્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત આ ત્રિદોષાત્મક એવા સૂતિકા રોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા, કુલિત્થ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, તથા વેતનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાંખી આપવો, એટલે સૂતિકાનાં શૂળ, અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળીઆં, ધમાસો, દેવદાર, કરીઆતુ, રાસ્ના, નગોડનાં પાન, વજ, ટાકળીનાં મૂળીઆં, સરગવાની છાલ, પીંપર અને પીંપળીમૂળ, જીરૂં, ચવક, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, વાતખીલી (દાંત ખીડાઇ જવા), અંગમાંનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સૂવારોગ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) **બાફ આપવાનો:**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી લાવવી. તેના બારક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાંખવા, ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સૂવારોગ થએલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું અને પ્રથમનું માટલું કંમર નીચે મૂકવું; અને પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું. માથા તળેનું પ્રથમ કંમર નીચે ને કંમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કુટી તેમાં પાણી નાંખી એક રાત્રી પલાળી રાખવાં, પછી બીજે દિવસે નલિકા યંત્રવડે એનો અર્ક કાઢી હમ્મેશાં બે વખત

બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) **પંચજીરક પાક:**—જીરૂં, શહાજીરૂં, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુઠ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, હપુષા (શેરણી), કોળાનું ચૂર્ણ. કાઇ અને રૂ. એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવારોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) **સૌભાગ્ય સુંઠ:**—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, મધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાંખી પાક પચન કરવો. લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તે અગ્નિ અને બળ જોઇ આપવો. એ સુવાવડીને આપવો; એટલે બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિને આપે છે, અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે; તથા તે વયસ્થાપક, હૃદ્ય, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મક્કલશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) **મહારાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાંટો, ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ કાકડાશિંગી, સુંઠ, બળદાણાનાં મૂળીઆં, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળાં, પીપર, જવખાર, રક્તચંદન, ગરમાળો, માયાં, કડુ. સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સૂતિકા રોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, ગનરોગ, બધા અંગમાં થતા સણકા, કંપ, શ્લીપદ, આમવાત, નપુસકત્વ, અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાટાનો કાઢો, પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો અથવા કોરાંટાનાં મૂળીઆં ચાવી ખાવાં.

૧૧૫—સ્તનરોગ.

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલા અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ–કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેનાં લક્ષણો, રક્તવિદ્રધિ સિવાય કરી બાહ્ય વિદ્રધિના સરખાં હોય છે; એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, કંડૂ, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઇ પાકી ફુટે છે. અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાકયા સિવાય બેસી જાય છે. એવું સમજવું.

સ્તનરોગ ઉપર ઉપચાર:—સ્તનને સોજો વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કહાડવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કંવડળ અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળીઆં તથા દુધીયું કોળું, કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધ્રના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીના-મૂળીઆં, કુવેરનાં મૂળીઆં અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) મસુદશોફનાં પાન ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કંકોડીના મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીંપળાની છાલ સેકી પાણીમાં નાંખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બીજોરાનાં મૂળીઆં, ગોખરૂ, રીંગણી, ભોંતરીંગણી અથવા ઉભી ભોરીંગણી, લકડા પાષાણભેદ અને બીલીનાં મૂળીઆં; આ સાત ઓષધોનાં મૂળીઆંનો કાઢો કરી એરંડીયું, અને શેકેલી હીંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાંખી તે પાવો. એટલે સ્તનરોગ, તથા કંમર, ખાંધ, શિશ્ન, છાતી, એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે તે દૂર થાય છે.

સ્તન્યરોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થએ માતું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો—જે દૂધ તુરૂં અને પાણી ઉપર તરનારૂં હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું; જે તીખું, ખાટું, તથા ખારૂં હોય જેના ઉપર પીળા રેષાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોય પાણીમાં નાંખવાથી તળીએ બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું; તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય તે

તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો**—જે દૂધ પાણીમાં નાંખવાથી તેમાં મળી જાય છે, અને ધોળું તથા મધુર હોઈ બેરંગી નથી હોતું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો:**—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતુ, દેવદાર, સુંઠ, ઈદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાંખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—(૧) ભોંયકોળાં (વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાંખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળીઆં દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) મંદોષ્ણ દૂધમાં પીંપર નાંખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી, અથવા પિત્તપાપડાનાં મૂળીઆં કાંજીમાં વાટી પાવાં. (૫) આસોદ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી પાવો. (૬) ગળોનાં મૂળીઆંનો કાઢો દૂધ નાંખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાળીઆની ખીર કરવી. તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાંખી દરરોજ સવારે એક વખત, એ પ્રમાણે ચૌદ કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી. (૮) મેથીની અથવા અળવીની ભાજી ખાવી. (૯) સૂઇ રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી સુકી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા, એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે. **સ્તનવર્ધન:**—(૧) શિવણીનો રસ અને કલ્કમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું; તે તેલ રૂની ગડી ઉપર સીંચી તે ગડી સ્તન ઉપર બાંધવી, એટલે બેસી ગએલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે. તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવા ઉંચાઇમાં જણાય છે. (૨) નાગબલાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉંચા થાય છે. (૩) કમળાક્ષ વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.

પથ્ય:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવી; વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલી છે તે, અને સાઠી ચોખા, ઘઉં, મગ, સાતુ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આમ્લ (ખાટા), મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ, કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—શોક, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિષમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા. કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળ રહિત થાય છે. તે પીળા વર્ણનો થાય છે; અને કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી, ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાંડુરોગી થાય છે.

૧૧૬—હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા પદાર્થોનાં અતિ સેવને કરીને શ્રમ, અભિઘાત, અધ્યશન, મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ સપ્ત ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડીંગ અને કોષ્ટનું ચૂર્ણ વાંવડીંગના કાઢામાં આપવું. એથી હૃદય માંના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ, ૯૬ તોલા મંદાગ્નિ સળગાવી અર્ધું બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. અને ઠંડું થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બબે તોલા નાંખવું. પીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાંખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થએલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો, જવખાર અને સિંધવ નાંખી પાવો. તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, શૂળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા, આઠગણા પાણીમાં કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો. એટલે હૃદય, કુક્ષિ અને કમ્મરના ઠેકાણાનું શૂળ દૂર થાય છે. (૬) સુંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો, તે અગ્નિવર્ધક છે; અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) લેંચી અથવા તુપકડીનાં મૂળીઆં ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં; અને તે દૂધ પાવું, તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ

કરે છે. (૮) મોચરસની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બળકારક અને વાત નાશક છે. એજ એક વર્ષ પર્યંત લાગવાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્યંત કોઈ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ જે પીએ તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કડુ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરીતકી, વજ, રાસ્ના, પીંપર, સુંઠ, નાગરમોથ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને આસુંદરાનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાંખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ઘણાજ જુના રાતા ચોખા, પરોળાં, કેળાં, જુનું કોળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જુનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્ય:**—તૃષા, વાંતિ, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રૂદનના વેગનું ધારણ, મેંઢીનું દૂધ; તુરો, ખારો, રસ; અને રક્તમોક્ષ.

૧૧૭—ક્ષયરોગ.

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિવા ઘણું ખાવું). મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ એથી કરી કફ, વાત, પિત્ત, કુપિત થઈ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—કફ પ્રધાન, વાતાદિ દોષોએ રસવાહની સંબંધી શિરાઓ રૂંધાઈ ગયાથી, બધી રસ એક ઠેકાણે સુકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, ઇત્યાદિ સપ્તધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનારા પુરૂષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે. તથા તત્સમીપસ્થ મજ્જાદિ સર્વે ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને "રાજયક્ષ્મા" પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—શ્વાસ, અંગગ્લાનિ, તાળુશોષ, કફનો સ્રાવ, ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાશપણું, કોઇને માંસ ભક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રી સહવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે

લક્ષણ:—ખભા અને પડખાંને ઠેકાણે દુઃખ; હાથે પગે આગ સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ, અરૂચિ, જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે, અને જેના બળ અને માંસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુકલવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઊર્ધ્વ-શ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક હજાર દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. **સાધ્ય લક્ષણો:**—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી નિશ્ચય ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગનો એક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર અને પીંપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની કણકી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આવળકંટી, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, કકોળ, જાયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીંપર, અને ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરાબર સાકર નાંખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્છા, ઉલટી અને

અરૂચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે, અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરૂચિ, રાજયક્ષ્મા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વે પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ધઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખાણી તેમાં ઘી મધ અને સાકર નાંખી આપવું. (૯) કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:—ભીમસેની કપૂર, તજ, કંકોળ, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખી તે ચૂર્ણ આપવું. તે હિતાવહ છે; અને દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઓકારી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) પીંપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, પીંપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરહુસીનાં પાન, અશ્વગંધ, સરસડાનાં મૂળીઆં અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) આસુંદરાની છાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં, આવળકંટી અને એરંડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાંખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, લેચી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાક કૃતિએ અરહુસીનાં પાનનો રસ કહાડી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગીરનો રસ લઇ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાંખી આપવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો, એટલે કુક્ષિ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, શિવણ, કાંટેશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષત ક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાંખી દૂધ પાવું. (૨૪) **ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:**—લાખનું સારૂં બારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) **ઇક્ષ્વાદિ મોદક:**—ચણોઠીનાં મૂળીઆં, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન, એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખી રવીએ મથન કરી તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિ બળ જોઇ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી; જિતેંદ્રિય અને બ્રહ્મચર્યે રહેવું, એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા વૃદ્ધ, વ્યાકુલ થએલા અને ધાતુક્ષીણ થએલાને આ વાજીકરણ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય, અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરૂષોના બળને વધારે છે. તથા હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ, અપતંત્રક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીંપર આપવું, કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને પીપર એકત્ર કરી આપવું. એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળકંદનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરૂ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું. અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાંખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો ને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી:**—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કહાડી નાંખી રાખવું પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ થઇને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડો, કચોરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગછાલ, ગજપીંપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઓષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી છ આઢક (૧૫૩૬ તોલા) નાંખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાંખી ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ

કરે છે. (૮) મોચરસની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બળકારક અને વાત નાશક છે. એજ એક વર્ષ પર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્યંત કોઈ પણ રોગનો ભોગ થતે નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કડુ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે (૧૨) હરીતકી, વજ, રાસ્ના, પીંપર, સુંઠ, નાગરમોથ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને આસુંદાનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાંખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે.

પથ્ય:—ઘણાજ જુના રાતા ચોખા, પંડોળાં, કેળાં, જુનું કોળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જુનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્ય:**—તૃષા, વાંતિ, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર, શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રૂદનના વેગનું ધારણ, મેઢીનુ દૂધ; તુરો, ખારો, રસ; અને રક્તમોક્ષ.

૧૧૭—ક્ષયરોગ.

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગ ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિવા ઘણું ખાવું). મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ એથી કરી કફ, વાત, પિત્ત, કુપિત થઇ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—કફ પ્રધાન, વાતાદિ દોષોએ રસવાહની સંબંધી શિરાઓ રૂંધાઇ ગયાથી, બધો રસ એક ઠેકાણે સુકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, ઇત્યાદિ સપ્તધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનારા પુરૂષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે. તથા તતસમીપસ્થ મજ્જાદિ સર્વે ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે. આ રોગને "રાજયક્ષ્મા" પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—શ્વાસ, અંગગ્લાનિ, તાળુશોષ, કફનો સ્રાવ, ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલા થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાશપણું, કોઇને માસ ભક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રી સહવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ:—ખભા અને પડખાંને ઠેકાણે દુઃખ; હાથે પગે આગ સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ, અરૂચિ, જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે, અને જેના બળ અને માંસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઉર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક હજાર દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. **સાધ્ય લક્ષણો:**—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી નિશ્ચય ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગનો એક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર અને પીંપરના ચાર ભાગ, એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની ધાણી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આવળકાટી, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, કંકોળ, જાયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પીંપર, અને ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્છા, ઉલટી અને

અરૂચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે, અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરૂચિ, રાજયક્ષ્મા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ધઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાફી તેમાં ઘી મધ અને સાકર નાંખી આપવું. (૯) **કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:**—ભીમસેની કપૂર, તજ, કંકોળ, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, પીંપર ૪ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાંખી તે ચૂર્ણ આપવું. તે હિતાવહ છે; અને દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઓકારી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) પીંપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોદ, પીંપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરહુસીનાં પાન, અશ્વગંધ, સરસડાનાં મૂળીઆં અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) આસુંદરાની છાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં, આવળકંટી અને એરંડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાંખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, લેચી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, પીંપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો [ના]શ કરે છે. (૧૮) પુટપાક કૃતિએ અરહુસીનાં પાનનો રસ કહાડી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, [કા]સ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગીરનો રસ લઇ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાંખી [આ]પવો; એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને [ના]ગરમોથનો કાઢો પાવો, એટલે કૃક્ષિ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ [શાં]ત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, શિવણ, કાંટેશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ [સા]થે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) એલાદિ ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષત ક્ષયી [મ]ાણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાંખી દૂધ પાવું. (૨૪) **[ક્ષ]યથી ઉલટી થાય તે ઉપર:**—લાખનું સારૂં બારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) **ઈક્ષ્વાદિ મોદક:**—ચણોઠીનાં મૂળીઆં, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન, એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઈ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખી રવીએ મથન કરી તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિ બળ જોઇ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી; જિતેંદ્રિય અને બ્રહ્મચર્યે રહેવું, એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે, તથા વૃદ્ધ, વ્યાકુલ થએલા અને ધાતુક્ષીણ થએલાને આ વાજીકરણ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે. તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મદ્ય, અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરૂષોના બળને વધારે છે. તથા હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ, અપતંત્રક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને પીંપર આપવું, કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને પીપર એકત્ર કરી આપવું. એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળકંદનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરૂ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું. અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાંખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો ને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાંખી પાવું. (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી:**—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજનને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાંખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કહાડી નાંખી રાખવું પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ થઇને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડો, કચોરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગછાલ, ગજપીંપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ, એ દશ ઓષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી છ આઢક (૧૫૩૬ તોલા) નાંખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાંખી ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ

બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામાં નાંખી લચકો પાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. ઠંડુ થયા પછી પીંપરનું ચૂર્ણ અને મધ, એ સોળ તોલા પ્રમાણે લઇ પાકમાં મેળવવું. આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં લેઇ સાથે ખાવાં. તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, હેડકી (હિડકી), મૂત્રવ્યાધિ, પીનસ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે. શરીરે કરચળીઓ પડે છે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે તથા બળ અને કાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે. એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

પથ્યઃ—ઘઉં, મગ, ચણા, માખણ, દૂધ, ઘી, કેળાં, ફણસ, કેરી, આમળાં, નાળીએર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ સુંદર અને મનોરમ એવાં સ્થાનો અને ગૂંથેલી માળાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદરણી, વીણાવાદન, મીતુ દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. અપથ્યઃ—વિરેચન, મળમૂત્રાદિ વેગધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાહસકર્મ, રૂક્ષપાન, રૂક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન, કાવીમકુ, લસણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તુરા અને કડવા રસ, ભાજીપાલો, ક્ષાર, વિરૂદ્ધાશન, અધ્યશન, કંકોડાં, દાહકારક પદાર્થ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી.

૧૧૮—ક્ષુદ્રરોગ. (ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ વગેરે.)

શારંગધર ગ્રંથમાં ક્ષુદ્રરોગ સાઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાઇ તેટલાનુંજ અહીં વર્ણન કરેલું છે. વલ્મીકઃ—ગળું, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠેકાણે ત્રણે દોષોથી વારૂળા જેવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે. તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે. તેમાંથી સ્રાવ થાય છે. સોજો ચઢે છે; અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોઇ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. કક્ષા (કાખમાંજરી, બાંબલાઇ,) બાહુ, કાખ, ખાંધ અને બરડાની જગોએ પિત્ત કોપથી થએલી કાળા ફોલ્લાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથિ થાય છે. અગ્નિરોહણી (રસોળી):—કાખની આજુ-બાજુએ માંસ ફાડનારાં જે ગુમડા થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને તાવ આવે છે; અને તે અંગારા જેવા લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે, અને કફાધિક્ય હોય તો પંદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. પાદદાહીઃ—જે માણસ સ્વભાવતઃ ઘણું ફરે છે, તેના પગો કુપી વાયુના યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે, અને હાથે પગે દાહ થાય છે; તેને પાદદાહી અને લોકમાં બળવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. ઓસારઃ—કહોવાણનો કચરો પગની આંગળીઓમાં ભરાવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગ્યામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સૂજી જાય છે, અને બળતરા થઈ સણકા આવે છે એને ઓસાર કહે છે. દારૂણ—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઇ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે, અને ઝીણી ફોડકીઓ થઇ પાકે છે તેને દારૂણક કિંવા દારૂણ કહે છે. વ્યંગ (વાંગ) શ્રમ તથા ક્રોધવડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે, તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે દુખતું નથી; અને પાતળું તથા શ્યામવર્ણું હોય છે. તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. ગુદભ્રંશ (ખુનુ)—રૂક્ષ તથા અશક્ત પુરૂષોની ગુદા કચકવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રંશ કહે છે. સૂકરદંષ્ટ્રઃ—દાહયુક્ત, કોરે લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંડૂયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજો કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંષ્ટ્ર (ડુક્કરદાઢ) કહે છે.

વલ્મીક ઉપર ઉપચારઃ—મનશીળ, ભિલામો, કાગદી એલચી, અગર, ચંદન અને જાઇના પાનનો કલ્ક કરી તેમાં કડવા લીંબડાની લીંબોળીઓનું તેલ પચન કરવું, તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ કરે છે. કક્ષા (કાખમાંજરી) ઉપરઃ—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ગુમડું ફોડવાને માટે પુંગળવેલીના પાન વાટી અથવા રાઇ અને કાથ એકત્ર વાટી પાટો બાંધવો. (૩) ધોળી કળલાવીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. કાળપુળી (પાઠા)

ઉપર:—(૧) કુંવાડીઆનાં પાન વાટી સાત દિવસ બાંધવાં. (૨) કંવંડળ અને કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાઉ સરગવાનાં મૂળીઆં, તાનવડીનાં મૂળીઆં અને કળલાવીના કાંદાને પાણીમાં એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કળલાવીનો કાંદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કાંસાળુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય અલણી. (૫) ગરમાળાનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો; અને તિતીનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાત વર્ષી ધાવડીનાં મૂળીઆંની ભૂમિમાંની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી; અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી એટલે કાળપુળી (પાંઠું), લિંબના ફોલા, ગંડમાળ, ગલગંડ અને કાખમાંજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિષ્ણુક્રાંતા તથા પેટારી, એ બન્ને કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠો અને ગુમડાનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે. કાળપુળી જેવુંજ બીજા પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગુમડું થાય છે. તેનાં લોકોમાં ચાલતાં નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલાં છે. **જાળપુળી:**—જે ગુમડાથી અગ્નિથી દાઝયા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. **ચાળપુળી:**—જે ગુમડાંથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતાં જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતાં, ઉપરના ઉપર છિદ્રો પાડતુંજ જાય છે. **ઢેંઢપુળી:**—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે. **પાઠું:**—આ કાળપુળીનોજ પ્રકાર હોઈ એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) કડવા લીમડાનાં પાન પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારંવાર બાંધતાં રહેવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારના ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકેરીની જડ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવી અને ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. કિંવા વાંકેરીનાં પાન પાણી નાંખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાંધવાં. (૪) ત્રિધારી કાંડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાંકેરીની જડ અને શંખજીરૂ ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારંવાર લેપ કરવો. **જાળવાત ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયના ઘીનું હમ્મેશાં મર્દન કરવું, એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાંનો રસ કહાડી તેમાં ગાયનું ઘી નાંખી પકવ કરી તે સેવન કરવું; એટલે પિત્ત અને જાળવાતનો નાશ થશે. (૩) એનના અંકુર, બોરડીનાં પાન અને આવળકંટીને વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળીએ મર્દન કરવો. (૪) લીલા પપૈયા લાવી પીસી, તે પીસેલા પપૈયા પતરાળામાં વીંટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણુ દીધેલા વાસણમાં મુકી મંદાગ્નિવડે બાફ દઇ તે પીસેલા બફાએલા પપૈયા હાથતળીઆમાં અને પગતળીઆમાં બાંધવાં. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ગુગળ, ગેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણ, સિંધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાળ, તથા ગેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, સરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે જાળવાતનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દુધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાન અને તેલ નાંખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું. **ઓસાર ઉપર:**—(૧) ડાંગરના કુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાઈ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરંજનાં બિયાં, હળદર, હિરાકસી, પદ્મકાષ્ટ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો. તે હિતકારક છે. (૩) ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ પડવળીના પાનનો રસ ચોપડવો. **દારૂણક ઉપર:**—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી લેપ કરવો. (૨) રિંગણીના રસમાં કિંવા જાસુંદીના ફૂલના રસમાં સમભાગ તેલ નાંખી પચન કરી, તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરીતકીનું ચૂર્ણ, સમભાગ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભૃંગરાજ તૈલ:**—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળાં અને ઉપરસાળના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારૂણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે, પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણોઠીના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારૂણક, કુષ્ટ અને મસ્તકવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **વ્યંગરોગ ઉપર:**—(૧) વડની વડવાઇઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજીઠ

નાખી તેનો લેપ કરવો (૨) આગોશની છાલ, મજીઠ, અરડુસી અને મધનો લેપ કરવો (૩) વાયવર્ણાના કાઢાથી મ્હો ધોવુ, એથી વ્યંગરોગનો નાશ થશે (૪) જાયફળનો લેપ કરવો, એથી મ્હો કમળપત્ર જેવુ થાય છે **તારુણ્યપિટકા એટલે મર્મસ્થાનના ગુમડા ઉપર:**—(૧) બીજોરાના મૂળીઆં, ઘી, મનશીલ અને ગાયના છાણના રસનો લેપ કરવો, તે મર્મનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે અને તારુણ્ય પિટકા, વાગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે (૨) જાયફળ, ચદન અને મરી, એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો (૩) લોધ્ર, ધાણા અને વજનો કિવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો (૪) અર્જુનવૃક્ષની છાલ દૂધમા વાટી લેપ કરવો (૫) મજીઠ મધમા વાટી લેપ કરવો (૬) મોચરસના ઝાડના કાંટા દૂધમા વાટી તેનો લેપ કરવો **ગુદભ્રંશ ઉપર:**—(૧) કમળિનીનાં કુમળાં પાન શર્કરાયુક્ત ભક્ષણ કરવા (૨) કચુકા, બોર, દહી, કેરી, સુઠ તથા ક્ષાર, એમા ઘી સિદ્ધ કરવુ અને લેપ કરવો, એટલે ગુદ ભ્રશનો નાશ થશે (૩) કોકમ, ચિત્રો, આમલીના ચીચોડા, બીલા, પહાડમૂળ અને જવખારને છાશમા વાટી પ્રાશન કરવાં. (૪) ગાયનુ છાણ ગરમ કરી તેવડે શેક કરવો **સૂકરદંષ્ટ્ર ઉપર:**—(૧) ભાગરાના મૂળીઆ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો (૨) રાતા કમળના મૂળીઆંનો કલ્ક ગાયના ઘીમા પ્રાશન કરવો, તે નિયમવડે સૂકરદંષ્ટ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે (૩) હળદર અને ભામરાના મૂળીઆ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિસર્પ અને દર્દનો નાશ થાય છે **ઇંદ્રિલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રિગણીનો સ્વરસ, કિંવા ચણોઠીના મૂળીઆ અથવા ફળનો, કિંવા મિંનામાના રસનો મધમા લેપ કરવો (૨) હાથીદાત શેકી તેની ભૂકી, બકરીનુ દૂધ અને રસાજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પડોળીના પાનનો રસ ચોળવો (૪) ગોખરૂ, તલના ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઇ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જાબ, કરંજ, વાયવર્ણા અને કરેણના રેસમા તેલ નાખી પચન કરવુ અને તે તેલ ચોપડવુ (૬) રાતી જાસુદીના ફૂલ અથવા પાન ચોળવાં (૭) મોટા કમળ જેઠીમધ, પીંપર, ચદન, અને નાના કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમલીનો રસ ૩૨ ભાગ કહવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવુ, એટલે સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાગ વગેરે દૂર થશે તાદળજાનુ શાક ભક્ષણ કરવુ (૮) નેપાળો પાણીમા ઘસી ચોપડવો (૯) પપૈયાનુ દૂધ ચોપડવુ **નખોરીઆ ઉપર:**—(૧) છિપનો ચુનો અને સિંદૂર માખણમા ખરલ કરી તેની પટી લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે યથા યોગ્ય કાપી યથોક્ત ચિકિત્સા કરવી (૩) શિનણીના કુમળા સાત પાન લઇ આગળીએ બાધવા (૪) નખની બાજુએ ટંકણખારનુ ચૂર્ણ ભરવુ, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે (૫) કઢાએના મીણની લુગદી નખ ઉપર બાધવી (૬) કડવા લીમડાના પાન મીઠુ નાંખી વાટી ઘીમા શેકી તેનો પાટો બાધવો (૭) રેવચીનો શિરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે **અરૂંષિકા એટલે ખોડા ઉપર:**—(૧) જૂની ચોડ અને કુકડાની હગારને ગોમૂત્રમા ખરલ કરી લેપ કરવો, એટલે ખોડા ત્વરિત જશે (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમા અથવા લિંબના રસમા સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડો અને જાબુઆના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમા મેળવી તેનો લેપ કરવો (૪) હળદર, દારૂહળદર, કરિયાતુ, ત્રિફળા, કડવો લીમડો તથા ચદનના કાઢામાં કિંવા કંકમા તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો (૫) બિનામો તેલમા ઘસી ચોપડવો (૬) કાગના ઝાડની રાખ તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ધોઇ તે ઉપર તલના તેલમા નાળીએરના છોડાની રાખ મેળવી તે ચોપડવી (૮) શંખજીરૂ, ચિકણી સોપારી અને ધોળા કાથાનુ ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવુ (૯) નાયટીના કિવા ગરમાળાના પાન વાટી ઉપર ચોળવા (૧૦) ગેરૂ અને કાળીતુળસીના પાન એકત્ર વાટી ચોળવા (૧૧) કળીચુનો અને હરતાલ પાણીમા વાટી તેનો લેપ કરવો (૧૨) તલના પાનની રાખ તલના તેલમા ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સૂકા કઠૂ ઉપર લીંબુના રસમા ચોપડવી (૧૩) લીંબુ અને સબ્જાના પાનનો રસ ચોપડવો (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમા ખરલ કરી ચોપડવી (૧૫) મોરથુથુ પાણીમા કાલવી તેમાં તેલ કહવી તે ચોપડવુ **પલિતરોગ (અકાળે કેશ ગળે તે) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) લોહચૂર્ણ,

ભાંગરો, ત્રિફળાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આંવળકંટી ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો, એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાના બિયાંનું તેલ કહાડી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવું, તથા દૂધ અને ભાત જમવો; એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મૂળીઆં, કાંટાસરીઆનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળીઆં, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, એને ત્રિફળાંના કાઢામાં તેલ નાંખી પચન કરવું; તે એક મહિનો જમિનમાં પૂરી રાખવું; પછી લેપ કરવો; એટલે ધોળા થએલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે. **અહિપૂતન એટલે બાળકની ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોધન કરવું; પછી ખેર અને ત્રિફળાંના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું. (૨) શંખ, સુરમો અને જેઠીમધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પંડોળાનાં પાન, ત્રિફળાં અને રસાંજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) અરણીના પાનમાં મીઠું નાંખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવેરનાં પાનને હળદર નાંખી ગરમ કરી બાંધવાં. (૩) દૂધમાં કણક મેળવી તેનું પોટીસ બાંધવું. (૪) ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી ચોપડવાં. **કુલાઓ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) ફણી થુરીઆનાં પાન અંગારામાં શેકી તે ઉપરે હળદર નાંખી ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) આમળાનાં પાન તથા સોમલને થુંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંશના છાણમાં કુલિત્થનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ ગરમ બાંધવો. **ખરજવા ઉપર ઉપચાર:**—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઇ, લોહી દૂષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં “ઇસબ” કહે છે.)—(૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ધોઇ નાંખવા. (૪) ભિલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતધૌત ઘૃતમાં મોરથુથુ, મુરદારશિંગ અને કપીલો થોડું થોડું નાંખી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે ખરજવું, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફોલ્લા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠું નાંખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુવાડીઆનાં બિયાં ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરનાં બિયાં ૧ ભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરા ઉપરી ગોમૂત્ર નાંખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જુના ઘીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, તથા એ બધાં ઔષધોથી દુપ્પટ આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઇ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગણ શેકી લેપ કરવો. **શોફોદર**–(આ રોગમાં સોજાનું પ્રાધાન્ય છે. તથા નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે ને પગે સોજો આવી મ્હોં પર્યંત જાય છે. કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજામાં બળતરા હોઇ ગળફા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકોને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે તે.) **ઉપર:**-(૧) આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાના પાનનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાંખી તે ૩ દિવસ પાવો. ઔષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત. કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં અથવા પાણીમાં વાડ ઉપરના કડાનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૨) ધોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો. કિંવા વસુનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો. (૩) ગલકીનાં પાનનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાન સોજા ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૪) રતાળુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ધોળી ગરણીનાં મૂળીઆં ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજો

ઉતરી જાય છે. (૫) વાડમાંના કડાનાં મૂળીઆં ગરમ પાણીમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવાં. (રોગીની કંમરે ધોળી ગરણીનો વેશો બાંધવો. (૭) ખેરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂ ૩ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકચોલાના ઝાડ ઉપરની શિંગોની ડાળ કહાડી કુલિત્યમાં નાંખી કાઢો પાવો. (૯) પાડળીનાં મૂળીઆં ગાયની છાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવાં. પથ્થ કળ નું કઢણુ અને મીઠા વગરનો ભાત. એજ વેલ કંમરે બાંધવો. (૧૦) ઓખાડના ફળનો રસ ૪ પૈસાભ કાઢી તેમાં પીંપરની ભૂકી અને પૈસાભાર મધ નાંખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધ અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું. (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડુ, દ હળદર, ગળો અને બાળહરડેનો કાઢો આપવો. એટલે સર્વાંગશુજ, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કા નાશ થાય છે.

૧૧૯—વાજીકરણ તથા ધાતુપુષ્ટ ઔષધો.

જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરુષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરુષો વિષે હર્ષ આપે છે વાજીકરણ ઔષધો જાણવાં. ધાતુપુષ્ટ ઔષધો:—(૧) ધોળા ભોંયકોળા (ક્ષીરવિદારી) નું ચ કરી તે ઘી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાંખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુ થાય છે. (૨) તાલીમખાનું અને કૌંચબીજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુર દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩) મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશે એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી તે પાવું; આના જે પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળીઆં ૪ તો કચરી ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાંખી સાત દિવ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ **વીર્યસ્રાવ** બંધ થાય છે. (૬). સાલમમિશ્રી, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, ગોખ તાલમખાનું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાન અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ. ૧ તોલો સાકર અ પાશેર દૂધમાં પાવું એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઇ સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૭) ઉટકટારીનાં મૂળ આંની છાલ સુકવી ખાંડી રાખવી. રાત્રે મોગલી એદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણી ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાંખી પાવ એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** અને પુષ્ટતા થઇ ઘણા દિવસોનો **પ્રમેહ**, **મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને ધાતુ મૂત્ર સાથે જ હશે તો તે બંધ થશે. (૮) આવળકંટી અને ગોખરૂનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનું સત્વ ૧ માસો, ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારની ધાતુપુષ્ટિ થશે, અ અને **ધોળા** વાળના કાળા વાળ થાય છે. (૯) સફ્ત મુસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખરૂ, શતાવ અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૧ તોલો ગાયનું પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવું (૧૦) અડદનો કા કરી તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી તથા સાકર નાંખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌચબીજ તાલીમખાનું, ગોખરૂ, તલ, અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકળેલા ગાયના દૂધમાં સાકર નાંખી પાવું. (૧૨ જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાંખી આપવું. ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોયકોળાના ચૂર્ણને તેના અ રસની સાત ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરૂ, અને કૌચ બીજનો દૂધમા પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉટકટારીનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાંખી પકવ કં તેમાં સાકર નાંખી પાવું. એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષપણું આવે છે. (૧૬) તાલીમખાનું, મુસળી, ગોખરૂ અ સાકરને ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) આપમીજીરૂ ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ, અને સાકર ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું; કિવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું થોડું દૂ પાવું. (૧૮) માલકાંગણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઇ એકત્ર કુટી પછી ૪ માસા તે ભૂ લઇ, ચાર માસા એરંડબીજમાં વાટી સવારે દાતણ કર્યાં પછી ખાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જોઇ વર્જ અધિક પણ વધારવું. એ સેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઇ આંખોનું તેજ વધે છે (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણું ૧ ભાગ લઇ એકત્ર ખાંડી તેમાં ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાંખી તે સારૂં એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાન

ચાંદરણામાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું, એથી મગજમાંની ગરમી જઇ નેત્રવિકાર દૂર થઇ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ધોળાં મરી એક તોલો અને એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઇના વાસણમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રીએ ચાંદરણામાં મૂકી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું; ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુંટડો પાવો. (૨૧) આસોદપાક, કુષ્માંડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) કાંદાનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણોઠીનાં મૂળીઆં મધમાં બાફી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૭) ધોળી સાંવરી (મોચરસના ઝાડના)ના નાના છોડવાનો કંદ સૂકવી બારિક ભૂકી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂકી ઘીમાં ગાયના દૂધમાં શીરો કરી તેમાં સાકર, એદાણા અને બદામ નાંખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુસંબંધી રોગ શમી જઇ મગજ તર થાય છે અને **સ્મરણ**શક્તિ વધે છે. (૨૮) ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૯) કાળી મૂસળીનું ચૂર્ણ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૩૦) આસોદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, **ગાયના** અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૧) મહુડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ સાંજ સવાર દર વખતે ૨–૩ માસા પ્રમાણે, ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર **ગાયનું** ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી **કામોત્પત્તિ** ઘણીજ સરસ થાય છે. (૩૨) સફેદમુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચબીજ, ગોખરૂ, ધોળી સાવરીનો કંદ અથવા મૂળીઆં કિંવા છાલ, સાકર અને આવળકંટી, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ગાયના **ધારોષ્ણ** કિંવા તપાવેલા દૂધમાં ઘી નાંખી આપવું, એટલે ધાતુની **વૃદ્ધિ** થઇ કામોદ્દીપન થાય છે, અને **પંઢત્વ** પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી **કંઅરમાં** ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આવળકંટીના ચૂર્ણને આમળાના રસના ૨૭ પુટો દઈ **છાયાશુષ્ક** કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળીઆં સુદ્ધાં લાવી ધોઇ પાણી નાંખી કચરી રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાંખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો; એટલે **વીર્યપતન** બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરૂ, વરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો; એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે. **સ્તંભક ઔષધો:**—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં બિયાં, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઇ તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાંખી મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી, તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામાં ગળવી. તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ પીવું તથા મૈથુન, પહેલાં કડઇના તેલમાં આકડાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિયામાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી. ઉતાર લીંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તુરી, કેસર, જાયફળ, લવંગ, અફીણ, ભાંગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, લેચા, બળદાણા અને તાલમખાનાનું ચૂર્ણ તાજા દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર લીંબુ.

૧૨૦—પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયો.

(૧) ધોળી ડુંગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ૧ તોલો, ઘી ૧ તોલો અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો એટલે પુરૂષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળીઆંને ચીરી રીતે માટલામાં ઘાલી ઉપર અગ્નિ સળગાવવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડશે તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી, તે પાનમાં

મેરોઠીનું છેડલુ ઘાલી ખાવા આપવુ, એટલે એકજ દિવસમા પુરૂષત્વ આવશે ઉતાર સ્ત્રીસંગ (૩) કાળા ધતૂરાના મૂળીઆ બશેર, માલકાંગણીના બિયા બશેર, બ્રહ્મદંડીના મૂળીઆ બશેર, એમનુ પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી, અર્ધો માસો પાનમા ૭-૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવુ (૪) પથરાએલા મોટા પાનની દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વડનુ દૂધ ઉમાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી પાનમા લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી વગેરે મૂકી સાંજ સવાર પાનમા આપવુ, એટલે સાત અથવા ચૌદ દિવસમા પુરૂષત્વ આવશે (૫) વગડાઉ ભેડીના મૂળીઆનુ ચૂર્ણ ૧ તોલો, પાશેર દૂધમા પાવુ

૧૨૧—ચૂર્ણો.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ:—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રો, મૂળા, વરિયાળી, પીંપર અને મરી અકેક તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમા પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીઠ, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શૂળ થાય છે તે, તૂની વાયુ પ્રતિ તૂની, વિશ્વાચી વાયુ અને કફ વાયુનો વિકાર વગેરે તમામ વાયુરોગ દૂર કરે છે **અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ:**—આમોદ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, પીપર ૧૦ તોલા, મરી ૪ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર,) ૧ તોલો, ભારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચોરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માથા ૧ તોલો, જટામાસી ૧ તોલો, કંકોળ ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો ગળો ૧ તોલો અને કોષ્ટ ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવુ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવુ ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવુ પ્રમેહ ઉપર માખણમા, શિરોભ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરૂમાં આપવુ આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થએલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિશૂળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે **અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ**—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આવળકટી, મરી, પીપર, અજમો અને હરીતકી અકેક ભાગ, અને સુંઠ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી એ મંદાગ્નિ અરૂચિ, ઉધરસ, ગળરોગ, ગુલ્મ સળેકમ, પીનસ, ફેફરૂ, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે **આમલકયાદિ ચૂર્ણ:**—આવળકટી ચિત્રો, બાળહરડે, પીપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ એ સેવાથી સર્વ નકારના તાવ દૂર થાય છે, મળાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે **એલાદિ ચૂર્ણ:**—એલચીદાણા, જટામાસી, લવંગ, સુંઠ, પીપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, પીળો વાળો અને દાડમની છાલ, એ સમભાગ લઇ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમા આપવુ, એટલે ઉચકી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઇ ધાતુપુષ્ટ થાય છે **ચંદનાદિ ચૂર્ણ:**—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ વંશલોચન ૧ ભાગ, પીળુ ચંદન ૧ ભાગ વાળો અને સાકર ૬ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરીને ૩ અગર ૬ માસા પાશેર દૂધમાં પાવુ, એટલે દાહ, પિત્ત અને ગરમી, એ રોગો દૂર થાય છે **ચોપચની ચૂર્ણ:**—ચોપચની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને એલચી, એ દરેક તોલો તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ એટલે પ્રમેહ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને મરમીએ સાંધા પકડાય છે તે વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે **તાલિસાદિ ચૂર્ણ:**—તાલિસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, પીપર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૦ાા તોલો, તજ ૦ાા તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવુ એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવુ, પથરી, પાંડુ અને સંગ્રહણી, એ રોગો દૂર થાય છે **ત્રિફળા ચૂર્ણ**—હરડાં, બહેડા અને આવળકટી, એ ત્રણ ઓસડો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ એને ત્રિફળા કહે છે એ ત્રિફળાચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કુષ્ટ રોગો દૂર થાય છે, અગ્નિ

પ્રદીપ્ત થાય છે, આ ત્રિફળા રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળા મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **ત્રિફળા પીપર ચૂર્ણ**:—હરડાં, બહેડાં, આવળકંટી અને પીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું. તેથી કરી મળનો ભેદ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે. **ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ**:—હરડાં, બહેડાં, આંબળાં, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧॥ તોલામાં સાંજરે આપવું. એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વરોગ, વલીપલિતરોગ, મૂળવ્યાધિ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ટ હલીમક, અને કિલાસકુષ્ટ, એ રોગો દૂર થઇ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે. **દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ**:—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, પીપર, પીંપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરૂ અને સુંઠ, અકેક તોલો; વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે. **દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ**:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને પીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું, એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે. **બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ**:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આંબળાં, ગળોનું સત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ટ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, પીપર, ધાણા અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાંખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે. **ધાન્યાદિ ચૂર્ણ**:—ધાણા, જીરૂં, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીપળીમૂળ અકેક ભાગ; દાડમની છાલ, પીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને બાળબેલ ૩ ભાગ; સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરૂચિ, ગુલ્મ, ક્ષય, સળેકમ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, ગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. **નારાયણ ચૂર્ણ**:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂં, શેરણી, વજ, અજમોદ, પીપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચોરા, ધાણા, વાવડીંગ, કાળું જીરૂં, ચોખા, પોખરમૂળ, સાજીખાર, સિંધવ, વરાગડુ મીઠું, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને કોષ્ટ, એ ૨૭ ઓષધો અકેક ભાગ, પહેલા ઔષધનો બે ભાગ, કડવા ઇંદ્રવરણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દાડમનાં મૂળીઆં ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆનાં મૂળીઆં અથવા પાન, તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો, તથા એ બધાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ થએલો છે, તેને સુખ થવા માટે આપવું. તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદ્રોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર, અને અગ્નિમાંદ્યના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડયું હોય તો મધમાં આપવું. ગુલ્મ રોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે. તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મૂળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં લેવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના **દુષ્ટરોગ** દૂર થાય છે. **પાચક ચૂર્ણ**:—એલચીદાણા, ત્રિફળાં, પીપળીમૂળ, ત્રિકટુ, ચિત્રો, શેકેલી હીંગ, જીરૂં, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ અને વરાગડું મીઠું સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લીમડાના રસની ભાવના આપી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડયું હોય તે ઉતરી જાય છે. **પાચક અને રેચક ચૂર્ણ**:—ખારેક ૧૦ ભાગ, પીપર ૨ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે લીમડાના રસમાં કઢાઇમાં ગરમ કરી રાખી મેલવું. એ ત્રણ માસા આપવું. એટલે અન્નનું પચન થઇ મ્હોંમાં અમી આવે છે. **પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ**:—પીપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઉલટી, એ રોગો દૂર થાય છે. **મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ**:—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સિંધવ એક

ભાગ, સચળ ના ભાગ, મરી ના ભાગ, અને સુઠ ના ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમ
આપવુ **મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજુ:**—સોનામુખી, બાળહરડે, પીંપર અથવા વરીઆળી અકેક ભાગ
સિંધવ અથવા સચળ અર્ધો ભાગ લઇ તે સર્વેનુ ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમા પાવુ
મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠુ અને બગડી
ખાર, અકેક ભાગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, પીંપર, આમલીની છાલ અને જીરૂ બબે ભાગ, આમ્લ
વેતસ (ન મળે તો કચુકા અથવા ચણાનો ક્ષાર), સુંઠ, મોટા એલચીદાણા, ચણીબોર, અજમોદ, અને
નાગરમોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ, અને બધા ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાડમના ફળ લેઇ પછી બધાનું ચૂર્ણ
કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઇ મેળવવી. આ ચૂર્ણના સેવને કરી મ્હોમા અમી ઉત્પન્ન થાય છે
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ
મૂર્છા, પેટ ચડવુ, મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ, જતુવિકાર, પ્રાય પ્રકારની ઉલટી અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે
યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ—અજમોદ એક ભાગ, દાડમની છાલ ૨ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ
૨ ભાગ, આમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટા બોર ૨ ભાગ, પીંપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ,
સચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂ ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા
આપવુ, એટલે પાડુ હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, પથરી, મળબંધ, શૂળ, મદાગ્નિ,
મૂળવ્યાધિ, જીભના રોગ અને કંઠરોગ, દૂર થાય છે **લઘુગંગાધરચૂર્ણ:**—નાગરમોથ, ઇન્દ્રજવ, કુણા
બીલા, લોધ્ર, મોચરસ અને ધાવડીના ફૂલનુ ચૂર્ણ કરી, તે છાસમા ગોળ નાખી આપવુ તેથી અતિ
સાર દૂર થાય છે **લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ,
વાળો, સુઠ, શહાજીરૂ કૃષ્ણાગર, વંશલોચન, જટામાસી, નીલકમળ પીપર, ધોળુ ચંદન, તગર અને
કંકોળ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઇ એ સર્વ એકઠુ કરવુ એ ચૂર્ણ ખાવાથી
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોમા અમી આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષયમા પ્રબળ થાય છે,
શૈત્યપિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે, શક્તિ આવે છે, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સળેકમ ક્ષય
તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમા ક્ષયરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરુચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર
થાય છે **વડવાનલ ચૂર્ણ:**—સિંધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ,
ચિત્રો ૫ ભાગ, સુઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવુ એ લેવાથી
અજીર્ણનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે **વૈશ્વાનર ચૂર્ણ:**—સિંધવ ૨ ભાગ જવખાર ૨ ભાગ,
અજમો ૨ ભાગ, સુઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનુ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહીં, છાશ
અથવા ઉના પાણીમા આપવુ એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, ઇંદ્રિયમાના રોગ, પથરી, શૂળ, આનાહ
અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશિંગ, અતિવિષ અને પીપરનુ ચૂર્ણ કરી તે
મધમાં આપવુ, એટલે તાવ, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલુ અતિવિષ મધમા આપવુ
તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલટી, એ રોગો દૂર થાય છે **શુંઠયાદિ ચૂર્ણ:**—સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ,
મોથ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રો, એ ૭ ઓષધોનુ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ચોગણું ગરમ પાણી લઇ તેમાં પાવાથી,
આમાતિસારનો નાશ થાય છે **સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:**—મીઠુ, સચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમોદ, હરડે,
પીપર, સુઠ, હીંગ અને વાવડીંગ એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ભોજન સમયે પ્રથમ
પાથ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવુ, એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત ગુલ્મવાત વાતપ્રમેહ વિષમવાત, વિસૂચિકા,
કમળો, પાડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે **શિતોપલાદિ ચૂર્ણ:**—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮
ભાગ, પીપર ૪ ભાગ એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવુ આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬
માસા પર્યંત ૬ માસા મધ અને ૧ તોલા ઘીમા ખાવા આપવુ એટલે કાસ, શ્વાસ ક્ષય તથા હાથેપગે દાહ
થાય છે તે અગ્નિમંદ, જીભ શૂન્ય પડે છે તે કુક્ષિશૂળ, અરોચક, જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામા રક્ત
વિકાર થાય છે તે, અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ, અને પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમી
વિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમા રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો) એ પણ
શમી જઇ સર્વરોગ નાશ પામે છે **લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:**—ગળોનુ સત્વ, પીપર, બહેડા, સુરવારી હરડે,

ધોળું ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ એકેક ભાગ, કરીઆતુ ૪ા ભાગ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. **હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ:**-સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધવ, અજમો, જીરૂં, કાળીજીરી અને સંચળ એ સમભાગ લઇ તેનો આઠમો હિસ્સો હિંગ લઇ બધાંઓનું ચૂર્ણ કરી, છાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંધ અને મૂર્ચ્છાનો નાશ થાય છે. **હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ:**—શેકેલી હિંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રો, કચોરા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, પીંપર, શેરડી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુળસી, આમલીની છાલ, જીરૂં, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વરાગડું મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું, એનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું. અથવા છાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અષ્ઠીલા નામે પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, ઇંદ્રિય અને કુક્ષિ, એ ઠેકાણાંનું શૂળ, ગુદાશૂળ, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મલબદ્ધ, પાંડુ, હેડકી, યકૃત, પથરી, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. **બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—૮ માસા લવંગ, એલચી અને અફીણ ૧ માસો; તે સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારૂણ, તરસ, મૂર્ચ્છા, શૂળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બીજું શુંઠયાદિ ચૂર્ણ:**-સુંઠ ૬ ભાગ, પીંપર ૬ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાંખી આપવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, અગ્નિમાંધ, ઉધરસ, અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **મરીચાદિ ચૂર્ણ:**—મરી, ચિત્રો અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને મૂળવ્યાધિ વગેરે રોગો દૂર થાય છે. **કલ્યાણ ચૂર્ણ:**—સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફલા, બીડલોણ, સિંધવ, વાવડીંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંધનો નાશ થાય છે.

૧૨૨—ગુટિકા.

ગુડાદિ ગુટિકા:—સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં દુપ્પટ ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરવી; પછી એક ગોળી મ્હોંમાં રાખવાથી સર્વ પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે. **મરીચાદિ ગુટિકા:**—મરી ૧ ભાગ, પીપર ૧ ભાગ, જવખાર ૦ા ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઇ તેમાં તે ચૂર્ણ નાંખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મ્હોંમાં રાખવી, એટલે બધા પ્રકારના કાસ રોગ દૂર થાય છે. **આમલક્યાદિ ગુટિકા:**—આવળકંટી, કમળ, કોષ્ટ અને વડની કુંમળી વડવાઇઓની કુંપોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોંમાં રાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે છે તેનો અને મ્હોં સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે. **ગુડચતુષ્ટય વટિકા:**—સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી. એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને પીપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું. ગોળ અને જીરૂં એકઠું કરી ખાવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકઠાં કરી લેવાથી મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે. **લવંગાદિ વટિકા:**—લવંગ, બહેડાનું દલ અને મરી, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ, કિંવા ધોળો કાથો નાંખી ગરમાળાની અંતરછાલના કાઢામાં ગોળીઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હમ્મેશાં ત્રણ ગોળીઓ મ્હોંમાં રાખવી, એટલે ઉધરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે. **વૃદ્ધદારૂ મોદક:**—વરધારા, ભિલામો, અને સુંઠ, સમાન લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાંખી ગોળીઓ કરી આપવી. એટલે ૭ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે. **ધાતુપુષ્ટિને માટે માષાદિ મોદક:**—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ, ચોખાનું ચૂર્ણ અને પીપરનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાંખી, સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર

અને સાકરથી બમણુ પાણી નાંખી, પાક કરી તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના બાંધી, પછી રાત્રે લાડુ એક ખાવા આપવો અને તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવુ અને ખાટા ખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા, એ પ્રમાણે કરવાથી ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ બળ ક્ષીણ થતું નથી **લશુન વટિકાઃ**—લસણ, સચળ, જીરૂ, સિંધવ અને ત્રિકટુ, લીમડાના રસમા ખરલ કરી ગોળીઓ બોરના ઠળીઆ જેવડી કરી આપવી, એટલે અજીર્ણ અને મૂર્છાનો રોગ દૂર થાય છે **કડાપાકની ગોળીઓઃ**—કડાના મૂળીઆ ધોઇ તે ઉપરની છાલ કાઢવી તે બારિક વાટી પાણીમા કાલવી તે પાણી ગાળી લેવુ આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી એટલે છાલનો ઘણો ખરો અંશ પાણીમા મળે છે પછી તે પાણી કલાઈના વાસણમા નાખી જાડુ થાય ત્યા સુધી ઉકાળવુ અને નીચે ઉતારી તેમા સુંઠ, મરી, પીંપર, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશિંગ, બાળમીના, મહુડાનુ ફળ, અને નાગકેસરનુ ચૂર્ણ પ્રમાણસર નાખી કાલવી તેની વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી ધારાની પરાશમા કિંચિત્ હીંગનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા અથવા મીઠા અધમર્યા દહીંમા, સુંઠના કાઢામા કિંવા ઘીમા આપવી પાડુ અને જીર્ણજ્વર ઉપર મધમા અથવા ગોમૂત્રમા આપવી નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણુજ ગુણકારક છે **જાતિફલાદિ વટીઃ**—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઇ એની નાગવેલીના રસમા વાલ વાલની ગોળીઓ કરી છાશમા ખાવા આપવી, એટલે કઠિન અતિસારનો પણ નાશ થશે **વ્યોષાદિ વટીઃ**—સુંઠ, મરી, પીંપર, ચિત્રાના મૂળીઆ, તાલિસપત્ર, આમલી, આમ્લવેતસ, ચવક અને જીરૂ, એ સમભાગ, અને એલચી તજ તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ, એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમા ગોળીઓ કરી ખાવા આપવી, તે સળેખમ સ્વરભંગ, શ્વાસ, કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે **અજમોદાદિ વટીઃ**—અજમોદ, પીપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, આ પ્રમાણે બધાનું ચૂર્ણ કરવુ, અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ તેના પાકમા બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી એ ગોળી ગરમ પાણીમા આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે **દાડમપાકની ગોળીઓઃ**—જાવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરીઆળી ૧ તોલો, અફીણ ૧ વાલ, જાવંત્રી અને પીપર અર્ધો માસો, એનુ ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાના તાજા પાન વીંટાળી અંગારામા પકવી, તે દાડમમાના ઔષધો સુધા વાટવુ, તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમા અથવા ચોખાના ધોવરામણમા રોજ એકવાર અથવા સાંજ સવાર આપવી **કાંકાયનવટીઃ**—હરીતકી ૨૦ તોલા, અને જીરૂ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, ત્રિકટુ એ દરેક ચાર ચાર તોલા, અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨ તોલા, સુરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ નાખી તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી પાછળથી ખાટી છાશ પીવા આપવી, એટલે અગ્નિદીપન કરે છે અને સંગ્રહણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ, ક્ષારકર્મ સિવાય મૂળવ્યાધિ અને ગુલ્મરોગ નાશ કરવા કહેલી છે **એલાદિ ગુટિકાઃ**—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને પીપર એ દરેક બબ્બે તોલા, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ એ દરેક ચારચાર તોલા, લઇ તેમા મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી તેમાથી દરરોજ એક ખાવી, એટલે ઉરક્ષતભય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, મદ, તૃષા શોષ, પાર્શ્વશૂળ અરોચક પ્લીહા, આઢ્યવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે. **દ્રાક્ષાદિ ગુટિકાઃ**—કાળી દ્રાક્ષ ૰॥ તોલો, સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૫ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જાવંત્રી ૬ માસા અને કેસર ૩ માસા, એનુ ચૂર્ણ કરી ૭ માસાની જેટલી ગોળીઓ બાંધવી, એથી કરી મળશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, આમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુ રોગો સારા થાય છે.

૧૨૩—ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

એક ઔષધિ ન મળે તો તેને બદલે બીજી જે ઔષધિ ચાલી શકે તેની યાદી.

અજમોદ, અજમો.
અતિવિષ, નાગરમોથ.
અષ્ટમૂત્ર, ગોમૂત્ર.
અમ્લવેતસ, કચુકા, આંબલી; આલુ—બુખાર.
ઉત્પલ, કમળ.
ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, હુકરકંદ.
કંકોળ, એલચી, જાવંત્રી.
કંદ, સૂરણ.
કસ્તુરી, જાવંત્રી.
કાકોલી, આસોદ.
ક્ષીરકાકોલી, શતાવરી.
કાંતલોહ, તીખું લોઢું, પોલાદ.
કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન (રતાંદળી)
ખૈરછાલ, કડવા લીંમડાની છાલ
ગજપીપર, પીપળીમૂળ.
ઘઉં, નાચણી.
ચંદન, વાળા, કપૂર.
ચવક, ગજપીપર.
ચિત્રક, દાંતી, નેપાળો.
જાવંત્રી, લવંગ.
જીરૂં, ધાણા.
જીવક અને ઋષભક, ભોયકોળું
તગર, કોષ્ટ.
ચોખા, સાઠી ચોખા.
ધાવડીનાં ફુલ, ગહુડાંનાં ફૂલ.
નખલા, લવંગ.
નીલોત્પલ, કુમુદપુષ્પ.
પીપર, મરી.
પુષ્કરમૂળ, કોષ્ટ.
બાવચો, કુંવાડીયાનાં બિયાં.
ભિલામો, ચિત્રો.
ભારંગમૂળ, રીંગણીનાં મૂળીઆં.
મધ, જૂનો ગોળ.
મેદા, મહામેદા, જેઠી અને આસોદ.
મોતી, મોતીની છીપ.
મોરવેલ, તજ.
રક્તચંદન, વાળા (વીરણના).
રસાંજન, દારૂહળદર.
આકડાનું દૂધ, આકડાના પાનનો રસ.
તુવેર, કુલિત્થ.
જીનું ઘી, સોજું ઘી.
દહીં, છાશ.
દારૂહળદર, હળદર.
બકરીનું દૂધ, ઘેટીનું અને ગાયનું દૂધ.
દ્રાક્ષ, ખજૂર, શીવણીનાં ફળ.
મરી, લવંગ.
સોનું, સુવર્ણ માક્ષિકભસ્મ, લોહભસ્મ.
હીરો, વૈક્રાંતમણિ.
હરીતકી, આવળકંઠી(આંબળાં).
રૂપું, રૌપ્ય માક્ષિક, લોહભસ્મ.
લક્ષ્મણા, મયૂરશિખા.
વર્ષા, સાંવ.
વાળા, નાગરમોથ.
વજ, મોરવેલ, કોળિંજન.
ક્ષારના અભાવે અઘેડાનો ક્ષાર.

જે પદાર્થો મળતા નથી તેના ગુણદોષ જોઇ તેવાજ સમાન ગુણના જે પદાર્થ હોય તે પદાર્થ તે ઠેકાણે યોજવા.

૧૨૪—સર્વ સાધારણ અનુપાનો.*

(૧) સન્નિપાત ઉપર **આદાનો રસ**. (૨) કાસ, શ્લેષ્મ વિકારો ઉપર **અરડુસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ**: (૩) જ્વર ઉપર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને પીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરીઆતુ, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર છાશ. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર મધ અને પીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડીંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રો અને ભિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંડુર. (૧૦) ક્ષય ઉપર શિલાજીત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સુંઠ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આંબળાં, હળદર અને સાકરયુક્ત ત્રિફળાં. (૧૩) તૃષા ઉપર સોનું તપાવી પાણીમાં છમકારી તે પાણી પાવું. (૧૪) જ્વર અને તૃષા ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શૂળ ઉપર હીંગ અને ઘી. (૧૭) આમ ઉપર કરંજ ગોમૂત્ર, અને એરંડતેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિફળાં અને પીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાનું ઝાડ અને સોનું. (૨૦) કાસ ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધિ ઉપર ગુગળ, લસણ, અને ઘી. (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરડુસી.

* ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે સર્વ સાધારણ રીતને અનુસરી જે અનુપાનો છે તે અહીંઆં દર્શાવેલાં છે તે પ્રમાણે યોજના કરવી.

(૨૩) ફેફરા ઉપર અને વાણી સારી થવા માટે વજ, અક્કલકરો અને મધ (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળો અને એરંડીયુ (૨૬) અર્દિત વાયુ ઉપર અડદના વડા અને માખણ (૨૭) મેદોરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી (૨૮) પ્રદર ઉપર લોધ્ર (૨૯) અરૂચિ ઉપર બીજોરું અથવા દાડમ (૩૦) મસુ ઉપર ત્રિફળા અને ગુગળ (૩૧) શોષ ઉપર મધ (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ (૩૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર શતાવરી અને કોળાનુ પાણી (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળા (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનુ ઘી (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેસનુ દૂધ (૩૭) કુષ્ટ ઉપર ખેરની છાલનું પાણી (૩૮) ધોળા કોઢ ઉપર બાવચી અને ઓખાડો (૩૯) અજીર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ (૪૦) ઉધરી ઉપર ધાણી (૪૧) જત્રુ (ગળાનો આરંભ) થી ઉપર જેટના રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનુ નસ્ય (૪૨) પાર્શ્વશૂળ ઉપર પુષ્કરમૂળ (૪૩) મૂર્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટને માખણ, સાકર તથા સોનાના વરખ (૪૫) મૂતરખડા ઉપર શિલાજીત (૪૬) મૂત્ર બંધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાના પાનનો રસ અને સુરોખાર એકત્ર કરી (૪૭) ગુલ્મરોગ ઉપર વાયવર્ણાની છાલ (૪૮) વિદ્રધિરોગ ઉપર રક્તસ્રાવ (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચુનો તથા લીબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો, અથવા એક માસો પાણી સાથે પારો (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ (૫૧) ભગંદર ઉપર કૂતરાના હાડકા ઘેટાના લોહીમા ઘસી શંખપુષ્પીના રસમા મિશ્રિત કરી ચોપડવુ (૫૨) અનાજ પચવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમા આપવા (૫૩) શીત અને શૈત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી

૧૨૫—ગોવૈદ્યક.

સુજ્ઞ વાચક આપ જાણો છો કે સૃષ્ટિમા ગોચર અને અગોચર બેજ વસ્તુ છે અને તેમાં (ગો) પૃથ્વી ગોચર અને (ગો) વાણી અગોચર છે, તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે જેવો સૃષ્ટિનો વિષય માયાવેશથકી અસત્ય અને બીજાવેશથકી સત્ય લાગે છે તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્ય-કુત્સિત અને પ્રાચીન આર્યજન સંશોધિત વિષયો થકી આધારભૂત પરમશક્તિનું ભાન કરાવે છે જેમ આકાર ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દુર્બોધ છે, પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી થાય છે, તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ સદ્‌ગુણમંડિત ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનું પૂજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે અને એનાથીજ આપણું કલ્યાણ, લાભ, વ્યવહાર, અને આપણાં દરેક કૃત્યોને કારણરૂપ મસ્તકમાનો મેદ વૃદ્ધિગત થશે

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી દૂધ એ આ મૃત્યુલોકનુ અમૃત છે સર્વ દૂધમા પોતાની માનુ દૂધ શ્રેષ્ઠ છે, અને માનુ દૂધ ખુટ્યું, ત્યાથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવુ બીજુ કોઇ પણ દૂધ મળનાર નથી માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણા સુધી હમ્મેશ ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઇ પદાર્થ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી ગોમાસ-ભક્ષક લોક આ દેશમા આવ્યાથી આ દેશમા ગાયનો ઘણોજ સંહાર થઇ રહ્યો છે તેથી તેનો વધારો ઓછો થયો અને જ્યા ત્યા ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી, લોકોમા બળ અને શક્તિ કમી થયા અને તેથી સાહજિક રીતે હતવીર્યપણું પ્રાપ્ત થયુ તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનુ છાણ, તે ભરપૂર મળવાનુ કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડુ અને હલકા કસનુ ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું તેથી લોકોની શક્તિનુ માન કમી થઈ, બળનુ માન પણ કમી થયું પહેલાના વખતમા ધન ધાન્ય અને દૂધ ઘીની વિશેષતા હોવાથી, અહીંના લોકોને બીજા દેશમાના લોકોના આગળ જવાનો પ્રસંગ કોઇ દિવસ આવેલો નહિ, પરંતુ હમણાના કાળમા તે સર્વે વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પર દેશના લોક પાસે જવાની (માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે ! આ દેશમા હમણા જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તેનુ મુખ્ય કારણ ગાયનો હમ્મેશ થઇ રહેલો સંહાર, એજ છે એટલા માટે ખરા દેશ હિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કમી થાય, એવા કામમા નિત્ય કાયા, વચન, મને કરી મંડવુ, એટલે આ

દેશનો ઉદયકાળ આવશે. અને જો હાલ છે, એવી જ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદિ પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધઃ—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક; બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર; વયસ્થાપક, હૃદ્ય, રસાયણ, ગુરૂ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત રક્તપિત્ત, દાહ, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર, હૃદ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શૂળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ, વિશેષે કરી વાત નાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ)નો નાશ કરનાર છે. બાખડી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક અને ત્રણ દોષનો નાશ કરનાર છે. ખોળખાણુ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે; અને કડવું, ગળ્યું, ખાટું, ઇત્યાદિ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયણ અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે, અને ગાભણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ, પિત્તકારક, ખાટું, મધુર, અને શોષ કરનાર છે. પહેલીવાર વીઆએલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વીઆએલી ગાયનું દૂધ લુખું, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઇ ગએલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહક, અને ખાટું છે. ધારોષ્ણ—તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડુ દૂધ (કાઢયાને એક પહોર થએલું) ત્રિદોષકારક છે. તપવી ઠંડુ પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે, અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડુ દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દીપકર, અપાચક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ, સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઈ શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રૂચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ, અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **ગાયના દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગઃ**—(૧) આધાશીશી ઉપર—ગાયના દૂધની મલાઇ ખાવી, અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) ધંતૂરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર—પાશેર દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવું. (૩) **સોમલ**, મોરથુથુ, વછનાગ, સુરદારશીંગ, ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું, અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) મનશીળના વિષ ઉપર—દૂધમાં મધ નાંખી ત્રણ દિવસ પાવું; (૫) કોદ્રાના વિષ ઉપર—ઠંડુ દૂધ પાવું. (૬) કાચની ભૂકી અન્નની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર—દૂધ પાવું. (૭) ગંધકના વિષ ઉપર—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) પુષ્ટિ, બળ, અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર—ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાંખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૯) જીર્ણજ્વર ઉપર—દૂધમાં ગાયનું ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળીદ્રાક્ષ નાંખી તે હલાવી પાવું. (૧૦) મૂત્રકૃચ્છ અને શર્કરા ઉપર—દૂધમાં ગોળ અથવા ઘી સાકર નાખી તે ગરમ કરી પાવું. અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘી સહિત બરોબર સાકર નાખી પાવું. (૧૧) આંખો બળતી હોય તે ઉપર—ગાયના દૂધની ઘડી કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાંખી આંખો ઉપર બાંધવી. (૧૨) પુષ્ટિ આવવાને માટે ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ, એ એકઠું કરી પાવું. (૧૩) પિત્તવિકાર ઉપર—સાત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે દર રાત્રે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર પાણી પાવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) શીતળા અથવા શીળી આવવાથી છોકરાંના શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર—તુરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાંખી પાવું. (૧૫) છાતી અથવા હૃદય રોગ ઉપર—દૂધમાં ભીલામાનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાંખી તે પાવું. (૧૬) રક્તપિત્ત ઉપર—દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેઠે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પાવું. (૧૭) હાડકું ભાગ્યું હોય તે ઉપર—સવારમાં બાખડી ગાયનું

દૂધ, સાકર નાખી તપાવવુ તેમા ઘી અને લાખની ભૂકી નાખી ઠંડુ થયા પછી પાવુ એટલે અસ્થિભંગ નાશ થશે બીજો પ્રકાર—લાખ, ઘઉં અને અર્જુનસાદડીની છાલવાળા દૂધમા, ઘી, નાખી તે ભુગ પડેલા સાધા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ચોપડવુ (૧૮) સજ્રેકમ ઉપર ગાયનુ દૂધ ગરમ કરી તેમા ખડીસાકર અને મીરપુડ નાખી પાવુ (૧૯) માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર—રૂની જાડી પેપથી કરી તે ગાયના દૂધમા પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાધી રાખવો અને વારવાર દૂધ રેડતા રહેવુ આ પ્રમાણે સવારથી સાજ સુધી રાખી સાજે માથુ ધોઇ નાખી માખણ ચોળવુ એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવુ. (૨૦) પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર—અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકઠુ કરી, દૂધ એકલુ રહે ત્યા સુધી ઉકાળવુ, તે પેટની અદર વાયુ રહેતો હોય ત્યારે શૂળ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તહાન વગેરે રોગો ઉપર પાવુ, જેવુ અમૃત તેવુજ એ દૂધ છે એ સર્વે રક્તવિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમા લેવુ. (૨૧) પાડુ રોગ, ક્ષય, અને સગ્રહણી ઉપર—તોડાના વાસણમા તપાવી રાખેલુ દૂધ સાત દિવસ પાવુ અને પથ્ય પાળવો, એટલે એ રોગ દૂર થશે (૨૨) હેડકી ઉપર ઉકાળેલુ દૂધ પાવુ (૨૩) મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર દૂધ પાણી એકઠુ કરી પાવુ (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગએલા માણસને ગરમ કરેલુ દૂધ પાવુ એટલે થાક જઇ હુશિયારી આવે છે થાકી ગયેલા માટે આ અપ્રતિમ ઔષધ છે (૨૫) માથુ દુખતુ હોય તેપર ગાયના દૂધમા સુંઠ ઘસી માથા ઉપર તેનો લેપ કરવો, અને ઉપર રૂ લગાવવુ

ગાયનું દહીં—સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રૂચિકારક, તેજસ્વી, શોભિત, પૌષ્ટિક, મીઠુ, ગ્રાહક, ઠંડુ અને વાતાર્શનુ નાશક છે દહીં મદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્વમ્લ, ખાટુ અને અતિ ખાટુ એમ પાચ પ્રકારનુ છે મદ દહી એ જાડુ, રૂચિએ દૂધ જેવુ, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક, અને ત્રિદોષવાળુ છે સ્વાદુ દહીં જાડુ, મીઠુ, વૃષ્ય, પાક કર્યા પછી મધુર, અભિષ્યદકારક, મેદ, વાયુ કફનો નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે સ્વાદ્વમ્લ દહીં જાડુ, મીઠુ, કિંચિત્ ખાટુ અને તુરે છે બીજા ગુણ, સ્વાદુ દહીં જેવાજ છે ખાટુ દહી—તોકી, પિત્ત કફને બનાવનાર અને શોભિતુ છે અતિ ખાટુ દહી દીપન, ગળામા દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રૂવા ઉભા કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાતને ખટાવનાર છે તપાવેલા દૂધનુ દહીં—શીતળ, લઘુ, વિષ્ટભકારક, વાતઘ્ન, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર અને થોડુ પિત્તકારક છે તપાવી મલાઇ કાઢી લીધેલા દૂધનુ દહી ટાઢુ, લઘુ વિષ્ટભકારક, વાતઘ્ન, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર, અને થોડુ પિત્તકારક છે સાકરમિશ્રિત દહીં ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે ગોળમિશ્રિત દહીં—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ અને વાનો નાશ કરનાર છે, દહીં ઉપરની તોર બળ વધારનાર, તુરી, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રૂચિકર, ખાટી, લઘુ, સ્રોતશોધક, અને પ્લીહોદર, તૃષા, કફાર્શ, વાયુ, વિષ્ટભ, પાડુરોગ, શૂળ અને શ્વાસની નાશક છે દહીં ઉપરની તોર સારક, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત કર અને વીર્યને વધારનાર, અને જઠરાગ્નિ મદ કરનાર વાતનાશક એવી છે, બીજા ગુણ દહીં જેવા છે (૧) અજીર્ણ ઉપર—ગાયનુ દહી અથવા છાશ, સરખે ભાગે પાણી નાખી પાવુ, એટલે અતિ વધી ગએલા અજીર્ણથી જીવનુ રક્ષણ થશે, (૨) કાચની ભૂકી અનાજ સાથે ખાવામા આવી હોય તે ઉપર—ગાયનુ દહીં પાવુ (૩) તૃષ્ણા રોગ ઉપર—જુની ઈંટ સ્વચ્છ ધોઈ, અગ્નિમા નાખી લાલચોળ થાય ત્યા સુધી તપાવી, ગાયના દહીંમા નાખવી અને તે થોડુ થોડુ દહીં પાવુ (૪) કરેણના વિષ ઉપર—ગાયના દહીંમા સાકર નાખી પાવુ. (૧) સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર—સૂર્યોદય થયા પહેલા દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો

ગાયનું માખણ—શીતળ, ધાતુવર્ધક, તેજોવર્ધક, વૃષ્ય, કાતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બળપ્રદ, બાળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, રૂચિકર, મધુર, સુખકારક, આખનુ તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, અને વાત, પિત્ત કફ, અર્શ ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ સર્વાગશૂળ મહેનત અને ઉધરસનો નાશ કરે છે ઠંડુ માખણ—બળ વધારનાર, વીર્યકારક ગુરૂ, કફકર, મેદવર્ધક, આખોને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અપ્રિય, અનભિષ્યદિ, તેજ બે ત્રણ દિવસનુ હોય તો ખારૂ, તીખુ, ખાટુ, અને વાતિ, અર્શ, કોઢ, એ દોષ સિવાય નેત્રરોગ, અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે (૧) ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે—ગાયનુ માખણ,

ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરક, એકઠું કરી ખાવા આપવું. (૨) આંખોએ દાહ ઘનો હોય તે ઉપરઃ—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૪) શીતળા અથવા શીળીના યોગથી થએલા છોકરાના ઝીણા તાવ ઉપરઃ—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની ભૂકી નાંખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમ્મેશાં સવારમાં આપવી. (૫) કાનમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તોઃ—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાંખવું. (૬) ખરસાણી, ભિલામો ઇત્યાદિ અડયાં હોય અથવા આંખમાં પડયાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂલથી કદિ ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા દેવું; (૭) કરેણના વિષ ઉપરઃ—ગાયનું માખણ થોડું ઉનું કરી આપવું. (૮) રકતાતિસાર ઉપરઃ—ગાયના દૂધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—ગાયનું માખણ અને તેલ ખાવા આપવું; એટલે દાંતને મજબુતી આવી, પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયની છાશઃ—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. સાધારણ છાશ-સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તુરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લુખી, અવૃષ્ય, બળપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદ્ય, વિકાશી, રૂચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર, અને કમળો, મેદ, મેદ, અર્શ, પાંડુ, સંગ્રહણી, મલસ્તંભ, અતિસાર, અરૂચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજો, કફ, કોઢ કૃમિ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમજ્વર, અને શૂળનો નાશ કરે છે. છાશ મધુર પાકી છે, એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી; લુખી ગરમ (ઉષ્ણ) અને તુરી છે; એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. મધુર (મીઠી) છાશ કફ કરનાર અને વાત અને પિત્તનાશક છે. ખાટી છાશ રકતપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. ખાટી છાશ મીઠા સાથે પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. મીઠા (મધુર) છાશ સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને સુંઠ, મરી, પીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રૂક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર પીપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. કફ ઉપર ત્રિકટુ, સુવા, જીરૂ અને સિંધવ નાંખી આપવી, ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર, વગેરે નાંખી, તે છાશ સન્નિપાત ઉપર આપવી. ક્ષત, દૌર્બલ્ય, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ; દાહ, તૃષા, અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ. મીઠા સહિત છાશ, ઉંઘ અને અંગ જાડું કરનાર અને જડ છે. માખણ કહાડી લીધેલી છાશ લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે. જાડી છાશ (મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષ-નાશક છે. (૧) દાહ (બળતરા) ઉપરઃ—ગાયની છાશથી કપડું ભીજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતાં રહેવું; એટલે દાહ નાશ થશે. (૨) સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર—ગાયની છાશ પાવી, તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઇ, રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે; આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેંકડો રોગ નાશ થાય છે. (૩) મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ટ) થાય તો—સુવા અને બિડલોણ નાંખી ગાયની છાશ પાવી. (૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર—ચિત્રાની છાલ, વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાંખવો. અને તેમાં ગાયનું દહીં અથવા છાશ નાખી પાવું. (૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુંઠ, મરી, પીપર અને બીડલોણ, નાંખી ગાયની છાશ પાવી. (૬) સંગ્રહણી ઉપર—ગાયની છાશમાં એક તોલો ધોળી મુસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતની રાખવી. (૭) ગાયની છાશમાં સુંઠ અને પીપરની ભૂકી નાંખી પાવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ—દીપન ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી, એટલે નડશે નહિ. તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘીઃ—રસ વખતે અને પાક વખત સ્વાદુ, શીત, ગુરૂ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, રસાયન, રૂચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય; અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું; વયઃસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્લ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, મનુષ્યને હિત કરનાર; અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ, એમને જડ; અને અગ્નિદગ્ધ, શરીર, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત્ત, કફ, ભ્રમ, વિષ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામ-જ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષ સમાન છે. માખણવાળું ઘીઃ—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને

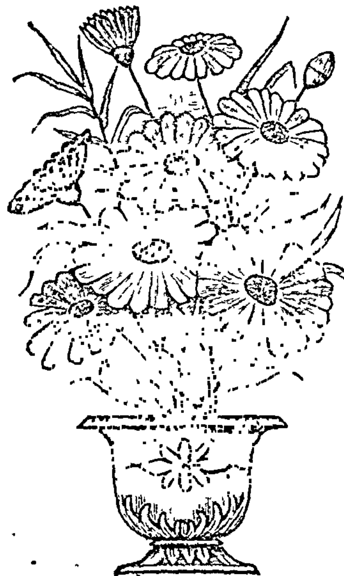
હિતકારક, ભોજનમા સ્વાદવાળુ, નેત્ર, પાડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત, છે અગ્નિમાંદ્ય, બાલ, વૃદ્ધ ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્યય, બદ્ધકોષ્ટ અને તાવમાં થોડુંજ આપવુ જૂનું ઘી—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટુ, લઘુ, તીખુ, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિ દીપક, વ્રણશોધક, શરીરને સાધનાર, અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્ચ્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, મૂત્રવ્યાધિ, સળેકમ, કોઢ, ઉન્માદ, કૃમિ, વિષ, અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે એ યોનિકર્મ અને નસ્ય વિષયમા પ્રશસ્ત છે આ ઘી દશવર્ષ સુધીનું જુનું સમજવુ દશ વર્ષ ઉપરાત જુનું થએલુ તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું કૌભ નામનું જાણવુ અગીઆરસે વર્ષ ઉપરનું તે મહાઘૃત જાણવુ એ જેમ જુનું હશે તેમ ગુણમા વધારે હશે એમ જાણવુ શતધૌત ઘૃત (સો વાર ધોએલુ ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણ દૂધ જેવા માખણ, દહીં, ઘી, ઇત્યાદિક ગાયના ઘણાજ ઉત્તમ છે. અને બકરીના ઘણાજ નિંદ્ય છે (૧) આદાશીશી ઉપર—ગાયનું ચોખ્ખુ ઘી સવાર સાજ નાકમા નાખવુ એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી તદન દૂર થઇ જશે (૨) નાકમાથી લોહી પડે છે તેના ઉપર—ગાયનું ચોખ્ખુ ઘી નાકમા નાખવુ (૩) પિત્ત મસ્તકે ચડી ગયા હોય તો ગાયનુ ચોખ્ખુ ઘી માથે ચોળવુ, એટલે ચડેલુ માથુ તત્કાળ ઉતરી જશે (૪) હાથ પગમા દાહ (બળતરા) થતો હોય તો—ગાયનું ચોખ્ખુ ઘી ચોળવુ (૫) તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે-ગાયનું સોવાર અથવા હજાર વાર ધોએલું ઘી શરીરે ચોળવુ (૬) ધતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પાવુ (૭) દારૂ ઉતારવાને માટે—ગાયનુ ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠા કરી પાવા. (૮) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ—ગાયનું શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવુ (૯) ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર—ગાયનું ઘી, દહીં, દૂધ અને છાણનો રસ, એમા ઘી સિદ્ધ કરી પાવુ (૧૦) દાઝેલા શરીર ઉપર—ગાયનું ઘી ચોળવુ (૧૧) માથાના દરદ ઉપર—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠુ કરી અંજન કરવુ એટલે આખમા રાતો રંગ દેખાય તો રોગ જતો રહ્યો એમ જાણવુ (૧૨) છોકરાઓની છાતીમા કફનો ગઠ્ઠો બંધાઈ ગયો હોય તે ઉપર—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારૂ મર્દન કરવુ (૧૩) શરીરમા ગરમી થયાથી લોહી ખરાબ થઇ શરીર ઉપર તાબા જેવા રંગના ચાઠા થઇ પછી તે કાળા થઈ તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફુટી નીકળે છે તે ઉપર-પહેલા જળો મુકાવી લોહી કઢાવવુ પછી પિત્તળની કથરોટમા ગાયનું ઘી તોલા ૧૦, અથવા અર્ધું ગાયનું અને અર્ધું બકરીનુ લઇ, તેમા પાણી નાખી હાથથી ખુબ ફેણવુ, અને પાણી કાઢી બીજુ પાણી નાખવુ એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઇ, તેમા ફટકડીની લાહીની ભૂકી અઢી તોલા નાખી, ઘુટી, તે મિશ્રણ માટીના વાસણમા ભરી રાખવુ, એ નિત્ય સુતી વખતે ચાઠા થએલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી, જામી ગએલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઇ, કેટલાક દિવસોમા શરીરમાથી બળતરા મટી જઇ લોહી શુદ્ધ થાય છે, અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે (૧૪) તૃષ્ણારોગ ઉપર—ગાયનુ ઘી અને દૂધ એકઠુ કરી પાવુ (૧૫) દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર—ગાયનુ સો અથવા હજાર વાર ધોએલું ઘી શરીરે ચોળવુ (૧૬) ઉચકી ઉપર—ગાયનુ કોકરવર્ણું ઘી પાવુ (૧૭) સન્નિપાત વિસર્પ ઉપર—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારવાર લેપ કરવો (૧૮) જળવાત ઉપર—ગાયના ઘીમા છીંપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો

ગોમૂત્ર—તુરૂં, કડવુ, તીખુ, લઘુ, ખારૂ, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, ભેદક, પિત્તલ મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેખન, બુદ્ધિપ્રદ, અને કફ, વાયુ કુષ્ટ, ગુલ્મ, ઉદર, પાડુ, કિલાસ કુષ્ટ, શૂળ, અર્શ, કડૂ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ ઉધરસ, મળસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ, એ સવનો નાશ કરે છે સર્વ મૂત્રોમા આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે (૧) કફ રોગ ઉપર—એકલુ ગોમૂત્ર પાવુ (૨) રેચ, થવા માટે—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામા ગળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે (૩) ઉદરરોગ અને ડબ્બાપર—ગોમૂત્રમા સાકર અને મીઠુ સમભાગ ઝીણું વાટી નખી તે પાવુ અથવા ગોમૂત્રમા સિધવ અને રાઇની ભૂકી નાખી તે આપવુ (૪) પ્રસવણી ઉપર—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાંખી પાવુ (૫) ઉદરરોગ અને

છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા-(ભાર) ઉપર:—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઈ, તેમાં નાળીએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીનાં સૂકાં પાન એક પૈસાભાર, ઘસી પાવાં એથી પેટમાંના સર્વરોગ જુદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે; છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) પાંડુરોગ ઉપર:—હમ્મેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી રોગના કમી જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) કર્ણસ્રાવ ઉપર—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી, તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણ:—દુર્ગંધ-નાશક, શોધક, સારક, શોષક, બીજવર્ધક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર, અને લેપને માટે સ્નિગ્ધલ, મળ વગેરે કહાડનાર છે, (૧) મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેને:—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો, (૨) ગુદભ્રંશ (આમ) ઉપર:—ગાયનું છાણ ઉનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) પરસેવો નહિ થવા માટે:—ગાયનું સુકાએલું છાણ અને મીઠાનું જુનું વાસણ એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) ખરજ (ચેળ) જવા માટે:—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાખ:—શોષક, છિદ્ર રોપણ કરવાવાળી, રેચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિ-કીટઘ્ન, શોષક અને શીતનિવારક છે. (૧) શીતળા ફુટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપર:—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વેકરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) સાધારણ છિદ્ર ઉપર:—ઘીમાં રાખ ભેળવી ચોપડવી. (૩) ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી, ભુંડ, કીલ્લાં વગેરે પડતાં નથી.

૧૨૬—પ્રાણિજ ઔષધી.

૧—અસ્થિ. (હાડકાં).

(૧) **નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:**—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ઘસી પાવાં; અને લેપ કરવે (૨) **પીનસરોગ ઉપર:**—તરસનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં નાખવું. (૩) **જલોદર ઉપર:**—માણસ (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી; એટલે સુજ જલદી ઉતરે છે. (૪) **હાડવ્રણ અને સડેલ કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:**—માણસના હાડકાં બારિક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી, તે ચાંદીઓપર ચોપડવુ એટલે ક્ષત જલદી ભરાઇ આવે છે. (૫) **હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:**—કુતરાનો અથવા વાઘને સુળોદાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું. (૬) **ઢોરના ગળામાં હાડકું અટ કયું હોય તો:**—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી, તે પાણી પાવું. (૮) **ભગંદર ઉપર:**—ત્રિ ળાના કાઢામાં બિલાડીનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. (૯) **નાસુર ઉપર:**—ખવલ્યા બિલાડીનુ હાડકે કાચબાની ખોપરી, અને તરસનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૧૦) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**- કાચબાના કપાળનું હાડકું ઘસી પાવુ. (૧૧) **ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર:**—બિલાડાના અને કુતરા હાડકાની ભસ્મ કરી, ઘીમા ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૨) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ખવલ્યા બિલાડી હાડકું ઘસી ચોપડવુ.

૨—ઉંદરની લીંડીઓ.

(૧) **બાળકની ઇંદ્રિ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તો:**—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ડૂં ઉપર લેપ કરવો. (૨) **પ્રદર ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી. (૩ **પ્રમેહ ઉપર:**—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) **નાના બાળકને રેચ થવા માટે:**- ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લે કરવો. (૫) **કરોળીઓ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથ ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩—કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમા થાય છે. કસ્તૂરી હરણની તથા જવાદી બિલાડાની ડુંટીમાંથી નીક છે. બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે; એ મૃગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. સુવા સિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. **કસ્તૂરી**— ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરૂ, વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલાસ, કુષ્ટ, મુખરોગ કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. તે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલ કાળારંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણું તે મધ્યમ અને કાશ્મીરમાં થનારી કપિલ વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી **લતા કસ્તૂરી**—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવો, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બાસ્તશુદ્ધિ કરનારી છે તથા બસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. **જવાદી કસ્તૂરી**—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર, અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કફ, કિટિભ, કુષ્ટ, પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ, અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. (૧) **કાન કુટે છે તે ઉપર:**—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી (૨) **નારૂ ઉપર:**—૧ ગુંજાથી ૨ ગુંજા સુધી કસ્તૂરી ઘીમા નાખી પ્રાશન કરવી, એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. (૩) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા)**

આવે છે તે ઉપર:—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં. (૪) **જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૪) **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—કસ્તૂરી આપવી. (૬) **કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:**—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો, લવંગ ૨ તોલા, મરી, પીંપર બહેડાં અને કોળીજંન, એ અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ સર્વે કાથાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ બાંધવી. એ મ્હોંમાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) **પુંસ્ત્વ કમી થયું હોય તો:**—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:**—ત્રણ ભાર સુવર્ણ ભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુંજા પર્યંત ચૂર્ણ, મધ સાંકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું. એથી શરીરમાં પ્રફુલ્લિતપણું આવી, કમરનું દુઃખવું વગેરે આજાર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) **ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:**—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.

૪—કબુતરની હગાર.

(૧) **પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:**—કબુતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) **વાળા ઉપર:**—૨ થી ૩ માસા સુધી કબુતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) **પથરી ઉપર:**—કબુતરની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં, ચોખાંના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં; એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) **ભાર ઉપર:**—કબુતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર.

(૧) **નારૂ ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી, શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું. સાંજપર્યંત કંઇ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. **પથ્ય**—અલણી ત્રણ દિવસ. (૨) **આગંતુક જખમો ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર લગાવવું. (૩) **ઢોરોને કાંઇ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર ભાખરીમાં આપવું, એટલે ચાર પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. (૪) **બાળંતરોગ ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી, તેને ગોળમાં કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી, પથ્ય પાળવી. (૫) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) **કંઠસર્પ ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર અને અગરૂચંદન, એ સમભાગ બારિક કરી ચલમમાં નાખી પાવું.

૬—કુકડીની વિષ્ટા (હગાર.)

(૧) **પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:**—કુકડીની અથવા કબુતરની વિષ્ટાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) **હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:**—કુકડીની વિષ્ટાનો લેપ કરવો. (૩) **સોમલના વિષ ઉપર:**—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ નીકળી પડશે.

૭—કેશ.

(૧) **અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપર:**—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી, મલમ કરી ચોપડવું. (૨) **સુખપ્રસુતિને માટે:**—જનનેંદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ, (સં૦ ભૂનાગ. ગુ. અળસીઆ)

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઇ એ વેંતભર લાંબા હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડૂળ—આ વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના વિષયમાં એનું સત્વ કહેલું છે. એના સત્વથી જરા, વ્યાધિ દૂર થાય છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ-ખાણમાંનું દુર્લભ છે. **ભૂનાગ સત્વ:**—

ગાડૂળી, હળદર ગોળ, ગુગળ, લાખ, લોકર, મચ્છ, પેડ, અને ટંકણખાર એકત્ર કરી ખરલ કર અને કુંડીમા ઘાલી દેવતાપર ફુંકવુ, એટલે તામા જેવુ સત્વ નીકળે છે એ શીત છે અને સંપૂર્ણ ગુણ અને સ્થાવર જંગમ વિષનો નાશ કરે છે એનો પારામા યોગ કરવાથી, પારો અગ્નિમા સ્થિર થાય છે એના સત્વની રવિવારે વીંટી કરી, તે પાણીમા બોળી તે પાણી પીવાને આપવુ, એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે દુખી થતી સુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે તેમજ પાણીમા વીંટી ધોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી મોટુ શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે ગુમડાને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગ માટે નેત્રમા નાખવાથી હિત થાય છે એવુ ભાલુકીએ કહેલુ છે **मंत्र.—"रामवत्सोमसेनानी मुद्रितेति तथाक्षरम् हिमालयोत्तरे पार्श्वे स्वकर्णश्च मरुद्रुम । तत्र शूल समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम् ॥"** એ વીંટી તેલમા નાખી તેલ કહવી, તે તેલ જ્યા શૂળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યા ચોપડવુ, એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે **નારૂ ઉપરઃ**—ગડૂચ સુકવી રાખી દરરોજ સુમારે એક વાલભાર ગોળમા ગોળી કરી તે આપવી એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત લઇ, પથ્ય અલૂણી કરવી, એટલે શરીરમાના સર્વે વાળા બળી જાય છે (૨) **સર્પના વિષ ઉપરઃ**—ગાડૂળી અને કાળા મરી એ પાણીમા વાટી આપવા, એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે (૩) **પુરૂષત્વ આવવા માટેઃ**—મશેર ગડૂચ લાવી છાશમા ધોઇ પછી શેકી નલિકા યંત્રે અર્ક કાઢવો, આ પાનના બીડામા બિંદુ માત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો

૯—ગધેડાની લીંદ.

(૧) ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપરઃ—ગાંઠ શસ્ત્રે ફોડી તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાંધવી (૨) ઇસબ રોગ ઉપરઃ—ગધેડાની લીંદનો પાતાળયંત્રે અર્ક કાઢી તે ઇસબ ઉપર ચોપડવો. (૩) કાચ, માટી અને ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપરઃ—ગધેડાની લીંદનુ પાણી પાવુ (૪) મધુરા ઉપરઃ—ગધેડાની લીંદ પાણીમા મેળવી તે પાણી પીવા આપવુ

૧૦—ગોરોચન.

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમા એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાગડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને "ગોરોચન" કહે છે ગોરોચનઃ—અતિ શીત, રૂચિકર, મંગળદાયક, વશકર, કાંતિકારક, વૃષ્ય, કડવુ અને પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા વિશેષ, દોષ, કુષ્ઠ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્ર રોગનો નાશ કરે છે (૧) **ઉલટી, સસણી વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપરઃ**—ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમા આપવા (૨) **મધુરા ઉપરઃ**—મધુરો થએલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા, ભેંસના દૂધમા અડદ જેટલુ ગોરોચન મેળવી આપવુ આ યોગથી મધુરો પેટમા ન પડતા બહાર પડે છે (૩) **બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટે**—ગોરોચન, ગાયના દૂધમા ઘસી પાવુ, એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉઠે છે (૪) **ખરજ ઉપરઃ**—ગોરોચન અને ચંદન ઘસી લેપ કરવો.

૧૧—ઘૃતવર્ગ.

સર્વે ઘીમાં ગાયનુ ઘી શ્રેષ્ઠ છે ઔષધોમા સર્વે તાજા ઘીની યોજના કરવી ઘીના સેવનથી માણસના અંગમા ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ, શક્તિ વધે છે, અને મગજ શાંત રહે છે ઘીના સેવનથી શરીર માંની અશક્તતા અને ગરમી દૂર થાય છે, અને લોહી શુદ્ધ થાય છે અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનુ સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે હમણાના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ ઘીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિંદ્ય પદાર્થની ઘીમા ભેળસેળ થવા લાગી છે! એ ભેળસેળનુ ઘી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે, એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી ઘી સંબંધે વિસ્તાર "ગ્રાવૈધક" ભાગમા કહેલો છે તે જુઓ **બકરીનુ ઘી**—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બળવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખુ, અને

કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ, અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે. **મેંઢીનું ઘી:**—તિખટ તથા ગરમ છે, અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે. **ભેંસનું ઘી:**—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હૃદ્ય, કાંતિકર, રૂચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટંભકારક, બળપ્રદ, ધૈર્ય આપનારૂં તથા ગુરૂ છે; અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનું નાશ કરે છે. **હાથણીનું ઘી:**—કડવું, લઘું, તુરૂં તથા અગ્નિદીપક છે; અને કુષ્ટ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું ઘી:**—કિંચિત્ મધુર, અગ્નિદીપક, તુરૂં, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તુરૂ છે; અને કફ, તથા મૂર્ચ્છાનું નાશક છે. **ઉંટણીનું ઘી:**—અગ્નિદીપક, ખારૂં, પાક વખતે તીખું; અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઢ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, અપસ્માર અને ખડખડનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીધૃત:**—રૂચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. (૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, હાથ પગોનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૨) ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપરઃ-ગાયનું શતધૌત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું. એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જુનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) **વ્રણ તથા નાડી વ્રણ ઉપર:**-જુના ઘીનો લેપ કરવો. (૪) આંખમાં ખુપરો નાખતો હોય તો સ્ત્રીધૃત આંજવું.

૧૨—ઘેટાંના દાંત.

ઉપયોગ:—(૧) **શીતળાથી આંખમાં ફુલ પડયું હોય તો:**—ઘેટાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું.

૧૩—ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ:—(૧) **શૂળ ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી, તે પાણી ગાળી લઇ, તેમાં થોડી શેકેલી હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન શૂળ પણ ત્વરિત શમશે. બીજો પ્રકાર—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી તે આપવો. (૨) **ઉચકી ઉપર:**—ઘોડાની સુકાએલી લીંદની ધૂણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઉચકીનો પણ નાશ થશે. **મોડશી (અપચન)** ઉપરઃ—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી, અજમો ૭ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી છમકારી પાવું.

૧૪—ઘોડાનો બાલ.

ઉપયોગ:—(૧) **ચામખીલ થાય છે તે ઉપર:**—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ગરી પડે છે.

૧૫—છાશ.

આ સંબધે ગોવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. **ભેંસની છાશ:**—કફકર, સાંદ્ર, શોકકારક તથા ગુરૂ છે; અને ગુલ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગની નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે; અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને પીપરનું ચૂર્ણ આપવું.

૧૬—દહીં.

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગોવૈદક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. **ભેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોધક, કફકારક, ગુરૂ, અભિષ્યંદિ, બલકર, તથા શુક્રકારક છે, અને પિત્ત, વાત, તથા શ્રમનું નાશક છે. **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રૂચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે, અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાર્શ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં:**—તુરૂં, કાંતિકારક, રૂચિકર, પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે; અને

નાશ કરે છે. ઘોડીનું દહીં:—મધુર, તુરૂં, કિંચિત્ વાતકર, રૂચિકર છે; અને કફ, મૂર્ચ્છા, નેત્રરોગ, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ ...નું દહીં:—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રૂચિકર, અને વાતનાશક ...:—તીખું, ખારૂં, ભેદક, રસ વખતે મધુર, તથા ખાટું છે, અને વાતાર્શ, કૃમિ, ઉદરનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીનું દહીં:—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, અ... ...તકારક, તુરૂં, પાકકાળે લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે; અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ, ત્રિદો... અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

ભેંસનું દૂધ:—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રૂચિને કરનારૂં; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક; અને મંદાગ્નિને અપથ્ય છે. જો તીવ્રાગ્નિવાળા પુરૂષોને તપાવી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. **બકરીનું દૂધ:**—તુરૂં, મધુર, આહક, લઘુ તથા શીતળ છે; અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ:**—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરૂ વાતનાશક, કફકર, અને મેદવર્ધક છે. **હાથણીનું દૂધ:**—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક, મેદવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુરૂ, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે. **ઘોડીનું દૂધ:**—ખારૂં અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે; અને સન્નિવાત, ત્રિદોષ, ઉદર, વાયુ, કુષ્ટ, અને દમનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, ખાટું, હીન બુદ્ધિમાદ્યકારક, પથ્ય, રૂચિપ્રદ તથા ખારૂં છે; અને કફ, વાયુ, બાળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે. **ઉંટણીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, શોધક, કિંચિત્ ખારૂં, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને સોજો, કફ, કુષ્ટ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદર તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ:**—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂં, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, જીવન, અને સ્નેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય મારે અને શૂળ ઉપર આંખોમાં નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, વાત, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉદરરોગ ઉપર:**—ઉંટડીનું દૂધ પાવું (૨) **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તતા વગેરે બાળરોગ ઉપર:**—ઘેટીનું દૂધ પાવું (૩) **વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાંખી તે આપવું (૪) **નાના બાળકોને પાલુડા લાગે છે તે ઉપર:**—કુતરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું

૧૮—પેદ્રુબાજાર.

પેદ્રુબાજાર:—બકરીના પેટમાં એક જાતનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય, તેને "પેદ્રુબાજાર" કહે છે. **પેદ્રુબાજાર:**—ધાતુવર્ધક છે અને સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશૂળનો નાશ કરે છે એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદુનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા પીપર, જાયફળ અને મધમાં ભક્ષણ કરવાથી, ઘરડો માણસ તરૂણ પુરૂષ જેવો થશે **શ્વાસ ઉપર:**—૧ ગુંજ પેદ્રુબાજાર, મધ અને પીપરમાં આપવો.

૧૯—બીરબહોટી. (સં. ઇંદ્રગોપ. ગુ. ગોકળગાય.)

મૃગ નક્ષત્રમા રાતા રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને ઉર્દૂ ભાષામાં **બીરબહોટી** કહે છે. ચોમાસામાં આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડાને એકઠા કરી વેચે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ભાર ઉપર:**—કાળી તુળસીના પાનનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી, તેમા બીરબહોટી એક અથવા બે, બારિક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એ સર્વ

ચાટણ પ્રયગારંભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩-૫-૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. **(૨) સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડબ્બા (બાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો ઉપર:**—કાળી તુળસીના પાનનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલા પર્યંત લઇ, તેમાં ૪ તોલા પર્યંત ગિરખહોટી ઘસી તથા અર્ધો ગુંજ ગોરોચન ઘસી, મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી ખીરખહોટી આપવી. **(૩) દમ, ઉધરસ અને સુસી ઉપર:**—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી. **(૪) સૂળ-વ્યાધિ ઉપર:**—ખીરખહોટી અને ધોળા કાથાની રાખનો મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૫) અર્ધાંગ, પક્ષઘાત, અર્દિત અને બીજા વાયુ ઉપર:**—ખીરખહોટી પાનમાં આપવી. **(૬) પેટશૂળ ઉપર:**—જાયફળ અને ખીરખહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. **(૭) સોજા ઉપર:**—ખીરખહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. **(૮) બેસી ગએલા સ્તન કઠિન થઇ ઉપર આવવા માટે:**—ખીરખહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણ.

ઉપયોગ:—(૧) નવેલો-નખ ઉખડયો હોય તો:—ભેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી બાંધવું. **(૨) અધૂરા ઉપર:**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી ઢીંચણ પર્યંત અને જાંઘા પર્યંત પગે ચોળી ધોઇ નાખવું. **(૩) તિડક પ્રમેહ ઉપર:**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઇ, તેમાં સાકર નાંખી તે પાવું.

૨૧—મધ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનારૂં, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રૂચિકારક, આનંદકારક અને તુરૂં છે તથા સહજ વાતકર, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, વાંતિ, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, ઉચકી ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **સર્વ જાતિનું મધ:**—વ્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાંધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ભક્ષણ કરવાથી, વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જુનું મધ આપવું. જેમ જેમ જુનું થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી થાય છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવાં નહિ. એમ લેવાથી તે વિષસમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રૂચિકર, સુગંધી, એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. **ઉપયોગ:-(૧) કાન ફુટે છે તેને માટે:**—મહુડાનો રસ કાનમાં નાંખવો. **(૨) કાનમાં બગાઇ વગેરે ગઇ હોય તે ઉપર:**—કાનમાં મધ નાંખવું. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું. **(૪) મેદોરોગ ઉપર:**—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઇ, તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. **(૫) મુખરોગ ઉપર:**—મધનો ગંડૂષ (મ્હોંમાં મધ લઇ તે કેટલીક વાર રાખી કોગળા કરી નાખવો.) ધારણ કરવો; એટલે મ્હોંમાંનાં વ્રણ, ચાંદી, તથા દાહ, તૃષા, વગેરે રોગ દૂર થઇ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા. **(૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પોવ્યા મહુડાનું મધ, પીછાએ ચોપડવું. **(૭) ગોસ કાનમાં ગઇ હોય તો:**—મધ અને તેલ કાનમાં નાંખવું. **(૮) રક્તપિત્ત ઉપર:**—મધ અને સાકર, એ બકરીના દૂધમાં પાવું. **(૯) તૃષ્ણારોગ ઉપર:**—પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઉલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. **(૧૦) ખરસાણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. **(૧૧) ઝેરકચોલાના વિષ ઉપર:**—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવાં.

૨૨—માખણ.

ભેંસનું માખણ:—તુરૂં, વાતુલ, ગુરૂ, કફકર, મેદવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એજ તાજું હોય તો ધાતુ-વર્ધક, બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. **બકરીનું માખણ:**—મધુર, તુરૂં, લઘુ, આંખોને

હિતકારક, દીપન, ખયકર તથા હિતકર છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, નેત્રરોગ, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપર:**—મા કિંચિત્ દેવતા ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાંખવું. (૨) **રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—માખણ અને તલ ખ આપવા અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડી સાકર ખાવા આપવાં. (૩) **રક્તાતિસાર ઉપર:** માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું, ગોમૂત્રમાં રેચક ઘણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેલ અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યને મ ઉંટનું મૂત્ર આપવું પ્રાશનાર્થ ગાયનું પ્રશસ્ત, અને ઘેટાં, ઘોડાં, બકરાં, ભેંસોનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ, અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ભેંસનું મૂત્ર:**—તુરૂં, કડવું, ખારૂં, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથ તીખું છે; અને શૂળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ટ, મેહ, વિષૂચિ, સોજો, આનાહ, પાંડુરોગ, ગુલ્મ તથા કંડૂનો નાશ ક છે. **બકરીનું મૂત્ર:**—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રૂક્ષ, સ્વાદુ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુળ છે; અને દ ઉધરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું મૂત્ર:**—ખારૂં, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે; અ શૂળ, ઉચકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ટ, કંડૂ, મંડલકુષ્ટ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુલ્મ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું મૂત્ર:**—ઉષ્ણવીર્ય, ખારૂં; તીખું, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કુષ્ટ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ કફ, વાયુ, દદ્રુ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ટ, અને મોહનો નાશ કરે છે. **ઘેટાનું મૂત્ર:**—અગ્નિદીપક, કડવું ખારૂં, તીખું, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કંપ, ઉન્માદ, અને નલ વિકારનો નાશ કરે છે. **ઉંટનું મૂત્ર:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન પિત્તલ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ, તથા બળક છે; અને કોઢ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ, તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે, **નરમૂત્ર:**—રેચક, ખારૂં, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રૂક્ષ છે, અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કફ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપર:**—જુના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમુત્રમાં ૧૦૦ વાર ભીંજવી, પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ, મધ અને પીપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને "મંડૂર" કહે છે. (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—માંકણના રક્તમાં ચિંચરૂં ભીંજવી સુકવી, તે ઘેટાના મૂત્રમાં ભીંજવી, તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું, એટલે ફેફરૂં દૂર થાય છે, (૩) **વિષારી સર્પના દંશ ઉપર:**—માણસનું મૂત્ર પાવું; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણ.

મીણ:—પિચ્છલ (ચિકટુ), સ્વાદુ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ, અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **નવેલા ઉપર:**—તપાવેલા મીણની લુગદી નખપર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો, તેથી ચાર પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે (૨) **પગ ફાટે છે તે ઉપર:**—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) **ગુમડા ઉપર:**—ઘીમાં મીણ તપાવી, તે ચોપડવું. (૪) **રક્તપ્રદર ઉપર:**—મીણમાં ઇટનું ચૂર્ણ ખરલ કરી ચોપડવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગ:—(૧) **ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—મોરનાં પીછાંની રાખ અને પીપર, એ મધમાં આપવાં (૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—મોરનાં પીછાં, તબાકુ સાથે ચલમમાં નાંખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે (૩) **માછલાના વિષ ઉપર:**—મોરનાં પીછાંની ધુણી આપવી. (૪) **વિષબાધા દૂર થવા**

માટે:—જે પ્રમાણે ગાંડૂળમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે. તેજ ક્રિયાથી મયૂરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે; એ તામ્રસત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી, તે પાણી આપવું; એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી.

ઉપયોગ:—(૧) હાડવ્રણ ઉપર:—એ ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર લગાવવી. (૨) શીતળા થોડા આવવા માટે:—વાઘનો સૂકો દાંત પાણીમાં ઘસી એક વખત આપવો. (૩) સંધિવાયુ ઉપર:-વાઘની ચરબી, રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી.

૨૭—સમુદ્રફીણ.

સમુદ્રફીણ એ, એક જાતિના માછલાના પેટમાંનું હાડપિંજર છે. એ સફેદ રંગનું હોઇ એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે. એ બસરેથી અહીં આવે છે. સમુદ્રફીણ:—રૂચિકર, તુરૂં, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક, તથા વિપઘ્ન છે; અને કર્ણશૂળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ, અંગભંગ કરે છે; એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. શોધન—સમુદ્રફીણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ—(૧) રતાંધળો અને અહિર ઉપર:—સમુદ્રફીણ, અને ખડીસાકરની ભુકી સવાર સાંજ આંખોમાં નાંખવી, એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, કંડૂ વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર:—સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભુકી કાનમાં નાંખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાંખવો. (૩) કર્ણસ્રાવ, વ્રણ અને ચિકટા ઉપર:—સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. (૪) કંડૂ ઉપર:—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮—સર્પની કાંચળી.

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી, તેને ઉધઇ લાગતી નથી. ઉપયોગ-(૧) અંગઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:—સર્પની કાંચળી બાળી, તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) બદ ઉપર:—સર્પની કાંચળી અને અફીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારિક કરી, ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) ચામખિળી ઉપર:--સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:—સર્પની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) વિષમજ્વરાદિકો ઉપર:—સર્પની કાંચળી, શિરસ, હીંગ, અને કડવા લીંમડાનાં પાન, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તેનો ધૂપ આપવો. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી, વિષમજ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯—સસલાંનું લોહી.

ઉપયોગ:—(૧) સુસી ઉપર:—સસલાના લોહીમાં કપડું ભીજવી રાખવું; અને તે કપડું દૂધમાં મસળી તે દૂધ સુસી થએલાં બાળકોને પાવું.

૩૦—સાબરશિંગ.

ઉપયોગ:—(૧) સોજો, જખમ, ગળસુણ અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તે ઉપર:—સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૨) માથું દુ:ખતું હોય તે ઉપર:—દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપર:—સાબરશિંગ ઘીમાં ઘસી આપવું. (૪) બાળકનું તાળવું ઉપડતું હોય તે ઉપર:—સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે ઉપર મીઠા એરંડાનાં પાન લગાવવાં; તેમજ ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૫) વાતશૂળ ઉપર:—સાબરશિંગની અર્ધો માસો ભસ્મ, ૧ તોલો ઘીમાં આપવી. (૬) ધાતુવૃદ્ધિ

ઉપર:—સાબરશિંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઇ ધાતુસ્થાનથી કફ઼ી નીકળી જાય છે (૭) ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શ્વાંધિ, આપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—૧ વાલ સાબરશિંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) સાબરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિ:—શિતાફળીનાં પાન ખારિક ચંદ પ્રમાણે વાટી તેનો લાબો ગોળો કરી, તેમાં સાબરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ છાણાના પૂટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ રીતે કપાસના રસમાં સાબરશિંગ નાંખી પૂટ આપવાથી ભસ્મ થશે

૩૧—હરિણશૃંગ.

ઉપયોગ:—(૧) હૃદ્રોગ, કટિગ્રહ, સાંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપર:—હરિણના શિંગડાના કકડા કરી, કોડીઆમાં નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે ભસ્મ અર્ધો માસો, ગાયના ઘીમાં આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગ:—(૧) કેશ આવવા માટે:-હાથીદાંતનો વ્હેર દારૂહળદરના રસમાં ખરલ કરી ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી (૨) ગુમડું ફુટવા માટે:—હાથીદાંત ઘસી, ગુમડાના મ્હોંપર એક બિંદુ કરવું. (૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર —હાથીદાંતની ધૂણી આપવી (૪) ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપર:—હાથીદાંતનો વ્હેર બાળી, તે રાખનો ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) દંતવર્તી:—હાથીદંત, ડુક્કરના દાંત, ઉંટના દાંત, બળદના દંત, બોકડાના દાંત, ઘેટાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરલ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી; એ પાણીમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવું. એટલે આંખમનું ફૂલ ઘણુંજ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ઘણોજ ઉત્તમ છે.

૧૨૭–રસવૈદ્ય.

૧–અભ્રક.

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. **શોધન**—(૧) **કાળો અભ્રક:**—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજી અને ગાયના મૂત્રમાં સાતવાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામાં બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાંખી સુકો કરી આપવો; તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. **ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત:**—અભ્રકનો ચોથો ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડયો હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કહાડી સુકવી આપવો. **અભ્રક:**—તુરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે; અને ક્ષય, ત્રિદોષ, ગુમડાં, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **મારણ:**—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ, એકત્ર કરી, ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે. તેથી બધા રોગો ઉપર યોજવી. (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો; એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લઇ આકડાના દૂધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા. પછી વડની વડવાઇઓનો ઉકાળો કરી, તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા, એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવો તેનો ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રકને નાગબલા, ભદ્રમોથ, વડનું દૂધ, અથવા વડવાઇઓનો રસ, હળદરનું પાણી; મજીઠનો કાઢો, આ બધાં ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી; અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરૂણ વર્ણ ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્રપુટી અભ્રક કરવો હોય તો કુંવરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે. **મૃત ને અમૃતીકરણ:**—અભ્રકભસ્મના બરાબર ગાયનું ઘી મેળવી, લોઢાના વાસણમાં પચન કરાવવું, ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમાં યોજવી. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારિક થાય તે મૃત જાણવી, તેજ જો સચંદ્ર (ધોળી) રહી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. **અભ્રકસત્વપાતન:**—અભ્રકની ભૂકી એક દિવસ કાંજીમાં અને એક દિવસ સુરણના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી; અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર ક્ષુદ્રમત્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણમાં સુડીઆં કરી સુકવી, વાસણમાં નાંખી ખુબ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વ ગોળો કરી મિત્ર પંચકો (ઘી, મધ, ગુગળ, ગુંજા, ટંકણખાર,) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા જેવી લગડ થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે; અને સર્વ લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. **અભ્રક-સત્વગુણ**–શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરૂષપણું ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રક દ્રાવણ:**—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઇ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઇ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાતું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઇ અગથીઆના પાનના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી ગોષ્ઠ (જનવરોના વાડા)માં હાથભર ઉંડુ એક મહિના સુધી પુરી રાખવું. પછી કહાડવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મ અનુપાન:**—અભ્રકભસ્મ, ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજ સુધી મધ અને પીપર સાથે આપવી, એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઢ, વાય

પિત્ત, કફ, ઉરક્ષય ક્ષતક્ષય સગ્રહણી, પડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ, વગેરે રોગ દૂર થાય છે (૨ વાવડીંગ, સુંઠ, મરી અને પીંપ ના ચૂર્ણમા વાલભર આપવી, એટલે ક્ષય, પાંડુ સગ્રહણી, શૂળ આ કોઢ, શ્વાસ પ્રમેહ, કામ, મદાગ્નિ, અને ઉરસબધી વ્યથા, એ રોગ દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે, અ શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સારૂ મધ પીંપર અને શીલાજીતમા આપવી (૪) ક્ષ રોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી (૫) ધાતુવૃદ્ધિને માટે સોના અને રૂપાના વરક બરાબર અ ભસ્મ બરાબર આપવી (૬) રક્તપિત્તને સારૂ હરીતકી ગોળ અથવા એનચીદાણા અને સાકર બરાબર આપવી (૭) ક્ષય, પાંડુ, મૂળ વાધિ, એમા ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધના સા આપવી (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એમા એલચીદાણા, ગોખરૂ, ભૂયઆમળી, ખડીસાકર અને ગાય દૂધની સાથે આપવી (૯) પ્રમેહમા સત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી (૧૦) જીર્ણજ્વરને માટે મ અને પીંપરમાં (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટિને સારૂ ત્રિફળાના ચૂર્ણ અને મધમાં આપવી (૧૨) શુમ ડાને માટે મોરવેલના સત્વ અને ત્રિકટુના ચૂર્ણમા આપવા (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનુ દૂધ અને ભોયકોળામા આપવી (૧૪) મૂળવ્યાધિને માટે ભીલામા સાથે આપવી (૧૫) વાયુરોગને માટે સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારગમૂળ અને આસગધના ચૂર્ણ સાથે મધમા આપવી (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ પીંપર અને મધમા આપવી (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે, તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અને મૂત્રખડામ સર્વે ક્ષારો બરાબર આપવી (૧૮) ધાતુસ્તભને માટે ભાગમા આપવી (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિને માટે ઘર તથા મધમા આપવી (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી અને સાકરમા આપવી

૨—અંબર.

અબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે એના ગાગડા થાય છે એ પૃથ્વીમા ફાટોમાથી અથવા સમુદ્રમા તરતું અથવા સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળે છે એ વિશેષે કરી આટલાંટિક સમુદ્ર પરશીઅન સમુદ્ર ઈત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાડ, જર્મેની, સ્વીડન, મિસરી, પ્રશિયા, ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમા મળે છે અબર પીળુ, કાળુ અને ધોળુ અને તે ઉપર ટપકા હોઇ તે ગોળ અરગજા જેવુ પીળા રગનું હોય છે પીળુ અબર શ્રેષ્ઠ છે, અને ભળુ સર્વથી ઓછી કીમ્મતનુ છે ખરૂ અબર મોઘુ વેચાય છે, એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે જે ખરૂ અબર છે તેના બે ગાગડા લઇ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુબક જેવુ આકર્ષણ કરે છે દાત નીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતું નથી, માત્ર નરમ થાય છે, અને તેમા થોડી ચિકાસ આવે છે અબરને દેવતામા નાખવાથી તેના ધુમાડાની સુગંધ સારી આવે છે અબર સુગધી પદાર્થમા નાખાય છે અંબરઃ— ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર, કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમા પ્રબળ ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, જવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે **ઉપયોગઃ—(૧) કંપવાયુ ઉપરઃ**—૧ ચણોઠીભાર અબર, મધની સાથે આપવુ આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કપવાયુ દૂર થાય છે તેમજ તેથી કોઠામાનો, આતરડામાનો અને સાધામાંનો રોગ પણ દૂર થાય છે **(૨) સ્થાવર જગમ વિષ ઉપરઃ**—અબર પાણીની સાથે આપવુ **(૩) વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપરઃ**—અંબરની ધૂણી આપવી, તથા અબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી **(૪) ક્ષીણતા ઉપરઃ**—અબરનુ ઘી સાકરમા સેવન કરવુ, એટલે ક્ષીણતા દૂર થઇ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાત થાય છે

૩—કપીલો.

કપીલો એ રગે તામ્રવર્ણ હોઈ ઇંગના ભૂકા જેવો હોય છે એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે કપીલો —રેચક તિખ્ખ અને ઉષ્ણ છે, વ્રણ કફ, ઉધરસ, જતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ—(૧) રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપર**—મધમા કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે, અને પિત્તગુલ્મ નિબળ થાય છે **(૨) કૃમિ ઉપરઃ**—કપીલા ચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવુ, એટલે સપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે

૪—કલઈ. (સં. વંગ.)

શોધન:—કલઈ પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં રેડવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું. એટલે શુદ્ધ થશે. કલઇ શરીર ઉપર ઉડી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી. **મારણ:**—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલઇ કઢાઇમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો, કલઇ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અઘેડીનું ચૂર્ણ નાંખી આંબાના લાકડાથી જ્યાં સુધી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અને ભસ્મ થયા પછી અઘેડીનું ચૂર્ણ નાંખતા જવું. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું સારૂ ઢાંકણુ કરી લાલ થાય ત્યાં સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો; અને ટંડુ થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજીત, અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચુકાનું ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલઇને મારવાના પદાર્થ છે, એટલે એમાંના એકથીજ કલઈ ભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલઇ ભસ્મ લઇ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અથવા અષ્ટમાંશ તેમાં મેળવી, લીંબુના અથવા કુંવરના રસમાં પહોર બે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાંધવો. તે કોડીઆના સંપુટમાં પીપળાની છાલમાં રાખી ઉપર ગજપુટ દેવતા કરવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા. એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી વંગ ભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે, એથી વૈદ્યોનું જીવન થશે. બીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ. કુંવરના તાજા રસમાં ઘુંટવી અને વારંવાર પુટ આપવા. (૩) કલઇ શુદ્ધ કરી તેનાં સારા પાતળાં પતરાં કરવાં; અને ઔષધી સહિત તે ૩૨ તોલા પતરાં યંત્ર ઉપર રાખવાં તે ઔષધી—બકરીની લીંડીઓ ૪ શેર, તલ ૪ શેર, અને હળદર ૪ શેર એ બધાંનું એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલઈના પતરાં તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરાં, તે ઉપર બધું ચૂર્ણ નાંખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. સારૂં ટંડુ થયા પછી કાઢી લઇ વાલ અથવા અર્ધો વાલ, દેહનું બળ જોઇ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલઇ ઠીકરાના વાસણમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી સમડાના લાકડાથી ઘુંટવી એટલે ભસ્મ થશે. (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમાં ઘાલી તે ઉપર કલઇનાં પતરાં મૂકી ઉપર બાકીનું ચૂર્ણ નાંખી કપડમાટી કરી અગ્નિ કરવો, એટલે કલઇની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઇ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સૂરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપૂટમાં ઘાલી એક ઘટિકા મંદ અગ્નિ કરવો, અને ટંડુ થયા પછી ધોળા શંખ અથવા કુંદ પુષ્પ જેવી સ્વચ્છ ભસ્મ લેવી; અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઇ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂર્ણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આંગળ પાથરી, તે ઉપર કલઇનાં પતરાં ઝીણાં કરેલાં નાંખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાંખવું; અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂર્ણ નાંખવું. આ પ્રમાણે સર્વે મેલી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો. ટંડુ થયા પછી યુક્તિએ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ધાણી થાય છે એ પ્રમાણે હોઇ ચોળવાથી બારિક થશે, અને સર્વ કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુદ્ધ કરેલી કલઇનો દસમો ભાગ પારો લઇ તેમાં ખરલ કરી રૂના દૂધમાં ખરલ કરવો, અને ઠીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાના પાનમાં ખરલ કરી, તેનો કલઈનાં પતરાંને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો, એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલઇનાં પાતળાં પતરાં કરી તે દૂધમાં અથવા ભાંગમાં થર ઉપર થર દઇ બાણનો પુટ આપવો, એટલો ભસ્મ થશે. **વંગ (કલઇ) ભસ્મના ગુણ:**—શુદ્ધ રીતે તૈયાર કરેલી વંગભસ્મ બળકર, દીપન, પાચન, રૂચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, જરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરે છે. વંગ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષનો સ્વપ્નમાં પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંજા આપવી. **વંગ અનુપાનો:**—(૧) સુખગંધ માટે કપૂર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જાયફળમાં અથવા દૂધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુળસીના પાન બરાબર અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પાંડુરોગને માટે ઘીમાં. (૫) ગુલ્મ રોગ માટે ફુલાવેલા ટંકણખારમાં. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમાં. (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમાં. (૮) પિત્તને માટે સાકરમાં. (૯) વીર્યસ્તંભને માટે નાગરવેલના પાનમાં અથવા ભાંગમાં અગર

કસ્તૂરીમાં (૧૦) અગ્નિમાંદ્યને માટે પીપરમાં. (૧૧) દુર્ગંધિને માટે ચંપાના ફૂલના રસમાં. (૧૨ દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાંપણોના રોગને સારૂ ખેરની છાલ ઉકાળામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આંમળા સાથે અથવા સોપારીમાં. (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને મ માખણમા. (૧૬) વાયુને માટે લસણમા. (૧૭) કોઢને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમા. (૧૮ પદત્વ નાશ થવાને માટે અઘેડીનાં મૂળીઆમાં. (૧૯) લિંગવૃદ્ધિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ અગ નાગરવેલીના રસમા ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીના માટે ગોરોચન અને લવંગમા તિલક કરવું (૨૧) મસ્તક રોગને માટે એરંડાનાં મૂળીઆ ઘસી તેમાં વંગ નાંખી લેપ કરવો. (૨૨) બરોળ રોગ માટે ટંકણખારમા (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસનમાં. (૨૪) જળોદરને માટે બકરીન દૂધમાં. (૨૫) અર્શ ઉપર કાથામાં અથવા ઘેટીના દૂધમાં. (૨૬) મસ્તક રોગ ઉપર તેના બરાબર અઘેડીમાં (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગમાં. (૨૮) કમ્મરની વ્યથાને માટે જાયફળ અ અષ્ટગંધમાં. (૨૯) નાડીવ્રણને માટે નાગવેલી બરાબર. (૩૦) પેટમાં પીડ આવતી હોય તો હરીતકી બરાબર. (૩૧) વાતગુલ્મને માટે છાશ સાથે. (૩૨) ફેફરૂં આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નસ્ય કરવું (૩૩) શ્વાસને માટે જાયફળ, લવંગ અને મધમાં. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુળસીના રસમાં.

૫—કાચલવણ.

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમા ઉત્પન્ન થાય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે. **કાચલવણ:**—પિત્તકારક, કિંચિત્ ખારૂ, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા દાહકારક છે; અને શૂળ, ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—અજીર્ણ ઉપર:**—કાચલવણનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

૬—કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં ' નૈત્રટ ઑફ સીલ્વર " અને " લ્યુનર કાસ્ટિક " કહે છે. એ રૂપા- માથી બનાવાય છે. કાડીખારની પેનસીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે. એ ચાંગડીને લાગવાથી કાળા ડાઘ પડે છે; અને ફોલ્લો ઉઠે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખોનો દાહ, આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર**—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપુ પીંછીવતી આંખમા નાખવુ. (૨) ગરમીના ચટ્ટાઓ [ચાંદાં] અને ચાંદી થતાજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો. એટલે ચટ્ટા પ્રસરતાં નથી; અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે. (૩) **શરીરમાંનો સોજો, અવાળુ અને આમખીળ ઉપર**—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) **એક વર્ષની અંદરના આંખમાંના ફુલ ઉપર:**—મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઇ બાટલીમા રાખી તેમાં, ૧૮ તોલાએ ૧ ગુંજ કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાંધી રાખવુ, ૧૦–૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આંખમાં નાખવુ. નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઇએ.

૭—કાંતી લોઢું (કાંત લોહ).

કાંતી લોઢું એ લોહચુંબકમાથી થાય છે. એમાં ભ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે. કાંતી લોઢું મળવું કઠિન છે. એ સર્વ લોઢામા શ્રેષ્ઠ છે. **કાંતીલોઢું**—કાંતીલોઢાના વાસણમા પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતું નથી, અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે, અને લીંબુનો રસ કાંતી લોઢાના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે, તથા વાસણમા દૂધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી; ઉંચું વધે છે. કાંતી લોઢાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમા પલાળેલા ચણા નાંખવાથી છાલ બળે છે તેને કાંતી લોઢું કહે છે. **મારણ**—કાંતી લોઢાનું મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતાં સોગણી વધારે ગુણવાળી છે.

૮—કાંસુ (સં. કાંસ્ય).

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ ભાગ તાંબુ અને બે ભાગ કલાઈ. એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે. તેનાં ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ બે પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક, તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે; અને તૈલક કફ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું. ધોળું, ચકચકિત, મૃદુલ, શબ્દ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ઘનાંગી અને સરળ એવું કાંસુ ઉત્તમ જાણવું. **શોધનઃ**—(૧) કાંસાનાં પતરાં કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાંજી અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંસાનાં પાતળાં પતરાં કરી ગોમૂત્રમાં પહોરભર બાફવાં કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવાં એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—કાંસુ અને પીતળનું મારણ તાંબા જેવુંજ કરવું. **તાંબા, પીતળ અને કાંસાના મારણ વિષેઃ**—(૧) સમાન ભાગ ગંધક લઇ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમાં જૂદું જૂદું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જૂદા જૂદા બે ગજપૂટ દેવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિંવા પીતળના સમભાગ ગંધક લઇ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઇ તેને તે ગંધકવડે લેપ કરવો; અને સુકવી કોડીઆમાં ઘાલી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ કાંસાની અને પીતળની ભસ્મ થાય છે. **કાંસ્યભસ્મના ગુણ**—તે તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રૂક્ષ છે; અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે.

૯—કોડી (સં. વરાટિકા.)

કોડી, અરબી સમુદ્રમાં લખદીવ અને માલદીવ, એ બેટો પાસે જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી, એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે, તેમાં પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી ઠંડી અને ગુમડાને હિતકારક છે, અને જે ઉપર ધોળાં ઘણાં બિંદુ અને રેશા હોય છે. તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌતકોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, તે રસ યોગને ઠેકાણે આપવી. તે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ, અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઇના મતમાં, જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી, લાંબી, વજને ૭ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ, અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. **કોડી**—તિખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કટુ, તથા શીત છે; અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, શૂળ, પરિણામશૂળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **શોધન**—કોડી, કાંજીમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અથવા એક રાત્રિ છાશમાં અથવા લીંબુના રસમાં પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—(૧) કોડી, કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલે ત્યાં સુધી તપાવી, ઠંડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી; અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી, સર્વ ભૂકી પલાળી એક આંગળ ઉપર રહે એટલો લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તેનો બે પહોર સુધી ખરલ કરી સુકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ બે ગુંજાથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી, દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવરના રસમાં ચૂનાની કળી પ્રમાણે પળાલવી પછી તેને સુકવી ખરલ કરી રાખવી. **ઉપયોગ**—(૧) **કાન વહેતો (દુઃખતો) હોય તે ઉપર**—કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમાં અથવા હુક્કાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી. (૨) **અપસ્માર ઉપર**—કાંદાની ચીરી ઉપર કોડીની ભસ્મ નાંખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંઘવી. (૩) **ક્ષય ઉપર**—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજાભાર, સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. (૪) **ધાતુવિકાર ઉપર**—કોડીની ભસ્મ, ઘી અને સાકર સાથે આપવી. (૫) **શૂળ ઉપર**—કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) **શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૭) **પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૮) **દાદર, કંડૂ, ખસ અને ચટ્ટા ઉપર**—તલનું તેલ નવટાંક, કોડી ભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરૂ અર્ધો તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.

૧૦—ખડી. (સ ખડી)

ખડી ધોળી અને મલિન, એ ભેદવડે બે પ્રકારની છે તેમા મલિન ખડી કઠિન હોય છે, તથ ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણુ જેવી ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે **ખડી:**—દાહ રક્તવિકાર વિષ, શોષ કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે, અને કઠી મધુર, લેખન તથા બાળકોને હિતાવહ છે **પાષાણુ ખડી:**—વ્રણુ પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઇ, શીત અને લેપાદિકોમા ગુણુકારક તથ ભક્ષણુ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે

૧૧—ખાપરીયું (સ. ખર્પરતુત્થ)

ખાપરીયુ જસતમાથી થાય છે એનો રગ રાતો હોય છે **શોધન**—ખાપરીયુ મનુષ્યના મૂત્રમા, ઘોડાના મૂત્રમા, કિવા ગોમૂત્રમા, દોલાયત્રે સાત દિવસ પચન કરાવવુ એટલે શુદ્ધ થશે **ખાપરીયું**—સંપૂર્ણ મેહનાશક છે, તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ, અને ક્ષયનો નાશ કરે છે, અને લોહ તથા પારાને રંગે છે **લઘુમાલીની વસંત**—ખાપરીયુ બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમા ખરલ કરવો પછી તેને લીબુના રસની ભાવના તેમાનું માખણુ ન દેખાય ત્યા સુધી આપવી આ વસત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને પીપરમાં આપવુ આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થએલા વિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સબધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ, અને સર્વરોગનો નાશ કરે છે અરણીના ફૂલમા ગર્ભિણીને આપવાથી સપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે એની પથ્ય દૂધ ને ભાત

૧૨—ગેરૂ.

ગેરૂને "સોનકાવ" પણુ કહે છે **શોધન**—ગેરૂ ગાયના દૂધમા ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે, કિવા કિંચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે ગેરૂ—રક્તપિત, રક્તવિકાર, કફ ઉચકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે, અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે **ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી ઉપર:**—ગેરૂનું ચૂર્ણ મધમા આપવુ **(૨) બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:**—બાળકને ગેરૂ ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જઇ બાળક સશક્ત થાય છે

૧૩—ગોપીચંદન.

ગોપીચદનને "સોરઠી માટી" પણુ કહે છે, ગોપીચદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ)મા થાય છે. એ એક જાતની માટી છે ગોપીચદનનો રગ ધોળો હોય છે **ગોપીચંદન:**—દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે બીજા ગુણુ ફટકડી જેવા છે **ઉપયોગ:—(૧) હિરા કસીના વિષ અને અન્નમાં કાચની ભૂકી ગઇ હોય તે ઉપર:**—ગોપીચદન ઘસી પાવુ **(૨) ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર**—ગોપીચદન ઘસી ચોપડવુ **(૩) બાળકોના માથા ઉપર પરૂ આવે છે તે ઉપર:**—ગોપીચદન ઘસી લેપ કરવો **(૪) પ્રદર ઉપર:**—ગોપીચદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણુ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવા, પછી તે એક ગુજ (ચણોઠી ભાર) પ્રમાણે સાકરમા આપવુ **(૫) ખાલી ચડે છે તે ઉપર તથા ધાવરા ઉપર**—ગોપીચદન ઘસી લગાડવું **(૬) મુખરોગ ઉપર:**—ગોપીચદન દૂધમા ઘસી ચોપડવુ

૧૪—ગંધક.

ગધક—રાતો, પીળો, ધોળો તથા કાળો, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમાં રાતો સ્વર્ણ ક્રિયામાં, પીળો રસાયન વિષે ઉત્તમ ધોળો લેપમા કિવા લોહ મારવા માટે આપવો, તથા કાળો મળવો દુર્લભ છે, તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે ઔષધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો **શોધન:**—દૂધના વાસણુ ઉપર

કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઇ દૂધમાં પડશે, તે શુદ્ધ જાણવો. (૨) લોઢાની કઢઇમાં ઘી નાંખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તે સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાંખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાંનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે. તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે. **ગંધક:**–રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક, તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઇ તેનું સત્વ પારદબંધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ટ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ગંધકનાં અનુપાનો:**—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાંતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે; તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ–ત્રિફળાં, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે; તથા દિવ્ય દૃષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. **ગંધક:**—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે, ચિત્રકમાં બળદાયક, અરડુસાના કાઢામાં ક્ષયકાસ ઉપર, ત્રિફળાંના કાઢામાં મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વ વિકારો ઉપર આપવો. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ ઉપર:**—ગંધક કોહળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વ ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **બીજો પ્રકાર:**—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમાં આપવો. (૩) **રક્તવિકાર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) **શિબ્યા રોગ ઉપર:**—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) **અપસ્માર ઉપર:**—ગંધકની ધૂણી નાકમાં આપવી. (૬) **કંડૂ અને ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર:**—ગંધક, ટંકણખાર, કપૂર, માયફળ (માયાં), અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વ કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) **ભૂત જ્વર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક અને આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું, અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) **પ્રમેહ અને પિટકા ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) **કુષ્ટ, કંડૂ અને ખસ ઉપર:**—ગંધક ગરમાળાનાં મૂળીઆંના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંધક રસાયન:**—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજલી કરી કુંવરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો, અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી અને શીત થયા પછી કાઢી લેવું, એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે. (૧૧) **બીજો પ્રકાર**—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિફળાં છ ભાગ લઇ ગરમાળાના મૂળીઆંના રસમાં મર્દન કરવો, અને તે આપવો એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે. ગંધક ખાનારે ખારૂં, ખાટું, ભાજી, દ્વિદલધાન્ય, સ્ત્રીગમન, અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું.

૧૫–ચુનો.

ચુનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે, એક ખડીનો ચુનો અને બીજો છીપનો ચુનો. તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાના ચમચાભર દૂધમાં આપવું. (૨) **વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને ગલસુણાં ઉપર:**—કળીચુનો, ગોળ અને ધૂંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા રૂ ચોટાડવું. (૩) **આંખો દુઃખતી હોય તો:**—મસ્તક અને આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—ચુનાની ગોળી વાલ જેટલી ખાવા આપવી. (૫) **કમળા ઉપર:**—કળીનો ભીંજવેલો ચુનો ચણા જેટલો, ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય દહીં ભાત. (૬) **ભિલામો ઉઠે છે તેને માટે:**—નવો ચુનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કળીનો ભીજવેલો ચુનો ૧ તોલો લઇ તેમાં બે તોલા પર્યંત ઉંચી તપખીર કાલવવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાંખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું; અને વધેલા અંડને તેનો લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક

વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાય ઉતરી થાય છે; અને માથામાંનું પાણી ઉચરીએજ પડે છે. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાદો (ડુગળી) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નિતર્યું પાણી ૭ ભાગ મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું, એટલે જાડો મલમ થશે. તે મોરના પીછાવડે ઘણા હલકા હાથથી બે ત્રણ વખત ચોપડવું. એથી કરી દાહ શમન થઇ ત્વચાના ઠેકાણે કઠિનપણું આવે છે, અને જલદી ગુણ આવે છે.

૧૬—છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકાવી તેનો ચુનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે, એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. છીપ:—તીખી, સ્નિગ્ધ, દીપન, પાચક, રૂચિકર, તથા બળપ્રદ છે; અને આંખોને હિતાવહ, તથા ગુલ્મ, વિષ અને શૂળની નાશક છે. **શુદ્ધિ અને મારણ:**—શંખ પ્રમાણે. ઉપયોગ:—(૧) **અજગલ્લિકા એટલે નાના બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપર:**—છીપ અને રૂશી ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને શ્લીપદ ઉપર:**—છીપો રા તોલાભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **નાહીઆં ઉપર:**—છીપનો ચુનો અને સીંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી બેસાડવી (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—સમુદ્ર છીપ પકાવી ચુનો કરવો, અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઇ તે સર્વ સોજાઓને, અને વિષ જે સ્થળે ફુટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતાં રહેવું. (૫) **સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—સમુદ્રછીપો છાણના દેવતામાં નાખી પકાવવી, એટલે ચુનો થાય છે. તે ચુનો, સિંધવ અને જવખાર ગાયના દહીંમાં આપવું અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચુનો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭—જવખાર.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે. એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. જવખાર:—સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે, અને વાયુ, કફ, શૂળ, અશ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશૂળ, યકૃત, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાત, હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે ઉપયોગ:—(૧) **સુવાવડીને મક્કલશૂળ થાય છે તેને માટે:**—જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને ખર પડે છે તે ઉપર:**—છાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) તાળવું પડે છે તે ઉપર:—જવખાર અને મધ આગળી ઉપર લઇ તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) ગુલ્મ ઉપર:—જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી કરી આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—જવખાર પાંચ માસા લઇ સાકરમાં ખાવા આપવો. અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો, એકત્ર કરી આપવું. (૭) દમ અને ઉધરસ ઉપર:—જવખાર મધમાં આપવો. (૮) કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર:—જવખાર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તે એરંડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) મૂત્રાવરોધ ઉપર:—જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૮—જસત. (સં. જસદ.)

શોધન—જસત પાતળું કરી દૂધમાં હોલાવવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. જસત ભસ્મ:—જસત કલેડામાં નાંખી રસ કરવો; અને લીમડાના લાકડાવડે ખુટવું, નીચે તીવ્ર અગ્નિ સળગાવવો. એટલે ભસ્મ થાય છે. તે લઈ તેને ત્રિસંધી, કુંવર, નિરગુંડી અને ભાંગરો, એ પ્રત્યેકની જુદીજુદી ભાવનાઓ આપવી. તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિ પુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી

ઔષધીનો એક પુટ આપવો; તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ટંડું થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું, અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુંજા આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જુના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંદુલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી (જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિ વધારે છે; તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફુલ:**—જસત કડાઇમાં નાંખી લોખંડની કડછીથી ઘુંટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસત ભસ્મ:**—તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:**—જસતનાં ફૂલ અને ખડીસાકરનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવી, કિંવા ૧ ભાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઇ તેમાં ૧ા તોલો પાણી નાંખી દિવસમાં બે વખત પીંછાવડે આંખમાં નાંખવું; એટલે આવેલી આંખો, ળળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. (૨) **ખુપરા, છારી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર**—જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી, એ સમભાગ અને અષ્ટમાંશ મોરથુથાનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આંખમાં આંજવું.

૧૯—ટંકણખાર. (સં. ટંકણ.)

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સુકાઇ ગયા પછી એકઠો થએલો મળે છે. એને "સ્વાહાગી" પણ કહે છે. **શોધન:**—ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ધોઇ નાંખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ટંકણખાર**—અગ્નિકારક, સોના અને રૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક; તથા વિષદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કર્ણશૂળ ઉપર**—ટંકણખાર ફૂલાવી તે કાનમાં નાંખવો. (૨) **પાપણી ઝડેલી હોય તો**—ટંકણખાર લીંબડાના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો. (૩) **ધાત જતી હોય તે ઉપર**—ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) **બાહુમૂત્ર ઉપર**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમાં નાંખી આપવો. (૫) **કૉલેરા અને ઓકારી ઉપર**—દૂધમાં ફૂલાવેલો ટંકણખાર નાંખી આપવો. (૬) **ચાતુર્થાદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજા પાનમાં આપવો, એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) **જીભને ખર પડે કિંવા પેઢુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) **નખ સંબંધી-માંસ ઠોકરાવાથી તે દુ:ખતું હોય તે ઉપર**—નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) **સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર**—ઘીમાં ફૂલાવેલ ટંકણખારની ભૂકી ૨ માસા નાંખી આપવી. ઝાઝું વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમાં નાંખી આપવો. (૧૦) **ડુંટીમાં ફોલ્લી થઈ આવી હોય તો**—ટંકણખાર અને મોરથુથાને ફૂલાવી મધમાં ખરલ કરી ફોલ્લી ઉપર ચોપડવું. (૧૧) **વાળા ઉપર:**—ગળોના રસમાં ફૂલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો; અથવા હીંગ અને ટંકણખાર, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સાંજ સવાર આપવું. (૧૨) **ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. (૧૩) **મ્હોં આવ્યું હોય તો:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાંખી કોગળા કરવા. (૧૪) **ખાલી ચડતી હોય તો:**—ટંકણખાર ભેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.

૨૦—તેલીઓ ટંકણખાર. (ફુલાવેલો.)

ઉપયોગ—(૧) **ક્ષય અને ઉધરસ ઉપર:**—ટંકણખાર ૧ માસો, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં આપવો. (૨) **ઉલટી ઉપર:**—ટંકણખાર દૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. (૩) **પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાંખી, પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાંખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧–તાંબુ. (સ૦ તામ્ર)

શોધનઃ—ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શૂળ, કઢુ, રેચ અને વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દે છે, એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઇએ શોધન—(૧) ગોમૂત્રમા આમલી અને મીઠુ ન તેમા તાંબાના પતરા અગ્નિ ઉપર પહોર પર્યંત શિજવવા, એટલે તાંબુ સારૂ શુદ્ધ થાય છે (૨) તે છાશ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામા શુદ્ધ કરેલું તાંબુ લઇ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાચ પુરુષો વિશેષ શોધન કહેલુ છે તે એવી રીતે કે થુરીઓ, આકડાનું દૂધ અને મીઠુ, એ પદાર્થો એકત્ર ખર કરી તે કલ્કવડે તાંબાના પતરાને લેપ કરવો, તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમા બુઝવ બુડાડવું, એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે **મારણઃ**—(૧) નાના નાના અને તે ઘણા પાતળા એ તાંબાના પતરા કરી તેમને લીમડાના રસમા નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો હલકો અગ્નિ કરી પચવવ પછી તે પતરા કાઢી, તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઇ, બન્નેને ખલમા નાખી લીમડાના રસમા એક પ્રહ પર્યંત ખરલ કરી, તે પતરા ખલમાથી કાઢી, તેની દુપટ ગંધક લઇ તે ગંધક લીંમડાના રસમા ઘુંટ તેનો તે પતરાને લેપ કરી એક ગોળો કરવો, પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અથવા સાગોડી, એમાંથ એક વનસ્પતિ લઇ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આંગળ જાડો લેપ કરી, માટલામા તે ગોળો મૂક તે ઉપર માટીનું કોડીયું ઉંધુ મૂકી, તે ઉપર રેતી માટલાના મ્હો પર્યંત નાખી પછી રાખ અને મીઠુ પાણીમા મેળવી, તેની માટલાના મ્હોને મુદ્રા કરી, તે માટલું ચૂલા ઉપર મૂકી ક્રમે કરી–હલકો, મધ્યમ મોટો એ પ્રમાણે–ચાર પહોર અગ્નિ કરી, ઠંડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી સુરણના રસમાં એ દિવસ પર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક લઇ ઘીમાં વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીના બે કોડીઆ લાવી, તે એકમા તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજુ ઉંધુ ઢાકી કપડમાટી કરી વગડા છાણાનો ગજપુટ આપવો ઠંડુ થયા પછી તે શરાવ–સંપુટ કાઢી, તેમાથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે એનાથી ઓકારી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, અને મૂર્ચ્છા, એ કોઇ દિવસ પણ થતાં નથી (૨) પારો ના ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ દૂધીના રસમા ખરલ કરી, તાંબાના–શુદ્ધ કરેલા પતરા ૧ ભાગ લઇ તેને લેપ કરવો, તથા ગજપુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાય છે (૩) શુદ્ધ કરેલો તાંબાનો ચૂરો લઇ, સમાન ભાગ પારામા, જંબીરરસમા મર્દન કરવો, પછી બન્નેના સમભાગ ગંધકમા ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે (૪) પારો ૧ ભાગ ગંધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦। ભાગ અને મનશીળ અષ્ટમાશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારિક કજળી કરવી, તે કજળીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઇ તેનો તે કજળીના પર્યાએ લેપ કરવો, તથા તેને વાલુકા યંત્રમા ચાર પહોર પચન કરવુ ઠંડુ થયા પછી કાઢી લેવુ આ તામ્ર દરરોજ બે વાલ જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમા આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે, તથા પરિણામશૂળ, ઉદરશૂળ, પાંડુ જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય મંદાગ્નિ, શ્વાસ કાસ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે **તામ્રભસ્મપરીક્ષાઃ**—તામ્ર રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે અને પારાનો યોગ હોય તો ચકચકિત દેખાય છે તામ્રભસ્મ દહીંમા નાખવા છતા દહીંનો રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવુ **તામ્રગુણઃ**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર, કોઢ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ કફ શ્વાસ કાસ ઝાંપડ, શૂળ, કૃમિ, ઉલટી, પાંડુ, મોહ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે **અશુદ્ધ તામ્ર**—સંપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ કાંતિનાશ અને કુષ્ટ, વિષ, જ્વર, ઉલટી, રેચ સંતાપ અને અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાશ કરે છે

વિવિધ તામ્રગુણ—મોરથુથુ કડવા કરંજના તેલમા એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટંકણખાર લઇ કુલડીમા ઘાલી ભૂંગળીના ફૂંકવુ કિંવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂંકવુ એટલે રક્ત જેવુ લાલ તાંબુ નીકળે છે એજ પ્રમાણે ગરૂડ (ભૂતાગ)નું સત્વ પણ નીકળે છે મોરથુથુ કિંવા તાંબુ એના સત્વની રવિવારે વીંટી કરવી તથા તે પાણીમા બોળી તે પાણી પીવા આપવુ એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે, અને દુખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છુટકો થાય છે તેમજ હાથ ધોઇ હાથાનો સ્નેહ,

राम वत्सोम सेनानी मुद्रितेतितथाक्षरम् हिमालयोत्तरेपार्श्वे स्वकर्णश्च मरुद्रुमः ॥ तत्रशूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयंगतम् ॥ એ મંત્રવડે મંત્રવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા, અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે. તથા સ્ત્રી સદ્યઃ પ્રસૂત થાય છે. વ્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે ભાલુકિએ કહેલું છે.

મયૂરપિચ્છાદિકથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરનાં પિછાં લઇ બકરીના ઘીમાં શેકવાં; તથા ગોળ, ગુગળ, માછલું, ઉન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી, પીંપર, લાખ અને ઘી, એકત્ર મેળવી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવું, એટલે મયૂરપિચ્છ અને ભૂનાગનું તામ્ર થાય છે, તેમજ નાનો ગાંડૂળ લઇ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છના સત્વોનો ગુણ:**—શીત, સંપૂર્ણ કોઢ, વ્રણ; તથા સ્થાવર, જંગમ વિષનો નાશ કરે છે; અને પારાને યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:**—એક ચણોઠીભાર નિત્ય આપવી. (૧) શ્વાસ કાસને માટે મધ અને પીંપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં. (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં. (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ઘીમાં આપવું. એ ઉપર **પથ્ય**—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાષાણભેદ. (સં૦ પાષાણભેદ)

આ એક પથ્થરની જાત છે. એ જીભને લગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. **પાષાણભેદ:**—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે; અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, શૂળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર:**—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **ગરમીએ શિશ્ન સુજ્યું હોય તો:**—પાષાણભેદ, મનશીળ, સુરદારશિંગ અને થોડું મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **કમરદુખી; અસ્થિભંગ, ઉધરસ, વ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો. (૪) **બદ ઉપર:**—ભિલામો અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો. (૫) **પ્રદર ઉપર:**—પાષાણભેદ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૨૩—ધૂંવાસ. (સં૦ ગૃહધૂમ.)

ચુલા ઉપર ધૂમાડાથી જે કાજળ એકઠું થાય છે તેને "ધૂંવાસ" કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગલગુન્ડ, સોજો, ઇત્યાદિ ઉપર:**—ધૂંવાસ, ગોળ અને ચુનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) **આંખો આવે છે તેને માટે:**—ધૂંવાસ, ગોળ, અને ચુનાની લમણા ઉપર બે પટ્ટી લગાવવી. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ધૂંવાસ દહીંમાં અથવા ઘીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો શેક કરવો.

૨૪—નવસાગર. (સં૦ નવસાર.)

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણના છે. એ માણસની વિષ્ટાથી અને મૂત્રથી તૈયાર થાય છે, તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો અને સફેદ હોઇ રેષામય હોય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે. **નવસાગર:**—અતિ ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ, સારક, અને નેત્રોને હિતાવહ છે, તથા ગુલ્મ, ઉદર, વિષ્ટંભ, શૂળ, શોષ, માંસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂર્ચ્છા, મસ્તકશૂળ, સળેકમ, ઉન્માદ અને વાંછીના વિષ ઉપર:**—નવસાગર અને કળીચુનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મ્હોં બંધ કરી રાખવું; અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હોં ઉઘાડી સુંઘાડવી, એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) **હિરાકશીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં ગઇ હોય તો તે ઉપર:**—નવસાગર ઘસી

પાવો. (૩) વાળા ઉપર:—નવસાગરની ભૂકી કરી તે અર્ધાટાંક ઘીમાં નાખી પાવી (૪) અપસ્માર ઉપર:—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) યકૃત્ અને પાણથરી ઉપર:—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે. (૬) શૂળ ઉપર:—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) કાચ, માટી, ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.

૨૫—પરવાળાં (સં૦ પ્રવાળ.)

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉંચીર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે. એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલા ગિલોડાં જેવાં લાલ, ગોળ, લાંબાં, સરળ, સ્નિગ્ધ, અને અવ્રણ, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે, તે સારાં. જે રંગે પિતળ જેવાં, પીળાં, બારિક, સચ્છિદ્ર રૂક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ધોળાં હોય છે તે ખરાબ. તે લેવાં નહિ. પ્રવાળ—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, પૌષ્ટિક પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે; અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ચિત્તોન્માદનો નાશ કરે છે. પ્રવાળનું શોધન—(૧) મણિ, મોતિ અને પરવાળાં, એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં લીંબુના રસમાં ૧ પહોર બીજરી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયંત્રવડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિફળાના કાઢામાં બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. પ્રવાળનું મારણ—(૧) કુંવેર, તાંદળજો અને માણસના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી, એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીમડાના રસમાં ધુંટી વાસણમાં સુકવવું. આ પ્રમાણે લીમડાના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી એટલે પરવાળાંની ભસ્મ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસની સાત અને ગુલાબજળની સાત એ પ્રમાણે સંપુટો આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. એને સેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજા છે. પ્રવાળ ભસ્મનાં અનુપાનો (૧) જીર્ણજ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, તથા કોષ્ટગત વાયુ વગેરે રોગોમાં મધ અને પીંપરમાં આપવી. (૨) તાવ ઉપર:—કરિયાતું, કડુ, અને હરીતકીમાં આપવી. (૩) પિત્ત ઉપર—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) ધાતુક્ષય ઉપર:—પાકેલાં કેળાંમાં. (૫) કૃશતા ઉપર:—પાનમાં. (૬) તિડીક પ્રમેહ ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળા અને મધમાં. (૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે ઘી સાકરમાં. (૮) પ્રદર (પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં. (૯) વાયુ ઉપર:—તુળસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) પિત્તકાસ ઉપર:—આદુનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) રતાંધળા ઉપર:—ઉતરતી ઘોડીઓ તુળસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભસ્મ નાંખી અંજન કરવું. (૧૨) અસ્થિભંગ અને સંધિભંગ ઉપર પ્રવાળભસ્મ મધમાં આપવી. (૧૩) પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર:—આમળાંના મુરબ્બામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર:—ઘી અને મધમાં. (૧૫) કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—તાંદળજાના રસમાં. (૧૭) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) દાહ ઉપર:—વંશલોચન અને સાકરમાં. (૧૯) ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇંદ્રિની બળતરા ઉપર:—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અને સાકર નાંખી આપવી. (૨૦) આંખોમાંની ગરમી અને શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપર:—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી (૨૧) મસ્તકશૂળ ઉપર:—બદામની ખીરમાં આપવી. ખીર કરવાનો પ્રકાર:—બદામ દસ બાર લઇ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરનાં ફોતરાં કાઢી વાટવાં અને પાશેર ગાયનું દૂધ લઇ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી. અને તેમાં વાલભર પ્રવાળભસ્મ નાખી આપવી. એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્તવિકાર અને નેત્રસંબંધી

રોગ દૂર થઇ આંખોને ઠંડાઇ આવે છે તથા શક્તિ વધે છે. (૨૨) **પિત્તોદ્દ્ભવ પાંડુ ઉપર:**—પ્રવાળભસ્મ ઘી સાકરમાં આપવી. **પથ્ય:**—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક.

એ એક પથ્થરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એ જીભને પાણી વાળે છે. વ્રણમાં પાણી આવતું હોય તો પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સંચોરો.)

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **પાપડખાર:**—એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વાળા ઉપર:**—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા, નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ. રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર નાખી તેમાં લગારેક અંગ દૂધ નાખી પાવું; તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) **ભાર ઉપર:**—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણ, એને કલાઇના વાસણમાં બાળી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમાં પાવું. (૪) **પેટદુ:ખી–પીડ ઉપર:**—લીમડાના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિંવા બે વાલ નાંખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી કરી નવીન થએલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) **ગુડધી ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ચાર ગોળીઓ કરી, તે ગુડધીની ચાર આંખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું. પછી તે કાઢી એરંડાના પાનને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮—પારો. (સં. પારદ.)

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં સીસું, કલઇ, મલ, અગ્નિ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસહ્ય દોષ સ્વભાવિકજ રહે છે. તેમાં જાડાઇ, અંગ ઉપર ગંડ, એ સીસાનો; કોઢ કલાઇનો; રજ મલનો; દાહ અગ્નિનો; નાશ, વિષ, એ ચાંચલ્યના તથા મરણ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસહ્ય દોષ છે. એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ. તેમજ પારામાં ઔપાધિક સપ્ત કંચુક છે. **શોધન:**—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે. તે:—**સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન:** અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઇ છડી ફોતરાં કાઢી પાણીમાં નાંખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થતાં પર્યંત રાખવાં તથા ખાટા થએલા પદાર્થમાં તાંદળજો, મુંડી, વિષ્ણુક્રાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગુસવેલ, મહાબલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગોકર્ણી, હંસપાદી અને ચિત્રક, એ યથાલાભ વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં નાંખવું. એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું, અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજી યોજવી. **પારદ સ્વેદન:**—સુંઠ, મરી, પીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદુ, બળદાણા, તાંદળજો, સાટોડી, મરડાશિંગ, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વ પદાર્થ પારાના ષોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઈ ધાન્યામ્લમાં વાટવા; તથા કલ્કવડે વસ્ત્ર ઉપર આંગળ ભર જાડો લેપ કરવો, પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન:**—લાલ ઈંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધૂંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંબુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમાં બાંધી કાંજીવડે ધોઇ નાંખવો. **મૂર્ચ્છન:**—પારાના મળનો કુંવેર નાશ કરે છે, તથા ત્રિફળા દાહ નાશ કરે છે; ચિત્રકનાં મૂળીઆં વિષ નાશ કરે છે. એટલા માટે પ્રયત્નવડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્ચ્છિત પારો દોષશૂન્ય છે. **કંચુક નિર્મોક:**—કુંવેર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી

અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકોથી મુક્ત થાય. **ઉત્થાપન:**—પારો લીંબુના રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુંટવો, તથા સુકાયા પછી ડમરૂયંત્રમાં ઊર્ધ્વ પાતન કરવો. **ઊર્ધ્વ પાતન:**—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઇનું ચૂર્ણ, એ કિંચિત્ લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘુટવું; તથા ડમરૂયંત્રમાં ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. **અધ:પાતન:**—પારો, ત્રિફળાં, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાઇ એ સર્વે એકત્ર કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરૂયંત્રનાં બે પાત્રો લઇ ઉપરના પાત્રને તેનો લેપ કરવો; નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધી લેપ કરી જમીનમાં પુરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં એકઠો થાય છે. **તીર્યક્‌પાતન:**—બે સોરકુલા (ઘડિઆ) જેવી માટલી લઈ, એકમાં પારો અને એકમાં પાણી નાખી અંતરપટ કરી જોડી દેવાં તથા સંધિ લેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડુ યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો, એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. **બોધન:**—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો ષંઢ થાય છે. વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવો. **નિયમન:**—મોટી મંગુસવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાંઝણી કંકોડી, ભાંગરો, નાગરમોથ અને ધંતૂરાના રસમાં કિંવા કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે. **સંદીપન:**—હિરાકસી અને પંચલવણ લઇ તે ઉપર વારંવાર લીમડાનો રસ નાંખવો, પછી સિંધવના ગાંગડાને કોરી તેમાં સિંધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી, પછી રાઇ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાનાં બિયાં તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજીમાં મેળવી તે કાજીમાં દોલાયંત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો એટલે તે પારાના જારણ સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. **અનુવાસન:**—દીપન કરેલો પારો મૃત્પાત્ર કિંવા પથ્થરના પાત્રમાં લીમડાના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો. **મુખોત્પત્તિ:**—(૧) વગડાઉ થુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્વને ક્ષણમાં ભક્ષણ કરે છે. (૨) આકડો, થોર, ધંતૂરો, કળહારી, કરેણ, ચણોઠી અને અફીણ, એ સાત ઉપવિષોમાંથી એકેકને લઇ પારામાં સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો. પછી બીજા સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવો. એવી રીતે જૂદો જૂદો બધાઓ સાથે ધોવો. તેથી કરી પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે, એટલે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ ફુટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે. (૪) બીરબહોટી લાવી તેમાં લીમડાનો રસ અને સિંધવ મેળવી પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો. એટલે પારાને મુખ ફુટે છે. **જારણ:**—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધકાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવવા એ ક્રિયાને જારણ કહે છે. ષડ્‌ગુણ-ગંધક-જારણ સિવાય આ પારો રોગહરણ કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજારણ સિવાય અભ્રકસત્વ જારણ કરવું નહિ, પારા સમાન ભાગ ગંધક જારણ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતાં સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણ ગંધક જારણવડે સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ત્રિગુણ ગંધક જારણ વડે સંપૂર્ણ જાડયનો નાશ કરે છે. ચતુર્ગુણ ગંધક જારણ વડે વલીપલિત નાશ કરે છે. પંચગુણ ગંધક જારણથી ક્ષય નાશ કરે છે. ષડ્‌ગુણગંધક જારણે સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો ષડ્‌ગુણ ગંધક જારણ કરતાં, અભ્રક સત્વ સમભાગ જીર્ણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે. તથા સ્વર્ણમાક્ષિક, કલખાપરી, ખાપરીયું, ઇત્યાદિકોએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપદ થાય છે અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે; તથા હીરકાદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વત: શિવજ જાણે છે. **સિંદુરાદિ જારણ:**—પારો તથા પારાથી છગણો ગંધક, એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમાં શીશીમાં નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર ષડ્‌ગુણ ગંધક જારણ કરવો. એટલે સિંદુરાદિક જેવો પારો થાય છે. **ષડ્‌ગુણ ગંધક જારણ:**—માટીના કુંડામાં પાણી નાંખી તેમાં કોડીયું મૂકવું; તથા આખા કુંડા ઉપર ઢાંકણ મુકવા માટે તે કુંડાને મેખલા જોઇએ તે મેખલાનો (કટિબંધની) મધ્યભાગ લીંપી કોડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણ દઇ ચાર વગડાઉ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુન: પુન: ષડ્‌ગુણગંધક જારણ થાય

એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. **વડવાનલ બીડ:**—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું. તેમજ લીમડાના રસમાં ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું, અને એક દિવસ ધૂંવાસમાં (ચૂલા ઉપરના ધુમાંડામાં) નાંખી ગરમીમાં રાખવું. તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી. તેમજ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળીઆંના રસની એક ભાવના આપવી; તથા ટંકણખાર અને ચણોઠીની એક દિવસ ભાવના આપવી, પછી સરગવાનાં મૂળીઆંના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. સંપૂર્ણ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરવું, તથા સારી શીશીમાં રાખી મુકવું. એનું નામ વૈશ્વાનર બીડ. વૈશ્વાનર બીડમાં તપ્ત ખલ મધ્યે પારો ઘુંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ગ્રાસ કરે છે. જમીન પર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે, તેને તપ્તખલ કહે છે. **હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ:**—લીમડાના રસમાં હિંગળોક એક પહોર ખરલ કરી ડમરૂયંત્રમાં નાખો નાચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઇ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. **પારદબંધન:**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, બકમલીંબડી, કંચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, માણસનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. **ખેચરી ગુટી:**—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઇ કાળા ધંતૂરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાં સુધી તેનું જલૌકારૂપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દીવેટ કરી સારી સુતળીએ બાંધી તડકામાં સુકવવી, અને (રાવણના મતે) સરસીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી; તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધ ભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સુકાઈ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઇ પશુના મુખમાં ઘાલવી એથી તેના અંગને આગ થઇ તે મરે છે. અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મ્હોંમાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મ્હોંમાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ, તથા બીજા મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ, અને જીભ્હા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીભ્હા, અધિજીભ્હા, હૃદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકોનો એ ગોળી નાશ કરે છે. **અન્ય ગુટિકા:**—પારો ધંતૂરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઇ ધંતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મ્હોં બંધ કરવું. પછી સાત કપડમાટી કરી તે ગોળો સુકવવો. પુનઃ મૃત્તિકાપટવડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણે લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી; તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણાં નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો. તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મ્હોંમાં રાખવા આપવાથી શોક નાશ થાય છે; તથા સુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મ્હોંમાં ગુટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી. **અન્ય પારદ બંધન:**—પારો બાંધવા વિષે ઔષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે. એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન એણે સબીજ પારો બંધાય છે. તે વલ્લી, તૃણ, ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ, તથા વનસ્પતિ એવા છ પ્રકારનો છે. કાકચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધન ૬૪ વલ્લી કહેલી છે; તે આ પ્રમાણે:—૧. જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કંદોની મળી બે પ્રકારની છે, જેને શુક્લપક્ષમાં પંદર પાન આવે છે, અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે. તેને **સોમવલ્લી** કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયન માટે લેવી. ૨. જલપદ્મિની જેવી વનમાં થનારી **સ્થલપદ્મિની.** (૩) જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઇ જેને પાન થોડાં હોય છે તે **અજગરી.** ૪. જે વેલ ઘણુસા જેવી રસભરી હોઇ અલ્પ પાનની હોય તેને **ઘણુસ કાંડ (ઘોનશી)** કહે છે તે પારો બંધન કરનારી છે. (૫) જેનો આકાર હુક્કરના જેવો હોય છે તે પારાને બાંધે છે તે **ત્રિજટા.** ૬. **ઈશ્વરી** કિંવા **શિવલિંગીનો** રંગ લાલ છે, અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૭. **ભૂતકેશીનાં** પાન લીમડા જેવાં હોય છે. ૮. જેનાં મૂળીઆં કાળાં હોઇ જેને ચીક ઘણો તે **કૃષ્ણવલ્લી** તે પારાને બંધન કરે છે. ૯. જેના નીચેની

જમીન હમ્મેશા ભીજાયલી રહે છે તેને રૂદતી કિંવા સ્રવતી કહે છે ૧૦ જેના પાન થોર જેવા હોઇ ચીકણા હોય છે અને જે વાનરો (નિત્ય હોઇ કઈ કઠણ પથ્થર નીચે હોય છે તેને સર્વેર કહે છે ૧૧ જેના કંદ ઉપર કેશ હોઇ વેલાને પાન આવે છે તેને વારાહી કિંવા ડુક્કરકંદ કહે છે ૧૨ જેને ચીક હોઈ વેલા હોય છે અને જેના પાન અશ્વત્થ જેવા હોય છે તેને અશ્વત્થપત્રી કહે છે ૧૩ જે ખાંગી હોઇ લગી પસરાતી નથી તેને અગ્નિપત્રી કહે છે ૧૪ જેના પાનને ગંધ હોઇ ચીક આવે છે તેને ચકોરનાસા કહે છે ૧૫ જે વેલો હોઇ પાન અશોકવૃક્ષ જેવા હોય છે અને ચીક વાળા હોય છે તેને અશોક નામની કહે છે ૧૬ જેના પાન ઉંદરણ જેવા હોઇ સુગંધી હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે પુન્નાગપત્રિકા. ૧૭ જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઇ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેના પાસે બહુજ સર્પ રહે છે, તેને નાગિની કહે છે ૧૮ છત્રાકાર, સચીક અને જેના મૂળીઅને એકજ કંદ હોય છે એવી જે વેલ, તેને ક્ષેત્રી કહે છે તે પારો બાંધવા વિષે મહા પ્રખ્યાત છે ૧૯ જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઉંચી ન હોઇ ગુલ્મ જાતની, અને જેના પાન નદરૂખી જેવા હોય છે તેને સવીર કહે છે તેના મૂળીઆ રસ ફળ એણે કરી પારાને ક્ષણમાં બંધન કરે છે ૨૦ જેના પાન વાળક જેવા હોઈ રસ પીળો, અને જે કોમળ હોય છે, તે હરીલતા. એના પાન પારદબંધન કરવા મહૌષધિ છે ૨૧ જેનાં પાન થોરના જેવા હોઇ રસવાળા હોય છે તેને નજૂનદથી કહે છે ૨૨ રાતો અને કાળો એવો બે જાતનો ચિત્રો છે તેમાંનો કાળો ચિત્રો શુભ છે, એ દૂધમાં નાખ્યો હોય તો તે દૂધ કૃષ્ણવર્ણું કરે છે એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે ૨૩ જે ડુંગર ઉપર થાય છે, અને જેના ફૂલ કાળા રંગના હોઇ તે ઉપર થોડા ફળ પણ આવે છે, તે કાળપર્ણી. ૨૪ જેના પાન ખાખરા જેવા હોઇ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે પાલાશનિનક્ષ. ૨૫ જે લીલા કમળ જેવી હોઇ પર્વતપર થાય છે તે નીલોત્પલી. ૨૬ જેના પાન લીલા હોઇ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કંદ, કુમારી કંદ જેવો હોય છે તેને રજની કહે છે ૨૭ જેના પાન કળથી જેવા અને ફૂલ ધોળા તથા કંદને ગુંદ આવે છે તે સિંહિકા. ૨૮ જે વેલીને ચાર પાન હોય છે અને જેનો ગુંદ સ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદંત જેવો હોય છે, અને જાસુદીના જેવા ફૂલ આવે છે અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના કાંદામાંથી દૂધ આવે છે તથા જેનાં પાન ગાયના કાન જેવા હોય છે તે ગોશૃંગી. ૨૯ જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને રાતા ટપકાં હોય છે, અને જેનાં પાન લીલા હોઇ રસ રાતો નીકળે છે તેને ખદિરપત્રી એમ કહે છે ૩૦ જે તૃણના મૂળીઆ રાત્રે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય છે તે તૃણો પારદબંધક છે ૩૧ જે પથરાએની વેલ હોઇ લાલ હોય છે તેને રક્તવલ્લી કહે છે ૩૨ જેના કંદને ગુંદ આવે છે, તે બ્રહ્મદંડી. એ પારદબંધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે ૩૩ જેને પાન ન હોઇ મધ જેવો વાસ આવે છે તે મધુતૃષ્ણા ૩૪ જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો, તે પદ્મકંદી ૩૫ જે રસ સહિત હોઇ કાષ્ઠ પીળા તથા ફૂલ પણ પીળા તે હૈમકંદી ૩૬ જે લાલ વેલ હોઇ પાન આમલીના પાન જેવા, તે વિજયા. ૩૭ જે ધોળી અને પથરાએલી તથા રસ સહિત અને આડકીના પાન જેવાં જેના પાન હોય છે તે અજયા. ૩૮ જેના પાન ત્રિકોણાકૃતિ હોઈ ચિત્રવર્ણું હોય છે અને જે વેલ છે અને જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે તે જયા. ૩૯ જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાન મોરના ગળાના રંગ જેવા હોય છે તેને નવી કહે છે ૪૦ જે રસવાળી હોઇ જેનાં મૂળીઆ કડવા, અને મીંઢા જેવી ગંધવાળી તથા ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે શ્રી. એ ત્રિલોહમાં વેષ્ટન કરી મુખમાં રાખવી ૪૧ જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેના પાન સરગવાના પાન જેવા હોય છે તે કીટમારી (કીડામાર) ૪૨ વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી રસવાળ હોઇ ધોળી દૂધી જેવી હોય છે તે તુંબિકા. ૪૩ જે રસવાળી હોઇ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે તેને કેહેણુ ભી કહે છે ૪૪ મયૂરશિખા, એ પારાને બંધન કરનારી છે ૪૫ જેના મૂળીઆ જેવા પાન અને રંગે પીળી હોઇ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળા હોય છે, તે હૈમલતા ૪૬ જેના પાન ધોળા એરંડા જેવા હોય છે અને ફૂલ તુંબડી (તુંબિકા) જેવા હોય છે તે આસુરી ૪૭ જે વેલ હોઇ પાન સાત વિણના પાન જેવાં હોય છે, તે સપ્તપર્ણી. ૪૮ જેનાં પાન તલવાર જેવાં હોઇ જે રસયુક્ત હોય

તે ગોમારી. ૪૯. પીતક્ષીરા. એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦. જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે વ્યાઘ્રપાદલતા. ૫૧ જે કાયમી જેવી હોઇ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે; તે ધનુર્વલ્લી. ૫૨. જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન; દિવ્ય ઔષધી છે તેને ત્રિશૂળી કહે છે. ૫૩. જે વેલો હોઇ, જેને પાન ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે; તે ત્રિદંડી. ૫૪. જે રસ આપનારી હોઇ જેને ફૂલ પીળાં આવે છે, તથા આકાર શિંગો જેવો, તે શૃંગા જાણવી. ૫૫. જે રસવાળી હોઇ મરી જેવા કાંટા આવે છે, તથા જેનાં મૂળીઆમાં કંદ હોય છે, તે વજરનાભવલ્લી. ૫૬. જે અંગે ધોળી હોઇ પાન લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે તેને મહાવલ્લી કહે છે. ૫૭. જેનાં પાન અને ફૂલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે રક્તકંદવતી. ૫૮. જેનો રસ પેજ જેવો હોઇ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે, અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે; અને પાન બિલી જેવાં હોય છે, તે બિલ્વદલા. ૫૯. જે બિલ્વદલ જેવી હોઇ પારદબંધન કરનારી છે, તેને રોહિણી કહે છે. ૬૦. જે વેલ હોઇ રસવાળી હોય છે, અને જેનાં પાંન રાત્રે સતેજ દેખાય છે; તે બિલ્વંતકી. ૬૧. જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને ગોરોચના કહે છે. ૬૨. જે નાની હોઇ કાંદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને કંદપત્રિકા કહે છે. ૬૩. જે નાની હોઇ જેનાં પાંન ડીંટા સિવાય ત્રિકટાં હોય છે, તે વિશલ્યા. ૬૪. જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે કંદ-[illegible]રા. આ ચોસઠ ઔષધી, જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ-[illegible]ન ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અઘોરાસ્ત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અઘોરમંત્રનો જપ [illegible]ી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજવું ઘણું કઠિન છે. તે પારદબંધક વનં-[illegible]ાતિ તત્વવેત્તા પાસેજ હોય છે. પારદભસ્મ, રસસિંદુર:—પારો દૂધીના રસમાં એક દિવસ [illegible]રખો ઘુંટવો; પછી કામોણીના રસમાં ઘુંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક [illegible]૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨ાા ટાંક એ પ્રમાણે લઈ કજ્જલી કરી કાચની કુપીમાં ઘાલી કપડમાટી [illegible]રવી, તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયંત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ [illegible]માણે સાક્ષાત્ તરૂણ સૂર્ય જેવું અરૂણવર્ણું; પ્રવાળ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિંદુર લેવું. તે ૫ ગુંજા મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ સંયોગવડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. ષડ્ગુણ ગંધક જીર્ણ સિંદુર:—હિંગળોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઇ કજલી કરવી, તથા કુંવેરના રસમાં મર્દન કરવી. સુકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડુ થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસ સિંદુર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુંસ્ત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પંઢત્વ, વંધ્યત્વ, તથા સન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણ ગંધક જીર્ણ સિંદુર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. રસસિંદુર:—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કજલી કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવી, તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડમાટી કરવી. સુકાયા પછી તે છિદ્રસહિત આકંઠ પૂરી રાખવી, તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી, આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી હિંગલોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું. તથા રોગનાશનાર્થ રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને પીંપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારૂં, વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે. એ અગ્નિમાંદ્ય. યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઓકારી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા પારદયોગ:—
(૧) કાળા ઉંબરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં પારો નાંખી તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવ-

સંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો હલકો અગ્નિ તે ઉપર કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંકોડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને કોરી, તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર તે કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાંધો મેળવી કપડમાટી કરી, તેમાં તેને માટીના શરાવ સંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી, વગડાઉ છાણાનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો, અને ગંધક, અંકોલનાં મૂળીઆંના રસમાં ખરલ કરવા, તથા સાંજે મ્હો બંધ કરી ભૂધરયંત્રમાં પચન કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવા, અને વડનાજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઈ, લોખંડની કડાઇમાં નાખી ચૂલા ઉપર કડાઇ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા સોટાએ ઘુંટવો, એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંજા આપવી, એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ધોળા અઘેડાનાં બિયાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં, પારાના ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો ડાંટાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે તે સર્વ કર્મોમાં યોજવો. (૮) તુષના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્રવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાંડાવડે ઘુંટવો, એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોજવી. (૯) રીંગણી, કાવળી અને કાળા ધતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખરલ કરી માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું, અને ઉપર બીજું માટલું ઉંધું મૂકી સંધિલેપ કરવો, અને તે ઉપર જલપટ ધરવો; તથા તેના નીચે દીપાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી (૧૦) પારો કલેડામાં નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાના પાનના રસનો વારંવાર ચૂવો આપવો; એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિભડાના રસમાં, ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવો; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં ફટકડી, સિંધવ, અઘેડાનાં મૂળીઆં, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લઇ, ચતુર્થાંશ કાંજી નાખી ઘુંટવો; એટલે બદ્ધ થાય છે. પછી ડમરૂયંત્રમાં ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે, તે લઇ સર્વ રોગો ઉપર આપવી. એ વાજીકરણ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે, તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ સિદ્ધ-મુખરસ, એના કરતા બીજું રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગંધક અષ્ટમાંશ લઇ એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો. સુકાયા પછી થોરના રસના ત્રણ પુટ આપવા; પછી આકડાના પુટો જ્યાં સુધી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી આપવા; તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મ્હોપર્યંત મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી થાળી ઉંધી ઢાંકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડુ થયા પછી શંખ જેવી ધોળી, ઉપરની થાળીમાં ચોટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહિ છે. સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોઢાના વાસણમા પારો અને અર્ધો ગંધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારંવાર થોર અને આકડાનું દૂધ નાખતા જવું. તથા ખેરના લાકડાવડે ઘુંટતાં જવું. એટલે ભસ્મ થાય છે; તે એક ગુંજાભાર, રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઇ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) ચંદ્રાયુધ રસઃ—પારો, ગંધક અને સિંધવ, એ સમાન ભાગે લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો, અને તેને નાગવેલીના પાનનું વેષ્ટન કરવું, અને ઊર્ધ્વપાતન યંત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઇ, ત્રણ ગુંજા પાનના બીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો; એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે. એની પથ્ય, મૃગાંક પ્રમાણે કરવી. (૧૬) ગંધક, ધૂવાસ અને પારાને; નગોડ તથા કુવેરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો, એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) ગંધક અને પારો સમભાગ લઇ ફુકરકંદના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો એટલે પીતવર્ણ ભસ્મ થાય છે. તે વળીપલીતનો નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કથ્થ ૨ ભાગ, ઠીબમાં નાંખી લીમડાના સોટાએ વારંવાર ઘુંટવો. અગ્નિ

૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે; તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઇ આપવી. **પારદભસ્મનાં અનુપાનો**—શાક્ત પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા પર્યંત આપવી. (૧) **પિત્ત ઉપર** આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) **વાયું ઉપર** પીંપરમાં. (૩) **કફ ઉપર** આદાના રસમાં. (૪) **તાવ ઉપર** લીમડાના રસમાં. (૫) **રક્તવિકાર ઉપર** મધમાં. (૬) **રૂધિરસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર** તાંદળજાના રસમાં આપવી. (૭) **કાસ, શ્વાસ અને શૂળ, ઉપર** પીંપર, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) **રક્તવિકાર ઉપર** હળદર અને સાકરમાં. (૯) **કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર** ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડુસામાં. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર** શિલાજીત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર** લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હિંગળોક, અક્કલકરો, પીંપર અને ભાંગમાં. (૧૨) **સર્વજ્વરો ઉપર** સિંધવ, લવંગ, કરીઆતુ અને હરીતકીના ચૂર્ણમાં. (૧૩) **રેચ થવા માટે** સિંધવ, ત્રિફળા, લવંગ, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) **ધાતુ વૃદ્ધિ ઉપર** તાંબુલમાં કિંવા ભોંયકોળામાં. (૧૫) **ઉલટી નાશનાર્થે** ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) **ઉદર રોગ ઉપર** સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) **કૃમિ ઉપર** ચાર વાલ ખાખરાનાં બિયાં અને બમણા ગોળમાં. (૧૮) **સર્વ અતિસારો ઉપર** અફીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર** સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) **પુષ્ટતાને માટે** ગળોના સત્વમાં આપવી. **પથ્ય:**—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે ને સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું, પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાન ભક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, અર્થ, દુઃખ અને કોઇ પણ પદાર્થની ઇચ્છા, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. **પારો ભક્ષણ કરનારે**—સિંધવ, ઘી, ધાણા, જીરૂં, આદુ, તાંદળજો, વેંગણ, પંડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં, જૂની ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું કોરા માટીના વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને ચાંદરણામાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અભ્યંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ તૈલ, સ્ત્રી, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળીએરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પાવું એટલે હિત થાય છે. **પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય:**—કોળું, કાકડી, કારેલાં, કાળીંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કુલત્થ, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મસુર, છાશભાત, કડવા, ખાટા, તીખા પદાર્થ; મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ, અને બોર, નાળીએર, કેરીઓ, જવખાર, સુંઠ, સરગવો, ભાંગસેવન, રાઇ અને વાતુલ પદાર્થ, એ વર્જવાં. **પારદાદિ લેપ**—(૧) **ખસ ઉપર**—પારો, ગંધક, અને ધંતૂરાનાં બિયાંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) **પારદાદિ મલમ સર્વ વ્રણો ઉપર**—પારો અને ગંધકની કજલી ૧ ભાગ, મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, અને કપિલો ૨ ભાગ અને કિંચિત્ શેકેલું મોરથુથુ, એ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી તે મલમ રૂની પુડી ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર બેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે; અને સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે. (૩) **પારદાદિ લેપ**—પારો, ગંધક, હરતાળ, હિંગળોક અને મનશીળ, એ દરેક એકેક તોલો અને મુરદારશિંગ અને શંખજીરૂં એ બબે તોલા, એની બારિક કજલી કરી તે તુલસીના રસમાં ખરલ કરવી, અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર ગાયના ઘીમાં ઘસી ચોપડવી; એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. **અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપર:**—(૧) કારેલીનાં મૂળીઆં ઘસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધક પાનના બીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુળસી, એલચી, લવંગ, દાલચિની, અને નાગકેસર, એમના સમાન ગંધક લઇ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪) નાગરવેલનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ, એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું. તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથીઓ અને ભાંગરાનો રસ અને સોરો, એ છાશમાં નાખી તે છાશ પવાથી પારાવડે થએલો અંતરદાહ નાશ પામે છે. તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. (૬) રસાયણ શરીરમાં જીર્ણ હોય તેના **ઉપાય:**—ઊંહોળી, દેવડાંગરી, પરળ (ઝાડ)નાં બિયાં અને દમોણી, એમાંથી એકનો કાઢો પાવો.

૨૯—પીતળ. (સં. પિત્તલ.)

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે. એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ બે પ્રકારનું છે. રાજરીતી અને બીજું કાળતુંડી. પીતળ તપાવી કાંજીમાં બોળવું, એટલે રાતું થાય છે, તેને રાજરીતી સોના પીતળ કહે છે. તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે; એ કદિ પણ ઓષધ માટે લેવું નહિ. શોધન-(૧) પિતળનાં પતરાં કરી તપાવવાં, તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બુઝાડવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પીતળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમાં બાળ હરડેનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. મારણ—પીતળ અને કાંસાનું મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૧) પીતળનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન ગંધક આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કોડીઆમાં ઘાલી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટવડે પીતળની ભસ્મ થાય છે. **પીતળ ભસ્મના ગુણ**—પીતળની ભસ્મ-સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને કૃમિનો નાશ કરે છે.

૩૦—પોલાદ. (સં. તીક્ષ્ણલોહ.)

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોગણું વધારે ગુણકારી છે. લોખંડમાં ઘણા દોષ છે; માટે તે રસાયન ક્રિયામાં લેવું નહિ. **શોધન**—ચોસઠ તોલા ત્રિફળા લઇ આઠગણું પાણી નાંખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો, તથા વીસ તોલા લોઢાનાં પતરાં લઈ તપાવી સાતવાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણ ઉત્તમ, મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ; તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ મારણ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુંવેરના રસમાં ખરલ કરવો; પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાના પાનમાં ગોળો વીંટવો; તથા સુતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકાવડે સંધિલેપ કરી સુકવી, તે ડાંગેરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ જળ ઉપર હંસ જેવું તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃત-લોહભસ્મ** કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક એ પદાર્થો કુંવેરના રસમાં ખરલ કરવા, અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા; એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણોઠીના પાનમાં નાંખી તે ઉપર જાંબુનાં પાનનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું, આ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું, એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) દાડમનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમા) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાંખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમજ રાખી પછી ધોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવુ, તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે. **લોહભસ્મના ગુણ**—લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં કદિ પણ રોગ થવાનો નહિ, તથ ગએલું વીર્ય પુનઃ આવશે. **લોહભસ્મ**—જંતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂળતા, મૂળ વ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય, અને પાંડુરોગથકી પાંડુ થએલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. અને બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક રસાયન, મત્યુહર, દૃષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી એવી છે. **લોહભસ્મનાં અનુપાનો**—લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન કરવી. (૧) **શૂળ ઉપર**—હીંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—મધ અને પીંપરમાં. (૩) **વાળા ઉપરઃ**—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપરઃ**—સુંઠ, મરી, પીંપર અને મધમાં. (૫) **ઠંડાઇ ઉપરઃ**—મરી અને ખાવાના પાનમાં. **મેહ ઉપરઃ**—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) **ત્રિદોષ ઉપરઃ**—આદાનો રસ અને મધમાં (૮) **વાતજ્વર ઉપરઃ**—ઘીમાં.

(૯) **પિત્તજ્વર ઉપર:**—મધમાં. (૧૦) **કફપિત્ત ઉપર:**—આદાના રસમાં. (૧૧) **એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—નગોડના રસમાં. (૧૨) **વાત ઉપર:**—સુંઠમાં. (૧૩) **પિત્ત ઉપર:**—સાકરમાં. (૧૪) **કફ ઉપર:**—મધ અને પીંપરમાં. (૧૫) **સાંધરોગ ઉપર:**—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) **પ્રમેહ અને વલીપલિત્ત ઉપર:**—ત્રિફળામાં. (૧૭) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) **બળવૃદ્ધિ ઉપર:**—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) **પાંડુરોગ ઉપર:**—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) **વીસ પ્રમેહ ઉપર:**—હળદર, પીંપર અને મધમાં. (૨૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજીતમાં. (૨૨) **પંચકાસ ઉપર:**—અરડુસો, પીંપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—તાંબુલમાં. (૨૪) **સર્વ રોગ ઉપર**—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) **યથોક્ત ગુણ ઉપર:**—બાળહરડે અને સાકરમાં આપવી. આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. **પથ્યાપથ્ય:**—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મધ, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કુલિત્થ, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ, એ વર્જવાં. **અશુદ્ધ લોહદોષ:**—અશુદ્ધ લોહ પંઢત્વ, કુષ્ટ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હલ્લાસ કરનારૂં, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારૂણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે, પારા સિવાય કિંવા અભ્રક સિવાય લોહનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી; કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી. માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોઢાની ભસ્મ કરે છે, તે લોહ ભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સંશય નથી. **લોહજ-દોષચિકિત્સા:**—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવાં; અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડીંગના સ્વરસમાં લેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણથી થએલા શૂળનો ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી વિકૃતિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ આપવું. રેચ થવા લાગે તો દૂધ પાવું, તથા ઔષધ છોડવું. **લોહભસ્મ પરીક્ષા:**—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઇ મિત્રપંચકમાં ફુલાવવી, તથા નિરૂત્થ અને વારિતર એવી થાય ત્યારે તે કાઢી લેવી. ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કડાઇમાં નાંખી ઉકાળવાથી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું. નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. **લોહદ્રાવણ:**—(૧) લીંમડાના રસમાં હિંગળોક નાંખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પુરૂષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી, તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના રસની ગંધકને ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોઢાનો દર્પ લઇ આમળાના રસમાં સાત દિવસ ભીજવી રાખી તડકામાં રાખવો, તેમજ ક્ષીરકંદના રસવડે ભીજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના દ્રવમાં અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું, પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું, અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો; એટલે લખવા જોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. **સપ્તધાતુ-ભસ્મ પરીક્ષા:**—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણીપર તરે તો તે સેવન કરવી. **મિત્રપંચક:**—ગોળ, ગુગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. **નિરૂત્થાન:**—તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સમાન લઈ, કુંવેરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો, એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરૂત્થાન કરવું. **અપક્વ ધાતુમારણ:**—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસના શિંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેંઢાનું શીંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વ પદાર્થ સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. **ભસ્મવર્ણ:**—સુવર્ણ ભસ્મનો તથા પીતળ ભસ્મનો વર્ણ કાડીના કંઠના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીળ વર્ણ, રૂપાની અને કલઇની ભસ્મો સફેદ; સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાળી થઇ એટલે શુદ્ધ થઇ એમ સમજવું. એણે કરી વાંતિ ભ્રાંતિ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે

તેના બરોબર કોઇથી પણ થવાનું નથી. **ભસ્મ સેવન પ્રમાણ**—સોનું, રૂપું અને તાંબું ૧ ચણોઠી; તથા તીખું લોહ, કલઇ, સીસું અને પીતળ, એ દોઢ વાલ આપવી. એ ભસ્મ સાથે પીપર અને શરદ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં યોજવું.

૩૧—ફટકડી (સં. તુવરી, સ્ફાટિકા.)

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે. એ વસ્ત્રાદિકોને લગાવવાથી લાલ ડાઘ પડે છે. એ રંગસ્તંભક છે. ઔષધોમાં એને ફુલાવી લેવી. **ફટકડી:**—તીખી, કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ભારી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવહ, પારદમંથક, કેશ્ય, કંઠ્ય, વ્રણનાશક તથા યોનિસંકોચનકાર છે; અને વિષૂચિકા, ધોળો કોઢ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ટ, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **મુખરોગ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૨) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે:**—ફુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલ ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ફટકડીનો ગાંગડો આંખમાં ફેરવવો અથવા અધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી. (૪) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. (૫) **બીજી રીત:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાંખી પિચકારી મારવી. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:**—ફટકડીનો ગાંગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોજ જ્યાં ચડતો હોય ત્યાં ચોડવો એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે (૮) **ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો**—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી. **યોનિદાહ ઉપર**—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૯) **આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:**—(૧૦) ફુલાવેલી ફટકડીની વસ્ત્રગાળ ભૂકી, સવા તોલો પાણીમાં નાંખી, તે સવાર સાંજ પીછાવડે આંખમાં આંજવી. (૧૧) **દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુઃખતી હોય તેના ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાતનાં મૂળીઆમાં દિવસમાં બે ત્રણવાર લગાવવી. (૧૨) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોઠીભાર લઇ ૨ા તોલા ત્રિફળાના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૩) **વાળા ઉપર:**—નાળીએરના અર્ધશેર પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી; અથવા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં આપવી. (૧૪) **કફક્ષય, દાસ, અને શ્વાસ ઉપર**—ફુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૫) **અફીણ ઉપર:**—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાટી આપવો. (૧૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઇ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવી, એથી હલકી થશે.

૩૨—ઢીકામાલી.

ઢીકામાલી:—લઘુ, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રૂક્ષ તથા બળવાળી છે; અને જ્વર, વાયુ, મેદ, કઞ્જ, ઉન્માદ, મલાવષ્ટંભક, આનાહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, જડતા, કફ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:**—ઢીકામાલી લીંબુના રસમાં આપવું. (૨) **વાળા ઉપર:**—ચુનો અને ઢીકામાલી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩—મનશીલ. (સં. મનઃશિલા.)

મનશીલ એ હરતાલનો ભેદ છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **મનશીલ:**—ગુરુ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે; તથા વિષ, શ્વાસ, ઉપદંશ, ભૂતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ મનશીલ:**—બળનાશક, ભગબંધન, મૂત્રરોગ, શર્કરા અને કૃચ્છ્રને ઉપજાવે છે. **શુદ્ધિ:**—(૧) મનશીલ હજારના કાઢામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીલને અગથીઆના પાનની સાત ભાવના આપવી; અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી: એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ, દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષુદ્ર વિકારો ઉપર:**—

મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **સન્નિપાત ઉપર અંજન:**—મનશીળ, અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીળને ઘોડાની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—મનશીળ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોથ અને હિંગણબેટ, એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધૂમાડી પાવી; એટલે દોષજ, દ્વંદ્વજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઔષધોવડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધૂમ્રપાન વડે શાંત થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—બોરડીનાં પાનને મનશીળ ઘસી ચોપડવી; અને તે પાનને ચલમમાં અથવા હોકામાં નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

૩૪—મીઠું. (સં. લવણ.)

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમ્મેશના ભોજનમાં આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં રૂચિ આવે છે. **મીઠું**—રૂચિપ્રદ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, વાળને ધોળા કરનાર, ભેદક, અગ્નિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરૂ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શૂળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. ઉપયોગ:—(૧) **ઉલટી થઈ કફ અને પિત્ત પડવા માટે:**—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) **પાનથરી અને કૉલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું. (૩) **અવાળુ સૂજ્યા હોય તો:**—મીઠાના ગાંગડાવડે સુજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી. (૪) **સોપારી લાગી હોય તો:**—ઠંડુ પાણી પાઇ મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો.

૩૫—મુરદારસિંગ (સં. કંકુષ્ટ.)

મુરદારસિંગ એ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આબુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એ બે પ્રકારની છે, એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ તથા શ્યામ-પિત્ત, લઘુ, જેમાંનું સત્વ નીકળી ગએલું તે રેણુકા **મુરદારસિંગ** એ વંગની ઉપધાતુ છે. **મુરદારસિંગ:**—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઉલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે, અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શૂળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, આતાહ, સોજાથકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—મુરદારસિંગને સુંઠના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ:-(૧) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—મુરદારસિંગ અર્ધો તોલો અને રાળ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. અથવા એનું અતિશય બારિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—મુરદારસિંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) **પ્રમેહ અને ઉપદંશ ઉપર:**—શુદ્ધ મુરદારસિંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ડુંટી સુજી આવી હોય તો:**—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો, અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળવડે ડુંટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બેવાર કરવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર:**—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) **કોરી ખસ ઉપર**—મુલતાની માટી દહીંમાં, અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭—મોતી. (સં. મૌક્તિક)

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકા અને માછલામાંથી થાય છે, એવું કહેલું છે જે મોતી ફિકાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલા, આરક્તવર્ણું મત્સ્યાક્ષત્વડે ચિહ્નિત, રૂક્ષ, ઉખર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમતે ધારણ કરવા નહિ, તે દોષકારક છે તથા જે નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ, તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે **મોતી**—મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ, પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનારાં, અને નેત્રરોગ વિષ, ક્ષયદોષ, કફ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે **શોધન**—મણિ મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે **બીજો પ્રકાર**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર, તથા દૂધમાં શોધવાં **મારણ**—(૧) કુંવેર, તાંદળજો અને આતા દૂધમાં મોતી તપાવી બુઝાવવાં એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:**—મોતી અને પરવાળાંનું મારણ કરવું એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો:**—(૧) **પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર**—દૂધ અને ખડીસાકરમાં (૨) **ઉરક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપર**—ઘી અને મધમાં આપવાં

૩૮—મોતીની છીપ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઈરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે એ છીપો પાણીમાં બુડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે **મોતીની છીપ**—કડવી, સ્નિગ્ધ, રૂચ્ય, મધુર અને દીપન છે તથા શ્વાસ, હૃદ્રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે **શુદ્ધિ**—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે **મારણ**—મોતીની છીપ કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી ઠંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી એના ગુણ પણ તે પ્રમાણેજ પણ તેનાથી ઓછા છે

૩૯—મોરથુથુ. (સં. તુત્થ)

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એની વિષમાં ગણના છે **શોધન:**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ બીલાડાની વિષ્ટા લઇ, તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો એ પ્રમાણે ત્રણ પુટ આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેનવડે સિંચન કરવું તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયંત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—ગંધક, ટંકણખાર તથા થોરનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી બે કિંવા ત્રણ નાના પુટ આપવા, એટલે શુદ્ધ થાય છે **મોરથુથાનું સત્વ.**—મોરથુથુ અને ટંકણખારને લીંબડાના રસમાં ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં નાખી ભુંગળીવડે સળગાવવું, એટલે તામ્રરૂપ સત્વ ઉત્પન્ન થાય છે **મોરથુથું**—તીખું, ખારૂં તુરૂં વિશદ, લઘુ લેખન રેચક, અને ચક્ષુષ્ય છે, તથા કફ, કૃમિ, અને વિષનો નાશ કરે છે **ઉપયોગ:**—(૧) **વિદ્રધિ, ગુમડાં, ઇત્યાદિ પકવવા માટે:**—મોરથુથાનો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર:**—મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું (૩) **આંખમાંના ખિલ ઉપર:**—આંખમાં મોરથુથાની સળી ફેરવવી (૪) **વમન થવા માટે:**—મોરથુથુ ફુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું, અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું (૫) **અમ્લપિત્તને માટે:**—મોરથુથુ ફુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું (૬) **ખરજવા ઉપર:**—મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, અથવા મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો મોરથુથુ વધારે હડે તો ધોળો કાથો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો (૭) **કાંડરાના વિષ ઉપર:**—મોરથુથુ બે કિંવા ત્રણ ગુંજા પર્યંત, લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમાં કાલવી આપવું એટલે ઉલટી થઇ કાંડરાના વિષની છાતીમાં બાઝેલો કફનો ગળો પડે છે વિશેષ ઉલટી કિંવા રેચ થવા લાગે તો

ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું. (૮) **ગરમીની ચાંદીઓ મારે:**—ચાંદીઓ થતાંજ તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવાં. (૯) **અફીણના વિષ ઉપર:**—ફુલાવેલું મોરથુથુ અને ફુલાવેલો ટંકણખાર એ બન્ને ઘીમાં આપવાં.

૪૦—રસકપૂર. (સં. રસકર્પૂર.)

શુદ્ધિ:—પારો, ફટકડી અને હીરાકસી એ સમભાગ તથા વીસાંશ નવસાગર ખલમાં નાંખી ખરલ કરવો અને કુંવેરના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમરૂયંત્રમાં ક્રમ પ્રમાણે મોટો અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજારમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ઘી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી, ખરલ કરી રાખવું. એ એક કિંવા બે ગુંજા નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન યોગ્ય આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. **પથ્ય**—દૂધ, ભાત અને તાંબુલ. **શુદ્ધ રસકપૂર:**—એ ફિરંગોપદંશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું. સંપૂર્ણ કુષ્ટોને શત્રુ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ વ્રણનાશક હોઇ કામોત્પત્તિકર, સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર છે. ઉપયોગ:—(૧) **ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ, ઈત્યાદિકો ઉપર:**—શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર:**—રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, અર્ધો ભાગ સિંદૂર, અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાંખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પહોર ખરલ કરી, તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઈ તે ચોપડવું. (૩) **ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર**—રસકપૂર મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) **મૂળવ્યાધિને મારે**—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું, અને બોરડીના અંગારાવડે શેકવું. (૬) **ઉપદંશ ઉપર**—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, ચંદન, લવંગ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ લઇ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવાર સાંજ બન્ને વખત રાત દિવસ આપવી; એટલે ઉપદંશ વિકાર દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપું. (સં. રૌપ્ય.)

શોધન—(૧) સીસું દઇ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી અને દ્રાક્ષના રસમાં જૂદાં જૂદાં શોધવાં એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથીઆના રસમાં બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી, તેનો સમભાગ પારો અને ગંધક, એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વ એકત્ર કરી કુંવેરના રસમાં ખરલ કરવો તથા તે કલ્કવડે લેપ કરવો અને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી તેને છાણાના દેવતાનો ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દુધીના રસમાં સાતવાર બુડાડવાં, પછી દુધીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર કરવું. દુધીના રસમાં તેનો ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરાં લઇ તે એક છાણા ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર બેસારી તેનું મ્હોં છાણવડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણુ સુકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા, એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **રૂપું**—તુરૂં, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનારૂં, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે, અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરૂણ કરનારૂં, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ, દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારૂં છે. **રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો**—એ ૧ ગુંજાભાર આપવું. (૧) **દાહ થતો હોય તો:**—સાકરમાં આપવું. (૨) **વાત અને પિત્ત ઉપર:**—ત્રિફળામાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**—દાલચીની, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) **પિત્તવિકારોમાં**—આમળાના

મુરબ્બામાં આપવું. (૫) શનાવરીમાં લીધાથી બળ વીર્ય વધશે અને ભૂખ સારી લાગશે. (૬) એલચ દાણા સાકર અને ઘીમાં આપવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત ગરમીના સર્વ રો દૂર થઇ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક.

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાનો જેવા છે. એ રૂપાના અભા લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસવડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ, અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિ તે શુદ્ધ જાણવું. રૌપ્યમાક્ષિક—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુ આપનારૂં, તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ટ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કે છે સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. શોધન અને મારણ—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કર કરોલી, મેઢાશિંગી અને જંબીર; એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં તપાવવાથ રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ ગેરૂ પ્રમાણે જાણવું.

૪૩—લુણારખાર.

"લુણાર" કરીને બીરાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે. ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. લુણારખાર:— અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪—લોહકાટ (સં. લોહકિટ્ટ)

જે કાટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ, તે મુંડ લોઢાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય, અને ફોડવાથી કાંઇક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતી લોઢાનો કાટ જાણવો. લોહકાટથી મંડૂર થાય છે. અચ્છિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થએલો ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જમાનો કાટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થએલો કાટ ઉત્તમ, એંસી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો. મંડૂર કરવાનો પ્રકાર:—અડેડાના લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જુના લોઢાનો કાટ નાંખી ભુંગળીવડે ફૂંકી લાલ થયા પછી તે કાટ ગોમૂત્રમાં ઝબોળવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તપાવી ગોમૂત્રમાં ઝબોળી પછી તે કાટનું બારિક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી શરાવ-સંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણનાથી બમણો ત્રિફળાનો કાઢો કરી માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે હલાવી માટલાના મ્હોંપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનોજ ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કાટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. બીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલા લોહકાટને ત્રિફળાના કાઢાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, કુંવેરના રસના પુટો ૨૧, અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. મંડૂર:—તુરો, તથા શીતળ છે, અને પાંડુ, સોજો, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:—(૧) ચાર ગુંજાથી ૬ ગુંજા સુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ, પીંપરમાં આપવો. (૨) સોજા ઉપર:—મંડૂર સાટોડીના રસમાં આપવો. (૩) સંગ્રહણી ઉપર:—મંડૂર છાશમાં, મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) શક્તિ આવવા માટે:—મંડૂર, ઘી અને સાકરમા આપવો. (૫) કૃમિ ઉપર —મંડૂર, મધ અને વાવડીંગની ભૂકીમાં આપવો. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર:—મંડૂર, મધ અને પીંપરમાં આપવો. (૭) પાંડુરોગ ઉપર:—મંડૂર છાશમાં આપવો. શૂળ ઉપર —મંડૂર, ગોમૂત્રમાં ભિંજવી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫—લોહચુંબક.

લોહચુંબક એ એક પથ્થરની જાત છે. લોહચુંબક લોઢાનું આકર્ષણ કરે છે. એને કાંતિકલા પાષાણનો ચુંબક અને ભ્રામક એવા બે ભેદ છે. લોહચુંબક—લેખન, શીતળ તથા [illegible]

કરનાર એવું છે; અને મેદ, વિષ, જરા, કંડૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. **શોધન**—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. **ઉપયોગ—(૧) મૂતરખડા ઉપર:**—લોહચુંબકનો ગાંગડો ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે ખડો ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ. (સં. વજ્રાભ.)

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ કુટી તેની (કળોટી) રંગોળી કરે છે. **શિરગોળ:**—કિંચિદુષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને હૃદ્રોગ, જ્વર, શૂળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શિરગોળ પકાવી બારિક કરવો; પછી તેમાં તેલ નાંખી ખરલ કરી તે ચોપડવું. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો. **(૩) ઓકારી તથા દાહ ઉપર:**—નાળીએરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. **(૪) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**-શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજિત.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે, તે તાપવડે ઘણી તપી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન, તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાજિત સૌવર્ણ, રાજત, તામ્ર તથા આયસ, એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ ભેદવડે ઓળખવું. સૌવર્ણ શિલાજિત જાસુંદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાક વખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ધોળું, ઠંડુ, તીખું તથા પાકવખતે મીઠું હોય છે; તામ્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંઠ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજીત રંગે ગરધણની પાંખ જેવું, કડવું, ખારૂં, પાકવખતે તીખું અને ઠંડુ હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણશિલાજીત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજીત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજીત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજીત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. **શોધન:**—શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું. **શોધન:**—(૧) લોહશિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ પાણીએ ધોવું. (૨) લોહ પાત્રમાં કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની ભાવના આપવી. (૩) શિલાજીત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં અને ભાંગરાના રસમાં જૂદો જૂદો એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કોરૂં કરવું. એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધૂણી આવતી નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, સળીવડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆ પર્યંત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવો ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાન પરત્વે સર્વે રોગ ઉપર આપવું. **શિલાજિત:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાક કાળે તીખું, રસાયન, છેદિ એવું છે. તથા કંપ, મેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **સોરકાધ્ય શિલાજિત:**—શ્વેતવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગ વિષે હિતકારક છે. **ધોળું શિલાજિત**—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, મેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, મેહ અને ક્ષય ઉપર:**—શિલાજિત એલચી અને પીંપરમાં એક માસો ભક્ષણ કરાવવું. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજિત એક ચણોઠીભાર ચાર તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત, લાકડો-પાષાણભેદ, પિંપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે, અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું. એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ હશે તોપણ બચશે. **(૩) કુંભકમળા ઉપર:**—શિલાજિત ગોમૂત્રમાં પાવું. **(૪) મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર:**—શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું.

(૫) અશ્મરી અને અશ્મરીયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપરઃ—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ સાકરમાં આપવું.

૪૮—શંખ.

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે બારિક શંખ તેને ક્ષુદ્રશંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત અને વામાવર્ત, એવડે બે પ્રકારના છે દક્ષિણાવર્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવ નિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે જે ધોળો ચંદ્રકાંત જેવો શંખ તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ કરી લેવાથકી ગુણ કરે છે. શંખઃ—પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય છે, તથા શૂળ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોમાંનું ફૂલ, દમ અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે. ક્ષુદ્રશંખઃ—શીત, ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે, તથા નેત્રરોગ, ફોલ્લા અને શીતજ્વરનો નાશક છે શોધનઃ—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા છાશમાં એક રાત્રી પલાળી રાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ક્ષુદ્રશંખનું શોધન શંખ પ્રમાણે કરવું; અને મારણ છીપ પ્રમાણે કરવું. મારણઃ—શંખના કકડા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંબડાના રસમાં ઝબોળવા તથા બારિક ખરલ કરી રાખવા. ઉપયોગઃ—(૧) શૂળ ઉપરઃ—ઘી અર્ધો તોલો અને એક ચણોઠીભાર શેકેલી હીંગમાં બે ગુંજા શંખભસ્મ આપવી. (૨) અજીર્ણ ઉપરઃ—શંખભસ્મ લીંબડાના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી (૩) ઉધરસ ઉપર—એક ગુંજાભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી. (૪) આમાતિસાર ઉપરઃ—જાયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અર્ધો તોલો, એમાં બે ગુંજાભાર શંખભસ્મ આપવી (૫) અહીરા ઉપરઃ—શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ત્રિદોષ શૂળ ઉપરઃ—શંખભસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું (૭) પરિણામશૂળ ઉપરઃ—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી (૮) પ્લીહોદર ઉપરઃ—લીંબડાના રસમાં શંખભસ્મ ૯–૧૦ માસા નાખી તે પાવી, એટલે કાચબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે. (૯) સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપરઃ—શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯—શંખજીરૂં.

શંખજીરૂં એ એક પથ્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. ઉપયોગ—(૧) ક્ષત-કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ—શંખજીરાની ભૂકી સાકરમાં આપવી. (૨) ઉપદંશાદિ સર્વ વ્રણ ઉપરઃ—ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનાર ચાંદાં થાય છે તે ઉપર શંખજીરૂં ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૩) ઘાયાવડ વ્રણ ઉપરઃ—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું (૪) ગુમડું, જખમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મલમઃ—શંખજીરૂં ૨ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુરદારશિંગ ૧ તોલો, મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઈ પહેલાં મીણ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો નાખી મલમને પાણીથી ધોઈ નાખી, તેનાપર પટ્ટી બેસાડવી (૫) ખોડા ઉપરઃ—શંખજીરૂં, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપરઃ—શંખજીરૂં તથા ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકો કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) મુખરોગ ઉપરઃ—શંખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મ્હોંમાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા શંખજીરૂં અને ગેરૂનું ચૂર્ણ મેળવવું (૮) ઓસાર ઉપરઃ—ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર ઘસવી. (૯) અડકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપરઃ—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજીખાર. (સં. સર્જિક્ષાર.)

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે. **સાજીખાર**—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ—(૧) **બાળકોના પેટમાંના રોગ ઉપર**—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) **પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપરઃ**—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હીંગ નાખી તે આપવું. (૩) **ગુમડું ફુટવાનેઃ**—સાજીખાર અને જવખારનું ગુમડાંના મ્હોંપર એક બિંદુ મૂકવું, એટલે ગુમડું ફુટશે. (૪) **પેટશૂળ ઉપરઃ**—સાજીખાર એક માસો ઠંડા પાણીમાં આપવો. (૫) **અજીર્ણ ઉપરઃ**—સાજીખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧—સીસું. (સં. નાગ.)

શોધનઃ—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાંખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો. એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાંખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે, માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા કુંવેરના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાતવાર ગાળવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીળ મેળવી મજબૂત કડાઇમાં નાખી નીચે દેવતા કરવો, તથા અરડુસાના દાંડાવડે ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો, કે જેથી કરી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગથીઆની છાલ એક જગ્યાએ કુટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડાંમાં નાંખી પાતળાં કરી અરડુસાના લાકડાવડે ઘુંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીળ મેળવી, અરડુસાના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા, એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીળનું ચૂર્ણ અરડુસાના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કડાઇમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટાવડે આખો દિવસ નિરંતર ઘુંટતા રહેવું. એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજા પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સોરો લઇ સીસાને કડાઇમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો, અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળીવડે ઘુંટવું. બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી કડાઇમાં ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કડાઇમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો; અને કડાઇમાં કુંવેરનો ગર્ભ નાખતાં જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **કલઇ જસત અને સીસાની ભુકીઃ**—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઇ કડાઇમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાંખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો, અને તેમાં ૦। શેર પીસ્તાંનું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાંખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી; અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવી, તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી. **નાગ ભસ્મના ગુણઃ**—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિ નાશ કરે છે, તથા જીંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, મેહ, ઉદરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. **નાગ ભસ્મનાં અનુપાનોઃ**—(૧) **કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપરઃ**—અજમો, પીંપર અને મધમાં. (૨) **ઉપદંશ ઉપરઃ**—શિતળચિનિ અને એલચીમાં. (૩) **ધાતુક્ષીણતા ઉપરઃ**—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) **પ્રદર ઉપરઃ**—વંશલોચન, જીરૂં, એલચી અને ખડીસાકરમાં, બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોજી આપવી.

૫૨—સુરમો. (સં. અંજન.)

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો), એ ભેદવડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે શ્વેતાંજન, તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. **સુરમો:**—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તુરો, લેખન, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહિ તથા શીત છે; અને પિત્ત, કફ, ઓકારી, વિષ, ઓડકાર, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે **શુદ્ધિ:**—ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા ભાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો શુદ્ધ થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જબીર (ખાટા) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે હીરાકસી, ટંકણખાર, કોડી, શંખ, ફટકડી અને મુરદારસીંગની શુદ્ધિ કરવી. સર્વ નેત્ર રોગો ઉપર **સૌવીરાંજન ચૂર્ણ:**—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિફળાના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તે સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાતવાર ચાબકા મારી, પછી તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ઘણું હિતકારક થાય છે. તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુરમાને ત્રિફળાના કાઢાની અથવા કેગના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું; એટલે તે નેત્રોને ઘણો હિતાવહ થાય છે.

૫૩—સુરોખાર. (સં. સૂર્યક્ષાર. મ. સોરા.)

જે માટીમા ખાર ઘણો હોય છે એવી માટીમાંથી સુરોખાર (સોરો) તૈયાર કરે છે દારૂના કામમાં સુરાખારનો ઘણો ખપ થાય છે. **શુદ્ધિ**—કાળાશવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો; અને તે તેમજ ઘણીકવાર સુધી રાખવો; એટલે તેના ગાંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સુરોખાર:**—તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે; અને પ્લીહા, મૂર્ચ્છા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટકા, મ્હોંનું દુખવું, શૂળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—મૂળાના પાનના રસમા સુરોખાર નાખી આપવો (૨) **મૂત્ર છુટે છે તે ઉપર:**—લીંબુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેઢુ ઉપર ચોળવું, અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમા આપવો. (૩) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—સુરોખાર છાશમા આપવો. (૪) **વાળા ઉપર:**—ત્રણ માસા સુરોખાર છાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) **દમ ઉપર:**—૧૦ તોલા સુરોખાર લઇ તે ૮૦ તોના ગરમ પાણીમાં નાખવો પછી તેમા જુન્નરી અગર અમદાવાદી કાગળ બે ત્રણ મિનિટ પર્યંત રાખી બહાર કાઢી ગરમીમાં સુકવવો એ કાગળની બીડી કરી પાવી; એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તો:**—સુરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.

૫૪—સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાસ્યમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે, એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે, અને જે કાન્યકુબ્જ દેશમા થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે, સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ, સ્નિગ્ધ, કિંચિત્ નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જાણવુ. **સુવર્ણમાક્ષિક**—સ્વાદુ, કડવુ, વૃષ્ય, રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે તથા લિંગવર્તી, કંઠરોગ, પાંડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કંડૂ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે **શોધન:**—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલાપર કડાઇમાં મૂકી, તેમાં લીમડાનો તથા મહાળુંગનો (બીજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવુ; અને લોખંડની કડછી અથવા તવેતાવડે ઘુંટવુ. વાસણ રાતું દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું સમજવું. (૨) **એરંડાનું તેલ:**—બીજોરાના રસમા કિંવા કેળના કંદાના પાણીમાં, સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘડીકા પચન

કરવું, અથવા તપાવી ત્રિફળાના કાઢામાં બોળવું, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ, કુલિત્થનો કાઢો, છાશ અને બકરીનું મૂત્ર, એ સર્વે લોઢાની કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કલેડામાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીમડાનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછીવડે બે પહોર સુધી ઘુંટવું, લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઇ એમ સમજવું. સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળા, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ અનુપાનો યોજવાં. **ઉપયોગઃ**—(૧) **આંખોમાં ધોળાં ફુલાં પડે છે તે ઉપરઃ**—સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૨) **પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હલીમક ઉપરઃ**—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મધ અને પીંપરમાં આપવી. (૩) **ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણજ્વર, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, માખણ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

૫૫—સોનું. (સં. સુવર્ણ)

શોધનઃ—(૧) ઉત્તમ સોનાનાં પતરાં કરી અગ્નિમાં તપાવી તલનું તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર, કુલિત્થનો કાઢો અને ત્રિફળાનો કાઢો, એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાર બોળવાં; એટલે શુદ્ધિ થાય છે. એ રીતે રૂપું, તાંબુ, આદિક સર્વ ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનું અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાંચનારના રસમાં ત્રણ વાર રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણઃ**—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુનાં પતરાં કરી તે પતરાંના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કજ્જલી લઇ, તે પતરાંના મધ્યોમધ્ય મૂકી વાલુકાયંત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પર્યંત તીવ્રાગ્નિ આપવો. એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (૨) પારો અને ગંધક સમાન ભાગ લઇ કાંચનવૃક્ષની છાલના રસમાં ખરલ કરી બારિક કજ્જલી કરી, તે કજ્જલીના સમભાગ સોનાનાં પતરાંને કજ્જલીનો લેપ કરવો. પછી કંચનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંકી સાંધો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કોડીઆમાં મૂકી બીજાું કોડીયું તે ઉપર ઢાંકી, કપડમાટી કરી સુકવી, વગડાઉ છાણાનો મોટો તેજી અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિ પુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે. ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ, તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આજ પ્રકારે કળલાવી, જાંબુ અને મનશીળમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીળ અને સિંદૂર સમભાગ લઇ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સુકવવું, એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઇ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમાં નાખી મેળવી નહિ જેવું થાય ત્યાં સુધી ભુંગળીવડે અતિશય ફુંકી, ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફરી ફુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. **સુવર્ણ ભસ્મના ગુણઃ**—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ટ, જ્વર, ષંઢત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. નિત્ય સુવર્ણભસ્મનું ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે, અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ ભંગ કરે છે. **સોનાના વર્કઃ**—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તના નાશક અને હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે. તથા ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉચકી, આનાહવાયુ, અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે, અને સર્વદા નેત્રોને પ્રિય, તથા કોઇ પણ રોગ ઉપર–અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણ ભસ્મનાં અનુપાનોઃ**—(૧) એક કે બે ચણોઠીભાર સુવર્ણભસ્મ, ત્રિકટુ અને ઘીમાં લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. ધાતુને વધારે છે. તેમજ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પ વિષ, સંપૂર્ણ વિષો, તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે, એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે; સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ઘીમાં આપવાથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષયનાશક, નિર્વિષી બરાબર આપવાથી વિષનાશક, અને સુંઠ, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્યઃ**—દૂધ તથા સાકરમાં યુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન, વલીપલીત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય ગોજવી.

૫૬- સોમલ (સં. મલ્લ)

સોમલ એ પ્રકારનો છે. ધોળો અને પીળો. તેમાં ધોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને શંખીઓ સોમલ પણ કહે છે. પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે, તથા પીળો પર્વતમાંથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોંઘો હોય અતિ વિષારી છે, સોમલ પ્રાણઘાતક છે. એટલા માં અજ્ઞાનના હાથમાં કદિ પણ આપવો નહિ. **સોમલઃ**—પારદબંધક, સ્નિગ્ધ, દીપન, લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાંતિવર્ધક છે; અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાળાસ્રાવ, મૃતિ, અનેક વેદના, બહુ વ્યાધિ તથા તૃષાને કરે છે. **શોધનઃ**—(૧) તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્રવડે, મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજીમાં અથવા ટંકણખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે બે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **સત્વપાતનઃ**—અને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેરૂ અને વીમલમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્વ પડે છે. **મારણઃ**—(૧) ચંદનબટવાના રસમાં સોમલ ૨ દિવસ ભીંજવી રાખી, ચંદનબટવાની લુગદીમાં મૂકી પાંચ કપડમાટીના પટ કરી તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી, મ્હોં બંધ કરી ૩ પહોર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, દુધીના રસમાં ૧ દિવસ પલાળી રાખી, દુધીની લુગદીમાં મૂકી વાલુકાયંત્રમાં સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધૂમ થશે. તેજ ઔષધોમાં યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિકો ઉપર આપવી. **ઉપયોગ**—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—સોમલ ઘીમાં ઘસી લેપ કરવો; અને થોડો શેક આપવો. (૨) **વિષ ઉપરઃ**—સોમલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ ઉપરઃ**—સુખડ ઘસી તેમાં સોમલ ઘસી ચોપડવો.

૫૭—સંચળ.

એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **સંચળઃ**—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, આપત્તલ, ભેદક, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્ગારશુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તંભક છે; અને જન્તુ, ઊર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમ, શૂળ, આનાહ અને અરોચકનો નાશ કરે છે **ઉપયોગઃ**—(૧) **અજીર્ણ ઉપરઃ**—(૧) સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. (૨) **શૂળ ઉપરઃ**—સંચળ ઘીમાં આપવો. (૩) **મલશુદ્ધિ ઉપરઃ**—સંચળ અજમામાં આપવો. અથવા અજમો સુંઠમાં આપવો.

૫૮—સાંભરલુણ.

એ સાંભર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. **સાંભરલુણ**—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખાટું, અભિષ્યંદિ, પાકકાળે તીખું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે; અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ, તથા મળવાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ—ગુલ્મ, વાત, પાનથરી, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપરઃ**—સાંભરલુણ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૯—સિંદૂર. (સં. સિંદૂર.)

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાના ઔષધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી એ લેપાદિ કામમાં યોજવું. હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેનારો પારો, સુકાઇ લાલ થાય છે તેને **ગિરિસિંદૂર** કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણીજ ભિન્ન જાતનું છે. **સિંદૂરઃ**—તીખું, કડવું, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે, અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ટ, ત્વગ્દોષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ગિરિસિંદૂર**—ત્રિદોષશામક, ભેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતા-

વહ છે. ઉપયોગ:-(૧) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર:—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું (૨) આંજણી ઉપર:—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) ગુમડું, જખમ, ભગંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ:—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારસિંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૧ તોલો, મીણ ૧ તોલો અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલનું તેલ અને મીણ કઢવી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) સિંદૂરનો કાળો મલમ:—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૦ાા તોલો અને મીઠું તેલ ૯ તોલા લઇ પ્રથમ મીણ અને તેલ, એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીણ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું, એટલે કેટલીકવારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યાં પછી સળીવડે તેનાં બે ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટીવડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય ત્યાં સુધી તેમજ ઘુંટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી વ્રણ જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તો:—તેલ, સિંદૂર અને માણસના કેશ એકત્ર કુટી બાંધવા. કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી, શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ. (સં. સિંધવ, સૈંધવ.)

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ઘણોજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું. એ પથ્યકર છે. સિંધવ:—રૂચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદ્ય, ત્રિદોષનાશક, વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) શીત પિત્ત ઉપર:—સિંધવ ઘીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું. અને કેટલીકવારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. (૨) કર્ણશૂળ ઉપર:—બકરીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કોકરવર્ણું કરી કાનમાં નાખવું. (૩) કર્ણમૂળ ઉપર:—ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાંખવો. (૪) ઓકારી ઉપર:—સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો. (૫) ઉરસ્તંભ ઉપર:—ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની વરાળ આપવી. (૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:—ગાયના ઘીમાં સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—સિંધવ અને દેવડાંગરનાં બિયાં કાંજીમાં વાટી મસાને લેપ કરવો, એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:—કુંવેરના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો.

૬૧—હરતાલ. (સં. હરિતાલ.)

હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે. ફટકડી અને અભ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી. આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકિત, અભ્રક જેવાં પતરાં છુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ. એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ, એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. શુદ્ધ હરતાલ:—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે. તથા કુષ્ટો, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ હરતાલ:—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અંગનો સંકોચ, એ વિકાર કરે છે. શોધન:—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં ધાલી કાંજીમાં એક પહોર પર્યંત શીજવવી તેમજ કોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર, અને ત્રિફળાના કાઢામાં એક પહોર શીજવવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. હરતાલ ભસ્મ:—(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકત્રીસ દિવસ પીંપળાના રસમાં ખરલ કરવી, તથા ગોળો કરી અશ્વત્થની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી, પછી મ્હોં પર્યંત તેજ રાખ

ભરી ઉપર ઢાંકણું બેસાડી કપડમાટી કરી હજાર છાણાંનો પુટ આપવો. એટલે ચાર પહોરમાં ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ, તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી, અને શુભ્રવર્ણું થાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ ધૂંવાસ લઇ, માટલામાં આંમલીની કિંવા પિંપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો ધૂંવાસ ભરવો. તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ ધૂંવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠ પર્યંત ભરી મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જો હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઇ એમ સમજવું; તે ધૂમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી. (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વે ઔષધો એકત્ર કરી, ધોળી ધેટુળીના રસમાં ખરલ કરવો. સુકાયા પછી તેની થેપલી કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી સંધિલેપ કરવો, અને ગજપુટ આપવો; એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે. એ ચોખા જેટલી આપવી. (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવેર, કોહળું અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘુંટી ગોળો કરી સુકવવી. પછી માટલામાં છ આંગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાબડીમાં ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) ભૂમાનવડે અગ્નિ કરવો, એટલે ચૂના જેવી ભસ્મ થાય છે. એ ચોખાભાર સાકરમાં આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **હરતાલસત્વપાતન**—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઈ, તલ, સરગવાની છાલ, ટંકણખાર, મીઠું અને ગોળ, એ પદાર્થો હરતાલના નિમે ભાગ લઇ, તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સચ્છિદ્ર કુલડીનું મ્હોં બંધ કરવું. તથા પાતાળયંત્રવડે પુટ દેવો; એટલે સત્વ નીકળે છે (૨) હરતાલ ને ટંકણખાર, ભેંસનું ઘી, મધ અને કુલિત્થના કાઢાની ભાવના આપી, તે હાંલ્લીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાંકણું બેસાડી સંધિ લેપ કરવો; અને છિદ્રને નળી બેસારવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. નળીમાંથી ધોળી ધુમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્વ લેવું. (૩) નેપાળાનાં બિયાં અને એરંડામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી; અને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કંઠસ્થિત સત્વ લેવું. **હરતાલસત્વ** દુઃસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર, આપવું, તથા પથ્યને માટે ચણા અને ઘી યોજવું, એટલે ચૌદ દિવસમાં રોગવર્જિત થશે. **હરતાલભસ્મનાં અનુપાનો**:—અર્ધી ચણોઠીભાર હરતાલભસ્મ, ૭ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એંશી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ટ, મેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ એક ચણોઠીભાર, ગળોના કાઢામાં લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત અને અષ્ટાદશ કુષ્ટોનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામાં અપસ્માર ઉપર, આંબાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલીના રસમાં ભગંદર ઉપર, અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફોલ્લા, વાતરક્ત સંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાંડુરોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શૂળ, અને બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી. પથ્ય ઘી, ભાત, ખીચડી અથવા ગાયનું દૂધ. સન્નિપાત, અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને જાયફળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલાં પાન સાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાના ફૂલમાં અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુળસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવંત્રીમાં, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને પીપરમાં, સ્તંભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે, અષ્ટાદશ કુષ્ટો ઉપર નિર્ગુંડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે. **ઉપયોગ**:—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર**:—હરતાલ અને નવસાગર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, અથવા એની ગોળી કરી, તે ઘસી ચોપડવી. એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) **કર્ણકીટ દૂર થવા માટે**:—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર**:—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **નિર્લોમકરણ**—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) **ફોડા ઉપર**:—હરતાલ અને કળીચુનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર**:—થુરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજાયુક્ત વાતાર્શનો નાશ થાય છે.

૬૨–હિરાકસી. (સં. કાસીસ.)

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ હોય છે જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હિરાકસી**—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેતકોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **શોધન**—હિરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાલા ઉપર:**—હિરાકસી અને ભિલામો અથવા હિરાકસી કપાસના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વૃષણકૃચ્છ્ર** (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે) **અને અહિપતન** (બાળકોની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઇ ફોલ્લીઓ થાય છે) **એ ઉપર:**—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરથુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો.

૬૩–હિંગળોક. (સં. દરદ.)

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી, એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાયામાં સુકવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી સાત દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે. **શોધન:**—(૧) હિંગળોક ખલમાં નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટો તથા લીમડાના રસના સાત પુટો એવા ચૌદ પુટો આપવા; એટલે હિંગળોક નિશ્ચે શુદ્ધ થાય છે. (૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાતવાર, મોટા ભુવયાના રસમાં સાતવાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સુકવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. **મારણ:**—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂકી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો, તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવાં; તથા ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવું, તે પાનમાં એક ગુંજા ભાર આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે, એ પાંડુ, શૂળ, ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર આપવી. (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાંતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધવડે દશ વાર, દીપ્રવર્ગવડે દશ વાર, કપિલાવડે પાંચ વાર અને દુગ્ધવર્ગવડે ૧૦ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ શતાર્ક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે. એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગળોક:**—કડવું, તુરૂં, અને તીખું છે. તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, કીલાસ કોઢ, જવર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉપદંશ ઉપર:**—આકડાના મૂળીઆંની છાલ અને હિંગળોકની; શિશ્નને ધુંણી આપવી. એટલે ચાંદી તથા સોજા ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) **વ્રણ ઉપર:**—કસબંદ અને હિંગળોકની ધુંણી આપવી.

બૃહત્પાક સંગ્રહ.

પાક કરવાની રીતિઃ—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (જાડો પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં અવલેહ નામ આપ્યું છે, ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક એ ગળ્યો અને મ હોવાને લીધે રોગીને પાકના ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમાં શ લાવવી એ બે મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે, પાકમાં નાખવાની કાષ્ટોષધી જેટલી હોય તેટલીનું જુદુ ચ કરવું. તેમજ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જૂદું કરવું. દ્રાક્ષ, નાળીએર, બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, ખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાંખ પાકમાં પ્રથમ કાષ્ટૌષધિ નાંખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાંખવા. પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાંખવા. સર્વેના પ કિંચિત્ કેસર ઘીમાં વાટી નાંખવું. જ્યાં અફીણ નાંખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાંખવું. ભ નાંખવાની હોય તો તે સારીપેઠે ધોઇ શેકીને નાંખવી. પાકમાં ભસ્મો નાંખવાની હોય તે પણ પાછળ જ નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી, તે ઘી ચોપડેલી પરાતમાં પહોળો કરી સુખડીની માફક ચોસ કરવાં; અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમા પાક ઘ કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારે વારે મૂકતા રહેવું, તેથી તે કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉ દૂધ અવશ્ય પાવું; અને મધુર રસનું ભોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા છે.

ખાંડનો પાક બનાવવાની રીતઃ—બશેર ખાંડમાં પોણો શેર પાણી કલઇના વાસણમાં નાં ચૂલા ઉપર મૂકવું. એક ઊભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા, તથા પા ૬ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાંટતા જવું, એથી મેલ ઉ આવશે તે કાઢી નાંખવો, એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડ તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાંખવી, ચૂર્ણ ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટ જોઇતી હોય તેટલી નાંખવી. પાકમાં સાકર નાંખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

અવલેહ કરવાની રીતઃ—ઔષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવી હલાવીને સાકરના પાકના જે ઘન પાક કરે છે, તેને રસ-ક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાનો પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે. તે અવલ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાંખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી, ગોળ ચૂર્ણ બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચોગણા નાંખવા. એવો અવ કરવામાં સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. તે અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે **નહિ તે** જાણવાન **પરીક્ષાઃ**—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપુ નાંખવાથી બૂડે છે, તે અવલે આંગળીઓ વચ્ચે દાબવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે; અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને રસ અપ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાનાં લક્ષણો જાણવાં. તે અવલેહનાં અનુપાનો-દૂધ, શેલડીનો રસ અ પંચમૂળનો કાઢો ઇત્યાદિ છે, તે રોગ તારતમ્ય જોઇ યોજવા.

૧—અગસ્તિ હરિતક્યાવલેહ.

મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા. ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અઘેડી, કચો કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, ભારંગમૂળ. ગજપીપળી, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં અને પુષ્કરમૂળ પ્રત્યેક આ આઠ તોલા પાણીમાં જ્યાંસુધી પાક થાય ત્યા સુધી બાફવું. પછી ગાળી લઇ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦ નાંખવી. તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી, પચવી, જાડું થય પછી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ

બે હરડે, એમાંના પાકસાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરૂચિ, પીનસ (સળેકમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઇ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે; અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વે રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરૂષે આ પાક ખાઇને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી, એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકારઃ—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખપુષ્પી, કચોરાં, બળદાણાનાં મૂળીઆં, ગજપીપર, અઘેડી પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાંખી, જવ બફાઈ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને પીંપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી, એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઇ કાંતિ સારી થાય છે; તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદ્રોગ, અરૂચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શિવણ, પડવણ (પુષ્કરમૂળ), કચોરા, ધમાસો, કુલિલીનાં મૂળીઆં, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળીઆં, અઘેડી, ગજપીપર, ગળો, સુંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ અને રાસ્ના, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઇ, ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાય ત્યાં સુધી કાઢો કરી, પછી તે ગાળી લઇ, તેમાં ને બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો; તથા પીંપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાંખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળેકમ અને અરૂચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૨.—અમૃતભલ્લાતકાવલેહ.

જે ભિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા ભિલામાં લઇ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાંખવાં; અને તેમાં તેટલીજ ગળો નાંખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાંખી ગાળી તેમાં સુંઠ, ગળો, બાવચી, અરણી, કડવોલીમડો, હરડે, આવળકંટી, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સુંઠ, પીંપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂનાં બિયાં, કચોરાં અને રતાંદળી, એ સર્વેનું બબે તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવું. જાડું થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બફાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમાં સર્વ ઘાલવું. આ **અમૃતભલ્લાતક** પાણીમાં એક પળ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી ભિલામો સહન થઇ શકે તેમ ન હોય, તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સવિકારક વાતરક્તનો નાશ કરે છે; અને સંપૂર્ણ પ્રકારના કોઢ, અર્શ, વિસર્પ, મંડળ, ખસ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર, તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા વિકારનો નાશ કરે છે. **પથ્યઃ**—વ્યાયામ, આતપ, અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલ્યાભ્યંગ અને માર્ગગમન એ વર્જ્ય કરવું.

બીજો પ્રકારઃ—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં ભિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઇંટનો ભૂકો કરી તેમાં ખૂબ મસળવાં. પછી ધોઇ પવનમાં સુકવવાં. સુકાયા પછી તેનાં કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યે પછી ગાળી લઇ, તેમાં સમભાગ દૂધ નાંખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાંખવી; અને સુંઠ, મરી, પીંપર, હરડે, બહેડાં, આવળકંટી, ભીમસેની કપૂર, જટામાંસી, વંશલોચન, નસોતર, ખેરસાલ, ગળોનું સત્વ, ચંદન, અક્કલકરો, પીંપર,

કંકોળ, લવંગ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ તગર, પીંપર, ભોંયકોળુ, જાયફળ, નાગરમોથ, જાવંત્રી, કાચકા, જીરૂ, અગર, સમુદ્રશોષના બિયા, મેદા અને મહામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ અને કેસર એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો આ પાક તૈયાર કરે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાકમા અનુપાનની જરૂર નથી ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવુ એના સેવનથી શરીરની સુવર્ણના જેવી કાંતિ થાય છે, ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ પુરૂષ વીર્યવાન થાય છે ઇંદ્રિયો બળવાન થઇ નિરોગી થાય છે દાત પુન સારી સ્થિતિમા આવે છે ધોળા થએલા કેશ કાળા થાય છે શરીરે પડેલી કરચલીઓ દૂર થાય છે નાક, કાન અને અંગુલી આદિ ઇંદ્રિયો પુન સુંદર થાય છે આંગળીઓમા કીડ પડેલી હોય એવો કુષ્ટ રોગી, જેવુ સુકાએલુ વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુન તાજુ થાય છે, તેવી રીતે પુન. સુસ્વરૂપ થાય છે બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિવાન થઇ તેને વિસ્મૃતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી

૩—અશ્વગંધપાક.

આસન ૪૦ તોલા સુઠ ૨૦ તોલા, પીંપર ૧૦ તોલા, અને મરી, તજ, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, ભેંસનુ દૂધ ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનુ ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલા દૂધ તપાવી, તેમા ઉપર કહેલી જણસોનુ ચૂર્ણ નાખી પચન કરવુ, અને તે દૂધમા સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુન તે પચન કરવુ જાડુ થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનુ ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવુ દાણાદાર થઇ ઘી છુટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમા પીપળીમૂળ, જીરૂ, ગળો, લવંગ, તગર, જાયફળ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, આંબા, કમળ ધાણા, ધાવડીના ફૂલ, વંશલોચન, આવળકટી, કાથો, કપૂર, સારોડી, આસગંધ, ચિત્રો અને શતાવરી, એ એકવીસ જણસનુ અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડુ થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવુ આ પાકને આસનપાક કહે છે તેમાથી બે તોલા જેટલો, દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવુ, એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેહ, આમવાત, સોજો, શૂળ, વાતાર્શ, પંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુલ્મરોગ, અને કફજનિત વાત રોગનો નાશ થાય છે આ પાક મંદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે, તના સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસુત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલુ દૂધ કમી આવતુ હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવુ એટલે દૂધ આવે છે, અને ક્ષીણ અલ્પવીર્યવાળા, હિતકારક, તથા કામ અને અગ્નિને વધારનાર તથા સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે

બીજો પ્રકાર:—આસન ૩૨ તોલા, ગાયનુ દૂધ છશેર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ પ્રત્યેક અકેક તોલો, જાયફળ કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાસી, ચંદન, સીસમની છાલ, જાવંત્રી, પીંપર, પીપળીમૂળ, લવંગ, કકોળ, મરડાસીંગી, અખોડનું મગજ, ભિલામા, શીંગોડાં, ગોખરૂ, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલા કરી રાખવા તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો એટલે સર્વ મેહ, જીર્ણજ્વર, શોષ, ગુલ્મ પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઇ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા આસનનુ ચૂર્ણ લઇ તે ૪૦૬ તોલા દૂધમા પચન કરવુ પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમા શેકી નાખવુ, પછી ૧૮૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસનનું ચૂર્ણ નાખવુ તેમજ તજનુ ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા શેરણી, વરીઆળી, સતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂ, સુંઠ, ગોખરૂ, બળદાણા, અજમો, પીપળામૂળ, લોહભસ્મ, નાગભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ, એ ચાર ચાર તોલા તેમા નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઇ આપવો એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કમર, પીઠ, અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ,

અસ્થિભંગ, સોજો, દારૂણ, સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઇ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪—અહિફેન પાક.

૪ તોલા અફીણ લઇ, તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં બાફવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ, કંકોળ, અક્કલકરો, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, તાલમખાનું, કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મુળીઆં એ પ્રત્યેક અર્ધો અધા તોલો ઠંડુ થયા પછી નાંખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંધ અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ, અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે, તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ જાયફળ અને હિંગળોક, એ તોલો તોલો લેવું. પછી અફીણ ૩ તોલા લઇ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઇ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી. એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઇ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થઈ, અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા, અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, આવળકંટી, સમુદ્રશોષના બિયાં, ભીમસેની કપૂર, ધોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, પીપર, શુદ્ધ, કરેલાં ધંતૂરાનાં બિયાં, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કાચકામાંનું મગજ, ચિત્રકમુળ, પીપળીમુળ, જીરૂ, શહાજીરૂ, અજમો, બળદાણા, ગોખરૂ અને શુંઠ તોલો તોલો; ભાંગ ૭૬ તોલા, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ એ સર્વ મળી ૪ તોલા નાંખવી. પછી સુગંધ આવવામાટે કસ્તૂરી અને અગરૂ તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી, તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે; અને નપુંસકને પુરૂપત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંસી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૫—આમલકયવલેહ.

આંમળાં યંત્રમાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં પીંપર ૬૪ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, વાટેલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાંખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાંખવું. આ અવલેહ રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરાવવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૬—આમ્રપાક.

પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, પીંપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું; અને લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવવું. જાડુ થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરૂ, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલૌજી જીરૂ, પીંપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઇ, તનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખી, તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો, અથવા શક્તિ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નિરોગી

થાય છે. તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરૂચિ, આમ્લપિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, પીંપર ૩૨ તોલા, અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઈ સર્વે એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાંખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીંપળીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરૂ શહાજીરૂ, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાંખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ ભોજનના પહેલાં આ પાક ૪ તોલા આપવો, એટલે અરૂચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ, સળેકમ, પથરી, યકૃત, અમ્લપિત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વે પ્રકારનો મુત્રવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ (મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ, શીત અને પિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને, અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે. આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરૂષ મારૂતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખંડામ્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો; તથા ગ્રહ, યત્ન, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૭—આર્દ્રક ખંડ.

આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, પીંપર, પીંપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, ચિત્રો, વાવડીંગ, નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું; અને તેના પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત, ફદદે, કોઢ અને ઉતેડાનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આવળકંઠીનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતની પથ્ય પાળવી; એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વે રોગ દૂર થાય છે.

૮- આર્દ્રકાવલેહ.

બારિક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા લઈ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, વ્યોષ (સુંઠ, મરી, પીંપર,) ૩ તોલા, ત્રિફળાં ૩ તોલા, તથા લવંગ, બહેડા, ભારંગમૂળ, અરડુસી. કરીઆતુ, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, આરગ્વધ, જાવંત્રી, જાયફળ, અગર ખેરસાલ તથા કાળીદ્રાક્ષ એકેક તોલો, અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમાં નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉદર, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગીઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઇ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯—આર્દ્રકપાક.

બારિક કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ એ સમભાગ લઇ, લોખંડની કડાઇમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોંટી જાય એવું જાડુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, જીરૂ, મરી, નાગકેસર, જાવત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, પીંપર, ધાણા, શહાજીરૂ, પીંપળીમૂળ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ સર્વ ઔષધોના ચોથા ભાગનું (ચતુર્થાંશ) લઇ નાંખવુ. પછી તે પાક, ઘીથી નીતરેલા વાસણમાં ભરી રાખવો, આ પાક શીતકાળમાં રોજ બબ્બે તોલા ખાવા આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, સ્વરભંગ, અરૂચિ, કર્ણરોગ, નાસિકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉર ક્ષતરોગ. હૃદ્રોગ. સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા, અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચાતુર્જાત અને ત્રિકટુનું એકેક તોલો ચૂર્ણ નાંખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઇ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અજમો, લોહભસ્મ, નાગરમોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરૂં, એ ઔષધો બબ્બે તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા, એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી, તેમાં ઉપલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખવું. આ અવલેહ—સળેકમ, સોજો, શૂળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુલ્મ અને તાવ ઉપર યોજવો.

૧૦—એરંડપાક.

એરંડાના છોલેલા ગોળા લઇ તે આઠગણા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સુકવી બારિક વાટી ઘીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; તથા તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસન, વરીઆળી, રાસ્ના, ષડ્ગંધા, રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જાવંત્રી, [જા]યફળ તથા અભ્રકભસ્મ એ સઘળાં સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, તે તથા પહેલાંના દૂધનો માવો, તેમાં [ના]ખી, સાકરના પાકમાં મેળવી પાક તૈયાર કરવો. આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઉઠી ભક્ષણ [ક]રવો; એટલે એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારનો ઉદરરોગ, વીસ [પ્ર]કારનો મેહ, છ પ્રકારનો નાડીવ્રણ, અઢાર પ્રકારનો કોઢ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, [પાં]ચ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંગ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ [ક]રે છે. આ પાકને શુક્લપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે.

બીજો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા, ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પકવ [ક]રવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, [પ]ીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરીઆળી, સુવા, કચોરા, બીલું, અજમો, અજમોદ, જીરૂ, શહાજીરૂ, દારૂહળદર, [હ]ળદર, આસોદ, બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડીંગ, પુષ્કરનાં મૂળીઆં, ગોખરૂં, કોઇ, ત્રિફળા, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એલવાળુક અને શતાવરી એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પકવ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુલ્મ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉરૂસ્તંભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે.

૧૧—કંટકાર્યાવલેહ.

ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, તજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશિંગી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, તથા ઉભી ભોરીંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઇ, તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઇ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાંખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ટંડુ થયા પછી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા, અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાંખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઇ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશિંગી, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને કચોરાં, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા, તેલ, ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, નાંખો એ સઘળું પકવ કરવું, પછી નીચું ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને પીંપર ૧૬ તોલા, નાંખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો, એટલે ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ભોરીંગણીના પચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, અને હરડે નંગ ૧૦ લઇ, એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો પછી તેમા ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પક્વ કરી, ઠંડુ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમા ત્રિકટુ તથા ત્રિફળા બાર બાર તોલા મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાર, ભારંગમૂળ, કાકડાશિંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડુસી એ પ્રત્યેક બબે તોલા, અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો, તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ શ્વાસ, ઉરક્ષતરોગ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્રક્ષયરોગો દૂર થાય છે આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલુ છે

૧૨—કલ્યાણકાવલેહ.

પહાડમૂળ, ધાણા, અજમા, જીરૂ શેરણી, ચવક, ચિત્રાના મૂળીઆ, સિંધવ, હરડે, અજમોદ, વાવડીંગ, પીપર, પીપળીમૂળ સુંઠ, મરી ત્રિફળા, એલચીદાણા, અને તજ તોલો તોલો લેવા, તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાનો રસ ૧૨૦૦ તોલા, અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઇ, એ બધાનો જાડે થાય ત્યા સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમા સેવન કરવો, એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે

બીજો પ્રકાર:—લીલા આમળાનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પચલવણ (સિંધવ સચળ, બીડલોણ, વરાગડુમીઠુ, સમુદ્રનું મીઠુ), અજમોદ શેરણી, જીરૂ, ત્રિફળા, ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર, ચવક ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પહાડમૂળ ધાણા, પીંપર વાવડીંગ, એ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેનો લેહ કરવો પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો તેના સેવનથી વ્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાવર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંગ્રહણી પાંડુરોગ અને ગુલ્મવ્યાધિનો નાશ થાય છે

૧૩—કૌચપાક.

કૌચના બિયામાનું મગજ ૮૦ તોલા, સાકર ૧૨૦ તોલા ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા, એ સઘળુ એકઠુ કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ હલાવવાની કડછીને ચોટે એવુ જાડું થયા પછી તેમા જાયફળ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જાવંત્રી તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા નાગબળ, કાળી મુસળી અફીણ પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, તથા અભ્રકભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબે તોલા અને ચંદન, અગર, કસ્તુરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો એમાથી રોજ બબે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે કામ ચોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થએલા પુરૂષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે

બીજો પ્રકાર:—૧૨૮ તોલા કૌચના બિયા લઇ તે ગરમ પાણીમા ચાર પહોર ભીજવી રાખવા પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવા પછી સુકાવીને તેનું ચૂર્ણ કરવુ અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમા નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યા સુધી ઉકાળવુ પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવુ પછી તેમા અગર જાવંત્રી, જાયફળ, સુંઠ લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂ, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, કંકોળ, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ કાયફળ, ખુરાસાની અજમો કબાબચીની અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બબે તોલા, નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલઇની ભસ્મ બે તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા કાયફળ ચાર તોલા, અફીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા, એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી, પાક તૈયાર થઇ ઠંડો થયા પછી અથવા અધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમા ભરી રાખવો, અને અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો આ પાક ઉપર દાળ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું અને

ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામીક સ્ત્રીઓ, પાક સેવન કરનાર પુરૂષ ઉપર હમ્મેશ લુબ્ધ થઇ રહે છે, બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે. તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય, ઉધરસ, ઉચકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ થઇ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરૂષોનો વિકાર દૂર થઇ તે પુરૂષો પરાક્રમી થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસન, ૧૬ તોલા આસુંદરાની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી એ જણસો લઇ પચન કરવી. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાંખવી; અને ચાતુર્જાત, નાગકેસર, ષટ્કટુ, જાવંત્રી, કાચકામાંનું મગજ, જાયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળીમુસળી, સુવા, અકલકરો, ધાણા, જીરૂ, હળદર, જટામાંસી, ત્રિફળા, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અફીણ એ ચાર ચાર તોલા; અને ભાંગ ૩૨ તોલા નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરૂસ્તંભ, ઉચકી, સોજો, કટિશૂળ, શૂળ, હૃદ્રોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઇ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૪—કંસહરીતક્યાવલેહ.

દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ, તેનાથી આઠગણું પાણી લઇ તેમાં દશમૂળ નાંખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાંખી લેહ કરવો તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર એ એકેક તોલો; અને ૬૪ તોલા મધ નાંખી સર્વ એક જગોએ કાલવવું. આ અવલેહ, સોજો, આમવાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ, અરૂચિ, શરીરનો વિકૃતવર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૫—કસેરૂપાક.

કચોરાં ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા લઇ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરવો; અને તેમાં તે કચોરાં અને ૧૬ માસા ગુંદનું ચૂર્ણ નાંખવું, તેમજ કાષ્ટપાષાણભેદ, સુંઠ, મરી, પીંપર, લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, માયાં, બીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાંખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાંધી સેવન કરવા. તેના સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬—કામસુંદરપાક.

શતાવરી, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, પીંપર, આવળકંટી, કમળ, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સુંઠ, તાલીમખાનું અને ધાણા, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર એ છ છ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઇ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ કામસુંદરપાક પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૧૭—કામાગ્નિસંદીપન મોદક.

શુદ્ધ પારો, ગંધક, અભ્રકભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, મીઠું, કચોરૂં, અજમો, અજમોદ, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વછનાગ, જીરૂ, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ એ પ્રત્યેક એકેક તોલો, જાયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા;

ધાણા, જેઠીમધ અને કચોરા એ ચાર ચાર તોલા, ભોંયકોળું ૨૦ તોલા, દંતીમૂળ, પીંપર, બળદાણા, કૌચબીજ, ગોખરૂ, બીજોરૂં અને ઇંદ્રજવ, એ તોલા તોલો; સાકર સર્વે ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઇ એકેક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન મોદક કહે છે, એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઇ, સહસ્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. શિથિલતા થતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળેકમ, શૂળ, આમવાત, વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે; અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવી. આ મોદક બળકારક, વલીપલીત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૮—કામેશ્વરપાક.

ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અભ્રકભસ્મ, કાયફળ, કોષ્ટ, આસન, ગળોનું સત્વ, મોચરસ, ધોળું ભોંયકોળું, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, શતાવરી, અજમોદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તૂરી, જાયફળ, કેસર, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, જીરૂ, શહાજીરૂ, ચીત્રાનાં મૂળીઆં, ચાતુર્જાત, સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીંપર, અરડુસી, કૌચબીજ અને ત્રિફળા એ ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધા ઔષધોના ચતુર્થાંશ (કોઇના મતમાં દ્વિતીયાંશ છે.) સાકર લેવી ઘી એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું લેવું. પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાંખેલું દૂધ પાવું. તેવી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઇ સ્તંભન થશે. ક્ષીણ પુરૂષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે; અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વે રોગ નિર્મૂળ થઇ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટો અતિસાર, અગ્નિમાંદ્ય, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે; અને કવિ પુરૂષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું ? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલિપલીત રોગ દૂર થાય છે. સર્વ લોકનો હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદ્યનાથ વૈદે કહેલો છે.

૧૯—લઘુકામેશ્વર પાક.

ત્રિફળા, ત્રિકટુ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અભ્રકભસ્મ એ સર્વે ઔષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધો અર્ધ ભાગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઇ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી એકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરાવવા; અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઇ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૦—કુબેરપાક.

૬૪ કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીંજ કાઢવી. પછી તે મીંજથી ચોગણું દૂધ લઇ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ નાંખવું. તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, વાવડીંગ, વરીઆળી, જીરૂં, નાગરમોથ, ચીકણનાં મૂળીઆં, હળદર, દારૂહળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને બંગભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાંખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. આ મધુ યુક્ત કુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આપે છે.

૨૧—કુમારીપાક.

કુમારી (કુંવેર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા, એ બન્ને એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેને છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી પીપર, મરી અને સુંઠ, એ પ્રત્યેક ૭-૭ તોલા; જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીનાં બિયાં, ચાતુર્જાત, અને ચીત્રો એ ચાર ચાર તોલા; એ બધાનું સુક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા, અને મધ ૪૦ તોલા નાંખી એ સર્વ લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદઅગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાંખી હલાવતાં જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા સિંદૂર, એ પ્રત્યેક એકેક તોલો નાખી, એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, શૂળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુરૂષોનું પંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે.

૨૨—કુષ્માંડકાવલેહ.

(૧) સાકર ૧૨૮ તોલા, આંમળાનો રસ ૨૫૬ તોલા, અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, અને અરડુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા, એ સર્વ પચન કરી જાડું થયા પછી હરીતકી, આંવળકંટી, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા. તથા પીંપર ૧૬ તોલા, અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેષ્મનો નાશ કરે છે.

(૨) જુનું અને મોટું કોળું લઇ, તેની છાલ તથા બિયાં કાઢી નાંખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ, ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. પછી ઠંડુ થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકી તેમાં તે કોળાના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી, પાણીમાં નાંખવા; અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં પીપર, સુંઠ અને જીરૂ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, તથા તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાંખી તેમાં ખાંડ (કોઇના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઇના મતમાં મધથી અર્ધી) એ પ્રમાણે નાંખવી; અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર એકેક તોલો નાંખી, પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુષ્માંડક રસાયન અગ્નિબળ જોઇ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારૂણ્યકારક; બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરઃક્ષતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

(૩) જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બિયાં અને છાલ કાઢી નાંખી એના ઘણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદઅગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરૂં ૧૬ તોલા, ચારોળી અને મરી ૮ તોલા, અને ગોખરૂ ૪ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી, ચાટવાજેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો; અને જીરૂં, અજમો, ગોખરૂ, તાલિમખાનું, હરડે, કાચકાનો મગજ, તથા તજ, એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા; અને ધાણા, પીંપર, નાગરમોથ, આસન, શતાવરી, કાળીસુસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, કચોરા, જાયફળ, લવંગ, બારિક અને મોટી એલચી; શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો. એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુંઠ, આવળકંટી, તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાંખવાં. આ કુષ્માંડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; કિંવા

અગ્નિબળ જોઇ વધારે ઓછો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, અગ્નિમાંધ, દાહ, તૃષ્ણા પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે. તેમજ એના સેવનથી ષંઢત્વ દૂર થઇ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કોરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

(૪) કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, તથા આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વે મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગોળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો. આ ખંડ–કુષ્માંડકાવલેહ–અભ્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષા તથા કમળાનો નાશ કરે છે.

(૫) કોહોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, આવળકંટીનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, એ સર્વે એકત્ર કરી મંદાગ્નિવડે ગોળો થાય ત્યાં સધી બાફવું. તેમાં ૩૨ તોલા સાકર નાંખી બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવું, આ પાક અમ્લપિત્તનો નાશક છે. આ પાકને ખંડકુષ્માંડ પણ કહે છે.

(૬) જૂના કોહોળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઇ, તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસાનો કાઢો લઇ, તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાંખી પાક કરવો; અને તેમાં તે નાંખવું; તથા આવળકંટી, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને પીંપર ૧૬ તોલાનુ ચૂર્ણ કરી તેમાં નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કર્યાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે.

(૭) જૂનું ને મોટું કોહોળું છોલી તેના બારિક કકડા કરવા. તે કાંજીમાં અને પાણીવડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઇ તેમાં તે બાફવા, પછી તેને ઘીમાં શેકવા. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોળાના કકડા, તથા પીંપર, સુંઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા; તથા જીરૂ, શહાજીરૂ, આવળકંટી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડાં, કચોરાં, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળીમુસળી, લવંગ અને કલઇની ભસ્મ, એ બબે તોલા નાંખી સારી પેઠે ઘુંટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો. પછી તેમાં ઘી નાંખી, તે પાક બલાબલ જોઇ સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામિલ, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ યોનિશૂળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાંધ રોગોને દૂર કરે છે. વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. નપુંસકને પુરૂષત્વ આવે છે. આ કુષ્માંડકાવલેહ સર્વે રોગોનો નાશ કરનાર છે.

(૮) કોહોળું ચીરી તેના કકડા કરી, ૪૦૦ તોલા જેટલા લઇ, પાણીમાં બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે શેકેલા કોળાને નાંખવું; અને તે સાથે સુંઠ, મરી, પીપર, અમ્લવેતસ, જીરૂ, ચીત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર ત્રિફળાં, બલાત્રય (બળબીજ, ગંગેટી, અતિબળા), શતાવરી, તાલિસપત્ર, મેથી, નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીપર, તાલીમખાનું, તલ, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, નાગરમોથ, ચવક, આસન, કાળોવાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, કચોરાં, જેઠીમધ, વંશલોચન, પીપર, પીપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદ, ભાંગ, કંકોળ, જાયફળ, જાવંત્રી, ભોંયકોળું, સિંધવ, કાળીમુસળી અને શિંગોડાં એ સર્વે ઔષધી તોલો તોલો, તથા અભ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાંખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ઠશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિવર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ, એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિવાન થાય છે.

(૯) ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલેજ વજને ક્રિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા, ત્રિકટુ, ધાણા, જીરૂ તથા ચાતુર્જાત પ્રત્યેક ૮–૮ તોલા નાંખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઇ બળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૧૦) કુષ્માંડકાવલેહની પેઠેજ સુરણ લઇ, તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂઢવાત અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

(૧૧) જુનું કોળું લઇ તેમાંનાં બિયાં કાઢી નાંખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઇ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સુંઠ, મરી, પીપર, જીરૂ, એલચીદાણા, ત્રિફળાં, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, ચવક, ગજપીપર, શિંગોડા, કચોરૂં, કાળી મુસળી અને નાગરમોથ એ દરેક ઔષધી ચાર ચાર તોલા, તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તે સર્વ એકત્ર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાંખવું. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ, તથા અગ્નિમાંદ્ય દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય સ્ત્રીસંગના યોગે જે પુરૂષો ક્ષીણવીર્ય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અરૂચિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુષ્માંડકાવલેહ કૃષ્ણાત્રેયે શોધેલો છે.

(૧૨) ૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કોળું બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કોળાના કકડા તથા પીપર ૮ તોલા, સુંઠ ૧ તોલો, જીરૂ ૮ તોલા, તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા ધાણા, અને મરી, એ પ્રત્યેક ૨–૨ તોલા નાંખવા. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી, તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાંખી, સારી પેઠે ઘુંટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઇ હૃદયમાં પડેલી ચાંદીઓ રૂઝાઇ જાય છે; અને બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આલ્હાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનિકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

(૧૩) જુનું અને મોટું કોળું લઇ બાફી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અર્ધે પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીચોવી નાંખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મુકવું; અને કોળાના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કોળાના ઉકાળેલા પાણીમાં નાંખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં પીપર, સુંઠ, જીરૂ, અને શહાજીરૂ, પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, અને તજનું ચૂર્ણ બબ્બે તોલા નાંખવું. તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, સ્વરભેદ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય, વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક વૃષ્ય (વીર્યવર્ધક), બૃંહણ (ધાતુવર્ધક), અને બળવર્ધક છે.

(૧૪) કોળું છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ તે પાણીમાં બાફવા. પછી વસ્ત્રમાં નીચોવી કોરા કરવા. એ કોરા થએલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કુચા નાંખવા તથા પીપર, આદુ એ આઠ આઠ તોલા નાંખવા; તથા જીરૂ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા એ બબ્બે તોલા નાંખવાં. પછી પાક ઘટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું. (તેમાં કોઇના મતમાં મધના કરતાં અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧॥ તોલો નાખવું. અગ્નિબળ જોઇ આ પાક સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારૂણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનિકુમારે શોધેલો છે.

(૧૫) કોળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, પીપર, સુંઠ, જીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને હિતકર છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થએલી ક્ષીણતા, વ્રણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

(૧૬) સારૂં પાકેલું કોળું લઇ તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી તેના કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ પાણીમાં બાફવા પછી પાણી નીચોવી નાખી ઘીમાં ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોળાના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરૂં અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાંખવું. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ શ્વાસ, ઉરક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઇ ગળું સાફ થાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે; અને શરીરની કાન્તિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણેજ સુરણપાક કરવો. તે (સુરણપાક) મૂઢવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંદ્ય, અને મૂત્રવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૨૩ કેસરકાવલેહ.

ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, ત્રિફળા, લવંગ, કૃષ્ણાગરૂ, ધોળું ચંદન, તાલીમખાનું, અકલકરો, જાયફળ, કૌચબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસન, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, વાવડીંગ સમુદ્રશોષનાં બિયાં, શુદ્ધ કરેલા કોચલાં, જાયના ફૂલ, અને કંકોળ એ ઔષધો સમભાગ લેવા. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાંખવી. બંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ), પારાની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ અને કાંતભસ્મ, એ ભસ્મો એકેકભાગ નાંખવી. સોનાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ નાંખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાંખવી. પછી એ સર્વેનો લેહના જેવો પાક કરવો; આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો. તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય, વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ જેવો થઇ આરોગ્ય પ્રાપ્તિ પામે છે; અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા પીંપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ, એ સર્વ લઇ એકત્ર કરી, લોખંડની કડાઇમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાંખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી, તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીંપળીમૂળ, ચીત્રો, જાયફળ, જાવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌચબીજ, શતાવરી, આસન, ગોખરૂ, શેરણી, કચોરા, આમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુલસીનાં બિયા, વંશલોચન, શિંગોડાં, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારા, દેવદાર, શણ, અજમો, કૃષ્ણાગરૂ, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાંખવું. તેમજ અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં. આ કેસરાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાન્તિવર્ધક છે વીર્ય, બળ અને માંસ જેનુ નષ્ટ થએલું છે; અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરૂષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાત કફથી થનારા રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૨૪—ખંડકાદ્યવલેહ.

શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળીઆં, ગળો, મુંડી, ત્રિફળા, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ અરડૂસી, ભોરિંગણી, ઉભી ભોરિંગણી, અને ખેરનાં મૂળીઆં પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ, એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, તથા લોહભસ્મ એ ત્રણ ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા. એ સર્વ એકત્ર કરી, તેનો લોખંડની કડાઇમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડીંગ, પીંપર, સુંઠ, જીરૂ, શહાજીરૂ, કાકડીના બિયાં, ત્રિફળા, ધાણા, મરી, પીપર, અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાક ખાવા એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું, તથા જઠરાગ્નિ ભોજન કરાવવું એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશૂળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, આમ્લપિત્ત,

ક્ષય, કુષ્ટ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એ સર્વ રોગોના નાશ કરે છે; તથા ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઇ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો, તથા નાળીએરનું પાણી, કુરહુ ચાકતતના ભાજી, સુકા મૂળા, પંડોળાં, વંતાક, પાકેલી કેરી, ખજુર, મીઠું દાડમ, કોળું, કાકડી, કાલીંગડુ, દારેલું. કઇ એ પદાર્થ, જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ, આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાધવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૨૫—ખર્જૂરપાક.

ખારેકો ૪૮ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા; તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો, ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો; એ સર્વ ઔષધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઇ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે. તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઇ, પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવી. પછી લોખંડની કડાઇમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાંખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખોર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, જાવંત્રી, જીરૂ, શહાજીરૂ, બહેડાં, સુંઠ, ચિત્રક, પીંપર ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર, એ તોલો તોલો અને કસ્તુરી એક માસો લઇ સાકરના પાકમાં નાખવા. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાંખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ખારેક બશેર, ગાયનું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, અને એ સર્વેના બરોબર સાકર લેવી. જીરૂ, શહાજીરૂ, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અભ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોનું સત્વ અને શીલાજીત, એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઇ એ સર્વે સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અંતર્દાહ, ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વ પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૨૬—ગુડૂચી મોદક (ગળોના લાડુ.)

વાળો, કાળોવાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ટ, આવળકંટી, કાળીમુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, ભીમસેની કપૂર, ચંદન, રતાંદળી, સુંઠ, મરી, પીંપર, જેઠીમધ, આસન, શતાવરી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, જાયફળ, કકોળ, ગંઠોડા, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલઇની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ સર્વે ઔષધો સમભાગે લેવાં, અને ગળોનું સત્વ બે ભાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઇ તેમાં મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા, તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદ મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૭—ગોખરૂપાક.

ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાંખી ઉકાળવું, પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળાં, સમુદ્રશોષ, પીંપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવંત્રી, હળદર, આવળકંટી, કાચકાનો મગજ, અને અફીણ, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધો ભાગ લેવી તથા ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વે ઔષધો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે પ્રમેહનો નાશ કરે છે; અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

બીજો પ્રકાર:—ગોખરૂનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું પછી જાવંત્રી લવંગ, લોહભસ્મ, મરી, ભીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષના બિયાં, કરંજના બિયાં આસોદરાની છાલનું ચૂર્ણ હળદર, આવળકળી, પીંપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અધીંકાચલાં કૌચબીજ અને માયફળ, એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવાં સર્વ ઔષધીના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી, પછી ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા લઈ એ સર્વ ઔષધો તેની અંદર નાખી મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો એટલે મૂત્રઘાતાદિ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થાય તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે

ત્રીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા ગોખરૂના પચાંગ લઈ, તેથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી જાડું થવા પછી તેમાં સુંઠ, પીંપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જાવત્રી, આસુંદરાની છાલ અને કાકડીનાં બિયાં એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો, એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે

૨૮—ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ.

કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી, ત્રિફળા, બળદક્ષના મૂળીઆ, ગળો, ભેંયકોહળુ, કચોરૂ, હરણવેલ, દશમૂળ, ચંદન નાગરમોથ નીળકમળ એલચીદાણા, અરડુસી, કાળી દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવાં) અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૭ ૭ તોલા લેવું પછી આમળા નંગ ૫૦૦ લઈ ઉપલા સર્વ ઔષધી અને તે આમળાને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ પાણી બાકી રહે એટલે તેને ગાળી અને તે આમળામાંના બિયાં કાઢી લઈ ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમાં શેકી નાખવું પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી સારો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો તે પાક ઠંડો થવા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને પીંપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો એના સેવનથી શોષ ક્ષીણત્વ મૂર્છા, શ્વાસ, ઉધરસ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ જીવક, રૂષભક નીલકમળ, સાલવણ પીઠવણ, પીંપર, કાકશિંગી મેદ ભોંયઆમલી એલચીદાણા હરણડોડી કૃષ્ણાગર દ્રાક્ષ પોખરમૂળ ચંદન કચોરૂ, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલ, કાગ ગળો, પીઠુ મ્હેળુ, અરડુસી, અને પીંપળીમૂળ, એ ઔષધી ચાર ચાર તોલા, આમળા નંગ ૬૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેમાં ઉપરના સર્વ ઔષધ તથા આમળા નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું તદનતર આમળામાના ઠળિયા કાઢી નાખી તે આમળા, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઈ તેમાં શેકી નાખવું પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઈ એ બધાનો લેહ તૈયાર કરવો પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા પીંપર ૮ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા—એ પદાર્થો નાખવા આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસે કરી રહેવું, અને પથ્ય ભોજન કરવું આ અવલેહ ચ્યવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ હૃદ્રોગ વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે બાળક, વૃદ્ધ ઉરક્ષતક્ષયી અને કૃષને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યવૃદ્ધિ ગુણો વધે છે શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે સ્ત્રીસંભોગેચ્છા થાય છે ઇંદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

ત્રીજો પ્રકાર:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણડોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા મહામેદા, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ વૃષભક, જીવક જેઠીમધ બળદાણા કાકડાશીંગી ભોંયઆમલી, લોધર પીંપર, હરડે, કમળ, પાખરમૂળ, કચોરા, ગળો, ભોંયકોળુ, અરડુસી સાટોડી અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ, ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઈ તેમાં નાખવા તથા આમળા નંગ ૬૦૦ તે પાણીમાં નાખી

ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમો ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠીલા કાઢી નાંખી, તેને ઘી અને તેલ મળી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાંખી પુનઃ પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાંખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરૂસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે.

૨૯—ચિત્રકાવલેહ.

ચિત્રાનાં મૂળીઆં ૪૦૦ તોલા, પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા; બળમૂળ, ભારંગમૂળ, કચૂરો, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ, એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાંખવો; પીપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા, એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેઠે ઘુંટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંઠ-બરોળ), ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ, શૈત્ય અને અમ્લાપત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે.

૩૦—ચોપચિની પાક.

ચોપચિનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા; અને પીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ, એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરોબર સાકર નાંખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચિની ચૂર્ણની માફક રાખવી; એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થએલી ઉધરસ, સળેકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૧—જાતીપત્ર્યવલેહ. (જાવંત્રી અવલેહ.)

જાવંત્રી ૬૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાસથી ચોંટી જાય ત્યાં સુધી પચન કરવું. તેમજ સુંઠ, મરી, પીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રૂમીમસ્તકી, તગર, મોચરસ, ધોળીમુસળી, કાળી મુસળી, કૌચબીજ, સમુદ્રશોકનાં બિયાં, કાળા ધંતૂરાનાં બિયાં, અફીણ, કલઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરૂ, કૃષ્ણાગરૂ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, કંકોળ, વાળો, ધોળું ચંદન, ખુરાસાની અજમો અને કાચકા એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેમાં નાંખવાં. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો. તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઇ પુરૂષ સ્ત્રીઓને આલ્હાદ આપનાર થાય છે. બુદ્ધિ, કાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઇ, પુરૂષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે. ધાતુવૃદ્ધિ થઇ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે, તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને અરૂચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જાતીપત્ર્યવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે, તેમજ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૩૨—જાતિફળપાક. (જાયફળ પાક.)

જાયફળ, લવંગ, શતાવરી, ગોખરૂ, વરીઆળી, ગોડંબી, અજમો, વાવડીંગ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, ચીત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિફળા, એ ઓષધો સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ, પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીઠ, કંમર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદર-

રોગ, અર્દિતવાયુ, અપબાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક, અને અપતાનક વાયુ, તથા વલિપલિતો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે; સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્તસંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૫૦૦ જાયફળ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. પછી સાકર ૪૦ તોલા, ઘી ૮૦૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, તથા ભીમસેની કપૂર, કંકોળ, લવંગ, તજ, તમાલપ એલચીદાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા. ચૂર્ણ લઇ પાકમાં નાંખી, પાક તૈયાર થયા પછ રોજ એક તોલો આપવો; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂત્રવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સ રોગનો નાશ થાય છે.

૩૩—જીરકાવલેહ. (જીરાનો અવલેહ).

જીરૂં ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૩૨ તોલા લઇ સર્વ એકત્ર ક મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, ચાતુર્જાત, પીપ સુંઠ, જીરૂં, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, વંશલોચન અને તવક્ષીર, એ પ્રત્યેક બ તોલા નાખવાં. આ જીરકાવલેહ, પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષ દાહ, પીનસ તથા મળવ્યાધિનો નાશ કરે છે; અને પુષ્ટિ, બળ, આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા જીરૂં લઇ, તેનાથી ચોગણા બકરીના દૂધમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચ કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ઘી પ્રત્યેક ૩૨ તોલા, અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડીંગ, હીં સિંધવ, કાયફળનો મગજ, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, પીપર, જાયફળ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાંખવી. આ જીરકાવલેહ સંગ્રહણું રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે.

૩૪—ત્રિફલાદ્યવલેહ.

ત્રિફળાં ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, શિલાજીત ભાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ, અને સાકર ભાગ લઇ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાંખી, તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવે આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો, અને તે ઉપર રૂચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું. કળથ કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઢ, અજીર્ણ, પ્રમે શ્વાસ, સોજો, અરૂચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો પણ નાશ થાય છે.

૩૫—દ્રાક્ષપાક.

દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા, અને દૂધ ૧૨૮ તોલા, એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તે તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તુરી, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફ મૃગાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચંદન એ પ્રત્યેકનું બબે તોલા ચૂર્ણ નાંખી, સવારે બે તોલા પ્રમાં પાક ખાવા આપવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, મેહનાશક, પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિબંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથ પગનાં તળીઆંના દાહનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઇ, પાણીથી ધોઇને સુકવવી. પછી તે આઠગણા દૂધ પચવી તેમાં પીત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પરોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોંયકોળાં વંશલોચન ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સા અથવા માખણની સાથે ભક્ષણ કરવો; એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, ભ્રમ મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉચકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, મૂતરખડો, પ્રમેહ, પિત્ત અને મૂત્રવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૬–ધાત્રીપાક.

પાકેલાં આમળાં લઇ તે સોયથી કોચવાં. પછી આદાનાં પાન પાણીમાં નાંખી બાફવાં. તેમાંથી કાઢી પુનઃ દૂધમાં બાફવાં. પછી પાણીમાં બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવાં, અને પછી જૂનું થએલું મધ કાઢી નાંખી, બીજા નવા મધમાં નાંખવાં, અને તેમાં ખાંડ, આવળકંટી, ગજ, પીંપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ) નાંખી શુભ દિવસ જોઇ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષય રોગી ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા. એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ્ટ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે, તથા વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાજીકરણ કરે છે.

૩૭–નારીકેલખંડ પાક.

ખોપરૂં ઝીણું ખમણેલું ૧૬ તોલા લઇ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારી પેઠે શેકી, તેમાં સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનું પાણી નાંખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા, પીંપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂ, શકાજીરૂ, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેશર, પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી, તે અર્ધો તોલો નાંખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો. એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

બીજો પ્રકારઃ—૧૬ તોલા ખોપરૂં પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમાં શેકી નાંખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઇ તેનો નાળીએરના પાણીમાં જાડો પાક કરવો. નાળીએરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઇ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીંપળીમૂળ અને ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક ભક્ષણ કરવા આપવો, એટલે પુરૂષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઇ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશૂળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—લીલું ખોપરૂં ૬૪ તોલા લઇ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળિએરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાંખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટતા જઇ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોટવા લાગે એટલે તેમાં જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, જીરૂ, વાવડીંગ, વરીઆળી અને જાવંત્રી એ તોલો તોલો નાંખી, તે પાક પરાતમાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેનાં ચોસલાં પાડી તેને કપૂર, ઉદ વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નિવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભિ, શીતલ, તૃપ્તિકારક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક તથા મધુર; રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત, ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક; કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર; અને કંડૂ, (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરે છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષમાં મૈથુન વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન, જરાવ્યાધિનાશક હોઇ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

ચોથો પ્રકારઃ—લીલું કોપરૂં ૬૪ તોલા લઇ, તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું; અને કોળાની અંદરનાં બિયાં કાઢી નાંખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનુ ઘી લઇ તેમાં તે બન્ને શેકી નાંખવાં. પછી તેમાં ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાંખવું. સાકર ૧૨ તોલા નાંખવી; અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું; પછી ઠંડું થયા પછી તેમાં બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આવળકંટી, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, કાળીદ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચોરૂં અને તજ દરેક બબે તોલા નાંખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો. તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરૂચિ, વાતરક્ત, તૃષા,

દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચયે નાશ થાય છે. આ નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે; અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, ધાતુવર્ધક, પુરૂષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

પાંચમો પ્રકારઃ—શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બિયાં, કાળીમુસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલિમખાનું અને કૌચબીજનુ જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી, તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સુકવવું. પછી નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દુધમાં બાફવાં. બફાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાંખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જાવંત્રી અને જાયફળ, એ બબે તોલા અને સાકર ૧૨ તોલા નાંખી પાક કરવો, પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તતા તથા ક્ષય રોગો દૂર થાય છે, અને વૃદ્ધ પણ તરૂણના જેવો શક્તિવાન થાય છે.

છઠ્ઠો પ્રકારઃ—૧૨૮ તોલા લીલા નાળીએરની અંદરનું ખોપરૂં, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા, અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી. તેમજ જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ શિંગોડાં, કૌચબીજ, જાઇ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી. નાગબલા, દાડમની છાલ, ધોળું ભોંયકોહોળું, આસુંદરો, ગોખરૂ, કચોરા, જટામાસી, આસન, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળાં, સુવા, ડાભ અને કાસ, એ ઔષધીઓનું ચૂર્ણ લઇ તેને સીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમા ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૩૮—પંચજીરકપાક.

કલોંજીજીરૂ, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા. મેથી, સુંઠ, પીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોંયકોહોળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ટ અને કપીલો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૦ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે, તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કાર્શ્ય, તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકારઃ—જીરૂ, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, બોર અજમો, રાઇ, બાવળ, કાસુંદરો, પીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાના મૂળીઆ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ધાણા ૧૬ તોલા, કચોરા, તગર, કોષ્ટ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઇ તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો આ પંચજીરક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણોજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઇ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતુરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલા થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓએ નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અનલક્ષ્મી-મળવર્જિત થાય છે.

૩૯—પડવાસપાક.

૬૪ તોલા પડવાસ (ચમીની ગાંઠ), દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા, એ ત્રણે એકઠાં કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. કિંચિત્ જાડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમા ભરી, તેમા તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, પીંપર, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજીઠ અને આસન એ બબ્બે તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ગુંદ ૨ તોલા, નગોડના પાન કિંવા મૂળીઆ ચાર તોલા, નાગબલા, કવડીની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહ ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા; ગળોનું સત્વ અને તવખીર એ બબ્બે તોલા; અને વાળો, ધોળુંચંદન, જટામાસી, ભીમસેની કપૂર, વંશલોચન, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રતાંજળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાંખવું

આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુ મૂત્રરોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરૂષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૦—પાષાણભેદપાક.

પાષાણભેદ ૬૪ તોલા લઇ, વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૭૨ તોલા દૂધમાં નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતાં હલાવતાં જાડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, પીપર, જેઠીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરૂ, અરડુસી, શરપંખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડાં, જટામાંસી, સપ્તાંગુલ, કમળ, કેલની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, કચોરાં, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી, દૂધ જાડું થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાંખી, નીચે ઉતારી, ઠંડુ થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો; અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ તેલ વગેરે વર્જ્ય કરવું. એટલે પાંચ પ્રકારની અસ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત પિત્તનો નાશક તથા તીવ્ર અસ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ બ્રહ્મદેવે બનાવ્યું અને પવનને કહ્યું તે આજ ઔષધ છે.

૪૧—ખંડપિપ્પલ્યવલેહ.

પીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા, એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીરૂ, ધાણા, નાગરમોથ, આવળકંટી તથા વંશલોચન, એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શહાજીરૂ, સુંઠ, નાગકેસર, જાયફળ, મરી તથા ભીમસેની કપૂર, એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો નાંખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાંખી; આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે બલાબલ જોઇ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લપિત્ત, મળબંધ, અરૂચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

બીજો પ્રકારઃ—પીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કડાઇમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ધોળુંચંદન, જેઠીમધ, વાળો તથા જાવંત્રી, એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંદ્ય અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરૂણને વીર્યવર્ધક છે. તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઇ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકારઃ—પીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૩૨૦ તોલા એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણા, સુંઠ, જટામાંસી, જીરૂ, શહાજીરૂ, હરડે અને આવળકંટી, એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા, મરી અને ખેરનો સાર એ છ છ તોલા નાંખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિફળા અને મધમાં યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શૂળ, અરૂચિ, હૃદ્રોગ, ઉલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૪૨—પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ.

૬૪ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ લઇ, તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી, માવના જેવું જાડું કરવું, પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ, મરી, તગર, જાયફળ,

જાવંત્રી, લવંગ, કાચકા, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષનાં બિયાં, અગર, જીરું શહાજીરું, સુવા, વરીઆળી, કચો ધાણા, વાવડીંગ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ), લોહભસ્ વંશલોચન તથા ભીમસેની કપૂર, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું, પછી તે પાક ઉત્ત પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થ ઉત્તમ પ્રકારે વાજીકરણ થાય છે. વલીપલિત તથા કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઇ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઇ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૨ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે. તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કોઢ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ; અરોચક રોગ, ગુલ્મ ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વે પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંડુરોગ, વાતપિ વાતરક્ત, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેદોરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દે તાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃત તુલ્ય છે.

બીજો પ્રકાર:—પીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી, તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાંખી કઢવી. જાડું થયા પછી તેમ સાકર અને મધ નાખવું. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગકેસર ચાર ચાર તોલા અં લોહભસ્મ ૧ તોલો નાંખવાં. આ અવલેહ રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુ (કોઢ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નપુંસકત્વ, અરૂચિ અં મંદાગ્નિનો નાશ થઇઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. અ શ્રેષ્ટ રસાયન અશ્વિની કુમારે કહેલું છે.

૪૩–પિપ્પલીપાક.

૬૪ તોલા પીપર લઇ તે દૂધમાં વાટવી; અને પછી તે પીંપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમ શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઈ તેનો પાક કરી તેમાં તે પીંપર નાંખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાર તોલા નાંખવું; અને તેની ચેપલીઓ કરવી. આ પાક રોગીન દોષ અને ધાતુબળ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષને પુષ્ટિકર હોઈ, હેડકી, તૃષા, અરૂચિ શ્વાસ, શોષ, જીભ્હારોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળેકમ અને આમવાતને નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઇ તરૂણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૬૪ તોલા પીંપરનું ચૂર્ણ લઇ તે ચોગણા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં પીંપરનો ગોળો અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવંગ, જટામાંસી, સુંઠ, મરી, પીંપર, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ત્રિકટુ જાવંત્રી, કેસર, જેઠીમધ, તજ, પારાની ભસ્મ અને રસસિંદૂર, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાંખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાંખી, તે પાક અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રૂચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકારક, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઇ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે ઘી, સાકર તથા પીંપરનો પાક કરી તેમાં ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર), લવંગ, જાવંત્રી, જાયફળ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, કેસર અને વંશલોચન, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા તેમાં નાંખી, પાક બહુજ જાડો થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડો કરી, ઘીથી નીતરેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમાં અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. આ પાક પંઢત્વ, વ્રણ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બળત્વનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીસંગ કરનારા, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાએલો છે એવા પુરૂષોને હિતાવહ છે.

૪૪–પીલૂ પાક.

૨૦૪૮ તોલા પીલૂના લીલાં ફળોનો રસ લઇ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં નાંખી જાડો થાય ત્યાં સુધી આટવવો. પછી તેમાં ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત, લવંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી તથા જાયફળનું ચૂર્ણ અકેક તોલો નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો, અને ભજીઆં, ખાટા ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાંદ્ય, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિ રોગનો પણ નાશ થાય છે. આ પીલૂ પાક માણસોને સુખદાયી હોઇ સર્વ રોગનાશક છે.

૪૫–પુનર્નવાવલેહ.

પુનર્નવા (સાટોડી), ગળો અને દશમૂળ, એ સર્વે મળી ૩૨ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો, પછી તેમાં આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પચન કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક એ પ્રત્યેક ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાંખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શૂળ, ઉધરસ, દમ અને અરૂચિનો નાશ થઇ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૪૬–પૂગપાક.

નાગકેસર, નાગરમોથ, સુંઠ, ચંદન, મરી, પીપર, આવળકંટી, ચારોળી, તાલીમખાનું, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરૂ, શહાજીરૂ, શીંગોડા, વંશલોચન, જાવંત્રી, લવંગ, ધાણા અને વરીઆળી એ પ્રત્યેક અકેક તોલો; તથા સોપારી ૩૨ તોલા એ ઔષધો લઇ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આવળકંટી ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાંખી મંદાગ્નિ ઉપર ફરી શિજવવું. પછી નિવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો, અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્ત્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરનારો હોઇ પુષ્ટિ, વીર્ય, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે.

બીજો પ્રકારઃ—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૪૦ તોલા લઇ કાતરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સુકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી સોપારીનાથી આઠગણું દૂધ લઇ તેમાં તેને ઉકાળી, ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદાણા, નાગબળા, બળદાણા, પીપર, જાયફળ, શિવલીંગી, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળા, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલિમખાનું, ગોખરૂ, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, ખારેક, ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગોડા, જીરૂ, કલોંજીજીરૂ, અજમો, જટામાંસી, વરીઆળી, મેથી, ભોંયકહોળું, કાળી મુસળી, આસન, કચોરા, નાગકેસર, મરી, ચારોળી, સીમળાનાં બિયાં, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંદળી અને લવંગ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી નાંખવું. તેમજ પારાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં નાંખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાંધી, તે બળાબળ જોઇ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભ પૂગપાકનું સેવન કરશે તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઇ પૂર્ણચંદ્રના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે.

૪૭—મહાકામેશ્વર પાક.

ઉપરના "પૂગપાક" માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલા ધંતૂરાનાં બિયાં, અકલકરો, સમુદ્રશોષ જાયફળ, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવી, એટલે મ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, પીપર, સુંઠ શતાવરી નાગરમોથ, શિંગોડા, કમળ, ચારોળી, બોર, આકરકરી, કમળાક્ષ, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરૂ, ધાણા લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બબે તોલા, લીલા નાળીએરનુ કોપરુ તથ સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ એકત્ર પચન કરવુ. પછી આવળ કંદી તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાંખવું કલઇન ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પા સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, શળ, ક્ષીણત દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) કુષ્ઠ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઇ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે

૪૮—ભલ્લાતક પાક.

૧૨૮ તોલા ભીલામાં લઇ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાંખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આવળકાંગી, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણા, જીરૂ, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોયકહોળુ, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર, એ સર્વેનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો. એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફોલ્લીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્ત્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ સણકા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૪૯—ભલ્લાતકાવલેહ.

સારાં પાકેલા અને ફોડેલા ભીલામા ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેને ૪૦૯૬ તોલા પાણીમા ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમા કાઢાથી ચોગણુ દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાંખી ઘન થાય ત્યા સુધી ઉકાળી, તેમા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, છુટી તેમને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જોઇ તેનુ સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે, ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દૃષ્ટિ ગરૂડના જેવી તીક્ષ્ણ કરે છે. કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ, તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નિરોગી અને સોથી પણ વધારે વર્ષના આયુષ્યવાન કરે છે. આ પાક સેવન કરનારને—અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બાધી નથી. આ પાક ખાવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાજાધિરાજ છે.

૫૦—મહાભલ્લાતક પાક.

કડવો લીમડો, ધોળી ઉપલસરી, જાસુંદી, કડુ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આવળકંદી, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, ધમાસો, વજ, ખેરસાર; ચંદન, કાળોપાટ, સુંઠ, કચોરા; ભારંગમૂળ, અરડુસી, કરીઆતુ; ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવુ ઇંદ્રવરણુ, મોરવેલ, વાવડીંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાસાણુ, ગળો અને નાગરમોથ એ એકેક ભાગ, અને પટોલપત્ર, હળદર; દારૂહળદર, પીપર, ગરમાળાની શીંગનું મગજ, સાતવીણ, સરસવની છાલ, ચણોઠી, મંજીઠ, કાગનાવી, રાસ્ના, સારોડી, દતીમૂળ,—બીલાની અંતરછાલ, ભાંગરો તથા કાટાસરિઓ એ પ્રત્યેક બબે ભાગ લઇ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો પછી ૧૦૦૦ ભીલામા ફોડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી,

આ કાઢો અને ઉપરના ઔષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો; અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ . તોલા નાંખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હજાર ભિલામાંનાં બિયાં નાંખવાં. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બહેડાં, આવળકંટી, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોષ્ટ અને અજમો એ પ્રત્યેક ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા નાંખી, ઘીના વાસણમાં ભરી તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાંખવું. આ ભલ્લાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રી મહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ, ઉદંબરકોઢ, ઋક્ષજીહ્વા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ, કાપાલિક, પામા, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, ફલટી, કૃમિ, ૭ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. એટલે ગમે તેવા કુષ્ટો હશે તેનો પણ નાશ કરશે. જેને ભિલામો સદે નહિ તેઓએ આ (ભિલામાના) પાકો સેવા નહિ.

૫૧—ભારંગી હરીતકયવલેહ.

૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઇ તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી), એક તોલો અને જવખાર બે તોલા એ પ્રમાણે નાખવું. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો. એટલે દારૂણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦–૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાંખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જુનો ગોળ નાંખવો. જાડું થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિફળાં ૩૨ તોલા, સુંઠ, મરી, પીપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાંખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાંતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ (સળેકમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિનિકુમારે ઇંદ્રને કહેલું છે.

૫૨—મદનવર્ધન મોદક.

ગોખરૂ, તાલીમખાનું, આસન, શતાવરી, કાળીમુસળી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, લેંચી અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાંખી તેનો માવો કરવો, અને તેને ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં ખાંડ નાંખી લાડુ બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું. ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાંથી બમણી ખાંડ નાંખવી. બળાબળ જોઇ આપવો. એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૫૩—મધુપકવ હરીતકી.

સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લઇ તે ૧૨૮ તોલા ગોમૂત્રમાં પચન કરવી. પછી કાંજી, દૂધ અને છાશ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઇ તેમાં જુદાં જુદાં પચન કરવાં. પછી અંદરના ઠીલા કાઢી નાંખવાં, પછી સુંઠ, મરી, પીપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, અમ્લવેતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરૂ, શહાજીરૂ, પીપર, જટામાંસી, મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલુણ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ એ સર્વ મળી હરડેના **ચતુર્થાંશ** લેવું. કોઠાનું મગજ, મંડુરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી; અને તમામ ચૂર્ણોથી અર્ધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સારૂં વેષ્ટન કરવું. પછી એક વાસણમાં ધાન્ય નાંખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે [illegible]

શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂક
ણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ અને આમવાતનો નાશ થઇ અગ્નિ વધે છે; ધાતુવ
ા પ્રાપ્ત થાય છે.

કારઃ—દશમૂળ, પીપર, ચિત્રો, કૌંચબીજ, બહેડાં, કાયફળ, મરી, પીપળીમૂળ, રક્તરોહીડો
દંતીમૂળ, જીરૂ, હળદર, દારૂહળદર, આવળકંટી, વાવડીંગ, અઘેડી, કાકડાશિંગી, દેવદાર, સારોડ
ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરૂ, વરધારો, કાચકાનું મગજ, પુષ્કરમૂ
અને ખુરાસાની અજમો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પછી ૨૫૬ તોલા હરડે લઇ ૨૦૪૮ તોલ
પાણીમાં સારાં શીજવવાં. પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩ દિવસ રાખવાં. પુન બહાર કાઢી બીજ
પાંચ દિવસ મધમાં રાખવાં. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમાં રાખવાં. પછી બહા
કાઢી કોરાં કરી, ઘીના વાસણમાં મધ નાંખી તેમાં નાખવાં. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી
નાગકેસર અને પીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલા ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ યોગ
માણસોના હિતને માટે ધન્વંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના ભક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોને
નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલટી, મૂર્છા, ભ્રમ, મદ, તૃષા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત, પથરી,
અંડવૃદ્ધિ, વિષમજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારૂણ વાતરક્ત વાતરોગ, બહ્ગુદોદર, રક્તપિત્ત, વિષૂચિકા,
કોઢ, મૂળવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૫૪—મુસળીપાક.

૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા
સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરૂં ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા
જાયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળી, જટામાંસી, કૌંચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચોદાણા, નાગકેસર, સુંઠ,
મરી, પીપર, જાવંત્રી અને કેળનો કંદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ સર્વેનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના
લાડુ બાંધી તે ખાવા આપવા. તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તતા, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ,
પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વે વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપલિત રોગો દૂર થઇ, ક્ષીણ થએલાં
ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે; અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસળીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ
પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૫૫—બૃહન્મુસળીપાક.

૬૪ તોલા કાળીમુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. વ્યોષ, ત્રિજાત,
શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂ, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપળીમૂળ, આવળકંટી,
કચોરાં, ગોખરૂ, ધાણા, આસન, હરડે, સમુદ્રશોષના બિયાં, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેસર,
તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં બિયાં, જીતાવણી, કૌંચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ શિંગોડાં, કમળાક્ષ,
વંશલોચન, વાળો, કંકોલ, અક્કલકરો અને ચંદન, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખા ૩૨ તોલા
લેવા. રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લેવું. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી
સાકર લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપરનાં સર્વે ઔષધો નાંખી, પાક તૈયાર કરી બબ્બે તોલા વજનના
લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઇ ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો; અને તે
ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું. તેથી કરી અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ. શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણરોગ,
ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, માંદ્ય, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, મૂદ્રવ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરઃક્ષત,
રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, મૂતરખડો, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બળત્વ, અગ્નિનીના રોગ અને
વાતરક્તનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ કાંતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત
થઇ વલીપલિત રોગનો નાશ થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક
નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઇ પાક નથી.

૫૬—મેથીપાક.

મેથી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઇ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાંખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાંખી, એકત્ર જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાંખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, પીંપર, સુંઠ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરૂ, ધાણા, કલોંજીજીરૂ, વરીઆળી, જાયફળ, કચોરાં, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા, સુંઠ ૬ તોલા અને મરી ૬ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાંખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્યવાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી અને સૂતિકારોગ એ સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નહિ. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું ચૂર્ણ નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા, તથા મધ ૬૪ તોલા નાંખવું તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા; તથા પંચકોળ ૫ તોલા, અને જીરૂં ૬ તોલા નાંખવું; અને અગ્નિબળ જોઇ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તેથી કરી આમવાત, સર્વે પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શીરોરોગ, નેત્રરોગ, પ્રદર તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે; અને શરીરની પુષ્ટિ થઇ બળ વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૫૭—મેથી મોદક.

ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, જીરૂ, શહાજીરૂ, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશિંગી, અજમો, સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, બીમસેની કપૂર અને ધોળું ચંદન આ ઓષધોનું ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ઘીમાં શેકી) લેવું. પછી બધા ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ તેને ભેળવી, તેના લાડુ બાંધી અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ મેદોરોગ, શ્વાસ; સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. બળ અને વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સ્ત્રીઓ વિષે ઉત્સુકતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૫૮—લવંગપાક.

૬૪ તોલા લવંગ લઇ તે ૪૦૯૬ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી શીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૮ તોલા અને જાયફળ, કંકોળ, પીંપર, સુંઠ, મરી, ત્રિફળાં, હળદર, દારૂહળદર, એલચી, તગર, કેસર, જાવંત્રી, આસન, પુષ્કરમૂળ, પીંપળીમૂળ, બળદાણા, અફીણ, લવંગ, અતિવિષ, ગોખરૂ, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાંખી, આ પાક રોજ બબ્બે તોલા સેવન કરવો; તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું. એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વીર્યસ્તંભન થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મૂતરખડો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્બુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ટ, ઉચકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વે પાકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, અને ખાંડ ૨૪ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, એલચીદાણા, અને ચંદન બબ્બે તોલા; રસકપૂર (શુદ્ધ), અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાંખવું. તેમજ

પંચામૃત, (સુંઠ, કાળીમુસળી, ગળોનું સત્વ, શતાવરી અને ગોખરૂ) એ પદાર્થો નાંખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતી જર્જર દેહ થએલો હોય એવા પુરૂષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, વલીપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૫૯—લસુનપાક.

૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવા માટે રાત્રે છાશમાં પલાળી-રાખી, સવારે તેમાંથી કાઢી વાટી આખના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે જાડું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૬ તોલા, રાસ્ના, શતાવરી, અરડુસી, ગળો, કચોરાં, સુંઠ દેવદાર, વરધારા, અજમો, ચિત્રક, સુવા, પુનર્નવા, ત્રિફળા, પીંપર અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાંખી, ઠંડું થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો, તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત, ઉરુસ્તંભ, હૃદ્રોગ, સર્વાંગવાત, સંધિભંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પથ્યકારક લસણપાક વર્ણકર છે; અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—લસણ સારૂં છોલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાંખી શીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધુરર્ણું થાય, એટલે તેમા ૧૨૮ તોલા ઘી નાંખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ; તથા સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોરાં, આસન અને કૌચબીજ એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાંખી પાક તૈયાર કરવો. આ લસુનપાક અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ઉલટી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલબદ્ધતા, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુબ્જવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, ત્રિકાચી ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારનાં શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૬૦—લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ.

જાવત્રી, લવંગ, એલચી, અંકોલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નમોતર, સુંઠ, શતાવરી કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચોરા, શીંગોડા, તજ, મોરમાસી અને કસ્તૂરી, એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધિ અત્તર મેળવવું ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાખવી. બે માસા લઘુ તેલ (?) નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબનાં ફળ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે

૬૧—વાસાખંડ.

અરડુસીનાં પાન ૪૦૦ તોલા લઈ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી જાડું થવા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, પીંપર ૮ તોલા, અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાંખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, તૃષા, હૃદ્રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે.
(હાલમાં જમાલમાં વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

બીજો પ્રકાર:—અરડુસી, ભોરીંગણી, હરડે, આવળકરી અને દશમૂળ, એ ઓસડીઆ લઈ એમાં આઠગણું પાણી લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમાં સમનામ ગોળ નાખવો તેમજ સુંઠ, મરી, પીંપર, ભગાલા, કાળીમુસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, ધાણા, ભીલાની અહરનું મગજ, હજાર, બેરનો ગુદ, શતાવરી

જાયફળ, માયફળ, કંકોળ, અક્કલકરો, કાળુંનસોતર, અજગંધ, જાવંત્રી, ફટકડી અને ગઠુલા એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાંખવા, પછી મધ અને ઘી નાંખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા કામ વૃદ્ધિ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, પીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા, એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઇ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરઃક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

ચોથો પ્રકાર:—અરડુસીનાં પાન ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને પીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી ને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષે કરી નાશ થાય છે.

૬૨—વિજયાપાક.

ભાંગ સારી રીતે ધોઇ નાંખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી; અને દૂધ ૪૦૦ તોલા લઇ તેમાં નાંખી કઢવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ, અક્કલકરો, જાયફળ, જાવંત્રી, આસન, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું; અને સારી પેઠે કઢવી. એ સર્વનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુપુષ્ટ થઈ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વ રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તંભન થાય છે. (કોઇ જગોએ ચવકની જગોએ બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.)

૬૩—વિદારીપાક.

૬૪ તોલા ધોળા ભોંયકોળા (છુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધ નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઈ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૬ ગણા દૂધમાં તે પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, પીપર, એલચીદાણા, સુંઠ, ધાણા, જીરૂ, અગર, કેસર, વાવડીંગ, શતાવરી, બળદાણા અને ચણોઠીનાં મૂળીઆં એ સર્વ તોલો તોલો નાંખવાં. અને ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાંખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો; અને તે ઉપર જુના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો. તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓનો પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને બહુમૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૬૪—વ્યાઘ્રીહરીતકી અવલેહ.

ભોંરિંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઇ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાંખી પુનઃ કઢવી. નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાંખવું. આ અવલેહ અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૬૫—શતાવરીપાક.

શતાવરીનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી લેવો, અને કલ્કથી ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગ સાકર લઇ ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૬૬—શાલપાક.

દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જાયફળ, નાગમોથ, વંશલોચન, ખાજા, સુંઠ, મરી, પીપર, આસન, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદ્રોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તરોગ વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોત્રિપાક, ઇત્યાદિ સર્વ રોગનો નાશ થશે.

૬૭—સુંઠયવલેહ.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા. દૂધ ૨૫૬ તોલા; અને જાયફળ, લવંગ, તજ તમાલપત્ર. એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર અને ચીત્રો એ તોલો તોલો લઇ, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજીકરણ, બુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઇ, સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૬૮—સુંઠીખંડ.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ કઢી અને એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરવો; અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું, પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ચૂર્ણ ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર; બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

બીજો પ્રકાર:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા ઘી ૯૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, કૃષ્ણાગરૂ, જાવંત્રી, જાયફળ, કચોરા, પાષાણભેદ, તામ્રભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંડૂર, લોહ અને કાંત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ, આયુષ્ય, વલીપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે; અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૬૯—સુંઠીપાક.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઇ સર્વેનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ઘટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો, એટલે મસ્તકશૂળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઇ, ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવી અને તેનો ગોળો કરવો. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, કેસર, પીપર, અમ્લવેતસ, જીરૂ અને શહાજીરાનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુલ્મ, અરૂચિ, સોજો, શૂળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અંતમાર્ગનો નાશ થાય છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—૩૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઇ, પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બબ્બે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને ગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૭૦—શેવંતીપાક.

ધોળી શેવંતીનાં ફૂલ એક હજાર લઇ, તે ૧૧૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૨ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોનું સત્વ, તવખીર, ધોળું જીરૂ, સીસાની અને કલઇની ભસ્મ, એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઇ, સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી વાલભાર

ભીમસેની કપૂર તેમાં મેળવીને વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધો તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવી. એના સેવનથી જીર્ણજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઢ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આજ રીતે ગુલાબનાં ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૭૧—શ્રીફળ પાક.

ખીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાંખી, તે ૬૪ તોલા લઇ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામાં તે પકવ કરવું પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીંપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલો અને સર્વ ઓષધોના સમાન સાકર લઇ પાક તૈયાર કરી, તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે, તથા રકતપિત્ત વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ. ત્વગ્દોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઇ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી મૂતરખડાનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવું; તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૭૨—શ્લેષ્માતકયવલેહ.

પાકેલાં ગુંદાંમાંનાં બિયાં કાઢી નાંખી, તેને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું, ટલીજ સાકર લેવી. તેમજ તાલીમખાનું, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસન, ધોળા ોચકોળાનું ચૂર્ણ. ત્રિકટુ ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, સમુદ્રશોકનાં બિયાં અને ખુરાસાની ભજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વેનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા. પાન ખાવા આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, પંઢત્વ દૂર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરૂચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

૭૩—સુરણપાક.

ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં અથવા ફળ, નાગરમોથ, સુંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, કચોરા, વાવડીંગ, ગોખરૂ, ચિત્રક, અને માલકાંકણી, એ દરેક બબે તોલા લેવું. સુરણ ૩૨ તોલા. વરધારો ૧૬ તોલા અને ભિલામા ૧૬ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઇ, તે કાઢામાં નાંખી પુનઃ પકવ કરવો. સારો પાકો થયા પછી તેમાં ચિત્રાનાં મૂળીઆં, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંકણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને વ્યોષ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને બાહુ શાલગુડ પાક કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિના રોગ, ગુલ્મવાત, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેકમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરા વ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

બીજો પ્રકાર:—નસોતર, માલકાંકણી, દંતીમૂળ, ગોખરૂ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, કચોરાં, ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં. સુંઠ, નાગરમોથ અને હરડે એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા, તથા ભિલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઇ, તે સર્વેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં ૬૦૪ તોલા ગોળ નાંખવો; અને કડછીને ચોટે ત્યાંસુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંકણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાંખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારૂં છે, અને મૂળવ્યાધિ રોગોનું નાશ કરનારૂં છે. આ પાકને બાહુ શાલગુડ કહે છે.

૭૪–સૌભાગ્યસુંઠીપાક.

સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી લેહવિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સુંઠ કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાન્તિને સારી તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વલીપલિત અને વંધ્યત્વનો નાશ કરે છે.

બીજો પ્રકાર:—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાંખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરી ૨૦ તોલા, વાવડીંગ ૪ તોલા, જીરૂ ૪ તોલા અને સુંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, કેસર તથા બારીક એલચી, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાંખવું, અને પચન કરવું. આ નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

ત્રીજો પ્રકાર:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શત જીરૂ, સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખી પચન કરવું. લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયું જાણવું ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો, અને અગ્નિ તથા બળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ, અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપલિતનો નાશ થા આ પાક વયઃસ્થાપક, હૃદ્ય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; અને આમવાત, મસ્તકશૂળ તથા રોગનો નાશ કરનારો છે.

ચોથો પ્રકાર:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ, તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં તે દૂધ ગોળા થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો ચાતુર્જાત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરૂ, શહાજીરૂ, વરીઆળી, અક્કલકરો, સુંઠ, શતાવરી, કાળી મુસળી, મરી, પીપર, કૌચબીજ, પદ્મકંદ, સુંઠ, મરી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, અને જાયફળ, જાવંત્રી, શીંગોડાં, વરધારો, નસોતર, કમળાક્ષ, ત્રિફળા, બલાત્રય, વાળો, આસન, ઘિ અગર, વરીઆળી, અજમાધ, વગડાઉ તુલસીનાં બિયાં, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, કોપરૂ, ભીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કલાઇનીભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શિલાજીત અને સુવર્ણમા ભસ્મ, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાંખી પાક તૈયાર કરવો આ પાકને નાગરખંડ કહે છે આ સવાર સાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે. એના સેવન ઉપર પ પથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, દમ, મંદા સંગ્રહણી, રક્તગુલ્મ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય, (દૂધ ન આવવું તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, અલ પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્ય સુંઠીપાક અશ્વિનિકુમારે નિ કરેલો છે, અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

પાંચમો પ્રકાર:—૧૯૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં શેકી નાંખવું. ત્રાંબાની અથવા લોઢાની કડાઇમાં ચોગણું દૂધ અને સમભાગ સાકર નાંખી તેમાં પચન કરવી. પછી જાયફળ, ત્રિફળા, જીરૂ, શહાજીરૂ, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, પીપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોં કોળુ, ચંદન અને ખારેક એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લીલા નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં ૩૨ તોલા, શિલાજ ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા; એ પ્રમ નાખવું. સર્વ ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાંખવા. આ સું પાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો, તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હ આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્ર થઇ યોનીની શિથિલતા દૂર થાય છે. સ્તન દૃઢ થાય, અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરો

૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારનો જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખ-રોગ, મસ્તકરોગ, બસ્તીનું શૂળ, યોનિશૂળ, અને બીજા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

૭૫—હરિદ્રાખંડ.

હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૧૫૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિફળા, નાગકેસર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાંખી પચવવું; પછી સાકર નાંખવી. અને પછીથી બાકીનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખી, પાક કરી તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવો. એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

બીજો પ્રકાર:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોષ, ત્રિજાત, નસોતર, નાગરમોથ, ઈંદ્રજવ, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ, એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો રીત પ્રમાણે કડછીને ચોંટે એવો જાડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ આપવો. જેથી કોઢ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૭ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, આમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે.

૭૬—હરીતકી પાક.

હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા અને પીપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, ભારંગમૂળ, શંખપુષ્પી, બળદાણા, કચોરા, સુંઠ, અઘેડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર, એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાંખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જાયફળ, કેસર, ચાતુર્જાત, આવળકંટી, અજમો, બહેડાં, જાવંત્રી, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી તથા પીપર, એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે, અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ, તથા બળ આપે છે; તથા રસકોપ, સંગ્રહણી, ક્ષીણધાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

બીજો પ્રકાર:—દશમૂળ, ગજપીપર, કૌચબીજ, ભારંગમૂળ, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ, પહાડમૂળ, ગળો, પીપળીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અઘેડી, બળદાણા અને ધમાસો, એ પ્રત્યેક બબ્બે પલ (૮ તોલા); જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જૂદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા; તથા પીપર ૧૬ તોલા, પહેલી હરડે અંદર નાંખી લેહ સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાંખવું. પછી રોજ બે હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઇ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરિતકી–પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૭૭—આમળાનો મુરબ્બો.

એક શેર સારાં મોટાં આંમળાં લઇ તેને સોયથી ટોચી દાબી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આંમળાં નાંખવાં, અને કેસર અર્ધો તોલો નાંખવું; એટલે મુરબ્બો થયો. આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૭૮—કેરીનો મુરબ્બો.

કેરીઓ સારી બેરેષો લીલી લઇ તેને છોલી નાંખી દાબી રાખવી; પાણી નીકળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આંમળાંની પેઠેજ મુરબ્બો કરવો.

૭૯—બીજોરાનો મુરબ્બો.

સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાંખી તેમાં બીજોરૂ ચીરી તેની ચીરીઓ નાંખ એટલે મુરબ્બો થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો પ્રશસ્ત છે.

૮૦—ગુલકંદ.

ઉંચી જાતનાં ગુલાબનાં ફૂલ લઇ તેની પાંખડીઓ ચુંટી લેવી. ફૂલથી બમણી સાકર લઇ બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરાઉપરી થર કરવા અને તેનું મ્હો બાંધી રાખી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખ મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૮૧—યાકુતી.

ભાંગ અર્ધો શેર કપડામાં બાંધી તેને સારી પેઠે ધોઇ તેની પોટલી બાંધી ચાર શેર દૂધમાં નાંખવી, અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ નાંખી દહીં કરી વલોવી માખણ કાઢી ઘી બનાવવું. પછી તે ઘીમાં બદામ અર્ધો શેર, પીસ્તાં અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, ખસખસ અર્ધો શેર તથા ચારોળી અર્ધો શેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં તે નાંખવો. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, સમુદ્રશોષના બિયાં, અફીણ, કેસર, રૂમામસ્તકી, કંકોળ, અક્કલકરો, સુંઠ, મરી, પીપર અને પીપળીમૂળ, એ સર્વે એકેક તોલો; તથા સાલમમીશ્રી, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસન, શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખરૂ અને તાલીમખાનું, એ બબે તોલા, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાંગના ઘીની અંદર નાખવું. પછી સર્વ એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી. આ યાકુતી, અવલેહ જેવી બનાવવી. એના સેવનથી વીર્યસ્તંભ, વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદકશક્તિ વિશેષ છે. એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પાવું જેને કફની-ટેવ નથી, તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ઘણું થોડું. ઉનાર ઘીલું, ભાત અને છાશ.

૮૨—દાડમનો સરકો.

૨૦ દાડમ સારાં પાકેલા અને રસદાર લઇ તેનો રસ કાઢી કલઇના વાસણમાં ઉકાળવો; અને અંદર સાકર એક શેર નાખવી મધ જેવું જાડુ થાય એટલે તેમાં અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ સરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લીંબુનો સરકો પણ આજ પ્રમાણે કરવો.

૮૩—નાળીએરનો સરકો.

૫૦ કુમળાં નાળીએરનું પાણી લઇ કડાઇમાં નાંખવું; અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવું. આ સરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે, અને બીજાં ઔષધોનાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઇ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૮૪—ગુલાબી સરબત.

ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકાયંત્રથી અર્ક કાઢી લઇ, તેમાં સાકર નાંખી જાડો પાક કરવો. આ સરબત સુવાસિક હોઇ શરીરમા ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે ઠંડુ છે; તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે.

૮૫—આમલીનું સરબત.

આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઇ, એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાંખી ચાર પહોર ભીંજવી રાખવી, અને હાથવડે ખુબ મસળી, પાણીને અને તેને એકરસ કરી તે પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલઇના વાસણમાં નાંખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉકાળી, તેમાં ખાંડ નાંખી, ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરબત બેથી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ સરબતમાં બીજો એક એવો ગુણ છે કે ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી, લુખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને હમ્મેશાં બંધકોષ્ટનો સંશય રહેતો હોય તેને આ સરબત ઘણું ગુણકારી છે. આના સેવનથી ઝાડો હમ્મેશાં સાફ થાય છે.

૮૬—પાકેલા કોઠાનું સરબત.

આમલીના સરબતની પેઠેજ આ સરબત પણ બનાવવું. આ સરબત શરીરમાં ગરમી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે. સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે.

૮૭—ચંદનના લાકડાનો મુરબ્બો.

ચંદનના લાકડાના બારિક કકડા કરી તે અષ્ટમાંશ બંગડીખાર અને અષ્ટમાંશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી પેઠે બફાઇ મૃદુ થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ ખારવડે બફાઇ જાય છે. બફાતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ; અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી કરી રેડવું.

૮૮—લીંબુનો મુરબ્બો.

કાગદી (ઝીણી છાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર, એ પ્રમાણે લઇ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં, પછી કિંચિત્ સુકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાંખવી. એટલુંજ કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઇ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાંખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી, ઉત્તમ બરણીમાં ભરી, ઉપર કપડાથી મ્હોં બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભક્ષણ કરવાં. આ મુરબ્બો પિત્ત ઉપર સારી પેઠે હિતકારક છે.

અશ્વરોગ—પરિજ્ઞાન.

૧—શિરોવ્યથા.

ઘોડાનું માથુ સુજે છે અને તે નીચે માથુ ઘાલે છે; ત્યારે તેને વ્યથા થએલી છે એમ જાણવું. ઉપચાર:—બોરડીની છાલ, પીપળાની છાલ, અંકોલની છાલ અને એરંડાનાં મૂળીઆં, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨—મુખરોગ.

મ્હોં સુજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો થાય છે. મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ, એ બધી જણસો સમભાગ લઇ આમલીના ઠીલાની બેજમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩—નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર—(૧) કાવળીનાં મૂળીઆં દૂધમાં ઘસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) શરદી થઇ નાક અને મ્હોંમાથી પાણી વહેતુ હોય, અને વારવાર સુંઘતો હોય તો.—હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સુંઠ, મરી, પીપર અને ગોળ, એ બધી જણસો એકત્ર ખાંડી અંદાજે એકથી બે તોલા પર્યંત સવાર સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪—નેત્રરોગ.

ઉપચાર—(૧) ફુલ અથવા પડળ હોય તો-બે ત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ટા આંજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સુજે છે તે ઉપર:—સિંધવ, સગળ કાયફળ, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઇ, કાંજીમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:—ગોળ, કપુર, પારો અને ગોરોચન, એ સર્વ જણસો સમભાગ મધમા ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:—સાજીખાર પોણો માસો, આંબાહળદર દોઢ માસો, બેઆ ગુમળ (શુદ્ધ) પા માસો, બેસના શિંગડાની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો, એ સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ (વાત, રક્ત, મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે. (૬) પીપર, સુંઠ અને પારો, એ જણસો સમભાગ લઇ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫—જ્વર (તાવ) સન્નિપાત ઉપર.

ઉપચાર—અજમો પા માસો, લવણ પા માસો હિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાન પોણો માસો, એ સર્વેનું ચૂર્ણ મધ અને જળ સાથે ખવરાવવું અને લંઘન કરવો. *આગંતુક જ્વર ઉપર:—ભાંગરાનાં નવ પાન

* તાવ કેવા પ્રકારનો છે એ મીલાન્નું બહુ કઠિન પડે છે એમ જણાય છે. શરીર ધણું તપેલું, આદિ, આવા જ્વર દેખાતા ન હોય, [illegible] પ્રકારોમાં કદી ભારે પ્રમાણ—[illegible] જવલ્લો ઉપાસી—એઈ, તાવની સાધારણ [illegible] આવવામાં આવે. પરંતુ તે બાબતો [illegible] નહિ હરે એવા આધારે ક્યાંઈ આ બાબતની આપેલી છે તે ઘોડાની પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતાં વધારે વિસ્તારથી વર્ણન આપવામાં આવી નથી.

અને કડવા લીમડાનાં સુકાએલાં નવ પાન લઈ તેમાં ૩ શેર પાણી નાંખી એક શેર કાઢો બાકી રહે એટલે તે ૩ દિવસ પાવો. **લંઘન (દાણા ખાતો ન હોય તે) જ્વર ઉપર:**—જાવંત્રી, લવંગ, કંકોળ અને જેઠીમધ, એ જણસો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. **સંતાપ (મુખમાં દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ, એ લક્ષણોએ યુક્ત) જ્વર ઉપર:**—કેળનાં મૂળીઆં, કેવડાનાં પાન, ઉંબરાની છાલ, આંમળાં, ધાણા અને ભોંયકોળું, એ સર્વ સમાન ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમાં ખવરાવવું. **મન્મથ (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું, અને પીચોટી બંધ થવી એવા) જ્વર ઉપર:**—(૧) સેંમળની રાખ અને રાળનો લોટ, પાંચ શેર દૂધમાં બાફી ૩ દિવસ ખવરાવવો. એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે. (૨) ગળો, ધાણા, કરીઆતુ, સુંઠ અને ખારેક, એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૩) લીમડાનાં પાન, હરડે, આમળાનાં મૂળીઆંની છાલ તથા લસણ, એ સર્વ સમભાગ જણસોનું એક તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં ખવરાવવું.

૬—ઉદરસંબંધી રોગ.

કુલાનો ભાગ બળવો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થવો, પરાણે શોચ જવું, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ, અને સુકાતા જવું, એ લક્ષણોએ યુક્ત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું. **મંદાગ્નિ ઉપર:**—હરડે, ચિત્રો, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, ઝરૂ, વજ, ભોંયલીમડો, ભોંય આવળ, રીંગણીનાં મૂળીઆં, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ, હળદર, નગોડ, અજમો, સુંઠ, પીપળીમૂળ, પીપર, કરીઆતુ અને ભાંગરો, એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. **મ્હોંમાંથી પીળું પાણી** વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસોદ પા તોલો અને પીપર પા તોલો ગાયના દૂધમાં ખવરાવવાં. **વર્તુશૂળ:**—શ્વાસ, ઘાયલ થવા જેવું, કુખ મરડવી, એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪॥ માસા, ચોર અજમો ૨॥ માસા, હીંગ ૧॥ માસો અને બીજોરાની છાલ ૨॥ માસા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવાં. **શ્રમવિભ્રમશૂળ** (મંદ ચરવું, ભ્રમના જેવું વર્ત્તન, લાળ વહેવી, એ લક્ષણો થાય તે.) **ઉપર ઉપચાર:**—ઘીમાં તલનું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી, તેમાં ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે, એ જણસો સમભાગ લઇ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાંખી આપવું. **શરીર ઉંચું નીચું** કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ કુલવું, એ લક્ષણો હોય તો—હીંગ પોણો તોલો, લસણ ૨॥ તોલા, સિંધવ ૧॥ તોલો અને ગોળ ૦॥ તોલો, એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીંમાં ખવરાવવાં. **કૃમિશૂળ:**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪॥ માસા મેળવી ખવરાવવો. **દારૂણશૂળ:**—ભોંય ઉપર પડવું, કૂદવું અને વ્યથિત જણાવું, એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાષાણભેદ ૪॥ માસા અને દંતીમૂળ ૪॥ માસા, એ ઔષધો કાંજીમાં વાટી આપવાં. **અષ્ટાદશ પ્રકારનાં શૂળ ઉપર:**—સિંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધબીડ, મીઠું, મરી, અજમો, પીપર, હરડે, બહેડાં, આવળકંટી, પીળાં પંડોળાં, કોષ્ટ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હીંગુ, હિંગણાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કંટેશાળીનાં બિયાં, આસોદ, રીંગણીનાં મૂળીઆં, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો, એ બધાં ઔષધો સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ બે તોલા, ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું. **પેટ ચડવું:**—વખતો વખત શરીર જમીન ઉપર નાંખવું, તપ્ત થવું, એ લક્ષણો થતાં હોય તો:—અઘેડાનાં અને કાંગનાં મૂળીઆં અને ખાખરાનાં બિયાં, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા અને હીંગ ૩ માસા લઇ સંઘેસરાના પાનના રસમાં ખવરાવવું. **ખડસશૂળ:**—પેટ ચડવું, ડોલવું, અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો, એ લક્ષણો હોય તો:—સેમળની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમાં ઘસી આપવાં **ઉદકશૂળ ઉપર:**—(પાણી પીધા પછી કૂદે છે અને હરાંપરાં થાય છે તે) સુંઠ, પીપર અને વજ, એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા, ગજપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨॥ માસા, અને હીંગ ૧॥ માસો એ સર્વ ઔષધો ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવાં. **દાંત કચકડવા, જમીન ચાટવી, કરડવું, એ લક્ષણો હોય તો:**—ત્રિકટુ ૯ માસા, વાવડીંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **લાદની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:**—હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા, એ ગોળમાં ખવરાવવું. **સંગ્રહણી ઉપર:**—(લાદ પાતળી

થવી, અને ઉપરાઉપરી હગવું) નાનાં ખીચાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફૂલ, એ જણસો સમભાગ લઈ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ, દહીંમાં ૭ દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરંબળાની છાલ, મેથી અને જીરૂ, એ સર્વે જણસો સમભાગ લઈ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે આરંબળાની છાલ અને મેથી, એ સમભાગ લઈ દહીંમાં ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. ઉપચાર:—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેવું, પગ અને ગળું સૂજવું, દાંત ચોટી જવા, ખાવાનું છોડવું, ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો—અરગરાનાં મૂળીઆં. રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નગોડનાં પાન. એ સર્વે સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અ ણીનાં પાન ૧ તોલો, જુના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭—અગ્નિમાંદ્ય.

ઉપચાર—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રીંગણીનાં મૂળીઆં, ઉભીભોરીંગણીનાં મૂળીઆં, લીમડાનાં પાન, હરડે, સુંઠ, કરીઆતુ, વાવડીંગ, અજમોદ, નગોડ, અરણીનાં પાન, અરડુસાનાં પાન, એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો, અને અજમો પોણો માસો, એમ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર—પગે ચઢાવણી થઈ હોય તો—છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે ગાંઠ થાય છે તે ઉપર—અર્ધાંગાંઠ કાપી તેમાંનું પરૂ કઢાડવું. પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગ લઇ, આમલીની ખેળમાં લેપ કરવો; અને સિંધવ, લસણ, સુંઠ અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા; અને અજમો, ૧ માસો, એમ ચૂર્ણ કરી જુના ગોળ સાથે પાવું.

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા):

સુંઠ, હસ્તી ભોરીંગણી, એરંડાનાં મૂળીઆંની છાલ, સરગવાની છાલ, રીંગણી, મરી, ઉમરાની છાલ અને વજ, એ સર્વે સમભાગ ઔષધો લઇ ૧॥ તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું અને અરડોલનાં પાન ઉકાળી અંડ ઉપર તેનો શેક કરવો, તેમજ ઉપલું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦—મૂત્રરોગ.

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—દ્રાક્ષ, અને કાકડીનાં બિયાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી, મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. મૂત્રશૂળ—પેટ ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મ્હો લાવવું, એ લક્ષણો હોય તો—પીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. મૂત્રસાથે વીર્ય જતું હોય તો—નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકોળુ અને છીંકણી ૧॥ માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧—વ્રણાદિરોગ.

ઢાકી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—પ્રથમ કેસ ખોલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંધી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તેવડે શેકવું; અને લીમડાનાં પાન, નવસાર, સિંધવ, એ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. માંસ સડ્યું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય તો તે ઉપર:—શોધ્યુર અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર એરંડાનાં પાન બાંધી દઇને શેક કરવો. તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ, દરેક સાડાચાર માસા, અને અજમો ૧ માસો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. ખાંડક, જખમ, અને વાળા ઉપર:—આગીની શીંગીઆ, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. શરીર ઉપર ગાંઠો થઇ તે વધતા લાગતી હોય તો—પુંવાડ અને વજ, એ સમભાગ લઇ મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને સિંધવ, વાવડીંગ, હરડે અને લસણ, એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસા

અને અજમો ૧ માસો એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **ખસ ઉપર:**—કણક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો; અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. **ફુંટી સુજે છે તે ઉપર:**—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે. એનો શું ઉપયોગ થશે તે સમજાતું નથી, પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે.-સુંઠ, મરી, પીંપર, સરસવ અને હળદર, એ ઔષધો સમભાગ લઇ આમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો, અને ઉપર કપડું બાંધવું; તથા સુંઠ ૪॥ માસા, એલચી ૦॥। માસો, લવંગ ૧॥ માસો, કાયમી ૨। માસા, હરડે ૨। માસાં, બહેડાં ૨। માસા અને આંમળાં ૨। માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ૩ દિવસ આપવું. **આમની બાધા**—(?) થાય તો:-શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨—અગ્નિબાધા.

ઉપચાર—તેલનો જૂનો ઘડો ફોડીને તેના કડકા કરી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું.

૧૩—વિષબાધા.

ઉપચાર—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને ધોળો કાથો, એ ઔષધો સમભાગ લઇ આદુના રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે. પરંતુ એમાંનાં પહેલાં બે ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવાં જોઇએ, તોજ કદાપિ આદાનો ગુણ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઇને અનુભવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવું અમારૂં મત છે.

૧૪—ઘોડો તોફાની (ઉન્મત્ત)

ઉપચાર—બન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાંખવો. મ્હોંમાં રૂ ઘાલવું, અને પગના બંદ પર પીશાબ (?) ઉપર અને ઢગરાનાં માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્ત્રી અસ્પર્શકાળના રક્તનું) ચીથરૂં અને જૂનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું.

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણ, ગુગળ, ભોંયલીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ, એ સમભાગ લઈ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો. અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિત્ શેકવું.

કઠિન શબ્દનો કોષ.

અધોગત-નિચે ગયેલો.
અધોવાયુ-ગુદાના દ્વારથી નિઃસરતો વાયુ.
અનલ-અગ્નિ.
અનિલ-પવન, વાયુ.
અપાય-જેથી કંઇ પણ પોતાની ખરાબી થાય એવું.
અભિઘાત-કોઇ પ્રકારથી શરીર ઉપર ઘા થવો.
અમ્લ-ખાટું.
અરિષ્ટ-દવાનો એક પ્રકાર, સુવાવડીનો ઓરડો, અરિઠાનું ઝાડ, લીંબડાનું ઝાડ.
અવલેહ-ચાટણ.
અવષ્ટંભ-જાડું.
અવ્યક્ત-સમજાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ.
અવણ-જખમ.
અંશ-હિસ્સો.
અશ્મરી-પથરીનો રોગ.
અશ્રાંત-હમેશાં અટકયા વિના.
અષ્ટધા-આઠ પ્રકારના.
અષ્ઠીલા-દુંટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માસનો ગોળો.
અસૃક્સ્રાવ-લોહી ઝરવું.
અસ્નિગ્ધ-સુકું, કઠણ.
આધિ-મનનું દુઃખ
આધ્માન-પેટ ફુલવું.
આમ-કાચો પચ્યા વિનાનો મળ.
આમગંધી-કાચા માંસ જેવો જે-નો વાસ આવ છે તે.
આમાશય-ખાધેલું પચવાની જગ્યા
અમ્લપિત્ત-ખાટું પિત્ત.
આયુષ્યદ-આયુષ્ય આપનાર.
આરક્ત-રાતો.
આર્તવ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે.

આર્દ્ર-ભીજાયલું
આપ્લુત-ઘેરાયલો.
આશય-મત, જગ્યા, સ્થાન, હેતુ.
આહ્લાદ-આનંદ.
ઇંદ્રિય-અવયવો.
ઉગ્રગંધ-સહન ન થાય તેવા ગંધવાળું.
ઉચ્ચ-ઉંચું.
ઉદ્દેશ-હેતુ, મતલબ.
ઉન્મત્ત-ભ્રમ, ગાંડપણ.
ઉદકમેહ-પરમાનો એક ભેદ છે.
ઉન્માદ-ગાંડાપણું.
ઉરોગ્રહ-છાતીમાંનું આંતરડું સંજવાનો વ્યાધિ.
ઉરોઘાત-છાતી ઉપર મારવું.
ઉષ્ણવીર્ય-ગરમ, ઉના પદાર્થ.
ઋતુ-સ્ત્રીઓને અટકાવ આવે છે તે.
ઋતુમતી-અટકાવ આવેલી સ્ત્રી.
કટુ-કડવું.
કંડુ-ખુજલી, ખંજવાળ.
કફ-બલગમ.
કફઘ્ન-કફને તોડી છુટો પાડનાર.
કફલં-કફકારક.
કલ્ક-ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ.
કાસ-ખાંસી-ઉધરસ.
કાસઘ્ન-ખાંસીનો નાશ કરનાર.
કુકકુટપુટ-એક વ્હેંત ખાડો કરી ૧૦ અડાયાંનો અગ્નિ આપવો તે.
કુબ્જત્વ-કુંબડાપણું, એક જાતનો વાયુ.
કૃચ્છ્ર-શરીરને દુઃખ થવું, કષ્ટ.
કોપન-દરદ વધારનારા.
કોષ્ટ-આમ, મૂત્ર, અગ્નિ, લોહી અને અન્ન એ પ્રત્યેકનાં સ્થાન.
કોષ્ઠશીર્ષ-વાયુરોગ.

ક્લમ-ગ્લાની, થાક.
ક્લિન્ન-ભીજાયલો.
ક્લિષ્ટ-કઠણ; ગુચવાડ.
ક્લીબ-નપુંસક.
ક્લેદ-પસીનો.
ખંજ-લંગડો.
ગંડુષ-કોગળો.
ગદ-આજાર.
ગર્ભ-પેટમાં જે બાળક રહે છે
ગર્ભપાત-કસુવાવડ.
ગર્ભિણી-દહાડાવાળી સ્ત્રી.
ગર્ભસ્થ-ગર્ભમાં રહેનારા.
ગર્ભાશય-ગર્ભસ્થાન.
ગલગંડ-ગળા ઉપર ગુમડું છે તે.
ગલગ્રહ-ગળાનું બંધ થવું.
ગલીતકુષ્ટ-અસાધ્ય કોઢનું
ગુરૂ-વજનદાર; ભારે.
ગુરૂત્વ-વજનદારપણું.
ગુલ્ફ-પગની ઘુંટી.
ગૃધ્રસી-કમ્મરમાં ભરેલી ઉસ એક જાતનો વાયુરોગ
ગ્રાહક-પકડનાર, રોકનાર.
ઘન-કઠણ, મજબૂત.
ઘનત્વ-નક્કરપણું.
ચય-જમાવ.
ચક્ષુષ્ય-આંખને ગુણકારક.
ચાતુર્જાત-તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર.
ચાતુર્થક-ચોથીઓ તાવ.
ચિકિત્સક-વૈદ્ય, હકીમ, તબી
છર્દિ } ઉલટી.
છર્દિકા }
છિદ્ર-છિંદ્ર.
છિન્ન-કાપેલું.
છેદક } છિદ્ર પાડનાર, છેદ
છેદની } કરનાર.

છેદનીય–છેદન કરવાને યોગ્ય.
જઘન–સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો ભાગ, જાંગ,
જડ–વજનદાર.
જત્રુ–ગરદનનું હાડકું.
જાડય–ભારેપણું, મંદપણું.
જારણ–ઔષધોથી વનસ્પતિ અને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે.
જાલગર્દભ–શરીર ઉપર ઘણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે.
જૃંભ–બગાસું.
જૃંભણ–બગાસો.
જ્વરઘ્ન–તાવનાશક.
તત્વ–શૂળ.
તંદ્રા–નિદ્રાથી આળસ આવી ગુંગી આવે છે તે.
તામ્ર–તાંબુ.
ત્રીફળા–હરડે, બહેડાં, આમળાં.
ત્રીજાત–તજ, તમાલપત્ર, એલચી.
ત્રીસુગંધ–તજ, તમાલપત્ર, એલચી.
બલાત્રય–બળદાણા, સેંચી, પેટારી (કાંસકી).
તાલક–હરતાલ.
તિક્ત–તીખું.
તુત્થ–મોરથુથુ.
તુવર–તૂરૂં, એક જાતનું કઠોળ.
તુષ–અનાજનાં છોતરાં.
તુષાર–પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં.
તૃષા–તરસ.
તેજ–કાંતિ, શોભા.
ત્યાજ્ય–ત્યાગ કરવા યોગ્ય.
ત્રિ–ત્રણ.
ત્રિક–પીઠની કરોડ નીચેનાં ત્રણ હાડકાં.
ત્વગ્દોષ } ચામડીના રોગ.
ત્વગ્રોગ }
ત્વરિત–જલદી, સત્વર, તાકીદે.
દશમૂળ–બીલી, અરણી, ઉભી અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શીવણ, પડવણ, પુષ્કરમૂળ.
દધિમંડ–દહીંની ઉપરનું પાણી.
દંશ–કરડવું.
દારૂણ–માથાનો ભયંકર રોગ.
દાર્ઢ્ય–કઠિનપણું, દઢતા.
દાહ–બળવું.
દાહક–બળનારો.
દિવા–દીવસે.
દીપક } જઠરાને જગાડનાર, વધારનાર.
દીપન }
દુર્જર–હજમ થવું મુશકેલ તે.
દુર્લભ–પ્રાપ્ત થવું મુશકેલ તે.
દુષ્ટવ્રણ–એક જાતનો નાસુર છે, તેમાંથી પરૂ વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.
દૂષક–પીડા કરનારો.
દોષ–વિકૃતી પામેલા જે કફ, વાત, પિત્ત તે દરેક.
દ્રવ–ટીપુટીપુ ગળવું–ટપકવું.
દ્વંદ્વ } બે.
દ્વય }
ધનુર્વાત–તીર જેવું માણસ વાંકું થાય છે તે, વાયુનો રોગ.
ધાન્યામ્લ–કાંજી.
નસ્ય–છીંક આવવાને માટે નાકમાં સુંઘવાનું ઓસડ.
નાગ–સાપ, સીસું.
નાડી–નસ.
નાડીવ્રણ–હમ્મેશાં વેહેનારો નાસુર.
નાના–બહુ, પુષ્કળ, અનેક.
નાશક–નાશ કરનારો.
નાશન–નાશ કરનાર.
નાસાશોષ–નાકનું સુકાવું.
નિતંબ–કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ.
નિદાન–મૂળ કારણ.
નિંદ્ય–નિંદા કરવાને યોગ્ય.
નિદ્રા–ઉંઘ.
નિદ્રાભંગ–ઉંઘનો નાશ.
નિયામક–નિયમમાં લાવનાર.
નિરામય–જેને રોગ નથી તે.
નિરૂપદ્રવ–પીડા નહિં તે.
પંચકોલ–પીપર, પીપળીમુળ, ચવક, ચીત્રક, સુંઠ.
પંચમૂળ–સાલવણ, પિઠવણ, બેઠી અને ઉભી ભોરિંગણી, ગોખરૂ.
પંચામૃત–સુંઠ, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, શતાવરી, ગળોનું સત્વ.
પક્વ–પાકેલાં, ઘરડાં.
પક્વાશય–પચન થવાની જગા.
પંગુ–લંગડો, પાંગળો.
પંગુતા–લંગડાપણું.
પચન–પાકવું.
પંચામૃત–દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.
પથ્ય–હિતકારક.
પરિણામશૂળ–ખાધેલું પચન થઇને પેટ ખાલી થયું એટલે વેદના થવા માંડે છે એવો પેટશૂળનો એક ભેદ છે.
પરિપાક–પચન થવું, હજમ થવું.
પરિભાષા–જે શાસ્ત્રીય છુટા છુટા વ્યવહાર તેની પ્રત્યેકની કરેલી વિધિ, વ્યવસ્થા વગેરે.
પરિશિષ્ટ–વધારો.
પર્યાય–પ્રકાર.
પક્ષાઘાત–અર્ધાંગવાયુ, લકવો.
પાક–હજમ થવું.
પાચક } પચન કરનારો.
પાચન }
પાંડુ–પાંડુરોગ.
પાંડુરતા–ફીક્કાસ, પીળાસ.
પાત–પડવું.
પાતન–એક જાતની રસાયણ ઉપર કરવાની ક્રિયા.
પાદશોથ–પગનો સોજો.

પાદસ્ફોટ-પગની ટાંચ દુઃખવાનું દરદ.
પાદહર્ષ-એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી.
પાનક-પીવાનું પાણી.
પાનીય-પીવાને યોગ્ય.
પિચ્છલ-ગુંદર જેવું ચીકું.
પિંડક-ઝીણી ફોલ્લીઓ.
પિત્તઘ્ન-પિત્તને તોડનાર.
પિત્તજ્વર-પિત્તથી આવેલો તાવ.
પુટ-ઓસડને સંપુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.
પુટપાક-ઔષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાંખીને પાકું કરે છે તે.
પુષ્પ-સ્ત્રીનું રજ, ફૂલ.
પુતિગંધ-ખરાબ ગંધવાળું.
પુય-પરૂ.
પૃથક્કરણ-જુદું કરવું.
પૃષ્ઠ-પીઠ, બરડો.
પેશી-શરીરમાંની માંસ વગેરેની કોથળીઓ.
પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, કુદરત.
પ્રકોપ-કફ, વાત, અને પિત્તનો બગાડ થાય છે તે.
પ્રકોપન-બગાડવું, વધી જવું.
પ્રખર-ઘણું તીખું, અતિશય ઉષ્ણ.
પ્રગલ્ભ-પ્રૌઢ, ઘરડો ઉતર વયમાં આવેલો.
પ્રજા-સંતતિ.
પ્રતિકૂલ-વિપરીત; ઉલટું, વિરૂદ્ધ.
પ્રતિક્રિયા-નિવારણની ક્રિયા.
પ્રતિનિધિ-એક પદાર્થને બદલે જે બીજો પદાર્થ તે.
પ્રતિબંધ-અટકાવ.
પ્રતિશ્યાય-પીનસરોગ.
પ્રદર-સ્ત્રીનો ગુહ્યરોગ.
પ્રત્યય-ભરોસો; વિશ્વાસ.
પ્રદીપન-દીપન કરનાર.
પ્રમાદ-ગાફલ, બેસાવધપણું.
પ્રમુખ-શ્રેષ્ઠ.

પ્રમેહ-પરમીઓ.
પ્રયોગ-ઔષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યાદિકોની યોજના.
પ્રલાપ-વ્યર્થ ભાષણ.
પ્રવાલ-પરવાળું.
પ્રવાહ-પાણી વહેવું.
પ્રશસ્ત-સારૂં, યોગ્ય.
પ્રસવ-જણવું.
પ્રસૂતિવાયુ-જણવાની વખતે થનારૂં વાયુનું દરદ.
પ્રહર્ષ-ઘણો આનંદ.
પ્રહાર-મારવું.
પ્રાકૃતજ્વર-ટાઢીથી સાધારણ તાવ આવે છે તે.
પ્રાશન-પીવું.
પ્રેત-લાસ, મુડદું.
પ્રેક્ષણીય-જોવા લાયક.
પ્રૌઢ-પાકી ઉમ્મરનો, પાકેલો.
પ્લીહન, પ્લીહા—પાણયરી પ્યાહા નામનો પેટમાંનો આજાર.
પ્લીહઘ્ન, પ્લીહઘ્ની—પ્યાહાનો નાશ કરનાર.
પ્લીહોદર-પેટમાંનું એક જાતનું દરદ.
ફળપ્રદ-ફળ આપનારો.
ફલિત-ફળ આવેલો.
ફાંટ-કોઈપણ દવા અથવા વનસ્પતિ પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાંનું સત્વ પાણીમાં લઇ લેવાની રીત.
બદ્ધ-બાંધેલું.
બિલાસ-કફ, બલગમ.
બલ્ય-મજબુત કરનાર.
ભયપ્રદ-ભીતી ઉપજાવનાર.
ભાસ-દેખાવ પ્રતિતી.
ભિષક્-વૈદ્ય.
ભોજ્ય-જમવા યોગ્ય.
ભ્રમ-ભ્રાંતિ.
ભ્રમણ-ફેર, ચકરી, મુસાફરી.
ભંશ-નાશ.

મંડ-ચોખાની પેજ.
મંડલ-ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે.
મંથ-સાતુના આટામાં સાકર, ઘી અને ટાઢું પાણી નાંખીને જે પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે.
મલસ્તંભક, મલાવષ્ટંભક, બદ્ધવિટક—ઝાડાને રોકનાર.
મધુરજ્વર-જેને મધુરા કહે છે એવો રોગ.
મર્મજ્ઞ-રહસ્ય જાણનાર.
મલ-વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા મૂત્ર, વિષ્ઠા અને કાનમાંને મેલ, એવા એવા શરીરમ બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે.
મલજ-મળથી થએલો.
મલઘ્ન-મળને ઉખેડનાર.
મસ્તકરોગ-માથાનું દરદ.
માંદ્ય-મંદતા.
મૂત્રકૃચ્છ્ર-પીસાબ આવવાને ઠેકાણે વાતાદિકથી પીડા હોય છે એવો રોગ.
મૂત્રલ-મૂત્રને વધારનાર.
મૂત્રાશય-પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું; ડુંટીનો નીચલો ભાગ. (પેઢુ)
મૃદુ-કોમળ, નરમ.
મેદ-શરીરની સાત ધાતુમાંની ધાતુ.
મોહ-ઘેરી, ચક્કર, મુર્છા, ભ્રમ.
યુષ-છાર, છારી.
રક્તજ-લોહીથી જે થાય છે તે.
રક્તપ્રમેહ-લિંગને રસ્તે લોહી વહે એવો એક પ્રમેહ રોગ છે.
રજ-સ્ત્રીનો અટકાવ.
રમ્ય-શોભાયમાન, સુંદર.
રસાયન-શરીરની ક્રિયા સારી પેઠે ચલાવવાની જેમાં શક્તિ છે એવી દવા.

રુચિકર-રુચ્ય-રુચિદાયક, ખાવાથી સ્વાદ લાગે તેવી ચીજ.
રુક્ષ-કઠિન, સુકાપણું.
રેચક-જુલાબ લાવનાર.
રેચન-ઝાડો કરનારા.
રોચક-રુચિ ઉપજાવનાર.
લઘુ-હલકું.
લક્ષણ-ચિહ્ન.
લીન-લય પામેલું, સમાયલું.
લેખન-જે ઔષધ રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિક દોષને પાતળા કરે તે.
લેખનીય-લેખ્ય } લેખન કરવાને યોગ્ય
લેહ-ચાટણ.
વક્ર-વાંકું.
વમન-ઉલટી.
વમી-વાંતીરોગ, ઉલટીનું દરદ.
વયસ્થ-ઉમ્મરમાં આવેલા; તરુણ.
વર્જનીય વર્જ્ય } ત્યાગવા યોગ્ય.
વર્તિ-શરીરને લગાડવાનો ઉબટણો, દીવેટ.
વર્ધક-મોટા કરનાર, વધારનાર.
વસા-ચરબી.
વસામેહ-૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો એક.
વાતઘ્ન-વાતનાશક.
વિકૃત-વિકારવાળું.
વિકૃતિ-વિકાર, મંદવાડ.
વિધ્વંસ-નાશ.
વિપરીત-ઉલટું.
(ત્રિકટુ-ત્રિકટુ-ત્ર્યુષણ)-સુંઠ, મરી, પીપર.
વિપર્યાસ-ઉલટાપણું.
વિપાક-પરિણામ; પાકાપણું.
વિપુલ-ઘણું.
વિમલ-સ્વચ્છ.
વિષઘ્ન-વિષનાશક.
વિષમજ્વર-અનિયમિતજ્વર.
વિસર્પ-ઇસબ; ચામડીનું એક જાતનું દરદ.
વીર્ય-ધાતુ; તેજ.
વૃંદ-જમાવ, ટોળું.
વૃષ્ય-પૌષ્ટિક; પુષ્ટ.
વેગ-ગતિ.
વેષ્ટન-લપેટવું.
વ્યક્ત-સ્પષ્ટ.
વ્યંગ-કમતાઈ; મુખ ઉપરની કાળાશ.
વ્યથા-દુઃખ; પીડા.
વ્યાધિ-રોગ; રક્તપિત્તી.
વ્રણ-જખમ. ખાડો.
શમન-શાંતિ.
શલ્ય-કાંટો; બાણ.
શિરોરોગ-માથાનું દરદ.
શીતવીર્ય-જેમાં ઠંડો ગુણ વિશેષ છે તે.
શુષ્ક-સુકું.
શૂલઘ્ન-શૂળ રોગોનો નાશ કર્તા.
શોથ-સોજો.
શોથઘ્ન-સોજાનો નાશ કરનારા.
શોધક-શુદ્ધ કરનાર.
શોધન-શુદ્ધ.
શોફ-સોજો.
શોષ-તરસ.
શોષણ-શોષી લેવું; આકર્ષણ કરી લેવું.
શ્લેષ્મ-કફ, બળગમ.
શ્લેષ્મઘ્ન-કફને તોડનાર.
શ્લેષ્મજ-કફથી ઉપજેલું.
શ્લેષ્મલ-બલગમવાળા.
શ્વાસ-દમ;
શ્વેત-સફેદ.
ષંઢ-નપુંસક, હીજડો.
સંધિ-સાંધા.
સન્નિપાત-કફ વાત પિત્તનો બગાડ થવાથી જે વિકાર થાય છે તે.
સંશોધન-સ્વચ્છ કરવું.
સાધ્ય-સારૂ થવા જોગ.
સારક-ઝાડો કરનાર.
સુખસાધ્ય-સહેલાઇથી સારૂં થવા જેવું.
સ્તન-થાન.
સ્થૂલ-પુષ્ટ જાડો.
સ્નિગ્ધ-ચિકટ; ચીકાશવાળું.
સ્નેહ-ઘૃત, તેલનો પદાર્થ.
સ્વર-શબ્દ, અવાજ.
સ્વરભેદ-અવાજનો બગાડો.
સ્વેદઘ્ન-પસીનાનો નાશ કરનારો.
હિક્કા-હેડકી.
હૃદ્ય-હૃદયને ઉપયોગી.
ક્ષતઘ્ન-જખમ મટાડનારા.
ક્ષતજ-જખમથી થએલો.
ક્ષાર-મીઠું, નિમક.
ક્ષુદ્ર-છોટું, નાનું, અલ્પ.
ક્ષોભ-બગાડ, કોપ.

પરિશિષ્ટ-૧

આર્યભિષક્ના વનૌષધી ગુણાદર્શ પ્રકરણમાં ઔષધીઓનો જે જે વ્યાધીઓપર ઉપયોગ જણાવેલ છે, તેની દરેક વ્યાધિવાર ખતવણી બહુજ ઉપયોગી હોવાથી વારાહી નિવાસી ઠક્કર પ્રાગજી ડોસાભાઈ કાનાબારે શ્રમ લઇ તે તૈયાર કરી મોકલી છે. આ પ્રકરણમાંની ટીપણીઓ તેમનીજ લખેલી છે તે પરિશિષ્ટ રૂપે અહીં આપવામાં આવે છે. દરેક ઔષધીના નામ સાથે એમાં જે નંબર આપેલા છે તે ઔષધીનું પ્રકરણ કહાડીને તેમાંથી તે નંબરવાળો પ્રયોગ જોઈને તે પ્રમાણે ઉપચાર કરવો. જોઇએ આ દરેક ઔષધી કયે પાને આવી છે તે બાબત અનુક્રમણિકામાં જોઇ લેવી. આમાં રોગોના જે નંબર આપેલા છે તે સુબોધ વૈદ્યકમાં આપેલા નંબરો પ્રમાણે છે.

૧. અજીર્ણ—(૧) અજમોદ (બોડી) ૫, અજીર્ણ ૧, આદુ ૨, ૫, કરીયાતું જીરૂ ૧, કાથમી (ધાણા) ૬, જવ ૬, ઝેરકોચલા ૭, તુંબરૂ ફળ ૩, બાફળી (હીંગોટી) ૪, મૂળા ૬, રાઇ ૩, લવંગ ૬, લીંડીપિપર ૧૬, લીંબુડી ૧, વગડાઉ અજમો ૧, હરડે ૧૫, ૪૮, હીંગ ૧. (૨) કેળાના અજીર્ણ ઉપર-કેળ ૨૧. (૩) ઘીના અજીર્ણ ઉપર-કોકમ ૮. (૪) ફણસના અજીર્ણ ઉપર-ફણસ ૬. (૫) તેલના અજીર્ણ ઉપર-ભીંડી ૪.

૨. અંડવૃદ્ધિ—(અંતરગળ, વધરાવળ, અંડ ઉતરવા.) અરણી ૪, ઇન્દ્રવરણી ૯, ઉંડણ ૫, એરંડ ૧૩, કણઝી ૩, કાનફોડી ૭, ખપાટ (ખરેટી) ૬, ચીત્રો ૫, તંબાકુ ૨, દારૂ હળદર ૪, દેવનળ ૧, નાદરૂખ ૩, પીલુ ૬, ભારંગી ૪, ભીલામો ૨૬, રાસ્ના ૨, રીસામણી ૨, વજ ૯, વતાકડી (વેંગણી) ૬, વાધાટી ૧, શરપુંખા ૯, હરડે ૨૨, ૪૧. (૨) વૃષણના સોજા ઉપર:—હરડે ૨૮. (૩) વૃષણ વાયુ:—આદુ ૧૦.

૩. અતિસાર—(ઝાડા) (૧) અકોલ ૧, ૧૦, અજમોદ (બોડી) ૩, અરલુ ૨, અસાણા (આસન) ૧, આદુ ૧૧, આમલી ૧૦, આંબો ૧૧, ૧૩, ઇન્દ્રજવ ૨, ૧૬, ૧૯, ઉંબરો ૯, એખરો ૧, કરંબળ ૩, કાકડાશિંગી ૩, કાયફળ ૮, કારિદ ૪, કડિયાળ ૨, કુલિત્થ (કળથી) ૩, ખટખટી ૪, ખરીણુ ૧૧, ખાખરો ૧૭, ગાજર ૪, ૬, ગોરખ આંમલી ૩, ચેર ૧, જાયફળ ૮, જાંબુ ૮, ડુંગળી (કાદા) ૨૭, દીપમાળ (ગલગોટા) ૧, ધામણ ૧, પાડ (કાળીપાટ) ૪, ફુદિનો ૬, બોરસલી ૧, બાવળ ૪, ૫, બીલી ૧૧, ૧૫, ૧૬, બીવલો ૧, ૨, ભોકર (ભોટીગુંદી) ૧, ભોયતરવડ (સોનામુખી) ૮, મગ ૨, મેંદાલકડી ૨, રાન (જંગલી) તુલસી ૫, રાળા ૧, રાળ ૩, રોમફળ ૩, વડ ૧૧, વેતુર ૧, શિમળો ૧૪, શમર ૧, સમેરવો ૧૫. (૨) આમતિસાર:—અરડુસો (નં ૨) ૩, આદુ ૩૭, આંબો ૧ અરીણુ ૧, ૧૫, જાયફળ ૮, વજ ૧૦, વરીઆળી ૧, હરડે ૪૦. (૩) જ્વરાતિસાર: ઇસબગોળ ૩. (૪) પક્વાતિસાર:—અરીણુ ૯. (૫) પિત્તાતિસાર:—અતિવિષ ૩. (૬) રક્તાતિસાર:—અરલુ ૪, અગઇ ૫, આસુંદરો (સાજડ) ૧૧, આંબો ૧૨, ૧૫, ૨૦, ૨૩, આંબળાં ૩૫, ઇસબગોળ ૩, ઉંબરો ૨૦, કારિદા ૫ અરીણુ ૧૫, ચારોળીનું ઝાડ ૧, જાંબુ ૨, તલ ૨૧, તુલસી ૫, દાડમ ૧૪, પીપળો ૧૬, ફણસ ૫, બીની ૧૦, બોરડી ૩, ૮, મદાર ૨, મેથી ૪, મેંદી ૫, વજ ૧૦, શતાવરી ૧૬, સારફળ ૩, ૪. (૭) શૂળયુક્ત આમાતિસાર:—તજ ૬, મોથ ૧૨, લીંડીપીપર ૨, ૮. (૮) મરડો:—મરડાશિંગ ૩, લસણ ૬.

૪ અપસ્માર.—(વાઇ, ફેફરૂં, ગોતું, મૃગિ) (૧) અક્કલકરો ૬, અખરોટ ૨, અગથીઓ ૯, અરિઠા ૧૦, આકડો ૭, ઉંદરકાની (બીજી) ૧, (ત્રીજી) ૬, ખુળખુળા ૧, કકોડી ૧૦, કેવડો ૨, જેઠીમધ ૧૨, ડુંગળી (કાદા) ૨૩, તન ૬, બીજોરૂ ૩ મહુડો ૧, મોથ ૮, ૧૦, રાયણ ૧, લસણ ૧૧, લીંડીપીપર ૨, ૧૮, વજ ૭. વાવડીંગ ૪ શનાવળી ૯, હીંગ ૩ કાકમાચી ૫ (૨) પિત્તાપસ્માર:—કારીવણી ૩. (૩) ચિત્તભ્રમ અપસ્માર:—કારીવણી ૯. (૪) ભમરી આવે છે તે ઉપર:—કારીવણી ૧.

૫ અમ્લપિત્ત—(૧) અંખાડો ૧, આદુ ૧૮, ૨૩, આમળાનું ઝાડ ૧૮, ૩૬, ઘડલીંબુ ૨, કાકમાચી ૫, કોકમ ૪, ગહુલો ૨, ગોરખ આમલી ૩, દ્રાક્ષ ૧, નાળીએરી ૧૨, પાટલા ૯, બાવળ ૧૦, મૂળા ૭, લીંડીપીપર ૧૯, શતાવરી ૧૮, સાટોડી ૧૪, શિવણ ૨, હરડે ૬, ૨૨. (૨) **અમ્લપિત્તથી ગળાની બળતરાઃ**—ડુંગળી (કાંદા) ૧૨, બીલી ૫.

૬ અરોચક—અતિવિષ ૫, આદુ ૪૭, આમલી ૨૨, પપનસ ૧, બીજોરૂ ૧૭, ૧૮, લવંગ ૧૦, વાવડીંગ ૩, સમેરવો ૧૫, કપાસ ૨.

૭ અર્શ—(હરસ, દુર્નામ, મૂળવ્યાધિ.) (૧) અખરોટ ૧, ૫, અરલુ ૧૧, અલંબા ૪, આકડો ૧૨, આદુ ૨૦, આંબો ૧૭, ઉંડણુ ૬, ઉંબરો ૨૨, કડવાં તુરીઆં ૫, કપાસ ૧૯, કરેણું (કણેર) ૪, કારીંદા ૨, કુકરપાડાના વેલા ૩, ૬, કોકમ ૭, ૯, ખજુરી ૨, ગાંજો ૨, ગોરખમુંડી ૮, ગંગાવતી ૩, ચિત્રો ૧૫, ૧૬, ડુંગળી (કાંદા) ૩૧, ૩૪, દક્ષણી થુરીઓ ૪, દિંડા ૩, દૂધી ૧, દૂધેલી ૧, નાગચંપો ૨, પીલુ ૧, પપૈયો ૨, બીચવા ૨, બીલી ૨૭, ભીલામો ૨, મરી ૧૩, મૂળા ૪, ૯, રતનજોત (જાસુંદી) ૭, રાળ ૮, રીસામણી ૬, લીંડીપીપર ૩૦, કડવો લીંબડો ૧૪, ૧૭, ૧૯, ૩૬, વગડાઉ સુરણ ૨, વડ ૧૪, વિષ્ણુક્રાન્તા ૩, શરપુંખા ૧, સુરણ ૧, ૨, હળદર ૩ ૭. (૨) **રક્તાર્શ કે રક્તમૂળવ્યાધીઃ**—અઘેડો (ઝીંઝેરો) ૧૨, આમલી ૧, આંબો ૪, એલચી ૫, કંકોડી ૯, કારેલી ૭, ગુગળ ૭, તલ ૧૩, ભોંયકોળું ૨, મખમલી ૨, માલકાંકણી ૫, રતનજોત (જાસુંદી) ૧૦, સાટોડી ૬.

૮. અસ્થિભંગ—(૧) આસુંદરો ૩, ગહુ (ઘઉં) ૪, બાવળ ૨, બીવલો ૬, મજીઠ ૭, લસણ ૧૪, સાંધરૂખ ૧, સુગીણુ ૩, હાડસાંખળ ૧, હાડસંધિ ૧. (૨) **અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તશ્રાવ થતો** હોય તોઃ—માલેબંધ (ધાકટા) ૧. (૩) ઝાડ **ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ** જવા ઉપરઃ—બીવલો ૬. (૪) **તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો શરીરમાં પેસી ગયો** હોય તોઃ—ઉંદરકાની (બ) ૯. (૫) **પગ કે ઢીંચણ (ઘુંટી) મોચકાયો** (મરડાયો) હોય તોઃ—આવળ ૨, ઉંડણુ ૧, ઘેવટો (વાલોળ) ૩. (૬) **દુઃખતા હાડ** ઉપરઃ—કોકમ ૧.

૯. આનાહ—(આફરો, પેટનું ફુલવું.) (૧) ઇંદ્રવરણી ૪, ઉંદરકાની (બ) ૮, કાંગોણી (પીલુડી) ૩, ખસખસ ૪, તુંબરૂફળ ૧, પરલ ૩, (૨) **ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે તે ઉપરઃ**—ફણસ ૭.

૧૦. આમવાત—(૧) આદુ ૬, ૭, ૮, ૪૬, એરંડ ૧૬, ૩૭, ખજુરી ૬, ગળો ૬, ગોખરૂ (બેઠા) ૬, ફીરંગીમૂળ ૧, ભીંડી (શાકની) ૨, મંદાર ૨, મેથી ૨, રાસ્ના ૪, લસણ ૧૩, લીંડીપીપર ૨૬, સોપારી ૪, હરડે ૪૧. (૨) **આમ ઉપરઃ**—કલોંજી જીરૂ ૧, કાંચકી (કાંકર) ૮, બીવલો ૧, લસણ ૬, સુરણ ૨, હરડે ૩. (૩) **આમરક્ત ઉપરઃ**—ખટખટી ૨, ડુંગળી (કાંદા) ૧૬, બીલી ૧૩. (૪) **આમાંશ ઉપરઃ**—આદુ ૪૫, નાગકેસર ૩, માયફળ ૭. (૫) **રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપરઃ**—કોકમ ૨. (૬) **રાતા આમાંશ ઉપરઃ**—રાજતુલસી ૧.

૧૧. ઉચકી[1] (હેડકી):—અડદ ૪, અસાળીઓ ૫, કાસુંદરો ૨, કેળ ૫, કોઠી ૮, જાયફળ ૫, જેઠીમધ ૪, ધમાસો ૪, ધરો ૨, નાળીએરી ૯, પાટલા ૧, પીંપળો ૩, ૧૫, પુષ્કરમૂળ ૧, બીજોરૂ ૭, ભારંગી ૯, મૂળા ૧, મોય ૩, રતાંબળી ૧, રેણુકા ૧, લીંડીપીપર ૭, શેરડી ૫, ૧૨, સરગવો ૩, સુંખડ ૮, હરડે ૨, હીંગ ૪.

૧૨. ઉદર રોગ—(૧) આદુ ૧૨, કાસાળુ ૫, ખાખરો (પલાસ) ૧૧, ચિત્રો ૫, જાયફળ ૧, તાંદળજો ૧૫, તુંબરૂ ફળ ૧, મરી ૧૩, લીંડીપીપર ૧૧, શ્રાવડ ૪, સાટોડી ૧૯, હરડે ૪૪, લસણ ૧૫, (૨) **વાતોદર** ઉપરઃ—સમેરવો ૨૦. (૩) **સન્નિપાતોદર** ઉપરઃ—શંખાવળી ૩. (૪) **પ્લીહોદર**

(પ્લીહા-બરોળ) ઉપરઃ—અગઘ (આસુરો) ૧, આકડો ૩૪, એરંડો (દીવેલી) ૪૨, કંકોડી ગરણી ૧૨, ચિત્રો ૧૪, જવ ૬, નગોડ ૩, પપૈયો ૩, શરપુંખા ૮, શ્રાવક ૪, સાટોડી ૭, ચ ૨૭. (૫) આમપ્લીહા ઉપરઃ—આદુ ૮. (૬) યકૃતોદર (પેટમાં ગાંઠ) ઉપર.—અગઘ (આસુરો) ૧, ગરણી ૧૨, ચિત્રો ૧૪, જવ ૬. બેઠીભોરી ગણી ૭, રાઇ ૬, સોમવલ્લી ૧, હેદ ૩. (૭) જલોદર ઉપરઃ—અંકોલ ૪, કાસાળુ ૮, ગરણી ૧૨, સાટોડી ૧૭. (૮) બદ્ધગુદોદર ઉપરઃ—ઇસબગોળ બીલી ૨૭, મેરણી ૨, હરડે ૧૬. (૯) પીચોટી (આંબોઇ) ટળી હોય તે ઉપરઃ—કુસર ખરસાંણી ૪, બહેડાં ૧, બાવળ ૮, મોગરો ૧. (૧૦) ઉરમાંથી ને પેટમાંથી લોહી પડવા ઉપરઃ-કુલિત્થ (કળથી) ૫. (૧૧) પેટને ચઢવાને નહિં થતા ઝાડા ઉપરઃ—જાયફળ ૯, તુંબરૂ ૧, નગોડ (૧૨) પેટમાં વાળ કે લોઢું ગયા ઉપરઃ—અનનસ ૪, જાબુ ૧૧ (૧૩) પેટપીડ (પેટનો દુઃખાવો, શુળ) ઉપરઃ—અઘેડો (ઝઝેરો) ૧૯, અજમોદ (મોડી) ૨, અજવલા ૧, અજમો ૧, કપૂરવેલ ૧, કારીદા ૪, કાંચકી (કાંકર) ૧, કીડામારી ૩, કુમો ૨, ચણા મોટા ૬, ડમરો ૧૦, ડીકામાળી ૧, પાટલા ૪, બાફળી ૪, ૫, બાવળ ૯, મરચી ૧, મોગલી એરંડો ૭, મારસકાટો ૧, રાઇ ૩, વાસનવેલ ૪, સાપસન ૩, સુગંધી (લીલીચાહ) ૨, હીંગ ૬, ૭ હીવર ૧. (૧૪) અગ્નિમંદ (મંદાગ્નિ અજીર્ણ) ઉપરઃ—અતિવિષ ૫, આંદુ ૧૩, ૫૩, આમલી ૧૨, કલોંજી જીરૂં ૧, કોડી ૯, કોથમી (ધાણા) ૬, ગાંજો ૬, ઝેરકચુલાનું ઝાડ ૭, બેઠીભોરી ગણી ૬, ભાંગરો ૧૩, મરી ૧૩, રતાંદળી ૧૦, રાસ્ના ૬ લવંગ ૬, લીંડીપીપર ૧૩, ૩૫. (૧૫) ભૂખ લાગવાના ઉપાયઃ—આદુ ૧૫. (૧૬) નળ ફુલવા ઉપરઃ—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૭, એરંડો (દીવેલી) ૨૯, કડુજીરૂ (કાળીજીરી) ૨, કુમો ૨, નાગરવેલ ૨, મેંઢાશિંગ ૧, વગડાઉ સુરણ ૧. (૧૭) નળવાયુ ઉપરઃ—મૂળા ૫, સરગવો ૯, સાત્વીન ૧, હેંક ૪, કુરા ૪, શેરડી ૧૦. (૧૮) નળવિકાર ઉપરઃ—કાજુ ૫, થોર (ચોધારો) ૧૨, રાઇ ૧૦, શેરડી ૧૦, સુરપીણ ૫, કુરા ૪. (૧૯) પેટમાંની ગરમી દૂર થવાઃ—ઉંદરકાની (અ) ૪, અંજીર ૧, ઉંદરકાની (બ) ૭, એરંડો (દીવેલી) ૯, કમળ ૨, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૧. કેળ ૨૫, ગુલમાશી ૪, થોર (ચોધારો) ૫, પરીપાક ૨. (૨૦) પેટમાંના વાયુના સંચાર ઉપર-નગોડ ૧. (૨૧) આગંતુક પેટ શૂળ માટે—મીંઢળનું ઝાડ ૧.

૧૩. ઉદાવર્ત-(૧) એલચી ૯, પીપર ૧, લીંડીપીપર ૧૭ (૨) મુત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત ઉપરઃ—આસુંદરો ૯, બેઠી ભોરી ગણી ૧૩.

૧૪. ઉન્માદ રોગ-(ચિતભ્રમ) અગથીઓ ૩, કારીવણા ૯, કાસાળુ ૬, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૧, ડુંગળી (કાંદા) ૨, ધતૂરો ૧૦, બ્રાહ્મી ૧, મહુડો ૧, વજ ૪, સંખાવલી ૧.

૧૫. ઉપદંશ-(ચાંદી, ટાંકી, ગરમી.+) (૧) અઘેડો (ઝઝેડી) ૧૮, અગઘ ૩, આવળ ૫, આંબો ૧૪, ઉમરો ૧૩, કપુરા (કપુર) ૨, કારીદા ૩, કાંચકી (કાંકર) ૩, ખેર ૧, ચણોઠી ૧૮, ચંબેલી ૭, ઝિંઝરૂટ ૨, દાડિમ ૧૫, નાળીએળ ૩, પીંપળો ૧, બાવળ ૧૮, ભાંગરો ૧, મુગવેલ ૨, રતનજોત (જાસુદી) ૧૦, રેમફળ ૨, લીમડો (કડવો) ૩૯, વાંકરી ૧. (૨) ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય છે÷ તે ઉપરઃ—વાસતવેલ ૮. (૩) ગરમી ઉપરઃ—અજમો ૫, ઉપરસાલ ૪, કાકડી ૭, કાતરવેલ ૧, કારીવણા ૪, કાડોળ ૪, કેવડાનુ ઝાડ ૫, ખીજડી ૭, ગોખરૂ (મોટા) ૯, ચણોઠી ૧૩, ડુંગળી (કાંદા) ૧૧, ૧૮, તરબુચ ૩, તલ ૧૭, દમણા મરવા ૨, પાટલા ૩, લીંબડો (કડવો) ૬, વાંકરી ૩, શિમળો ૪,

+ શરીરની આતશને પણ ગરમી કહે છે તેમજ આ ગ્રંથમાં મૂત્રાઘાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદંશ (ચાંદી)જ ગ્રહણ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે, તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપયોગો પણ આ ઉપદંશ સાથે (જુદા) અનુસંધીત કર્યા છે. સુજ્ઞ બંધુઓએ એના ઉપયોગ વિચારીનેજ કરવા.

÷ ઉપદંશના ઉપચાર જ્યારે કડા કરવામાં આવે છે ત્યારે દરદીના સાંધા જકડાઈ જાય છે, માટે બહેતર છે કે આ દરદપર કડા ઉપચાર કરવાજ ન જોઈએ જો કે આ દરદનું નામ ગરમી છે પણ તે ગરમ દવાઓથીજ શાંત થાય છે.

શેરડી ૧૧, સુખડ ૪. (૪) **આગંતુક** (શસ્ત્રાદિ વાગવાથી થએલ) **ગરમી** ઉપરઃ—કંકોળ ૪, ડમરો ૯, સાગ ૫. સુખડ ૭. (૫) **સર્વ પ્રકારની ગરમી દૂર થવાઃ**—અરલુ ૭, આંબો ૧૮, કાંડવેલ ૧, (૬) **ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં થાય છે તે** ઉપરઃ—અરલુ ૮, અરીઠા ૭, કડવી કવઠ ૧, કપૂર ૬, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૪, કુંવર ૮, ખપાટ (ખરેટી) ૨, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૬, પીળો ધંતૂરો ૩, મોંગલી એરંડો ૬, મોરવેલ ૧, હરડે ૧૮. (૭) **ઇંદ્રિ લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ પડે તે ઉપરઃ**—આમળાં ૩૪, તરબુચ ૪.

૧૬ કર્ણરોગ—(૧) **કર્ણરોગ, કાનના વ્રણ, કાન પાકવો અને કાનમાં ફોલ્લા થવા ઉપરઃ**—ઉંદરકાની (અ) ૩, કાનફોડી ૧, ખેર ૧૧, તુલસી ૧૯, ભારંગી ૭, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૧, સુરપીણ ૧, (૨) **કર્ણનાદ** (બહેરાપણું)—અઘેડો ૫, કાંગ ૪, ડમરો ૫, બીલી ૬, સરસવ ૪, હીંગ ૧૬ (૩) **કર્ણશૂળ, દુખાવો, અને કાનનું કળવુંઃ**—અરલુ ૧, આકડો ૧૪, ૨૦. આંબો ૨૦, ખરસાંણી ૬, ચંબેલી ૪, બીજોરૂં ૧૧, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૨, લસણ ૧, વછનાગ ૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૧, સમેરવો ૭, સરસવ ૪, (૪) **કર્ણસ્રાવ (કાન વહેવો):**—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૯, કિંજળ ૪, દારૂહળદર ૭, ધંતૂરો ૧૬, બાવળ ૧૭, બીજોરૂં ૧૫, ભીલામો ૧૩, વગડાઉ તુરીયું ૩. (૧૫) **કર્ણકૃમિ** (કાનના કીડા) ઉપરઃ—કલગારી ૮, બેઠી ભોરીંગણી ૧૦, સરસવ ૩. (૬) **કાનમાં બગાઇ વગેરે જંતુના જવા** ઉપરઃ—એરંડ (દીવેલી) ૩૯, કાંગોણી (પીલુડી) ૪, કાંગર કાનફોડી ૬, કાસુંદરો ૬, ખાખરો ૧૯, મરડાશિંગ ૨, ઉતરણ (નાગલા દુધેલી) ૨, ઘોલી (ગિસોડી) ૧. (૭) **કાનના ફુટવા** ઉપરઃ—ઉંદરકાની ૩, ડમરો ૫, રાળ ૭, લસણ ૧, વજ ૬, સરગવો ૪. (૮) **સરદીથી કાનમાં ધાક પડવીઃ**—હીંગ ૧૯. (૯) **સરદીથી કાનમાં કાંઇ થવુંઃ**—લસણ ૧૨. (૧૦) **કાનમાં અતિ દાહ થાય તે** ઉપરઃ—કુંવર ૧૨. (૧૧) **કર્ણમૂળઃ**—આમલી ૧૭, ઇં (હીં) ગોરી ૬, ઉંબરો (ઉબરડો) ૨૩, કાળીવેલ ૧, કિંજળ ૩, ભોંય ચંપો ૧, રાઇ ૫, વગડાઉ સુરણ ૩, વછનાગ ૧.

૧૭. કમળો—અરડુસી (નં. ૧) ૨, આકડો ૩, આમલી ૩, આંબળાનું ઝાડ ૩૯, કડુ જીરૂ (કાળી જીરી) ૬, કડવાં તુરીઆં ૧, કુકરપાડાનો વેલો ૨, કુબો ૬, કુંવર ૧૩, ખોરેતી ૨, ગહું (ઘઉં) ૨, ગળો ૪, ગોરખમુંડી ૧, ચણા મોટા ૧, થોર (ચોધારો) ૪, દારૂહળદર ૧, પાંડેરવો ૧, ભાંગરો ૫, ભોંય આમલી ૪, રીસામણી ૧, રેવંચી ૫, વિષ્ણુકાન્તા ૫, શ્રાવડ ૨, શિળીંદર સાટોડી ૮, હળદર ૨૦.

૧૮ કાસ—(ઉધરસ, ખાંસી, કફરોગ.) (૧) અઘેડી (ઝંઝેટો) ૨૨, અજમો ૧, ૬, અતિવિષ ૪, અરડુસી (નં. ૧) ૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, અરડુસો (નં. ૨) ૩, આઇત (સડજન) ૬, આકડો ૨, ૨૫, આદુ ૯, ૧૬, ૩૨, આસુંદરો ૬, ઇ (હીં) ગોરી ૯, ઇંદ્રવરણી ૨, ઉટકટારી ૬, ઉદરસી ૧, ઉભી રીંગણી ૧, કાયફળ ૨, કુંવર ૩, ૪, ખરસાણી ૨, ખાખરો ૧૮, ખેર ૧૦, ગરણી ૭, ગરમાળો ૭, ગળો ૮, ચણોઠી ૧૯, જવ ૭, જીતેલી ૩, જેઠીમધ ૧૦, ૧૩, તરટી ૧, થોર (ચોધારો) ૧૧, ૧૩, દાંતી ૨, ધમાસો ૧, ધંતૂરો ૨, પારસ પીપળો ૪, પીપળો ૨૬, પુષ્કરમૂળ ૧, ફુદીનો ૬, બહેડાં ૨, ૪, ૫, ૮, બાફળી (હીંગોત્રી) ૪, બેઠી ભોરીંગણી ૧, ૯, ભીલામો ૮, ભોંય આંમલી ૫, મરેઠી ૧, મરી ૪, ૮, મર્યાદવેલ ૩, મોહડીઘોટ ૧, મોથ ૧૩, રાસ્ના ૬, લવંગ ૪, ૭, ૧૦ લીંડીપીપર ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો ૧, વજ ૧૦, સરપુંખો ૫, શિળીંદ ૧, સણ ૧, સંતાપ ૫, સમુદ્રફળ ૮, સમેરવો ૧૫, ૧૬, સાટોડી ૧૯, હરડે ૨૩, ૩૮, હળદર ૧,૧૫, હેળુ ૪. (૨) **પડજીભ ફુલવાથી ઉપજેલ ખાંસી ઉપરઃ**—કાસાળુ ૯. (૩) **ખાલી ઉધરસ ઉપરઃ**—કોલીંજન ૧, રીસામણી ૫. (૪) **ક્ષતકાસ** (ઉરમાં વાયુ ચાંદી કરી રક્ત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપરઃ—આમલી ૬, દ્રાક્ષ ૯, પીપળો ૯. (૫) **કફ જાડો થઇ છાતી ઘેરાય તોઃ**—અરીઠા ૩. (૬) **કફ પાતળો પાડવા માટેઃ**—ચીત્રો ૨, ચીકાકઇ ૧. (૭) **ઉષ્ણતાથી છાતીમાં કફ સુકાયો હોય તોઃ**—જેઠી મધ ૧૦, (૮) **ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ** ઉપરઃ—નરીઆળી ૩. (૯) **સરદીની ઉધરસ** ઉપરઃ—નાગરવેલ ૬. (૧૦) **કફવાત** ઉપરઃ—મીંઢળ ૪.

૧૯ કુષ્ટ—(કોઢ, દાદર, ખરજ, ઇત્યાદિ) (૧) કોષ્ટ (કોઢ) ઉપર—ઉતરણ ૪ કાસુંદરો કાસીંબ ૨, ખેર ૨, ૧૩ ગરણી ૧, ગરમાળો ૧, મજીઠ ૬, લીંમડો (કડવા) ૩૪ (૨) રક્તકુષ્ટ (રાતો કોઢ) ઉપર—મદાર ૨ (૩) મહાકુષ્ટ ઉપર—કડવી કવઠ ૪ (૪) મંડળ કોઢ ઉપર—ચિત્રો ૧ (૫) કંડુ (ખરજ, ચેળ) ઉપર—આંબા હળદર ૧, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કેકતી ૧, કાસીંદ ૩, અરીઠું ૫, ગોખ (ખોડા) ૮, ધણુસરી ૪, ચિત્રો ૧૩, નાગચંપો ૩, પડોળ (કડુ) ૫, પીલુ ૬, મરી ૨, મુગવેલ ૧, ૨ મોરવેલ (૬) ખરજવાં ઉપર—કપુર ૩, કતગારી ૧૦, કાગ (પોપની) ૫ કુવાડીઓ ૭, ખાખરો ૭, ગાજર ૧ બીલામો ૨૧, વડ ૧૪, શરપુંખા ૬ (૭) ખસ ઉપર*—અરડુસી (ન ૧) ૬, આંમળાનું ઝાડ ૫, આંબા હળદર ૧, ઉંડણુ ૩, કડવી કવડ ૨, કણઝી (કરંજ) ૨, કરમદી ૨, કાસીંબ ૨, ખરશિંગિ (મેઢાશીંગિ) ૧, ખરસાણી ૫, ગજકર્ણિ ૪, ગરમાળો ૧, ૫, ગુલાબ ૮, ચિત્રો ૧, ૭ તુવેર ૩, ધતૂરો ૧૩, ધોળો ચંપો ૭, નાગ ચંપો ૩, નાળીએરી ૧૦, ૧૧, નીંબારા ૧, પીંપળો ૫, પીળો ધતૂરો ૯, બાવચી ૧, ૨, માલકાકણી ૨, મુગવેલ ૧, ૨, મેઢાસિંગ ૩, મોરવેલ ૧, લીંમડો (કડવા) ૩, ૧૨, ૧૫ શિરદોડી (ખરણેર) ૫, સુખડ ૨ સોપારી ૮ (૮) દદ્રુ+ (દરાજ, દાદર) ઉપર—એરંડો ૬, કાગ (પોપની) ૫, કાસુંદરો ૧ ૭, કીડામારી ૨, કુવાડીઓ ૧, ૩ ખાખરો ૨, ગજકર્ણિ ૨ ગરમાળો ૧, ગુલાબ ૮, ગોરાણી ૧, ચંબેલી ૨, જાનવેલ ૨, તુલસી ૮, ૧૪, થોર (ત્રણ ધારો) ૬, નાળીએરી ૧૦, પપૈયો ૧, બોળ (હીરાબોળ) ૧, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૩

૨૦ કૃમિરોગ—(પેટમાના કરમ) અંકોલ ૩, અખરોટ ૫, અનનસ ૨, અગુ (અગરની) ૭, આદુ ૫૩, આસુંદરો ૧૦, આબો ૨, આબા હળદર ૪, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧, ઉંદરકાની (અ) ૪, (ક) ૧, (ડ) ૧, એરોદસ ૧, કચૂરો ૩, ૬ કડુ જીરૂ (કડવી જીરી) ૬, કારેલી ૧૦, કાસાળુ ૧૨, કાચકી (કાકર) ૪, ૧૩, કીડામારી ૬, કેસર ૧૧, કોળકદ ૧, ખાખરો ૮, ૧૩, ગજો ૧૩, ડમરો ૭, ડીકામાળી ૨, દાડિમ ૩, નરવેલ ૧, નાગછત્ર ૧, પટોળ (કડુ) ૭, પાન અજમો ૧, પીલુ ૧, પપૈયો ૪, પામળો ૪ ફુદીનો ૩, બીવી ૪, બીજોરૂં ૧, ભારગી ૧૧, બીલામો ૧, ૪ મેઢાશિંગ ૨, લીંમડો (કડવો) ૧૪, ૨૧, ૨૬, ૩૪ વડ ૫, વાવડીંગ ૧, શિરદોડી (ખરણેર) ૧૦, સતાપ ૧, સમુદ્રફળ ૧૨, સોપારી ૭.

૨૧ ગંડમાળા—(કંઠમાળ, ગલગંડ, અપચી) (૧) ગંડમાળા (કંઠમાળ)—આકડો ૧૫, ઇન્દ્રવરણી ૧૪, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૨૪, એરંડો (દીવેલી) ૨૪, કડવી દુધી (તુંબડી) ૪, કણઝી (કરંજ) ૩, કપાસ ૪, કપુરભેંડી ૬, કલગારી ૩ કચનાર ૪, કુકરપાડાનો વેલો ૪, કુલિથ (કળથી) ૨, ખાખરો ૪, ગરમાળો ૮ ગોરખમુંડી ૧, જીઆપોતા ૧ નેપાળો ૫, પીલુ ૬, બહેડી ૨ બચનાગ ૨, ભારંગી ૪, બીલામો ૭, ભુયાશિરડ ૩ મૂળા ૧૦, રીસામણી ૧, વાયવર્ણો ૩, ૧૪ વાંકેરી ૩, શરપુંખા ૪, સરગવો ૭, સહદેવી ૫ (૨) ગલગંડ ઉપર—કાકડી ૫, જીઆપોતા ૧, ધતૂરો ૯, મૂળા ૧૦ (૩) કફ ગલગંડ ઉપર—દેવદાર ૨ (૪) વાત ગલગંડ ઉપર—મમેરવો ૫ (૫) અપચી ઉપર—કપાસ ૪, કલગારી ૨, દેવદાર ૩, રીસામણી ૧, વાયવર્ણો ૩ સરસવ ૨

૨૨ ગુલ્મ—(પેટમા કાળજે ગોળા ચડે છે તે) (૧) આદુ ૩૧, એરંડો (દીવેલી) ૪૦, કાકડ ૨, ખોરેતી ૭, ચુકો ૧ જવ ૬, તુંબરૂ ૧, નાક છીંકણી ૩, પીલુ ૧, બીલી ૨, બીજસાર ૫, મરી ૧૩, મિરજોળી ૪, લવંગ ૧૦, લીંડી પીપર ૧૪, ૨૭, શરપુંખો ૭ શિંકાકઇ ૧, સાગડી ૭, ૧૭ સાતીન ૩ (૨) વાત (વાયુના) ગુલ્મ ઉપર—અગુ (અગરની) ૪, આસેત્રી ૧, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કાચકી (કાકર) ૫ તજ ૫ પીપર ૧, મોરવેલ ૩, રતનજોત (જમુના) ૧ લીંડીપીપર ૨, મરચો ૫, હીંગ ૧ (૩) પિત્તગુલ્મ ઉપર—નસોતર ૬ રેવચી (રેવંચીની) ૩ (૪) કફગુલ્મ ઉપર—અજમો ૭

* કુવાડીઆના બીજને વાટી કપડે ચાળી તેની પેંડીના દુધમા ખીર કરી ચોપડવી એ ખસનો આકરો અને દાદ વિનાશે ઉપાય છે

+ અફીણ બીજ પ્રકાર છે નવસાગર અરબ્બેર; બીજુ રસમી પારો; એક તાર ઘી ભેર

(૫) **રક્તગુલ્મ** ઉપરઃ—અરીઠા ૧૨, આકડો ૧૮, ઈન્દ્રવરણી ૧૭, તલ ૨૦. (૬) **ત્રિદોષ ગુલ્મ** ઉપરઃ—અરણી ૬, ગોરખમુંડી ૬, વાયવર્ણો ૨.

૨૩. ગ્રંથી-અર્બુદ—કપરમેંડી ૬, મયાળ (પોઇ) ૧.

૨૪. જ્વર—(તાવ) અતિવિષ ૫, અરડુસી (નં. ૧) ૨૨, આગીયો ૨, આંમળાં ૨, ઇસબગોળ ૩, ઉંદરકાની (૬) ૨, એલચી ૧૨, કડુજીરૂં (કાળીજીરી) ૧૧, કાનફોડી ૩, કાંચકી (કાંકર) ૭, ૧૨, ગળી ૧, ગળો ૧૭, ધાસપિત્ત પાપડો ૩, જીરૂ ૧૦, ડીકામાળી ૩, ધરો (દરોઇ) ૮, પટોળ (કડુ) ૩, પતલા ૪, ફુદીનો ૧, બેઠી ભોરીંગણી ૫, મગ ૨, મરી ૧૫, મસુર ૨, મોથ ૯, લવંગ ૧૦, ૨૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૪, ૭, વાવડીંગ ૩, શતાવરી ૬, શિળીંદ ૧૩, સતાપ ૭, સમેરવો ૧૫, સાટોડી ૯, સાત્વીન ૩, સોમવલ્લી ૨, (૨) **વાતજ્વરઃ**—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૭, ડાભ ૩, શતાવરી ૧૦. (૩) **પિત્તજ્વરઃ**—ઉપરસાલ ૭, કમળ ૫, કોાયમી ૮, ધાસપિત્ત પાપડો ૨, દ્રાક્ષ ૧૨, પટોળ (કડુ) ૮, લીમડો (કડવો) ૯, વરીયાળી ૪, સિવણ ૩. (૪) **કફજ્વરઃ**—અધેડો ૩૩, અજમો ૬, અરડુસી (નં. ૧) ૧૩, ૨૨, મોથ ૧૧. (૫) **વાત પિત્તજ્વરઃ**—ધાવડી ૫. (૬) **કફ પિત્તજ્વરઃ**—અરડુસી (નં. ૧) ૨, કારેલી ૨, રતાંદળી ૧૦. (૭) **વાત કફજ્વરઃ**—મૂળા ૧૨. (૮) **દાહજ્વરઃ**—અંકોલ ૧૩, પીપળો ૧૦. (૯) **અજીર્ણજ્વરઃ**—બેઠી ભોરીંગણી ૧૧. (૧૦) **વિષમજ્વરઃ**—અરડુસો (નં. ૨) ૩, ઉતરણ ૧, કપુર મધુરી ૨, કરમટી ૫, કરેણ (કણેર) ૩, કુઓ ૧, કુંવાર ૧, કેસરી ચંપો ૩, કોાયમી ૬, ખરસાંણી ૭, ખુરાસાની અજમો ૧, ગરણી ૯, ગળો ૧, ઘેટડો (વાસોળ) ૪, તાંદળજો ૪, ત્રાયમાણ ૧, તુળશી ૩, ૧૬, દુધેલી ૩, ધંતૂરો ૧૫, નાગચંપો ૧, પત્તુર ૨, પદ્મકાષ્ઠ ૨, પેટારી ૫, ફુદીનો ૧, બ્રહ્મદંડી ૧, બીલી ૧૭, મરી ૫, મંદાર ૧, લવંગ ૩૪, લીંબડો (કડવો) ૧૩, ૪૧, ૪૨, વજ ૧૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૬, સરગવો ૨૦, સર્પાક્ષી ૩, સહદેવી ૧. (૧૧) **જીર્ણજ્વરઃ**—અજમોદ (ખોડી) ૮, અરણી ૫, આદુ ૧૭, આસુંદરો ૭, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૮, ૧૬, એલચી ૧૨, ખજુરી ૯, ગળો ૧૪, ૨૩, ચંબેલી ૬, જીરૂ ૩, ૭, ૧૧, પત્તુર ૧, બીલી ૨૯, બેઠી ભોરીંગણી ૧૨, લોધર ૪, વાંકેરી ૩. (૧૨) **તૃતીય** (ત્રીજા દિવસનો) જ્વરઃ—કુક્કરકંદ ૨. (૧૩) ચાતુર્થિક (ચોથીઓ) જ્વરઃ—અગથીઓ ૧, અધેડો ૧૧, ૨૪, કુઓ ૫, ખપાટ ૪, ગળો ૨૨, ગાંજો ૭, ચોધારી ૧, ધંતૂરો ૧૫, બીલી ૨૮, મોથ ૪, સાટોડી ૧૫, હીંગ ૮. (૧૪) **આગંતુકજ્વરઃ**—કપાસ ૨૦, તુલસી ૧૮, સુગંધી (લીલી ચાહ) ૩. (૧૫) **ભૂતજ્વરઃ**—કાકમાચી ૭, ખપાટ ૩, ખીલખીલા ૧, ખુલખુલા ૧, ગાંજો ૮, શિરદોડી (ખરણેર) ૧૩, સૂર્યફૂલ ૧. (૧૬) **રાત્રિનો** તાવઃ—કુકરપાડાનો વેલો ૭, (૧૭) **અષ્ટગુણ-સંડજ્વરઃ**—ડાંગર (ભાત) ૨. (૧૮) શીતજ્વર (ટાઢીયો તાવ):—અરણી ૨, આકડો ૧૩, કાકડી ૧૧, કારેલી ૨, ખજુરી ૮, ગળજીભી ૪, જીરૂં ૯, ઝેર કચુલાનું ઝાડ ૭, ૯, ધોળો ચંપો ૫, પટોળ (કડુ) ૪, પાડ (કાળીપાટ) ૩, પીળો ધંતૂરો ૨, ફુદીનો ૧, રાસ્ના ૬, શતાવરી ૩. (૧૯) **ઉષ્ણજ્વર (ઉનો તાવ)**:—આંબો ૧૦, લીંબડો (કડવો) ૧૦, હરડે ૩૯. (૨૦) **હાડીયો** (હાડકચર) તાવઃ—કુંવાર ૮. (૨૧) **દુર્જલ જ્વરઃ**—આદુ ૫૦, હળદર ૧૯. (૨૨) **ધાતુગત જ્વરઃ**—લવંગ ૩૫. (૨૩) **તાવ ઉપર પાચનઃ**—કોાયમી ૭. (૨૪) **તાવથી ઘણો પરસેવો થાય તે** (સેદીયા તાવ) ઉપરઃ—અગરૂ ૪. (૨૫) **વિષમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ભ્રમ થાય તે** ઉપરઃ—વાયવર્ણો ૭. (૨૬) **તાવમાં શોષ પડે તે** ઉપરઃ— આમળાં ૧૫. (૨૭) **તાવમાં અરોચકઃ**—આંમળાં ૧૬. (૨૮) **તાવમાં માથાના દુખવા ઉપરઃ**—આશેત્રી ૬, ચણોઠી ૧૨. (૨૯) **તાવથી અતિશય બળતરા થાય તે** ઉપરઃ—એરંડો (દીવેલી) ૪૧, વડ ૭. (૩૦) **પિત્તજ્વરમાં થતા દાહ** ઉપરઃ—લીંબડો (કડવો) ૯. (૩૧) **તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ (ખરજ) આવે તે** ઉપરઃ—કપાસ ૮. (૩૨) **કફવિકારઃ**—અગથીઓ ૫, અધેડો ૧૦. (૩૩) **પિત્ત** ઉપરઃ—અધેડી ૯, આમલી ૨૨, અળુ (અળવી) ૨૨, આદુ ૩૯, ૪૧, ૪૨, ૪૩. આંબળાં ૩, ૧૪, ૨૪, ૩૮. ઉંબરો ૧૫, એરંડો (દીવેલી) ૩૩, કણુઝી (કણુંજ) ૫, કાંગોણી (પીલુડી) ૨, કારેલી ૧, કાસાળુ ૬, કાળી ખજુરી ૧, કાચકી.

(કાંકર) ૩, કેળ ૧૯, ગાઠી ૧, ૬, ખજુરી ૭, ખેર ૧૨, ગળો ૭ ગુનાબ ૭, ધાસપિત્તપાપડો ૧, જાબુ ૪, ૧૦, ડુંગળી (કાદા) ૩૨, તપખીર ૨, દ્રાક્ષ ૧૬, પાટલા ૭ પિત્તપાપડો ૨, ફાલસા ૩, બીજોરૂં ૫, બીડી ૧, મિંઢળ ૨ રતનજોત (જસુદી) ૨ લીંબડો (કડવો) ૫ ૨૪, ૨૭, લીંબુડી ૬, વાસન ૫ (૩૪) શરદી ઉપરઃ—અગથીઓ ૧, અજમોદ (બોડી) ૮, ઉંદરકાની (૬) ૪, જાયફળ ૩, રાઈ ૪, લવંગ ૧, સુગધી (લીલી ચાહ) ૩ (૩૫) શરદ્ ગરમી ઉપર—ડાંગર (ભાત) ૩, મેંદી ૪ (૩૬) લુખ લાગવા ઉપર—ઇન્દ્રજવ ૧૦, કાયફળ ૩ કોથમી ૧૬, ખડબુચુ ૧, ખીજડી ૫, ગાજો ૧ ચણોઠી ૧૧, ડુંગળી (કાદા) ૮, ૧૧, ૨૭, મેથી ૬, સાગ ૬, ૧૦, સાતીન ૨. સન્નિપાત જ્વર—(૧) ત્રિદોષ (સન્નિપાત) જ્વર—અરડુસી (ન ૧) ૧૮, જેઠીમધ ૧૪, મહુડો ૧, મીરજોલી ૩, મોથ, ૬, ૧૪, સમુદ્રફળ ૧૦, સમેરવો ૩, હરડે ૪૦ (૨) મધુરા (મંથરો કે મુંઝારો) જ્વર—અજમોદ (બોડી) ૧, કપુરમધુરી ૨, કકુરપાડાનો વેલો ૫, ગળો ૧૧, તુલસી ૧૨, ફુદીનો ૨, રતાંદળી ૯, રુદ્રાક્ષ ૧ વડ ૯, શેરડી ૨, (૩) કંઠકુબ્જ સન્નિપાતઃ—અધેડી ૨૧ (૪) રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાતઃ—કૌલ ૩ (૫) પ્રલાપક સન્નિપાત—તગરગંઠોડા ૧ (૬) અંતક સન્નિપાતઃ—હરડે ૩૭ (૭) સંધિગત સન્નિપાતઃ—હરડે ૩૩ (૮) સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપર—દ્રાક્ષ ૭ (૯) સન્નિપાતમા મૂર્છા થાય છે તે ઉપર—આદુ ૪૯, ખરસાડીયો (સરસડો) ૭

૨૫ તૃષા-તૃષ્ણા-તરસઃ—અતિવિષ ૬ કોથમી ૫, જવ ૧, જેઠીમધ ૧, ડાંગર (ભાત) ૭, દ્રાક્ષ ૫, રતાંદળી ૧૦, શેરડી ૧૩ (૨) ગરમીથી લાગતી તરસઃ—ઈસબગોળ ૨

૨૬. દાહ—અગર ૨, ૭, આંબો ૧૧, ઇસબગોળ ૩, ઉબરો (ઉંબરડો) ૨૬, કમળ ૪, કચનાર ૩, કેળ ૧૩, કોથમી ૫-૯, ખજુરી ૧૦, જવ ૧, ડમરો ૨, તરબુચ ૨, પાડ (કાળીપાટ) ૪, ફાલસા ૨, બહેડો ૩, બીજોરૂં ૫, મગ ૨, મોથ ૮, ૧૪ રતાંદળી ૬, ૧૦, વાળો ૪, શતાવરી ૨, સિતાફળ ૩, સિવણ ૭, સુખડ ૧ (૨) રક્તજન્ય દાહ—વાંસ ૩ (૩) હાથ પગના તળીયાનો દાહ—કોકમ ૬

૨૭. શીતળા અને ગોવરૂ—(૧) શીતળા ઉપર—કારીવણા ૧૦, બ્રાહ્મી ૩ (૨) શીતળા હલકા આવવા માટે—કેળ ૧૫, તોરણ ૪, નાગલી ૨ બોરડી ૭, સુગ્રીણુ ૨ (૩) શીતળા હલકા થવા માટે—ઉંબરો (ઉંબરડો) ૧૮, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૨ (૪) શરીરમાં શીતળાની જામેલ ગરમી નીકળી જવા માટે—કોથમી ૨, દ્રાક્ષ ૧૩ (૫) શીતળા કદી પણ ન થવા માટે—શિમળો ૭ (૬) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે—અરડુસી (ન ૧) ૧૫, આમલી ૮ (૭) શીતળાના ક્ષતમા કીડા ન પડવા માટે—લસણ ૩ (૮) શીતળાથી આંખોમા ફુલુ પડયુ હોય તો—ચણોઠી ૨ (૯) શીતળા અને ગોવરૂ પેટમાં ન જવા માટે—આગબા ૨, (૧૦) શીતળા અને ગોવરાથી શરીર ઉપર ચાઠા ઉઠે છે તે ઉપર—આંબાહળદર ૩

૨૮. વાળો—(સ્નાયુ નારૂ) અડદ ૫ અરડુસો (ન ૨) ૪, અરીઠા ૯, આકડો ૨૬ આસંધ ૧૯, ઉ (દી) ગોરી ૧, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૭, ઉભી ભોરીંગણી ૪, કલગારી ૧, અરીણુ ૧૩ ખાખરો ૧૪, ખાજ કોલતી ૨, ગરણી ૧૧, ગહુ (ઘઉં) ૫, ઝેર કચુલાનું ઝાડ ૮, તલ ૨૩, ધતુરો ૫, ૭, નીપાણી ૨, નાગદમની ૨, નાળીએરી ૫ પાણકાદા ૨, બાવળ ૩, ભમરડીનો વેલો ૩ લીંડીપીંપર ૩૮, લીમડો (કડવો) ૩૭, વતાન્ડી (વેંગણ) ૧ વાવળી ૨ વાસન વેલ ૭, સણ ૨, સરગવો ૮, હળદર ૨૨, હાસધી ૨, હીંગ ૧૭ હેદ ૨૭, (૨) કફથી થએલ વાળા ઉપર—કચનાર ૨ (૩) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર—ઝેર કોચલાનુ ઝાડ ૩ (૪) રક્તજ (રક્તજન્ય) વાળા ઉપર—વડ ૧૬,

૨૯ નાસારોગ—(૧) અડદ ૮, આદુ ૨૧ માયફળ ૧, (૨) નાસાર્શ ઉપર—અઘેડો (ઝંઝેરો) ૨૫, (૩) સળેકમ-પીનસ ઉપર—આદુ ૨૨ એરંડો (દીવેલી) ૨૩, કેસર ૩, અરીણુ ૩, ખુલખુલા ૩, ચણા મોઠા ૪, જાયફળ ૪, ડમરો ૬, ડુંગળી (કાંદા) ૨૫, તંબાકુ ૪, પાડ (કાળીપાટ) ૨, ફુદીનો ૪,

મરી ૧૧; વજ ૧, શિન્દ્રોડી ૮. સુગંધી (લીલીચાદ) ૩, ૫. (૪) **નાકના વ્રણ** ઉપરઃ—ખુલખુલા
૩, (૫) **છીંકો લાવવા:**—શિન્દ્રોડી ૮, (૬) **નાકમાંથી લોહી પડે છે** તે ઉપરઃ—આંબો ૯, આંમ-
ળાંનું ઝાડ ૧૯. ૨૯, કપાસ ૧૩, ગહું (ઘઉં) ૬, ચિત્રો ૧૦, ડુંગળી ૪, ધરો (દરોઇ) ૧. (૭)
ગરમીના લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ—દાડમ ૭.

૩૦. નેત્રરોગ—(૧) **નેત્રરોગ:**—કાળા તલ ૧, ગળો ૫, શિળીંદ ૪, સરગવો ૧, ૧૭, હરડે
૨૬, હળદર ૪, ૧૬. (૨) **આંખો દુખવા આવે** તે ઉપરઃ—અઘેડો ૬, આદુ ૨૮, આમલી ૧૧, ઉંબરો
(ઉંબરડો) ૫, એરંડો (દીવેલી) ૪, કુંવાર ૫, અફીણ ૬, ગળજીભી ૨, ચીમડ ૧, ડુંગળી (કાંદા)
૧૯, ૨૯, દાડમ ૧૧, દારૂહળદર ૬, નાઉળ ૨, નિર્મળી ૪, પીળો ધંતૂરો ૫, બકામ લીમડો ૩,
બીલામો ૨૪, લીંબુડી ૫, સરગવો ૧૭, સારફળ ૧, હરડે ૭, ૪૫. (૩) **આંખમાં ફુલાં પડે છે** તે
ઉપરઃ—અઘેડો (ઝંઝેરો) ૭, આદુ ૩૪, ઉપરસાલ ૨, એરંડો (દીવેલી) ૧૨, કડવી દુધી ૩, કણુઝી
(કણુંજ) ૭, કપૂર ૧૦, નિર્મળી ૭, પીળો ધંતૂરો ૪, મોગ ૪, વડ ૧૦, સમુદ્રફળ ૭, સાટોડી ૧, ૧૮, હરડે
૪૫, હેળુ ૫, કાંકડ ૨. (૪) **આંખમાં આગ (બળતરા) બળતી હોય** તે શાંત થવાઃ—આંમળાં
૧૩, ગુલાબ ૫, પિત્તપાપડો ૫, શિરદોડી ૧૧. (૫) **આંખમાં માંસવૃદ્ધિ થાય છે** તે ઉપરઃ—
કણુઝી (કણુંજ) ૭. (૬) **આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું (નેત્રસ્રાવ)** ઉપરઃ—ઇ (વી) ગોરી ૪,
બાવળ ૧૩. (૭) **આંખો આરક્ત એટલે લાલ કરવી હોય** તોઃ—ઉભી ભોરીંગણી ૩. (૮)
આંખોમાં બળતરા થાય કે તેજ કમી થાય તે ઉપરઃ—એલચી ૪. (૯) **આંખની ગરમી
નીકળી જવા:**—ગળજીભી ૭. ગુલાબ ૧૦, દાડમ ૫. (૧૦) **આંખની લાલાશ જવા:**—મખમલી
૧. (૧૧) **આંખનાં અંધારાં ઉપર:**—મોથ ૪. (૧૨) **ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તો:**—
શેરડી ૧૪. (૧૩) **આંખનો ભાગ લાલ થઇ બળતરા થાય છે** તે ઉપરઃ—હળદર ૬. (૧૪)
રાંજણુ (આંજણી) ઉપરઃ—આંબો ૭. (૧૫) **આંખના અહીરા (અર્જુન)** ઉપરઃ—કેસર ૮, ગળજીભી
૨, જેઠીમધ ૧૫, નિર્મળી ૫, હળદર ૪. (૧૬) **નેત્રની ખરજ (કંડૂ)** દૂર થવાઃ—સાટોડી ૨. (૧૭)
પડળ ઉપરઃ—સમુદ્રફળ ૪, સાટોડી ૩. (૧૮) **રતાંધળા** ઉપરઃ—અઘેડો ૮, કડવી દુધી ૩, કારેલી
૩, છરૂ ૨, તુલસી ૧૧, મોથ ૪, લવંગ ૩, લીંડીપીંપર ૯, સાટોડી ૪. (૧૯) **દ્રષ્ટિ સ્વચ્છ થવાઃ**-
આસંધ ૫. (૨૦) નાસુર ઉપરઃ—અફીણ ૧૪, થોર (ચોધારો) ૯, નગોડ ૬, ઉંદરકાની (બ) ૫. (૨૧)
પાપીણી (આંજણી) ઉપરઃ—કપૂર ૫.

૩૧. પાંડુ રોગ—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૬, ઉશી ૩, કાસાળુ ૭, કુકરપાડાનો વેલો ૮, ગોખરૂ
(ભોંડા) ૧, ચિત્રો ૯, પીસા ૨, ભાંગરો ૧૩ ભુયનરવડ (સોનામુખી) ૬, ભોંય આમલી ૪, ૫, લીંડી
પીપર ૩૫, વાંકેરી ૩, શ્રાવડ ૩, સમેરવો ૧૫, સાટોડી ૧૯, હરડે ૮. (૨) **મૃત્તિકાજન્ય** (માટી
ખાવાથી થએલ) **પાંડુ રોગ** ઉપરઃ—કેસર ૬.

૩૨. પ્રમેહ—(પરમો, પરમીઓ, મેહ) (૧)—અંકોલ ૨, અંજની ૧, અરલુ ૫, આશેત્રી
૨, આંમળાંનું ઝાડ ૧૧, ૨૨, ઇસબગોળ ૩, ઉટકટારી (ઉંટકટી) ૨, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૧૩, એખરો
૪, કંકોલ ૨, ૪, કાંકડ (કરપટા) ૩, કાંડોળ ૩, ૪, કુંવાર ૮, કેવડાનું ઝાડ ૪, કેળ ૨૫, ખાખરો
૯, ખીજડી (સમડી) ૩, ખેર ૯, ગહું (ઘઉં) ૭, ગળો ૩, ગોખરૂ (ભોંડા) ૨, ૭, ચણોઠી ૯,
ચિત્રો ૪, તલ ૧૧, નિર્મળી ૬, પાષાણભેદ ૨, પીસા ૧, પીળો ધંતૂરો ૭, બકામ લીમડી ૫, બાવળ
૧૬, બિલી ૧, ભોયકોળું ૪, ભોંય આમલી ૩, મજીઠ ૪, મેંદી ૬, મૈદાલકડી ૨, રતનજ્યોત (જાસુંદી)
૧૦, રાનભીંડા ૨, લવંગ ૧૦, લીંમડો (કડવો) ૧૪, ૩૯, વડ ૨, વાંસ ૪, શરપુંખો ૨, શિસમ
૧, શેરણી ૩, સુખડ ૬, હરડે ૧૯, ૪૨, હરણસુરી ૨, હાશા ૩. (૨) **તિડીક (તણખીચો) પ્રમેહ**-
ખેર ૬, ગોખરૂ (ભોંડા) ૫, ચિત્રો ૧૨, તલ ૧૭, ૧૮, કદરલી ૨, ભીલામો ૧૬, કમળ ૩, ગરણી ૪,
(૩) **શીત (ઠંડો) પ્રમેહ:**—બામલી ૨, કમળ ૩, પાટલા ૮, પાડ (કાળીપાટ) ૫, બોળ (હીરા-
બોળ) ૪, રતનજ્યોત (જાસુંદી) ૮, વાંસ ૫, શિમળો ૧૨. (૪) તંત (...

કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, ચણોઠી ૭, દુદરેલી ૧, વગડાઉ તુરીયું ૧. (૫) ધાતુ પરમો:—કાયફળ (૬) પુ (પરૂ) પ્રમેહ:—કપુરી મધુરી ૧. શિરદોડી (ખરણેર) ૨, સુખડ ૫ (૭) મધુ પ્રમેહ:- અળધ ૪, જાબુ ૬, દુદરેલી ૨. (૮) વસામેહ:—અરણી ૭, કુવાડીયો ૮, શિસમ ૨. (૯) રક્ત પ્રમેહ:- એલચી ૫, બોળ (હીરાબોળ) ૭, નાગકેસર ૪, નાળીએરી ૧૫. (૧૦) વિષમહ:—હળદ ૧૨. (૧૧) શનૈર્મેહ:—હરડે ૨૦. (૧૨) સાન્દ્રમેહ:—સાતીન ૩. (૧૩) નીલમેહ:—પીપળો ૨૧ (૧૪) સિકતા પ્રમેહ:—લીબડો (કડવો) ૩૨. (૧૫) સુરામેહ:—શિમળો ૧૧. (૧૬) હરિદ્રામેહ:- ગરમાળો ૬. (૧૭) ઉષ્ણ પ્રમેહ—ગોખરૂ (બોડા) ૫, મેદી ૨. (૧૮) તરતનો પ્રમેહ:—આએ ૮. (૧૯) બહુમૂત્ર પ્રમેહ:—અજમો ૪, અનત ૩, આદુ ૪, આંમળાં ૨૧, કાનીજન ૭, બોય કોળું ૬, મેથી ૩, વાંસ ૬. (૨૦) ઉદકમેહ:—નિર્મળી ૬, પારિજાતક ૪,-રતનજોત (જસુદી) ૧૧.

૩૪. બાળરોગ:—(૧) બાળકોના તાવ ઉપર:—અતિવિષ ૨, એરોદસ ૨, લીંડી પીપર ૨. (૨) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:—માયફળ ૬. (૩) બાળકોની ઉધરસ ઉપર —અતિવિષ ૧, એરોદસ ૨, કાકડાસીંગી ૨, કાંટાસરીયો ૧, કોયમી ૧૭, ગોંડાધ ૨, દક્ષણીયોર ૧, દાડમ ૧, બોરસલી ૭, રાજહંસ ૧, લીંડીપીપર ૨૦, વાવડીંગ ૫, વાળો ૩, શિરદોડી, (ખરણેર) ૩, સતાપ ૮, સુરપીણુ ૩. (૪) ખાલી ઉધરસ (ઠાંસા) ઉપર—ઉટકટારી (ઉકટો) ૧, હેણુ ૨. (૫) દમ ઉપર—કોયમી ૧૭, વાવડીંગ ૫, વાળો ૩, વાસ ૭. (૬) ઉલટી ઉપર—અજવળા ૨, તુલસી ૭, બીજોરૂં ૪, લીંડીપીપર ૨૦, વાળો ૩, વાંસ ૭ (૭) અતિસાર (ઝાડો, હગામણ) ઉપર.— અતિવિષ ૮, આમળાં ૩૭, ઇન્દ્રજવ ૧૨, કપાસ ૧૭, કોધીંજન ૮, તુલસી ૭, દાડમ ૨, માયફળ ૩, રાળ ૨, લીંડીપીપર ૨૦, વાળો ૩, સુરપીણુ ૨. (૮) શરદીની હગામણ ઉપર:—જાયફળ ૩. રક્તાતિસાર ઉપર:—ધામારી ૨, રાળ ૨, વાળો ૩. (૧૦) આમાતિસાર ઉપર—અતિવિષ ૭, કારીવણા ૭. (૧૧) બાળકના પેટમા મરડો:—મરડાશિંગિ ૧. (૧૨) બાળકની સંગ્રહણી ઉપર — દાડમ ૨, ૬, બીલી ૨૧, માયફળ ૩. (૧૩) બાળકની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર —ઇસબગોળ ૫, તલ ૧૬, નાગકેસર ૩, માયફળ ૨. (૧૪) બાળકની આમ સંગ્રહણી:—કણુસ ૩, લસણ ૧૦. (૧૫) બાળકના શૂળ ઉપર—કોયમી ૧૪. (૧૬) બાળકના આમ ઉપર —કોયમી ૧૪ ખસખસ ૨, બીલી ૧. (૧૭) બાળકના આમરક્ત:—ડુંગળી ૧૬. (૧૮) બાળકના અજીર્ણ ઉપર—કોયમી ૧૪. (૧૯) બાળકને પેટપીડ (શૂળ) ઉપર —આથા ૧, નરવેલ ૧, પાટલા ૬, સમુદ્રફળ ૩. (૨૦) કૃમિ (કરમ, જંતુ) ઉપર —આથા ૧, એરડો (દીવેલી) ૧૮, કપૂર ૮, ખાખરો ૧, ડુંગળી (કાંદા) ૭, નરવેલ ૧, સાપસૂન ૪, સુરપીણુ ૩. (૨૧) બાળકોને શક્તિ આવવા (શક્તિવર્ધક)- આસૂધ ૪, ખજુરી ૧૩, ખસખસ ૭, તવખીર વૃક્ષ ૩, નાગલી ૧, ૩. (૨૨) બાળકોના સળખમ ઉપર.—કાંટાસરીયો ૧, અફીણ ૧૦, સુરપીણુ ૩. (૨૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર — ઇન્દ્રવરણી ૧૩, કારેલી ૯, કાયકી (કાકર) ૧૧, કુવાર ૧૪, ખેરેતી ૩, ૪, ૬, ઠીકામાળી ૫, બેઠી ભોરીંગણી ૮, બોળ (હીરાબોળ) ૩, ભાગરો ૬, ભીતામો ૨૫, વતાકડી (વેગણી) ૪, સરગવો ૧૨, સૂર્યફુલ (સૂર્યમુખી) ૩, હેદ ૩. (૨૪) બાળકની તૃષા ઉપર —કારીવણા ૮. (૨૫) બાળકની ઓકારી ઉપર —તુલસી ૬, રાન (જગલી) તુલસી ૨. (૨૬) બાળકની આંકડી ઉપર:—ડુંગળી (કાદા) ૧, હરડે ૯. (૨૭) બાળકની શરદી ઉપર:—અગથીઓ ૮, અફીણ ૧૦, ભાંગરો ૩ સતાપ ૨, ૪. (૨૮) બાળકની ગરધણી ઉપર—કેસરી (પીળા) ચંપો ૨, (૨૯) ધાવરા ઉપર.—કરેણુ (કણેર) ૫, ચણોઠી ૮, દુદરલી ૩, ધાવડી ૩, મીંઢળ ૬, (૩૦) બાળકના કફવિકાર ઉપર —અરડુસી (ન. ૧) ૯, કુઓ ૪, કેસર ૩, થોર (ત્રણધારો) ૪, નાગદમની ૫, સમુદ્રફળ ૧. (૩૧) કફ વિકારે વાય ગમન ઉપર.—કુસર ૨. (૩૨) સસણી+(વરાધ, ભુંડી, ગધેડી) ઉપર—

+ આ દરદ બાળકને બહુધા પેટમા ભાર રહેવાથી થાય છે તેમ તે થયા પછી ઝાડાની કબજીયત, હોય છે માટે શાણા મનુષ્યે સાવચેતીથી જેમ બને તેમ વાકીદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાયો કરવા કેટલાક વૈદ્યો ત્રિફળાનો ઉકાળો પણ આપે છે

એરંડો ૧૭, કડુછરું ૪, ડીકામાળી ૬, થોર (ચોધારો) ૮, સતાપ ૬, હળદર ૮, ૯. (૩૩) **રેચઃ**—એરંડો ૩૧, રેવંચી ૪, હરડે ૧૭, (૩૪) **કફથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે** ઉપરઃ—જેઠીમધ ૧૭, (૩૫) **મૂર્ચ્છા (મોડશી)** ઉપરઃ—ઇન્દ્રજવ ૧૩, ડુંગળી (કાંદા) ૭. (૩૬) **બાળકની પથરી** ઉપરઃ—ખેરેતી ૪. (૩૭) **બાળકોને છાતીના દરદ** ઉપરઃ—ઘોસાળી (ગલકી) ૧. (૩૮) **ચર્મ રોગ** ઉપરઃ—જેઠીમધ ૯. (૩૯) **વાંગ** (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦, ૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ થઇ વાળ થાય છે તે) ઉપરઃ—આંબાહળદર ૫, ગરમાળો ૪, વાવવર્ણો ૧૧. (૪૦) **નાના બાળકને ગળુબે થાય છે તે** ઉપરઃ—દક્ષણી શુરીઓ ૨. (૪૧) **ઠંડી હવા હોય વા બાળકોને શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાકઃ**—ખજુરી ૧૪. (૪૨) **બાળકના દૂધરોગ** ઉપરઃ—થોર (ત્રણ ધારો) ૩. (૪૩) **બાળકના દંતોદ્ભવ રોગ** ઉપરઃ—કેળ ૧૪, ધાવડી ૩. (૪૪) **મુબારખી** ઉપરઃ—કાંડોળ ૧, ખેર ૫, દુધેલી ૨. (૪૫) **બાળકની આંખ આવવા** ઉપરઃ—કોયમી ૧૫. (૪૬) **શીતળા અને ગોવરા** ઉપરઃ—ઉંબરો (ઉબરડો) ૧૪, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, દ્રાક્ષ ૧૩. (૪૭) **ઓરી** ઉપરઃ—ખાખરો ૧૨, પીંપળો ૬. (૪૮) **બાળકને ડૂંટીયું આવે તે** ઉપરઃ—ઉક્ષી ૬. (૪૯) **બાળકને મળ સાફ થવાઃ**—કીડામારી ૪. (૫૦) **બાળકને તાળવું ઉપડે (ગળું પડે) તે** ઉપરઃ—એખરો ૭, પાટલા ૧૦, વજ ૧૧, વાસનવેલ ૬, શિરદોડી (ખરશેર) ૯, હરડે ૧૩. (૫૧) **બાળકનું પેટ ચડે તે** ઉપરઃ—કારેલી ૫. (૫૨) **બાળકની શીબી** ઉપરઃ—તુળસી ૧૫. (૫૩) **બાળકોને સુશી વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે** ઉપરઃ—બાફળી ૧. (૫૪) **બાળકને જલદી વધવા માટેઃ**—ડુંગળી (કાંદા) ૧૫. (૫૫) **નાના બાળકને બાર દિવસની અંદરજ રાતી ફોલ્લીઓ થઈ આવે તે** ઉપરઃ—ગુલછબુ (ગુલછડી) ૧. (૫૬) **ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે** ઉપરઃ—કરંબળ ૧. (૫૭) **કવળુ** ઉપરઃ—બીજોરૂં ૪, ભીલામો ૧૭, મરી ૧૩, મોરવેલ, ૩, હેદ ૩. (૫૮) **ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો આવે છે તે** ઉપરઃ—કારીવણા ૫. (૫૯) **નાના બાળકનો શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવાઃ**—કારીવણા ૨. (૬૦) **બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે** ઉપરઃ—કાંચકી ૯, રતાંદળી ૫, સમુદ્રફળ ૩. (૬૧) **બાળકોને કાંટા આવે છે તે** ઉપરઃ—કડુછરૂં (કાળીજીરી) ૧૦, હળદર ૧૭. (૬૨) **નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ જાય છે તે** ઉપરઃ—થોર (ચોધારો) ૭. (૬૩) **બાળકના રક્તમૂળ વ્યાધિ (અર્શ)** ઉપરઃ—નાગકેસર ૧. (૬૪) **બાળકોને આપનેર** (પારિગર્ભિક રોગ લક્ષણ જુઓ પાને ૨૪૬) ઉપરઃ—પાઠ (કાળીપાટ) ૭, લીંડીપીંપર ૨૪, વજ ૧૨, હરડે ૩૧. (૬૫) **બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવાઃ**—પીંપળો ૨. (૬૬) **નાના બાળકનું મ્હોં આવી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે** ઉપરઃ—પીંપળો ૭. (૬૭) **બાળકના શરીરે ફોલ્લીઓ થાય છે તે** ઉપરઃ—પીંપળો ૨૦, રતાંદળી ૭, રેવંચી ૩. (૬૮) **બાળકને લાળ પડે તે** ઉપરઃ—વાઘાટી ૪. (૬૯) **બાળક નીરોગી થવા માટેઃ**—વાવડીંગ ૧. (૭૦) **બાળકની બગલે ઉડે છે તે** ઉપરઃ—સતાપ ૩. (૭૧) **બાળકની અળાઈ** ઉપરઃ—સુખડ ૪. (૭૨) **બાળકને તાણ (આંચકી+)નો આજાર થાય છે તે** ઉપરઃ—ડુંગળી (કાંદા) ૨૬.

૩૪. ભગંદર—કપુરભેંડી ૩, ખેર ૩, દારૂહળદર ૫, નગોડ ૬, મોગલી એરંડો ૧૦, રામબાણુ ૨, હરડે ૨૯, ૪૨.

૩૫. ભસ્મક રોગ.—(આહારનું વધી જવું, ભુખ બહુ લાગવી) આમલી ૧૩, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૧૭, એરંડો (દીવેલી) ૨૦, કેળ ૧૦, નસોતર ૪, બોરડી ૪, ૬.

૩૬ અ. મુખરોગ—(૧) અરડુસી (નં. ૧) ૨૦, અરડુસો (નં. ૨) ૭, અળધરે, એલચી

+ આ દરદથી બાળક બચવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે પરંતુ તેને "માળવી ગોખરૂ ૫ અને આમલી (કાતરા, સુકી)નો રસ એકત્ર વાટી હુગડે ગળી તોલા ૨ પાવું". આ ઉપાય અમને એક મહાત્માની પ્રસાદી છે માત્ર બાળક પ્રત્યેની અમારી ખાસ લાગણીને લીધેજ આ અનુભવસિદ્ધ ઉપાય અહીં પ્રકટ કરીએ છીએ.

૧૭, કકોલ ૧, ખાખરો ૧૮, જાબુ ૭, જુઈ ૮, બોરસલી ૬, બાવચી ૧૪ વડ ૧૩ સદડેતી ૩. (૨) મુખપાક (મ્હો આવવા) ઉપર—અરલુ ૧૨, અરડુસો (નં. ૨) ૯, કારિંદા ૧, કાળી ખજુર ૨, કાંટાસરીઓ ૫, ચમેલી ૮, બાવળ ૧, મિંઢી ૨, મિંવી ૧૨, બાગરો ૧૭. (૩) મુખવિકાર ઉપરઃ—નારંગ ૧, વગીયાળી ૨. (૪) મુખમાધુર્ય માટેઃ—અક્કલકરો ૭, કકોલ ૬ (૫) મ્હોંપરની કાળાશ દૂર થવાઃ—આકડો ૧૭. (૬) મ્હોં ફાટયું હોય તોઃ—કુમ્ભ ૧. (૭) મુખની દુર્ગંધ થવાઃ—કોલીંજન ૯. (૮) મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપરઃ—જેઠીમધ ૭, પીલુ ૪. (૯) મીથા મ્હોમાં ફોલ્લા વગેરે થાય તોઃ—ચણોઠી ૬, તવખોર વૃક્ષ ૧. (૧૦) મુખ સબંધી કફ વાતરે શોષ અને જડપણું, એ ઉપરઃ—બીજોરૂં ૧૮.

૩૬ બ. જીભના રોગ—(૧) જીભ શુદ્ધ થવા માટેઃ—અક્કલકરો ૨. (૨) જીભે કાંત (ખર) થાય તો તે ઉપરઃ— કાચકી (કાંકર) ૧૦, કેળ ૮, ચમેલી ૧, સરગવો ૧૦. (૩) તાવ ના યોગે જીભ બળતી હોય તો તે ઉપર —કાળી ખજુર ૨. (૪) જીભ, તાળવું અને ગળાનો શોષ શાંત થઈ મ્હોંમાં રૂચિ આવવા માટે—દ્રાક્ષ ૧૧ (૫) જીભ કાળી થાય છે ઉપરઃ—બીવામો ૧૪. (૬) જીભની નીચેનો ભાગ સુજ્યો હોય તો તે ઉપરઃ—નરેડી ૨.

૩૬ ક. તાળવાના રોગ.—તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપરઃ—ધમાસો ૨.

૩૬ ડ. ગળાના રોગ—(૧) ગલરોગ—પાઠ (કાળીપાટ) ૧, (૨) ગળામાં ને જીભ પાસે સુજી આવ્યું હોય તો તે ઉપરઃ—અગ્નર ૪. (૩) ગલશોથ ઉપરઃ—બોરસલી ૬, વિષ્ણુ કાન્તા ૧. (૪) કંઠરોગ —કેવડો ૬, કુમ્ભ ૪, સમેરવો ૧૫. (૫) પિત્તથી ગળામાં બળતર થાય તે ઉપર —રાઇ ૭. (૬) કંઠ વિકાર ઉપર—પરિપાઠ ૩ (૭) કંઠ સર્પ ઉપર—પરિપાઠ ૩, બોરડી ૫, વાસનવેલ ૧. (૮) સ્વરભંગ ઉપરઃ—બાવો ૨૬, આંમળા ૬, કારીવણા ૧૨, જેઠીમધ ૨૨ નાગકેસર ૮, પુષ્કર મૂળ ૨, મરી ૧૭, હળદર ૧૧. (૯) સ્વરભેદ* ઉપર—કોલીજન ૮, બોરડી ૨ (૧૦) ગળું બેસી જવા ઉપરઃ—પરગવો ૨૩ (૧૧) ગળાનો અવાજ ખુલવા માટે—કાકમાચી ૩, ચણોઠી ૫. (૧૨) ગળામાં દુખે તે ઉપર —બીલી ૯.

૩૬ ઇ. દાંતના રોગ—(૧) દંત રોગ ઉપર —કપરસાલ ૬, કાયફળ ૧૧, કોલિંજન ૧૦, તુવર ૪, બોરસલી ૮, મોગલી એરંડો ૧૧, લીંડીપીપર ૨૯, લોધર ૩, સાટોડી ૧૨. (૨) દંતશૂળ ઉપરઃ—અરેડો ૪, આદુ ૪૮, કરડો ૧, ખેરેતી ૮, નાકફીકણી ૧૪. (૩) દુઃખતા દાંત ઉપરઃ—અક્કલકરો ૧. (૪) દંતકૃમિ ઉપરઃ—ઇન્દ્રવરણી ૩. ઉંદરકાની (ક) ૪, કડવાં તુરીયાં ૩, કપૂર ૯, કાંટાસરીયો ૮, પાષાણભેદ ૬. (૫) દાંત કઠણ (મજબુત) થવા માટેઃ—તુવર ૪, બદામ ૫, બોરસલી ૨. (૬) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર —મોરેતી ૮, માયફળ ૫ (૭) દાંતમાંથી લોહી આવવા ઉપરઃ—કાંટાસરીયો ૭ (૮) મુખપાકના યોગે દાંત હાલતા હોય તો તે ઉપરઃ—તજ ૫ (૯) દાઢ દુખતી હોય તો તે ઉપરઃ—કાંટાસરીયો ૪, ગુગળ ૩, કુમળી (કોદા) ૩૩, ભોગ (હીરા બોળ) ૫, હીંગ ૨૧. (૧૦) દાઢમાં કીડા હોય તો તે ઉપર —બેડી ભોરીગણી ૩. (૧૧) દાઢ સુજી હોય તોઃ—મોંગલી એરંડો ૯.

૩૭. મૂર્ચ્છા (મોડશી) તન્દ્રા—અગીઆ ૧૧, આદુ ૩, આમલી ૨૧, આંબો ૧, ૨૭, આંમળાં ૩૨, ઉ (હી) ગોરી ૮, ઉંદરકાની (અ) ૪, કાયફળ ૭, અરીઠું ૧, ૨, કીડામારી ૩, તુવર ૫, દાસ ૬, ધમાસો ૫ નાદરૂખ ૪, નેપાળો ૪, પટોલ કડુ ૯, કુમ્ભ ૫, ફુદીનો ૫, બોરસલી ૫, બીલી ૨૨, બીવામો ૨૭, લીંડીપીપર ૨૫, સમેરવો ૩, હરડે ૧૦, હળદર ૧૩, હેગુ ૩, માલકાંગણી ૬, કેમર ૫, કોલિંજન ૫. (૨) અતિકફ ઉપરઃ—અરિઠા ૧૧

* ફુલા—હર કોલિંજન લાવ્યો, ૧૭ ઉપર પાન, પણ મિશ્ર ગોળી કરે, કંઠ ઠેઘિદ સમાન. ૧.

૩૮. મૂત્રકૃચ્છ્ર–(મૂત્રદાહ પેશાબની બળતરા, ઉનવા) અળસી ૪, આંમળાં ૧૭, ઉટકટારી (ઉત્કટો) ૨, એલચી ૮, ૧૩, કંકોડી ૨, કાકડી ૮, ૧૦, કાસ ૧, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૭૬, કુરડુ (લાંબડી) ૩, કેળ ૧૨, ખેર, ૯, ગળો ૧૦, ગોખરૂ બેઠા ૩, ૧૩, ઘોલિકા (લુણીની ભાજી) ૧, જેઠીમધ ૧૮, દ્રાક્ષ ૧૫, ૧૮, ધમાસો ૬, નાકળ ૧, નાળીએરી ૧૭, પાષાણભેદ ૧, પેટારી ૩, બિહી ૧, વાયવર્ણો ૬, વાળો ૫, શિમળો ૨, શેંદાડ (કુટ) ૧, શેરડી ૪, સમેરવો ૧૮, હીંગ ૧૮, રાન તુલસી ૩, ૫. (૨) **પથરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર** ઉપરઃ—પાષાણભેદ ૫. (૩) **ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર** ઉપરઃ—શતાવરી ૧૭. (૪) **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર** ઉપરઃ—શેરડી ૩ (૫) **ગરમીથી પેશાબે ચરચર થાય** તે ઉપરઃ—સરગવો ૬.

૩૯. મૂત્રાઘાત–(મૂત્રાવરોધ, મૂત્રબંધ થવું.) અંકોલ ૧૪ અરડુસી (નં ૧) ૨૩, આકડો ૨૩, આવળ ૭, કપૂર ૧૧, કાકડી ૧, કારેલી ૮, કુરડુ (લાંબડી) ૧, કેસર ૯, કેળ ૧૬, કોથમી ૧૦, ખાખરો ૧૫, ગોખરૂ બેઠા ૫, ગોંડાળ ૧, ડાભ ૨, તલ ૧, ૧૭, દેવનળ ૨, ધમાસો ૮, નાળળ ૧, નેવારી (નીમાળી) ૧, ફાંગળો ૩, બિહી ૧, બેઠી ભોરીંગણી ૪, મરી ૧૨, મૂળા ૧૩, રાનતુલસી ૬, વાયવર્ણો ૬, વાંસ ૧, સીતાફળ ૨, સાગ ૧, સિવણ ૪, સોપારી ૩. (૨) **મળમૂત્ર વડે આજારી (બેજાર) થયેલા ને**:—બ્રાહ્મી ૨, સરગવો ૬. (૩) **મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તો**:—વડ ૧૫. (૪) **મૂત્રશુદ્ધિ માટે**:—ગળજીભી ૭.

૪૦. અશ્મરી–(પથરી, મૂત્રખડા, પાણુવી) અક્કલકરો ૫, અરલુ ૧૦, ઉંદરકાની (ડ) ૩, ઉભરો ૧૧, કડવી ગલકી ૩, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૭, કુરડુ (લાંબડી) ૧, કુલિત્થ (કળથી) ૭, કુવાર ૨, ખોરેતી ૪, ગોખરૂ બેઠા ૯, ચણા મોટા ૭, ચીભડું ૧. તલ ૧૫, ૨૨, ધમાસો ૬, નાળીએર ૧૨, નસોતર ૨, પાષાણભેદ ૪, પિઠવણ ૩, પિત્તપાપડો ૬, બીજોરૂં ૨૧, બોળ (હીરા બોળ) ૨, ભીલામો ૧૭, મુસળી ૩, મૂળા ૩, મોરશિખા ૧, રગતરોહીડો ૧, રાઇ ૬, લસણ ૫, લીંડીપીપર ૧૦, વાયવર્ણો ૬, ૮, ૧૦, શિરદોડી ૬, શિમળો ૮, સરગવો ૧૪, ૨૧, સાગ ૧, હરડે ૨૭, હળદર ૧૪. (૨) **મૂત્રાશ્મરી** ઉપરઃ—કાસ (કાંસડો) ૧, દ્રાક્ષ ૧૮, સમેરવો ૧૮. (૩) **શુક્રાશ્મરી** ઉપરઃ—તલ ૧૫, પાષાણભેદ ૩, મૂળા ૧૧. (૪) **મૂત્રશર્કરા** ઉપરઃ—વાયવર્ણો ૬.

૪૧. મૂત્રરેચ–કાકડી ૯, ખાખરો ૧૫, ડાંગર (ભાત) ૪, દ્રાક્ષ ૮, રેવંચી ૨.

૪૨. મેદરોગ-બીલી ૨૪, ભાંગરો ૧૧, સમેરવો ૯, સાગ ૭, હરડે ૨૫.

૪૩. રક્તપિત્ત–અડદ ૩, અરડુસી (નં. ૧) ૧, ૨, ૩, ૧૦, ૧૯, ૨૨, આસુંદરો ૭, આમળાં ૯, ૩૩, એરંડો (દીવેલી) ૧૪, કપુરભેંડી ૫, કેસર ૧, કોથમી ૧૩, ખજુરી ૧૨, ૧૭, ગરમાળો ૮, જવ ૧, દ્રાક્ષ ૧૭, નાળીએરી ૧૭, પીપળો ૨૪, પીળો ધંતૂરો ૮, બીત્રસો ૧, મોગલી એરંડો ૧૦, રાયણ ૨, લીંડીપીપર ૩૬, લીંબડો (કડવો) ૭, વડ ૧૨, શીવણ ૫. (૨) **ઉષ્ણ પિત્ત** ઉપરઃ—દાડમ ૪.

૪૪. રેચ–અખરોડ ૬, અબઇ (આબુનો) ૨, આલુબુખાર ૧, ૨, આમળાં ૨૩, ઉંબરો ૨, એરંડો (દીવેલી) ૮, કોશિંબ ૧, ખજુરી ૧, ગગણી ૨, ગુલાબ ૧, ઘણસરી ૨, દારૂડી ૧, દાંતી ૧, ધોળો ચંપો ૪. નસોતર ૩, પીળો ધંતૂરો ૬, બાવળ ૧૫, બીજોરૂં ૧૦, ભુય તરવડ (સોનામુખી) ૧, રાય આંમલી ૧, રેવચી ૧, વાવડીંગ ૭, શિકાકાઇ ૧, સૂર્યફુલ (સૂર્ય મુખી) ૫, હરડે ૩૦, હુરા ૫. (૨) **સુખ (સૂક્ષ્મ) રેચ**:—ગરમાળો ૧૧, હરડે ૨૧. (૩) **વાયુના યોગે જુલાબ થવા લાગે તો** તે ઉપરઃ—અસળીયો ૨. (૪) **રેચ બંધ થવા+** માટેઃ—મોગલી એરંડો ૧, (લીંબડો કડવો) ૩૫, શેરડી ૧૫.

+ રેચ બંધ થવા માટે કાથો પાણીમાં આપવો, એ સર્વોપરિ છે.

૪૫. વમન–(૧) પડોળ (કડુ) ૬, લીંડીપીપર ૧૫, બીજોરૂં ૧૦. (૨) વમન (ઉલટી) બંધ થવા માટેઃ—મોગલી એરંડો ૧. (૩) ઉલટી થઇ કફ પડવા માટેઃ—મીંઢળ ૯.

૪૬. વ્રણ–(ખાંડું, ગુમડું.) અંકોલ ૫, ઉપરસાલ ૪, ઉરી ૨, કડવી દુધી ૧, કપુરભેડી ૪, કધગારી ૩, કાંગ (પોપટી) ૧, કાંકડ (કર પટા) ૧, કોસીંબ ૨, કપાટ ૧, ગોરખ આંમલી ૫, ગોરખ મુંડી ૩, ગંગાવતી ૧, ઘા પાન ૨, ચંબેલી ૩, જીતેલી ૧, જેઠીમધ ૧૭, ડુંગળી (કાંદા) ૨૧, ત્રિપર્ણી ૧, તોરણ ૬, દિંડા ૧, ધમાસો ૩, ધાવડી ૧, ધોળો ચપો ૨, નગોડ ૬, પડોળ (કડુ) ૬, પર ૨, પારિજાતક ૩, પાખુકુંભા ૧, પુંગરેલ ૨, મરડાશિંગ ૪, મીંઢળનું ઝાડ ૬, મોગલી એરંડો ૧૦ રાજગરો ૧, રાન (જંગલી) તુલસી ૪, રામબાણ ૧, રીસામણી ૧, રોમકળ ૧, લીમડો (કડવો) ૧ ૨૯, ૪૩, લેંડી ૧, વછનાગ ૧, વાઘાટી ૨, વાયવર્ણો ૩, વાવળા ૧, વાકેરી ૧, ૨, ૩, શરપુંખા ૬, શિરદોડી (ખરખેર) ૧, સણ ૨, હામા ૧, ૨. (૨) આગંતુક વ્રણ (જખમ) ઉપરઃ—અરણી ૩, આઇન (સાડજન) ૧, કપુરભેડી ૨, જીતેલી ૨, જેઠીમધ ૩, દારૂહળદર ૩, ધરો ૯, બીઅવા ૧, લીમડો (કડવો) ૪૩, વડ ૩. (૩) વ્રણશુદ્ધિઃ—કાયફળ ૧૦. (૪) વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટેઃ—કણજી (કરંજ) ૬, કરમદી ૩, કુવાર ૧૦, ડમરો ૮, પારસ પીંપળો ૧, ફાંગળો ૨, લસણ ૮, વગડાઉ અજાવી ૨, હીંગ ૧૩. (૫) વ્રણ રૂઝાવવા માટેઃ—ખરસાંડીયો (સરસડો) ૬, મોગલી એરંડો ૫, લીંબડો (કડવો) ૨. સાતીન ૪. (૬) વ્રણ ભરાઇ આવવા માટેઃ—આસુંદરો ૨, કપાસ ૯. (૭) જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે ઉપર—તુલસી ૨૦. (૮) નવીન વ્રણ (ગાંઠ) ઉપરઃ—લસણ ૨. (૯) ઘા (જખમ) રૂઝવવા માટેઃ—ધામારી ૧. (૧૦) ગળાના ભાગ ઉપર થએલ વ્રણ ઉપરઃ—ખેરેતી ૫. (૧૧) માર પડવાથી બંધાએલ લોહી માટેઃ—રક્તરોહીડો ૫. (૧૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ—અળસી ૩, ઉક્ષી ૫, કાયફળ ૬, કુંવાર ૯, જવ ૩, ડમરો ૧૨, તર્વડ ૩, તાંદળજો ૧૪. થોર (ચોધારો) ૧, પડોળ (કડુ) ૨, પીપળો ૧૧, પોકળો ૧, ભાંગરો ૧૦, રતાંદળી ૪, રાળ ૪, ૬, શિમળો ૭ (૧૩) ગુમડું પકવવા માટેઃ—આસંધ ૧૩ કાગો ઉમરડો ૪, ડુંગળી (કાંદા) ૨૮, નાગચંપો ૫, બોલામો ૧૧, સમુદ્રશોક ૨. (૧૪) કાચ કે કાંટો વાગવા ઉપરઃ—શેરડી ૮ (૧૫) વ્રણ પાકીને ફુટવા માટેઃ—ઉતરણ ૩, (૧૬) મસ્તક માંહેના વ્રણ ઉપર—વાયવર્ણો ૧૩. (૧૭) ઠેસ વાગેલા ભાગ ઉપરઃ—મેંદાલકડી ૩. (૧૮) ગુમડા (વ્રણ) ઉપર—અળસી ૨, આસંધ ૧૩, દારૂડી ૩, પુંગળો ૧, માઇ ૧. (૧૯) તેલથી દાઝવા ઉપરઃ—સમેરવો ૧૧. (૨૦) નાડીવ્રણ ઉપરઃ—ગોરાણી ૨, તુવેર ૩, થોર (ચોધારો) ૯, દારૂહળદર ૫, રાયઆમલી ૩.

૪૭. વાતરક્ત—ખટખટી ૩, ગળો ૧૫, પાંડેરવો ૨, મજીઠ ૬, રાળ ૫, હરડે ૧,

૪૮. વાયુ–(૧) વાતરોગ (વાયુ, સર્વાંગ વાયુ, વાતવિકાર ૬૦) ઉપરઃ—અજમોદ (બોડી) ૪ અરકુમો ૨, આકડો ૨૯, ૩૧, કાસાળુ ૧૧, કુલિત્થ (કળથી) ૧, આસંધ ૧૪, ૧૭, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કઠ ૪, કાંટાસરીયો ૯, કાકોળ ૫, ગળો ૨૧, ગોરખમુંડી ૨, ચણોઠી ૧૬, તજ ૬, તુળસી ૪, ૧૦, નાળીએરી ૨, ૧૩, નારી (કીડામારી) ૧, પીલુ ૨, ફુદીનો ૩, બાકુંળી ૨, રાસ્ના ૩, ૪, ૫, તુરીયુ ૪, માલકાંગણી ૩, મોરવેલ ૨, લસણ ૭, લીંડીપીપર ૩૧, વગડાઉ અજમો ૧, સમુદ્રશોક ૧, સરગવો ૧૬, હરડે ૪૪, હાડ સાંકળ ૨. (૨) આક્ષેપક સસંધાતુગત વાયુ માટેઃ—રાસ્ના ૪, (૩) હનુસ્તંભ (મો નહિં ખુલવું, અથવા ખુલ્લું રહી જવું) એટલે હનુગ્રહ ઉપરઃ—સુંઠ ૧, પીપળો ૩. (૪) ઉરૂગ્રહ–ઉરૂસ્તંભ ઉપરઃ—આકડો ૩૨, આસંધ ૧૬ એરંડો (દીવેલી) ૩૦, કણજી (કરંજ) ૧૦, દેવદાર ૧, નાળીએરી ૧૪, લીમડો (કડવો) ૩૮, (૫) ઉરૂ, ત્રિક (બરડો) અને કટિ એમાંના વાયુ ઉપર—આદુ ૩૧, સુંઠ ૧, (૬) ખલ્લિ ઉપર—સુંઠ ૧. (૭) જીવ્હાસ્તંભ ઉપરઃ—બીવામો ૧૯, (૮) અર્દિત વાયુ (મોં વાંકુ થવું) ઉપરઃ—રાસ્ના ૧. લસણ ૧૧, (૯) પક્ષઘાત (લકવો, અર્ધાંગ વાયુ, વાણ ફરી જવું) ઉપર—અરણી ૯, આઇન (સાડજન) ૫, આદુ ૩૫, ખસખસ ૮. ધતૂરો ૧૪, સંધિ વાકુ ૨૯, રાઇ ૯, રાસ્ના ૧, રેણુકા ૨, સમેરવો ૧૨.

(૧૦) **મન્યાસ્તંભ** (કફથી ગળું રહી જવું) ઉપરઃ—રાસ્ના ૧. (૧૧) **પગ વળે છે તેના માટેઃ**—કરંબળ ૨. (૧૨) **ઘુંટણ રહી જવા** ઉપરઃ—આકડો ૧૧. (૧૩) **ગૃધ્રસી** ઉપરઃ—અસાળીઓ ૪, આદુ ૩૧, એરંડો (દીવેલી) ૧૬, ૩૦, થૂકો ૧, બકામ લીંમડી ૨, હરડે ૪૧. (૧૪) **અપતંત્રક વાયુ** ઉપરઃ—મહુડો ૧. (૧૫) **વાતકુંડીલા, વાત બસ્તિ, અને અષ્ટીલા** માટેઃ—સમેરવો ૧૯. (૧૬) **મૂકત્વ** ઉપરઃ—ભીલામો ૧૯. (૧૭) **ધનુર્વાત** ઉપરઃ—અરડુસો ૧૦, ખજુરી ૧૨, તુળસી ૨૧, ભાંગરો ૪, સમેરવો ૧૩. (૧૮) **સંધિ વાયુ** ઉપરઃ—અરણી ૯, ઇન્દ્રવરણી ૮, એરંડો (દીવેલી) ૧૧, ગોરખ મુંડી ૫, શુવર (ત્રણ ધારો) ૧, નગોડ ૨, પીલુ ૫, ભીલામો ૨૯, વછનાગ ૧, સારફળ ૨, હાડસંધી ૩, ખસખસ ૩, બાંમ ૧, રોહીસ ઘાસ ૧. (૧૯) **વાયુથી અથવા શરદીથી શરીરમાં સણકા આવવા** ઉપરઃ—આકડો ૧, ગુગળ ૪, તુંબરૂ ફળ ૨, ફાંગળો ૬, ફિરંગી મૂળ ૧, ભીલામો ૧૮. (૨૦) **વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે** ઉપરઃ—મેથી ૧. (૨૧) **કટિશૂળ (કેડ ફાટવી)** ઉપરઃ—આસંધ ૨૦, એરંડો (દીવેલી) ૩૦, સરગવો ૧૫. (૨૨) **કર્ણનાદ** માટેઃ—રાસ્ના ૧. (૨૩) **શરીર વાંકું થાય તે** ઉપરઃ—ઉંદરકાની (બ) ૧ (ક.) ૬. (૨૪) **પેટમાંના વાયુ** ઉપરઃ—એરંડો (દીવેલી) ૧૫. (૨૫) **વાયુએ અતિશય જોર સાર્યું હોય તો**ઃ—કુએ ૩. (૨૬) **દુખવા આવેલા ભાગની વેદનાં શમન થવા**—દુખતા ભાગ ઉપરઃ—કપૂર ૧૨, કાનફોડી ૫. (૨૭) **પગના સાંધા પકડાઈ ગયા હોય તો**ઃ—ખાખરો ૧૦. (૨૮) **વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું** હોય તોઃ—ધોળો ચંપો ૧. (૨૯) **વાયુથી શરીર અકડાઈ (જકડાઈ) જાય તે ઉપરઃ**—નગોડ ૨, મરી ૧. (૩૦) **અંગમાં કળ લાગે** (કળ ચડે) તેને માટેઃ—નિરજ્ઞેલી ૨. (૩૧) **વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા માટેઃ**—મરી ૧૬. (૩૨) **તિદિક** ઉપરઃ—અળુ (અળવી) ૩.

૪૯. વાંતિ (ઉલટી):—અરડુસો ૨૪, આદુ ૩૮, આંમળાનું ઝાડ ૮, ૧૦, એલચી ૧૪, કાકમાચી ૪, કેળ ૨૪, કોલિંજન ૬, ઘાસ પિત્તપાપડો ૪, જાયફળ ૫, જાંબુ ૧૨, જીરૂ ૧૨, જેઠીમધ ૫, ધરો (દરોઇ) ૭, નાળીએરી ૯, પદ્મકાષ્ટ ૧, પિત્તપાપડો ૫, બીજોરૂ ૯, બોરડી ૧૧ મકાઇ ૧, મીઠું લીંબુ (મોસંબી) ૧, મોથ ૯, રતાંદળી ૧૦, લીંડીપીપર ૭, શંખાવળી ૨, સોપારી ૧. (૨) **રક્તજનિત (લોહીની) ઉલટી** ઉપરઃ—આંબો ૧૬, જેઠીમધ ૨૧. (૩) **પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય** તોઃ—તજ ૨. (૪) **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી** ઉપરઃ—તુળસી ૨૦, બીલી ૨૩, મસૂર ૧. (૫) **ઓકારી (બકારી)** ઉપરઃ—ઉપરસાલ ૫, ચંબેલી ૫, કણઝી (કરંજ) ૧૧, બીલી ૧૬, લીંબડો (કડવો) ૩૪, હરડે ૧૪.

૫૦. વિદ્રધિઃ—(૧):—ખપાટ (ખરેંટી) ૧, નસોતર ૫. (૨) **અંતર્વિદ્રધિ** માટેઃ—ધમાસો ૮, સરગવો ૧૮, સાટોડી ૧૩, હરડે ૪૩.

૫૧. વિષઃ—અંકોલ ૧, અરડુસો ૮, આકડો ૧૦, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૬, કડવી દુધી (તુંબડી) ૨, કડવી ગલફી ૧, કડવાં તુરીઆં ૬, ખરસંડીઓ (સરસડો) ૩, નાગદમની ૧, બિચવા ૨, લીંમડો (કડવો) ૨૮, વિષ મોગરી ૧, શિરદોડિ (ખરણેર) ૭, સર્પાક્ષી ૧, સાપસૂન ૨. (૨) **પેટમાં વિષ ગયું હોય તો**:—કેળ ૧. (૩) **વિષ ઉપર ઉતાર**:—રાઇ ૧. (૪) **વિષારની પરીક્ષા**:—કરમદી ૧. (૫) **વિષાર** ઉપરઃ—પડોળ (કડુ) ૧૦. (૬) **દૂષીવિષ** ઉપરઃ—જીયાપોતા ૩. (૭) **અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય તો**:—વિષમોગરી ૨. (૮) **મૂળી વિષ ઉપર**:—ગળી ૨.

૫૨. સર્પના વિષ માટેઃ—અનંત ૨, અઘેડો ૨૧, ઇન્દ્રવરણી ૧, ઉટકટારી (ઉંટકંટી) ૪, ઉંદરકાની (બ) ૨, ઉપરસાલ ૮, એરંડો (દીવેલી) ૨૨, કપાસ ૩, કપુરભેંડી ૧, કરમદી ૪, કલગારી ૯, કંકોડી ૫, ૬, કાયફળ ૧, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૧, ખાખરો ૨૦, ગળજીલી ૩, ગળો ૨, ૧૬, ૨૪, ચિત્રો ૩, ડમરો ૧, તંબાકુ ૬, તાંદળજો ૧, દમણામરવા ૧, ધંતૂરો ૩, ધોળો ચંપો ૩, ૬, નાગફણી ૫, નાગરવેલ ૧, નેપાળો ૨, પારિજાતક ૬, પીપળો ૮, પેટારી ૧, બીલી ૩, ભારંગી ૫, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૭, મહુડો ૪, માલકાંગણી ૭, મીંઢળ ૧, લીંમડો (કડવો) ૪, સમુદ્રફળ ૧૧,

સરગવો ૧૧, સાગ ૨, સાપસુન ૧, હુરા ૧. (૨) આગ્યાઘણસના વિષ ઉપરઃ—અંબાડો ૨. (૩) આગી મણિયારીના વિષ ઉપરઃ—કૈડાઘ્રિ (કટાલી) ૩, તાંદળજો ૫. (૪) મણિયારીના વિષ ઉપરઃ—તુળસી ૨, ધાવડી ૭, પારસપીપળો ૨. (૫) ઘોણસ (ઘોયડા-મંડળ)નું વિષ લાગે તે ઉપરઃ—ધણુસરી ૪, ઘોણસી ૨, ભારંગી ૨, હુરા ૨, દાડમ ૯. (૬) ફુરસાના વિષ ઉપરઃ—અઘેડો ૪, અલુ (અળવી) ૧, ઈન્દ્રજવનું ઝાડ ૪, કાળી વેલ ૨, ખરસાણી ૮, ઘોલી (ગિલોડી) ૩, પાટલા ૨, ફાંગળો ૧, ફાંગી ૧, ભમરડીનો વેલો ૧, સાગ ૮. (૭) સર્પનું વિષ કદી ન ચડવા માટેઃ-લીમડો (કડવો) ૧૮. (૮) ફુરસાના કિંવા ઘણુસાના વિષથી સોજો આવે તે ઉપરઃ—ઉશી ૪.

૫૩. શ્વાન (કૂતરાનું) વિષઃ—અંકોલ ૧૫, અઘેડો ૩, આકડો ૮, ઈ (હી) ગોરી ૭, કાળો ઉમરડો ૧, ગળજીભી ૫, તજ ૯, નાગરવેલ ૩, પીલુ ૩, બેઠી ભોરીંગણી ૧૫, લસણ ૯, શતાવરી ૫, સાટોડી ૨૦, ઝીંઝરટ ૩, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૨, બકામલીમડી ૧. (૨) હડકાયલા કૂતરાના વિષ ઉપરઃ—કડવાં તુરીઆં ૨, કેળ ૨, દેવઆવળીઓ ૧.

૫૪. લુતા (કાંતરણ) વિષઃ—લુતિ માટેઃ-આગીઓ ૩, વંતાકડી (વેંગણી) ૩.

૫૫. ઉંદર આદિ અન્ય વિષઃ—(૧) ઉંદર માટેઃ—અઘેડો ૨, આંમલી ૯, ઉંદરકાની (ડ) ૯, કણુઝી (કરંજ) ૧, કોકમ ૫, ચિત્રો ૪, તુળસી ૧૭, નાગફણી ૨, નાળીએરી ૮, ભારંગી ૩, મજીઠ ૨, વડ ૩, હુરા ૭, હેદ ૧. (૨) ખડક ઉપરનો કોળ (ધુસ) માટેઃ—અલુ (અળવી) ૨. (૩) કોળ ઉંદર વગેરે કમી થવા માટેઃ—ઝેરકોચલા ૬. (૪) મત્રમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થાય તે માટેઃ—કડુજીરૂં (કડવી જીરી) ૧, તંબાકુ ૭ (૫) માખીના વિષ ઉપરઃ—હરડે ૪૬. (૬) ભમરીના દંશ ઉપરઃ—ડુંગળી (કાંદા) ૧૪, પાન અજમો ૨, હરડે ૪૬. (૭) ભમર વિષ માટેઃ—ચોર (ચોધારો) ૬. (૮) બારીક ચાંચડ જવા માટેઃ—ગોરખમુંડી ૪. (૯) ચાંચડ જવા માટેઃ—ગંગાવતી ૨. (૧૦) કાંડરાના વિષ ઉપરઃ—કુકરકંદ ૧. (૧૧) માંકણ નાશ થવા માટેઃ—તલ ૧૯, બગરડીનો વેલો ૧, મરચી ૩ (૧૨) કૃત્રિમ વિષ ઉપરઃ—તાંદળજો ૧૭.

૫૭. સોમલનું વિષઃ—અરિઠા ૧, ઇસબગોળ ૧, ઉમરો (ઉંમરડો) ૪, કેળ ૭, ખેર ૪, તાંદળજો ૮, મરી ૧૦, લીમડો (કડવો) ૨૧, સરગવો ૧૩.

૫૯. જંગાલનું વિષઃ—દ્રાક્ષ ૩.

૬૦. હરતાલનું વિષઃ—અરિઠા ૧, ગરણી ૫, જીરૂ ૬, દ્રાક્ષ ૩, ધમાસો ૮, મરી ૯, રાજહંસ ૨, સર્પાક્ષી ૨.

૬૧. રસકપૂરનું વિષઃ—રાહીસધાસ ૨.

૬૨. કાચનું વિષઃ—કાચની ભુકી પેટમાં ગઈ હોય તોઃ—એરંડો (દીવેલી) ૩૨.

૬૩. વછનાગનું વિષઃ—અરિઠા ૧, ઉંમરો (ઉંબરડો) ૩, કપૂર ૪, લીંબુ ૯, તાંદળજો ૫, પિડવણુ ૨.

૬૪. મુરદાડશિંગ-(બોદારશિંગ)નું વિષઃ—દાડમ ૧૦, મૂળા ૨.

૬૫. સિંદૂરનું વિષઃ—(૧) અડધકરો ૩, ચણોઠી ૧૪. (૨) સિંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય તે ઉપરઃ—ભીલામો ૨૦.

૬૬. મોરથુથુનું વિષઃ—ઘડ લીંબુ (ગધડ લીંબુ) ૧.

૬૭. હિંગળોકનું વિષઃ—આમલી ૧૪.

૬૮. પારાદિકનું વિષઃ—પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય તો:—કારેલી ૪, નાગરવેલ ૪. (૨) પારા ઉપર ઉતાર:—ગળજીભી ૧. (૩) પારો શરીરમાં રહે તો:—વાંસ ૨. (૪) રસાયનો માટે:—કુંવર ૮. (૫) પેટમાં જમેલ રસાયન નીકળવા માટે:—કોઠી ૭, તાંદળજો ૧૬. (૬) અશુદ્ધ અભ્રકભસ્મ ખાધાથી થનાર વિકાર માટેઃ—આંમળાનું ઝાડ ૭.

૭૦. અફીણનું વિષઃ—અરિઠા ૧, કપાસ ૧૧, ફીંજળ ૧, અફીણ ૧ થી ૨૧, માલકાંકણી ૧, લીંમડો (કડવો) ૨૨, હીંગ ૫.

૭૧. નેપાળાનું વિષઃ—એલચી ૩, કોથમી ૧૧.

૭૨. ભાંગ–ગાંજોઃ—(૧) ભાંગ માટેઃ—આદુ ૩૩, આમલી ૨૦, કુરડુ (લાંબડી) ૩, જામફળ ૨, ડાંગર (ભાત) ૫, તુવેર ૧. (૨) ગાંજા માટેઃ—કુરડુ (લાંબડી) ૩.

૭૪. ઝેરકોચલાનું વિષઃ—ખાવળ ૬.

૭૫. ધંતૂરાનું વિષઃ—એરંડો (દીવેલી) ૧૦, કપાસ ૧૬, ચૂકો ૪, દ્રાક્ષ ૨, ધંતૂરો ૪, વંતાકડી (વેંગણી) ૫, સમુદ્રફળ ૮. (૨) કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપરઃ—વજ ૫.

૭૬. મદ્ય (દારૂ) ની કેફઃ—કાકડી ૩, ખજુરી ૧૫, બીજોરૂ ૧૬, માઠ ૨.

૭૭. નખ–દંત વિષઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૧, ખીજડી (સમડી) ૨, વડ ૧.

૭૮. સરડાનું વિષઃ—નાળીએરી ૭.

૭૯. વીંછીનું વિષઃ—અઘેડો ૧, અરહુસી ૧૪, અરિઠા ૨, આકડો ૧૮, આમલી ૫, ઉટકટારી (ઉંટકંટી) ૪, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૨૦, એરંડો (દીવેલી) ૧૯, એલચી ૨, કપાસ ૧૦, કપૂર ૧, કંકોડી ૭, કાનફોડી ૪, કાંટાસરીઓ ૧૧, ખપાટ (ખરેંટી) ૭, ખરસાંડી ૧, ઘેવડો (વાસોળ) ૧, જાંબુ ૩, ડમરો ૪, ડુંગળી (કાંદા) ૮, તંબાકુ ૭, તાંદળજો ૭, તુળસી ૯, ધંતૂરો ૮, નેપાળો ૧, પાંડેરવો ૩, પીળો ધંતૂરો ૧, ફુદીનો ૮, બોરડી ૧૦, મોગલી એરંડો ૩, રતાળુ ૧, લીંબડો (કડવો) ૪૪, વછનાગ ૨, વડ ૩, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૮, શિકાકઇ ૩, શિરદોડી (ખરણેર) ૪, શિમળો ૩, સારોડી ૧૧, સૂર્યફૂલ (સૂરજમુખી) ૪, હળદર ૧૮, હંસરાજ ૧, હીંગ ૧૨, હુરા ૩.

૮૧. દેડકા (મંડૂક)નું વિષઃ—ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૨.

માછલા (મત્સ્ય)નું વિષઃ—નેતર ૧.

૮૩. ગરોળી (પલ્લી, ઘીલોડી)નું વિષઃ—કંકોડી ૧, કપાસ ૭.

૮૪. શતપદી–બગાઇનું વિષઃ—કાળી ખજુર ૩, ગુગળ ૫.

૮૫. મશકના દંશ વગેરેનું વિષઃ—(૧) કોલ્હાના વિષ ઉપરઃ—ખાજ કોલતી ૧, નાગરવેલ ૫. (૨) જુઓ મરવા માટેઃ—કાળી વેલ ૩, ટીંમરૂ ૧, તંબાકુ ૮, નસોતર ૧, મીંઢળનું ઝાડ ૭, સિતાફળ ૧. (૩) મેણા કોદ્રા માટેઃ—આગીઓ ૧, પારિજાતક ૧. (૪) વાઘ કરડયો હોય તો:—અરણી ૩, આવળ ૪, કુંવાર ૭, પાણુકંદા ૩, વાઘાટી ૩. (૫) આકડાનું વિષઃ—આકડો ૪, આમલી ૧૮. (૬) ખરસાણી ઉપરઃ—ખરસાણી ૩. (૭) ચણોઠીના વિષ ઉપરઃ—તાંદળજો ૧૦. (૮) શુએરીના વિષ ઉપરઃ—આંમલી ૧૫. (૯) તંબાકુ લાગી હોય તો:—ડુંગળી (કાંદા) ૧૦. (૧૦) ભીલામા ઉઠે તે ઉપરઃ—આસુંદરો (સાજડ) ૧, કોથમી ૧, ગરમાળો ૧૦, નાળીએરી ૬, બદામ ૧, ભીલ

૯૫. **વિપૂચિકા**—(કૉલેરા, કોગળીયું, મરકી, પરકી, વિશુચી, મોડચી) અધેડો ૧૪; અરડૂસો ૫, ઉબરો (ઉંબરડો) ૨૧, કચૂરો ૫, કારેલી ૬, કિંજળ ૨, ગરવેલ ૧, જવ ૫, જેઠીમધ ૨૦, ડુંગળી (કાંદા) ૫, ૬, પાટલા ૪, ભીલી ૨૭, ૩૦, ભાંગરો ૯, ભોંકર (મોટી ગુદી) ૨, ભોંય કોળું ૯, મરી ૭, મરચી ૨, મોગળી એરંડો ૨, મોરસ કાંટો ૧, લવંગ ૬, લીંબુડી ૪, સાપસન ૩, જાયફળ ૬. (૨) કૉલેરામાં હાથ પગે ગોળા ચઢે છે તે માટેઃ—જાયફળ ૧૦. (૩) કૉલેરામાં થતી તૃષ્ણા (શોષ) ઉપર—લવંગ ૯. (૪) કૉલેરા કદી ન થવા માટેઃ—લીંબુડી ૨.

૯૬. **વિસર્પ રોગ**—એરંડો ૬, કિંજળ ૫, વછનાગ ૭, સોપારી ૬, હરડે ૩૮. (૨) કર્દમ વિસર્પ માટેઃ—ખરસાંડીયો (સ્રસડો) ૯.

૯૭. **વિસ્ફોટક (ફોલ્લા)**—કિંજળ ૫.

૯૮. **શિરોરોગ**—(૧) આદાશિશી માટે—અગથીઓ ૨, આકડો ૬, આદુ ૨૯, આસંધ ૧૮, કડવાં તુરીઆં ૪, કણજી (કરંજ) ૮, કુમો ૮, કુંવાડીઓ ૬, કેસર ૪, ગરણી ૬, ગંગાવતી ૪, ચણોઠી ૧, તંબાકુ ૫, તલ ૭, તંદળજો ૧૨, તુવેર ૬, નેપાળો ૩, ભાંગરો-૨, ભીલામો ૯, મરી ૧૪, મીઠલીનું ઝાડ ૫, મુચકુંદ ૨, રોય ૧, લસણ ૪, વજ ૩, સમુદ્રફળ ૬, સમેરવો ૮, સોપારી ૫, હીંગ ૧૫, હેદ ૬, પારસપીપળો ૫. (૨) મસ્તક રોગ (શિરોરોગ) માટે—અધેડો ૧૩, અરિઠા ૫, ઉંદરકાની (બ) ૧, (૬) ૫, ઉપરસાલ ૯, કરેણા (કરેણ) ૬, કેસર ૭, ચણોઠી ૧૫, ધરો (દરોઇ) ૬, બદામ ૬, ભુંયતરવડ (સોનામુખી) ૧૦, લીંડીપીપર ૩૩, સાટોડી ૯. (૩) મસ્તક વાયુઃ—આકડો ૫. (૪) મસ્તકશૂળ (મસ્તક સંબંધી પીડા) માટેઃ—અગથીઓ ૧, અજમો ૩, આમળાંનું ઝાડ ૩૦, એરંડો (દીવેલી) ૩૪, કઠ ૧, કપાસ ૧૮, કાયફળ ૯ ગરણી ૩, તગર ૧, બોરસલી ૯, ભોંયકોળું ૫, ૮, મર્યાદવેલ ૨, વજ ૧, સરગવો ૨૨, ૨૪, ઉંદરકાની (બ) ૩ (૫) માથું (કપાળ) ચડેલું ઉતરવા માટેઃ—આકડો ૭, કાલિંજન ૨, ખજુરી ૪, અરીણ ૪, ગુગળ ૧, ચુનો ૫, નાક છીકણી ૧, પિત્તપાપડો ૩, મરી ૬, ભુતાકશિરી ૧. (૬) શૈત્ય વડે મસ્તક ચડયું હોય તે માટેઃ—પપનસ ૨. (૭) શરદીથી માથું દુઃખતું હોય તો તે માટેઃ—તજ ૩. (૮) ઉષ્ણતાથી કપાળ દુઃખે તે ઉપરઃ—કેવડાનું ઝાડ ૩, ડુંગળી (કાંદા) ૩. (૯) માથે વાયુ ચડયું હોય તો તે માટેઃ—નાદરખ ૨. (૧૦) વાતજ મસ્તકશૂળ (પીડા) માટેઃ—કંકોડી ૧૧, મુચકુંદ ૧. (૧૧) મસ્તકના તાપ ઉપરઃ—પિત્તપાપડો ૫. (૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ માટેઃ—શિરોડી (ખરણેર) ૧૨. (૧૩) માથામાં દારૂણ રોગ થાય તે ઉપરઃ—આંબો ૨૧. (૧૪) મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા માટે—ઉંદરકાની (અ) ૧. (૧૫) માથામાંથી ગરમી ને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટેઃ—દ્રાક્ષ ૧૪. (૧૬) મગજ તર થવા માટેઃ—બદામ ૮. (૧૭) મગજ સાફ થવા માટેઃ—ઉંદરકાની (બ) ૪, નાળીએરી ૧. (૧૮) મગજ શાંત થવા માટેઃ—કપાસ ૧૮. (૧૯) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તોઃ—ઉબરો (ઉબરડો) ૨૫. (૨૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ માટેઃ—ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૧૦, ભાગરો ૨, વજ ૩, શેરડી ૬. (૨૧) આગંતુક મસ્તકશૂળ માટેઃ—બારજી ૨.

૯૯. **શીતપિત્તઃ**—અજમો ૨, અરણી ૮, કુંવાડીઓ ૧૧, કોકમ ૩, ગળો ૧૯, ચારોળીનું ઝાડ ૨, તુળસી ૧૩, ધમાસો ૭, મરી ૩, સાગ ૯, શિવણ ૬.

૧૦૦. **શૂળરોગ** (ફ્ક)—(૧) અજમોદ બોડી ૫, આદુ ૩૧, ૫૧, આસેત્રી ૧, ઈ (હી) ગોરી ૫, ઇન્દ્રવરણી ૭, ઉતરણ (ચમાર દુધેલી, ઉટાગવા દૂધેલી) ૬, એરંડો ૨, એલચી ૧૧, કલોંજી ૧, કુળિત્થ (કળથી) ૬, કાંદા ૧, ચૂનો ૧, જવ ૬, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૭, ૯, તુમર ફળ ૧, દ્રાક્ષ ૧૦, નાળીએરી ૧૬, બીજોરૂ ૮, ૧૩, ૧૪, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૯, ભોંય આમલી ૫, શતાવરી ૪, સમેરવો ૧૭, ૨૦, સાત્રીન ૩, હરડે ૨૪. (૨) વાતશૂળ માટેઃ—આદુ, ૩૬, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૪.

ગળો ૨૦, મંદાર ૩. (૩) **પિત્તશૂળ** માટે:—આમળાનું ઝાડ ૩૧, શતાવરી ૨, ૪. (૪) **આમ શૂળ** માટે:—લીંડીપીપર ૧૬. (૫) **પરિણામ શૂળ** માટે:—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૧, જીરૂ ૫, લીંડીપીપર ૩૨, વિષ્ણુક્રાન્તા ૨. (૬) **અન્નદ્રવ શૂળ માટે**:—કાંગ (ધાન્ય) ૧, સામો ૧. (૭) **હૃદય શૂળ** માટે:—ગળો ૨૦, વાળો ૬, શતાવરી ૪, સમેરવો ૨. (૮) **કુક્ષિશૂળ** માટે:—એરંડો (દીવેલી) ૨, શતાવરી ૪. (૯) **પાર્શ્વ શૂળ** માટે:—સમેરવો ૧૬, (૧૦) **પૃષ્ટિ અને કટિશૂળ** માટે:—સમેરવો ૨, (૧૧) **પેટશૂળ** માટે:—આદુ ૭, કાળીખજુર ૪, નાળીએરી ૧૨, ફુદીનો ૭.

૧૦૧. શોથરોગ (સોજા):—(૧)અંકોલ ૧૧, અગથીઓ ૬, અરણી ૧, ૯, આકડો ૯, ૨૭, ૩૦, આવળ ૨, આસંધ ૧૩, ઉંદરકાની (અ) ૨, (બ) ૬, ઉંબરો (ઉંબરડો) ૮, કડવી ગલકી ૨, કલગારી ૩, કારીવણા ૬, કાસુંદરો ૩, કાળો ઉમરડો ૫, કાચકી (કાંકર) ૨, કાંટાસરીઓ ૧૦, કીડામારી ૭, કુબો ૭, કેળ ૬, ખસખસ ૪, ઘોસાળી (ગલકી) ૨, થોર (ચોધારો) ૧૦, થોર (ત્રણ ધારો) ૨, ધંતૂરો ૬, નગોડ ૫, પાડ (કાળીપાટ) ૬, બાવચી ૨, બીલી ૨૭, ભાંગરો ૮, ભીલામો ૧૦, રાઈ ૧૨, લીંડીપીપર ૧૬, વગડાઉ ઘેટુડી (સાટોડી) ૧, વગડાઉ તુરીયું ૫, વછનાગ ૧, ૪, વૃક્ષાદની (વાંદો) ૪, સમેરવો ૧૫, ૨૦, સાટોડી ૫, ૧૬, હરડે ૪૨. (૨) **વાત (વાયુથી આવેલ સોજા) શોથ** માટે:—અખરોડ ૩, તુળસી ૨૨. (૩) **દાહયુક્ત સોજા** માટે:—લીંબડો-(કડવો) ૮. (૪) **સર્વાંગ સોજા** માટે:—સાટોડી ૧૯.

૧૦૨. શોષ રોગ:—આલુબુખાર ૩, ડાંગર (ભાત) ૬, પિત્તપાપડો ૪, બીજોરૂ ૧૮.

૧૦૩. શ્વાસ રોગ (દમ):—અજમો ૪, અરડુસી (નં. ૧) ૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪. અંજીર ૩, આકડો ૨, ૧૫, ૩૫. આદુ ૯, આંમળાનું ઝાડ ૮, એરંડો (દીવેલી) ૨૧, કાયફળ ૪, કાસુંદરો ૨, કેળ ૩, કોઠી ૮, કોથમી ૬, ગરમાળો ૧, ગાંજો ૫, ગોરખ આમલી ૧, જવ ૭, જીતેલી ૩, ટીંબરૂ ૨, થોર (ચોધારો) ૧૩, થોર (ત્રણ ધારો) ૫, પારસપીંપળો ૩, પીપળો ૨૬, પુષ્કરમૂળ ૧, બહેડાં ૨, બેઠી ભોરીંગણી ૯, ૧૪, ભારંગી ૧, રાસ્ના ૬, લીંડીપીપર ૩, ૫, ૪૪, ૩૫. સમેરવો ૧૬, સરસવ ૧, સુરપીણુ ૪, હરડે ૨, ૨૩, ૩૮ હેદ ૪.

૧૦૪. શ્લીપદ રોગ:—(હાથ, પગ જાડા થવાનો રોગ) આકડો ૧૭, જીયાપોતા ૨, વરધારો ૧, સાગ ૭, હરડે ૧૨, હળદર ૨.

૧૦૫. સંગ્રહણી રોગ:—(જુનો ઝાડો, મરડો) (૧) અજમો ૫, ૧૦, અસાણા (આસન) ૧, આદુ ૮, આંબો ૨૨, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૬, કંકોલ ૫, ગાંજો ૬, ઝેરકોચલાંનું ઝાડ ૯, પીલુ ૧, બીવલો ૧, મરી ૧૩, મુસળી ૫, મોથ ૬, રાળ ૧, શિમળો ૧૩, સમેરવો ૧૫, સાલમ ૩. (૨) **આમ સંગ્રહણી માટે**—બીલી ૭, લસણ ૧૦.

૧૦૬. સ્ત્રી રોગ (પ્રદર):—(રક્તસ્રાવ, લોહીવા, ધૂપણી, વાંઝું.) (૧)અજવલા ૩, આસોપાલવ ૨, આંબો ૪, ૨૫, આસંધ ૯, કપાસ ૧, કાકમાચી ૨, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, કાંડોળ ૪, કેસરી (પીળો) ચંપો ૧, કેળ ૧૧, ૨૩, કોડી ૩, ખજુરી ૧૬, ખરસાંડીઓ (સરસડો) ૪, ગુલાબ ૭, ગોરખ આમલી ૩, ગૌરીનો ફણો ૪, જીરૂ ૪, ડાભ ૧, તાંદળજો ૨, તોરણ ૨, દારૂહળદર ૨, ધાવડી ૪, નાગકેસર ૬, ૭, પીપળો ૨૫, પેટારી ૪, બોરસલી ૪, બિહી ૧, બીવલો ૧, બોળ (હીરાબોળ) ૭, ભોંય આમલી ૧, મુસળી ૪, રતનજોત (જાસુંદી) ૬, ૧૦, ૧૨. લીમડો (કડવો) ૩૦, લોધર ૧, વરી (મોરીઓ) ૧, શિમળો ૧, સારફળ ૩, સાલમ ૧, સુખડ ૬. (૨) **શ્વેત પ્રદર (ધોળી ધૂપણી)** માટે:—અબોલી ૧, અરડુસી (નં. ૧) ૮, આદુ ૨૬, આંમળાનું ઝાડ ૧, ૪૧. કાંગ (પોપટી) ૭, રગતરોહિડો ૩. **પિત્તપ્રદર** માટે:—અરડુસી (નં. ૧) ૭, ગળો ૧૫, જેઠીમધ ૮, શતાવરી ૭. (૪) **વાતપિત્ત પ્રદર** માટે:—દારૂ હળદર ૮, રાયણ ૨. (૫) **રક્તપ્રદર** માટે:—આસોપાલવ ૧, એલચી ૫.

કાળો ઉમરડો ૩, કેવડો ૧, તવખીર ૪, નરવેલ ૧, બાવળ ૧૧. (૬) કફપ્રદર માટેઃ—કાળો ઉમરડો ૩. (૭) શૂળયુક્ત પ્રદર માટે.—શેરણી ૧.

૧૦૭. સોમરોગઃ—(મૂત્રાતિસાર-જળપ્રદર) કુંવાડીઓ ૪, કેળ ૧૧, નાગકેસર ૨.

૧૦૮. યોનિરોગઃ—(૧) યોનિશૂળ માટે—અઘેડી ૧૬, આદુ ૪, ઇન્દ્રવરણી ૧૨, એરંડો (દીવેલી) ૨૮, કલગારી ૭, ધતૂરો ૧૧, લીંબડો (કડવો) ૨૫. (૨) યોનિદાહઃ—આમળાનું ઝાડ ૨૦. (૩) સન્નિપાત યોનિશૂળ માટે—સમેરવો ૬. (૪) પુષ્પાવરોધ (અટકાવ-ઋતુ આવવા-ઋતુ પ્રાપ્તિ) માટેઃ—અઘેડી ૧૬, ઇન્દ્રવરણી ૫, કલગારી ૭, ખેરેતી ૯, ગાજર ૨, તલ ૪, ધરો (દરોઇ) ૫, પીપળો ૧૭, બોળ (હીરાબોળ) ૬, માલકાંકણી ૪, રાયણ ૩. **(૫) નષ્ટપુષ્પ એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરોબર થતો ન હોય તો તે માટેઃ**—કપાસ ૧૪, નાક છીંકણી ૨. **(૬) પુષ્પાવરોધ થવા** (અટકાવ=ઋતુ બંધ થવા) માટેઃ—ખાખરો ૫. **(૭) સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપરઃ**—કાંડવેલ ૨, મજીઠ ૫. **(૮) સ્ત્રીઓની કુંખે કનવટ થાય છે તે માટેઃ**—નાગદમની ૪. **(૯) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર આવે છે તે માટેઃ**—રીસામણી ૩, સહદેવી ૨.

૧૦૯. યોનિકંદ રોગઃ—ખાખરો ૧૬, નાંદરુખ ૧.

૧૧૦. ગર્ભિણીરોગઃ—(૧) **ગર્ભિણીનાં રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને જ્વર માટે.**—પિંડવણુ (નાનો સમેરવો) ૧. (૨) **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર માટેઃ**—આદુ ૧૪. (૩) **ગર્ભિણીના અતિસાર માટેઃ**—આંબો ૩, ઉબરો (ઉબરડો) ૧૬, જાબુ ૫, ધાવડી ૨, બીલી ૧૯, મજીઠ ૧. (૪) **ગર્ભિણીના શ્વાસકાસ માટે**—ભારંગી ૮. (૫) **ગર્ભિણીની ઉલટી માટેઃ**—આવળ ૧, કાયફી ૧૨, બીલી ૧૪, ૧૯ (૬) **ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે**—એરંડો (દીવેલી) ૪૩. (૮) **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટેઃ**—અજમોદ (બોડી) ૬. (૯) **ગર્ભશૂળ** (જુઓ નિદાન પૃષ્ઠ ૧૦૯) માટે—ગોખરુ (બોડા) ૯. (૧૦) **ગર્ભિણીની ધૂપણી (પ્રદર)** માટે—ઉપરસાલ ૧, કાંટાવાળાં ગોખરુ ૨, કેસર ૧૨, ખીજડી (સમડી) ૩, ધઉંલા ૧, તલ ૧૪, તાંદળજો ૬, મોગરો ૨, શિંગોડાં ૧. (૧૧) **ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ (આફરા)** માટે—વજ. (૧૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે માટે**—ધોલી (ધીશોડી) ૨. (૧૩) **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ**—આસંધ ૨, કાટાસરીઓ ૬.

૧૧૧. ગર્ભ ચલનઃ—ધોલી (ધીશોડી) ૨.

૧૧૨. ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાતઃ—(૧) **બીજે મહિને ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો તે માટે**—આશેત્રી ૭. (૨) **ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ (વારંવાર ગર્ભસ્રાવ થતો) હોય તો તે માટે.**—તલ ૧૨, રતનજોત (જાસુદી) ૪. (૩) **ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા માટેઃ**—ગરણી ૧૦, જવ ૨, તાંદળજો ૧, પેટારી ૨. (૪) **ગર્ભપાત થવા ઉપર ઉપચારઃ**—સમેરવો ૧૦.

૧૧૩. ગર્ભજ રોગઃ—(૧) **સુખ પ્રસૂતિ થવા માટેઃ**—અરડુસી (નં. ૧) ૪, એરંડો (દીવેલી) ૨૫, કાકમાચી ૧, કેળ ૪, ગહું (ઘઉં) ૩, બીજોરુ ૨, વજ ૮. (૨) **જલદીથી પ્રસવ થતો ન હોય તો તે માટે**— અઘેડી ૨૦, આકડો ૨૨, આસેત્રી ૩, ઇન્દ્રવરણી ૧૬, ઉટકટારી (ઉંટકટી) ૩, કલગારી ૪, કાસુંદરો ૫, બીજોરુ ૧૨, ભીંદળનું ઝાડ ૩, લીંબડો (કડવો) ૨૦, સરગવો ૧૧, સૂર્યફુલ (સૂરજમુખી) ૨. (૩) સલ (છોડ) વધવા માટેઃ—ધોલી (ગિસોડી) ૪, વરધારા ૨ પિત્તપાપડો ૭ (૪) **મૂઢગર્ભ (અવતરે તે) બહાર લાવવા માટે.**—ફાલસા ૧, સમેરવો ૪. (૫) **મૃત (મરેલ) ગર્ભ બહાર લાવવા માટેઃ**—રાઈ ૮, સમેરવો ૪. (૬) **ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટે**—બીજોરુ ૬. (૭) **ગર્ભ ધારણ માટે**—આસંધ ૮, ખાખરો ૩, નાગકેસર ૫, ભુંઈ-તરવડ (સોનામુખી) ૫, રતનજોત (જાસુદી) [illegible]

૧૧૪. સૂતિકારોગઃ—(૧) **સુવાવડી** માટે કાઢોઃ—તીપાણી ૧. (૨) **સુવારોગ** માટેઃ—અતિવિષ ૯, અરડુસો (નં. ૨) ૧. કચૂરો ૧, કારવી ૧. કાચકી (કાંકર) ૧, કાંટાસરીયો ૧૨, એરકાચલાનું ઝાડ ૭, માંકડી ૩, લીમડો (કડવો) ૧૬, સમેરવો ૩. (૩) **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તક શૂળ** માટેઃ—અનંત ૩, ભારંગી ૧૦. (૪) નંદવાયુ એટલે અનંત વાત (જુઓ નિદાન પૃષ્ઠ ૯૦–૧૮) અનંત ૧, અરિઠા ૬, કાસાળુ ૧૦. (૫) **સુવાવડીના રક્તસ્રાવ** માટેઃ—તલ ૧૪, તાંદળજો ૬. (૬) **પ્રસૂતાના ચક્કર શૂળ ઉપરઃ**—હીંગ ૧૧. (૭) **યોનિ સંકોચ** માટેઃ—એખરો ૫, કડવી દુધી ૬, માયફળ ૪.

૧૧૫. સ્તન રોગઃ—(૧)ઇં (હીં) ગોરી ૩, ઇન્દ્રવરણી ૬, કપાસ ૬, કંકોડી ૪, કાળીવેલ ૧, કુંવર ૬, ચીત્રો ૬, પીંપળો ૧૪, મીંદળનું ઝાડ ૮, મોચ ૨, વાંકેરી ૭, હળદર ૫. (૨) **સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા** માટેઃ—અખરોડ ૪, અળુ (અળવી) ૬, આસંધ ૧૨, કપાસ ૫, ગળો ૧૨, નરવેલ ૧, ભોંયકોળું ૩, મેથી* ૫, લીંડીપીંપર ૬, શતાવરી ૧. (૩) **સ્તનમાં દૂધ કફદોષથી દૂષિત થયું હોય તો** તે માટેઃ—જેઠીમધ ૧૬. (૪) **સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર** માટેઃ—રાજહંસ ૩.

૧૧૬. હૃદ્રોગઃ—(૧) આદુ ૧૯, આસુંદરો ૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩. એરંડો (દીવેલી) ૩૮, છતેલી ૩, જેઠીમધ ૧૯, થોર (ચોધારો) ૧૩, દાડમ ૮, નાળીએરી ૧૪, પીપળો ૪, પુષ્કરમૂળ ૧. ફાલસા ૩, બોરસલી ૩, બીજોરૂ ૧૩, ૧૪, લીંડીપીપર ૨૩, ૩૪, વાવડીંગ ૬, શિમળો ૧૬. (૨) **ઉરોઘાત (છાતી દુઃખે તે)** ઉપરઃ—બોરડી ૯. (૩) **છાતીમાં દુઃખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે** માટેઃ—રગતરોહીડો ૨.

૧૧૭. ક્ષયરોગઃ—(૧)અરડુસી (નં. ૧) ૧૦, ૧૭, આસુંદરો ૬, ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૨૨, કાચકી (કાંકર) ૧, જવ ૭, થોર (ચોધારો) ૧૩, પીપળો ૧૮, બીજોરૂ ૧૩, ૧૪, બોરડી ૯, લીંડીપીંપર ૨૩, ૩૪, વાંકેરી ૩. (૨) **કફક્ષય** માટેઃ—અરડુસી (નં. ૧) ૧. (૩) **ઉરઃક્ષત ક્ષય** માટેઃ—જેઠીમધ ૧૧, પીંપળો ૯, (૪) **રક્તક્ષય** માટેઃ—બોરડી ૯.

૧૧૮. ક્ષુદ્રરોગઃ—(૧) **ત્વચા (ચામડીના) રોગો** માટેઃ—અંકોલ ૬, અગરૂ ૧, આસંધ ૭, ગળજીભી ૬, ગુગળ ૮, ૯, ૧૧, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૧૧. (૨) **શરીરની દુર્ગંધી જવા** માટેઃ—બીલી ૨૬. (૩) **વલ્મિક** માટેઃ—સાગ ૭. (૪) **વલ્મિકા** માટેઃ—અગરૂ ૩. (૫) **નીલીકા (શરીરપર કાળા ડાઘ પડે છે) તે** માટેઃ—વાયવર્ણો ૫. (૬) **કરોળીઆ** માટેઃ—અઘેડી ૧૭. (૭) **ઉંદરી (ખરી ગએલા કેશ)** માટેઃ—અરલુ ૯, કડુજીરૂ (કડવી જીરી) ૮, ખજૂરી ૩, ખીજડી (સમડી) ૧, ગૌરીનો ફણો ૨, જાનવેલ ૧, તાંદળજો ૧૩, ધરો (દરોઇ) ૩, પારિજાતક ૨, પેંડકુળી ૧, બોરડી ૧, રતાંદળી ૮, શિવણુ ૧, સુઆણુ ૧, સુર ૧. (૮) **તાપમાં ફરી આવ્યાથી પગે બળતરા થાય તો તે** માટેઃ—અરિઠા ૮. (૯) **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ** માટેઃ—અળઇ ૩, આકડો ૨૪, કપુરભેંડી ૬, કલગારી ૩, અણોઠી ૧૭, ચિત્રો ૨, છતેલી ૧, ધંતૂરો ૯. નગોડ ૫, મર્યાદવેલ ૧. (૧૦) **કાળપુરી (પાઠા)** માટેઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૮, કલગારી ૩, કુંવાડીઓ ૨, ખપાટ ૧, ગરમાળો ૩, ઘેવડો (વાલોળ) ૨, ચીત્રો ૩, છીયાપીતા ૧, પુંગવેલ ૨, વાંકેરી ૫, વિષ્ણુકાંતા ૪, સમેરવો ૧૭. (૧૧) **કાખમાંજરી (બાંબલાઇ)** માટેઃ—કલગારી ૧, ગુગળ ૨, છીયાપોતા ૧, બીલામો ૫, રાઇ ૧૧, લસણુ ૨, વછનાગ ૯, વડ ૫. (૧૨) **કિટિભ** માટેઃ—કાસુંદરો ૭. (૧૩) **અળાઈ** માટેઃ—જાંબુ ૧. (૧૪) **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે** માટેઃ—દીપમાળ (ગલગોટા) ૨. (૧૪) **દારૂણા** માટેઃ—ખસખસ ૬. (૧૬) **ધાવરા** માટેઃ—ગુલબાસી ૧, ગૌરીનો ફણો ૧. (૧૭) **ગડબાં** માટેઃ—ગુલબાસી ૧. (૧૮) **ગલફોરાં** માટેઃ—ધંતૂરો ૧. (૧૯) **ગાલ ગુમડાં** માટેઃ—સોપારી ૯. (૨૦) **ગાલફુલી (લાપોટીઆ)** માટેઃ—ઉંબરો (ઉંબરડો) ૬. (૨૧) **ખુપરા** માટેઃ—હીંગ ૯. (૨૨)

* કેટલીક સ્ત્રીઓ અને દાઈઓ એમ માને છે કે સૂવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

ખોડા માટે—કઠ ૩, કડવીકવઠ ૨, કણઝી (કરંજ) ૮, કાળી વેલ ૧, ડમરો ૩, સરગવો ૧૮, ધ્રુ
જવનું ઝાડ ૫, કડવીકવઠ ૨ પારિજાતક ૫, ભીંડી ૨, બીલામો ૨૨, મુગવેલ ૨, મેદી ૨૭ (૨૭)
બદ માટે—ઉમરો (ઉંબરડો) ૭, કારપુળી ૩, અફીણ ૧૨, ગહુ (ઘઉં) ૧, થોર (ત્રણધારો)
૭, હિડા ૨, પીપળો ૧૯, બાવળ ૭, બીચવા ૨, બીનામો ૬, લીંમડો (કડવો) ૩૯, વછનાગ ૮,
વાવળા ૧, સણ ૨ (૨૪) બદ પકવવા માટે—કાળો ઉમરડો ૪, કુંગળી (કાદા) ૨૮, નરબા ૧,
શામળો ૧૦, હેદ ૧ (૨૫) બદ ફુટવા માટે—કાજુ ૪, કાસાનુ ૪, ઝાડ સેવાલ ૧, મિરજોલી ૧
(૨૬) બદ રૂઝાવવા માટે—પીપળો ૧૨, મોગલી એરંડો ૪, વાકેરી ૪ (૨૭) ગુદભ્રંશ (મળદ્વારનું
બહાર આવવું, આમલ) માટે—કમળ ૧, ચૂકો ૨, મુચકંદ ૪, સહદેવી ૨ (૨૮) હુંટીમા ફોલ્લી
થાય તે ઉપર—અળબા ૩ (૨૯) બદ નરમ પડવા માટે—અળસી ૨, આકડો ૨૪, પણુકાદા ૨
(૩૦) તારૂણ્ય પિટકા (ખીલ) માટે—આસુદરો ૧૪, ઇ (હી) ગોરી ૨, જાયફળ ૭ તલ ૨,
રતાદળી ૩, લોધર ૨ (૩૧) ગલગ્રંથિ માટે—આસધ ૧૩ (૩૨) ગાંઠ કે ફોલ્લાના દાહ માટે—
ઇન્દ્રવરણી ૧૦ (૩૩) પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફોલ્લા માટે—તલ ૧૦ રાયઆમલી ૨.
(૩૪) ફોલ્લા માટે—જીતેલી ૧, જીરૂ ૧, નાગચપો ૩, પેડકુળી ૨, રતાદળી ૨ (૩૫) ફોલ્લા
ફુટવા માટે—અળુ (અગવી) ૮, આઇન ૪ (૩૬) ડુંટીએ ગાંઠ થાય છે તે માટે—ઝીંઝરૂટ ૧
(૩૭) વૈપાદિક (હાથ પગ ફાટવા તથા હાથ પગના ઓસાર) માટે—ગોરખમુંડી ૭, ડાગર (ભાત)
૧, ધતૂરો ૧૨, બીલામો ૨૩, વનગોડ ૧ (૩૮) ચેળ માટે—કુવાડીઓ ૮, ખપાટ (ખરેટી) ૧, ગુનછળુ
(ગુલછડી) ૨, ચિત્રો ૬, કુંગળી (કાદા) ૨૮, તુરીયુ ૧, બીલામો ૧૨, મોયચપો ૨, સણ ૨,
હેદ ૧. (૩૯) વિચર્ચિકા-ચટ્ટાં-ચાઠાં માટે—કાગ (પોપટી) ૫, ગરમાળો ૧, ૨, ગજકર્ણ ૧,
ગોરીનો ફણો ૩, ચમેલી ૨, પીળો ધતૂરો ૩, ફુદીનો ૫, બીલામો ૨૨ લીંમડો (કડવો) ૩૯,
વછનાગ ૭, સોપારી ૬. (૪૦) કોઇ પણ ફોલ્લા માટે—ઇન્દ્રવરણી ૧૮, ઉંડણુ ૪ (૪૧) જળવાત
માટે—ઉતરણ ૪, આઇન ૩, પોપૈયો ૫ (૪૨) શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં
કિંવા જાંઘના ખાચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે માટે—તુરીયા ૨

૧૧૯. વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટિ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિના માટે—અસાળીઓ ૬, આંબ
ળાનુ ઝાડ ૪૦, ઉટકટારી (ઉંટકટી) ૫, એખરો ૩, એલચી ૭, કોઠી ૪, ખજુરી ૭, ચણોઠી ૫,
જવ ૪, બાવચી ૫, બીલી ૮, ૨૫, બીવલો ૩, બહેડાં ૧, ભીંડી (શાકની) ૧ મહુડો ૧, મુસળી ૨,
વડ ૬, શિમળો ૫, હરણવેલ ૧ (૨) પુષ્ટતા (પુષ્ટાઇ) માટે—અડદ ૨, ૭ અંજીર ૨,
ઉટકટારી (ઉંટકટી) ૫, એખરો ૬ કુવાડીઓ ૫, ખાખટી ૧, ખસખસ ૫ ગુલબાસી ૨, ગોખરૂ
(ગુંદી) ૨, તરબુચ ૧, બાવળ ૧૮, ભોંયકોળુ ૭, મુસળી ૧, મેદા લકડી ૧, શતાવરી ૮, સાલમ ૨, ૪
(૩) ધાતુ જાય તેના માટે—અડદ ૬, આદુ ૫૨, આશેત્રી ૫, કપાસ ૧૨, કંકોડી ૨, કેસર ૧૦,
ગુલબાસી ૩, ચણોઠી ૩, તલ ૧૧, બીલી ૧૮, શિમળો ૯, શેરડી ૪, ૭ હરણખુરી ૧ (૪) પેશાબ-
માં ધાતુ જવા માટે—કેળ ૧૭, ખીજડી (સમડી) ૬, શિમળો ૧૫, સાલમ ૧ (૫) ધાતુ ક્ષય
માટે—આસધ ૧૧, દ્રાક્ષ ૪, લીંડીપીપર ૩૫ (૬) ધાતુ સ્થળની કડકી માટે—કાકમાચી ૬,
કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, ખીજડી (સમડી) ૪, સાગ ૫ (૭) ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા માટે—સાગ ૬.
(૮) વીર્યવૃદ્ધિ માટે—આદુ ૨૭ આમળાનું ઝાડ ૨૬, આસધ ૧, ૧૦, ઉટકટારી (ઉંટકટો) ૨,
ચણોઠી ૩, જેઠીમધ ૬, કુંગળી (કાદા*) ૧૩, ૨૨, મુસળી ૧, શતાવરી ૮ (૯) ધાતુવિકાર માટે—

* કુંડળીઓ—દરદિન પારોર કુંગળી, પારોર ઘીની સાથ,
જે સેવે સુ પ્રભાતમા પુષ્ટી પામે ધાત
પુષ્ટી પામે ધાત, શરીરની પુષ્ટી થાશે
થાય અંગ બળવાન, શુદ્ધ સદા હરિ ખાશે;
કહે પ્રાગજી એમ, દરદથી બચશે દાદી;
કાદા ઘીની સાથ સેવશે નર જે દરદી

આસંધ ૯, કાંટાવાળા ગોખરૂ ૫, કોડોળ ૩, ગુલાબ ૭, પિસા ૧, બોરસલી ૪, બીવલો ૧, રતનજ્યોત (જાસુંદી) ૮, ૧૦, ૧૨. રાનભીંડા ૨, હરણખુરી ૨. (૧૦) **સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુ-વિકારો** માટેઃ—કુદરલી ૧. (૧૧) **ધાતુસ્તંભન** માટેઃ—આસંધ ૧. (૧૨) **મગજ તર થઇ ધાતુ-પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટેઃ—બદામ ૭. (૧૩) **બળ અને ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટેઃ—ભોંયકોળું ૧. (૧૪) **વીર્યસ્રાવ** માટેઃ—ઉંદરકાની (ક) ૩.

૧૨૦. પુરૂષત્વ આવવાના ઉપાયોઃ—(૧) **શિથિલત્વ દૂર થવા અને પુરૂષત્વ આવવા** માટેઃ—ઉંદરકાની (ખ) ૧૦, ખાખરો ૬, ડુંગળી (કાંદા) ૨૦, દારૂડી ૨, ધંતૂરો ૧૮, રાનભીંડાં ૧. (૨) **શક્તિ આવવા** માટેઃ—ખસખસ ૫, નાગલી ૧, ભીંડી (શાકની) ૧. (૩) **શરીર બળવાન થવા** માટેઃ—શિમળો ૬. (૪) **શરીરની કાંતિ સારી થવા** માટેઃ—આંમળાંનું ઝાડ ૨૫, ૨૮. દાડમ ૧૩. (૫) **કદી કોઇ પણ રોગ ન થવા** માટેઃ—લીંબડો (કડવો) ૩૩, સાટોડી ૧૦, હરડે ૪.

સંકીર્ણ વ્યાધિઃ—(૧) **ઉંઘ આવવા** માટેઃ—અળસી ૧, એરંડો (દીવેલી) ૨૩, કાંગ (પોપટી) ૬, ગાંજો ૬, જાયફળ ૨, ચોર (ચોધારો) ૩, દક્ષણી ચોર ૫, લીંડીપીંપર ૪, વંતાકડી (વેંગણી) ૭. (૨) **ઉઠાણું** માટેઃ—ઉડણ ૨, કંકોડી ૮, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૪, ભોંયચંપો ૨, લસણ ૨. (૩) **ઉષ્ણકાળે શરીરમાં દાહ શાંત થઇ ઠંડક આવવા** માટેઃ—લીંબડો (કડવો) ૩૫. (૪) **હોઠ ફાટવા** માટેઃ—એરંડો (દીવેલી) ૩૬, કોકમ ૫. (૫) **કામિણી રોગ** માટેઃ—અધેડો (ઝંઝેરો) ૧૫, એરંડો (દીવેલી) ૩, ૨૬, ૩૫. કડવી દુધી ૫, કપાસ ૧૫, કેળ ૯, ડુંગળી (કાંદા) ૨૪, મોથ ૭, લીંમડો (કડવો) ૧૧, ૩૧. શેરડી ૧, સમુદ્રફળ ૫. (૬) **કાવળી રોગ** માટેઃ—કડવી દુધી ૭, કસગારી ૬. (૭) **ગુડધી+** માટેઃ—આકડો ૧૬, કાકડી ૨, નાગલી ૪. (૮) **ગોડ થાય છે તે** માટેઃ—એરંડો (દીવેલી) ૫. (૯) **ધાંટસર્પ** માટેઃ—આકડો ૩૬, ખુળખુળા ૨, ગૈલણ ૧, દીપમાળ (ગલગોટા) ૩, દેવનળ ૩, બહેડાં ૬, મંહુડો ૨. (૧૦) **ધોંટીના વિકાર** માટેઃ—ભુંયામિરડ ૧. (૧૧) **ચામેઠા** માટેઃ—શેરડી ૯. (૧૨) **ચેતના પ્રાપ્ત થવા** માટેઃ—ખજુરી ૧૧. (૧૩) **ઝરો મૂત્રે તે** માટેઃ—કાસુંદરો ૮. (૧૪) **ટક્કલ પડે છે તે** માટેઃ—ભીલામો ૨૮, રતનજોત, (જાસુંદી) ૫. (૧૫) **ડચૂરો બાઝે છે તે** ઉપરઃ— સમુદ્રફળ ૨. (૧૬) **ઢાંસ અને ઉમાસા** માટેઃ—ઇન્દ્રવરણી ૧૫. (૧૭) **ઠંડીના લીધે પગ ચોંટી જાય છે તે** માટેઃ—આંબો ૬. (૧૮) **થાક ઉતરવા** માટેઃ—કચૂરો ૪, ખીવલો ૪. (૧૯) **નળગુદ (દાહ)** માટેઃ—આસેત્રી ૪, ૮. ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૮, ઉતરણ ૫, કરમદી ૬, કાનફેટી ૮, કાળો ઉમરડો ૨, ખેરેતી ૧, ગરણી ૮, ગોરાકુ ૧, ઘોસાળી ૩, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૫, ધંતૂરો ૧૭, નારી (કીડામારી) ૨, પાટલા ૫, ફણસ ૨, સોટાડી ૫, હેદ ૫. (૨૦) **પડજીભ** માટેઃ—આમલી ૪, ભીલામો ૮, ૧૫. (૨૧) **પરસામાં ખડો બંધાઇ હોય તો તે** માટેઃ—હળદર ૨૧. (૨૨) **પરસેવો છુટતો (થતો) હોય તો તે** માટેઃ—આંબો ૫, કુલિત્થ (કળથી) ૪, અરીણુ ૭, જુવાર ૧, નાગકેસર ૯, ભુયતરવડ (સોનામુખી) ૪, વડ ૮, વાળો ૧, સહદેવી ૪. (૨૩) **પરસેવો લાવવા** માટેઃ—સુગંધી (લીલી ચાહ) ૧, ૪. (૨૪) **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તો તે** માટેઃ—હરડે ૫. (૨૫) **બાલતોડો ન થવા** માટેઃ—રતનજોત (જાસુંદી) ૧૩. (૨૬) **માંડ** માટેઃ—કાકડી ૨. (૨૭) **મુસબ્યા** માટેઃ—કેતકી ૨, કેવડાનું ઝાડ ૭. (૨૮) **મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ** માટેઃ—ખપાટ ૫, હીંગ ૧૮. (૨૯) **મોહરી (ખાલી ચડવા)** માટેઃ—કણુઝી (કરંજ) ૪, કપૂર ૭, ગજકર્ણિ ૩, ચણોઠી ૧૦, ધરો (દરોધ) ૪. (૩૦) **અંગેકળ ચઢે છે તે** ઉપરઃ—ભોંયકોળું ૧૦. (૩૧) **રક્તબાઉ** (શીળા—શીળશ) માટેઃ—કાળીવેલ ૧, સાગ ૩, હુરા ૬. (૩૧) **રક્ત શુદ્ધિ** માટેઃ—શતાવરી ૧૧. (૩૩) **લાલાસ્રાવ** માટેઃ—માયફળ (માયા) ૮. (૩૪) **વાતભ્રમ** માટેઃ—આદુ ૪૪, તુંબરફળ ૪, વાયવર્ણો ૯. (૩૫) **વૃદ્ધપણું ન થવા** માટેઃ—આમળાંનું ઝાડ ૧૨, ૨૭, આસંધ ૩. (૩૬) **સર્વ રોગ દૂર થવા** માટેઃ—આસંધ ૬. (૩૭) **શીબ્યા** માટેઃ—

+ દીંચણનું ઝલાઇ એટલે જાનવો કે ડમરૂ કહે છે તે હોઇ જોઇએ કારણ "ગુડઘા" એ દીંચણનું મરાઠી ભાષામાં નામ છે.

મૂળા ૯. (૩૮) શુસી માટેઃ—નાગચપો ૮. (૩૯) સીંજુ માટેઃ—ખેર ૮, ડીકામાલી ૩. (૪૦) સૂજ માટે.—આદુ ૩૦. (૪૧) સ્થૂલતા માટે—સાગડી ૧૯. (૪૨) હાથપગના દાહ માટે—પરિપાઠ ૧, ભીંડી ૩. (૪૩) તાપમાં અડવાણા પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તો તે માટે.—મેદી ૧.

પશુ ચિકિત્સાઃ—(૧) ઢોરોને સર્પદંશ થાય તે માટે—અરિઠા ૧૪. (૨) ઢોરોને કોઈ પણ પ્રકારનું વિષ ચડયું હોય તે માટે—આસધ ૧૫, ઉભી ભોરીંગણી ૨, ઝેરકોચલાનું ઝાડ ૧, પંરગ ૧. (૩) ઢોરોને ખોપડાના સર્પનું વિષ લાગે છે તે માટે—ધણુસરી ૨, ધોણુશી ૧. (૪) ઢોરોના ખાધામાં વિષ આવે તે માટેઃ—ચિકાકઇ ૨. (૫) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે—કેળ ૧૮, તાંદળજો ૧૧, પાંણુકાદ ૧. (૬) ઢોરના મુસલરોગ માટે.—ગોરખ-આમલી ૪, ધાપાન ૧. (૭) ઢોરના કંદરોગ (નિદાન પૃષ્ઠ ૨૨૭) માટે—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૫, મુચકુંદ ૩. (૮) ઢોરને સળેકમ થાય છે તે માટે—ઉદ (લોબાન) ૩. (૯) ઢોરને શેબ્યા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે—ડુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૦) ઢોરના લાગ (નિદાન પૃષ્ઠ ૭૨) માટે—કાજુ ૨. (૧૧) ઢોરના કર્ણરોગ માટે—કાનફોડી ૨. (૧૨) ઢોરના રોગ માટે—ચંદન બટવો ૧. (૧૩) ઢોરના મૂત્રાવરોધ માટેઃ—કેળ ૨૦. (૧૪) ઢોરનું અંગ બહાર આવે (આશા કાઢે) છે તે માટેઃ—કલગારી ૫ (૧૫) ઢોરને કે વાછરડાંને કરમ પડયા હોય તો તે માટેઃ—કુંવાડીઓ ૧૦. (૧૬) ઢોરને હરીક લાગે તે માટેઃ—જામફળ ૪, મોગલી એરંડો ૮. (૧૭) ઢોરના જખમ (ક્ષત) માટેઃ—ફાંગળો ૫, માકડી ૪. (૧૮) ઢોરને કાંધ પડે તે માટેઃ—વગડાઉ તુરીયુ ૨ (૧૯) ઢોરના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટેઃ—વગડાઉ અળવી ૨. (૨૦) ઢોરોની આંખોને ભુર આવે છે ને ફૂલ પડે છે તે માટે—સુપાથિરડ ૧. (૨૧) ઢોરનું શિંગડું હાડકું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટેઃ—ચોર (ચોધારો) ૨. (૨૨) ઢોરને દૂધ વધવા માટેઃ—ભીંડી ૫ (૨૩) ઢોરોને ખાણામાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટેઃ-સોપારી ૨. (૨૪) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટેઃ—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, જાનવેલ ૩. ડીકામાળી ૪, તબાકુ ૧, પીપળો ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ ઘેટુડી (સાટોડી) ૨, હીંગ ૨, હેદ ૨. (૨૫) બળદની કાંધ સૂજે તે માટે—ઝીંઝરૂટ ૪. (૨૬) બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે તે માટે—ગાંજો (ભાગ) ૩, ડમરો ૧૧ (૨૭) બળદને કાંઈ દુઃખ થયું હોય તો—આસધ ૨૧. (૨૮) બળદનો પગ સૂજ્યો હોય તોઃ—આમલી ૧૬ (૨૯) પાડાને રેચ થાય છે તે માટે—ચોટીવેલ ૧. (૩૦) પાડાના વાળમાં જુઓ પડી હોય તો તે માટેઃ—નિબારા ૨. (૩૧) ભેંસના ઝાર (ઓર, મેલી) પડવા માટેઃ—બકાન લીંમડી ૪. (૩૨) ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને ભુરકી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટેઃ—અરિઠા ૧૩ (૩૩) નાનાં વાછરડાંને ફોલ્લા થાય છે તે માટેઃ—અગબા ૧. (૩૪) નાનાં વાછરડાંને દૂધના યોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટેઃ—આઘ્રન (સાડજન)૨, કડુજીરૂં (કાળીજીરી) ૯, દુધેલી ૪. (૩૫) નાનાં વાછરડાંને ઠંડી અને કૃમિ માટે—કાચકી (કાકર) ૬. (૩૬) ઘોડાને નાળ પડે તે માટેઃ—કાંગ (પોપગી) ૩ (૩૭) ઘોડાને કુરકુરી થાય છે તે માટે—વતાકડી (વેગણી) ૨. (૩૮) ઘોડાને શરદી થઈ હોય તે માટે—ખજુરી ૫ (૩૯) ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટેઃ—બાજરી ૧. (૪૦) તોફાની ઘોડો સારો થવા માટે—ખેર ૭.

પરિશિષ્ટ-૨—પારિભાષિક શબ્દાર્થ.

અંજનત્રય-કાળો સુરમો ૧, જસતના ફૂલ ૨ અને રસવતી ૩.

અમ્લપંચક-બોર ૧, દાડમ ૨, કોકમ ૩, ચુકો ૪ અને આમ્લવેતસ ૫.

અષ્ટગંધ-કપૂર ૧, ચંદન ૨, મોથ ૩, કુસુમ ૪, દેવદારૂ ૫, ગોરોચન ૬, કેસર ૭ અને વાળો ૮.

અષ્ટવિધ-ચિકિત્સા—શલ્ય ૧, શાલાક્ય ૨, બાળ ચિકિત્સા ૩, અગદ ૪, વિષતંત્ર ૫, વાજીકરણ ૬, રસાયન ૭ અને ભૂતવિદ્યા ૮.

પવિષત્રય–નિર્વિષી ૧, અતિવિષ ૨ અને લાંગલી ૩.
ાષધીપંચામૃત–ગળો ૧, મુશળી ૨, શુંઠ ૩, ગોખરૂ ૪, અને શતાવરી ૫.
ૂષણ–લીંડીપીપર ૧, પીપળીમૂળ ૨, અને શુંઠ ૩.
ંટક તૃતીય–ધમાસો ૧, ભોરીંગણી ૨ અને ડમરો ૩.
ંટકારીત્રય–ઉભીરીંગણી ૨, બેઠીભોરીંગણી ૨, અને ગોખરૂ ૩.
ુગ્રંથી–શુંઠ ૧, લસણ ૨, આદુ ૩, અને પીપળીમૂળ.
ક્ષારદ્વય–જવખાર ૧ અને સાજીખાર ૨.
ક્ષારત્રય–જવખાર ૧, સાજીખાર ૨, અને ટંકણખાર ૩.
ક્ષારપંચક–ખાખારા ૧, કમળ ૨, જવ ૩ અને તલસરા (તલના છોડ) ૪ ના બનાવેલા ક્ષાર અને સાજીખાર ૫.
ક્ષારષટ્‌–તલસરા ૧, લાંગલી ૨, અડદ ૩, અઘેડો ૪, મરખો ૫, અને કડો ૬ એ ૭ ચીજોના ક્ષાર.
ક્ષારદશક–સરગવો ૧, મૂળા ૨, પલાશ (ખાખરો) ૩, આમલી ૪, ચિત્રક ૫, આદુ, ૬, શેલડી ૭, અઘેડી ૮, મોચરસ ૯ અને જવ ૧૦.
ચતુરમ્લ–અમલબેદ ૧, કોકમ ૨, મોટું લાંબુ લીંબુ ૩, અને ગોળ ખાટાં લીંબુ ૪.
ચતુરૂષણ–શુંઠ ૧, મરી ૨, લીંડીપીપર ૩, અને પીપળીમૂળ ૪.
ચાતુર્જાત–એના બે પ્રકાર છે, (૧) તજ ૨, તમાલપત્ર ૨, એલચી ૩, અને નાગકેસર ૪, એ **ચતુર્જાત.** (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કહે **ચાતુર્જાત.**
ચાતુર્ભદ્રક–શુંઠ ૧, અતિવિષ ૨, મોથ ૩ અને ગળો ૪.
ચતુર્બીજ–મેથી ૧, અસાળીઓ ૨, કાળીજીરી ૩ અને અજમોદ ૪.
ચાતુર્થિકગણ–આમળાં ૧, હરડે ૨, લીંડીપીપર ૩ અને ચિત્રા ૪.
જીવનીયગણ–જીવક ૧, ઋષભક ૨, મેદા ૩, મહામેદા ૪, કાકોલી ૫, ક્ષીરકાકોલી ૬, ઋદ્ધિ ૭, વૃદ્ધિ ૮, જેઠીમધ ૯, ખરખોડી ૧૦, જંગલી મગ ૧૧ અને જંગલી અડદ ૧૨.
ત્રિકટુ– / ત્રયુષણ– } સુંઠ ૧, મરી ૨ અને લીંડીપીંપર ૩.
ત્રિફળાં–એ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) હરડે ૧, બહેડાં ૨, અને આંમળાં ૩, એ સમાન ભાગે અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગ ને **ત્રિફળાં** કહે છે. (૨) દ્રાક્ષ ૧, શવત ૨, અને ખજુરની ફળ ૩, એ **મધુર ત્રિફળાં.** (૩) જાયફળ ૧, લવંગ ૨, અને એલચી ૩, એ **સુગંધી ત્રિફળા.**
ત્રિસુગંધ–તજ ૧, તમાલપત્ર ૨, અને એલચી ૩.
ત્રિસમ–હરડે ૧, શુંઠ ૨, ને ગળો ૩.
ત્રિકાર્ષીકા–શુંઠ ૧, અતિવિષ ૨, અને મોથ ૩.
ત્રિસિતા–શેલડી ૧, મધ ૨, અને જારના સાંઠાની સાકર ૩.
ત્રિકંટક–શુંઠ ૧, ગળો ૨ અને ધમાસો ૩.
ત્રિલોહ–સોનું ૧, રૂપુ ૨ અને ત્રાંબુ ૩.
દશમૂળ–લઘુપંચમૂળ અને બૃહપંચમૂળ એકત્ર.
નવરત્ન–માણેક ૧, મોતી ૨, પરવાળાં ૩, ગરૂડપાચ ૪, પોખરાજ ૫, હીરો ૬, ગોમેદ ૭, નીલ ૮ અને વૈડૂર્ય ૯.
નીંબપંચાંગ–લીમડાનાં પાન ૨, ફૂલ ૨, ફળ ૩, મૂળીઆં ૪ અને છાલ ૫.
પંચકોલ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) લીંડીપીપર ૧, પીપળીમૂળ ૨, ચવક ૩, ચિત્રક ૪, શુંઠ ૫. (૨) હરડે ૧, અજમોદ ૨, સંચળ ૩, હીંગ ૪ અને શુંઠ ૫.
પંચ પલ્લવ–વડ ૧, પીંપર ૨, પીંપળો ૩, ઉંમરો ૪, પારસપીંપળો ૫, એ પાંચે ઝાડનાં કુંપળો (અહીં અને પંચ વલ્કલમાં પીંપર નં. ૩૬૬ વાળી ગ્રાહ્ય છે લીંડી પીંપર લેવાની નથી.)
પંચ વલ્કલ–પંચ પલ્લવમાં બતાવેલ પાંચે ઝાડોની છાલ.
પંચમૂળ–એના સાત પ્રકાર છે. (૧) શાલવણ ૧, પીઠવણ ૨, બેઠી રીંગણી ૩, ઉભી રીંગણી ૪, અને ગોખરૂ ૫, એ **લઘુ પંચમૂળ.** (૨) બીલી ૧, સીવણ ૨, પાટલા (કાંકચ) ૩, અરણી ૪, અરલુ ૫ એ **બૃહત્ પંચમૂળ.** (૩) બળદાણા ૧, સાટોડી ૨, મુદ્‌ગપર્ણી (જંગલી મગ) ૩, માષપર્ણી (જંગલી અડદ) ૪, ને એરંડ મૂળ ૫, એ **મધ્યમ પંચમૂળ.** (૪) હળદર ૧, ગળો ૨, મીંઢી આવળ ૩, સારીવા ૪, અને વિદારી કંદ ૫ એ **બલ્યાખ્ય પંચમૂળ.** (૫) જીવક ૧, ઋષભક ૨, વીરાજીવંતી ૩, શતાવરી ૪, અને જીવકાદિ ૫, એ **જીવક પંચમૂળ.** (૬) દર્ભ (ડાભડો) ૧, કાંસ (કાસડો) ૨, શર ૩, શાલ્ય ૪, અને શેલડી ૫, એ **તૃણ પંચમૂળ.** (૭) ગોખરૂ ૧, બોરડી ૨, ઇન્દ્રવારૂણી (ત્રુંસકુ અથવા કડવી કોઠીંબી) ૩, કાસંદરો ૪ અને સીરીપ (સરસડો) ૫ એ **ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ.**
પંચમહાવિષ–સોમલ ૧, હરતાલ ૨, મનશીલ ૩, વછનાગ ૪, અને સર્પ વિષ ૫.

પંચોપવિષ–આકડાનું દૂધ ૧, થોરનું દૂધ ૨, લાંગલી ૩, ધંતૂરો ૪ અને કણેર ૫.

પંચગવ્ય–ગાયનાં મૂત્ર ૧, છાણ ૨, દૂધ ૩, દહીં ૪ અને ઘી ૫, એ પાંચે પદાર્થ.

પંચામ્લ–અમલબેદ ૧, કોઠમ ૨, મોટું લાંબુ લીંબુ ૩, ગોળ ખાટું લીંબુ ૪ અને બીજોરાં ૫.

પંચગણ–પાઠવણ ૧, ઉભી રીંગણી ૨, બેઠી ભોરીંગણી ૩, વિદારી કંદ ૪, અને બીજોરૂ ૫.

પંચસમ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) સુંઠ ૧, લીંડી પીપર ૨, હરડે ૩, નસોત્તર ૪, અને સંચળ ૫. (૨) આંમલી ૧, સિંધાલુણ ૨, ચિત્રક મૂળ ૩, હરડે ૪, અને લીંડી પીપર

પંચાંગલેપ–સાટોડીનાં મૂળીઆં ૧, દેવદાર ૨, સુંઠ ૩, સરસવ ૪, અને સરગવાની છાલ.

પંચભૃંગ–કુકડવેલો ૧, ખીજડી ૨, ભાંગ ૩, નગોડ ૪ અને તમાલ ૫.

પંચમૂત્ર–ગાય ૧, બકરી ૨, ઘેટી ૩, ભેંસ ૪, અને ગધેડી ૫, એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) રાઇ ૧, અજમોદ ૨, જીરૂ ૩, ખસખસ ૪, અને અજમો ૫. (૨) મેથી ૧, માલકાંકણી ૨, અજમો ૩, કાળીજીરી ૪, અને એખરો ૫.

પંચસિદ્ધૌષધ–તેલીઓકંદ (એ નાના જાળા જેવડો હાથભર ઉંચો છોડ હોય છે તેનાં પાંન જાળા (પીલી જેવાં અને તેની છાપમાં તેલનો પ્રકાશ હોય છે.) ૧, સુધાકંદ ૨, ડુક્કરકંદ ૩, રૂદ્રવંતી (જંગલી ચણા–એનાં પાન ચણા જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) ૪ અને મત્સ્યાક્ષી ૫.

પંચસૂરણ–મીઠુંસરણ ૧, કડવું ડુંગરી સૂરણ ૨, ચિત્રાવાળું ચિતલકંદ ૩, પાંચ પત્રના ખાટખટુંબાનોકંદ ૪, અને માળાકંદ ૫.

બલાચતુષ્ટય–બલા (બળ, બોળ કેટલાક એને ખરેટી એટલે ખપાટ માને છે) ૧, મહાબલા (સહેદ્ધી, સોનેલું) ૨, નાગબળા (ગંગેરી) ૩, અતિબલા (ગાડર કાંગસી) ૪.

મધુરત્રય–ઘી ૧, ગોળ ૨ અને મધ ૩.

લવણત્રય–સિંધાલુણ ૧, સંચળ ૨ અને બીડલવણ ૩.

લવણપંચક–સિંધાલુણ ૧, સંચળ ૨, બીડલવણ ૩, વડાગરૂં મીઠું ૪, અને દરીઆનું કિંવા નદીનું (ગસીયું) મીઠું ૫.

વ્યોષ–ત્રિકટુ (શુંઠ ૧, મરી ૨, લીંડીપીપર ૩.)

ષડ્રસ–ગળ્યો ૧, ખાટો ૨, ખારો ૩, કડવો ૪, તીખો ૫, અને તુરો ૬.

ષડુષણ–સુંઠ ૧, મરી ૨, લીંડીપીપર ૩, પીંપળીમૂળ ૪, ચવક ૫ અને ચિત્રક ૬.

સુગંધીપંચક–કેસર ૧, અગર ૨, કપૂર ૩, કસ્તુરી ૪ અને ચંદન ૫.

સુગંધીષટ્ક–એના બે પ્રકાર છે. (૧) જાયફળ ૧, લવંગ ૨, કપૂર ૩, સોપારી ૪, વાળો ૫ અને ચણકબાબા ૫, એ સુગંધીષટ્ક. (૨) કૃષ્ણાગરૂ ૧, કસ્તુરી ૨, કપૂર ૩, શ્વેતચંદન ૪, ચણકબાબા ૫, અને નોરવેલનો કંદ ૬. એ મહાસુગંધીષટ્ક.

ષટ્પ્રાણ હરણ–સડેલું માંસ ૧, વૃદ્ધ સ્ત્રી ૨, ભાદરવાનો તડકો ૩, ભેંસનું દહીં ૪, પરોઢીએ સ્ત્રી સંગ ૫ અને નિદ્રા ૬.

ષટ્પ્રાણકર–તાજું માંસ ૧, નવું અન્ન ૨, બાળા સ્ત્રી ૩, દૂધનું જમણ ૪, ઘી ૫ અને ઉના પાણીથી સ્નાન* ૬.

સપ્તોપવિષ–આકડાનું દૂધ ૧, થોરનું દૂધ ૨, લાંગલી ૩, કણેર ૪, ચણોઠી ૫, અફીણ ૬ અને ધંતૂરો ૭.

સપ્તોપધાતુ–સુવર્ણ માક્ષિક ૧. તારમાક્ષિક ૨, મોરથુથુ ૩, કાંસુ ૪, પિત્તલ ૫, સિંદૂર ૬ અને મંડૂર ૭.

સપ્તધાતુ–સોનુ ૧, રૂપું ૨, તાંબુ ૩, સીસું ૪, કલઇ ૫, જસત ૬, અને લોઢું ૭.

સપ્તસંતર્પણ–દ્રાક્ષ ૧, દાડમ, ૨, ખજુર ૩, સાકર ૪, શાલી ધાન્ય (ડાંગર) ૫, મધ ૬, ને ઘી ૭.

સપ્તોપરત્ન–વૈક્રાન્ત ૧, સૂર્યકાન્ત ૨, ચન્દ્રકાન્ત ૩, કપૂર ૪, સ્ફાટિક ૫, પીરોજ ૬ અને કાચ ૭.

સપ્તવિધ ક્વાથ–પાચન ૧, શોધન, ૨, ક્લેદન ૩, શમન ૪, દીપન ૫, તર્પણ ૬, શોષક ૭.

---

* उष्णाम्बुनाधः कायस्य परीषेको बलावहः ॥
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १ ॥

અર્થ:–ઉના પાણીનો શેક શરીરને બળને આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી બાળ અને આંખોના બળનો નાશ થાય છે.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિ વૃદ્ધિ પત્ર.

નીચે જણાવેલી મુખ્ય અશુદ્ધિઓ પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ આવા ગ્રંથનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. પ્રેસમાં છપાતી વખતે કોઇ કોઇ સ્થળે હ્રસ્વઈનાં મથાળાં ઉડી જાય છે. દાખલા તરીકે 'શુદ્ધિ-પત્ર' નું 'શુદ્ધ પત્ર' 'પ્રાણિજ' નું 'પ્રાણુજ' થઇ જાય છે. આવી અશુદ્ધિઓ વાચક પોતે સમજી સુધારી શકે તેમ હોવાથી આમાં તે દાખલ કરી નથી. મંત્રી. સ. સા.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૯	અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ	(૩-૬) અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ
૨	૩૪	મળવ્યાધિ	મૂળવ્યાધિ
૫	૧	કડવું લાગે	કડવું ન લાગતું હોય
૫	૪૨	ક્ષાર વક્ષોનો	ક્ષારવૃક્ષોનો
૧૨	૫	દુર્ધર ૂજ	દુર્ધર સૂજ
૧૪	૧૨	અલણી	અલુણું
૧૬	૩૦	ત.સમાન	તત્સમાન
૨૪	૨૦	પાંડુરોગ	પાંડુરોગ ઉપર
૩૨	૪૧	લોહા	લોહી
૩૫	૯	જેવં	જેવાં
૪૬	૭	વાંતનો	વાંતિનો
૪૮	૧૬	ફ્લ	ફૂલ
૫૦	૧૪	મૂળવ્યાધિ ઉપર:—(મસા)	મૂળવ્યાધિ (મસા) ઉપર:—
૭૩	૨૩	દાંડાને મરાઠીમાં	દાંડાને ગુજરાતમાં શેલડાં અને મરાઠીમાં
૭૩	૨૪	છોલી એનું શાક	કાપી એનું શાક અને કઢી
૭૩	૨૪	તેના તોરા	તેના કુમળા તોરાને દોઢી કહે છે તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ તોરા
૭૯	૨૨	હરડાં, આંબળાં,	હરડે, બહેડાં, આંબળાં
૧૧૨	૩૬	ગુદરોદ	ગુદરોગ
૧૧૫	૨૬	ઉપાય	ઉપર
૧૧૬	૩૫	જીતેલી:—	જીતેલી (ગંગટી):—
૧૨૩	૪	કણુકીની	કણુકીને પાણી કે છાસમાં રાંધી
૧૩૫	૫	૨૯૭	૨૯૦
૧૪૬	૨૭	સંદ્વિવાત	સંધિવાત
૧૫૨	૩	છી	પછી
૧૬૧	૧૮,૧૯,૨૦	સં૰ તે૰ પિપ્પલી મ૰ લેંડી પીપળી, હિં૰ પીપર–લ બં૰ વિપુલ ક. ગો૰ હીપ્પલી તા. મલા. તિપ્પીલી તુ૰ ઇપ્પલી ફા૰ પિલપિલદરાજ અ૰ દારફીલફીલ ઇ૰ લોંગ પેપ્પર લા૰ પાયપર લૉંગમ	સં૰ નંદીવૃક્ષ, અશ્વત્થભેદ, પ્રરોહી, ગજપાદપ, સ્થાવલીવૃક્ષ, હિં૰ વેલિયા પીપલ, તે૰ વદ્દી, ચેટ્ટુ.
૧૬૧	૨૨	પીપળા જેવાં	પીપળાના ઝાડના ફળ જેવાં

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૧૧	૨૫	લાડી પીપર	લીંડી પીપર
૧૧૧	૪૧	(છેલ્લી) આ આખી લાઇન અહિં ન જોઇએ પણ પૃષ્ઠ ૨૧૧માંની છેલ્લી લાઇન નીચે જોઇએ.	
૧૬૩	૫	પીલુ	પીલુ (જાળું)
૧૬૮	૩૨	ઝાર ઓર	ઝાર (ઓર)
૧૭૩	૧૫	૩૯૩	૩૯૬–ક
૧૭૩	૨૮	૩૯૪	૩૯૬–ખ
૧૭૩	૩૮	૩૯૫	૩૯૬–ગ
૧૭૪	૫	૩૯૬	૩૯૬–ઘ
૧૭૬	૯	મર્ણુકારક	વર્ણકારક
૧૭૭	૨૫	"લક્ષમણી"	"લક્ષમણા"
૧૮૨	૩૯	ધાવતેલ	(૩૦)ધાતેલ
૧૮૩	૮	નાકા	નાક
૧૮૩	૧૨	કાઇ	કદિ
૧૮૪		ભૂતાકથીસી	ભૂતાકેશી
૧૮૪	૨૪	૪૧૩- સોંકર (મોટી ગુંદી)	૪૧૭ સોંકર (વડગુંદા, મોટી ગુંદી)
૧૮૬	૯	ધૂ	દૂધ
૧૮૬	૨૫	કલ	ફુલ
૧૮૮	૧૩	વાતસારક્ત	વાતરક્ત
૧૯૨	૨૪	રકદોષનો	રક્તદોષનો
૨૧૦	૬	૨ટપો	ફેટપો
૨૧૦	૪૧	૪૯૨ લીંડીપીપર (પીપર):— (નામ ન. ૩૬૬ પ્રમાણે વાંચવાં)	૪૯૬ લીંડીપીપર (પીપર):— સં૦ તે૦ પિપ્પલી મ૦ લેંડી પીંપળી હિ૦ પીપર–લ બ૦ પિપુલ ક૦ ગો૦ હીપ્પલી તા૦ મલા૦ તિપ્પીલી તુ૦ ઇપ્પલી ફા૦ પિલપિલ દરાજ અ૦ દારફીલફીલ ઇં૦ લોંગ પેપ્પર લા૦ પાયપર લૉંગમ્
૨૧૧	૨	બારીક પીપરને	૧ બારીક પીપરને
૨૧૨	૧૨	ફુલ	ફૂલ
૨૩૬	૨૮	કરી બાંધવાં,	કરી ઉલટાં બાંધવા, સુલટાં બાંધવાથી ફૂટેલ ગુમડાં (વણ) રૂઝાય છે.
૨૪૯	૨૩	"અપત્રવાલ્લકા"	"અપત્રવલ્લિકા"
૨૫૨	૧૮	૫૭૭	૫૭૮–ક
૨૫૨	૨૪	૫૭૮	૫૭૮–ખ
૨૫૨	૩૪	૫૬૯	૫૭૯
૨૫૩	૨	પ્રય	પ્રિય
૨૫૭	૧	સુબોધ વૈદ્યક	૨ સુબોધ વૈદ્યક.
૨૬૩	૧૧	કલાઈ, સફેતા,	કલાઇસફેતા,
૨૬૪	૨	અમાશય	આમાશય
૨૬૪	૨૭	(પિટુલી)	(સાટોડી)
૨૬૮	૩૬	અસણુનો	અસાણાનો

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨૭૫	૩૫	અનસ	અનનસ
૨૮૫	૧૩	સંાધક	સંધિક
૨૮૯	૩૫	યોગ	યોગે
૨૯૨	૩૯	(લાસુર).	(નાસુર)
૨૯૪	૩૦	ઘોળું, અતિવિષ,	ઘોળું અતિવિષ,
૨૯૫	૧૦	તિામ—	તિમિ—
૨૯૫	૧૩	દાષ્ટ	દૃષ્ટિ
૨૯૫	૧૭	આહુર	અહિર
૨૯૬	૧૫	ત્રિફળતું	ત્રિફળાંતું
૩૦૦	૯	(૫)	(૪) વડના અંકુરોનો કાઢો મધ નાખી આપવો (૫)
૩૦૨	૧૯	કડુ, જીરૂં,	કડુજીરૂં (કાળીજીરી)
૩૦૨	૨૮	કડુ, વૃંદાવન,	કડુ વૃંદાવન
૩૦૮		(૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; અને જે જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇ આપવો.	(૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાંખી આપવો, એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો; અને જ્વરનાશક કષાય તે પણ દોષ જોઇને આપવો.
૩૦૯	૨૮	નાળીએર તાદળજો,	નાળીએર, તાંદળજો
૩૩૦	૧૬	સાવષ	સવિષ
૩૩૨	૮	પારષેક	પરિષેક
૩૩૫	૧૪	સરડાનું	સરડા (કાચીંડા, કાકિંડા)નું
૩૬૮	૨૨	વિર્યલાવ	વીર્યસ્રાવ
૩૭૦	૨૬	ર્ણુ	ચૂર્ણ
૩૭૪	૩૩	ખોરેક	ખારેક

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩૭૬		૧૭ અને ૧૮મી લાઇન વચ્ચે એટલી નવી લાઇન ઉમેરવી	સુબોધ વઘક સમાપ્ત
૩૭૬	૧૮	૧૨૫ સુબોધ વૈદ્યક	३ गोवैद्यक
૩૭૭	૧	સુબોધ વૈદ્યક	ગોવૈદ્યક.
૩૭૯	૧	સુબોધ વૈદ્યક	ગોવૈદ્યક
૩૮૧	૧	સુબોધ વૈદ્યક	ગોવૈદ્યક
૩૮૨	૧	૧૨૬ પ્રાણિજ ઔષધી	४ प्राणिज औषधि
૩૯૧	૧	૧૨૭ રસવૈદ્ય	५ रसवैद्य
૩૯૨	૪૧	કૃમિનો	કૃમિનો
૩૯૩	૧૮	અધચૂર્ણ	અર્ધું ચૂર્ણ
૩૯૯	૧૫	ટંકણખાર	ટંકણખાર-પાટીઓ
૩૯૯	૩૬	તેલીઓ ટંકણખાર	તેલીઓ ટંકણ (ખડીઓ) ખ
૪૦૦	૪૧	હાથીને સ્નેહ,	હાથનો સ્નેહ એટલે મેલ
૪૦૧	૨	राम वस्सोम	रामवत्सोम
૪૦૯	૧૫	પુ તાને	પુષ્ટતાને
૪૧૧	૪	સાંધરોગ	સંધિરોગ
૪૨૨	૨૨	આપત્તલ	અપિત્તલ
૪૨૭	૧૭	(પુષ્કરમૂળ)	પુષ્કરમૂળ)
૪૨૮	૧૯	કમળ	કમળ
૪૨૮	૨૪	પડુરોગ	પાંડુરોગ
૪૩૨	૧૮	શુક્રાવર્તવદોષ	શુક્રાર્તવદોષ
૪૪૦	૪૧	પાખરમૂળ	પોખરમૂળ
૪૪૩	૫	ગજ, પીંપર,	ગજપીંપર,
૪૫૬	૨૫	અજગાધ	અજગંધ
૪૬૧ થી ૪૬૩ ના મથાળે હેડીંગમાં બૃહત્પાક સગ્રહ			અશ્મરોગ-પરિહાર્ન

પૃષ્ટ ૧૧૨ મા આપેલા ચિત્રાના વિષયની છેવટે નીચલી કાપલી જુદી કાતરી લઇને બાજુએ ચોડી દે

(૮) ચિત્રઘૃતઃ—ચિત્રાનો કાઢો અને કલ્કમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજ ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૯) પાંડુરોગ ઉપરઃ—ચિત્ર ચૂર્ણને આવળકટીના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી ને તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેવું. (૧૦) નાકમાંથ લોહી પડે છે તે ઉપર —ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. (૧૧) મંડલ કોઢ ઉપરઃ—ચિત્રા મૂળીઆનો લેપ કરવો; અને પછી નગોડનાં મિયાંનો લેપ કરવો. (૧૨) તિડિક પ્રમેહ ઉપરઃ—ચિત્રા ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું. નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં, અજીર્ણ, સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉ છાશના પાણી સાથે પાવું (૧૩) કંડૂ (ખરજ) ઉપરઃ—ચિત્રાનાં મૂળીઆનો કાઢો કરી પાવે (૧૪) યકૃત અને પ્લીહોદર ઉપરઃ—ચિત્રાનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો (ક્ષાર કાઢવાની રીત ગ્રંથોટા વર્ણનમાં આપેલી છે, (૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ—ચિત્રા, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગ લ વાટી તેના મૂળીઆને લેપ કરવો. (૧૬) બીજો પ્રકારઃ—ચિત્રાનાં મૂળીઆંની છાલ વાટી તેને અથવા ચિત્રાનાં મૂળીઆના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અ સવારે તે દહીં પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

બૃહદ્ ગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળેલા ખાસ મોટા અને ઉત્તમ ગ્રંથો.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા.

૬૦૦ વર્ષપર ભગવદ્ગીતાપર રચાયલી "ભાવાર્થ દીપિકા" નામે રસિક વિસ્તૃત સુબોધક ટીકાનું ઉત્તમ ભાષાંતર. ગીતાના શ્લોક, શ્લોકાર્થ, તથા જ્ઞાનેશ્વરજીના લંબાણ ચમત્કારી ચરિત્ર સાથે, આઠ પેજી મોટાં પૃષ્ઠ ૫૫૦, સોનેરી પુઠું, ગ્લેજ કાગળ છતાં માત્ર રૂ. ૧॥= પોસ્ટેજ ૦ા= બીજે ઠેકાણેથી રૂ. ૪) માં નીકળેલી જ્ઞાનેશ્વરી કરતાં ભાષાંતરમાં, ટાઇપમાં અને કાગળમાં આ જરા પણ ઉતરતી નહિ છતાં ઉલટું આમાંનું ચરિત્ર ઉત્તમ અને વિસ્તૃત છે. વળી રૂ. ૨) વાળી આવૃત્તિ તો કાગળો અને પૂઠાંમાં પણ ખાસ વિશેષતાવાળી છે. આ સંસ્થાના કાર્યનો ઉત્કર્ષ અનેકોને ખુંચતો હોવાથી તેઓ અનેકવિધ ભમાવનારી વાતો જણાવે છે, માટે તે વિષે જાતે જોઇને વા પૂછીને ખાત્રી કરવા ભલામણ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર.

વેદધર્મ સભાના ઉત્તમ અને લોકપ્રિય ભાષાંતરની નવીન આવૃત્તિ. મોટાં ૯૫૦ પૃષ્ઠ, સોનેરી પૂઠું, ૭૫ રતલી કાગળો, આવા મોટા અક્ષરો, વિવિધ રંગનાં ૧૫ સુંદર ચિત્રો, છતાં મૂલ્ય પ્રથમના રૂ. ૮) ને બદલે માત્ર ૨) પો. ૯૦ ০॥=

આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ.

પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ ભેગા. ત્રીજી આવૃત્તિ રૂ. ૧॥ પો. ૦ા-

બીજા નીકળનાર ઉત્તમ મોટા ગ્રંથો.

સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧ થી ૫ ભેગા.

મ્હોટા કદની અને મ્હોટા અક્ષરની નવિન આવૃત્તિ તુરતમાં નીકળશે માત્ર રૂ. ૧)

મહાભારતનું શાન્તિપર્વ.

પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ-રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ તથા મોક્ષધર્મ સાથે છાપવું શરૂ થયું છે. ચાલુ ૧૯૭૦ ના ચોમાસામાં નીકળશે. માત્ર રૂ. ૨॥ માં.

એ સિવાય

દાસબોધ ભાષાન્તર, યોગવાસિષ્ઠ છએ પ્રકરણ, રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૨ જો, વાલ્મીકી રામાયણ, પંચદશી, મનુસ્મૃતિ, ભક્ત ચરિત્ર, ઇત્યાદિ ગ્રંથો ખાતે બનતો પ્રયાસ જારી હોઇ એમાંના કેટલાક આવતા વર્ષમાં નીકળશે.

જે જે પુસ્તકો નીકળશે તેની ખબર 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' દ્વારા અપાશે તે અગાઉ તેની માગણી કરવી નહિ.

